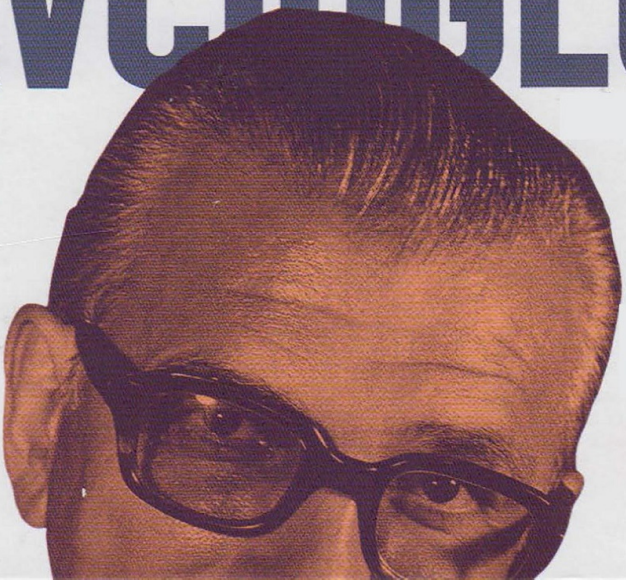
TÜRKİYE'NİN DÜZENİ

DÜN BUGÜN YARIN

DOĞAN AVCIOĞLU

KIRMIZIKEDİ

Doğan Avcıoğlu

1926'da Bursa'da doğdu. Fransa'da iktisat ve siyasal bilimler öğrenimi gördükten sonra 1955'te Türkiye'ye döndü ve Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde asistan oldu. 1956'dan itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'nin araştırma bürosunda çalıştı. *Ulus* gazetesinde, *Akis* ve *Kim* dergilerinde yazılar yazdı. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra CHP'den Temsilciler Meclisi'ne üye seçilen Avcıoğlu, 1961 Anayasası'nın hazırlanmasına da katkıda bulundu. 1960-61'de *Vatan* ve *Ulus* gazetelerinde yazarlık, Ankara Radyosu'nda dış haberler yorumculuğu yaptı. 1967'de *Yön* ve 1969'da *Devrim* dergilerini çıkardı. 12 Mart 1971 muhtırasından sonra yargılanan ve beraat eden Avcıoğlu, 1973'te siyasal yaşamdan çekildi. 4 Kasım 1983'te, mide kanseri tedavisi gördüğü İstanbul'da öldü. Vasiyeti üzerine Büyükada'da toprağa verildi.

Yayımlanmış kitapları: *Türkiye'nin Düzeni* (1968), *31 Mart'ta Yabancı Parmağı* (1969), *Devrim Üzerine* (1971), *Milli Kurtuluş Tarihi* (4 cilt, 1974-1975), *Türklerin Tarihi* (1978-1982), *Devrim ve "Demokrasi" Üzerine* (1980), *Osmanlı'nın Düzeni* (2013).

KIRMIZIKEDİ

Kırmızı Kedi Yayınevi: 450
İnceleme: 45

Türkiye'nin Düzeni
Doğan Avcıoğlu

© Gülseli Yurteri, Ahmet Avcıoğlu, Murat Avcıoğlu, 2013
© Kırmızı Kedi Yayınevi, 2013

Yayın Yönetmeni: İlknur Özdemir

Editör: Tunca Arslan
Son Okuma: Selçuk Aylar
Kapak Tasarımı: Bülent Erkmen
Kapak Uygulama: Barış Akkurt, BEK
Grafik: Serap Bertay

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, elektronik veya mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Bu kitabın ilk baskısı 1968 yılında Bilgi Yayınevi'nde yapılmıştır.
Kırmızı Kedi'de Birinci Basım: Nisan 2015, İstanbul
ISBN: 978-605-9908-64-1
Kırmızı Kedi Sertifika No: 13252

Baskı: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. Baha İş Merkezi B Blok
Haramidere-Avcılar İSTANBUL T: 0212 412 17 77
Pasifik Ofset Sertifika No: 12027

Kırmızı Kedi Yayınevi
kirmizikedi@kirmizikedikitap.com / www.kirmizikedikitap.com
www.facebook.com/kirmizikedikitap / twitter.com/krmzkedikitap
kirmizikediedebiyat.blogspot.com.tr
Ömer Avni M. Emektar S. No: 18 Gümüşsuyu 34427 İSTANBUL
T: 0212 244 89 82 F: 0212 244 09 48

Doğan Avcıoğlu

TÜRKİYE'NİN DÜZENİ

(Dün-Bugün-Yarın)

KIRMIZIKEDİ

İÇİNDEKİLER

Yayınevinin Notu 7

BİRİNCİ BÖLÜM
SANAYİ İHTİLALİNİ TÜRKİYE BAŞLATABİLİRDİ

I. Osmanlı Toplum Düzeni 11
II. Doğu Üstünlüğünden Batı Üstünlüğüne Geçiş 34
III. Türkiye'de ve Japonya'da Batılılaşma 52
IV. Emperyalizmin Boyunduruğunda Türkiye 71
V. Açık Pazar Türkiyesi'nde Yeni Toplumsal Yapı 120
VI. Birinci Bölümün Sonucu 153

İKİNCİ BÖLÜM
SÖMÜRGELEŞMEYE KARŞI MİLLİYETÇİ TEPKİLER

Giriş / Milliyetçilik Bayrağını Ordu Yükseltiyor 159
I. Namık Kemal Vatanseverliği 162
II. 1908 Hareketi 173
III. Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik 196
IV. Kurtuluştan Sonra 238
V. Devletçilik Yılları 308
VI. Tarımda Devletçilik 333
VII. İkinci Bölümün Sonucu 350

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEVRİMCİLİĞİN SONU: TANZİMAT BATICILIĞINA DÖNÜŞ

I. Sınıflar Açısından Çok Partili Hayat 359
II. Türkiye'deki Amerika 372
III. İşbirlikçi Kapitalizm Ve İrtica 397
IV. Tarımda Kapitalist Gelişmeler 414
V. Tarım Dışında Kapitalist Gelişmeler 469
VI. Planlı Dönemde Kapitalizm 513
VII. Üçüncü Bölümün Sonu 590

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KALKINMANIN YOLLARI

I. Kalkınma, Düzen Değişikliği Demektir 611
II. Üç Kalkınma Yolu 646
III. Türkiye İçin Devrimci Kalkınma Stratejisi 706
IV. İktidar Yolları 748
V. Sonuç 771

Notlar 775

YAYINEVİNİN NOTU

Doğan Avcıoğlu'nun ilk basımı 1968 yılında yapılan, 1969'da Yunus Nadi Ödülü alan dev eseri "Türkiye'nin Düzeni", toplam dört ana başlık altında, üzerinde yaşadığımız toprakların ekonomi-politiğini ortaya koyan, benzersiz, aşılmamış bir çalışmadır.

Uğur Mumcu'nun deyimiyle yaşamı boyunca "tek kişilik üniversite" gibi çalışan Avcıoğlu, teorik çerçevede Osmanlı'nın tahlilini yaptıktan sonra ekonomik ve sosyal elverişliliğe karşın kapitalizmin Anadolu'da neden gelişemediğini inceler "Türkiye'nin Düzeni"nde. Batı dünyasıyla ilişkiler ve sanayileşme çabaları bağlamında Türkiye'nin Avrupa için açık pazar haline gelişinin nedenleri sıralanır. Emperyalizmin boyunduruğuna giren bir ülkedeki reform ve devrim girişimlerinden Kurtuluş Savaşı ve devletçilik uygulamalarına, işbirlikçi kapitalizm ve irtica yansımalarından Türkiye için devrimci kalkınma stratejisine açılan yelpazede, Anadolu'nun yaklaşık 450 yıllık serüvenidir anlatılan.

Kitabın tarihi önemi, Doğan Avcıoğlu'nun "Neden kalkınamadık, nasıl kalkınırız?" sorusunu, "Bu düzen nedir ve nasıl değişir?" sorusuyla eşanlamlı kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Şöyle der Avcıoğlu:

"Kemalizmin 'bağımsızlık' ve 'çağdaş uygarlık' diye özetleyebileceğimiz iki büyük ülküsünü gerçekleştirme yolunda en büyük engeli bugünkü düzen teşkil etmektedir. Türkiyemizin 20-25 yıl içinde kalkınıp çağdaş uygarlığa ulaşmasının temel şartı, yürürlükteki düzenin değiştirilmesidir."

Günümüz okuru açısından yapılan kimi zorunlu düzeltiler dışında Doğan Avcıoğlu'nun özgün yazımını aynen koruduğumuz bu zengin başvuru kaynağının, dün olduğu gibi bugün de aynı heyecan ve öğrenme tutkusuyla okunacağına inanıyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ İHTİLALİNİ TÜRKİYE BAŞLATABİLİRDİ

I. Osmanlı Toplum Düzeni
II. Doğu Üstünlüğünden Batı Üstünlüğüne Geçiş
III. Türkiye ve Japonya'da Batılılaşma – Japonya Kalkındı, Türkiye Neden Kalkınamadı?
IV. Emperyalizmin Boyunduruğunda Türkiye
V. Açıkpazar Türkiyesi'nde Yeni Toplumsal Yapı
VI. Birinci Bölümün Sonucu

I

OSMANLI TOPLUM DÜZENİ

Diyorlar ki, bu düzene dokunulamaz, bu düzen atalarımızdan kalmıştır. "Bu düzeni yıkmak, değiştirmek istemek, milletimizin değer hükümlerini, inançlarını, örf ve ananelerini ortadan kaldırmak demektir."[1]

Bu düzen, gerçekten, milletimizin değer yargılarını, inançlarını ve geleneklerini yansıtan, atalarımızdan kalma ve korunmaya değer bir düzen midir?

Sorunun cevabını tarihimize, bize unutturmak için çaba harcanan tarihimize, bırakalım. Çok gerilere gidecek değiliz: 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra, Oğuz boyundan Türklerin büyük yığınlar halinde Anadolu'ya akmasıyla, önce Selçuklular, sonra Osmanlılar olmak üzere, Anadolu'da Türk devletleri kuruldu. Gerek Selçuk, gerek Osmanlı Devleti, çağına göre ileri bir toplum düzenine dayanmaktaydı. O tarihlerde biz Batı'ya değil, Batı bize el açmaktaydı. Fransa Kralı François I, Osmanlı Devleti'nden 2 milyon düka altın borç ile cephane, at ve savaş gemisi istemekteydi. Akdeniz adaları ve İtalya, açlıktan ölmemek için Türk buğdayına muhtaçtı.[2] Kraliçe Elizabeth, Türklerin yün boyama tekniğini çalmak ve İngiltere'ye Türk işçileri kaçırmak amacıyla İstanbul'a ajanlar gönderiyordu. Fransız yazarı Braudel'e inanmak gerekirse, Kral Henry VIII, Kanuni Süleyman zamanında, Türk Hukuk Sistemi'ni incelemek üzere İstanbul'a heyet yolluyordu.

Çağına göre ileri bir uygarlık düzeyine ulaşmış olan Osmanlı düzeni, tarihin tanıdığı toplumsal kuruluşlar açısından, nereye yerleştirilebilir? Başka bir deyişle, o tarihlerde Osmanlı toplumu, Batı ülkeleri gibi, feodal düzenin içinde miydi? Tarihçilerimiz bu soruya, "Hayır, Osmanlı toplum düzeni, Batı feodalitesinden farklıdır" cevabını vermektedirler. Osmanlılarda merkezi bir devlet yapısı ile toprakta devlet mülkiyetinin varlığı ve bir aristokratik hiyerarşinin olmayışı, "sipahi"nin "senyör"den çok memura, "reaya"nın ise "serf"ten çok "hür köylü"ye benzetilişi, tarihçilerimizi böyle bir düşünceye itmektedir. Ne var ki, yalnız farkları belirtmekle yetinen tarihçilerimiz, "Peki, Batı feodalitesi değildik, ama neydik?" sorusunu cevapsız bırakmaktadırlar. Batı ülkeleri gibi, biz de, Osmanlı düzeninin kendi iç evrimi ile, daha üstün bir düzene, sanayi kapitalizmine, geçebilecek miydik? Belli değildir.

Sosyolog Behice Boran ise, bu görüşe karşı çıkarak, "Batı'daki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu, feodal tip toplumun iki değişik örneği (variantı)dir" demektedir.[3] Behice Boran'a göre, Osmanlı düzeni, mahalli feodaliteyi dahi tasfiye edememiş bir "merkezi feodalite"dir. Batı'da serfin kişisel bağımlılığı ve köleliği, Doğu'da ise reayanın özgürlüğü arasındaki fark, sanıldığından çok azdır. Her ikisi de, "toprağa bağlı emekçi sınıf"tır ve feodal düzen bakımından asıl önemli olan budur. Sipahinin mülkiyetten yoksunluğu da birçok halde nazari kalmakta, bunlar, mülk sahipleriymiş gibi toprağın ve toprak emekçisinin ürünlerinden faydalanmaktadırlar. Esasen Batı'da da senyör, önceleri memur niteliğinde idi. O halde, aralarında farklar olmakla birlikte, Osmanlılarda da Batı'daki gibi feodal bir düzen vardı.

ASYA ÜRETİM TARZI NEDİR?

Son zamanlarda üçüncü bir tez ortaya atılmıştır. Denilmektedir ki, "Hayır, Osmanlı düzeni feodal değildir, *Asya Üretim Tarzı*'na dayanan bir düzendir". Asya Üretim Tarzı, Marks tarafından ortaya atılan, fakat yeterince geliştirilmemiş bir kavramdır. İktisat Fakültesi'nde İktisadi Düşünce Tarihi dersinde Asya Üretim Tarzı okutulmaya başlandığına ve üniversitelerimizde bu konuda seminerler düzenlendiğine göre, XVI. yüzyıl öncesi Osmanlı toplumuna yakıştırılan bu kavram üzerinde kısaca durmak gerektir.

Kapital yazarı, Doğu toplumlarının evrimi ile dolaylı olarak ilgilenmiştir. Marks, esas itibariyle sınai kapitalizme yol açan şartların Doğu'da değil de neden Batı'da oluştuğu sorusuna cevap aramaktaydı: Doğu toplumlarının yapısında ne gibi engeller vardı ki, onların kapitalist gelişmesini önlemişti? O zamanlar Doğu tarihi üzerine Batı'da çok az şey biliniyordu. Bu kıt bilgiye dayanarak, Marks ve Engels, ilkin, Doğu toplumlarının geride kalmalarının nedenini, özel toprak mülkiyetinin olmayışında gördüler. Doğu'da uzun yıllar doktorluk eden Fransız yazarı François Bernier (1625-1688), Türkiye, İran ve Hindistan'da özel toprak mülkiyetinin olmadığını söylüyordu. Bunu okuyan Marks, 2 Haziran 1853'te Engels'e "İşte Doğu cennetinin gerçek anahtarı" diye yazıyordu. Doğu toplumlarının kapitalizme geçemeyip, geride kalışlarının anahtarı, bu ülkelerde özel toprak mülkiyetinin olmayışında yatmaktaydı. Yalnız Marks, daha sonra yapılan araştırmaları okuyunca gördü ki, Çin gibi toplumlar, toprakta özel ve kamu mülkiyeti dönemlerini tanımışlar, ama yine de kapitalist evrimin dışında kalmışlardı.[4] Bunun üzerine Marks, Çin'i Asya Üretim Tarzı kategorisine koymaktan vazgeçmemiş,

ama bu üretim tarzının belirleyici özelliğini başka yerde aramıştır.[5] Bu özellik, temelde kendi kendine yeten bağımsız köy hücrelerinin varlığıdır. Tek hücreli yaratıklara benzetebileceğimiz bu tamamen otarşik köylerin bağımsızlığını, tarım ve el sanatları birliği sağlamaktadır.

İngiliz sömürgesi Hindistan'dan gelen raporların ışığı altında yapılan bu genelleme, *Kapital*'de şöyle anlatılmaktadır:[6] "Bugün dahi hâlâ yaşamakta bulunan çok eski ve küçük Hint köyleri, kendi kendine yeten bağımsız hücrelerdir. Çünkü tarımsal faaliyetin dışında, köyün öteki ihtiyaçları da tamamen köy içinde karşılanmaktadır. Köyde bir düzine kadar insan, yargıç, polis, tahsildar, bekçi, öğretmen, müneccim, demirci, marangoz, çömlekçi vb. gibi görevleri, köyün sırtından geçinerek yerine getirmektedir. Ama bu işbölümünün daha ileri bir işbölümüne yol açması olanağı yoktur. Zira demirci, marangoz vb.'nin pazarı değişmez, aynı kalır; ya da olsa olsa, köylerin büyüklük farkına göre değişmek üzere, bir demirci, bir çömlekçi vb. yerine iki veya üç demirci, çömlekçi vb. olur... Nüfus artarsa, ekilmeyen topraklar üzerinde, eski örneğe göre, yeni bir topluluk kurulur."[7] Ama köyün daha ileri üretim biçimlerine geçmeyi engelleyen yeterliliği sürüp gider.

Bu otarşik köylerin, kendi aralarında hiçbir alışverişi yoktur. Şehir de, köy topluluklarına dayanan ekonominin bir parçası değildir. "Asya tarihi, şehir ile köyün farklılaşmamış bir çeşit birliğidir."[8] Şehir, köyün içindedir, yani bir anlamda şehir yoktur. Şehir, gerçek ekonomik yapının üzerine kondurulmuş bir "hükümdar karargâhı"ndan ibarettir.[9]

Çin'de özel mülkiyetin varlığı onu düşündürmüş olmakla birlikte, Marks'ın Asya Üretim Tarzı'nı toprak mülkiyetinin köy topluluğuna ait bulunduğu bir üretim tarzı saydığını kabul etmek gerektir. Birey, topluluğun üyesi olarak, toprağın bir kısmını tasarruf etmektedir. Bu tasarruf hakkının çocuklarına geçmesi olanağı vardır. Ama toprağın mülkiyeti, köy topluluğunundur.

Birbirleriyle bağlantısı olmayan otarşik köy topluluklarının tepesinde, üretim fazlasının bir kısmını alan ve sulama vb. gibi bölge ölçüsünde gerçekleştirilebilecek görevleri yerine getiren bir üst topluluk (mesela devlet) bulunmaktadır. Ortak mülkiyete dayanan alt topluluk, bir bütün olarak, üretim fazlasının bir kısmını alan üst topluluk tarafından sömürülmektedir. Köy topluluğu içinde sömürü yoktur, ama bir dış sömürü söz konusudur. Bu tip, insanlığın tanıdığı otarşik, eşitçi ve kamucu (communautaire) en ilkel üretim tarzından, yalnızca bir üretim fazlası yaratılması ve bunun belli görevleri yerine getiren bir üst topluluk tarafından alınmasıyla ayrılmaktadır. Asya tipi, bu özelliği ile, kadim ve Cermen tiplerine oranla, evrime çok daha az elverişlidir ve İnsan'ın kökenlerine

en yakın bulunan ve adeta uygarlığın tarihöncesine ait olan bir üretim tarzını temsil etmektedir. Kadim ve Cermen tipleri ise, özel mülkiyet unsurları taşıdıkları için, ileri ve evrime çok daha elverişli sayılmaktadır. Marks, bu düşünceyle, en sert biçimde kınadığı sömürgeciliği, Asya tipi "yarı barbar" köy topluluklarındaki tarım-el sanatları birliğine dayanan tamamen otarşik yapıyı yıkarak, "Asya'nın tanıdığı tek toplumsal devrim"i gerçekleştirdiği için selamlamaktadır.[10] Ona göre, İngiltere'nin Hindistan'da iki misyonu vardır: Biri yıkmak, öbürü yeniden yaratmak. Eski Asya toplumunu yok etmek ve Asya'da Batı toplumunun maddi temellerini atmak.[11]

Bugün bilmekteyiz ki, sömürgecilik, eski düzenleri yıkmış, ama kendisinden umulan yaratıcı misyonunu hiçbir yerde göstermemiştir. Ne var ki, bu düşünce, Marks'ın, Asya Üretim Tarzı'na dayanan toplumların kendi iç evrimleriyle daha ileri toplumsal kuruluşlara geçebilmeleri açısından umutsuzluğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Marks'ın, o zamanların sınırlı bilgisine dayanarak pek az inceleyebildiği Asya toplumları hakkında, çok kısa olarak, parça parça ileri sürdüğü görüşler, son yıllarda rağbet bulmuş ve "Asya'nın binlerce yıllık durgunluğu" iddialarına dayanak yapılmak istenmiştir. Asya Üretim Tarzı, buna karşılık olarak ileri sürülen üst yapı ve devlet biçimi ile birlikte, ayrı bir toplumsal kuruluş (formation) sayılmış ve bu tipe giren toplumların kapitalizme geçemeyişlerinin açıklanmasına dayanak yapılmıştır. Avrupa, Greko-Romenler, toprağın özel mülkiyetine dayanan bir üretim tarzı seçtikleri için, evrime en elverişli bir feodal düzene ve oradan da kapitalizme ulaşmıştır. Öteki toplumlar ise, evrime direnen Asya tipi yapıları yüzünden geri kalmışlar ve adeta tarihin dışında bir "kış uykusu"na yatmışlardır. Ne var ki, bir iki cümleyle özetlemeye çalıştığımız bu iddialar, ispatlanmış olmaktan çok uzaktır.[12] Öte yandan, XVI. yüzyıl başlarına kadar en ileri bir uygarlık düzeyinde bulunan Türk toplumunun ve evriminin açıklanmasında, Asya Üretim Tarzı kavramının ne ölçüde yararlı olabileceği ortaya konulabilmiş değildir.

XV. ve XVI. yüzyıllardaki Türk toplumu, Asya Üretim Tarzı taraftarlarının ileri sürdükleri gibi, gerçekten evrime çok az elverişli ve "Asya'nın binlerce yıllık durgunluğuna mahkûm" bir düzene mi sahipti? Şimdi bunu görelim:

Üretim Tarzı düzeyinde, Osmanlı düzeninin Batı'dakinden pek farklı olduğu söylenemez. Her ikisinde de üretim güçleri, toprağın ufak ölçüde ve ilkel olarak işlenmesi olanağına dayanır. Üretim, pazar için olmaktan çok, kişisel ihtiyaçlar için ve köylü ailesinin ekip biçtiği ufak işletmelerde yapılmaktadır. Bu ufak işletmeye Türk çiftçisi tapuyla tasarruf etmekte

ve tasarruf hakkı, çocuklarına da geçmektedir. Yani Asya tipinden farklı ve özel mülkiyete hayli yaklaşmış bir tasarruf söz konusudur. Hatta köylü, bağ, bahçe, değirmen vs.'ye Roma Hukuku'nun mülkiyet anlayışına uygun biçimde sahiptir. Sipahi tarafından verilen tapu ile belli bir çiftliğe tasarruf edebilen ve çeşitli mülk edinebilen köylü, köy topluluğuna karşı oldukça bağımsızlaşmıştır. Asya Üretim Tarzı'nda yalnızca köy topluluğu vardır, birey ancak bu topluluğun mensubu olarak mevcuttur. Türk köyünde ise, kamucu özelliklerin yanı sıra, bireyci özellik hayli gelişmiştir. Ne var ki, üretim güçlerinin ulaştığı düzey, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de, köylünün tam özgürlüğüne imkân vermemektedir. Köylünün toprağa bağlılığı esastır. Toprağa bağlılık, ekonomik baskının dışında, ekonomik olmayan çeşitli zorlama tedbirlerle sağlanmaktadır. Bu bakımdan, Avrupa'nın "serf"i ile Türkiye'deki "reaya" arasında fazla bir fark olmasa gerektir. Servaj, Avrupa'da hayli farklılıklar gösteren bir sistemdir. Toprağı işleyen köylünün hakları, kölelik ve hür köylü sınırları arasında büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Servajın temel özelliği, toprağa bağlılıktır. Serf gibi reaya da toprağa bağlıdır. Serfin de, reayanın da ürettiği ürünün bir kısmı, "arazi sahibi" tarafından alınmaktadır. Yani sömürüye dayanan sınıflı bir düzen söz konusudur. Ürünün bir kısmına el koyan bu "arazi sahibi"nin Avrupa'da senyör, Türkiye'de devlet ve devletin temsilcileri olması, üretim tarzının bu karakterini değiştirmez.* Nitekim, "aynı iktisadi temeller, sayısız ve çeşitli ampirik durumlara, tabii çevreye, ırk ilişkilerine, dış tarihi tesirlere vb. bağlı olarak zahiren sonsuz farklılaşma ve değişmeler gösterir."[13]

Osmanlı toplum düzeni de tarihi, iktisadi, coğrafi ve askeri vb. nedenlerle, Batı'dakinden farklı bir görünüş kazanmıştır.

ANADOLU TÜCCARI

Her şeyden önce, Osmanlı Türk Devleti, Doğu ile Batı arasındaki tarihi ticaret yolunun (İpek Yolu) geçtiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Daha Selçuklular zamanından başlayarak hanlar ve kervansaraylarla donatılmış geniş bir yol şebekesi, yaygın bir posta ve güvenlik sistemi

* Marksist düşünürler, genellikle, aradaki farkları kabul etmekle birlikte, Doğu düzenine de "feodal" etiketini yapıştırmaktadırlar. Dobb, bu görüşü şöyle açıklamaktadır: "Batı Avrupa ile Doğu Avrupa arasında önemli farklar bulunduğu şüphe götürmez bir gerçek olmakla birlikte, ikisi arasında 'ödenmeyen artı – emeğin doğrudan doğruya üreticiden çekilip alınması biçimi' bakımından göze çarpan benzerlikler vardır ve ben, o kanıdayım ki, Batı Avrupa feodalizmini ayrı bir tür olarak göstermek ve feodal adını yalnız bunun için kullanmak, burjuva tarihçilerinin tutumunu ve bunların hukuki özellikler ve farklar üzerinde dikkati toplama eğilimlerini yansıtır." (12 numaralı nota bakınız.)

Anadolu'yu kaplamaktaydı. Bu coğrafi durum ve geniş ticari yatırımlar, Anadolu'yu "bir nakliyeci ve tüccar memleket"[14] haline getirmiştir. "Basra Körfezi, Kızıl Deniz, Suriye limanları ve Anadolu'dan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelerin hâkimi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu, tarihi baharat ve ipek yollarının sağladığı milletlerarası transit ticaretinden geniş ölçüde yararlanmakta idi. Transit metalarından alınan türlü haraç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından birisi olduğu gibi, bu yollar üzerinde bulunan Türkiye kervan sitelerinin halkı da böyle bereketli ve faal bir ticaret hayatına katılarak veya kervan nakliyatının doğurduğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık, mutaflık gibi türlü hizmetleri karşılayarak zengin oluyordu. Nakliyatçılık ve kervancılık, özellikle Doğu ve Orta Anadolu'da büyük yığınlar halinde yaşamakta olan göçebe unsurlara bellibaşlı geçim olanaklarından birini sağlamış ve bu sayede geniş ölçüde yük hayvanı yetiştirmeyi de teşvik etmişti."[15]

Prof. Hasan Reşit Tankut, bu ticari faaliyetin geniş bir şehirlerarası işbölümüne, yani uzmanlaşmaya yol açtığını yazmaktadır: "... Gaziantep'te ayakkabıcılığa ehemmiyet verilmişti. O zaman Antep'te herkes yemeni, çizme ve her neviden ayakkabı yapardı. Çünkü kervan onu istiyordu. Antep muhiti, büyük ve küçükbaş hayvanları mebzulen yetiştiriyordu.

Maraş'ta demir sanayi himaye edilmişti. Nal, mıh, çivi, zincir, gem, silah ve kervanlar için gerekli her nevi demir avadanlığın yapılma ve işlenme merkezi orası idi. Çünkü Maraş'ın üstündeki Berit dağında zengin demir madeni vardı.

Konya ve Afyon'a kadar olan sahada keçecilik vardı. Ankara'nın meşhur Ahi esnaf teşkilatı, büyük kervanların deri ve demirden yapılır malzemesini hazırlıyordu. Sivas taraflarında şal, çerim ve Uşak taraflarında halı, seccade dokunuyordu."[16]

Demek ki, daha Selçuklular zamanından başlayarak, Anadolu Türk toplumu, coğrafi mevkii gereğince, milletlerarası ticarete bağlı olarak, a) zanaatın tarımdan ayrılması ve b) şehirlerarası ticaret aracılığıyla zanaat ve ticaretin birbirinden kopması gibi, Ortaçağ düzeninden Modern Çağ'a geçişte önemli rol oynayan iki evrimi gerçekleştirme yolunda büyük mesafe almıştı.

Ticaretin büyük önemini kavrayan Türk devletleri, çağına göre mükemmel bir ticaret örgütü kurmuşlardı. Derbent örgütü, yol ve köprülerin iyi halde bulundurulması kadar, tüccarın can ve mal güvenliğini de sağlamaktaydı. "Derbentçiler, bulundukları yerlerde hiç kimsenin canına ve malına zarar gelmeyeceğini, aksi halde zararı tazmin edeceklerini"[17] taahhüt eyliyorlardı. Her 30-40 kilometrede bir kervansaray, ayrıca hanlar vardı. Vergiden muaf tutulan birçok köy, derbentçilik yapmaktaydı.

Bunlar büyük ve zengin köylerdi. Mesela Konya'nın Karapınar adlı Derbent köyünde, cami, imaret, han, hamam ile iki değirmen ve 39 tane dükkân vardı.[18] Eskişehir'de Kızılkilise adeta bir kasaba[19] gibi idi.

"Zengin, mamur ve fazlasıyla müstahsil büyük Türk köyleri Ege sahillerine kadar bu yollar (İpek Yolu) üzerine kurulmuştu."[20]

Yalnız Derbent köyleri değil, daha birçok köy, şehirler gibi, bu ticaretten yararlanmaktaydı: "Her sitenin bir kervansarayı, bir arastası vardı. Bu arastalar, kervan teçhiz yeri idi. Sipahi pazarlarında biniciliğe müteallik malzeme satılırdı. Büyük kervan yollarının dışında ve uzağında kalan köyler, kasabalar bu yollara amut birer akın halinde durmadan meyva, sebze, hububat ve mamul eşya taşırlardı."[21]

Demek ki, XVI. yüzyıl öncesi Türk köylerinin birçoğu, çağın şartları gereği, kapalı üretim hâkim biçim olmakla birlikte, ticarete bir hayli açılmışlar ve ticari hayata az çok entegre olmuşlardı. 1608-1619 yıllarında Anadolu'yu dolaşan Polonyalı Ermeni Simeon, bin haneyi aşan Sivas köylerinden söz etmektedir.[22] Prof. Tankut da, XVI. yüzyıl Türk köyünü şu iyimser sözlerle tanıtmaktadır: "Köyler çok büyük ve birbirine yakındı. Suları zapturapta almışlar, küçük ve kesif ziraat (entansif) yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar, ve muhtelif iklimlere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evliya Çelebi, Anadolu'nun her tarafında beş yüz haneli bağlı bahçeli köylerden bahseder. Köyler, camili, medreseli ve hamamlı idi. Hemen hepsi küçük ölçüde birer site idiler. Kendilerine lazım olandan çok fazla istihsalleri vardı."[23]

Bu görüşler mübalağalı sayılsa dahi, Türk köyünün tarihi gelişimin adeta dışında yaşayan, içine kapalı, tamamen otarşik "Asya Tipi" köyden çok ayrı bir ortam içinde bulunduğunu ve bu ortama göre biçimlendiğini göstermeye yeterlidir. *İslam ve Kapitalizm*'in yazarı Maxime Rodinson'a göre, Müslüman âlemi içindeki ticari ilişkilerin yoğunluğu, "o zamana kadar görülmemiş boyutlarda bir cins dünya pazarı" teşkil etmiştir. "Mübadelelerin gelişmesi, gerek tarım, gerek sanayide bölgesel ihtisaslaşmaya imkân vermiş ve böylece ekonomik planda bazen çok uzak mesafeleri kapsayan bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır." Rodinson, bir "Müslüman Ortak Pazarı"ndan söz etmektedir. Müslüman âleminde bir "kapitalistik sektör"* vardı. Üstelik bu sektör, "Batı Avrupa burjuvazisinin yarattığı dünya pazarının kuruluşundan önce görülen en gelişmiş ve en geniş pazardı."

---

* M. Rodinson, "kapitalistik sektör" deyimiyle, prekapitalist düzen içinde gelişen ticari ve mali sermayenin hâkim olduğu sektörü kastetmektedir. (*Islam et Capitalisme*, Paris 1966, s. 71-72). Türkçe çevirisi 1978 yılında Hürriyet Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

"GÖÇEBE TÜRK" EFSANESİ

Öte yandan milletlerarası ticaret yolları üzerinde gelişen Osmanlı Devleti, Selçuklu Devleti gibi –Batı tarihçilerinin "Göçebe Türk" iddialarının tam tersine–, daha başından itibaren büyük şehirlere dayanmıştır. Önce Konya, Kayseri, Sivas mihveri, sonra Tokat, Amasya, Ankara mihveri ve daha sonra Bursa, Edirne, İstanbul, Filibe, Sofya, Üsküp, Selanik canlı bir ticaret hayatının merkezi olmuşlardır. Planlı bir iskân politikası sonucu, bu şehirlerin çoğu kısa bir sürede Türk şehirleri haline gelmişlerdi. W. Heyd'e göre, "Nüfusunun yarısı ticaretle geçinen Türk şehirleri nadir değildi."[24] Prof. Akdağ da, "XIV. asırda Ege ile birlikte bütün Yakın Şark ve Doğu Akdeniz'in dünya ticareti bakımından en hâkim elemanı Türklerdi" demektedir. Bursa'nın fethinden bir buçuk yüzyıl sonra, Rumlar köylerde çoğunlukta oldukları halde, Türkler şehirde çoğunlukta idi.[25]

XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkiye nüfusu büyük bir artış göstermiştir. Prof. Barkan'ın yaptığı hesaplara göre, 1530-1580 yılları arasında Türkiye nüfusu yüzde 40-50 arasında bir artış göstermiştir. Birçok büyük şehirde bu artış yüzde 100'ü aşmaktadır.[26] 1478 sayımında, 97. 956 kişiyi barındıran İstanbul, 1520'lerde 400 bin nüfusa ulaşmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul nüfusu 800 bine yaklaşmıştır.[27] 1608-1619 yıllarında Türkiye'yi dolaşan Polonya'lı Simeon ise, o tarihlerde İstanbul nüfusunu 1 milyon olarak tahmin etmektedir. Yani XVII. yüzyıl başında İstanbul, dünyanın en büyük şehridir. Londra ve Paris'in nüfusları, İstanbul'un ancak yarısı kadardır. Bu yabancı yazar, Edirne için 200 bin, Sivas için 150 bin, Kayseri için 95 bin nüfus rakamlarını ileri sürmektedir.[28] Bu yabancı rahibin rakamları mübalağalı bulunsa dahi, XVI. yüzyıl Türkiyesi'nin Avrupa'dakinden çok daha yoğun bir şehir hayatına dayandığı muhakkaktır. O zamanlarda, geleceğin büyük sanayi merkezi Manchester'in nüfusu henüz 20 bine dahi ulaşmış değildi.*

Bu çok büyük şehirlerin varlığı, ancak yurt ölçüsünde çözülebilecek ve devletin ele almasıyla düzenlenebilecek muazzam bir iaşe meselesi ortaya çıkardığı gibi, bir tüccar sınıfının aracılığıyla şehir-köy ilişkilerini geliştirmiştir. Bu noktada da, şehir-köy ilişkileri var olmayan otarşik Asya Üretim Tarzı'ndan çok uzaklara düşmüş bulunmaktayız.

---

* Prof. Marcel Reinhard, XVI. yüzyıl başında Avrupa şehirlerinin nüfusu ile ilgili şu bilgiyi vermektedir: Paris'in nüfusu 200 bini, Venedik, Napoli ve Milano gibi şehirlerin nüfusları ise 100 bini aşmaktadır. (*Histoire Générale*, Paris, fas. 1, s. 42). Büyük şehir gelişmesi ile kapitalist gelişmeyi eşanlama alan bilim adamlarının çokluğu düşünülürse, Osmanlı büyük şehirlerinin önemi anlaşılabilir.

MERKEZİYETÇİ DEVLET

Milletlerarası ticaret yolu üzerinde, büyük şehirlere dayanarak kurulan Osmanlı Devleti'nin üçüncü bir özelliği, fetihlerdir. Fetih, kolay ve kârlı bir faaliyetti. Yalnız geniş bir profesyonel ordunun beslenmesini gerektiriyordu. Avrupa kralları, senyörlerin derme çatma kuvvetlerine dayanırken, Osmanlı Sultanı küçümsenemeyecek sayıda ücretli asker besliyordu.

Profesyonel bir ordu eliyle gerçekleştirilen ve devam ettirilen fetihlerin, merkeziyetçi bir devlete yol açacağı açıktır. Anadolu'yu boydan boya geçen milletlerarası ticaret ve büyük şehirlerin beslenmesi sorunları da aynı zorunluluğu ortaya çıkarmaktaydı. Osmanlıların Selçuklulardan miras buldukları geniş ticaret şebekesinin korunması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, ancak merkezi bir otorite tarafından yürütülebilirdi. Nitekim Batı'da da şehirlerarası ticaretin gelişmesi ve milli pazarın oluşmaya başlamasıyla birlikte, feodallerin egemenliği zayıflamış, merkeziyetçi devlet güçlenmiştir. Osmanlı Devleti ise, başından beri, milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunduğu için, zorunlu olarak merkeziyetçi bir kuruluşa yönelmiştir. Milletlerarası ticaret gibi, büyük şehirlerin iaşesi ve fetihler, merkeziyetçilik yönünde işleyen öteki güçlü faktörler olmuşlardır. Osmanlı toplum düzeninde, aynı üretim tarzına dayanmakla birlikte, Batı feodalitesinden farklı bir üstyapı örgütlenmesini gerektiren, milletlerarası ticaret, büyük şehirler ve fetih diye özetlediğimiz zorunluluklar olmuştur. Bu zorunlulukların, ancak merkezden düzenlenebilecek geniş bir faaliyete yol açtığını, Prof. Barkan'ın şu sözleri iyi belirtmektedir: "Yüzlerce köy, ortakçılık, yarıcılık veya çeltikçilik ile en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plan dahilinde temin etmekle mükelleftiler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansaraylar civarını şenlendirmeye, derbent beklemeye, atalardan kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdular. Padişah atlarını bekleyen, yetiştiren voynuklar... deve yetiştiren boğurcular, seyyar amele taburları... ordu levazımı için top dökmek, suyolları, kale... inşaat ve tamiratı için her sene muayyen adette devletin emirlerine âmade bulunan yayalar ve müsellemler... bütün imparatorluğu saran muazzam bir teşkilat idi. Padişahın, yani mirinin yüzbinlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lazım gelince istenilen yere teslim eder. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler. Gemiler için zifti, kereste, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlar."[29]

Bu ölçüde yaygın ve güç görevleri yerine getirmek zorunda kalan merkeziyetçi devlet, sınırlı teknolojinin, ancak ilkel metotlarla ve küçük

işletmeler halinde tarım yapmaya imkân verdiği bir dönemde, gerekli geliri kolayca sağlayacak ve köylüye yukarıda sayılan yükümlülükleri yükleyebilecek güçlü bir manivelaya muhtaçtı. Toprakta devlet mülkiyeti, bu manivelayı getirmektedir. Prof. Barkan'ın anlatımıyla, "Devlet, kanunnameleri yazanların da itiraf ettiği gibi, daha ziyade, idari, teknik ve mali ihtiyaçlar dolayısıyla, köylünün kiracı vaziyetini hukuki bir fiksiyon olarak kabul ile, bu kiracılık münasebetlerinin istilzam ettiği şekilde, lazım gelen vergileri ve tahdidatı toprağa vazetmeyi bir zaruret olarak hissetmiştir."[30]

SİPAHİ VE KÖYLÜ

Ortaçağ'dan Modern Çağ'a geçişin müjdecisi olan büyük şehirlerin ve ticaretin genişlemesi gibi şartların zorunlu kıldığı merkeziyetçilik ve toprakta devlet mülkiyeti hukuki fiksiyonu, "arazi sahibi" devlet ile köylünün üretim fazlasının bir kısmı kendilerine tahsis edilen hak sahipleri arasındaki ilişkilere, Batı'dakinden farklı bir yapı kazandırmaktadır. "Sahib-i arz" denilen bu kişiler, Batı'daki senyörden farklı olarak, devletin bir hizmetlisi, bir memuru durumunda gözükmektedir. Tarihçilerimizin "asker-memur", "ziraat siyaseti memuru", "tapu memuru", "icar tahsildarı" ve "kâhya" gibi sıfatlarla tanımlamaya çalıştıkları "sahib-i arz", Batılı senyörün yetkilerinin pek azına sahiptir. Merkezi otoriteye karşı çok zayıf bir durumdadır. Kendisine ayrılan arazi üzerinde, devlet adına denetlemeyi yapmakta, bu tarımsal hizmetine ve askeri yükümlülüklerine karşılık, köylünün işlediği toprağın "icar ve tapu bedelini", yani artık-ürünün bir kısmını adeta bir maaş olarak almaktadır. Her ne kadar "sahib-i arz", dirliğini çocuklarına intikal ettirebilmekteyse de, onu her an kaybetmesi olanağı da vardı. Bununla birlikte, devletle ilişkileri bakımından bir memur gibi gözüken sipahi, reaya ile ilişkileri bakımından Batı senyörüne az çok yaklaşmaktadır. Tarım Bakanlığı'nca yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğu Toprak Kanunları"na kısaca bir göz atmak, bu konuda bir fikir edinmeye yetecektir:[31]

"Kanun – Sipahi, reayası nerede olursa olsun toprağının başına geri getirmekle görevlidir. Fakat yerini terk edip de reaya gittiği yerde yirmi yıldan fazla kalmışsa, tekrar geri getirmek yasaktır. Ancak ondan yirmibeş akçe çift bozan resmi alınır."

"Kanun – Bir sipahiye defterde iştirak hakkını haiz yerler kayıt edilmişse ve sipahi reayasına bu yer için yarı tohum ve öküz yardımı yaparsa, mahsulün yarısı kendisinin ve yarısı da ziraat yapanın olur."

"Kanun – Bir raiyet vatanını terk eder giderse, yeri mahlul sayılır.

Sipahi isterse o yeri kendi ziraat ettirir. Veya başkasına tapuyla verir. Şayet sipahi o yeri tasarruf etmişse bütün avarızı (vergileri) vermekle mükelleftir."*

"Kanun – Sipahiler, reayalarına bir iş gördürmek istedikleri zaman reayanın bunu yapması zaruri ve kanun icabıdır. Eğer yapmakta itirazları varsa, mahkeme tarafından cezalanırlar."

"Kanun – Reaya, sipahisine bir anbar yaparak, verecekleri öşrü oraya koymak veya en yakın pazara bunu taşımak vazifeleridir."

"Kanun – Pazara, sipahi öşrünü götürdüğü zaman, kirasını reayanın vermesi veya bir padişah seferi vukuunda sipahinin davarı yoksa yardım etmek, ona satın almak veya sipahiye ödünç para vermek, kendisinde yoksa başkasından alarak vermek kanundur."

"Kanun – Keza sipahilerin sık sık reayalarını teftiş ederek, namaz kılmayanlarını tetkik ve onların her türlü halleriyle meşgul olarak içlerinde şarap içenler ve sarhoş olanlar varsa, onları mahkeme kanalıyla cezalandırmaları kanundur."

"Kanun – Sipahiler, tımarları teftişe geldikleri zaman fakir olan reayalarda, üçer günden fazla kalıp, onları sıkıntıya sokmak veya zorla onları sıkboğaz ederek bir şey istemeleri yasaktır."

"Kanun – Yeri olmayan reaya, sipahisini başkasının evinde misafir edüp, onun hizmetini görebilir."

"Kanun – Sipahi de, reaya kızlarını babalarının izni olmadan evlendirmez. Veya evli olanı boşattıramaz. Kanuna aykırıdır. Buna mukabil reaya, kızlarını veya oğullarını evlendireceği zaman sipahiden izin alması lazımdır."

"Kanun – Reaya, toprak hususunda sipahileri yararına şahitlik yapamazlar. Keza, reaya basit şeyler için sipahilerini dava edemezler. Bazı meselelerde, sipahinin şeriata ve kanuna uygun sözlerine reaya muhalefet edemez. Kanun nezdinde sipahinin sözü makbuldür. Reaya, inat ettiği takdirde mahkeme tarafından cezalandırılır."

Bu hükümler, sipahi ile reaya arasında senyör-self ilişkilerine benzer biçimde kanunla düzenlenen kişisel ilişkilerin genişliğini göstermektedir. Reaya, Asya Üretim Tarzı'nın köy topluluğu içinde erimiş ve birey olarak değil, köy topluluğu olarak sömürülen anonim köylü tipi değildir.

---

* Prof. Barkan, sipahinin ancak kendine ait olan "hassa çiftliği"ni işleyebileceğini, "diğer topraklar üzerinde hiçbir suretle herhangi bir tasarruf hakkı" olamayacağını, "kendisi ve akrabası için tımar dahilinde münhal toprak bulup almasının" yasaklandığını yazmaktadır. (*Tanzimat*, s. 413). Bununla birlikte, arazi kanunlarının zaman içinde değişiklikler gösterdiği kabul edilmelidir. Bundan başka, Prof. Barkan, sipahinin hassa çiftliğinin çok küçük olduğunu, senyör arazisi gibi büyük parçalar teşkil etmediğini, bu çiftliklerin zamanla kaybolduğunu yazmaktadır.

İsmail Hüsrev, çok daha ileri gitmekte ve Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü kanunnamesine dayanarak, feodal bir rejimin Osmanlılarda da varlığından söz etmektedir. İsmail Hüsrev, kanunnamedeki "Toprağını terk eden reayanın cebren toprağa getirileceği" ve "raiyet gitse damı ve çulu sipahinindir. Süvari kovsa da damı ve çulu raiyetin olur" gibi hükümleri belirterek, sipahi dirliğinde yaşayan köylünün, sipahiye feodal hukuk ilişkileri ile, yani cebren bağlandığını söylemektedir. Tarihçilerimizin genellikle benimsedikleri, reayanın özgürlüğü iddiası, ona göre, bir görünüşten ibarettir.

Sipahi ayrıca kendine mahsus toprağı, ya doğrudan doğruya, ya da ortakçı eliyle işletmektedir. İsmail Hüsrev'e göre, sipahi, memleketten ayrılan reayanın topraklarına da tasarruf etme hakkına sahiptir. Zengin toprakları tasarrufunda bulunduran reayaya, sipahinin cebren "terk-i memleket" ettirmesi bile muhtemeldir.[32]

Öte yandan, yalnız sipahilerin değil, İstanbul ve taşradaki devlet memurlarının, hatta kadı ve müderris gibi din adamlarının, hiç değilse XVI. yüzyılın başlarından itibaren çiftlikler edindiklerini, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri arazileri genişlettiklerini, geniş ölçüde hayvancılık için meraların elverişli yerlerinde mandıralar kurduklarını belgeler doğrulamaktadır. Prof. Akdağ, "toprakların köylülerin ellerinden" çıkarak büyük çiftliklerin kuruluşunun 1550'den önceki safhasının bilinmediğini belirtmekle birlikte, o tarihlerde "Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının" geliştiğini, buralarda pek çok "ırgat" ve "çoban" toplandığını yazmaktadır. Yine Prof. Akdağ'a göre, toprağını bırakıp giden, "çift bozan reaya"nın artmasıyla birlikte, "hararetli bir arazi alım satımı" doğmuştur. Reaya, sipahi ve kadıların arazi satın alanlara, hudut tayin olunmaksızın mektuplar verdiklerinden ve mahkemelerin bu mektuplara dayanarak, arazi hududunu belirlemeyen hüccetler vermesinden sızlanmaktadır. Büyük arazi sahipleri, çiftlikler kurdukları gibi, köylerde de yerleşmekte ve çok sayıda hayvan beslemektedir. "Arazi sahipleri, kıymetli tarlaları zaptederek, bir köy ağası şeklinde köyün içine" yerleşmişlerdir. "Çoğunluğu resmi hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri", koyun sürüleri dolayısıyla, köylünün tarım faaliyetine zarar vermekte, üstelik onları angarya hizmetlerinde kullanmaktadır. Prof. Akdağ, resmi hüviyetli bu köy zenginlerinin çoğunlukla kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, zaim, çavuş ve nüfuzlu tımar sahibi kişiler olduklarını belirtmektedir.[33]

Prof. Barkan, "daha Kanuni Sultan Süleyman zamanına ait birtakım kayıtlarda, devrin nüfuzlu vezirlerinden bazılarının kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra ittihaz edebilmek üzere tapu ile satın almak

istedikleri topraklar için, civar köyler halkından gerek tarla ve gerekse mera olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına ait mazbatalar" sağlamak zorunda kaldıklarının görüldüğünü yazmaktadır. Böylece, kitabına uydurularak, arazi kanunları özel mülkiyete doğru zorlanmaktadır. Fakat birçok halde, kitabına bile uydurmadan çiftlikler kurulmuştur.

Bu gelişmeler, XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak ciddi şikâyet konusu olmuş ve devletin üzerinde durmasını gerektirdiği için, resmi belgelere geçmiştir. Ama bu gelişmelerin birdenbire ortaya çıkmadığı, çok daha önceden başladığı şüphesizdir. Demek ki, arazi kanunlarına rağmen, eskiden beri sürüp giden bir özel mülkiyete kayış söz konusudur. Öte yandan, üretim tarzı bakımından, senyör-serf ve sipahi-reaya ilişkileri pek farklı değildir. Bu durumda, Osmanlı düzeninin "Asya Üretim Tarzı"ndan iyice ayrıldığını, "Feodal" üretim tarzına yaklaştığını söyleyebiliriz. Bundan başka, Osmanlı düzeni, kapitalizme doğru evrimde önemli aşamalar teşkil eden zanaat-tarım ve zanaat-ticaret ayrılmasında bir hayli yol almış, büyük şehirlerin kurulmasına, zanaat alanında şehirlerarası ihtisaslaşmaya ve ticaretin genişlemesine sahne olmuştur. Büyük şehir ve ticaretin gelişmesidir ki, Osmanlı düzenine merkeziyetçi bir karakter kazandırmıştır. Esasen, küçük işletmelerde tarım yapan köylünün artık-ürün'ünü almaya yetkili "arazi sahibi"nin "feodal" ya da "merkezi otorite" olması, tarih açısından da önemli bir ayrım değildir. Nitekim, VIII. yüzyılda Batı'da, arazi kralın mülkiyetine geçmiştir. Kral, adamlarına askeri hizmet karşılığı, toprağın mülkiyetini değil de, hayat boyunca tasarrufunu sağlıyordu. Bu kişi ölünce, arazi krala dönmekteydi. Senyörler, daha sonraları tasarruflarındaki arazinin mülkiyetini ele geçireceklerdir. Çin'de ise, Ssu-ma-yen yönetiminde (265-290) arazide devlet tekeli, kanun haline getirilmiştir. Fakat VIII. yüzyıldan başlayarak, arazide devlet mülkiyeti çökmüş, büyük malikâneler ortaya çıkmıştır. Ortadoğu'da da, devlet mülkiyetinden beyler mülkiyetine, beyler mülkiyetinden devlet mülkiyetine geçiş görülmüştür. Bu sebeple, "devlet mülkiyeti-feodal mülkiyet" ayrımı, sanıldığından daha az önemli gözükmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı düzeni hakkındaki görüşler, henüz yeterli bir açıklığa kavuşmuş olmaktan uzaktır. Meseleye bu açıdan bakış, daha yeni yeni başlamaktadır. Derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu sebeple, Osmanlı düzenine, henüz tartışma konusu olan "feodal" etiketini yapıştırmaktan kaçınarak, herkesin üzerinde birleşebileceği, daha genel bir kavram olan "prekapitalist düzen" diyeceğiz.

KAPİTALİZME GEÇEBİLECEK MİYDİK?

Bizim için önemli olan şudur: Osmanlı toplumu, Batı feodalitesi gibi daha ileri bir toplumsal kuruluşa, yani kapitalizme, kendi iç evrimi ile geçebilecek miydi? Yoksa, Asya Üretim Tarzı taraftarlarının iddia ettikleri cinsten bir durgunluğa mahkûm mu idi?

Soruyu cevaplandırmaya çalışmadan önce, kapitalizme geçiş şartlarını kısaca hatırlatmak yararlı olacaktır. Kapitalizmin doğuş şartlarını derinlemesine incelemiş Batılı bilim adamlarına göre, prekapitalist düzen içinden kapitalizmin çıkıp gelişmesi, üç dizi olayın birleşmesini gerektirmiştir:

1 - Belirli bir noktada, toprağa bağlı köylünün, bu bağlılıktan kurtulmaya başlaması.

2 - Uzmanlaşmış bir şehir zanaatının varlığı ve serbestleşmesi.

3 - Ticaret ve tefecilikten sağlanmış olan nakit servet birikimi.

"Kelimenin tam anlamıyla sermaye, yani sanayi sermayesi biçimini alan para, asıl tefecilikten –özellikle toprak mülkiyeti üzerinde tefecilikten– elde edilmiş olan ve ticaretteki kârlardan sağlanan menkul (para biçimindeki) servetten birikmiş paradır."[34] Marks'a göre, sanayi sermayesine dönüşen para, tarımdan ve loncalardan değil, ticaret ve tefecilikte kazanılan servetten gelmektedir. Tabii ki, tüccar ve tefeci elinde para birikimi, kapitalizme geçiş için başlı başına yeterli değildir. Zanaatta kazanılmış bir sanayi tecrübesinin varlığı, gerek lonca ve gerekse tarım düzeninin çözülmeye başlayarak, emek, üretim araçları ve geçim maddelerinin serbestleşmesi zorunludur. Prekapitalist düzen içinde kazanılmış tüccar ve tefeci parası, bu serbestleşmiş emek ve üretim araçlarını bir araya getirerek, kapitalist evrim yolunu açacaktır. Bundan başka, köyün giderek mübadele ekonomisine açılması, pazarın genişlemesi bakımından dördüncü bir şart olarak ileri sürülebilir. Bütün bunların ötesinde, Batı'da feodal devletin, onun "mezar kazıcısı" olarak yükselen burjuva sınıfını, kazançtan pay alma endişesiyle desteklemesi, feodalizmden sanayi kapitalizmine geçişi kolaylaştırmıştır.

Hemen belirtelim ki, sınai kapitalizme geçiş deyince, makineler, dev fabrikalar ve mekanik enerji akla gelmesin. XVIII. yüzyılın başına kadar, sanayide kullanılan tekniklerin çoğu, el maharetine dayanıyordu. İmalat, çekiç, testere, iğne, makas, el tezgâhı gibi basit aletlerle yapılıyordu. Manüfaktür, basit bir işbölümüne dayanan ve bu aletlerle çalışan işçilerin toplandıkları ilk kapitalist işyerleriydi. Manüfaktürden fabrika imalatına geçiş, 1760'tan başlayarak, tekstil fabrikalarıyla gerçekleşmiştir. İlk fabrikaların enerji kaynağı su idi. 1800 yılında İngiltere'de, nehir kenarlarında yüzlerce dokuma fabrikası vardı. Daha sonra yavaş yavaş buhar enerjisi,

suyun yerini aldı. Dokuma hâlâ el ile yapılmaktaydı. Bazı sanayiciler, birçok tezgâhı bir fabrikada toplamışlardı, ama dokuma genellikle evlerde gerçekleştiriliyordu. Pamuklu sanayi için dahi, 1830 yılına kadar durum buydu. Fabrika, ancak 1850 yıllarına doğru, kumaş, kâğıt, cam, seramik, maden ve makine imalatına hâkim oldu. Küçük fabrikaların yerini, büyük fabrikalar almaya başladı. Ama yine de, evde çalışan işçi ve zanaatçı, konfeksiyon, ayakkabı, ağaç işleri ve gıda sanayi gibi geniş bir çalışma alanına sahipti. XX. yüzyılın başına doğrudur ki, bunlar ortadan kaldırılacak ve Batı'da karmaşık bir teknolojiye dayanan bugünün dev sanayi kurulacaktır.[35] Görüldüğü gibi, İngiltere'ye dünya liderliği sağlayan sınai kapitalizmin gelişmesi birkaç yüzyıl almıştır.

Acaba Osmanlı prekapitalist düzeninde de kapitalizme geçişi sağlayan önşartlar, yavaş yavaş oluşuyor mu idi?

ZENGİNLEŞEN KÖYLÜLER

Görünüş odur ki, Osmanlı toprak düzeni, özel mülkiyete geçişte aşılmaz bir engel değildir. Bunu söylerken, çoğu memur sıfatını taşımakla birlikte, ileride göreceğimiz üzere, aslında eşkıyayı andıran derebeylerinin, tarımsal gelişmeyi yok etme pahasına, topraklara elkoymasını kastetmiyoruz. Prof. Barkan'ın "ana memleket dışında" kalan "koloniler" dediği bazı Doğu eyaletlerindeki "Ekrat beyleri"nin köylünün bir cins köleliğine dayanan mülkiyeti de söz konusu değildir. Söylemek istediğimiz, Osmanlı toprak düzeninin, reayaya, işlediği toprağın mülkiyetini sağlayacak unsurları taşıdığıdır. Bir defa reaya, tarım işletmesine bir bedel ödeyerek, tapu senediyle tasarruf etmektedir. İşletme, oğula geçebilmektedir. Bu tasarruf hakkı, toprağın sürekli ve verimli biçimde işletilmesini sağlamak amacıyla tam mülkiyetten (satış, hibe, vasiyet, miras vb. yasakları ve toprağı işleme yükümlülüğü gibi) bazı sınırlamalarla ayrılmakla birlikte, bireysel tasarrufa dayanmaktadır. Mesela Asya Üretim Tarzı'na görünüşe göre çok daha yaklaşan Rusya'nın "Mir" sisteminde ise, toprak köye aittir. Köy Komitesi, belli aralıklarla toprağı köy mensuplarına, ihtiyaçlarına göre dağıtmaktadır. Toprağa köy hâkimdir, bireysel tasarruf unsuru çok zayıftır. Osmanlı düzeninde ise, oğula geçen tapu senetli bireysel tasarruf hakkı, özel mülkiyet unsurunu içinde taşımaktadır. Ayrıca, bağ, bahçe, değirmen ve ev yerleri gibi, tarım işletmesinin mülk tesisleri ve üretim araçları köylünün mülkiyetindedir ve mirasçılara geçebilmektedir. Görüldüğü gibi, devlet mülkiyeti hukuki fiksiyonuna rağmen, belki bir ölçüde bu sayede, köyde, toprağın özel mülkiyetine hayli yaklaşmış bir durum vardır.

Öte yandan, daha XV. yüzyılın ilk yarısında şehirde oturan ve Prof.

Akdağ'ın deyimi ile, "her nasılsa köydeki bir çiftliğin tasarrufunu ele geçirerek"[36] tarım yapan bir kişi, reaya sayılmadığı halde, vergisini ödemek şartıyla faaliyetini yürütebilmekteydi. Yine Prof. Akdağ, 1243-1453 dönemini kapsayan incelemesinde, "Köylü, tasarrufunda bulundurduğu toprağı imar ederse (içine ev yapmak, bağ dikmek, ağaçlandırmak suretiyle bahçe yapmak gibi) mülkiyetin devletten köylüye geçtiğini" yazmaktadır.[37] Osmanlı arazi kanunlarına göre, reaya, kır bayır yerden bir kısım alıp da tarım yaparsa, üç yıl içinde, sipahi buna karışamamaktadır. Tımar sahibinin arazisinde dahi, işlenmemiş yerde üç yıl sürekli tarım yaptığı takdirde, bu toprak, reayanın tasarrufundan alınamamaktadır. Reaya, iki öşür vermek şartıyla, başkasının toprağını da ekebilmektedir.[38] Sonra reaya, vergi olarak üretim fazlasının ancak bir kısmını vermektedir, gerisi kendine kalmaktadır.

Bütün bunlar, Osmanlı toprak düzeninin getirdiği engellere rağmen, reayanın tasarruf ettiği toprak miktarında ve servetinde farklılaşmalara yol açmıştır. Bir kısım köylü zenginleşmiş, bir kısım köylü fakirleşmiş ve hiç değilse çoluk çocuğu toprağı bırakmak zorunda kalmıştır. Elinde para biriken köylü –ki padişahların adalet fermanlarında "kudretlu reaya" diye anılmaktadır– tefecilik, ürünü tarlada ucuza kapatma vb. gibi 1968 Türkiyesi'nde dahi makbul usullerle, kudretini artırmıştır. Prof. Akdağ'a göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, devlet memurlarının yanı sıra, özellikle ticaret ve faizcilik yapanlar, servet yönünden tam bir üstünlük kazanmışlardı. Buna karşı, köylü sınıfından çiftini bozanların miktarı, gittikçe artıyordu.[39] Hatta sonraları, Türk ekonomisinde mal ve can güvenliğini ortadan kaldırarak köylünün başına bela kesilen ve gelişme yollarını tıkayan devlet memurlarından bir kısmının giriştikleri tarım, hayvancılık ve ticaret faaliyetleri, daha ileri bir toplumsal kuruluşa doğru evrimde olumlu bir rol oynayabilirdi. Nitekim Prusya hükümdarının memurları ve Japon İmparatorluğu'nun ulufeli asil askerleri, böyle ilerici bir rol oynayabilmişlerdir.

KÖYLERDEN ŞEHİRLERE AKIN

Prof. Barkan, herhalde çok daha önce başlayarak, Osmanlı toprak düzenini sarsan, fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında dikkati çeken gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: "... Türkiye'de bu sıralarda tehlikeli bir hal alan faizcilik şekilleri, köylünün zaruret halini istismar ederek, mahsulünü daha tarlada iken ucuz fiyatlarla satın almak (selem) şeklinde yapılan kredi avansları, alınan borç para, faizi ile birlikte tamamıyla ödendikten sonra geri alınmak üzere yapılan bağ, bahçe, ev... satışları

(bey, bi'l-vefa); tarlanın, bağ ve bahçenin rehin kaldığı müddetçe eski sahibi tarafından borcu veren hesabına ortakçılıkla işlenmesi mükellefiyetini yükleten 'murabaa' mukaveleleri gibi, karışık usullerle, istihlak kredisi halinde yapılmakta olan ikraz şekilleridir ki ekseriya zaruret halinde kabule mecbur kalınan yüksek faiz hadleri dolayısıyla ödenmeleri hemen hemen imkânsızdır."

"Enflasyon devirlerinin vurgunları, faizcilik veya mültezim kâr ve soygunculuğu ile kazanılan servetlerin emin ve verimli bir yatırım sahası olarak ziraate teveccüh etmesi ve ağır vergiler altında ezilerek ekonomik varlığı çok zayıflamış olan ve ucuz kredi kaynaklarından da mahrum bulunan fakir köylü halkın elinden tarlalarını alarak büyük çiftlikler kurmaya muvaffak olması, Türkiye'nin ananevi zirai nizamının bozulmasına ve bu yüzden topraklarını kaybedip tasfiye edilmeye başlayan eski müstakil çiftçiler nizamı yerine, zengin çiftlik sahibi mütegallibe bir beğ veya ağa sınıfı ile bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler kaim olmaya başladı."[40]

Bu gelişmelerin sonucu, hukuken toprağa bağlı olmakla birlikte, büyük şehirlere büyük ölçüde bir reaya akını olmuştur. Artan fuhuş, sarhoşluk ve hırsızlık olaylarıyla şehirlerin huzurunu bozan bu köyden akın, henüz onlara iş sağlayacak gelişmiş bir sanayi olmadığı için, gelenlerin geri gönderilmesiyle önlenmeye çalışılmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda, İngiltere'de de, tarlaların geniş ölçüde mer'alar haline getirilmesi yüzünden aç kalan köylüler, şehirlere akmaktaydılar. Marks, feodal nizamın bu başıboş köylüleri hakkında şöyle demektedir: "İçlerinden 72 binini İngiltere'nin Henry VIII'i asabildiğine göre, pek kalabalık olan bu serseriler, ancak büyük sıkıntı içinde oldukları zaman, o da uzun bir direnmeden sonra çalışmaya yanaşıyorlardı."[41]

Görüldüğü gibi, Osmanlı toprak düzeninde daha XVI. yüzyıldan başlayarak kendini duyuran ve belki de çok daha önce başlayan ciddi rahatsızlıklar vardır. Bazı devlet memurlarıyla birlikte bir kısım reayanın zenginleşmesi, hukuk kurallarını az çok etkisiz bırakarak, toprakta özel mülkiyet eğiliminin güçlenmesi, tefecilik vb. gibi çeşitli yollardan bir nakdi sermaye birikiminin ortaya çıkması ve bir kısım reayanın topraklarını bırakmak zorunda kalması, prekapitalist düzeni temellerinden sarsan, ama daha ileri bir toplumsal kuruluşa geçiş olanaklarını bağrında taşıyan olaylardır.

Tarihçilerimiz, bu olayları, genellikle "ideal düzenin bozulması" ve bir "gerileme" olarak değerlendirmektedirler. Oysa bu ıstıraplı gelişmeler, köylülerin farklılaşması, bir kısmının ırgatlaşması ve nakdi sermaye birikimi yoluyla, kapitalizme geçişin önşartlarını hazırlamaktadır.

Türkiye'de henüz yeni başlayan bu konudaki araştırmalar ürünlerini verinceye kadar kesin yargılara varmaktan kaçınmakla birlikte, Osmanlı toprak düzeninin evrime, genellikle sanıldığından çok daha elverişli olduğu ileri sürülebilir. Hele XV. ve XVI. yüzyıl Türkiyesi'nde köyün, "Asya Üretim Tarzı'na ait durgunluğa mahkûm, tecrid edilmiş, içine kapanık küçük dünya" olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim, Asya Üretim Tarzı'nın savunucularından S. Divitçioğlu da, XV. yüzyıl Osmanlı toplumunu ele alan incelemesinde, bir yandan Osmanlı toplumunun "Asya tipi" olduğunu ispatlamaya çalışırken, öte yandan, bu tip toplumun temel özelliğini evrime karşı direnişin teşkil ettiğini unutarak, Osmanlı düzeninde mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyete doğru evrimini zorunlu görmektedir: "Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyet şekline doğru evrilme eğilimi, Osmanlı iktisadi sisteminin gereklerindendir. Önce, Osmanlı, toprağın mülkiyetine sahip olmasa bile, ona tasarruf eder. Mülkiyet ile tasarruf arasındaki ince ayrıntı, toprakları tasarruf etmekten, mülk edinmeye geçiş sürecini kolaylaştırmaktadır."[42]*

---

* Bu bakımdan, Marks'ın 1881 yılında Rus köyü hakkında yazdıkları dikkat çekicidir. 1861 reformuna kadar, Rusya'da toprak hukuken Çar'a ait idi. Köylü, hukuken, senyörlerin değil, Çar'ın serfi idi. Köylü, Asya Üretim Tarzı'nın "genel köle, anonim sömürme" görüşüne uygun biçimde, Mir'in, yani köy topluluğunun bir üyesi olarak mevcuttu. Köy toprağına neyin, nasıl ekileceğini, Köy Komitesi kararlaştırmaktaydı. Ekilecek toprak, köylüler arasında, ya "ağızlar"a ya da "canlar"a göre eşit biçimde dağıtılmaktaydı. Ağızlar'a göre toprak paylaşılmasında çocuklar da büyükler gibi tam adam sayılmaktaydı; canlar'a göre paylaşmada çocuklar yarım adam muamelesi görmekteydi. Amaç, herkese ihtiyacına göre eşit toprak sağlamaktı. 1861 reformundan sonra bu sistem – 1906 reformuna rağmen, bazı değişikliklerle 1917 İhtilaline kadar sürüp gitmiştir.

Marks, 1881'deki yazısında, Rus komününü, "arkaik tiplerin en moderni", "toplumun ilkel biçimlenmesinin son aşaması" saymaktadır. İkinci aşama, ortak köy mülkiyetinden özel mülkiyete geçiştir ki, bundan kasıt "kölelik ve serfliğe dayanan toplumlardır". Yani, Asya tipi Rus komünü, özel mülkiyete geçişe elvermediği için, köleci ve feodal toplumların gerisindedir. Yalnız Rus komünü, arkaik tiplerin en genci, en modernidir. Rus komünleri, birbirlerinden tecrit edilmişlerdir, her biri içine kapanık küçük bir dünyadır, aralarında bağ yoktur. Ama arkaik tipin bu en genç biçimi için, ortak mülkiyetten özel mülkiyete doğru evrim yolu kapanmış değildir. Çünkü, diyor Marks, Rus köy komününde, çiftçi oturduğu evin ve o eve ait olan bahçenin sahibidir. Sonra, (s. 20 dipnot devamı) eski arkaik tiplerde, komün üyeleri arasında kan bağı bulunduğu halde, Rus komünü bu dar bağlardan kurtulduğu için, daha büyük bir evrime hazırdır. Meselenin özü ise şudur: "Rus komününün ait olduğu arkaik tipin özünde, belirli tarihi şartlar içinde çöküşüne sebep olabilecek bir iç düalizm sakladığını görmezlik edemeyiz. Toprak mülkiyeti, komünal bir mülkiyettir ama, her köylü kendi tarlasını, Batı'nın küçük köylülerini andırır biçimde, kendisi ekip biçmektedir: Ortak mülkiyet, ama ayrı ayrı topraklarda küçük tarım." Öte yandan, "tarımda bile gittikçe önemi artan bir unsur olarak menkul mülkiyet, komün üyeleri arasında derece derece servet farklılaşmasına doğru götürür ve özellikle devletin mali baskısı altında üyeler arasında çıkar çatışmasını mümkün kılar." Marks, sonuç olarak şunu söylemektedir: "Tarım komününün içindeki düalizm, bir alternatife imkân sağlamaktadır: Ya içindeki mülkiyet unsuru, kolektif unsurun üstesinden gelecektir, ya da tersi olacaktır. Herşey tarihi ortama bağlıdır".

Marks gibi kapitalizmin dikkatli bir araştırıcısı olan, üstelik Rus toplumunu yakından

Tefecilik yalnız köy hayatında değil, şehir hayatında da önemli bir faaliyet haline gelmiştir. "Muamele-i Şer'iyye"de faiz fiyatı, "onu on bir" ve en fazla "onu on bir buçuk", yani yüzde 10-15 iken, "ribahur" adı verilen faizciler, yüzde 30 ila yüzde 60 ile ödünç para veriyorlardı. Faizin bazen yüzde 360'ı bulduğu görülmektedir. Müslüman devlet, faize karşı değildir, yalnızca faiz haddini yüzde 15 ile sınırlama çabasındadır. Prof. Akdağ'a göre, "büyük faizciler, reaya içinden türeyen birtakım şahıslar"dır. Çavuş, zaim, tımar erbabı tarzında resmi hüviyetli kişiler ise, "küçük faizciler"dir.[43] Ayrıca İstanbul'da Yusuf Nâsi gibi, devlete borç veren büyük bankerler vardır.

Prof. Sabri Ülgener de, XVI. ve XVII. yüzyıl belgelerinde "sermayeci" diye adlandırılan bir zümrenin varlığı üzerinde durmaktadır: "Dikkatimizi en fazla, XVI. ve XVII. asır vesikalarında 'sermayeci' diye adlandırılan zümreler çekiyor. İsminin de anlattığı gibi, yerli esnafa iş ve icabında para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla süren yarı muhtekir, yarı müteşebbis zümre! Herhalde kapitalist inkişafın dikkate değer belirtilerinden olduklarına şüphe yok..."

"Sermayeciliğin bizdeki belirtileri de, Batı Avrupa memleketindekilerle hemen aynı asırlara rastlar."[44]

Devlet, taşradaki sivrilmiş tefecileri, İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasında yararlı olmaları için, hayvan ticareti yapmak üzere, İstanbul'a getirmektedir. Hatta 1566 yılında, İstanbul'un et ihtiyacının finansmanını sağlamak amacıyla, "Et Bank" adını verebileceğimiz, 20 bin altın flori sermayeli bir fon kurulmuştur.[45]

Bu bakımdan en dikkat çekici olay, yüzlerce vakfın para ticaretine yönelmesidir. XVI. yüzyılda büyük şehirlerde, birçok "vakıf bankaları" mevcuttur. Prof. Barkan, 1561 yılında Bursa şehrinde mevcut 159 galle tipi vakfın elinde 3 milyon 350 bin akçe bulunduğunu, işletilen bu paranın o yıl 333 bin akçe faiz getirdiğini belirtmektedir. Bursa Sancağı'nın, Bursa şehri dışında kalan öteki köy ve kasabalarında 1580 tarihlerine doğru, faizle işletilmek üzere terk edilmiş olan paralarla kurulmuş 609 vakıf vardır. Bu vakıfların elindeki 2.716.480 akçelik sermayenin 2.178.530 akçelik bir kısmı, 1530-1580 tarihlerinde kurulmuş olan 567 tesise ait bulunmaktadır.

---

tanıyan Lenin, 1898'de tamamladığı *Rusya'daki Kapitalizmin Gelişmesi* adlı geniş incelemesinde, Rus komününe kapitalizmin işlemiyeceğini, ortak köy mülkiyetinin sosyalizme temel teşkil edeceğini hayal eden Narodnik temsilcilerine cevap olarak, Rus köyündeki ortak mülkiyet sistemine rağmen, kapitalizmin nasıl önemli gelişmeler gösterdiğini resmi istatistiklere dayanarak ispatlamakta ve Marks'ın bir sözünü hatırlatmaktadır: "Toprak tasarruf sistemindeki hiçbir özellik, kapitalizm için aşılmaz bir engel teşkil etmez."

Demek ki yalnız Bursa şehrinde dahi, yüzde 10-15 meşru faizle ve Müslümanca yürütülen önemli bir resmi para işletmeciliği görülmektedir. Özellikle İstanbul'da bu resmi para ticaretinin çok daha büyük ölçülere vardığı kolayca tahmin edilebilir. "Zamanın anlayışına göre, böyle düşük bir faiz haddiyle halka kredi temini işinin her türlü gayri meşruluk şaibesinden uzak ve umumiyetle vakıf tesislerinin hayır gayeleriyle telifi tamamıyla mümkün bir davranış olduğunu gösteren bu misaller, bize aynı zamanda faizle borç para alma itiyadı ve ihtiyaçlarının bu devirde yaygın bir şekil almış olduğunu da ispat etmektedir."[46] Vakıflar yoluyla ucuz faizle kredi veren bu ilk bankaların yaygın faaliyeti, ticari hayatın genişliği ve canlılığı hakkında bir fikir vermeye yeterlidir. Türkler, iç ticarette de, dış ticarette de faaldir.

XVII. YÜZYIL BAŞINDA TÜRK SANAYİİ

Öte yandan, loncalarda örgütlenmiş zanaat tipi sanayi, önemli bir gelişme göstermektedir. Bu konuda bir fikir vermek için, 1638 sayımına dayanarak, Adnan Giz'in verdiği rakamları belirtmekle yetineceğiz. Bu rakamlara göre, yalnız özel sanayide, 46.426 kişi çalışmaktadır. Ayrıca ordunun ve büyük devlet örgütünün ihtiyaçlarını karşılayan geniş bir devlet sektörü vardır. 2 tersane, 1 tophane, 5 barut kârhanesi, 1 humbarahane, 1 top arabası kârhanesi, 1 fişekhane, 1 at meydanı mumhanesi, çok sayıda peksimet fırını, kurşunhane, dökümhane, şişehane, boyahane, doğramahane vb., devlet sektörüne ait kuruluşlardır. Büyükçe bir kısmı ağır sanayi kesimine giren bu kuruluşlarda on binlerce işçinin çalıştığı tahmin edilebilir. Özel sektöre gelince, burada da önemli sayıda işçi kullanan işyerlerinin çokluğu dikkati çekmektedir. Mesela ipek hilat kumaşı dokuyan 5 işyeri vardır, bu işyerlerinde 105 kişi çalışmaktadır. Ortalama işçi sayısı 21'dir. Ulema hilatı yapan 20 işyerinde 400 kişi vardır, ortalama işçi sayısı 20'dir. Şişe imalatında ortalama işçi sayısı 35, ipek dökmecilerde 12, güllaççılarda 20'dir. Peştemal kumaşı yapan bir işyerinde ise 400 kişi çalışmaktadır![47]

Ortalamaların, büyük işyerlerindeki işçi sayılarını olduğundan küçük gösterdiği hesaba katılırsa, henüz pek az bilgi sahibi olduğumuz Osmanlı sanayinde, zanaat tipi imalattan "manüfaktür"e doğru yol alındığına hükmetmek gerekecektir. Kalabalık sayıda işçi kullanan işyerlerinin varlığı, lonca sisteminin de zorlandığının belirtisi sayılabilir. Prof. Ülgener, bu konuda, "lonca baskısından ferahlamak, kuralların dışında daha kârlı satış imkânları aramak" eğilimlerinin arttığını ve "meslek ve sanat kadrolarının haddinden fazla taştığını" yazmaktadır.[48] Ayrıca,

inşaat ve nakliye işlerinde çalışan loncalar dışı geniş bir gündelikçi kütlenin varlığı ve şehir için köy çerçevesinde yapılan imalatın yaygınlığı da hatırlanmalıdır*.

Özetlersek, prekapitalist düzenin çözülmesini ve kapitalist düzene geçilmesini sağlayan (köyde az çok bir farklılaşma, köyden bir kısım işgücünün şehre akımı, ticaret ve tefeci sermaye birikimi, lonca düzeninin zorlanması, köydeki farklılaşma dolayısıyla köy-şehir mübadele olanaklarının artması vb. gibi) faktörler, Batı'da olduğu gibi Osmanlı toplum düzeni içinde de faaliyettedir.

BİLİM VE TEKNİKTE TÜRKİYE

Aslında ikinci derecede bir faktör olmakla birlikte, teknik seviye bakımından Türkiye, XVI. yüzyılda Batı'nın gerisinde değil, belki de daha ilerisindedir. *Teknik Uygarlığın Kökenleri* adlı bir Batı kitabı, yalnız Doğu'nun en ileri ve Batı'ya en yakın toplumu Türkiye'nin değil, bütün Doğu'nun teknik üstünlüğünü XVII. yüzyıla kadar sürdürdüğünü yazmaktadır. "Daha IV. yüzyılda Çin, kömür çıkartıyor ve siderürji'de kullanıyordu. Hindistan, Çin ve Arap dünyasında aletler, hidrolik makineler, tekstil sanayi, kimya ve metalürji tekniği dikkate değer bir mükemmeliyet ve kudret derecesine erişmişti... Çin, Hindistan, çeşitli Müslüman ülkeler ve daha başkaları, Ortaçağ'da, Avrupa'nın ancak Sanayi İhtilali eşiğinde eriştiğinden üstün bir teknik evrim düzeyinde bulunmaktaydılar."[49]

Türk tarımında, bilebildiğimiz kadarı ile, karasaban esas olmakla birlikte, kuru ziraat (Dry Farming) teknikleri tanınmaktaydı. Karasaban, çeşitli uç demirleri kullanarak geliştirilmişti. Bu uç demirleri sayesinde, rutubeti sağlayabilecek biçimde toprağın hazırlanması mümkün olmaktaydı. Ayrıca, sulu ziraat teknikleri geliştirilmişti; tarlaların sulanması için nehir kenarında su dolapları kurulmuştu. Çok çeşitli tarım ürünleri, meyva ve sebze yetiştirilmekteydi. Hububat hasadında düvenden yararlanılmaktaydı. Su ve rüzgâr enerjisi kullanılmaktaydı. Ağır toplar ve bu topları İran ve Mısır'a götürme olanağı getiren taşıma tertibatı,

* XV. ve XVI. yüzyıl Türkiyesi'nde gelişmiş bir sanayi faaliyetinin varlığı muhakkaktır. Fakat bu sanayin evrimi ve lonca sisteminin iç ve dış baskılarla zorlanarak çözülme belirtileri göstermesi hakkında fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Onun için, söylenenleri, doğruluk derecesi hakkında bir iddiada bulunmadan, kaydetmekle yetiniyoruz. Bir Fransız araştırıcısına göre ise, XVII. yüzyılda İstanbul imalathanelerinde ortalama 3 ila 4 işçi çalışmaktadır. (M. Rodinson, *Islam et Capitalisme*, s. 68). Hatırlatalım ki, 1964 İmalat Sanayi Sayımına göre, toplam işyerlerinin yüzde 98,1'ini teşkil eden işyerlerinde ortalama çalışan sayısı 2,2'dir.

teknik düzey hakkında kaba bir fikir verecek niteliktedir. Sinan'ın köprüleri, İstanbul su yolları ve öteki eserleri hakkında bir şey söyleyecek değiliz. İngiliz Kraliçesi Elizabeth'in Türklerin yün boyama tekniklerini çalmak için İstanbul'a ajan gönderdiği hatırlanırsa, Türk bilim ve teknik tarihinin ilgi çekici bir araştırma konusu olduğu düşünülebilir.

Fakat daha önemlisi, XV. ve XVI. yüzyılda Türkiye, her türlü bağnazlıktan uzak olarak, Batı bilim ve tekniğine canlı bir ilgi göstermekte, dini ve siyasi baskı dolayısıyla Batı'da barınamayan bilim adamlarına, teknisyenlere ve uzmanlara kucağını açmakta ve onlara geniş olanaklar sağlamakta tereddüt etmemektedir. İspanya ve Portekiz'den kovulan Yahudiler, en büyük ilgiyi, onların tababetteki bilgilerinden yararlanmaya hazır Türkiye'de görmüşlerdir. Batı'nın teknik buluşları Türkiye'ye aktarılmıştır. Fatih'in ağır topları, gemilerin karadan yürütülmesi, okyanuslara çıkma teşebbüsleri, Volga ve Don nehirlerini birleştirmek, Süveyş Kanalı'nı açmak gibi projelerin ciddiyetle üzerinde durulması, Hezarfen Ahmet Çelebi'nin kanatlarla uçmaya kalkışması, Lagari Hasan Çelebi'nin "füze"si, o zamanların kültürel ortamını hatırlatmak bakımından ilgi çekicidir. Batı'da ise, bilimsel ve teknik gelişmeye rağmen, devletin XVII. yüzyıl sonuna kadar bilimsel ve teknik ilerlemeye karşı her zaman olumlu davrandığı söylenemez. Nitekim 1586 yılında Danzig şehri, birçok ipliği aynı zamanda dokuyan bir tezgâhın kullanılmasını yasaklıyor ve mucidini boğduruyordu. İngiltere Kralı Charles, iğne imal eden bir makinenin tahribini emrediyor, bronz halkalar dökülmesini engelliyordu (1632). "Kurulu düzeni bozan değişikliklerin iyi bir şey olmadığına inanılıyor ve yeniliklerden korunmak isteniyordu. Bu tutum, özellikle ekonomik durgunluk ve buhran dönemlerinde çok daha sık görülmekteydi."[50] Gelişen kapitalizmin zorlamasıyladır ki, bu tutum, XVIII. yüzyıl içinde değişecektir. Esasen kapitalist gelişmeyi, teknik ilerlemeden çok, kapitalizmin kendisi sağlamıştır. Teknik ilerleme, kendiliğinden olmamıştır. Kapitalizmin ihtiyaçlarıdır ki, teknik ilerlemeye yol açmıştır. Nitekim ilk dokuma makinesini icat eden Cartwright, bir köy papazıdır. Hayatında ne mekanikle uğraşmış, ne de bir dokuma tezgâhı görmüştü. Lancashire imalatçılarının mekanik tezgâha müthiş ihtiyaçları olduğunu, fakat yapmasını becerememediklerini duyunca, konuyla ilgilenmişti. İngiliz sanayinin ön almasında büyük rol oynadıkları söylenen Hargreaves bir dokumacı, Arkwright ise berberdi. Rönesans ve Rönesans ile birlikte başlayan hareket, kendiliğinden ve boşlukta doğmamış, yükselen kapitalizmin ihtiyaçlarını karşıladığı ölçüde ilgi uyandırmış ve gelişmiştir.

Kısaca, meseleye hangi açıdan bakılırsa bakılsın, XVI. yüzyılda bir Batı üstünlüğünden söz etme olanağı yoktur. Osmanlı prekapitalist

düzeni içinde de, bu düzenin bozulup çözülerek daha ileri düzene, yani kapitalizme dönüşmesini sağlayacak güçler gelişmekteydi.*

Şüphesiz bu gelişmeler, kapitalizme hemen ulaşılacağı anlamına gelmemektedir. İlk sermaye birikiminin hızı kadar, eski düzenin direnme gücü, kapitalizme geçiş sürecini uzatabilecek ya da kısaltabilecektir. Bu geçiş, çeşitli sancılar ve şiddetli direnmeler içinde yüzyıllar boyu sürebilir. Önemli olan, Türk toplumunun şifa bulmaz bir durgunluğa mahkûm olmadığının tespitidir. *Türkiye de, Batı toplumları gibi, daha yüksek bir uygarlığa, sınai kapitalizme doğru yol almaktaydı. Eğer birtakım engeller –ki kanımızca dış engellerdir– çıkmasaydı da Türkiye sınai kapitalizm yolunda öncülüğü alsaydı, bugün dahi aydınlarımızda kompleksler yaratan "Batılılaşma" özlemi diye bir şey mevcut olmayacak, belki de tam aksine, geride kalan Batılılar, "Doğululaşma" kompleksine tutulacaklardı.*

* Avrupa gibi Türkiye'de de, prekapitalist düzen içinde gelişmiş "kapitalistik" bir sektörün varlığı muhakkaktır. Yine muhakkak olan, kapitalizme geçişte stratejik rolü bu sektörün oynadığıdır. Bu sebepledir ki, Ortadoğu toplumlarının evrimini inceleyen birçok araştırıcı, bu toplumların, incelediğimiz dönemde kapitalizme doğru yol aldıkları sonucuna varmaktadır. V. B. Loutsky, bu toplumların "kapitalizme gebe" olduğunu yazmaktadır. Daha şüpheci bir tutumu benimseyen M. Rodinson ise, "Hayır gebe değil, gelinlik kız çağında" demekte ve kızın kısır çıkabileceğini hatırlatmaktadır. Fakat o dahi, bu Müslüman kızın kısırlığı konusunda delil olmadığını belirtmektedir. Rodinson'un görüşü şudur: Bu toplumların kapitalizmi yaratmaktan âciz oldukları ispatlanamaz. Aksine, her şey bunların kapitalizme geçiş için gerekli yapılara sahip bulunduklarını göstermektedir. Belli bir konjonktürde, bazı gelişmeler olsa, Avrupa'dakine benzer bir şeyler orada da gerçekleşecekti. Kapitalizme geçişte ne İslamiyet, ne de toplumsal düzen bir engel teşkil etmiştir. Avrupa'nın kapitalizme geçişi bir konjonktür meselesidir, bu konjonktür de yeteri kadar tahlil edilmemiştir (*Islam et Capitalisme*, s. 83 ve 147)

II

DOĞU ÜSTÜNLÜĞÜNDEN BATI ÜSTÜNLÜĞÜNE GEÇİŞ

BATI MUCİZESİNİN ANAHTARI...

Ne var ki, şartlar Batı için elverişli oldu ve Batı ülkeleri, sınai kapitalizme geçişte önaldı. Coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilik ile hızlanan bir süreç, Batı'nın üstünlüğünü sağladı. Neden? Asya Üretim Tarzı görüşünü savunanlara sorarsanız, onlar, en gelişmiş feodal biçim Batı'da –özellikle İngiltere ve Fransa'da– oluştuğu için, onun karşıtı olan kapitalizm Batı'da doğup büyümüştür, diyeceklerdir. Doğu'nun geri kalış nedenini, Asya tipi düzende arayacaklardır.[51] Ne var ki, tarihi olaylar, hiç değilse Türk toplumu açısından, bu tezi doğrular gözükmemektedir.*

Toynbee gibi birçok Batılı tarihçi ise, Batı'nın kapitalizmde önalışını doğal karşılayarak, Türkiye'nin geri kalışını "göçebe toplum" oluşuna bağlamaktadır. Toynbee'nin parlak görüşü şöyledir: Osmanlı Türkleri, tabiat ve iklimin baskısıyla, siteyi bırakıp harikulade bir cüretle başka uygarlıklara bağlı milletleri idareleri altına aldıkları zaman çok büyük, başarılması güç ve o ölçüde tehlikeli bir işe girişmiş oluyorlardı. Onların bu hareketleri, tıpkı aşılması olanaksız, sarp bir kayalığa tırmanmak

---

* Marks'ın Asya tipi saydığı Çin'de ve Rusya'da bu görüş kesinlikle reddedilmektedir. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı, çok geniş istatistik bilgiye dayanan incelemesinde, köy komününe dayanan prekapitalist yapının direnmesine rağmen, ülkesinde kapitalizmin hızla geliştiğini yazmaktadır. Mao Tse-tung da, "Çin feodal toplumunun derinliklerinde yatan emtia üretimi içinde, kapitalizmin ilk adımları atılıyordu. Bu sebeple, Çin yabancı kapitalizmin baskısı olmaksızın dahi, giderek, onu kapitalist bir ülke haline getirecek bir gelişmenin içindeydi" demektedir.
Asya Üretim Tarzı görüşüne, Japonya'nın sınai kapitalizme geçişi, biraz gölge düşürmektedir. Maurice Godelier, bu güçlüğü şöyle yenmektedir: "Japonya'daki Meiji devrimi, ayrı bir şık olarak göz önüne alınmalıdır. Yine de unutulmamalıdır ki, sınai temel, modern üretim güçleri ve organizasyon metotları, Japon feodalitesinin bünyesi içinde gelişmemiş, Japonya'ya Batılı kapitalist ülkelerden ithal edilmiştir. Japon feodalitesinin içinde doğmuş olan, sadece belli bir ticaret kapitalizmidir" (*Asya-Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul, 1966). Ne var ki, Batı'da da önce ticaret kapitalizmi gelişmiştir, onu sınai kapitalizm izlemiştir. Bu sebeple, Japonya'nın Batı'dan modern üretim biçimini ithal etme imkânı olmasaydı, sınai kapitalizme geçemeyip yarı yolda duracağı iddiası boşlukta kalmaktadır.

isteyen cüretli, cesur, kudretli, yetenekli, ama bu işin ehli olmayan bir dağ sporcusunun teşebbüsüne benzer. Başkalarının daha başlangıçta vazgeçeceği ya da mahvolacağı bu tırmanma teşebbüsünde Türkler, büyük bir cesaret ve maharetle kayanın belli bir yerine çıkmış, böylece akıllara durgunluk verecek bir başarı göstermişlerdir. Ama onu tamamıyla aşamadıklarından orada durmak zorunda kalmışlar, bulundukları bu yerden düşmemek için de, geri kalan enerjileri gibi bütün zamanlarını ve hayatlarını buna harcamışlardır. Ama onların yerinde daha az cesur, fakat daha ihtiyatlı usta bir dağ tırmanıcısı olsaydı, bulunduğu o tehlikeli yerden inmenin ya da kayayı tamamıyla aşmanın yolunu bulurdu. Ama Türkler bunu başaramamışlardır. Bununla birlikte, öteki göçebe kavimler, bu hususta Türkler kadar bile başarılı olamamışlardır. Zaten göçebe bir kavmin, toprağa yerleşmiş başka uygarlıklara bağlı milletleri idaresi altına almaya çalışması... olanaksız bir işe girişmekten başka bir şey değildir. Çünkü göçebe, siteden tarım yapılabilecek bir çevreye geldiği zaman, elindeki hayvanları evcilleştirip, onları kullanacağı yerde, göçebelik alışkanlıklarına uyarak, bu hususta insanlardan yararlanmaya çalışmaktadır. Böylece hayvan çobanlığının yerini insan çobanlığı almakta ve insan gücü sömürülmektedir.[52]

Görüldüğü gibi Toynbee ve daha birçok Batılı yazar, göçebeliği değişmez bir alın yazısı saymakta ve bu alın yazısı üzerine teoriler bina etmektedirler. XV. ve XVI. yüzyıl Türkiyesi'nin göçebelikle bir ilgisi kalmadığına göre, bu tez üzerinde daha fazla durmaya lüzum yoktur. Batılı insanın ırk üstünlüğü, Hıristiyan uygarlığı, Müslümanlığın ileri gidişe engel teşkil edişi vb. tarzında Batı'da geliştirilen ve bir kısmı Türk aydınlarınca da benimsenen daha bir sürü tez de aynı niteliktedir. Müslümanlık, XVI. yüzyıla kadar faizciliğe, bankacılığa, ticarete, bilimsel ve teknik ilerlemeye, Hıristiyan bilim ve tekniğinden yararlanmaya bir engel teşkil etmemiştir de, sonradan neden etmiştir? Suçlu, herhalde din değildir. Geçelim.

BATI'NIN BÜYÜK TALANI

Batı neden önaldı? Gördük ki, kapitalizme geçiş şartları, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da prekapitalist düzen içinde oluşmaya başlamıştır. Ama birtakım tarihi olaylar, Batı'nın önalmasına yol açmıştır. Bu önalıştır ki, birçok ülke gibi Türkiye'nin de normal gelişmesini etkilemiştir. Amerikalı Prof. Baran, Batı'nın önalışını, onun coğrafi mevkiine ve tabii kaynaklar bakımından, ticaret yaptığı öteki ülkelerden fakir oluşuna bağlamaktadır.[53] Şöyle ki, Atlantik kıyısındaki Batı'da denizcilik erken

ilerlemiş ve deniz ticareti hızla gelişmiştir. Batı'nın ihtiyaç duyduğu baharat, çay, fildişi, indigo, yüksek kaliteli Doğu kumaşları, ziynet eşyası ve değerli madenlere sahip olmayışı, bunları ancak uzak ülkelerden sağlama durumunda kalışı, denizciliği ve deniz ticaretini kamçılamıştır. Büyük coğrafi keşifler, bu şartlar altında olmuştur. Amerika'nın keşfi, Afrika'dan dolaşarak Asya'ya ulaşılması, Atlantik ve Pasifik'in bağlanması, öteki kıtaların Avrupa ülkeleri tarafından barbarca yağma edilmesine yol açmıştır. Bu ilk sömürgecilik döneminde, Batılılar, yalnız Amerika ve Asya'nın zenginliklerini, altın ve gümüşünü yağma etmek, İnka ve Aztek gibi uygarlıkları yok etmekle kalmamışlar, 900 bin Afrikalı köleyi XVI. yüzyılda Amerika'ya götürmüşlerdir. William Du Bois'ya göre, Amerika'ya yollanan her köleye karşılık, beş köle ya Afrika'da öldürülmüş ya da yolda ölmüştür. Sonraki yüzyıllarda daha da hızlanan bu köle ticareti, Afrika'yı 60 milyon insandan yoksun bırakmıştır. Bu talan karşısında fetihçi Osmanlı'nın ganimet ve haracı, çok masum ve ufak ölçüde kalmaktadır. Bu büyük dış talan sonucudur ki, Batı Avrupa tüccarlarının elinde önemli servetler birikmiştir. Dış talan, doğrudan doğruya bu işi yapan az sayıda kişi elinde toplandığından, XVI. yüzyıl Avrupası çok büyük servetlerin temerküzüne tanık olmuştur.* Türkiye tüccar ve tefecisinin elinde, bu ölçüde büyük bir sermaye birikimi herhalde mümkün değildi. Ayrıca *Kapital*'de veciz biçimde anlatıldığı üzere,[54] sömürge politikası, devletler tarafından desteklenmiş, devlet borçları, modern vergilendirme ve himaye sistemi, ilk sermaye birikimini beslemiştir. Feodal devlet, Fransa, İngiltere ve Hollanda'da mamul ithalini ağır şekilde vergilendirmiş, gıda ve hammadde ihracını yasaklamıştır. Tüccarlara, çeşitli mali imtiyazlar tanınmıştır. Marks'ın deyimi ile, "himaye sistemi, imalatçı imal etmenin suni bir aracı olmuştur". Marks, yükselen yeni sınıfın devlet kudretinden bu yararlanışını, "Zor, yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesidir. Zor, başlıbaşına bir ekonomik kudrettir" sözleriyle anlatmaktadır. Denizaşırı ticaretten ve artan iç imalattan pay alarak, mali sıkıntısını gidermek amacını güden feodal devlet, kendi mezarını kazacak olan yeni sınıfın gelişmesine yardım etmiştir.

İşte tüccar elinde çığ gibi büyüyen bu ticari sermaye, Batı'da, kapitalizmin zaferini sağlayan belirleyici unsur olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyılların bu ticari genişlemesi, eski üretim biçiminin çöküşünde ve kapitalist üretimin doğuşunda başrolü oynamıştır. Sanayi sermayesi, daha sonra

* Böylece sömürgeleştirilen ülkelerin milli servet ve milli gelirlerinden alman pay, doğrudan doğruya sermaye birikimine yönelebilmiştir. Bu dış talan yoluyla, yatırımlarda milli gelirin yüzde 2 ila 3'ü oranında sağlanabilecek bir artışın, kalkınma açısından stratejik önemi, bütün iktisatçılarca bilinmektedir.

birinci plana çıkmış, başlangıçta sanayi ticarete bağımlı iken, ticaret sanayiye bağımlı hale gelmiştir. Bu ticari genişlemeyi mümkün kılan, coğrafi keşifler ve keşifleri izleyen olağanüstü dış talandır. Bu dış talan sayesinde Batı'da ilk sermaye birikimi, öteki ülkelere nazaran çok güçlü olmuş ve Batı'nın üstünlüğünü sağlamıştır.

Prof. Berkes, keşifleri izleyen sömürgeci Batı politikasından sonra ortaya çıkan durumu güzel belirtmektedir: "Şimdiye kadar, Doğu ile Batı'nın ticaret muvazenesi, Doğu'nun sanayi üstünlüğü ve Batı'nın altın ve gümüş darlığı yüzünden Batı aleyhine işlediği halde ve bu hal Batı'yı feodal sistemin çerçevesine hapsettiği halde, Avrupa'nın değerli madeni Doğu'ya, Doğu'nun işlenmiş maddeleri Batı'ya aktığı halde, şimdi muvazene ve yön, yavaş yavaş tersine döndü, roller değişti."[55]

TARİHSEL HAREKETİN ROLÜ

Teorik olarak düşünülebilirdi ki, Batı'nın üstün duruma geçişi, öteki ülkelerin gelişmesini engellemek şöyle dursun, tersine, onların gelişmesine yardım edebilir. Prof. Baran'ın sözleriyle, "Batı'nın ileriye doğru yaptığı büyük sıçrama, öteki ülkelerdeki ekonomik gelişmeyi zorunlu olarak önlemiş değildir. Bu ülkeler, Batı Avrupalı öncülerle aralarındaki mesafeyi kapatamayabilirler, hatta daraltamayabilirlerdi. Ama kendilerine özgü bir gelişme sürecine girebilirler, az çok ileri bir prodüktivite ve üretim seviyesine ulaşabilirlerdi. Bilim ve teknoloji bakımından öne geçen Batı Avrupa milletleri ile genişleyen temasların, hatta, bu ülkelerin ileri gidiş hareketini kolaylaştırması beklenebilirdi. Modern kapitalizmin başlangıç yılları olan XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyılda gerçekte de durum böyleydi. O tarihlerde birçok azgelişmiş ülkede görülen gelişmeler, bu görüşü geniş ölçüde doğrulamaktadır: İlk sermaye birikimi hızlı bir gelişme gösteriyordu. Küçük sanatlar ve manüfaktür yayılıyordu. Genişleyen köylü isyanları, yükselen burjuvazinin artan baskısıyla birlikte, prekapitalist düzenin temellerini sarsıyordu. İster Rusya, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da kapitalizm tarihinin başlangıç yıllarını ele alalım, isterse, Hindistan, Ortadoğu ve hatta Çin'de kapitalizmin başlangıcını izleyelim, bu durum her yerde görülmektedir. Bütün bu ülkeler ve daha başkaları, İngiltere, Hollanda, Almanya ve Fransa'nın geçtiği aynı yoldan mutlaka geçmek zorunda değillerdi. Ekonomik gelişmenin tabii önşartları, coğrafi mevki ve iklim kadar, politik, kültürel ve dini özellikler, prodüktivite artış düzeyleri ve oranlarında farklılıklar yaratabilecekti. Bu farklılıklar, her millete ait kapitalist sınıfların elinde biriken sermaye miktarında değişikliklere yol açacak, prekapitalist

politik ve sosyal yapıların sağlamlık ve direnme derecelerini, her ülkede değişik biçimde etkileyecekti. Ama hızı ve çizeceği zikzaklar ne olursa olsun, tarihsel hareketin genel yönü, ilerideki ülkeler kadar, daha geridekiler için de aynı idi."[56]

Prof. Baran'ın bu görüşleri genel planda doğru olabilir. Ama hiç değilse, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda bulunan Türkiye için, büyük keşiflerle başlayan hareket, Batı ülkeleri daha ticari kapitalizm aşamasındayken dahi, olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Doğu ve Batı arasındaki rollerin değişmesi, Türkiye'yi ciddi bir buhrana sürüklemiştir. Prof. Barkan, belki de Türkiye ileri bir düzeyde bulunduğu ve Batı'ya yakın olduğu için kendini şiddetle hissettiren bu özel buhranı, şu sözlerle açıklamaktadır: "Gerçekten, teknik sahada henüz buhar makinesi, elektrik veya atom enerjisi gibi ihtilalci bir keşfin yapılmasına lüzum kalmadan, sırf üstün bir ticari organizasyon, bir sermaye kuvveti ve şans oyunları ile milletler arasında hasıl olan bir iktisadi seviye ve potansiyel farkı, bu milletlerden bazıları için tehlikeli cereyanlara ve bu cereyanların doğuracağı vahim buhranlara meydan verebileceği bu misalde (Türkiye) çok iyi görülmektedir."

TEHLİKENİN OKYANUSLARDA YATTIĞINI ANLAMIŞTIK...

Buhran, Doğu-Batı ticaret yolunun Akdeniz'den okyanuslara kayması biçiminde hissedilmiştir. Milletlerarası ticaret yolunun değişmesinin, bu ticaretten yararlanan şehir ve köyler ile devlet hazinesi üzerinde, giderek nasıl bir sarsıntı yaratacağı açıktır.* Nitekim dünya tarihinde yeni bir dönemin başladığını haber veren bu değişiklik, uyanık Osmanlı yöneticileri ve bilginleri tarafından zamanında anlaşılmış ve tehlike

* Ticaret yolunda değişiklik, tabii ki, bir çırpıda olmamış, değişikliğin etkisi asıl XVI. yüzyıl sonlarına doğru ve XVII. yüzyılda hissedilmiştir. Bu sebeple bazı yabancı araştırıcılar (Frederic C. Lane gibi), ticaret yolunun değişmesiyle Türkiye'nin gerileyişi arasındaki ilişkiyi reddetmektedirler. Bununla birlikte, Prof. Barkan'ın yaptığı araştırmalar, XVI. yüzyılda baharat yolu üzerindeki bazı şehirlerde gümrük gelirlerinin azaldığını ve nüfus artış hızında önemli gerilemeler olduğunu göstermektedir. Bu eğilim zamanla güçlenmiştir. Tarihçilerimiz, genellikle, bu görüşü paylaşmaktadır. Prof. İbrahim Kafesoğlu, Türkiye'nin gerileme nedenini şöyle açıklamaktadır: "Türkler, XVI. yüzyıl ortalarına kadar, yeryüzünün en ileri toplumu idiler. Dünyanın yarısı ve en güzel parçaları ellerindeydi. Avrupalıların yeni deniz yolları bulmaları ve kapalı kıta sisteminden çıkmaları, iktisadi düzeni Türkler aleyhine bozdu. Avrupalıları dünyanın efendisi yaptı." Prof. Zeki Velidi Togan da aynı görüşü benimsemektedir: "Asıl ve en önemli sebep dışarıda ve bu da deniz ticaretinin gelişmesidir" (Hayat Tarih Mecmuası, Şubat ve Mart 1966). Elbette ticaret yolunun değişmesi, tek bir soyut olay olarak ele alınamaz. Mesele, rollerin değişmesi, Doğu üstünlüğünün yerini Batı üstünlüğünün almasıdır. Rollerdeki bu değişikliğin, Türkiye'yi ciddi bir buhrana sürükleyen ekonomik, sosyal, politik, askeri vb. karmaşık etkileri olmuştur.

çanları çalınmıştır. Mesela, XVI. yüzyılın ilk yarısında Lûtfi Paşa, sultanların bu tehlikeye dikkatlerinin çekildiğini *Âsafnâme*'de yazmaktadır. Sultan Selim ve Kanuni'ye, "İstanbul'un velinimetinin deniz olduğu, gemiler gelmezse, İstanbul'un batacağı", "kâfirlerin deniz savaşında Osmanlılardan ileri gittiği, bu durumun düzeltilmesi gerektiği" bildirilmiştir. III. Murat için 1580'de bir Osmanlı coğrafyacısının hazırladığı bir yazıda Avrupalıların Amerika, Hindistan ve Basra Körfezi kıyılarına yerleşmesinin tehlikeleri belirtilmiş, tedbir olarak Süveyş Kanalı'nın açılması ve Hint Okyanusu limanlarının kâfirlerden geri alınması istenmiştir.[57] 1625 yılında Ömer Talip, tehlikeyi mealen şu sözlerle belirtmektedir: "Artık Avrupalılar, bütün dünyayı tanıyorlar. Gemilerini her yere gönderiyorlar, önemli limanları ele geçiriyorlar. Önceleri, Hindistan ve Süveyş malları, Süveyş'e gelmekte, oradan Müslümanlar eliyle bütün dünyaya dağıtılmaktaydı. Fakat şimdi bu mallar, Portekiz, Hollanda ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınmakta, oradan bütün dünyaya dağılmaktadır. Bunlar, ihtiyaç duymadıkları malları, İstanbul'a ve öteki İslam memleketlerine getirerek beş kat fiyatla satmakta ve böylece çok para kazanmaktadırlar. Bu sebeple, İslam memleketlerinde altın ve gümüş kıtlığı hissedilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını zaptetmeli ve oradan geçen ticarete elkoymalıdır. Bu yapılmazsa, çok geçmeden İslam ülkelerine Avrupalılar hâkim olacaktır."[58] Uyanık düşünürler gibi Osmanlı yöneticileri de tehlikeyi görmüşler, Piri Reis, Seydi Reis gibi denizciler, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadeleye girişmişlerdir. Bu savaşlarda, okyanuslar için hazırlanmış yüksek bordalı ve ateş gücü üstün savaş gemilerine sahip Portekizliler galip çıkmış, Türkiye'nin Süveyş donanması yok olmuştur. Atlas Okyanusu'na açılış çabaları da sonuçsuz kalmıştır. 1569'da Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirerek Orta Asya ticaretini bu yoldan kazanmak, ya da Süveyş Kanalı'nı açmak projeleri başarıya ulaşamamıştır. Bazı bilim adamlarımız, ileride başımıza dert açacak olan kapitülasyonların dahi, Türkiye'de ticareti cazip kılarak ticaret yollarının değişmesini bir ölçüde önlemek amacıyla verildiğini söylemektedirler.[59]

YENİ İŞBÖLÜMÜNE DOĞRU

Bütün bunlar, tehlikenin az çok hissedildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Tehlike, yalnız ticaretin azalması ve devlet gelirlerinin düşmesinden ibaret kalmamıştır. Altın ve gümüş bolluğunun Avrupa'da yarattığı hızlı fiyat yükselmeleri, Türkiye'yi de etkilemiş ve ilerideki yıllarda iyice ortaya çıkacak yeni bir işbölümüne yol açmıştır. Bu işbölümü,

"fiyatların çok düşük kaldığı Türkiye'den, başta buğday olmak üzere, her türlü gıda maddeleri ile canlı hayvanın ve deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, bakır, zift, kereste gibi hammaddelerin, bu maddelerin fiyatlarının büyük bir artış kaydettiği 'Atlantik İktisat Bölgesi'ne doğru emilmeye başlaması ile Türkiye'nin bir kısım Avrupa memleketleri için cazip bir hammadde pazarı haline girmesi" biçiminde ortaya çıkmaktadır.[60] Sömürge tipi yeni işbölümü, Türk sanayinde hammadde sıkıntısı doğurmuş ve "yerli sanayin içinden çıkılmaz buhranlara sürüklenmesinde hissesi büyük olmuştur."

"Eskiden belli başlı ihraç metalarımız arasında bulunan sof kumaşlar, kadife, ipekliler, halı, şap, boya, bakır kabı ve deri eşyanın sürümleri de gittikçe daralmakta idi. Eskiden sattıkları bazı lüks eşya ve maddelere mukabil, bizden bahada ağır kıymetli kumaşlar satın alan Avrupalılar bu defa bizden yalnız ucuz fiyatla hammadde topluyorlar ve bu hammaddeleri, istihsal metotlarının, ticari organizasyonlarının ve nakliyat servislerinin üstünlüğü sayesinde tekrar bize satarak, Türk yerli sanayi zararına, iş hacimlerini ve ticari kârlarını her gün daha fazla artırıyorlardı."

"Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar bu defa ipek ipliği almakla yetiniyorlardı. Bir müddet sonra ise, yalnız ipek almaya başlayacaklar ve hatta daha hesaplı buldukları yerlerde ipek böceğini de kendileri besleyecek şekilde tertibat alacaklardır. Aynı şekilde, eskiden Ankara'dan satın alınan sof kumaşlar yerine, şimdi sof ipliği alarak dış pazarlarda bizim soflarımızla rekabet eden kumaşlar dokumaya çalışıyorlardı. Müstemleke ticaretinin garibelerinden biri olarak, mamullerini, hammaddesini satın aldıkları memleketlerde satmak yolunu da yakında bulacaklardır."

Demek ki, Batı, XVIII. ve XIX. yüzyılın sanayi devriminden çok önce, daha sınırlı ölçüde de olsa, Türk yerli sanatlarını geriletecek ve soysuzlaştıracaktır.

Fakat Batı üstünlüğünün yarattığı buhranın daha önemli bir sonucu, merkeziyetçi rejimin fiilen çökmesi ve onun temel dayanağını teşkil eden toprak sisteminin dejenere olmasıdır.

DEVLET BUHRANI

Merkeziyetçi ve güçlü Osmanlı Devleti'nde, prekapitalist ilişkilerin frenleyici, dar çerçevesinin giderek çözülmesi ve kendini hissettirmeye başlayan kapitalist ilişkilerin gelişmesi, devlet desteğini gerektirmekteydi. Merkeziyetçi devletin erkenden teşekkülü, bu desteği getirebildiği ölçüde, bir avantajdı. Daha sonra göreceğimiz üzere, Japonya'nın, hatta

Almanya'nın bir anlamda "tepeden inme" metotla, sınai kapitalizmi gerçekleştirmesinde başrolü merkeziyetçi devlet oynamıştır. Japonya, bizim yeniçerileri hatırlatan "askeri sınıf"ını sanayide kullanmayı başarmıştır. "Aşağıdan yukarı" bir gelişmeye sahne olan İngiltere'de dahi, sınai kapitalizme geçişin hızlanmasında devletin payı büyüktür. Kapitalizmin dikkatli inceleyicilerinden Maurice Dobb'a göre, yükselen tüccar sınıfının Doğu'da olsun, Batı'da olsun evrensel bir özelliği, imtiyazlı duruma gelince, feodal toplumla uzlaşmaktır.[61]

Batı'da, muazzam sömürge yağmaları ve manüfaktürdeki gelişme, hem feodal devleti, hem de tüccarı zengin ettiğinden, bu işbirliği kendiliğinden sağlanmıştır. Her an seferde kalabalık bir ordunun beslenmesi, milyonluk İstanbul örneği büyük şehirlere ucuz ve yeterli besin maddesi sağlayabilmenin teminat altına alınması ve kaçınılmaz gözüken uzun savaşlar gibi güç davalar yüklenmiş bulunan merkeziyetçi ve müdahaleci Osmanlı Devleti ise, bu rahatlığa sahip değildi. Sadece iaşe derdi dahi, devleti muhafazakâr olmaya ve eski düzeni geri getirme yolunda çaba göstermeye zorlamaktaydı. Üstelik, milletlerarası ticaretin ve okyanusların önemi doğru değerlendirilmekle birlikte, fiyat yükselmeleri yoluyla ithal edilen ekonomik buhranın nedenleri anlaşılmış değildi. Kudretli merkeziyetçi devlet, bozulan düzeni geri getirmeye uğraşacak, bu uğurda seller gibi kan akıtılacak, buhran bu yüzden daha da büyüyüp genişleyecektir. Esasen, uzunca süren bocalama döneminden sonra merkezi devlet ve onun temsilcisi olan hükümdar, Prof. Uzunçarşılı'nın deyimi ile, "Son Abbasi halifeleri gibi, vezirlik, beylerbeylik, kapıcıbaşılık vesaire menşurları veren" bir kukla durumuna düşecektir. Buhranın nedenleri anlaşılmış olsa bile, harekete geçebilmek güçtü, ama olanaksız değildi.

CELALİ İSYANLARI

Tarihçilerimizin uzun uzun anlattığı buhranın akışını, bir iki kelimeyle hatırlatalım: Deniz üstünlüğünü sağlama çabaları, daha Kanuni zamanında başarısız kalmıştır. Fetihler rantabl olmaktan çıkmıştır. Sömürgelerin altın ve gümüşü ile zenginleşen Batı devletleri, artık, ateşli silahlarla donatılmış profesyonel ordular besleyecek kudrete erişmişlerdir. Ardı kesilmeyen ve imparatorluğun coğrafi yeri dolayısıyla uzun ve pahalı seferler, devletin para sıkıntısını artırmaktan başka sonuç vermemektedir. Üstelik, savaş üstünlüğünü yitiren merkez ordusu, iç politikada önemli bir gerici güç haline gelme yolundadır. Devlet giderleri artarken, vergi sistemi, gelirlerin yükselen fiyatları izlemesine pek az imkân

verdiğinden devletin para sıkıntısı artmıştır. Hazine sıkıntısı, artık para tağşişi (devalüasyon) yoluyla giderilebilecek gibi değildir. Para sıkıntısını gidermek için başvurulan yeni tedbirler ise, köylünün ve taşradaki resmi kimlikli kişilerin hoşnutsuzluğunu körüklemiş ve toprak düzenini altüst etmiştir: Tasarruf amacıyla, Hazine'den aylık alan kapıkullarının bazılarına tımar ve zeamet verilmesi, has ve tımar sahipleri elindeki arazinin bir kısmının ifraz yoluyla Hazine'ye mal edilmesi, memurlukların yüksek harç ve rüşvetle satılması, vergi toplama işini iltizama bırakma yoluna gidilmesi, birçok sipahinin dirliğinin geri alınması vb. gibi tedbirler, başta sipahiler, hoşnut olmayan bir memur kütlesi yaratmıştır. Bu tedbirler kadar, fiyat yükselmeleri dolayısıyla de reel gelirleri düşen has sahiplerinin adamları ile tımar sahipleri, köylüyü, tıpkı Hazine gibi, keyfi vergilerle ezmeye koyulmuşlardır. Sipahinin yavaş yavaş yerini alan mültezim, sürekli bir görev yüklenmediği ve yatırdığı parayı bir an önce çıkarma endişesi taşıyan bir kapkaççı ve vurguncu olduğu için, köylüyü insafsızca sömürmüştür. Sistem normal işlediği zaman, tarım üretiminde artış sağlamakta köylü kadar çıkarı olan ve bir cins "tarım memuru" sayılan sipahinin giderek tasfiyesi, tarım üretimini de etkilemiştir. Toprağını bırakan köylülerin sayısı çoğalmıştır. Üstelik, bu köyden kaçış, nüfusun yüzde 40-50 gibi olağanüstü bir artış sağladığı döneme rastlamıştır. Büyük sayıda köylü delikanlılar (levent) sokaklara dökülmüştür. Bu köy delikanlılarının çoğu, medrese öğrencisi (suhte) ve bey kapısında asker (sekban) olmuşlardır. Suhte ve sekban adlı bu köy delikanlıları, çok uzun bir dönemi kapsayan kanlı boğuşmaların vurucu gücünü teşkil edeceklerdir. Prof. Barkan'ın deyimi ile, "işsizler güruhunun softa kılığına bürünmüş kolu olan" suhteler, çeteler halinde köyleri basacak ve kanlı yağmalara girişeceklerdir. Hangi resmi sıfatlı kişi daha çok ücret ve yağma payı verirse, onun hizmetine giren levent ve sekbanlar da bazen asayişi korumakla görevli devriye bölüklerinde, bazen asi "Celali" birliklerinde, köy soygunlarına yöneleceklerdir. Paşalar, yeniçeri ağaları, tımar sahipleri, bölükbaşılar, Celali eşkıyası olacaklardır. Padişahlar, adalet fermanları ile, asayiş kuvvetlerine karşı köylülerin milis kuvvetleri kurarak kendilerini koruma hakkını tanıyacaklardır! Sivrilen bazı milis şefleri de (yiğitbaşı), öteki resmi sıfatlı kişiler gibi, köy soygunları ile beslenen yağmacılar kesilecektir. Anadolu köy hayatını altüst eden Celali isyanları, ellerinde "hükm-i hümayun" ya da "emr-i şerif" ile eşkıyalığa çıkan resmi sıfatlı kişilerin, geçim sıkıntısı içindeki işsiz köy delikanlıları kütlesini kullanarak, köylere karşı giriştikleri haydutluktan ibarettir. Yine aynı köy delikanlılarından kurulu, isyanları bastırmakla görevli devriye bölükleri de, köye zulmetmekte, suhteler ve

Celali'lerle yarışmaktadır! Celali isyanlarını, köylü ayaklanmaları saymak, gerçeği çok fazla zorlamaktır. Prof. Tankut'un deyimiyle, "Sipahi, levent, saruca, sekban, deli taifeleri ile kapıdan kopmuş serseri kopuk alayları –iddiaları ve davaları ne olursa olsun– bir noktada ittifak ediyorlardı: Köyleri basmak, köylüyü soymak."[62]

"ORDA BİR KÖY VAR UZAKTA..."

Din adamından, asayiş görevlisinden, asi devlet memurundan, köy milis güçleri şefinden ve hatta bunları temizlemekle görevli paşalardan dahi gelen zulüm, mal güvenliğinden vazgeçen köylüyü can güvenliği derdine düşürmüştür. Köylü, ovadaki ve yollar üzerindeki köylerini bırakmış, resmi sıfatlı kişilerin erişemeyeceği, gözden uzak noktalarda 5-10 hanelik yerleşme bölgelerine sığınmıştır. Tarihimizde buna "Büyük kaçgun" denmektedir. Köylülerin devlet büyüklerine yazdıkları mektuplar, "terk-i diyar ve celâ-yi vatan" feryatlarıyla doludur. Köylüler bu dağılmaya, "parakende olmak" diyorlardı. Anadolu'nun bugün en elverişsiz yerlerinde 65 bin yerleşme noktasında toplanmış akıl dışı dağınık köy yapısı, merkeziyetçi Osmanlı düzeninin Batı üstünlüğü karşısında sürüklendiği buhranın eseridir. Bu buhran sonucudur ki, kamyondan düşmüş çuvaldan saçılan patatesleri hatırlatan yeni Osmanlı köy düzeni, Asya Üretim Tarzı taraftarlarına hak verdirecek biçimde, dünya ile ilgisini kesmiş, içine kapalı, ufak, bağımsız hücreler haline gelmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bu çözülme sürecini Coğrafya Profesörü Necdet Tunçbilek, şöyle değerlendirmektedir: "Köylerin dağılması ile İç Anadolu'nun coğrafi manzarasında asli değişiklikler meydana gelmiştir. Büyük köyler parçalanarak, bölgenin en mahfuz ve en ücra ve aynı zamanda en sarp bölümlerine sığınmışlardır. Veya bataklıkların arasındaki adacıklara iltica etmişlerdir ve XVII. asırda kır iskânında meydana gelen bu parçalanma tesirlerini evvela tarla kültürlerinin gerilemesine, hatta çok yerde hiç yapılamamasına kadar götürmüş, köylerini terk edip dağlık sahalara çekilenler ise, ancak geçimlerini sağlayacak kadar hayvan besleyen çoban haline gelmişlerdir."[63] Gerileyen göçebe hayat tarzı, XVII. yüzyıldan sonra yeniden rağbet kazanmıştır.

"Bu tertibin en karakteristik tarafı, hayat tarzlarının seçilmesinde, her şeyden evvel gizlenmek ve nispeten yollardan uzak kalmak prensibinin hâkim olmasıdır. Ancak XVI. asırda varlıkları tespit edilen iskân ünitelerinden pek çoğunun daha sonraki asırlarda yer değiştirmiş veya izlerinin silinmiş olması, kır iskânı üzerinde çeşitli baskıların devam ettiğini ve buna dayanamayan iskân ünitelerinin yeni şartlara uymak zorunda"

kaldıklarını göstermektedir. "Nitekim kuytu sahalarda kurulmuş iskân ünitelerinden pek çoğu günümüze kadar ulaşabilmişken, açık sahalardaki iskân ünitelerinin pek çoğu dağılmış veya yer değiştirmişlerdir."[64]

"Anadolu'nun ekonomik yapısı, çok yerde eski ile mukayese edilemeyecek kadar değişikliğe uğramıştır. Anadolu'da süregelen bu mücadeleler sırasında ve XIX. asırda birçok şehir ve kasaba eski canlılığını kaybetmiş, hatta bir kısım kasabalar nüfus kaybetmek suretiyle (veya nüfus artış hızını tamamen kaybederek) iri köyler seviyesine inmiş, bu arada köylerin birçoğu yer değiştirmek veya iskân sahasını terk etmek yüzünden boş kalmışlardır. Bu karışık devrede açık sahaların öncelikle terk edilmiş olması ile, birtakım allüvial ovalar üzerinde geniş ve devamlı bataklıklar meydana gelmiş ve bu alanlar kronik sıtma yayılma sahaları olmuşlardır. Bu şartlar içinde, eski verimli topraklar, ancak kışın uğranılabilen ve ancak hayvan otlatılan kışlak sahaları halini almışlardır."[65]

Prof. Barkan'ın "bütün Anadolu'yu bir daha kendine gelemeyecek şekilde" etkilediğini[66] söylediği bu olaylar sonucu ortaya çıkan yeni Türk köyünü, Prof. Tankut, *Köylerimiz* adlı eserinde patetik bir dille anlatmaktadır: "Zavallı köylüler sahipsizdi. Mallarından vazgeçmişler, canlarını düşünüyorlardı. Hürriyete kavuşabilmek için açlığa ve sefalete razı idiler. Zorbaların gelemeyecekleri yerlere çekiliyorlar, onların katlanamayacağı hayata intibak ediyorlardı. Böylece köyler, beşer onar evlere dağılmıştı. Ovalarda sular yatağını bırakmış, köylüler gibi serseri olmuştu. Herkes yollardan kaçıyordu...

Kervansaraylar ıssız kalmıştı. Şenlikli kervan yolları artık mamur köylere uğramıyordu. Onlar çöl ortalarından geçip gidiyordu. Bu çölün ortasında en korkunç bulut, silahlı kuvvet karaltısı idi. Atlının tırmanamadığı ve barınamadığı taş içleri, çıplak dağ dorukları, yol vermeyen orman izbeleri, susuz step ortaları... Ah, bunlar ne mukaddes yerlerdi! Oralarda ne Sipahi, ne Celali, ne Levent, ne Saruca, ne Deli vardı. Çünkü şehirlerin ve hükümetin bulunduğu yerde hayat boğucu ve öldürücü idi... Zulmün yetişemediği yerde hayat ne kadar tatlı oluyordu!...

Bu sefil göçün ne zaman dindiğini bilmiyorum. Fakat Anadolu köylüsünün bu hayata asırlarca katlandığını kayıtlar ispat ediyor".

Bu uzun boğuşma, "Türk köylerini parçalayıp dağıttı. Hele salgın denilen topyekûn vergi, herkesi mal sahibi olmaktan nefret ettirdi.... Köylüler, üçer, dörder hane halinde verimsiz, susuz, sakar yerlere çekildiler. Hem tabiatın şiddetine, hem silahlı kuvvetlerin tecavüzüne karşı gelebilmek için de, insiyaki bir çaba ile bir in edinmeye başladılar. Meskenlerin mühim bir parçası toprak içinde idi, diğer yarısı öbürüne yaslanıyordu. Kurt hücumuna karşı at yılgıları kafa kafaya gelerek, sıkı

bir daire yaparlar. Köy evleri de tıpkı öyle birbiri üzerine abanarak bir küme yapıyordu. Bu küme çok defa bir kaplumbağaya benzer. Çok alçak kapılardan hangi ocağın başına gidileceği kestirilemez. Ve tek bir dam halinde olan köyün üst sathındaki bacaların hangi kapıya ait olduğunu mal sahibi bile söyleyemez. Pencereler yok gibidir. Işık ve hava verme vazifesi bacalara ve kapılara bırakılmıştır. Bu köyler, bugün de aynı hallerini muhafaza ediyorlar."

"Bizde köy evleri, Celali, Saruca, Deli, Mütesellim ve keyfi şekilde salgın toplar, başıboş, zorba kuvvetlerin tecavüzüne karşı siper olmak üzere yapılmış zeminliklerden başka bir şey değildir. Buna bir de –zorla ve can korkusuyla– ihtiyar ettikleri sakar yerlerdeki tabiat gayzu şiddetlerini de ilave ediniz.

Böyle olduğu halde, Türk köylüsünün insafsız düşmanları, onlara da yetişti. O zaman Türk köylüsü en son müdafaa silahını, yani yoksulluğu kullandı.

Ne istiyorsunuz ağalar, para mı? Yok. At, pusat mı? Yok. Giyim kuşam mı? Yok. Yatacak, yakacak mı? Yok. Size konak, hayvana ahır mı? Yok. Yiyecek mi, yem mi? Allaha şükür o da yok." [67]

Köy hayatında mal ve can güvenliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte, halkın dini dünya görüşünde köklü değişiklikler vuku bulmuştur. 1580-1600 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'da kıyamet gününün yaklaştığı ve Mehdi'nin geleceği inancı yayılmıştır. Yeryüzünde iyiye gidiş umudunu yitiren halk kütleleri, kurtuluşu başka dünyalarda aramaya koyulmuştur. Kadercilik, İslamiyet'in değil, bu ekonomik çöküntünün sonucudur.

DEREBEYLERİ SAHNEDE...

Yalnız zorbalığın geçer akçe olduğu bir ortamda, her bölgede birtakım zorbaların sivrileceği açıktır. Son Abbasi halifelerinin aczine düşen hükümdar, ardı kesilmeyen savaşlarda, asker ve yiyecek sağlamak ve bir miktar vergi toplayabilmek telaşında olduğu için, bu zorbalara sığınmıştır. Derebeylerin çoğu, âyan, voyvoda, mütesellim gibi sıfatları birleştirmektedirler. Resmi sıfatla zorbalığı kaynaştıran bu kişiler, eyaletlerde yönetime hâkim olmuşlardır. XIX. yüzyıl başında ancak iki vilayet Sultan'ın doğrudan doğruya yönetimi altındaydı. Böylece, daha önce "arazi-i memleket" sayılmayan ve Osmanlı arazi sisteminin dışında tutulan bölgelerde mevcut derebeylik, devletin güçsüzlüğünün bilincine varmış olarak bütün ülkeyi kapsamaktadır. Derebeyler, zaman zaman kendi aralarında da savaşlar yapmakta, Saray, bu anlaşmazlıklardan

yararlanarak, hatta bunları körükleyerek, durumunu kurtarmaya çalışmaktadır.

Bu derebeylerin çoğu, "âyan" resmi sıfatıyla tanınmaktadır. Prof. İ. H. Uzunçarşılıoğlu, bunlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: Âyan, bir il ve kazada, halk ile hükümet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten "eşraf-ı belde" içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu görevi için, âyan, her yıl kaza halkına salınan vergiden bir pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tespit eden âyanın kendisiydi, bu sebeple kendi paylarını yüksek tutarlardı. Âyanlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerinin asayişi, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi.

Hükümet, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru (1786), âyanların tegallüp ve nüfuzuna son vermek için her kasabaya, XVI. yüzyılda olduğu gibi, bir şehir kethüdası tayin etmiştir. Ama bunlar o bölgenin ikinci ve üçüncü derecedeki adamları olduklarından ve nüfuzlu eşrafa söz geçiremediklerinden, hükümetin emri kazalarda geçersiz kalmış ve 1790 yılında âyanlık geri gelmiştir.

Âyanlar, genellikle voyvodalık da elde etmekteydiler. Voyvoda, Padişaha (Hazine) ve İstanbul'daki yüksek memurlara ait hasların yıllık vergilerini, onlar adına toplayan memur idi. Has sahibinin bu memuru, has bölgesindeki reayayı da yönetirdi. "İşte gerek âyanlıktaki tefevvuk ve kudretlerinden ve gerek voyvodalıktaki kârlı kazançtan dolayı zengin olan âyanlar, halk üzerinde adamakıllı nüfuzlarını göstermişler ve âyanlığı uzun yıllar ellerinde tutarak, bu sayede asker ve kuvvet sahibi olmuşlardır."[68]

Hüküm ve nüfuzlarını genişletmek için âyanlar, birbirleriyle çarpıştıklarından, halkın çekmediği kalmamış ve bir kısım halk, yerinden yurdundan ayrılmıştır. Halkın devlet merkezine yaptığı şikâyetler bir sonuç vermemiş, hükümetin çaresizliğini gören halk, "ister istemez her türlü mezalim ve meşakkate katlanmak" zorunda bırakılmıştır.

Âyanlar iltizam işlerini de almakta ve büyük çiftlikler kurmaktadırlar. Âyanlardan paşa, vali, vezir olanlar vardır.

Merkezi devletin çöküşü, derebeyler gibi, onlarla aynı kategoriye sokabileceğimiz bir zorba vali tipi de ortaya çıkarmıştır. "Hükümet, bir kısım zorlu valilerin isyan edeceklerinden korkarak, onları azledemezdi: azil cezasına uğrayanlar devlete muti ve kimsesiz olanlardı. Zorlu vali ve âyanların hükümet merkezindeki nüfuzlu devlet ricali arasında müzahir ve yardımcıları vardı. Trabzon ve Canik, Bağdat, Şam, Sayda eyaletleri ile Şarki Anadolu sancakları, Musul ve Kerkük, yerli ailelerden en nüfuzlu vali ve sancakbeylerinin ellerinde idi. Çorum,

Yozgat ve etrafı Cebbarzade (Çapanoğlu) hanedanı ve Manisa ve etrafı Karaosmanoğlulara tabi idi. Bunların civar âyanlar üzerinde otoriteleri olduğundan ikinci derecedeki âyanlar da bu suretle onların emirleri altında idiler...."

"Rumeli'nin garbindeki sancaklarda mahalli hanedanlar, Beylerbeği ve Vezir olarak irsi surette valilik ediyorlardı."[69]

Bir iki örnek, bu derebeylerini daha iyi tanımak bakımından yararlı olacaktır. Rumeli âyanlarından "en kurnazı ve en cesuru" diye tanınan Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'yı ele alalım. Bu zat âyanlık yapan kardeşi Ömer Ağa'nın, halka fazla zulmettiği için idamı üzerine, etrafına topladığı 30-40 kişi ile Rusçuk, Ziştoy etrafında üç yıl kadar dolaşarak, eşkıyalık yapmıştır. Nihayet Eflâk Voyvodası Aleksandr'ın ricası ile, Rusçuk'ta evinde oturup hiçbir işe karışmamak şartıyla affolunmuştur. Ama bir süre sonra Rusçuk âyanlığını, Tırnova voyvodalığını ele geçirmiştir. İsmail Ağa, Kuzey Balkan arazisinin en verimli kısımlarına el koymuş, buradaki âyanları, hilat giydirerek kendine bağlamıştır. Hükümetin direnmesine rağmen, sağkolu Mustafa Bayraktar'ı (Alemdar Mustafa Paşa), Hezergrat âyanı yapmıştır. Kırkı aşkın kaza, Tirsiniklizade'nin egemenliğine girmiştir. Usule göre, kaza işleri âyanlara, yeniçeri işleri de yeniçeri serdar ve zabitlerine ait iken, İsmail Ağa bunu kaldırarak bütün işleri kendi eline almış ve koca bölgeyi kendi tayin ettiği âyanlarla yönetmiştir. Yılıkoğlu, Manav İbrahim, asi Pazvantoğlu Osman (Paşa) gibi öteki zorbalarla nüfuz mücadelesine girişen bu Rusçuk âyanı, Sırplara ve Ruslara karşı kullanmak amacıyla Rumeli'ne gönderilmesi kararlaştırılan "Nizam-ı Cedid" birliklerini, Ruslardan sonra kendilerine yüklenir korkusuyla geri çevirten mütegallibe arasındadır. Kendileri güçlü birlikler besleyen bu derebeyler, ordunun Rumeli'ne gelmesini daima engellemeye kalkışmışlardır.

BİR UTANÇ BELGESİ: "SENED-İ İTTİFAK"

Şimdi tarihimize, Kabakçı Mustafa İsyanı'nı bastırarak yenilik taraftarı diye geçen (Rusçuk Âyanı) Alemdar Mustafa Paşa'nın hikâyesini görelim. Alemdar, Rusçuk yeniçerilerinden birinin oğludur. Kendisi de yeniçeri olup Rusçuk'ta hayvan ticareti ve ziraat yapmaktaydı. Tirsiniklizade'nin maiyetine girmiş, iyi dövüşçü olduğu için, hassa silahşorü olmuştur. Tirsinikli, onu, hükümetin reddetmesine rağmen, zorla Hezergrat Âyanı yapmıştır. Oldubitti sonradan kabul edilmiştir. İsmail Ağa'nın öldürülmesi üzerine, yine bir oldubitti ile efendisinin yerine, Rusçuk Âyanlığına oturmuştur. Efendisinin kırk kadar âyanı, bu

sefer ona tabi olmuştur. Alemdar'ı, kısa bir süre sonra, Vezir rütbesiyle Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri görüyoruz. Prof. Uzunçarşılıoğlu, bu vezirlik hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Devlete uzun süre isyan ettikten sonra, Vidin Muhafızlığı ile Vezir olan Pazvantoğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine, Tuna boyu boş kalmıştı. Yeni bir vali ve serasker gerekliydi. Ama bunun Rusçuk Âyanı Alemdar ile geçinebilmesi şartı. Böyle bir geçimli kişi bulunabilmesi ve Alemdar'a beğendirilmesi çok şüpheli sayıldığından vezirlik ile valiliğin Alemdar'a verilmesi düşünülmüştür. Ama Alemdar'ın başka yere tayin ihtimali olan bir göreve yanaşmayacağı öngörülerek, görev, "te'bid" suretiyle, yani hiçbir zaman değiştirilmemek şartıyla, teklif edilmiştir. Alemdar'ın buna rağmen göreve yanaşmayacağından endişe olunarak bir arabulucu yollanmış, arabulucu Behiç Efendi'nin ısrarları üzerine Alemdar, Silistre Valiliği ve Tuna Seraskerliğini, kayd-ı hayat şartıyla, lûtfen kabul etmiştir.

Yeni kurulan "Nizam-ı Cedid" askeri aleyhinde kazan kaldıranlar arasında Alemdar da vardır. Edirne'de toplanan âyanlar, Sultan Selim'in ismini hutbeden çıkartmışlar ve Selim'i tahttan indirmeye niyetlenmişlerdir. İleride aynı Alemdar, Selim'i kurtarmak için İstanbul'a yürüyecektir! Âyanların kazan kaldırmasıyla, "Nizam-ı Cedid" teşebbüsü suya düşmüştür. İleride aynı Alemdar, "Nizam-ı Cedid" taraftarı kesilecektir!

Âyanların Edirne'de toplanıp "Nizam-ı Cedid"e karşı çıkmasından hemen sonra başlayan Rus Savaşı dolayısıyla, Sadrazam 15 bin kişilik derme çatma bir kuvvetle İstanbul'dan hududa hareket etmiştir. İstanbul'da kışlada bekleyen 20-30 bin Nizam-ı Cedid askerinin kullanılmasına âyanların korkusuyla cesaret olunamamıştır. Hatta âyanlar, Sadrazamın bile cepheye gitmesinden kuşkulanmışlar, Alemdar Paşa, Sadrazamın gelmesini istemediğini belli etmiştir. Âyanlar güçlükle ikna edilebilmiş ve Sadrazam, Rus cephesine gönderilebilmiştir. Ruslarla mütareke yapılması üzerine, Sadrazamın Edirne'ye dönmesini isteyen Alemdar Paşa, orduyu yeterli erzaktan yoksun bırakmıştır. Edirne'den Sadaret'e yazdığı bir mektupta Alemdar, "Benim Rusçuk'tan buraya gelmemde her saatim bir keseye olur ve beni cebr ve zor ile getirmek mümkün değildir" demektedir. Nihayet Alemdar, 15 bini aşan kuvvetleriyle İstanbul'a girecek, Mustafa'yı indirip II. Mahmut'u tahta geçirecek ve kendini zorla Sadrazam seçtirecektir.[70] Alemdar'ın ilk işi, Anadolu ve Rumeli derebeylerini İstanbul'da toplayıp Hükümet ile derebeyler arasında bir "Sened-i İttifak" imzalatmaktır. İttifak, Çapanoğlu, Karaosmanoğlu vb. gibi büyük derebeylerle, başta Sadrazam olmak üzere, devlet ileri gelenleri arasında imzalanmıştır. Sultan Selim'i deviren yeniçeri zorbaları, "Şer'i Hüccet" adlı bir belgeyle imtiyazlarını

Padişaha tescil ettirmişlerdi. "Sened-i İttifak"la ise, derebeylere imtiyaz sağlanmaktadır. Buna göre, devlet, derebeylerin haklarını irsi bir şekilde tanımak ve vergilerin padişahın vekilleriyle bu "hanedanlar arasında müzakere yoluyla kararlaştırılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Padişah, kudreti elinde tutan Alemdar'ın baskısıyla, derebeylerin zorba yönetimini meşrulaştırmayı istemeye istemeye kabullenmiştir. Ne var ki, bazı hukuk otoritelerimiz, herhalde Batı örneklerinin etkisiyle, "Sened-i İttifak"ı despot padişahın yetkilerini sınırlayan "Türkiye'deki ilk amme hukuku kaidesi" saymaktadırlar. Kanımızca, bu belge için "eşkıyalığın meşrulaştırılması" deyimini kullanmak, hiç de aşırı bir görüş değildir. Şeriat sicillerine dayanarak, XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllarda "Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri"ni inceleyen tarihçi Çağatay Uluçay, bu ilgi çekici eserinde derebeyler ve benzerlerini neden eşkıya kategorisine soktuğunu şöyle açıklamaktadır: "Okuyucuların hatırına eşkıyalarla âyan ve idareciler arasında münasebet olmadığı sorusu gelebilir. İdareci ve âyanların hükümete kafa tutmaları isyanla ifade edilse daha iyi olurdu, gibi bir fikir ortaya atılabilir. Fakat idareci, âyan ve mültezimlerin halka yaptıkları –kullandıkları vasıtalar başka başka olmakla beraber– aynı olduğu kitap okununca açıkça görülür. Yaptıkları zarar ve zulüm eşkıyalarınkinden farksızdır. İşte bu hal göz önünde tutularak idarecilerin ayaklanmalarına ve yolsuz hareketlerine de eşkıyalık denildi. Hele âyan ve mültezim kapılarının bir eşkıyalık yatağı olması, kitaba bu adı vermek hususunda bize cesaret verdi."[71] Nitekim Türkiye'de ilk önemli reform hareketine girişen II. Mahmut'un ele aldığı ilk işlerden biri de derebeyliğin ortadan kaldırılmasına çalışmak olmuştur.

DEREBEYİ, FEODAL BİLE DEĞİLDİR

Türkiye'de "derebeyi", genellikle "feodal" deyiminin karşılığı olarak kullanılmakta ve Batılı feodal ile derebeyi karıştırılmaktadır. Niyazi Berkes, bu yanlış tutumu şöyle eleştirmektedir: "Devletin... kendi eliyle başına bela ettiği mültezim'den daha tehlikeli bir zümre var: Hükümdarın askeri gücü, mali darlığı yüzünden düştüğü için, mülkünün birçok yerlerinde malikliği lafta kalmaya, yani toprak gelirlerini alamamaya başlıyor; yer yer sonradan derebeyi dediğimiz ve etimolojisini hâlâ bugün de bilmediğimiz bir adla tanınan Batı feodalinden farklı bir tip ortaya çıkıyor.

Bunların bazıları mahallin âyan ve eşrafı, bazıları hükümete dirsek çeviren memurlar, bazıları bir yere yerleşmiş muhassıl ve mültezimler. Derebeyini derebeyi yapan menşei değil, yaptığı şeydir. Menşe

bakımından geleneksel düzenin ayrı ayrı kategorilerinden gelmeleri mümkündür. Bu sözcüğün menşeini bilmiyoruz, sözcükteki 'dere' onun su işleriyle ilgisi olan daha eski bir zümre adına mı delalet eder de sonraları Osmanlı tarihlerinde çok çeşitli vasıflarla zikredilen bir tipe genel sıfat olmaya başlamıştır? Eski tarihçilerin, bunlardan böyle çok çeşitli, düzensiz şekilde sıfatlarla söz etmeleri, bunların eski düzende yerleri olmadığını gösterir; çünkü eski düzende her unsurun gayet belirli bir adı ve tanımlaması vardı.

Sırf koparabildiği gelirleri alabilmek için devlet bunları ister istemez tanıyor. Osmanlı ve Moğol örneklerinde de görüldüğü gibi, bu ülkelerle ilgili Avrupa devletleri de bu derebeylerin en kudretli olanları ile el altından veya açıkça flört ediyorlar.

Bunlar, devletin kolay kolay sıkıştıramayacağı bölgelerde tutunuyorlar ve etraflarında oldukça kuvvetli bir askeri güç topluyorlar. Bazıları adeta küçük bir hükümet. Bu itibarla onlar da mülke yahut toprağa sahip olma iddiasında..."

"Derebeyi, Avrupa feodali değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı mümkün olabilecek olan kapitalizmin gelişmesinin meydana gelmeyişinde onun feodal değil, derebeyi olmasının büyük rolü vardır."

Derebeyi, "hiçbir tarihsel sistemde meşruluğu, hiçbir tarihsel ekonomide fonksiyonu olmayan bir kategoridir."[72] Gerçekten, herhangi bir toplumsal kuruluşta egemen sınıf, meşruiyetini, yerine getirdiği görevlerden alır. Bu görevlerin en başında da, asayişin az çok sağlanması gelir. Batı'da feodalitenin tasfiyesi yoluna gidildiği bir dönemde Türkiye'de türeyen derebeyler ise, can ve mal güvenliğini ortadan kaldıran ve bu yüzden üretimin gerilemesine yol açan bir kategori olarak ortaya çıkmıştır. Engels'in Türkiye ile ilgili şu sözleri, bu bakımdan bir gerçeği dile getirmektedir: "Tıpkı bütün öteki Doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de kapitalist bir toplumla uzlaştırılamayacak bir şeydir, çünkü elde edilen artık değeri, zorba valilerin ve gözü doymaz paşaların pençesinden kurtarmak imkânsızdır, burada burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını, yani tüccarın ve malının (mülkiyetinin) emniyet altında bulunması halini görmüyoruz."[73] Marks da, Türkiye ile ilgili bir yazısında, "feodalite düzeninin en alt ve en barbar döneminde bulunan feodal toprak sahibi" ifadesini kullanırken, tanımlamakta güçlük çektiği bu derebeyi tipini kastetmiş olsa gerektir.[74]

Görüldüğü gibi artık, tarım üretiminin artmasını gözeten, geniş derbent örgütüyle ülke çapında mal ve can güvenliğini sağlayarak ticaret hayatını geliştiren eski düzen çökmüştür. Asayişi sağlamakla görevli kişilerin eşkıya besleyip, eşkıyalık yaptığı bir düzen, ya da düzensizlik,

söz konusudur. Her türlü gelişmenin ilk şartı olan can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştır.

İşte Batı üstünlüğünün Osmanlı düzeninde yarattığı buhran sonucu ortaya çıkan manzara budur. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl başlarına kadar durum, hiç değilse teorik planda, umutsuz değildir. Kapitalist gelişme yoluna girmek imkânı vardır. Gerçi Batı'nın kudreti ve üstünlüğü, XVI. yüzyıldan itibaren giderek artmaktadır. Ama dev tröstlerin kuruluşunu ve ulaşım araçlarında ihtilali izleyen emperyalist genişleme, bütün sonuçlarıyla ancak XIX. yüzyılda kendini hissettirecek ve Avrupa dışı ülkeleri –Japonya hariç– sömürgeleştirecektir.

III

TÜRKİYE'DE VE JAPONYA'DA BATILILAŞMA

JAPONYA KALKINDI, TÜRKİYE NEDEN KALKINAMADI?

İLK BATILILAŞMA ÇABALARIMIZ

Sömürgeleşme tehlikesine karşı ilk tepki gösteren ülke, Doğu ile Batı arasında köprü durumunda bulunan Türkiye olmuştur. Batı ülkelerinin baskısı altındaki Türkiye, bu baskıya karşı koyabilmek için, Batı usullerini benimseme ihtiyacını, XVIII. yüzyıl ortalarından başlayarak duymuştur. Japonya, o tarihlerde tam bir Ortaçağ kapalılığı içindeydi. Türkiye ise, bozulan eski düzeni geri getirmenin olanaksızlığını nihayet anlamış, yeni bir düzen kurma çabasına girmişti. Devlet hizmetine alınan Batılı teknisyenlerden bu yolda yararlanılmaktaydı. İdare ve orduda reform düşüncesi, "Lale Devri" günlerinde doğmuştu. Batı tipi ilk okul, "Hendesehane" (Geometri Okulu) 1734 yılında Üsküdar'da açılmıştı. Batı kitapları dilimize çevrilmekteydi. Sanayin canlandırılmasına önem verilmekteydi. *Türkiye İktisadi Tarihi* adlı bir kitabın yazarı olan Fransız Belin, daha 1703 yılında Rami Paşa'nın "mahalli sanatların inkişafı ve bu noktadan memleketinin ecnebi boyunduruğundan kurtulması maksadıyla.... çuha ve ipek kumaşların imalini teşvik ettiğini" yazmaktadır.[75] Yine aynı yazar, Vezir Halil Hamit Paşa'nın 1785'te, "Türkiye'den Hindistan'a ehemmiyetli surette meskûkat ihraç ve oradan da külli miktarda kumaş ithal edildiğini görerek, vaktiyle Rami Paşa'nın Avrupa'ya karşı yapmış olduğu gibi, Türkiye'yi bu boyunduruktan kurtarmak maksadıyla, Bingale'den, Surat'tan ve Benderabbas'tan amele celbettiğini"[76] belirtmektedir.

III. Selim ve II. Mahmut zamanlarında ise, daha ciddi bir reform dönemine girilmiştir. Prof. Enver Ziya Karal, Selim'in "Nizam-ı Cedid=Yeni Düzen" programını şöyle açıklamaktadır: "Selim, talim ve terbiyesi kalmamış bir insan yığınından ibaret olan yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu tesis etmek istedikten maada ulemanın iddialarını ve nüfuzlarını kırmak, fetvalarıyla Padişahın teşrii hakkını taksim eden şeyhülislamların selahiyetlerini azaltmak ve nihayet Avrupalıların sanatta

ve ilimde yaptıkları keşiflere ortak olarak, onların sınai, zirai, iktisadi müesseselerinden iktibaslar yaparak Osmanlı İmparatorluğunu yenileştirmek istemişti."[77]

II. Mahmut reformları da aynı yöndedir. Şüphesiz, bu reformlar, aşağıdan yukarı bir baskının sonucu değildir. Reformlar, Batı'nın baskısına karşı koymak amacıyla, yukarıdan gelmektedir. Bu yolda en büyük engeli, yeniçeri, ulema ve derebeyler gibi düzenin temel dayanakları teşkil etmektedir. Her şeyden önce, yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ve reform hareketlerine destek olacak bir silahlı gücün kurulması şarttır. Modern ordu, yalnız dış düşmanlara başarıyla karşı koyabilmek için değil, içeride de reform hareketlerini yürütebilmek için gereklidir. Bu sebeple, reformcu sultanlar, reform zorunluluğunu anlamış az sayıdaki devlet ileri gelenlerine dayanarak, modern bir ordu kurmayı baş amaç edinmişlerdir. Kuvvet dengesini iyi hesaplayamayan Selim'in talihsiz denemesinden sonra, Mahmut, on binlerce yeniçerinin katledilmesini göze alarak, modern orduyu gerçekleştirmiştir. Ulemanın malı ve idari bağımsızlığına son verilmek istenmiştir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından hemen sonra kurulan Evkaf Müdürlüğü (1826) eliyle, vakıf gelirlerinin Hazine'ye mal edilmesi ve dini kurumlar personelinin maaşa bağlanması amacı güdülmüştür. Şeyhülislam, devlet memuru haline getirilmiştir. Daha sonraları, öğretmenlerin tayini ve okulların denetimi Maarif, hâkimlerin tayini ise Adalet bakanlıklarına aktarılarak, ulemanın nüfuzu azaltılmaya çalışılacaktır. Geçmiş yüzyıllarda hayli zayıflamış olan tımar sistemi kaldırılacak (1831), tımar arazisi Hazine'ye mal edilecektir. "Sened-i İttifak"ı imzalamak zorunda kalan Mahmut, derebeylerini kontrol altına alacak, asi derebeyleri ortadan kaldıracaktır. Bu, hiç şüphe yok ki, reayanın toprak sahibi yapılması ve derebeyliğin yok edilmesi anlamında, gerçek bir toprak reformu değildir. Fakat bu yolda atılmış bir ilk adımdır. Derebeyliğe karşı alınan tedbirler, taşrada devlet egemenliğini artıracak biçimde bir idari ve mali reformla birlikte yürütülmüştür. Her türlü gelişmenin baş şartı olan can ve mal güvenliğinin sağlanmasına önem verilmiştir. "Müsadere usulü" bırakılmıştır. Hazine sıkıntısını gidermek için hırsız devlet memurlarının mallarına elkoymaya sık sık başvuran Selim dahi, "Ve maazallahu taalâ ticaret ve sanat ve hırasetle tahsil-i mal eylemiş adamlardan her kim vefat ederse, mademki varisi vardır, bir akçesi canib-i miriye alınmasın" buyurmaktadır. II. Mahmut da, "Menasıb-ı divaniyede istihdam olunmayanların" mallarının bundan böyle zaptolunmayacağını ilan etmiştir.

"Devlet elden gidiyor" feryadını koparan Selim ile Mahmut'un yeni düzende asıl meselenin ekonomik olduğunu sezdikleri anlaşılmaktadır.

Selim, Avrupa ticareti ile rekabet amacıyla, "büyük devlet adamlarından her birinin en az birer ticaret gemisi satın alarak işletmelerini uygun görmüş" ve bu hususta bir "irade-i seniye" çıkartmıştır. Cevdet Paşa, bunun üzerine bazı devlet adamlarının gemiler satın aldığını yazmaktaysa da, teşebbüsün akıbeti hususunda bir şey söylememektedir.[78] Hıristiyan Osmanlılardan daha ucuz fiyatla berat vererek, "Hayriye Tüccarı" adı altında Avrupa'yla ticaret yapan bir Müslüman "tüccar sınıfı" güçlendirilmek istenmiştir. Müslüman "Hayriye Tüccarı" gibi, Müslüman olmayan Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları, çeşitli hukuki, mali ve ticari imtiyazlarla yabancı tüccarlara karşı korunmaya çalışılmıştır.[79] Yabancı tüccarların, kanunsuz biçimde giriştikleri iç ticaret faaliyeti önlenmiş, Hıristiyan reayanın sefaret tercümanı görünerek imtiyazlı ticaret yapması engellenmiştir. Lonca sisteminin ve iç ticaret tekellerinin (yed-i vahit) kaldırılması düşünülmüştür. Selim, yerli malı kullanılmasını da teşvik etmiştir. Reformcu padişah, "Ben daima İstanbulkâri, Ankarakâri kumaş giyerim. Devlet ricalim ise hâlâ Hindkâri ve İrankâri kumaş giyerler. Memleket kumaşları giyerlerse, memleket malı revaç bulur" demektedir. Yerli sanayi mallarının kullanılması teşvik edilirken, yeni sanayinin kurulmasına çalışılmıştır. 1838'de Mahmut, tarım, ticaret, sanayi ve bayındırlık alanlarında ayrı ayrı komiteler kurarak, daha sistemli bir kalkınma politikası uygulamaya yönelmekteydi. Buharlı gemiler getirten Mahmut, terhis edilen bahriye askerlerine taşkömürü aratmaktaydı. Askerlere kömür hakkında bilgi verilmekte ve memleketlerinde kömür bulurlarsa mükâfatlandırılacakları söylenmekteydi. Çocukça sayılabilecek bu metodun başarılı olması ve bahriye eri Uzun Hasan'ın 1829 yılında Ereğli'de kömür bulması iyi bir talihti.

BAŞLIK VE ÇATAL-BIÇAK DEVRİMLERİ...

Reform arzusu, güçlü ve içtendi. Çoğu biçimsel planda kalmakla birlikte, bu içtenliği göstermek bakımından, girişilen öteki "Petrovâri" reformları da belirtmek yerinde olacaktır: Başlık devrimi (fes), kıyafet devrimi (ceket, pantolon), başta Padişah devlet ricalinin uzun sakallarını kesmesi, sadrazamlığın başvekalete çevrilmesi ve öteki bakanlıkların Avrupai adlar kazanması, Padişahın resimlerinin devlet dairelerine asılması, devlet ileri gelenlerinin balolara gitmesi, sarayda çatal-bıçak kullanılması, mahalle kahvelerinin azaltılmaya çalışılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Harbiye ve Tıbbiye gibi Fransızca öğretimine önem veren yüksek okullar kurulması, hastahaneler açılması ve hatta ilköğretimin mecburi kılınması...

Görüldüğü gibi, esas itibariyle doğru yönde, içten bir reform hareketi söz konusudur: Prekapitalist düzenin temel direnme yuvalarına (yeniçeri, ulema ve derebeyi) hücum edilmiş, can ve mal güvenliği gerçekleştirilmiştir. Mahmut'un son yıllarında Türk ordusunda görev yapan ünlü Moltke, mektuplarında, Rusya gibi Türkiye'de de reformların "yukarıdan zorlandığını", "ihtilalci" unsuru hükümetin teşkil ettiğini belirttikten sonra, reformları kurmay gözüyle şöyle değerlendirmektedir: "Maksadına erişmek için imparatorluk içindeki bütün ikinci iktidarları yere sermesi ve olanca kudreti kendi elinde toplaması, yani yeni binasını kurmadan önce inşaat alanını temizlemesi, kaçınılmaz bir zorunluluktu...

Önce baş eğdirilmesi gereken, serkeş ve şımarık yeniçeri iktidarı idi. Şimdiye kadar dört padişahın tahtına ve hayatına mal olan bu teşebbüsü, Sultan Mahmut, yıllarca zekâ ve sebatla hazırladı ve tek bir günde, bir saatte, cesaret ve iyi talihle sonunu getirdi...

Ulema... yenilikleri ancak üstü kapalı bir antipati ve gizli bir mukavemetle karşılayacak kadar ürkütüldü...

Sultan Mahmut, derebeyleri denen beylerle, Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu gibi az sayıdaki büyük ailenin babadan oğula geçen kudretlerini yok etti ve vilayetlerin aşırı kuvvete sahip paşalarını, biri müstesna (Mehmet Ali), yendi.

Böylece tahrip yolu sona ermiş, sıra daha iyisini kurmaya gelmişti."

İngiltere ve Fransa'da hareket aşağıdan olduğu için, prekapitalist düzenin direnmesi yenildikten sonra, yükselen yeni sınıfa yaslanmak, kapitalist gelişmeyi sağlamaya yeterliydi. Türkiye'de, böyle güçlü bir sınıf yoktu. Yaslanılabilecek güçlü bir burjuva sınıfı bulunmadığı için, ticaret ve sanayi erbabını güçlendirme işi, devlete düşmüştür. Devlet, kendisi sanayici olduğu gibi, devlet memurlarını ticarete atılmaya teşvik etmiştir. III. Selim, yüksek devlet memurlarını armatör dahi yapmak istemiştir.

Avrupa sanayinin henüz dünya üzerinde emperyalist hegemonyasını kesinlikle kurabilecek bir güce erişmediği bir dönemde girişilen bu reformlar, kendi haline bırakılabilse, Batı'dan sonra Türkiye'ye de kapitalist gelişme yolunu açabilirdi. Erdoğan Başar'ın deyimiyle, "Mahmut II. devrinin baş ve ortalarında başlayan bu hareket, kendi seyrini takip edebilmiş olsaydı, üretici kuvvetler, pekâlâ kendi gelişmelerini tamamlar, atölye ve fabrika safhalarına geçerdi. Böylece Ortaçağ düzeni, memleketin kendi iç çelişmeleri ve faktörleri tesiriyle, yerini o zamanın ileri düzenine, kapitalist burjuva nizamına bırakırdı. Buna engel yoktu. Bütün mesele, memleketin, kapının hemen önünde pusuda bekleyen yabancı endüstrisine ve Batı Avrupa kapitalizmine teslim edilmemesindeydi."[80] Ne var ki, Selim ve Mahmut zamanında girişilen bu kapitalist gelişme

çabası, bir sonuca ulaşamadı, Japonya'nın 60-70 yıl sonra giriştiği hareket ise, başarıya ulaştı. Neden? Bu sorunun cevabını araştırmadan önce, Türkiye ciddi bir Batılılaşma çabası içinde bulunurken, Japonya'nın ne âlemde olduğunu görelim:

BATI'YA KAPALI JAPONYA

Türkiye yeni bir düzene geçmeye çalışırken, Japonya, Ortaçağ karanlıklarında yaşıyordu. İmparator, bir kukladan, bir sembolden ibaretti. Ülkeyi, bir cins tam yetkili başbakan diyebileceğimiz "Şogun"lar yönetiyordu. 1603-1868 döneminde Japonya'nın başında Tokugava ailesinden "Şogun"lar vardı. Tokugava, dış âleme karşı bir "demirperde" politikası izledi. Bir Amerikalı profesör, 1868 öncesi Japonya'yı şu sözlerle anlatmaktadır: "İki yüzyılı aşan bir süre, kalkınma ve değişmeyi yok etmek için her türlü çaba gösterildi....

Toplum, hukuk planında, değişmez bir sınıf yapısı içinde kalıplaştırılmıştı.... Toplumun ekonomik fazlası, muharip sınıfın beslenmesine harcanmakta, yatırım için pek az şey kalmaktaydı.... Kapalı sınıf sistemi, yaratıcı enerjileri boğmakta, emek ve kabiliyeti geleneksel faaliyetlerde dondurmaya yönelmekteydi. Sınai gelişme için bu engellerin kaldırılabileceğini düşünmek mümkün değildi."[81]

Prof. W. Eberhard, bu Japonya'nın tablosunu şöyle çizmektedir: "Japonya, sihirli bir uykuya dalmış bulunuyordu. Masallardaki taş kesilen prensler gibi, her şey olduğu gibi kalmış, canlı, hatta çok canlı bir cemiyetten, canlı bir müze olmuştur."[82]

Bu canlı müzede, nasıl bağnaz bir zihniyetin bulunduğunu Eberhard, şu sözlerle anlatmaktadır: Şogun'un erkek çocuğu olmamaktadır. Rahiplere başvurmuştur. Rahipler, "Mabetler yap, para bağışla, büyük dini törenler düzenle, çocuğun olur" demişlerdir. Ama çocuk olmamıştır. Rahipler, "Eskiden işlediğin bir suç yüzünden çocuğun olmuyor" buyurmuşlardır. Anlaşılmıştır ki, Şogun'un suçu köpek öldürmektir. Bunun üzerine 1687 yılında köpek öldürme yasağı çıkarılmıştır. Yasak, şiddetle uygulanmış ve yeni yeni fermanlarla genişletilmiştir. Öyle ki, işin sonunda, herhangi bir hayvanı öldürmek, hatta dövmek bile suç sayılmıştır. Köpek öldürmenin cezası idam, hayvanlara kötü muamele etmenin cezası sürgün ve hapistir. Bütün köpekler hakkında listeler düzenlenmiştir. Yeni doğan köpek yavruları resmi kayda geçirilmekte, ölen köpekler resmen gömülmektedir. Sahipsiz köpekler için bir "köpek oteli" kurulmuş, yüksek maaşlı bir asilzade bu işle görevlendirilmiştir. Yasaklar o kadar ileri götürülmüştür ki, tavukçu ve kasap dükkânları kapatılmış,

avcılar ve deri işçileri işsiz kalmış ve köylüler, çok fazla çoğalan vahşi hayvan, kuş ve sahipsiz evcil hayvanlar yüzünden tarlalarda iş göremez olmuşlardır. Ata binmek de hayvana eziyet sayıldığı için, bütün nakliyat insanlar tarafından yapılmış, Samuray'lar bile yürümek ya da tahtırevana binmek zorunda kalmıştır. Hatta 1692 ve 1708 tarihli emirlerle atların tırnak ve yelelerinin kesilmesi yasaklanmış, yasağa uymayan 25 kişi bir adaya sürülmüştür. 1709 yılı genel affı üzerine, yalnız Tokyo'da serbest bırakılan hayvan suçlusu sayısı 6737 kişidir. Bu hayvan sevgisinin, insanlara, ekonomik hayata ve devlete nasıl ağır bir eziyet olduğu açıktır. Buna rağmen, herhangi bir isyan hareketi görülmemiştir. Halk, Şogun'ların gizli polis ve jurnalcilik sisteminden yılgındır.[83]

Bu zihniyette yöneticilere sahip bulunan Japonya, aynı zamanda tabii kaynakları bakımından fakir bir ülkeydi. E. Herbert Norman'a göre, "Japonya'nın yabancı imalatçılar için gerek bir pazar olarak, gerekse Batı sanayi için hammadde deposu olarak, teklif edebileceği pek az şey vardı."[84]

Japonya, merkeziyetçi bir devletti ve geniş bir bürokrasiyi beslemekteydi. Bizim kapıkullarını biraz hatırlatan ve "ulufe" alan Samuray'lar (muharip asilzadeler), devlet bütçesi için ağır bir yüktü. Geniş arazilere ve hayli bağımsızlığa sahip Daymyo'lar (büyük asilzadeler) vergi ödemiyorlardı ve düzen değişikliğine karşı güçlü bir engeldiler. Köylünün sefaleti sınırsızdı. Bununla beraber, Japonya'da da prekapitalist düzen içinde, tüccar ve tefeci elinde bir miktar sermaye birikimi olmuştu. Ne var ki bu birikim, Japon tüccarları Batı tüccarları gibi sömürge talanından yararlanamadığı için, yetersizdi. Merkantil sınıf, hor görülmekteydi. Bu sınıfın servetine devletçe el konulması, ender rastlanan bir hal değildi. Tüccar, sayısız kayıtlara tabi tutulmuştu. Giyeceği elbise ve ayakkabının, kullanacağı şemsiyenin biçimi kanunla tespit edilmişti. Tüccarın Daymyo ismine benzer isim taşıması yasaklanmıştı. Samuray'ların yaşadıkları semtlerde tüccar oturamazdı. Kısaca, Tokugava Şogun'ları, merkantil faaliyetleri aşağılık bir iş sayıyorlar ve merkantil sınıfı küçük görüyorlardı.

Tüccar gibi, yabancılara da kötü gözle bakılmaktaydı. XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, Portekizliler, İspanyollar, İngilizler ve Hollandalılar, Japonya'nın kapısını çalmışlardı. Tüccarlarla birlikte, Hıristiyan misyonerler de gelmişlerdi. Fakat misyonerlik 1587'de yasak edilmiştir. İspanyollar, tevkif olunarak, casus diye Nagasaki'de çarmıha gerilmiştir. Halkın yabancılarla teması yasaklanmıştır. Yüzlerce papaz öldürülmüştür. Bu durumda, önce İspanyollar, sonra İngilizler ve Portekizliler, ticaretten vazgeçmişlerdir. 1638 tarihli bir fermana göre, Japon limanlarına gelen her Portekiz gemisi yakılacak ve bütün mürettebatı idam edilecekti. Yalnızca Hollandalılar, ticaret hakkına sahipti. Fakat

onlar da ağır şartlar altında Deşima Adası'nda yaşamak zorundaydılar. Eberhard'a göre, bu ada bir cins hapishaneydi. Tüccar ve denizci, bir yıldan fazla adada kalamaz, karılarını ya da Avrupalı kadınları adaya getiremezdi. Halkla temas yasaktı.

Eberhard'ın deyimiyle, bu "tecerrüt politikası" iki yüzyıl sürmüştür ve "Japonya'nın kapatılması, onun iktisadi ve kültürel gelişmesi için çok zararlı olmuştur". Böylece XIX. yüzyılın ortalarına kadar gelinmiştir. Avrupa, ticari kapitalizmden manüfaktüre, manüfaktürden fabrika üretimine geçmiştir. Hızla gelişen sanayin pazar ve hammadde ihtiyacı, Batı'yı, donanma tehdidi altında, Doğu ülkelerini ticarete açmaya zorlamaktadır. Bu tehdit, geçmiş yüzyıllardakinden çok daha güçlü biçimde, Japonya kapılarına da dayanmıştır. 1808'de bir İngiliz gemisi, toplarını Nagasaki'ye çevirerek erzak istemiştir. Bu tip hareketler günden güne çoğalmıştır, Japonlar direnmişlerdir. 1825 tarihli bir fermanla, gözüken her gemiye ateş açılması ve karaya çıkan yabancıların öldürülmesi emredilmiştir. Nihayet 1846'da Amerikalı Amiral Biddle'ın başarısız denemesinden sonra, 1853'te Komandor Perry, Japon limanlarını ticarete açma azmiyle gelmiştir. Perry, "Çok sayıda kudretli savaş gemimiz, Japonya'ya doğru yol almaktadır. Bu denizlere girmeleri bir an meselesidir. Dostane niyetlerimin bir delili olarak, buraya en küçük dört gemiyle geldim. Ama eğer gerekirse, gelecek ilkbahar çok daha büyük bir kuvvetle Tokyo'da olacağım" demekteydi. Bu tehdit karşısında Şogun, taviz verme eğilimindeydi. Şogun'un Batılılaşma taraflısı danışmanı İi Kamon no kami, sunduğu raporda, "Batı barbarlığına mukavemetin imkânsızlığını" belirtiyor ve "sırlarına nüfuz edene kadar, yabancılara boyun eğmeyi" tavsiye ediyordu. "Yaşasın İmparator, defolsun yabancılar" sloganıyla imparatorun etrafında toplanan muhafazakârlar ise, bu politikaya şiddetle karşıydılar. Fakat Amerikan tehdidinin ciddiyeti üzerine, iki limanın Amerikalılara açılması ve ticarete müsaade edilmesi kararlaştırıldı. 1854-1856 yılları arasında, Hollanda, İngiltere ve Rusya ile de benzer anlaşmalar yapıldı. Ne var ki, bir süre sonra, İmparatorun bir fermanıyla, bütün yabancıların memleketten çıkarılması emredildi ve Batı taraflısı danışmanı İi öldürüldü.

İmparator Meiji, Şogun yönetimini ortadan kaldırarak 1868'de iktidara geldiği zaman, böyle Batı aleyhtarı bir güçler koalisyonuna dayanıyordu. En büyük dayanağı, "ronin" adı verilen fakir düşmüş asilzade askerler (Samuray'lar) idi. Bu Samuray'lar, Şogun'ların Batı'ya taviz politikasına tamamen karşıydılar. "Yaşasın İmparator, defolsun yabancılar" sloganıyla etrafında toplandıkları imparatordan, geleneksel düzene dönülmesini istiyorlardı. Şogun aleyhtarı bir kısım asilzadeler

ve aydınlar da imparatorun safındaydı. İktidar mücadelesi, halkın dışında, tepede cereyan etmekteydi. Prekapitalist düzenin baskılarından şikâyetçi tüccarlar ise, mücadeleye doğrudan doğruya katılmasalar bile, bu muhalefet hareketini mali bakımdan desteklemekteydiler.

TEPEDEN İNME KALKINMA

İşte esas itibariyle Batı aleyhtarı "ronin"lere dayanarak, Şogun rejimine son veren imparator, egemenliği ele alır almaz, Batılılaşmaya karar verecektir. Batı ile baş edebilmek için, kuvvetli bir orduya ve güçlü bir sanayiye sahip olmayı amaç edinecektir. İmparator milliyetçi hisleri körükleyerek ve Samuray'lar ile Daymyo'lara yeterli gelir ve sanayide olanaklar sağlayarak, kendisini iktidara getiren güçleri, Batılılaşma politikasına kazanmayı bilecektir. Ve Japonya, "tepeden inme" direkt devlet müdahalesiyle, ekonominin geri prekapitalist yapısını yarım yüzyılda değiştirecek ve ileri kapitalist ülkeler arasında yerini alacaktır. Sermaye birikimi devlet eliyle gerçekleştirilecek ve sanayi burjuvazisi devlet eliyle "imal" edilecektir.

Japon kalkınmasının temelinde, köylüyü prekapitalist bağlardan kurtararak toprak sahibi eden bir toprak reformu yoktur. Tersine, köylünün yükü ağırlaştırılmıştır. Meiji devriminin tarıma getirdiği en büyük yenilik, devlet gelirlerinin yüzde 80'ini karşılayan ağır bir arazi vergisidir. Üretime bir katkısı bulunmayan toprak sahibinin üretimden aldığı paya, devletin arazi vergisi olarak payı eklenmiştir. S. Tsure'ye göre, arazi vergisi reformu, ortakçıların kötü durumunu iyileştirmediği gibi, toprak sahiplerine büyük kazançlar sağlamıştır. Nitekim 1878 yılında toplam tarım üretimi içinde, toprak sahibinin net payı yüzde 56'ya yükselmiştir. Bu sebeple, reform, "parazit karakterde yarı feodal bir arazi mülkiyetinin resmen tasdiki" anlamına gelmektedir.[85] Bir Japon yazarı da, "Meiji devrimi, feodal ilişkileri kaldırmak şöyle dursun, onları kapitalist yeni Japon toplumuna ithal etti ve feodal mülkiyet ilişkilerinin başlıcalarını kanuni teminat altına aldı"[86] demektedir. Prof. Paul Baran ise, Meiji devrimini şöyle nitelemektedir: "Tarımdaki feodal ilişkiler ile kapitalist teşebbüsü mümkün olan her çareye başvurarak geliştirmeye yönelmiş, kapitalist egemenliğindeki güçlü, merkezi devlet harman edilmiştir."[87]

"Tepeden inme" bir kapitalist gelişmeye yönelen Japon devleti için, o tarihlerde en önemli sorun, tarımdaki prekapitalist ilişkilerin derhal ve tam olarak tasfiyesinden çok, sermaye birikimi için köylüye mümkün olan en yüksek miktarın ödetilmesiydi. Kabul etmek gerekir ki, ağır bir arazi vergisinin feodal rantlar yerine ikame edilmesi, bu sınırlamalara

rağmen, bekleneni vermiştir. Japon tarihçisi ve istatistikçisi Yamada'ya göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında, yani feodal sömürünün şiddetlendiği bir dönemde, direkt üreticinin elinde tarım üretiminin ancak yüzde 39'u kalmaktaydı. Meiji Hükümeti'nin tarım reformundan sonra bu oran yüzde 32'ye düşmüştür. Bu oran 1933-1935 yıllarında ancak yüzde 42'ye yükselmiştir.[88] Demek ki, Japonya'nın kapitalist gelişmesinin temelinde, gerçek üretici köylünün, prekapitalist dönemdekinden de ağır biçimde sömürülmesi olayı yatmaktadır. Avrupalılar gibi dış ülkeleri sömürme olanağından yoksun bulunan Japonya'da ilk sermaye birikiminin başlıca kaynağının köy olduğunu söylemek mübalağalı değildir. Prof. Baran'ın sözleriyle, "Köy, Japon kapitalizmi için, modern tarihi boyunca bir iç sömürge rolünü oynamıştır."[89] Aşırı köylü sefaletine dayanan bu politika, tarım üretimini artırdığı ölçüde başarılı olmuştur.

DEVLET ELİYLE KAPİTALİST İMALİ

Meiji döneminin sosyo-ekonomik politikalarının amaçlarından biri, "Samuray'ları modern kapitalistler haline getirmektir". Bu amaçla, 1876 yılında Samuray'ların "ulufeleri" hazine bonolarına çevrilmiştir. Aynı zamanda 400 bin civarında Samuray ailesine sanayide devamlı iş bulmak amacıyla özel bir politika öngörülmüştür.[90] Büyük asilzade aileleri Daymyo'lara da eski haklarına karşılık hazine senetleri verilmiş ve bu ailelerin tefecilere olan borçları devletçe yüklenilmiştir. Böylece, prekapitalist Japon toplumunun egemen sınıfları, sınai faaliyetlere yöneltilmek istenmiştir. Geleneksel düzenin tefecileri de, alacaklarına karşılık hazine senetleri elde ederek "kapitalist-tefeciler" haline getirilmişlerdir. Bu metot, devlet eliyle kapitalist imalinde yararlı olmuştur. Bununla birlikte, Meiji devriminden asıl kârlı çıkanlar, prekapitalist düzenin büyük tüccar aileleridir. Japon ekonomisine, bugün dahi, bu birkaç aile hâkimdir.

Prekapitalist düzenin egemen sınıflarına sağlanan "hibe" biçimindeki devlet yardımı, arazi vergisi gibi, ilk sermaye birikiminin güçlü bir aracı olmuştur. Bu amaçla çıkarılan hazine senetleri, sermaye piyasasını beslemiştir. Devlet senetleri, hızla gelişen banka sisteminde toplanmış ve büyük bir kredi gelişmesine temel sağlamıştır. Nitekim Batı'da da devlet borçları ve hazine bono ve tahvilleri, ilk sermaye birikiminin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Japonya'da devlet ayrıca açık finansmana, alışılmış deyimiyle, "para basma" politikasına geniş ölçüde başvurmuştur. Bu politika, kapitalistlerin daha fazla zenginleşmesinin yanı sıra, işlenmeyen kaynakların harekete geçirilmesi olanağını sağlayarak, ekonomik fazlanın genişlemesine yol açmıştır.

İşin dikkat çekici yönü, geniş ölçüde devlet eliyle imal edilen burjuvazinin kasalarını doldurmak ve işadamlarına sermaye hazırlamak amacıyla, azami çaba gösterildiği halde, bu sermayeyi sanayiye yöneltmenin mümkün olmayışıdır. Tüccar elinde biriken muazzam para, iş gücü de çok ucuz olduğu halde, tüccarı, merkantil faaliyetlerden sanayiye yöneltmeye yetmemiştir. Thomas C. Smith'in sözleriyle, "tüccarların hemen hepsi tek bir adam gibi, inatla emtia spekülasyonu, ticaret, tefecilik gibi geleneksel faaliyet alanlarında mıhlanıp kalmışlardır."*[91] Herbert Norman da aynı sonuca varmaktadır: "Sanayileşmenin ilk döneminde, çok geniş fonlara sahip olan para babası büyük aileler dahi, geniş sermaye bağlamayı gerektiren teşebbüslere atılmaktan –onların kârlılığı açıkça ortaya çıkana kadar– çekinmişlerdir... Bu sebeple, ilk Japon kapitalizmi, devlet himayesi ve yardımlarıyla boy atan, sıcak serde yetişmiş bir çeşit çiçek sayılabilir. Özel büyük sermaye, ticaret, banka, kredi ve özellikle kârlı ve emniyetli devlet istikrazları alanlarında kalmayı tercih etmiştir. Küçük sermaye ise, tarımdan ayrılmıyordu. Ticaret, tefecilik ve her şeyin üstünde yüksek toprak rantı... tarıma yatırılmış sermayenin sanayi kanallarına akmasını engelliyordu."

Demek ki, devlet, eliyle zengin edilen ticaret burjuvazisi, Japonya'da sınai kapitalizme geçişi kendi başına tamamlayamayacaktı. Bunun için, yükselen kapitalist, sınıfın hizmetindeki devletin, açık ve enerjik desteği zorunluydu. Nitekim, Batı'da dahi, sanayi kapitalizmi geniş devlet yardımı ve müdahalesiyle kurulmuştur. Japonya'da ise, devlet, Batı'dakinden daha fazlasını yapacaktır. Devlet, bizzat sanayici olacaktır. İngiltere'nin ünlü Japonya uzmanlarından G. A. Allen'in sözleriyle, "XIX. yüzyılın son on yıllarında, Batı tipi önemli Japon sanayinin hemen hepsi, kuruluşunu devlet teşebbüsüne borçludur."[92]

Devletin doğrudan doğruya fabrikalar kurması, bir süre devam etmiştir. Kurulan fabrikalar, kârlı teşebbüsler haline gelince, kapitalistlere devredilmiştir. Daha sonraları, devlet, dolaylı müdahalelerle sanayileşme politikasını etkilemiştir. Mesela, müteşebbislerin olası zararlarını devlet yüklenmiştir. Yeni kurulan bazı sanayin mamullerini, belirli bir süre satın almayı devlet garanti etmiştir. Daha pek çeşitli yardım yollarına

* Avrupa'da da durum farklı olmamıştır. Dobb'a göre, kapitalizmin ilk yüzyıllarında, sanayide kârlı yatırım şartları olgunlaşmamıştı. XVIII. yüzyıl sonlarına kadar, "sanayinin durumu, geniş ölçüde sermaye yatırımını çekmeye elverişli değildi. Tefecilik ve ticaret özellikle, o çağlardaki gibi imtiyazlı ticaret, daha çok rizikolu olmakla birlikte, genellikle daha yüksek kârlarıyla sermayeyi çekmekteydi". Sermaye, ancak devlet desteği ile sanayiye yöneltilebilmiştir. (Dobb, *Studies in the Development of Capitalisma*, Londra 1946, s. 271). Bazı Batılı iktisatçıların, sınai kapitalizmi kuran "yaratıcı müteşebbisler" teorisi, tarihi gerçeklere pek uygun düşmemektedir. Bu müteşebbisler, daha çok, devlet eliyle imal edilmiştir. Doğu'nun açıkgöz tüccarlarını, Batı'nın sanayicilerinden daha az kabiliyetli saymak doğru değildir.

başvurulmuştur. Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Okura ve daha sonra onlara katılan Zaibatsu gibi tröstlerin, devlet mukavelelerinden sağladıkları kârlar müthiştir. Fakat devlet sektörünü genişletmeye artık gidilmemiştir.

FABRİKALARIN "HALK" A DEVRİ

Devlet eliyle kurulan fabrikaların kapitalistlere devri, daha 1880 yılından başlayarak planlanmıştır. 1880 tarihli yönetmelikte şunlar yazılıdır: "Sanayi teşvik için kurulan fabrikalar, halen iyi organize olmuşlardır ve iş hayatı feyiz içindedir. Bu sebeple, devlet, fabrikaların mülkiyetini devredecektir. Fabrikalar, halk tarafından yönetilmelidir."

Aşağıdaki tablo, fabrikaların "halka devri" konusunda bir fikir verecektir:

Devredilen Teşebbüs	*Teşebbüsün inşaat maliyeti (Yen olarak)*	*Teşebbüsün satış fiyatı*
Fusukawa çimento işleri	468.000	250.000
Innai madenleri	185.000	75.000
Kosaka madenleri	547.000	200.000
Shingawa Cam Fabrikası	189.000	80.000

Görüldüğü gibi, teşebbüsler kârlı hale gelince, maliyetlerinden çok ucuz fiyata devredilmişlerdir. Ayrıca, çok uzun ödeme süreleri tanınmıştır. Kısaca, devir işi, devletin kapitalistlere bir hediyesidir. Özel sektöre devir sonucu sağlanan kârın milyonlarca Yen'i bulduğu tahmin edilmektedir. O tarihlerde Japonya'nın bütün milli servetinin birkaç yüz milyondan ibaret bulunduğu düşünülürse, bu yoldan kapitalistlere sağlanan avantajın büyüklüğü anlaşılabilir.

Bununla birlikte, devlet fabrikalarının özel sektöre transfer edilmesiyle, Japonya'nın bir "laissez-faire" dönemine girdiği sanılmamalıdır. Japonya gerek ekonomik, gerek politik planda "laissez-faire" aşamasını tanımamıştır. "Japonya, feodalizmden kapitalizme geçişte, laissez-faire aşamasını ve onun politik alanda karşılığı olan Victoria liberalizmini atlamıştır."[93] Devlet, sanayi bankaları kurarak ve daha çok çeşitli yollara başvurarak, müdahaleci bir rol oynamıştır. Politik bakımdan da, kalkınma, otoriter bir rejim altında yürütülmüştür. "Hür teşebbüs"ün, yani kapitalizmin, özgürlük olduğu, bir kapitalist propagandasından ibarettir.

JAPON KALKINMASININ BİLANÇOSU

Bu politika sonucu, Japonya'da tarım üretimi 50 yıl içinde bir kattan fazla artmıştır. Tarım üretiminde çoğalma, hızlı nüfus artış oranının bir miktar üstündedir.*

Sanayi üretimi, 1878-1942 yılları arasında 13 kat çoğalmıştır. Yıllık ortalama kalkınma hızının mod değeri yüzde 4'tür. Bu, öteki kapitalist ülkelerin tarihi gelişme oranı açısından, yüksek bir orandır.

Bu gelişme için gerekli sermaye birikimi sorunu, esas bakımından, arazi vergisi ve enflasyon yoluyla çözülmüştür. Her iki yol da, şehir ve köylerdeki emekçi sınıf ve tabakaların insafsızca sömürülmesine dayanmaktadır.

JAPONYA'DA MADALYONUN ÖTEKİ YÜZÜ

Hızlı bir gelişmeye rağmen, Japon ekonomisinde düşük prodüktivite ve teknik gerilik hâkim olmuştur. 1930 yılında sanayinin yüzde 60'ını hafif sanayi teşkil etmektedir.

Yatırım malları ve hammaddelerini ithal yoluyla sağlayan ekonomi, ihracat pazarlarındaki dalgalanmalara aşırı ölçüde hassastır. Dış pazarlarda, özellikle İngiltere ile rekabet, ancak ihracat fiyatlarını düşürerek sağlanmıştır. İhracat fiyatlarının düşürülmesinin bedelini, ancak sefalet ücreti alabilen işçiler ödemiştir.

Sanayileşme, bir yandan gelir dağılışındaki eşitsizliği artırırken, öte yandan ekonomik ve politik planda tröstlerin kudretini büyük ölçüde artırmıştır.

Tarım üretimindeki artışa rağmen, köylünün rant, faiz ve vergiler yoluyla sömürülen satın alma gücü, çok düşük seviyede kalmıştır. Bu sebeple, sanayi malları için iç pazarda talep, üretim kapasitesine nazaran yetersizdir. Bundan ötürü, sanayi mallarına talep yaratmak için silahlanma ve dış genişleme zorunlu olmuştur.

Fransa ve İtalya'da ham ipek üretiminin hastalık dolayısıyla gerilemesi gibi bir tesadüf, ipek ihracında bir sıçrama fırsatı getirerek, Japon sanayileşmesini kolaylaştırmıştır. 1870-1930 döneminde, ihraç kazançlarının yüzde 30'u ipek ve ipek mamullerinden gelmiştir. Yerli hammaddeye dayanan ve önemli bir yatırım çabası gerektirmeyen bu faaliyet, bir şans sonucu geniş dış pazar sağlanınca, Japonya'nın kalkınmasında dış

* Bugün kalkınma çabasına giren birçok azgelişmiş ülkede, gıda üretimi bir darboğaz teşkil etmekte ve sanayileşme programlarını aksatmaktadır. Sanayileşme için, gıda üretiminde artış, stratejik bir faktördür.

ticaretin bir darboğaz teşkil etmesini önlemiştir. Bugün azgelişmiş ülkelerin hemen hepsinde, dış ticaretin kalkınmayı engelleyen bir darboğaz olduğu hatırlanırsa, Japonya'nın talihi anlaşılabilir.

Bu talihli duruma rağmen, iç pazarın yetersizliği biçiminde ortaya çıkan ekonominin iç çelişmeleri, Japonya'yı askeri maceralara ve sömürge fetihlerine itmiştir.

Japon kalkınması hakkındaki bu kısa değerlendirmeyi, memleketimizde de iktisadi devlet teşebbüslerimiz hakkındaki incelemeleriyle tanınan İngiliz iktisatçısı A. H. Hanson'un sözleriyle bitirelim: "Ekonomide bu metotla bir kapitalist sektör yaratılmasını, özel teşebbüs yolunun elverişsizliğinin bir itirafı saymak için, insanın doktriner sosyalist olmasına ihtiyaç yoktur. Devletin kurduğu teşebbüslerin –kaçınılmaz biçimde en başarılı olanların– özel yatırımcılara satılması yoluna gitmek, a) Özel müteşebbisin, öncülük yapma, yenilik getirme ve riziko yüklenme rolünü gerçekleştirmekte aczini teslim etmek demektir. Halbuki bu rol, özel müteşebbisin ekonomik planda tek varlık nedenidir, b) Bu yoldan özel mülkiyet alanı genişletilmekte ve kamu mülkiyeti, özel teşebbüsün bunu telafi edici bir katkısı (kontribüsyon) olmaksızın, bilerek daraltılmaktadır, c) Ekonomik kontrol mekanizması, özel sektör alanı genişletilerek, hafif bir tutumla, karışık hale sokulmaktadır. Bu durumda devlet otoritesi, ne sonuç vereceği kestirilemeyen, özendirici, caydırıcı ve yasaklayıcı metotlarla yürütülebilir... Japon örneği, bu yoldan önemli bir ekonomik gelişme sağlamanın mümkün olduğunu telkin etmektedir. Fakat bu demek değildir ki, böyle bir gelişme politik ve sosyal bakımdan arzuya değer. Bu kadar açık biçimde parazit nitelikteki bir burjuvazinin durumunun, bizzat çiftçilik yapmayarak arazisini ortakçı eliyle işleten toprak ağası kadar savunulmaz olduğunu insan pekâlâ düşünebilir."[94]

"JAPON MUCİZESİ"NİN SIRRI

Japon kalkınmasının bilançosu, sanıldığından çok az parlak olmakla birlikte, Japonya, sınai kapitalizme geçen tek Avrupa dışı ülkedir. Neden Japonya bunu başarabilmiştir de, bu yolda çok daha önce çaba gösteren Türkiye gibi ülkeler başarısızlığa uğramıştır? Şimdi bu sorunun cevabını araştırabiliriz. Prof. Baran'ın anlatımıyla, sorunun cevabı, son derece karmaşıktır, ama aynı zamanda son derece basittir. Meselenin özüne inilirse, cevap basittir: Japonya, öteki Avrupa dışı ülkelerin kaderinden kurtulmuştur, çünkü Japonya, Batı kapitalizmi tarafından sömürge ya da yarı-sömürge haline getirilmekten kurtulabilen tek Avrupa dışı ülkedir. Bu sayede Japonya, bağımsız bir milli kalkınma izleyebilme şansını elde etmiştir.

Son derece karmaşık olan, Japonya'nın bu şansı nasıl elde ettiğidir. Talihin bunda gerçekten payı vardır. Prof. Baran'a göre, tıpkı XVI. yüzyıl öncesi Batı Avrupa ve özellikle İngiltere gibi, Japonya'nın fakirliği işe yaramıştır. Fakirlik, bu ülkeyi Batı iştahından korumuştur. Japonya, gerek pazar, gerek hammadde deposu olarak, Batı sanayi için fazla çekici değildi. Başka bir deyişle, Japonya'ya elkoyma arzusu, hiçbir zaman Güney Amerika'nın altını, Afrika'nın maden, flora ve faunası, Hindistan'ın efsanevi zenginlikleri, Çin'in sınırsız sanılan pazarlarını ele geçirme hırsı kadar şiddetli olmamıştır.

Öte yandan, XIX. yüzyılın ortasında, Asya'da Batı yerleşmesi, en yüksek yoğunluk derecesine erişmişti. Batı Avrupa ülkeleri, öteki teşebbüslere fazlasıyla dalmışlardı. Özellikle lider sömürgeci devlet İngiltere, Avrupa, Yakındoğu, Hindistan ve Çin'de meşguldü. Japonya'nın fethi için güç bir askeri seferi göze almak kolay değildi. Bundan başka, emperyalist devletler arasındaki rekabet, Japonya'nın durumunu kolaylaştırmaktaydı. Avrupa ile yeni emperyalist devlet ABD arasındaki rekabet artmaktaydı. Bu rekabet, kuvvet zoruyla Japonya'nın dize getirilmesini zorlaştırmıştır. Çin'e yakınlığı, Japonya'ya büyük stratejik değer kazandırmaktaydı. Bu sebeple emperyalist devletler, aralarından birinin Japonya'da hâkim duruma geçmesini engellemeye önem vermekteydiler. Japonya'da birtakım imtiyazlar sağlayan ilk ülke, ABD idi. Gerek Amerikan kapitalizminin o tarihte eriştiği gelişme aşaması, gerek bu ülkenin milletlerarası statüsü, Japonya'nın üzerinde tek başına kontrol kurmasını sağlayacak güçte değildi. Ama Japonya, yine de Şogun'lar döneminin sonlarına doğru, birtakım "kapitülasyon" tipi anlaşmaları imzalamış durumdaydı. Meiji devleti, emperyalist devletlerin aralarındaki rekabetten de yararlanarak, bu anlaşmaların kaldırılması yolunda ısrarlı bir çaba göstermiştir. Japonya, 1894'te kapitülasyonlardan kurtulmayı başaracaktır.

JAPONYA'DA YABANCI SERMAYE YOK!

Japonya aynı zamanda yabancı sermaye yatırımlarından korunmak için titiz bir çaba göstermiştir. Tsuru'ya göre, Çin-Japon Savaşı'nın son bulduğu 1895 yılına kadar Japonya'ya ithal edilen yabancı sermaye, 3,2 milyon İngiliz lirasından ibarettir! Japon yazarı Yasuzo Horie, "Meiji yönetiminin devlet kapitalizmi denemesinde, temel amaçlardan birinin, yabancı sermayeyi Japonya'dan uzak tutma çabası" olduğunu yazmaktadır. Japon egemen sınıflarının, bağımsız modern bir devlet olmak azmiyle, yabancı sermaye yatırımlarına karşı çıkmaları kadar,

herhalde Japonya'nın fakirliği de, Japonya'yı yabancı sermaye akınından korumuştur.[95]

Tabii ki, bağımsız kalkınma çabalarına rağmen, emperyalist tehdit azalmış değildi. Japon kalkınması, emperyalist tehdit altında yürütülmüştür. Bu tehdit, içeride olağanüstü bir seferberlik durumu yaratarak, kapitalizmin hızla gelişmesinde yardımcı olmuştur. En kısa zamanda, emperyalist ülkelerle boy ölçüşebilecek modern bir orduya ve bu ordunun kuruluşuna imkân verecek bir ekonomiye ulaşmak, milli bir amaç haline gelmiştir. Böylece, Japon kapitalizminin hayati çıkarlarıyla vatan savunmasının gerekleri birleşmektedir. Tröstler için fedakârlık, vatan için fedakârlıktır! Japonya, bu milliyetçi atmosferi içinde, büyük bir sınai ve askeri güce ulaşmıştır. Lenin, "Avrupalılar, Asya ülkelerinde giriştikleri sömürge talanlarıyla, bu ülkelerden birinin –Japonya'nın– büyük askeri başarılar elde edecek biçimde sertleşmesini hazırladılar. Bu başarılar, Japonya'nın bağımsız milli kalkınmasını sağladı" demektedir.

Ekonomik Kalkınma Aşamaları adlı eserin yazarı Walt W. Rostow ise, Japonya'nın gösterdiği milliyetçi tepkiyi, ihtiyatsızca genelleştirerek, kalkınmaya geçişin ön şartı saymaktadır. Başkan Johnson'un bu ünlü danışmanına göre, her toplum, kendinden daha ileri bir yabancı güçten gelen tehdit ve tehlikeye karşı gösterdiği milli tepki sonucu, modernleşmeye gitmektedir. Ona göre, yalnız Japonya'nın değil, İngiltere'nin dahi kalkış (take-off) aşamasına ilk giren ülke oluşu, Roma'daki kilise ve XVI. yüzyılda onu destekleyen İspanya'ya karşı bağımsızlığını sağlama çabalarının, Elizabeth döneminin genişleyici milliyetçiliğinin ve Hollanda'nın yarı-sömürgesi olmaktan çıkma çabalarının sonucudur.[96] Ne var ki, bu "milliyetçi tepki"yi gösteren birçok millet sömürgeleşmekten kurtulamamıştır.

"Japon mucizesi"nin sırrı, onun bu bağımsız milli kalkınma olanağına sahip olmasında yatmaktadır. Ekonomik bağımsızlık, bunun içindir ki, bir duygusal istek değil, kalkınmanın vazgeçilmez önşartıdır. Şüphesiz ki, ekonomik bağımsızlık, kalkınmayı sağlamanın tek başına yeterli şartı değildir. Kışın turfanda domates yetiştirmek için de, domatesleri dış etkilerden korumak amacıyla bir sera içinde tutmak yeterli değildir; ama bir sera kurulmadıkça, kışın domates yetiştirmek hayaldir.

ALMANYA'NIN KALKINMASI

Yalnız Japonya değil, öteki Avrupa ülkeleri ve Amerika da, olumsuz dış etkilerden korunarak, bağımsız bir ekonomi politikası izleyebildikleri için, kalkınmalarını başarabilmişlerdir. Japonya kadar Almanya'nın durumu da ilgi çekicidir.

Japon kalkınması gibi, Alman kalkınması da, tarımda feodal ilişkiler sürüp giderken, devletin giriştiği "tepeden inme" bir kapitalist gelişme denemesidir. Bir Amerikalı iktisat tarihi profesörünün Batı okullarında yardımcı kitap olarak kullanılan eserine dayanarak, Alman kalkınması şöyle özetlenebilir: Almanya'da servaj, Jena'da (1806) Prusya'nın Napoleon'a yenilmesi üzerine, galip devlet tarafından kaldırılmıştır. Fakat Napoleon çekilince, eski durum geri gelmiştir. Ancak 1848 İhtilali üzerine, egemen sınıflar, köylüye taviz vermek zorunluluğunu duymuştur. 1848 İhtilalini şehir işçileri ve liberal burjuvalar başlatmış, köylüler de onlara katılmıştır. Hükümet, köylüleri tatmin ederek, ihtilali ikiye bölmenin akıllıca bir politika olduğunu hemen anlamıştır. Servaj kaldırılmış ve köylülere, bedelini taksitle ödemek şartıyla, işledikleri toprağa sahip olma hakkı tanınmıştır. Fakat 1848-1853 döneminde kolera, savaş ve kötü ürün yüzünden, birçok köylü, toprak bedelini ödeyemeyerek Amerika'ya göç etmiştir.

Prusya'da ise, Napoleon yenilgisi üzerine, ekonomik ve sosyal reformların zorunluluğu anlaşılmıştır. 1807'de asiller, burjuvalar ile köylülere, öteki iki sınıfa ait mesleklere girmeyi yasaklayan kast sistemini kaldırmışlardır. Servaj, son bulmuştur. 1811'de köylüler, işledikleri toprağın üçte birini, özgürlüklerinin ve geri kalan toprağın bedeli olarak bırakmak şartıyla toprağa kavuşmuşlardır. Bu tedbirlerden hoşlanmayan arazi sahipleri (Junkers), çeşitli yollara başvurarak, reformun uygulanmasını engellemişlerdir. Esasen, "reform, serf köylüyü toprağa bağlılıktan kurtarmışsa da, daha çok toprağı köylüden kurtarmıştır." İşledikleri toprakların üçte birini kurtuluş bedeli olarak bırakan birçok köylü, yeterli topraktan yoksun kalmıştır. Böylece, reforma rağmen, Junkers'lerin egemenliği devam etmiştir.

İşte böyle bir tarım yapısı üzerinde, İngiltere ve Fransa'dan çok sonra, Almanya kapitalist gelişme yoluna girmiştir. 1850 yılına kadar, Alman sanayi, esas bakımından şehirli artizanların elindedir. Sanayi teşebbüsleri son derece küçüktür. 1843 yılında Prusya'da patronların sayısı, çırak ve kalfa sayısından fazladır.

Almanya'da yeni sanayi tekniklerinin öncüleri, maden, bakır işletmeleri ve top dökümhaneleri gibi devlet teşebbüslerini yöneten Prusyalı devlet memurları olmuştur, 1870'ten başlayarak bu memurlardan bazıları, İngiliz buluşlarıyla ilgilenmişler ve inceleme gezileri yapmışlardır. Bu memurlar, bir cins "casusluk" görevi yüklenmişlerdir. Bunlar, İngiltere'de desenler elde etmişler, makineler satın almışlar ve işçilerin Almanya'ya göç etmesini sağlamışlardır. Prusyalı memurlar, İngiltere'nin makine ihracını ve kalifiye işçilerin göç etmesini yasaklamasına rağmen,

görevlerini başarmışlardır. Bu sayede, 1800 yılından başlayarak, Almanya'da makine imal eden iki devlet fabrikası vardır. Özel teşebbüs, 1800 ve özellikle 1820'den sonra gelişmiştir. 1834'te Zollverein ile 17 Alman devleti, aralarında bir serbest pazar kurmuş, fakat bu pazarı dışarıya karşı korumuşlardır. Alman iktisatçısı List (1789-1846) milli iktisat, himaye ve Zollverein görüşünün şampiyonudur. Alman sanayi gelişmesi, Zollverein'den sonra hızlanmış, Almanya bugünkü gücüne erişmiştir.

RUSYA'YA GELİNCE...

Çarlık Rusyası'nda da sanayi gelişmesi, İngiltere ve Fransa'dakinden farklı olarak, prekapitalist bir yapı içinde, yukarıdan aşağı devlet müdahalesiyle başlamıştır.

XVIII. yüzyılda Rusya, ihracata yönelmiş bazı sanayiye sahipti. Gizli tutulan usullere göre hazırlanmış Rus derisi, demir, bakır ve yelken bezleri ihraç edilmekteydi. Ama Avrupa'daki gelişmeler, bu ihracatı azaltmıştır. Yüksek gümrüklerle korunan iç pazarda, pamuk sanayi bir miktar gelişmiştir. Bununla birlikte, 1871'de Rus sanayi, Avrupa'ya nazaran çok gerideydi. Asıl sanayi gelişmesi, 1880'den sonra başlamıştır. Bu gelişmede başrolü devlet oynamıştır. Witte, mevcut gümrük tarifelerini daha da yükseltmiş, yabancı sermaye çekmeye çalışmış ve demiryolu malzemesi yapımı için sübvansiyon vermiştir. Bu yoldan, yüksek gümrük himayesi altında, İhtilal'den önce, bir miktar sanayi gelişmesi sağlanmıştır. 1917 İhtilali, Rusya'nın gelişmesine başka bir yön verecektir.[97]

ABD'DE KALKINMA

Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi yerlerde Avrupalılar, az çok boş topraklara yerleşmişlerdir. Bunlar, "iliklerinde kapitalizm" olduğu halde, pek az direnmeyle karşılaştıkları bakir ve verimli topraklarda kendilerine ait toplumlar kurmuşlardır. Feodalizmin aşılması güç engellerini hiç tanımayan bu toplumlar, başından itibaren kapitalist yapılara sahip olmuşlardır. Bu zengin ve geniş topraklarda, kapitalist gelişmeye tek engel, Avrupa egemenliği idi. Ama bu yeni yükselen burjuva toplumları, daha işin başında, Avrupa egemenliğine son verebilecek kadar sağlam ve güçlü idiler. Nitekim bunu kolayca başarmışlar ve kapitalizmin gelişmesine elverişli bir politik düzen kurmuşlardır. Demek ki, ABD'nin hızlı kapitalist gelişmesinin temelinde İngilizlere karşı kazandığı bağımsızlık savaşı yatmaktadır. Bağımsızlık savaşı ile yabancı egemenliğinden kurtulduktan sonra ABD, çok uzun bir süre

himayeciliğin şampiyonluğunu yapmıştır. İrlanda ise, Marks'ın ayrıntılarıyla belirttiği üzere, İngiltere'nin ekonomik egemenliği altında perişan olmuştur. Marks, 30 Kasım 1867'de Londra'dan Engels'e yazdığı mektupta, İrlanda'nın ihtiyaçlarını şöyle sıralamaktadır:

1. İngiltere'den bağımsızlık
2. Tarım ihtilali
3. İngiltere'ye karşı koruyucu gümrük tarifeleri.

MARKS, ENGELS VE SERBEST TİCARET!

Marks, 1783-1801 tarihleri arasında İrlanda sanayinin her kolunun geliştiğini, fakat İngiltere ile birleşme üzerine, İrlanda Parlamentosu'nun koyduğu gümrük himayesi kaldırılınca, bu ülkede bütün sanayi hayatının yok olduğunu yazmaktadır. Marks'a göre, İrlanda, bağımsızlığını kazanır kazanmaz, daha önce Kanada, Avustralya gibi ülkelerde görüldüğü üzere, zorunlu olarak himayeciliğe yönelecek ve böylece kapitalist gelişme yoluna girecektir. Bununla beraber, Marks, 9 Ocak 1848'de Brüksel'de, dünya çapında kaçınılmaz toplumsal ihtilali hızlandıracağı düşüncesiyle, serbest ticareti savunmuştur! Marks'ın bu tutumunun nedenlerini açıklayan bir yazısında Engels, himayecilik ve serbest ticaret hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "XVIII. yüzyılın son 30 yılında, İngiltere'de modern sanayi sistemi –buharla çalışan makine üretimi–, himayeciliğin besleyici kanadı altında korunmuş ve gelişmiştir. Gümrük himayesi yeterli bulunmadığında, Fransız İhtilali'ne karşı girişilen savaşlar, İngiltere'nin yeni sanayi metotları tekelini elinde tutmasına yardımcı olmuştur. 20 yıldan uzun bir süre, İngiliz savaş adamları, endüstriyel rakiplerini, onlara ait sömürge pazarlarından uzakta tutmuşlar ve bu pazarları zorla İngiliz ticaretine açmışlardır. Güney Amerika sömürgelerinin, ana Avrupa ülkelerinden koparak bağımsızlıklarını kazanmaları, Hollanda ve Fransa'nın işe yarar sömürgelerinin İngiltere tarafından fethi, giderek Hindistan'ın boyunduruk altına alınması, bu muazzam genişlikteki topraklar üzerinde yaşayan halkları İngiliz mamullerinin müşterisi haline getirmiştir. İngiltere, böylece, içeride uyguladığı himayeciliği, dışarıda muhtemel müşterilerine zorla kabul ettirdiği serbest ticaretle tamamlamıştır. İki sistemin bu talihli birleşimi sayesinde, 1815'te savaşlar son bulunca, İngiltere kendini, bütün önemli sanayi kolları açısından, kaçınılmaz biçimde dünya ticaretinin tekeline sahip bulmuştur.

Tekel durumu, savaşı izleyen barış yıllarında daha fazla genişlemiş, İngiltere'nin aldığı mesafe yıldan yıla artmıştır. İngiltere, muhtemel

rakipleriyle arasındaki mesafeyi yıldan yıla açar görünmektedir. Devamlı daha fazla miktarda mamul eşya ihracı, ülke için gerçekten bir ölüm-kalım meselesi haline gelmiştir. Fakat bu bakımdan yolda iki engel vardır: Öteki ülkelerin yasaklayıcı ya da himaye edici mevzuatı ile İngiltere'nin gıda ve hammadde ithalatına bu ülkelerin koydukları ihracat vergileri.

İşte o zaman, klasik ekonomi-politiğin serbest ticaret doktrinleri –Fransız fizyokratları ile onların İngiliz izleyicileri Adam Smith ve Ricardo–, John Bull'un ülkesinde popülarite kazanmıştır. Bütün yabancı rakiplerini alt eden İngiliz imalatçıları için, İngiltere'de himaye tedbirlerine hiç ihtiyaç yoktu. Hatta onların varlığı dahi, ihracatın gelişmesine bir engeldi (...).

Bu şartlar altında, serbest ticaret, günün parolası olmuştur. Bütün öteki ülkeleri serbest ticaret dininin salikleri yapmak ve böylece büyük sanayi merkezi İngiltere etrafında öteki ülkeleri onun bağımlı tarım bölgeleri yapan bir dünya kurmak, İngiliz imalatçılarını ve onların sözcüsü durumundaki ekonomi politik üstatlarını bekleyen ikinci işti."[98]

IV

EMPERYALİZMİN BOYUNDURUĞUNDA TÜRKİYE

TÜRKİYE'NİN İDAM FERMANI

Türkiye'yi, İngiltere'nin bağımlı tarım ülkesi haline getirmek için, İngiliz ekonomi-politik üstatlarının çabalarına dahi ihtiyaç duyulmadı. İngiliz diplomatları, kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına, serbest ticaret doktrinini kolayca kabul ettirdiler. Türkiye, 1838'de imzalanan ticaret antlaşmasıyla, ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldi. Böylece, ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme, engellenmiş oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda olan coğrafi mevkii ve Batılı kapitalistlerin hammadde deposu ve pazar olarak iştahını kabartan olanakları, Türkiye'yi yalnız ekonomik planda değil, politik ve askeri planda da Avrupa'nın baş hedefi yapmaktaydı. Türkiye'ye yöneltilmiş bin yıllık "ehlisalip"ten söz etmek, herhalde büsbütün yanlış sayılamaz.

Kapitalist gelişme yolunu açacak reformlara girişildiği dönemde dahi, Türkiye, Avrupa devletlerinin ağır baskısı altındaydı: Yeniçeriliğin kaldırılmasından hemen sonra, İngiliz, Fransız ve Rus filoları Navarin'de Türk donanmasını yok ediyorlardı (1827). Balkanlar'dan inen Rus ordusu, Edirne'yi alıyor ve İstanbul'a doğru ilerliyordu (1829). Fransız ve İngilizlerin teşvikiyle, Mısırlı Mehmet Ali, Kütahya'yı ele geçiriyor ve İstanbul'u tehdit ediyordu. Sultan Mahmut, Mehmet Ali'ye karşı Rus ordusunun ve savaş gemilerinin yardımını istiyordu (1833). Hünkâr İskelesi Muahedesi ile, devlet, Rus himayesine giriyordu. Kendi çıkarları açısından telaşlanan İngiltere, Mehmet Ali ve Rusya tehlikelerine karşı Sultan'ı destekliyor ve bu hizmetlerine karşılık, imparatorluğu açık pazar yapan İngiliz Ticaret Antlaşması'nı elde ediyordu.

Bundan sonra Osmanlı Devleti, ancak Avrupa devletleri arasındaki çıkar çekişmelerinden yararlanarak, birtakım denge hesapları içinde varlığını sürdürebilecektir. Ama bu denge hesapları dahi, ardı kesilmez savaşlarla devlet arazisinin hızla küçülmesini engellemeyecektir. Kapitalist ülkeler arasındaki rekabetin ise iki yönlü olduğu unutulmamalıdır.

Kapitalist ülkeler, bir yandan ekonomik çıkarlar yüzünden boğuşurlarken, öte yandan Avrupa dışı ülkeleri kapitalist hegemonyaya açmakta birleşmektedirler. Nitekim kapitülasyonlardan ve emperyalizm aşamasında kapitülasyonları iyice genişleten ticaret antlaşmalarından, en küçüğünden en büyüğüne kadar Avrupa ülkeleri ve Amerika yararlanmıştır.

Kapitalizmin bu taarruzu karşısında, Türkiye'nin Japonya gibi direnebilmesi olanağı yoktu. Coğrafi mevkii ve uyandırdığı iştahların şiddeti, buna engeldi.* Yalnız bu şartlar altında dahi, Mahmut reformları, Rusya ve Avusturya'yı korkutuyordu: I. Nicolas başkanlığında toplanan Rus Gizli Komitesi, büyük telaş göstererek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün yenileşme hareketlerine, her türlü çareye başvurarak karşı koymayı kararlaştırıyordu. Metternich, İstanbul'daki sefirine aynı yönde direktif veriyordu." Ne var ki, bu telaş boşunaydı. Batı'nın ekonomik baskısı, imparatorluğun güçlenmesine ve kalkınmasına zaten imkân vermeyecekti.

Bununla birlikte, Türkiye'yi açık pazar yapan Ticaret Antlaşması'na en ufak direnme gösterilmeyecektir. Büyük Reşit Paşa, Türkiye'nin idam fermanını, kalkınma yolunu açacak bir belge diye imzalayacaktır! Bu antlaşmanın güzel bir incelemesini yapan Yusuf Kemal Tengirşenk, Büyük Reşit Paşa ve arkadaşları için, "Bu muahedenin neticede memleketin sanayini belini doğrultamaz bir hale getireceğini, devletin başına Düyun-u Umumiye İdaresi gibi bir bela musallat edeceğini, elbette keşfedemiyorlardı" demektedir.[100]

1838 ANTLAŞMASI NEDİR?

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'ın "Capo d'Opera = Şaheser" diye selamladığı antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nu serbest ticarete en ileri

* Prof. Halil İnalcık, Japon kalkınmasında önemli bir faktör olarak, milli devletin varlığını görmektedir: "Japonya modernleşme çağına girdiği zaman, 1868'de dil ve kültür birliğine ulaşmış, milli bir devlet karakterine sahipti. Türkiye'de bu ancak 1923'te gerçekleşebilmiştir" (Hayat Tarih Dergisi, *Türkiye Niçin Geri Kaldı* anketi, Şubat 1966). Şüphesiz, bir milli devletin varlığı, kapitalist gelişme açısından önemlidir. Ama Türkiye'nin kapitalist gelişmeyi gerçekleştiremeyişi, milli devletin yokluğu ile açıklanamaz. Milli devlete sahip oldukları halde, yarı-sömürge haline gelmiş birçok ülke vardır. Fakat ister dil ve kültür birliğine ulaşmış milli devlete sahip olsun, isterse olmasın, emperyalizmin pençesine düşen hiçbir kalkınmış ülke örneği yoktur. Bu sebeple, tayin edici faktör, bağımsız bir gelişme olanağının varlığıdır. Elbette Osmanlı İmparatorluğu, olduğu gibi devam edemezdi. Milli kurtuluş hareketlerinin baskısı altında, imparatorluk, arazi kayıplarına ve sarsıntılara uğrayacaktı. Ama bu, kapitalist gelişmeyi durdurmaya yetecek bir engel değildi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ileride göreceğimiz üzere, azınlıklar meselesinin bir özelliği vardır. Rumlar ve Ermeniler, Türkiye'de Avrupa'nın siyasi ve iktisadi alanlardaki tahakküm politikasının araçları olarak kullanılmışlardır. Azınlıkların varlığı, bu anlamda, dolaylı yoldan, Türkiye'nin kapitalist gelişmesini engellemiştir.

biçimde açmaktadır. Nitekim 1849'da Palmerston, "Ticaret ilişkilerinde Osmanlı Devleti, bütün öteki devletlerden çok serbest müsaadelerde bulunmaktadır" diye bizi övecektir. Gerçi daha önce de yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanmaktaydılar. İthal malları, ancak yüzde 3 gibi önemsiz bir gümrük resmi ödemekteydi. Hatta yüzde 3'ün Türk parası karşılığı belli senelerde tespit edildiğinden ve antlaşmaların imzalandıkları tarihlerden önceki yıllarda önemli fiyat yükselmeleri olduğundan, yüzde 3 gümrük resmi, gerçekte yüzde 1-1,5'tan ibaretti. Ayrıca Avrupalılar, vergi ödemezlerdi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest ticarete önemli kayıtlar getirilmişti. İç ticaret Osmanlı tebaasına aitti. Yabancı tüccar, iç ticarete girip yerlilerle rekabet edemezdi. Birçok malın alım-satımı, bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilerin tekeline verilmişti. Üretici, malını ruhsat sahibi bu kişilere satmak zorundaydı. "Yed-i vahit = tekel" denilen bu usul, yalnız hububat vb. gibi iç ürünlere değil, ithal mallarına da uygulanmaktaydı. Mesela kahve ithal edenler, mallarını yed-i vahit, yani tekel sahibine satmakla yükümlüydüler. Mısır'da Mehmet Ali, bu yed-i vahit usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanmış, bu sayede elde ettiği gelirlerden, güçlü bir ordu ve sanayi kurma yolunda geniş ölçüde yararlanmıştı. Bu tekel durumu, İngiliz tüccarlarını rahatsız ediyordu. Nitekim Palmerston, 30 Kasım 1833'te İstanbul'daki sefirine yazdığı mektupta, "Yed-i vâhit usulünü kaldırmaya çalışın" direktifini vermekteydi. Palmerston'a göre, "imalatçı, mamullerini, alış fiyatlarını kendileri tespit eden imtiyazlı kimselere satmak zorunda bırakıldıkça, Türk sanayinin ileri gitmesi imkânsız"dı. Bundan başka, iç ticaretten geniş ve çeşitli vergiler alınmaktaydı. Emtianın bir şehirden ötekine nakli, ruhsat tezkeresi gerektirmekteydi. Şüphesiz, kapitalist gelişme yoluna girmeye niyetlenen bir Türkiye'nin, iç ticarete getirilen prekapitalist düzene özgü bütün bu kayıtları kaldırması lüzumluydu, ama yüksek gümrük duvarlarıyla ileri kapitalist ülkelerden kendi iç pazarını korumak şartıyla. Oysa 1838 Antlaşması ile, dışa karşı korunma tedbiri getirilmeden içerideki kayıtların kaldırılması, ülkeyi, Avrupa'nın açık pazarı yapmıştır. Antlaşmanın bellibaşlı hükümleri şöyle özetlenebilir:

1. Antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde uygulanacaktır (Mısır'ın kapitalist gelişmesinde stratejik rol oynayan dış ticaret tekeli, bu antlaşmaya dayanarak yıkılmıştır).

2. "İlelebet mer'i ve muteber" olduğu belirtilen antlaşma hükümlerinden, öteki bütün devletler yararlanabilecektir (Nitekim öteki Avrupa devletleriyle de aynı tipte antlaşmalar imzalanmıştır).

3. Kapitülasyonlar devam edecek, antlaşmayla tanınan yeni imtiyazlar, eskilerine eklenecektir.

4. İngiliz tüccarlarının ortakları ve adamları için de, İngiliz tüccarlarına tanınan bütün haklar sağlanacaktır.

5. Gerek iç, gerek dış ticaret amacıyla, İngiliz tüccarları, ortakları ve adamları, memleketin her tarafında her çeşit emtiayı, "bilaistisna" alıp satabileceklerdir.

6. Yed-i vahit usulü, "bilkülliye terk ve iptal" olunacaktır.

7. Emtia alımı ve nakli için tezkere istenmeyecektir. Tezkere isteyen vezirler ve memurlar, devletçe "şiddetle tedip olunacak"lar ve İngiliz tüccarların bu yüzden uğrayacakları zararlar tazmin edilecektir.

8. İngiliz tüccarı, ortakları ve adamları, iç ticarette, en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecektir.

9. İhraç mallarından, ihracatın yapılacağı iskeleye kadar hiçbir vergi alınmayacak, iskelede yüzde 9 vergi alınacaktır. İskeleden ihracında ayrıca yüzde 3 gümrük resmi verilecektir.

10. İthalatta yalnız yüzde 3 ithal resmi ödenecektir. Ayrıca yüzde 2 oranında ek vergi alınacaktır. Bunun dışında ithal malları, memleketin her tarafına vergisiz gidecek, bir yerden öbür yere tekrar tekrar götürülüp getirilse dahi, vergi ödenmeyecektir (Buna göre, bir Osmanlı tüccarı, içerideki bir yerden öbür yere götürüp satacağı emtia için yüzde 12 vergi öderken, yabancı tüccar, ortakları ve adamları, yüzde 5 vergi vereceklerdir! Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan bir belgede, bu acaip durum şu sözlerle belirtilmektedir: "1838 Antlaşması, Türk sanayine Edirne Antlaşması'ndan çok daha zararlıdır. 1829 Edirne Antlaşması, hiç olmazsa, yabancı emtiasına, yerli ürünlere oranla bir imtiyaz vermemişti.... Şimdi bir Belçikalı tüccar, Osmanlı ülkesinde sattığı mallar için yüzde 5 resim veriyor, bir Osmanlı tüccarı ise, yabancı ülkelere ihraç edeceği, hatta yalnızca Osmanlı eyaletlerinin veya beyliklerinin birinden öbürüne taşıyacağı emtia için, yüzde 12 resim ödemekle yükümlü tutuluyor.")[101]

11. Bu antlaşmanın İngiliz mallarına ve tebaasına tanıdığı imtiyaz ihlal olunmadıkça, Osmanlı Devleti, içişlerinin yürütülmesinde "iz'aç" edilmeyecektir.

12. İngiliz tebaası ve adamları, yalnız İngiliz mallarını değil, dış ülkelerden gelmiş her türlü emtiayı ülkenin her yerinde serbestçe alıp satabilecektir. Bunlar için yalnızca yüzde 3 ithal resmi ve yüzde 2 ek vergi ödenecektir ki, bu da, yeni ve önemli bir imtiyazdır.

13. Yabancı emtia, Boğazlar'dan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden ötekine aktarma edilebilecek, transit serbest olacak, bu muamelelerden ayrıca hiçbir resim alınmayacaktır.

Görüldüğü gibi, 1838 Antlaşması gerçekten "Capo d'Opera"dır.

Türkiye artık 1929 yılına kadar, gümrük özgürlüğüne sahip olamayacaktır. Lozan'da dahi, emperyalist ülkeler, gümrük vergilerimizi dilediğimiz gibi tespit etme hakkımızı tanımayı reddedecekler ve hiç değilse beş yıl süreli bir taviz sağlayacaklardır. Osmanlı Devleti, sanayini korumaktan çok, Hazine'ye gelir sağlamak amacıyla, zaman zaman gümrük vergilerini artırmak istemiştir. Ama her seferinde, Avrupa devletlerini teker teker değişikliğe razı etmek gerekmiştir. Devletler, bu müsaadeyi vermek için, karşılığında ağır tavizler koparmayı hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir.

AÇIK PAZARDAN GELEN BATI UYGARLIĞI

Bu gümrük esareti, Avrupa'nın önaldığı bir dönemde, kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi, mevcut sanayin de yok olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, "açık pazar" antlaşması, kalkınmanın tek yolu olarak sunulmuştur. Şerbest ticaret, tıpkı İngiltere gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da sanayileşmesini sağlayacaktı. Dışişleri Bakanı Palmerston, İstanbul'daki sefire verdiği direktifte, serbest ticaret yoluyla "Sultan'ın tebaasının servet ve refahları artacak, sanayi önemli bir gelişme gösterecek. Bunu gereken kişilere anlat" diyordu. İstanbul'da ve Londra'da temsilcilerimizin etrafını saran Türkiye uzmanları, "Türkiye, bu antlaşmayı uygulamakla, Batı uygarlığına girecek" buyuruyorlardı. Bu uzmanların en ünlülerinden David Urquhart, eski Osmanlı rejiminin liberalizm olduğunu, Osmanlı liberalizmini Avrupalıların bile örnek alması gerektiğini yazıyordu! Okul kitaplarımızda hâlâ "Büyük" sıfatına layık görülen Reşit Paşa, ölüm döşeğindeki Sultan'a, serbest ticaret yoluyla hızlı sanayileşmenin zor olmayacağını, açık kapı siyasetinin tehlikelerinin önlenebileceğini anlatıyordu.

İşte, büyük riyakârlıklarla en masum ümitlerin kolkola gezdiği bir sisli ortamda yeni bir kalkınma denemesi başladı. Bir yandan, üstün İngiliz ve Avrupa sanayine kapılar ardına kadar açılırken, öte yandan sanayileşme çabasına girişildi. Bu ters deneme, tabii ki, eski-yeni bütün sanayin yok olması ve gelişme olanaklarının yitirilmesi ile sonuçlandı.

TÜRK SANAYİİ NASIL ÇÖKTÜ?

Prof. Ömer Celal Sarç, *Tanzimat ve Sanayimiz* adlı incelemesinde, bu iflasın bilançosunu yapmaktadır:[102]

Avrupa fabrikalarının rekabetinden, önce pamuklu sanayi zarar görmüştür. İstanbul ve Avrupa Türkiyesinde bu sanayi zayıflamıştır. Fakat

pamuğu aile içinde işleyenler, sefalete düşmek pahasına, dayanmışlardır. Serbest ticaret yoluyla mucizeler vaat eden Urquhart, "İngiliz pamuk ipliklerinin ithali dolayısıyla, kazançlar yarıya, hatta hazan üçte bire inmiştir. Ancak bu ithalat, dahilde fiyatları düşürmek ve Türkiye pamuk ipliklerinin ihracatını durdurmakla beraber, aile sanayinin hissedilir derecede yerini alamamıştır" demektedir. Fakat zamanla sanayin çöküşü hızlanmış ve yaygınlaşmıştır. Önce pamuk, sonra ipek sanayi buhrana sürüklenmiştir. Viquesnel, 1845-1855 yıllarına ait olan eserinde, Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde, ipek tezgâhı sayısının gittikçe azaldığını yazmaktadır. Hommaire de Hell'e göre, "boyalı bezlerin bütün halk sınıflarına nüfuzu" ipek sanayini yıkmıştır. 1847'den önceki yıllarda Bursa, 25 bin okka ipek işleyen bin tezgâha sahipken, işlenen ipek miktarı 4 bin okkaya, tezgâh sayısı 75'e düşmüştür. 1851'de Mordtmann, "Unutmayalım ki, İstanbul'da hâlâ, hemen hemen hiçbir ecnebi ipekli kumaşın ithal edilmediği zamanları pek iyi hatırlayan birçok tacir vardır. Halbuki şimdi, Marsilya ve Trieste'den gelen her vapur, Milano, Lyon ve İsviçre'den balyalarca ipekli getirmektedir" demektedir.

Serbest ticaret döneminde, bir köylü sanayi sayılabilecek olan ipek ipliği yapımı dahi sarsıntı geçirmektedir. Köylü, iplik yapımı yerine, kozayı işlemeden satmaktadır. Mordtmann'a göre, "birçok yıldan beri, gerek Amasya'da, gerek Türkiye'nin öteki yerlerinde, kozalar, Avrupa kurumları tarafından satın alınmaktadır. Bu durum, Türk sanayi bakımından sakıncalı ise de üretici, iplik yapımı yerine, koza satmaktan daha çok yararlanmaktadır. Avrupa iplikçisi, Türk iplikçisinden daha yüksek fiyatlar ödediği sürece, bunun önüne geçilemeyecektir."

1932 yılında Millet Meclisi'ne sunduğu bir raporda, Milletvekili Hayrettin, eskiden bir ipek şehri olan Bilecik'in serbest ticaretten sonraki durumunu şöyle özetlemektedir: "Vaktiyle gümrük kapılarını ardına kadar açtığımız sıralarda, Avrupa ipeklisi, Bilecik vilayetinde dutlukları kökünden söküp atmıştır."[103] Japonya, ipek ve ipekli ihracatı sayesinde, sanayileşme yolunda en önemli darboğazı teşkil eden dış ticaret engelini aşarken, Avrupa'nın ipekli istilası, Türkiye'de bu önemli sanayi kolunu çökertmiştir. Ankara'da tiftik imali dahi gerilemiştir. İsmail Hüsrev'e göre, işlenmiş tiftik kumaş ihraç eden Ankara, giderek ham tiftik ihraç eden bir merkez olmuştur.[104]

Sanayide çöküş, pamuk, ipek ve tiftik imalatından sonra, tabaklık ve sırmakeşlik gibi alanlara sıçramıştır. 1867 Ağustosu'nda *Takvim-i Vekayi*'de çıkan bir bildiri, önceleri iyi durumda bulunan sırmakeş esnafının, "bütün bütün mahv ve münkariz olmak mertebesine" girdiğini

belirtmektedir. Lütfi Tarihi, "20-30 seneden beru revacına sekte gelerek", "dûçâr-ı tatil" olan sırmakeşliğin, esnafa Hazine'den "bin kese akçe" ve belli fiyatla devlet siparişi vererek kurtarılmasına çalışıldığını yazmaktadır.[105] 1866'da kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu belgelerine göre, eskiden öteki esnaftan çok daha iyi durumda bulunan tabak esnafı, 30-40 yıldır "günden güne tenezzülata düşmüş" ve nihayet tabakhaneler, "külliyen muattal olmak" derecesine gelmiştir. Komisyon, ayrıca, İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının, 30-40 yıl içinde, 2750'den 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgâhlarının 60'tan 8'e indiğini belirtmektedir.[106]

Buhrandan, nihayet, aile içinde yürütülen pamuklu sanayi de zarar görmüş, pamuk ipliği imalatı gerilemiş ve pamuk, işlenmeden hammadde halinde satılmaya başlanmıştır. Totomjanz, 1901'de yayımlanan eserinde, serbest ticaretin Türk esnafını sürüklediği perişanlık tablosunu şöyle çizmektedir: "Türkiye'nin hükümet merkezi ile mülhakatı, el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, dokumacı, kalaycı, bakırcı vesaire ile doludur. İstanbul'un muayyen semtlerinde münhasıran küçük sanayi erbabı ikamet etmektedir. Bu azim esnaf ordusu.... yarı aç yaşamakta, yahut senelerce dilencilik etmektedir."[106]

Prof. Sarç da, "Avrupa sınai kapitalizminin memleketimizde doğurmuş olduğu buhran, gittikçe genişleyerek ve birer birer bütün sanayi şubelerine sirayet ederek, asrın ikinci yarısında sanayimizin inkirazını tamamlamıştır"[106] sözleriyle, Türkiye'yi Batı uygarlığına ulaştırması beklenen serbest ticaret döneminin bilançosunu kapamaktadır.

MODERN SANAYİ KURMA ÇABALARI

Şüphe yok ki, Türkiye, bağımsız kapitalist gelişme olanaklarına sahip olup modern bir sanayi kurmayı gerçekleştirseydi de, bu geleneksel sanayi ciddi bir sarsıntı geçirecek ve fabrika üretimine uymak zorunda kalacaktı. Ne var ki, serbest ticaret yüzünden, geleneksel sanayini yitiren Türkiye'nin, modern bir sanayi kurma çabaları da, serbest ticaret yüzünden iflasa mahkûm olmuştur.

Bununla birlikte, serbest ticaretin nimetlerinden yararlanarak Batı uygarlığına erişme hevesleri içinde, modern bir sanayi kurmak için ciddi çabalar gösterilmiştir. 1856 Paris Sanayi Sergisi'nde, devlet eliyle kurulan Türk fabrikalarının mamulleri sergilenmiştir:

İzmit fabrikası: Çuha, askeri elbiseler.

İstanbul (Feshane) fabrikası: Çuha, fes, battaniye, kravat.

Basmahane fabrikası: Fanila kumaşlar.

Zeytinburnu fabrikası: Pamukbezi, calicot, emprimeler, alacabez, pamuk, yün ve fildekos çoraplar.

Hereke fabrikası: Kadife, Şam usulü çiçekli kumaşlar (Damas), saten, taftalar, gazlar, kurdeleler.

Beykoz fabrikası: Askeri kunduralar, çizmeler, palaskalar, fişeklikler vb.

Tophane fabrikası: Tüfekler, tabancalar vb.

Beykoz İnceköy fabrikası: Porselen, cam, fincanlar vb.

Prof. Sarç, gelişmiş Avrupa sanayinin hegemonyası altında, devlet eliyle sanayi kurma hevesinin bilançosunu şöyle yapmaktadır: "Fabrikaların ekserisi hiçbir varlık gösteremeyip, devletin mütemadiyen parasını yiyen, tufeyli müesseseler mahiyetindedir (....)

Kucak dolusu paraya mal olan bu fabrikaların mühim bir kısmı – mesela İzmir Kâğıt, Beykoz Porselen ve Cam Fabrikaları–, Hazine'nin vaziyeti artık mütemadi açıklarını karşılamaya imkân vermediği için, bir müddet sonra kapanmıştır. Bu suretle bilgisizlik ve idaresizlik ve suiistimaller yüzünden ve kısmen de kapitülasyonların, milli fabrikaların himayesine imkân vermemesi dolayısıyla, büyük ümitlerle başlamış olan bu sanayileşme hareketi iflas etmiştir. Bundan sonra, devlet, tâ Cumhuriyet devrine kadar, mühim sınai tesislerde bulunmamış ve esas itibariyle, yalnız Mahmut ve Mecit zamanlarından müdevver fabrikaların statükosunu idame ile iktifa etmiştir."[100]

"Türkiye için parlak bir sanayi devri açmak hevesine düşen" Abdülmecit, ümidini iki Ermeni kardeşe, Ohannes Dadyan ile Bogos Dadyan'a bağlamıştır. Bu iki kardeş, Avrupa'dan birçok mühendis ve işçi getirtmiştir. Dadyan'lar, İngiliz gözlemcisi Mc Farlane'in anlattıklarına göre, Zeytinburnu'nda, çok iddialı bir fabrika kurmayı denemişlerdir:[107] Burada yalnız, "çakı, ustura, bütün demir âlatı, astar, pamuklu kumaşlar, çorap, top, sapan, demir parmaklık, demir borular, döküm işleri, gem, üzengi, mızrak başı, kılıç, kilit, anahtar vb." yapılmakla kalınmayacak, ayrıca fabrikada kullanılacak bütün demir ve çelik âlât ve edevat imal edilecektir. Zeytinburnu'nda bir Sanayi Okulu dahi vardır. Burada matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, inşaat mühendisliği vb. yerli Ermenilere ve genç Türklere en geniş biçimde öğretilecekti. Binası yapılmışsa da, okul, ciddi bir faaliyet gösterememiştir. Yalnız, İstanbul gazetelerinde okul için övgüler düzülmüştür. Toplanan talebeler ise, bir süre sonra, aylıkları verilmeyince dağılmışlardır.

Özel sanayi alanında da durum pek farklı olmamıştır. Bir fikir vermek için, Şehremini Cemil Paşa'nın babası Ziya Paşa'nın sanayicilik denemesini zikredelim: Çini imali sayesinde para kazanan Topuzluoğlu Ziya, ispermeçet mumları imal eden bir fabrika kurmuştur. Ne var ki,

imal edilen mumların fitilleri, yanarken, Avrupa mamulleri gibi erimemekte, yerli yağ mumları gibi uzamaktadır. Yeni Cami karşısında eczacılık yapan Mösyö Zani'nin Avrupa'da sınai kimya okumuş oğlu Alfred Zani'nin yardımıyla, bu engel aşılmıştır. Artık Avrupa'dan gelen mumlar kalitesinde imalat yapılmaktadır. Mum imalatı iyi bir kâr bırakmaktadır. Ne var ki, günün birinde bütün Avrupa mum fabrikatörleri anlaşıp fiyatlarını yüzde 40 oranında düşürmüşlerdir. Türk müteşebbisi bu rekabete dayanamamış, fabrikayı kapatarak yeniden memurluk hayatına dönmek zorunda kalmıştır.[108]

Bununla birlikte, Avrupa rekabetinden az çok kendini koruyabilen bazı alanlarda birtakım özel fabrikalar kurulabilmiştir. İzmir'de, Aliotti ve Ispartalılar, bine yakın işçi çalıştıran bir halı imalathanesi açmışlardır. Konya civarında, Gustiani Kurumu, onları izlemiştir. Daha 1864 yılında, makinelerini gümrük vergisi ödemeden getirmek şartıyla, James Kot, Tarsus ve Mersin'de iki fabrika inşa ruhsatı almıştır. Bir sanayi sergisinde, Zitkia'nın Bilecik'teki iplik imalathanesinden, Pavlaki ve Paul Kirmesyan'ın Bursa'daki iplikhanesinden gelen ipek iplikleri dikkati çekmiştir. Bursa'da ayrıca, Sarım Manass'ın iki iplikhanesi vardır. Zeytinyağı ve konserve alanında da fabrikalar görülmüştür. 1925 yılında, İstanbul'da açılan Ticaret ve Zahire Borsası'nın teknik işlerini yüklenen tarım ekonomisi doktoru İlhami Masar, *40 Yıl Önceki Değirmenciliğimiz* yazısında, İstanbul'da 12 değirmen bulunduğunu ve bunların 8'inin Kozmeto, Değirmenciyan, Toledo Bahar, Korpi, Misailidis, Saridis, Pekmezyan, Papadopulos adlı kişilere ait olduğunu yazmaktadır. Yalnız Mumhane Değirmeni gibi çok ilkel tesis, bir Türkündür.[109] Bununla birlikte, Türkler de birtakım sanayi teşebbüslerine girişmişlerdir. Aslında bütün bu sanayi ilkel ve çok sınırlıdır. Yabancı sermaye, altyapı yatırımları ve tekel durumundaki gaz, telefon, elektrik vb. gibi kamu hizmetleriyle ilgilenmiştir. Kısaca, serbest ticaret döneminde geleneksel sanayi yıkıldığı gibi, devlet eliyle girişilen çabalara rağmen, modern bir sanayi kurulamamıştır.*

Odalar Birliği'nce hazırlanan *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma* adlı inceleme, 1915 sayımına göre, İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, İzmit, Uşak ve Manisa illerinde sanayinin durumunu şöyle tespit etmektedir:

* Maxime Rodinson, bu sanayi teşebbüsleri hakkında şu bilgiyi vermektedir: Sanayi teşebbüslerinde, sermayenin yüzde 10'u yabancılara, yüzde 50'si Rumlara, yüzde 5'i Yahudilere ve yüzde 15'i Müslüman Türkler'e aittir. (*Islam et Capitalisme*, Paris 1966, s. 136 ve 285).

	Gıda	Toprak	Deri	Tahta	Dokuma	Kırtasiye	Kimya	Toplam
KURULUŞ SAYISI	75	17	13	24	73	51	11	264
Devlet	1	1	1	–	18	1	–	22
Anonim Şirket	8	5	1	–	10	–	4	28
Özel Şahıslar	66	11	11	24	45	50	7	214
COĞRAFİ DAĞILIŞ								
İstanbul civarı	45	20	11	15	15	44	5	155
İzmir	23	1	2	9	8	11	8	62
Öteki Yerler	10	–	–	–	55	–	–	65
İŞÇİ SAYISI	3916	336	1270	377	6363	1267	131	14060
ÇALIŞTIRICI KUVVET (B. G.)	7863	3837	961	513	6247	705	821	20957
YAPIM DEĞERİ								
(Milyon lira)	5.318	0.026	0.625	0.059	0.908	0.462	0.170	7.570
%	70.3	0.3	8.3	0.8	11.9	6.2	2.2	100.0

Görüldüğü gibi, İmparatorlukta, çoğu gıda sanayinde toplanmış, son derece cılız bir sanayi vardır. Atatürk'ün 1 Mart 1922 tarihinde Millet Meclisi'nde söylediği sözler, açık pazar şartlarında girişilen sanayileşme denemesinin olanaksızlığını çok iyi dile getirmektedir: "Tanzimat'ın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemeyen iktisadımızı, bir de iktisadi kapitülasyon zincirine bağladı. Teşkilat ve ferdi kıymet nokta-i nazarından, iktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde bir de fazla olarak, imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Temettü vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri şerait tahtında memleketimize sokuyorlardı. Bütün şuebat-ı iktisadiyemize, bu sayede hâkim-i mutlak olmuşlardı.

Efendiler, bize karşı yapılan rekabet, hakikaten çok gayr-i meşru, hakikaten çok kahredici idi. Rakiplerimiz, bu suretle inkişafa müsait sanayimizi de mahvettiler. Ziraatimizi de rahnedar ettiler. İktisadi ve mali inkişaf ve tekâmülümüzün önüne geçtiler."

MISIR KALKINMASININ SONU

Türkiye'de sanayin yok edilişi bahsini kapamadan önce, o zamanlar Türkiye'nin bir eyaleti olan, 1838 Ticaret Antlaşması'nın başka bir kurbanı üzerinde birkaç söz söylemek gereklidir. Mehmet Ali yönetiminde Mısır, Japonya'dakine benzer başarılı bir sanayileşme hareketi

içindeydi. İmparatorluğun öteki eyaletlerinden daha ileri bir gelişme düzeyindeydi. *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış* yazarı Kasım Ener, Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın işgalinde Adana tarımının büyük kalkınma gösterdiğini, kalkınmanın İbrahim Paşa'dan sonra durduğunu ve pamuk işçilerinin iş bitiminde Paşa'ya hâlâ üç defa rahmet okuduklarını biraz da utanarak yazmaktadır.

Mehmet Ali, devletleştirdiği dış ticaretten sağladığı gelirlerin de yardımıyla ve devlet eliyle, 1816 yılından başlayarak bir hayli sanayi teşebbüsü kurmuştu. Binaları devlet inşa etmekte, bütün yatırımları yapmakta ve fabrikaların imalatını devlet satmaktaydı. Bu işyerlerinde 70 bin işçi çalışmaktaydı ki, o zamana göre bu, büyük bir rakamdır. Mehmet Ali, aşırı devletçiliğinin nedenlerini 1833 yılında şöyle açıklamaktaydı: "Her şeye el attım, ama bu, her şeyi prodüktif kılmak içindi. Bunu ben yapmasam, kim yapabilirdi ki? Gerekli avansları kim yapacaktı? Uygulanacak yöntemleri kim gösterecekti? Kim yeni bitki çeşitlerini getirecekti? Sanır mısınız ki, bu ülkeye pamuk, ipek ve meyve ağaçlarını getirmeyi düşünecek kimse çıkacaktı?" 1833'te bunları söyleyen Mehmet Ali, İngiliz donanmasının tehdidi altında 1838 Ticaret Antlaşması'na uymayı kabul edecektir. Hatta Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayı kabul ediş nedenlerinin birinin, dış ticaret gelirlerinden yoksun bırakarak Mehmet Ali'yi zayıflatmak olduğu ileri sürülmektedir. "Ben yapmazsam, kim yapar?" diyen aşırı devletçi Mehmet Ali, 1840 yılında liberalizmi övecek ve devletçiliğinden dolayı özür dileyecektir: "Mevcut antlaşmalarla tanınan serbest ticaretin avantajlarını teslim ediyorum. Göz kamaştırıcı örnekler, serbest ticaretin faydalarını göstermektedir. Benim için bir bedahat olan bu gerçeği inkâr edemem. Beni devlet tekeli kurmaya ve bunu devam ettirmeye kaçınılmaz şartlar zorlamıştı." Ne var ki, serbest ticaretin faydaları çok geçmeden görülmüştür. 70 bin işçi kullanan Mısır sanayinden 1873 yılında, 7 bini metalürjide ve 28 bini tekstil ve konfeksiyonda çalışan 35 bin kişi kalmıştır. İngiliz işgalinden sonra çöküntü hızlanacaktır. Bizzat Lord Cromer, 1905 yılı raporunda, bu çöküntüyü anlatmaktadır: "10-15 yıl öncesini hatırlayan herkes, farkı görecektir. O zamanlar Kahire mahalleleri, çeşitli sanayiye mensup işçilerin gerçek arı kovanlarıydı.... Bütün sanayi, ya geniş ölçüde geriledi, ya da yok olup gitti". Lord Cromer, Mısır'daki İngiliz politikasını şöyle açıklamaktadır:

"1. Yüzde 1 gümrük vergisiyle Avrupa'ya pamuk ihracı.

2. Dışarıdan yüzde 8 vergiyle kumaş ithali.

İngiliz Hükümeti, zararlı ve tehlikeli olduğu için, ne Mısır pamuk sanayini himaye etmek, ne de başka bir şey yapmak niyetindeydi. Mısır tabiatı itibariyle bir tarım ülkesi olduğundan, aşikârdır ki, sanayiye

kayış, tarımın ihmaline yol açacak, Mısırlıları topraktan uzaklaştıracaktır. Millet için bütün bunlar bir felaket olacaktır."

Tarımın ihmal edilmeyişinin sonuçlarını da bilmekte fayda vardır. Tarımda milyonlarca insanın aç kalması pahasına, gıda maddeleri üretimi gerilemiş, yerini monokültür pamuk almıştır. Tarımdaki kapitalist gelişme sonucu, köylülerin çoğu topraklarını kaybedip ırgatlaşmışlardır. 1907 yılında, tarımdaki faal nüfusun yüzde 36,6'sı topraksız tarım işçisiydi. 1958-1959 yılında bu oran, yüzde 74'e yükselmişti. Sayı itibariyle 14 milyonu bulan bu aktif nüfusun 10 milyonu çalışabilecek durumdaydı, fakat ancak 3 milyonu iş bulabiliyordu.

Açık pazar şartlarındaki ekonomik gelişmenin bilançosu, kısaca bundan ibarettir. Müslüman ülkelerin kendiliklerinden kapitalizme geçebileceklerinden şüphe eden Maxime Rodinson, Mehmet Ali denemesi için, "Eğer Avrupa üstünlüğü olmasaydı, Japonya gibi Mısır'da da yerli bir sanayi kapitalizminin gelişmemesi için bir sebep yoktu" demektedir.[110]

TANZİMAT REFORMLARI

1838 Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat ise, Batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari, mali vb. reformları getirecektir. Batı kapitalizminin Türkiye'de yaslanmak istediği Rum ve Ermenilere imtiyazlı bir durum sağlayacaktır.

1838 Antlaşması gibi, Tanzimat reformları da, İngiltere tarafından empoze edilmiştir. Şüphesiz, can ve mal güvenliğinin sağlanması, idarede ve vergi sisteminde reformlara girişilmesi, ticaret, ceza vb. alanlarında yeni kanunlar hazırlanması, toprak sisteminin ıslahı vb., bağımsız kapitalist gelişme yoluna girebilseydi, Türkiye'nin de kendiliğinden el atması gereken reformlardı. Ne var ki, açık pazar şartlarında bu reformlar, esas bakımından, Batı kapitalizminin çıkarlarına hizmet etmekten ve Türkiye'yi sömürgeleştirmekten başka sonuç vermemiştir.

Tanzimat, vitrindeki Batılı görünüşe bakılarak, Batılılaşma hareketi diye hâlâ övülür. Hareketin baş mimarı Mustafa Reşit Paşa, "büyük" sıfatıyla anılır. Yalnız bu Batılılaşma, sömürge ve yarı-sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşmadır.

Reşit Paşa, Tanzimat'tan sonra bol sayıda örnekleri görülecek olan yeni tip bir devlet adamıdır. Eskiden nüfuzlu paşaların himayesine girerek idarede kariyer yapılırken, Reşit Paşa, yabancı bir devlete dayanarak kariyer yapma çığırını açmıştır. Reşit Paşa'nın koruyucusu, Türkiye'de uzun yıllar kalan ve kendisine "Sultanların Sultanı" denilen İngiliz

Büyükelçisi Lord Stratford Canning'dir. Tanzimat reformlarının gerçek mimarı, Lord Stratford'dur. *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* adlı kitapta, "Canning'in yardımıyla kabul edilmiş yasaları uygulamayan paşalar, tepetaklak olurlardı" denilmektedir. Yine aynı kitapta, Canning'in Bâbıâli'deki nüfuzu şöyle anlatılmaktadır: "Büyükelçinin kendilerini ziyaret edeceğini öğrenen nazırlar, girecek delik arıyorlardı. Reşit Paşa hariç, Büyükelçinin karşısında yılgınlığa kapılmayan kimse yoktu. Öbür devlet elçileriyle görüşme yapıldığı zaman, oyalama, kaytarma çareleri pekâlâ yürüyordu, ama Canning Bâbıâli'de boy gösterdiği zaman, memurları bir korkudur alıyordu. Veziriâzam bile acele toparlanıp, arzularını öğrenmek üzere telaş ve tereddütle bu azılı İngilizin yanına koşuyordu."[111]

Bir İngiliz generalinin "Sultan demek, Lord Stratford demektir" diye övdüğü Büyükelçi, gerçekten Türkiye'de devlet ricalinin kariyerini elinde tutmuştur. Canning, 1853'te karısına yazdığı bir mektupta, "Osmanlı Hükümeti apansız değişiverdi. Reşit'le Sadrazam azledildi. O saat Padişaha çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler" buyurmaktadır.[112] Yine aynı kitapta, Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın gözlerinden yaşlar akarak Büyükelçinin elini öptüğü yazılıdır.[113]

Vezirlik yolu sefarethanelerden geçince, buralara kapılanan devlet adamı türü çoğalmıştır. Reşit Paşa İngiltere'ye yaslanırken, Âli ve Fuat Paşa'lar Fransa'ya, Mahmut Nedim Paşa Rusya'ya yönelmiştir. Bir İngiliz yazarı, Sultan Murat'ın hastalığı üzerine yeni bir padişah arandığı sıralarda Abdülhamit'in, İngiliz Elçisine nakledeceğini bilerek, iş adamı dostu Mr. Thomson'a "Mümkün olduğu kadar her hususta, İngiltere Hükümeti'nin fikir ve telkinleriyle hareket etmek" niyetini açıkladığını yazmaktadır.[114] O tarihlerdeki İngiliz Büyükelçisi Elliot ile Disraeli, "genç sultanın güzel ümitler verdiği" konusunda hemfikirdirler.

Nüktedan Fuat Paşa, bu sefarethanelere kapılanma politikasının gerekçesini şöyle açıklamaktadır: "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir."[115]

Bu siyaset felsefesi pek yabana atılabilecek cinsten değildir. "Aşağıdan bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur." Halk, tamamen kendi içine kapanmıştır, pasiftir. Köylüler, Yusuf Akçura'nın deyimiyle, protestolarını ancak "askerden kaçıp dağda saklanmakla" belli etmektedir. Tanzimat paşaları, halk kesiminde ümit görmemektedirler. Saray ise, keyfi davranışlarıyla, güvenli bir kariyere imkân vermemektedir. Halbuki uydu

Batıcılık, padişahın iktidarını kısıtlamakta, paşaları padişahın iktidarına ortak yapmaktadır. Paşaların mal ve can güvenliği sağlanmaktadır. Yüksek memurların mirasını Hazine'ye devretme usulü kalkmaktadır. Tanzimat reformları, bu anlamda, paşaların çıkarlarına uygundur.

Tanzimat reformlarının "denetlenmesi", yabancı devletlere bırakılmıştır. 1839'un ilk reform fermanı, şu sözlerle son bulmaktaydı: "Düvel-i mütehabbe (dost devletler) dahi bu usulün inşallahü taalâ ilelebet bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin." Devletler, Tanzimat reformlarının ilelebet yaşayacağına tanık olmak üzere, "onlara resmen bildirilmesi" keyfiyetini reformlar konusunda müdahale hakları bulunduğu biçiminde yorumlamakta gecikmeyeceklerdir. 1856 Paris Antlaşması'yla, reformlar, antlaşma metnine alınarak yabancıların içişlerimize müdahalesi daha sağlam bir teminata bağlanacaktır. 1878 Berlin Antlaşması'yla ise, müdahale hakkı, hiç de diplomatik olmayan en haysiyet kırıcı biçimde ifade edilecektir: "Bâbıâli bu babda ittihaz olunan tedbirleri muayyen zamanlarda devletlere bildirecek ve devletler bu tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir." Artık müdahale hakkı perçinlenmiştir. Fakat reformlar konusunda öyle bir fikir karışıklığı vardır ki, Namık Kemal gibi bir vatansever dahi, yabancıların müdahale hakkını savunacaktır: "Tanzimatı o zaman efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellat eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?"[116]

Tanzimatla, yarı-sömürge ekonomiye yönelişin ve uydu Batıcılığın yolu açılırken, "düvel-i muazzama", Türkiye'ye iki "horoz şekeri" sunmuştur: İmparatorluğun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün devletlerce garanti edilmesi ve Avrupa amme hukukundan Osmanlı Devleti'nin yararlanması. Fakat Lord John Russel, 1853'te, bağımsızlık ve toprak bütünlüğü garantisinin ne anlama geldiğini şöyle açıklamaktadır: "Osmanlı Devleti'nin istiklaline dokunmak, Devlet-i Âliye'nin son mutedil tarifeleri sayesinde iyi bir hale gelmiş olan Büyük Britanya ticaretinin mutlaka büyük miktarda tenzilini mûcip olur."[117] Tabii ki, toprak bütünlüğü garantisi bir süre sonra işlememiş, imparatorluk paylaşılmıştır. Avrupa amme hukukundan yararlanmaya gelince, bunun anlamı, eşitsizlik yaratan her türlü imtiyazın ve siyasi müdahalelerin son bulması olmak gerekirdi. Nitekim Paris Konferansı'nda Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılabileceğini ümit etmiştir. İstanbul'da Vükela Meclisi, dereyi görmeden paçaları sıvamış ve kapitülasyonlar kalkmış gibi bayram etmişlerdir. Vezirler, Padişaha sundukları bir muhtırada, "Bu imtiyazlar varken, devlet yönetilemez. Bir devlet içinde 15-20 devlet var" demişlerdir. Kapitülasyonları kaldırma talebimiz, tabii ki, geçiştirilmiştir. Türkiye, Avrupa amme hukukundan yararlanmaktadır ama, kapitülasyonlarla eli kolu bağlı olmak şartıyla!

Görüldüğü gibi, Tanzimat hareketi, hukuk planında dahi, Batılılaşma değil, Batı'nın sömürgesi olma hareketidir. Atatürk, bunu çok iyi değerlendirmektedir: "... Sultan Abdülmecit zamanında, belki Reşit Paşa'ların tasvibiyle, daha doğrusu dahil-i memlekette isyan ocağını körüklemekte olan gayr-i müslim unsurları memnun etmek zaruretinden, bunların memnuniyetini iltizam eden Avrupa'nın ve garbın karşısında bir şey yapmak lazım geldi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu meydana çıktı."[118] Lord Stratford'un Türkiye anılarında da reformun baş amaçlarından birinin, "reayayı (Hıristiyanlar) Sultanın en hür, en gözde uyrukları" yapmak olduğu[119] ileri sürülerek, Atatürk'ün görüşü doğrulanmaktadır. O kadar ki, "Ermeniler, Rumlar, Amerikan misyonerleri, İzmir ve İstanbul tüccarları, Canning'i nasıl öveceklerini bilemiyorlardı."[120] Gerçekten, İngiliz Büyükelçisinin perde arkasından yönettiği Tanzimat reformlarından Türkiye'de yararlananlar, paşaların yanı sıra, Batı kapitalizminin yerli komisyonculuğu rolünü yüklenen Rum ve Ermeni aracılar olmuştur.

BATI SERMAYESİ GELİYOR

Türkiye açık pazarına akan Batı emtiasını, Batı sermayesi izledi. Avrupa sermayedarları, Galata bankerlerine özenerek, devlete borç vermek için yarışa girdiler. Böylece istikrazlar dönemi başladı.

İlkin yabancılara borçlanmakta devlet adamları tereddüt gösterdiler. "Para işlerinde ecnebilerin muavenet ve müzaheretine ihtiyaç elini uzatmak", devletin "tarihi ananelerle sabit olan vakar ve haysiyetine" aykırı sayılıyordu.[121] I. Abdülhamit döneminde son derece para sıkıntısına düşülmüş, bazı devlet adamları Fas, İspanya veya Hollanda'dan yüzbin kese akçelik istikraz yapmayı ileri sürmüşlerdi. Fakat bu teklif reddedilmişti.

İlk istikraz akdi, Reşit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1850 yılında yapılmıştır. Ne var ki, eski tereddütler sürdüğünden, Reşit Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırılınca, Vekiller Heyeti istikraz mukavelesini feshetmiştir. Devlet, bu yüzden 2 milyon 200 bin Frank kadar bir tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Fakat 1854'te istikraz çığırı açılmıştır.

O tarihlerde, Avrupa kapitalizmi de yapısal bir değişiklik içindedir. Çok sayıdaki ufak teşebbüslerin yerini dev tröstler almaktadır. Mali sermaye, büyük bir güç haline gelmiştir. Bu değişiklikler, Avrupa dışı ülkelere sermaye akımını hızlandırmıştır.

İşte bu şartlar altında ilk istikraz, Dent Palmer and Company aracılığıyla yapıldı. 3 milyon İngiliz lirası tutarındaki istikraz tahvillerinin faizi yüzde 6, ihraç fiyatı ise yüzde 80 idi. Yani 100 lira borçlanılıyor,

gerçekte 80 lira alınıyordu. Ayrıca bankalara bir sürü komisyon ödeniyordu. Bu sebeple, Mısır vergisi gibi sağlam bir karşılık da gösterildiği halde, 3 milyon İngiliz lirası borçlanan devletin eline 1,5 milyon geçti. Bu, böylece devam etti gitti. İstikrazı istikraz izledi. İlk istikrazın faizini ödemek için yeni istikraz yapıldı. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü* adlı bir doktora tezi hazırlayan Amerikalı Donald C. Blaisdell'e göre, 4 milyon İngiliz lirasına ulaşan ve yılda yüzde 12 mürekkep faizle verilen borç, her altı yılda bir kat artıyordu.[122] İlk istikrazlar dizisinin sonuncusu, 1874 yılında yüzde 43,5 ihraç fiyatı üzerinden aktolundu. İşin ilgi çekici yanı, "Aman para verin" diye yalvaran her zaman biz değildik. Batı sermayedarları ve onları destekleyen hükümetleri, "Borç para alın" diye bize ağır baskı yapıyorlardı. İngiliz devlet adamları Parlamentoda, Osmanlı istikrazının başarısını sağlamak için Türkiye'ye övgü düzüyor, Abdülaziz gibi padişahları göklere çıkarıyorlardı: Türkiye zengindi ve kalkınma yolundaydı.

Sermayedarlar, tehdit ve rüşvetle, Türk devlet adamlarını borçlanmaya zorluyorlardı. Blaisdell'in yazdığına göre, Osmanlı Hazinesi'nin yeni bir istikraza muhtaç olduğu iddiasını kabul etmeyen bir sadrazamı Mr. Palmer düşürmüş, yeni gelen sadrazam istikraz mukavelesini imzalamıştır.[123] Ünlü "Times" gazetesi de, Bâbıâli'nin bir istikrazı, Fransız Sefaretinin zorlaması üzerine akdettiğini yazmaktadır.[124] Zorla borçlandırma kampanyası kızışınca, birtakım "nazlı" devlet ileri gelenleri, komisyonlarını almadıkça istikraza yanaşmayı reddetmişlerdir. Nüfuz kullanmadan istikraz tekliflerini kabul ettirmek güçtü. "Bunun için sadrazamla anlaşmak, yumuşak yüzlü bir maliye bakanı bulmak lazımdı."[125] Lütfi Tarihi'ne göre, "ol vaktin dişliceleri", istikrazlardan "çok şey kemirmişlerdir". Hele "Zarifi ve Hiristaki gibi, birinin Sakız'dan İstanbul'a yapıştığı, diğerinin ayağında çarıkla kasap çırağı olduğu zamanı bilenler henüz eksik olmamak gerektir". Vakanüvis Lütfi'nin anlayamadığı, Zarifi ve Hiristaki tipi Galata bankerlerini himaye eden ve istikrazları "tervice gayret eden bazı evliya-i umurun" edindikleri servetin ortada görünmeyişidir. Lütfi'ye göre, bu kişiler, istikrazlardan edindikleri serveti, "takımıyla Avrupa bankalarında uyumaya yatırıp, gizlice tutmuşlar idi."[126]

Sadık Paşa gibi bazı Maliye Nazırları da, bu istikraz çılgınlığı içinde, devlet adına borsada oynamaya kalkışmışlardı! İki yazara göre, Sadık Paşa, Forvino adlı Rusyalı bir banker ile "akd-i şirket" eylemiş, kâr olursa kendi ceplerine, zarar olursa devlete yüklenmek üzere, Hazine adına borsa oyunlarına girişmişlerdi. Hazine bu yüzden birkaç yüz binleri kaybetmiş, onlar ise kazanmışlardı.[127]

1875 yılına kadar süren bu ilk borçlanma çılgınlığı, sermayedarlar ve aracılar için son derece kârlı bir faaliyet olmuştur, istikrazların ortalama ihraç fiyatı yüzde 58 idi. Bundan yüzde 6 ila 7 oranındaki komisyonları düşmek gereklidir. Yani 100 borçlanılıyor, ama ele 50 lira geçiyordu.

Blaisdell, "borçlandır, kazan" ticaretinin sermayedarlar açısından tablosunu şöyle çizmektedir: 1865-1875 yılları arasında İstanbul'da, sırf hükümete borç para vermek için çok sayıda kredi kurumları kuruldu. Bunlardan biri Crédit Général Ottoman, 18 Ağustos 1869'da İstanbul piyasasına 20 bin hisse sundu. 957 bin hisse için müracaat oldu. Hissedar olmayı başaranlar, önemli kârlar sağladılar. Şirket yönetim kurulunun 7 Nisan 1873 tarihli raporuna göre, hisse başına 2,94 Türk lirası ödenmekteydi ki, bu, yüzde 26,74 oranında kazanç demekti. Osmanlı Bankası da, İngiliz ve Fransız hissedarlarına, 1863 ile 1873 arasında yüzde 12 ila 13 temettü dağıtıyordu. İstikrazların ihraç fiyatının alçak olması, yalnız ihraç eden bankalara kâr bırakmakla kalmıyor, belki itibarı faizi yüzde 60 olan tahvil sahiplerine de yüzde 10 gibi yüksek faizler getiriyordu.[128]

Galata'nın Baltacı, Hiristaki Zografos, Mısırlıoğlu Bogos, Zarifi, Kamanto vb. gibi ünlü bankerleri, istikrazlar dönemine ayak uydurmakta güçlük çekmediler. Çeşitli bankalar ve yabancı sermayedarlarla ortaklıklar kurdular. Mesela devlete, illere ve belediyelere ikraz muamelelerinde bulunmak üzere 1864'te kurulan Şirket-i Umumiye-i Osmaniye'nin ortakları şunlardır: Baltacı, Hiristaki Zografos, Mısırlıoğlu Bogos, A. A. Ralli, Kamanto ve Kumpanyası, Zarifi, Zafiropulo, Alberti ve Kumpanyası, S. Sulzbach, Fruling et Groschen, Stern Biraderler, Bischoffsheim et Goldsmith.

Morawitz'e göre, "Hükümete ikrazatla meşgul olan Galata bankerleri, daha sonra Paris'e çekilerek Pare Monceau'da kâşaneler inşa etmişlerdir". Marsilya'ya yerleşen, Abdülhamit'in yakın dostu ve bankeri Zarifi'ler, Kurtuluş Savaşımızda Yunanlıların zaferi için keseyi açmışlardır.

Bu tatlı istikraz oyunu, devlet bütçesinin tam bir çıkmaza sürüklenmesiyle sonuçlandı. 1874-1875 Bütçesinde devlet gelirleri, 25 milyon Osmanlı lirası gösterilmişti. Gerçek gelir, 17 milyon lira idi. Bunun 13 milyon lirası dış borçlara gidiyordu. Devlet işlerini yürütmek için ancak 4 milyon lira vardı. 20 yıl süren bu istikraz çılgınlığının bilançosunu Prof. Refii Şükrü Suvla şöyle yapmaktadır:

a) Alınan kredilerin 5/6'sı tüketime gitmiştir. Ancak 1/5'i Rumeli, Anadolu-Bağdat, Soma-Bandırma demiryolları, Konya Ovası sulaması, rıhtım ve tersaneler gibi üretim faaliyetlerine yatırılmıştır.

b) İstikrazların faiz oranları, piyasa durumuna göre çok yüksek, ihraç fiyatları ise çok alçaktır (Baron Hirsch istikrazının ihraç fiyatı yüzde 32'dir).

c) Borçlara karşılık olarak, yalnız devlet itibarı yetmemiş, devlet gelirleri, borçlara karşılık tutulmuştur.

d) Borç veren devletlere ayrıca mali, iktisadi ve adlı imtiyazlar verilmiştir.

e) Devlet bağımsızlığını (vergi ve bütçe haklarını) çiğneyen bir yabancı idare –Düyun-u Umumiye– kurulmuştur. Alacaklıların yarı resmi mümessili bulunan Osmanlı Bankası'na bütçe komisyonunda veto hakkı tanınmıştır.

f) Ülkenin dış ödeme bilançosunu bozmuş ve dolayısıyla ekonomik durumunu (borçlar tüketimde kullanıldığı için) büsbütün fenalaştırmıştır.[129]

Bilanço, Prof. Suvla'nın çizdiğinden de kabarıktır. Şimdi Düyun-u Umumiye'den başlayarak bilançoyu tamamlamaya çalışalım:

DÜYUN-U UMUMİYE NEDİR?

Rus taraflısı bilinen ve "Mahmudof" denilen Mahmut Nedim Paşa'nın –İngilizler ise Mithat Paşa'yı tutuyorlardı– 1875 yılında, belli bir süre borç faizlerinin yüzde 50'sinin ödeneceğini açıklaması üzerine, Avrupa'da kıyamet koptu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti ettiğini unutan Avrupa, borcunu ödemeyen İmparatorluğa Ruslar eliyle bir ders verdi. Ruslar, ancak Yeşilköy önlerinde durduruldular. İngilizlere Kıbrıs Adası rüşvet verilerek, Rusların empoze ettiği ağır şartlar biraz hafifletilebildi. Bununla birlikte, borçlar konusunda bütün Avrupa devletleri ortak bir görüşe sahipti. Nitekim, 1878 Berlin Kongresi'nde, Türk Başdelegesi Kara Todori Paşa'nın itirazlarına rağmen, devletler, İstanbul'da, Osmanlı Maliyesini yönetecek milletlerarası bir mali komisyon kurulmasını kabul ettiler. Devlet bütçesini bu komisyon yapacak ve uygulanmasını denetleyecekti! Bu kararın Bâbıâli'de yarattığı telaş içinde, ehven-i şer sayılan Düyun-u Umumiye sistemi, "Muharrem Kararnamesi" ile 1881'de yürürlüğe kondu. 1879'da yapılan bir İngiliz donanma gösterisi, İngiliz kudretini takdir edebilen zeki bir sadrazamın iktidara gelmesini sağladığından, işler bir dereceye kadar kolaylaşmıştı.

Sistemin temel taşı, Düyun-u Umumiye Meclisi'dir. Meclis, alacaklıların temsilcilerinden kuruludur. Bu temsilciler, aslında dışişleri bakanlıklarının yarı-resmi onamasıyla seçildiklerinden ve bakanlıklarla sıkı işbirliği içinde çalıştıklarından, devletin temsilcileridirler. İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya gibi ülkeler Meclis'te temsil edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti delegeleri de Meclis'te yer almaktadır.

Düyun-u Umumiye örgütü, Osmanlı Devleti'nin şerefini kurtarmak için, devletin bir dairesi sayılmıştır. Aslında tamamen bağımsızdır ve Batı devletlerinin ortak çıkarlarını temsil etmektedir.

Meclis'in asli görevi, borçlara karşılık gösterilen vergi gelirlerini toplamak ve "Muharrem Kararnamesi" ile kabul edilen plan çerçevesinde, alacaklılara dağıtmaktır. Tuz ve tütün tekelleri, pul, müskirat, balık resimleri, bazı illerin ipek öşürleri ve daha başka vergiler, Düyun-u Umumiye'ye bırakılmıştır. Bu anlamda, Düyun-u Umumiye, ikinci bir maliye bakanlığıdır. Kuruluşundan beri, Osmanlı İmparatorluğunda, Parvus'ün deyimiyle, "İki maliye idaresi" vardır.[130] Düyun-u Umumiye'nin el koyduğu vergiler, zamanla çoğalmıştır. Başlangıçta 2 milyon 522 bin Osmanlı lirası tutarındaki geliri kontrol eden kurum, 1911-1912'de 8 milyon 258 bin lirayı kontrol etmektedir. Bu tarihte bütün devlet gelirlerinin yüzde 31,5'u Düyun-u Umumiye elindedir. Yalnız tütün, tuz vb. gibi dolaylı vergiler değil, dolaysız vergilerin yüzde 22,9'u da bu kurumun kontrolündedir.

Düyun-u Umumiye Meclisi, vergileri toplamak için geniş bir örgüt kurmuştur. 1912 yılında bu idarede 8931 memur çalışmaktadır. Bunların 5653'ü sürekli, 3253'ü geçicidir. Taşrada idarenin 693 memuriyeti vardır. 1910 yılında ise, Maliye Nezareti'nin memur sayısı 5472'den ibarettir. Parvus'ün deyimiyle, örgüt, "o derece metindir ki, hin-i hacette Maliye Nezareti yerine kaim olabilir."[131]

Düyun-u Umumiye personelinin tayin ve azli, doğrudan doğruya Meclis'e aittir, yani bunların Türk Devleti ile hiçbir ilişkisi yoktur. Ama bu personel, görevlerinin ifasında, devlet memuru sayılmaktadır. Osmanlı memurları, bunlara yardımcı olmakla yükümlüdür. Devletin tayin ve azledemediği bu personel, devletten emekli maaşı almak hakkına sahiptir. Yabancı personel için dahi, devlet hesabına emekli maaşı verilmesi için, bir kasa kurulmuştur. Parvus buna "görülmemiş hal" demektedir.[132]

Devlet gelirlerinin büyük kısmına el koyan bu idare, Osmanlı Hükümeti'nin ricası üzerine, bazı vergileri de onun adına tahsil etmektedir. Ayrıca Avrupa'dan 1881'den sonra yapılan istikrazlara karşılık gösterilen yeni devlet gelirlerinin toplanıp alacaklılara ulaştırılmasını sağlamaktadır.

Düyun-u Umumiye, Avrupalı yatırımcılar açısından sağlam bir garanti teşkil etmiştir. Birçok halde, bu yatırımlar için vergiler karşılık gösterilmiştir. Bu vergilerin toplanıp yatırımcı şirketin kasasına aktarılması, Düyun-u Umumiye tarafından sağlanmıştır. Mesela, demiryolları için, yabancı şirketlere kilometre garantisi verilmiştir. Osmanlı Devleti,

demiryolu inşa ve işletmesinin kârlı bir iş olması için, belli bir kâr garantisi tanımıştır. Bu garantiyi, genellikle, demiryolunun geçtiği bölgedeki aşar hasılatı teşkil etmektedir. Düyun-u Umumiye, bu aşar hasılatını toplamakta ve ilgili şirkete ulaştırmaktadır. Meclis, 1907'de, devletlerin temsilcisi olarak, gümrük gelirlerinden "Makedonya Islahatı"na ayrılan parayı toplayıp, Osmanlı Bankası aracılığıyla, Selanik, Manastır ve Kosova bütçelerine iletmiştir. Böylece, açıkça yabancı devletlerin temsilciliğini de yapmıştır.

Demek ki, Düyun-u Umumiye, yalnız devlet borçlarına karşılık gösterilen gelirleri toplayıp dağıtmakla yetinen bir kurum değildir. Tuz gibi bazı kaynakları kendi işletmektedir. İdareye tahsis edilen tütün gelirini, kurdurduğu başka bir şirket aracılığıyla sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı sermayenin riziko yüklenmeden İmparatorluğa gelmesini gerçekleştiren bir garanti kurumudur. Meclis üyelerinin hemen hepsi, demiryolu şirketlerinin ve öteki yabancı sermaye kuruluşlarının yönetim kurullarında yer almışlar ve şirketlerin isteklerini devlete karşı başarıyla savunmuşlardır.

Düyun-u Umumiye, kendine ayrılan gelirlerde, rızası olmadıkça bir değişiklik yapılmasını daima engellemiştir. Devlet, bu gelirleri ne artırabilmekte, ne de azaltabilmektedir. Böylece, devletin mali politikası, Düyun-u Umumiye'ye bağımlı kılınmıştır. Mesela 1905'te devlet, Anadolu illerindeki aşar tahsil usûllerini ıslah etmek istemiştir. Aşarın, beş yıllık ortalama üzerinden, nakden ve hükümet memurları eliyle toplanması düşünülmekteydi. Bu gerekli ve Düyun-u Umumiye gelirine dokunmadığı için, hükümetin yetkisi içinde sayılabilecek ufak bir reform teşebbüsüydü. Fakat Meclis, itirazda bulundu ve reform teşebbüsünü engelledi. Yabancı şirketlerin ve kendisinin Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlıklarında Düyun-u Umumiye, sık sık siyasi tehditlere başvurarak hemen daima galip gelmesini bilmiştir.

Kalabalık personeli ile devlete yılda 400 bin liraya mal olan Düyun-u Umumiye, sıkışık zamanlarında devlete yardımda çok hasis davranmıştır. İdarenin 2 milyon lira ihtiyat akçesi vardır. Yani Düyun-u Umumiye, borçların ödenmesi için gerekli olandan daha fazla miktarda kaynağa elkoymaktadır. Bu para, devletindir. Ama Düyun-u Umumiye, bunu İtalyan, Alman, Fransız, İngiliz, Macar ve Japon tahvillerine yatırmış, Osmanlı Hazine Tahvilleri almaktan kaçınmıştır. Böylece, Düyun-u Umumiye, Osmanlı Devleti'nin parasıyla, İtalyanların Trablusgarp savaşının finansmanına dahi katılmıştır. Ayrıca, Trablusgarp'ın bedeli olarak İtalyanların ödediği 50 milyon Franklık tazminata Düyun-u Umumiye doğrudan doğruya el koymuş ve bu paranın büyük bir kısmını yabancı bankalara yerleştirmiştir.

Sürekli olarak sıkışık durumda bulunan devlet, yine gelirlerini karşılık göstererek, istikrazlar dışında, Ziya Paşa'nın "çingene borcu" dediği kısa vadeli, yüksek faizli avanslarla borçlanmıştır. Balkan Harbi sıralarında, avanslara karşılık gösterilen devlet gelirleri teminatı da, istikrazlar teminatı seviyesine ulaşmıştı. Toplam teminat tutarı, 16 milyon 330 bin Osmanlı lirasını bulmaktaydı ki, bu miktar, devlet gelirlerinin yarısı demektir. Bu avans mekanizmasının içyüzünü Parvus, "Türk Yurdu" dergisinde açıklamıştır: Parvus'a göre, devlet yeni istikrazlara gidince, Avrupa bankaları, tahvilleri hemen satışa çıkarmayıp bekletmektedirler. Para sıkıntısı içindeki devletin ise, beklemeye tahammülü yoktur. Bankalardan, istikraz tahvillerini karşılık göstererek "avans" adı altında kısa vadeli borçlar almaktadır. Osmanlı Devleti bu suretle alınan avanslar için daha çok faiz ödemektedir. Bundan başka, asıl istikrazın tahvilleri henüz satışa çıkarılmadığından, devlet, istikrazı gerçekleştirmekle yükümlü bankalarla iyi geçinmek zorunda kalmaktadır. Maksat, bir yandan kârları çoğaltmak, öte yandan, mali sıkıntısını artırarak devleti iyice bağımlı kılmaktır. En sonunda devlet, faizleri istikrazlardan yüksek olan bu kısa vadeli borçlanmalara muhtaç olmaksızın yaşayamayacak duruma getirilmektedir. Bugün için de aklımızda tutmamız gereken bu basit gerçeği, İslamiyetçi "Sebilürreşat" dergisinde, Türkçü Yusuf Akçura, iyi anlatmaktadır: "Efendiler, büyük veya küçük her sermayedar kapana tutacağı fert veya millet hakkında aynı usulü takip eder, kapana yem asar, yani ferde veya millete ödünç para verir, ikrazatta bulunur. Pekâlâ bilirsiniz ki, oğlunu evlendirmek için, yahut tarlasını alabilmek için, kasabada Agop Ağa'ya borçlanmış köylü Mehmet Ağa, bir daha bu borcundan kurtulup felah bulamaz, evi barkı, tarlası, hepsi nihayet Agop Ağa'nın mülkü olur gider. Agop Ağa daha işin başından Mehmet'i bin tatlı sözle muttasıl borçlanmaya teşvik eder. Bu küçücük misali büyütünüz... Avrupa büyük sermayesinin, Osmanlı Bankası namını taşıyan İngiliz-Fransız Bankası, Credit Lyonnais, Deutsche Bank, Banco di Roma ilh... vasıtalarıyla (Türkiye'yi) nasıl zapt ve yağma ettiklerini anlarsınız."

Düyun-u Umumiye'yi, "Osmanlı Hükümeti ve halkı için çok faydalı" bir kuruluş sayan Amerikalı Blaisdell dahi bu konuda şunları söylemektedir: "Meclis'in yönettiği gelirin, genel gelire olan oranından daha önemli olan nokta, memleketin seyyal servet kaynaklarının bu idare elinde bulunması idi...

Türkiye, yabancılara terk olunmayan kaynaklarını geliştirerek gelirlerini artırmak istediği zaman, daima her taraftan güçlüklere uğramıştır. İthal resimlerini yükseltmeye kalkışınca, her taraftan güçlüklere rastlamıştır. Bu resimlerin artırılması hakkı, ancak Avrupa devletlerinin

rızasıyla kullanılabilirdi. Yeni pul resmi ve temettü vergisinin de yabancılara teşmili istense, bu devletler karşı duruyor ve kapitülasyonlara dayanarak ya tebaalarının bu vergilerden muaf olduklarını ileri sürüyorlar, ya da yabancı tüccarlara ve mali çıkarlara zararlı sayılan kanunların değiştirilmesini şart koşuyorlardı. Taşınmaz mallar üzerinden alınan vergiler ile askeri bedel-i nakdi gelirlerinin artırılmasına ise imkân yoktu. Teminat gösterilmeyen tek önemli tekel olan posta ve telgraf geliri ise, özellikle halkın tarımla uğraştığı ve mahalli işlerle daha çok ilgilendiği bir ülkede güçlükle artırılabilirdi. Türkiye'nin en iyi ve en çok artırılmaya elverişli gelirleri, yabancı alacaklıların elinde bulunmaktaydı.[133]

Demek ki, geniş bir mali esaret söz konusuydu. Devletin en verimli gelir kaynakları, yabancıların yönetimindeydi. Üstelik, Batılı devletler, gelirleri artırıcı çabaları engellemekte ve mali esaretten kurtuluş kapılarını kapamaktaydılar. Öte yandan, yabancı sermaye, Düyun-u Umumiye ile tam bir garantiye kavuşmuştu. Amerikalı yazarın anlatımıyla, yabancı sermaye daha güvenli bir durumda idi, tehlike azalmıştı ve kâr çoğalmıştı... Düyun-u Umumiye, ülkenin iktisaden sömürülmesine çalışan Avrupa sermayesinin bekçiliğini yapmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ve dünyaya açılması, önemli kârlar sağlamış ve bu kârların gerçekleşmesi de, ancak Düyun-u Umumiye Meclisi'nin müdahalesiyle mümkün olmuştu.[134]

Düyun-u Umumiye İdaresi, yabancı sermayenin yalnız bekçisi değildi; aynı zamanda Türkiye'deki durumun ince noktalarını tamamıyla anlamış, yabancı çıkarlarını himayeye daima hazır, gerçek bir ortaktı.[135]

Düyun-u Umumiye, Türk maliye politikasını, gerek kendisine ve gerek ilgilendiği teşebbüslere en uygun yönlere çevirecek ölçüde nüfuzlu idi. Yönetim kurulunda, çeşitli devletlerin temsil edilmesi, bu Meclis'i bir veya birkaç Avrupa devletinin temsilcisi olmaktan çok, Avrupa'nın bir sınıf halkını temsil eden bir kurum durumuna sokmuştu.[136]

"Avrupa'nın bir sınıf halkının" ise, devletlerin reform isteklerine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi durumun olduğu gibi kalmasında çıkarı var görünüyordu. Genellikle bir tarım ülkesi olan ve pek az yerli sanayiye sahip bulunan Türkiye, daima tüketici bir memleket kalacaktı. Avrupa sanayi ve ticareti, XIX. yüzyılda büyük bir hızla gelişiyordu. Bu sebeple tüketici bir Türkiye, Avrupa'nın fazla emtiası için iyi bir pazardı. Öte yandan Türkiye'de liberal akımlar ortaya çıkar, öğretim ve eğitim ilerler ve memleketin kaynakları ve üretimi gelişerek ameli ilimler kök salacak olursa, halkın birçok ihtiyaçları yerli mamullerle sağlanacak ve dolayısıyla Avrupa'nın Türkiye'ye olan ihracatı azalacaktı.[137]

İşte Düyun-u Umumiye'yi, "Osmanlı Hükümeti ve halkı için çok faydalı" bir kuruluş sayan Amerikalı yazarın kurulan mali düzen hakkındaki görüşleri bundan ibaret. Bu görüşlere yeni bir şey eklemeye lüzum yoktur. Yalnız belirtelim ki, Lozan'da dahi Düyun-u Umumiye'nin tarihe gömülmesi çok güç olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı borçlarının önemli bir kısmını yüklendiği halde, Batılı devletler, Düyun-u Umumiye örgütünün devamında direnmişlerdir. Uzun tartışmalardan sonra, 1928 yılında varılan bir anlaşmaya göre, Düyun-u Umumiye eski biçimiyle ortadan kalkacak, fakat Paris'te borçların denetimiyle ilgili iki konsey kurulacaktır. 1929-1942 dönemi için Galata, İstanbul ve Haydarpaşa gümrüklerinin gayri safi gelirleri, borçlara teminat teşkil edecektir. 1942'den sonra Samsun gümrük gelirleri de buna eklenecektir. Paris'teki konseyin İstanbul'daki bir temsilcisi, gelirlere nezaret edecek ve her hafta konseye rapor verecektir.

Türkiye Cumhuriyeti, çok sınırlı olanaklarına rağmen, uzun yıllar bu borçları ödemiştir ve görüldüğü üzere, Düyun-u Umumiye esaretinden kurtulmak epey zaman almıştır. Ve bugün dahi, kurtulup kurtulmadığımız hâlâ tartışılmaktadır. Nitekim 1958 yılında, birikmiş borçlarını ödeyemeyen Türkiye Cumhuriyeti'nin belli bir para ve maliye politikası izlemesini gerektiren "istikraz" tedbirlerini kabul etmesi üzerine, Düyun-u Umumiye sözü yeniden Türk politika hayatında işitilmeye başlamıştır. Milletlerarası teşekküllerin temsilcileri bu politikanın uygulanıp uygulanmadığını izlemişler ve zaman zaman Ankara'ya gelerek bilgi almışlardır.

1963 yılından beri de, Batılı devletlerin Türkiye'ye verecekleri yıllık yardım miktarını tespit eden Konsorsiyum faaliyet göstermektedir. Konsorsiyum'un da yardım verme yoluyla ekonomi üzerinde bir cins müdahale ve denetim hakkı elde ettiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, kolektif yardım mekanizması olan Konsorsiyum'a rağmen, dış yardımlar, aslında yine eskisi gibi devletten devlete ikili ilişkilerle sağlanmaktadır. Yardım veren devletin, bu yoldan, çeşitli alanlardaki politikalarımız üzerinde etkili olacağı şüphesizdir. Türkiye-Amerika ilişkileri, bunun çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, bir Konsorsiyum'u, bir Amerikan Yardım Teşkilatını (AID), Düyun-u Umumiye'ye benzetmek tartışma götürebilir. Emperyalizm, aynı emperyalizm de olsa, dünya şartları ve metotlar değişmiştir. Birinciler, dar ekonomik hesapları aşan askeri, siyasi çok çeşitli amaçlarla borç veren kuruluşlardır. Düyun-u Umumiye ise, devlet gelirlerine ortak çıkan ve borç veren değil, borçları sağlam kazığa bağlayan bir idaredir.

JANDARMALI TÜTÜN REJİSİ

Düyun-u Umumiye, Avrupalı alacaklılar ve yatırımcılar adına devlet gelirlerini toplayıp aktarmakla yetinen bir kuruluş olarak kalmıyordu. Aynı zamanda işletmecilik yapıyordu. Tuz ve tütün tekeli bu idareye verilmişti. İdare, tuzu kendisi işletiyor ve bundan 1 milyon liranın üstünde gelir sağlıyordu. Tütün tekelini ise, 1884'te Düyun-u Umumiye, Osmanlı Bankası, Crédit Anstalt (Viyana) ve S. Bleichröder (Berlin) bankalarının kurdukları bir şirkete bırakmıştı. Kısaca "Reji" diye bilinen "Müşterekülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" adlı bu şirket, tütün alım-satımına el koyuyordu. Tütün, kendi tespit ettiği fiyatla Reji tarafından alınacak, işlenecek ve satılacaktı. Reji, bu yoldan sağladığı kazançtan, Osmanlı borçlarına karşılık olarak yılda 750 bin lira Düyun-u Umumiye'ye verecek, gördüğü hizmet için de koyduğu sermayenin yüzde 8'i oranında kâr alacaktı. Kâr ve Düyun-u Umumiye payı düşüldükten sonra geride kalan miktar, belli oranda Devlet ve Düyun-u Umumiye arasında paylaşılacaktı.

Daha önce tütün imalat ve ticareti serbestti. Devlet yalnızca "bandrol" usulü ile tütün satışını vergilendirmekteydi. Reji'nin kuruluşuyla, imalat ve ticaret ona geçiyor, tütün tüccar ve imalatçıları açıkta kalıyordu. Parvus'a göre, "vaktiyle Türkiye'de tütün fabrikaları ve pek çok tütün tacirleri bulunmakta", tütün imal ve ticaretinden az çok para kazanmakta idiler. Şimdi bunların hepsi kalkmıştır ve "memleketten Avrupa'ya senevi 200 bin lira temettü aşıran yalnız bir reji şirketi vardır. Tütün inhisarı, Türkiye'de tütün sanayini mahvetmiştir."[138]

Parvus'ün yaptığı hesaplar, devlet gelirlerinin de tütün tekelinden zarar gördüğünü ortaya koymaktadır. Eski bandrol usulü devam etseydi, Parvus, devletin 500 bin lira kadar daha fazla gelir sağlayacağını hesaplamaktadır.

Reji, tütün alım fiyatlarını düşük tutmuş, satış fiyatlarını artırmıştır. Mesela 1885-1886 yılında tütün alış fiyatı 7,6 kuruş, satış fiyatı 26,1 kuruştur. 1912-1913 yılında ise alış fiyatı 10,3 kuruş, satış fiyatı 35,03 kuruştur. Yirmi yıla yakın bir süre içinde, alış fiyatında artış 2,7 kuruş, satış fiyatında ise 9 kuruştur.

Bu fark, tabiatıyla, kaçak tütün ticaretini körüklemiştir. Reji, kaçakçılarla mücadele için bir kanun taslağı hazırlamış, Hükümet bunu kanunlaştırmıştır. Kanunun uygulanması, fiilen reji idaresine bırakılmıştır. Reji, bu amaçla bir cins "jandarma örgütü" kurmuştur. Reji'nin kaçakçılıkla mücadele için harcadığı para, 1911-1912 yılında 254 bin Osmanlı lirası gibi önemli bir miktara ulaşmıştı. Niyazi Berkes'in sözleriyle, "Bir köylü, bu

idarenin tekeli altında kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese, Reji kolcusu tarafından küt diye alnından vururdu."[139] Reji kolcuları ve kaçakçılar arasındaki mücadelede binlerce insan ölmüştür. Şikâyetler o kadar büyümüştür ki, Abdülhamit idaresi, bu reji işine son vermeyi düşünmüştür. Dahiliye ve Evkaf nazırlarından kurulu bir heyet tütün meselesini incelemiş ve Reji'nin tütüncülere "layık olan fiyatı vermediğini" ve idarenin Hazine'ye faydadan çok zarar getirdiğini tespit etmiştir. Heyet, Reji imtiyazına son verme ve tütün paketlerine eskisi gibi bandrol koyma tavsiyesinde bulunmuştur. Yalnız 30 yıl süreli imtiyazın bitmesine daha 10 yıl vardır. Heyet-i Vekile'nin imtiyaz süresi dolmadan resmen müzakereye girişmeye cesareti yoktur. "İmtiyaz müddetinin sona ermesinden evvel teşebbüse geçilirse, Devlet Hazinesi, Reji Şirketinin bin türlü iddialarına hedef olacaktır" denilmektedir.[140]

Reji, bu kârlı imtiyazı feshetme niyetleri beslendiğini öğrenince, gerçekten harekete geçmiştir. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, imtiyazın feshedilmesi ihtimali karşısında Reji'nin giriştiği entrikaları *Hatırat*'ında şöyle anlatmaktadır: "Her ne pahasına olursa olsun, bu tasavvuru akim bıraktırmak için dört elle gayrete koyuldular. Tasavvur ve teşebbüs, doğrudan doğruya Saray'dan ve Hünkârdan geldiğine göre, hiçbir kimse bunun aleyhinde Padişaha maruzatta bulunamazdı, binaenaleyh Reji için bu yol kapalı idi. Şu halde emsali işlerde ekseriya muvaffak olan 'taviz' çaresine başvurmak lazım geliyordu. Reji İdaresi bunun için kaçakçıların bazı harekâtından ve mahkûm oldukları ceza-i nakdilerin tahsil olunamamasından dolayı hükümetten bir alacak davası ortaya attı, kurnazlık göze batacak kadar aşikâr ve acemice idi. Ancak Reji için yegâne tevessül edilecek çare bu olduğundan gerek Bâbıâli'de, gerek Saray'da bulduğu taraftarları ile bunun etrafında işlenmeye başlandı. Reji'nin ağzını kapatmak, Fransızların müdahalesine meydan bırakmamak, mesele çıkarmamak gibi sebeplerle, muhtelif taraflardan Hünkâra nasihatlar verenler oldu. Ancak Sultan Hamit, işin içyüzünü ve bu meseledeki para dolabını bildiği için bunların hiçbirine ehemmiyet vermedi."[141] Ama Abdülhamit, fesih yoluna gidemedi. Böylece 1913 yılına gelindi. İmtiyaz süresi dolmak üzereydi. İktidarda "Bâbıâli Baskını"nı gerçekleştiren İttihat ve Terakki ekibi vardı. Yeni ekip, Balkan Savaşı yenilgisini bir ölçüde telafi için Edirne'yi geri almaya kararlı idi. Ama para yoktu. Başkumandan Vekili İzzet Paşa, bir harekete girişmeden önce, "Ordunun iaşesi için lüzumlu olan para var mıdır?" diye soruyordu. Bu para, Reji imtiyazının 15 yıl daha uzatılması şartıyla bulundu. Cemal Paşa, bu olayı *Hatıralar*'ında şöyle anlatmaktadır: "Talat Bey, ertesi günü Reji Umum Müdürü Mösyö Weyl ile görüşerek para meselesini

halledeceğini söylüyordu. Filhakika ertesi günü Mösyö Weyl ile görüştüler. Ben de beraber bulunuyordum. Mösyö Weyl, reji imtiyaz müddetinin on beş yıl daha uzatılması şartıyla, hükümete bir buçuk milyon lira ikraz edeceğini vaat ediyor ve Maliye Nazırı Rifat Bey ile Dahiliye Nazırı Talat Bey, Heyet-i Vükela kararı ile teklifi kabul ediyorlardı.

İşte üç seneden beri Mebusan Meclisi'nde Cavit Bey'in bir günahı gibi gösterilmek istenilen reji işinin mahiyeti budur ve zannediyorum ki, öyle bir zamanda müddet uzatılmasını kabul etmiş olan bir hükümet artık bir daha geri dönemez."[142]

Daima para sıkıntısı içinde tutmak ve bu sıkıntıyı biraz gidererek karşılığında istedikleri politik, ekonomik ve askeri tavizleri elde etmek, emperyalizmin klasik politikasıdır. İttihatçılar, tütün işinde, Türkiye'de bugün hâlâ uygulanan bu politikaya kurban gitmişlerdir. İmtiyaz karşılığı lütfedilen 1,5 milyon liranın şartları hayli ağırdır. Bunun yarım milyonu, Hükümetin akdedeceği ilk büyük istikrazdan derhal ödenecektir. Faiz, yüzde 6,5'tur. İzmir Sancağı'nın aşar geliri karşılık olarak Düyun-u Umumiye'ye devredilmektedir. Aynı biçimde yüzde 7 faizli 500 bin liralık bir avans karşılığında sona eren Fenerler imtiyazı da 25 yıl uzatılmıştır.

Bu jandarmalı Reji Şirketine son vermek, Cumhuriyet İdaresi altında mümkün olacak, yabancı tekel yerine devlet tekeli kurulacaktır. Ne var ki, bir kısım tüccar, devlet tekeline aleyhtardı; eski bandrol usulüne dönmek ve özel sigara fabrikaları kurmak istiyordu. İzmir İktisat Kongresi, bu görüşleri oybirliği ile benimsiyordu. Tütüncülerin sözcülüğünü yapan A. Hamdi Başar'ın deyimiyle, "Daha o zamanlar devletçilik olmadığından ve düşünülemediğinden Reji'nin devletleştirilmesi hiç söz konusu olmuyordu." Yabancılar, yerlileri paravana gibi kullanarak tütün tekelini ele geçirmek istiyorlardı ve Maliye Bakanını da ikna etmiş gibiydiler. Ahmet Hamdi Başar, içinde yaşadığı bu ilginç hikâyeyi hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "Başlarında Selanikli bir büyük Türk tütüncünün aracılık, daha doğrusu paravanlık ettiği başka bir ecnebi grup, onun yerine geçmek istiyordu. Biz mutlak olarak, inhisarın aleyhinde propaganda yaparken, bu grup da inhisarın lehinde birçok neşriyatta bulunuyordu. Bol para vererek bir iki tanınmış imzaya da yazı yazdırmaktaydılar. Bunların arasında sonradan mebus olmuş ve Gazi'nin Dil Kurumu Genel Sekreterliğini yapmış olan İbrahim Necmi Bey (merhum) de vardı. Edebiyatçı ve dilci olan merhum, iktisadi ve mali konuda adını kullanarak bir kitap çıkarmış ve bize hücuma geçmişti. Grup, B. M. Meclisi'nde kendisini tutan bazı sözü dinlenir meb'uslar da bulmuştu. Maliye Vekili Abdülhalik (Renda) Bey de onlardan yana gibiydi. Sonraları Ziraat Vekili olan Sabri (Toprak) Bey ateşli savunucularından

biriydi ve Bütçe Komisyonunda üye olduğu için bizim karşımızda en çok konuşan hatip olmuştu."

Meclis, uzun tartışmalardan sonra, Reji İdaresine son vermiştir. Ama iş bitmemiştir. Meclis, Reji'nin yerine konacak sistem hakkında Hükümetin Meclis'e bir teklif getirmesini kararlaştırmıştır. Bu sebeple, "tütüncülerin kazanıldığına inandıkları zafer uzun sürmedi. Hükümet, inhisar usulünün devamında ısrar ediyor, Hazine'ye daha çok menfaat sağlayacak başka bir grupla müzakereye geçerek anlaşmaya varmış bulunuyordu. Bu grup, bandrolcuların, yani bizlerin karşısında Selanikli Türk tüccarın paravanlık ettiği bir ecnebi şirketti.

Paçaları tekrar sıvadık. Ben yine çocukça heyecanın mutlak etkisi altına girmiştim. Büyük Millet Meclisi azalarına dağıtılmak üzere bir kitap yazdım ve Ticaret Odası ile Milli Türk Ticaret Birliği tarafından teşkil edilen Tütüncüler Zümresi Heyet-i Umumiyesine maledilerek yazılan 'Bandrolun mali ve iktisadi faydaları' başlığını taşıyan bu kitapta, Maliye Vekiline şiddetle çattım."[143] Uzun tartışmalardan sonra, tütün tekelinin yerli paravana kullanan yabancı şirkete verilmesi engellenmiş, bugünkü Tekel İdaresi kurulmuştur. Bununla birlikte, yabancı şirketlere ve yerli tüccarlara, üreticiden tütün alıp ihraç etmek için geniş bir alan kalmaktadır.

OSMANLI BANKASI VE DEUTSCHE BANK

Düyun-u Umumiye tablosu, Batı emperyalizminin Türkiye'de, onun gibi iki temel dayanağını teşkil eden Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank ile tamamlanmalıdır.

Lütfi Tarihi'nin "büyük sarraf kasası" dediği Osmanlı Bankası, 1856 yılında Londra'da İngiliz bankerleri tarafından kurulmuştur. Banka, 1863'te Fransız sermayedarlarının da katılmasıyla güçlenmiştir.

1862 yılında Fuat Paşa, Osmanlı Bankası'na başvurarak bir istikraz akdetmek istediğini, aracılık edip istikrazı gerçekleştirdiği takdirde, "Türkiye'de banknot çıkartma hakkına sahip banka imtiyazı"nın verileceğini söylemiştir. Osmanlı Bankası, böylece 30 yıllık bir imtiyaz elde etmiştir. Anlaşmaya göre, Banka, talep vukuunda altınla ödemekle yükümlü olduğu banknotlar çıkarabilecektir. Piyasadaki baknot miktarının üçte biri oranında bir nakdi ihtiyat bulunduracaktır. İmtiyaz süresi içinde, "Devlet, hiçbir gûna evrak-ı nakdiye çıkarmayacaktır." Bu imtiyazı bir başka bankaya da vermeyecektir. Banka, devletin hazine muamelelerini yürütecektir. Maliye Bakanlığının yalnızca yüzde 6 faizli ve azami 90 gün vadeli olarak çıkaracağı Hazine bonolarını iskonto edecektir. Banka,

şubesi bulunan yerlerde devlet gelirlerini toplayacak ve devlet adına ödemeler yapacaktır. Devlet adına topladığı gelirlerden Banka, vadesi gelen Hazine bonolarını mahsup etmeye yetkilidir. İç ve dış borç taksitlerinin ödeme muamelelerini, yüzde yarım komisyon karşılığında Banka yürütecektir. Öteki muameleler için de, Banka, her yıl 20 bin lira maktu bir komisyon alacaktır. Banka, içte ve dışta, devletin resmi mali ajanı olacaktır. Birtakım muameleleri için her türlü resim ve vergiden muaf tutulan Banka, ayrıca, bir ticaret bankası gibi faaliyet gösterebilecektir.[144]

Bu anlaşmayla, Banka, çok avantajlı şartlarla Merkez Bankası yetkilerini elde etmiştir. Nitekim Osmanlı Bankası'nın 1875 yılındaki Genel Kurul toplantısında, yöneticilerin kendileri de "bütün dünyada mevcut şirketler ve mali kurumlar tarihinde, Osmanlı Bankası'nın başarısına benzer bir durum" olmadığını itiraf etmişlerdir.[145] Böylece devlet, para basma hakkını yitirmiştir. Osmanlı Bankası para basabilecek, devlet basamayacaktır. Parvus'e göre, Banka, izlediği yüksek mali politikanın gereği, piyasaya yeterli ölçüde banknot çıkartmaktan kaçınmakta ve bu yoldan nakit paraya olan ihtiyacı daha büyütmektedir.[146] Para darlığının ekonomik hayat üzerindeki tahribatına ilgisiz kalan Banka, Parvus'a inanmak gerekirse, bu politikayla devleti devamlı mali sıkıntı içinde tutmak ve onu kısa vadeli borçlanmalara zorlamak amacını gütmektedir. Bununla birlikte, "devlet bankası" durumundaki imtiyazlı şirket, devlete verdiği avanslarda alelade bankalardan çok daha hasis davranmıştır. 1913 Balkan Harbi bunalımında, devlet, Banka'dan yüzde 7 faizle 100 bin lira gibi küçük avansı güçlükle elde etmiştir. Akdolunacak ilk büyük istikrazdan ödenecek avansa, Sivas Vilayeti aşarı karşılık gösterilmiştir. Halbuki Banka, topladığı devlet gelirlerini yüzde 2 faizle aylar boyu kullanmaktadır. Osmanlı Bankası Galata bankerlerinden daha insaflı değildir. Birinci Dünya Savaşı'na giren devlet, Banka'dan para basma yetkisini devlete yardım için kullanmasını istemiş, fakat Banka bunu reddetmiştir.

Başlangıçta devletle olan muamelelerle yetinen Osmanlı Bankası, daha sonraları ticari faaliyetlere ve yatırımlara ilgi göstermiştir. Düyun-u Umumiye Meclisi'nde de temsil edilen kudretli Banka, bir Alman ve bir Avusturya bankasıyla birlikte, tütün rejisini kurmuştur. Ereğli kömür madenlerinin işletilmesi, Banka'nın desteğiyle bir Fransız şirketine verilmiştir. Şam-Hama, İzmir-Kasaba, Selanik-İstanbul gibi önemli demiryolları, Banka'nın kontrolündedir. İstanbul ve Beyrut limanları, İstanbul su, tramvay ve elektriği Osmanlı Bankası'na bağlı şirketlerin elindedir. Banka, maden işletmelerine de katılmıştır. Görüldüğü gibi, Banka, tekel durumundaki yatırımlarla ilgilenmiştir. Devletten elde edilen imtiyazlar

ve kâr garantileriyle, yatırımların rizikosuz ve kârlı teşebbüsler olması sağlanmıştır.

Fransız ve bir ölçüde İngiliz emperyalizminin aracı olan Osmanlı Bankası'nın karşısına, 1888'den sonra, merkezi Berlin'de bulunan Deutsche Bank çıkmıştır. Deutsche Bank, Alman İmparatorluğu'nun Doğu'ya doğru yayılma politikasının yürütücüsü olmuştur. Hamburg'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan Bağdat Demiryolu projesi, bu politikanın ifadesidir. Deutsche Bank, Alman Devleti'ne sıkı sıkıya bağlı olarak ve devlet kudretiyle mali gücünü birleştirerek Bağdat Demiryolu projesini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

DEMİRYOLLARI VE NÜFUZ BÖLGELERİ

Demiryollarının tarihi, Türkiye'nin emperyalist devletler tarafından parçalanıp yok edilme çabalarının tarihidir.

Hiç şüphe yok ki, demiryolları, kapalı ve durgun tarım ekonomisini canlandırmak ve ticari faaliyetleri geliştirmek bakımından yararlıdır. Ülkede asayişi sağlamak ve savaşta yararlanmak için de demiryollarının önemi açıktır. Ne var ki, bu avantajlarına rağmen, yarı-sömürge düzeni şartlarında, yabancı şirketlerin Türkiye'de demiryolu inşaatı tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

Avrupa ülkeleri için, demiryolu inşaatı, her şeyden önce, inşaat ve işletme malzemesinin tamamen Avrupa'dan ithal edildiği hesaba katılmasa bile, rizikosuz ve kârlı bir yatırım olmuştur. Kilometre garantisi denen bir usul ile, Osmanlı Devleti, demiryolu inşaat ve işletmesinin mutlaka kâr sağlamasını teminat altına almıştır. Mesela Bağdat hattı için, 12 bini inşaat ve 4500'ü işletme için olmak üzere kilometre başına 16.500 Frank tutarında bir teminat sağlanmıştır. Böylece demiryolu inşaat ve işletmesine girişen yabancı şirketler için, teşebbüsün mutlaka kârlı olması, devlet kesesinden sağlanmaktadır. Kuru bir garantiyle yetinmeyen şirketler, onlara hizmete hazır bir Düyun-u Umumiye Meclisi de var olunca, bu kanaldan devlet gelirlerine önceden el koyma yoluna giderek, mümkün olan en sağlam teminatı elde etmişlerdir. Düyun-u Umumiye İdaresi, teminat gösterilen vergilere el koyup onları şirketlere aktarma işini gönüllü olarak yerine getirmiştir. Bir fikir vermek için, Haydarpaşa hattını Ankara'ya kadar uzatma imtiyazını veren 1888 anlaşmasını ele alalım. Anlaşmaya göre, Osmanlı Hükümeti, imtiyaz sahiplerine inşaat ve işletme için kilometre başına 15 bin Frank gayri safi kâr sağlamaktadır. Bu kârı teminat altına almak amacıyla, İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının aşar geliri karşılık gösterilmiştir. Bu sancakların aşar geliri

ihaleye çıkarıldığı zaman, ihalede Düyun-u Umumiye İdaresi'nin memurları bulunacaktır. İhaleyi kazanan mültezimlerin verecekleri senetleri, Düyun-u Umumiye alacaktır. Mültezimler, senet bedellerini de Düyun-u Umumiye'ye ödeyeceklerdir. Düyun-u Umumiye, bu paraları, kilometre başına 15 bin Frank hesabıyla demiryolu şirketine aktaracak, geriye kalanı da Hazine'ye iletecektir. Bu sayede demiryolu inşaat ve işletmesi rizikosuz, fakat kârlı bir faaliyet haline gelmiştir. Hatta *Osmanlı İmparatorluğu'nun Teceddüdü* adlı kitabın yazarı Paul Imbert'e inanmak gerekirse, bazı demiryolu şirketleri, kilometre başına verilen kâr garantisi, yol ne kadar uzun inşa edilirse o kadar artacağı için yılan gibi kıvrım kıvrım dolanan yollar yapmışlardır! P. Imbert, "En az arızalı yerlerde bile güzergâhın dolambaçlı olarak ihtiyar edilmesi, hükümet tarafından taahhüt olunan kilometre teminatını tezyit etmek maksadına mübteni değildir de nedir?"[147] sorusunu sormaktadır. Ne var ki, iş bu kadarla bitmemektedir. Demiryolu imtiyazları, rizikosuz kârlı bir yatırım olmanın çok ötesinde bir anlam taşımaktadır. Şirketler kadar ve şirketlerden çok, Avrupa devletleri, demiryolu imtiyazı elde etmek için siyasi, askeri, iktisadi ve mali her türlü baskıya başvurmuşlardır. Zira demiryolu imtiyazları yağması, Türkiye'de nüfuz bölgeleri kurmak ve Türkiye paylaşılınca, bu bölgeleri sömürge imparatorluklarına katmak amacını gütmektedir. Almanya, İngiltere, Avusturya, Rusya, Fransa ve İtalya'daki sefirlerimiz ile Abdülhamit'in sarayı arasındaki yazışmalar, Avrupa devletleri arasında çetin bir demiryolu imtiyazı savaşının sürdüğünü göstermektedir: Almanya, Bağdat hattı için dayatmaktadır. İngiltere, "Sakın ha..." diye tehdit etmektedir. İngiltere'nin tehdidi karşısında Abdülhamit, Almanya'yı idareye çalışmaktadır. Alman Hariciye Nazırı, bu yolda gidilirse, "Avrupa'da nail olduğunuz yegâne halis ve samimi dostluğu bir daha iadesi mümkün olmayacak surette katiyen kaybedersiniz" karşı tehdidini savurmaktadır. İki ateş arasında kalan Yıldız Sarayı, İngiltere'ye tavizler vererek durumu kurtarmaya çalışmaktadır. Kavga uzayıp gitmektedir. Bunun gibi, İngilizlere ait Aydın demiryolunun Eğridir'e kadar uzatılmasında Saray'ın isteksizlik göstermesi üzerine, İngiliz Hariciyesi küplere binmekte, "birkaç güne kadar yeni ve kesin bir irade çıkarılmasını" istemekte, aksi halde "İngiltere Devleti'nin kendisine karşı iltizam olunan suimuamele politikasına karşı lakaydane hareketi kabul etmediğini ispat ve bu suretle haysiyetini muhafaza etmek üzere münasip göreceği bilcümle tedabire müracaatta kendini haklı addeyleyeceğini" söylemektedir. Görüldüğü gibi, bir şirkete demiryolu imtiyazı verilmemesi, İngiltere'nin haysiyeti ile ilgilidir ve Majestelerinin Hükümeti, haysiyetlerini korumak için her türlü

tedbiri almaya hazırdır. Fransa ise, Ereğli-Çubuklu imtiyazının Fransız şirketine verilmemesi üzerine, Şeyh Sait adlı mevkiin misilleme olarak işgalini Bakanlar Kurulunda müzakere etmektedir. Fakat Almanya, bu imtiyazın Alman Şirketinden başkasına verilmesine kesinlikle karşıdır. Avusturya, "Makedonya'da inşaat imtiyazını yalnız bana verirseniz, sizinle gizli, askeri anlaşma yaparım" demektedir. Rusya, Doğu Anadolu'da demiryolu inşa tekelini elde etmiştir. İtalyanlar, Avlonya-Manastır hattını bahşiş olarak almışlardır.[148] Cemal Paşa, hatıratında, bu imtiyaz rekabetinin, Nafıa Nazırı iken başından geçen tipik bir örneğini anlatmaktadır: İtalyan Sefiri Marki Garroni, bir İtalyan sermayedar grubu adına hareket eden Osmanlı tebaasından Aram Hallaçyan Efendi ile birlikte ziyaretine gelmiştir. İtalya, işgal ettiği 12 Adalar'ı Türkiye'ye verecektir, ama kamuoyunu yatıştırmak için karşılığında bir çıkar sağlamalıdır. İtalya, Antalya'dan Kuzeye ve Meğri'den Muğla'ya doğru bir demiryolu inşa etmek için imtiyaz istemektedir. Cemal Paşa, "Devlet, böyle bir demiryolu inşaatını düşünmüyor" cevabını vermiştir. Sefir, bunun üzerine, inşaat düşünülmese bile, ilk araştırmaların yapılmasını istemiş ve bu konuda Osmanlı Hükümetinin yazılı bir taahhüdü olduğunu ileri sürmüştür. Paşa, böyle bir taahhütten habersizdir. Bakanlık arşivlerinde de, bu konuda bir belge yoktur. Sefir, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'nın imzasını taşıyan, yazılı taahhüt dediği belgeyi çıkarmış, fakat bunun devleti taahhüt altında bırakacak bir belge olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Sefir, "Ben 12 Adalar'ı Türkiye'ye verdirtmeye çalışırken, önemsiz bir meselede bana güçlük çıkarılır mı?" diye sızlanmaya başlamıştır. Birkaç gün sonra İngiliz Sefiri Louis Mallet, Cemal Paşa'nın kapısını çalmıştır. Louis Mallet, Hükümetin Antalya demiryolu imtiyazını İtalyanlara vermek üzere bulunduğunu işittiğini, fakat bunun bir İngiliz şirketi olan Aydın Kumpanyası'nın hukukuna tecavüz teşkil edeceğini belirtmiştir. Araştırma yapılmış ve görülmüştür ki, Isparta ve Burdur'a hattı uzatma ve Yenişehir Gölü'nde vapur işletme hakkına sahip bulunan Kumpanya, işletme değerinin düşmesini engellemek için, mukavelesine hattın güneyinde belli bir mesafeden itibaren Akdeniz sahiline demiryolu yapılamayacağını taahhüdünü koydurmuştur.[149]

"Rumeli Demiryolları" inşaatı Baron Hirsch'e verilmiştir. Banker Hirsch, bu sayede muazzam kâr sağlamış ve "Lo-Türk" adıyla anılan piyangolu bir istikraza aracılık ederek devlete ağır bir yük yüklemiştir. Rumeli Demiryolu inşaatı için girişilen bu istikrazda devlet 35 milyon Osmanlı altın lirası borçlanmış, fakat eline ancak 11 milyon lira geçmiştir!

Meclis-i Vükelâ'da Şirvanizade Rüştü Paşa, "İnşaatı Baron'a vermeyelim, kendimiz yapalım" demiştir. Fakat düşünülmüştür ki, Rumeli'de

demiryolu inşası Rus çıkarlarına uygun düşmemektedir. Devlet bu işi kendi yapmaya kalkışırsa, Rusya, her türlü entrika ile karşı çıkacaktır. Eğer Avusturyalı veya Fransız bir mali grup işe karıştırılırsa, devletlerin desteğiyle, Rus muhalefeti engellenebilecektir. Bunun içindir ki, inşaatın, "Avusturya tebaasından olan Baron Hirsch'e tevdi-i maslahat edilmesi muvafık-ı menfaat-ı devlet görülerek ol veçhile hareket olunmuş"tur.

ANADOLU'DA ALMANLAR

Bu örnekler göstermektedir ki, demiryolu imtiyazları, belki şirketlerden de çok devletleri ilgilendiren bir meseledir. Zira demiryolları, Türkiye arazisinde nüfuz bölgeleri kurmak ve daha sonra bu bölgeleri kendi sömürge imparatorluklarına katma yolunda önemli bir aşama sayılmaktadır. Avusturya Balkanlar'da, Rusya Doğu'da, Fransa Suriye ve civarında demiryolu inşa tekelini elde etmeye çalışırken, güdülen amaç, bu toprakları önce iktisadi, sonra siyasi bakımdan ele geçirmektir.

Birinci Dünya Savaşı'na yol açan çatışmalarda ön planda rol oynayan Almanya'nın "Bağdat Hattı" teşebbüsü, Anadolu ve Mezopotamya'yı bir Alman kolonisi haline getirme teşebbüsünden ibarettir.

Kapitalist ülkeler kervanına sonradan katılan Almanya, dünyayı paylaşma yarışında geç kalmıştı. Almanya sahneye çıktığında, paylaşılacak pek az ülke kalmıştı. 1886'da bir Alman bilgini, "Doğu, ihtiraslı milletlerin kontrolü altına girmeyen tek yerdir... Almanya, fırsatı kaçırmayıp, Kazaklardan önce burada egemenlik kurabilseydi, dünyanın paylaşılmasından en iyi hisseyi almış olacaktı" demekteydi. Almanya'nın "Drang nach Osten=Doğu'ya doğru genişleme" politikası, kaynağını bu görüşten almaktaydı. Anadolu ve Mezopotamya'nın geniş tarımsal olanakları, madenler ve petrol, hızla gelişen Alman kapitalizminin iştahını kabartmaktaydı. Alman sanayi mamullerinin ihracatı, Balkanlar ve Doğu'ya doğru bir genişleme göstermişti. 1878 yılında Osmanlı Devleti, ithalatının yüzde 61'ini İngiltere'den yapmaktaydı. 1910'da bu oran yüzde 35'e düşmüştü. Fransa'nın payı da yüzde 18'den yüzde 11'e inmişti. Almanya ise, aynı dönemde, yüzde 6'dan yüzde 21'e ulaşmıştı. Avusturya, yüzde 12'den yüzde 21'e yükselmişti.[150] Demek ki, Türkiye ticareti, İngiltere-Fransa'dan Merkez Devletleri'ne kaymaktaydı. Ticari ilişkilerdeki gelişmeyi Alman sermayesinin Türkiye'ye akması izledi. Deutsche Bank, İstanbul'a yerleşti. Türkiye artık istikraz ve avanslar için Osmanlı Bankası'nın karşısında güçlü bir rakibe sahipti. Deutsche Bank, devlete sağladığı "mali hizmetler" karşılığı, Anadolu'da avantajlı demiryolu imtiyazları elde etme peşindeydi. 1889'da Alman sermayesi

ile, Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası kuruldu. Kumpanya, üç yıl sonra Haydarpaşa-İzmit hattını Ankara'ya bağlamıştı. 1896'da Eskişehir-Konya tamamlanmıştı. Kumpanya, daha sonra, Konya-Basra Körfezi imtiyazını elde etti. Düşünülen hat, Toroslar'ı aşıp Adana'ya inecek, oradan Doğu'ya dönerek Fırat'ı geçecek, Musul üzerinden Bağdat'a ve nihayet Basra'ya ulaşacaktı. Adana ve Mezopotamya'nın zenginliklerini geliştirmek ve Almanya'ya aktarmak için bu hat zorunluydu.

Almanların planları, hammaddeleri Almanya'ya taşımak ve sanayi mamulleri ile sermaye ihraç etmekten ibaret değildi. Alman nüfusu, hızla artıyordu. XX. yüzyılın başında Alman nüfusu, o zamanlar için çok yüksek gözüken bir rakama, 56 milyona ulaşmıştı. 1910 yılında nüfusun 65 milyona ve 1930'da 80 milyona çıkacağı hesaplanmaktaydı. O günlerin anlayışına göre, bu nüfusa yeni yerleşme bölgeleri bulmak gerekliydi. Alman emperyalistlerince, pek seyrek nüfuslu Anadolu ve Mezopotamya, Alman fazla nüfusunun aktarılabileceği ideal yerleşme bölgesi sayılmaktaydı. Esasen, XIX. yüzyılın ikinci yarısından beri Alman kolonları Ortadoğu'ya yerleşmeye başlamışlardı. Burada edindikleri çiftliklerde sebze, meyve yetiştiriyor, şarapçılık ve arıcılık yapıyorlardı. Mesela Temmuz 1295 tarihli bir Şura-yı Devlet kararından öğrendiğimize göre, zengin bir Alman ailesi, Kudüs Sancağı'nda köylüden parça parça satın alarak bir köyün bütün tarlalarını ele geçirmişti. Bir köyün bütün ekilebilir topraklarının alınması, Arazi Kanunu'na aykırı düşmekteydi. Defter-i Hakani İdaresi, bu yüzden senet vermek istememişti. Köy halkı da satıştan pişman olmuş, arazisini geri almak istiyordu. Mesele, siyasi bir nitelik kazanıyor, Alman Elçisi olayla ilgileniyor ve Hariciye Müsteşarı Artin Efendi'nin başkanlığında toplanan komisyon, "her şahıs tasarrufunda bulunan malını dilediği gibi satar" genel kuralına dayanarak, Alman ailesine hak veriyordu. Alman baskısı karşısında, Arazi Kanunu'nun açık hükmü uygulanmıyordu.[151] Osmanlı Nafıa Nezareti'nin 1909 tarihli bir raporunda, Mezopotamya'ya yabancı göçmen kabulünden kaçınılmasının ileri sürülmesi üzerine, Alman emperyalizminin baş sözcülerinden Paul Rohrbach ateş püskürüyor ve bunlar "ya cahil, ya İngiliz ajanıdır" buyuruyordu. Rohrbach'a göre, "Osmanlı Nafia Nezareti'nin başında İngiliz muhibbi olan iki Ermeni bulunması, şayan-ı dikkat bir keyfiyetti."[152] Almanlar, Bağdat Hattı mukavelesine, hattın iki yanına Alman göçmenleri yerleştirebilme hakkının konulmasını istemişlerdi. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, Sultan bunu güçlükle önlemişti: "O zaman Alman siyaseti, bu hattın iki tarafına Alman muhacirleri iskân ve buraları bir Alman müstemlekesi haline ifrağ etmek.... maksadını takip ediyordu. Alman muhacirlerinin

hat boyuna yerleşmelerine müsaade etmek çok tehlikeli bir şeydi. Sultan Hamit buna hükümetçe asla müsaade edilemeyeceğinin kati ve açık bir ibare ile hiçbir şek ve tereddüde mahal bırakmayacak bir sarahatle mukavelenameye dercini emretmişti."[153] Müzakereleri yürüten Tahsin Paşa, göçmen maddesini güçlükle engelleyebilmişti. Ama Almanlar, Anadolu Mezopotamya'yı koloni haline getirme fikirlerinden vazgeçmiş değillerdi. Eğer Birinci Dünya Savaşı'nı Almanlar kazansalardı, Kurtuluş Savaşı'nı İngiltere'nin himayesindeki Yunanlılara karşı değil, Almanlara karşı yapmak zorunda kalacaktık. İnönü'nün hatıralarında yer alan şu gözlem, bu düşünceyi doğrulamaktadır: "Almanların Araplara karşı politikaları büsbütün başkaydı. Onlara hususi bir muamele yapıyorlardı ve aslında harbi kazansalardı, yani Almanların istedikleri ölçüde kesin bir zafer kazansaydılar, onlardan kurtuluş kolay olmayacaktı. Açıkça görünüyordu ki, Türkiye'ye, gitmek üzere gelmemişler."

ALMANLARIN MÜSLÜMANLIĞI

Almanlar, Ortadoğu'ya yerleşme planlarını Türk kamuoyuna "İslam dostluğu ve İslamiyeti kurtarma" diye sunuyorlardı. Kudüs'te Alman Lüteryen Kilisesi'ni açan, Meryem Ana Evi yapılmak üzere Katolik Almanlar için yer satın alan Kayzer, Suriye'de şeyhler gibi giyinerek Selahaddin Eyyubi'nin türbesine çelenk koyuyor, Şam'da Harunürreşit ile Charlmagne arasındaki dostluğu hatırlatarak, "300 milyon Müslümanın Halifesi Sultan Abdülhamit'in en yakın dostu olduğunu" söylüyordu. Abdülhamit'in panislamizm politikası, aslında, Türkiye'yi sömürgeleştirmek isteyen Alman emperyalizminin ideolojik bir silahından başka bir şey değildi. Ne var ki, yeşil sarık takan emperyalizm, o zamanlar bir çok çevreden gerçek yüzünü gizlemeyi başardı. Dürüst ve vatansever bir İslamiyetçi olan Mehmet Akif dahi Almanya'yı zavallı Doğu halklarının kurtarıcısı olarak görüyordu:

Değil mi bir anasın sen, değil mi Almansın,
O halde fikr ile vicdana sahip insansın;
Bilir misin ki senin şarka meyleden nazarın
Birinci def'a doğan fecridir zavallıların.

Akif'in de yöneticileri arasında yer aldığı "Sırat-ı Müstakim", Almanya'nın Doğu'yu koruyup uygarlaştırmasını istiyordu: Doğu'yu korumak ve uygarlaştırmak. Doğu'ya doğru Osmanlılarla birlikte gitmek. Doğu'yu Alman ticaret ve sanayi için geniş bir dolaşma yeri yapmak...

İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için çekici ve büyük bir program!..[154]

Akif yanıldığını Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra anlayacak ve "Sebilürreşat", Müslümanlar, "acı tecrübelerle Almanya'nın İslam âlemine karşı İngiltere'den ve öteki emperyalist hükümetlerden farklı bir düşüncede olmadığını anladılar" diyecektir.

TÜRKİYE'NİN PAYLAŞILMASI

Almanya'nın Doğu'ya doğru genişlemesine İngiltere'nin bütün gücüyle karşı çıkacağı açıktı. İngiltere, Ortadoğu petrolünü, Mısır ve Hindistan'ı tehdit eden bir genişlemeye müsaade edemezdi. Almanlar tarafından donatılmış ve yetiştirilmiş bir Türk ordusunun, Bağdat Demiryolu'nun sağlayacağı ulaşma kolaylıklarından yararlanarak Ortadoğu'daki İngiliz mevkilerini tehdidi dahi, İngiltere'nin gözünde büyük bir tehlikeydi. Lord Curzon, "Basra Körfezi'ne başka bir devletin yerleşmesine müsaade eden herhangi bir İngiliz bakanına vatan haini demekte tereddüt etmem" diyor ve Hindistan Genel Valisi iken, Londra'dan direktif beklemeksizin Kuveyt Şeyhliği'ni İngiltere'nin himayesi altına alıyordu. Almanların zoruyla Kuveyt'e seferi bir kuvvet gönderen Abdülhamit, İngiliz harp gemilerini görünce geriliyordu.

İngiliz ve Alman emperyalizminin Ortadoğu'daki bu çatışması, bir yandan dünya savaşını hazırlarken, öte yandan da Türkiye'nin sırtından pazarlıklara yol açıyordu. Almanya ve Fransa, Aralık 1913'te, Almanya ve İngiltere 15 Haziran 1914'te, Türkiye'yi paylaşmak için anlaşıyorlardı! Almanya'nın Londra Büyükelçisi Prens Lichnowsky, "Bu anlaşmaların gerçek amacı, Küçük Asya'yı nüfuz bölgelerine bölmektir" diyordu. Türkiye'nin Doğu illeri Rusya'ya verilecekti. Fransa, Suriye ve civarını alacaktı. İngilizlere Mezopotamya ile İzmir-Aydın demiryolunun geçtiği arazi sunulacaktı. Anadolu, Almanlara kalmaktaydı.[155] İngiliz Dışişleri Bakanlığı dokümanlarına göre, Alman Dışişleri Bakanı Jagow, İngilizlere "Türkiye'nin Asya'daki mülkünün parçalanmasını" öngören teklifler yapmıştır. İngiliz diplomatının teşhisi şudur: Türkiye'nin paylaşılmasından "Almanlar hisselerini almak istiyorlar. Jagow, Anadolu'daki sonsuz Alman çıkarlarından söz ediyor. Bu zengin memleket, Almanların göz diktikleri olgun bir meyva gibidir." Türkiye, Almanya'nın safında dünya savaşına girerken bütün bunlardan habersiz gibiydi...[155]

İşte hakkında ciltlerle kitap yazılabilecek ve yazılması gereken, demiryollarının hikâyesi kısaca bundan ibarettir. Demiryolları, aslında, Türk parasıyla, fakat emperyalist çıkarları gerçekleştirmek için kurulmuştur.

Türkiye'nin paylaşılması bu yolda son adımdır. Rosa Luxemburg, durumu şöyle özetliyor: "Küçük Asya'nın toprak ekonomisi, Avrupa sermayesinin, her şeyden önce Alman sanayi ve banka sermayesinin kârı ve kullanışı için çok iyi kurulmuş bir soygunculuk konusu oluyor. Böylece, Almanya'nın Türkiye'deki 'nüfuz bölgeleri' gelişiyor, yeniden Türkiye'nin siyasi himayesine vesile ve fırsat veriyor. Aynı zamanda, köylünün ekonomik sömürüsüne kaçınılmaz biçimde alet olan Türk Hükümeti, Alman dış politikasının bağımlı, itaatli bir aleti haline geliyor."[157]

CHESTER PROJESİ

Bu arada, Türkiye'nin nüfuz bölgelerine bölünmesi planlarının dışında kalan ABD'nin bir teşebbüsü belirtilmelidir. ABD, aslında tam bir sömürge tipi olan Chester Projesi ile, biraz geç olarak kervana katılmıştır. Niyazi Berkes, dünya savaşından sonra ele alınan ve Büyük Millet Meclisi'nde ümitler uyandıran Chester Projesi'ni şöyle tanıtıyor: "Görünüşe göre amacı, Anadolu'nun Doğu ve Kuzey Doğu vilayetlerini demiryolları ile bezemekti. Irak petrol hisselerinin İngiliz, Fransız ve Alman sermayeleri arasında paylaşılması zamanlarında ortaya çıkan bu proje, geleceğin bağımsız Ermenistan'ını hazırlayacağına inanan Ermeni müteşebbisleri, Dr. Pastırmacıyan, Noradongiyan, Nazır Hallaçyan efendiler gibi zatlar vasıtasıyla, Türkiye'de reklam ediliyordu. Fakat Birinci Cihan Harbi, projenin gerçekleştirilmesine mâni oldu. Lozan müzakereleri esnasında, yani gene İngiliz ve Fransızlar arasında Alman hisselerini paylaşma dolayısıyla müzakereler cereyan ettiği sıralarda, Chester Projesi tekrar diriltildi. Taraftarlarına göre, bu, çok avantajlı bir işti. Memleket, demiryolları, köprüler, ormanlarla, limanlarla süslenecek, kartpostallarda gördüğümüz Amerika'ya benzeyecekti. Hele projenin arkasındaki sermaye grubunun Amerikalı oluşu, işe idealist bir hayırseverlik çeşnisi katıyor, Türkiye'de Amerikalı diye tanınan misyonerler gibi hayırsever sanılan sermayedarların sırf Türkiye kalkınsın, medeni olsun diye milyonlar dökeceği sanılıyordu.

Fakat sermayeseverliğin hayırseverlikten önce geldiği bir daha meydana çıktı. Meclisi'e sunulan proje kabul edildiği halde, Chester'in sermaye grubu harekete geçmedi; proje başka gruplara satıldı, elden ele geçti, sonunda unutulup gitti.

Sebep neydi acaba? Projenin aslında çok avantajlı görünen tarafı, 99 yıllık imtiyaz isteğinde, demiryolları için hükümet tarafından kilometre garantisi istenmeyişi idi. Bağdat hattı imtiyazının zıddına, hiçbir mükellefiyet yüklenmeden demiryolları ve bunlarla ilgili istasyon, liman, köprü

v.s. tesisler bedavadan yapılacak, 99 yıl sonra da bunlar Türk malı olacaktı. Ancak bu hayırsever projenin üstünde durulmayan küçücük bir şartı vardı: Hatların geçeceği yerlerin iki yanında kırk kilometrelik yerlerdeki bilinen, bilinmeyen bütün maden kaynaklarının işletilmesi tekeli imtiyaz sahiplerine ait olacaktı. Ve bunun da hiç bilinmeyen yanı, aranan madenin petrolün ta kendisi olduğu idi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ermeni meselesi suya düştüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğunun zengin petrol kaynakları da dışarıda kalmıştı, muazzam petrol yatırımları şimdi Türkiye'nin dışında cereyan ediyordu. Bu yüzden Kemalist Türkiye'nin 'kalkınması' artık kimseyi ilgilendirmiyordu. Hele 1930 dünya buhranı gelince, Avrupa'da ve Amerika'da, kimsede Türkiye'ye karşı bir ilgi kalmamıştı. Başkalarının parasıyla cennet kurma ütopileri de böylece sona erdi."[158]

GİZLİ PETROL SAVAŞI

Petrol, emperyalist devletlerin Ortadoğu'ya nüfuz kavgalarında adı pek az söylenmeye çalışılmakla birlikte, başta gelen nedenlerden biri olmuştur. Kerkük petrolleri, çok eski zamandan beri bilinmekteydi. İbni Battuta, "Dicle yakınlarında Kayyare denilen bir yere vardık. Burada siyah bir göl gördük. Gölde salsaba benzer bir madde vardı. Yumuşak ve hoş kokulu idi. Zift yapmak için, bu gölden koyu çamur tabakası alınır, etrafında ateş yakılır, ateş ziftteki rutubeti çeker ve zift parçaları ayrılır" diyordu.[159] Osmanlı İmparatorluğu zamanında da kayıtlar, Neftçizade adlı bir ailenin Kerkük yakınlarında Babagürgür neft madenlerini işlettiğini göstermektedir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, petrolün sanayide geniş ölçüde kullanılmaya başlaması üzerine, Ortadoğu petrolü, emperyalist ülkelerin büyük ilgisini çekmiştir. "Arkeolog" adıyla araştırmalar yapan uzmanlar, Kerkük'te zengin petrol kaynaklarının varlığını keşfetmişlerdir. Uzmanlar, kaynakların Kafkas ve Amerikan petrolleri ayarında olduğu kanaatine varmışlardır. Hatta Almanlar, bölgede kömür bulunmadığını göz önünde tutarak, Bağdat şimendiferlerini neftle işletmeye göre planlar yapmaktaydılar.

Petrol, Saray ve Bâbıâli kulislerinde, henüz pek iyi bilemediğimiz kıyasıya bir mücadeleye ve çeşitli entrikalara yol açtı. *Abdülhamit* kitabının yazarı Joan Haslip, bu konuda şu bilgiyi veriyor: "... Süreyya Bey, Mezopotamya askeri makamlarından gelen bir raporu, Padişahın tetkik edeceği evrakın en üstüne koydu. Bu raporda, Almanlardan mürekkep bir arkeolog grubunun Musul bölgesinde güya hafriyat yapmak maksadıyla petrol araştırmasıyla meşgul olduğunun tespit edildiğini bildiriyordu."[160]

Büyük petrol şirketleri ve emperyalist devletler, petrol imtiyazını elde etme çabasındaydılar. Ön planda İngilizler ve Almanlar çarpışmaktaydı. Sonradan Amerikalılar da kervana katıldı: "İmtiyaz almak için yapılan müzakerelere şimdi Amerikalılar da iştirak etmeye başlamışlardı. Ermeniler Yardım Teşkilatı'nda vazife almak üzere Amerika'dan gelmiş olan bir hayır işleri misyonu reisi, Ermeni piskoposların rapor ve tavsiyeleri üzerine Mezopotamya petrol kuyularına karşı büyük bir alaka göstermişti."[161] Chester'in Standard-Oil adına ortaya çıkışı bu ilginin ifadesidir.

Petrolün kudretli bir koz olduğunu gören Abdülhamit, petrol kaynaklarını kişisel mülkiyetine geçirmiştir. Türkiye'deki faaliyetleri iyice aydınlığa çıkarılması gereken Gülbenkyan'ın Shell Şirketi adına sahnede boy gösterişi bu sıralara rastlamaktadır.

İngiltere, Almanya ve Amerika arasındaki bu petrol savaşında, Abdülhamit'in Bağdat Hattı ile de bağlandığı Almanya, avantajlı durumda görünmekteydi. İngilizlerin bu yüzden Abdülhamit'i devirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Gülbenkyan'ın direktörlük yaptığı Turkish National Bank adlı, İngiliz sermayesinin egemen bulunduğu bankanın, Abdülhamit'i devirmek üzere harekete geçen Prens Sabahattin ve arkadaşlarına para sağlaması dikkat çekicidir. Bu hareket başarısız kalmışsa da, Prens Sabahattin ve arkadaşları, İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey ile Clemenceau'yu da "haberdar" ettikleri teşebbüslerini sürdürmüşlerdir.[162] 1908 hareketini de, İngilizlerin teşvik ettikleri ileri sürülür. Turkish National Bank direktörü Gülbenkyan, Meşrutiyet'ten sonra da faaliyetini yürütmüş ve Musul petrolünden Shell'e büyük bir pay elde etmeye çalışmıştır. Gülbenkyan'ın, İttihatçıların iktisatçısı ve maliyecisi Cavit Bey'le ilişkiler kurduğu, hatta Cavit Bey'in müşaviri olduğu söylenmektedir. Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın hatıratından, Almanların yeniden ağır basmaya başladıkları anlaşılmaktadır: "24 Mayıs Cuma sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim. İngiltere Büyükelçisi, Selamlık Merasimi'nden önce beni görmek istediğini bildirdi. Vaktin dar olduğunu, Nezarette kabul edemeyeceğimi, Saray-ı Hümâyun'a giderken, Sefarethaneye uğrayacağımı söyledim. Sefarethaneye girerken, Rusya Büyükelçisi çıkıyordu. Büyükelçi, Musul petrolü için Almanlara imtiyaz vereceğimizin duyulduğunu, bunun İngilizlere verilmiş olan petrol imtiyazlarına aykırı olduğunu, Londra'nın çok telaş ettiğini bildirdi. Acaba İngiltere, Musul'u kendi vilayeti mi sanıyordu?"[163]

Nihayet Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yenilgisi üzerine, İngilizler, iki Amerikan şirketini ve Fransızları da ortak etmek şartıyla, Musul petrolünü ele geçirmişlerdir. Savaştan önce kurulan Turkish

Petroleum Şirketi'nde ise, yüzde 50 pay Türkiye'ye, yüzde 25 Almanya'ya ve yüzde 25 Shell'e ayrılmıştı. Yeni şirkette Almanlar ve Türkler yoktu. Yeni Irak Petroleum Co. (IPC)'de iki İngiliz şirketi yarı hisseyi almakta, Amerikan grubu ile Fransa'ya yüzde 25'er hisse verilmektedir. Yalnız bu dört grubun her biri, yüzde 1,25'er olmak üzere Gülbenkyan'a yüzde 5 pay ayırmışlardır. Türkiye'ye hisse tanımak söz konusu değildir. Bazı açıkgözler, Saltanatın son yıllarında, "Osmanlı Devleti söz sahibi değildir, imtiyazlar özeldir" gerekçesiyle, petrol arazisini mülkiyetine geçiren Abdülhamit'in mirasçılarına pay çıkartmaya çalışmışlar ve "The Sultan Abdulhamit Oil Wells" adlı bir şirket kurmayı denemişlerdir.[164] Ne var ki, Gülbenkyan'a yüzde 5 pay veren petrol şirketleri, Abdülhamit'in mirasçılarına bir hak tanımayı reddetmişlerdir.

Yeni Türk Hükümetini hesaba katmadan yapılan bu paylaşma, Lozan'da tabiatıyla söz konusu edilmiştir. İngiltere, Türk Petrol Şirketinin Musul yataklarındaki imtiyazını Lozan Antlaşması'yla yeni hükümete kabul ettirmek istiyordu. Amerikalılar ise, Musul petrollerinden büyük bir pay ele geçirmek için, eski imtiyazın yeniden tanınmasına karşı çıkıyorlardı. Ankara Hükümeti, İngiltere'ye karşı Amerikan desteğinden yararlanmayı denemiştir. Chester imtiyazının bu amaçla verildiği anlaşılmaktadır. Ankara'daki ilk Amerikan Büyükelçisi ve Lozan'daki Amerikan Müşahit Delegasyonu üyesi Joseph H. Grew'un hatıralarında yazdığına göre, "Ankara Hükümetinin Musul petrol yataklarında Amerikan hissesinin öteki herhangi bir milletinkine eşit veya daha çok olmasını arzuladığı" kendisine bildirilmiştir. Grew, "Hem o (İkinci Türk Delegesi Rıza Nur), hem de İsmet Paşa bize, Musul petrollerinin Amerikalılar tarafından işletilmesini tercih edeceklerini, zira bizim çevrilecek hiçbir politik dolabımız olmadığını bildiklerini söylediler" demektedir.

Lozan'da, Amerika'nın baskısıyla, eski petrol imtiyazının Antlaşma'da yer almaması sağlanmıştır, ama Musul'u ve petrolü kurtarmak mümkün olmamıştır. Musul meselesini, İngiltere ve Türkiye'nin aralarında çözmeleri, anlaşamazlarsa meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi kararlaştırılmıştır. Sovyet dostluğunu gölgeleme pahasına gerçekleştirilen Türk-İngiliz yakınlaşması, İngiltere'den Musul konusunda en ufak taviz elde etmeye yetmemiştir. Milletler Cemiyeti meseleyi incelerken, İngiltere'den teşvik gören Şeyh Sait İsyanı patlak vermiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi, İngiltere'nin isteklerine uygun bir karar almıştır. Kararı reddeden Türkiye, Sovyetlerle derhal bir saldırmazlık paktı imzalamıştır. Türkiye'de İngiltere'ye karşı savaş sesleri yükselmiştir. Mussolini, Türkler Irak'a yürüyecek olursa, Antalya'ya asker çıkaracağı tehdidini savurmuştur. Bu havada, 5 Haziran 1926'da, Türkiye, İngiltere

ve Irak, Musul konusunda anlaşmışlardır. Antlaşma konusunda Lord Kinross, şu yorumu yapmaktadır: "Tuhaftır ki, Musul görüşmeleri sırasında, uzlaşmazlığın temelinde olan petrol sorunu pek az ortaya atıldı. İngilizler, sanki petrolde gözleri yokmuş görünmek için çaba harcadılar. Türk Hükümeti ise, bunu bir ekonomik meseleden çok sınır işi sayıyor, petrolün memleketin ilerideki kalkınmasında oynayacağı rolü anlamamış gözüküyordu. Antlaşmada Türkiye yalnız toprak isteklerinden değil, petrol üzerindeki iddialarından da vazgeçiyor, sadece petrolden alacağı yüzde 10 payla yetiniyordu. Daha sonra bu hisse de beş yüz bin İngiliz lirası kadar bir para karşılığında büsbütün bırakıldı."[166]

Amerikalıların da ortak bulundukları Gülbenkyanlı Irak Petrol Kumpanyası (IPC), 1931 yılından başlamak üzere, 70 yıllık bir imtiyaz elde ederek, Irak'ın zengin petrol yataklarını işletmeye koyuldu. Musul petrolünü, çok noksan ve kırık dökük bilgilerle anlatmaya çalıştığımız emperyalist devletler ve petrol şirketlerinin çevirdiği uzun entrikalardan sonra böylece kaybetmiş olduk. Ama İngiltere'nin Musul ve petrol için her çareye başvuracağı muhakkaktı. Genç Cumhuriyet'in bu gerçeği göz önünde tutarak, Musul ve petrol konusunda fazla ısrar etmediği düşünülebilir.

BORAKS'IN HİKÂYESİ

Petrol gibi, günün belli başlı politik konularından biri haline gelen boraks'ın hikâyesi de ilgi çekicidir. Yabancı kişi ve firmalar, ülkemizdeki bor mineralleriyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. 1865'te Balıkesir'deki bor madenleri "Compagnie Industrielle des Mazures" adlı bir Fransız firmasına 20 yıl süreyle verilmiştir. Balıkesir Valisi Mehmet Reşat Paşa'nın 1882 yılında maden işleriyle uğraşan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderdiği uyarıya göre, firma, 1880 yılında 200 bin dönüm bir arazi için arama imtiyazı almıştır. Vali, şirketin kanuni süre içinde arama yapmadığını, elindeki ruhsatın hükümsüz olduğunu ileri sürmekte ve "madenler Türk vatandaşlara verilsin" demektedir.[167] Fransız şirketi ise, İstanbul'da, nizami sürede aramalara başlandığını iddia ederek, 99 yıl süreli yeni bir imtiyaz elde etme çabasındadır. Fransız firmasının karşısında güçlü rakipler de vardır. Herhalde çeşitli elçiliklerden gelen baskılar üzerinedir ki, Abdülhamit, maden ihraç ve naklini 1883 yılında yasaklamıştır. Fakat yasak çok kısa sürmüştür ve nihayet 1887 yılında bor kaynaklarını, Türkiye'de bugün de çeşitli entrikalar çeviren İngiliz firması ele geçirmiştir. Halen ülkemizde Türk Boraks Madencilik Anonim Şirketi adıyla faaliyet gösteren

Borax Consolidated Limited, 1890 yılına kadar bu madenleri işletmiştir. Dünya bor madenlerine el koyan bu büyük şirket, 1890 yılından sonra çalışmalarını Güney ve Kuzey Amerika'ya yöneltmiştir. Memleketimizde ise, bir yandan bor madeni alanlarını kapatmaya çalışırken, öte yandan üretimi düşürmüştür. Üretimi 12 bin tondan 3 bin tona indirmiş ve 1950'den sonra da üretimi büsbütün durdurmuştur. Bu arada hiçbir arama yapmadan ve cevher bulan yerli müteşebbislerin ellerinden bu alanları işletmemek üzere satın almıştır. Firmanın boraks üzerinde tekel kurma oyunları hâlâ sürüp gitmektedir.

Boraks, cevhere el koyup işletilmeyişin örneğidir. Yabancı firmalar, madenleri işlettikleri takdirde dahi, kaynakların harap olmasına aldırış etmeden, az yatırımla, kısa sürede azami kâr sağlama peşinde koşmuşlardır. Fransızların Ereğli'deki kömür işletmesi, buna bir örnek teşkil edebilir. "Emlak-i Şahane"den olan Ereğli kömürü, 1848'den başlayarak, bedel karşılığı, kişi ve kumpanyalara işletmek üzere verilmiştir. Çıkartılan kömürün tamamı, belli fiyatla Bahriye'ye satılmaktaydı. 1882'de kısmi bir satış serbestisi sağlandıktan sonradır ki, yabancı firmalar Havza'ya gelmişlerdir. Bunların en önemlileri, Fransız "Ereğli Şirket-i Osmaniyesi" ile İtalyan "Türk Kömür Madenleri Anonim Şirketi"dir. Yabancı sermayenin girmesiyle, üretim, 100-140 bin tondan 900 bin tona kadar yükselmiştir.

Fransız şirketinde çalışan işçinin durumu hakkında Hüseyin Avni Şanda şu bilgiyi vermektedir:

1 - İşçiler çoğunlukla camı bile olmayan barakalarda elbiseleriyle yatarlar, ertesi sabah güneş doğar doğmaz ocaklara girerler.

2 - Beslenme kötüdür. İşçiye sıcak yemek vermek için bir mutfak kurulmamıştır. İşçinin barakalarda hazırladığı günlük yemeği, zeytinyağda kavrulmuş mısır unu ile soğandır.

3 - Sağlık teşkilatı yetersizdir. İşçi, ancak kazada yaralanırsa, doktora ve hastahaneye gönderilmektedir. Sıtma, baş ağrısı gibi hastalıklar, ocaklarda çalışma esnasında ayaküzeri geçiştirilmektedir.

4 - Hasta işçiler ocakta az çalışırken, Fransız mühendisleri, bunları tembel sanarak azarlamakta, hatta dövmekte ve ücretlerini kesmektedir.[168]

Havza'da ilk grev, 1908 Hareketi'nden sonra olmuştur. Grevin nedeni, ücretlerden hastahane parasının kesilmesine son verilmesi talebidir. Zira şirket, yaralanan ya da hastalanan işçilerin tedavi giderlerini işçilere ödetmektedir. Grev üzerine, herhalde şirketin isteği üzerine, İstanbul'dan Havza'ya Musul gambotu ile Avcı Taburları gönderilmiştir. Çok masum işçi talebi yerine getirilerek grev sona erdirilmiştir.[169]

Hissedarlarına yüzde 12 gibi yüksek bir kazanç sağlayan şirket ve benzerleri, azami kâr amacıyla, ücretler ve sosyal yatırımlar gibi ekonomik yatırımları da çok düşük seviyede tutmuşlardır. Ancak 1940 yılında Havza'daki bütün ocakların devlet elinde toplanmasından sonradır ki, sosyal ve ekonomik alanda geniş yatırımlara girişilmesi ve Havza'nın bir ekonomik bütün olarak rasyonel işletilmesi gerçekleştirilebilmiştir.

ÖTEKİ YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI

Şevket Süreyya Aydemir, Türkiye'de Lozan'dan sonra faaliyette bulunan yabancı sermaye hakkında şu rakamları vermektedir:[170]

Alanı	Tutarı (bin İngiliz lirası)
Demiryolları	39.133
Madenler	3.048
Bankacılık	10.210
Belediye İşletmeleri	4.983
Sanayi teşebbüsleri	2.447
Ticaret	3.593
TOPLAM	63.414

Buna göre, yabancı sermaye yatırımlarının pek azı sanayiye yönelmiş, bunların yarısından çoğu demiryolu yatırımlarına gitmiştir. Demiryolları, daha yukarıda gördüğümüz üzere, devlet gelirlerine el koymak suretiyle gerçekleştirilen rizikosuz, kârlı teşebbüslerdir. Tabloda hayli önemli yatırımlar atfedilen bankaların da en önemli kazanç kaynağını, devletle olan ilişkileri teşkil etmektedir.* Devlete verilen avanslar ve devlet istikrazlarına aracılık vs., bankaların ticari faaliyetler kadar önemli bir kazanç kaynağı sayılabilir.

Devlet gelirlerini emmeye yönelmiş bu cins faaliyetler, gelir kaynaklarını kurutarak devleti, yalnız klasik fonksiyonlarını değil, ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını da gerçekleştiremeyecek bir duruma sokmuştur.

* Alâattin Cemil, yabancı banka yatırımlarının az olduğunu ileri sürmektedir: "Bu bankaların Türkiye'ye vazettikleri sermaye, şayanı hayret bir surette azdır. Hatta bazı bankaların Türkiye'de mevzu sermayeleri de yoktur. Yalnız on iki ecnebi bankasının Türkiye'de mevzu sermayesi 2.770.000 Türk lirası ve 1 milyon Liret ile 30 bin İngiliz lirasıdır... Ecnebi bankaları, sermayeden ziyade mevduat ile icra-yi muamele etmektedirler" (Alâattin Cemil, *Bizde Ecnebi Bankaları*, Ayın Tarihi, cilt: 21, sayısı: 71, Şubat 1930).

1914-1915 Bütçesinde, devlet gelirlerinin yatırımlara karşılık gösterilmesi yüzünden şişen borçlar, bütçenin yüzde 34'ünü götürmekteydi. Maarif Nezareti'ne ayrılabilen miktar, 555 bin lira ile, bütçenin ancak yüzde 1,6'sıdır. Nafia Nezareti için de ancak o miktar bir ödenek ayrılabilmektedir! Demek ki, yabancı sermaye, kalkınmaya şüpheli bir katkıda bulunurken, bu yolda baş görevi yüklenmesi gereken devlet ağacının köklerini kurutarak, her türlü gelişme ümidini yok eden parazit bir rol oynamaktadır.

Yabancı sermayenin ilgilendiği başka bir konu, ona tekel durumunda garantili kazanç getiren su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay vb. tesisleridir. Uzun süreli imtiyazlara dayanan bu tesislerin çoğu, ekonomiye doğrudan doğruya bir katkıda bulunmaksızın tekel fiyatlarıyla tatlı kazançlar elde etmekte ve birkaç büyük şehrin konforunu sağlamaktadır.

Ekonomik açıdan zorunlu bir hizmeti yerine getirmekle birlikte, bu kategoriden bir yatırım olan İstanbul Rıhtımı, bu cins yatırımlar hakkında bir fikir vermek için hoş bir örnektir. Şartnamesine göre, imtiyazı elde eden Fransız şirketi, rıhtımı Haliç'e kadar uzatacaktı. Şirket, bunu kârlı bir iş görmemiş, yatırılacak sermayenin faizini bile kurtaramayacağına hükmederek, taahhüdünün bu kısmından kurtulma çarelerini aramıştır. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibinin yazdığına göre, şirket, kesenin ağzını açarak, "ekâbirden bir zata" başvurmuş ve ondan Abdülhamit'i Haliç Limanı inşasından vazgeçirebilecek bir jurnal hazırlamasını istemiştir. Jurnal hazırlanmış ve şu sakıncaları dile getirmiştir: İstanbul sahilinde, "karaya ayak basma ameliyesine yardım edecek rıhtım gibi bir vasıtanın boydan boya bir yabancı kumpanyanın elinde bulunması, memleketin inzibatı noktasından dikkate şayan ve tehlikeli"dir. "Galata Rıhtımı, her ne kadar tarassut altında bulundurulabilir ve Yıldız münasebeti noktasından uzak sayılabilirse de, Haliç tarafları vaziyet-i coğrafiyesi itibariyle, adeta İstanbul ve Kâğıthane tarikiyle Yıldız'ı kuşatmaya" elverişlidir. Bu yüzden doğabilecek sakınca, "pek azim"dir. Jurnal, bunun önlenmesini ve limanın da devletçe satın alınmasını istemektedir.[171] Şirket, bu jurnal sayesinde limanı Haliç'e uzatmak taahhüdünden kurtulmuştur. Ama ortaya limanın devletleştirilmesi fikri çıkmıştır. Bu noktada Fransız devleti sahnede boy göstermiştir. Fransız Dışişleri Bakanı Delcasse, İstanbul'daki Sefir Constans'a yazdığı mektupta, "Rıhtım şirketinin satın alınması, nakdi bir mesele değildir. Fransız şerefine indirilmiş bir darbe olacaktır." demektedir.[172] Fransa, Lorando ve Tubini adlı tebaalarının ödenmeyen alacaklarını da vesile ederek, Midilli gümrüklerini işgal etmiş ve Fransız rıhtım şirketinin devletleştirilemeyeceğini ispatlamıştır!

Görüldüğü gibi, bu nitelikteki yatırımlar da, demiryolları gibi, zorla, tehditle ve rüşvetle elde edilmiş tekellerdir. Esasen sömürge şartlarında,

politik baskı ile ekonomik baskı daima el ele gitmektedir. Hatta devletler, kendi firmalarına zorla sipariş sağlama yoluna bile başvurmuşlardır: Ermeni komitecilerin Osmanlı Bankası'nı basmasından sonra, bazı Avrupa devletleri, tebaalarının zarara uğradığını ileri sürerek, Bâbıâli'den tazminat istemişlerdir. Tazminatın kabulü, devletin Ermeni olaylarında kabahati yüklenmesi anlamına gelecektir. Bâbıâli, bu sebeple, tazminat talebini şiddetle reddetmiştir. Fakat Amerika'nın tazminatı elde etmek için Türkiye sularına bir savaş gemisi göndereceği işitilmiştir. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti'nin başvurduğu çareyi Tahsin Paşa şöyle anlatmaktadır: "Meselenin büyümesine ve devletlerle aramızın açılmasına meydan vermemek için İngiltere, Fransa ve Amerika'ya bazı gemiler sipariş olundu, bu gemilerin bedeli tespit edilirken, o devletlerin zararları da dahil-i hesap edildi."[173]

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin talanında politik baskı ile ekonomik baskı el eledir ama, politik baskı ve donanma gösterileri çok daha ağır basmaktadır. Bey ve Paşa'ların devlet gücüne dayanarak, köylüyü talan etmesi gibi, Batı sermayesi de emperyalist devletlerin silah tehdidi altında faaliyet göstermektedir. Bu sermaye, eski sarraflar ve mültezimler misillü, devlet gelirlerinin yağmasına geniş ölçüde katılmıştır. Devlet gelirleri, Düyun-u Umumiye aracılığıyla, rizikosuz, kârlı bir yatırım garantisi sağlamaktadır. Gelirlerini bu yoldan kaptıran devlet ise, ancak borçla yaşayarak, politik baskılar gibi, mali baskılar karşısında da savunmasız kalmaktadır. Devletin, görünüşe göre, tek olanağı, çatışan emperyalist çıkarları birbirlerine karşı oynayarak az çok bir hareket serbestisi elde edebilmektedir. Yalnız bu serbesti de nazariyatta kalmakta, birçok halde, emperyalist devletlerin her birine ayrı ayrı tavizler vermekle sonuçlanmaktadır. Esasen, emperyalist devletler, çatışan çıkarlarına rağmen, bir noktada birleşmektedirler: Türkiye'nin talanı. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin de söz sahibi olduğunu zerrece akıllarına getirmeksizin, "şu iş senin, bu iş benim" diye aralarında anlaşmaktadırlar. Ortada, kabaca yürütülen bir talan vardır. Bu talan tablosunu tamamlayabilmek için, şimdi, emperyalizmin tarım düzenine getirdiği değişiklikleri görelim:

TARIMDA YENİ DÜZEN

Yabancı sermaye, alınıp satılabilmesi, spekülasyon konusu yapılması, borçlara karşılık gösterilebilmesi vb. yoluyla toprakların kapitalist bir değer haline getirilmesi için hükümet üzerinde baskı yapmakta gecikmemiştir. Nüfuzlu *Times* gazetesi, "yabancıların arazi satın alması için mevcut bütün engellerin kaldırılması ve sağlam bir mali sistemle,

yollara ve limanlara yatırılan sermayenin temini için karşılık tesisi, büyük sonuçları en seri yoldan sağlayan siyasi faaliyetlerdir. Önümüzde zengin ve işlenmemiş bir memleket var. Batı sermayesi bunu elde edebilir" buyuruyordu. 1838 Ticaret Antlaşması'nın hazırlayıcısı olan ve sonra İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliğine getirilen Sir Henry Bulwer –ki Yassıada'yı satın almıştır–, yabancılara arazi satın alma hakkının tanınmasını ve arazi karşılık gösterilerek senetler çıkartılabilmesini istemekteydi. Hatta Abdülmecit tarafından kendisine İzmir dolaylarındaki Burgaz ovasında bir çiftlik hediye edilen şair Lamartine, bu sayede milyonlar kazanmayı umuyordu. Şair, bir İngiliz-Belçika şirketinin Burgaz ovasını gelir kaynağı haline getirmek için kendisine milyonlar vaat ettiğini söylüyordu.

Yabancılara göre, Türk tarımının geriliği, toprakta özel mülkiyet sisteminin kayıtsız şartsız uygulanmayışından ileri gelmektedir. Yürürlükteki kayıtlar kaldırıldığı takdirde, arazi değeri yükselecek, tarıma ilgi artacak ve üretim çoğalacaktır. İşte bu görüşleri öne sürenlerin baskıları altında, 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi hazırlanmıştır. Kanun, daha önceden özel mülkiyete konu teşkil eden ve büyük miktarlara erişen çiftlikleri uygulama alanı dışında bırakarak, miri araziyi düzenlemektedir. Batı isteklerini yerine getirmek açısından da, kanun yarı yolda durmakta ve köylülerin topraksız kalmasını önlemeye çalışmaktadır.

Kanun, miri arazi üzerinde kurulmuş bağımsız küçük çiftçi işletmelerinde bireysel tasarruf esasını getirmektedir. Köylü, tasarrufundaki arazide istediği gibi tarım yapabilecek, arazisini kiraya verebilecektir. Gerçi bunlar, tarım memurunun iznine bağlı tutulmaktaysa da, izin teorik kalmaktadır. Bununla birlikte, arazinin borç için satılması, ipotek edilmesi vb. önlenmek istenmiştir. Ayrıca, bir köyün arazisinin bir ya da birkaç kişinin eline geçecek biçimde çiftlik halinde verilmesi yasaklanmıştır. Kanun böylece, küçük çiftçiyi işlediği arazinin mülkiyetine kavuşturmakla birlikte, bağımsız küçük işletmenin yaşamasını sağlamak ve köylünün proletarleşmesini engellemek istemiştir. Ne var ki, emperyalist ülkelerin baskısı altında, bu sistem çok uzun ömürlü olmamış, yeni kanunlar ve yönetmeliklerle, bütün bu sınırlamalar kaldırılmış ve tarımda liberal bir düzene yönelinmiştir.

Öte yandan yabancıların taşınmaz mallar edinmesini yasaklayan hükümler, 1284 (1869) Kanunu ile kaldırılmıştır. Gerçi yabancılar, evvelce "kendi eski tabiiyetlerini kaybetmeden, sırf arazi satın alabilmek için, ayrıca bir de Osmanlı tebaası yazılmak kolaylığını buluyor veya mülkleri tapu dairesinde Osmanlı tebaasından birinin üzerine yazdırmakla, gayrimenkul mülk elde edebiliyorlardı. Bu meselenin, Türkiye'nin tam

manasıyla müstemlekeleştirilmesi hususunda ehemmiyetini bilen ecnebi sefirlerinin tazyiki karşısında nihayet Bâbıâli, ecnebi devletlerle bu meselenin müzakeresine girişti ve neticede ecnebilerin de Türkiye'de Türk tebaası gibi şehirlerde ve kırlarda mülk sahibi olması esası kabul edildi."[174] Bununla birlikte, kapitülasyonlar altında yaşayan bir ülkede, tebaanın büyük bir kısmının askerlik, vergi vb.'den kurtulmak için yabancı tâbiiyetine geçmesi ve arazinin çoğunun yabancılaşması tehlikesi vardı. Yabancılar için de, kapitülasyonlar var oldukça, durumun avantajı açıktı. İmparatorluk, bir anlamda, arazisiz bir devlet haline gelebilirdi. Bu sebeple, yabancılara ait mülklerin tamamen Osmanlı kanunlarına tabi tutulacağı, kapitülasyon hükümlerinden yararlanamayacağı ve müsaadesiz yabancı tabiiyetine geçen Osmanlıların mülk sahibi olamayacakları, yabancı devletlere kabul ettirilebildi. Bundan başka, banka ve şirketlerin toprak edinmeleri, bir tehlike teşkil etmekteydi. Bu sebeple, Osmanlılığı sözde kalan şirket ve bankaların, köylerde arazi karşılığı borç para vermeleri yasaklanmıştı. Köylerde ancak Ziraat Bankası bu işi yapabilecekti. Şehirlerde arazi karşılığı borç veren banka ve şirketler de, bu araziyi "ferag-ı kat'i ile uhde-i tasarruflarına" geçiremeyeceklerdi.

Bu sınırlamalara rağmen, yeni toprak mevzuatı, yerli ve yabancıların elinde geniş arazilerin toplanması ve köylünün ırgatlaşması yolunu açmıştır. Bununla birlikte, yabancı sermayenin tarıma girişi sınırlı kalmıştır. Yabancılar, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde büyük mülkler edinmişlerdir. Başta ünlü Vitol olmak üzere İngilizler, Moda'ya yerleşmişlerdir. Ziya Paşa'nın ifadesiyle, Galata ve Beyoğlu'nda birçok İslam mahalleleri başka ellere geçmiştir. Fakat Türkiye'de, birçok sömürge ülkede görülen biçimde, yabancı sermayeye ait büyük kapitalist çiftliklere pek rastlanmamaktadır. Şüphesiz, eğer Almanlar, kolonizasyon planlarını gerçekleştirebilseydiler, Siyonistler Abdülhamit ile uzlaşıp imtiyazlı kolonizasyon şirketi olan "Büyük Osmanlı-Musevi Kumpanyası"nı kurabilseydiler, durum çok farklı olacaktı.

Yabancılar, sömürge tipi kapitalist çiftlikler kurmak yerine, tarım ürünlerinin ticaretiyle yetinmişler, pamuk gibi ihtiyaç duydukları bazı ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etmişlerdir. Amerika'daki iç savaş yüzünden pamuk sıkıntısı çeken İngiliz fabrikatörleri, Türkiye'den pamuk getirtilmesini düşünmüşlerdir. Türkiye'de pamuk yetiştirmek ve pamuk cinsini ıslah etmek yolunda Osmanlı Devleti'ni tedbirler almaya zorlamışlardır. Kendileri de Türk gazetelerinde yayınlar yaptırmışlar, İstanbul'a gelen bir İngiliz temsilcisi, çiftçiye parasız tohum vererek, ucuz araç ve gereç sağlayarak, ekim usullerini öğreterek, pamuk tarımını geliştirmeye çalışmıştır. Almanlar pamuk tarımı ile daha çok ilgilenmişe benzemektedirler.

Deutsche Bank, başka bir Alman bankasıyla birlikte, "Alman Şark Pamukçuluk Şirketi"ni kurmuştur. Şirket, pamuk ekicilerine kredi vermekte, Amerikan tohumluğu ve makine sağlamakta, yetiştirilen pamuğu peşin parayla satın almaktadır. Dr. Jaeck'ın yazdığına göre, Alman Şark Kumpanyası, Adana ovasında "pamuk ziraatini tesis etmiş ve istihdam ettiği Ermeni rençperlerle, az bir müddet zarfında bu ziraate büyük bir ehemmiyet ve vüsat vermeye muvaffak olmuştur."[175] Bununla birlikte, bu tarım sınırlıdır, bataklıklar, taşkınlar ve sıtma yüzünden ovanın pek az kısmında tarım yapılabilmektedir. Tarım metotları ilkeldir. Çifte kazanlar (buharlı nadas makineleri) 1881 yılında ilk kez Adana'ya gelmiştir. Harman makinesinin (batöz) gelişi 1890'dır. Dört ve altı öküzle çekilen nadas pullukları ile "Bergüzar" adı verilen (Mc Cormick) hafif orak makinesinin getirilişi daha geç tarihlere rastlamaktadır.[176] Fakat ihracata yönelmiş pamuk üretimiyle Adana'da işçi ihtiyacı ortaya çıkmış, civar illerden işçi akını başlamıştır. Böylece, şimdiye kadar ortakçılıkla işletilen çiftliklerde, kapitalizm yolunda ilk adımlar atılmıştır. Almanlar, bundan başka Eskişehir, Adapazarı gibi demiryoluna yakın bölgede arpa, patates tarımını geliştirmeye çalışmışlardır. Karadeniz'de fındık ticaretinde de iki yabancı firma egemen olmuştur.

Yabancı firmaların, ticaret ve nakliye alanında kalarak, sömürge tipi tarım işletmeleri kurma yoluna gitmeyişinin nedenleri nelerdir? Bunda, herhalde arazi kanunlarının sınırlayıcı hükümlerinin ve baskılara rağmen, bu hükümlerin yavaş değiştirilişinin bir rolü olsa gerektir. Türk toprak hukukunun geleneksel esaslarına son ölüm darbesini indiren kanunun 1913 yılında çıktığı hatırlanmalıdır. Avrupa ülkelerinin muhtaç bulundukları tarımsal ürünleri başka pazarlardan daha kolaylıkla sağlayabilmeleri, sıtma ve taşkınlar yüzünden güçlükle yaşanabilir halde bulunan bataklık halindeki Türk ovalarının ıslahı için büyük yatırımların gerekli olması da yabancı sermayenin tarıma akmasını engellemiş olabilir.

Yeni arazi düzeninin getirdiği daha büyük bir tehlike, Prof. Barkan'ın deyimiyle, "memlekette garp kapitalizminin mümessili sıfatıyla zenginleşen ve parayı elinde tutan Rum ve Ermeni sarraflar"dan gelmekteydi. Toprak alışverişinin kayıtsız şartsız serbest olduğu bir düzende, Rum ve Ermeni sermayedarlar, köylünün güçsüzlüğünden yararlanarak çok kısa sürede geniş araziler ele geçirebilirlerdi. Bu yolda bir gelişmenin başladığına da şüphe yoktur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Kurtuluş Savaşımıza kadar süren kanlı boğazlaşmalarda, yeni toprak düzeninin paralı Rum ve Ermenilere sağladığı olanakların yarattığı tepkinin az çok bir payı bulunsa gerektir. Prof. Barkan'a göre, "küçük çiftçi kitlesini proletaryalaştıracak" biçimde, "bu kuvvetlerin işlerini

tamamlamalarını siyasi birtakım hercümerçler" engellemiştir ve böylece "Türkiye'de dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan ve din, ırk ve sınıf farklarıyla zehirlenecek olan bir toprak esaretinin önüne" geçilmiştir. "Aksi takdirde, her şeyin bizi kenarına sürüklemiş olduğu bu uçuruma düşmemiz mukadder bulunuyordu."[177]

İSTANBUL'DA BOLLUK, ANKARA'DA KITLIK

Hemen belirtelim ki, yeni toprak düzeni, tarımda derebeylerin ve toprak ağalarının egemenliğini değiştirmiş değildir. Aksine, daha da güçlendirmiştir. Üstelik devletin tarımsal üretimi artırma yolunda giriştiği birtakım çabalar, serbest ticaret rejimi sayesinde yabancı un ve buğdayının Türkiye'yi istila etmesi üzerine başarısız kalmıştır. Denizaşırı ülkelerden düşük maliyetli buğday Avrupa'ya akmaya başlayınca, Fransa ve Almanya gibi ülkeler, çiftçilerini korumak için gümrüklerini iyice yükselterek himaye tedbirleri almakta tereddüt etmemişlerdir. Kapitülasyon rejimi altındaki Türkiye ise, çiftçisini koruma hakkına sahip değildi. Bu yüzden tarım üretiminin gelişmesi engellenmiş ve Türkiye, buğday ve un ithal eden bir ülke haline gelmiştir. Ekime elverişli geniş araziler boş kalmıştır. Prof. T. Yazıcıoğlu'na göre, 1878-1913 döneminde Türkiye, ihracat düşüldükten sonra her yıl ortalama olarak net 75 bin ton un, 65 bin ton pirinç ve 10 bin tona yakın buğday ithal etmiştir. Buğday, un ve pirinç için, her yıl dışarıya net 2 milyon altın liraya yakın para ödenmiştir.[178]

Büyük şehirler, buğday ihtiyacını dışardan karşılarken, kötü ürün yıllarında Anadolu köylüsü, açlıktan ölmüştür. Mesela 1874, Ankara, Kırşehir, Yozgat, Çankırı ve Sivas yöresinde kıtlık yılıdır. Resmi kayıtlardan öğrendiğimize göre, Ankara'nın Keskin kazasına bağlı 160 kadar köyün 1873 yılında toplam nüfusu 52 bin kişidir. Kıtlıkta 20 bin kişi ölmüş, 7 bin kişi ise göç etmiştir. Bu 160 köyün 1875 yılı nüfusu 25 bin kişiden ibarettir. Diğer bir köyler grubunun nüfusu 1873'te 16.900'dür. Kıtlıkta 4.797 kişi ölmüş, 2.643 kişi göç etmiştir. 1875 nüfusu 9. 261'dir.[179]

Bu rakamlar, Türk tarımının içinde bulunduğu durumu göstermeye yeterlidir. Avrupa'nın gelişmesine bağımlı olarak, bugün de hâlâ ihracatımızın önemli kalemlerini teşkil eden pamuk, tütün, afyon, tiftik, arpa, fındık, üzüm, incir ve maden üretiminde sınırlı bir gelişme görülmüş, fakat Türk tarımı, derebeyler egemenliğindeki ilkel karakterini sürdürmüştür.

Özetlersek, emperyalizmin boyunduruğu altında, bağımsız gelişme olanağını yitiren Türk ekonomisi, modern sanayiye kavuşmak şöyle

dursun, geleneksel sanayinden dahi yoksun kalmıştır. Yabancı sermaye, tarım ve sanayi alanında ciddi bir gelişme olmadığından esasen sınırlı kalan devlet gelirlerine el koyarak, devletin ekonomik gelişme ortamını hazırlama yolundaki zorunlu görevini yerine getirmesini engellemiştir. Günlük ihtiyaçlarını karşılamak için dahi, yeni tavizler karşılığı borçlar arama durumunda kalan devlet, kalkınma harcamalarına gülünç miktarlarda para ayırabilmiştir. Bu şartlar altında, her türlü gelişmenin önşartı olan mal ve can güvenliğini tam sağlayamadığı gibi, üretimi teşvik edici bir vergi ve idare sistemi de kurulamamıştır. Serbest ticaret şartlarının yarattığı engellerin ötesinde, fazla üretimin kendi durumunda bir değişiklik yapmayacağını, az da üretse, çok da üretse derebeylerin, mültezimlerin ve tefecilerin elinde eski perişanlığının süreceğini bilen direkt üretici, üretimi artırma çabalarının faydasızlığını anlamıştır. Dikkatli bir gözlemci olan Moltke, daha 1840'tan önce, "Herkes kimde çok varsa, ondan çok alınacağını bildiği için kollarını kavuşturup oturuyor ve geçimi için zaruri olan kadarını yetiştiriyor" demektedir.[180] Serbest ticaret döneminde bu şartlar, demiryollarının sağladığı olanaklara ve göçebelerin iskânı, tarım kredisi vb. gibi devletçe girişilen bazı çabalara rağmen, pek az değişmiştir.

Emperyalist sistem içinde Türkiye'nin ekonomik tablosu, ana çizgileriyle, bundan ibarettir. Bu yeni düzene bir ad koymak gerekirse, buna, "prekapitalist düzenin miraslarını geniş ölçüde taşıyan tarımın ağır bastığı sömürge tipi bir kapitalizm" diyebiliriz. Bu tip, yalnız Türkiye'ye özgü değildir. Emperyalizmin boyunduruğuna düşen bütün ülkelerin ortak kaderi, sömürge tipi kapitalizmdir. Bu tip kapitalist sistem içinde, Türkiye'de nasıl bir toplumsal yapı doğmuştur? Şimdi bunu görelim.

V

AÇIK PAZAR TÜRKİYESİ'NDE YENİ TOPLUMSAL YAPI

XX. YÜZYIL BAŞINDA KÖY

Emperyalist sistem içinde gelişen yeni toplumsal yapının incelenmesine köyden başlayalım. Ekonomik ve askeri üstünlüğün Doğu'dan Batı'ya geçişiyle, XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak bozulmaya başlayan geleneksel Osmanlı toprak düzeninin, derebeyler ve mültezimler elinde çöktüğünü evvelce görmüştük. Yüzyıllar boyunca, mal güvenliği şöyle dursun, ırz ve can güvenliğinden yoksun kalan köylünün, yollardan ve ovalardan uzak, dağlık ve ormanlık bölgelere çekilerek ve toprağı bırakıp göçebe hayata yönelerek, eşkıyadan çok, devlet adına ya da devlet desteğiyle karşısına çıkanlardan kaçtığını ve kapalı üretim şartlarında yaşadığını söylemiştik.

Bu durumu değiştirme yolunda çaba gösterilmiş ve II. Mahmut'un yarıda kalan teşebbüsünden sonra, Tanzimat hareketi, can ve mal güvenliğini sağlamaya, idare adamlarının keyfi davranışlarına ve iltizam soygununa son vermeyi denemiştir. Demiryolu ve telgraf sayesinde asayişin az çok sağlanması mümkün olmuş, fakat köylü, derebeylerin ve mültezimlerin elinden kurtarılamamıştır. Verginin memurlar eliyle toplanması teşebbüsü, vergilerin satışa çıkarılmasından büyük kârlar sağlayan ve ucu büyük sarraflara kadar uzanan bir şebekenin direnmesi yüzünden başarısız kalmıştır. Du Velay, "vergi ticareti"nde üst tabakayı teşkil eden "Banker-Paşa" ortaklığı hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Türkiye'de Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'tan sonra bu ihalelerin çokluğu, Galata'da oturan ve şanj ve para muameleleri dışında, sırf Hazine'ye verdikleri borçların faiziyle yaşayan bir bankerler korporasyonu doğurdu. Hazine, sıkıntıda kalarak şu veya bu gelirinin birkaç yıllığını iltizama vermek için müzayedeye koyacağını ilan edince, bu bankerler, genellikle Ermeniler, bir veya birkaç paşayla uyuşurlar, müzayede paşaların tesiri altında bitirilir, bankerler göz açıp kapayıncaya kadar, maliyenin muhtaç olduğu paraları bulup Hazine'ye teslim ederler. Hazine, arzu ettiği altınları artık elde etmiştir. Borcun ağır şartları veya bu haris paşaların ve bu kayıtsız bankerlerin vergi mükelleflerine

yapacakları zulüm onun umurunda değildir. O bankerler ki, yalnız para hırsıyla meşbudurlar ve bu operasyonu, bu çeşit yeni bir operasyona başlamak için bir an önce tasfiye etmekten başka bir şey düşünmezler."[181]

Hatta mültezimlerin ihalede pey sürebilmesi için, Hazine, güvendiği sarrafların kefil gösterilmesini istemiştir. İltizam işlerini bu yoldan tekeli altına alan bu hazine sarraflarına "kuyruklu sarraflar" adı verilmektedir.

Bu, vergi ticaretinin en üst kademesidir. İkinci, üçüncü elden adamlar kullanarak, şebeke, köylere kadar uzanmaktadır. Derebey ve eşraf da bu kârlı ticarete katılmaktadır. Son Nazırlardan Ahmet Reşit Rey'in 1905 yılında Kudüs Mutasarrıfı iken tanık olduğu aşar ihaleleri, bu ticaretin alt kademede nasıl yürütüldüğünü güzel belirtmektedir: Mutasarrıf, bir soruşturma yaparak tespit etmiştir ki, o yörede nüfuz sahibi olan aileler, özellikle bu ailelerden birine mensup olan bazı âyan, ya bizzat, ya da "nâm-ı müstear gibi ortaya çıkardıkları adamlar" aracılığıyla, aşar vergisini değerinin dörtte, hatta beşte biri fiyatla kapatmaya alışmışlardır. Bu mütegallibenin korkusuyla, ihaleye başka kimseler katılmaya cesaret edememekte, mütegallibe lehine bir tekel durumu doğmaktadır. Bu kişiler, "Hazine-i maliyeden çarptıkları" ile yetinmeyerek, köylüden de aşar bedelini fazlasıyla almaktadırlar. Mesela bir mütegallibe, ufak bir aşiretin aşarını yılda 200 lirayla iltizam etmiştir. Âşar vergisinin gerçek değeri bin liradır. Halbuki mütegallibe, aşiretten 1400 lira toplamıştır. Demek ki, Hazine'den 800 lira, vergi mükellefinden de 400 lira olmak üzere, mütegallibe yılda 1200 lira açıktan kazanç sağlamaktadır. Köylü 1400 lira vergi ödemekte, Hazine'ye 200 lira gelir gitmektedir. Bundan başka, öşrü verilmedikçe harmanın kaldırılması mümkün olmadığından, mültezimler, öşrü almayı kasten geciktirmekte ve harmanı açıkta bırakmak tehdidiyle çiftçiyi "hükümleri altında zebun" etmektedirler. Mutasarrıf, bu duruma bir çare bulmak için, üç kişiye ayrı ayrı sancağın aşar vergisinin ne olabileceğini hesaplatmıştır. Ortaya çıkan vergi bedellerini, yüzde 10 ila 20 oranında indirdikten sonra, aşarı her köyün bütün çiftçilerine vekaleten muhtarları üzerine ihale etmiştir. Neticede, o yılın Hazine'ye ait aşar geliri 20 bin lira fazla olmuş, çiftçiler de bu işten kârlı çıkmışlardır.[182] Mekanizma, bütün ülkede aynı biçimde işlemektedir ve tabii ki, mahallin bu nüfuzlu kişilerinin ticaretini ellerinden alabilmek her zaman mümkün değildir. Mültezimler gibi kendi de yabancı alacaklılar ve yatırımcılar adına devlet gelirlerine elkoyma görevini yüklenen Düyun-u Umumiye, mültezimlerden pek şikâyetçi olmamıştır. Düyun-u Umumiye'nin, geliri kendisine ayrılan aşarın ihaleye çıkarılışındaki gecikmeleri önlemek için hükümeti sık sık uyardığı, hatta baskı yaptığı görülmektedir. Âşar ihaleye çıkarılınca, Düyun-u Umumiye'nin

bir görevlisi de hazır bulunmakta, ihaleyi kazanan mültezim, Düyun-u Umumiye'ye senet vermekte ve senet bedellerini doğrudan doğruya bu idareye ödemektedir. Görüldüğü gibi, yabancı sermayenin temsilcisi Düyun-u Umumiye, köylüyü ezen ve devleti gelirinden yoksun bırakan bu parazit faaliyete kolayca uymuştur. Mültezim gibi, Düyun-u Umumiye'nin çıkarı da devletin acz içinde kalması, bütçesini düzene sokamayarak para sahiplerinin sömürüsüne boyun eğmesidir. Bu anlamda, prekapitalist düzenin parazit mültezimi ile yabancı sermaye, çıkar birliği halindedir. Yabancı sermayedar ile yerli mültezim arasında çap farkı da olsa, her ikisinin de kazançları devlet yağmasına dayanmakta ve bu yağmayı ahenkli biçimde yürütmektedirler. Esasen, emperyalizm, prekapitalist düzenin geri unsurlarıyla her yerde uzlaşmış ve bu geri ve parazit unsurları güçlendirmiştir. Emperyalizm, prekapitalist düzenleri ancak kendi çıkarı gerektirdiği ölçüde yıkmıştır. Bunun dışında, prekapitalist düzenlerin bütün unsurlarını, kendi mevkiini güçlendireceğini bildiği için, bilinçli olarak desteklemiştir. Nitekim, emperyalist sistem içinde, mültezimler gibi, derebeyler ve yükselen toprak ağaları da rahatlıkla yerlerini almışlardır. Esasen, mültezimlik, derebeylik ve ağalık, birçok halde birleşmektedir. Yani iltizamı alan, derebeyler ve toprak ağalarıdır.

DEREBEYİ VE TOPRAK AĞASI

Geleneksel Osmanlı toprak düzeninin dışında tutulan Doğu ve Güney Doğu illerinde, derebeylik eskisi gibi sürüp gitmiştir. Erzincan Valisi Ali Kemal'in incelemelerine de dayanarak İsmail Hüsrev, bu bölgedeki derebeyliğini şöyle anlatmaktadır: Doğu illerinde derebeyliğin menşei cebir ve tahakkümdür. Geleneksel Osmanlı düzeninde dahi, "Ekrat beyleri" yani derebeyi hükümetçikleri reisleri, hudutları içinde bulunan araziyi, "mülkiyet üzre zapt ve tasarruf" eylemişlerdir. Bu hükümetçikler arazisinde yaşayan köylü, beylerin tebaası sayılmaktaydı. Bu bölgede toprak ve köylünün üretim araçları, aşiret reislerinin, beylerin ve ağaların mülkiyeti altındadır. Köylü, ne bir eve, ne de bir parça toprağa maliktir. Ağanın, beyin, aşiret reisinin arazisinde, birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye, maraba olarak sığınmıştır. Bütün mülkü, altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkaç odun parçasıdır. Gezici aşiret derebeyliğinden çok toprağa yerleşmiş derebeyliğin geliştiği Urfa ve civarı Güney Doğu illerinde, köyler, derebeylerin tapulu mallarıdır. En fakir derebeyinin üç dört köyü vardır. Otuz kırk köye sahip ve bu köylerin hemen bütün gelirini toplayan derebeyler mevcuttur. Köylü, boğaz tokluğuna çalışmaktadır.

Köylü, angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme ve üretimden belli bir payı ayırma gibi yükümlülükler altındadır.

Derebeyinin arazisi üzerinde çalışan köylüye, "maraba" ya da "azap" denilmektedir. Maraba, mülkiyeti olmayan, fakat yetiştirdiği üründen bir pay alan üreticidir. Maraba, dörtte bir (murabba) anlamına gelmektedir. Yani genel kural, toprak ve üretim araçları toprak sahibine ait olduğundan, direkt üreticiye ürünün dörtte birinin verilmesi biçimindedir. Bazı yerlerde maraba'nın kendi toprağı varsa da, bundan yararlanamaz; çünkü ya toprağı verimsizdir, ya da derebeyine borçludur. Azap ise, ırgattır ve ücretle çalışmaktadır.

Aşiret reislerine ve beylere verilen "cizye"nin adı "uma"dır. İstanbul, Zonguldak, İzmir, Balya gibi yerlerde çalışan aşiret kişileri dahi, kazancına göre "uma" öder. Kurtuluş Savaşımızdan bu yana elli yıla yakın bir süre geçtiği halde, derebeylik, fazla değişmeden bugün dahi hâlâ yaşamaktadır.

Derebeylerin yanı sıra, toprak ağaları çoğalmaktadır. Ağayı derebeyinden ayıran, köylü üzerindeki tahakkümünün angarya, cizye vb. gibi ekonomi dışı faktörlere değil, ekonomik faktörlere dayanmasıdır. Ağa, topraksız ya da az topraklı köylüyü arazisinde ortakçı ve yarıcı olarak çalıştıran ve ayrıca borçlandırma yoluyla köylüyü ekonomik bakımdan bağımlı kılan toprak sahibidir. Türkiye'de yeni yeni gelişmeye başlayan kapitalist çiftçi tipi ise, hatta kullandığı araziyi bile başkalarından kiralayarak, tıpkı bir fabrika işletir gibi, işçiler eliyle tarım yapan kişidir.

Ağa-derebey ayırımı, ağanın da zorba derebey metotlarından birçok halde yararlanması ve derebeyliğin zamanla toprak ağalığına dönüşme eğilimi göstermesi dolayısıyla biraz teorik kalmakla birlikte, sanırız ki, yararlıdır. İsmail Hüsrev, bu konuda özetle şöyle yazmaktadır: "Orta ve Batı Anadolu'da toprak mülkiyetinde zamanla esaslı dönüşümler olmuştur. Doğu illerinde ve tarihte gördüğümüz derebeylik hukuk ilişkileri kırılmıştır. Köylü toprağa bağlı değildir, angarya yoktur. Mükellefiyet halinde cizye verme usulü kalmamıştır. Topraksız köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişkiler, hür anlaşmalar biçimindedir. Hukuki bağların yerini, İktisadi bağlar almıştır. Bu İktisadi bağlar, borç bağlarıdır. Toprak sahibi, toprağı yetmeyen ya da toprağı olmayan köylüye arazi ile tohum, araç ve gereç ya da yalnız arazi sağlar. Nakit olarak da "dayama" denilen bir miktar para borç verir. Ürün, giderler çıktıktan sonra, belli oranda ortakçı ile toprak sahibi arasında paylaşılır. Ortakçı, üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanmıştır. Ürün alınınca, köylü borcunu ödemek zorundadır. Ama geçinmek için yine borçlanmak gereklidir, bu borçluluk durumu sürüp gider."[183]

XIX. yüzyıldan başlayarak, hükümete kafa tutan derebeylerini

temizleme ve nispeten daha düzenli bir idare kurma yolunda girişilen çabalar, ulaşım ve haberleşme olanaklarının genişlediği bir dönemde, hiç değilse belli bölgelerde, derebeylikten toprak ağalığına dönüşümü hızlandırmıştır. Ayrıca, belli ürünlere dış talebin artmasının, üretim artışını teşvik bakımından, bu tip ilişkileri daha avantajlı bir hale getirmiş olması mümkündür.

İltizam usulü, tefecilik ve tarım ürünleri ticareti yoluyla belli ellerde biriken paralar, arazi mevzuatı da toprağın serbest alışverişine yönelirken, büyük çiftliklerin kuruluşunu hazırlamıştır. Dış istekte artış, bu eğilimi hızlandırmıştır. Esasen nüfus seyrektir ve ekime elverişli olduğu halde ekilmeyen toprak çoktur. Arazinin bolluğu, ilkel üretim şartlarında birçok arazinin boş bırakılışı ve eski arazi mevzuatının küçük köylü mülkiyetini koruyan tutumu, bey ve ağa egemenliğinin dışında, kendisi için üretim yapan, pazara kapalı ve pek az toplumsal farklılaşmaya uğramış köylerin yaşamasına imkân vermiştir. Bununla birlikte, verimli arazi, çeşitli yollarla bey ve ağalar elinde toplanmaya başlamıştır.

Toprak mülkiyeti kayıtları o zaman da, bugün olduğu gibi, karmakarışıktır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Anadolu'yu dolaşan Ahmet Şerif, toprak ağalığının gelişmesi konusunda ilgi çekici bilgiler vermektedir:

"Şarkikaraağaç – Bütün tapu defterleri, vesikasız; kâğıtlar silintiler, çizintiler içinde. Sayfalar yırtılmış, kopmuş, pejmürde bir halde. Kayıtlar baştan başa bozulmuş. Hasan'ın haberi olmadan, üzerindeki emlak Hüseyin'e ferağ edilmiş! Bu gibi haller artık gündelik işlerdenmiş ve daima olağanmış. Giden memur, amirlerinin göz yumması ile istediği kadar işin ticaretini yapmış. Rüşvet, tahrif ve saire, her günkü işlerdenmiş.

"Ankara köyleri – Bir şahsın malı için diğerine senet vermek, âdi bir muameleyi senelerce uzatmak en adi meselelerdendir. Ötede köylü ise, bu tarla senindir, benimdir diye birbirini kırar. Çünkü ikisine de senet verilmiştir.

"Beyşehir – Eşraf namı verilip, köylüleri soymaktan başka ticaretleri, hükümetin işlerini zorlaştırmaktan, karıştırmaktan, işlerine yaramayan ve onların istediklerini yapmayan memurların (ki pek azdır) aleyhinde bulunmaktan başka işleri olmayan sınıftan beş on kişi burada da var. Bunların zulümleri, şiddetleri burada, diğer kazalardan daha fazla..."

BİR AĞANIN DOĞUŞU

Ahmet Şerif, İslahiye'de bir ağanın doğuşunu da, özetle, şöyle anlatmaktadır: "Hududu çepeçevre 40-50 saat sürdüğü söylenen İslahiye

kazasının nüfusu 12 bin. Toprak, hal ve tabii şartlar son derece elverişli. Fakat halk yine fakir ve yardıma muhtaç bir halde. Bu varlık içinde yoksulluğu doğuran nedenler arasında, belki de en çok zorbalığın etkisi var. Çarşı, memurların oturduğu evler hep Hacı Ağa'nındır.

Hacı Ağa, 20-22 yıl evvel bir Ermeni'nin çobanıydı, arada sırada şakilik de ederdi...

Bir gün ağası olan Ermeni, kendisine merhamet etmek ister. Hükümetten iltimas ile kendisini zaptiye yazdırır. İşte Hacı Ağa'nın serveti buradan başlar. Zaman geçer, Hacı Ağa onbaşı olur, lüzum görülür, İslahiye'den uzaklaşması gerekir. Bir vakit gelir ki, Adana vilayetinin valisi Bahri Paşa'dır. Hacı Ağa o kapıya çatar. Yine İslahiye'ye gelir. Çavuş ve kazanın zabıta memuru olur. Her sene valiye yağlar, ballar, koyunlar, hediyeler ve ufak tefek paralar takdim eder ve zamanın geçişiyle sadık bendeler sırasına girer. Bazen hakkında şikâyet edilir. Fakat biaman vali 'Onun vücudu İslahiye'ye elzemdir' diye cevap verir.

Artık kimin haddine düşmüştür ki ağanın aleyhine laf söylesin? Bütün manasıyla kendisine tapmasın? Hacı Ağa tabii boş durmaz, her tarafa el uzatır. Kazancının bir miktarını efendilerine takdim etse de üst tarafı kendisine yeter.

Bu hal Meşrutiyet'in ilanına, bundan bir sene evveline kadar devam ediyor. Ağa'nın yirmi yıllık hayatı tetkik edilirse, servet yapmak için iktidarının yetişebildiği her şeyden istifade etmiş olduğu görülecektir. Ağa, gözüne kestirdiği araziyi zaptetmiştir. Beğendiği hayvanları birer suretle eline geçirmiştir. Kazanın aşarını kapatmıştır. Kaza merkezinde ahalinin ianesiyle bir hükümet konağı, bir mektep inşa edilirken, bu halden istifade ile birkaç ev yaptırmıştır. Velhasıl daima velinimetleri (!) okşamak suretiyle her şeyi, elinin yetişebileceği her şeyi yaptırmıştır." Ahmet Şerif, bir de Beypazarı'nda bir beyden söz etmektedir. Halkın anlattığına göre, bu bey, köylülerin 140 bin dönüm toprağına göz göre göre el koymuştur, ama toprağın vergilerini yine köylülere ödetmektedir. İstanbul'dan Beypazarı'ndaki jandarmaya kadar, bu beyin her sözü herkes için emir imiş...[184]

Fatma İrfan Serhan'ın verdiği bilgilere göre, Ege'nin büyük ailelerinden Evliyazadeler'in Göllüce köyünü kapsayan 26 bin dekarlık çiftliklerinin hikâyesi şöyledir: "Göllüce köyü, İzmir'e yakındır. 400 nüfuslu 90 haneli bir köydür Göllüce. Ve yıllardan beri bu köyün insanları bir tek aileye, Hacı Ali Paşagiller'e, toprak köleliği etmektedir. Kendilerinin bir karış ekip işleyecek toprakları yoktur. 400 nüfuslu köy okuldan, mescitten, sudan, yoldan, hatta mezarlıktan yoksundur. Çalı çırpıdan yapılmış evlerde oturur Göllüceliler. Köyü çevreleyen topraklar üzerinde Hacı

Ali Paşa torunlarından bir hanım, kayıtsız şartsız hüküm sürer. On üç traktör, bu topraklar üzerinde geceli gündüzlü bu dul hanım için işlerken, köyün içinde insanlar açtırlar.

Bugün Göllüce köyünün de içinde bulunduğu Torbalı ve Aydın dolaylarında en büyük topraklara ve çiftliklere sahip olan Hacı Ali Paşa torunlarıdır. Hacı Ali Paşa denilen bu zat, Sultan Hamit zamanında Konya'dan gelmiş bir jandarma onbaşısıdır. Bu onbaşı Adnan Menderes'in de dedesidir."

Göllüce köylülerinin iddiasına göre, köyün resmi kayıtlardaki asıl adı, Göktepe'dir. Göktepe, bugün çiftlik binalarının bulunduğu yerde kurulmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hacı Ali Paşagiller, Göktepelileri köyden bugün Göllüce'nin bulunduğu yere sürmüşlerdir. Köylüler, sürgünün nedenini Fatma İrfan Serhan'a şöyle açıklamışlardır: "Hacı Ali Paşa'nın torunları, tekmil toprakların üstüne oturmak için Göktepe Köyü adını ortadan kaldırdılar. Bu çalı çırpıdan yaptırdıkları yeni köye de Göllüce adını taktılar. Öyle yeni bir ad taktılar ki, kayıtlarda adı bulunmasın... Ve bizi de buradan, bunlar göçebe insanlardır, diye sürdürsünler. Göllüce köyünü ararsan, taa ileride kanalın karşı tarafında öyle bir Göllüce köyü varmış. Seksen yıl evvel dağılıp battal olmuş. Hacı Ali Paşa torunları, bütün bu ovayı dilediklerince aralarında paylaştılar. O zamanlar yeni hükûmat acemi olduğundan bu işlerle uğraşmadı. Oysa bu topraklar hep Hazine'nindir, hükûmatındır."

Zorba jandarmalar gibi, valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, vb. gibi büyük memurlar arazilere el koyarak toprak ağalığına terfi etmişlerdir. Mesela Amasya Mutasarrıfı, Göynücek köyündeki araziyi beğenip oraya el koymuştur. DP döneminde Amasya Milletvekili olan oğlu Faruk Çöl, mutasarrıf babanın sahiplendiği bu arazi ve Şeker Şirketi sayesinde kapitalist çiftçi haline gelmiştir. Pülümür'ün ünlü ağaları Hüsnü Çanakçı, Hüseyin Şahin, Veli Aslan yüz yıl kadar önce Pülümür'de kaymakamlık yapmış bir memurun sülalesinden gelmektedirler. Kaymakam, on binlerce dönüm araziyi sahiplenmeyi bilmiştir. İkisi çeşitli dönemlerde çeşitli partilerden milletvekili çıkan bu üç ağa, hemen hemen bölgelerindeki bütün araziye ve köylere sahiptir.

Bazı hallerde sırf zorbalık, kabadayılık, tabancalı-bıçaklı adamlar besleme, toprak ağalığına terfi için yetmiştir. Padişahın lütfu sayesinde, özellikle Kafkasya ve Rumeli'den gelen göçmenlerden geniş araziler elde edip toprak ağası olanlar vardır. Aşiret reisleri, toprağa yerleşince, arazinin büyük kısmına sahip çıkmakta kusur etmemişlerdir. Öte yandan, ticaret ve tefecilik, büyük araziler edinmenin yolu olmuştur. Mesela uzun süre CHP milletvekilliği yapan Osman Ağan, Dalmaçya'dan Urfa'ya

gelip ticaretle zengin olmuş ve sonra köyler satın almıştır. Osman Ağan bugün Urfa'da 10 köye sahip bulunmaktadır. 1914-1918 ve Kurtuluş Savaşı yıllarında ise, sürülen ve kaçan Ermeni ve Rumların ev, dükkân, tarla, bahçe, bağ gibi taşınmaz malları, kudretli kişiler tarafından yağma edilecektir.

Kısaca, Osmanlı arazi sisteminin çöküşüyle, sayıları çoğalan bey ve ağaların kökenleri çok çeşitlidir. Bu aileler, çeşitli yollardan ele geçirdikleri arazinin sağlam tapulu mülkiyetine sahip olmak için bugün dahi çaba göstermekte ve bunda başarı sağlamaktadırlar.

NAMIK KEMAL KÖYLÜYÜ ANLATIYOR

Beylik ve ağalığın kökeninde, genellikle, zorbalık ve devlet nüfuzu yatmaktadır. Ama ticaret ve tefecilik yoluyla büyük araziler edinenlerin de sayısı az değildir. Namık Kemal, 1872 yılında yazdığı "Ziraatimiz" başlıklı bir yazıda, tefecilerin köylü arazisine el koyuşunun hikâyesini rakamlarla anlatmaktadır:

"Pamuk tarımı yapan Ali, orta halli bir çiftçidir. Yılda bin kıyye pamuk kozası üretmektedir. Öşrü gidince 900 kalmaktadır. Ali kozasını alınca, zaptiye ile köy muhtarı başına biner, defaten parasını ister. Ödemezse hapsedilecektir. 'Çaresiz, tacir namındaki muhtekirlerden birine gider. Metaını arzeder.' Tacir, ne kadar tohum çıkarsa, okkası kırk paradan Ali'nin geri alması şartıyla, kozayı yetmiş paradan alır. 900 okka kozanın bedeli 1687,5 kuruştur. Kırk paradan 450 okka tohum bedeli olan 450 kuruş düşülünce, Ali'nin eline 1237,5 kuruş geçer. Bunun 237,5 kuruşu ile vergisini kapatabilirse, elde bin kuruş kalır. 80-100 kuruş, 'imam avaidi ve muhtar mesarifi' gibi şeylere gidecektir. Böylece eldeki para, 900 kuruşa düşecektir. Ali, malı olan 450 okka tohumu, yirmi beş paradan satabilirse, 225 kuruş daha kazanacaktır. Demek ki, toplam koza geliri 1125 kuruştur. Bu parayla yeni mahsule kadar çoluğunu çocuğunu geçindirmesi, çiftini çubuğunu yönetmesi olanaksızdır. Yıl arasında en azından 1200-1300 kuruşa daha kesinlikle ihtiyacı vardır. Çaresiz alışveriş ettiği muhtekire gider, gelecek yılın ürününü, bu yılın fiyatıyla satmayı başarırsa, kendini 'feleğin en ziyade müsaadesine mazhar olmuş bahtiyarlarından addeder.' Böylece iki yıllık emeğin ürününü, bir yılda yemiş olmaktadır. Pamuk yetişince, muhtekir gelir, malını ister. Ya öküzü sattırır, ya da alacağını pamuğun bedeli üzerinden hesap edip, üzerine yüzde 30 faiz kor. Aradan üç sene geçmez, Ali çiftini çubuğunu kaybeder."[185] Ziraat Bankası kurulmasını isteyen Kâmil Paşa da, 1888 yılında Abdülhamit'e sunduğu raporda, bin lira getiren tarlanın

3 bin kuruşa satıldığını, faizin yüzde 20 ila 40 olduğunu yazmaktadır.[186] Bu durumda, borçlu köylü, birkaç yıl içinde tarlasını kaybedebilecektir. Ziya Paşa ise, padişaha verdiği bir raporda, "murabahacıdan" yakınmaktadır: Murabahacı borcu için, rençperin henüz tarlada yeşil duran malı, çok ucuza satılmaktadır. Bir ay sonra kilesi 40 kuruş edecek ürün, 15-20 kuruşa gitmektedir. Bunlar "selem" muamelesi de yapmaktadırlar: Rençperin pamuğunu onar kuruş bedelle kendisine satması için mukavele yapar. Akçenin bir kısmını peşin verip, geri kalanını yemeklik zahire, elbise vb. ile karşılar. Verdiği üzerinden faiz yürütür ve bunu rençperin borç defterine fahiş fiyatlarla geçirir. Rençper dahi veresiyedir diyerek sesini çıkartamaz. Bu yoldan pamuğun değeri 2-3 kuruşa düşer. Rençperin borcu her yıl artıp dört-beş yıl zarfında artık verilemeyecek hale gelir ve arazi satılır. "Rençperin dahi hanesi sönüp, terk-i diyara mecbur olur." Ziya Paşa durumun düzeltilebileceğinden ümitsizdir. Zira tefeciler kudretli kişilerdir: "Murabahacılar, ya konsoloslardan, yahut vücuh ve erkân-ı beldeden olur ve hiç olmazsa bunlardan birine arkasını dayamış bir herif bulunur. Hükümet memurunun onlar hakkında muamele-i nizamiye icrası mümkün olur mu?"[187]

İşte zorbalık, devlet gücünü arkasına alma, rüşvet ve borçlandırma yollarıyla, arazinin önemli bir kısmı, derebeyler ve toprak ağaları elinde toplanmıştır. 1913 yılında, kabaca derlenen ve sıhhat derecesi hakkında bir şey söyleyemeyeceğimiz bilgilere göre, ekilen arazinin dağılımı şöyledir:[188]

	Aile sayısı	Çiftçi Ailelerinin Yüzdesi	Toplam toprak miktarı (hektar)	Toprakların Yüzdesi
Derebeyi	10.000	%1	3.000.000	%39
Toprak ağası	40.000	%4	2.000.000	%26
Orta ve az topraklı köylü	870.000	%87	2.700.000	%35
Topraksız köylü	80.000	%8	–	–

1913 yılında işlenebilir toprakların 9, 3 milyon hektar olduğu tahmin edilmiştir. Araştırma bu toprakların 7, 7 milyon hektarını kapsamaktadır. Verilen rakamlar, çok noksan ve yetersiz de olsa, bir fikir edinmek için yeterlidir. Buna göre, sayıları 50 bini bulan derebey ve toprak ağaları, ekilen arazinin yüzde 65'ini ellerinde tutmaktadırlar; geriye kalan 870 bin köylü ailesine toprakların yüzde 35'i kalmaktadır. 80 bin aile ise topraksızdır. 950 bin köylü ailesinin büyük kısmı, bu toprak bey ve ağalarının eciri, yarıcısı, marabası durumundadır.

Köylü, katmerli bir sömürü düzeni içindedir: Başta mültezim, zaptiye ve vergi memuru, vergi diye azami miktarı koparma çabasındadır. Ziya Paşa'nın ifadesiyle, "Bazı yerlerde vergisini vermeyenleri ağaca sarıp falakayla dövmek, ayalinin kızının başlarında bulunan beş on kuruşluk hilliyâtı koparıp almak ve hatunların uçkurlarına varıncaya kadar akçe aramak ve bu veçhile hapis ve darp sefaleti ve namus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mazur tutulur." Vergi soygunundan sonra, tefeci tüccarın soygunu gelmektedir. Tefeci tüccar, köylü ürününü sefalet pahasına kapatmaktadır. Hatta köylü, her an arazisini kaybedip proletarleşme tehdidi altındadır. Ağanın zulmü de buna eklenmelidir. Yalvaç'ta ihtiyar bir köylünün Ahmet Şerif'e anlattığına göre, "Birkaç senelerdir köyden ekecek tohumluk bulamayanlar çoktur, hiçbir taraftan yardım olmadığından ister istemez ağalardan bir kile tohumluğu 100-120 kuruşa yahut üç kileye karşılık alır, ekeriz. Artık o ağalar başımıza bir bela kesilir, köylüyü hep edepsizlerden olan adamlarına dövdürür, hapsettirir, bazen hükümet marifetiyle korkutur da vermeyenlerden öyle tahsil eder." Bu, sözde bağımsız köylünün durumudur. Ağa ve derebey yanına kapılanan köylü de, yarı aç yaşamadan ötesini ümit edebilecek durumda değildir. Üstelik köylünün sonu gelmeyen savaşlar yüzünden bir de askerlik derdi vardır. Hıristiyanlar askerlikten muaftır. Tanzimat'tan sonra, Hıristiyanların askere alınması denenmişse de, bu iş yürümemiştir. Askerlik, 15 yıl dahi sürmektedir. Köylü, askerlikten yılmıştır. Askere gitmemek için elinden geleni yapmakta, fırsatını bulunca kaçmaktadır. Moltke'nin tanık olduğu olaylara göre, "asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi" biçiminde olmaktadır: "Öyle köyler var ki, içinde genç ve çalışabilir kimse kalmamış. İnsan bu adam avcılığında hazır bulunmalı, bu elleri bağlı ve gazap dolu bakışlı yeni askerlerin gelişini görmeli..." Başka bir yerde ise, "Köylerdeki halk, dağlara kaçıyordu; peşlerinden köpekler saldırarak kovalanıyorlardı; tutulanlar, çoğu zaman çocuklar ve sakatlar, uzun iplere sıralama bağlanmış ve elleri bağlı olarak getiriliyorlardı."

Moltke, bir örnek olarak Siirt'in durumunu vermektedir. Siirt'te sayım yapılmış, 600 Müslüman ve 200 Hıristiyan aile tespit edilmiştir. İlk kez, 200 asker silah altına alınmıştır. Üç yıl sonunda Müslüman halk, 400 haneye inmiştir. Moltke kasabaya geldiği sırada 200 asker daha istenmiştir. Bu talep üzerine, bütün nüfus dağlara kaçmıştır.[189]

Hatırlamak gerekir ki, Kurtuluş Savaşımızın ilk yıllarında, Millet Meclisi'ne, kaçak askerlerin bütün mallarına el konulacağını, ailenin geride kalan bütün üyelerinin sürüleceğini, kaçakların beraberlerinde götürdükleri silah, cephane, beygir ve diğer devlet malının bedelinin iki

katının köy halkından alınacağını öngören kanun teklifleri getirmeye ihtiyaç duyulmuştur.

Köylü, bitkin, güvensiz ve inançsızdır. Devletle ilişkisi tek taraflıdır. Devlet, yalnızca "vergi ver, asker ver" demektedir. Bu durumda köylüyü takatsiz düşürmek pahasına da olsa, az çok bir güvenlik getiren derebey ve toprak ağasıyla iyi geçinmekten başka çıkar yol yoktur. Köylü, derebey, toprak ağası ve tefeci tüccarın dış âleme karşı gerdiği "demirperde"nin gerisinde, susmuş, sinmiş ve içine kapanmıştır. Köylünün tek protesto biçimi, "askerden kaçıp dağda gizlenmektir" diyen Yusuf Akçura, tarihi bir gerçeği dile getirmektedir.

Prof. Tankut'un şu sözleri, itirazlarla karşılanacak bile olsa, düşündürücüdür: "Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma, Anadolu köylerinde bir kalabalıktan ve insandan kaçma (misanthropie) ahlakı yarattı. Zorla ihtiyar ettiği uzletin içinde, her gün alnını çarptığı tabiat şiddetleri, tabiat kısırlığı ve akıbet kaygısı, Türk köylüsünün ırki ve ezeli neşesini yüzünden sıyırıp alınca, azmi de gevşedi. Yarın güneşin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu. Bu ruhi halet, ruhi bir kansızlık yapar. Müptelalarında iradesizlik, tereddüt ve ümitsizlik hâkimdir. Böylece bedbin bir felsefe, ürkek, kurnaz, itimatsız bir moral dokudu...

Türk gönlünde gıllügiş da yer tutar oldu. Mistik tarikatlerin oralarda tutulabilmesi, işte bu sebeplerdendir."[190]

Görüldüğü gibi, serbest ticaret ve yabancı sermaye döneminde de, köylünün kaderi değişmemiştir. Aksine, sömürü, daha da şiddetlenmiştir. Derebey ve toprak ağaları ise, hububat ve un ithali yüzünden kısmen bir zarara uğramakla birlikte, yeni durumdan yararlanmışlardır. Emperyalist dönemde, Türkiye'nin pamuk, tütün, üzüm, incir, fındık, afyon, arpa, tiftik vb. ihracatı artmıştır. Dış ülkelere bu satışlar, emperyalizmin empoze ettiği sömürü fiyatlarıyla yapılmakla birlikte, ezilen sadece ve sadece direkt üretici olan köylüdür. Emperyalizm sömürüden aslan payını da alsa, ağası, mültezimi, tefeci tüccarı ve onun üstündeki daha büyük tüccar, köylünün insafsızca sömürülmesinden yararlanmaktadır. Bu sebeple, emperyalist düzen içinde, toprak ağaları ve derebeyler, emperyalizmden şikâyetçi değildir. İhracat için üretim yapanlar ise, bu sömürüden yararlanmaktadır. Kurtuluş Savaşımızın çok özel şartları, bu bey ve ağaların bir kısmının millici kuvvetler saflarında yer almasına yol açacaktır.

YERLİ ARACILAR

Emperyalist talanın ikinci basamağında, ticari ve mali organizasyon gelmektedir. Talan konusunu, köylünün ve çok az sayıda işçinin ve

esnafın, tarlada, maden ocaklarında, dokuma tezgâhlarında vb. ürettikleri değerin mümkün olan en büyük kısmının alınması teşkil etmektedir. Bu amaçla üç basamaklı bir ticari organizasyon kurulmuştur. Çok basit bir biçimde belirtilirse, organizasyonun tepesinde bankalar ve Türkiye'ye yerleşmiş olan Avrupalı büyük tüccarlar vardır. Bunlar, çoğu Rum ve Ermenilerden olan ikinci basamaktaki aracılar eliyle faaliyetlerini yürütmektedirler. Rum ve Ermeni ikinci basamak aracıları, büyük toprak ağaları ile derebeylerine ürün karşılığı avanslar açmakta ve ürünü toplamak için üçüncü basamaktaki çoğu Türk olan aracıları hizmetlerinde kullanmaktadırlar. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, kendisiyle yaptığımız bir konuşmada, en büyük ihracat şehri olan İzmir'in durumunu şöyle anlatmıştır: "Tepede Vitol ve benzeri Avrupalı büyük tüccarlar vardı. İhracatı bunlar yaparlardı. Vitol gibiler, Rum simsarların hizmetlerinden yararlanırlardı. Mesela Niko Efendi, bu simsarların en ünlülerinden biriydi. Rum simsarlar, mahsulü ipotek ederek, büyük çiftçilere avanslar açarlardı. Rumlar, Türk simsarlar kullanırlardı: Salepçizade, Leblebicizade gibi.

Bu organizasyonu belirtmek için size bir hatıramı anlatayım: İzmir'e girdiğimizde, düşmandan kurtarılmış şehrin tüccarları kan ağlıyordu. Rumlar gitti, ne yapacağız diyorlardı. Bunlar benim mektep arkadaşlığı ettiğim tüccar çocukları idi."

Karadeniz'de fındık ticareti, biri Alman, öteki İsviçreli iki firmanın tekeli altındadır. Bunlar, "çorbacı" adı verilmesi âdet haline gelen yerli Rum ve Ermeni fındık tacirlerinin aracılığıyla faaliyetlerini yürütmektedir. Türk unsur, daha alt basamakta, küçük esnaf durumunda "manav" ve "kırıcı" adıyla yer almaktadır.

Demek ki, yabancı firmaların aracılığını yapan komprador unsurları, daha çok Rum ve Ermeniler teşkil etmektedir.

Yusuf Akçura, "Sebilürreşat"ta bugün "komprador" diye adlandırılan emperyalizmin yerli aracılarını şöyle tanımlamaktadır: Kapitalistler, çok akıllı, çok kurnaz ve çok pratik adamlardır. Sömürecekleri memleketler halklarından kendilerine yardakçı bulmanın işi hayli kolaylaştıracağını pekâlâ takdir ederler. Bunun için bazen fikri ikna yoluyla, fakat çok kez maddi çıkar sağlayarak, toprağından altın, halkından can alacakları memleketin ahalisinden bazılarını kendisine kazanırlar, kendilerine bilinçli ya da bilinçsiz tellallar, acenteler bulurlar. Bu zavallılar, bilerek ya da bilmeyerek, Avrupa kapitalistlerinin mükellef sofralarında yere düşmüş kırıntılara tamah edip, onlara hizmetçilik, çığırtkanlık yaparlar (...)

Bugün şurada gördüğünüz iki üç Osmanlı tüccarı da, nihayet Avrupa sermayedarlarının komisyoncusu ve tezgâhtarı mesabesindedirler:

Avrupa sermayedarlarının fabrika mamulatını dükkânlarında satıp, bir komisyon alırlar, tabir-i diğerle tezgâhtarlık ücreti alırlar..."

Saltanat'ın son günlerinde İstanbul'da yürütülen bir araştırmaya göre, Türk tüccarının durumu şöyledir: İthalat-ihracat ticaretinde Türkler sayı olarak yüzde 4 civarındadır. Komisyonculukta bu oran yüzde 3'ün altındadır. Liman işleri tamamen Türk olmayanların elindedir. Limanda iş görmek için Rumca, İtalyanca ya da Fransızca bilmek gereklidir. Esham ve kambiyo borsasında alıcı ve simsarların yüzde 95'i Türk olmayanlardır. Ancak "İtibar-ı Milli" ve "Adapazarı İslam Ticaret Bankası" gibi bir iki küçük banka, Türk sermayesiyle kurulmuştur. Bankalar gibi, sigorta şirketleri de yabancılara aittir. Toptancı tüccardan iç ticarette çalışanların yüzde 15'i Türktür. Perakendecilerde bu oran yüzde 25'tir. Yalnız işadamı sayısı olarak verilen bu oranlar, iş hacmi ölçü alınırsa, yüzde 10'un bile altına düşebilecektir.

İstanbul'da şehir hizmetleri (su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel vb.), demiryolları, madenler, tütüncülük gibi büyük işler, imtiyazlı yabancı şirketler elindedir. Bu şirketlerin yönetici ve yüksek memurları, yabancı ve yerli Hıristiyanlardandır. Fakat devlete rüşvet kabilinden, aslında bir görevleri olmamakla birlikte, iltimaslı bazı Türkleri kullanmaktadırlar.

Beyoğlu yakasında, bütün mağazalar, lokantalar, eğlence yerleri, Türk olmayanlara aittir. Grande Rue de Pera (şimdiki İstiklal Caddesi), bir Avrupa caddesinden farksızdır. Tek bir pejmürde insana rastlanmayan bu caddede, Fransızca konuşulması doğal sayılmaktadır.[191]

Mütareke yıllarında Türk tüccarını örgütlemeye çalışan Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şu hükme varmaktadır: "Hatırladığıma göre, Türk tüccarı olarak İstanbul'da bir Yağcı Şefik Bey'in ismi işitilirdi. Asmaaltı'nda beş on tüccarımız daha vardı (....)

Bizim Avrupa ile, Amerika ile ticari münasebet kurmuş tüccarımız arasında, aracı kullanmadan iş yapanlar bulunduğunu hatırlamıyorum. Mutlaka Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, ecnebiler arada vasıta olurlardı. Bu durum, yalnız İstanbul'a mahsus değildi (....) Anadolu'daki tüccarımız arasında da doğrudan doğruya Avrupa ve Amerika ile iş gören yoktu. Bunların en kabadayısının kurabildiği münasebet İzmir veya İstanbul'daki ecnebi alıcı ve satıcılara ve aracılara kadar uzanabiliyordu."[192]

Bu sivrilmiş tek tük Türk tüccarının bir örneğini, Lord Kinross, kitabında vermektedir. Bu zat, İzmir'in kurtuluşunda Atatürk'ün tanıdığı ve sonra evlendiği Latife Hanım'ın babası Muammer Bey'dir. Lord Kinross, aileyi şöyle tanıtmaktadır: "Adı Latife idi, ticaret ve gemicilikle uğraşan, dışarı ile alışveriş yapan İzmirli bir zenginin, Uşakizade Muammer

Bey'in kızıydı. Avrupa'da hukuk okumuştu. Fransızcayı bir Fransız gibi konuşurdu. Annesi, babası yazı Biarritz'de geçiriyorlardı."[193]

RUM VE ERMENİ KOMPRADORLARIN YÜKSELİŞİ

Bu tek tük örneklerin dışında, emperyalizm, Türkiye ile ilişkilerinde aracı olarak Rumları ve Ermenileri kullanmıştır. Yalnız Müslümanlar değil, Museviler dahi ikinci plana düşmüşlerdir.

Eskiden beri mali ve ticari alanda avantajlı durumda bulunan bu unsurlar, emperyalist devletlerin açık desteğiyle, iş hayatına egemen olmuşlardır.

Devlet işlerinin Müslümanlara açık bulunması, Hıristiyan tebaa için yükselme yolu olarak ticari ve mali işleri ön plana geçirmiştir. Ayrıca, Müslüman nüfusu eritip tüketen ve bütün enerjilerini ekonomik faaliyetlere akıtmalarını engelleyen uzun süreli askerlik hizmetinden Müslüman olmayanların muaf tutulması, onlara avantajlı bir durum sağlamıştır. Ticari ve mali işlerle uğraşmanın verdiği uyanıklıkla, bu unsurlar, Avrupa dillerini öğrenmişler, sefaretler hizmetine girmişlerdir. Sefaretlere mensup gözükerek, yabancı tüccar gibi kapitülasyonlardan yararlanmanın avantajını bol bol kullanmışlardır. Mesela III. Selim döneminde, İstanbul'un en zengin sarraflarından Tankor oğlu Simiyon, İnebahtı konsolosunun tercümanı sayılarak, vergi ödemekten kaçınmaktadır. Edirne'de Artin isimli bir Ermeni tüccar, Avusturya Elçiliğinden aldığı bir fermana dayanarak Ödiç ismini takınmakta ve "Avusturya tüccarıyım" diye imtiyaz istemektedir. III. Selim, bu sözde tercümanların beratlarını ellerinden almış ve gerçek tercümanların da ticaretle uğraşmasını engellemiştir.[194] Avrupa ile ticaret yapan eski Türk tüccarları geleneğini ihya için "Hayriye tüccarları" kurulmuş, Mahmut zamanında bu tüccarlar yabancı ülkelere geziler de yapmışlardır. Fakat bütün bu tedbirler, Avrupa kapitalizminin emperyalist aşamaya ulaşma yolunda olduğu bir dönemde, tabiatıyla bir işe yaramamıştır. Emperyalist sermaye ve devletler, sistemli bir politikayla, Rum ve Ermeni unsurları, emperyalist politikanın aracı olarak egemen duruma getirmişlerdir. Avrupa devletlerine içişlerimize müdahale yetkisi veren reformların güttüğü amaç, Hıristiyanları imtiyazlı tebaa haline sokmaktı. İmparatorluğun en uzak köşelerinde bile yüzlerce konsolosluk açılması, bunların durumunu güçlendirmiştir. Ticari ilişkilerimizin çok sınırlı olduğu ABD dahi, 1831-1911 yılları arasında 50'ye yakın konsolosluk açmıştır. Konsolosluk enflasyonunun anlamını bir örnekle belirtmeye çalışalım: ABD, 1887'de Sivas'ta bir konsolosluk açmak için başvurmuştur. Hariciye cevap vermiştir ki,

Sivas'ta Amerikalı olarak ancak iki rahip vardır. Ayrıca burada Amerikalıların ticari ilişkileri de yoktur. O halde konsolosluğa da ihtiyaç yoktur. Ama Hâriciyenin, Vekiller Heyeti'nin de onayından geçen red cevabı bir işe yaramamış, Amerikan sefirinin ısrarı üzerine konsolosluk kurulmuştur.[195] Konsolosların çoğu yerlilerdendir; ticaret, tarım ve faizcilikle para kazanmaktadırlar. Konsolosluk sıfatı, onlara hükümetle olan ilişkilerinde avantajlı bir durum sağlamaktadır. Ziya Paşa, padişaha sunduğu raporda, "Tanzimat, derebeyliği lafzen kaldırmıştır. Taşraların her birinde derebeyleri elyevm mevcut olup, fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup birtakımı konsoloslar, öteki de servet ve nüfuz sahibi eşraftır."[196]

YABANCI OKULLAR

Amerikan misyonerlerinin ve öteki ülkelerin çeşitli kuruluşlarının Türkiye'de açtıkları çok sayıda okuldan en çok Rum ve Ermeni unsurlar yararlanmıştır. 1839-1867 döneminde Fransız egemenliğinde 19 okul açılmıştır. 1867'den sonra Amerikalılar, İngilizler, İtalyanlar ve Avusturyalıların da sahneye çıkmasıyla, 1867-1914 döneminde 69 adet yabancı okul faaliyete geçmiştir.[197] Bu okulların yabancı sermayeye personel sağlamakta başrolü oynadıkları şüphesizdir. Amerikan misyonerleri, ayrıca Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktan ümidi kesince, Ermenileri protestan yapmaya yönelmişler ve bunda başarı sağlamışlardır. Ermenileri bağımsız devlet kurmaya teşvik eden, hatta bu faaliyetlerde bulunan Amerikalılar da görülmektedir. Harp Tarihi Dairesi arşivlerinde bulunan Merzifon Koleji Direktörü Amerikalı White'a ait bir mektup, bazı okul yönetici ve hocalarının zihniyetini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Direktör White, şöyle demektedir: "Hıristiyanlığın en büyük rakibi Müslümanlıktır. Müslümanların da en kuvvetlisi Türkiye'dir. Bu hükümeti ve memleketi devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımızı terk etmemeliyiz. Hıristiyanlık için Ermeni ve Rum dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki, bunlardan birçoğu İslamlara karşı mücadelede şehit oldular. Unutmayalım ki, kutsal hizmetimizin sonuna kadar daha pek çok böyle şehit kanı akıtılacaktır. Alevilere de mezhep hususunda serbestlik tanırsak, onlar da bize katılacaklardır. Bizim görevimiz, bu fırsatı kaçırmamak, gereğine uygun hareket eylemektir. Hıristiyanların şimdiye kadar görmüş oldukları zulümlere karşı onların zekâtını ödeyecek bir ruh aşılamalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve muvaffak da olduk."[198] Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara'ya gelen ilk Amerikan Sefiri Grew'un da hatıralarından öğrendiğimize

göre, en büyük diplomatik faaliyeti, kapanan Amerikan okullarının yeniden açılması için hükümete baskı yapmak olmuştur. Merzifon'daki okuldan Türk bayrağı yanında dalgalanan Amerikan bayrağını indirmesi ve pazar günü ders yapılması istenmiştir. Bunun üzerine, Amerikan Kültür Kurulu Başkanı Goodshell, Türkiye'den çekilme tehdidinde bulunmuştur. Büyükelçi Grew, hatıralarında, "Böyle olursa, ben de Türkiye'den ayrılabilirim. Zira bu şartlarda Senato'nun benim elçiliğimi onaylayacağını hiç sanmıyorum" demektedir.[199]

Okulların yanı sıra, Tanzimat reformları gereği, Rum ve Ermeniler, devlet hizmetlerinin en yüksek kademelerinde, özellikle ekonomik işlerle ilgili bakanlıklarda görev almışlardır. Bunlardan sadakada hizmet edenler bulunduğu gibi, yetkilerini yabancı sermaye hizmetinde kullananlar da eksik değildir. Hatta bazen tam bir ihanet söz konusudur. Mesela Trablusgarp Savaşı'ndan sonra, İtalyanlarla bir anlaşmaya varmak için çalışıldığı sırada, Ziraat Nazırı Reşit Paşa, aynı kabinede beraber çalıştığı Hariciye Nazırı Noradongiyan Efendi'nin İtalyanlara, "Durumumuz fenadır, ne isterseniz vermeye mecburuz, fırsatı kaçırmayın, istediklerinizde ısrar edin" tavsiyesinde bulunduğunu iddia etmektedir.[200]

YENİ BİR TİP: LEVANTENLER

Öte yandan, İmparatorluğun Müslüman olmayan unsurları, Avrupa devletlerinden yalnız yardım görmekle kalmamış, birçoğu onların tebaasına geçme olanağını bulmuştur. Türkiye'de böylece gerçek Avrupalıların yanı sıra bir sözde Avrupalı zümre ortaya çıkmıştır. Bunlara "Levanten" ya da "tatlısu frengi" denilmektedir. Mütareke yıllarının İstanbul'unu anlatan *Sodom ve Gomore* adlı romanında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Levanten portresini şöyle çizmektedir: "... Kocasının ölümünden sonra ve onu takip eden miras işlerine kadar hangi milletten olduğunu pek iyi bilmeyen Madam Jimson, nihayet medeni vaziyetini tespite mecbur olunca, epeyce güçlükle karşılaşmıştı. Kocası Cihan Harbinden önce İngiliz olduğunu, Cihan Harbi'nde Avusturya-Macaristan tabiiyetine girdiğini ve Mütareke'den sonra tekrar İngiliz tabiiyetine döndüğünü söylerdi. Fakat, bununla ilgili vesikalar o kadar eksik ve tabiiyet değişikliğine ait işlemler o kadar karışıktı ki bunların içinden bir türlü çıkılamıyordu. Belki müteveffa Jimson hayatta olsaydı, bu meseleyi, daha doğrusu bu karışık davayı halletmek çaresini bulurdu. Fakat o da kendi cinsinden olanlara ne olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini bildirmeksizin oldukça esrarlı bir sessizlik içinde öbür dünyaya göçüvermişti.

Şimdi Madam Jimson'a gerek kocasının para, mal ve mülklerinin kendine geçmesi ve gerek bir başkasıyla evlenmesi, gerek serbestçe gezip dolaşması için mutlaka bir hüviyet vesikasına ihtiyaç olduğu söylenince havai kadın,

–A, ne bileyim ben, diyordu. Bütün bunlarla kocam meşgul olurdu. Benim kim olduğumu soruyorsunuz. Çok acayip şey, benim kim olduğumu bilmeyen var mı? Biz İstanbul'un en tanınmış ailelerinden biriyiz...

Ve günün birinde Madam Jimson'a kendisinin ne İngiliz, ne Avusturyalı olduğu ve elde bulunan belgelere göre mükemmel bir tarzda Türk tabiiyetinde bulunduğu söylenince, müthiş bir öfke alameti gösterdi:

–Ne, ne! Bunu hiç işitmemiştim. Bu yalanı da hangi alçak uydurmuş, söyleyin, hangi alçak bu iftirayı benim üzerime atmış, diye haykırmaya, tepinmeye başladı.

Madam Jimson, ne vakitten beri namusu, temizliği, haysiyeti aleyhinde söylenen şeylerin hiçbirine bu kadar kızmamıştı, sanki onun için Türk olmak rezaletlerin en büyüğü ve lekelerin en kirlisiydi.

Halbuki müteveffa Jimson'un pek eski dostu olan Leyla'nın babası Sami Bey, bu hususta herhangi bir kutsal kitaba el basıp şahitlik edebilirdi. Zira o yalnız Jimson'u değil, Jimson'un babasını da görmüş tanımıştı. Bu adam Mahmutpaşa civarında bir yerde hırdavat ticaretiyle meşgul Samatyalı bir Yahudi idi ve oğlu yirmi iki yirmi üç yaşlarında genç Mişon'la Sami Bey'in Düyun-u Umumiye'de bulundukları zaman, çoğu akşam tatillerinde bu ihtiyarın dükkânına beraber uğradıkları olurdu. Bunun ölümünden sonra, genç Mişon ortadan kaybolmuş ve uzun seneler kâh Londra'da antika satıcılığı, kâh Viyana'da bankerlik ettiği söylenmişti. Sonra yavaş yavaş unutulup gitmişti. Öyle ki kırk kırk beş yaşlarında bir zengin Avrupalı olarak İstanbul'a dönüşünde onu Sami Bey'den başka kimse tanıyamadı, o kadar değişmiş, o kadar büsbütün başka bir adam olmuştu.

Madam Jimson'un kendisine gelince, onun kökünü bilmeyen kimse yoktur! O Beyrut'taki bankası topu attıktan sonra gelip İstanbul'da, Moda'da yerleşen maceracı bir Suriyeli Katoliğin, adıyla sanıyla El-Baruni Bey'in kızıdır. El-Baruni bütün dalaverelerini çevirdikten, bütün çarpma, aldatma ve dolandırma vasıtalarını tükettikten sonra nihayet son kozu olarak talihe karşı kendi kızını oynamak üzereyken bir suvarede, bu Mösyö Jimson'la bir tesadüf, her güçlüğü çözümleyivermişti."[201]

Prof. Fındıkoğlu da yeni egemen sınıfın ve Levantenlerin İstanbul'unun tablosunu şu sözlerle çizmektedir: İmparatorluk içindeki Hıristiyan

ve Musevi reaya öteden beri imparatorluğun ekonomik hayatındaki elverişli rollerine ek olarak, şimdi de Avrupa ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde aracılığa başlıyorlardı.

Bu aracılık dolayısıyla, aynı reaya, kapitalist ve emperyalist devletlerin himayesini kazanınca, Osmanlı toplumunu biçimlendiren toplumsal tabaka ve zümrelerde bir altüst olma olgusu belirdi, sanki yukarıda tasarladığımız ehram tersine döner gibi oluyordu. İzmir, İstanbul, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bursa... gibi merkezlerde mahallesi, mimarisi, kılığı, yaşayışı gittikçe daha çok ayrılan, hatta ara sıra ehramın tepesindeki "millet-i galibe" egemenliğine, ya gizliden gizliye, yabancı devletler aracılığıyla, ya açıktan açığa etkiye başlayan yeni bir sınai-ticari sınıf peyda oldu.

Çoğunu Hıristiyan reayanın teşkil ettiği bu sınıfa "Levanten" ve Türk halkı arasında da "tatlısu frengi" denen bir zümre daha karıştı. Teşekkülü ve ticari mazisi Cenevizlilere, Bizans'a kadar çıkan Galata ve Beyoğlu, İstanbul'un bir tarafına bambaşka bir manzara verdi. XIX. yüzyıla kadar toplumsal hayat tarzı, hatta kıyafeti, meskeni Müslümanlarınkinden pek ayrı olmayan gayri müslim reaya ve Levantenler, artık ayrılmaya, başkalaşmaya yüz tuttu. Kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisi ile İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hammalı ile Türk bir İstanbul doğdu. Eskiden "haraç"a bağlı olan zümre, şimdi İstanbul'un Beyoğlu ve Galata'sında, İzmir'in Kordon'unda ve Frenk mahallesinde... vb. dik başlı yürümeye başlamıştı. Fransız sermayesinin Fransa haricindeki durumunu düşünen bir Fransız maliyecisi, "Beyoğlu'nun bu bakımdan Fransız sömürgelerinden daha emin bir yer olduğunu" söyleyecek kadar ileri gitmişti.[202]

"ALAFRANGA" MÜSLÜMANLAR

Yalnız Hıristiyan reaya ve Levanten mahalleleri değil, Saray da değişmiş, Saray kadınları "Batılılaşma"ya ayak uydurmuştu: "Paris'ten ve Viyana'dan getirtilen dekolte elbise giyen sultanlar, keza Avrupa möbleleriyle dolu salonlarda 'alafranga' yemek yiyorlar, en son yazılan Fransızca romanlardan veya diplomatik skandallardan bahsediyorlardı." – "Âdet haline gelmiş olan Avrupa modasına uymak arzusu, kadınların para sarf etmek hususundaki gayretlerini büsbütün kamçılıyordu. Eski kıyafetlerini tamamen terk etmişler, şimdi İmparatoriçe Eugenie gibi parlak ayakkabılar, Paris modeli danteller, suni çiçekler kullanıyorlardı."[203]

Saray dışında da alafranga kadın tipi türemişti. Ömer Seyfettin, böyle bir talihsiz "alafranga" evlilikten sonra, bu tipi şöyle anlatır: "Muhitimizde

milli Türk kadını yok! Alaturkalarla alafrangalar var. Alaturkalar, hayatta geri kalmış, hâlâ ümmet devrinin zihniyetiyle yaşayan zavallılar... Bunlar, model Türk kadını olamazlar. Medeniyete giren, Avrupalılaşanlarsa, onlar da milli değil! Kimi Fransız, kimi İngiliz, kimi Alman terbiyesi almış kuklalar. Evlenmek isteyen bir genç, kendisine karı ararken bu kuklaları görecek! Bir tane halis 'Türk enmüzeci'ni bulamayacak..."[204]

Okumuşlarda alafranga aydın tipi, tabii ki, kadınlardan çok daha yaygındı. Ömer Seyfettin'in Efruz Bey'i, Batılılaşmış ya da uydulaşmış bu türün ifadesidir. Çağdaş uygarlığa ulaşma çabasındaki ilerici ve vatansever aydınlar ise, Tanzimat metotlarıyla bu amaca ulaşılamayacağını sezmekte, fakat bir yol bulamayıp, Batı kompleksi içinde bocalamaktadırlar. Gazeteci Ahmet İhsan, hatıratında, Avrupa üstünlüğü karşısında ilerici aydının düştüğü aşağılık kompleksini güzel belirtmektedir: "Biz o zaman sanıyorduk ki, Avrupa devletlerinin bize gösterdiği düşmanlık, bizim Ortaçağ biçiminde yaşayışımızdan çıkar. İdaremizin bozukluğundan ve Saray ve Bâbıâli'nin köhne düşüncesinden doğar. Son yüzyılda Avrupa'nın emperyalist devletleri, başta İngiltere bulunmak şartıyla, Türklük aleyhinde durmadan dinlenmeden yayınlarda bulunurlardı. Ünlü Gladstone, İngiliz Parlamentosu'nda eline Kur'an'ı alıp, Türkiye bu kitapla yürüdükçe uygarlığa zararlıdır, demişti. Bu sözle güya adliyemizin ve toplumsal hayatımızın uygarlıkla uyuşamayacağını anlatmıştı. Ve biz gençler yanlış görüş, yanlış inanışla ona hak vermiştik..."[205] Bu gençlere üniversitelerde Sakızlı Ohannes Efendi (Paşa) ile Portakal Mikael Efendi (Paşa), liberalizmin faziletlerini okutuyorlardı.

Emperyalist egemenliğinde Türk üst tabakalarının durumunu belirten bu tabloyu, Batı'da yetişmiş Türkçülerden Yusuf Akçura'nın İslamiyetçi *Sebilürreşat*'ta yayımladığı şu sözlerle tamamlayalım: "XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, Avrupa sermayedarları, Osmanlı Hükümetinin sarraflığını yüklendiler. Hükümet-i Osmaniye'ye, istikrazın tadını tattırdılar. Hükümet-i Osmaniye'ye borçla muhteşem yaşama kolaylığını öğrettiler. Böylece, sermaye, kapital, Osmanlı ülkesine girmeye başladı. Bu, Osmanlı tarihinde çok önemli bir olgudur. Bununla beraber, milletin bir kısmı, yüksek denilen sınıflardan başlayarak, Avrupa uygarlığının fikri ve bedeni zevklerine alışıyordu. Avrupa fikirleri, Avrupa âdetleri, Avrupa libasları, Avrupa kitapları, Avrupa kanunları, Avrupakâri saraylar, kâşaneler, sahilhaneler, mobilyalar, Avrupavari tiyatrolar, kafeşantanlar, daha ne bileyim neler, İstanbul'dan Saray ve vükela dairelerinden her tarafa yayılıyordu. Bu, efendiler, mahut Devr-i Tanzimat'tır."[206]

Belli tarım ürünleri ihracı sayesinde yapılan ithalatın önemli bir kısmı, tarım ve sanayin kalkınmasına değil, büyük şehirlerdeki bu yüksek

tabakaların tüketimini karşılamaya gidiyordu: Kibar mahallelerdeki mağazalarda, "yok, yok" idi. Un, pirinç, şeker bile dışarıdan sağlanırdı. Piyasada Hollanda, İsviçre, Fransa peynirleri, süt hülasaları, her türlü meyve, sebze ve balık konserveleri satılmaktaydı. Bakkal dükkânları, Avrupa ve Amerika mallarıyla doluydu. Domates konservelerinin en iyisi İtalya'dan gelirdi.[207]

Madalyonun bir de öteki yüzü vardı: Fakirleşen halk tabakaları.

PROLETARYA VE LÜMPEN PROLETARYA

Köylerde toprağını kaptıran köylünün proletarleşmesi gibi, Avrupa emtiasının istilası altında, küçük sanat erbabının bir kısmı da fakirleşmekte ve giderek proletarleşmektedir. Cumhuriyet'ten hemen sonra İstanbul Ticaret Odası'nın bir komisyonunca düzenlenen rapora göre, İstanbul'un yüzyıllarca en büyük işi olan saraçlık bitmiştir. Çanta, bavul vb. dışarıdan geldiğinden, bu meslekte ancak 200 kişi kalmıştır. Saraçlar, ithal malı deri ile çalışmaktadır. Fakat deriye 27 kuruş, deriden mamul eşyaya 15 kuruş gümrük konduğu için, saraçlık ölmüştür. Özel sanayi olan dericilik, Yedikule'de 1500 kadar usta ve işçiye bir geçim sağlamaktadır. En gelişen sanayi, kunduracılıktır. Devletin 500 işçi çalıştıran Beykoz Kundura Fabrikası'nın dışında, kunduracılık, 30 bin usta ve işçiye iş sağlamakta ve Amerika'ya günde 2 bin çift terlik ihraç edilmektedir. Yalnız yarı lastik, yarı bez fabrika mamulatı ayakkabılar, dışarıdan az gümrükle gelip piyasada ucuz satıldığından, bu alanda da güçlükler vardır. Dokumacılık, çok gerilemiştir. Pamuk iplikleri ve pamuklu dokuma, çoğu İtalya ve İngiltere'den olmak üzere, dışarıdan gelmektedir. Son zamanlarda suni ipekten küçük örme sanayi gelişmiştir. Bu alanda binden fazla makine ile 3-4 bin kişi çalışmaktadır. Demircilik çökmüştür. Bütün demirler gibi, demir eşya da ithal olunmaktadır. Demir mamulatı sanayi yılda yalnız 30 bin lira gibi çok düşük değerde imalat yapmaktadır.[208]

Fakirleşen ve usta kalfaları proletarleşen bu küçük sanatlar kesiminin dışında, imalat sanayinde, 5'ten fazla işçi çalıştıran işyerlerinde, kısmi bir araştırmaya göre, 1913 yılında 666'sı idari ve teknik personel olmak üzere 16. 975 kişi çalışmaktadır. Yalnız yedi önemli yerleşme merkezinde yürütülen bu araştırma, gıda, inşaat malzemesi, dericilik, kereste, dokuma, matbaacılık, kimya gibi işkollarını kapsamakta, metal, alkollü içkiler, kundura ve hazır elbise işkolları araştırma dışında kalmaktadır. İmalat sanayinde gerçek işçi sayısı bu miktarın üstündedir. Ayrıca devlet tersaneleri ve tütün imalatı ile demiryolları, su, havagazı, tramvay,

liman vb. gibi kamu hizmetleri niteliğinde ve yabancıların tekelinde bulunan imtiyazlı şirketlerde küçümsenmeyecek miktarda işçi çalışmaktadır. Madenlerde işçileri, köylüler teşkil etmektedir. Mesela kömür madenlerinde, uzunca bir süre, Zonguldak köylüsü, 13 yaşından 50 yaşına kadar 15 gün tarlada, 15 gün madende çalışmakla yükümlü tutulmuştur. Limanda, gümrüklerde, ticaret yerlerinde, hanlar ve depolarda iş gören hammallar ise, lonca halinde örgütlenmiştir.

Demek ki, açık pazar şartlarına rağmen, bir proletarya gelişmektedir. Fabrika işçilerinin sayısının 50 bini bulduğunu, 1910 yılında imparatorlukta yalnız örgütlenmiş işçi sayısının 125-150 bine ulaştığını ileri süren yazarlar vardır.[209] Lütfi Erişçi ve Hüseyin Avni Şanda'nın araştırmalarında belirttikleri üzere, bu işçilerin çalışma şartları çok ağırdır ve ücretler düşüktür. Anadolu Demiryolları'nın Alman müdürü, "Türk işçisi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytinle geçinebilir" buyurmaktadır. Bununla birlikte, tarımdaki ücretlere nazaran, tarım dışı kesimdeki ücretler yine de bir miktar yüksektir. Lütfi Erişçi, "İş günü 16 saati buluyor, muvakkat ve acemi işçilerin aldığı ücretler, hayat şartlarının ağırlaşmasına rağmen 6-7 kuruşu geçmiyor, zirai sahada ise birkaç kuruşa iniyordu" demektedir.[210]

İşçi, 1908'den sonra gösterilen çabalara ve bu konudaki iddialara rağmen, aslında örgütsüzdür. 1872 yılında İstanbul tersanelerinde ücretler ödenmediği için başlayan ilk grev, spontane bir hareket sayılabilir. 1908'den sonra görülen grev dalgası ise, sosyal olduğu kadar, yabancı şirketlere karşı birçok halde memurların da katıldığı ve öncülük ettiği milliyetçi bir nitelik taşımaktadır. Mütareke yıllarındaki grevler için de aynı şeyler söylenebilir. İşçi hareketi, kanunlarda yapılan değişiklikler ve bu harekete destek olan sol entelektüel grupların faaliyetlerinin engellenmesi ile, uzun süre duraklama göstermiştir.

Sanayinin pek cılız olduğu İmparatorluk Türkiyesi'nde işçiden çok işsiz vardır. Seyyar satıcı, boyacı, küfeci, dilenci vb. biçiminde, bugün "gizli işsiz" dediğimiz on binlerce insan lümpen proletaryayı teşkil etmektedir. Köylerden büyük şehirlere akın ve Avrupa rekabeti karşısında çöken geleneksel küçük sanatlar, lümpen proletaryanın saflarını beslemektedir. Ziya Gökalp'in çömezi Tekinalp, "Sapasağlam yüz binlerce insan boş ve tufeyli" duruyor diye yakınarak, bu konuda şunları söylemektedir: "Hiçbir kıymet istihsal etmeyen ve toplumumuz için zararlı olan bu tufeyliler, sayısız tembeller, koca şehri kaplamıştır. Bunların yüzünden memleket ekonomisi hastadır. Ötede beride bir sürü aylak kundura boyacısı, ufak tefek işporta eşyası satan insanın gerçek istihsal işlerinde kullanılması gereklidir."[211] Tekinalp'in unuttuğu nokta,

emperyalizmin açık pazar haline getirdiği ekonomilerde lümpen proletarya saflarının kaçınılmaz biçimde çoğalacağı ve bunun önlenemeyeceğidir. Aşırı sefalet ve aşırı zenginlik, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin büyük şehirlerinin ilk göze çarpan özelliğidir.

İşte Türkiye'nin Tanzimat tipi Batılılaşma döneminde biçimlenen yeni toplumsal yapısı, kısaca bundan ibarettir. Yalnız, bu tabloyu tamamlamak için, yeni yönetici sınıfı ve Saray'ı da ele almak gereklidir.

KOMPRADOR DEVLET

İsmet Paşa, 2 Mart 1934'te Ankara'da ilk inkılap dersini verirken, Osmanlı nizamı, "ecnebilerin elinde Türk milleti aleyhine vasıta olmak rolüne alışmış idi" ibaresini kullanmaktadır. Gerçekten Tanzimat tipi Batılılaşma ile birlikte, yabancıların elinde Türk milleti aleyhine vasıta rolünü benimsemiş bir yönetici zümre ortaya çıkmıştır.

"Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye ihtimal yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir" diyen Fuat Paşa, bu yeni yönetici zümrenin siyasi felsefesini dile getirmektedir. Fuat Paşa gibi, Tanzimat'ın büyük isimlerinden olan Âli Paşa da, Londra Elçimiz Müzürüs Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, Türkiye'de gerçek iktidarın kimlerin elinde bulunduğunu açık açık yazmaktadır: "Görevini yaparken, konsolosların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali mahvolmuş demektir. Vükelâ-yı devlet de aynı durumdadır. Vükelasını azil ve nasp eden padişah değildir."[212]

O halde, Tanzimat sayesinde katil ve müsadere kâbusundan kurtulan yüksek yöneticiler, ikbal yolunu yeni efendilerde aramışlardır. Zaman zaman öteki devletlere de göz kırpmayı unutmamakla birlikte, Fuat ve Âli Paşa Fransızları, Reşit Paşa İngilizleri seçmiştir. Mahmut Nedim Paşa, Ruslara yaslanmıştır. Daha sonraları Kâmil Paşa, bütün kariyerini, "İngilizler, benim sözümü dinler" sloganına dayandırmıştır. Rüzgâr Alınanlara dönünce, daha Konya Valiliğinde Alman Büyükelçisinin gözüne girmeye çalışan Ferit Paşa, uzun yıllar değişmez Sadrazam olmuştur. Abdülhamit'in sağ kolu Tahsin Paşa, Abdülhamit'in Meşrutiyet'e kadar Sadrazam yaptığı Ferit Paşa'nın yükselişini şöyle anlatmaktadır: "Ferit Paşa, daha Konya Valisi iken, Anadolu Demiryolu dolayısıyla Alman Sefiri Baron Marschall'in gözüne girmeye çalışmış ve başarmıştır. Alman siyasetinin o zamanlar mevkii kuvvetli idi. Alman dostluğuna verilen önem ve değerin yanı sıra, özellikle Baron Marschall gibi

dirayetli ve gözde bir Alman sefirinin övgüsü, elbette etkili ve verimli olurdu.

Ferit Paşa, yaradılıştan son derece hasis olmakla beraber, Baron Marschall'e ve karısına hediyeler sunmaktan ve Alman çıkarlarını koruma hususundaki işgüzarlığını bu suretle zarifane ve cemileperverane davranışlarla tamamlamaktan geri kalmazdı. Ferit Paşa'nın bu tedbiri, nihayet tesirini gösterdi, Padişah'ın huzurunda Baron Marschall, Konya Valisini uzun uzun övdü."[213] Bu sayede Ferit Paşa, Almanya'nın istediği Sadrazam olarak iktidara geldi ve uzun yıllar orada kaldı.

Yalnız en üst basamakta değil, artık idarenin her basamağında ikbal yolu sefaretlerden geçmektedir: Uygarlıktan yana yeni Osmanlılardan Ziya Paşa, daha 1869 yılında, Batı'ya çevrik yönetici tabakanın tablosunu şöyle çizmektedir: Reşit Paşa'nın Avrupa devletlerine hoş görünmeyi sefaretlerin iltimaslı tutumunda araması, müdahale kapılarını açmıştır. Bu kapılar, bir daha kapanmamıştır. "O zamana kadar biz mukavvadan masnu bir aslan gibi, hariçten nazar edenlere dehşet verirdik ve bizi hariçten görenler, bu şekl-i muntazamın içinde birçok şeyler olmalıdır, itikadında idiler." Ama "Avrupalılar, birdenbire esrarımızın iç perdesine kadar" girince, "hakikat-i halimiz"i anladılar.

Eskiden sefirler, yalnızca tebaalarının işleriyle uğraşır, devletlerinden aldıkları direktifi Bâbıâli'ye iletmekle yetinirlerdi. Sadrazam azlolunmuş, Defterdar Efendi sürülmüş, Kethüda Bey değişmiş, sefirleri zerrece ilgilendirmezdi. Sefaret tercümanları, "ayda yılda bir kere" önemli bir iş çıkarsa, Reis Efendi'yi (Hariciye) görebilirlerdi. Sefirler ise, bir geldiklerinde, bir de ayrıldıklarında Padişah ile karşılaşabilirlerdi. Sadrazamla görüşmeleri dahi çok enderdi. İzmir, Selanik, Trabzon, Edirne gibi yabancıların çok bulunduğu ticaret merkezlerindeki konsoloslar, belli işlerin dışında hiçbir şeye karışmazlardı. Vakta ki, Reşit Paşa, sefirlerin nüfuzunu kendine ikbal yolu açmak için kullandı, "sefaretler dahi himayetlerini pahalı satmaya başladılar. Her defa ki Reşit Paşa mesnedinden düşürülür, bir sefaretin kuvvetiyle tekrar yerine getirilirdi." Sefaretler, bu yoldan içişlerimize "parmak sokmaya" koyuldular. Sefirlere, hanımlarına ve tercümanlara hediyeler, "Beyoğlu, Büyükdere ve Tarabya'da haneler" yağdırıldı. Sefirler ve tercümanlar, "mülkümüzde hükümran olmak lezzetine" alıştılar. "Mesalih üzerinden milyonlar kazanmaya dadandılar." Bâbıâli, sefaretlerin fikrini almadıkça, yenilikler yapmaya cesaret edemez oldu. Bizim tebaamızdan ticaret edenler, yabancıların nail olduğu imtiyazlardan yararlanmak için tabiiyetlerini değiştirdiler. İstanbul'da ve taşrada, Müslüman olmayan "nice bin erbab-ı servet" yabancı devlet tebaası oldu. Düne kadar el etek öpenler, "mesela Samatyalı

Kaspar, bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusya tercümanı ile Hariciye Nazırı'nın yanına gelip üst yanındaki sandalyeye oturdu. Ve cebinden tütün kesesini çıkarıp cigaracığını yaktı ve Nazır Paşa'nın burnuna üfleyerek ayaklarını birbiri üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü." Ancak sefaretler, bu yardımlarını karşılıksız yapmıyorlardı. "Adamına ve işine ve tutturuluşuna göre paralar alınırdı." Böylece devletimiz, "tebaasının ehl-i servetini" yitirdi. "Ecnebi sefaret memuriyetleri, milyonlara malik oldular."

Konsoloslar da bulundukları yerlerdeki devlet memurlarının işlerine müdahaleye koyuldular. "Akçeler kazandılar. Haksız işleri sahabetle yürüttüler... Nice bin tebaa-i halisanı baştan çıkardılar." Konsolosların işlerine karışmalarına karşı çıkan devlet memurları, Bâbıâli'ye şikâyet edilip işlerinden atıldılar. Vilayetlerdeki memurlar, "konsoloslukların kavasları hükmünde kaldılar." Konsolosun, sefaret tercümanına yazdığı bir mektup dahi, vali ve mutasarrıfların işlerinden uzaklaştırılmalarına yetiyordu. Bu sebeple, her yerde, mülkiye memurları konsoloslara hoş görünmeyi "birinci vazife" saydılar. Çünkü "memur dahi o memuriyeti, ne güçlükler ve ne türlü eller ve etekler öpmekle ele geçirdiğini ve sarrafa olan borcunu ve mahcubiyetini" göz önünde tutmak, işini kaybederse ailesinin çekeceği ıstırabı düşünmek zorundaydı. Memur, "bizzarure ve bilmecburiye, memleket yıkanlara" yardım eyledi. "Namus ve hamiyeti, menfaat-i zatiyeye tercih edenler" işlerinden atıldılar. Yerlerine "Bâbıâli'nin mizaç ve meşrebine muvafık olanlar" getirildi. "Aceze-i ahali" uğradığı zulüm yüzünden hükümete başvurunca, "kapıyı kapalı veya hasımlarını haklı buldular."

Sefaret tercümanları da büyük kudret sahibiydiler. "Pizani'ler, Scheffer'ler, Outrey'ler, Delaporte'lar, Mayer'lerden her biri bir sefir-i murahhas tarzında, hariciye nazırlarına hükmettiler. Bayağı bir adama söylenmesinden hicap olunacak sözleri, sadrazamların yüzlerine karşı söylediler. Onunla beraber, yine her işlerini istedikleri yolda yürütüp, milyonlar kazandılar. Murassa kutular ve elmaslı çiçekler ve hane ve yalı gibi atâyâ ve hedâyâ yine başka. Bu tercümanlar, Bâbıâli'nin nezaket-i miskinanesi sayesinde öyle büyük işler becerdiler ki, mensup oldukları devletler nezdinde bile kesb-i ehemmiyet ettiler. Sefir olanlar değişip, bunlar damızlık gibi yerlerinde kaldılar."

"Bir tercümanın Saray-ı Hümayun'a gidüp birkaç söz söylemesi ile bir sadrazamın azledildiği ve diğerinin ifadesiyle, âharinin Hariciye Nezareti'ne tayin olunduğu defaatle vuku buldu."[214]

İşte böylece, gözleri sefirlere, tercümanlara ve konsoloslara çevrik bir komprador bürokrasi doğdu. Komprador bürokrasinin fonksiyonu,

ülkeyi, Avrupa sermaye gruplarının çıkarlarına göre yönetmekti. Tabii ki bundan, o da bol bol payını almaktaydı. Yabancı firmalara dağıtılan imtiyazlar ve verilen siparişlerden devletin temsilcileri de yararlanmaktaydı. İngiliz Avam Kamarası'nda konuşan diplomat Sykes, "Biliyorum, Sultan'ın hükümeti rüşvet almakla suçlandırılmaktadır. Rüşvet alıyorlar, ama söylemeliyim ki, Avrupalılar onları bu yola itmektedirler" diyerek, bu durumu belirtmekteydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca yayımlanan belgeler, satılmışlık iddialarıyla doludur: "Harbiye Nazırı M. Rıza Paşa – Başlangıçta çok kuvvetli bir İngiliz dostu iken yavaş yavaş Almanların tarafına dönmüştür. Essen (Krupp) ile olan ilişkisi, müthiş servetinin kurulmasına yardımcı olmuştur... Siemens ve Halkske, ona çok faydası dokunan tesisler kurmuşlardır. Bahriye Nazırı Hasan Tahsin Paşa 25 yıldır Bahriye Nazırı olup 3 milyon Sterlin servet toplamıştır. Her yıl gemi yaptırmak için para ve müsaade alır, fakat hiçbir şey yaptırmazdı vb. vb..."[215]

Komprador bürokrasi, Meşrutiyet'ten sonra da fonksiyonunu eskisi gibi sürdürebilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, hatıratında bunu hayretle anlatmaktadır: "Hükümetçe 20 maden imtiyazının verilmesini kabul ettik. Bu maden imtiyazlarını isteyen iş sahipleri, uzun zamandan beri oyalanıyorlardı. Bizden önceki hükümetlerin bu oyalamadan maksatları, iş sahiplerini müracaata mecbur bırakıp para almakmış. Yani aynen Sultan Hamit devrinde olduğu gibi. Beyazıt-Şişli arasında tünel yapılması projesi de bu suretle uyutulmuştu. Bu tünel projesi hükümetçe tasdik edilmiş, Padişahtan iradesi bile alınmış olduğu halde, harekete geçilemiyordu. Eski Sadrazam Sait Paşa, bu imtiyazı vermek için Deutsche Bank'tan 15 bin altın rüşvet istemiş. Bunu Almanya Büyükelçisi Baron Wangenheim bizzat bana söyledi...

Bu mesele üzerinde tahkikat yaptım. Öğrendim ki bir Fransız firmasının temsilcisi de, bu Beyazıt-Şişli tünel imtiyazının Alınanlara değil, kendilerine verilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne 3 milyon altın teklif etmiş."

"Krupp fabrikalarına 750 bin altınlık sipariş vermiştik. Skoda fabrikalarının mümessili Joseph Huber geldi. Kendilerine de sipariş verilmesi için ricada bulundu. Krupp'tan daha ucuz fiyat ileri sürdü ve bana bir miktar borç vermek istediklerini söyledi. Anladım ki memlekette henüz rüşvet kalkmamış."[216] Yabancı firmalar mevkilerini güçlendirmek için, Abdülhamit zamanında, Sultan'a çok yakın resmi görevlileri şirketlerinin yönetim kurullarına almayı kârlı bulmuşlardır. Bir araştırmada Abdülhamit ve çevresi hakkında şu bilgi verilmektedir: "Osmanlı Bankası Direktörü Pangiris, Sultan'ın mali müşaviridir. Banka, Sultan'ın

kişisel servetini yönetmekte ve sıkıştığı zaman ona para vermektedir. Düyun-u Umumiye Meclisi'nde bulunan ve daha sonra Vickers tekelinin direktörlüğünü yapan Sir Vincent Caillard, Sultan'ın uzun yıllar İngiltere Başbakanı ile ilişkilerini yürüten mutemet aracı olmuştur. Hariciye Nezareti, yabancı tekellerin adamlarıyla doldurulmuştur. (Meşrutiyet'ten sonraki) Hariciye Nazırlarından Noradungiyan Efendi, Osmanlı Bankası'na bağlı Genel Sigorta ile İzmir ve Selanik Elektrik Şirketi'nin İdare Meclisi Başkanıdır. Abdülhamit'in yakınları, yabancı şirketlerin mutemet adamları kesilmişlerdir. Sultan'ın sırdaşı Kâmil Bey, yabancıların ünlü ajanlarındandır. Sultan'dan İstanbul'un su işlerini ıslah için imtiyaz almış ve bunu Fransız bankalarına satmıştır. Sultan'ın yakını Hasan Fehmi Paşa, bir Osmanlı-Fransız şirketinin başkanıdır. Saray erkânı demiryolu, tramvay, elektrik ve gaz tesisleri imtiyazlarını yabancı şirketlere peşkeş çekerek büyük kârlar sağlamışlardır. Yabancılara verilen tütün tekelini yürüten Reji'nin İdare Meclisi üyelerinden biri, Sultan'ın kâtibi Nuri Bey'dir. Başka bir kâtibi, Süreyya Paşa, kurşun madeni işleten yabancı bir şirketin başkan yardımcısıdır. Hamdi Bey, Galip Paşa, Selim Paşa gibi Sultan'ın yakınları, Alman ve Fransız şirketlerinin ortaklarıdır."[217]

Araştırmada verilen bu bilgiler yüzde yüz sıhhatli olmayabilir, fakat ana çizgileriyle, hiç şüphe yok ki, Tanzimat Batıcılığının yarattığı yeni bürokrasinin çehresini ortaya koymaktadır. Kariyerini yabancı devletler ve sermayedarların iltimasına bağlayan, onlardan komisyon alan bu yeni bürokrasinin, eski Osmanlı bürokrasisi ile bir ilgisi yoktur. Bu, emperyalizmin ürünü olan yeni bir türdür. Emperyalizmin Türkiye'deki birinci kolu Rum ve Ermeni tüccarları ise, ikinci kolu yeni Osmanlı bürokrasisidir. Bu komprador bürokrasi, emperyalist talanda üçüncü planda bir rol oynamaktan kurtulup daha üst kademelere geçmeye heves eden Müslüman burjuvazinin önüne dikilecek kadar yabancı çıkarlarla sarmaş dolaş olmuştur.

Hüseyin Avni Şanda, komprador bürokrasi hakkında şu ilgi çekici görüşü ileri sürmektedir: "Saray adamlarının, devletin üst basamaklarına tünemiş paşaların, Batı emperyalistlerinden komisyonlar alarak, imtiyazlar vermeleri olağan işlerdendi. Mesela bir nazırın, yabancı bir silah fabrikasının komisyoncusuyla işbirliği ettiği ve satın alınan her mavzer başına bir kuruş aldığı görülmüştür.

Böylece Avrupa kapitalizminin ajanları ile rüşvetçi devlet adamlarını içinde toplayan bir sınıf meydana gelmişti. Bu sınıf sermayesini emlak üzerine kapatan yeni bir rantiye sınıfıdır. İstanbul semtlerindeki han, apartman ve köşk adları bu sınıfın canlı tanıklarıdır.

En yüksek gelişimini II. Abdülhamit zamanında bulan bu sınıf, endüstri sermayeciliğine, büyük teşebbüslere girmek isteyen yerli burjuvazinin uyanış hareketlerine, ekonomik çıkarları dolayısıyla engel oluyordu. Anonim şirketlerin kuruluşunu bile 'padişaha karşı bir toplantı yeri olan bir dernek' diye göstererek yasaklıyordu. Devletin siyasi kudretinden faydalanan bu zümre için istibdadın devamından daha elverişli bir durum olamazdı. Bu devirde devlet, yerli endüstriye karşı büyük bir ilgisizlik gösteriyordu:

... 1889 yılında İstanbul Ticaret Odası, iç gümrüklerin kaldırılması için Ticaret ve Nafia nezaretlerine başvurmuştu. Öte yandan makarna fabrikatörleri, iç gümrükler yüzünden fabrikalarının beş yıl içinde kapanacağı yolunda, Ticaret Odası eliyle, Ticaret Nezareti'ne bir dilekçe vermişlerdi. Uzun yıllar süren bu şikâyetlerden, elle tutulur bir sonuç elde edilemedi.

Yerli endüstrinin doğması, hatta evvelce kurulmuş fabrikaların gelişmesi, yabancı kapitalizme simsarlık eden ve yarı koloni münasebetlerinin sürüp gitmesini isteyen böyle bir sınıfın zararına sonuç verebilirdi."[218] Şüphesiz ki, emperyalizmin empoze ettiği açık pazar şartlarında, Osmanlı Devleti, yerli sanayi geliştirmek isteseydi dahi –ki Abdülmecit zamanında bu denenmiştir–, başarıya ulaşması olanağı yoktu. Fakat emperyalizmin bir ürünü olan komprador bürokrasi, çıkarları dolayısıyla, böyle bir gelişmenin karşısına çıkmıştır. Nitekim Abdülhamit devrinde, yerli bir şirketin kurulduğuna rastlanmamaktadır.[219] Görünüşe göre, XIX. yüzyılda tek anonim şirketimiz, 1850'de kurulan emektar Şirket-i Hayriye'dir. Şirket, Paşalar ile Galata sarraflarının ortaklığına dayanmaktadır. Yüksek devlet memurlarıyla Galata sarraflarının ortak şirket kurup işletmeleri, o devrin anlayışına uygundur.

1 NUMARALI KOMPRADOR: ABDÜLHAMİT

Bu komprador bürokrasisinin tepesinde Saray ve özellikle Abdülhamit bulunmaktadır. Abdülhamit, "Ulu Hakan" adıyla bugün dahi bazı çevrelerce politika sahnesinde bayrak olarak kullanılmaktadır. Abdülhamit'i hâlâ aktüel tutan nedir? Bu soruyu cevaplandırmak için, Abdülhamit üzerinde biraz duralım:

Abdülhamit, otelci Sultanlara pek az benzeyen ilgi çekici yeni bir tiptir: Tanzimat'ın "Batılılaşma" ortamı içinde yetişmiştir. Sultan Abdülaziz'in yanı sıra Fransa ve İngiltere'yi dolaşmıştır. Esasen Türkiye'de de Avrupai bir ortam içinde yaşamaktadır. Gecelerini Tarabya'daki

malikânesinde Belçikalı tuhafiyeci kız Flora Cordier ile birlikte geçirmekte, gündüzleri de büyük bir şirketin umum müdürü olan İngiliz komşusu Mr. Thomson ile dostluk etmektedir. Ayrıca Abdülhamit, küçük yaştan kapitalizmin borsa oyunlarına ilgi duyan belki de ilk Sultan'dır. Bir İngiliz yazarı, borsacı Abdülhamit'i şöyle tanıtmaktadır: "Beyoğlu'ndaki kahveler yerine Galata'daki bankalara gitmeyi tercih ediyordu. Bu suretle Abdülhamit, Rum bankacı Zarifi ve Ermeni borsa simsarı Assani ile bu devirde sıkı bir dostluk kurmuştu. Uzun seneler devamınca, onun bu dostluklara sadık kalarak, bu şüpheli tatlısu frenklerini Yıldız Sarayı'nda verdiği tantanalı ziyafetlere davet etmesi, bazı yabancı sefirlerin şikâyetlerini mucip oldu.

Abdülhamit incilerle işlemeli perdelerin arkasındaki banka muhasebe servislerinin havasız ve loş odalarında meşgul olmayı çok severdi. Önce çekinerek, sonra da yavaş yavaş cesaret göstererek Galata borsasında oynamaya başladı. İlk defa bankacı Zarifi'nin tavsiyelerine uyarak borsada yaptığı yatırımlardan çok memnun olmuştu. Zira tahta çıktığı sırada 70 bin lira değerinde bir servet toplamış bulunuyordu.

"Padişahın her türlü mali operasyonlardan elde edilen menfaatlere ve faizciliğe karşı gösterdiği temayül, Türk ve İslam geleneklerine o kadar aykırı düşüyordu ki..."[220]

Tahtın tabii mirasçısı olmayan Abdülhamit, V. Murat'ın akli rahatsızlığının yarattığı fırsatı, borsa oyunları gibi iyi değerlendirmeyi bilmiştir. İngiltere'nin gözünde değerli bir idare adamı olan Mithat Paşa'dan daha yararlı gözükmeyi başarmıştır. Dostu iş adamı Thomson'a "kendisinin mümkün olduğu kadar her hususta, İngiltere Hükümetinin fikir ve telkinleriyle hareket etmek tasavvurunda" bulunduğunu söylemiştir. Abdülhamit, bu mesajın derhal ait olduğu yere ulaştırılacağını bilecek kadar zeki idi. Nitekim Elçi Sir Henry Eliot ile Disraeli, "Genç Sultan'ın güzel ümitler verdiğini" söylemekte gecikmemişlerdir.[221] İngilizlerin bir zamanlar ümit bağladıkları Mithat Paşa'nın sürülüp öldürülmesinde ve Anayasa'nın rafa kaldırılmasında çok pasif kalmaları, "Genç Sultan'ın verdiği güzel ümitler"le az çok ilgili olsa gerektir. Abdülhamit, İngiliz dostluğuna gerçekten sadakatla sarılmış, Rusların Yeşilköy'e kadar gelişinden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın ağır şartlarını biraz hafifletmesi için, Majestelerinin Hükümeti'ne 1878'de Kıbrıs Adası'nı lütfetmiştir. J. Haslip'e göre, bu hediyede üç Rum'un büyük payı vardır. Bunlar, Devlet-i Aliye'nin Londra Sefiri Müzürüs, banker Zarifi ve Sultan'ın özel hekimi Mavroyani'dir. Esasen Rusya'nın o tarihlerde çok fazla genişlemesine, çıkarları gereği herhalde karşı duracak olan İngiltere, politika borsasında Abdülhamit'ten daha usta bir oyuncu olduğunu ispatlayarak, bir

taşla iki kuş vurmuş ve "hizmetlerine karşılık" Kıbrıs'ı almıştır.*

Gençliğinde borsa oyunları ile ilgilenen Abdülhamit, tahta geçince, Padişahlık mallarının dışında, muazzam bir kişisel servet edinmeye dikkat etmiştir. *Abdülhamit'in Hatıra Defteri* adlı ve Sultan'ı savunan bir kitaba göre, "Abdülhamit, menkul ve gayrimenkul servetini çok iyi işletmekte, bu ciheti ehil kimselere tevcih edip, dikkatle kontrol etmektedir." 150 parça çiftlik, bankalara yatırılmıştır ve borsada işletilen menkul değerler, bazı fabrikaların gelirleri ve bir kısım vergilerden alınan pay, çeşitli komisyonlarla artarak Sultan'ın servetini teşkil etmektedir. Abdülhamit'in tahttan indirilişinden sonra, para sıkıntısı içindeki İttihatçılar, devlet ihtiyaçlarında kullanmak üzere, Abdülhamit'in servetini ele geçirmeye çalışmışlardır. Abdülhamit'in yakınlarından Nadir Ağa, Yıldız Hazinelerinin bulunduğu bir yeraltı tesisatından söz etmiştir. Mahzende yarım milyon değerinde on bir torba altın ve değerli taşlarla, bazı hisse senetleri bulunmuştur. Bu, tabii ki, beklenenin çok altında bir miktardır, İttihatçılar, Abdülhamit'in Saray'dan ayrılırken unuttuğu bir defter sayesinde, servetin büyük kısmının yabancı bankalarda saklandığını öğrenmişlerdir.[222] Müslümanların Halifesi, tıpkı bugünün Arap şeyhleri gibi, altınlarını ve hisse senetlerini, ancak yabancı büyük bankalarda güvenlikte görmüştür. Böylece, parasını daha çok yabancı hisse senetlerine yatırarak ve yabancı bankalarda işleterek, yabancı ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

Yabancı bankalara yatırılan bu para ve hisse senetlerini, Abdülhamit'in rızası olmadıkça çekebilmeye imkân yoktu. Fethi (Okyar) Bey ve bir arkadaşı, Abdülhamit'i ikna etmekle görevlendirilmişlerdir. Teşebbüsün başarısı üzerine, Crédit Lyonnais ve Deutsche Bank'ta bulunan para ve

---

* Bu arada hatırlatalım ki, "İmparatorluğu parçalanmaktan kurtaran büyük dış politika üstadı" şöhretine rağmen, İmparatorluğun büyük kısmı, Abdülhamit zamanında elden çıkmıştır: Ruslar, Batum, Kars ve Ardahan'ı alarak Anadolu'da ilerlemişlerdir. İngilizler, Kıbrıs'tan sonra Mısır'a yerleşmiş, Sudan'ı almış, Kuveyt üzerinde fiili egemenliklerini kurmuş, Sina Yarımadası ve Akabe bölgesi üzerindeki iddialarını kabul ettirmişlerdir. Fransızlar, Tunus'a el koymuşlardır. Avrupa'daki arazinin yarısından çoğu, Abdülhamit zamanında kaybedilmiştir. Karadağ, Sırbistan, ve Romanya bağımsızlık kazanmış, Bulgaristan fiilen bağımsız olmuştur. Avusturya, Bosna-Hersek'i işgal edip yönetmeye koyulmuştur. İngiliz donanmasının İzmir'i işgal tehdidi altında, Dulsigno limanı ile Boyana Nehri'ne kadar uzanan arazi, Karadağ'a bırakılmıştır. Yunanistan'a Tesalya verilmiştir. İngiltere'nin baskısıyla, Girit'te Osmanlı askeri atılmış, Osmanlı bayrağı indirilmiş ve ada, fiilen bizim olmaktan çıkmıştır. Bulgaristan Şarki Rumeli'yi ilhak etmiştir. Balkan Harbi'ne kadar elimizde kalan Makedonya ise, geniş ölçüde yabancı devletlerin kontrolüne girmiştir. Böyle bir bilanço, Abdülhamit'in dış politika üstatlığına herhalde gölge düşürmektedir. Fakat bu durumdan ötürü Abdülhamit'i suçlu tutmak insafsızlıktır. Zira herşey bizim dışımızda ve Avrupa başkentlerinde geçiyordu. Avrupa başkentlerindeki pazarlıklarda anlaşmaya varıldığı ölçüde, İmparatorluk parçalanıyor ve bize de boyun eğmekten başka yapacak fazla bir iş kalmıyordu.

hisse senetleri devlete intikal etmiştir. Eski Mabeyn Kâtiplerinden Ahmet Reşit Bey, bunun o zamanın parasıyla 4 milyon lirayı bulduğunu yazmaktadır.[223] Bu, Sultan'ın menkul servetidir; asıl servetini gayrimenkuller teşkil etmektedir. Abdülhamit, Suriye, Mezopotamya, Arnavutluk vb.'de yüzbinlerce hektar araziyi özel mülkiyetine geçirmiştir. Irak'ta petrol bulunan alanları da kendi hesabına kapatmıştır.

Bu serveti ele geçirmek için, mirasçıları, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra "The Sultan Abdulhamit Oil Wells" ve "The Sultan Hamit Han Estates Ottoman" adlı iki şirket kurmayı denemişlerdir. Birinci şirket, mirasçılara Irak petrolünden hisse sağlayacak, ikinci şirket de o zamanın parasıyla 91 milyon 500 bin liraya eriştiğini hesapladıkları Abdülhamit'in emlakini ele geçirmeye çalışacaktır. Bir kısım Amerikan ve İngiliz bankaları, gerekli "politik temas ve gayretler"in finansmanını yüklenmişlerdir.[224]

1946'da Türkiye çok partili siyasi hayata geçince, Cumhuriyet'le birlikte unutulan Abdülhamit yeniden politika sahnesine çıkmıştır. Bir milletvekili –Osman Nuri Koni–, Abdülhamit'in mallarının hesabını CHP Hükümetine sormuştur. Prof. Kemal Karpat'ın yazdığına göre, o zamanın Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal, verdiği cevapta şu açıklamayı yapmıştır: "Temyiz Mahkemesi, Halifeliğin ilgası ve Halife'nin mallarının müsaderesine dair olan 431 sayılı kanunun, bu kanun çıktığı zaman ölmüş bulunan padihşahların mallarını şumulü dışında bıraktığına karar verdi. Böylece Abdülhamit'in mallarının kanunun dışında kaldığı iddia edildi ve tahminen 1,5 milyar lira tutarındaki serveti mirasçılarına verildi."[225]

SULTAN'IN SİYONİSTLERLE PAZARLIĞI

Görüldüğü gibi, Abdülhamit, yalnız Sultan ve Halife değil aynı zamanda bir işadamı ve milyarderdir. Siyonist lider Dr. Herzl ile giriştiği pazarlık, başarısızlıkla sonuçlanmış bile olsa, onun işadamlığı hakkında bir fikir verecek niteliktedir. Dr. Herzl, hatıralarında, olayı uzun uzun yazmıştır.[226] Buna göre, Herzl, Yahudilere Filistin'de bir yurt edinme çabasındadır. Fakat Abdülhamit'i ikna etmek gereklidir. Herzl, tehdit, rüşvet ve sermaye getirme silahlarını kullanır, imparatorluğun mali işlerini yöneten Osmanlı Bankası'nı toptan satın almak ve bu yoldan Sultan Hamit üzerinde baskı yapmak tehdidini, inandırıcı biçimde sahneye koyar. Osmanlı Bankası idarecilerine verilecek 50 milyonluk bir garanti ile, Türkiye'ye akan musluklar kesilebilecektir. Tehdit, etkili olur. Bunun yanı sıra, Herzl, Abdülhamit'in yakınlarını rüşvetle elde etmeye koyulur. Hariciye Nezareti Kâtib-i Umumisi Nuri Bey'in hizmetleri sağlanır. Nuri Bey, yirmi bin Frank ücreti az bulmuştur. "Sultan'la konuşabilmek

için herhangi bir banker, bana sizin verdiğinizin en az iki katını verir" diyerek ücretini artırmıştır. Yazar Ahmet Mithat Efendi de davaya kazanılmıştır. Hizmete bir de "Ajan Crespi" alınmıştır. Bu ajan, Lut Gölü'nde kurulacak tesisler için, "Eğer bundan Sultan'a bir hisse verileceği garanti edilirse, bu iş olur" fikrindedir.

Dr. Herzl, öte yandan, Müslümanlığı kabul eden Macar Yahudisi Prof. Vambery'nin hizmetini sağlamıştır. Abdülhamit'in baş dostu olan Vambery, Dr. Herzl'e İngilizlerin casusluğunu yaptığını itiraf etmiş, siyonistler hesabına çalışmaya da rıza göstermiştir. Vambery, Herzl'e İstanbul'da rüşvet verilecek kişilerin bir listesini sunmuştur. Herzl, hatıralarında, "Ben böyle hayâsız bir çetenin bulunabileceğine asla ihtimal vermemiştim... Bu anonim tufeyliler zümresini, ancak zehirli yılanlar sürüsüyle mukayese edebilirim... Onu hâlâ gözümün önündeymiş gibi görebiliyorum, hırsızlıktan çökmekte olan bir imparatorluğun Sultan'ı" sözleriyle, bu rüşvetçi grubu anlatmaktadır. Bu rüşvetçi grubu yardımıyla, 1900 yılında Herzl, Abdülhamit ile görüşür. Ona Yahudilerin Türkiye'ye yerleşmesiyle sağlanacak avantajları anlatır: Avrupa'ya karşı Yahudi desteği elde edilecek, para gelecek, İmparatorluğun zenginlikleri geliştirilecek ve hatta Düyun-u Umumiye'den bile kurtulmak mümkün olacaktır vb. vb... Abdülhamit ise, "Bağdat'tan bugün bir telgraf aldığını, orada keşfedilen petrolün Kafkas petrolünden üstün olduğunun bildirildiğini, Osmanlı ülkesinde hâlâ el sürülmemiş hazineler bulunduğunu" söylemiş, fakat her şeyden önce devlet borçlarından kurtulmak için yardım istemiştir. Sultan, Dr. Herzl'e, "dirayetli bir maliyeci tavsiye et" demiştir. "Majeste" ayrıca, madenler, petrol yatakları vb.'den müteşekkil beş monopolün işletilmesini teklif eylemiştir.

Herzl'in ise derdi, Filistin topraklarına Yahudileri yerleştirmek amacıyla kurulacak olan "Büyük Osmanlı-Yahudi Kumpanyası" adlı kolonizasyon şirketinin imtiyazını sağlamaktır. Herzl'in yazdıklarına göre, Sultan, Filistin'siz bir imtiyazı kabul etmiştir. Yahudiler, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'ya yerleştirileceklerdir. Siyonist lider ise, "ille Filistin" diye diretmiştir. Mali bakımdan da parlak vaatleri ile gerçekleştirebildikleri arasında büyük bir fark görülmüştür. Fakat yine de Abdülhamit, Dr. Herzl'in peşini bırakmamıştır. Sultan'ın sırdaşı Tahsin Paşa, hatıralarında, "Bu sefer Abdülhamit işin peşine düştü ve o aralık merkezi muamelatı Almanya'ya nakledilmiş olan siyonist cemiyeti ile görüşmek üzere, Şura-yı Devlet'ten Bohor Efendi'nin Almanya'ya gönderilmesini emretti, maamafih bilahare bundan vazgeçildi" demektedir.[227]

Teşebbüs başarısız kalmıştır. Abdülhamit, herhalde yabancı devlet müdahalelerine yol açan Ermeni meselesinden ders alarak, bir de

Yahudi meselesi yaratmaktan ve bunun Araplar üzerinde doğuracağı tepkilerden çekinmiş olsa gerektir. Fakat bir ara siyonistlere para karşılığı yurt sağlamayı ciddiyetle düşünmüştür! Balfour, 1917'de, siyonistlere başkalarının toprağını peşkeş çekmiştir, Abdülhamit ise kendi ülkesinin arazisini satmaya niyetlenmiştir.

Abdülhamit, iç politikasında, yabancı sermayenin sömürgelerde yürüttüğü rüşvet politikasını az çok başarıyla uygulamıştır. Hatta rüşvet politikasını, jurnalciliği kârlı bir faaliyet haline sokarak geliştirmiştir. İsyan bayrağını açıp Avrupa'ya kaçan Jön Türkleri dahi teker teker yola getirmek için paralar harcamış ve dış ülkelerde parasızlıktan bunalan bazı Jön Türkleri satın almıştır. Aşiret reislerine paşalıklar dağıtmış, Arap ulemasını, şeyhleri etrafına toplamış, onlara hususi maaşlar bağlamıştır. Hatta rütbeler ve nişanlar bağışlanıp Anadolu'daki aşiret reisleri Saray'a bendedilirken, Abdülhamit, onların çocukları için de İstanbul'da bir "Aşiret Mektebi" açmıştır. Bugünkü Kabataş Lisesi, bu amaçla bir aşiret mektebi olarak kurulmuştur.

Abdülhamit, çevresindeki hırsızlıklardan, rüşvetlerden, imtiyaz satışlarından tamamen haberdardır. Kurduğu mükemmel jurnal sistemi, ona her şeyden haberdar olma olanağını sağlamıştır. Bununla birlikte, Abdülhamit, bir hükümet etme metodu olarak, hırsızlık ve rüşveti, müsamaha ile karşılamış ve hatta teşvik etmiştir. Hırsızlık ve rüşvet yoluyla, paşalar ve beyleri kendine bağlayacağına inanmıştır. Buna "çaldır ve kazan" politikası diyebiliriz. İngiliz yazar, Abdülhamit'in "çaldır ve kazan" politikasını şöyle değerlendirmektedir: "Bazı devlet adamlarının yolsuzluklarına karşı müsamaha göstermeyerek, onları tenkide cesaret eden Padişah'a sadık kimseler, icat edilen bahanelerle uzak vilayetlere sürgün edilirken, Hıristiyan dönmeleri, maceracı tatlısu frenkleri ve kurnaz Araplar servet sahibi oluyorlar ve bir gecede paşalığa terfi ediyorlardı.

Padişah, ahlaksızlıklarıyla alay edebilmek için nazırlarının yolsuzluk yapmasını beklerdi. Mesela ihtiyar Bahriye Nazırı'nın hırsızlıklarından sık sık bahsederdi. Fakat buna rağmen, ihtiyar nazır, Padişah'a karşı yapılacak bir isyanda vazife almaması için, Türk donanmasını hareketten mahrum bir halde Haliç'te tuttuğundan dolayı mevkiini muhafaza ediyordu. Bir gün Abdülhamit'e meşhur bir hokkabazın çatalları yuttuğu hakkındaki hünerleri anlatılmıştı. Padişah, hemen cevap vererek, bunda o kadar büyük bir hüner görmediğini, çünkü Bahriye Nazırı'nın hiçbir rahatsızlık hissetmeden muazzam harp gemilerini yuttuğunu söylemişti.

Avrupalı ziyaretçiler, Padişah'ın ikiyüzlülüğü karşısında hayret etmişlerdi. Huzurundaki nazırlara ve yüksek memurlara ziyadesiyle iltifat ettikten sonra, onlar salondan çıkınca arkalarından kendilerini

hemen alçaklık ve namussuzlukla itham ederdi. Fakat ayrıca da birbirleri aleyhine kendisine malumat vermeleri için, onları okşayarak sıra ile dinlerdi."[228]

Abdülhamit, bu politikasıyla, komprador bürokrasiyle onun etrafında kümelenen aşiret reisleri, toprak ağaları, derebeyleri, mültezimler, sarraflar, bankerler, saray müteahhitleri, Avrupalı sermayedar ve tüccarların çeşitli yerli aracıları gibi Tanzimat Batıcılığının –daha doğrusu uyduculuğunun– toplumsal temelini teşkil eden sınıf ve tabakaların temsilcisi olmuştur. Bunun içindir ki, Abdülhamit, İmparatorluğun birnumaralı kompradorudur. Abdülhamit, aynı zamanda, Halifelik sıfatını politika planında kullanmaya önem vermiştir. Sultan, bu politikayla 300 milyon Müslümanın halifesi olarak İngilizlere karşı bir koz elde edeceğini ve kişisel mevki ve prestijini artıracağını ümit etmiştir. Fakat bu politika dahi, aslında İstanbul'da değil, Berlin'de çizilmiştir. Alman emperyalizmi "Drang nach Osten" politikasında, panislamizmi yararlı bir ideolojik silah olarak görmüş ve ondan sonradır ki, Abdülhamit, ateşli bir panislamist kesilmiştir. Bir yandan komprador alafrangalığı, öte yandan koyu Müslümanlık. Sömürge ya da yarı-sömürge haline getirilmiş bütün İslam ülkelerinde görülen manzara budur. Bu manzarayı yaratan toplumsal yapıyı pek az değiştirebildiğimiz içindir ki, Abdülhamit, Türk politika sahnesinde hâlâ "Ulu Hakan" diye yaşayabilmektedir. "Ulu Hakan" özlemi, Türk devrim hareketinin başarısızlığının en çarpıcı ve çok düşündürücü örneğidir. "Ulu Hakan", bir sömürgeleşme sürecinin en diplerdeki noktasıdır ve Türkiye, bir kurtuluş savaşı sıçramasından sonra dahi, bu bataklıklardan tamamen kurtulamamıştır,

Bu bataklıktan kurtulamayışın yarı ümitsiz, yarı ümitli hikâyesine girişmeden önce, buraya kadar yazılanlardan bir sonuç çıkartmaya çalışalım.

VI

BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

Niyetimiz tarih, hele bir sömürgeleşme tarihi yazmak hiç değil. Yalnızca, birkaç yüzyıl içinde, nereden nereye geldiğimizi tespit etmek istedik. Bu tespit olayı, başlangıçta düşündüğümüzden çok daha uzun açıklamalara ihtiyaç gösterdi. Fakat hiç değilse, bu incelemenin ilk satırında sorduğumuz sorunun tam cevabı, kendiliğinden ortaya çıkmıştır:

1) AP iktidarının iddia ettiği gibi, bu düzen atalarımızdan kalma düzen midir? Hayır. Bu düzen, Batı emperyalizminin, Japonya hariç, bütün Avrupa dışı toplumlarda, derece farklarıyla yarattığı, kökü dışarıda bir sömürge ve talan düzenidir. Bütün sömürgelerin ortak manzarası şudur: Ön planda parlak ışıklı Avrupa mahalleleri ile ihracat ve ithalatın toplandığı bir iki büyük liman şehri vardır. Geride, prekapitalist düzenin ilkel şartları içinde, derebeyi, toprak ağası ve tefeci tüccarıyla tarıma ve köylünün sefaletine dayanan bütün bir ülke yatmaktadır. Kapitalist gelişme, Batı'da evrim ya da devrim yoluyla prekapitalist düzeni ve bu düzenin egemen sınıflarını ortadan silerken, kapitalizmin dünya egemenliğine yönelmiş üst biçimi olan emperyalizm, hegemonyasını kurduğu bütün Avrupa dışı ülkelerde, kendi ihtiyaçlarına uygun bir toplumsal yapı yaratmış, fakat gerilik unsurlarını yaşatmış, hatta onları, çıkarları gereği güçlendirmiştir. Tarım ve madencilik alanlarında Avrupa pazarının ihtiyaç duyduğu hammadde ve gıda maddeleri üretimi bir ölçüde gelişmiştir. Yalnız bu gelişme, derebeyi, ağa, tefeci tahakkümünü değiştirmiş değildir. Gelişme, prekapitalist düzenin egemen sınıflarını güçlendirecek biçimde, köylünün daha fazla sömürülmesi pahasına gerçekleştirilmiştir. Artan sömürü, Avrupa sermayesi ve bu sermaye hizmetine giren yerli azınlık arasında paylaşılmıştır. Birkaç liman şehrinin Avrupai görüntülü mahallelerindeki lüks ve israf, kaynağını bu ortak sömürüden almaktadır. İstanbul ve İzmir'de, hatta Zonguldak'ta, "Avrupa mahalleleri" kurulmuştur. Yabancılar kadar, kompradorlaşmış yerli unsurların da yaşadığı bu mahalleler, ilkel sömürü şartları içinde köylü kütlelerinin alın teriyle gerçekleştirilen hammadde ve gıda maddeleri ihracatından sağlanan olanakları, Avrupa'dan gelen lüks ithalatla tüketmişlerdir. Pamuk, tütün, tiftik, fındık, üzüm vb. ihraç edilmekte ve bundan emperyalizmin yerli ortaklarına düşen pay, "Avrupai" mahallelerde, Avrupa

tüketim maddeleriyle, "Avrupai" bir yaşayış için harcanmaktadır.

Tek cümleyle anlatılmak istenirse, bu düzen, Abdülhamit'in dalgalandırdığı yeşil şalın örtemeyeceği bir sömürge düzenidir.

2) Bu sömürge düzeni nasıl ortaya çıktı? Avrupalı yazarlardan çoğuna sorarsanız, suçlu ya İslamiyettir ya da Türklerin göçebeliği ve barbarlığıdır. Asya Üretim Tarzı taraftarlarının bir kısmı da, tezlerini çok daha ince tahlillerle destekleseler bile, bu kafileye katılmaktadırlar. Onlar da, kendi iç evrimiyle daha ileri toplum biçimlerine geçemeyeceğini ileri sürdükleri "Asya Tipi" toplumsal düzeni, geri kalışımızdan suçlu tutmaktadırlar. Halbuki gördük ki, tarih açısından çok kısa sayılabilecek bir süre önce, Türk toplumu, zamanına göre en ileri bir gelişme düzeyinde bulunmaktaydı. Batı toplumlarından daha önce, sınai kapitalizm yoluna girmesi imkânsız değildi. Bu gerçekleşmediyse, bunun nedeni, ne Batı'nın doğal üstünlüğü, ne Türkün göçebeliği ve Müslümanlığı, ne de "Asya tipi" toplum düzenidir. Bizim dışımızdaki birtakım tarihsel olaylar dizisidir ki, Batı'nın prekapitalist düzenden kapitalist düzene geçişte ön almasını sağlamıştır. Bu tarihsel olaylar dizisi şöyle sıralanabilir: Okyanuslara açık coğrafi mevkii ve onu Doğu'nun zenginliklerine muhtaç kılan fakirliği, Batı Avrupa'yı denizaşırı keşiflere zorlamıştır. Bu keşifleri izleyen sömürge talanı, tüccar elinde önemli sermayenin toplanmasına yol açarak, sermaye birikimini hızlandırmıştır. Bu hızlı birikim ve bu birikimi gerçekleştiren sınıfın itici gücüyledir ki, prekapitalist düzen giderek çözülmüş ve bu düzen içinde gelişen ticari kapitalizm, sınai kapitalizme dönüşmüş ve Batı toplumları yeni bir düzene geçmişlerdir.

Bu gelişme süreci içinde, Doğu ve Batı toplumları arasındaki kuvvet ilişkileri bozulmaya yüz tutmuş, Doğu üstünlüğünün yerini Batı üstünlüğü almaya başlamıştır. Rollerdeki bu değişiklik, Doğu ve Batı arasında köprü durumunda bulunan Türkiye'yi ilk planda etkilemiş, Anadolu'dan geçen milletlerarası ticaretin sönüşü, fetihlerin kârlı bir iş olmaktan çıkışı, Batı'daki fiyat yükselmelerinin yarattığı sarsıntı ve Avrupa ile yeni tip ticari ilişkilerin teşekkülü vb. gibi nedenlerle baş gösteren buhran, toplumun normal gelişmesini engellemiştir.

Batı etkisiyle çıkan bir buhrandan, Batı kapitalizminin ön almasına rağmen, çeşitli bocalamalardan sonra kurtulmak ve sınai kapitalizme geçmek mümkündü. Yalnız bunun vazgeçilmez önşartı, bağımsız bir kalkınma yolu izleyebilmekti. Ne var ki, daha XVI. yüzyılda Batı baskısıyla tökezleyen Türk toplumu, emperyalist aşamaya doğru yol alan Batı kapitalizmi karşısında bağımsız gelişme olanağını elde edemedi. Ülkenin mevkii ve zenginliği, Batı kapitalizminin iştahlarını üstüne çekmekteydi. Bunun sonucu, çoktan bozulmuş olan atalarımızdan kalma

düzen çöktü ve başta Saray, egemen sınıflarıyla Avrupa emperyalizmine bağlı yarı-sömürge düzeni doğdu.

Demek ki Türkiye, geri kalmış değil, emperyalizmin geri bıraktığı bir ülkedir.

3) Emperyalizm, her türlü bağımsız gelişme olanağını kaldırdığı içindir ki, Türkiye'ye ilerleme ve gelişme yolunu kesinlikle kapamıştır. Japonya, bu bağımsız gelişme olanağına sahip olduğu içindir ki, sömürgeleştirilmekten kurtulabilmiş ve sınai kapitalizme geçebilmiştir.

O halde, ekonomik bağımsızlık bir şeref ve haysiyet meselesi, bir duygusal milli istek değildir, kalkınmanın vazgeçilmez önşartıdır.

4) Dün olduğu gibi bugün de, Batılılaşma, aydın çevrelerin özlemidir. Fakat "Batılılaşma nedir, nasıl Batılılaşılır?" konusunda fikirler, dün olduğu gibi bugün de karışıktır. Tanzimat ile başlayan harekete – ki sömürgeleşme sürecidir– hâlâ Batılılaşma adı verilmektedir. Batı'da yetişmiş Türkçülerden Yusuf Akçura, 1921 yılında yayımladığı bir yazıda, Tanzimat'ı eleştirmenin bir cesaret işi olduğunu söylemektedir: "Efendiler, yakın zamana kadar Tanzimat'a, Tanzimat-ı Hayriye deniliyordu, Tanzimat'ın yaptıkları hayırlı ve mukaddesti, Tanzimat'a dil değdirmek terakkişikenlik, mürtecilik sayılıyor idi." Akçura, "zannımca artık" Tanzimat'ın iktisadi nedenlerini ve bu alandaki eylemini eleştirmeye "vakit gelmiştir" demekte ve Tanzimat'ın birkaç yıl sonra Türk milletine yararlı olmadığının bedahat sayılacağından şüphe etmediğini belirtmektedir.[229] Aradan elli yıla yakın zaman geçmiştir, Tanzimat Batıcılığı hâlâ gerçek yerine oturtulabilmiş değildir. Oturtulamamıştır, çünkü, Türkiye hâlâ Tanzimat'ı ilericilik ve Batıcılık diye tanıtan emperyalist hegemonyanın etkilerinden ve bunun zihinlerde yarattığı karışıklıktan kurtulabilmiş değildir.

Tanzimat Batıcılığı ile Menderes Batıcılığı arasında pek az fark vardır.

5) Batılılaşmanın ne olduğu ve nasıl gerçekleştirileceği konusundaki fikri karışıklık, genellikle, Batı üstünlüğü karşısında, okumuş çevrelerin duyduğu bir aşağılık kompleksiyle beslenmektedir. Bu aşağılık kompleksi, emperyalizmin korkunç tahribatını unutturarak, geri kalışımızın bütün suçunu kendi geriliğimize yükleme eğilimindedir. Batı tarihleri, "Göçebe Türk, barbar Türk, yobaz Türk" hikâyeleri ile bu eğilimi desteklemektedir. Halbuki gördük ki, tarih açısından çok kısa bir süre önce, Türkiye, Avrupa'nın çok ilerisinde bir gelişme düzeyine ulaşmış bulunmaktaydı. Hıristiyan Güney Doğu Avrupa'ya endüstrileri ve şehir hayatını Türkler getirdi, orada çiftçiliği bile ilkel kabile köylülüğünden çıkarıp, Türkler geliştirdi. Türkiye evvelce emperyalizmin yarı-sömürge Türkiyesi değildi.

Bütün tarihimizin incelenmesi şu gerçeği ortaya koymaktadır: "Türkler, ırk ve kan üzerine kurulu toplum olmadıkları gibi, din üzerine kurulu toplum da olmamışlardır. Türkün tarihsel varlığı devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstriye dayanır."[230] Türk, tarih boyunca, devlet yönetiminde ve endüstride varlık göstermiştir.

Bize unutturulmak istenen bu gerçek tarihimize sahip çıkalım. Atatürk'ün büyük bir sezişle ortaya attığı tarih tezini, birtakım dalkavuklar elinde gülünçleştirildi diye bir kenara atmayalım ve yeniden üzerine eğilelim. Niyazi Berkes'in anlatımıyla, "Tarihten çok yabancılaştığımız bu dönemde, yalnız kendimizi tanımak için değil, Batı'yı ve onun karşısındaki durumumuzu anlamak için de tarihe dönmek ve onu mümkün olduğu kadar masallardan kurtarmak zorundayız... Tarihi en çok bilimsel yapan şey de, onun ekonomik tarihe uygulanışıdır. Tarih boyutu olmayan bir toplumcu düşün, olsa olsa bir toplumcu hayalcilik olabilir."[231]

İKİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRGELEŞMEYE KARŞI MİLLİYETÇİ TEPKİLER

Giriş: Milliyetçilik Bayrağını Ordu Yükseltiyor
I. Namık Kemal Vatanseverliği
II. 1908 Hareketi
III. Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik
IV. Kurtuluştan Sonra
V. Devletçilik Yılları
VI. Tarımda Devletçilik
VII. İkinci Bölümün Sonucu

GİRİŞ

MİLLİYETÇİLİK BAYRAĞINI ORDU YÜKSELTİYOR

Birinci Dünya Savaşı'nda Batı devletleri, kendi vatandaşlarının kanlarını esirgemek için, sömürgelerindeki gençleri askere alıp ellerine silah verince, Lenin'in söylediği bir söz vardır: Bugün sömürgecilerin hizmetinde kullanılan bu silahlar, yarın sömürgecilere çevrilecektir.

Bu diyalektiği hatırlatır biçimde, Tanzimat Batıcılığına karşı, Batılılaşmadan yana bir aydın çevrenin tepkisi gecikmemiştir.

Tanzimat, büyük ümitlerle başlamıştı: Avrupalıların teminatına bağlanan reformlar ve serbest ticaret sayesinde, Türkiye hızla uygarlaşacak, fabrikalar kurulacak, tarım gelişecekti. Oysa aradan 10-15 yıl geçmeden, görmek isteyen her gözün görebileceği bir çöküntü manzarası ortaya çıkmıştı. Tanzimat Batıcılığı, toplumu uygarlığa götüreceğe benzemiyordu. Uygarlığa nasıl varılabilirdi? Bugün bile hâlâ tartışılan bu konu, Batı'da ya da Batı tipi okullarda yetişmiş bir kısım vatansever kişileri düşündürmüş, onları çareler aramaya ve buldukları çareleri eyleme geçirmeye itmiştir.

Bu hareket, Batı görmüş Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlardan başlayarak, Batı tipi okullarda gelişmiştir. "Uygarlığa yöneliş"in ürünü olan Harbiye ve Askeri Tıbbiye gibi okullarda yetişen gençler, Tanzimat'ın getiremediği uygarlığın peşinde eyleme yönelmişlerdir.*

Türkiye'de Batılılaşma yolunda atılan ilk adım, Batı tipi bir Ordu kurmak olmuştur. Bu Ordu'nun mensupları, uygarlık davasıyla, yalnız yetişme tarzları dolayısıyla değil, en dar anlamıyla meslek çıkarları açısından dahi ilgilidirler. Zira Ordu'nun güçlenmesi ve yüzyıllar boyu süren yenilgilerin son bulması, uygarlık ya da modernleşme davasının

---

* Tabii ki, bu Batı tipi okullardan çıkan okumuşların tümünün milliyetçi bir tepki gösterdiği sanılmamalıdır. Birçok okumuş, Batı emperyalizminin ağırlığı altında ezilmiş ve yozlaşmıştır. Bu yozlaşmış tipi, Falih Rıfkı şöyle tanımlıyor: "Garp taklitçisi ve Garp mahkûmu. Tepeden tırnağa 'alafranga' cilalı adam. Milletinden de, memleketten de uzaklaşmıştır. Milletinden de ümitsizdir. Milletin ve memleketin kendini benimsemediğini de bilir. Frenk doğmadığına pişmandır. Ancak Düvel-i Muazzama kontrolü altındaki bir Türkiye'de hayat hakkı olduğuna inanmıştır. 'Bu millet adam olmaz' ona göre. Bu milletin ona borcu, ya içeride rahat ve refah içinde yaşatmaktır, ya elçilikler kadrosunda ona yer, konak ve araba ve altın vermektir." (*Çankaya*, s. 502).

başarıya ulaşmasıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Toplum modernleşirse, Ordu, güçlü ve itibarlı olacaktır.

Modernleşmeden yana olan bu güçler, sınıf kökenleri bakımından da, yenileşmeye karşı değillerdir. Bunların çoğu, Tanzimat Batıcılığından yararlanan paşa ve derebeyi ailelerinden değil, ufak memur ve esnaf ailelerinden gelmektedir. Osmanlılıkta bir kast sistemi bulunmadığı ve bir köle bile devletin en yüksek mevkilerine hiçbir sınıf engeline rastlamadan çıkabildiği için, çocukları daha ilkokul çağında benimseyen bu parasız yatılı askeri okullardan ve daha sonraları aynı nitelikteki sivil yüksek okullardan yetişenleri, daha çok, mütevazı ailelerden gelen gençler teşkil etmiştir. Şerif Mardin bu konuda şunları yazmaktadır: "Askeri personelin halk tabakalarının içinden alınması, Mahmut II. devrinden beri bir âdet halini almıştı. Bu gelişme, Sultan Mahmut'un yeniçerileri dağıttıktan sonra, ordu içinde yer alacak olanların nüfuzlu ailelere herhangi bir bağla bağlanmamalarını istemesinin neticesiydi. Diğer taraftan, bu gençler, aralarında bazı imtiyazlı kimselerin –Bâbıâli bürokrasisinin yüksek kademelerinde bulunanların ve Saray erkânının çocuklarının– imtiyazlı bir statüye sahip olduklarını müşahede ediyorlardı. 1889'da, o zamana kadar şehzadelerle birlikte Şehzadegân Mektebi'nde okuyan 'paşazade'ler Mekteb-i Harbiye'de açılan hususi sınıflara devam etmeye başlamışlardı. Bu usul, 1908 inkılabına kadar devam etti. İmtiyazlı talebeler, mektepten çıkar çıkmaz birkaç derece terfi ettiriliyordu. Jön Türkler içinde bu ikiliğin ne kadar derin yaralar açtığının bir işareti, zaman zaman programlarında terfi usulleri hakkında beliren maddelerdir. Diğer bir gösterge, Hürriyet'in ilanından hemen sonra, bu şekilde rütbe alanların hepsinin rütbelerinin indirilmiş olmasıdır.

Nihayet, son bir faktör, gerek askerlerin, gerek Tıbbiye talebelerinin kendilerini Abdülhamit'in kurduğu düzene yabancı hissetmeleriyle neticeleniyordu, o da çoğunun taşralı olmasıydı. Memleketin ücra köşelerinden gelen gençlerin değerleri, Saray değerlerinden bir hayli farklıydı. İbrahim Temo'ya göre mektepte talebeler, 'taşralı' ve 'İstanbullu' şeklinde küçük meydan muharebelerine sebebiyet veriyordu. Bu arbedelerde taşralı grubun liderleri daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuracak olanlardı."[1]

İşte devleti kuklalaştıran ve ülkeyi sömürgeleştiren Tanzimat ve Abdülhamit Batıcılığına ve bunların temsilcilerine karşı güçlü tepkiler, kaynağını bu çevrelerden alacaktır. Sultan Abdülaziz'i 1876'da taht-tan indiren fiili kuvvet, Süleyman Paşa'nın direktifiyle hareket eden Harbiye Taburu idi. Abdülhamit'i deviren de aynı kuvvetlerdi. Eğer bir seçim yapılsaydı, herhalde çok rahatlıkla seçimi kazanabilecek olan

Abdülhamit, Batı tipi okullarda yetişmiş bir avuç aydın karşısında, uzun bir mücadeleden sonra, güçsüz kalacaktı. Görünüşteki gücüne rağmen, bu bir avuç aydın, bir toplumsal temele dayanmıyordu, boşluktaydı. Derebeyi, ağa ve eşrafın çektiği demirperdenin gerisinde ve kapalı üretim şartlarında kütleler bitkin, ümitsiz ve hareketsizdi. Sömürücülerine sığınmaktan başka bir çıkar yol göremiyordu. Esasen bir avuç aydın da onların farkında bile değildi. Zaman zaman "halk" derken, kullandıkları, soyut bir kavramdı. En somut haliyle bu kavram, Müslüman tüccar, toprak sahibi ve eşraftan öteye gitmiyordu. "Halk" derken akıllarında herhalde fakir köylü ve işçi bulunmuyordu.

Hürriyet sözünü bol bol kullanmalarına rağmen, onları harekete getiren asıl neden, meşruti bir idare kurma anlamına hürriyetler de değildi. Dava, İmparatorluğu yaşatmaktı. Vatan elden gidiyordu, vatanı kurtarmak gerekti. Ama vatanı nasıl kurtaracaklardı? Batı'nın üstünlüğünü yapan neydi? Ve biz, bu üstünlüğü nasıl ortadan kaldıracaktık? Önce Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, sonra İttihat ve Terakki ve nihayet Kurtuluş Savaşı kadrosu, bu soruların cevaplarını araştırmış ve birtakım reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Fakat bütün bu çabalara, özellikle Kurtuluş Savaşı'ndan sonra girişilen büyük hamlelere rağmen, çağdaş uygarlığa hâlâ erişebilmiş değiliz. Batılılar, dün bize, "uygar olamazlar" diyorlardı; bugün "azgelişmiş ülke" demektedirler. Ve biz yine "çağdaş uygarlığa nasıl varılır?" sorusunu tartışmaktayız. Bu sebeple, bugünü anlamak için, geçmişteki bu çabaları bilmek gereklidir.

I

NAMIK KEMAL VATANSEVERLİĞİ

Tanzimat Batıcılığının çıkmazda bulunduğunu ilk anlayanlar, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar olmuştur. Bir "vatan" kavramı ve hatta bir cins "Osmanlı Milliyetçiliği" yaratan bu vatansever düşünürler, Tanzimat'ın getirdiği sömürge düzenini şiddetle eleştirmişler ve bir kurtuluş yolu bulmaya çalışmışlardır. Namık Kemal, Tanzimat döneminde kötüye giden ekonomik durumu, bugünkü dille ve özetle, şöyle anlatmaktadır:

"Her yıl vergiler artıyor, halk geçimini ve vergileri sermayesinden karşılıyor. Askerliği yalnız altı yedi eyaletin Müslümanları yapıyor. İsyanlar, şekâvetler eksik değil. Bu yüzden her yıl en az 15-20 bin asker ölüyor. Bir de bakımsızlıktan ölen askerler var. Redif askeri toplamanın ardı kesilmiyor. Neticede birçok sancakta ziraat edecek adam kalmadı. Memurların zulmü, verginin eşitsizliği, vergi toplama usullerinin kötülüğü, hükümeti, kendi kol ve bacağını yiyen yılana benzetiyor. Ziraat erbabı, vergilerden aman bulamıyor ki, refahına bakabilsin.

Sanayiye gelince, yazık değil midir ki, Osmanlılar gibi olağanüstü zeki bir ümmet, giyecek esvabına kadar dışarıdan getirmek zorunda kalsın? Biz vaktiyle, ziraatte olduğu gibi, sanayide de kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı karşılayacak tezgâhlarımız vardı. 20-30 yılda onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki, mahut antlaşmalarla Avrupalılara verilen ticaret serbestliğidir. Fenn-i servet (iktisat) yazarlarının hepsi, ticaret ve sanayide mutlak serbestlik anlamına gelen 'bırak geçsin, bırak yapsın' şiarını benimsediler.

Sanayide üstün Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamullerinin nefaseti ve üstünlüğü, mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Sanat erbabı harap oldu.

Ticarete gelince, Yunan'dan, İran'dan bile aşağıyız. Bir iskelemizden bir iskelemize halkı yabancı vapurlar taşıyor. Basralar ve Bağdatlar elimizdeyken, Hint ve Çin ticareti, Batı devletlerine kalmıştır. Dış ticaretten bir para fayda sağlayamadığımız gibi, mahut antlaşma yüzünden iç ticareti dahi bütün bütün ellere kaptırdık. Açıktır ki, bir memlekette imtiyazlı bir grup oldukça, imtiyazsız gruplar onunla rekabet edemez. Nitekim hiçbir vakit, artı, eksiye eşit olmaz. Bu antlaşmayla iç ticaret

yapma iznini alan Avrupalılar, sermaye ve bilgi üstünlüklerinin ötesinde, sefaretlerin himayesinde olduklarından, iç ticareti bütün bütün zaptettiler. Sanki antlaşmanın amacı, bizde sanayi mahvetmekmiş gibi, ithal malından yüzde 5, yerli maldan yüzde 8 gümrük vergisi alınmaktadır.

Dendi ki, *Rusya'nın hasmane niyetleri karşısında, Avrupa devletleriyle ilişkilerimizi kuvvetlendirmek şartır. Avrupa'yı tamamıyla kendimize bağlamak dahi, onu kendimizden faydalandırmayı gerektirir.* 'Bu da Avrupa sermayesini mülkümüze çekip bağlayıp, bununla her vakitte devleti ve zımnen kendi menfaat ve sermayesini muhafazaya Avrupa'yı mecbur etmekle olur.' İstikraz 'halka-i belası' böylece boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı.

Fuat Paşa, "bu devlet istikrazsız yaşamaz" diyor, ama bu devlet yalnız istikraz ile yaşayamaz."[2]

1838 Ticaret Antlaşmasını eleştiren, ticaret ve sanayin bu yüzden gerilediğini anlatan ve istikrazların çıkmaz yol olduğunu ileri süren Yeni Osmanlılar, daha sonra "milli iktisat" diye güç kazanacak olan "milli kapitalizm" görüşünün de öncülüğünü yapmışlardır. Namık Kemal, "Müslüman şirketi, Müslüman bankası, Müslüman fabrikası ve Müslüman tüccar" sloganını ortaya atmıştır: "Biz ne zaman ibretbin olmaya başlayacağız? Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir?... Birtakım ukala biliyoruz ki 'bu türlü esbab, servetle tedarik olunur, bizde ise o yok. Binaenaleyh arzu olunan şeyleri yapmamakta mazuruz' derler. Halbuki servet de, bu türlü esbab mevcut olmadıkça istihsal edilemez. Biz şimdi ne yapalım? Devr-i daimin imkânına kail olalım da, servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, sanattan; ticaretimiz, marifetimiz, şirketimiz, sanatımız, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?

Ayetle, hikmetle, icma ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle müsbettir ki, insan için her ne hasıl olursa say (emek) ile olur, insan her neye vasıl olursa say ile olur."[3]

Tanzimat uyduculuğunun şiddetle karşısına çıkmalarına ve milli bir kapitalizm istemelerine rağmen, bu vatansever kişilerin, Avrupa "uygarlığı" ve onun o tarihlerdeki ürünü olan emperyalizm hakkında ciddi bir görüşleri yoktur. Namık Kemal, serbest ticaret antlaşmasının aleyhindedir ama, bu, zamanının iyi seçilemeyişi yüzündendir. Yoksa, "her ne işte olursa olsun, menfaat hürriyettedir. Çünkü muktaza-i tabiat hürriyettir."[4] Sonra, Avrupa devletleri, iyi niyetlidirler; Bâbıâli, gördüğü zararları anlatmasını bilse, onlar, Ticaret Antlaşması'nı kaldıracaklardır:

"Bâbıâli bir mahirane hareketle, Osmanlıların şu ahidnamelerden dolayı uğradığı mağduriyeti Avrupa'ya gösterirse, devletler hakkımızı kabul etmezler mi? Bizim zannımızca elbette ederler."[5] Avrupa devletlerinin içişlerimize karışmaları kötüdür, ama, "Avrupa'yı işimize vükela isterse karıştırır, isterse lakırdısını bile söyletmez."[6] 1856'da, Avrupa'nın garantisi altında bir meşruti devlet kursaydık, yabancıların müdahalelerinden kurtulabilecek ve "bekamızı" sağlayabilecektik: "O vakit.... Avrupa'nın kefalet-i umumiyesine bir devlet-i meşruta suretinde girmek ve bu tedbir ile hem müdahalat-ı ecnebiyeyi bütün bütün men ve hem de bekamızı tamamıyla temin eylemek" gerekti. Esasen Osmanlı Devleti'ni harap etmekte, Avrupa'nın çıkarı da yoktu: "Her şeyden evvel şurayı hatırdan çıkarmamalıdır ki, Devlet-i Aliyye'yi harap etmek, Avrupa'nın muktezayı menafiinden değildir."[7]

Peki, uygarlığı nasıl gerçekleştirecektik? Bu, pek basitti. Batı'daki uygarlık deposundan şeyler ve yöntemler almak yeterliydi. Elimizdeki şeriat, uygarlığın bütün ihtiyaçlarını karşılayacak güçteydi. Namık Kemal, "Hayfa ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacatını ifaya kâfi bir atıyye-i İlahiye var iken, o bırakıldı da sekiz on zalûm ve cahûlun havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu" diye Tanzimat adamlarına çatmaktadır. Başımıza gelen dertlerin kaynağı, şeriat hükümlerinden ayrılışımızdır: "Avrupa devletleri.... bilmezler ki, bize ârız olan uygunsuzluk, hükümetimizin esas ve mebnası olan şeriatın ahkâmına riayetsizlikten husule geldi ve her ne zaman biz bu esası bırakırsak, müzmahil oluruz." "Eğer sizin medeniyet zannettiğiniz şeyler, karıların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dans etmesi ise, onlar ahlakımıza mugayirdir. Biz istemeyiz, istemeyiz, bin kere istemeyiz."[8]

Demek ki, Namık Kemal'e göre uygarlık, bir saksıya gül fidanı diker gibi, bir devrime ihtiyaç olmadan, eski toplumsal yapı üzerine oturtulabilecektir. Uygarlık (sanayi uygarlığı), geçmişin toplumsal kurumlarıyla rahatlıkla bağdaşabilecektir. Ve emperyalizmin, açık pazar şartlarında her şeye damgasını vurduğu bir dönemde, "Batı uygarlığının şu kadarını alalım, şu kadarını almayalım" tarzında bir tercih yapabilmeye imkân yoktur. Abdülhamit, en koyusundan İslamcılık yapmıştır, ama onun zamanında ülke, bütün "alafrangalık"larıyla birlikte daha çok sömürgeleşmiştir.

Namık Kemal, eski toplumsal yapıya uygarlığı oturtmanın yolunu, Anayasa ve eğitimde görmektedir. Meşveret ve maarif, uygarlık kapısını açacaktır. Eğitimle bireyler aydınlanacaklar, Anayasa ise devlet çarkının halk yararına arızasız dönmesini ve bütün işlerin düzelmesini

sağlayacaktır: Usul-i meşverete, "müracaat olunmadığı surette dakika-bedakika mezaristan-ı inkiraza yaklaşacağımızda ve pek az zaman içinde mahvolacağımızda hiç şüphe yoktur. Meşveret, meşveret! Meşveretsiz bize necat mümkün olamaz." Meşveret ve maarif, bizi Avrupa müdahalesinden kurtaracağı gibi, kapitülasyonlar ve serbest ticaret antlaşmasının zararlarını çok azaltacaktır: "Usul-i meşveret kabul olunsa ve mekteplerimiz iktizası kadar tanzim edilse, uhuddeki (ticaret antlaşması ve kapitülasyonlar) fenalığın tesiri pek cüzi kalır."[9]

Vatansever yazar, Anayasa'dan mucizeler beklemekle birlikte, halka da her zaman pek güvenmemektedir. Tanzimat'ın yabancı himayesine konulmasını doğal saymakta, kamuoyunun himayesini tehlikeli bulmaktadır: "Tanzimatı o zaman efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellat eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?" Namık Kemal, bir halk ayaklanmasından korktuğunu yazmaktadır: "Lakin bilir misiniz ki, ben neden korkarım? Dirayet ve hamiyetle itiraz makamına çıkanlar yine böyle tarik-i itidalde istihsal-i maksada çalışıp dururken, açlık susuzluk ayaktakımının canına kâr eder de bir kere onlar silaha sarılacak olursa, alimallah İstanbul kanara'ya döner. Bu bahane ile belki devlet de biter. Hemen Cenab-ı Hak muhafaza etsin."[10]

Bu düşüncelerle yola çıkan Yeni Osmanlılar, gönül rızasıyla Anayasa rejiminin getirilebileceğinden ümidi keserek, bazı Tanzimat paşalarıyla işbirliği halinde, Süleyman Paşa'nın Harbiye Taburu'nun vurucu gücüne dayanarak bir darbe düzenlemişler, Abdülaziz'i devirerek liberal bir sultanı (Murat) tahta getirmişlerdir. Murat'ın rahatsızlığı üzerine, Abdülhamit, meşrutiyet vaadiyle tahta oturtulmuştur. Namık Kemal'in de katıldığı bir Anayasa Komisyonu, ilk Anayasayı hazırlamış (Aralık 1876) ve Meclis toplanmıştır (Mart 1877). Ne var ki, Avrupa devletleri, Anayasaya ve meşruti idareye rağmen, içişlerimize karışmaktan vazgeçmeyeceklerdir. Londra'da toplanan devletler, bir nota vererek yabancı denetiminde reform isteyeceklerdir. Meclis, ateşli nutuklarla yabancı müdahalesine karşı çıkacak ve nota reddedilecektir. Ve Rusya, Nisan 1877'de, "düvel-i muazzamanın müşterek mesaisi ve hüsn-i rızası ile istihsal edilmeyen şeyi cebren almak için" harp ilan edecektir. Yeşilköy önlerine kadar gelen Rusları, ancak İngiltere durduracak ve neticede Rumeli'nin yarısı ile Kars, Ardahan, Batum ve Kıbrıs kaybedilecektir.

Abdülhamit, Anayasa şeklen yürürlükte kalmakla birlikte, Şubat 1878'de Meclis'i dağıtacak ve 1908'e kadar Meclis bir daha toplanmayacaktır. Yeni Osmanlılar ise, sürgün yolunu tutacaklardır.

Niyazi Berkes, Anayasa ile uygarlığa ulaşma mücadelesi veren bu bir avuç vatansever aydın hakkında şunları yazmaktadır: "Hiçbirinin

hatırına halk gelmiyordu. Çünkü reayalıktan yeni çıkmış halkta siyasi bir rol görmedikleri gibi, okumuşun istediği değişiklikleri (bu değişikliklerin İslamlığa tıpatıp uygun olduğuna inandıklarından) halkın da istediğine, ancak hükümetin istibdadı veya cehalet yüzünden bu isteklerini gösteremediklerine inanıyorlardı.

Namık Kemal, bunu ispat etmek için yazdığı piyesle, ancak bir tiyatro dolusu halkta vatanseverlik heyecanının yarattığı coşkunluğa bakarak bu sanısında ileri gitti. Bu vaka üzerine sürgüne gidişlerini anlatan bir sürgün arkadaşının tasviri cidden göz yaşartıcıdır: Kemal ve arkadaşları, kendilerini götürecek vapura bindirilmek üzere zaptiyeler arasında Sirkeci'ye getirilir. Gelen geçen, aşçı dükkânlarından çıkan esnaf ve halk, kaldırımlardan seyrederler, kimisi güler, kimisi 'Kim bunlar, ne yapmışlar?' diye sorar. Birkaçı, 'Galiba, Efendimize ubudiyette kusur etmişler' gibi bir şeyler söyler veya bunu anlatana öyle gelir. Fakat Kemal, halktan emin, belki de zaptiyelere hücum edip ellerinden alacaklarına inanıyor. Arkadaşlarının maneviyatını kuvvetlendirecek sözler söylüyor. Vapur kalkar, sürgünler güvertede kendilerinden uzaklaşan karaya ve halka bakarlar. Kemal, hâlâ sarsılmamış; Marseyyez'i mırıldanıyor, gemi Sarayburnu'nu döner, Marmara'ya dalar, İstanbul sisler içinde belirsizlenmeye başlar ve Kemal, o her zaman cesur, o her zaman iyimser adam, bir çocuk gibi gözlerini mendiline gömmüş ağlıyor."[11]

JÖN TÜRKLER

Namık Kemal'in mesajı halka ulaşmamıştır, ama Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye gibi okullarda gittikçe sayısı çoğalan genç aydınlara ulaşmıştır. "Yeni Osmanlılar, şuurlu olarak bütün aydınlara bir 'vatan' ideolojisi aşılamaya çalışmışlar ve Süleyman Paşa'nın yardımlarıyla askeri mekteplerde buna bir dereceye kadar muvaffak olmuşlardı." Süleyman Paşa, askeri mekteplerin programını düzenlediği sırada bilhassa bu unsura dikkat etmişti: En eski Türklerin tarih içindeki yerlerini tetkik eden *Tarih-i Âlem* bu maksatla yazılmıştı. Bu çabalar sonucu, "askeri talebeler arasında vatanperverlik duygusu, bütün hareketlerine hâkim olan bir amaç olarak" yerleşmiştir.[12]

Abdülhamit'in sağladığı çeşitli imtiyazlara rağmen, Mekteb-i Mülkiye'de de aynı hava esmektedir. Rıza Tevfik, bu havayı şöyle anlatmaktadır: "Gençliğim büyük bir heyecan ve uyanıklık devrine tesadüf etti. Ben Mekteb-i Mülkiye'de iken, yani 1888 ve 1890 senelerinde Ziya Paşa'ların, Namık Kemal'lerin, Abdülhak Hâmit'lerin bir kıtası, hatta bir beyti bizim vicdanımızda kıyametler koparırdı."[13] İsmet Paşa, bu va-

tansever gençliğe hâkim olan ruh halini iyi belirtmektedir: "Ben daha yüzbaşı iken devletin bütün işlerinde rol sahibiymişim gibi sorumluluk duyardım. Ve bir şey yapamıyorum diye kıvranırdım."

Ne var ki, bu vatanseverlik duygusuna ve coşkunluğa rağmen, bu gençlerin entelektüel gıdası hayli fakirdir. Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersini Sakızlı Ohannes Efendi (Paşa), maliye dersini Portakal Mikael Efendi (Paşa) okutmaktadır. Bu kişiler, emperyalizmin pençesinde, her geçen gün eriyen bir ülkede, ekonomik liberalizmin şampiyonluğunu yapmaktadırlar: Milletlerarası işbölümü gereği, Türkiye için tarımda ihtisaslaşmak avantajlıdır. Serbest ticaret, bu avantajı Türkiye'ye sağlayacaktır. Devletin bayındırlık ve demiryolu işlerine dahi el atması doğru değildir. Yerli-yabancı özel teşebbüs, bunları gerçekleştirecektir vb. vb...

Gençler, bu ekonomik fikirlerle yetiştirilmektedir. İşin tuhafı, bu kişiler ekonomik alanda devrin büyük otoriteleridir. Ancak Ahmet Mithat Efendi gibi bir iki kişi, büyük otoritelerin karşısına dikilmeye cüret edebilecektir: "Bizim mekâtib-i âliyemizde Adam Smith ekonomisini güya bir kanun, bir düsturu'l-amel suretinde telakki edilmesi teessüf-i azimi muciptir." "Ticaretimizin dahiliyesi de, hariciyesi de eller elindedir. Hal böyle iken, serbesti-i mübadele nerede, biz neredeyiz!" "Siz ekonomi-politik bilmiyorsunuz! diye bize de ders vermek istiyorlar. Fesübhanallah!"[14]

Devrin genel havası içinde, pek cılız kalan bu sesler, o tarihlerde fazla bir anlam taşımayacaktır. Jön Türk fikriyatında iktisadi eleştiri pek az yer tutacaktır. Avrupa'nın riyakârlığına, Türkleri barbar diye suçlamalarına duygusal planda tepkiler gösterilmesine ve kapitülasyonlardan rahatsız olunmasına rağmen, Jön Türkler'in lugatında emperyalizm kelimesi yok gibidir. İstanbul'daki İngiliz Sefaretinin Londra için hazırladığı bir raporda, iktisadi alandaki fikir fıkaralığı, biraz alaylı bir dille şöyle açıklanmaktadır: "Tarih felsefesi, Türk mekteplerinde yer almaz. Kapitülasyonlara hiç dokunmadan devletler hukuku öğretilir. Bu bilgiler, Sultan'a hiç zarar vermez."[15]

Bu dönemde, Namık Kemal'in fikirleriyle coşan genç aydınlar, Namık Kemal çapındaki fikir liderlerinden de yoksun kalmışlardır. Bir Mizancı Murat, bir Ahmet Rıza, bir Abdullah Cevdet, çok genel planda kalan fikirler içinde bocalamaktadırlar. En tutarlı gözüken Prens Sabahattin, aslında İngiliz hayranlığı ve bir aşağılık kompleksi yaymaktan öte bir şey yapıyor değildir.

Bir ara genç aydınların kendisine büyük ümitler bağladığı, Mülkiye ve Hukuk'ta tarih hocası Mizancı Murat Bey'in kurtuluş reçetesi, genel eğitim seviyesinin yükseltilmesi, "asalak" memur tipinin tasfiyesi, devletin

kaliteli kişiler eliyle yönetilmesi gibi fikirlerdir. Ve bu reçete, Avrupa devletlerinin himayesinde uygulanacaktır. "Mizancı'nın tasarladığı reform protokolü, Avrupa devletlerinin baskısıyla Padişah'a imzalatılacak ve Batı devletlerinin İstanbul'daki sefirlerine Sadrazamın tayini bakımından veto hakkı tanıyacaktır."[15] Yabancı devletlerin baskısı altında batan Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin baskısı sayesinde kurtulacaktır!

Kurtuluş, "kafaların aydınlanmasında" diyen yalınkat bir pozitivizmin savunucusu olan Ahmet Rıza Bey de, "Abdülhamit gitse, Avrupa'nın bize karşı tutumu değişir" tarzında fikirler ileri sürebilmektedir. 1897 Türk-Yunan savaşı olmuş, Türkiye savaşı kazanmış, fakat Avrupa, İmparatorluğun evvelce kaybettiği arazinin bir kısmının kurtarılmasına karşı çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey'in bu durumda tepkisi şundan ibarettir: "Avrupa, kaybedilen eyaletlerin hiçbirinin Osmanlı İmparatorluğu'na iadesine muvafakat etmiyor ve Türkiye, bir galibin haklarının hepsinden istifade edemiyorsa, bunun sebebi, yabancı hükümetlerin ve amme efkârının (Abdülhamit'in) idaresini, meşum ve hâkimiyeti altına giren milletleri en derin manasında bedbaht addettiklerindendir."[17] Abdülhamit'in meşum idaresinden bir kurtulunabilse, milletlerin mutluluğu için çalışan emperyalizm, iyilik meleği kesilecektir.

Bir Abdullah Cevdet için emperyalizm yoktur, yalnızca Avrupa uygarlığı vardır ve her engeli yıkan bu coşkun sele karşı direnmek anlamsızdır. Abdullah Cevdet'in 1905'te Fas'ın uğradığı felaketlere karşı tepkisi şöyledir: "Medeniyet-i hazıra bir seyl-i huruşandır ki, mecrasını Avrupa kıtasında açmıştır, önüne gelen her mevanii ba-kemal-i şiddet zir ü zeber eder. Ahali-i müslime bu seylabe-i medeniyeye mukavemetten ihtiraz etmelidir. Hayat-ı millilerini ancak bu cereyana tabiiyet ile temin edebilirler."* [18] Abdullah Cevdet, daha sonra, neslimizi "ıstıfaya tabi tutmak", yani kuvvetlendirmek için Avrupa ve Amerika'dan "damızlık erkek" getirilmesini isteyecek kadar bu tip "Batıcılık"ta ileri gidecektir.

---

* Emperyalizm karşısındaki kavrayışsızlıkları yüzünden bu yazarlara karşı biraz insafsız davranmış olmamız mümkündür. Laiklik, kadın hakları, cehaletle mücadele, Latin harfleri, şapka, pozitivizm vb. gibi sonradan gerçekleştirilen reformların savunmasını bu yazarlar başlatmışlar, gerek İttihat ve Terakki, gerekse Cumhuriyet döneminde, fikirleriyle az çok etkili olmuşlardır. Abdullah Cevdet, "göz açık bir rüya" saydığı bir yazısında, fesin yerine yeni bir başlık giyilmesini, sarık ve cüppenin yalnız meslekten olan din adamlarınca kullanılmasını, medreselerin ve tekkelerin kapatılmasını, ermişlere adak adamanın yasaklanmasını, üfürükçülerle büyücülerin faaliyetlerine son verilmesini ve bütün hukuk sisteminin değiştirilmesini ileri sürmüştür. Fakat bunlarda da, emperyalist boyunduruk altında iyice anlamsızlaşan "Batı'dan ne alalım, ne almayalım" tartışması sürüp gitmektedir. "Batı klasiklerinin derin manalarının anlaşılması sayesinde Batı'ya yaklaşılabileceğini ve Batılılaşmanın gereklerinden birinin fikir ve görüşleri temelinden değiştirmek olduğunu" ileri süren Abdullah Cevdet'te dahi bu konuda zaman zaman bir uzlaştırma çabası vardır.

Bir Prens Sabahattin, "menfaati menfaatimize uygun bir hükümetle"[19] daha önceden anlaşarak ihtilal yapma çabasındadır. "Menfaati menfaatimize uygun" hükümet, İngiltere'dedir. Esasen Prens'in bilimsel teorisi de İngiliz hayranlığına dayanmaktadır. Prens Sabahattin'e göre, iki çeşit toplum vardır: Bireyci ve kamucu (communautaire) toplumlar. İngiliz toplumu bireycidir ve üstündür. Osmanlı toplumu kamucudur ve geridir. O halde kamucu toplumdan bireyci topluma geçmek gereklidir. Bu da, Anglosakson eğitimi, özel teşebbüsçülük, devletin fonksiyonlarının ve yetkilerinin asgariye indirilmesiyle sağlanacaktır. İngilizlerin bireyci üstün toplumu nasıl ortaya çıkmıştır? Gökten zembille mi inmiştir, yoksa geniş ölçüde kapitalist gelişmenin sonucu mudur? Bu kapitalist gelişmenin ürünü olan emperyalizmin, Türkiye üzerindeki etkisi nedir? Emperyalizmin tahakkümünden kurtulmadıkça, herhangi bir şey yapmak mümkün müdür? İngiltere'de ideal toplum düzenini gören Prens için, İngiliz emperyalizmi diye bir şey yoktur. İngilizlerin bireyciliği, feodal toplumdan burjuva toplumuna geçişin eseri değildir; adeta kendiliğinden ortaya çıkıvermiştir ve İngiliz bireylerini taklit etmekle her şey yoluna girecektir. "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" adlı iddialı yazılarında, Prens Sabahattin Bey, kurtuluş reçetesini şöyle açıklamaktadır: "Milli terbiyeyi, istihlak, atalet ve esaretten istihsal, teşebbüs ve istiklale yöneltmek için yegâne çare, infiradi (bireyci) ailelerin teşkiline elverişli kız ve erkekler yetiştirmektir.

İngiliz mekteplerinden mülhem olarak memleketimizde kız ve erkekler için ayrı ayrı vücuda getirilecek terbiye müesseselerine, o mekteplerden ehil mürebbi ve mürebbiye aileler celbedilmelidir. Anglosakson terbiye muhitinden, aile ve çiftlik gibi tesislerinden istifade edilmelidir. İnfiradi ailelerin meydana gelişinden sonra topraklarımızın yeni ve hakiki bir fethi başlayacaktır."[20] Halbuki İngilizler, sömürgelerinde Sabahattin Bey'in fikirlerini uygulamakta pek kusur etmemişlerdir. Hindistan'da ve öteki sömürgelerinde, Anglosakson okullarının ürünü bireyci bir "elit" yetiştirmişlerdir, bunları devlet kapısında değil "teşebbüs-i şahsi" alanında kullanmışlardır. Türkiye'de de emperyalizmin aracı olarak yararlandığı Rum ve Ermeni zenginlerin çoğu, Anglosakson okullarında eğitim görmüşler ve "teşebbüs-i şahsi"ye yönelmişlerdir. Kısaca, bütün sömürge ve yarı-sömürgelerde, Prens Sabahattin'in özlemini çektiği bireyci ve özel teşebbüsçü bir elit, "bireyci üstün toplum" eliyle eğitilmiştir. Ne var ki, Prens Sabahattin'in programı uygulanmasına rağmen, ancak bir avuç "bireyci" komprador yetişmiş, "kamucu" geri toplum daha da gerilemiş ve köstebekleşmiştir. Kapitalizmin dahi –Japon denemesinin apaçık gösterdiği üzere– ancak devletçilikle mümkün olduğunun Prens Sabahattin farkında değildir.

Emperyalizmden habersiz görünen bu "hürriyetçi" yazarların halka karşı tutumları da Tanzimat paşaları kadar güvensizdir. Yazılarında zaman zaman bir halk düşmanlığının belirtilerini bile görmek mümkündür. Halk, en iyi niyetle, onlar için eğitilmesi gerekli bir cahiller yığınıdır. Murat Bey, "halkın cinayetleri"nden, Abdullah Cevdet, "istemezük demekten gayri bir şey söylemek bilmeyen avam"dan söz etmektedir. Ahmet Rıza Bey için insanoğlu kötüdür: "İnsan tabiatını incelemiş olan herkes, insanın ihtiyaçlarını en kolay yoldan gidermeye çalışan egoist ve tembel bir hayvan olduğunu bilir. Allah ve jandarma korkusu olmasa, hırsızlık, tabii temayüllerine en uygun davranış olurdu." Tarihçi Murat Bey ise, "Halk baskısı, maazallah devleti yıkar" tarzında bir görüşü savunmaktadır: "Garpta olduğu gibi aşağıdan tazyik icrası bizde caiz değil itikadındayım. Çünkü bunca esbab-ı inkiraza rağmen, devletin yarım asırdan beri payidar olması, halkımızın hükümetlerine karşı olan bir rabıta-i maneviye semeresidir." Esasen kütleler tamamen içine kapanmıştır. Aşağıdan bir baskı, ümitsiz gözükmektedir. Bir Jön Türk, bu ümitsizliği şöyle anlatmaktadır: "Feda etmek mecburiyetinde olduğumuz enerji ve kabiliyetlerin, halk bu fedakârlığın manasını idrak edecek duruma gelinceye ve hiç olmazsa 'şu veya bu gaye için kendini feda etti' deyinceye kadar pek az faydası olacaktı."[21]

İşte Jön Türkler, böyle bir entelektüel ortam içinde, Namık Kemal'in ateşlediği vatansever duygularla vatanı kurtarmaya çalışmışlardır. Egemen düşünce, bir Anayasa'dan mucizeler beklemek olmuştur. Anayasa, İmparatorluğun çeşitli milletlerine eşitlik ve özgürlük getirecek, bu milletlerin İmparatorluktan kopma çabaları son bulacak ve bu büyük devrimi gözleriyle gören Avrupa, içişlerimize müdahaleden vazgeçeceği gibi, böylece uygar toplumlar arasına katılan Türkiye'ye yardımcı olacaktır. Kurtuluşa engel, Abdülhamit'tir, o halde Abdülhamit'i devirmeye çalışmalıdır.

Abdülhamit'e karşı uzunca süre hiçbir toplumsal sınıfa dayanmayan, ancak maaşla geçinen bir grup aydının açtığı otuz yıllık mücadele, bu ana fikir etrafında dönecektir.

Avrupa, devlet kapısındaki geçimini yitirmiş bir yığın Jön Türk'le dolacaktır. Mücadele uzadıkça uzayacaktır. Kırılan ümitler ve parasızlık, başta Mizancı Murat ve Abdullah Cevdet olmak üzere, Jön Türkler'in birçoğunun Abdülhamit ile uzlaşmasına yol açacaktır.

Şerif Mardin, Jön Türkler'in dramını şöyle anlatmaktadır: "Osmanlı hürriyet taraftarları, Batı'da Renaissance devrinde fikir adamlarının maruz kaldıkları bir durum karşısındaydılar. O da toplumda çalışmalarını destekleyecek gelir kaynağı bulamadıklarından bir 'hami'ye sığınma

zaruretiydi. Böylece Renaissance devrindeki fikir eserleri çok zaman kudretli ve siyasi bakımdan ehemmiyetli bir kimsenin desteğiyle meydana geldiği gibi, Yeni Osmanlılar da ancak bir 'hami'nin yardımıyla, Mustafa Fazıl Paşa'nın serveti sayesinde, teşkilatlı bir kuvvet olarak çalışabilmişlerdi. Osmanlı Devletinde, Abdülhamit devrinde de Türkler için yegâne servet menbaı, devletti. Bu itibarla devlete karşı çalışmak için ya devletin tesirinin asgariye indiği Mısır gibi bir emarette 'hâmi' bulmak veya doğrudan doğruya devletten faydalanmak icap ediyordu."[22]

Para sıkıntısı yüzünden bir hayli kayıp vermelerine rağmen, Jön Türkler, Avrupa'da pek çok sayıda gazete çıkararak, Abdülhamit'i bombardıman etmişlerdir. Ama çok dar bir aydın çevrede okunan bu yayınlarla bir sonuç alınamayacağını görmüşlerdir. 1902 yılında Paris'te toplanan ilk Jön Türk Kongresi'nde bu mesele ele alınmıştır. Kongre, iki nokta etrafında dönmüştür:

a) Yalnız propaganda ve yayınla devrim yapılamaz. Askeri kuvvetlerin de ihtilal hareketine katılmaları gerçekleştirilmelidir.

b) Yabancı devletlerin müdahalesi sağlanmalıdır.

Birinci noktada görüş birliğine varmak kolay olmuştur. İkinci noktada, yabancı müdahalesini isteyenler ile bunu reddedenler çarpışmışlardır. Yabancı devlet müdahalesi tezini Prens Sabahattin savunmuştur: "Biz memleketimizde bir ihtilal yapmak maksadıyla toplanmış bulunuyoruz. Lakin dahilde ihtilal çıkarmaya muvaffak olduğumuz takdirde, bu hareketin hüsn-i suretle neticeleneceği muhakkak değildir. Kargaşalık esnasında, herhangi bir ecnebi hükümetin kendi menfaati namına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimize uygun bir hükümetle daha evvelden anlaşmış olmalıyız. Yani dahilde bir hareket vücuda getirdiğimiz vakit, bundan istifade etmek emeline düşecek hükümetlerin müdahalesini bertaraf eyleyecek hür ve demokrat hükümetlerle şimdiden uzlaşmalıyız ve bundan sonra ihtilal harekâtına geçmeliyiz."[23]

Ahmet Rıza liderliğindeki bir azınlık grubu ise, yabancı müdahaleye karşı çıkmıştır. Avrupa'nın mutsuz saydığı milletleri kurtarmak için Osmanlı İmparatorluğu'nu parçaladığını söyleyen Ahmet Rıza, bu sefer, "Ecnebilerin mülkümüzde icra-yı hükümet değil, işimize hariçten müdahale etmelerini bile, namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız" demektedir.

Sabahattin Bey, İngiliz bankası Turkish National Bank'tan para sağlayarak ve Trablusgarp'ta bulunan Recep Paşa ve bazı subaylarla anlaşarak, Abdülhamit'i devirmeye kalkışmışsa da, teşebbüs, Recep Paşa'nın cayması üzerine yarı yolda kalmıştır. Prens'in bir savunucusunun

yazdığına göre, darbe teşebbüsünü Londra iyi karşılamıştır. İngilizler, İstanbul'da harekâta geçileceği sırada İngiliz donanmasını yakınlarda bulunduracaklarını vaat eylemişler ve olaydan dış ülkelerin haberdar olmasını engellemek için Eastern Telgraf kablosunun Odesa ve Köstence'ye bağlı kısımlarının kesilmesini tavsiye etmişlerdir.[24] Prens Sabahattin, bu başarısız denemesinden sonra dahi, Sir Edward Grey ve Clemenceau'dan yardım dilenerek darbe projelerini sürdürmüştür.

II

1908 HAREKETİ

Avrupa'da bu ümitsiz faaliyetler, bir bezginlik havasına bürünürken, 1906 yılından itibaren Türkiye'de, özellikle Makedonya'da, ihtilalci faaliyetler hızlanmıştır. Dış ülkelerdeki faaliyet, ikinci plana düşmüştür. Fakat Manastır, Selanik ve Edirne'de İkinci Ordu ile Üçüncü Ordu'nun genç subayları, gizli cemiyetin saflarını doldurmuşlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, genç subayların katılmasıyla birdenbire güçlenmiştir.

Makedonya, özellikleri olan bir bölgeydi. Rumlar, Sırplar, Bulgarlar bölgeyi kendilerinin sayıyorlar ve hükümetleri, bölgede yaygın bir çetecilik faaliyeti yürütüyorlardı. Amaçları, göz diktikleri yerlerdeki Müslüman ve Türk nüfusu yok etmek ve kendi nüfus çoğunluklarını sağlamaktı. Türk subayları, dağlarda, çeşitli kombinezonlara başvurarak bu çetecilerle savaşıyor ve gerilla tekniklerini öğreniyorlardı. Bu gerilla savaşları dar bir bölgede çok sayıda subayı toplamakta ve onlarda ihtilalci vatansever eğilimleri kamçılamaktaydı. Öte yandan Makedonya, Balkan devletlerinin entrikalarının yanı sıra, büyük devletlerin ihtiraslarının çarpıştığı bir alandı. Makedonya Jandarma Kumandanlığı'na yabancı general Georgis, maiyetindeki 25 yabancı subayla birlikte tayin edilmişti. Makedonya parçalara ayrılmış, her devlet bir parçanın nezaretini yüklenmişti. Avusturya Üsküp, İtalya Manastır, Rusya Selanik, Fransa Serez, İngiltere Drama bölgelerinde sorumluluk almıştı. Almanlar, Selanik'teki Jandarma okuluna bir müdür tayin etmekle yetinmişlerdi. Makedonya'nın mali idaresi ise, devletlerin bir donanma gösterisinden sonra, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış gibiydi. Maliye, büyük devletlerin tayin ettikleri ajanların kontrolündeydi.[25] Emperyalizmin açıkça at oynattığı bölgede, Avrupa devletleri ve ajanları yoğun bir çaba göstermekteydi. Makedonya'nın ve hatta bütün İmparatorluğun yitirilmesi tehlikesi her geçen gün ciddileşmekte ve bu durum, başta genç subaylar olmak üzere Jön Türkler'i bir kurtuluş çaresi bulmak için harekete geçmeye zorlamaktaydı.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN TOPLUMSAL TEMELİ

Bundan başka Selanik, "yalnız Balkanlar'ın kapısı olan büyük bir ticaret limanı değil, yeni ve özgür düşüncelerin gelişmesine çok uygun, Batı

ile yakın ve rahat ilişkiler kurulabilen bir kültür merkeziydi. Üstelik bu şehir, çeşitli dillerin ve kültürlerin, düşünce ve politika akımlarının kaynaştığı bir çatışma noktasıydı. Bu şehir, İstanbul'dan fazla milletlerarası bir kişilik ve renk gösteriyor, gençler kolaylıkla yabancı diller öğreniyorlar, onlarla rahatça konuşabiliyorlardı."[26] Burada hayli güçlü bir ticaret burjuvazisi yetişmişti. Selanikli dönmeler, kültür seviyeleri, yabancı dil bilmeleri, kurdukları basımevleri, gazeteleri, kulüpleri, özel okullarıyla, bir ticaret burjuvası zümresi olarak iyice sivrilmişlerdi. Dönmeler ve Museviler, Jön Türk hareketini desteklemekteydiler. Bir rejim değişikliğinin, onlara, Rum ve Ermeni işadamlarının İstanbul'daki tekel durumunu yıkmaya fırsat vereceğini ummaktaydılar. Bu yükselen ticaret burjuvazisi, çıkarları gereği, daha çok Merkez Devletleri'ne, Almanya ve Avusturya'ya yakındı. İngiliz ve Fransızlar, Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerinde genellikle Rum ve Ermenilere yaslanıyorlardı. Türkiye ile ekonomik ilişkileri hızla gelişen Almanlar ise, daha çok Yahudi ve Müslüman burjuvaziye dayanma eğilimi gösteriyorlardı.* Mason dernekleri aracılığıyla, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri ve Selanik burjuvazisi arasında ilişkiler kurulmuştu.

İşte böyle bir politik ortam ve sosyal ilişkiler çerçevesinde, 1908 Hareketi gerçekleşmiştir. Kaynağını, henüz Osmanlı vatanperverliği biçiminde ifade edilen bir milliyetçilikten alan 1908 Hareketi, genç subay ve aydınların vatanı kurtarma çabalarının sonucudur. İnönü'nün deyimiyle, "1908 inkılabı, bir kahramanlık hareketi, bir fedakârlık hareketi, samimiyet ve vatanperverlik hareketidir." Hareket, Anayasa'nın ilanıyla, İmparatorluğu teşkil eden çeşitli unsurların kardeşçe birleşeceği ve yabancı devlet müdahalelerinin son bulacağı kanısındadır. Bu kardeşlik, eşitlik ve özgürlük ortamı içinde, İmparatorluğa bağlı unsurların sanayi ve ticarete atılmalarını teşvik ederek ve eğitime önem vererek ülkenin kurtarılacağına inanılmaktadır. Yine İnönü'nün sözleriyle, "Her derdin devasının Kanun-u Esasi (Anayasa) olduğu içimizde iman halinde yerleşmişti.... İhtilal olduğu zaman, her şeyin o kadar kolay düzeleceğine inanıyorduk ki..."[27]

Hareket, yalnızca bir subay ve aydın hareketi olarak kalmamakta,

* Almanya'nın Türkiye'ye olan ihracatı 1888 yılında 11,7 milyon Mark iken, 1905'te 71 milyon Mark'a yükselmiştir. Türkiye'den yaptığı ithalat da aynı tarihler arasında 2,3 milyondan 51,6 milyon Mark'a yükselmiştir. İttihat ve Terakki'nin İngiliz taraftarı bir üyesi, Selanik Yahudilerinin genellikle Alman davasına kazanıldığı iddiasındadır. Bu zat 1911 yılında Merkez-i Umuminin gizli bir toplantısında, şu sözleri söylediğini ileri sürmektedir: "Almanya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye'de Yahudi masonluğu, gözü doymaz Prusya askerliğinin yuvasıdır. Selanik'te Paris ve Roma'ya sempatizan bazı Yahudiler de bulunmakla beraber Yahudilerin çoğu Berlin'i tutmaktadır." Bu gerekçeyle, Merkez-i Umumi toplantısında Albay Sadık Bey ve bu zat, subayların mason derneklerinden çıkmasını istemişlerdir (Dukagjin-Zadeh Basri bey, *Le Monde Oriental et l'avenir de la paix*, beşinci baskı, Paris 1920, s. 62).

ekonomik hayatta paşalar ile Rum ve Ermeni zenginlerinin kurdukları tekeli yıkmaya azimli bir ticaret burjuvazisi tarafından desteklenerek, bir toplumsal temele oturmaktaydı.

Bu hareketin toplumsal açıdan dikkat çekici bir tahlilini, Türkçü Yusuf Akçura'da bulmaktayız. O zamanın düşünürleri için yepyeni bir tahlil metoduna dayanan Yusuf Akçura'nın görüşleri özetle şöyledir: "Sultan Abdülhamit'in son zamanlarında, asker ve sivil memurların bir kısmı, özellikle burjuvaziye dahil olanları, dünya nimetlerinden aslan payı alıyorlardı. Fakat bunların dışında kalanlar, mesela aylıklarıyla geçinen küçük taşra memurları, yine aylıklarıyla geçinen Makedonya'da eşkıya kovalamakla görevli küçük rütbeli subaylar, hizmet ve emeklerinin tamamıyla ödenmediğini pekâlâ biliyorlardı. İttihat ve Terakki, işte bu proletar sivil ve asker memurları örgütlendirdi. Yani ekonomik durumlarından şikâyetçi memurların temsilcisi olarak işe başladı ve mevcut hükümete muhalif bir parti halinde ortaya çıktı. Türk ve Müslüman olmayan bazı milli demokrat partiler de (Taşnaksiyun ve İhtilalci Bulgar partileri gibi), özel çıkarlarını sağlamak ümidiyle, İttihat ve Terakki'ye taraftar, hatta müttefik oldular. Selanikli tüccarların da çoğu İttihat ve Terakki'ye katıldı. Doğuştan büyük bir ticari kabiliyete sahip bulunan bu tüccarlar, ihtilalin başarısını tahmin ettiler ve başarı halinde, milli ve milletlerarası büyük ticaret ile hükümet müteahhitliğini hemen tekelinde bulunduran İstanbul'un Rum ve Ermeni tüccarlarını mevkilerinden kaydırabileceklerini hesapladılar. Nihayet Rumeli'de büyücek çiftlik sahibi olan beylerden bir kısmı (mesela Serez Beyleri) partiye girdi. Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin devamlı tahribatı, Rumeli Türk Beylerinin gelirlerine büyük zarar verdiğinden, bunlar, hükümetin değişmesiyle ekonomik durumlarının düzeleceğini umuyorlardı."

İttihat ve Terakki'nin karşısında ise, eski rejimin nimetlerinden yararlananlar toplanmıştır: "Başkentte hüküm ve zevk süren büyük rütbeli ve büyük sermayeli sivil ve asker memurlar, iç ve dış ticaretin büyük kısmını ve özellikle hükümet müteahhitlik ve mültezimliğini elinde tutan ve çoğu Müslüman olmayan tüccarlar, hayat ve geçimlerinin kolaylaştırılmasına hayli itina edilen ufak İstanbul halkı ve nihayet illerde çıkarlarının sağlanmasına, şan ve şereflerinin artırılmasına çalışan eşraf ve âyan bu gruba girmektedir.[28] Bunlar, Abdülhamit'in nimetlendirdiği aşiret reisleri, şeyhler vb. ile birlikte Hürriyet ve İtilaf Partisi etrafında toplanmaya çalışacaklardır."

Tabii ki, bu toplumsal tahlil, kesin bir ayırıma dayanmamaktadır. Saray'ın etrafında kümelenen ticaret burjuvazisi, onların yerine göz diken ticaret burjuvazisiyle ve yeni iktidarla uzlaşmaya, uyuşmaya çalışacaktır. Eşraf ve âyan da, çıkarlarına dokunulmadığı sürece, bir taraftan öbür

tarafa kayabilecek ve hatta bu kayışı, çıkarlarını teminat altına almak için yapacaktır. Hatta eski devlet ricalinin bir kısmı bile yeni yönetime ayak uyduracaktır. Bununla birlikte, İngiliz ve Alman emperyalizmlerinin Türkiye'deki rekabetinin de biçimlenmesine az çok yardım ettiği bu sosyal bölünme, İmparatorluğun son yılları için geçerli sayılabilir.

1908 VE SONRASI

Ordu'nun, daha doğrusu milliyetçi genç subayların ayaklanmasıyla kurulan Anayasa rejimi, son derece elverişsiz şartlar altında başlamıştır. 1907 Rus-İngiliz İttifakı ile, İngiltere, çoktandır izlediği Osmanlı İmparatorluğunu parçalama politikasını kesinlikle benimsemiştir. İngiltere, Mısır, Sudan ve Kıbrıs'tan sonra petrol yatağı Arabistan'a göz dikmiştir. İngiliz ajanları, Arap aşiretlerini ayaklandırmaktadır. Ermeni davasına, Ruslar kadar İngilizler de destek getirmektedir. Rusya, Japonya yenilgisinden sonra, gözlerini yeniden İstanbul'a ve Boğazlar'a çevirmiştir. İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa ve Rusya), doğuya doğru yayılma eğilimi gösteren Alman emperyalizmini, Balkan devletlerini birleştirerek ve İtalya'yı Üçlü İttifak'tan (Almanya, Avusturya, İtalya) koparark, bir çember içine alma çabasındadır. Avusturya, İtalya ve küçük Balkan devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kalan arazisini paylaşma kavgasındadır. Trablusgarp, gerek İtilaf ve gerekse İttifak devletleri tarafından çoktan İtalya'ya peşkeş çekilmiştir. Girit'in ve Ege adalarının Yunanlılara verilmesi planlanmıştır. Bu şartlar altında, Anayasa'nın, kısa bir süre için dahi olsa, İmparatorluğu parçalanmaktan kurtaramayacağı açıktır.

İttihat ve Terakki üyelerinin büyük çoğunluğu, başlangıçta İngiliz dostluğuna ümit bağlamışlardı. İnönü, hatıralarında, "Meşrutiyet ilan edildiği zaman sempatimiz daha çok Fransa ve İngiltere'ye karşı idi... Almanya'ya gelince, biz Almanya'yı ilk zamanlar istibdadın yardımcısı olarak görüyorduk" demektedir.[29] İttihat ve Terakki'nin Arnavutluk, Manastır, Drag ve Kosova'daki liderlerinin çoğu, koyu İngiliz taraftarı ve Alman aleyhtarıdır. Hatta Basri Bey'in yazdığına göre, buralarda gizli komiteye giriş yemini, "Mithat Paşa Anayasasını getirmek ve Türkiye'yi Almanya'nın pençesinden kurtarmak" biçimindedir.[30] Nitekim, Meşrutiyet'in ilanı ile Alman taraftarı Ferit Paşa gitmiş, İttihat ve Terakki perde arkasında kalarak, Abdülhamit'in kariyerini İngilizlere bağlamakla ün kazanmış veziri Kâmil Paşa, Sadarete gelmiştir. Abdülhamit, Mithat Paşa'nın İngilizlere yakın oğluna, "Almanya'ya karşı takip ettiğim fikirde ne kadar aldandığımı bugün itiraf ediyorum. Siyasetimi değiştirdim, bundan sonra artık İngilizleri takip edeceğim. Memleketin selametini İngilizlerle hareket etmekte görüyorum" demiştir.[31]

Edward VII., Kâmil Paşa'nın tayininden dolayı Sultan'ı telgrafla kutlamıştır. Bununla birlikte, Abdülhamit zamanında Kara Ordusu'nun eğitimiyle görevlendirilen Almanların, Türkiye'deki gücü de küçümsenmemelidir. Mesela Meşrutiyet yıllarının kudretlû kişisi Mahmut Şevket Paşa, Almanlara yakınlığıyla tanınmaktadır. 1908 Hareketinden hemen sonra Berlin Ataşemiliteri olan inkılabın yıldızı Enver (Paşa), Alman davasına kazanılacaktır. Selanik tüccar ve mason çevrelerinin önemli bir kısmı da, ekonomik ilişkileri dolayısıyla, daha çok Almanya ve Avusturya'ya eğilim göstermektedir. Fakat başlangıçta İngiliz dostluğu ağır basmaktadır. Sir Edward Grey –İngiltere, Türkiye'nin parçalanmasını çoktan kararlaştırmış da olsa–, İstanbul'daki sefirine "Jön Türkler'i teşvik için elinizden geleni yapınız ve dilekler ileri sürerek onlara güçlük çıkarmaktan çekininiz" tavsiyesinde bulunacaktır. Bu şartlar altında, yeni rejime ilk darbe, Almanya'nın müttefiki Avusturya'dan gelecektir. Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Avusturya'nın cesaretlendirdiği Bulgaristan, bağımsızlığını ilan eyleyecektir. Avusturya'nın tutumu, İtilaf Devletleri'ni kızdırmakla birlikte, onlar, oldu bittiyi kabullenmekten başka bir şey yapamayacaklardır. Türkiye'de ise, olay, milliyetçi bir galeyana yol açacaktır. Avusturya mallarına boykot başlayacaktır. Fesler Avusturya'dan geldiğinden, milliyetçiler, fesleri atıp beyaz keçe külah giyeceklerdir. Selanikli tüccarlar fes fabrikası kurmak için harekete geçecek, Meşrutiyet döneminin iktisat otoritesi Cavit Bey bir makale yazarak bu Selanikli tüccarlara fes imalinde tekel tanınmasını isteyecektir. Bununla birlikte, Almanya'nın araya girmesiyle, Bulgaristan ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne bir miktar tazminat ödeyecek ve mesele kapanacaktır. 31 Mart ayaklanması da, Hareket Ordusu'nun başında İstanbul'a giren Mahmut Şevket Paşa ile Berlin'den acele dönen Enver'in durumunu kuvvetlendirecektir. Von der Goltz Paşa'nın Kara Ordusu'nun yetiştirilmesi için yeniden Türkiye'ye gelişi, 31 Mart'tan hemen sonraki günlere rastlayacaktır.*

---

* 31 Mart isyanının nedenleri hâlâ tam olarak aydınlanmış değildir. 31 Mart, yalnızca İttihad-ı Muhammedicilerin, Volkancıların ve alaylı subayların tahriklerinin sonucu mudur, yoksa bunların gerisinde daha kudretli gizli eller mi yatmaktadır? Bu konuda son bir inceleme yapan Ecvet Güresin, "Volkancıların arkasında dış ülkelerin gizli teşekküllerinin parmağı olduğunda şüphe yoktur. Nitekim bu şüphe duruşmalar sırasında kuvvetlenmiş, fakat İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa, Düvel-i Muazzama ile arayı bozmamak için, soruşturmaya izin vermemiştir" demektedir (*Cumhuriyet*, 29 Nisan 1968). 31 Mart'ın sorumluluğunu İtilafçılar İttihatçılara, İttihatçılar İtilafçılara yüklerler. Biz burada, 31 Mart'ın hâlâ ne ölçüde aydınlatılmaya muhtaç olduğunu göstermek bakımından, açıkça İngiliz taraftarı ve sonradan İtilafçı olan bir İttihat ve Terakki ileri geleninin belki de tamamen hayal mahsulü iddiasını özetlemeye çalışacağız. Albay Sadık Bey'in yakın arkadaşı ve İttihat ve Terakki gizli örgütünün yöneticilerinden biri olduğunu iddia eden bu ilk Meclis'teki milletvekiline göre, 31 Mart'ın içyüzü şöyledir: "İngilizci Manastır, Kâmil Paşa'yı desteklemekte, Almancı Selanik ise onu düşürmeye çalışmaktadır. Kâmil Paşa, Manastır'a dayanarak Selanik'e kafa tutmaktadır. Kâmil Paşa, Deniz

Bosna-Hersek buhranını İtalyanların Trablusgarp'ı işgali izleyecektir. Üçlü İttifak'ın üyesi olmakla birlikte, İtilaf Devletleri ile flört eden İtalya'nın gönlünü kazanmak için, bütün devletler, Trablusgarp işgalini olumlu karşılayacaklardır. Yalnız milliyetçi bir coşku içinde bulunan

---

Kuvvetleri'nin organizasyonunu İngilizlere vermiştir. Jandarma'yı İngiliz-Fransız subaylarına, Kara Ordusu'nu da Fransızlara vermek niyetindedir. Sadrazamın bu niyetlerini öğrenince, Selanik, kabine değişikliği yapılmasını, Mahmut Nedim Paşa ile Talat Bey'in kabinede yer almasını ister. Kâmil Paşa reddeder. Berlin Ataşemiliteri Enver, Berlin, Selanik ve İstanbul arasında mekik dokumakta ve Selanik'in tertipleyeceği düzmece bir karşı-devrim hareketini bahane ederek, bir darbe hazırlamaktadır. Yeni rejimin güvenliğini sağlamak amacıyla Makedonya'dan İstanbul'a getirilen üç Avcı Taburu, bu tertipte kullanılacaktır. Bu James Bond'vari hikâyeyi anlatan milletvekiline göre, Kâmil Paşa ile kendisi arasında şu konuşma geçmiştir:

Paşa – Üç Avcı Taburunun derhal uzaklaştırılması gerektiği hususunda mutabık mıyız?

– Tamamen. Onları mutlaka uzaklaştırmak gerek. Daha yeni öğrendim: Berlin planına göre, İstanbul'a Almanlara en yakın Osmanlı Paşası Mahmut Şevket'in kumandanlığında büyük bir Rumeli Ordusu'nun gelmesini sağlamak üzere, bir cins "ufak karşı-devrim" düzenlenmiştir. Bu kuvvetle İstanbul'da bir diktatörlüğün kurulması ve Selanik'teki adamların bütün Türkiye'de hâkim olması amacı güdülmektedir.

Paşa – Konuşmanızın ışığı altında, Selanik'teki kardeşlerin son günlerde benim nezdimde yaptıkları teşebbüslerin gerçek anlamının şimdi farkına varıyorum. Bana dediler ki, Bulgarlarla kesinlikle bir savaş olacaktır. Selanik'ten bir birliğin İstanbul'a gelmesi zorunludur. Onlara, "Başkentte asker var. Bulgar tehlikesini unutmuyoruz, ama bu yakın bir tehlike değil. Üstelik, tehlike, Selanik için de varit" cevabını verdim.... Taraftarlarınıza lütfen bildiriniz ki, ülkenin güvenliğini tehlikeye atabilecek bu üç Avcı Taburunu derhal başkentten uzaklaştıracağım.

Ne var ki, Kâmil Paşa'nın Avcı Taburlarını başkentten çıkaracağı gün, Talat ve arkadaşları, kabinede bir buhran yaratmışlardır. Kabinedeki İçişleri Bakanı Hüseyin Hilmi Paşa, Talat'ın sadrazamlık vaadi üzerine, kıyameti koparmıştır. Meclis karışıktır. Selanik'ten bazı subaylar, tabancalarıyla Meclis koridorlarında milletvekillerini sindirme çabasındadır. Meclis'in şaşkın başkanı Ahmet Rıza, olan bitenden ürkerek Abdülhamit'e gitmiş ve bütün İttihat ve Terakki Komitesi'nin Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığını istediğini bildirmiştir. Sultan, oldu bittiyi kabullenmiştir. Her ne kadar Hilmi Paşa kabinesi, Selanik'in arzuladığı biçimde kurulmuş değilse de bir başarının sağlandığı muhakkaktır. Ama bu arada, evvelden planlanan yalancı karşı-devrim, beklenmedik biçimde gelişir. Gerçi karşı-devrim katiyen Anayasa rejiminin kaldırılmasını istememektedir! Aksine, Meclis'e saygılıdır ve sadece bazı İslami gösterilerle yetinmektedir. Ama demagogların elinde hareket kontrolden çıkmaktadır. 31 Mart günü Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, Sadrazama, "Mitralyözlerim yeterli. Asileri temizleyeceğim. Kaybedilecek bir dakika yok. Bana emir ver," demiştir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa on saat tereddüt etmiş ve sonunda hayır demiştir. Muhtemeldir ki, yabancı karşı-devrimden haberli, fakat olayların sonradan aldığı biçimden habersiz Sadrazam, ilk plan gereğince, asilerin ezilmesine karşı çıkmıştır. (Basri Bey, *Le Monde Oriental et l'avenir de la paix*, Paris 1920).

Görüldüğü gibi, inanılması güç bir James Bond hikâyesi söz konusudur. Fakat 31 Mart'ın gerçek hikâyesi ne olursa olsun, olayın Alman taraftarı sayılan Mahmut Şevket Paşa ile Enver'in İstanbul'da kudretlerinin artmasına yaradığı muhakkaktır.

Cemal Paşa, hatıralarında, 31 Mart'ta İngilizlere yakın Prens Sabahattin'in parmağı olduğunu ileri sürmektedir. Ecvet Güresin, Sultan Reşat'ın sözlerine dayanarak, Sabahattin Bey'in bir darbe peşinde koştuğunu belirtmektedir (*Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1968). Rauf Orbay, hatıralarında, İngiliz Sefareti Baştercümanının Miralay Sadık ile Prens Sabahattin'i 31 Mart'ı hazırlamakta alet olarak kullandığını yazmaktadır (*Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2, s. 80). 31 Mart'ta her biri komplo peşinde koşan çok farklı grupların etkisi olması mümkündür. 31 Mart olayı, hâlâ aydınlanmış değildir.

Türkiye'de, İtalyan malları boykot edilecek, Mustafa Kemal ve Enver gibi milliyetçi subaylar, bu galeyana tercüman olmak üzere, kara irtibatı çoktan kopmuş ve donanmanın zayıflığı dolayısıyla denizden ulaşılması imkânsız hale gelmiş bu vatan parçasını kurtarmaya koşacaklardır. Bu sırada, İngiltere'nin himmetleriyle, Yunanistan'ın ilhak etmek üzere bulunduğu Girit davası da alevlenecektir. İstanbul'da milliyetçiler, "Girit bizim canımız, feda olsun kanımız" diye haykıracaklardır. Fakat asıl büyük tehlike, Rusya ve İngiltere'nin ağır baskılarla gerçekleştirdikleri Balkan İttifakı'ndan gelmektedir. Herhalde bir İngiliz ajanı olan *Times* gazetesi muhabiri Bourchier'nin aracılığı ile 1912 yılı baharında Yunanistan ile Bulgaristan bir antlaşma imzalamışlardır. Belgrat ve Sofya'daki Rus sefirlerinin ısrarlı çabalarıyla, Sırp-Bulgar ittifakı sağlanmıştır.[32] Birbirlerine diş bileyen düşman Balkan devletlerinin, İngiltere'nin Almanya'yı çemberleme planına uygun biçimde birleşmeleri, Balkan Savaşı'nı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu sırada Mahmut Şevket Paşa ve İttihat ve Terakki, iktidardan uzaklaşmış bulunmaktadır. Başlarında Prens Sabahattin gibi İngiliz taraftarı çeşitli muhaliflerin bulunduğu "Halaskâran" adlı bir subay grubunun Trablusgarp Savaşı'nı vesile ederek giriştikleri baskı üzerine, önce Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, sonra İttihat ve Terakki desteğine sahip Abdülhamit'ten kalma Sadrazam Sait Paşa, iktidardan ayrılmışlardır. İktidarda Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "orta yol"cu büyük kabinesi vardır. Ama ok yaydan fırlamış, Almanya'yı çemberleme planı gereği gerçekleştirilen Balkan İttifakı, kaçınılmaz biçimde savaşa yol açmış ve Osmanlı Ordusu beklenmedik ağır bir yenilgiye uğramıştır. Yenilgi sonucu iktidara gelen İngiliz taraftarı Kâmil Paşa Hükümetine, yenilginin ağır sonuçlarını kabullenmekten başka yapacak iş kalmamıştır. Kâmil Paşa, İngiliz taraftarı diye, İngiltere, Almanya'ya karşı giriştiği uzun vadeli politikasını elbette değiştirecek değildi. Bu sırada Enver, kır atına binerek, silahşorlarıyla birlikte Bâbıâli'ye yürümüş ve Kâmil Paşa'nın istifasını alarak Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazamlığa getirmiştir. Mahmut Şevket-Enver ittifakı ile, Türkiye'de, Alman nüfuzu yeniden güç kazanmıştır. Mahmut Şevket, Kara Ordusu'nun ıslahı için Almanya'dan yardım istemiştir. Alman Büyükelçisi Wangenheim, Sadrazamın bu teklifini, hükümetine şu yorumla bildirmiştir: *"Orduyu kontrol eden kuvvet, Türkiye'de en büyük kudret olacaktır. Hiçbir Alman düşmanı hükümet, ordu tarafımızdan kontrol edildikçe, iktidar mevkiinde kalamayacaktır. Bu düşünceler, herhalde Mahmut Şevket Paşa'nın da aklından geçmiştir..."*[33] Liman von Sanders Paşa ve öteki Alman subayları, bu teşebbüs sonucu, Türk Kara Ordusu'nun fiilen kumandanlığını almak üzere Türkiye'ye gelecektir. Donanma ise, bir İngiliz amiralinin kontrolü altındadır.

Alman nüfuzunun böylece birdenbire artması, sırtlarını İngiltere'ye dayayan muhalif grupları harekete geçirmiştir. İngiliz ajanlarının desteğiyle, Almancı İttihat ve Terakki liderlerine ve Mahmut Şevket Paşa'ya karşı suikastler düzenlenmiş ve Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştür. İstanbul Muhafızı Cemal Paşa, hatıralarında, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve İttihat ve Terakki iktidarının düşürülmeye çalışılmasıyla ilgili komplolara İngiliz Sefareti Baştercümanı Fitzmaurice ile Kara Ataşesi Tyrell'in katıldıklarının soruşturma sonucu bilfiil sabit olduğunu ve bu kişilerin Hükümetin talebi üzerine İstanbul'dan uzaklaştırıldıklarını yazmaktadır.[34]

İç ve dış kuvvetlerin giriştikleri bu darbeler ve karşı-darbeler sonucu İmparatorluk, bilindiği üzere, tarih sahnesinden silinmesine yol açacak olan Dünya Savaşı'na sürüklenmiştir. İmparatorluğu teşkil eden milletlere eşitlik ve bireylere özgürlük tanıyan bir Anayasa ile İmparatorluğu kurtarmak isteyen İttihat ve Terakki, bütün iktidarı boyunca, emperyalist devletlerin tahrik ettikleri savaşlar ve iç ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

TANZİMAT FİKİRLERİYLE DEVRİMCİLİK

Esasen Abdülhamit'ten miras şartlar ve fikir planındaki gaflet, 1908 Hareketi'ni başarısızlığa mahkûm etmeye yeterli gözükmektedir. Tanzimat döneminde Türkiye'yi yarı-sömürge haline getiren bütün şartlar olduğu gibi durmaktadır: Devlet, ne gümrüklerine, ne bütçesine hâkimdir. Mesela 1911-1912 bütçesinin yüzde 30,7'sini teşkil eden 11,3 milyon lira, borçlara gitmiştir. Tarım ve ekonomiye ancak 373 bin lirayla bütçenin yüzde 1'i ayrılabilmiştir. Devlet, aylık verebilmek için dahi, alacaklılarından ağır şartlarla yeni borçlar alma durumundadır. İstikrazlar, yabancılara yeni avantajlı imtiyazlar dağıtmakla yapılabilmektedir. Edirne'nin kurtarılması için gerekli birkaç yüz bin lira, özel jandarmalı sömürü şirketi Tütün Rejisi'nin imtiyazını uzatmakla sağlanabilmiştir. Bu şartlar altında, İttihat ve Terakki, "yabancılara bağlı kapitalistler" yerine, "İmparatorluğa bağlı kapitalistler" yetiştirme özlemini dahi yerine getirmekte güçlük çekmiştir. Buna ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında, kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması sayesinde el atabilecektir.

Ekonomik görüş planında, Türkiye'nin yarı-sömürge haline getirilmesinde emperyalizmin yararlandığı görüşler hâlâ rağbettedir. Yeni rejim, Düyun-u Umumiye'den Avrupa'ya "liberal" olduğunun duyurulması ricasında bulunmaktadır. Partinin iktisat otoritesi Cavit Bey'in fikirleri, "Bu devlet, istikrazsız yaşamaz" diyen Fuat Paşa'dan daha ileri

değildir. Cumhuriyet Hükümetinin resmi görüşünü yansıttığı kabul edilebilecek bir belgede, Cavit Bey için şu hüküm yer almaktadır: Milli ekonomiyle ilgili bütün meselelerde İttihat ve Terakki'nin akıl hocası "Cavit" idi. Milli duygu ve ülkü konusunda merhum Ziya Gökalp ile Cavit, birbiriyle tamamen zıt iki kutup teşkil ediyordu. Birincisi ne kadar milliyetçi ve devletçi ise, ikincisi o kadar kozmopolit ve hatta kafası bize, milli çıkarlarımıza ne kadar aykırı dış fikirler varsa, bunlar için bir çeşit kiralık köşktü. Hayatı hep bu fikirlere bezirgânlık yapmakla geçti.

Gençliği uzun süre tereddüt ve karışıklık içinde bırakan Cavit'in kitapları, Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikael Paşa'ların eserlerinden farksızdı. Devletin rolünü bir gece bekçiliğine indiriyor, hiçbir şekilde önderlik ve müdahalesini kabul etmiyordu. Cavit için "dış istikraz", Fuat Paşa için olduğu gibi, bir "gerçek kaynak" idi. Aylık vermek için istikraz yapıyordu.[35]

Bu fikirlerle, şartlar elverse de, bir şeyler yapmaya elbette imkân yoktu. İnönü'nün "bir kahramanlık, bir fedakârlık, bir samimiyet ve vatanperverlik" örneği dediği bu milliyetçi hareket, bütün iyi niyetlerine rağmen, başarısızlığa mahkûmdu. Bununla birlikte, olayların zorlamasıyla, Türk milliyetçiliği yavaş yavaş hayallerinden sıyrılmakta, bütün tazeliği ve coşkunluğu içinde kendine bir yol bulmaya çabalamaktadır.

MİLLİYETÇİLİK VE HALKÇILIK

Esasen İttihat ve Terakki, 1913 yılı ortalarına kadar, doğrudan doğruya iktidarı almaya, Talat Paşa'nın deyimiyle, "cesaret edememiş", eski devrin paşalarının çoğunlukta bulunduğu bazı kabineleri desteklemekle yetinmiştir. Bu arada, İttihat ve Terakki'nin bir kısım düşünürleri arasında yeni fikirler yeşermeye başlamıştır. Görülmüştür ki, eşitlik, özgürlük, kardeşlik sloganları ve Anayasa, İmparatorluğu kurtarmaya yetmemiştir. İmparatorluk çökmekte, yalnız Hıristiyan milliyetleri değil, Müslüman milliyetleri de kaynaşmaktadır. İngilizlerin entrikalarıyla, Araplar ayaklanmaktadır. Bir İngiliz yazarı, daha 1907 yılında, "Basra Körfezi'nde İngiliz Çıkarları" başlıklı yazısında, "Arabistan artık Türkler için kaybedilmiştir. 1905'te bağımsız bir Arap Krallığı kurulması cereyanı başlamıştır. Bunun hükümdarı, aynı zamanda İslam Halifesi olacaktır" demektedir.[36] Arnavutluk'ta durum farklı değildir.

Bu şartlar altında, gözler Anadolu'ya çevrilmekte, tam bir açıklık kazanmaktan uzak olmakla birlikte, halkçılık, Türkçülük ve milliyetçilik fikirleri filizlenmektedir. Bu hareketin öncülüğünü dürüst ve vatansever bir düşünür olan Ziya Gökalp ile etrafında kümeleşen gençler

yapacaktır. Ömer Seyfettin, bir hikâyesinde, Ziya Gökalp'in ağzından şöyle seslenmektedir: "Ey genç muharrir! Gel sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin, daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor, zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış. Dost sandığı, bağrına bastığı gizli düşmanları, bütün servetini, bütün saadetini yağma etmiş! Senin milletin, kendi vatanında, bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!"

Ömer Seyfettin, "Bu zavallı memleketin başına her ne geliyorsa... mütefekkirlerinin, güzideler sınıfının milli olmamasından ileri geliyor. Millet ile yüksek sınıf arasında asırlardan beri devam edip duran bu ayrılık, bu alakasızlık devam ettikçe, bizde.... hiçbir şey olmayacağına iman etmeliyiz" görüşünü savunmaktadır.[37]

Yalnız bu halkçılık tepkisi, mesela Türk ve Müslüman derebeylere karşı da yönelmiş bir sınıf tepkisi değildir. Kaynağını daha çok Hıristiyan milliyetlerin, Türk ve Müslümanlardan daha zengin, daha müreffeh ve daha bilgili olmasından almaktadır. Türkün ve Müslümanın bu kaderi değiştirilmek istenmektedir. "Yeni Hayat" döneminde Gökalp, Müslüman olmayanların iktisadi hayatta ilerlemiş olduklarını belirttikten sonra, onları geçeceğimizi söylemektedir: "Mesela biz küçük sanatlara tenezzül etmeyecek, doğrudan doğruya fabrikacılığa teşebbüs edeceğiz. Denizlere hâkim olmak için ticaret gemilerinin en mükemmellerine malik olacağız."[38] Bunun içindir ki, bu milliyetçilik karakteri ağır basan halkçılık sezgisinin, sosyalizmle bir yakınlığı yoktur. Türk aydınının o tarihte önüne çıkan mesele, "Türk proletaryasını patronların sömürüsünden kurtarmak" değil, "Türk milleti" olabilmektir. Bunun için de iktisadi hayatta "Türk patron" yaratma özlemi güçlüdür. Ermeni, Rum ve Bulgar sosyalistlerini yakından tanıdıkları halde, enternasyonalist proletarya hareketine ilgi duymamışlardır. İttihat ve Terakki'nin, Alman etkisiyle, tıpkı Abdülhamit gibi, İmparatorluğun dışındaki Müslümanları ayaklandırmak üzere komandolar gönderdiği ve resmen "Osmanlıcılık"ın egemen bulunduğu bir ortamda, milliyetçilik anlayışı da, henüz karışıktır. Gökalp, o tarihlerde milliyetçiliği bir "ülkü" olarak ele almakta ve "bunu Türk aydınının halkçılık, yani Türk toplumunu kalkındırma davasında girişeceği siyasi ve kültürel çabalarda bir ölçü, bir yön-verici olarak" ileri sürmektedir.[39]

Gökalp grubu, "halk" ve aydın arasındaki uçurumdan şikâyetçidir. Edebiyat-ı Cedide ve Fecr-i Ati'nin Türk halkı veya milleti ile ilgisi kalmamış alafranga ve kozmopolit aydınından tiksinmektedir. Bu "benliğini" yitirmiş aydın tipine bir tepki olarak Türk milletinin öz değerlerinin

halkın bağrında yaşadığına inanılmaktadır. Aydın, halka gidecek, bu öz değerleri (hars) ondan öğrenecek, ona da "medeniyet" götürecektir. Halk ile aydın arasında ilk engel, dildir. Sade dil akımı, bu engeli kaldırma amacıyla gelişmiştir. Sade dil, halkçılık hareketinin bir parçasıdır. Asıl dava, halkın bağrında yaşayan Türk harsı (kültürü) ile uygarlık arasında bir sentez yapabilmektir. Uygarlıktan murat, bizim bugün "kalkınma" dediğimiz, "sanayi toplumu" olabilme çabasıdır. Uygarlık nasıl alınacak, yani kalkınma nasıl gerçekleştirilecektir? 150 yıldır hâlâ beceremediğimiz bu iş, değerli düşünüre bir hayli kolay gözükmektedir. Müslüman ve Türk işadamları harekete gelecek, Batı'dan makineler alınacak, yollar, köprüler vb. yapılacak, böylece Türkiye uygarlaşacak ve kalkınacaktır. Gökalp'in hangi toplumsal devrimler sonucu ortaya çıktığını araştırmaya lüzum görmediği Batı uygarlığının ithali kolaydır. Asıl dava, Avrupa'dan hars almamaktır. Gökalp, Tanzimatçıları, ekonomik planda Türkiye'yi yarı-sömürge haline getirdikleri için değil, Batı harslarını içeriye soktukları için kınamaktadır. Gökalp'in gözünde, uygarlık ve kültür arasında sıkı bir bağlantı yoktur ve Tanzimat kozmopolitliği, ekonomik planda sömürgeleşmenin kaçınılmaz bir sonucu değildir. Yarı-sömürge bir Tanzimat Türkiyesi'nde, Gökalp'a göre, Batı harsından korunmak mümkündür. Yalnız iş gücünü değil, beyinleri de sömürgeleştiren yedi kollu emperyalizm ahtapotunu değerlendirmedeki bu yetersizlik, kalkınma ve uygarlık davasının kolayca çözülebileceği inancına yol açmaktadır. İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı günlerinde bu yolda dikkat çekici bir deneme yapmıştır.

"MİLLİ İKTİSAT" DENEMESİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında, bir yandan Çanakkale, Kafkasya ve Arap çöllerinde dövüşülürken, öte yandan bir "milli iktisat" kurma çabasına girişilmiştir. Savaş sayesinde kapitülasyonların kaldırılması ve enflasyon kazançları, böyle bir denemeye imkân vermiştir.

Savaş dolayısıyla, İngilizler ve Fransızlar, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmasına pek fazla itiraz edememişler, direnme Almanlardan gelmiştir. Büyük müttefikimiz Almanya'nın Sefiri Wangenheim, Cavit Bey'i fena halde haşlamıştır: "Sizin böyle bir karar almaya, bize sormadan böyle bir harekette bulunmaya hakkınız yoktur... Bu karar zamanının çok fena seçildiğini bilmelisiniz. Müttefiklerin siyasi çıkarlarına aykırıdır. Yarın İngiliz ve Fransız donanmaları Boğazlar'dan geçecekler ve size harp ilan edecekler. Biz, böyle bir durum karşısında size kâfiyen yardımda bulunmayacağız. Boğazlar, kâfiyen mukavemet

edemezler. Siz bu suretle Türkiye'nin mahvını hazırlıyorsunuz. Sizin bu kararınızın Berlin'de çok kötü etkiler yaratacağını bilmelisiniz. Ne ittifak kalacak, ne bir şey! Ben de yarın askerleri alarak buradan gideceğim." Sefir bağırmakta, yumruklarıyla masayı dövmektedir. Cavit Bey, "Adeta kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannetmiştim. O söz söylemiyor, havlıyordu" demektedir.[40] Fakat bu tehditlere karşı direnilmiş ve Avrupalı devletler, savaştan sonra hesaplaşmak üzere, kapitülasyonların kaldırılmasını kabullenmek zorunda kalmışlardır. Böylece Türkiye, 1914 yılı sonbaharında kapitülasyonlardan kurtulmuş bulunuyordu. Yabancıların statüsüyle ilgili bir kanunla, yabancıların eski imtiyazına son verilmiş, vergide tam eşitlik sağlanmıştır. Para çıkartma imtiyazı Osmanlı Bankası'ndan alınarak devletin daha serbest para basması sağlanmıştır. Bir süre sonra, "advalorem" gümrük vergisinden vazgeçilmiş ve yeni spesifik gümrük tarifesi yürürlüğe konmuştur. Yeni gümrük sistemi, tarımı ve yerli sanayi korumak, sanayileşmeyi teşvik etmek amacını gütmektedir: Tarım alet ve makineleri gümrüksüz ithal edilecektir. Buna karşılık, yerli tarım ürünleri ve çimento, dokuma gibi yerli sanayi, ağır gümrük tarifeleriyle korunacaktır. Bu gümrük tarifesi, Çanakkale Zaferi gibi, büyük coşkunlukla karşılanmış, "Türkiye, Türklerindir" diye bayram yapılmıştır. İmtiyazlı yabancı kumpanyalara bol sayıda Türk personel kullanma ve bunları iş hayatına alıştırma yükümlülüğü konmuştur. Böylece, geleceğin Türk işadamlarının yabancı kumpanyalarda bir cins staj görmesi sağlanmak istenmektedir. İmtiyazlı bütün yabancı kumpanyaların bütün defterlerini ve yazışmalarını Türkçe yapması kararlaştırılmıştır. Bu tedbir de, dolaylı yoldan, Türk personel kullanılmasına yol açmaktadır. Ayrıca, firmalar, tabelalarını yabancı dilde değil, Türkçe yazacaklardır.

Bu tedbirlerden sonra sıra, işçi ve müteşebbis yetiştirmeye gelmiştir. Sanayi mektepleri ıslah edilmiş ve kadın meslek okulları açılmıştır. Almanya'ya yalnız öğrenci değil, orada yetişsinler diye işçi ve usta da gönderilmiştir. Sanatkârlar için kurslar düzenlenmiştir. Demiryollarını yabancıların elinden kurtarmak amacıyla, Türk demiryolcularını yetiştirmek için okul açılmıştır. Hıristiyan nüfus, Türk nüfusundan hızlı çoğaldığından, Türk nüfusunu, teşvik tedbirleriyle artırma kampanyasına girişilmiştir. Zirai Hizmet Kanunu ile bir tarım savaşı ilan edilmiştir. Parasız tohum dağıtılmış, çiftçiye tarım eğitimi verilmiştir. Gazetelerde tarım bilgisi sütunları yer almıştır. Donanma, Kızılay vb. gibi dernekler ile bankalar, bizzat çiftçilik yapmışlardır. Birçok bölgede ilk kez patates ekimi, bu çabalarla gerçekleştirilmiştir. Tarım Kanunu ile, çiftçilikle az çok ilgisi olan kadınların ve askerlikten muaf erkeklerin tarımda

mecburi çalıştırılması kabul edilmiştir. Her çiftçi günde sekiz saat çalışmak zorundadır. Her çift öküz, 35 dönüm ekecektir. Büyük çiftlik sahipleri askerlikten muaftır. Büyük çiftçi, her 500 dönüm için üç çiftçiyi askerlik hizmetinden kurtarıp tarlasında kullanabilecektir. Boş tutulan araziyi komşu köy ve kasaba halkı ekebilecektir. Ziraat Bankası'nın yetki ve faaliyet alanı artırılmıştır. Banka, yalnız çiftçilere kredi vermekle kalmayacak, tarımla ilgili şirketlere belli oranda ortak olacak, hayvan, tohumluk ve aletleri alıp çiftçiye taksitle satabilecektir. Hatta arazi alıp, bunu imar ettikten sonra, çiftçilere devredebilecektir. Banka, bundan başka, tarımda kooperatifçiliği geliştirecektir.* Kooperatifçilik yalnız tarımda değil, şehirlerde de, ticareti yabancıların elinden kurtarmak amacıyla teşvik edilmiştir. Ahmet Cevat Emre, Çırçır, Unkapanı ve Karaköy'de üç tüketim kooperatifi kurmuştur. İşe sonradan İttihat ve Terakki el atmış ve Kara Kemal, İstanbul'un on semtinde büyük kooperatifler açmıştır. *Şura-yı Ümmet* gazetesi, daha Meşrutiyet ilan edilir edilmez, bir "Osmanlı Pazarı", bir "Osmanlı Anonim Ortaklığı" kurma kampanyasına girişmiştir. Kampanya sonucu bir miktar para toplanmış ve İttihat ve Terakki, şirketin kuruluş işini Cavit Bey'e bırakmıştır. Ahmet Cevat'a göre, Cavit Bey, "büyük manifatura mağazaları sahibi olan Selanikli tüccarla görüştükten sonra, Osmanlı Pazarı müessesesiyle artık meşgul olmak istememiştir."[41]

Kooperatiflerin yanı sıra, milli sanayi teşvik için, sanayiye geniş muafiyetler tanınmıştır. Bu tedbirlerden yararlanacak sanayide personel, uzmanlar dışında, Türk olacaktır. Devlet, fabrika kuracaklara 5000 metrekare parasız arsa sağlayacaktır. Ücretsiz inşaat ruhsatı verecektir. Sanayici, 15 yıl vergi ödemeyecektir. Makine ithalatından ve ülkede yetişmeyen hammaddelerden gümrük vergisi alınmayacaktır. Mamullerin dışarıya satılmasında, ihracat vergisi verilmeyecektir. Yabancı bireyler ve firmalar, giderek, bu imtiyazlardan yararlanmayacaktır. Ergani bakır madenleri gibi birçok imtiyazlarla donatılan ve bir "halk-devlet" ortaklığı olan İtibar-ı Milli Bankası, sanayin kredi ihtiyacını karşılayacaktır.

---

* Mecliste kooperatif kelimesi tartışma konusu olmuştur:
Nuri Efendi (Zor) – Kooperatif Şirketi ne demektir efendim? Bu, ecnebi bir kelimedir.
Sait Efendi (Mamüretülaziz) – Evet, bu kelimenin bir Türkçesi yok mu? Hele Fransızca ise hiç istemem. Bunun yerine bir tabir-i Türki bulunsa olmaz mı?
Ziraat Bankası Müdür Muavini Rıfkı Bey – Efendim, "Kooperatif" kelimesi yerine daha münasip bir tabir-i Türki bulunmuş olsa idi, şüphesiz daha iyi olurdu. Şimdiye kadar bu manayı ifade etmek üzere istimal olunan kelimeler, bihakkın bu manaya delalet etmiyor. Mesela teavvün şirketi denildi.
Sait Efendi – Mesai-i Müştereke Şirketi denilse olmaz mı?
Reis – Müsaade buyurunuz Hoca Efendi, hiçbiri bu manayı ifade etmez.

Adapazarı İslam Ticaret Bankası (1913)*, Manisa Bağcılar Bankası (1917), Terakki-i Servet Şirket-i Osmaniyesi (Afyon 1910), Konya Milli İktisat Bankası (1911) vb. gibi daha birçok ufak bankalar kurulacaktır. Ne var ki, özlemi çekilen Türk ve Müslüman müteşebbis, devlete yakınlığın verdiği avantajları daha çok ticaret alanında kullanacaktır. Ordu ihtiyaçlarının büyüklüğü ve Ordu ihtiyaçları yüzünden nakliye olanaklarının sınırlılığı, bir gıda sıkıntısı ve para bolluğu yaratacaktır. Ordu'yu ve büyük şehirleri beslemek için, gıda ticareti ve nakliyesinde çeşitli sınırlamalara gidilecektir. Bu sınırlamalar, devlete, dilediğini zengin etme olanağını getirecek ve bu olanak, devlet eliyle "milli tüccar" yaratma amacıyla değerlendirilecektir. Topal İsmail Hakkı Paşa, Ordu adına, yüksek fiyatlarla ve büyük ölçüde alımlar yapmaktadır. Demiryolları ve vagonlar, hemen hemen onun tekelindedir. İstediği kişiyi bir çırpıda zengin edecek durumdadır. Paşa, bu olanağı keyfince kullanacaktır. Kooperatifçilik hareketinin önderi ve manav, hamal, fırıncı vb. esnafın örgütleyicisi Kara Kemal, İstanbul'da sivil halkın iaşesiyle görevlendirilecektir. Kara Kemal, Türk tüccarı yaratma, ticareti Rum ve Ermenilerden kurtarma politikasının şampiyonlarındandır. Mekanizmanın nasıl işlediğinin bir basit örneğini, başlangıçta iaşe işiyle görevli Belediye Başkanı, hatıralarında vermektedir: Şehirde un stoku yetersizdir. Belediye Başkanı, Romanya'dan 29 kuruş fiyatla 100 bin çuval un getirtmiştir ve bu fiyata istediği miktarda un sağlayabileceğini öğrenmiştir. Fakat devrin ünlü bir milli tüccarı, bir "Merkez-i Umumi" üyesiyle birlikte ziyaretine gelmiştir. "Unu bizden alın, derhal 100 bin çuval un vereceğiz" demişlerdir. Yalnız fiyat, 29 yerine 32 kuruştur. Başkanın bu alışverişe karşı çıkışı üzerine, Talat Bey (Paşa) araya girmiştir: "Ekmeğin okkasına on para zam yap. Belediye zarar görmez, Kemal Bey de gücenmez. Beni kırma" demiştir. Neticede Belediye Başkanı istifa etmiş, yerine Kemal Bey'in bir adamı gelmiş, ekmeğin fiyatı on para artırılarak, 100 bin çuval un 32 kuruştan alınmıştır.[42] Bundan sonra Kara Kemal, İstanbul'un iaşe diktatörü olmuştur: Zahire alım-satımı serbesttir. Fakat tüccar bunu, Kemal Bey'in gıda tekeline satmak durumundadır. Onlara zahireyi taşımak için gerekli vagon bu kanaldan verilmektedir. Bu mekanizma, istenileni

* Bugün Türk Ticaret Bankası olarak tanıdığımız Adapazarı İslam Bankası'nın kuruluşuna yol açan olay şöyledir: "Adapazarı Osmanlı Bankası Şubesi, bir Türk tacirine kredi açmadan önce, Hıristiyan olan bir tâcirin Türk tacirine kefil olmasını şart koşmuştur. Türk taciri bu tarzdaki muameleden haklı olarak müteessir olmuştu. Bu durumdan dolayı, Osmanlı Bankası'na gücenen tüccardan Numan Hamit, İbrahim Nuri, İsmail Hakkı, Mustafa Nuri, aralarında bir toplantı yaparak, para biriktirip banka kurmaya karar vermişlerdi. Bu karara sadık kalınmış, günün birinde, Adapazarı İslam Bankası kurulmuştur." (H. Avni Şanda, *Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul 1967, s. 11).

zengin etmeye ve tüccar yapmaya yeterlidir. Ayrıca Kemal Bey, yeni yeni milli şirketler kurmak amacıyla, dağıtım örgütünün elinde sermaye birikimine önem vermektedir. Tabii ki, çığ gibi artan fiyatlar ve gıda sıkıntısı, büyük hoşnutsuzluk yaratmış, her an birbiriyle çelişen yeni yeni tedbirler alınmış, vurgunculara mücadeleye girişilmiştir. Fakat devlet eliyle, milli zengin yaratma mekanizması işlemiştir. Mesela İsmail Hakkı Paşa, askeri demiryolları inşaatıyla görevlidir. İnşaat için şeker gelirini kullanmayı düşünmüştür. Şeker ona 15 kuruşa mal olmaktadır. Paşa, dilediği toptancı tüccara şekeri 80 kuruşa satarak, demiryollarının finansmanını sağlamaktadır. İmtiyazlı toptancı da şekeri, yüzde 100 kârla öteki aracılara ya da perakendeciye geçirmektedir. Almanya ve Avusturya ile ticaret, tekel durumundaki Alman ve Avusturya mubayaa şirketleriyle yapılmaktadır. Tek alıcı olan bu şirketler, dağınık satıcılar karşısında ihracat fiyatlarını istedikleri gibi tespit etmektedir. Sonradan ihracat için fiyat tespiti ve permi vermekle görevli bir İhracat Komisyonu kurulmakla birlikte, durum fazla değişmemiştir. Almanya ve Avusturya'dan ithalat büsbütün serbest bile olsa, ancak hükümetin vagon tahsisiyle mümkündür. Bu yoldan da milli zenginler yaratılmıştır. Taşıt permileri, vagon başına 1500-2500 liraya satılmaktadır. Bu yoldan permi elde eden tüccar, ihtiyaç maddeleri yerine, zenginleşen sınıfın lüks ihtiyaçları için ithalat yapma olanağını bulmaktadır. Almanya ve Avusturya, yalnız gazetelerimizin kâğıt ithal ihtiyacını, tüccara kaptırmamışlardır. Bu devletler, İstanbul'daki sefaretleri aracılığıyla, gazetelere piyasa rayicinin beşte biri fiyatla kâğıt sağlamaktadırlar! Kâğıt ihsanı yoluyla gazeteleri satın alma metodu, 1917'de İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulmasıyla son bulmuştur.

Fiyatlara şöylece bir göz atmak, bu milli işadamı yaratma politikasının belli kişileri ne ölçüde zenginleştirdiğini göstermeye yeterlidir. Düyun-u Umumiye'nin pahalılık ödeneği vermek üzere tuttuğu fiyat listesine göre, 1914 Temmuz'u ile 1918 Eylül'ü arasındaki fiyat değişiklikleri şöyledir: Şeker 3 kuruştan 250'ye, zeytinyağı 8 kuruştan 180'e, peynir 12 kuruştan 280'e, pirinç 3 kuruştan 90'a fırlamıştır. Buğdayın çuval fiyatı 0,99 lira iken azami 51 liraya erişmiştir. Ordu, orta kalite buğdayı 28 ila 32 liraya almıştır.[43]

Alabildiğine yüksek fiyatla satabilme olanağı olan bir ortamda, ticaret heveslileri, tabii ki, alabildiğine çoğalmıştır. İnce ruhlu şair Celal Sahir bile ticaretle ilgilenmiştir. Tahir Alangu'nun yazdığına göre, "Celal Sahir kumarbaz bir adamdı. Makulyan Hanı'nda bir yazıhanesi vardı. Savaş ticareti yapardı. İkide birde parasını tüketir, Topal İsmail Hakkı Paşa'ya çıkar, birkaç yüz teneke gaz alır, vaziyetini düzeltirdi."[44]

Bu çok ıstıraplı ve çok pahalı politika, bari "milli işadamı" yaratma yolunda önemli bir mesafe alınmasını sağlayabilmiş midir? Anonim şirket kurma temposunda pek büyük artış olduğu söylenemez. 1908-1918 döneminde Türkiye'de 139 anonim şirket ortaya çıkmıştır. Bunların 3'ü 1909'da, 13'ü 1910'da, 22'si 1911'de, 8'i 1912'de, 5'i 1913'te, 10'u 1914'te, 15'i 1915'te, 15'i 1916'da, 29'u 1917'de ve 19'u 1918 yılının ilk aylarında kurulmuştur. Bu 139 şirketin 95'inin merkezi İstanbul'dadır. Milli şirketlerin en göze çarpıcılarından biri Milli Kantariye Şirketi'dir. 250 bin lira sermayeli bu şirkete İstanbul bakkalları ortak olmuştur. Şirketin amacı, şeker, yağ, pirinç ve kahve gibi yiyecek maddelerini toptan satın alıp bakkallara adilane dağıtmaktır. Konya, Afyon ve Ankara tüccarlarının katıldıkları Milli Mahsulat Şirketi, zahire ticaretiyle uğraşmaktadır. İstanbul fırıncılarını bir araya getiren Ekmekçiler Şirketi, imtiyazlı şartlarda un ve buğday ticaretine yönelmiştir. Şirketçilik, Anadolu'ya dahi yayılmıştır. Mesela Konya'nın Ilgın kasabasında "Uyanık Köylüler" adlı bir şirket kurulmuştur. Akşehir'de Milli Mensucat, Karaman'da Milli Ticaret vb. gibi birçok şirket görülmüştür. Bunların hepsi, Türk ve Müslüman işadamı özlemini dile getirmektedir.

İşadamı yaratma politikası, hiç şüphe yok, birtakım milli tüccarların sivrilmesine yol açmıştır. Milli sanayici değilse de "milli tüccar"ın İttihat ve Terakki döneminde palazlandığı muhakkaktır. Özellikle Rumelili Müslümanlar, bu politikadan yararlanmışlardır. Ama bazı halde, devlet eliyle yaratılan milli tüccarlar, bir komisyon karşılığı, Rum ve Ermeni tüccarların paravan adamı olmayı tercih etmişlerdir. Böylece, milli tüccar yaratıyoruz, derken, Rum ve Ermenilerin paravanı sözde tüccarlar da yaratılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu işten en kârlı Yahudi tüccarlar çıkmıştır. Ahmet Emin Yalman'ın yazdığına göre, "Savaşın yarattığı olağanüstü fırsatlardan en çok Yahudiler yararlanmıştır. Türk milliyetçilerinin çoğu, Türk dilini benimsedikleri ve Türk hayatına uyma kabiliyetini gösterdikleri ölçüde, onlarla iş hayatında birlikte yürümeyi kabullenmişlerdir. Çok tuhaftır ki, Yahudiler, geçmişte başaramadıklarını yeni şartlarda başarmışlar ve Türk hayatına uymuşlardır." Yine Ahmet Emin'e göre, Rum tüccarlarının durumu şöyledir: "Rum tüccarları, savaşın yarattığı olağanüstü şartlardan bir miktar yararlanmışlardır. Bu tüccarların çoğu, nüfuzlu bir Türkün himayesinde çalışmışlardır. Fakat yine de, Türklerdeki ticari uyanışın yaklaşan tehdidini fena halde duymuşlardır. Türkçenin zorunlu öğrenilmesi, yabancı kumpanyalara Türkçe kullandırılması, devletçe desteklenen tekelimsi Türk ticaret örgütlerinin ortaya çıkması, onlarca büyük endişeyle karşılanmıştır. Fakat endişelerini açığa vurmaktan kaçınmışlar ve çoğu zaman Türk vatanseverlerine

sadakatlarını belirtmişlerdir."[45] Ne var ki, Türk vatanseverleri, iyi niyet ve coşkunlukla giriştikleri bu ilk milli kapitalizm yaratma denemesinden hiç de hoşnut olmamışlardır. Önceleri bu politikayı alkışlamışlardır. Ömer Seyfettin, savaş yıllarında, nasıl cevherli işadamlarının çıkabileceğini belirtmektedir. "Velinimet" hikâyesinde, ortaokul öğrenimi bile görmemiş bir uşağın, işçilikten ustabaşılığa, oradan fabrikatörlüğe ve müteahhitliğe sıçrayıp yükselişini ve Amerika'nın ekonomi kralları gibi on parasız işe başlayanların "teşebbüs-i şahsi" sayesinde sivrilişini anlatmaktadır. Ama çok geçmeden, Ömer Seyfettin, "milli kapitalizm" yaratıcılarına ateş püskürecektir: "... Odacının bıraktığı bu serseri herif, şimdi bilmem ne zade namı altında İstanbul'un en büyük zenginlerinden biriydi. On parasız işe girmiş, akla hayale gelmedik dalavereler çevirerek, gizli silah çeteleriyle, ali haydutlarla ortak olarak birkaç hafta içinde milyonlar kazanmıştı. Kahvehanede Bulgur Palas, Şeker Palas, Fasulye Palas diye şehrin dört bir tarafında yaptırdığı sarayları anlata anlata bitiremiyorlardı. Büyükada'da sürdüğü şahane hayat, tıpkı mübalağalı bir peri masalına benziyordu. Kayserili imamın askerden tard olma esrarkeş oğlu da kolayını bulup bir fırın ele geçirmiş, on beş yirmi apartman sahibi olmuştu...

... Semtin namuslu, çalışkan, zeki, halak, haysiyetli, ali mekteplerden diploma almış kıymetli evlatları ortada yoktu. Hangisini sorsa, ya 'Allah rahmet eylesin, Çanakkale'de şehit düştü!', yahut 'Zavallı, ailesini geçindiremedi. Sattı sardı, Anadolu'ya hicret etti', yahut da 'Verem oldu, yatıyor' cevabını alıyordu. Evet, tanıdığı fazilet sahipleri, ya ölmüş, ya ölmemek için ocaklarını dağıtarak uzak ufuklara kaçmış, yahut da ölüm döşeklerine serilmişlerdi. Sanki dört sene içinde korkunç bir kötülük salgını, bir fazilet kıranı, Tımarhane'nin dışarısını yakmış kavurmuştu. Bildiklerinden aklı, namusu, hayâsı yerinde olanlar, sade suya bulgurla, meşhur kimyagerin nasılsa yalnız içinde buğday olmadığını anlayabildiği mahut vesika ekmeğine yatıyorlar, aç, perişan, bitkin, canlı iskeletler gibi meçhul bir akıbeti bekliyorlardı. Bu akıbet, ne olabilirdi?"

Milli kapitalist yaratma çabası, bunun ideolojisini yapmaya çalışan bir vatansever yazarı, fena halde hayal kırıklığına uğratmıştı. Falih Rıfkı da, milli iktisat politikasını şöyle değerlendirmektedir: "Kara Kemal'in ve İttihatçıların pek haklı ekonomiyi millileştirme politikaları, ister istemez, harp zengini türediler yaratmıştı. Operet artisti Miloviç'in döşeği banknotla döşendiği herkesin ağzında idi. Bir elektrik idaresi kâhyası her gün Büyükada'ya özel yatı ile geliyor, Berlin'e gittiği vakit birinci sınıf otellerde daire değil, kat tutuyordu...

Mütareke'de bir gün bana:

— Ben bu ellerimde iki milyon lira gördüm, diyen eski Selanik Milletvekili Karasu, milli milyonerler arasına katılmıştı. Sinyosoğlu'nun pek güzel hanımı, Mütareke'den sonra doğru Yunanistan'a giden kocasını 'millileştirmişti'!...

Politikacılar, biraz da varlıklı olmalı parolasından Birinci Dünya Harbinde, 'milli iktisat' sömürücülüğü doğdu. Parayı Türkler kazanmalı, ancak bu Türkler de Merkez-i Umumi politikacıları olmalı idi. Harp zenginleri diye o zaman şöhret bulan nüfuz tüccarlarının çoğu, parti fedaileridir...

'Zenginler bir gün işe yarar' düşüncesi de vardı. Sanki bütün bu zenginler paralarını İttihat ve Terakki hesabına biriktirmekte idiler. Sonra bana Yat Kulüp'ün bahçesinde, sağ elinin parmaklarıyla sol elinin avucunu göstererek:

— İki milyon lirayı elimde gördüm, diyen Selanikli Karasu, İngiliz donanması İstanbul'a girdikten hemen sonra İtalyan tebaalığına geçmişti. İttihatçı nazırlardan birinin himayesinde yüz binler kazanan bir işadamı, Mütareke zamanı, kendisine çocuklarının İsviçre'ye gidebilmesi için bilet parası vermenizi rica etmektedir, dediğimde:

— Nerede bende para, kendim nasıl geçineceğimi düşünüyorum, diye yazıhanesinin kapısını yüzüme kapamıştı.

Talât Paşa da Berlin'den yazdığı bir mektupta 'Pek az bir borç yüzünden anasının kira evinden atılmamasına yardım etmeyenlerden' acı acı şikâyet eder. Himayelerinde milyonerler yetişen bu İttihatçı şefleri, namuslu idiler. Talat Paşa, Nişantaşı'ndaki Sadrazamlık Konağı'na taşınmamış, 'Sonra çıkması güç olur' demişti. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolladığı hususi beyaz ekmeği geri yollayarak 'Biz herkesle beraber, fırından nafakamızı alıyoruz!' demişti. Bu çamur gibi, ne idüğü belirsiz bir hamur parçası idi."

İsmet Paşa ise, o yıllarda ticaret yaptığını ileri süren Bahriye Vekili İhsan Bey'i Yüce Divan'a götüren ünlü konuşmasında, "milli iktisat" dönemini şöyle değerlendirmektedir: "Bilmediğimiz bir noktayı da söylemiş. Harb-ı Umumi'de pekâlâ şeker ticareti, kibrit ticareti yapıyorlardı. Kendisi zabit idi, cepheden çekilmiş gelmiş ve pekâlâ ticaret yapmış arkadaşlarım. Bu memlekette Harb-ı Umumi bittiği zaman harp zenginleri kaçacak in arıyorlardı. Gözyaşından, çocuk sütünden, türlü elemden toplanmış servetin müşahedesine dahi millet tahammül edemiyordu. Bu sabık Bahriye Vekili'nin düştüğü nedir ki, Harb-ı Umumi ferdasındaki en büyük levsi, vasıta-i müdafaa olarak serdetme mevkiindedir?"

İlk milli kapitalizm denemesinin baş sorumlusu olan Sadrazam Talat Paşa ise, hatıralarında, savunmasını şöyle yapmaktadır: İhtiyaçları olan

maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi kurmuşlardı. Fiyatların daimi olarak yükselişinin, böyle bir şirket kurmayı zorunlu kıldığı iddia ediliyordu...

Almanya'nın verdiği taşıtlara rağmen, demiryolları, Ordu'nun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin taşınmasına yetmiyordu. Öte yandan, lehine kabul edilen şart gereğince, satın alma şirketi, kendi emrine ayrılmış olan vagonlarla kendi mallarını muntazaman taşıyabiliyordu. Satın alma şirketi, böylece memlekette tek alıcı durumuna girmişti ve her malı arzu ettiği fiyatla satın alabiliyor ve memleket piyasalarına nüfuz edebiliyordu. Memlekette milli banka ve zirai kredi kurumları bulunmadığından, hükümet, bu tarz satın almaya engel olacak kudrette değildi. Alınan bütün tedbirler, sonuçsuz kalıyor ve sadece büyük suistimallere meydan veriyordu. Cephane ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı, haftada iki üçü geçmiyordu. Bunlar da tabii olarak, ne Adana'daki pamukların, ne de Ankara'daki yünlerin taşınmasına yetiyordu. Aynı zamanda iltimas ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu. İki vagon için müsaade almış kimselerin, binlerce liralık çıkar sağladıkları söyleniyordu. Mesela para temin ve gizliden gizliye ticaret eylediğini öğrendiğim için görevine son verdiğim (....) valisi (.....) Bey, Enver Paşa'ya müracaat ederek, acınacak halini anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Vali, Meşrutiyet'ten önce Enver Paşa ile dosttu. Eski dostluk gereği olarak, kendisine bir veya iki vagon için izin verildi. Derhal kendisinin bu vagonlar sayesinde beş bin lira çıkar sağladığı söylendi.

Bu işlere son verilerek, artık kimseye vagon verilmemesi için, Nazırlar Meclisi'nde bizzat Enver Paşa'dan ısrarla ricada bulundum. Bunun üzerine, numara sırasına göre bir cetvel düzenlendi. Fakat bu da birçok intizamsızlıklara ve halkın şikâyetine yol açtı. Tüccarlar değil, ticaretle hiçbir ilgisi olmayan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir sonuç vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Böylece hem Almanya'ya rekabet edebilecek, hem de kazancın bir iki kişiye kalmayıp bütün memlekete yayılabilmesi için iç ticaret himaye altına alınmış olacaktı.

Rusya'da da olduğu gibi, iktisaden verimli olmayıp, yalnız askeri bakımdan önemi bulunan demiryolları, askerler tarafından inşa ettirilmek isteniliyordu. Bu itibarla Harbiye Nezareti'nde, "Askeri Demiryolları İdaresi" namı altında bir şube kuruldu. Maalesef bu tedbir de şubenin başında bulunan ve hak ve adalet tanımayan İsmail Hakkı Paşa yüzünden kısa bir zamanda iflas etti ve yeniden suistimallere yol açtı. İsmail Hakkı Paşa, bir yandan aşırı gayretkeşliği sayesinde halkı eziyor, öte yandan ise

koruduğu kimseleri ihsanlara gark ediyordu. Demiryolları İdaresi on milyon liradan fazla bir kâr sağladığı halde, fuzuli zarar bundan çok daha yüksektir. Başka bir çare bulunamadığından ve İsmail Hakkı Paşa'nın azli de imkânsız olduğundan bu intizamsızlıklar uzun zaman sürdü, büyük zararlar doğurdu ve pek çok şikâyetlere sebebiyet verdi.

Bu savaş, milli duyguların uyandırılmasını ve bu duygunun halkın ruhunda yer almasını gerektiriyordu. Amaç, haklı ve zorunluydu. Fakat ilkeleri gerçeği gizlemek olan kimseler tarafından yapılan yayın, öteki milliyetler (azınlıklar) üzerinde zararlı etkiler bıraktı. Aynı etki, ticaret alanında da görünüyordu. Her savaşta Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca kayıp verdikten başka, geçim sıkıntısına düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumlu görüldü. Bu tedbir sayesinde, köylünün büyük ölçüde himaye görmesine ve Anadolu'da milli şirketler tarafından yönetildiği için milli bir servet meydana getiren servet birikmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmeyen ve normal biçimde uygulanamayan bu teşebbüsler, birçok itiraz ve eleştiriye meydan vermiştir. Esnaf dernekleri, âlicenap bir şekilde ve milli amaçlarla kurulmuştu. Bu derneklerin başkanları baba şefkatiyle çalışıyor ve hiçbiri kendisi için en ufak bir çıkar sağlamayı bile düşünmüyordu. Bu kadar muhabbet ve bu kadar iyi bir amaçla kurulmuş bu eserin, halkın da güvenini kazanması için gerekli bulunan sağlam temeli yaratamamış olması, ne kadar yazıktır. Vatandaşlara refah sağlama ilkesini, kurucularının, dolayısıyla bile olsa, hiçbir çıkar düşünmemeleri güçlendiriyordu. Fakat sonraları, aynı ilke sayesinde, bazı kişilerin yakın akrabaları ve dostları ticaretle hiçbir ilişkileri olmadığı halde, büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün güvenini sarstı.[46]

Talat Paşa, bir sürü usulsüzlük ve yolsuzlukları kabul etmekle birlikte, "Her harpte Türk olmayan unsurlar zenginleşiyor, bu sefer Türkler zenginleşsin. Bu gerekliydi" diyerek politikasını savunmakta ve yolsuzlukları, daha çok İsmail Hakkı Paşa gibi kişilerin omuzlarına yüklemekte ve kendilerinin tertemiz ülkücü kişiler olduklarını ileri sürmektedir. Fakat savaşın zaten kaçınılmaz olan ıstıraplarını, yine kaçınılmaz biçimde daha da ıstıraplı kılan bu politikanın yarattığı eşitsizlikler ve türedi zenginler, beklenen ölçüde bir sermaye birikimi yaratamadığı gibi, Talat Paşa'nın itiraf ettiği üzere, halkın nefretini kazanmıştır. Fabrikalar yerine barlar, meyhaneler çoğalmıştır. Savaş sırasında yalnız İstanbul'da 231 kız çalıştıran 58 bar açılmıştır.[47]

Böylece, şüphesiz ki, iyi niyetlerle girişilen ve milliyetçilerin özlemini dile getiren "milli iktisat kurma" yolundaki ilk deneme, tam bir iflas ve

hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bir miktar Türk, Müslüman ve Yahudi zenginler, büyük şehirlerin komprador takımına katılmış, ama yarı-sömürge şartlarının yarattığı toplumsal yapı, değişmeden kalmıştır. Devlet desteğiyle Türk kapitalistler yetiştirerek milli iktisat kurma yolunda ikinci deneme, Cumhuriyet'ten sonra farklı şartlar altında yapılacaktır.

ATATÜRK REFORMLARININ KÖKENİ

İttihat ve Terakki milliyetçiliği, toplum hayatının öteki alanlarında da, Cumhuriyet'ten sonra, radikal biçimde gerçekleştirilecek olan reformların ilk örneklerini vermiştir. Bunları kısaca belirtmek, sermaye birikimi gibi fikir birikiminin de, toplumsal gelişme yolunda önemini göstermek bakımından anlamlıdır.

a) Eğitime verilen önem: Tanzimat'tan beri bütün düşünürler, kurtuluşun eğitimde olduğunu söylemişlerdi. Bu nedenle, yeni rejim, Edirne'yi kurtarmak için gerekli birkaç yüz bin lirayı bulabilmek için kıvrandığı halde, eğitim harcamalarını artırmaya büyük önem vermiştir. Eğitim bütçesi, 1908 yılında 200 bin liradır. 1909'da 660 bin liraya çıkmıştır. 1910 yılında bu miktar 940 bin ve 1914'te 1.237.000 liradır. Demek ki altı yılda altı kattan fazla bir artış söz konusudur. Yabancı ülkelere bol sayıda öğrenci gönderilmiş, her alanda bir sürü yabancı uzman getirilmiştir. Ordu'nun subay ihtiyacına rağmen, Birinci Dünya Savaşı sırasında, askerlik çağındaki öğretmenler askerlikten muaf tutulmuş ve binlerce serbest meslek sahibi, ilkokul öğretmenliğine koşmuştur. Halk eğitimi coşkunlukla ele alınmış, bu amaçla Milli Talim ve Terbiye, Türk Ocakları vb. gibi birçok dernek kurulmuştur. Bu dernekler, konferanslar ve akşam dersleri düzenlemekte, köylünün eğitimi için broşürler yayımlamaktadır. Köylüyü aydınlatmak amacıyla özel dernekler faaliyete geçmiştir. İzmir'de "Halka Doğru" derneği bu yolda çalışmaktadır. Ayrıca, kadınların aydınlatılmasına uğraşılmıştır. Yabancı okullarda Türkçe ile Türk tarih ve coğrafyası okutulması zorunlu kılınmıştır. Ömer Seyfettin, bu okulların kapatılmasını istemektedir. Türk dil ve kültürünü yayan yeni okul kitapları hazırlanmış, klasiklerin çevirisine girişilmiştir.

b) Sanat: 1916 yılından itibaren, her yıl bir Devlet Resim Sergisi açılmıştır. Devlet ileri gelenleri, bu resimleri bol bol satın aldığından, savaş yıllarında resimde büyük gelişme görülmüştür. İstanbul'da biri erkekler, öteki kadınlar için iki konservatuvar kurulmuştur. Buralarda Batı müziğini benimseme yolunda ilk adımlar atılmaktadır. Türk tiyatrosunu geliştirmek isteyen Devlet, İstanbul'daki tiyatroya para yardımı yapmaktadır. Bir aktör yetiştirme okulu açılmış, bir "edebi heyet"

kurulmuştur. Savaşın sonlarına doğru, ilk Türk kadınları sahneye çıkacaktır. Eski Türk mimarisi, hattatlık, tezhip vb. canlandırılmak istenmektedir. Bu amaçla bir de okul kurulmuştur. Türk halkının milli zevkini geliştirmek amacıyla, Türk ev eşyaları, mobilyaları, kumaş ve halılarını toplayan bir müze açılmıştır.

c) Laikliğe doğru: Birinci Dünya Savaşı, bir "cihat" olarak ilan edilmişti. Müttefik Almanya, İslam dayanışmasında ideolojik bir silah görmekteydi. Buna rağmen, güç bir dönemde, sosyal ve ekonomik gelişmelerden dini uzak tutmak yolunda önemli adımlar atılmıştır. 1916 yılı Parti Kongresine, Hükümet, şeriat ve modern kanunlar ikiliğini kaldırmak amacıyla, bir kanun tasarısı getirmiştir. Ayrıca, vakıfların geliriyle yaşayan ilkokulların yönetimi, Şeyhülislam'dan alınmaktadır. Kongre, tasarıyı ezici çoğunlukla kabul etmiştir. Şeyhülislam Hayri Efendi'nin istifasına rağmen, 1917 Şubatı'nda tasarı kanunlaşmıştır. Yalnızca Senato'da üç kişi muhalif kalmıştır. Yeni Evlenme Kanunu, bütün Türk vatandaşları için, din farkı olmaksızın, sivil evlenme esasını getirmiştir. Çokkarılılığın doğrudan doğruya kaldırılmasına gidilmemiş, yalnız yeni bir karı almak, ilk karının yazılı muvafakatına bağlanmıştır. Gerici çevrelerden gelen büyük protestolara rağmen, Kur'an Türkçeye çevrilmiştir. Geleneksel "cuma hutbeleri", Türkçe yapılmaya başlanmıştır. Bütün gerici yayınlar susturulmuştur.

d) Kadın hakları: Üniversite ve liseler, kadınlara açılmıştır. Feminizm akımının öncülüğünü yapan Gökalp, çarşaf ve örtünme aleyhine kampanya açmıştır. Çarşaf kalkmasa bile, yüzler açılmıştır. Savaşta, erkeklerden boşalan yerlerde kadınların çalıştırılması düşünülmüştür. Enver Paşa, kadınlara iş bulmak için bir dernek kurmuş, Ordu atölyelerinde binlerce kadın çalıştırmıştır. Dernek, iş bulduğu kadınların evlenmesini zorunlu kılmış, kadınlara koca, kocaya iş bulma görevini yüklenmiştir. Bekârlar cezalandırılmış, evliler maddi yardımla mükâfatlandırılmıştır. İlk kadın İş Taburu, bu dernek aracılığıyla kurulmuştur. Tabur, Birinci Ordu hizmetinde, cephe gerisinde kullanılmıştır. Taburun subayları başta erkek iken, sonra kadın subaylar bunların yerini almıştır. İstanbul Belediyesi, özel bir üniforma ve pantolon giyen kadın sokak temizleyicilerinden yararlanmıştır. Kadınlı erkekli sosyal toplantılara önem verilmiş, bunlar teşvik edilmiştir. Kadınlı erkekli ilk sosyal toplantı, Robert College'de düzenlenmiştir.

Bundan başka, Gregoryen takvimin kabulü, ağırlık ve uzunluk ölçülerinde birlik, dil reformu, üyeliği zorunlu kılan İzcilik Kanunu gibi teşebbüsleri hatırlatalım. Latin harflerinin kabulü düşünülmüş, Enver Paşa, eski yazının çeşitli biçimlerde okunmasını engellemek amacıyla,

Arap harflerine bağlı kalmakla birlikte, bir "harf inkılabı"nı Ordu'da uygulamıştır. Tanin gazetesi, bir sütununu yeni usule göre dizdirmiştir. İsmet Paşa, hatıralarında, savaşta karışıklık yaratır gerekçesiyle harf inkılabını durdurttuğunu yazmaktadır. Atatürk döneminde de, İsmet Paşa, Latin harflerinin kabulü düşüncesini önce tereddütle karşılamıştır.

Görülüyor ki, Atatürk reformları, kendiliğinden birdenbire fışkırmış değildir. Türk milliyetçiliğinin çağdaş uygarlığa erişmek için gerekli bulduğu bu reformlar, uzun süre gazetelerde, kitaplarda yazılmış, tartışılmış, milliyetçilerce benimsenmiş ve hatta kısmen uygulama alanına konmuş bir birikimin sonucudur. *Ankara*'nın yazarı Bischoff'un sözleriyle, "Hazır olmayan şeyi, en keskin fikir dahi hayata çağıramaz ve fikrin nefesi kendisine değmedikçe, en hazır olan şey dahi hayata kendiliğinden doğamaz."

Ne var ki, İttihat ve Terakki milliyetçiliğinin giriştiği bu yenileşme hareketi, onlardan sonra gelen İtilafçı hükümetler tarafından dinimize aykırı diye kaldırılmıştır. İtilafçılar, hem son derece dindar, hem de kozmopolittiler. Kurtuluş Savaşı'na karşıdırlar, İngiliz mandasından yanadırlar. İngiliz himayesi için bir de dini gerekçe bulmuşlardır: "İngiltere, uzun zamandan beri sömürgelerinde pek çok Müslüman milletleri yönetmekte olduğundan, bizlere karşı nasıl davranması gerektiğini bilir ve onun yönetimi bizlere yabancı gelmez."[48]

Unutmamak gerekir ki, İttihatçı liderler, bir savaş macerası sonucu, Türk devletinin ortadan kalkması yolunu açarlarken, vatanı kurtarma çabasında Atatürk, biricik milliyetçi örgüt durumunda olan İttihat ve Terakki tabanına dayanmıştır. Esasen Kurtuluş Savaşı'nın liderleri de İttihat ve Terakki saflarından gelmişlerdir.

III

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA MİLLİYETÇİLİK

Atatürk dönemindeki çağdaş uygarlığa erişme çabalarını doğru değerlendirebilmek için, Kurtuluş Savaşı'nın ne gibi şartlar altında ve hangi toplumsal güçlere dayanarak yapıldığını incelemek gerekir.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KÖYLÜ

Anadolu köylüsü, bitkin, ümitsiz ve güvensizdir. Yüzyıllar boyu, asker diye canını, vergi diye malını vermiştir. Yeni bir savaşa zerrece hazır değildir; en büyük derdi askerlikten kurtulmaktır. Hatta bazı köylüler, askerlikten kurtulmak için, yüzyılların tepkisiyle, ya kendilerini sakatlamakta, ya dağlara kaçmaktadır. Meclis'te "halkçılık programı" tartışmaları olurken, köylünün bu durumu sık sık dile getirilmiştir: "Türk köylüsü Meşrutiyet'ten evvel ne ise, yine o halde kalmıştır. Yine Türkiye köylüsünün başında jandarma, yine Türkiye köylüsünün başında bitmez tükenmez vergiler başlamış ve devam etmiştir. Türkiye köylüsü yine Balkan'da, Karadağ'da, yine Şark Cephesi'nde, yine Yemen'de ölmüş, ölmüştür. İçeride Türk köylüsü, umumiyetle bu memleketin köylüsü harap olmuştur. Jandarma kırbacı altında, memurun baskısı altında öküzünü satarak, teknesini satarak, ölmüş, ezilmiş, harap olmuş, bu sebeple 1908 yılında da parlak gösterişlerle ilan ettiğimiz Meşrutiyet idaresinden köylü halk hiçbir şey anlamamıştır...

Meşrutiyet devrinde... halka doğru sözleri işitildi. Halkın ihtiyacını düşünmek, yukarı tabaka aşağı tabakaya doğru inerek, halkı anlamak, dinlemek, birlikte yükselmek emelleri başgösterdi. Fakat bunlar, ihtilal patırtıları ve harp topları arasında karıştı, gitti. Hiçbir netice elde edilemedi.

'Köylü' daima işittiğine inanmayarak, inanmamayı kendisince asıl sayarak, 'dur bakalım, sonu ne olacak' diyerek, boynunu bükmüş, cesur, mütevekkil beklemiştir."[49]

Yüzyılların ezikliğini, tükenmişliğini ve güvensizliğini taşıyan Anadolu köylüsü, yeni bir mücadeleyi şüpheyle karşılamaktadır. İnönü, "Ordu'yu kurmak için asker alıyoruz, sabahleyin gidiyoruz, techiz ediyoruz, silahlandırıyoruz, akşamüzeri hepsi gidiyorlar" demektedir.[50]

Hamdullah Suphi'nin deyimiyle, askerler, "su döker gibi kumandanların elleri arasından kaçıp gitmektedir."

Durumunda bir iyileşme olacağına inanmayan köylü, yüzyılların tevekkülü ile, tefeci, eşraf, derebeyi vb. gibi doğrudan doğruya ilişkileri bulunan sömürücülerine çaresiz sığınmıştır. Onların peşinden gitmekte, onların sözüne kulak vermekte ve vatanı kurtarma çabasındaki milliyetçi subay ve aydınlara karşı güvensizlik duymaktadır. Hatta "İttihatçı gâvuru" diye yürütülen propagandaların etkisi altında, birçok köylü, milliyetçi subay ve aydınlara karşı düşmanlık beslemektedir. Emekli Albay Rahmi Apak'ın sözleriyle, "Uzun süren Büyük Harp, askerlik, ordu ve bilhassa subaylık için bir antipati doğurmuştu. Millet, mücadeleden ve harpten bıkmıştı. Harp istemiyordu. Kendisini kavgaya sürükleyenler kimlerdir diye etrafına bakınca da subayları ve kumandanları görüyordu." Atatürk de *Nutuk*'ta bu durumu şu sözlerle anlatır: "Millet ve Ordu, Padişah ve Halife'nin hıyanetinden haberdar olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği dini ve ananevi rabıtalarla muti ve sadık." Atatürk, İzmir, Aydın ve Manisa'nın işgali karşısında bile halkın pasif kalışından üzgündür. Bu pasif tutum, *"milletin lehinde yorumlanamaz"* demektedir.[51]

Yakup Kadri'nin *Yaban*'ı, halk için bir şeyler yapmak isteyen aydının, halkın ilgisizliği ve hatta düşmanca tutumu karşısında düştüğü şaşkınlık ve hayal kırıklığının ifadesidir: "Onu hangi dille gerçeğe çekebilirim. Aramızda asırlık mesafeler var. Bu mesafeleri geçip de ona kadar nasıl erişebileceğim? Zira ne kadar çağırsam, o bana doğru yürümeyecektir. Bu, tarihin bir noktasında donmuş, taş kesilmiş bir insandır."

"Anadolu... Düşmana akıl öğreten müftülerin, düşmana yol gösteren köy ağalarının, her gelen gasıpla bir olup komşusunun malını talan eden kasaba eşrafının, asker kaçağını koynunda saklayan zinacı kadınların, firengiden burnu çökmüş sahte sofuların, cami avlusunda oğlan kovalayan softaların türediği yer burasıdır.

Burada, bıyıklarını makasla kırptı diye nice fikir ve ümit dolu Türk gencinin kafası, taş altında ezildi. Burada yüzü düşmana dönük, nice vatan mücahitleri savundukları kimselerin eliyle arkadan vuruldu. Burada, milli timsalin, milli bağımsızlık sembolünün yolu kaç defa kesildi ve kaç defa oturduğu şehrin etrafı isyan silahlarıyla çevrildi. Burada ben, vatan delisi, millet divanesi, burada ben harp malulü Ahmet Celal yapayalnızım.

Bunun nedeni, Türk aydını, gene sensin! Bu viran ülke ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca, yüzyıllarca onun kanını emdikten ve onu bir posa halinde katı toprak üstüne attıktan sonra, şimdi de ondan tiksinmek hakkını kendinde buluyorsun.

Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı, aydınlatamadın. Bir vücudu vardı, besleyemedin. Üstünde yaşadığı bir toprak vardı! İşletemedin. Onu, hayvani duyguların, cehaletin ve yoksulluğun ve kıtlığın elinde bıraktın. O, katı toprakla kuru göğün arasında bir yabani ot gibi bitti. Şimdi, elinde orak burada hasada gelmişsin. Ne ektin ki, ne biçeceksin? Bu ısırganları, bu kuru dikenleri mi? Tabii ayaklarına batacak. İşte, her yanın yarılmış bir halde kanıyor ve sen, acıdan yüzünü buruşturuyorsun. Öfkeden yumruklarını sıkıyorsun. Sana ıstırap veren bu şey, senin kendi eserindir, senin kendi eserindir."

Yakup Kadri, Anadolu'da henüz bir Türk milletinin var olmadığını görmektedir:

"– Biliyorum beyim, sen de onlardansın emme.

– Onlar kim?

– Aha, Kemal Paşa'dan yana olanlar...

– İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?

– Biz Türk değiliz ki, beyim.

– Ya nesiniz?

– Biz İslamız elhamdülillah... O senin dediklerin Haymana'da yaşarlar...

Eğer bize zafer nasip olursa bile kurtaracağımız şey, yalnız bu ıssız toprakla, bu yalçın tepelerdir. Millet nerede? O henüz ortada yoktur ve onu, bu Bekir Çavuş'lar, bu Salih Ağa'lar, bu Zeynep Kadın'lar, bu İsmail'ler, bu Süleymanlar'la yeni baştan yapmak gerekecektir."[52]

Anadolu köylüsünün pasifliği, güvensizliği ve geleneksel egemen sınıflara bağlılığı karşısında, bir kurtuluş savaşı nasıl yürütülebilecekti? Gereken para ve çok sayıda asker nasıl sağlanacaktı? Köylünün güvensizlikle baktığı milliyetçi subay ve aydınların dayanabilmeyi ümit edebilecekleri görünürdeki güç, Anadolu eşrafı, aşiret reisleri ve din adamlarıydı. Para ve asker, ancak onların aracılığıyla sağlanabilirdi. Yalnız, eşraf bir mücadeleye hazır mıydı? Varlıklıların her ülkede ilk tepkisi, yeni duruma uymanın yollarını aramaktır. Kurtuluş Savaşı'nda da bu böyle olmuştur. Fakat önce, İstanbul ve İzmir'in kompradorlarını görelim.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KOMPRADORLAR

İstanbul ve İzmir'in kompradorları için bir mesele yoktu. Onların çoğu, İtilaf Devletleri'nin himayesinde, "milli iktisat" diye birtakım tatsızlıklar çıkaran İttihatçılardan kurtuldukları için hoşnuttular. Yakup Kadri, *Sodom ve Gomore*'de Mütareke yıllarının İstanbul komprador

hayatını uzun uzun anlatır. İzmir kompradorları ise, İttihatçı liderlerden Vali Rahmi Bey'in hoş görürlüğü sayesinde, Birinci Dünya Savaşı'nın farkına dahi varmamışlardır. Bunlar, İngiltere, Fransa ve Amerika gibi büyük bir devletin himayesini istemektedirler. Bu sebeple, İzmir'in Yunanlılara verilmesini pek hoş karşılamamışlardır. Nitekim İzmir'deki yabancı iş çevreleri, Yunan işgalini önlemeye çalışmışlardır. İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası, bir raporunda, durumu şöyle değerlendirmektedir: "İzmir şehri gelişmesini, hemen de bütünüyle İngiliz ve Fransız işadamlarına borçludur. Demiryolları, rıhtımlar, tramvaylar, liman onların elindedir. Levant Company'den günümüze kadar, ihracat, büyük ölçüde İngilizlerin hâkimiyetinde bulunmuş, ithalat işleri ise çeşitli milletler mensupları arasında dağılmıştır. Gemiler, küçük bir kıyı işletmesi olan Pantaleon (Yunan) ortaklığı bir yana bırakılırsa, İngiliz, Fransız ve İtalyan bandıralıdır. Madenler, halı sanayi, meyankökü ticareti tamamen İngilizlerin, Amerikalıların ve İtalyanların elindedir." Bu gerekçeyle, İngiliz Ticaret Odası, *Times* gazetesine gönderdiği bir telgrafta, "Şehrin Yunanlılara verilmesinin felaketlere yol açacağını" belirttikten sonra, "Hıristiyan ahali kadar, Türk halkınca da bir İngiliz, Amerikan veya Fransız himayesinin sevinçle karşılanacağını" ileri sürmektedir.[53] Bu muhalefete rağmen, Yunan işgali gerçekleşmiş ve kompradorlar, nihayet yine de İngilizlerin egemenliğinde bulunan Yunan yönetimine intibak etmişlerdir. Gerçi Yunan işgali kanlı ve yağmacı olmuştur: Gümrükteki mallar ve şehirdeki bazı mağaza ve dükkânlar tamamen yağma edilmiştir. Bunlar arasında Süleyman Şevket ve Şürekâsı, Kırzadeler, Zaimzadeler, Şeyhzadeler, Alaiyeli Mahmut Bey ve diğer bini mütecaviz Türk ticarethanesi vardı. Zarar ve ziyan, o zaman 3 milyon lira tahmin ediliyordu. Gümrükteki malların çoğu ecnebi tüccarlarına ait olduğu için Fransız konsolosu bunların tazminini Yunanlılardan isteyeceğini söylemekte idi.[54] Yunanlıların kulakları çekilerek bu hareketler önlenmiş ve kompradorlar faaliyetlerini, Kurtuluş Savaşı'ndan habersiz sürdürmüşlerdir. Kompradorların bir kurtuluş savaşı verildiğinden haberleri, ancak İzmir'de Türk süvarilerinin nal sesleri işitilince olacaktır. Lord Kinross, İzmir kompradorlarının zafer sonrası şaşkınlığını şöyle açıklamaktadır: "İzmir'deki Levantenler, son dakikaya kadar meselenin bir konferansla çözümleneceği düşüncesine saplanıp kalmışlar, içlerine güven verecek şekilde demirli duran Müttefik savaş gemilerinin Türklerin şehre girmesini önleyeceğini ummuşlardı. Girseler bile, herhalde yine alışveriş eskisi gibi sürüp gider, bütün Anadolu ticarete açık kalırdı. İhracat mevsimi yaklaşıyor, depolar kuru üzüm ve incirle dolmaya başlıyordu; çuvallar dikilmekte, sandıklar çivilenmekteydi; İtalya'dan,

Almanya'dan, Hollanda'dan gemiler, sonbahar yüklerini almak için limana gelmişlerdi bile.

Bu yalancı iyimserlik havasını sarsmak epey zor oldu. Lakin yavaş yavaş bir şüphe doğmaya başlamıştı. Müttefik gemilerinin Cercle Europeen'e asılan radyo bültenleri, gittikçe daha kötü haberler veriyordu. Limana bir Yunan hastahane gemisi geldi. Yaralılar ve kaçanlar azar azar şehre gelmeye, kanlı savaşlar üzerinde korkunç şeyler anlatmaya başlamışlardı. Kahvelerde tüccarlar, içeriden aldıkları haberleri birbirlerine yetiştiriyor, bağlantılarını yerine getirip getiremeyeceklerini düşünüyor, Türkler gelirse stoklara el koyarlar mı acaba diye sorup duruyorlardı. Derken borsa birdenbire duruverdi. İçeriden, incir, üzüm yüklü vagonlar geçmez oldu. Yük gemileri, ambarları boş olarak, çabucak demir alıp kaçtılar. Yalnız eğlenceler durmuyordu. Otel Naim'in taraçasında ay ışığında danslı akşam yemekleri veriliyor, Sporting Clup'de bir İtalyan trupu Rigoletto ve Traviata'yı oynuyor, kahvelerde karartma saatine kadar gitarlar çalınıp şarkılar söyleniyor, garsonlar müşterilere şerbet, nargilelere küçük kor parçacıkları taşıyıp duruyorlardı."

Atatürk İzmir'e girince, Krammer Palas Oteli'nde kompradorlarla karşılaşacaktır: "Tüccarlar oturmuş içki içiyor, acaba ne olacak diye kuşkuyla düşünüp duruyorlardı. Önce, göze çarpan haline rağmen, bu genç Türk subayını tanımadılar. Garson da kim olduğunu bilememiş, boş masa olmadığını söylemişti. En sonunda müşterilerden biri onu tanıdı ve Mustafa Kemal, kimsenin rahatsız olmamasını söyleyerek, masasına oturdu."

İstanbul'da da durum farklı değildi: "Trakya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen bir milliyetçi jandarma birliği, sokaklardan geçerken alkışlarla karşılandı. Yabancılarla Levantenler gözden uzak duruyor ve milliyetçilerin bu cakasının bir saman alevi gibi parlayıp söneceğini, sonra her şeyin yine eskisi gibi olacağını düşünerek, kendilerini avutuyorlardı."[55]

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA ANADOLU EŞRAFI

Anadolu eşrafı* da büyük devletlerin himayesine razıdır. Anadolu parçalansa ve büyük devletlerin nüfuz bölgelerine ayrılsa, eşraf bir mukavemet göstereceğe benzememektedir. Mesela, İtalyanların el koyduğu bölgelerde eşrafın bir şikâyeti görülmemiştir. Burdur'da On İkinci Fırka Askerlik Dairesi Başkanı'nın İstanbul Hükümetine gönderdiği 5 Haziran

* Eşrafı burada, toprak ağaları, derebeyleri, aşiret reisleri, tüccar ve din adamları gibi Anadolu illerinin geleneksel egemen sınıflarının tümünü kapsayan genel bir kavram olarak kullanmaktayız.

1919 tarihli bir raporda İtalyanların tutumu, özetle, şöyle değerlendirilmektedir: "İtalyanların Antalya sahil ve gerilerini nüfuz bölgeleri saydıkları anlaşılmaktadır. Antalya'da bir sağlıkevi açmışlardır. Parasız hasta bakıp ilaç verdikleri duyulmaktadır. İktisadi hayatı ellerine almışlardır. Elmalı ve Burdur'a doktor ve ilaç göndermek tasavvurları vardır. İslam eşrafını elde etmeye çalışıyorlar. Zayıf noktaları biliyorlar, kalpleri kazanmak ve hislerle meşgul olmak istedikleri seziliyor. Fikren değilse de, ihtiyaç noktalarından çevre her şeye elverişlidir... İtalya ajanlarının, kolaylıkla ahalide görüş ve muhakeme yanlışlığı uyandırmaları umulur."

İkinci Ordu Müfettiş Vekili Selahattin Bey'in Harbiye Nezareti'ne yolladığı 7, 10 ve 11 Temmuz 1919 tarihli raporlarda da bu konuda ilgi çekici bilgi vardır: "Adalardan gelerek yerleşmiş olan Antalya İslamlarından bazı eşrafın evvelce İtalyanlara imza vererek davet ettikleri malumdur. Propagandayla Burdur, Isparta ve civar bölgede dahi, havayı lehlerine çevirmeye çalışmışlar ve bunu büyük ölçüde başarmışlardır. İtalyanlar, zayıf noktaları, idari ve sosyal durumumuzu pek iyi biliyorlar. Halk üzerinde nüfuzlu olanları birer suretle celbetmektedirler. Hatta Konya'da Çelebi Efendi ile pek dostane düşüp kalkıyorlar. Çelebi'ye önem veren halkın duyguları da tabiatıyla İtalyanlara dönüyor..... *Halk, hükümete sadakat göstermekle beraber, bir alışkanlık sonucu, eşraf tarafından yönetilmektedir.* Eşraftan bazıları yabancılara meyletmiştir. İdare amirleri de, öteden beri mevcut bir zihniyetle, işleri eşrafla gördüklerinden, şimdiki durumda tehlike kendini göstermiş oluyor."[56] Nitekim İtalyan bölgesinde, eşraf, genellikle Milli Kurtuluş Savaşı'na karşı olumsuz bir tutum takınmıştır. Eşrafın öncülük ettiği önemli isyanlar çıkmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı belgelerinden öğrendiğimize göre, büyük bir Orta Anadolu ilinin 27 köyüne mensup eşraf, 28 Ekim 1919 tarihinde, milliyetçileri İngiliz Yüksek Komiseri'ne şikâyet etmiştir: "Milli Kuvvetler adı altında bir grup, Müslüman ve Hıristiyanları öldürmektedir. Hayvanlarımızı elimizden alıyorlar, telgraf hatlarımızı kesip, bizim sizlere haber vermemizi önlüyorlar. Bizim hükümetimiz (İstanbul) zayıf olduğu için milliyetçileri ezemez. Milliyetçileri ezmek için İngiliz Hükümetinin bize yardım elini uzatması için yalvarırız."[57]

İtalyan bölgesindeki eşrafın tutumunu anlamak bakımından, ilk Meclis'te milletvekili olan Adana'nın büyük arazi sahiplerinden Damar Arıkoğlu'nun bir hatırası dikkat çekicidir. İlk Meclis'te yer alan Isparta Milletvekili Mehmet Nadir hakkında vatana hıyanet suçundan soruşturma açılmıştır. Soruşturmayı, Arıkoğlu'nun da katıldığı bir Meclis Komisyonu yürütmektedir. Arıkoğlu, olayı şöyle anlatmaktadır: "Mehmet Nadir Bey, 60 yaşında, uzun boylu, kır sakallı, güzel yüzlü bir

ihtiyardı. Kendisini sorguya çekiyoruz. Ben de Nadir Bey'e şu soruyu yönelttim: 'Nadir Bey, babamız yerinde, memleketinde hatırı sayılır, varlığın yerinde bir insan olduğunu, gerek soruşturmamızdan, gerekse görünüşünden anlıyoruz. Nasıl olur da senin gibi bir şahsiyet, İtalyanların Isparta'yı işgal etmelerini ister ve bizzat memlekete davet eder, bunun ağır sorumluluğunu hiç hesaba katıp düşünmediniz mi? Bunun düpedüz vatan hıyaneti olduğunu hatıra getirmediniz mi?' Cevabında, 'Ortalıkta Türk Hükümeti namına güvenilir bir varlık yoktu. Kendi başının derdiyle meşguldü. Yunan Ordusu durmadan ilerliyor, girdikleri yerde yapmadıkları eza ve kötülük bırakmıyordu. Zulüm ve işkence, yağmakârlık alabildiğine devam ediyor. Namusumuz, şerefimiz, malımız iki dudak arasında ayaklar altında. Bu kötülüğü ve adaletsizliği men ve şikâyet edecek bir makam da yoktu. Çetelere güvenilemezdi. Girip çıkıyorlar, durumu daha fenaya götürüyorlar. Benim gibi düşünenler bir araya geldik, her hususta ölçtük biçtik, selameti İtalyanların işgalinde bulduk. İtalyanlar, girdikleri yerlerde halka hiçbir fenalık yapmıyorlar, zulüm, yağma gibi şeyler hatırlarından geçmiyor, bilakis herkese iyilik yapıyor ve işlerini kolaylaştırıyor. Hele hükümet işlerine kat'iyen burnunu sokmuyor, bir misafir gibi uzaktan seyirci kalıyorlar. Ben müzakere ettiğim kimselerin içinden, fedai olarak kendimi ortaya attım. Maksadım, memleketime iyilik etmek, hemşehrilerimi Yunan zulmünden korumaktı. İşte bu inançla gidip İtalyanların Isparta'yı işgal etmeleri ricasında bulundum. Sonraları kurulan milli hükümete memleketimden milletvekili seçilip Büyük Millet Meclisi'ne katıldım... Vicdanen müsterihim, memlekete bir kötülük olsun diye ben bu işi yapmadım."[58]

Vatan hıyaneti suçunu açıkça itiraf eden eşraftan Nadir Bey'e Komisyon acımış ve Isparta Milletvekili'nin suçu örtbas edilmiştir! Konya ileri gelenlerinden iki milletvekilinin de Konya isyanında oynadıkları rol, görmezlikten gelinecektir.

Sonradan Fransızlara karşı kahramanca savaşacak olan İngiliz işgali altındaki Urfa, Antep ve Maraş'ta da ilk günler bir kıpırdama yoktur. Adana, Antep, Maraş ve Urfa'nın Sivas Kongresi'nde temsil edilmeyişi dikkat çekicidir. Maraş'ta eşraftan Beyazıtzadeler, Fransızları büyük bir ziyafet vererek karşılayacaklardır.[59] Buralarda düşmana karşı direnme, Fransızların yönetiminde Ermenilerin Türkleri kütle halinde yok etmesi ve servetlerine elkoyması üzerine başlayacaktır.

Ege'de dahi, Rum zulmüne rağmen, direnme tereddütler içinde gelişecektir. İzmir'in işgalinden bir hafta sonra, XVII. Kolordu Kumandan Vekili göreviyle Anadolu'ya geçip Yunanlılara karşı ilk direnme hareketini düzenlemeye çalışan Albay Bekir Sami Bey, şunları anlatmaktadır:

"24 Mayıs 1919 sabahı, Akhisar'ın manzarası şöyleydi: Bütün caddelerde Yunan bayrakları asılmış, herkes Yunanlıların gelmesini bekliyor. Birçok kimse yerli Rumların yanına sokulmuş, dalkavukluk ediyor ve bu sayede Yunan şehre girince hayatını, malını, mülkünü emniyete sokacağını sanıyor. Bütün terzi dükkânları, geniş Yunan bayrakları dikmekle meşgul."[60]

Salihli Kuva-yı Milliye Cephe Kumandanı, şunları yazmaktadır: "Afyonkarahisar bir İngiliz merkezi demektir. Halkın İngiliz himayesine imrenmeleri, kimseye hissettirilmemelidir."[61]

Yunanlılara on iki kişilik bir ricacı heyet gönderen Aydın eşrafının direnmeyi teşvik eden subaylara cevabı şudur: "Siz buraya gelmişsiniz, topal eşekle kervana karışmak istiyorsunuz. Elinizde neyiniz var? Karşısına çıkacağınız kuvveti biliyor musunuz? Topla, tüfekle gelen, İzmir'i zaptedip Aydın'a, Manisa'ya, Ödemiş'e, Salihli'ye vesair istikametlere doğru ilerleyen koca bir orduya karşı elinizde bir kını kırık tüfeğiniz bile yok. Biz bu durumda bir şey yapamayız. Ortada bir hükümet var. O bir şey yaparsa yapar. Yapmazsa bizden bir yardım beklemeyin. Biz bir şey yapamayız ve istediklerinizi de veremeyiz. Nereden geldiyseniz oraya dönün. Bizim de başımızı belaya sokmayın."

Trakya için 49. Tümen Kumandanı Albay Şükrü Nail'nin görüşü şudur: "Eşraf, genellikle çekingen bir durumdadır. Balkan Harbi faciaları, onların maddi kuvvetlerini sarsmış, manevi kuvvetlerini altüst etmiş, ali hissiyat nâmına bunlarda bir şey bırakmamıştır. Tehlikeli bir zamanda bu gibilerin, malen ve bedenen, bir fedakârlıkta bulunacaklarını pek o kadar ümit etmiyorum."[62]

Kemal Tahir, milliyetçi Türk subayının devleti ve vatanı kurtarma mücadelesini anlatan *Yorgun Savaşçı* adlı romanında, Yunan zulmüne rağmen, Ege'de eşrafın geçirdiği tereddütleri bütün acılığıyla anlatmaktadır: "Menemen'de hiçbir çarpışma olmadığı bildiriliyor. Yerli Rumlarla kasabanın bazı ileri gelen Türkleri, önlerinde gayet büyük bir Yunan bayrağı olduğu halde, düşman kuvvetlerini kasabanın dışında karşılamışlar... Balıkesir: Bazı ileri gelenlerimiz Rumlarla Yahudilere sığındılar. Geri kalanları da iyice sindi. Manisa müftüsü, İzmir'deki Yunan komutanından, kasabada kötülük çıkmasın diye asker istemiş... Dün öğleden beri bazı kasaba eşrafı harıl harıl Yunan bayrakları diktiriyor. Bütün terziler bu işe girişti. İzmir yolunda taklar bile kuruldu. Akhisar: Biz direnmek niyetinde değiliz. Reaya komşularımızın ileri gelenleriyle konuştuk. Türk gelse, biz onları koruyacağız, Yunan gelse, onlar bizi koruyacak."[63] Yunanlıların başta eşraf, Ege Türk nüfusuna karşı giriştikleri ırz, mal ve can güvenliğini ortadan kaldıran zulümdür ki, eşrafın

tutumunu değiştirmiş ve eşraftan kişilerin öncülüğünde Kuva-yı Milliye müfrezeleri kendiliğinden doğmuştur. Önce tereddüt gösteren eşraftan birçok kişi, daha sonra fedakârlık ve kahramanlık örnekleri vereceklerdir.

Yunan işgalinden önce, ancak Rum ve Ermenilerin eline düşeceği söylenen bazı sınırlı bölgelerde eşraf ve din adamlarının desteğine dayanan "Müdafaa-i Hukuk" dernekleri kurulmuştur. Mesela, İtilaf Devletleri, Trakya'yı Rumlara bırakmak niyetindedir. Bunun üzerine Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulmuştur. Dernek, Osmanlı kalmayı istemekte, bu olmazsa Doğu ve Batı Trakya'yı bir bütün halinde İngiliz ya da Fransız himayesinde yaşatmayı düşünmektedir. Reddettikleri, Trakya'nın Yunanlılara ya da Bulgarlara verilmesidir.

Karadeniz kıyılarında bir Pontus Rum Devleti kurulması düşünülmektedir. 1919 yılı başlarında Sovyet ihtilalini bastırmak üzere, Fransızlarla birlikte Yunanlılar, Kırım ve Odesa'ya askeri birlikler çıkarmışlardır. Güney Rusya'da kalabalık olarak yaşayan Rumlar, Yunan birliklerine yardım etmiştir. Sovyet zaferi üzerine, bu Rumların orada barınması olanağı kalmamıştır. Rumlar, Anadolu'nun Kuzey kıyılarına akmaktadır. Venizelos ile Trabzon Metropoliti Hrisantos ve Marsilya'ya yerleşmiş olan Abdülhamit'in baş dostu ve sarrafı olan milyoner Zarifi ailesi, Pontus Devleti kurulması yolunda çaba göstermektedir. Rumlar, bölgede Rum nüfus çoğunluğu sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu teşebbüsün başarıya ulaşması, Balkanlar'da sık sık görüldüğü üzere, Türklerin arazilerini bırakarak kaçmak zorunda bırakılması ve yok edilmesi demektir. Bunu önlemek amacıyla, Şubat 1919'da Trabzon Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Keza Doğu'da Ermeni Devleti kurulması çabasıdır ki, Doğu ileri gelenlerinin bir kısmının Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nde toplanmasına yol açmıştır. Atatürk'ün deyimiyle, bu derneği doğuran "mühim sebep ve endişe, vilayat-ı Şarkiye'nin Ermenistan'a verilmesi ihtimali"dir.[64] Dernek, bütün Türk yurdunu değil, yalnız Doğu illerini Ermenilerden kurtarmayı düşünmektedir. Atatürk'ün katıldığı Erzurum Kongresi'nde dahi, amaç, gerekirse "vatanı, Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek üzere geçici bir idare" kurmaktır. İzmir'in Rumlara, Kilikya'nın Ermenilere verilmesi ihtimali de Redd-i İlhak ve Kilikyalılar Cemiyeti gibi kuruluşlara yol açmıştır. Kars bölgesinde ise, bir "Kars İslam Şurası Hükümeti" kurulmuştur. Aras Türk Hükümeti ile Nahcıvan ve Batum bölgelerinin de katılmasından sonra, "Güney Batı Kafkas Geçici Milli Hükümeti" adını alan bu kuruluş, Kars'ın İngilizlerce işgali üzerine bir mukavemet göstermemiştir. İngilizlerin Geçici Hükümet üyelerini Malta'ya sürüp, Kars'ı Ermenilere vermesi üzerinedir ki, Ermenilerle uzun çarpışmalar başlayacaktır.

Ermenilere ve Rumlara karşı mücadele, her şeyden önce, can ve mal güvenliği meselesidir. İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmasıyla ve Amerikan misyonerlerinin körüklemesiyle, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Ermeniler, Doğu'da Adana'ya kadar uzanan bir Ermeni Devleti kurma çabalarına girişmişlerdir.* Ermeni çetelerinin giriştikleri katliam hareketleri, karşı tedbirlere yol açmıştır. Abdülhamit'in Kürtlerden kurduğu Hamidiye birlikleri kanlı olayları sürdürmüş ve bir kısım Ermenilerin göç etmesi sonucunu doğurmuştur. 1909 Adana olaylarından sonra ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerinin giriştikleri kanlı saldırılar üzerine, milyona yakın Ermeni bir kanunla sürülmüştür. Ermenilerin geride bıraktıkları çiftlikler, binalar, işyerleri vb. Türk ileri gelenlerinin eline geçmiştir. Sabahattin Selek, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Yüzbinlerce Ermeninin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Suriye ve Irak'a nakledilerek yerleştirilmeleri, başka bir meseleyi daha ortaya çıkarmış oluyordu. Bu mesele, tehcir edilen Ermenilerin malları ile ilgilidir. Hükümet, tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarına her yerde mahalli komisyonlar tarafından el konularak, bunların satılmalarına ve Ermeniler tekrar döndüklerinde mal bedellerinin sahiplerine iade edilmesine dair karar aldı. Fakat tatbikat, içinde bulunulan olağanüstü durum ve kişisel sebepler yüzünden, geniş ölçüde suistimallere yol açtı. Yok bahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri artı. Büyük Harp, Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle sona erince, Ermenilerin daha önce yoğun olarak bulundukları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Türk halkı korkunç bir tehlike ile karşı karşıya kalmış oluyordu. Halk, geri dönecek Ermenilerin intikam hırsı ile kendilerine yapacakları zulümden korkarken, eşraf yalnız can değil, aynı zamanda mal kaygısına da düşmüştü. Milli Mücadele başlangıcında, ilk Müdafaa-i Hukuk teşekkülünün Doğu'da, Erzurum'da kurulması ve ilk kongrenin (Erzurum Kongresi) burada yapılması, bu mesele ile çok yakından ilgilidir.

Doğu Anadolu'nun belli bir bölgesinin, 1916-1920 yılları arasında Türk ve Ermeni hâkimiyeti bakımından dört defa el değiştirmiş olması da, meselenin ciddiyetini büsbütün artırmıştır. 1916'da Ermeni kuvvetleri, Rus Ordusu ile beraber Erzincan'a kadar ilerlemişler, 1918'de Kafkasya'ya doğru gelişen Türk taarruzu karşısında Ermeniler çekilmişler, 1919'da tekrar Ermeni kuvvetleri Kars'a kadar olan bölgeyi işgal etmişler ve nihayet 1920 yılı sonbahar taarruzunda Ermeni Ordusu, Türk

* Gaspıralı İsmail Bey'e göre, Ermeni meselesinin gerçek nedeni iktisadidir. Zengin Ermeni cemaati ile etrafında yaşayan Kürt aşiretleri arasındaki iktisadi gelişme bakımından mevcut dengesizlik, Ermeni olaylarını doğurmuştur (Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, SBF yayını, s. 53).

kuvvetleri karşısında bozguna uğrayarak Ermenistan'a çekilmiştir. Her seferinde silahlı kuvvetlerle beraber ya Ermeni halkı, ya Türk halkı göç etmeye mecbur kalmış ve göç etmeyenler, karşı taraf kuvvetleri tarafından büyük ölçüde katliama uğramışlardır.

Kilikya, Antep ve Maraş bölgesinde de aynı dram tekrarlanmıştır."[65]

Türkiye'nin yenilgisi üzerine Ermeniler, eski yerlerine dönmeye ve mal mülklerini ele geçirmeye koyulmuşlardır.* Güney illerini işgal eden Allenby'nin isteklerinden biri, "Ermenilerin yerlerine dönmesi, var yoklarının kendilerine geri verilmesi, zararlarının tazmin edilmesidir. Adana ve Mersin'den sonra, öteki Güney illerinde İngilizlerin yerini alan Fransızların, ordularında, bu Ermenileri Fransız üniforması giydirerek kullanmaları, intikam hırsı içinde tutuşan Ermenilerin vahşetini kolaylaştırmıştır. Mesela Adana'da büyük çiftçilerden Vanlızade Ahmet Necmettin, Arıkzade vb. işkencelerle öldürülmüşlerdir. Kuva-yı Milliyecilerden Damar Arıkoğlu, hatıralarında, babasının Mamıküllu köyündeki çiftliğinde öldürülüşünü şöyle anlatmaktadır: "Gün ağarırken, yükte hafif eşya ve mallarımızı, bütün hayvanatımızı, önümüze alarak, önce giden ailemize iltihak etmeye kararlıydık. Ertesi sabah, bu işlerle meşgul iken, Ermeni çeteler ansızın çiftliğimize baskın yaptılar, hazırladığımız bütün malları, ne var ne yoksa yataklarımıza varıncaya kadar gasp edip arabalara yüklediler; hayvanatımızı da önlerine katıp, bizim üçümüzün de elini kolunu sıkı sıkıya bağlayıp Şahin Ağa Kilise köyüne sevkedildik.... Bir hay-u-huy'la bizi karşıladılar, bin bir çeşit yakası açılmadık küfür ve hakaret içinde, çete başı, Sivaslı Kireççi Agop'un (müstear namı Çakıcı) huzuruna çıkardılar. Gayet terbiyesiz bir tavırla bizden para istedi, sakladığınız yeri göstermelisiniz, aksi takdirde başınıza çeşitli işkencelerle ölüm gelecektir, dedi. Mevcudumuz 217 altın lira ile 637 banknotumuzu, esasen elimizden almışlardı. Bir şeyimiz kalmadı ki tekrar verelim. Verecek paramız yok, der demez, öldüresiye dayak atıp, beni merdivenden aşağıya tekmelerle yuvarladılar, babacığımın sakalını, benim de bıyığımı kibritle yaktılar. Kahkahalarla halimizi seyredenler arasında, Adanamızın zengin ileri gelen Ermeni tacirlerinden

---

* Ermeni malları için bir fikir vermek üzere, şu örnek anılabilir: Mardirus Sarıyan adlı Ermeninin Manisa ve Sarayköy'deki dokuma fabrikalarına İzmir tüccarlarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet Bey'ler el koymuş ve kullanmışlardır. Mütareke yıllarında tekrar sahneye çıkan Sarıyan, yalnız fabrikalarının geri verilmesini değil, 1,4 milyon lira zarar ziyanla "gasıplar"ın İzmir'deki taşınmaz mallarının haczedilmesini istemektedir. İstanbul Hükümeti, işgal kuvvetlerinin desteklediği buna benzer bir sürü istekle karşı karşıya kalmıştır. Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Meclis'te okunan programında, tehcir edilen vatandaşların yerlerine döneceğini, bunlara bütün mallarının geri verileceğini açıklamak zorunda kalmıştır.

Kalusyan, Bızdıkyan, Kasparyan gibi şahsiyetleri de gördüm. Babamı çırılçıplak ederek bir çukura götürdüler. Aşıkyan fabrikasında çalışan İstepan adında Ermeni, belinden çıkardığı altmış santim uzunluğunda bir kamayı babamın sağ böğrünün karaciğer nahiyesine sapladı, kelime-i şahadet getiren babama kızan katil, Peygamberimize küfrederek, ikinci darbeyi de aynı bıçakla boynunun sağ cihetine indirdi. Rahmetli babamın başı göğsüne sarktı, şehit olarak dünyaya gözlerini yummuştu."

Görünüşte insancıl Wilson ilkeleri de kütle halinde katliamı hızlandırmıştır. Wilson ilkeleri, çeşitli "milletlerin" hak iddia ettikleri yerlerde çoğunlukta olmalarını gerektirmektedir. Bu yolda yalnız uydurma istatistikler düzenlemekle yetinilmemiş, planlı iskân çabalarına girişilmiş, yıldırma hareketleriyle Türk nüfusun yok edilmesine ya da göç ettirilmesine çalışılmıştır. Başka bir deyişle, Wilson ilkeleri, jenosidin teşvikçisi olmuştur.

Bu şartlar altında direnmekten başka yapılabilecek bir şey yoktur. Nitekim Sivas Kongresi'ne katılmak ihtiyacını duymayan Güney illerinde, hiçbir uzlaşma ümidi olmadığı için, eşrafın öncülük etmesiyle, silahlı mücadele kendiliğinden başlamıştır.

Ege'de de durum, aslında pek farklı değildi. Yalnız, eşraf çoğunluğu, geçmişte Doğu ve Güney illerindeki kadar kanlı bir mücadele olmadığı için, başlangıçta biraz mütereddittir, bir uzlaşma ümidi taşımaktadır.* Fakat Yunanlıların sistemli yok etme ve iskân politikası, eşrafı da kapsamış, silahlı direnmeden başka çıkar yol olmadığı çok geçmeden anlaşılmış ve milliyetçi subay ve idare adamlarının öncülük ettiği mahalli çabalarla düşmana karşı bir cephe kurulmuştur. Ege'de, İzmir'i

* Şevket Süreyya Aydemir'in Şükrü Oğuz Alpkaya'ya dayanarak yazdığına göre, daha Redd-i İlhak zamanında, derneğe seçildiği ve kongreye katıldığı halde, İttihat ve Terakki'nin İzmir Mes'ul Kâtibi Celal Bayar dahi mukavemeti verimli bulmamış, aktif çatışmayı reddetmiştir. Bir konuşmasında Celal Bayar şu görüşü savunmuştur: "Arkadaşlar! Heyecanınıza hak veriyor, ben de iştirak ediyorum, fakat ordusu dağılmış, elinden silahı alınmış, merkez-i hükümeti işgal edilmiş bir millet, galip devletlerin destekleyecekleri Yunan Ordusuna karşı ne ile ve nasıl mukavemet edebilir? Sonra elde bir mütarekename vardır. Bunun hükümlerini yerine getirmekle mükellef bir hükümet var. O dahi bizim bu hareketimize müsaade etmez. Çünkü mütareke ahkâmına göre, galip devletler istedikleri takdirde, lüzum görecekleri yerlere kuvvet çıkarmak yetkisini haizdirler. Bu durum karşısında ve bugünkü şartlar dahilinde, bizim karşı koyma tasavvurumuz, cinnetten başka bir şey olamaz. Memleketin harap olmasına sebep olmaktan başka da bir netice vermez. Şayet bu şayia tahakkuk eder ve Yunanlıların İzmir'e çıkması gibi bir hal vaki olursa, bize düşen vazife, gelecek kuvvetin mümkün mertebe zarar vermeyecek halde ve kansız olarak vuku bulmasını temin etmektir" (*Tek Adam*, cilt 2, s. 69-70). Yine aynı kaynaktan naklen, Şevket Süreyya Aydemir'den dinlediğimize göre, babası Aydın'da çiftlik sahibi ve Belediye Reisi bulunan Adnan Menderes, bir Kuva-yı Milliye müfrezesinin hareketini durdurmak üzere, benzer gerekçelerle, bir heyete katılmış ve mukavemetin aleyhinde bulunmuştur. Fakat Ali İhsan Paşa'nın yazdığına göre, Menderes, daha sonra Menderes havalisindeki Kuva-yı Milliye hareketine karışmıştır (*Harp Hatıralarım*, s. 40).

Yunanlılara kaptıran İtalyanlar da Türk direnmesinin teşvikçisi ve yardımcısı olmuşlardır!

Rum ve Ermeni tehdidi, eşrafı harekete geçiren temel neden olmakla birlikte, eşrafın birlik içinde olduğu sanılmamalıdır. Eşrafın, toplumsal nedenlerini izah edemeyeceğimiz biçimde, İttihatçı ve İtilafçı olarak bölünmüş bulunması da, mücadeleye girişilip girişilmemesinde rol oynamıştır.* İttihatçı eşraf, mücadeleye genellikle daha istekli, İtilafçılar ise genellikle isteksiz ve hatta mücadele aleyhinde tutum takınmışlardır. Eşrafın davranışında, vali, kaymakam gibi idare adamları ile askeri birlikler kumandanlarının da etkileri büyüktür. Kumandanlar ve idare adamları mücadeleden yana oldukları ölçüde, eşrafın harekete geçmesi kolaylaşmıştır. Aksi halde eşrafın tutumu, birçok halde olumsuzdur. Bunu iyi değerlendiren Mustafa Kemal, daha Anadolu'ya ayak basar basmaz mücadele aleyhtarı idare adamlarının tasfiyesine büyük önem vermiştir.

Eşrafın milli mücadeleye karşı tutumunda, Alevi-Sünni çekişmesi de dahil, herhalde çok daha çeşitli faktörler rol oynamıştır. Mesela Çapanoğulları'nın komşu illere de sıçrayan Yozgat isyanı sırasında Çorum Mutasarrıfı bulunan Cemal Bardakçı, isyanın Çorum'da başarıya ulaşamayacağını daha işin başında tahmin ettiğini, ekonomik nedenlere dayanarak açıklamaktadır: "Yozgat, Kırşehir livaları ile Ankara Vilayeti'nin şark tarafındaki kazaların buğdayları da Çorum'da satılıyordu. Çorum tüccarları aldıkları buğdayları Çorum ile Samsun arasındaki fabrika ve değirmenlerde una tahvil ettikten sonra Zonguldak'tan Rize'ye kadar Karadeniz sahilindeki bütün kasaba ve şehirlere sevkediyorlardı.

Ankara-Adana, Ankara-İstanbul demiryollarının kapanması yüzünden, Orta Anadolu'da manifatura ihtiyacı Samsun limanı vasıtası ile temin olunuyordu. Bu sebeple, bu ticaretin hemen üçte ikisi de, Çorumluların ellerine geçmişti. Halk çalışıyor, kazanıyor ve müreffeh yaşıyordu.

Şu hale göre, Çorumluların Orta Anadolu'da bu ticaret emniyet ve selametini ihlal edebilecek hadiseler zuhurunu arzu ve temenni etmeyeceklerini ve tekevvün edecek hadiselerin bertaraf edilmesi için hükümetçe alınacak tedbirlerin muvaffakiyetine fiilen yardım eyleyecekleri muhakkaktı."[66]

---

* Sabahattin Selek, eşraftaki bölünmeyi şu gerekçeye bağlamaktadır: "Bunlar, genel olarak birbirini çekemeyen, karşılıklı rekabet halinde bulunan bir özellik gösterirler. Bu sebeple bir kasaba eşrafının toptan bir tarafı tutması düşünülemez. Eğer eşraftan biri Kuva-yı Milliyeci ise, diğeri İstanbul Hükümeti tarafındandır. Bazısı malını mülkünü muhafaza edebilmek için düşmanla hoş geçinme yolunu tutmuş, bir kısmı da yine aynı maksatla dövüşenler safında yer almıştır" (*Anadolu İhtilali*, cilt: 1, s. 53).

Bu örnek, kurtuluş hareketimizin ekonomik ve toplumsal yönden henüz ne kadar az incelendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bizim açımızdan şimdilik önemli olan, Kurtuluş Savaşı'nın başlarında, esas itibariyle, Rum ve Ermeni vahşeti üzerine, Anadolu'nun bazı bölgelerinde, bir kısım eşrafın öncülüğünde bir silahlı direnme ortamının doğduğunu tespittir.

Kurtuluş Savaşı'nın liderleri, bu eşrafa dayanarak ve onların desteği ile gerekli silah ve parayı sağlayarak mücadeleyi yürüteceklerdir.

MİLLİYETÇİ SUBAY VE AYDINLAR

Birinci Dünya Savaşı'na girerken, Enver Paşa zamanında Ordu'da geniş bir tasfiye hareketine girişilmiş, 30-35 yaşlarındaki genç subaylar büyük sorumluluk mevkilerine getirilmişlerdi. Enver Paşa dahi Harbiye Nazırı olduğunda 33 yaşından fazla değildi. Bu genç milliyetçi kadro, gerilla hareketlerinde ve Birinci Dünya Savaşı'nın kan ve ateş çemberi içinde yüksek sorumluluk mevkilerinde pişeceklerdir. Bu subayların çoğu, İttihat ve Terakki hareketi içinde yetişmişlerdir. Bunlara, milliyetçi öğretmen, serbest meslek sahibi, idareci vb. gibi sivil bir kadroyu eklemek gerektir.

İsmet Paşa, yeni Ordu kadrosunu 18 Mart 1968 tarihli *Ulus*'ta şöyle değerlendirmektedir: "Harpten önce yeni bir ordu yapıldı. Bu ordu ile Balkan Harbi'ni yapan Sultan Hamit Ordusu'nun hiçbir alakası yoktur. Yeni ordu, Balkan Harbi'ndeki ordudan belki iki defa, belki üç defa daha ıslah edilmiştir. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olunca, Balkan Harbi'ni yapan orduyu tamamıyla temizledi. Balkan Harbi'ne kumanda eden heyeti kâmilen tasfiye etti. Yüzbaşılar, binbaşılar birinci derecede kilit yerlerine geldiler. Yarbaylar tümen kumandanı oldu, albaylar kolordu kumandanı oldu. Bu genç subay kadrosu canla başla çalıştı ve yeniden düzenlenen ordu ile Cihan Harbi'ne girdik."

"Ordu böyle kuruldu ve ordunun yetiştirdiği kadro, bu ordunun yetiştirdiği kumandanlar, milli mücadelenin belkemiği olan insanlardır. Bunların hepsi muharebe içinde yetiştiler. Başta Mustafa Kemal olmak üzere, herkes böyle bir harbin bütün sanatlarını, bütün güçlüklerini ve marifetlerini içinde yaşayarak, itilip kakılarak öğrendi."

Genç subaylar ve milliyetçi aydınlar, Dünya Savaşı yenilgisinin utancını duymakta ve vatanın kurtuluşu için bir çıkar yol aramaktadırlar. Fakat başlangıçta onlar da şaşkındırlar ve arzularını gerçeklerin yerine geçirme eğilimindedirler. Mesela Wilson İlkeleri ve Mondros Mütarekesi, bu milliyetçi çevrelerde iyimserlikle karşılanmıştır. Wilson İlkeleri

sayesinde, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerin Türkiye'ye bırakılacağı hayal edilmektedir. Wilson İlkeleri'nin azınlıktaki Rum ve Ermeniler yararına kullanılacağının henüz farkına varılmış değildir. Oysa Wilson, Amerikalı uzmanlar İzmir'de çoğunluğu tespit ettiği halde, İzmir'in Yunanlılara bırakılmasını kabul edecektir. Batı Trakya için de, galip devletler, Türkler çoğunlukta olduğu halde, Rumlara mı, yoksa Bulgarlara mı bırakalım kavgasındadırlar ve sonunda Rumları tercih etmişlerdir. Türklere aldıran yoktur. Doğu'da ise, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde, galip devletler, Pontus ve Ermenistan devletleri kurma çabasındadırlar. Kısaca, Wilson İlkeleri, emperyalist ülkelerin Türkiye'yi eninde sonunda tarih sahnesinden silme planlarında bir değişiklik yapacak nitelikte değildir. Ama bu gerçek henüz görülmemektedir.

İtilaf Devletleri'nin savaş sırasında imzaladıkları, Türkiye'nin paylaşılmasını öngören gizli antlaşmalar, Sovyet Hükümeti tarafından açıklanmıştır. İmparatorluğun paylaşılması ihtimali, Kürt ve Ermeni devleti kurma çabaları, endişeler yaratmaktadır. Bu parçalanmanın önlenmesi için sihirli bir formül bulunmuştur: Amerikan mandası olmak. Birçok kişi, anlamını hiç bilmedikleri "manda" kavramına bir kurtuluş çaresi olarak sarılmıştır. Halide Edip, Amerikan mandası sayesinde Türkiye'nin sömürge "Filipinler" gibi kurtulacağına inanmaktadır. Sivas Kongresi'nde dahi Rauf Bey, Refet Paşa gibi Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşları ve Bekir Sami Bey (ilk Dışişleri Bakanı), manda fikrini ısrarla savunacaklardır. En gerçekçi gözükenler, Halide Edip gibi hayale kapılmamakla birlikte, manda fikrini "kötülerin en az kötüsü" diye benimsemişlerdir. Bunlar, Atatürk'ün *Nutuk*'ta uzun uzun anlattığı üzere, manda fikrini şu gerekçeyle ileri sürmüşlerdir: "Yirminci yüzyılda 500 milyon lira borcu, 10-15 milyon lira geliri olan harap bir ülke, bir dış destek olmaksızın ayakta duramaz. Bağımsız yaşamaya mali durumumuz elverişli değildir. Parasız, ordusuz ne yapabiliriz? Onlar uçak ile havada uçuyorlar, biz henüz kağnı arabasından kurtulamıyoruz. Onlar diretnot yapıyor, biz yelkenli bir gemi yapamıyoruz. Bu durumda, bugün istiklalimizi kurtarsak bile, yine günün birinde bizi bölüşürler. Eğer İzmir Yunanistan'da kalsa ve aramızda bir savaş açılsa, düşmanımız, Yunanistan'dan vapurla asker getireceği halde, acaba biz Erzurum'dan hangi şimendiferle nakliyatımızı yapabileceğiz? Bir de diyelim ki, biz iç ve dış tam bir istiklal isteriz. Fakat acaba kendi başımıza yapabilecek miyiz? Yapamayacak mıyız? Ondan önce, acaba bizi kendi başımıza bırakacaklar mı, bırakmayacaklar mı, bunu düşünelim."

Yunanlılar, Amerika'nın müsaadesiyle İzmir'e girdikleri ve Amerika'nın eskiden beri Ermenilerden yana olduğu bilindiği halde, bunlar

görülmek istenmemektedir. Üstelik, Sovyetlerin ağır basmasıyla Bakû petrollerinden ümit kalmadığından ve Musul'da İngilizlerle anlaşmaya yönelindiğinden beri, Amerikalılar için manda fikri cazibesini yitirme yolundadır. Türk aydını, kendi kendine gelin-güvey olmaktadır. Nitekim, bizzat Wilson, Sivas Kongresi'nden aylarca önce, 6 Mayıs 1919'da, Dört Büyükler toplantısında, manda için şu sözleri söylemektedir: "Amerikan kamuoyunun buna razı olacağını sanmam. Amerika'daki Türk düşmanlığı inanılmayacak ölçüdedir. Amerikan kamuoyunun onaylayacağı, Ermenilerin veya herhangi bir milletin Türklere karşı korunulmasıdır. Amerikan kamuoyu, eğer bize bırakılırsa, İstanbul'un işgalini de tasvip eder, çünkü böylelikle orası da Türklerden alınmış olur."

Görüldüğü gibi, gerçekler ve istekler arasında bir uçurum vardır.* Fakat Mütareke'nin ilk günlerinde Wilson İlkeleri ve Amerikan mandası, milliyetçi çevrelerde büyük ümitler ve hayaller yaratmaktadır.** O tarihlerde manda fikrinin saçmalığını bilen Atatürk dahi, İstanbul'da siyasi planda bir sonuç almaya çalışmaktadır. Eğer kararlı ve bilgili bir hükümet kurulabilirse, mütareke şartları gerektiği gibi uygulanabilecek ve durum düzeltilebilecektir. Falih Rıfkı'ya göre, "O günlerde memleketin hiçbir tarafında hiçbir mukavemet fikri yoktur." Atatürk'ün istediği gibi bir hükümet kurma çabaları başarısız kalacaktır. İnönü'nün hatıralarından, meselenin o tarihlerde Atatürk ve İnönü arasında tartışıldığı anlaşılmaktadır: "İstanbul'da yapılan hükümet değişiklikleri ile, bir hükümetin gidip diğer hükümetin gelmesiyle, işgal kuvvetlerine şirin görünme gayretleri ile, İtilaf Devletleri'nin bizim hakkımızdaki

---

* Amerikan mandası hayalinin saçmalığını göstermek için bir iki örnek daha verelim: 23 Mayıs 1919 günü Amerikan Senatosu, Rumların çoğunlukta bulunduğu ileri sürülen Batı Anadolu'nun Yunan kontrolüne verilmesini isteyen bir teklifi görüşüyordu. Wilson'dan sonra başkan seçilen Warren Harding, seçimden sonra, 24 Kasım 1920'de Yunanlılar Kulübü'ne gönderdiği bir teşekkür mektubunda şunları yazıyordu: "Yunan Milletinin haklı davasını desteklemek ve bir medeniyet unsuru olarak Amerikan topluluğuna hizmetlerinizi cevaplandırmak için iki yıldır Senato'da olduğu gibi, elimden gelen gayreti göstereceğime güvenebilirsiniz. Nitekim, Senato'nun görüşüne uyan Lodge'un Kuzey Epir'in, Oniki Adalar'ın ve Anadolu'nun Batı kesiminin Yunanistan'a geri verilmesini öngören karar suretine rey vermiş bulunuyorum.
Trakya'nın Yunan Krallığı'na bağlanmasına dair Senato'nun dileğini belirten karar suretine de reyimle katılmıştım." (*Yunan Propagandası*, Dimitri Kitçikıs, İstanbul 1964, s. 308-309).

** 1952 yılında yayımlanan İngiliz resmi belgelerinden anlaşıldığına göre, Vahdettin de 4 Mart 1919 tarihli bir teklifle, kurtuluşu İngilizlerden beklemiştir. Padişah'ın teklifine göre, İngiltere, bağımsızlığımızı korumak için, on beş yıl boyunca Türkiye'nin gerekli gördüğü yerlerini işgal edebilecektir. Osmanlı nezaretlerine İngiliz müsteşarlar atanacaktır. Her Osmanlı vilayetinde valiye müşavirlik edecek bir İngiliz başkonsolosu bulunacaktır. Mahalli seçimler ile milletvekili seçimleri İngiliz denetiminde yapılacaktır. Maliyeyi İngilizler denetleyecektir vb. vb. Fakat Sultan, İmparatorluğun dış politikasını yönetmekte kesinlikle hür olacaktır! (Hikmet Bayur, *Atatürk*, s. 270-272).

mukarreratı iptal edebileceğini düşünmek mümkün değildir.... İçinde bulunduğumuz şartlar, nihayet bir harbe varacaktır."[68] Ve harp, muntazam ordu ile kazanılacaktır.

Atatürk, bu düşüncelerle Anadolu'ya geçmiştir. Geniş yetkili ve –bir süre sonra Anadolu'dan ayrılacak olan Mersinli Cemal Paşa sayılmazsa– en kıdemli paşa olması, Atatürk'ün kurtuluş faaliyetini organize etmesini kolaylaştırmıştır.* Yunanlıların İzmir'i işgali, İstanbul'da hayal kuran bir kısım milliyetçi subay ve aydını az çok uyandıracak ve özellikle İstanbul'un ikinci defa işgali ve Meclis'in dağıtılması üzerine, Anadolu'ya bir subay ve sivil aydın akını başlayacaktır. Ne var ki, subay kadrosu vardır, ama henüz bir Ordu yoktur. Erler, "kumandanlarının ellerinden su döker gibi" kaçmaktadır. Anadolu'da "İttihatçı subay" düşmanlığı yaygındır. Padişahçıların ve emperyalizm ajanlarının propagandaları etkili olmaktadır. İnönü, hatıralarında, milliyetçilere karşı halkı kışkırtanlar için, "Halife adına, padişah adına, din uğruna hareket ediyoruz diye, halkı kolaylıkla kendi taraflarına çekebiliyorlar" demektedir. Hele İkinci İnönü Savaşı sırasında, Bursa yönünden aileleriyle birlikte gerilere çekilen subaylara Garp Cephesi Kumandanı'nın söyledikleri, düşündürücüdür: "Bana bakın, dedim. Kimse işitmesin, millet düşmanımızdır. Sizin yüzünüzden muharebe devam ediyor zannındadır."[69] Emperyalizm ajanlarının milliyetçi harekete karşı Bolşevik suçlamalarından çok daha yaygın biçimde başvurdukları etkili propaganda silahı şudur: "Bu işler, ordudan ayrılmış, fakat serbest alanda hayatını kazanamayan işsiz güçsüz ve parasız subayların ve İttihat ve Terakki Partisi döküntülerinin halkı soymak için meydana getirdikleri bir oyundur."

Bu şartlar altında, milliyetçi aydınlar, savaş hazırlıklarını, ancak eşrafa dayanabildikleri ölçüde yürütebilirlerdi. Ve 1919 yılı ortalarından itibaren, geniş ölçüde Rum ve Ermeni tutumu sayesinde, bir kısım eşrafı direnmeye zorlayan bir ortam yaratılmış bulunmaktaydı. Nitekim direnen eşraf da, savaş ve örgütlenme tekniklerini bilen, işgal kuvvetlerinden kurtarabildikleri silah ve cephane depolarını ellerinde tutan bu milliyetçi subay ve aydınların yardımlarını ısrarla arayacak ve mücadelede

* Atatürk'ün geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine İngilizlerin nasıl razı oldukları, ilgi çekici bir konudur. Bir noktada en ufak tereddüt yoktur: Sadrazam Damat Ferit, İngilizlere danıştıktan sonra bu kararı almıştır. *World Alive* adlı eserinde (New York, 1956) İngiliz görevlilerinden Robert Dunn, Mustafa Kemal'i Anadolu'ya İngilizlerin gönderdiğini yazmaktadır. İngilizler ve Damat Ferit, Mustafa Kemal'den, Pontusçuların faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, Türk direnme hareketini kırmasını ve Bolşeviklerin "Sovyet"lerinden esinlenerek "şura" lafları eden Doğu'daki örgütlenmeye son vermesini istemektedirler. İngilizler ve Saray, yanlış ata oynadıklarını çok çabuk anlayacaklar ve Mustafa Kemal'i geri çağıracaklardır. Ülkücü, fakat son derece gerçekçi olan Mustafa Kemal, düşmanlarının bu gafletinden en geniş ölçüde yararlanmasını bilecektir.

öncülük etmesini isteyecektir. Böylece, Kurtuluş Savaşımızın Anadolu eşrafı-milliyetçi subay işbirliğine dayanan toplumsal temeli doğmuş olacaktır.

ORDU NASIL KURULDU?

Eşraf, direnme hareketinin gerektirdiği paranın bulunmasında, Kuva-yı Milliye müfrezelerinin hazırlanmasında, vazgeçilmesi mümkün olmayan bir rol oynayacaktır. "Ağa ve eşraftan, milli mücadeleye katılarak –bilhassa Batı Anadolu'da– Kuva-yı Milliye teşkil edenlere, müfrezeleri kendi imkânlarıyla silahlandırıp besleyenlere ve başında savaşanlara çokça rastlamaktayız."[70] Adana Kuva-yı Milliyecilerinden eşraftan Damar Arıkoğlu, Konya'da kurup Adana'ya sevk ettikleri ilk müfrezenin ihtiyacının nasıl karşılandığını şöyle açıklamaktadır: "Yapacağımız çok işler vardı. Başta silah, cephane; ikincisi para. Çünkü müfrezemiz içinde ihtiyacı olan hayli kimse vardı. Bu ağır yükü üzerimize tevdi ettiler. Arkadaşları uğurladıktan sonra, Ahmet Remzi Bey'le baş başa nasıl hareket edeceğimizi planlaştırdık. Konya'da Adanalı zenginlerimizden Bosnalı Salih Efendi'den ilk olarak yardım talep edeceğiz. İkinci defa Adana'dan gelen koyun celeplerine başvuracağız. Salih Efendi'ye önceden Müdafaa-i Hukuk namına müracaat edilmişse de, red cevabı alınmıştı. Fakat ümidimiz kesilmemişti. Bor kazasında ikamet eden Gülekli Tevfik Efendi, Salih Efendi'nin itimat ettiği bir kimse ve benim de dostum olduğundan birlikte Konya'ya gittik. Kuva-yı Milliyemize yardım olarak bin lira verdi. Daha da yardım edeceğini, fakat ifşa edilmemesini, çünkü duyulursa Ermeniler ve Fransızlardan zarar göreceğini, Adana'daki un ve çırçır fabrikasını yakmakta tereddüt etmeyeceklerini sıkı sıkıya tenbih ve rica etti.

Bir hafta sonra Niğde'ye avdetimde, Ahmet Remzi Bey, bizim Adanalı kasaplarla konuşmuş. Adana'nın çok karışık bir hal aldığından koyunlarını götürmek imkânsızlığı karşısında, yardım etmeğe paraları da olmadığından bilahara bedeli ödenmek üzere koyunlarını Müdafaa-i Hukuk'a devir ve teslim edeceklerini bildirmişler, bu suretle satılan iki sürüden hayli para Müdafaa-i Hukuk kasasına girmiş oldu. Böylece biraz ferahladık.

Ereğli kaymakamı Avni Doğan Bey'in himmetiyle, Adana'ya gitmekte olan Pamcukçuzade Hüsnü, Keresteci Mustafa Bey'lerin yepyeni iki Şevrole otomobil hediye etmeleri, ayrıca bize bir sermaye olmuştu....

Birkaç gün evvel yeni tayin edilen On Birinci Fırka Kumandanı Yarbay Arif Bey'e hoşgeldiniz ziyareti yapmıştık. Arif Bey, kendisinin

aslen Adanalı olduğunu, elinden gelen yardımları esirgemeyeceğini vaad etti. Biz de bu söz karşısında, otomobilden bir tanesini Arif Bey'e hediye ettik. İkincisini de Mustafa Kemal Paşa'ya Ankara'ya gönderdik."[71]

Mustafa Kemal, Sivas'tan Ankara'ya yola çıkarken, Heyet-i Temsiliye'nin mevcut bütün parası, ancak yol için 20 yumurta, 1 okka peynir ve 10 ekmek almaya yetmiştir. Otomobillerin benzinleri, Sivas Amerikan Okulu'ndan "hediye olarak" sağlanmıştır. Sivas Osmanlı Bankası müdüründen, zorla bin lira "borç" alınmıştır. Sivas-Ankara yolculuğunda Heyet'in, Hacı Bektaş dergâhı şeyhi Cemalettin Efendi'den yardım gördüğü söylenir. Ankara'ya gelince, Müftü Rifat Efendi, tüccardan toplayarak Mustafa Kemal'e bir mendil içinde sekiz yüz küsur lira vermiştir. Moskova'ya gidecek heyetin yolluğu, tüccardan borç olarak karşılanmıştır.

Başlangıçta vergi almak söz konusu değildir. "Nakdi ve ayni teberru" ile yetinilmektedir. Bu teberru, eşraf aracılığıyla toplanmaktadır. Mesela Uşak'ta direnme hareketinin temel dayanağı, İttihatçı Müftü İbrahim Bey'dir. İbrahim Bey, savaş için 2 milyon lira toplamıştır. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, eşraftan toplayarak, Mustafa Kemal'e her ay bin lira vermiştir. Ege'de ilk Kuva-yı Milliye örgütünü kuranlardan Alaşehir'in ileri gelenleri, para ihtiyacını karşılamak için, "davet vukuunda 100 lira teberruda bulunanların cepheye gönderilmeyip, işleri başında bırakılacakları" kararını almışlardır. Balıkesir Kongresi, "cephelere sevkedilecek efradın başında, eşraftan bir kimsenin bulunmasını" gerekli bulmuştur.

İlk zamanlar, asker toplamakta, özellikle muntazam ordu için asker sağlamakta büyük güçlüklerle karşılaşılmıştır. Mustafa Kemal'in Ziraat Mektebi'ndeki karargâhında Ankara günleri hatırlanmalıdır. Padişahın ve İngilizlerin harekete getirdiği isyan dalgaları Bolu, Gerede, Beypazarı, Ayaş üstünden Ankara'ya sarkmak üzeredir. Mustafa Kemal'in elinde hiçbir askeri kuvvet yoktur. Karargâhın etrafında geceleri tehditkâr silahlar patlamaktadır. Ankara'ya 100 kişi kadar bir kuvvetin gelişi büyük sevinç yaratacaktır. Bu şartlar altında asker bulma yolunda her çareye başvurulmuştur. Dağda gezen eşkıya, zeybek, asker kaçakları, mahkûmlar, adaletten kaçan suçlular, kabadayılar, köylerden ve kasabalardan birçok halde baskıyla toplanan mükellefler ve gönüllü gerçek vatanseverler, direnme hareketinin kuruluşunda kullanılmıştır.

Çerkez Ethem gibi çeteciler, asker toplama işinde, muntazam ordudan daha başarılı olmaktadırlar. İnönü, hatıralarında, bunun sırrını şu sözlerle açıklamaktadır: "Orduyu kurmak için asker alıyoruz, sabahleyin gidiyoruz, techiz ediyoruz, silahlandırıyoruz, akşam üzeri hepsi

gidiyorlar. Buna karşılık, Kuva-yı Milliye'yi bir isyanın bastırılması için bir yere memur ediyoruz. Gidiyor, isyanı bastırıyor, asıyor, kesiyor, te'dip ediyor. Şüphesiz bunlar olurken, silahlı müsademeler yapılıyor. Zayiat veriyor. Bu arada talan yapıyor, birtakım uygunsuz hareketler cereyan ediyor. Bu vazifeden zayıflamış olarak dönecek yerde, daha kuvvetlenmiş olarak geliyor. Çünkü orada istidatlı gördüğü insanları, kendi kuvvetine katmasını biliyor. Bunu çok merak ettim. Nasıl oluyordu? Bir gün Reşit Bey (Çerkez Ethem'in ağabeyi) ile konuştum. Ona sordum:

– Siz gittiğiniz yerde, vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, sonra da bu halkın içinden bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu? Güldü:

– Usulü vardır onun, dedi. Ben:

– Nedir, nasıl bir usuldür, dedim. Reşit Bey anlatmaya başladı:

– Gidersin, dedi, işin icabını yaparsın, sonra da orada gözüne kestirdiğin adamları alırsın, onları suç ortağı yaparsın. Kendilerine talan yaptırırsın, düşmanı olanlara düşmanlarını vurdurtursun. Suça bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile tabii münasebete giremez hale gelirler. Bütün hayatları boyunca selametleri size sadakattedir."*

"Reşit Bey, bana kendi usullerini anlattığı zaman sordu, bunları yapabilir misiniz diye. Ben, sizin yaptıklarınızın hiçbirini yapamayız, dedim. O da, öyleyse orduyu da yapamazsınız, demişti."[72]

Gerçekten, Kuva-yı Milliye müfrezeleriyle savaşın kazanılamayacağı, muntazam ordunun zorunlu bulunduğu anlaşılmaya başlanınca, Ordu'yu kurmak kolay olmayacaktır. Vekiller Heyeti, 1920 sonbaharında, asker kaçaklığıyla mücadele için bir şiddet tasarısını Meclis'e getirmek zorunda kalmıştır. Milli Savunma Komisyonu, bu tasarıyı daha da ağırlaştırmıştır. Samet Ağaoğlu'nun "bizzat memlekete karşı da bir harp ilanı mahiyetinde"[73] dediği bu tasarı, gerçekten çok ağır hükümler taşımakta, fakat o zamanki şartları iyi belirtmektedir. Meclis'te okunan telgraflar ve eşraftan milletvekillerinin konuşmaları, şiddet tedbirlerinin, birçok illerin ileri gelenleri tarafından istendiğini göstermektedir.

* Bolşevikler, suç ortağı yaratma metodunu, bir ihtilal taktiği olarak kullanmışlardır. Yoğun bir propagandayla, köylü askerler, ellerinde silahları, cepheden ayrılarak, feodaller hesabına işledikleri topraklara, feodalleri tasfiye ederek sahip çıkmaya çağırılmışlardır. Bu köylüler, Bolşevik rejimini yıkmak için körüklenen iç savaşta canla başla dövüşmüşlerdir. Zira eski rejimin gözünde suçlu durumundadırlar, eski rejim taraflıları kazanırsa, topraklarını kaybedecekler ve cezalandırılacaklardır. Bolşeviklerin İngiliz, Fransız ve Amerikan kuvvetleri ile onların silahlandırdıkları Çarlık generallerinin güçlü ordularına karşı kazandıkları başarıyı, bu "suç ortağı yaratma" taktiğine borçlu olduklarını düşünenler çoktur.

Tasarıya göre, asker kaçaklarının ev, emlak, akar ve mal ve hayvanları alınacak, ailesi mensupları sürülecektir. Kaçakların yanlarında götürdükleri silahlar, cephane, beygir vb. iki katıyla köy ve mahalle halkından alınacaktır. Tasarı, kolektif cezalandırmayı öngörmektedir. Tasarıya Hamdullah Suphi muhalefet edecektir: "Bir adam ki, izzet-i nefsi (onuru) yoktur, bir adam ki ölümden kaçıyor, belli olan ölümden, düşmanın önünden kaçıyor, kendi canını kurtarmak istiyor, o evini, karısını, çocuğunu ihmal edebilir. Bu itibarla ne olacak? Köyünde yakalanmak ihtimaline karşı doğruca dağa çıkacak ve bu suretle de Anadolu'nun her tarafını eşkıya ile dolduracağız. Biz şefkatle, ahalinin gönlünü ala ala, ona karşı müsaadelerde buluna buluna, onlara müsbet birtakım şeyler yapa yapa, halkın kalbini iyilikle kazanacağımız yerde, yangına yangın ilave edeceğiz, ölüme ölüm ilave edeceğiz ve emin olunuz ki, *esasen biraz havada asılı bir vaziyette duruyoruz ve esasen halk bizden bir şey anlamamıştır.*"[74] Bu tartışmalar sonucunda İstiklal Mahkemeleri doğacak ve bu mahkemelerin eşraf ve aydınlardan kurulu üyeleri, köy köy dolaşarak askerden kaçış nedenlerini şiddet yoluyla ortadan kaldırmaya çalışacaktır.

Eskişehir-Kütahya yenilgisinden sonra, Yunanlıların Haymana'ya yaklaşmaları üzerine, asker toplama işi yeniden ön plana geçecektir. Damar Arıkoğlu, Ankara eşrafının telaşını şöyle anlatmaktadır: "Meclis'in Kayseri'ye nakli havadisi, Ankaralıları müthiş telaşa düşürdü. Müftü, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, memleketin ileri gelen eşrafı, toplu bir halde, Mustafa Kemal'i ziyarete geldiler. Dikkat ettim, zavallıların hali pek perişandı. Hemen hepsinin gözleri yaşlı idi. Diyorlardı ki, 'Ankara'yı terkedip bizi Yunanlıların eline bırakmayın; para isterseniz bütün nakdimiz, servetimiz sizindir; can isterseniz, bütün eli silah tutanlarımız emrinizdeyiz.'[75] Nüfuzlu milletvekilleri, geniş yetkilerle asker toplamaya çıkacaklar, "bir haftayı bulmadan, akın akın, milli kıyafetle, ayakları çarıklı insanlar" Ankara'dan geçip Polatlı'ya yollanacaklardır. Seferberlik, ancak bu sırada ilan olunabilecektir. İnönü'nün sözleriyle, "Tasavvur edilmelidir ki, biz, seferberlik ilanı kararını ancak, Sakarya Muharebesinden evvel alabilmişizdir. Ordu, Sakarya gerisine çekildikten sonra, bütün her şey tehlikeye düştüğü zaman ve B. M. Meclisi Atatürk'ü başkumandanlığa getirince, ona verdiği salahiyetle umumi seferberlik ilan edilebilmiştir."[76] Buna rağmen, Kurtuluş Savaşı, Atatürk'ün sözleriyle, bir anlamda subay savaşı olacaktır. Sabahattin Selek'in verdiği rakamlara göre, muharebelerde şehit düşen her 13 ere karşılık, 1 subay şehit olmuştur. Subay kaybı bakımından bu büyük bir orandır. Sakarya Muharebesi'nde ise, her 8 ere karşılık 1 subay şehit

düşmüştür.[77] Bu savaşta, ön safta düşmana ilk hücum edenlerin başında subaylar bulunmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nın nasıl gerçekleştirildiğini anlamak bakımından, Atatürk'ün olağanüstü yetkilerine dayanarak aldığı seferberlik tedbirlerini de gözden geçirmek yararlıdır:

1 - Her hane, birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık verecektir.

2 - Tüccar ve ahali elinde bulunan çamaşırlık, bez, amerikan, patiska, pamuk, yün ve tiftik, kumaş, kösele, çarık, fotin, kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve mamul nal, yem torbası, yular, semer, urgan vb. stoklarından yüzde 40'ına, bedeli sonra ödenmek üzere el konacaktır.

3 - Mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yüzde 40'ı, bedeli sonra ödenmek üzere alınacaktır.[78]

Kısaca, bu tedbirler, kimin nesi var nesi yoksa yüzde 40'ı devletindir, anlamına gelmektedir.

Görünüş odur ki, kütlelerin tarihten miras bezginliği ve geleneksel egemen sınıflara bağımlılığı hesaba katılınca, çok güç şartlar altında girişilen Kurtuluş Savaşı, ancak, Anadolu'nun köylü kütleleri üzerinde az çok nüfuzlu aşiret reisi, eşraf ve din adamlarına dayanarak yürütülebilirdi. Rum ve Ermenilerin can ve mala saldırıları karşısında, ilk planda bunlar direnmekte istekli görünmekteydi. Nitekim Atatürk, Anadolu'ya ayak bastığı dakikadan itibaren, çaresiz, bu desteği araştırmıştır. 26 Haziran 1919'da Atatürk, Tokat'tan İkinci Ordu Müfettişliğine şunları yazıyordu: "Tokat ve havalisinin İslam nüfusunun yüzde 80 ve Amasya bölgesinin mühim bir kısmı Alevi mezhebindendirler ve Kırşehir'deki Babaefendi'ye fevkalade bağlıdırlar. Vatanın ve milli istiklalin bugünkü tehlikesini fiilen görmekte olan bu zatın şimdiki kanaati, şüphe yok ki, buna pek müsaittir. Binaenaleyh söz ve emniyet edilebilecek bazı kimseleri görüştürerek, kendilerine muvafık görülecek şekilde, Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerini takviye edecek surette birkaç mektup yazdırılarak bu havalideki Alevi ileri gelenlerine dağıtılmak üzere Sivas'a gönderilmesini pek faydalı telakki ediyorum."[79] Nitekim Atatürk'ün kendisi de "Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi Hazretlerine, Şeyh Mahmut Efendi Hazretlerine, meşayih-i azam'dan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretlerine" mektuplar yazarak destek istemiştir. Atatürk, bu mektuplarında "Zat-ı âlileri gibi fedakâr, vatanperver dindaşlarımın benimle beraber çalışacağınıza mutmainim" diye başlıyor ve "Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ederim, efendim hazretleri" diye bitiriyordu.[80] Atatürk, Sivas'tan Ankara'ya giderken,

Kırşehir'de Hacıbektaş'a uğrayacak ve Babaefendi'nin misafiri olacaktır. Şeyhülislam Dürrizâde'nin fetvasına, 153 müftünün karşı-fetvası ile cevap verecektir: "Osmanlı memleketi parçalarından İzmir ve Adana ve Maraş ve Ayıntap ve Urfa bölgelerinde düşmanlar tarafından tecavüz edilerek gayrimüslim tebaa ile (yerli Rum ve Ermeniler) birleşip İslamları katliam ve mallarını yağmalamak ve kadınlara tecavüz ve İslam'ın kutsal saydığı hususları tahkir eder olduklarında açıklandığı veçhile hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam Halife'sinin kurtarılması için elden gelen gayreti sarf etmek bütün iman sahiplerine farz olur mu? Beyan buyrula. Cevabı budur: Gerçeği Tanrı bilir ki, olur."

Atatürk, şeyhlerden başka, Kürt aşiret reislerini de kazanmaya önem vermiştir.

29 Mayıs 1919 tarihli bir şifrede şunları yazmaktadır: "Kürtlere ve Kürdistan üzerinde tesiri bulunan ve harp esnasında hukuk ve maksatlarını pek ziyade kazandığını Kürt ümerasından meşhur müteaddit zevata re'sen ve kolordu vasıtasıyla telgraflar yazarak devletin vaziyet-i esasiyesi ve kendilerince ittihazı lazım gelen vaziyet hakkında icabı gibi beyanat ve müessir vesâyâda bulundum."[81] Aşiret reislerinin bir kısmı, aşiret yapısı gereği, İngilizlerle işbirliği yapmış, İngiliz ajanlarının kışkırtmalarıyla isyanlar çıkartmışlardır. Bir kısım aşiretler ise, geçmiş kanlı mücadeleler yüzünden, Ermenilerin dönüşü ve bir Ermeni Devleti kurulmasına karşıydı. Bunlar, Atatürk'ün safında sadakatle savaşmışlardır. İlk Meclis'te, başta uzun sakalıyla Diyap Ağa, Mustafa, Bedir ve Reşit Ağa'lar gibi ünlü Doğu beyleri yer almışlardır.

Müdafaa-i Hukuk kuruluşlarında, milliyetçi subay ve aydınların yanı sıra, başından itibaren, eşrafın önemli yeri vardır. Beş ilin 54 delegesini bir araya getiren Erzurum Kongresi'nde, eşraftan 17 çiftçi ve tüccar ile 6 din adamı (hoca, müftü, şeyh) vardır. Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey, Hoca Raif Efendi, Şeyh Feyzi Efendi Heyet-i Temsiliye'ye mensuptur. Ege'nin direnmesinde önemli bir adım teşkil eden Alaşehir Kongresi'ne (16-25 Ağustos 1919), 12 eşraf, 4 esnaf, 11 sarıklı hoca, 2 memur, 1 asker ve 1 efe katılmıştır. Damar Arıkoğlu'nun yaptığı sınıflandırmaya göre, 381 kişilik ilk Meclis'te 61 başı sarıklı hoca, 83 eşraftan çiftçi ve tüccar, 8 şeyh, 5 ağa ve 5 aşiret reisi vardır.[82]

Şevket Süreyya Aydemir, Kurtuluş Savaşı'nın bu özelliğini şöyle açıklamaktadır: "O devrin Anadolusunda eşraf, yani mahalli ileri gelenler, halkın sözcüleri durumundaydılar. Gerçi bu sözcülük, hemen her yerde bir tahakküm vasıtası oluyordu. Ama Osmanlı Anadolusunda aydınlar, henüz ön planda görünecek kadar güçlü değillerdi. Eşrafın önünde daima mahallin uleması, yani başta müftü olmak üzere sarıklı

hocalar, şeyhler görünürdü. Bunlar da eşrafın sözcüleri durumundaydılar. Diğer aydınlar, ister istemez eşrafla iyi geçinmek zorundaydılar. Zaten bütün bu aydınlar, nihayet şehir ve kasaba okur-yazarlarından ibarettiler. Mustafa Kemal de, gerek ilk defa Havza ve Amasya'da, gerekse daha sonra ve bütün milli hareket boyunca diğer şehir ve bölgelerde, halkın öncüleri olarak elbette ki eşrafla karşılaştı. Mahalli aydınlar bu eşraf-ulema tabakasının içinde, nadir olarak önünde, halk hareketinin aktif unsurları oldular."

"Ulemaya gelince, ulema, yani sarıklı din adamları ve bunlarla beraber, tarikat şeyhleri, eski Osmanlı Cemiyeti'nin aydınlarını teşkil ediyorlardı. Tanzimat'tan sonra, hükümet adamları ve subaylarla, mahalli avukatlar, muallimler, doktorlar ve büyük şehirlerde görülen ve hemen hepsi de hükümet çarkının birer tarafına tutunan diğer okumuşlar, bir sınıf değil, fakat toplumu, yahut hükümeti yöneten bir zümre olarak, sosyal hiyerarşide yer işgal ediyorlardı. Fakat esas olarak, taşralarda, eşraf ve ulema, Milli Mücadele'nin başladığı yıllarda, bölgenin sosyal hiyerarşisinin başında geliyorlardı ve halkın temsilcileri durumundaydılar."

İşte Türk Milli Kurtuluş Savaşı'nın özelliğini, bu eşraf-milliyetçi subay ve aydın işbirliği teşkil etmektedir. Bu özelliği ile, milli Kurtuluş Savaşımız, günümüzün birçok kurtuluş savaşından ayrılmaktadır. Oralarda, kurtuluş savaşı, sömürgeciyle birlikte, onunla sıkı işbirliği yapan prekapitalist düzenin egemen sınıflarına karşı yapılmıştır. Hareketin temel dayanağını fakir köylü teşkil etmiş ve başta toprak reformu olmak üzere, köklü devrimlerle prekapitalist düzenin egemen sınıfları tasfiye edilmiştir. Türkiye'de ise, tarihsel şartların sonucu, bu unsurlar, kurtuluş savaşının temel dayanaklarından birini teşkil etmiştir. Savaş, eşrafa ve eşrafın bezgin köylü kütleleri üzerindeki nüfuzuna dayanarak yürütülmüş ve kazanılmıştır. Kurtuluş Savaşımızın bu özelliği, Cumhuriyet'ten sonraki kalkınma çabalarımızın yönünü çizmekte ağır basacaktır. Çağdaş uygarlığa geçişin vazgeçilmez önşartı olan eski toprak düzeninin tasfiyesine girişilemeyişin nedenini, sanırız ki, Kurtuluş Savaşımızın bu özelliğinde aramak gerektir. Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir rol oynayan eşraf, tasfiye edilmeyi değil, zaferin meyvelerinden yararlanmayı bekliyor ve sabırsızlanıyordu. Kurtuluş Savaşı'nın aydınlar kanadı içinde de, İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" politikasının tadını alanlar, aynı sabırsızlığı göstermekteydi. Aşağıdan bir kıpırtı gelmediğine göre, Gazi, hangi toplumsal güçlere dayanarak, prekapitalist düzenin kalıntılarını köklü bir devrimle tasfiye edebilecekti?

MİLLİYETÇİLERİN TUTARSIZLIKLARI

Atatürk'ün çevresindeki milliyetçi aydın kadro, vatanı düşmandan kurtarma görüşünde birleşmişti. Fakat bunun ötesinde herhangi bir düşünce yoktu. Kurtuluş Savaşı'nın ön planda kişileri dahi, bırakınız zaferden sonra nasıl bir toplum düzeni kurulacağı meselesini, vatanın nasıl kurtulacağı hususunda dahi anlaşmış değillerdi. Rauf Bey, Refet Paşa gibi liderler, vatanın kurtuluşunu Amerikan mandasında arayacaklardır. Erzurum ve Sivas kongrelerinde, ön plandaki kişilerin çoğu, Mustafa Kemal'in başkan olmasını engellemeye çalışacaklardır. Asıl savaş Batı'da verileceği halde, Karabekir Paşa, Doğu'da kalınmasını isteyecek ve "Heyet-i Temsiliye, Sivas'tan öteye geçmesin" diyecektir. Düşman işgali altındaki İstanbul'da Meclis toplanıp Ali Rıza Paşa Hükümeti, Damat Ferit'e nazaran ılımlı bir tutum takınınca, milliyetçi milletvekillerinin çoğu, "Artık temsil heyetine ve Kuva-yı Milliye'ye lüzum kalmadı" görüşünü savunacaktır. Karabekir Paşa, bu görüşü onaylamaktadır. Bu tutumun "Milli Mücadele'ye paydos" anlamına geldiği açıktır. İngilizlerin İstanbul Meclisi'ni dağıtarak, bu hayallere son vermesi, mutlu bir olay sayılmalıdır.

Sonradan Atatürk'ün dürüst ve sadık bir yardımcısı olan Fevzi Paşa (Çakmak), İstanbul'un işgali ve Meclis'in dağıtılışında (16 Mart 1920) Harbiye Nazırı'dır. Fevzi Paşa, milli harekete karşıdır. Harbiye Nazırı olarak 19 Mart'ta bir İngiliz torpidosu ile Bandırma'daki kumandana ulaştırdığı bir emirle, Fevzi Paşa, bütün ordunun İstanbul Hükümeti'ni tanımasını isteyecektir. Emirde, İstanbul'un işgalinin mütareke şartlarına uygun bulunduğu belirtilmekte, Osmanlı çıkarlarına aykırı sayılan milli mücadele, "Anadolu'da bazı sergerdelerin hareketleri" diye nitelenmektedir. Bu sebeple, en kıdemli kumandan Yusuf İzzet Paşa'yı, emrini bütün birliklere duyurmak ve kumandanların İstanbul'a itaatını sağlamakla görevlendirmiştir. XIV. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, emre uyacaktır. Konya'da XII. Kolordu Kumandanı Albay Fahrettin (Altay), Yusuf İzzet Paşa'ya itaatını bildirecektir. Böylece, Ordu'nun elden çıkma tehlikesi belirecektir. Bu büyük tehlike güçlükle önlenecek ve kendi Nazırlık Odası'na kadar süngülü İngiliz neferlerinin sokulduğunu gören Fevzi Paşa, İstanbul'un artık bir hilafet makamı olmak vasfını yitirdiğini anlayacak ve Anadolu'daki "sergerdeler" arasına katılacaktır.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, hayli mücadeleden sonra ve İngilizlerin elinde esir hilafet ve saltanat makamını kurtarmak gerekçesiyle, geçici olarak kurulacaktır. Bursa'nın düşmesi üzerine, Meclis'te, "silah kuvvetiyle bir iş yapamayacağız, diplomasi yoluyla

bir çözüm arayalım" görüşü filizlenecektir. Sakarya zaferinden sonra, Büyük Taarruz hazırlığı uzayınca, yumuşatılmış bir Sevr Antlaşması'nın kabulü akımı güçlenecektir. Sakarya'dan önce Hariciye Vekili olan Bekir Sami Bey, Ankara'nın bilgi ve rızası dışında, İngiltere, Fransa ve İtalya ile tavizkâr antlaşmalar imzalayacaktır. Rauf Bey, hatıralarında belirttiği üzere, daha Mondros Mütarekesi'ni imzalarken Sovyetler Birliği aleyhine İngilizlerle uzlaşma yollarını arayan bir İngiliz sempatizanıdır. Karabekir Paşa, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa gibi Kurtuluş Savaşı'nın başlatıcıları, Rauf Bey etrafında toplanma yolundadır. Sivas'ta "ne para var, ne top var, ne de Ordu'yu İzmir'e ulaştırma olanağı var" diye Amerikan mandasını savunan Rauf Bey ekibinden Kara Vasıf, şimdi Büyük Taarruz'a aleyhtardır: "Efendim, bizim şu kadar katırımız, şu kadar da devemiz olsaydı bu iş (Büyük Taarruz) yapılabilirdi! Sonra Ankara ile İzmir arasında 800 kilometre mesafeyi alırken askeri nasıl besleyeceğiz?" gibi gerekçelerle, kötü bir barışı ve emperyalizme aşırı tavizci bir tutumu savunmaktadır. Aralov'un Atatürk'ten naklen yazdığına göre, Cumhuriyet döneminin ön planda devlet adamlarından Hasan Saka, Maliye Bakanı iken, "Türk maliyesinin içinde bulunduğu ağır durum dolayısıyla, İtilaf Devletleri'nin tekliflerine boyun eğmek gerektiği" görüşünü ileri sürmektedir.[84]

Meclis'te muhalif "İkinci Grup"un da aslında lideri olan Rauf Bey, Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde de hayli desteğe sahiptir ve bu sayede Başvekil koltuğunda oturmaktadır. Hükümet, İzmir kurtarılınca, Mustafa Kemal'in Başkumandanlık görevinin sona erdiğini belirtecek, siyasi işlerin ve diplomatik ilişkilerin düzenlenmesinin Hükümete bırakılmasını isteyecektir. Başvekil Rauf Bey, hilafet ve saltanattan yanadır. Mustafa Kemal'e söylediğine göre, "Bizde umumi vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışmış bir makam temin edebilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır." Onu kaldırmak, "felaket ve hüsran" getirir. Başvekil Rauf Bey, ayrıca duygusal yönden saltanat ve hilafetten yanadır: "Ben saltanat ve hilafet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın nimeti ve ekmeği ile yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ricali arasına girmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim. Padişaha sadakatimi muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyem icabıdır." Rauf Bey ve arkadaşları, 23 Nisan 1920'de yeni bir devlet ve hatta adı söylenmeden Cumhuriyet kurulduğu halde, bu gerçeği görmek istememekte ve bir kurtuluş savaşına rağmen, eski düzenin devamını açıkça savunmaktadır. İşin tuhafı, Meclis'teki Mustafa Kemal'in Halk Fırkası Grubu, Rauf Bey'i gıyabında ve Mustafa

Kemal'e rağmen, Meclis İkinci Reisliğine seçecektir. Birkaç gün sonra 100 çekimsere karşı 158 oyla, fiilen yıllardır yürürlükte olan Cumhuriyet ilan edilecektir. Rauf Bey, "Bu ne acele" diye, gazetelere Cumhuriyet konusunda tereddütler uyandırıcı demeçler verecektir. İstanbul basını, genellikle, Cumhuriyet'in aleyhinde bir tutum alacaktır. Rauf Bey ve grubu, Cumhurbaşkanına karşı Halife etrafında toplanmayı deneyecektir. İstanbul'da görevli Refet Paşa, hâlâ bir padişahmış gibi gösterilmek istenen Halife ile çok yakın ilişkiler kuracaktır. Rauf Bey ve Karabekir Paşa, Halifeye anlamlı ziyaretler yapacaklardır. *Tanin*'de Hüseyin Cahit Yalçın, İngilizlerin hizmetindeki sefih Ağa Han ile Emir Ali'nin "Halifenin siyasi durumunun korunması için" Hükümete yazdığı bir mektubu, daha Hükümetin eline geçmeden yayınlayacaktır. "Batıcı" Hüseyin Cahit, hilafeti savunacaktır. *Vatan*'da Ahmet Emin, Mustafa Kemal'in politikadan çekilmesini isteyen yazılar yazacaktır. Velit Ebuzziya ve Eşref Edip'in gazeteleri de Ankara aleyhtarı bu kampanyaya katılacaktır. Bir süre sonra, basının sevgilileri Birinci Ordu Müfettişi Karabekir Paşa ile İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa, Meclis çalışmalarına katılmak üzere, istifalarını sunacaklardır. Daha önce milletvekilliğinden istifasını açıklayan Refet Paşa, Rauf Bey'in ısrarıyla istifasını geri alacak ve Meclis'te kalacaktır. Mustafa Kemal'in, politika ve askerlik arasında bir seçme yapmaya çağırdığı Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile VII. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa, yan çizeceklerdir. Mustafa Kemal, bir komplo karşısında olduğu inancındadır. Komplo, Rauf Bey ile Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar arasında düşünülmüş ve tertiplenmiştir. Kökleri Cumhuriyet'in ilanına kadar giden bu harekette, tertipçiler, başarıya ulaşabilmek için, Mustafa Kemal'in kanısınca, Ordu'yu ele almayı düşünmüşler ve bir yıl kadar Ordu üzerinde çalışmışlardır. Gazi, bazı kumandanların tertibe kazanıldığı inancındadır. Ordu'yu kendi lehlerine çektiklerini sanan tertipçiler, harekete politika yolundan geçmeye karar vermişler ve Ordu'dan istifa etmişlerdir. İstanbul basını, çoğunlukla, onları desteklemektedir.

Bu endişeler, haklı ya da haksız olabilir. Ama Kurtuluş Savaşı'nın ilk liderlerinin, endişe yaratacak biçimde, Mustafa Kemal'in temsil ettiği devrimci gidişe cephe aldıkları muhakkaktır. Mustafa Kemal, bu durumu, "Benimle beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonuna erince, birer birer beni bıraktılar" diye belirleyecektir. İlk liderlerin bu muhalefet hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla sonuçlanacaktır. Bu fırka, politik ve ekonomik planda, her türlü devrimci atılışa baraj teşkil eden bir liberalizmi savunacaktır. Fırka, gerekirse ancak milli sanayisi himaye edecektir. Liberal fırka, kapitalist yaratmak

için dahi devletçiliğe kesin zorunluluk varken, devlet görevlerinin asgari hadde indirilmesini isteyecektir. İrtica, bu "paşalar partisi"nin etrafında örgütlenecektir. Birkaç yıl sonra, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Fethi Bey'in (Okyar), onun onayı ile kurduğu Serbest Fırka da, eski düzenin Cumhuriyet etiketi altında devamı anlamına gelen, politik ve ekonomik liberalizmin şampiyonluğunu yapacak ve devrim aleyhtarı güçleri, istese de istemese de, saflarında toplayacaktır. Devlet müdahalesinin asgariye indirilmesini savunan fırka, mütevazı ölçüde demiryolu inşaatını bile "mali takatimizin üstünde ve bugünkü nesillere külfet yüklüyor" diye eleştirecektir. Her iki parti de liberal sağcı partilerdir. Programları uygulandığı takdirde, eski yarı-sömürge düzenine dönüşten başka bir sonuç verecek değildir. Bununla birlikte, bu sağcı partilerin ülkede, toplumsal yapı gereği, çok güçlü bir desteğe sahip bulundukları kısa zamanda görülmüştür.

Bu gerçekleri birer cümleyle belirtmekten maksadımız, Kurtuluş Savaşımızın kazanılmasında önemli katkıları bulunan değerli kişileri kötülemek değildir elbet. Maksadımız, Kurtuluş Savaşı'nın önplanda kişileri arasında dahi, savaş sırasında ve zaferden sonra asgari bir görüş birliğinin olmadığını ve bu kişilerin devrimcilikten çok uzak bulunduğunu göstermektir. Liderler kademesindeki bu tutucu muhalefetin, devrimci bir atılışı, mümkün bile olsa, engellediği muhakkaktır.

Öte yandan, Kurtuluş Savaşı'nın ilerici kanadı içinde, hâlâ büyük bir güç teşkil eden İttihat ve Terakki liderlerinin faaliyeti vardır. Sakarya Savaşı kazanılıncaya kadar, bu kişilerin çoğu, kurtuluş hareketinin başına Enver Paşa'nın geçmesini beklemişlerdir. Daha sonra da İttihat ve Terakki'nin ön planda kişileri, muhalifler safında yer almışlar ve birtakım siyasi faaliyetlere girişmişlerdir. Bu gruba da, İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" diye gelişen milliyetçi görüşleri değil, fakat Düyun-u Umumiye Meclisi üyeliği yapan Cavit ve Hüseyin Cahit Bey'lerin uyducu görüşleri egemen olmuşa benzemektedir. Falih Rıfkı, hakkında hayli dostça duygular beslediği Cavit Bey'in görüşlerini şöyle açıklamaktadır: "Eski Maliye Nazırı rahmetli Cavit, İttihat ve Terakki'nin göze görünür lideri hükmündeydi. Cavit bir komiteci değildi. Medeni bir adamdı. Onu Lozan'dan beri muhalefete sürükleyen sebepler şunlardır: Büyük Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın ve bu yardımı temin edecek tavizler yapılmaksızın, Anadolu'nun ortasında tek başımıza bir devlet kurup yaşayamazdık. İstanbul'dan ayrılmamalıydık. Mustafa Kemal de, İsmet de, nihayet Enver gibi birer askerdirler. Ankara iktidarı, ister istemez kafasının dikine giden bir askeri dikta rejimi olacaktır. Cumhuriyet, işin içyüzünü maskelemekten başka bir şey

değildir. Cavit, iktisadi ve mali âlemden kafasını ayıramayan, milliyetçiliği her bakımdan bir 'darlaşma' sayan, inkılap diktalarına aklı yatmayan bir Osmanlı idi. Vatanperver ve namuslu adamdı."[85] Fakat Lozan'daki ikinci delegemiz Rıza Nur Bey'in yazdıklarına inanmak gerekirse, Cavit Bey'in vatanseverliği, şüpheli bir vatanseverlik olmaktadır. Rıza Nur'a göre, Lozan Konferansı'nda, Cavit ve Cahit Bey'ler, Fransızların tarafını tutmuşlar ve Türk Heyeti aleyhine çalışmışlardır. Murahhaslarımız, dış borçlarımızın Türkiye'den ayrılan devletlere bölüştürülmesi ve Düyun-u Umumiye'nin kaldırılması görüşünü savunurken, bu iki arkadaş, aksi görüşü savunmuştur. Bu, "frankofil"ler, sonunda Lozan'dan uzaklaştırılmışlardır. Yine Rıza Nur'a göre, İsmet Paşa Lozan'da onlar için "asılmaya layık" kişiler, demiştir.*[86]

Eski İtilafçı Rıza Nur da, eleştirdiği İttihatçılardan pek farklı görüşler besleyen ve davranışlar gösteren bir kişi değildir. Ne var ki, eleman yetersizliği yüzünden, Ankara, Avrupa'yı tanıyan, dil bilen ve bilgili sayılan bu kişilerin hizmetlerinden hayati bir konferansta dahi yararlanmak zorunda kalmıştır. Ankara, yalnız bunlara değil, Avrupa uyduluğu geleneğinde yetişmiş Bâbıâli bürokratlarına da kucak açacaktır. Cumhuriyet'in daha ilk günlerinden başlayarak, devlet kadrosu, milliyetçi genç memurların yanı sıra, Bâbıâli bürokratlarını da barındıran ikili bir karakter taşıyacaktır. Bürokrasinin milliyetçi kanadı, reform hareketlerinde, Bâbıâli kanadını daima karşısında bulacaktır. İşbirlikçilerin pek azı ihanetlerinin cezasını çekecektir. 16 Nisan 1924 tarihli bir kanunla, iç savaş sırasında düşmana yardım edenler affolunacaklardır. Birçok üçüncü planda kişiyi kapsayan "yüz ellilikler" listesi, son derece dar tutulacaktır. Bu tutumun, devrimci bir yönelişin hızını kestiği açıktır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda, "Bâbıâli bürokrasisi bu. Bütün idare

---

* Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Lozan'da birtakım gayrimesul insanların, murahhaslar çevresinde şüpheli davranışlarda bulunduğundan, karşı tarafla münasebetlerinden, Ankara'dan el altından haberler alıp, bunları memleket aleyhinde kullandıklarından, hülasa "bu insanların kendisini bazen düşmanlardan çok yorduklarından" İsmet Paşa'nın yakındığı malûmdur. Türk Heyeti etrafında ve en ziyade göze çarpanlar arasında Cavit Bey (Eski Maliye Nazırı-İttihatçı-asılmıştır) ve Hüseyin Cahit Bey'ler (Gazeteci –İstiklal Mahkemesince müebbet sürgüne mahkûm– Sonra meb'us ve *Ulus* Başyazarı) dikkati çekiyorlardı.
Bu arada İngilizlerin, Türk çevresine, adı da söylenen ve sonra Türkiye'ye dönmediği hikâye edilen bir de casus sızdırdıkları gene Lozan günlerine ait hikâyeler arasındadır.
Gazi, bir telgrafına, "Aradaki kırgınlıklara Ankara değil, Lozan'da her gün hile çıkaranlar amildir" cümlesini de koymuştur. Lozan'daki bu hile çıkaranlardan ise, Murahhaslar Heyeti çevresindeki bazı Türkler kastediliyordu. Bunlara Murahhas Rıza Nur Bey'den, Gazeteci Hüseyin Cahit Bey'e kadar çeşitli insanların girdiği, daima söylenegelmiş, nitekim hele Hüseyin Cahit, nihayet oradan uzaklaştırılmıştır (*İkinci Adam*, cilt: 1, s. 254-256).

kadroları Bâbıâli'dendi. İnkılabın başını bunlar yedi" demektedir.*[87]

Mustafa Kemal'e bağlı milliyetçi çevrelerin çoğunda da geleceğin Türkiyesi hakkında belli fikirler yoktur. 1924 Anayasası'nın sözcüsü, daha o tarihte "İnkılaplar bitti" demektedir: "İddia edebilirim ki, bizim inkılabımız, pek hızlı, pek canlı, hatta Fransız İnkılabı'ndan daha çabuk olmuştur. Fransız İnkılabı 1871'de son bulmuştur. 1789'da başlamıştır. 82 senede olmuştur. Bizde ise, arz ettiğim bu tekâmül safhası, üç beş senelik bir devrin muhassılasıdır." İnkılabın ünlü İstiklal Mahkemelerinin heybetli başkanı Ali Çetinkaya da, huzurunda "inkılap"tan söz eden sanık Şevket Süreyya'ya şu cevabı verecektir: "İnkılap mı? Bu ne mugalâta? İnkılap bitti! Bu memleket inkılabını bitirdi! Artık yapacak inkılap yok! Ne demek inkılap? Hepsi hayal, hepsi saçma..."[88]

O tarihlerde İnkılabın İstiklal Mahkemesi Başkanı, aynı zamanda İthalat-İhracat Şirketi İdare Meclisi Başkanıdır. Adana Valiliğinden ayrılıp şirket müdürlüğüne gelen Hilmi Uran, şirket hakkında şu bilgiyi vermektedir: "O vakitler Ankara, yeniden inşa ve ihya halindeydi ve hummalı bir inşaat her işe hâkimdi. Bu inşaat işlerine şirket de kendisini kaptırarak, Yenişehir'de birkaç ev inşası taahhüdüne girişmiş bulunuyordu.

Eskişehir vilayetinde kurulmaya başlayan hava kuvvetlerimiz için de orada birkaç hangar yapımını taahhüt etmişti. İstanbul'da ve Adana'da şubeler açmıştı. Fakat oralarda da, hiçbir iş gördüğü yoktu. Ben, İdare

---

* *Yön* dergisinin düzenlediği "Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik mi?" adlı açık oturumda, Kurtuluş Savaşı kadrosunun milliyetçi-devrimci kanadından bazı kişiler ve romancı Kemal Tahir arasında şu ilgi çekici tartışma geçmiştir:

Y. Kadri Karaosmanoğlu – Bâbıâli kadrosu bu. Bütün idare kadroları Bâbıâli'dendi. İnkılabın başını bunlar yedi.

Cemal Hüsnü Taray – Atatürk, Bâbıâli'nin şöhretlerinden kaçındı. Yeni ve genç bir kadroyu iş başına getirdi. Mesela ben 22 yaşında Ziraat Bankası'nın başına geldim, 29 yaşında Milli Eğitim Bakanı oldum. Fakat eski zihniyetli bürokrasi, büyük bir engeldi. Eski kanunları değiştirmek, reform yapmak meseleydi...

Cevat Dursunoğlu – Yanlış yol üzerindeyiz. Milli Mücadele'den sonra idare kadrolarını Bâbıâli ele geçirmedi. Bakanlar ve yüksek memurlar, Bâbıâli'den değildi.

Taray – Ele geçirdi, geçirdi.

Dursunoğlu – Örnek olarak, kendi çalıştığım Maarif'i söyleyebilirim. Bakanlığın ileri gelenlerinin Bâbıâli ile ilgisi yoktu.

Taray – Evet, Maarif biraz ilerideydik. Ama diğerleri? Hele Maliye, Bâbıâli'dendi.

Dursunoğlu – Fikrinize katılmıyorum. Kadro, inkılapçıydı. Madem açıldı, söyleyeyim. Bu inkılapçı kadroyu kadınlar yedi. Erenköy'den, Şişli'den kız aldılar. Osmanlı devrinin nazır kızlarını aldılar. İnkılapçı kadro, kendini onların havasına kaptırdı.

Kemal Tahir – Falih Rıfkı Atay da kitabında bundan söz ediyor. Bu kızlar, "Nedir çilemiz, dağdan gelenlere çatal tutmayı öğretiyoruz" diye yakınırlarmış...

Karaosmanoğlu – İdare kadrolarına Bâbıâli hâkim oldu. Örnek mi? Mustafa Abdülhalik Bey (Renda) Bâbıâli'yi getirmeye tek başına yeterdi. Bu zat, Meclis Reisi yapıldı. Bu zatın Şapka Kanunu sıralarında "Nasıl şapka giyeceğim" diye yırtındığını hatırlarım.

Kemal Tahir – Bence Osmanlı Kadrosu işe hâkim oldu. Baştan itibaren gevşeklik olmuş (*Yön*, sayı: 47).

Meclisinden bu şubelerin kapatılması ve eldeki inşaat işleri bittiğinde de artık yenilerinin alınmaması kararını aldım. Maksadım, Şirket işlerini ithal ve ihraç gibi ticaret işlerine çevirmekti."[89] Bu, tek bir örnek değildir. İleride göreceğimiz üzere, o günlerin İttihat ve Terakki'den miras anlayışıyla kudretli politikacıların devletle ticaret yapmaları ya da devlet nüfuzu ile ticarete girişmeleri yaygın bir harekettir. İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" günlerinde ticaretin tadını alan Kurtuluş Savaşı kadrosunun bir kısım üyeleri, bu yolda güçlü bir baskı grubu teşkil etmektedir. Ne var ki, devlet eliyle zenginleşme hareketi, inkılapçı kadronun bir kısmının kısa zamanda muhafazakârlaşmasına yol açacaktır.

Görüldüğü gibi, eşrafa ve zaferin kazanılmasıyla bir kısmı çabuk gevşeyen ve çeşitli yönlere çekilebilen bir aydın kadroya dayanan bir hareketin, esasen güçlü bir muhalefetin bulunduğu ve kütleden hiçbir baskının gelmediği bir ortamda, onu kendi desteğinden yoksun bırakacak köklü devrimlere yönelebilme olanağı pek yoktu. Hiçbir hareketin kendi bindiği dalı kesmeye kalkışması beklenemez. Kurtuluş Savaşı kadrolarının en ilericilerinden sayılan Falih Rıfkı'nın şu sözleri, Mustafa Kemal'in içinde bulunduğu ortamı iyi dile getirmektedir: "*Hemen hiç kimse de gidişattan memnun değildi. İleri hareketçiler, fırka seçimlerinde yüksek kadroya mürteci hocaların sokulmasından şikâyetçi idiler. Bu kadrolarda, inkılaba inanarak Mustafa Kemal ile sonuna kadar çalışacak olanlardan hemen hiçbir genç yoktu. Büyük taktikçi, bu gençlerin kendisi ile birlik kalacağını bilmekte, asıl öteki ve aykırı kalabalığı nasıl yürüteceğini hesaplamakta idi. Onlar imtiyazlandıkça Mustafa Kemal'den ayrılmayacaklar, ikbal nimetleri uğruna kanaatlerini kolayca feda edeceklerdi. Feda etmeyecek olanları da, muhalif olarak karşısına alacaktı. Bizler, kendimizin ne kadar azınlıkta olduğumuzu unutuyor ve bir 'tek'in bu bir avuç azlıkla nasıl bir duruma düşeceğini hesaplamıyorduk.*"[90]

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA İKTİSADİ GÖRÜŞLER

Toplumdaki sınıflararası kuvvet dengesinin köklü toplumsal devrimlere imkân vermemesi bir yana, fikir planında da toplumsal devrim görüşü pek cılızdır. İktisatçılar, liberal kapitalizmden öte görüşlere sahip değillerdir. En ileri görüşler, sanayi için geçici bir himayeciliği savunan List'den öteye gitmemektedir. Hayatın zorladığı ve kapitalizmin gelişmesi için bile şart olan bir devletçilik, onlar için pek aşırı bir görüştür. Falih Rıfkı'nın sözleriyle, "Bilmiyorduk. Bir bilen ve öğreten de yoktu. Herkes şaşırtıcı ve ümit kırıcı idi. Mekteplerde okudukları veya okuttukları XIX. asır iktisat nazariyeleri ile yeni devlete nasihat verenleri dinlesek, kollarımızı kavuşturup bir asır beklemeliydik. Başvekil

demiryollarını kendimiz yapacağımızdan bahsettiği vakit, her taraftan:

– Devlet demiryolu yapamaz, kitapta yeri yok... sesi geliyordu."[91]

Devlet eliyle fabrikalar kurmaya yönelindiği bir sırada dahi, bilim adamlarının yüksek görüşlerinden yararlanmak için kurulan Âli İktisat Meclisi, bunu "muvakkat bir zaruret" saymakta ve devletçiliğe aleyhtar bir tutum takınmaktadır.[92] Kurtuluş Savaşı yıllarında, en işe yarar görüşler, yine de, ömrünü uygar ve benliğine sahip bir Türkiye kurma düşüncesine adayan Ziya Gökalp'te bulunmaktadır. Gökalp, bir iktisatçı değildi. Toplumların evrim kanunları, kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm gibi konular üzerinde yeteri kadar durduğu söylenemez. Gökalp'in "sınıflar yok, meslekler var" biçimindeki solidarist (tesanütçü) görüşlerini eleştirmek kolaydır. Bununla birlikte, Gökalp, asıl Kurtuluş Savaşı yıllarında ilgilendiği ekonomi alanında, işe yarar pratik görüşler ortaya koymuştur. 1922 yılında Gökalp, askeri mucizeden sonra, barış devrinde bir iktisadi mucize gösterebileceğimizi ileri sürmüştür. Çare, Tanzimat'tan beri izlenen yolu bırakmaktır. Gökalp, görüşünü bugünkü dille şöyle savunuyor: "Tanzimat'tan beri İngilizlerin ekonomi teorileri bizi şaşırttı. Hükümet fabrika kuramazmış, milli sanayi yaratmaya ve korumaya çalışamazmış... Belediyeler ticaret yapamazmış..."

"Türklere, hükümet rehberlik etmezse, iktisadi hayatta bir tek adım atmalarına bile imkân yoktu. Hükümet ise, iktisatçıların bilimsel telkinleriyle, bu yardımdan kaçınıyordu."

"Türkiye'de, büyük sanayinin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayinin teşekkülü ise, asla bireylerin ve şirketlerin teşebbüsüyle olamaz. Aksine hükümetin, il meclislerinin, belediyelerin teşebbüsü ile memleketimizde her türlü sanayi kurulabilir."

"Asri devlet, büyük sanayiye malik bir devlettir." O halde Türkiye'nin hedefi de, bir milli sanayiye malik olmaktır. Türkiye, büyük sanayi kurmak için, bireylerin teşebbüs gücünün kuvvetlenmesini bekleyemez. Askerlik ve hekimlikte nasıl devletin yardım ve teşebbüsüyle ileri gitmişsek, sanayide de devletçilik izleyerek Avrupa'ya ulaşmak zorundayız. "Türk Devleti, üretici bir devlet olmak iktidarına sahiptir. Zaten Türkler, doğadan devletçidirler. Her yeniliğin, her ileri hareketin başlamasını devletten beklerler. Hatta Türkiye'de inkılapları bile devlet yapar."

"Devletin iktisadi işlerde başarılı olabilmesi için, ilkin kendisi iktisadi devlet olmalıdır."

"Devletimiz bu yola girmekle, ahlaki bir hizmet de yapmış olur. Zira vatanımızda spekülatörlerden kurulu bir muhtekir sınıfın teşekkülüne de engel olmuş olur. Avrupa'da kapitalist denen zümrenin ne cani bir zümre olduğu barış konferansındaki ihtiraslarının meydana çıkmasıyla anlaşılmadı mı?"

Bununla birlikte Gökalp, bir sosyalist sistemi savunmaktan uzaktır. Görüşleri daha çok, devlet eliyle kapitalizm kurmaya yönelmiştir. Devlet, kurduğu fabrikaları bireylere ve şirketlere, istekli çıkarsa satıp, yenilerini kurabilecektir. Gökalp, siyasi şartlarla girmediği takdirde – sermaye yetersizliği dolayısıyla– yabancı sermayeden yanadır:

"– Yabancı sermayenin hiçbir sakıncası yok mudur?

– Vardır: Eğer siyasi şartlarla memleketimize girmek istiyorsa! Bugün böyle şartları kabul edebilecek bir Türk hükümeti yoktur. Sermayenin, menşeleri olan hükümetlere tabi anonim şirketler halinde gelmesi doğru değildir. Memleketimizde iş görecek bütün anonim şirketler, birer Türk şirketi olmalıdırlar."[93]

Devletçi Gökalp, aynı zamanda halkçıdır. Gökalp halkçılığı, herkese fırsat eşitliği sağlamaya dayanmaktadır. Sosyal adaleti savunan Gökalp, "özellikle eşitlik ülküsünün egemen bulunduğu bu halkçılık döneminde, artık toplumsal eşitsizliklerin devamı caiz görülemez" demektedir.[94] Gökalp, toplumun teşebbüslerinden meydana gelen fazla değeri topluma mal etmek suretiyle, sosyal sigortanın kurulacağı ve böylece "yoksul sınıfların" sefalet ve gelecek endişesinden kurtarılabileceği inancındadır. Gökalp, ayrıca fırsat eşitliği açısından, toprak reformunu zorunlu görmektedir: "Bütün köylüler gibi bir karış tarlası bile olmayan yabancı ve rençber köylülere de milli meclise seçmek ve seçilmek gibi siyasi egemenlik hakları vermişiz. Halbuki tarlaları olmayan bu zavallılar, bir köy ağasının esiridirler. Bazı yerlerde bunlar, evlerini bulundukları köyden başka köye nakletmek hakkından bile yoksundurlar. Çünkü köy ağası, onları bitmez tükenmez bir borçla ebedi bir surette kendi köyüne bağlamıştır. İktisaden adi bir ferdin esiri olan bu yüz binlerce köylülerin, siyaseten egemenlik haklarına sahip olmasından ne çıkar."[95]

Gökalp, bu görüşlerini şiirlerinde de dile getirecektir. Gökalp'in kafasındaki Türk köyü şöyledir:

Ey Türk! Senin köyün hür bir yuvadır
Çiftlik değil, yoktur Bey'i, Ağa'sı,
Her köylünün var bir çifti, tarlası
Öz evinde o hem Bey, hem Ağa'dır.
Hiç kimsenin yarıcısı, rençperi
Olmaz, ancak olur vatan askeri.

.....

Lakin ey Türk! bu mesut köy bitiyor
Mültezimin, faizcinin, tüccarın
Pençesinde... Diyor: "Beni kurtarın!"

Bu üç işi senden çabuk istiyor:
Kaldır aşar usûlünü, aç banka,
Yap her semtte bir zirai sendika.
(Yeni Hayat, 1918)

İşçi Kızı adlı şiirinde de Gökalp, milli sanayi özlemini dile getirmektedir:

Çok güzeldir yurdumuzun ipeği
Biliyoruz dokumayı, örmeği;
Yaptığımız kumaşlarda görünür
Yurdumuzun bin bir çeşit çiçeği..
Almayalım ecnebiden çürük mal,
Giymeyelim, ne krep, ne jerseyi;
Yaptıralım bütün yerli mantinden
Çarşaf, bulüz, etekliği, gömleği;
Bu toprakta kalsın helal paramız,
Kıymet bulsun elimizin emeği..

Gökalp'in görüşleri, Rum ve Ermenilerden boşalan mevkileri ele geçirme çabasındaki Anadolu eşrafının ve iş hayatına atılan Kurtuluş Savaşı kadrosunun talepleriyle uyuşabildiği ölçüde gerçekleştirilebilecektir.

Gökalp'in yanı sıra, Almanya ve Fransa'da okurken sosyalizmi benimsemiş bir aydın grubu, İstanbul'da *Aydınlık* dergisinde yeni görüşler ileri sürmektedir. Mete Tunçay'ın *Türkiye'de Sol Akımlar* adlı incelemesinden yararlanarak, bu grubun görüşlerini şöyle özetleyebiliriz: "Türkiye'de sınıflar ve bir sınıf mücadelesi yok değildir. Yalnız sermayedar burjuvazi sınıfı pek küçük ve zayıf bir azınlık, işçi ve köylü sınıfı ise, muazzam bir çoğunluk teşkil ettiği için, sınıf mücadelesi, yabancı sermayedarlar ve bunların uyduları durumunda kalan yerli eşraf ve servet sahipleri arasında cereyan eder ve birçok halde, bir milli mücadele biçimini alır. Şimdiye kadar bu mücadelede hanedan hükümetleri, daima sermayedarların –yani millet düşmanlarının– tarafını tutmuş, bu sayede Saray ve konak israfları için gerekli kaynakları sağlamıştır. Şimdi Anadolu'da, iktidar kuvvetini milli egemenlikten alan bir halk hükümeti vardır. Bu hükümet, emeğin, yani milletin tarafını tutmalıdır. Ancak emekçilere dayanmak suretiyledir ki, inkılapların gereği gibi hazmedilmesi mümkün olacaktır. Bu süre içinde sanayi de geliştirilebilirse, sosyalizm vadisinde adımlar atmak lüzumu ortaya çıkacaktır." Bu

görüşlere göre, Aydınlık grubunun, yabancı sermayenin yerli uyduları olan bir azınlık dışında, emekçi saydıkları bütün millete dayanan demokratik bir yönetim kurulmasını istediklerine ve sosyalizmi, sanayileşmenin gerçekleştirilmesinden sonra, daha ileri bir aşama için düşündüklerine hükmedilebilir. Ne var ki, Millet Meclisi Hükümetini, Halk Şurası sistemine yaklaşan bir yönetim gibi gördüğü anlaşılan bu grup, kapitalist ülkelerdekine benzer bir cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyla hayal kırıklığına uğramıştır. Artık bu grup, iktidarı bir halk hükümeti olarak etkileme yolundaki ümitlerini bırakacak ve uzun bir süre iç politikayı söz konusu bile etmeyecektir.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA BOLŞEVİKLİK

Devletin yatırım yapmasını bile hoş karşılamayan iktisadi görüş kısırlığının egemen olmasına rağmen, Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında yaygın bir bolşeviklik edebiyatı vardır. Atatürk, resmi bir komünist partisi kurdurmuştur. Şeyhlerden liderleri bulunan komünist partileri vardır. Sovyetler (Şura) teşkiline çalışılmaktadır. "Bolşevik Taburu" adı verilen bir birlik, cephede Yunanlılara karşı dövüşmektedir. Büyük Millet Meclisi, emperyalizme ve kapitalizme karşı olduğunu ilan etmiştir. Enver Paşa, bolşevikliği İslamiyet'le uzlaştırmaya çalışan fikirlerle Moskova'dadır ve Anadolu'ya geçmek için bolşeviklerden Müslüman askeri birlikler istemektedir. Enver Paşa'ya rakip durumda bulunan ve dışarıda kurulmuş Türk Komünist Partisi'nin lideri Mustafa Suphi, aynı maksatla, Müslüman bolşevik birlikleri kurmaktadır. Fakir fukarayı haraca kesen Çerkez Ethem dahi, bir bolşevik lider olma sevdasındadır. Meclis'te, kurtuluşu bolşeviklerden bekleyen muhafazakâr milletvekilleri vardır. Kütahya Milletvekili Besim Atalay, Meclis'te şöyle konuşmaktadır: "Aydın'ı Yunan alırken bizim Müslümanlar karşı çıktılar, (Yunanlıların) emri altına girdiler. Fakat Aydın'ı onlar (Yunanlılar) nasıl bıraktılar. Üç gün üç gece harp ettiler. Memleket elden gittikten sonra Azerbeycan'dan kuvvet gelecekmiş! Ben onu bilmem... Memleket ezildikten ve memleket çiğnendikten sonra o kuvvetler neye yarar? Geleceklerse gelsinler..." Tevfik Rüştü Aras'a göre, Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü'yü, resmi komünist partisi ile Komintern'e girmemizi sağlamak göreviyle Moskova'ya göndermiştir. Tevfik Rüştü, Moskova'da, Mustafa Kemal'in Kızıl Ordu kumandanlığına getirilmesini bile ileri sürmüştür. Antikomünist Karabekir Paşa, 5 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği bir yazıda, kurtuluşun ergeç bolşeviklikte olduğunu söylemektedir: Bolşevizm, "ergeç memleketimizi dahi sürükleyecek ve yegâne aman ve halâsın o kuvvetle beraber tevhid-i mukadderat olunmasını icap ettirecektir."[96]

Bu manzaraya bakılırsa, Anadolu'da, yukarıda çizmeye çalıştığımız tabloyla ilgisi olmayan güçlü bir bolşevik rüzgârının estiğine hükmetmek gerekecektir. Ne var ki, bu, toplumun içinden kopup gelen bir rüzgâr değildir. Sovyet İhtilali'nin, bütün Doğu ülkelerinin milliyetçi çevrelerinde estirdiği dışarıdan gelen bir rüzgârdır. Kurtuluş ümitsiz gözükmektedir, bu ümitsizlik içindeyken, Sovyet İhtilali ümit getirmektedir.

Sovyet İhtilali'nin Anadolu'da uyandırdığı ümitleri anlamak için, bu ihtilal olmasaydı, Türkiye'nin başına gelecekleri hatırlamak gerekir: İstanbul ve Anadolu'nun büyük bir kısmı, gizli antlaşmalarla Çarlık Rusyası'na verilmişti. Eğer Çarlık Rusyası yıkılmasaydı, Kurtuluş Savaşı'nı kazanmamız için Rusya'yı da yenmek gerekecekti. Sovyet İhtilali, Türkiye'yi bu büyük tehlikeden kurtarmıştır. Üstelik, bolşevikler, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin çizmesi sloganıyla ortaya çıkmışlardır. Bu yeni ses, Çarlık Rusyası'nın zulmü altında ezilen Rusya Türkleri, İranlılar, Çinliler vb. gibi bütün mazlum milletler arasında büyük yankılar yaratmıştır. Marksist deyimle, Rusya Türklerinin "burjuva milliyetçisi" aydınları, komünizme birden büyük ilgi duymuş ve bunların çoğu komünizmi benimsemiştir. Çünkü komünizm onlara milli bağımsızlık olarak gözükmekteydi. Anadolu'da da bu duygular, komünizmi birdenbire sempatik yapmış ve onun İslamiyet'le, saltanat ve hilafetle bağdaşabileceğine inanılmıştır. Nasıl ki bir kısım milliyetçiler, mütareke şaşkınlığı içinde, Türkiye'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak amacıyla Amerikan mandası olma fikrine sarılmışlarsa, bazı milliyetçiler de milli bağımsızlığı bolşeviklikte görmüşlerdir. Bu sebeple, Ankara'da övünerek bolşeviklik taslayanların çoğu, aslında bolşevik değildi. Ayrıca, mücadelenin dış yardıma ihtiyaç gösterdiği ve bunun ancak Sovyetlerden sağlanabileceği hesaplanmaktaydı. Dış yardım ihtiyacı, birçok kişiyi bolşevik ilkelerini benimsemeye itmiştir. Bu bakımdan, daha iki yıl önce devlet eliyle "milli zengin" yaratma çabasındaki Enver Paşa'nın Halk Şuralar Fırkası programı ilgi çekicidir. Program özetle şöyledir:

– Milli egemenlik, en alt basamaktan en üst basamağa kadar, hayatını emekleriyle kazanan sınıftan ahalinin elinde bulunacaktır. Zararlı ve parazit bir hayat sürenlerin seçme, seçilme hakkı olmayacaktır.

– Savaştan kesinlikle kaçınılacaktır. Fakat insanlığı asalak hayattan kurtarmak ve özellikle asalak hayatın yarattığı emperyalizm belasını bütün cihandan kaldırmak için savaşılabilecektir.

– Kapitalizm artık devrini tamamlamıştır. Toplumsal şartların değiştirilmesi, bir zorunluluktur. Emekçiler ve köylüler, kapitalizmin "ücretli" esirleri olmaktan kurtarılacaktır.

– Her basamakta şuralar (sovyetler) kurulacaktır. En alt basamak köyde, rençper, köylü ve işçiden seçilmiş beş kişilik bir şura vardır.

– Memur, polis, jandarma vb.'den kurulu bürokrasi, egemen sınıfların tahakküm aracıdır. Bunu önlemek için, hâkimler de dahil memurları halk seçecektir.

– Osmanlı Hanedanı'ndan olan Zat-ı Şahane, İslamın Halifesi ve Türkiye'nin hükümdarıdır. Zat-ı Şahane, hilafet görevini İslam Meclisi'nin seçtiği Şeyhülislam eliyle yürütür. Yalnızca din işleriyle uğraşan Şeyhülislam, İslam Meclisi'ne karşı sorumludur.

– Zat-ı Şahane'nin hükümdarlık görevi, genel oyla ve Genel Şura tarafından seçilmiş Vekiller Heyeti eliyle yürütülür.

– Seçme ve seçilme hakkına sahip olmayanlar şunlardır:

– Murabahacılık ve ihtikâr yoluyla geçinen kişiler.

– Hizmette bulundukları sürece, tayinle gelen memur ve askerler.

– Topluma yararlı bir görev yapmadan kendi iradıyla geçinenler.

– Barışta Ordu, milis haline getirilecektir.

– Bazı kamu hizmetlerinin görülmesi için, hükümet, ahaliyi iş ordusu halinde seferber edebilecektir.

– Subay ve asker eşit olacaktır. Amirlik, yalnız askeri görev dolayısıyla emir ve kumandaya mahsus olacaktır vb., vb.

Görüldüğü gibi, Enver Paşa, sultanlı, halifeli, şeyhülislamlı bir Sovyet (Şura) sistemi düşünmektedir. Yeşil Ordu ise, bolşeviklik yoluyla, İslamiyet'in ilk günlerini, asr-ı saadet'i yeniden canlandırma peşindedir.

Ankara komünistlerini Sovyetlerin pek ciddiye aldıkları söylenemez. Ankara'daki Sovyet Sefiri Aralov, hatıralarında, bolşevik lider Tokat Mebusu Nazım'ın, 1922 Temmuz'unda yapılan hükümet seçiminde "Rus taraflısı" bir kabine kurulması için kendisinden yardım istediğini ve 120 oy toplayabileceğini ileri sürdüğünü belirtmektedir. Teklifi şüpheyle karşılayan Aralov, Nazım'ın niyetlerinden hükümeti haberdar etmiştir.[97] Aralov, hatıralarında ayrıca şunları yazmaktadır: "Bazı makamların teşvikiyle, para yardımı ve aylık isteyerek elçiliğimize başvuran komünist maskesi takmış ajan-provakatörler de eksik olmuyordu. Biz bu ajanların foyasını meydana vuruyor ve elçilikten kovuyorduk. Yine böyle provokasyonla ilgili gülünç bir olay hatırlıyorum: Ankara'ya gelişimden kısa bir süre sonra idi. Ziyaretime Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi* geldi. Bu, yeşil sarıklı, kır kaba sakallı bir zattı. Sırtında ipekli bir cüppe vardı. Şeyh kendisini 'inanmış bir komünist' olarak takdim etti. Oturmasını teklif ettim. Kendisine kahve ikram ettim. Gözlerimin içine bakıyor ve yaranmaya çalışan bir tavırla konuşuyordu. Türkiye'nin durumundan söz ettik. Servet Efendi, emperyalizmle savaşmak ve

* Nakşibendi tarikatı şeyhi ve Ankara'daki komünist liderlerden.

'güçlü bir komünist partisi' kurmak gerekliliğinden söz etti. İngilizleri çekiştirdi. Ben susuyordum. Birdenbire Şeyh ayağa kalktı. Elini sarığına götürdü. Şaşkın şaşkın ona bakıyordum. Şeyh,

– Büyük dünya lideri Marks'ı selamlıyorum, dedi. Sizde Marks'ın resmini ancak şimdi gördüm. Ona derin saygılarımı sunarım.

Gerçekten de çalışma odamda, masada Marks'ın küçük bir büstü vardı. Şeyh Servet, bir süre başı önüne eğik bir halde, hareketsiz olarak büstün önünde durdu."[98]

Şeyh Servet, mahkeme önünde de, komünistlerin bir ev toplantısında kadınların bulunmasından duyduğu üzüntüyü şöyle açıklayacaktır: "Ertesi günü Zinetullah Bey'in evinde toplandık. Fakat hakikaten benim de müteessir olduğum bir hal karşısında kaldık. Evet her ne kadar mütesettire (örtülü) olsalar da, o müzakere esnasında İslam hanımlarının bulunması doğru değildi. Çünkü muhitimizin ananelerine muhalif ve suitefehhüme çok müsait bir haldi."[99]

Komünistliği bilmeden komünist olanlar çoğunlukta bulunmakla birlikte, Anadolu'da bazı gerçek komünistler de, tabii ki bu dönemde belirmiştir. Fakat en ciddi hareket olarak, İstanbul'da *Aydınlık* dergisi etrafında toplanmış aydın grubu gözükmektedir. Çok sınırlı sayıda bir işçi grubu içinde faaliyet gösteren bu grup, Anadolu'ya seslerini işittirebilmekten uzaktır. Esasen Marksistler, en etkili görüşlerle de ortaya çıksalar, o günün toplumsal şartları içinde, dar bir aydın hareketi olarak kalmaya mahkûm gözükmektedirler. Bununla birlikte, bir ara İngilizler dahi, Anadolu hareketinin bolşevik olmasından ürkmüşler ve Ahmet İzzet Paşa'nın ağzını aramışlardır. İzzet Paşa'nın cevabı şudur: "Bir gün birkaç İngiliz subayı ziyaretime gelerek uzun uzadıya sohbet ile siyasi fikirlerimi ve Anadolu ile gizli münasebetim bulunduğunu sandıkları için Anadolu ricalinin bolşeviklere ne derece bağlı olup olmadıklarını benden öğrenmek istediler. Büyük çoğunluğu yüksek rütbeli askerlerden ve memleketin eşrafı ile arazi sahiplerinden ve aydınlardan mürekkep olan bu heyetin komünizm nazariyelerine eğilim gösterecekleri umulamaz."[100]

Kurtuluş Hareketi hakkında bolşevik liderlerinin görüşleri de Ahmet İzzet Paşa'nınkine yaklaşmaktadır. Nitekim Zinoviev'in Ali Fuat Paşa'ya "Siz isteseniz de bolşevik olamazsınız" dediği ileri sürülmektedir.[101] Lenin Ankara'daki sefirine verdiği talimatta, Türkiye'de sosyalizmin şartlarının henüz teşekkül etmediği fikrinde olduğunu düşündürmektedir: "Türkiye, bir köylü, bir küçük burjuva ülkesidir. Sanayi çok azdır. Olanı da Avrupa kapitalistinin elindedir. İşçisi çok azdır. Bunu dikkate almak gerekmektedir."[102] Zinoviev, 1920 Bakû Kongresi'nde, Türkiye'de kurulan şuralarla alay ettikten sonra, Mustafa Kemal'i neden desteklediklerini şöyle

açıklamaktadır: "Bizimle henüz beraber olmayan, hatta bazı hallerde bize karşı olan grupları sabırla desteklemekteyiz. Mesela Türkiye'nin durumu böyledir. Bildiğiniz üzere, Sovyet Hükümeti, Kemal Paşa'yı desteklemektedir Kemal'in yönettiği hareket, düşmanlarının elinden Halife'nin kutsal kişiliğini kurtarmak istiyor. Bu, bir komünist görüş müdür? Hayır bir daha tekrarlayayım: Türk halk hükümetinin politikası, komünist enternasyonalin politikası değildir. Fakat biz, İngiliz Hükümetine karşı her devrimci mücadeleyi desteklemeye hazırız, diyoruz."[103]

Komünist Enternasyonal'in 1922 yılı sonlarında toplanan IV. kongresinde, Radek, Türk komünistlerine, hapse atıldıkları halde, Kemalist Hareketi desteklemelerini tavsiye etmektedir: "Türk komünistlerine şunu söylediğimiz için, bir an bile pişmanlık duymadık: Ayrı bir parti halinde örgütlendikten sonra ilk göreviniz, milli kurtuluş hareketini desteklemek olacaktır. Türk halkının bütün geleceği söz konusudur. Türk halkı kendini kurtarabilecek mi, yoksa dünya kapitalizminin kölesi mi olacaktır? Mesele budur.... Şimdi Türk komünistlerine diyoruz ki, kovuşturmaların kurbanı olmanıza rağmen, bugünün ötesindeki yakın geleceği unutmayınız. Büyük bir devrimci önem taşıyan Türkiye'nin bağımsızlığını savunma görevi, henüz sona ermemiştir. Kovuşturmalara karşı kendinizi savununuz, darbeye darbeyle mukabele ediniz. Ama aynı zamanda anlamalısınız ki, nihai kurtuluş mücadelesi saati henüz gelmemiştir. Önünüzde burjuva devrimci unsurlarla birlikte yürüyeceğiniz daha uzun bir yol var."[104]

O yıllarda Yunan Komünist Partisi sekreteri olan tarihçi Yani Kordatos'a inanmak gerekirse, birtakım komünist liderler, Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'yi Batı egemenliğinden kurtaracağından dahi şüphelidirler. Zinoviev, Troçki ve Çiçerin'in imzalarını taşıyan bir itimatname ile Kordatos'u ziyaret eden bir görevli, 1922 baharında ona şunları söylemiştir: "Mustafa Kemal hareketi, bir kurtuluş hareketidir ve şu ana kadar elimizden geldiği kadar destekleyişimizin sebebi de bu özelliğidir. Ama hareket başarıldıktan ve kesin sonuca ulaşıldıktan sonra, Türkiye'deki eski gerici kuvvetlerin, beylerin ve paşaların iktidarı yeniden ele geçirmeyeceklerine dair hiçbir garantiye sahip değiliz. 1908 Jön Türk ihtilal hareketi örneği önümüzde duruyor... Şu anda Mustafa Kemal, milletinin saygısını ve sevgisini kazanmış durumda; ama birkaçı müstesna, onu destekleyen generaller ve politikacılar gericidir. Daha şimdiden elimizde, Fransız kapitalistleri ve emperyalistleriyle ilişkiler bulunduğuna dair işaretler değil, kesin deliller var; yarın öbür gün, eğer bunlar harbi kazanır ve Yunanlıları Anadolu'dan ve Trakya'dan kovarlarsa, başında Mustafa Kemal bulunsun bulunmasın, Türkiye, Batı'ya yönelecektir. Türkiye'deki burjuva sınıfı, memleketin yeniden kuruluşunu ve

kalkınmasını tek başına yürütemeyecek kadar zayıftır. Reformlar yapacak, ama bunun için Fransa ile İngiltere'den borç almaktan ve minnet altına girmekten kurtulamayacaktır; borcun, alanı boyunduruk altına soktuğunu siz de bilirsiniz."[105]

Bütün bunlardan, bolşevik liderlerin, Türkiye'nin antiemperyalist mücadelesine destek olmakla birlikte, aşırı hayallere kapılmadıkları anlaşılmaktadır. Esasen, Rusya içindeki milletlerin, bu arada Türklerin dahi, kendi güçleriyle komünist olmasından bolşevik liderleri ümitlerini çabuk yitireceklerdir. Oralarda komünizmi yerli proletarya değil, Rus proletaryası kuracaktır. Lenin'in Orta Asya'ya gönderdiği temsilcisi Safarov, bu durumu şu sözlerle belirtmektedir: "Türkistan'da Rus İhtilali'nin kolonyalist olması kaçınılmaz bir şeydi. Türkistan işçi sınıfı, sayıca çok azdı. Şeften, partiden ve devrimci gelenekten yoksundu. Bu sebeple, kolonyalist sömürüye karşı duramazdı. Çarlık kolonyalizminde, sanayi proletaryasına mensup olmak, Ruslara ait bir imtiyazdı. Bu yüzden Türkistan'da proletarya diktatörlüğü, tipik bir kolonyalist karakter almıştır."[106]

Anadolu'da ise, belli bir süre esen bolşevik rüzgârlar, pek bir iz bırakmadan duracaktır. İnönü, bu dönem için şunları söylemektedir: "Ruslarla münasebet teessüs ederken, yani adamlarla konuşurken, iki taraf da müstevlilere karşı, ihtilal halinde bulunan milletler edebiyatı yapmıştır."[107]

Sovyet İhtilali'nin antikapitalist fikirleri, Türkiye'de belki bir ölçüde etkili olabilirdi. Eğer ihtilal, fikirlerini hayata geçirebilseydi. Halbuki Rusya, 1921-1928 döneminde kapitalizme doğru bir dönüş yapmak zorunda kalmıştır. Nitekim Mustafa Kemal, "Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyet-i tatbikiyesi hakkında sarih kanaatler hasıl olmadığı anlaşılmaktadır" demektedir. O yıllarda Rusya'nın durumu kısaca şudur: 1920 yılında tarım üretimi, 1917 üretiminin yarısı civarındadır. 1921 büyük bir kıtlık yılıdır. 40 milyon kişi açtır. Maksim Gorki, Amerikan Başkanı Hoower'den gıda yardımı istemektedir. 1920 yılında sanayi üretimi, harp öncesi üretim seviyesinin ancak yedide biridir. Bu durumda, belli sektörlerde kapitalizme dönülmüştür. Lenin, 28 Nisan 1921'de şöyle konuşmaktadır: "Zayıf ve sersemiz. Sosyalizm iyidir, kapitalizm kötüdür deme alışkanlığını edindik. Fakat kapitalizm, sosyalizme nazaran kötüdür. Rusya'nın hâlâ içinde bocaladığı Ortaçağ'a nazaran kapitalizm iyidir." Nitekim 24 Mart 1921'de dış ticarette serbestlik ilan edilmiştir. Küçük sanat erbabına imalatını satma hakkı tanınmıştır. Yirmi ve daha az işçi çalıştıran millileştirilmiş sanayi teşebbüsleri, yeniden özel teşebbüse bırakılmıştır. Bireylere ve şirketlere fabrikalarını işletme hakkı verilmiştir. Yabancı sermayeye "imtiyazlar" sağlanmıştır. Para ekonomisine dönülmüş, köylüler pazarlarda

ürünlerini satabilmişlerdir. Tarımda kolektifleştirme hareketi çok yavaşlamıştır. Tarımda kulaklar (zengin çiftçiler) türemiştir. Ancak 27 Aralık 1929'da Stalin, adına "Nep" denen bu politikanın sona erdiğini ilan edecektir. Kısaca, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yeni Türkiye'nin önünde kapitalizmden başka bir kalkınma örneği yoktu.

ATATÜRKÇÜ TEZ

İşte yeni Türkiye'nin kuruluşu, bu güç şartlar içinde başarılmıştır. Mustafa Kemal ve bir avuç milliyetçi kadro, bu güç şartlara rağmen, büyük işler yapmıştır. Niyazi Berkes'in deyimiyle, *"Kemalizm devrimi, Mustafa Kemal'in arkasındaki bir avuç ilericiler ile, gene bu savaş içinde bulunan muazzam bir gericiler kütlesi arasında didişile didişile santim santim koparılmış bir devrimdir."*[108]

Her şeyden önce bir noktayı hatırlatmak gerekir: Kurtuluş Savaşı kazanılamasaydı, Türk milleti tarihten silinme tehlikesi karşısındaydı. Anadolu'yu da Balkanlar'daki gibi bir akıbet beklemekteydi. Gladstone'un "Türkleri dünya yüzünden kaldırmak" amacı gerçekleşmek üzereydi. Rum ve Ermeniler aracılığıyla yürütülen emperyalist komplo, Anadolu'nun Türklüğünden habersiz bırakılan 8-10 milyonluk nüfusunu yozlaştırma, eritme ve yok etme yolundaydı.* Bugün bir Türk milleti

* Kurtuluş Savaşı'nda karşımıza çıkanlar, Yunanlılar ve Anadolu'dan devşirilmiş Rumlardı. Ama arkalarında milletlerarası kapitalizmin en güçlü kişileri vardı. Bu güçlü kişilerin başında gelen Muğla doğumlu Sir Basil Zaharof, Vickers savaş sanayi tröstünün sahibidir. Cemal Paşa'nın hatıralarında, Osmanlı donanmasının güçlendirilmesinde ve tersaneler kurulmasında, Vickers'in olumlu tutumu safiyetle anlatılır. Lloyd George ve Clemenceau üzerinde büyük nüfuz kuran ve onları Yunan davasına kazanan Zaharof, Yunan Ordusunu silahlandırmış ve bu yolda yüz milyonlarca dolar harcamıştır. Kurtuluş Savaşımızın bu unutulan yanını, Nehru, şöyle anlatmaktadır: "Birinci Dünya Savaşı bittiği zaman, (Zaharof) Avrupa'nın, belki de dünyanın en zengin adamıydı, büyük devlet adamları ve hükümetler, ona şeref payeleri vermekten memnunluk duyuyordu. Fransızların olduğu kadar, İngilizlerin yüksek şeref payeleri de kendisine verildi, birçok gazetenin sahibi oldu ve perde arkasından hükümetleri etkileyecek bir duruma geldi. Halk, onun hakkında pek az şey biliyor, o da sahne ışıklarından uzak duruyordu. Zaharof, gerçekten, kendini birçok ülkede evinde hisseden, bir ölçüde bu ülkeleri etkileyen hatta çeşitli demokratik ülkelerde hükümetleri kontrol eden uluslararası tipik ve modern bir bankerdi. Bu ülkeler halkı, çoğu zaman kendi kendilerini yönettikleri gibi bir his içindedirler, fakat onların arkasında görülemeyen gerçek kuvvet, uluslararası sermaye, durur.... Bu masal zengini esrarengiz adamla "Venizelos, Lloyd George'u Küçük Asya'ya Yunan askerlerinin çıkmasına razı ettiler. Zaharof, teşebbüsün mali yönünü üzerine almak teklifinde bulundu. Bu iş onun karşılıksız kalan yatırımlarından biriydi (*Glipmses of history*, Meydan, 8 Mart 1966). Zaharof'un dışında, Lever Brothers, Ralli Brothers gibi İngiliz tekelleri ile merkezi Londra'da bulunan Ionian Bank Limited gibi firmalar ve hatta Abdülhamit'in ünlü sarrafı Zarifi'ler, Yunan davasını mali ve politik bakımdan desteklemiştir. İnönü, hatıralarında, Büyük Taarruz dolayısıyla, zaferi bir darbede kazanmamız gerektiğini yazmaktadır. Çünkü, diyor İnönü, "bizim arkamızda fabrikalarımız yoktu."

olarak varsak, bunu, herkesin tam bir şaşkınlık içinde bulunduğu bir ortamda, milli kuvvetleri sabırla toplayıp seferber eden Atatürk'ün liderlik gücüne geniş ölçüde borçluyuz. Atatürk, her şeyden önce, Türk milletinin yaratıcısıdır.

Milli bağımsızlığın kazanılması, saltanat ve hilafetin kaldırılması dahi, başlı başına büyük hareketlerdir. Birçok eski kuramların tasfiyesi ve laiklik, toplumsal değişmelerin sağlanabilmesi için zorunlu olan ortamı hazırlayan önemli reformlardır.

Atatürk hareketinde iki ana fikir vardır: Milliyetçilik ve çağdaş uygarlık. Milliyetçilik, politik, ekonomik her alanda tam bağımsızlık biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bağımsızlık içinde, çağdaş uygarlığa ulaşılacaktır. Fakat çağdaş uygarlığa ulaşmanın yolu nedir? Tanzimat'tan beri tartışılan bu soruya ilk doğru cevabı getiren Atatürk'tür. Çağdaş uygarlığa, "Batı'dan ne alalım, ne almayalım" biçimindeki anlamsız tartışmalarla değil, içeride gerçekleştirilecek toplumsal devrimlerle ulaşılacaktır. Milliyetçiliğin ifadesi olan bağımsızlık, aynı zamanda toplumsal devrimlere girişebilme olanağını kazanabilmenin ön şartıdır. Yarı-sömürge bir Türkiye'de, emperyalizm bütün değerlere ve kurumlara kendi damgasını vururken, "ne alalım, ne almayalım" tartışması komiktir. Fakat bağımsızlık kazanıldıktan sonra, toplumsal devrimlerle Batılılaşmaya yönelince, "ne alalım, ne almayalım" tartışması kendiliğinden baş mesele olmaktan çıkacaktır. Baş mesele, toplumsal devrimlerin gerçekleştirilmesi olacak ve yeni toplumsal yapı, kendisiyle bağdaşan değerleri ve kurumları (harsı) geniş ölçüde belirleyecektir. Yeni toplumsal yapının gereklerine aykırı düşmediği ölçüde, Ziya Gökalp'in üzerinde titrediği milli kültür gelişebilecek, zenginleşebilecektir. Güçlükler, bu devrimci tezin hayata geçirilmesinde kendini göstermektedir. Ağası, şeyhi, derebeyi ile değiştirilemeyen bir toplumsal yapı üzerine oturtulmak zorunda kalınan üst yapı devrimleri, derinlere nüfuz etmekte güçlüklerle karşılaşacaktır. Bu geri toplumsal yapıyı değiştiremeden girişilen köy kalkınması, eğitim hamlesi ve sanayileşme hareketleri, beklenilenden farklı sonuçlar verecektir. Tarımda 1937-1945 döneminde uygulanmak istenen köklü bir devrim hareketi, eşrafın ve bürokrasinin tutucu kanadının direnmesiyle, başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Fakat bütün bunlar, *"bağımsızlık içinde, toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma"* diye özetlediğimiz Atatürkçü tezin doğruluğunu ve bugün için de geçerliliğini değiştirmez.

Bu doğru ve geçerli tezin, geçmişte nasıl uygulandığını bilmek ve uygulamayı insafsızca eleştirmekten çekinmemek, sanırız ki, Atatürkçülüğün gereğidir.

İşe, İzmir İktisat Kongresi'nden başlamak yararlı olacaktır.

IV

KURTULUŞTAN SONRA

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

İzmir İktisat Kongresi, toplumdaki sınıfların kuvvet dengesini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Kongre'ye, işçisi, köylüsü, esnafı tüccarı vb. katılmıştır. Ne var ki, Kongre'nin aldığı kararlar büyük tüccar ve toprak sahiplerinin yararına olmuştur. Kongre, Ziya Gökalp'in etkisiyle, o zamanlar aydınlar arasında yaygın olan "mesleki temsil"in, o günün şartlarında ancak büyük tüccar ve toprak sahibinin egemenliğini sağlayacağını göstermiştir.

Kongre, 17 Şubat 1923 günü, bütün illerden gelen tüccar, sanayici, çiftçi, işçi vb. temsilcileri olmak üzere 1135 üyeyle açılmıştır. Kongre'de, istediklerini iyi bilen, Avrupalılar ile Rum ve Ermenilerin yerini almaya istekli İstanbul tüccarı önemli rol oynamıştır. Esasen Kongre, bu tüccarların henüz işgal altındaki İstanbul'da bir iktisat kongresi yapmayı kararlaştırması üzerine, Hükümetin harekete geçmesiyle toplanmıştı.

İstanbul tüccarı, Kurtuluş Savaşı kazanılır kazanılmaz örgütlenmiş ve dışında kaldığı savaşın nimetlerinden yararlanmak için planlarını hazırlamaya başlamıştır. İstanbul'a ilk gelen kumandan Refet Paşa'nın desteği sağlanarak, "Milli Türk Ticaret Birliği" kurulmuştur. Kurucular, Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey, Hacı Hüseyinzade Ali Haydar Bey, Yelkencizade Rifat Bey, Hacızade Mesut Bey, Buldanlı Ahmet Bey, İbrahim Paşa mahdumu Abbas Hilmi Bey, Hocazâde Mehmet Efendi, Kalkavanzade Mehmet Rıza Bey, Sabuncuzade Mehmet Şakir ve mahdumu beyler vb. gibi tüccarlardır. Birliğin kuruluşunda yazar Ahmet Hamdi Başar'ın çok emeği geçmiştir. Birlik, "Osmanlı" ve "İslam" deyimleri yerine, artık "Türk" ve "Milli" deyimlerini kullanmaktadır. Birliğin amacı, Levantenler ile Rum ve Ermenilerin ellerindeki ticari mevkileri, milliyetçilikten yararlanarak ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır. Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şunu söylemektedir: "Milli Türk Ticaret Birliği, gerek ithalat ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarı-toptancı ticarette Türk tüccarının hâkim olmasını amaç edinmişti. Bu iş için mutlaka devletin yardımı ve enerjik müdahalesi

lazımdı. Biz nizamnamemize açıkça koyduğumuz gibi devletin Türk tüccarı arasında şirketler, tröstler, konsorsiyumlar kurmalarını sağlayarak onlara ithalat-ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanınmasını istiyorduk. Liberal bir görüş ve serbest rekabet şartları içinde ticaretin millileştirilmesi, iktisadi hâkimiyetin Türk milletinin eline geçmesine imkân olmadığı için, başlangıç döneminde devlet gücüne dayanan bir müdahalenin zorunlu olduğuna inanmaktaydık."[109]

Görüldüğü gibi, İstanbul'un Müslüman tüccarı, gerçekçidir. Derhal "milli" ve "milliyetçi" olmuştur. Aydınlarımızın uzun yıllar tartıştıkları "liberalizm mi, devletçilik mi" konusunda tercihini derhal yapmıştır. Tüccar, liberalizme karşıdır, devletçidir. Devlet gücünü arkasına alarak, devletten imtiyazlar sağlayarak, azınlıkların elindeki mevkilere yerleşmek istemektedir. Milli sanayiden değil, ithalat, ihracat ve toptan ticaretten söz etmektedir. Milli Türk Ticaret Birliği Nizamnamesi'nde şu amaçlar yer almaktadır:

"a- Türk tüccarlarının gerek ithalat ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarı-toptancı şeklindeki ticarette hâkim olmasını temin etmek.

b- Türk tüccarının kendi aralarında ihtisaslarına göre, konsorsiyumlar, tröstler gibi ticari birlikler tesisine çalışmak.

c- İthalat ve ihracat ticaretinde bu birliklerin, hükümetin murakabe ve himayesi altında hâkimiyetini temine uğraşmak.

d- Memleketin ticari hayatına tesiri dokunacak hadiseleri takip ve tetkik ederek, çeşitli iktisadi meselelerde tüccarın ve memleketin menfaatlerine uygun şekilde hükümete yol göstermek.

e- Türk ticaret âlemini ve Türk firmalarını harice tanıtmak ve Garp'ın iktisadi, mali ve ticari hareketlerinden Türk ticaret erbabının süratle haberdar olmasını sağlamak.

Bunlardan başka, memleketin tabii servetlerini işletecek yabancı sermayeye yol göstermek ve onların kuracakları şirketlerde Türklerin çoğunluğu elde etmelerine çalışmak, Türk tüccarı arasında mesleki dayanışmayı sağlamlaştırmak ve tüccarın kütle hareketlerinde temsilcisi olmak gibi hedefler de nizamnamede yer almıştı."[110]

A. Hamdi Başar, Birliğin çalışmaları konusunda şu bilgiyi vermektedir: "Birliğin kuruluşu gerek yerli, gerek dış basında umulduğundan fazla yankı ve ilgi uyandırdı. Biz 18 kişilik mütevazı toplantımızı, yayımladığımız bültende, bütün bellibaşlı Türk tüccarının katıldığını, önemli kararlar alındığını, asıl hedefin İstanbul'da açılan ticari boşluğu süratle Türk tüccarının doldurmasını sağlamak olduğunu, bunun için Avrupa ve Amerika'nın büyük ticari müesseseleriyle doğrudan doğruya

temaslar kurulmasına çalışacağımızı ve onlara Türk olmayan temsilciler yerine, Türk işadamları tavsiye edeceğimizi ilan etmiştik. Her gün Türkçe ve Fransızca bültenler yayımlamakta ve bunları her tarafa yollamaktaydık. Kısa zaman içinde derneğin merkezi yabancı elçileri, gazete ve ajans muhabirleri, bizim gazetecilerimiz tarafından ticari haberler için başvurulacak kaynak durumuna girdi. Çeşitli meseleler üzerinde tüccarlar arasında haftada ayrı ayrı birkaç toplantı da yaparak hem sesimizi duyurmakta, hem de bu yolla tüccarları saflarımıza almaya çalışmaktaydık. Hemen bütün firmaların isim ve adreslerini, nelerle uğraştıklarını, zaten Ticaret Salnamesi hazırlamamız dolayısıyla, bilmekteydik. Bir iki ay içinde Birliğe, o zamanlar Ticaret Odası'na kayıtlı olan birçok Türk tüccarını üye olarak almıştık. Ayrıca tahsillerini Avrupa'da yapmış, yurda dönmüş ve şimdi işe girişmek isteyen birçok genci de, henüz tüccar olmamalarına rağmen, üye yapabiliyorduk. Bunları röprezantanları Türk olmadıkları, ya da ecnebi oldukları için değiştirmek isteyen fabrikalara tavsiye etmekteydik. Böylelikle hayli Türk işadamı Avrupa firmalarıyla anlaştılar. Bugün büyük işler yapan Türk firmaları arasında, doğrudan doğruya Birliğin aracılığıyla, ya da Birlikçe yaratılan havadan yararlanmak suretiyle mümessillik almış olanlar az değildir."[111]

Açıklama ilgi çekicidir: Yalnız Kurtuluş Savaşımızı İstanbul'dan izleyen tüccar değil, yabancı firmalar da Ankara'daki milliyetçi havaya ayak uydurmaktadır. Yabancı firmalar, hükümetle ilişkilerini iyi yürütmek ve kolaylık görmek amacıyla, mümessilliklerini Rum ve Ermenilerden Türklere doğru kaydırmaktadır. İstanbul'da kalan Rum, Ermeni ve Yahudi kompradorlar da, Türk ortaklar ve hatta paravana Türkler bularak, durumlarını korumayı denemektedir. Birlik, bir yandan "milli" etiketine sarılırken, öte yandan Avrupa ve Amerika'nın büyük ticari müesseseleri üzerinde etkili olduğunu belirterek, tüccarı saflarında toplamaya çalışmaktadır. Kurtuluş Savaşı'na katılan ve bu sebeple Ankara'da nispeten daha nüfuzlu olan Anadolu tüccarı ve ticarete yönelen subay ve memurlar da, ticaretin "el değiştirmesinde" göz önünde tutulması gerekli unsurlardır. Bunlar da İstanbul tüccarıyla kolayca uzlaşacaklar ve ticaretten pay alacaklardır.

Kurtuluş Savaşı dışında kalan İstanbul tüccarı, ayrıca, Hükümete ticari konularda yol gösterme iddiasındadır. Bu tutum da o günlerin anlayışına uygundur. Nitekim Atatürk Konya'da, tüccarlara seslenirken, "Yarına ait olan, Türkiye ticaretinin dünya ticaretiyle rekabet edebilmesi için düşünülmesi lazım gelen şeyleri bittabi siz tüccarlar benden iyi bilirsiniz" demektedir.

Milli Türk Ticaret Birliği, yalnız tüccarları değil, esnaf ve işçileri de

örgütlendirmiştir. "İstanbul Esnaf Birliği" ve "Türkiye Umum Amele Birliği"ni kurdurmuştur. Esnaf Birliği bir addan ibaret kalmışsa da, Amele Birliği hayli faaliyet göstermiştir. Tüccar eliyle işçi örgütü kurmanın gerekçesi, bu işe ön ayak olan Ahmet Hamdi Başar'a göre şöyledir: "Mütareke yıllarında işçi arasında fırkalar, dernekler kurulmuştu. Bunlar zaferden sonra ve Türk-Sovyet dostluğundan yararlanarak, yüzlerine milliyetçi maske takmışlar ve işçiye hâkim olmak istemişlerdi. Tüccara, yerli ve yabancı sermaye sahiplerine, şirketlere, zenginlere karşı işçide ve fakir halkta düşmanlık duyguları doğurtmaya çalışıyorlardı. Bu akımın hedefi sınıf kavgasıydı. İşçiler teşkilatlanacaklar, burjuva sınıfıyla savaşacaklardı. Mütareke yıllarında çıkan gazete ve dergilerinde bu tema üzerinde propagandalarını yapıyorlardı.

Halbuki sınıf kavgası milli davaya ihanet demekti. Biz henüz işçisiyle, tüccarıyla, sosyal sınıfları teşekkül etmemiş bir toplum olduğumuz için, yapacağımız iş, Türk olarak bu sınıfları yaratmak ve aynı zamanda bunların birbirine düşman olmamasına ve elbirliği ederek iktisat meydan muharebesini kazanmalarına çalışmaktı.

İşte bu düşünce iledir ki, Türkiye Umum Amele Birliği'ni, Milli Türk Ticaret Birliği'nin bulunduğu binada kurduk. Sultan Mahmut Türbesi karşısında eski Hilal-i Ahmer binasında üç kat işgal ediyorduk...

Amele Birliği Başkanı Şakir Kasım, Türkiye Amele Birliği'nin Türk Ticaret Birliği ile aynı gaye ve hedef etrafında el ele çalıştığını açıkça ilan ederdi. Bizim de Amele Birliği'ne yardımcı olduğumuzu ve bütün davalarını tüccar derneği olarak desteklediğimizi herkes bilirdi. Bu durum solculara tabii hücum vesilesi olmuştu: Türkiye Amele Birliği, tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravanadan ibaretti!"[112]

İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması kararlaşınca, Birlik, derhal faaliyete girişmiş, ihtisas komisyonları çalıştırmış ve iki hazırlık kongresi toplamıştır. Türk Amele Birliği, aynı biçimde, İzmir Kongresi'ne hazırlanmıştır. İstanbul'daki Aydınlık Grubu da İktisat Kongresi'ne büyük ilgi göstermiştir. Kongre'ye gidecek işçi ve köylü delegelere bu derginin sayfalarında yol gösterilmiş ve akıl verilmiştir. Tarım konusunda devlet çiftlikleri ve kooperatif çiftlikler kurulması, topraksız köylüye toprak dağıtılması, ziraat komünaları tesisi, küçük ve orta sınıf köylüye yardımcı olmak için köy bankaları kurulması istenmiş, endüstri işçilerinin öne sürmeleri gerekli istekler de ayrıntılı bir liste halinde düzenlenmiştir.[113] Ne var ki, bu grubun görüşleri, Kongre'de etkili olmayacaktır. İstanbul tüccarı, Kongre'yi kolayca egemenliği altına alacaktır.

Milli Türk Ticaret Birliği, İktisat Kongresi'ne şu taleplerle gitmiştir:

1 - Gümrük himayesi ve gümrük istiklalimizin kayıtsız şartsız olması.

2 - Yabancı sermayeye, devletle ortak dahi olsa, hiçbir şekil ve surette inhisar (tekel) ve imtiyaz verilmemesi ve mevcut inhisarın (tütün rejisi) kaldırılması.

3 - Sahillerimizde kabotaj hakkının kullanılmasında ne devlete, ne de şahıslara imtiyaz tanınması (Sahillerimizde gemi işletmeciliğinin Türk armatörlerine serbestçe açılması).

4 - Milli bir emisyon bankası (Merkez Bankası gibi) kurulması (Banka, tüccarın katılacağı bir anonim şirket olacaktır. Devlet, sermayenin ancak yarısı kadarına katılabilecektir).

5 - Yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak biçimde girmesinin sağlanması.

6 - Dış ticaretin, devletin de sermayesine katılacağı büyük Türk anonim şirketleri elinde örgütlendirilmesi ve millileştirilmesi (Yani Türk tüccarlar için, devletten her türlü desteği gören ve bu anlamda imtiyazlı ithalat - ihracat şirketleri kurulması).

7 - Vergilerin ıslahı.

8 - İktisadi ve mali kararlarda meslek ve ihtisas teşekküllerinin görüşlerinin alınması.

9 - İşadamı ve bürolarda çalışacak elemanlar yetiştirmek amacıyla, çeşitli kademelerde okullar ve kurslar açılması.

Bu programla, İstanbul tüccarı, başlarında Birlik Başkanı İbrahim Paşazade Kavalalı Hüseyin Bey ve Genel Sekreter Ahmet Hamdi Başar olmak üzere, Esnaf ve Amele Birlikleri temsilcileriyle birlikte İzmir'e hareket etmiştir. Osmanlılığın sembolü fes çıkarılmış, yerine Gazi'nin taşıdığı tipte milliyetçiliğin sembolü siyah kalpak giyilmiştir. İzmir'e gelince, İstanbul tüccarı, öteki illerden gelen tüccarlarla kolayca anlaşmıştır. Kongrede Divan Kâtibi seçilen Ahmet Hamdi Başar'ın sözleriyle, Kongre'nin ağırlık merkezi, İstanbul grubundadır: "İzmir Ticaret Odası Reisi Alaiyelizade Mahmut Bey ve İzmir delegeleriyle de tam bir fikir birliğine varmıştık. Bunlar arasında Şerifzade Remzi Bey adında İngiltere'de okumuş, dumanı burnunda bir genç tüccarla bile anlaşmıştık. Kongre'nin toplanmasından iki üç gün önce İzmir'e gittiğimizde, gelen diğer illerin delegeleriyle de temaslar kurmuştuk. Bilhassa Zonguldak madencileri, Samsun tütüncüleri, Kayseri ve Adana delegeleri bizimle beraber olmuşlardı. Kongre'ye kimi başkan yapacağımızı, başkanlık divanını kimlerden kuracağımızı bile düşünmüş, aramızda kararlaştırmıştık." Ticaret Birliği'nin başkan adayı Kâzım Karabekir Paşa'dır. Gazi'nin müsaadesiyle, Paşa, Kongre Başkanlığına seçilecektir.

Kongre, çıkarlarının çatışması gereken tüccar, sanayici, işçi ve çiftçi gibi gruplar arasında sert çatışmalara sahne olmuşa benzememektedir.

En önemli ayrılık aşar konusunda görülmüştür. Toprak sahiplerini teşkil eden çiftçi grubu, aşarın kaldırılmasını istemiştir. Kârlı iltizam ticaretinin devamını ise, ticaret grubu desteklemiştir. Sanayi ve amele grubu, bu meselede, çiftçilerin yanında yer almış ve aşarın kaldırılması kararlaştırılmıştır. Büyük Millet Meclisi, birkaç yıl sonra bu kararı gerçekleştirecektir.*

Aşar gibi mesela yerli kömürün himayesi tartışma konusu olmuştur. Kömür üreticileri, yüksek gümrük vergileriyle yerli kömürün korunmasını istemişlerdir. Cılız sanayici grubu, ithal malı kömür daha ucuz olacağından, ithalatın serbest bırakılmasını savunmuştur. Ticaret grubunun desteğiyle kömürün himayesi kararlaştırılmıştır.

İşçi sorunlarında, İstanbul Ticaret Birliği ile tam anlaşma halinde çalışan Amele Birliği'nin görüşleri, önemli tartışmalar olmadan kabul edilmiştir. Amele Birliği'nin bazı teklifleri şunlardır:

1 - Amele yerine bundan böyle işçi kelimesi kullanılması.

2 - Milletvekili ve belediye seçimlerinde nispi temsilin kabulü.

3 - Tarım kesimi dışında işçiler için 8 saat çalışma.

4 - 8 saat çalışanlar gece de çalışırlarsa çift yevmiye.

5 - Asgari ücretlerin, sendikalar kuruluncaya kadar, üç ayda bir işçi temsilcisi huzurunda Belediye Meclislerince tespiti.

6 - 1 Mayıs'ın işçi bayramı olması.

7 - İşçilerin, kaza ve ihtiyarlık dahil, sigorta ettirilmesi (primlerin yarısını işverenle hükümet, yarısını işçi verecektir).

8 - İnhisarların kaldırılması (tütün vb. gibi alanlarda inhisarın kaldırılması, iç pazarda tüccara serbestçe tütün satabilme olanağını getirecekti).

9 - Bütün işlerin Türklere hasrı.

10 - Fazla mesai, evlilik, yıllık izin vb. gibi alanlarda çeşitli istekler.

Bunun dışında, gümrük himayesi, sanayinin teşviki, tekellerden kaçınılması, yerli malı giyilmesi, büyük sermayeli ticaret ve sanayi bankaları kurulması, anonim şirket kurulmasının kolaylaştırılması, çiftçi ile tüccar ve sanayiciye kredi sağlanması, milli ürünler için asgari bir deniz

* Aşarın kaldırılması, büyük toprak sahipleri de dahil, çiftçiye, yeni rejimin bir hediyesidir. Bununla birlikte, ekonomik açıdan aşarın kaldırılması, tartışma götürecek bir karardır. Aşar, tarımdan alınan alışılmış ve yerleşmiş bir cins gelir vergisi idi. Sanayileşme hareketine tarımın, gelir vergisi ödeyerek, katılması gerekliydi. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nda tarımdan vergi alma zorunluğu çıkınca, aşara benzer bir vergi koymaya gidilmiştir. Ünlü İngiliz maliye uzmanı Kaldor'un tarım vergisi teklifi, aşardan esinlenmiş müterakki bir vergidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, iltizam usulü kaldırılıp, aşar, devlet memurları eliyle tahsil edilen müterakki bir vergi haline getirilebilseydi, tarım kazançlarının vergilendirilmesi sorunu, belki de çoktan çözümlenmiş olurdu.

ve kara taşıma ücreti tespiti, teknik eğitimin geliştirilmesi vb. gibi kararlar, hemen hemen oybirliğiyle alınmıştır.

Kongre, Karabekir Paşa'yı hoşnut etmek için, "Misak-ı Milli"den sonra bir "Misak-ı İktisadi" kabul etmiştir. O zamanlar bazı aydın çevrelerde hâkim olan iktisat anlayışını ve özlemleri dile getirmek bakımından "Misak-ı İktisadi" dikkat çekicidir. Misakta yer alan bazı maddeler şunlardır:

– Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesai, iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.

– Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı, mümkün mertebe kendisi yetiştirir, çok çalışır, vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar. Milli istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiarıdır.

– Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerine oturduğuna vakıftır. Ormanları evlatları gibi sever. Bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi milli istihsali için işletme ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır.

– Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımızdır...

– Türkler, irfan ve marifet âşığıdır. Türk her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir, fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kudsiyet dolayısıyla Mevlid-i Şerif Kandil gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak tes'it eder.

– Birçok harpler ve zararlardan dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin ve hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir; bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdat mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık ve denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına dikkat ve himmeti göstermekle beraber, cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

– Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda, kendi lisanına ve kanunlarına uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebetinde fazla mutavassıt istemez.

– Türkler açık alınla serbestçe çalışmayı sever, işlerde inhisar istemez.

– Türkler hangi sanatta ve meslekte olursa olsunlar sevişirler. Meslek ve zümre itibariyle el ele vererek birleşirler, memleketini ve birbirlerini tanımak ve anlaşmak için seyahatler ve haberleşmeler yaparlar.

– Türk kadın ve kocası, çocuklarını iktisadi misaka göre yetiştirirler.

İktisat Kongresi'nin kararları, tabii ki, hükümeti bağlayıcı değildi.

Fakat çeşitli sınıfların isteklerini göstermekteydi. Bu bakımdan, toprak reformunun ve güçlü sendika ve grev hakkının söz konusu olmayışı dikkat çekicidir. Toplumdaki sınıflararası kuvvet durumu, tüccar ve büyük çiftçi lehine ağır basmaktaydı. Kongre, bu kuvvet dengesini, daha doğrusu dengesizliğini tescil etmiştir. Bu dengesizlik, hükümet kararlarında da kendisini gösterecek ve toprak reformu söz konusu bile edilmeyecektir. Çiftçi temsilcileri, boş çiftliklerin köylüler arasında paylaştırılmasına oybirliğiyle ve şiddetle çıkacaklardır. Bu durum, Kongre'de çiftçilerin hangi çiftçileri temsil ettiğini açıkça göstermektedir.

TOPRAK REFORMU

Çağdaş uygarlık yolunda atılması gerekli ilk ve en önemli adım, toprak düzeninde prekapitalist ilişkilerin tasfiyesidir. Batı'da, Sanayi İhtilali'nin temelinde toprak reformu yatmaktadır. Toprak reformunun ilk ve en ateşli savunucuları, sosyalistler değil, İngiltere'nin büyük liberal iktisatçılarıdır. Liberal iktisatçılar, kapitalizmin gelişmesini engelliyor diye, toprağın millileştirilmesini isteyecek kadar ileri gitmişlerdir. Ne var ki, Cumhuriyet Türkiyesi, çağdaş uygarlık davasının bu en önemli meselesine el atamamıştır.

"Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz;
Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz."

diye Ziraat Marşları yazılmıştır. İnönü, "Anadolu ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz" ve "köylü âşığıyız" demiştir, fakat toprak reformu gerçekleştirilememiştir.

Sovyet Sefiri Aralov'un hatıralarından, Kurtuluş Savaşı günlerinde toprak reformu davasını Mustafa Kemal'le tartıştıkları anlaşılmaktadır. Sovyet denemesini göz önünde tutan Aralov, Kurtuluş Savaşımızın eşrafa dayanan özelliğini unutarak, ağa ve eşraf egemenliğinden kurtarılıp toprağa kavuşturulan köylünün emperyalizme karşı yıkılmaz kale teşkil edeceğini ileri sürmüştür. Aralov, Mustafa Kemal'in bu konudaki görüşleri için şunları yazmaktadır: "Bir gün Mustafa Kemal Paşa'ya, Samsun'dan Ankara'ya gelirken yolda rastladığım köylülerden, onların ağır durumundan söz ettim. Mustafa Kemal Paşa:

– Evet, evet, orası doğru, dedi. TBMM'nin ödevi, köylüyü ağır aşar vergisinden kurtarmak, ona başka kolaylıklar sağlamaktır. Ama şu anda biz bunu yapamayız. Birçok zümrelerin kinini üzerimize çekmiş oluruz. Onlar bizden uzaklaşır ve istilacıları kovmak, halkın kurtuluşunu ve ülkenin bağımsızlığını sağlamak gibi başlıca görevimizi yapmaya engel olurlar. Milli davamızı çözümledikten sonra köylüyle uğraşabiliriz."

Zafer'den sonra da Mustafa Kemal ile Aralov arasında şu konuşma geçmiştir: "Konuşmalarımız Türkiye'nin iç meselelerine döküldü. Mustafa Kemal, yeni Türkiye'nin sosyal düzenini kendine özgü bir görüşle belirtti:

– Türkiye'de sınıflar yok, dedi. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise, henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım, milli ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yeraltı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar devletin önünde duran işler. Biz bunları kanunlaştıracağız!..

Aralov – Ya köylüler?

Mustafa Kemal – Onlara yardım edeceğiz, aşarı kaldıracağız.

Aralov – Siz köylüye yardım edene kadar derebeyleri, tefeciler, hocalar onu büsbütün köleleştireceklerdir. Onların beklemeye hiç niyeti yok, bizim düşüncelerimize göre, sizin dayanağınız köylülerdir. Onları kalkındırınız, onlara toprak veriniz!.. Onları vergilerden, tefecilerin elinden kurtarınız!.. Sizde işçi sınıfı henüz çok zayıf, orası öyle. Ama işçileriniz az olmakla birlikte, güçlü, sağlam ve bilinçlidirler. Onlar, hem size destek olur, hem köylülerin kalkınmasına yardım ederler. Bizde, Rusya'da, işçilerle köylüler ebedi olarak Rusya'yı derebeylerinden kurtarmışlardır.

Mustafa Kemal – Rusya'da iş başkadır, diye cevap verdi. Rusya'yı Türkiye ile mukayese edemezsiniz! Rusya'da işçi sınıfı daha ihtilalden önce teşkilatlanmıştı. Yüksek bir bilinç düzeyine erişmişti. Sizde dinin, halkın üzerinde bizde olduğu kadar büyük bir etkisi yoktur. Bunu hesaba katmak gerek."

Başka bir yerde de Mustafa Kemal şöyle demektedir: "Sizin Rusya'da mücadeleci, emektar bir işçi sınıfı var. Ona dayanmak mümkündür ve dayanmalıdır. Bizde işçi sınıfı yoktur, köylüye göre ağırlığı çok azdır. Sizde endüstri gelişmiştir; bizde ise yok gibidir. Fabrikalarımız parmakla sayılacak kadar azdır."[114]

Bu sözler, Gazi'nin Türk toplumundaki sınıflararası kuvvet ilişkilerini nasıl değerlendirdiğini göstermek bakımından dikkat çekicidir. Köklü bir toprak reformu, güçlü bir halk hareketinin varlığını ve aşağıdan bir baskıyı gerektirir. Türkiye'de böyle bir baskı hissedilmemektedir. Hissedilen baskı, topraklarını kaybetmek değil, aksine genişletmek isteyen eşrafın baskısıdır. Mustafa Kemal ise, başka bir güç gözükmediğinden, Kurtuluş Savaşı'nı bu eşrafa dayanarak yürütmüştür. Zafer'den sonra, topraksız köylüden gelen bir baskının bulunmadığı bir ortamda, eşraf aleyhine bir toprak reformuna kalkışmak, herhalde imkânsıza yakın bir işti.

Hilafetin kaldırılması, laiklik, öğretim birliği, tekkelerin kapanması, Medeni Kanun vb. gibi devrimler de cesur hareketlerdi. Ama bunlar, toprak reformu gibi toplumsal yapıyı bir çırpıda temelinden değiştirecek nitelikte hareketler değildi. Bu devrimler, eşrafın yeni topraklar ele geçirerek zenginleşmesine ve köylü üzerindeki egemenliğini sürdürmesine engel olmuyordu. Bu sebeple, onların toprak reformu kadar mukavemet yaratacağı söylenemez. Fakat eşraf egemenliğini değiştirmeyen o devrimler dahi hayli ciddi mukavemetlerle karşılaşmıştır. Bu sebeple, Mustafa Kemal, Hilafetin ve Şer'iye Bakanlığı'nın kaldırılması teklifini din adamlarına imzalatmaya dikkat etmiştir. Medeni Kanun'a, önce Hoca Mustafa Fevzi Efendi'ye evet dedirtmiştir. Esasen bunlar, bir kanunla büyük ölçüde gerçekleştirilebilecek işlerdi. Ortaçağ'ı bütün kalıntılarıyla tasfiyeye yönelmiş bir toprak reformunda ise, bir kanun tek başına pek az şey ifade etmektedir. Reformun başarıya ulaşabilmesi için, örgütlenmiş devrimci bir kütle hareketinin, reformun güçlü egemen sınıflarda yaratacağı müthiş direnmeyi yenmesi gereklidir. Nitekim 1945'te Toprak Kanunu çıkarılmış, fakat aşağıdan gelen güçlü bir baskı sonucu olmadığı içindir ki, kanun uygulanamamıştır.

Öte yandan, 1923 Türkiyesi'nde bir toprak reformu ihtiyacı duyulmuyordu. Toprağın bol olduğu düşünülüyordu. 1927 sayımına göre, nüfusun 9.216.918 kişisini toplayan 1.751.209 çiftçi ailesi vardı. Ekime elverişli 231,5 milyon dönüm arazinin ancak 43,6 milyon dönümü, yani altıda biri kadarı ekilebiliyordu. Ekilmeyen geniş topraklarm varlığı, toprak talebi baskısını frenliyordu. Fakat toprak reformu yapılmayışındaki asıl engel, eşrafın gücünden ileri gelmiştir. Rum ve Ermenilerden boşalan arazi, birçok halde, bey ve ağaların eline geçmiştir. Rum ve Ermeni arazisini, Kurtuluş Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifi dahi yankı bulmamıştır. Ağa ve beyler, hatta Medeni Kanun'dan da yararlanarak, topraklarını genişletmeye ve durumlarını meşrulaştırmaya devam etmişlerdir. Bugünkü toprak kavgalarında, köylülere karşı ileri sürülen tapular, Abdülhamit döneminde değilse, genellikle bu yıllarda ele geçirilmiştir. 1924 Anayasası, 74. maddesiyle, toprak reformu yolunu fiilen kapamıştır. Bu madde, "değer pahası peşin verilmedikçe, hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlak olunamaz" demektedir. Ağa ve beylere maliyeti sıfır olan bu araziye, devletin yüz milyonlar ödeyebilmesine imkân yoktu. Nitekim 1937 yılında bir toprak reformuna niyetlenince, ilk iş olarak Anayasa'nın bu hükmünü değiştirmek gerekmiştir: "Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur."

Doğu'daki Şeyh Sait İsyanı, derebeyliği tasfiye bakımından belki bir fırsat teşkil edebilirdi. 1505 sayılı kanun, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde, hükümete arazi istimlak etme ve buraya göçmenleri yerleştirme hakkını vermiştir. 500 kadar ağa ve şeyh, Batı illerine göç ettirilmiştir. Fakat geniş çapta bir kamulaştırma gerçekleşmemiştir. 2510 sayılı kanunla, Batı illerine aktarılan ağalar, şeyhler yerlerine dönmüşler, topraklarını da genellikle geri almışlardır. Irak'a, Suriye'ye kaçan ve oralardan mülklerini yöneten beyler de geri gelmişlerdir.

O günlerin toprak reformu anlayışı, derebeylere ve toprak ağalarına dokunmadan, muhtaç köylüye, boş topraklardan az çok dağıtmaktır. 1929 yılı Kasım'ında İsmet Paşa, bu görüşü şöyle açıklamaktadır: "İşledikleri arazi kendi malları olmayan vatandaşları toprak sahibi yapmak için bu sene bazı Şark vilayetlerimizde işe başladık. Bizim bu işte mesleğimiz, topraksız köylüye kendi malı yapacağımız tarlasında çalışmak imkânı hazırlamaktır. *Bunun haricinde büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz."**

1932 yılında öğrenim görüp yurda dönen Şevket Raşit Hatipoğlu'na göre, toprak reformu konusunda durum şöyleydi: "Ortada toprak reformu hakkında hiçbir düşünce bulamadım. Meclis'te yer alan ve sahnede görünen tanınmış politikacı ziraatçiler, mesela, Muhsin Bey, Tahsin Coşkun (Atatürk çiftlikleri müdürü-mebus), Yaşar ve Hamdi Bey (mebus-ziraatçi) gibi şahsiyetler, bu konu açılınca:

– Aman sakın ha!..

diyorlardı. Belki de bir taraftan, Atatürk'ün de büyük çiftçi, çiftlikler sahibi olmasını düşünerek, bu tabirden bu bakımdan da kuşkulanmış olabilirlerdi."

"1924-1936 arasında partinin edebiyatında, sadece çiftçiyi topraklandırma sözleri yer aldı. O da daha ziyade Hazine arazisinden köylüye toprak vermek anlamında... Toprak reformu sözleri yok. Yahut da ancak Ziraat Bankası yolu ile ne yapılabilirse."[115]

Şüphesiz, bu dönemde, tarım alanında önemli sayılabilecek işler yapılmıştır. Eşkıyalığın önlenmesi bile, yüzyıllar boyu eşkıya zulmü altında yaşayan Anadolu köylüsü için bir nimettir. Köylünün mültezim elinden kurtarılması, köylünün kooperatifleştirilmesine ve tarım kredilerinin artırılmasına çalışılması, köylüyü okutma çabası olumlu adımlardır. Ama tarımda ilk ve baş mesele olan toprak reformuna niyet bile

* Bu görüşü en geniş ölçüde uygulayarak, milyonlarca dönüm Hazine arazisini ufak parçalar halinde köylüye dağıtan Adnan Menderes olmuştur. Ama toprak reformu meselesi, ağırlaşarak sürüp gitmiştir.

edilmemiştir. Kanımızca, Kurtuluş Savaşımızın yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız özel şartları yüzünden, o günlerde bir toprak reformuna gitmek mümkün değildi. İsmet Paşa, bu konuda, kendisine yöneltilen sorulan şöyle cevaplandırmıştır:

"Soru– Atatürk zamanında toprak reformu gibi, ağaların tahakkümü gibi problemler üzerinde durulmuş mudur?

İnönü– Hepsinin üzerinde nazari olarak durduk. Ama işte yapılan işin derecesini, hududunu biliyorsunuz...

Soru– O devirlerde arzu edilen bir toprak reformu, bugünkünden daha kolay gerçekleştirilemez miydi?

İnönü– Belli değil...

Soru– Neden?

İnönü– Biz buna dokunmadık. Dokunulduktan sonra anlaşılır böyle şeyler..."[116]

HALKÇILIK VE HALK PARTİSİ

1908 Hareketi'nden sonra, Türk düşünce ve politika hayatında, bugün bile en çok işitilen sözlerden biri "halk" ve "halkçılık"tır. Yalnız bu kavram, çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Kimine göre, halk ve millet, eşanlamlıdır; derebeyleri ve kompradorlarıyla herkes halktır. Bazen biraz farklı biçimde, memurlar ve hatta aydınlar dışında herkese halk denildiği görülmektedir. Halkçılık ise, ilahi bir otoriteye, padişahçılığa karşı olmak ve iktidarı halk adına sahiplenmekten ibarettir. İktidar fiilen derebeylerin elinde bile olsa, halktan gelme etiketini taşıdığı sürece, bu, halkçılıktır. Siyasi planda kalan ve biçimsel bir "milli iradecilik" anlayışından öteye gitmeyen bu görüşün yanı sıra, halkçılık, sosyal bir muhteva taşımaktadır. Bu çığırı açanlardan Gökalp'in anlayışına göre, halkçılık, sınıflararası zıddiyetleri reddeden, fakat herkese fırsat eşitliği sağlayan, sosyal adalet ve dayanışmayı gerçekleştirmeye yönelen bir harekettir. Sosyalistler ise, sınıf gerçeğini görmezlikten gelen bu tip bir halkçılık anlayışının boşlukta kalacağı ve sosyal adaleti sağlayamayacağı inancındadırlar. Onlara göre emek ve sermaye sahipleri, sömürenler ve sömürülenler vardır. Halk, yalnızca emeğiyle hayatını kazanan ve başta işçiler olmak üzere emekçilerden ibarettir. Halkçılık ise, çoğunluktaki emekçilerin eliyle, emekçilerin yararına bir toplum düzeni kurma çabasıdır.

Kurtuluş Savaşı yıllarında halkçılık, revaçta olan bir görüştür. Aydın-eşraf karışımı olan ilk meclis, bir "halkçılık beyannamesi" hazırlamıştır. Antikapitalist ve antiemperyalist olduğunu ilan etmiştir. Olaylar

göstermiştir ki, antikapitalistlikten murat, emperyalist Batı kapitalizminin karşısında, fakat milli bir kapitalizmin yanında olmak demektir. Bu beyannamede, "halkın öteden beri maruz bulunduğu sefalet sebeplerini ortadan kaldırmak", "refah ve saadeti sağlamak", "içtimai kardeşlik ve yardımı hâkim kılarak halkın ihtiyaçlarına göre tesisler yapmak" görüşleri yer almaktadır. Ama derebeylerin tahakkümünden, toprak ağalarının zulmünden, tefeci tüccarın insafsız sömürüsünden, yani halkın sefaletinin gerçek nedenlerinden söz yoktur. Beyannameyi oylarıyla kabul eden eşraftan milletvekilleri, kendilerini halk olarak görmektedir. "Halkın saadet ve refahını sağlama" ile "eşrafın refah ve saadetini sağlama" arasında bir çelişiklik olabileceğini düşünmemekte, her ikisini eş anlamda saymaktadır.*

Yeni kurulan rejime, "Halk Hükümeti" adı verilmiştir. Halk Hükümeti nasıl olacaktır? Meclis'te, Sovyetlerden esinlenen "Şura" sistemini savunanlar vardır. Yalnız bu şura sistemi, Rusya'daki gibi proletaryanın değil, eşrafın egemen olduğu, kütleden tepki gelmeyen bir ortamda uygulanacak ve yalnızca bir biçimden ibaret kalabilecektir. Nitekim, şura sistemi, Meclis'te bu açıdan eleştirilmiştir: "Hilmi Bey'in teklifi, şuradan şuraya seçim usulüdür. Halbuki bu teklif, zannederim ki, bugün de uygulanan iki dereceli seçimden daha fazla bir sonuç vermeyecektir. Her ne kadar Rusya'da şuradan şuraâya seçim usulü uygulanıyor ise de, kendilerine hatırlatırım ki, Rusya'da emekçiler diktatörlüğü vardır. Emekçiler diye Türkçeye çevirdiğim 'proletarya' diktatörlüğü bizim memleketlerde henüz cari değildir. Rusya'da servet sahiplerinin, burjuvaların oy kullanma hakkı yoktur. Bizde seçme hakkı eşittir. Seçmek, herkesin hakkıdır. O halde burada iki sınıfın diktatörlüğünü vazetmedikçe Hilmi Bey'in bize getirebileceği Meclis, ancak bir rüesa meclisi olacaktır. (Doğru sesleri). Çünkü vilayetlerin dar çerçevesi içinde seçilecek olan ağalar, üye olarak buraya getirilecektir ve kendilerinin itiraf ettiği gibi üç-dört dereceli seçim olacaktır."

Kurtuluş Savaşı'na katılmış aşiret reisleri, toprak ağaları, şeyhler vb.'nin söz sahibi olduğu bir ortamda, proletarya diktatörlüğünün aracı olan Sovyetlerin biçimsel taklidinin, toplumsal açıdan bir değişiklik

* Halk ve halkçılık deyimlerinden kuşkulananlar da olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Ahmet Emin Yalman, Mustafa Kemal'in kuracağı partiye Halk Fırkası adını vermesini, bir sınıf mücadelesine hazırlık saymıştır. Yalman'ın sözleri şöyledir: "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, istikbali hazırlayabilecek en büyük kuvvettir. Bu kuvvet milli mesainin başına geçecek yerde bir (Halk Fırkası) kurarak sınıf mücadeleleri ihdas etmek istidadını gösteriyor. Bu çığır, mahdut milli kuvvetlerimizi milli bir hedefte birleştirecek yerde, bu kuvvetlerin birbirini muattal bırakmasına sebep olmayacak mı?" (Milli İstikbal Hazırlıkları, *Vakit*, 18 Ocak 1923; zikreden İsmail Arar, *Ulus*, 10 Kasım 1968)

yaratmayacağı açıktır. Bununla birlikte, şura sisteminin de belli şartlarda ağalar sistemi olabileceğini söyleyen milletvekillerinin buldukları çözüm yolu, "mesleki temsil"dir. Mesleki temsil, halkçılığın hayata intikalinin tek yolu sayılmaktadır. Mesleki temsilde –Anayasayı incelemekle görevli özel komisyon sözcüsü İsmail Suphi Soysallı ve Mahmut Esat Bozkurt'a göre–, eski loncalara benzer biçimde, çiftçi, tüccar, marangoz, avukat, din adamları, her il çerçevesinde, genel oyla temsilcilerini seçecektir. Ülkeyi yönetecek olan bu kalabalık heyette yalnızca memurlar yer almayacaktır. Mahmut Esat, bu halkçılık formülünü, şu ateşli sözlerle savunacaktır: "Memleketimizde şayet mesleki seçim esasını kabul etmezsek, emperyalist memleketlerde meşrutiyetsever geçinen tabakanın halkı aldatarak anayasadan, hürriyetten bahsetmesine benzeriz. Halk buraya gelmedikçe, halk burada mukadderatını idare etmedikçe, hiçbir zaman hakkına kavuşması imkânı yoktur ve biz elimizdeki bu kanunlarla, bu anayasalarla onlarla feci bir suretle alay ediyoruz. Bendeniz ancak çiftçi tabakasının çarıkları ile, demirci tabakasının çekiçleri ile ve dabbak tabakasının önlükleri ile bu Meclis'e girdiği zaman memleketin kurtulduğuna inanabilirim. Efendiler, bu tabakanın hükümetten atılması dolayısıyladır ki, bu memleket üç asır inliyor. Bu tabaka, yani memleketin iktisadi hayatı demek olan o hakiki tabakası, o serveti ve bu memleketin efendisi memleketin idaresinden çıkarıldığı içindir ki yabancı insanlar memleketin mukadderatına hâkim olmuş ve bu memleket felaketten felakete sürüklenmiştir. Çünkü o tabaka, hiçbir zaman bu memleketi duyamaz, bütün varlığı ile hissedemezdi. Bu memleketi hissedebilecek olan memleketin iktisadi hayatında meslek sahipleridir."

Mahmut Esat Bozkurt, İktisat Vekili iken, bu görüşlerini İzmir İktisat Kongresi'nde uygulamak fırsatını bulmuştur. Ne var ki, İzmir denemesi, hiç de halkçı bir özellik taşımamaktadır. Kongre'de, çiftçi mesleği, çarıklılar tarafından değil, büyük çiftlik sahipleri tarafından temsil edilmiştir.* Boş çiftliklerin çarıklılara dağıtılması teklifine, çiftçi delegeleri oybirliğiyle karşı çıkmışlardı. Kısaca, Kurtuluş Savaşı günlerinde geniş halkçılık tartışmalarına yol açan şura sistemi de, mesleki temsil de –toplumsal yapıda bir değişiklik olmadığı sürece– eşraf egemenliğini çeşitli biçimlerde sağlamaktan başka bir sonuç vermeyecekti. Nitekim halkçılığın uygulama aracı olan halkçı tek parti de, bütün sınıfları temsil etme iddiasına rağmen, eşraf egemenliğini yansıtacak, eşraf-memur karması bir parti olarak doğacak ve gelişecektir.

* Bugün dahi, çiftçilerin meslek kuruluşu olan Ziraat Odaları'nın büyük çiftçilerin egemenliğinde bulunduğu hatırlanmalıdır.

Gazi, CHP'nin halk ve halkçılık anlayışını şu sözlerle dile getirmektedir: "Halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyet-i azimesi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca, buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleri ile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve atilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi, bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane vs. gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı 20 bini geçmez. Halbuki memleket teali eylemek için çok fabrikalara muhtacız. Bunun için de amele lazımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçiden farklı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icap eder. Bundan sonra münevveran ve ulema denen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife, halkın içine girerek irşat ve i'lâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir."

Bu nedenlerledir ki, CHP, bütün halkın partisi olarak kurulmuştur. 1923 Parti Nizamnamesinde, "halk mefhumunun herhangi bir sınıfa münhasır olmadığı" belirtilmektedir. Gerçekte ise, CHP, kütlelerin eşraf egemenliğinde pasif kaldığı bir ortamda, eşraf ve aydın memur karması bir siyasi teşekkül olmuştur. CHP yöneticilerinden Prof. Turan Güneş, CHP'nin toplumsal yapısını şöyle açıklamaktadır: "Batılılaşma ameliyesine en yatkın zümreler, CHP'nin kurulduğu senelerde, mahalli eşraf ve memurlardı. Atatürk, inkılaplarını yaymak için, devlet teşkilatı olarak memurları, parti teşkilatı olarak da mahalli eşrafı kullanmıştır. Bunun sebepleri aşikârdır. Bir kere, Cumhuriyet'in kuruluş senelerinde Türkiye'nin nispeten aydın zümresini bunlar teşkil ediyorlardı. İkincisi, memurlar, devlet makinesinin çarkları olarak, tabiatıyla devlet icraatına bağlıydılar. Eşraf da devletle ve binaenaleyh iktidarda bulunanlarla en sıkı teması olan ve devlete bağlı olan bir zümre teşkil ediyordu.

Vilayetlerdeki Cumhuriyet Balolarını hatırlayanlar, Vali Bey'in yanında belde eşrafının de eşleriyle birlikte, şöyle salonun bir kenarına iliştiğini unutmamış olacaklardır.

Bir hususa da işaret etmek isterim: Mahalli eşraf, milli mücadelede, günün şartlarına uygun olarak, hiç de kötü bir imtihan vermemiştir. *Vurun Kahpeye* romanının aksine olarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çekirdeğini, umumiyetle taşradaki mahalli eşraf teşkil etmiştir.

Zaten bu bakımdan CHP'yi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üzerine teşkilatlandırmak da kolay olmuştur.

Mahalli teşkilat olarak, eşraftan kurulu partinin üst kademelerini de, Atatürk'ün etrafında Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmış olan subaylar ve memurlar teşkil etmiştir. Devlet teşkilatı ile parti teşkilatını zaman zaman birleştirme temayülü bir yana, yakın bir tarihe gelinceye kadar, parti üst kadroları ile devlet kadroları arasındaki oldukça sıkı transferler de, uzmanlarca üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur...

Netice itibariyle, tek parti devrinin siyasi hayatı, hemen hemen dar bir zümreye inhisar etmiş, halk toplulukları idareye fiilen iştirak şöyle dursun, bilakis –ve mühim olan budur– siyasi faaliyetlerin, hatta genel olarak, toplum hayatının dışında kaldıkları intibaına kapılmışlardır."[117]

CHP, eşraf-memur işbirliğine, daha doğrusu uzlaşmasına dayanan karakterini yakın zamana kadar sürdürmüştür. Eşraf, partili olmanın avantajlarından yararlanmış, buna karşılık inkılapları benimseyerek, rejime bir toplumsal dayanak sağlamıştır. CHP'nin başından beri en yüksek basamaklarında uzun yıllar görev almış olan Hilmi Uran, bu konuda şunu yazmaktadır: "Vilayetlerde parti varlığını mutemetler (il başkanları) temsil ederler, partiye izafe edilen her hoşnutsuzluğa mutemetler muhatap olurlardı. Esasında vilayetlerde parti faaliyetini idare edecek zat olarak da, mutemet bulmak, parti teşkilatı kurmanın en müşkil tarafı idi ve bütün parti müfettişleri hakiki zorluğu burada bulurlardı. Çünkü memleket tek parti idaresinde olduğu için, haddizatında parti, hükümet gölgesinde yürür ve parti mutemetleri, hükümet reisleriyle mütesanit hareket ederlerdi. Bu, mutemetlerin yumuşak başlı, uysal mizaçlı olmasını lüzumlu kılardı. Öte taraftan, hükümet reisleri dahil olarak bütün memurların suihareketleri dönüp dolaşıp partiye izafe edildiğinden, mutemetler bu noktayı daima göz önünde tutarlar ve icabında merkezi ikaz ederlerdi. Binaenaleyh mutemetler, mahalli hükümet rüesasının hem kontrolörü, hem de onların peyrevi idiler. Bu da mutemetlerin çok ihtiyatlı ve çok basiretli olmalarını icap ettirirdi. Sonra, mutemetler partiden bir ücret almazlar ve tersine çok defa zati işlerini de parti meşguliyeti dolayısıyla yüzüstü bırakırlardı. Bu itibarla, dürüst, namuslu,

popüler olmak gibi lüzumlu vasıflarla birlikte, mutemet olacak kimsenin, geçim bakımından da hal ve vakti yerinde olması ve partiyi istismar ederek parti sırtından yükselmek hevesine kapılmaması gerekirdi.

Bu durumda ve bu vasıflarda adam bulmak ise, her vakit için kolay olmazdı ve mutemetlerin –bilerek, bilmeyerek– hareketleriyle ve taşkınlıklarıyla halkı incittikleri ve muhitte hoşnutsuzluk yarattıkları olurdu."

"Vazifem (İstanbul Parti Başkanlığı) sakin ve tek parti hayatının icabına uygun olarak hareketsiz geçiyordu. Ocak ve bucak teşkilatımızdan itibaren tekmil kademe teşkilatımızın başında bulunan arkadaşlar, daha ziyade hükümet teşkilat kademelerindeki mülki amirlerle ahenkli yürümeye ve iyi geçinmeye dikkat etmeyi kendilerine şiar ediniyorlardı. Ve karşılarında muarız bir parti olmadığı için, hiçbir politik faaliyet göstermiyorlardı. Bu, 18 Haziran 1936 tarihine kadar böyle devam etti. Ve o tarihte parti işleri de hükümet reislerine devredildi."[118]

1936 yılında İçişleri Bakanı, Parti Genel Sekreterliğine getirildi. Başbakan esasen Parti Genel Başkan vekili idi. Valiler ise, il başkanı yapıldı. Böylece parti, tamamen bürokrasinin kontrolü altına alınmaktaydı. Memurin Kanunu, memurların siyasetle uğraşmasını yasaklamakla birlikte, yüksek memurlar, parti yöneticileri oluyorlardı. Gazi, Memurin Kanunu'nun değiştirilmesine dahi lüzum olmadığı kanısındaydı. "Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyasi cemiyetlere girememesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap edememesi demektir, bu bakımdan bu madde hatta faydalıdır ve katiyen değiştirilmemelidir" diyordu.[119]

Yüksek memurların yönetiminde eşraf temsilcilerinden kurulu bir parti, bu hüviyetiyle, bürokrasinin bir parçası haline gelmiştir.Bürokrasiyle ya da bürokrasinin uydusu olmuş bir kuruluşla, devrimleri sonuna kadar götürmenin güçlüğü ortadadır. Bürokrasinin özelliği, her yerde tutuculuğa yöneliştir. İlerici partiler, köklü toplumsal devrimlere giriştikleri zaman, karşılaştıkları en önemli sorunlardan birini, bürokrasinin devrimci atılışı köstekleyici bir engel olmaktan çıkarılması teşkil etmiştir. Bu hayati sorun, genellikle, devrimci partinin bürokrasi üzerindeki kontrolünü artırması suretiyle çözülmüştür. Bizde ise, partinin eşrafa dayanan yapısı yüzünden, devrimcilik, parti üzerinde bürokrasinin kontrolünü artırmasını gerektirmiştir.

CHP'nin, Kurtuluş Savaşı şartlarından gelen bu özelliği, devrimci gidişi frenlemiştir. Partinin devrimciliğe elverişsiz yapısına rağmen, Kurtuluş Savaşı liderleri, ellerindeki örgütle, yine de büyük işler yapmışlar ve birçok alanda önemli devrimleri başarmışlardır. CHP'de kümelenen eşraf, zenginleşmesine engel olmadığı ve hatta destek olduğu sürece,

devrimlere bir itirazda bulunmamış, onları kabullenmiştir. Bürokrasinin devrimci-milliyetçi kanadı, liderlerin gidişine ayak uydurmaya çalışmıştır. Yapılanlardan çok, yapılamayanlar üzerinde durmamıza rağmen, büyük işlerin yapıldığını hiçbir zaman hatırdan çıkarmamamız gerekmektedir. Bununla birlikte, bürokrasi-eşraf karması bir örgütlenmeyle, toplumsal yapıda köklü dönüşümleri gerçekleştirmenin güçlüğü kabul edilmelidir. Nitekim bir toprak reformu söz konusu olur olmaz, en şiddetli tepkiler CHP'nin içinden gelmiştir. Şeref Uluğ'lar, Cavit Oral'lar, Kasım Gülek'ler, Adnan Menderes'ler, Emin Sazak'lar, Mürseloğlu'lar, Arıkoğlu'lar, Sağıroğlu'lar vb. gibi partinin eşraf kanadından gelen mukavemet, bürokrat kanadın bir kısmı tarafından desteklenmiş ve Toprak Kanunu ölü doğmuştur. Bu bakımdan, 1950'den önceki yıllarda partinin fiili genel başkanı durumunda bulunan ve İnönü'nün yirmi yıllık yakın çalışma arkadaşı olan Hilmi Uran'ın toprak reformu hakkındaki görüşleri, partinin devrimci olanaklarının sınırını göstermek bakımından dikkat çekicidir. Uran, Toprak Kanunu'nu şöyle değerlendirmektedir: "Böyle bir kanunu çıkarmak.. memleketimizin iç bünyesini layıkıyla bilmemek, veyahut da onu bilmiyor görünmek demekti. Nitekim sırf bu son sebep yüzünden, kanun, Meclis'ten adeta zorlanarak çıkarılabilmişti ve kanunun çıkabilmesi için Başvekil Saraçoğlu, hususi gayretler sarfına mecbur olmuştu. Kanun Meclis'ten çıktıktan sonra da Halk Partisi aleyhtarları, bunu silah olarak ele almışlar ve hükümetin bu kanunla büyük arazi sahipleri elinden bir kısım araziyi almak istediği yolunda geniş propagandalar yaparak büyük arazi sahiplerini yer yer aleyhimize kazanmışlardı.

Halbuki yurdumuzda, hiç sahipli araziye dokunmaya lüzum kalmaksızın da, topraksız vatandaşlara dağıtılabilecek her yerde birçok arazi vardır. Öte taraftan büyük arazi sahiplerinden sahip bulundukları araziyi verimli surette işletmeyenleri, topraklarını fenni şekilde işletmeye mecbur edecek çok daha başka tedbirler mevcuttur. Bunlar, bilinen şeyler olduğu halde, büyük arazi sahipleri elinden, icabında topraklarının bir kısmının istimlak edilerek alınacağı şeklinde kanuna bir hüküm koymak, yurtta devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arazi sahiplerini aleyhimize çevirmişti.

Eğer kanun –arazi darlığı çeken bazı memleketlerde yapılageldiği gibi–, bizde de bir toprak rejimi tatbikine gidiliyormuş gibi bir heves gütmeksizin çıkarılmış ve bazı vatandaş topraklarına el konulacağı endişesini yaymamış olsaydı, aleyhimizde bir parti silahı olarak kullanılamayacak ve vatandaşlara da yine her yerde bol bol toprak verilebilmiş olacaktı.

Kanaatim odur ki, biz bu kanunla hiç ciddi bir lüzum yok iken sadece bir üzüntü olarak ortalıkta, işte biz de bir toprak rejimine gidiyoruz zannını ve endişesini uyandırdık ve hiçbir faydasını görmeyerek onun da sadece zararını çektik, durduk."[120]

Hilmi Uran, Toprak Kanunu'nu çıkartan hükümette İçişleri Bakanı idi. 1947 yılında da, İnönü'nün Genel Başkanlıkla fiilen uğraşmaması kararlaştırılınca, bağımsız olarak genel başkanlık görevini yapmak üzere, CHP Genel Başkan Vekili seçilmiştir. En önemli davası, 1945'te çıkartılan Toprak Kanunu'nu hayata geçirmeye çalışmak olması gereken CHP'nin fiili liderinin toprak reformu hakkındaki görüşleri, reform aleyhtarlarınınkinden farklı değildir. Geçmişte, İttihat ve Terakki zamanında, Kara Kemal'in yanında esnaf loncalarının kuruluşunda çalışmış olan CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın görüşlerini de Şevket Süreyya Aydemir anlatmaktadır: "Konuşmamızda ona, harp sonrası plan ve programlarından da bahsetmiştim. Her memleketin bu işlere yöneldiğini, hatta komşumuz Sovyetler Birliği'nin daha harbin karanlık günlerinde bu yoldaki hazırlıklarını anlatmak istedim. Bu arada Sovyet Hafif Sanayi Komiseri'nin, Türkçeye de çevrilmiş olan kitap hacminde bir nutkundan bahsettim. Bana cevabı şu oldu: 'Rusya'yı bırak, onu artık unutalım. Bundan sonra Rusya'nın 50 sene, hiç değilse 30 sene adı dahi duyulmayacaktır.' Tabii CHP Genel Sekreteri aldanıyordu ve görüşleri bu kadar da değildi. Bana, eğer araştırmalar yapmak istiyorsam, bu işleri bırakıp, Ankara'da artık ölmüş olan eski dabakhaneler hakkında bilgi toplamamı ve 'vertikal' medeniyete, yani bacalar, fabrikalar medeniyetine önem vermemekliğimi tavsiye etti. Bir aralık sefir bulunduğu Afganistan'dan Türkiye'nin faydalanabileceğini söyledi, misaller getirdi!.. Son tavsiyesi de, şehirlere boşverip, kırlarda, bir derecik boyunda, bacasından duman tüten bir dam altında saadeti aramak oldu."[121]

Bu örnekler de gösteriyor ki, eşrafa ve büyük kısmıyla tutucu bir bürokrasiye dayanma durumundaki devrimci kadro, mümkün olanın çok ötesinde büyük işleri başarmıştır. Fakat bütün yapılanlar, değiştirilemeyen eski toplumsal yapı üzerine oturtulmuştur. Reformlar, devrim yoluyla değiştirilmeyen bu toplumsal yapı üzerine bina edildiği içindir ki, çağdaş uygarlığa ulaşma açısından, beklenildiği ölçüde verimli olamamıştır. CHP, yapısı itibariyle, Kurtuluş Savaşı'nın devrimci kadrosunu devrimlere iten değil, onun devrimci atılışını frenleyen bir siyasi kuruluş olmuştur. Bu frenleyici çerçeve içinde, Kurtuluş Savaşı'nın büyük liderleri, prestijlerine ve parti ve bürokrasi içinde azınlıkta kalan milliyetçi ve devrimci aydınlara dayanarak, her alanda reform yapmaya çalışmışlardır.

KALKINMA YOLU: MİLLİ İKTİSAT

Kurtuluş Savaşı liderleri vatan kurtulduktan sonra, asıl savaşın ekonomik alanda verileceğini biliyorlardı. Gazi, "iktisadiyat demek, her şey demektir" görüşünü savunuyordu. "Halk devri, iktisat devridir" diyordu. Fakat nasıl bir iktisat politikası uygulanacaktı? O günün şartlarında, kapitalizmden başka bir sistem düşünülemiyordu.

Kapitalist kalkınma yolu, iki biçimde uygulanabilirdi: Liberal, ya da müdahaleci bir denemeye gidilebilirdi. Liberalizm, sonuçları itibariyle, cılız Türk burjuvazisini kendi haline bırakmak, daha doğrusu onu yeniden Avrupa kapitalizmine teslim etmek demekti. Bu, Cavit Bey politikasının tekrarı anlamına gelmekteydi. Lozan'da Lord Curzon, "Birkaç yıl sonra kapımızı çalacaksınız, bugün reddettiklerinizi kabul edeceksiniz" derken, bu liberal kapitalist politikanın normal sonucuna işaret etmekteydi. Devletçiliğin ilk hamlesini teşkil eden demiryolları Sivas'a ulaştığı gün, İsmet Paşa da bu gerçeği dile getirmekteydi: "Ben Lozan'dan döndüğüm zaman, Avrupa, Türkiye'nin mali tarihini daima bir bataktan diğerine düşmeye mahkûm, içinden çıkılmaz bir vaziyette tasavvur etmekte haksız değildi. Ya memleket kendi vesaitiyle kalacak, maaşını veremeyen yanmış yıkılmış harabeler içinde hiçbir imar yapamayan vaziyette yeis ve nevmidi içinde kendi kendine çöküp gidecek, yahut yaşayabilmek için Avrupa'nın karşısında diz çökerek istiklal mücadelesinin bütün neticeleri pahasına ekmek parası arayacaktı." Bu kaderden kurtulmak isteyen milliyetçi Türkiye, müdahaleci olacak, devlet eliyle kendi kaynaklarını seferber etmeye çalışacaktı. Devlet, özel sanayici, çiftçi ve tüccar yetiştirmek için, gerekli yardımları getirecekti. Asayiş, adalet, savunma gibi klasik hizmetlerle yetinen "jandarma devlet" anlayışı bırakılacak; devlet, milli tasarrufun oluşumunda aktif rol oynayacak ve bu tasarrufları kısmen müteşebbislere aktaracak, kısmen kendi kullanacaktı. 1930 yıllarında "devletçilik" adını alacak olan bu müdahalecilik, ekonomik bağımsızlık özlemi taşıyan milliyetçiliğin kaçınılmaz sonucuydu. İnanılıyordu ki, bu bağımsızlık, Levantenler ile azınlıkların yerini Türk işadamlarının almasıyla gerçekleşecektir. O halde devlet, Türk işadamlarının elinden tutmalı, onların güçlenmesine çalışmalıydı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı başında, İttihat ve Terakki'nin milliyetçi kadrosu, kapitülasyon zincirlerinden kurtulur kurtulmaz, bugün "devlet eliyle fert zengin etme" diye eleştirilen, fakat o günlerde "milli iktisat" adı verilen bu tip bir politikaya yönelmişti. Yeni Türkiye de, bu politikayı deneyecektir.

İttihatçı denemenin hayal kırıklığı yaratmasına rağmen, milliyetçi aydın kadronun ekonomik bağımsızlık özlemine cevap veren bu politika,

Levantenlere ve azınlıklara nazaran ikinci planda kalan yerli işadamlarının isteklerine tamamen uygun düşmektedir. Kurtuluş Savaşı'na katılan Anadolu tüccar ve eşrafı, Zafer'in nimetlerinden, devlet desteğiyle yararlanmak istemektedir. İstanbul'un yerli tüccarı, daha yukarıda gördüğümüz üzere, Zafer'den sonra "Osmanlı" etiketini derhal atarak "milli" etiketini benimsemiş ve devlet yardımıyla İstanbul iş hayatına egemen olma isteğini açıklamıştır. İzmir İktisat Kongresi, bu isteği dile getirmiştir, Kongreye egemen olan görüş, "devlet karışmasın, biz yapalım" değil, "devlet, bizi her planda desteklesin" görüşüdür. İktisat Kongresi'nin kabul ettiği, "özel faaliyet inisiyatifinin son bulduğu noktada devletin görevleri başlar" ilkesi, devletin çeşitli müdahalelerle bu inisiyatifi yaratmasına ve geliştirmesine engel sayılmamaktadır. Liberalizm, ideolojik planda savunulsa dahi, bu, ancak bazı iktisat profesörlerinin samimiyetle inandıkları, fakat iş çevrelerinin aslında reddettikleri bir anlayıştır.

Genç Cumhuriyet, bu şartlarda, bir milli iktisat politikası uygulamaya yönelmiştir. Fakat başlangıçta, devletin olanakları hayli sınırlıdır. Gümrük vergilerini artırma yetkimiz yoktur. Lozan Antlaşması'yla, gümrük vergilerinin 1929 yılına kadar, 1916 yılı seviyesinde kalması kabul edilmiştir. Bu yüzden sanayinin ciddi bir himayesi sağlanamadığı gibi, çoğu büyük şehirlerdeki varlıklıların tüketimine giden aşırı ithalat, ödeme dengesinde büyük açıklar yaratmaktadır. Cumhuriyet Türkiyesi, uzun yıllar döviz kaynaklarının önemli bir kısmını, Avrupa sanayinin tüketim mallarına yatıracaktır. 1927 yılında tüketim malları, ithalatın yüzde 70'ine ulaşmaktadır. Ayrıca, bir kambiyo kontrolünün yokluğundan, Türk parası, borsada bir spekülasyon konusu olmaktadır. Türkiye'de İngiliz lirasına çevrilen servetler, dışarıya akmaktadır. Sıkı bir kambiyo kontrolü ve bir Merkez Bankası, ancak 1930'dan sonra kurulabilecektir. Yüksek bilgisinden yararlanmak üzere getirilen yabancı uzman Müller, Merkez Bankası'na ihtiyaç olmadığı tezini savunacaktır. Spekülasyon ve aşırı tüketim malları ithalatı yüzünden sallanan Türk lirasının değerini korumak, büyük bir gaile teşkil edecektir.

Milliyetçi kadro, paranın dış değeri gibi, iç değerini korumak bakımından büyük bir titizlik gösterecektir. Sağlam para, bağımsızlığın ve milliyetçiliğin gereği sayılacaktır.* İhtiyaçlar ve gelirler arasındaki

* Kapalı ekonomiden pazar ekonomisine geçiş süreci içinde, artan para ihtiyacı dolayısıyla, enflasyona yol açmadan emisyona gitmek mümkün gözükmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet yönetiminin izlediği ortodoks para politikası eleştirilebilir. Nitekim gerek İş Bankası Grubu, gerek Kadrocular, para basmaktan kaçınılmamasını istemişlerdir. İsmet Paşa, bu yola gitmeyi reddetmiş ve ekonomi bilenler için kahramanca sayılabilecek bir ısrarla, bütçede ve dış ticarette denklik ve sağlam para politikası izlemiştir. Sanırız ki, bu tutumda "ayağını yorganına göre uzatarak, Lord Curzon'lara yeniden avuç açma duru-

büyük uçuruma rağmen, bütçeyle denklik ilkesi, titizlikle benimsenecektir. Yetersiz bir bütçe ile çok iş yapmak gerekecektir. Mesela 1930 Bütçesi'ne bir göz atalım: Güçlü bir Ordu beslemek zorunda olan genç Cumhuriyet'in bütçesinin yüzde 28,3'ü milli savunmaya gitmektedir. Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarının büyük kısmı yüklenilmiştir. 1930 yılı borç taksidi 32 milyon lira ile bütçenin yüzde 14,6'sını götürmektedir. Ağır borç ve savunma yüküne rağmen, genç Cumhuriyet, hayati saydığı demiryolları politikasına bütün gücüyle girişmiştir. Bayındırlık işleri, bütçenin yüzde 15,2'sini almaktadır. Bu sebeple, tarım ve sanayi yatırımlarına bütçede pek az yer kalmaktadır. Bütçede, İktisat-Ticaret ve Ziraat bakanlıklarına ayrılan ödenek, yüzde 3,7'den ibarettir. Bu ağır şartlar, borçlanmaktan çekinen ve hatta imtiyazlı yabancı şirketleri satın almayı arzulayan milliyetçi kadroyu, istemeye istemeye borç almaya zorlamıştır. Fakat normal şartlarda borç bulmak mümkün değildir. Nitekim Osmanlı Bankası'nın kapısı çalınmıştır. Fakat şartlar çok ağırdır. İsmet Paşa, bu borç para bulma teşebbüsünü şöyle açıklamaktadır: "1926'da, devletin yakından temasta bulunduğu bir yabancı müesseseden altı ay vade ile 10 milyon lira borç almak istedik. Cevap olarak, 10 milyon liralık rehin ve her şeyden önce borçlar meselesinin hallini teklif ettiler. İhtiyaç zamanında borç şartlarını anlamak için bu bir delil değil mi?"[122]

Devlet, bu sınırlı imkânları ile, tarım ve sanayi alanlarında önemli yatırımlara giremeyerek, esas itibariyle, demiryolu yapımıyla yetinecek, fakat sınırlı olanaklarının elverdiği ölçüde, devlet kaynaklarını müteşebbis yaratma yolunda kullanacaktır. Bu görüş, Gazi'nin imzasını taşıyan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 8 Nisan 1923 tarihli "Dokuz Umde"sinde belirtilecektir: "Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası hakkında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdi teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vaz'olunacaktır."

---

muna düşmekten kaçınma" biçimindeki milliyetçi tepki rol oynamıştır.

Ortodoks para politikasının, dar görüşlü teknisyenlerin eseri olduğunu iddia edenler de vardır. Mesela Ahmet Hamdi Başar, bu konuda şunları yazmaktadır: "İnönü, enflasyon, deflasyon, emisyon gibi basit terimleri bile Başbakan olduktan sonra bir banka müdürünün ağzından işiterek öğrendiğini itiraf eder. Selahattin Çam'ın Merkez Bankası Müdürü olduğu sıralarda bir bakanlığın bir yatırım için Merkez Bankası'ndan kredi isteğini reddetmesi üzerine, Başbakan bizzat Banka Umum Müdürüne gitmiş ve onun "Paşam, eğer bu kredi verilirse enflasyon olur" demesi üzerine, "Ne demek enflasyon?" diye sormuş olduğunu sayın Ecvet Güresin yazısında anlatır. Selahattin Çam'a göre, enflasyon son derece korkunç, memleketi batıracak şeydir!.. O zaman tedavüldeki para, 150 milyon lira idi. Karşılığı da sözde altın olarak mevcuttu. Para dediğin böyle olurdu!" (*Barış Dünyası* dergisi, sayı: 62).

ÖRNEK MÜTEŞEBBİS: GAZİ

Bu harekete bizzat Gazi örnek verecektir. Gazi, örnek çiftçi, örnek bankacı ve örnek sanayici olacaktır. Gazi, sonradan Hazine'ye bağışlayacağı birçok örnek çiftlik kuracaktır. Bu çiftlikler şunlardır: Ankara'da Orman Çiftliği (Orman, Yağmurbaba, Balgat, Macun, Güvercinlik, Tahar, Etimesut, Çakırlar çiftliklerinden kurulu), Yalova'da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dörtyol'da portakal bahçesi ile Karabasmak Çiftliği, Tarsus'ta Piloğlu Çiftliği.

Gazi, bu çiftliklerinde traktör üzerine binerek tarım yapmış, çiftlik ürünlerini çevreye dağıtmış ve komşu çiftliklerle birleşerek kooperatifler kurulmasını teşvik etmiştir. Mesela Tekir Çiftliği sahibi Kemal Atatürk, Silifke Ziraat Bankası'na şu dilekçeyi veriyordu: "Merkezi Tekir Çiftliği olmak ve Arkarası, Persenti, Avşar, Karadedeli, Tekir, Tekirkoyuncu, Türkmenli, Türkmenuşağı, Tozara köylerini de ihtiva etmek üzere mıntıkamızda 2836 Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'na uygun bir Tarım Kredi Kooperatifi kurmak istiyoruz.

Dileğimiz bankanızca da muvafık görüldüğü takdirde imzalanmak üzere, altı nüsha ana mukavelenamenin itasını rica eder ve hazırlanacak ana mukavelenamenin Ekonomi Bakanlığınca tasdik ve noterlikçe tescil muamelelerinin ifası için gereğinin yapılmasını dileriz."

İnönü, milletin hizmetine verilen bu çiftlikler hakkında Meclis kürsüsünden şu bilgiyi vermektedir: "Hazine'ye geçmekte olan bu çiftliklerin değeri milyonları anlatan bir servet halindedir. Bu çiftlikleri Atatürk, yıllardan beri kişisel birikimi, özellikle kişisel emeğiyle kurmuştur.

Atatürk, her türlü kişisel yararların, kendi kişiliğine yönelecek her türlü yararların daima üstünde kalmış ve daima üstünde kalacak olan ulusal varlıktır.

Bu çiftlikleri Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi'nin malı olarak saklıyordu. Şimdi Hazine'ye terk etmesi, bir defa çiftliklerin köylüler için bir okul, özendirici bir araç halinde kullanılmasının, devlet elinde uygulanma açısından daha kolay olacağı umudundadır."[123]

Atatürk, tarımın dışında sanayi alanında ilk yerli bira fabrikasıyla çeşitli fabrikalar kurduğu gibi,* sanayinin finansmanında önemli bir rol

* Atatürk'ün sanayi alanındaki teşebbüsleri şöyle sıralanabilir: Bira fabrikası, malt fabrikası, buz fabrikası, soda ve gazoz fabrikası, deri fabrikası, ziraat aletleri ve demir fabrikası, iki süt fabrikası, iki yoğurt imalathanesi, şarap imalathanesi, iki taşlı elektrikle işler bir değirmen, İstanbul'da bulunan bir çelik fabrikasının yüzde 40 payı, iki peynir imalathanesi.
Tarım alanında Atatürk'e ait çiftliklerin toplam genişliği 154 bin 729 dönümü bulmaktadır. Bütün bunlar millete kalmıştır.

oynaması beklenen İş Bankası'nın da temellerini atmıştır. Atatürk, önce Osmanlı Bankası ile ortaklık kurarak, bu bankayı az çok kontrol altına almak istemiştir. Osmanlı Bankası'nın olumsuz tutumu üzerinedir ki, bir milli banka kurmanın zorunluluğuna kanaat getirmiştir. Falih Rıfkı'ya göre, yabancı bankalardan biri, "'– Acaba sizdeki yüz bin liramızla bankanıza ortak olamaz mıyız?' sualine, Türklerin bu işlerle uğraşması yersiz olduğu gibi bir cevap verince, Mustafa Kemal, yüz bin lirayı hemen bankadan çeker, çuval içinde Kasaboğlu çarşısında bir dükkâna koyar ve önüne bir de nöbetçi diker. Şimdi sermayeleri yüz milyonları aşan resmi ve hususi bankaların temeli budur."* [124]

İŞ BANKASI

Daha sonra İttihatçıların İtibar-ı Milli Bankası'nı da yutacak olan İş Bankası, 1924 yılında 1 milyon lira sermayeyle kurulmuştur. Fakat ödenmiş sermaye, 250 bin lira idi ve bu para, Atatürk tarafından verilmişti. Öteki kurucular, hemen hemen hiçbir para ödemeden, büyük bir gelişme gösterecek olan bu bankanın ortakları olmuşlardır. Atatürk, ayrıca İş Bankası'na o günler için çok büyük bir kaynak teşkil eden bir parayı, mevduat biçiminde sağlamıştır. Fakat bu, bir daha geri alınmayacak bir mevduattır, yani aslında kârdan hisse dahi istemeyen bir sermayedir. Mevduat biçimindeki bu sermaye, Atatürk'ün ölümünde, Hasan Rıza

---

* 123 sayılı *Geçit* dergisine göre, Celal Bayar, İş Bankası'nın kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:

"–İmar Vekili bunuyordum. İşlerimiz çoktu. Türk ve Rumlar arasında mübadele muameleleri yapıyorduk. Rumlar, ticaret ve sanayi erbabı olarak, Batı Trakya'yı terk ediyorlardı. Bu iki benzemez vasıftaki insanların mübadelesi müşküldü. Bir gün Atatürk'ün kayınbiraderi Uşşakizade Muammer Bey bana geldi. Gazi'nin ve kendilerinin 250 bin liralarının bulunduğunu, bununla ihracat ve ithalat işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretleri'nin kendisine:

–Bir kere Celal Bey'e sorunuz, ondan fikir alınız, dediğini söyledi.

İthalat ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini düşündüm. Sonra Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini düşündüm. Vaktiyle bankada çalışırken, Türk tacirlerinin, yabancı bankalardan faydalandıklarını görür ve bir milli Türk bankasına daima ihtiyaç duyardım.

Bu 250 bin lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını, bunun aslında bir amme hizmeti olacağını düşündüm, bu telkini Muammer Bey'e yaptım.

Atatürk bu fikri beğenmiş, bir akşam bu konuyu sofrada ortaya attı. Üzerinde derinlemesine konuştu ve 'Ama kim idare edecek bunu? Bunu idare etmek için Celal Bey gibi bir insan lazım' dedi.

Atatürk, bu bahsi bir gün bana açtı: 'Böyle bir şeyi kabul eder miydiniz?' diye sordu. 'Siz emrettikten sonra...' dedim. 'Ama', dedi Atatürk, vekilliği bırakmak gerekirse?' 'Mümkündür' dedim. 'Belki mebusluğu da bırakmak gerekir' dedi. Yine 'Mümkündür Paşam' dedim. O anda Atatürk'ün gözleri yaşarmış gibiydi.

26 Ağustos gününü, Bankanın yıldönümü günü tayin etmeyi düşündüm."

Soyak'a göre 1 milyon 520 bin lirayı, İş Bankası kayıtlarına göre 1 milyon 371 bin lirayı bulmaktaydı.*

Atatürk'ün sağladığı parayla dünyaya gelen İş Bankası, o günlerin iktisat politikasını yansıtan bir kuruluştur. Bankanın kurucuları, nüfuzlu politikacılar ile tüccar ve eşraftır. Bankanın kurucular listesi şöyledir: Mahmut Celal (Bayar), Siirt Milletvekili Mahmut, Hüseyin Beyzade İbrahim, Mora Yenişehirlizade Ethem Hasan, Cebelibereket Milletvekili İhsan, tüccardan Hanifzade Ahmet, Edirneli Emin, eşraftan Sükkerizade Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, manifatura tüccarı Hâfız Halit, Trabzon Milletvekili Hasan (Saka), Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin, Attarzade Rasim, Sivas Milletvekili Rasim, İnegöl-lüzade Mehmet Saffet, Uşşakizade Mahmut Muammer, tüccardan Altıağazade Mustafa, ecza-i tıbbiye taciri Necip, Yelkencizade Lütfi, İzmir Milletvekili Rahmi, Muhasebecizade Rıza, Kınacızade Şakir, Yozgat Milletvekili Salih, Nemlizade Sıtkı, Yozgat eşrafından Akif Paşa, Hacı Ebubekirzade Osman, Ali Ramiz ve Şürekâsı, Remzizade Ferit, Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret, Rize Milletvekili Fuat, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Avundukzade Mahmut, Ragıp Paşazade Şakir.

Başına eskiden İktisat Vekili olan Celal Bayar'ın getirildiği bankanın yönetim kurulunda ise, Atatürk'e yakınlığıyla tanınan politikacılar çoğunluktadır: Mahmut (Soydan), reis, Siirt Milletvekili; Mahmut Celal (Bayar) aza ve Müdir-i Umumi, İzmir Milletvekili; İhsan, aza, Bahriye Vekili, Cebelibereket Milletvekili; Rasim (Başara), aza, Sivas Milletvekili; Rahmi (Köken), aza, Ticaret Vekili, İzmir Milletvekili; Salih (Bozok), aza,

---

* Mazhar Leventoğlu'nun verdiği bilgiye göre, Atatürk'ün İş Bankası'nda üç hesabı vardır: Birincisi, emeklilik maaşlarını toplayan Emekli hesabıdır ki, burada 20 bin lira birikmiştir. İkincisi 4 numaralı şahsi hesaptır ki, Cumhurbaşkanı sıfatıyla aldığı aylık ve ödeneklerden ölümünde kalan miktardır. Bu da 54 bin lirayı bulmaktadır. Asıl önemli olan, Soyak'a göre 1 milyon 447 bin, İş Bankası'na göre 1 milyon 297 bin lira olan 2 numaralı hesaptır. Bu hesabın, iki kaynağı vardır. "Birinci kaynak, Milli Mücadele'ye yardım amacıyla, Hindistan'dan Mustafa Kemal'in şahsına gönderilmiş olan paradır. Hindistan'dan gönderilen paranın 500-600 bin lira civarında bulunduğu sanılıyor. Atatürk, bu paranın 500 bin lirasını, Büyük Taarruz'dan önce, Maliye'nin karşılayamadığı bazı özel giderler için Garp Cephesi Kumandanlığı emrine vermişti.

Zafer'den sonra, bu 500 bin liranın 380 bin küsur lirası, bir Bakanlar Kurulu kararıyla kendisine geri verildi.

Bu paranın 250 bin lirası, Atatürk'çe, Türkiye İş Bankası'na sermaye olarak verilmiştir, yani hisse senedi satın alınmıştır. Yine bu paranın bir kesimiyle çiftlikler satın alındı, kalan kesimin 2 sayılı hesaba geçirilmesi muhtemeldir. Çiftliklerin gelirleri de bu hesapta yer almıştır.

İkinci kaynak, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyrukluğuna girmesi münasebetiyle Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı 900 bin lira civarındaki paradır.

2 numaralı büyük hesap gerçekte, Atatürk adına açılmıştır, ama, O'nun kişiliğiyle ilişkisi yoktur. Atatürk, bu hesaptan kişisel hiçbir harcama yapmamıştır" (Mazhar Leventoğlu, *Atatürk'ün Vasiyetnamesi*, İstanbul 1968, s. 85-88).

Bozüyük Milletvekili; Kılıç Ali, aza, Gaziantep Milletvekili; Dr. Fikret, aza, Ertuğrul Milletvekili; Fuat (Bulca), aza, Rize Milletvekili; Kınacızâde Şâkir, aza, Ankara Milletvekili.

Kurtuluş Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile sivrilmiş eşraf ve tüccarı biraraya getiren bu özel banka, devlet gücüyle, kısa zamanda gelişecek ve bu sayede birçok kapitalist imal edecektir. Banka içinde, kendilerini iş hayatının göbeğinde bulan Kurtuluş Savaşı temsilcileri de iş hayatının tadına kolayca varacaklardır. Celal Bayar liderliğindeki Muammer Eriş, Siirtli Mahmut, Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih Bozok, Nuri Conker, Cevat Abbas vb. gibi kişiler, "İş Bankası Grubu" olarak tanınacak ve bu grubun adı, "*affairisma*"* tartışmalarında sık sık işitilecektir.

Şevket Süreyya, ihtiyatlı üslubuyla, bu konuda şu yorumu yapmaktadır: "İş Bankası'nın kuruluşu sırasında, Gazi'nin de takdir ve teşviklerinde yer alan iyi niyetlerin yanında, bir taraftan da memlekette, devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan birtakım affairiste temayüllerin, yani işadamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlerine göre işletilen tesis cereyanlarının da belirdiği bir gerçektir. Hemen hiçbiri iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur."

"En kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin, hatta İş Bankası çevresinde de kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu. Belki de bunları önlemek için, Atatürk'ün yakın çevresinden birtakım kişilerin de bankanın ve teşekküllerin yüksek idare mevkilerinde vazife almalarına rağmen, usulsüzlükler önlenemiyordu. Hatta zamanla, bunlardan bazılarının bizzat karışık işlere karıştıkları göze çarptı."[125]

Falih Rıfkı'nın bu konudaki yorumu, çok daha serttir: "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için, pek acıklı bir aferizm salgının başlangıcı olmuştur.

İş Bankası'nı kuranlar ve bilhassa onun Umum Müdürü dürüst kimselerdi. Fakat bankayı yürütebilmek, tutabilmek ve işletebilmek, uzun müddet devlet otoritesini kullanmaya bağlı kalmıştır. Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli yabancı, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekteydi. Birkaç defa bankayı pek ağır ziyanlardan kurtarmak için, onu çıkmaz işlere sokmuş olanları kazandırarak kurtarmak lazım gelmiştir.

* Affairisma: Çıkarcılık. Affairiste: Çıkarcı. (Yay.n.)

Bu kurtarılanlardan biri ki, on parasız bir subay emeklisi olarak ilk Meclis'e katılmıştı, bir demiryolu mukavelesinden tam 1 milyon 28 bin lira komisyon almıştı. Bu komisyonun ehemmiyetli bir kısmı, İş Bankası'ndaki hesaplarını kapatmaya ancak yetebilmişti.

Devlet, bu uzun mühletli mukavele yüzünden milyonlarca lira ziyana gireceğini anlamış ve onu sonradan feshedebilmek için binbir sıkıntıya uğramıştı.

Ortaya bir iş atarak İş Bankası'nın sermayesini tehlikeye koyabilmek, para kazanmanın en kestirme yollarından biri sayılıyordu. Rejimden hava parası vurmak hırsı, nüfuz satıcılarını o kadar bürümüştü ki, bir gün, Atatürk'ün kızıp yanına sokmadığı bir şahısla nüfuzlu dostlarından biri arasında şöyle bir pazarlık yapılmıştı: Dostu bir kolayını bulup, o şahsı sofraya davet ettirecek ve sofrada bir kolayına getirip Atatürk'ün elini öptürerek affettirecekti. Busenin ücreti on bin lira idi. Meseleyi duyan bir arkadaşın tarizli müdahalesiyle, bu kârlı iş son dakikasında akim kalmıştı.

Şöyle bir sistem kurulmak isteniyordu: Devletin yapacağını banka yapmalıydı. Şüphesiz arada bankanın yabancı iş ve yerli nüfuz komisyoncuları, asıl hisseyi paylaşacaklardı."[126]

ZİRAAT BANKASI

Ticaret ve sanayi alanında kredi ihtiyacını karşılamak üzere kurulan İş Bankası'nın yanı sıra, önceden mevcut Ziraat Bankası'na yeni bir biçim verilmiştir. Banka, aşar ile birlikte alınan bir ek vergiyle, yani devlet sermayesiyle kurulmuştu. Şimdi banka bir anonim şirket olarak, "çiftçinin malı" yapılmaktaydı. Ne var ki, devlet bankasıyken anonim şirket haline getirilen bankaya Anadolu eşraf ve tüccarı ile politikacılardan Konya mebuslarının ağır bastığı bir İdare Meclisi bulmak kolay olmuşsa da, Genel Kurul'un tespitinde başarı sağlanamamıştır. Verdikleri vergisiyle bankanın sermayesini sağlayan çiftçiler kimlerdi, bunlar Genel Kurul'da nasıl temsil edilebilecekti? Meseleye tatmin edici bir çözüm yolu getirilememiştir. Fakat bu nevi şahsına münhasır anonim şirketin eşraf ve tüccardan İdare Meclisi üyeleri, banka kredilerini tüccara ve büyük toprak sahiplerine kaydırmayı bilmişlerdir. Genel Müdürü İsviçreli olan Ziraat Bankası'nın Türk Müdür Yardımcısı Cemal Hüsnü Taray, bu yüzden istifa etmek zorunda kalmıştır. Taray, şöyle demektedir: "Daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Ziraat Bankası'nı köylüye yöneltmek istedik. Kredi çeşitlerini ve miktarını artırdık. Kooperatifler üzerinde durduk. Ben o zaman Ziraat Bankası'nın başındaydım. Bir de İdare Heyeti seçildi. İdare Heyeti, isim yapmış, emniyetli ve namuslu insanlardan kurulu

diye seviniyordum. Fakat işe başladıklarının daha dördüncü günü, filan adamı Konya'ya müdür tayin edelim, köylüyü bırakıp, tüccara kredi açalım demeye başladılar. Taleplerinde başarıya da ulaştılar. Bana istifa etmek düştü. Hamiyetli adamlardı güya, eşraftandılar."[127]

Ziraat Bankası, 1937 yılında, iktisadi devlet teşekkülü biçiminde, yeniden devlet bankası haline getirilmiştir. Bankayı devletleştiren kanunun gerekçesinde, "Bugünkü kredi menbalarımızı, ziraatle, zirai istihsal ile fiili hiçbir alakası kalmamış bulunanlara, sadece toprak sahibi olmaktan başka bir içtimai rolü olmayanlara kaptırmamak kararındayız" denilmektedir.*

ŞEKER SANAYİ

Kredi kurumlarının yanı sıra devlet, sanayiyi teşvik için özel kanunlar çıkaracaktır. İlk kanun, 1925 yılında, özel teşebbüsün ilgi gösterdiği şeker sanayi alanında çıkarılmıştır. Bu kanunla, belli bir bölgede başka bir fabrika kurulması engellenmektedir. Mesela Trakya'da Alpullu Şeker Fabrikası kurulmuştur. Artık İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne illerinde başka şeker fabrikası kurulamayacak, Alpullu 25 yıl süreyle bölgede tekel durumunda kalacaktır. Fabrikalar, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndaki imtiyaz ve muafiyetlerden yararlanacaklardır. Ayrıca şu imtiyazları elde edeceklerdir:

– Şekerin 18 yıl İstihlak Vergisi'nden muafiyeti.

– Fabrikalar için pancar üreten arazinin 10 yıl boyunca Arazi Vergisi'nden muafiyeti.

– Fabrikaya kömür, linyit, kiremit sağlayan ocakların normal olarak ödedikleri resimlerden muafiyeti.

– Fabrika kuruluş yeri için gerekli arazinin, 1 ila 5 hektar arasında kalmak şartıyla, devlet tarafından parasız sağlanması.

– Fabrika nakliyatıyla ilgili taşımalarda, Nakliyat Vergisinden üçte bir indirim.

---

* Dr. İlhan Başgöz, Ziraat Bankası ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Ziraat Bankası, 1924'te Ankara'ya nakledilerek kredi imkânları genişletilir. Köylüye tohum, alet vb. için kredi verecektir. Ancak bankacılığın zarureti, açılan krediye sağlam teminat istemektedir. Bu yüzden muteber kefil veya teminat bulamayan köylü kredi alamaz. Kendisini ziyarete gelen Mustafa Kemal'e, 1926'da, Konya'nın Mehmet Ağa'sı şöyle der: (Paşam, banka kredi vermek için bizden tüccar kefil istiyor. Bana hangi tüccar kefil olur? Beni dinlersen bankanın idare heyetini çiftçilerden yap). 1925-1935 yılları arasının bu konudaki yayınları, Mehmet Ağa'yı haklı çıkarmaktadır. Krediyi Ziraat Bankalarından tüccar ve eşraf yüzde 10 faizle almakta, köylüye normal olarak yüzde 80-120, fevkaladeden de yüzde 500 faizle kendisi vermektedir. Bu hoyrat murabahacılık, başvekilin sert ve acı tenkitlerini çekmiştir" ("Cumhuriyetin Reform Yılları", Yön, sayı: 47).

– Fabrikalarda çalışan personele 10 yıl süreyle Kazanç Vergisinden muafiyet.

SANAYİ VE MAADİN BANKASI

1925'te kurulan banka, Osmanlı Devleti'nden miras kalan devlet teşebbüslerini, özel şirketlere devredinceye kadar yönetmekle görevlidir. Banka, tamamı kendine ait sınai teşebbüs kuramayacak, fakat özel teşebbüslerle iştirake gidebilecektir. Ayrıca, Türk sanayici ve madencilerine kredi açacaktır. Banka, kendisine devredilmiş devlet teşebbüslerini anonim şirketler haline getirecektir. Bu şirketlerin yüzde 51 hissesi, nama muharrer olup bankaya ve Türklere ait olacaktır. Geri kalan yüzde 49'a yabancı sermaye katılabilecektir. Banka 7 yıllık ömrü süresince, çeşitli teşebbüslere 1 milyon 173 bin lira ile katılacak 4, 8 milyon lira kredi vermek zorunda kalacaktır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyeti sınırlı kalmakla birlikte, bugün pek fazla eleştirilen devlet-özel teşebbüs ortaklığının Cumhuriyet kadar eski bir fikir olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Banka, 16 özel şirketin sermayesine katılmış ve onların çoğuna kredi sağlamıştır. Ne var ki, bu karma şirketler, başarısız kalmış ve devlet fonlarının israfına yol açmıştır. Menderes döneminde de karma şirketler, çok daha büyük devlet fonlarının israfı pahasına aynı sonucu verecektir. AP iktidarının bugün de benimsediği bu karma şirketler hakkında bir fikir vermek için bazı örnekler verelim. Mesela Kayseri Bünyan Fabrikası, özel kişiler ile Ticaret Vekaletinin ortaklığı olarak 1925 yılında bir anonim şirket biçiminde kurulmuştur. Ticaret Vekaleti, aynı yıl içinde hissesini bankaya devretmiştir. Fabrika 1927 yılında tamamlanmış, fakat imal ettiği iplikleri halıcılara satamayan fabrika, pazar ve işletme sermayesi sıkıntısına düşmüştür. İşletme sermayesi sıkıntısı üzerine, 1927'de 175 bin liralık sermaye 350 bin liraya çıkarılmış, ama yeni hisse senetlerinin pek azı satılabilmiştir. Nihayet fabrika, 1934 yılında Sümerbank tarafından satın alınmıştır.

Özel kişiler, 1925 yılında 175 bin lirayla Isparta İplik Fabrikası T. A. Ş.'ni kurmuşlar, banka bu işe 100 bin lira ile katılmıştır. Şirket sermayesinin 72.765 lirası Isparta ve dolaylarındaki özel kişiler tarafından taahhüt edilmiş, fakat bunun ancak 29.531 lirası ödenmiştir. Fabrika inşa ve montajı için gerekli parayı, banka, daha ilk yıldan başlayarak şirkete açtığı kredilerle sağlamak zorunda kalmıştır. Şirket faaliyeti verimsiz olmuştur. 1943 yılında şirketin bütün varlığı Sümerbank'a geçmiştir.

Maraş Çeltik Fabrikası karma ortaklığı da, Sanayi ve Maadin Bankası kredileriyle yaşatılmış, Sanayi ve Maadin Bankası'nın hissesini devralan

Sümerbank, bir süre sonra şirketteki hisselerini elden çıkarmıştır. Eskişehir Lületaşı Şirketi'ne banka, 25 bin liralık yüzde 25 hisseyle katılmıştır. Ancak 25 bini Maliyece verilen 45 bin lira sermaye toplanabilmiştir. Gelişemeyen şirket, faaliyetine son vermiştir. Ankara Milli Mensucat Türk Anonim Şirketi de, banka iştirak ve kredilerine rağmen, hisse senetlerini özel kişilere satmayı başaramamıştır. Kısaca, bankanın iştiraklerine parça parça vermek zorunda kaldığı 4 milyon 270 bin lira para, geniş ölçüde israf olunmuştur. Menderes döneminde de, özel müteşebbis imal etme amacıyla girişilen iştirakler politikası, aynı kötü sonuçları verecektir. Buna karşılık, Sanayi ve Maadin Bankası'nın Osmanlı döneminden devraldığı Feshane Yünlü Dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma, Beykoz Deri ve Kundura, Hereke İplik ve Yünlü Dokuma fabrikalarının sonuçları başarılı olacaktır. 1931 yılı bilançosuna göre, Banka, bu dört devlet fabrikasına 4 milyon 89 bin lira yatırmış, sağladığı kâr 3 milyon 877 bin liraya erişmiştir. Ayrıca modernleştirilen ve genişletilen bu dört devlet fabrikasının sabit ve döner kıymetleri tutarı 2 milyon 914 bin liradan, 1933 yılı başında 8 milyon 512 bin liraya yükselmiştir. Demek oluyor ki, devlet eliyle özel müteşebbis imal etme politikasının egemen olduğu dönemde, bu politika hayal kırıklığı yaratırken, devlet işletmeciliği beklenmedik bir başarı sağlamıştır. Bu denemeden alınan ders, devletçilik politikasının kabulünde ağır basacaktır.

TEŞVİK-İ SANAYİ KANUNU

1927 tarihli bir kanunla, belli şartlardaki bütün özel sınai teşebbüsler ile maden işletmelerine geniş avantajlar sağlanmaktadır. Bu avantajlar, şöyle özetlenebilir:

– Belediye sınırları dışındaki arazi, işletme kuracaklara, devletçe ve parasız sağlanacaktır. Belediye sınırları içinde ise, takdir olunacak arazi bedeli, 10 yılda ödenecektir. Teşebbüsler ve bunların bulundukları arazi ve müştemilatı ve sair tesisleri, müsakkafat, arazi, kazanç, maktu zam vergilerinden ve belli belediye ruhsatlarından muaftır.

– Kanundan yararlanan teşebbüslerin hisse senetleri ve tahvilleri, damga resminden muaftır.

– Teşebbüslerin kurulması ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemesi, üretim için gerekli hammadde, alet ve yedek parçalar, teşebbüslere ait taşıma, yükleme boşaltma, enerji üretim ve nakil tesisleri için gerekli malzeme, yurt içinde sağlanamıyorsa, ithalde gümrük ve duhuliye vergilerinden muaftır.

– Teşebbüslerle ilgili malzeme, makine ve aletler, demiryolları ve

denizyollarında yüzde 30 indirimle taşınacaktır. Bakanlar Kurulu, hammadde ve mamul maddelerin taşınmasında da indirimli tarife uygulayabilir.

– Teşebbüslere, Bakanlar Kurulu kararıyla, ürettikleri mamul maddeler değerinin yüzde 10'u oranında prim verilebilir.

– Teşebbüsün faaliyeti için gerekliyse, tuz, ispirto ve patlayıcı maddelerde, belli bir indirim uygulanabilir.

– Devlet, özel idareler, belediyeler ve bunlara ait kurumlar ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan teşebbüsler, yerli malları, benzeri ithal mallarından yüzde 10 pahalı da olsa, tercihan kullanmak zorundadırlar.

Bu geniş teşvik tedbirlerine rağmen, tüketim malları ithalatının önlenemediği, pazarın çok sınırlı ve sermayenin yetersiz olduğu, daha az rizikolu yollardan daha tatlı kazanç sağlama olanaklarının bulunduğu bir ortamda, özel sektörün bir başarı sağlayamayışı normaldir. Hatırlamak gerekir ki, Japonya'da çok daha elverişli şartlarda, sanayileşme, ancak devletin müteşebbis olması, hiç değilse yüksek kârları kesinlikle garanti altına alması sayesinde başarılmıştır. Bu sebeple, ilk planda ele alınan ve özel müteşebbisleri çeken şeker sanayisinde dahi, ilk adımlar, külfeti devletin yüklenmesine rağmen, başarısız olmuştur. İlk teşebbüsü Uşaklı Nuri Ağa (Nuri Şeker) yapmıştır. Nuri Ağa'nın teşebbüsüyle 1923 yılında Uşak çiftçilerinin katıldığı 600 bin lira sermayeli Uşak Terakki-i Ziraat T. A. Ş. kurulmuştur. Ne var ki, Nuri Ağa ve ortakları, bu teşebbüsü başarıya ulaştıracak olanaklardan yoksundur. 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, yüzde 30 oranında sermayeye katılmıştır. İş bu kadarla da bitmemektedir. Terakki-i Ziraat Şirketi'nin Skoda firmasına karşı giriştiği taahhütlerin zamanında yerine getirilmesi, inşaat ve montajın tamamlanması için gerekli büyük harcamaları da, şirkete büyük krediler açarak zoraki ortak Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası yüklenmiştir. Kısaca, Türkiye'nin ilk şeker fabrikası, Nuri Ağa ve ortaklarına mal edilmekle birlikte, hemen hemen bütünüyle, devlet tarafından kurulmuştur. Fabrika, 1926 yılına doğru deneme işletmesine başlayacak hale gelmiştir. O tarihte şirketin devlet bankasına 895 bin lira borcu vardır. Fakat fabrika, yeteri kadar işleyecek pancar bulamamıştır. Zararlar birikmiş ve nihayet 1930 yılında şirket tasfiye edilmiştir. Fabrika ve müştemilatı, devlet teşebbüslerine geçmiştir. Uşak fabrikası, devletle özel teşebbüs ortaklıklarının devlet aleyhine işlediğini gösteren çarpıcı bir örnek olarak ileri sürülmüştür. 1932 yılında Meclis'te Hasan Fehmi şöyle konuşmaktadır: "Bundan evvel Devlet sermayelerinin uğradığı akıbetten istifade etmemiz lazımdır. Azami miktarda Devlet sermayesi ve cüzi miktarda şahsa ait sermayeler konmak suretiyle bazı teşebbüsler

oldu. Uşak Şeker Fabrikasında eşhasa ait 20 bin lira, Devlete ait 300-400 bin lirayı idare ediyordu.... Bugün tasfiye etsek, acaba elimizde yüzde 10 kalır mı?"[128] Gerçekten özel kişiler elindeki hisse senetlerinin satın alınması sonucunda, devlet teşebbüsü, 250 bin lira civarında zarar etmiştir.

İkinci şeker fabrikası denemesine, çok daha usta özel teşebbüsçüler eliyle Alpullu'da girişilmiştir. Şakir Kesebir, Edirne milletvekillerinden Faik Kaltakkıran, Hüseyin Rıfkı Ardaman, Tekirdağ Milletvekili Faik Öztrak, Bilecik Milletvekili İbrahim Çolak ve başta "Şeker Kralı" diye bilinen Hayri İpar olmak üzere beş tüccarla birlikte 1925 yılında İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'ni kurmuşlardır. İşbilir tüccarlar ile nüfuzlu politikacılar ortaklığına dayanan şirket, ilk planda kudretli İş Bankası'nı işin içine sokmasını bilmiştir. Ziraat Bankası'nın da ortaklığa katılmasını sağlamıştır. O günlerdeki bir Ziraat Bankası yetkilisine göre, şirket temsilcileri, bankaya başvurmuşlar, para istemişlerdir. Yetkili, "Şirketin hisse senetlerini veriyor musunuz?" demiş, "Hayır, borç istiyoruz" cevabıyla karşılaşmıştır. Yetkili, İsmet Paşa'ya gitmiş, "Tek yapsınlar da, nasıl yaparlarsa yapsınlar" direktifini almıştır. Neticede şirketin bir miktar hissesine Ziraat Bankası, daha yüksek miktardaki hissesine İş Bankası sahip olmuştur (Hisselerin yüzde 68'i İş Bankası'nın, yüzde 10'u Ziraat Bankası ile Trakya İlleri Özel İdarelerinin ve yüzde 22'si özel kişilerin elindeydi). Bankaların mali gücüyle, Alpullu Şeker Fabrikası tamamlanmıştır. Daha sonraları İş Bankası'nın öncülüğüyle Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları (yüzde 51 İş Bankası, yüzde 49 Ziraat Bankası) kurulmuş ve fabrikaların sayısı dörde çıkmıştır.

İTHALATÇILAR, SANAYİLEŞMEYİ BALTALIYOR

Devlet desteği ve himayesiyle özel ellerde kurulan şeker sanayinin dördüncü fabrikadan sonraki hikâyesini, Sanayi Tetkik Dairesi Reisi sıfatıyla bu alandaki "çok ağır ve garip aksaklıkları" inceleyen Şevket Süreyya Aydemir'den dinleyelim:

"Ama işte o noktada (Artık yeter!) denildi.

– Türkiye daha fazla fabrika kaldırmaz. Türkiye'de daha fazla fabrika kurmak için yer yoktur. Türkiye şeker eksiğini dışarıdan ithal edecektir, denildi. Son istihsal haddi 65 bin tondur, denildi. Daha fazla istihsal edersek, fabrikalar dayanamaz, dağılır, denildi. Daha fazla istihsal edersek, gümrük gelirinden kaybederiz, denildi. Ve bu tertibe, bir de dokunulmaz isim bulundu: İnönü Projesi!.."

"Hem de bu arada, şeker ithal işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Bu özel şirketin aktif yürütücüsü, mesela bir şeker

kralı vardı. İdare Meclisinde bazı isimler görülüyordu. Ama şirketin ne yeri, ne yurdu, ne depolama, sevk etme tesisleri, ne büroları vardı. Ama Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnedeydi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı. Eldeki dört şeker fabrikasının 1939'da mesela bütün istihsali ise, 42 bin tona indirilmişti....*

Bütün işler, tediyeler, depolama ve sevk hizmetleri, hep şeker şirketi tarafından yapılıyordu. Hesap hülasaları çıkarılıyor ve neticede özel şirket kazançları kabul ve tahsil ediyordu.

Ama 1939'da bu işler kontrol altına alınıp da, İnönü Projesi denilen ve onu tertip edenlerden başkası tarafından görülmeyen proje ve şirket de ortadan kaldırılınca, o sene dört şeker fabrikasının istihsalatı 90 bin tona çıktı. Sonra da 120 bin ton! Hem fabrikalar da çalıştı, parçalanmadı. Şeker ziraati genişletildi, yayıldı. Ve bugün Türkiye'de 16 şeker fabrikası çalışır. İstihsal ise 42 bin ton değil, 450 bin tondur. Hatta Türkiye 1 milyon ton şeker istihsal edebilir.

Öyle sanıyorum ki, çeşitli şekillerde şeker şirketi etrafında düğümlenen bazı teşebbüsler ve hele özel şirket işi, Türkiye'de devlet nüfuz ve imkânlarına arkasını dayayarak özel sektörün zaferi gibi gösterilen işlerden biridir."[129]

Bu örnek, memleketin sanayileşmesine hizmet etmek amacıyla kurulmuş bir bankanın, yönetici grubunun tutumunu göstermek bakımından da dikkat çekicidir. Banka, şeker fabrikalarının ortağıdır. Çıkarı, teorik planda, şeker ithalinin önlenmesi ve iç üretimin geliştirilmesi olmalıdır, diye düşünülebilir. Fakat ithal malı şeker o kadar ucuzdur ki, bunu ithal edip içeride yüksek fiyatla satmak, çok daha kolay ve kârlıdır. Bunun için içeride şeker satış tekelini ele geçirmek yeterlidir. Nitekim Hayri İpar ile işbirliği halindeki nüfuzlu İş Bankası Grubu, şeker ticaretini ele geçirdikten sonra, Atatürk Bulvarı üzerinde, bugünkü Meclis'in karşısında içinde iki güzel sekreter bulunan bir büro tutmakla, şeker ithalinden sağlanan büyük kârları paylaşmışlardır. İthal işi dahi, şeker fabrikaları tarafından yürütülmüş, kâr "TEÇ Şirketi"ne devredilmiştir. Üretimini kısan şeker fabrikaları ise, zarar etmiş ve devletin yüksek teşvik ve himayesiyle girişilen sanayileşme hareketi, devlete en yakın eller tarafından baltalanmıştır.

İş Bankası'nın giriştiği cam sanayinde de durum farklı olmamıştır. Bankanın sahip olduğu Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda –bir kararname ile, 25 yıl süreyle sekiz ilde başka fabrika kurulamaması

* Şeker ithalatımız 1934 ve 1935'te 2-3 bin tona kadar inmişti. 1935-1939 döneminde, iç üretim düşük seviyede tutulduğundan, ithalat yılda ortalama 30 bin ton olmuştur.

hükmü sağlanarak fabrikaya tekel hakkı tanındığı halde– üretim, sınırlı ve çok az çeşitli tutulmuştur. Mamullerin satış tekeli, "Kale Grubu" denilen "Karako ve Ortakları"na verilmiştir. Bu Musevi grubu, yüksek fiyatlı satışlar ve ithalat yoluyla, fabrika ve milli sanayi aleyhine, yüksek kârlar sağlamıştır. Musevi tüccar grubunun bu işte yalnız olmadığı, milli sanayi kurmakla yükümlü nüfuzlu özel teşebbüsçülerle ortak çalıştığı açıktır. Meseleyi resmen inceleyen Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şunları söylemektedir: "Affairisme'in İş Bankası etrafında ve asıl koruyucusuna haber verilmeden, buna benzer (şeker işi gibi) anlaşmaları olmuştur. Mesela Banka'nın yüzde 99 hissesine sahip olduğu ve fiilen idare ettiği Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası mamullerinin satışı, bu işe 1939'da yeni hükümet el koyuncaya kadar, İstanbul'da bir Musevi grubuna, imtiyazlı bir şekilde kapatılmış gibiydi. Bundan başka, bu fabrikanın (Avrupa fiyat seviyesine uygun) diye geçinilen fiyatlarının, bu grup tarafından Almanya ve Polonya'dan yapılan ithalat fiyatlarının üç misli üstünde olduğu, fakat iç satışların hep beraber bu yanlış fiyatlar üzerinden yürütüldüğü grup bürolarında yapılan incelemelerde meydana çıkmıştır. Böyle bir fiyat iddiası yürütmeye esas tutulan vesikanın, matbaada basılmış, imzasız, sahipsiz ve asılsız bir Almanca yazı olduğu tespit edilmiştir.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. Hülasa affairisme, Türkiye'de işlemiştir ve Celal Bayar'ın daha önce makalesinden alınan parçada ifade ettiği gibi, hükümet her şeyi kendi yapmak, özel teşebbüse yer vermemek meylinde olmamıştır.* Aksine olarak özel teşebbüse bağlı tertipler, hatta bizzat devlet kontrolünün yürütülmesi gereken sahalara bile nüfuz ederek, işlemek imkânını bulmuştur. Bu tertiplerin en küçük bir kontrole tahammülü olmadığı da meydandaydı. Nitekim bu neticeler ortaya konulunca, bu işlerin bağlı bulunduğu Umum Müdür işin esasını meydana vuran beyanlarla görevinden çekilmek zorunda kalmıştır."[130]

İş Bankası Grubu, üçüncü bir iş olarak kâğıt sanayisine el atmak istemiştir. Bu alanda da, kâğıt tekeli kurulacak ve milli sanayi kurma gerekçesiyle, üretimden çok, kâğıt ithaline yönelinecekti. İsmet Paşa'nın ağırlığını ortaya koymasıyla, bu teşebbüs önlenebilmiş ve kâğıt sanayi devlet eliyle kurulmuştur, ama olay, İş Bankası'na ve kudretli politikacılara dayanan grubun büyük gücünü göstermek bakımından dikkat çekicidir. İnönü'nün 1937 yılında başbakanlıktan ayrılmasında, ileri sürülen görünüşteki sebepler ne olursa olsun, bu grubun önemli bir rolü bulunsa gerektir.

---

* Bayar, *Meydan* dergisinin 4 Mayıs 1965 tarihli sayısında yayımladığı bir yazıda Sanayi Ofisi kuran İnönü Hükümeti için, "O zamanki hükümet, bütün işleri bizzat yapmak temayülünde idi. Şahsi teşebbüse de meydan bırakmak niyetinde olduğuna dair emareler yoktu" demektedir.

İş hayatında suyun başını tutan bu grup, bir an önce Türkiye'nin sanayileşmesini isteyen Büyük Atatürk'ü de, kalkınma yolunda önemli işler yaptıkları hususunda inandırmışa benzemektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda şunları yazmaktadır: "... bir İş Bankası vardı ki, hemen bütün sınai ve ticari teşebbüslere yardım etmekte ve hatta çoğuna bizzat katılmaktan geri kalmamakta idi. Bu mali müessesenin başında bulunan ise, Mahmut Celal Bey'den başka biri değildi. Şu halde Celal Beyin memleketin en yetkili iktisatçısı olduğuna inanmak lazım gelmez miydi?

İtiraf ederim ki, Atatürk de buna inanmış ve bu inancını birçok vesilelerle açıklamıştır. Mesela her ne vakit İş Bankası'ndan söz açtı ise, o bankanın bütün başarılarını Celal Bey'in dirayetli sevk ve idaresine atfedici beyanlarda bulunmuştur. Hatta bir gün gelmiş, İş Bankası'nın kuruluşunun onuncu yılı münasebetiyle İstanbul'da Ertuğrul yatında yapılan bir törende, bize Celal Bey'i göstererek:

'Bilesiniz ki, Mahmut Celal Beyefendi Türkiye'nin en büyük iktisatçısıdır' demiş ve her birimizin kalkıp onu ayrı ayrı tebrik etmemizi istemiştir."[131]

İşte memleketin sanayileşmesine büyük hizmet ettikleri hususunda Gazi'yi dahi inandırmış olan bu grup, devletin yapmayı planladığı kâğıt işini, devletin elinden almak istemiştir. İsmet Paşa ve İktisat Vekili Mustafa Şeref, bu teşebbüse karşı çıkmışlardır. Celal Bayar, kendi açısından kâğıt hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Bir gün bana, Mehmet Ali Kâğıtçı adında bir gençten bahsettiler. Almanya'da kâğıt sanayi ihtisası yapmış. Türkiye'de de bir kâğıt fabrikası kurulmasını düşünüyormuş. Hakkında bilgi toplattım. Böyle bir fabrikayı kuracak ve işletecek bilgiye ve kabiliyete gerçekten sahip bir genç olduğunu öğrendik. Kendisini çağırtıp konuştum. Projelerini incelettim. Neticenin gene müsbet olduğunu görünce, meseleyi banka idare meclisine getirdim ve karar aldım.

Yerini seçtik. Fabrika İzmit'te yapılabilirdi (bugünkü yerinde). Teşvik-i Sanayi Kanunu'na göre, o bölgede aynı mahiyette ikinci bir fabrika yapılmasını önlemek üzere, mıntıkalar ayrılıyordu. Biz de banka olarak izin istedik. Sanayi Vekaleti vasıtasıyla Hükümet cevap verdi:

– Bu fabrikayı da ofis yapacak, size izin veremeyiz!

Bu hadise, Devlet bütçesinin aşağı yukarı 200 küsur milyon lira olduğu ve öğretmen maaşlarının ödenemediği bir tarihte cereyan ediyordu.

Bu kararı yürütülemeyen Banka İdare Meclisine durumu açtım. İzahat verdikten sonra, ilave etmek lüzumunu da duydum:

– Ben onların yerine olsaydım, dedim, bu işi reddetmezdim. İhtiyaç çoktur, elde para yoktur. Bu müsaadeyle devletin yükünü azaltmış olurdum. O devlet ki bütçesi maaş vermeye bile müsait değil. Madem bir hususi teşebbüs talip olmuştur, bunu ona verir, hatta desteklerdim.

Ben bu gibi meseleleri kendisine intikal ettirmezdim. Ama İdare Meclisimizde arkadaşları vardı. Atatürk'e söylemişler. Memlekette bir iş görmek isteyen ve bilhassa sanayi meselelerinde pek hassas olan Atatürk, anlatılanlarla ilgilenmiş. Bir tatil günü, Orman Çiftliği'nde atla geziyordum, beni gördü, el sallayarak yanına çağırdı.

– Bir kâğıt meseleniz varmış, anlatın bakalım, dedi.

Anlattım.

– Atlayın otomobile, yolda bana bir kere daha anlatın, dedi.

Tekrarladım. Fikri çok benimsemişti. 'Devletin yaptığını devlete yaptırmak, ama yapmadıklarını da hususi teşebbüse bırakmak...' Bu ona çok yakın geliyordu."[132]

Hikâyenin gerisini görgü tanığı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dan dinleyelim: Atatürk Yalova'dadır. İktisat Vekili Prof. Mustafa Şeref'i huzuruna çağırtmıştır. Aralarında şu konuşma geçer:

"– Mesela sizin maiyetinizde bir Sanayi Umum Müdürü mü ne varmış, onu nasıl bilirsiniz? diye sordu.

Ve Mustafa Şeref'in hiç tereddüt etmeksizin verdiği cevap şu oldu:

— Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim, Paşam.

İşte, ne olduysa bunun üzerine oldu. Atatürk kendilerinde hiç görmediğim bir öfkeye kapılarak elini masaya vurdu ve Mustafa Şeref Bey'i öylesine haşladı ki, zavallı adam neye uğradığını bilemedi. Yanı başında oturduğum için görüyordum: Şakaklarından iri iri ter taneleri akıyor, elleri titriyordu. Neredeyse kalbinin küt küt attığını işitecektim. Arada bir bütün kuvvetini toplayarak, kendini ya da bakanlığını savunmaya çabalıyor, fakat kelimeler boğazının içinde düğümlenip kalıyor, yalnız şu iki üç sözü söyleyip susuyordu:

– Efendim, bendeniz, arz edeyim, bendeniz...

Hoş, daha fazla konuşabilse de Atatürk onu dinleyecek değildi. Sesinin en yüksek tonuyla:

– O sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, diyordu, memleketimizin iktisadi ve sınai inkişafını baltalamaktan başka şey bilmeyen bir adamdır. Ortada, bundan birkaç yıl evvel 250 bin lira sermaye ile kurulup, bugün 3-4 milyonluk bir mali müessese kudretini haiz bir milli bankamız var. İşte, bu kadar az bir zaman içinde böyle bir muvaffakiyet elde etmiş olan bu banka, geçenlerde İstanbul'da bir kâğıt fabrikası kurma ruhsatı

almak için Vekaletinize müracaat ediyor ve buna karşılık sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, nedendir bilmem, bin türlü müşkülat çıkarıyor.

– Arz edeyim efendim...

– Ben meseleyi tetkik ettim. Yapılan müracaatta kanunlara, mevzuata aykırı bir tek nokta bulamadım. Kati kanaatim şudur ki, yalnız kötü niyetle hareket etmiştir, ya da bazı menfi tesirler altında kalmıştır.

Atatürk, böylece, daha ne kadar konuştu, pek iyi hatırlayamıyorum. Zaten o anda öyle bir helecan içindeydim ki, söylediklerinin büyük kısmını dinleyemiyordum bile. Yalnız şu 'menfi tesirler' sözü beynime saplanıp kalmıştı. Bu tesirler, öteden beri, İş Bankası'nın teşebbüslerini kontrolü altına almağa çalıştığını ve ara sıra bazı kimselerin bu banka idare meclisi üyeliklerine tayininde vetosunu dayatmaya kalkıştığını işittiğim İsmet Paşa'dan başka kimden gelebilirdi? İş Bankası ile, kâh 'affairiste'leri destekliyor, memlekette her yapılan işten aslan payı alıyor diye uğraşan İsmet Paşa değil miydi? Nihayet beş on günden beri Yalova'nın havasını zehirleyen dedikoduların hep İsmet Paşa'nın adı etrafında dönüp dolaşışı kendi kendime sorduğum bu sualleri yeter bir açıklıkla cevaplandırmıyor muydu?..

Fakat, burada gene aydınlanması lazım gelen bir nokta vardı: Küçük politikanın daima üstünde bildiğim Atatürk, nasıl olmuştu da şu bedbaht 'Kâğıt Fabrikası' işinde küçük politikanın yegâne mücadele araçlarını teşkil eden fitne ve tezvir silahlarını kullananların tarafını tutmuştu?

Ben, bunu, gene şahsi müşahedelerime dayanarak, şu sebepler, ya da şu olaylarla izah edebiliyorum:

1 - Atatürk'ün, kendi eseri telakki ettiği ve az zaman içinde birçok başarılarını görerek övündüğü İş Bankası'nın öteden beri İsmet Paşa tarafından sinsi sinsi gözetlenişi ve hatta –biraz önce yukarıda söylediğim gibi– bazı teşebbüs ve muamelelerinin önlenmesi ve kontrolü yolunda birtakım tedbirler alınması;

2 - Kâğıt fabrikası meselesi ortaya çıktığı vakit İsmet Paşa'nın kendini ve hükümetini, diğer bütün devlet işlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya Atatürk'le baş başa verip savunmak lüzumunu duymaksızın küskün ve hırçın bir tavır alarak ara sıra Yalova'ya geldiği halde dahi O'nun semtine uğramaktan çekinir görünüşü."[133]

Yakup Kadri'nin sözlerini, Falih Rıfkı'nın şu gözlemiyle tamamlayalım: "İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in gittikçe kuvvetlenen otoritesini kendi menfaatleri için istismar edenlere karşı mücadele ederek, ona belki de en büyük hizmeti etti. İsmet Paşa'nın etrafındaki bütün hasımlıkların baş sebebi, bu mücadeledir."[134]

Kâğıt Fabrikası meselesi, Mustafa Şeref'in yerine İktisat Vekilliğine

Celal Bayar'ın gelmesiyle çözülecektir. Fakat herhalde İsmet Paşa'nın etkisiyle, kâğıt fabrikası devlet eliyle kurulacaktır. İş Bankası adına kâğıt fabrikası kurmak isteyen Genel Müdür Celal Bayar, bu işi İktisat Vekili olarak, devlet adına yapacaktır. Devletçilik politikasını da, İktisat Vekili sıfatıyla, Celal Bayar yürütecektir.

İş Bankası Grubu'nun nüfuzu, İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanı oluşuyla kırılacaktır. Başvekil Celal Bayar ve İktisat Vekili Şakir Kesebir, görevlerinden ayrılacaklardır. İş Bankası Genel Müdürü görevinden uzaklaştırılacaktır. Kılıç Ali gibiler bir daha milletvekili seçilemeyecektir. Grubun, yerli sanayinin gelişmesini baltalayan cam ve şeker skandalı gibi çeşitli yolsuzlukları incelenecek, dosyalar hazırlanacaktır. Fakat Türkiye'de bugün kapitalizmin gelişmesini araştıranlar için değerli bir kaynak teşkil eden bu dosyalar, "devr-i sabık" yaratılmasın diye, devlet arşivlerinde uyutulacaktır. Şevket Süreyya, hikâyenin sonunu şöyle tamamlamaktadır: "Yeni Reisicumhurun işe başlamasından ve Celal Bayar'ın gene Başvekil olarak kalmasından sonra, Bayar'ın eski Başvekilliği devrine ait.... affairiste tertiplerle ilgili birçok dedikodular ortada dolaşıyordu, Hatta bunlardan bir kısmının kahramanlan, Celal Bayar'ın yakın çevrelerinden sayılan kimselerdi. Mesela Denizbank'ın satın aldığı ve SATIE şirketine ait dedikodulu bir han davasının tahkikatı, böyle bir grup üstünde toplanmıştı. Gene Başvekilin istifasından bir gün evvel ve bizzat Bayar Meclis karşısına çıkarak: 'Arkadaşlar, size hiç hoşunuza gitmeyecek ve sizi üzecek bir haber vermek vazifesiyle mükellefim' sözleriyle başlayan açıklamasında, Impex isimli bir şirketin karanlık ve sahteci işlerinden söz etmek zorunda kalmıştı. Ama bu şirketin de mensupları ve hele yöneticisi gene yakın ve tanınmış bir işadamıydı. Bundan başka, Hariciye, Milli Savunma Vekaletleri adına sahte vesikalar tertip ederek, Amerika ve Kanada'dan, o zaman iç harplerle kaynayan İspanya'ya uçak kaçakçılığı yapıldığı meydana çıkmıştı. Bu işin başında görünen Ekrem König adındaki milletlerarası bir maceracının içeride, hatta nüfuzlu kimseler arasında elleri olduğunu basın açığa vurup duruyordu. Hatta bu arada Milli Savunma Bakam Kâzım Özalp da –tahkikatın selameti için– istifa zorunda kaldı. Kısacası, bunlar gibi, ortaya her gün bir başkası atılan karanlık konular, çorap söküğü gibi uzayıp gidiyordu. Öyle görünüyordu ki, eğer iş bir disiplin altına alınmaz ve bir 'devr-i sabık' yaratılmaya gidilirse, bundan bizzat devletin ve rejimin itibarı zedelenecekti. Nitekim ilk ağızda ortaya dökülen bu Ekrem König, Denizbank, Impex işi gibi konular, şu veya bu şekilde neticelere bağlanarak, daha fazla dedikodular yaratacak bir devr-i sabık yaratılmasına gidilmemesi daha uygun görüldü.

Gerçi Meclis koridorlarında, Meclis encümenlerinde suçlu arayan, baş isteyen mebuslar çoktu ve bütün ithamlar, haklı haksız hep aynı kimselerin üstünde toplanıyordu.

Rivayetlerin çoğu, tabii, ya önemsiz, ya köksüzdü. Ama anlaşılıyordu ki, eğer çöplük eşilirse, ortalığı ufunetli bir hava sarabilirdi. Bu arada ve 5 Ocak'ta Kabine, Reisicumhurun başkanlığında toplanarak 'devlet satın almalarında komisyonculuk usulünün kaldırılması' kararına varmıştı."[135] Böylece, İş Bankası Grubu, bir süre için politika sahnesinden silinecektir. Ama çoğu kudretli işadamları olarak daha da güçleneceklerdir. Şeker Kralı'nın şeker işleriyle ilgili bir yakını, büyük bir bankanın kurucusu ve başkanı olacaktır. Başka bir "şekerci", başka bir büyükçe bankanın kurucusu ve başkanı olacaktır. Şeker Kralı, Fransa'nın Güney kıyılarında büyük bir işadamı olarak ömrünü sürdürecektir. 32 şirketin idare meclisi üyesi diye ün yapan bir başkası, dev bir yabancı tekel ile İş Bankası ortaklığı olan yağ şirketinin yöneticisi olarak görünecektir. 1950'de iktidar değişikliğinden sonra, İş Bankası, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde çok daha önemli bir rol oynayacaktır.

Bunun yanında, olanakları ölçüsünde olmamakla birlikte, İş Bankası'nın bu dönemde, ülkenin sanayileşmesinde yine de önemlice bir rol oynadığını kabul etmek gerekir.

Şimdi bir de çimento sanayindeki gelişmeyi görelim: Türkiye'de ilk çimento fabrikası, 1910 yılında, Aslan Osmanlı Şirketi tarafından Darıca'da kurulmuştur. Bunu Eskişehir'deki ufak bir tesis izlemiştir. Bu iki şirket, 1920 yılında birleşmiştir. Fakat 1910-1920 yıllarında, Prof. Ahmet Ali Özeken'in deyimiyle, "mali birtakım oyunlar yapmak, dalavereler çevirmek gayesiyle" fabrika kurmaya gitmeyen Ayyıldız, Hilal, Yerli Çimento, İzmir Çimento vb. gibi çimento şirketleri kurulmuştur. Mesela yerli Rumların 1916'da kurdukları Ayyıldız, Danca'da geniş arazi almış, sonra bu arazinin bir kısmını satarak, İstanbul'da emlak alım-satımına girişmiştir. Cumhuriyet ilan edildiğinde, ortada yalnız 40 bin ton kapasiteli Aslan ve Eskişehir Müttehit Çimento Fabrikaları T. A. Ş. vardır. 1926 yılında Ankara Belediyesi, 18 bin ton kapasiteli ufak bir çimento fabrikası kurmuştur. Belediye fabrikayı kendisi işletmeyip Societé Industrielle des Ciments d'Orient adlı bir yabancı firmanın yarı sermayesine katıldığı Ankara Çimentoları T. A. Ş.'ne kiralamıştır. Şirkete devlet de ortaktır. Yabancı sermayeli şirket, bu ufak fabrikayı sürekli işletememiş, onu beş yıl atıl tutmuştur.

Yine 1926 yılında Bakırköy'de 14 bin ton kapasiteli ufak bir tesis kurulmuştur. Fakat Ankara ve Bakırköy, bir süre sonra işe yaramayacak olan ilkel tesislerdir. Önemli tek teşebbüs, Aslan'dır. Devlet, çimento

fabrikaları kurmayı henüz düşünmediği için, çimento sanayi, yabancı sermayenin gelmesiyle gelişecektir. 1929-1932 yıllarında bir Belçika firması Kartal'da, Anadolu Çimentoları T. A. Ş. adiyle 75 bin ton kapasiteli bir fabrika kuracaktır. Aslan Şirketi, bir Fransız firmasıyla yarı yarıya, Türk Çimentosu ve Su Kireci A.Ş.'nde birleşecek ve 80 bin ton kapasiteli Zeytinburnu fabrikasını kuracaktır. İkinci Beş Yıllık Plan'la, devlet bu alana girinceye kadar, çimento sanayinde daha çok yabancı sermaye egemen olacaktır.

Aslan, Anadolu, Türk Çimento ve Ankara, 1932 yılında bir kartel tutarak piyasayı paylaşacaklar ve fiyatları yüksek tutacaklardır. Çimento fiyatı Yunanistan'da 16, Polonya'da 12 lira iken, Türkiye'de 30 lira olacaktır. İktisat Vekaleti'nin 1935 yılında yaptığı maliyet araştırmaları, 30 liraya satılan çimentonun 20 liraya satılabileceğini gösterecektir. En büyük müşteri, üretimin yüzde 70'ini tüketen devlettir. Devlet, fiyatların yüksekliğinden ve inşaat mevsimindeki çimento buhranından şikâyetçidir. Bu sebeple, 1935 yılından başlayarak devlet, çimento fiyatlarının tespitine ve 1936 yılından başlayarak çimento ithaline yönelecektir. Daha çok vergilerin hafifletilmesiyle, çimento fiyatlarında yüzde 50'ye yakın bir indirim sağlanacaktır. Fakat devlet, fiyatları yine de pahalı bulmaktadır ve inşaat mevsiminde çimento buhranı devam etmektedir. Bunun üzerine devlet, Temmuz 1938'de çimento sanayini devletleştirme kararını almıştır. Bu karar uygulanamamıştır. Artan ihtiyaç dolayısıyla çimento ithal tekeli verilen Etibank, geniş ölçüde ithalata girişmiş ve bu çimentoyu yerli çimento satış fiyatından 2 lira ucuza piyasaya vermiştir. Ne var ki, çimento satışı birkaç büyük firmanın elindedir ve 2 lira fark, tüketiciye değil, bu aracılara yaramaktadır. Devlet, "Memlekette toptan çimento ticareti, sermaye sahibi ve bu işlerde öteden beri mütevaggil mahdut birkaç şahsa inhisar etmektedir. İnşaatçılar, müteahhitler, ikinci derecede tüccarlar, münhasıran birinci derecedeki toptancılardan mal almak mecburiyetinde bulunmaktadırlar" gerekçesiyle, bir iki aracıyı zengin eden ucuz fiyatlı satıştan vazgeçmiştir.

Görüldüğü gibi, bir imar hareketi içinde bulunan Türkiye'de, yabancı sermayenin katkısıyla bir iki modern tesis kurulmakla birlikte, çimento sanayinde özel teşebbüsçülük, bekleneni vermemiştir.

ÖZEL TEŞEBBÜSÇÜLÜĞÜN BİLANÇOSU

Daha genel planda, devlet himayesi ve teşvikleri ile "milli sanayi" kurma çabalarının bilançosu ne olmuştur? Şevket Süreyya Aydemir, bu konuda şu rakamları vermektedir: 1938 yılında, 189'u 1923'ten önce

kurulmuş, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 1098 teşebbüs vardır. Fakat bu endüstri varlığının yüzde 90'ı, gerçekte fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesislerdir.[136] Odalar Birliği de yayımladığı bir incelemede, özel sanayinin çeşitli nedenlerle pek yetersiz kaldığını kabul etmektedir.[137] Odalar Birliği'ne göre, ancak devletçilik yıllarında özel sektör nispi bir gelişme göstermiştir.

O yıllarda "İktisadi devletçilik"ten yana olan Ahmet Hamdi Başar ise, devlet desteğiyle özel teşebbüs yaratma çabalarını şöyle değerlendirmektedir: "Fırsatlardan yararlanarak birdenbire zengin olanlar arasında kazandıkları paralarla yatırım yapıp kalkınmamıza hizmet edenler çıksa bile, ben bu yolu sakat ve tehlikeli bulmaktaydım. Bir kere zenginliğin kaynağı devlet oluyordu. Gümrükleri yükselten, şimendifer yapımı için müteahhitlere bol para veren, dövizsizlik yüzünden mal gelemediği için karaborsayı yaratan devletti. Bu gibi yollarla çabuk para kazananlar, endüstriye yatırım yapsalar bile, çok kolay ve çabuk para kazanmak için kapkaç sanayi kuracaklardı. Han bodrumlarında, mahalle aralarındaki salaşlarda, eski binalarda fabrikalar mantar gibi yerden bitiyor, en adi cinsten çıkarılan malları piyasada dünya fiyatlarının bir iki misli yükseğine satılıyordu. Bu devirlerde hiçbir özel teşebbüsün modern bir fabrika kurduğu, ya da çekirdekten yetişmiş sanayi erbabının işini modernleştirdiği görülmemiştir. Dışarıdan çubuk halinde çelik teller getirip (çünkü sanayi hammaddesi diye bunların ithali kontenjan dışıydı) zımba makinesinde bunları çivi haline sokan ve dört misli fiyata satan açıkgözler çıkmıştı. Bizde böyle gözü açık insanlar az olduğundan, hatta bulunmadığından, bunların hemen hepsi dilimizi bile konuşmayan vatandaşlarımız, ya da ecnebi oluyordu. Tabii hepsinin paravana olarak kullandıkları, çoğu iktidara yakın adamları da vardı."[138]

Devletin hayli fedakârlığı göze alarak giriştiği özel sanayi destekleme politikası, bu politikanın taraftarları arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Celal Bayar dahi, özel müteşebbislerden şikâyetçidir. Bayar, 1936 yılında Endüstri Kongresi'nde şöyle konuşmaktadır: "Memlekette ileri sürülmüş iddialardan birisi de, devletin bütün kârlı ve büyük işleri kendi eline alarak hususi sermayeye iş bırakmamış olacağı endişesidir... Eğer sadece memleketin sanayileşmesini ve milletin muhtaç olduğu refahı, bazı hususi teşebbüslere ve bu teşebbüslerin dayandığı sermayeye bırakmak lazım gelirse, lâakal iki asır daha intizar devresi geçirmekliğimiz lazımdır...

Hususi sermaye nedir? Hususi teşebbüse nasıl revaç vermek lazım gelecektir?..

Açık söylememe müsaadenizi rica edeceğim. Gördük ki bunlar üç

kısma ayrılıyorlar. Birinci kısım, muayyen sahalarda yerleşmeyi münhasıran kendi zaviyelerinden kârlı gören yabancı sermayeye paravanlık edenlerdir. Burada normal şerait içinde ve Türkiye milli ekonomi kuruluşunun icaplarına uygun bir surette çalışan ve çalışacak olan ecnebi sermayesini kastetmiyorum.

İkinci kısım, hükümet her yerde fabrika tesisini arzu etmiyor, biz bugün müsait görülen bir saha için müsaade alalım, bir sermaye gibi elimizde bulunsun, üzerinde spekülasyon yapalım, düşüncesini güdenlerdir.

Üçüncü kısım ise, memleketin ulusal ekonomi icaplarını nazara almaksızın büyük alakasını ve devletin yüksek himaye tedbirlerini, kendi şahsi ve gündelik menfaatleri için istismarı düşünenlerdir..."[139]

Bayar, sanayici gibi, madenciden de şikâyetçidir. Bayar'a göre, madencilikte ruhsatname alanların birçoğu, madeni işletmektense, imtiyazı birkaç yüz bin liralık komisyonla devretmek için müşteri bekleyip madenleri atıl bırakmaktadır. Madenle fiilen ilgili ruhsat sahibi pek azdır. Özel kişilerin elindeki madenler, "memleket menfaatlerine, milli ekonomi icaplarına muhalif bir spekülasyon mevzuu olarak tecelli etmiştir. Türkiye'de maden faaliyeti başlayalı asırlar olduğu halde, teknik ve sermaye kifayetiyle işleyen ancak bir iki müessese vardır. Hususi sermayenin maden işletme kapasitesi çok zayıftır."[140]

Devletçiliği bir iktisat politikası olarak değil de bir sistem olarak savunan "Kadroculara göre ise, Cumhuriyet'in on yıllık denemesi, özel teşebbüsün iflasını ilan etmiştir. "Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yıllık tecrübesi ve özel teşebbüsün en geniş bir şekilde, en müsait şartlarla teşvikine rağmen, gayet yetersiz sonuçlar elde edilmesi, Türk iktisadi kalkınmasının özel teşebbüs eliyle yapılamayacağını göstermektedir. Özel teşebbüs, Türk ekonomisinin her sahasında iflas etmiştir. Tarımda özel teşebbüs, ilkel ve geleneksel bir teknikten kurtulamamıştır... Ticarette, özellikle dış ticarette özel teşebbüs, müstahsili istismar etmektedir. Dış ticaret gayri milli unsurların elinde olduğu için, ticaret kanalıyla yapılan sermaye terakümleri memleketimizde kalmıyor. Özel sanayi ise, bütün himaye ve teşvik tedbirlerine rağmen, bir montaj sanayi olmaktan ileri gidememiştir. İlkel teknik, şiddetli rekabetten doğan hileli imalat, cüzi yatırım, yüksek maliyet, özel sanayimizin özelliklerindendir. Neticede özel sanayi, büyük sermayeye dayanan tesisler kuramamış ve Türkiye'nin sanayileşme temposu çok zayıf ve geri kalmıştır."[141]

Bu cılız sanayi, iddiaya göre, bir de ithalatçıların inanılması güç bir sabotajına uğramıştır. İktisadi buhran üzerine, Batı ülkelerinde görüldüğü gibi, Türkiye'de de, üretimi kısmak için, 1933 yılında sürprodüksiyon

nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnameye dayanarak, ithal edilen mallar için dahi, içeride üretim fazlası olduğuna hükmedilmiştir. Tabii ki, bundan ithalatçılar yararlanmıştır. Şevket Süreyya, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Sürprodüksiyon nizamnamesi, bilhassa tatbikatında bilgisizlik, kaba ve sanayi gelişmelerini durduracak kadar zararlı neticeleri ile, ileride Türk iktisat tarihini yazacakları çok düşündürecektir. Tatbikatın bu şekilde cereyanından o zaman kuvvetle iddia edildiği gibi, yerli sanayin gelişmesini engelleyip çoğu azınlıklardan olan ithalatçıların çıkarlarını korumak gibi hileli yollara bittabi inanmıyoruz. Fakat tatbikatta, hatta vahşi birtakım makine kırıcılıklarına kadar varan olaylar, kararlar ve tebliğler, cidden düşündürücüdür."

"Sürprodüksiyon nizamnamesi... güya yatırım israfına meydan vermemek amacıyla, kurulacak özel teşebbüsler için İktisat Vekaleti'nden müsaade almak mecburiyetini koyuyordu. Bu müsaadeyi koparmak, çok kötü bir bürokrasi cihazı içinde bir mesele teşkil ediyordu. Kaldı ki, herhangi bir sanayi kolunda istihsal fazlalığı olup olmadığını hiçbir suretle takip edemeyen Vekalet, hemen her müracaata, bu iş kolunda istihsal fazlalığı olduğu ve yeni tesislere gidilemeyeceği şeklinde verdiği cevaplarla, hâlâ izah edilemeyen bir gaflet veya bürokratik alışkanlık içinde özel sanayin gelişmesini önlüyordu. Mesela, memlekete büyük ölçüde pamuklu sanayi mamulleri ithaline devam edildiği halde, İktisat Vekaleti radyolarla 'memlekette pamuklu sanayi kolunda sürprodüksiyon olduğu' gibi garip hareketlerde bulunuyordu."

"Bir defasında bir vapur dolusu makine, bir dokuma fabrikasının hemen bütün tesisatı, boşaltılacağı Mersin limanının kapılarını günlerce aşındırdıktan sonra, küskün ve şaşkın, başka memleketlerin yoluna çekip gitmişti."[142] Yakup Kadri'ye göre, Türkiye'de kurulmak üzere limanlarımıza kadar taşınıp sokulan tekstil fabrikası makineleri, ithalatçılarla anlaşarak, ikinci elden başka yerlere sattırılmıştır.[143]

Görüldüğü üzere, Cumhuriyet'in geniş devlet desteğiyle özel sanayici yaratma politikası, zenginler, hatta Şeker Kralları yaratmış, ama büyük sanayiciler yaratamamıştır. Müteşebbisler daha kolay ve garantili kazanç yollarını seçmişler ve ithalatçı çıkarları, sanayici çıkarlarından ağır basmıştır. Bununla birlikte, geleceğin büyük işadamları bu dönemde imal edilmiştir. Anadolu'da iş hayatını ellerinde tutan Rum ve Ermenilerin tasfiyesi, milli müteşebbislere geniş olanaklar getirmiştir. Mesela okumayı bırakıp 1917 yılında, çocuk yaşta bakkallığa başlayan Vehbi Koç, zaferden sonra inşaat malzemesi işi ve yabancı firma mümessillikleri yoluyla, Türkiye'nin 1 numaralı işadamı olmaya yönelmiştir. Aziz Nesin'in *Vatan Sağolsun* hikâyesine konu teşkil eden Şakir Zümre, Bulgar Meclisi'nde

milletvekilliği yaptıktan ve Kurtuluş Savaşı'na katıldıktan sonra, devlet desteği ile madeni eşya sanayisine girmiş ve bunda başarı sağlamıştır. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, Ordu siparişleriyle sanayici olmuştur. Bugün, cirosu itibariyle, İstanbul firmaları arasında dokuzuncu sırayı işgal eden Bezmen'lerin Mensucat Santral T. A. Ş. 1929 yılında kurulmuş ve büyük gelişme göstermiştir. Ama yine de bu dönemde özel teşebbüs çok cılız kalmış ve sanayiden çok, ticaretle ilgilenmiştir.*

---

* Kömür dolayısıyla hızlı bir gelişme gösteren Ereğli, Anadolu burjuvazisinin yükselişi hakkında bir fikir vermeye yeterlidir: Ereğli, kömürün işletmesiyle, nüfusu 1840'ta 2 bin iken 1910'da 6 bine çıkan bir kasabadır. 1923 mübadelesine kadar nüfusun beşte birini teşkil eden Rumlar, ticaret hayatına hâkimdir. Kayseri ve Konya dolaylarından gelen Ermeniler de madencilik ve ticarette başarı sağlamışlardır. Konyalı Boyacıyan Efendi, ön planda gelen kömür ocağı sahiplerinden biridir. Kayserili Yuvan Ağa ise, Anadolu limanlarına ve Kuzey Afrika'ya ihracat yapacak kadar kerestecilik işini geliştirmiştir. Nüfuzlu bir iki Türk ailesi de, madencilik ve ticaretle ilgilenmiştir. Bu ailelerin başında, aynı zamanda âyan olan H. İ.'ler ve K. M.'ler gelmektedir. Bu ailelerin köyleri, arazileri, angarya iş gördürme yetkileri ve sonsuz nüfuzları vardır. H. İ.'ler, âyanlık dolayısıyla, çok daha nüfuzlu ve kudretlidir.

Bu iki aile kömür işiyle ilgilenecektir. K. M. bölgenin en verimli ve kolay işletilebilen ocaklarını ele geçirecektir. K. M.'ler, bir kızlarını Abdülhamit'in seccadecibaşısı ile evlendirecek ve ailenin lideri H. P. "fahri mir-i miran" rütbesi ve paşalık ünvanını sağlayarak güçlenecektir. Kömüre hâkim olma mücadelesinde ikinci plana düşen eski âyan ailesi H. İ.'ler ise, maden direği yapım ve ticaretine yönelecektir. Bu eski ve kudretli aileler, artık yeni şehirli sınai düzenin temsilcileridir.

Bu dönemde, ikinci derecede başka aileler de madenciliğe başlamış, ama şehirdeki dükkânlarını, köylerdeki arazilerini ve köylerle ilgilerini sürdürmüşlerdir. Köylünün ağanın ocağında çalışıp, aldığı ücreti aynı ağanın dükkânından yaptığı alışverişle gene ağaya kaptırması işi, bu dönemde başlamıştır.

Bu durum, Cumhuriyetin ilanına kadar sürmüştür. Cumhuriyet'ten sonra, Saray'a yakın K. M.'lerin ocaklarına ve emlakine el konmuş ve aile İstanbul'a göç etmiştir. H. İ.'ler ise, maden direği işini sürdürmüşlerdir. Kasabadaki mülkleri otel, kahve vb. gibi daha çok gelir getiren işletmeler haline gelmiş, ama toprakları kaybolmuştur. Bu ailenin de bir kolu Ereğli'den ayrılıp Zonguldak'a yerleşmiştir. Ailenin önemli kişilerinden biri, Zonguldak milletvekilidir.

Bu eski âyan ve paşa ailelerinin sahneden çekilmesinden sonra, Ereğli'de yeni zenginler türemiştir. 1925'ten bu yana kömür üretiminin artması ve kömürün dış ülkelere şevki, yükleme ve boşaltma işlerini ön plana çıkartmıştır. Kayığı ve mavnası olan kimseler, zenginleşmiştir. Dört tanesi en önemli olan on kadar aile, yükleme ve boşaltmadan servet edinmiştir. 1940'ta kömürün devletleştirilmesiyle bu faaliyet son bulacak ve bu aileler ticarete kayacaklardır.

Ereğli, kömür işinin yanı sıra, civar tarımsal bölgenin alışveriş merkezi olarak kalmıştır. Bu durum, nesilden nesile zenginleşen C'.ler, O.'lar gibi, topraktan büsbütün kopmuş tüccar aileleri ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bir kısmı daha sonra, Türkiye'nin birçok yerinde görüldüğü üzere, İstanbul'a yerleşmişlerdir. Mesela C. ailesi yüzyıl kadar önce civar bir köyden Ereğli'ye gelip ticarete başlamıştır. Oğullar, kömür üretim ve nakliyeciliğine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşı izleyen yıllarda C.'ler işlerini geliştirmiş ve Türkiye ölçüsünde bir servet edinmişlerdir. Aile, 1930'dan önce İstanbul'a yerleşip ülkenin sayılı armatörleri arasına girmiştir. Kasaba, bölgenin alışveriş merkezi rolünü sürdürmektedir. Topraktan büsbütün kopmuş tüccarlar, iş hayatına hâkimdir. Mübeccel Kıray'ın deyimi ile, "Bugün Ereğli'de köylülerin 'ağa' dediği tüccarları, sosyo-ekonomik ilintiler bakımından bir terim ile ayırt etmek gerekirse, bunların bütün orijini ve fonksiyon özellikleri ile burjuva addetmek gerekir... Ereğli bölgesi söz konusu süre içerisinde yalnız Ereğli'de değil, İstanbul'a göçen ailelerle Türkiye'de burjuvazinin doğup gelişmesine kendi çapında iştirak etmiş ve bu grubun önemli örneklerini vermiştir." (Mübeccel Kıray, Ereğli, DPT 1964, s. 67).

ÖZEL TEŞEBBÜSÇÜ TEKELCİLİK

Cumhuriyet'ten hemen sonraki yıllarda, özel teşebbüs imalinin bir önemli yolu, inhisarlar olmuştur. Eskiden mevcut inhisarların dışında, Cumhuriyet, mali ihtiyaçlar dolayısıyla ya da çeşitli gruplardan gelen baskılar altında yeni inhisarlar kurmuştur. Bu inhisarlar, genellikle, özel şirketlere devredilmiştir. Mesela 14 Nisan 1925 tarihli Limanlar Kanunu, Türkiye'deki limanların idare ve bakım zorunluğunu, devlete yüklemektedir. Fakat devlet, sermayesini kısmen bütçeden sağlamak suretiyle, liman işleri için özel kişilerin katıldığı anonim şirketler kurmaya yetkilidir. Nitekim İstanbul ve İzmir gibi önemli limanlarda, devletin parasıyla dönen, fakat nüfuzlu özel kişiler çıkarına işleyen anonim şirketler kurulmuştur. İstanbul Liman İnhisarı'nın hikâyesi, bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir. Liman hizmetlerine, yerli mavnacılar ile yabancı vapur şirketi acenteleri egemendir. Acenteler, mal sahibi tüccardan "dizbarko" adlı fahiş ücretler almaktadır. Milli Türk Ticaret Birliği, limanı "millileştirme" davasını ele almıştır. Önce Maliye Müfettişi, sonra iki yabancı vapur kumpanyasının danışmanı olan Birlik Başkanı Kâzım Ziya, acentelik işinin çok kârlı olduğunu söylemektedir. Ankara'nın zaferinden sonra, bazı yabancı vapur kumpanyaları, Rum acentelerini "yeni duruma intibak için" Türk acenteleri ile değiştirmek niyetindedirler. Kâzım Ziya, arkadaşlarına, bir şirket kurup acentelik işine atılmayı teklif etmiştir. Onlar acente olursa, başka Türkler de bu işe atılacak ve liman, Milli Türk Ticaret Birliği'nin istediği biçimde millileşecektir! Bu düşüncelerle, Kâzım Ziya, Ahmet Hamdi Başar, Cemal Hüsnü Taray ve ünlü Chester işindeki aracılığı dolayısıyla "Chester" lakabını alan Chester Emin, 10 bin lira sermayeyle "Bahri Muamelat T. A. Ş."ni kurmuşlardır. Şirkete Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'in yakın akrabası Cevdet Bey'i de ortak etmeyi uygun bulmuşlardır.

Ahmet Hamdi Başar grubu, bir yandan şirket işiyle uğraşırken, öte yandan da Milli Ticaret Birliği kanalıyla liman işlerinin –tabii vapur acenteliği değil– inhisar altına alınması tezini yürütmeye çalışmıştır. Grup, en kestirme yoldan limanın millileştirilmesinin, gemileri yükleme-boşaltma işinin tekel altına alınmasıyla sağlanabileceği inancındadır. O zamanlar liman işleri, Ticaret Vekaleti'ne bağlıdır. Ticaret Vekaleti, grubun ısrarlı teşebbüsleri üzerine, bir Limanlar Kanunu hazırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu kanuna konan bir maddeyle, Hükümet, uygun gördüğü limanlarda, yükleme-boşaltma, gemilere su ve kömür verme, dalgıçlık ve tahlisiye işlerini, kurulacak şirketlere imtiyaz olarak verecektir. Kanun, sessiz sadasız Meclis'ten geçer. Bu sayede, vapur acenteliği

yapmak için planlanan 10 bin lira sermayeli "Bahri Muamelat Şirketi"ne, yeni ve mükemmel bir iş alanı açılmıştır. Başar grubu derhal hükümete başvurup, İstanbul Liman İnhisarı'nın Bahri Muamelât Şirketi'ne verilmesini ister. Ticaret Vekili Ali Cenani, hem Cemal Hüsnü Taray'ın, hem de Chester Emin'in çok yakın arkadaşıdır. Durum, ümitlidir. Nitekim İzmir Liman İnhisarı da İsmet Paşa'nın güven ve arkadaşlığını kazanmış olan Dr. Hulusi Alataş'ın kurucuları arasında yer aldığı "İzmir Tahmil ve Tahliye Şirketi"ne verilmiştir. Mali güçten yoksun Tahmil ve Tahliye Şirketi'ne, Maliye, 1 milyon lira yardım etmiş, bu sayede birkaç kişinin elinde bulunan şatlar yüksek bedellerle satın alınarak İzmir limanı millileşmiştir. Fakat İzmir liman hizmetleri, İstanbul'a nazaran basittir. İstanbul'da işler çok daha karışıktır. Ahmet Hamdi Başar, durumu şöyle anlatmaktadır: "İstanbul'da dava muazzamdı. Ecnebi vapur kumpanyalarının en kârlı bir işine el koymak, bini aşkın mavnayı, romorkör ve su tankı gibi yüzlerce vasıtayı satın alarak, bu kadar kişiyi kârlarından etmek, son derece karışık işleri bir teşkilata bağlayarak tek elden yönetmek!.. Düşünülmesi bile insanı korkutmaya yeterdi.

Neye, nemize güvenerek biz beş arkadaş –beşincisi aramızda isim olarak vardı, hakikatte biz dört kişiydik– İstanbul Liman İşleri İnhisarı'na talip oluyorduk. İzmir'e 1 milyon verilmişse, bize en azından 5 milyon verilmeliydi. Yani bu kadar bir sermaye lazımdı bu işi çevirmek için. Bizim ise topu topu 10 bin liramız vardı. Biraz kendimizi sıkıştırırsak, aramızda 20 bin lira toplayabilirdik. Bize Kâzım Ziya (merhum) cesaret veriyordu: Bir kere imtiyazı alalım, gereken parayı işe ortak yaparak, acentelerden bulabilirdik.

Acentelerden para bulmak? Bunun lafını bile dinlemeye tahammülümüz yoktu. Biz İstanbul limanını millileştirmek için yola çıkmıştık. Bu, milli bir dava idi. Hükümetten başka hiçbir yerden para alamazdık. Hele para bulmak için muvazaa yapmak, yine acenteleri işe karıştırmak!. Olamazdı böyle bir şey. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'le şahsi dostluğu dolayısıyla bu işimiz için temas eden Cemal Hüsnü, o sıralarda Kibrit Şirketi'nden istifa etmiş, bir ara seçimde Gümüşhane'den mebus seçilmişti. Kibrit inhisarı, bir Belçika şirketine verilmişti. Cemal Hüsnü, bu şirketin Türk müdürü iken, memleket aleyhine döndürülen dalaverelere dayanamamış, Belçikalı müdürle kavga etmiş ve ayrılmıştı. Dumanı burnunda bir milliyetçi idi. Ecnebi acentelerinden para yardımı sözünü işitince, benim gibi o da şahlandı: 'Böyle bir şey olacaksa, ben yokum' dedi. Kâzım Ziya arkadaşımız, bizim duygularımıza hemen katıldı. Acentelerle anlaşma söz konusu değildi. Bunu sırf inhisarı aldıktan sonra, para bulmanın güç bir şey olmayacağını anlatmak için söylemişti.

Aradan 42 yıl geçti. İnsan olayları hafızasında ne kadar saklasa, bu kadar sene sonra yine tam olarak hatırlayamaz. Şimdi ben İstanbul Liman Şirketi'ni kurma işine, sırf limanı millileştirme gayesi için girişti̇ğimizi, ticari maksatları daima arkaya attığımızı söylersem, hakikati açıklamış olacağımı sanmaktayım. Fakat bunun böyle olmaması, hatta o zaman belki bizi daha çok işin ticari yanının ilgilendirmiş bulunması mümkündür. Hakkımız değil miydi para kazanmak? Kişiliklerimizle, bize inhisarı verecek olanlarla kurduğumuz çok iyi ilişkilerle koskoca bir inhisarı elde ettik mi, değil kendilerimize, sülalelerimize yetecek kadar servet sahibi olabilirdik. Biz namuslu, dürüst adamlardık. Böyle olmamız bir kombinezon yapıp bir işe girişerek zengin olmamıza mâni miydi? Chester adıyla tanınan Emin Bey aramızdaydı. Amerikalı Chester grubunun Doğu'daki meşhur demiryolu ve maden imtiyazı için Hükümete yaptığı müracaattan olumlu bir sonuç alamamıştı, ama, ondan sonra Belçikalılarla anlaşarak, pekâlâ kibrit inhisarını elde etmişti. Cemal Hüsnü'yü de bu şirkete o müdür yaptırmıştı. Bu gibi kombinezonlara hiç aklım ermemesine rağmen, doğrusu ben de zengin olma hevesine kapılmış ve Liman Şirketi işine sırf bir milli dava olarak giriştiğimiz hakkındaki hâtıramda yanılmış olabilirim. Galiba işin doğrusu biz para kazanmak, zengin olmak için harekete geçtik."[144]

"Ticaret Vekili, İstanbul Liman İşleri İnhisarı'nı bizim kurduğumuz Bahri Muamelat T. A. Ş.'ne veremezdi. Bu işi kimse duymadan bir olup-bittiye getirebileceğimizi umuyorduk. Oysa ki bizim müracaatımızın hemen arkasından İstanbul Mavnacılar Cemiyeti de, bir anonim şirket kurarak, inhisara talip olmuştu. Mavnacıların, ellerinde kanuni inhisar yokken kurdukları Gedik'ten dolayı herkes elaman demekteydi. Onlara inhisar verilmesi, kediye peynir tulumu teslim etmek demekti. Aramızda şiddetli rekabet oluyordu. Bu işin arkasını bırakmıyorduk. Koyduğumuz sermayeyi harcama pahasına sık sık Ankara'ya gidiyorduk. Mavnacılar Cemiyeti ve Şirketi Reisi Yakup Bey, işin sökmeyeceğini anlayınca, imtiyazı ortaklaşa almamız için bizimle anlaşmaya çalıştı."

Neticede, Bahri Muamelat ile Mavnacılar Şirketi'nin yanı sıra, Seyr-i Sefain, İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın katılmasıyla, her ortak teşekkülün 100'er bin lira koyduğu 500 bin lira sermayeli İstanbul Liman İşleri İnhisarı T. A. Ş. kurulur. O zamanlar taahhüt edilen sermayenin belli bir miktarını ödemek zorunluluğu yoktu. Nitekim başlangıçta, yalnız İş Bankası ile Bahri Muamelat onar bin lira ödemiş bulunmaktaydı. Şirketin elinde ancak bu 20 bin lira vardı. 15 kişilik İdare Heyetine, Hükümetin isteği üzerine, Bahri Muamelat Şirketi'nin dört kurucusu seçilmiş ve Ahmet Hamdi Başar, Genel Müdürlüğe getirilmiştir. İdare

Meclisinde Saraçoğlu, Dr. Fikret, Salih Bozok gibi nüfuzlu milletvekilleri de yer alacaktır.

17 Ağustos 1925'te imtiyazlı şirket kurulmuştur. Şirket, 1 Eylül 1925'te göreve başlayacaktır. Seyr-i Sefain İdaresi'nden Karaköy'de Köprü başındaki acentesi kiralanmış ve büyük bir tabela asılmıştır, ama şirketin hiçbir hazırlığı ve parası yoktur. Chester Emin Bey'in tavsiyesi ile, "Galata piyasasının kurdu" denilen Suat Karaosman, Genel Müdür Yardımcılığına getirilmiştir. Karaosman'ın ilk teklifi, hemen bir deniz motoru ile otomobil almak olmuştur. Karaosman, Genel Müdüre fikrini şu gerekçeyle kabul ettirmiştir: "Bunlarla kazanacağız... Deniz motoruna forsumuzu asacağız (koyu mavi zemin üzerine beyaz bir tek yıldızdan ibaret şirketin amblemini de yapmıştık). Ben denizde dolaşıp ava çıkacağım ve herkese liman şirketinin varlığını göstereceğim. Sen de forsumuzun dalgalandığı otomobile binerek kendini göstereceksin. Herkes bizi kuvvetli, güçlü sanmalıdır ki, para kazanalım."

Eldeki son paraları bir tenezzüh motoru ile Ford otomobile yatıran şirketin sermayesi, devletten elde ettiği imtiyazdır. Bu imtiyaz değerlendirilecektir. İşe en kolayından, gemilere su verme işinden başlanmıştır. O zamanlar gemilere suyu, iki Rum ve bir Türk firması vermekteydi. Türk firmasıyla anlaşmaya varılmıştır. Firma, eskisi gibi gemilere su sağlamaya devam edecek, yalnız kanunen bu işi tekelinde tutan Liman Şirketi'ne yüzde 20 pay verecekti. Şirket, bu yoldan, hiçbir külfet yüklenmeden, günde 100-150 lira gelir elde etmiştir.

Gemilere kömür yükleme işi, Kuruçeşme ve Ortaköy'de büyük kömür depoları bulunan Türk olmayan kişilerin elindedir. Kömürler bu depolardan mavnalara yüklenip vapurlara ulaştırılmaktadır. Bu işte, uzmanlaşmış işçi ekipleri kullanılmaktadır. Şimdi kömür yükleme işi, Liman Şirketi'nin tekelindedir. Genel Müdür, gemilere kömür yükleyen en büyük tüccar Kazez'i çağırıp onunla bir anlaşma imzalamıştır. Kazez, eskisi gibi çalışacak, ama Liman Şirketi yüzde 15 kâr payı alacaktır. İşi kitabına uydurmak için güzel bir formül bulunmuştur: Kazez'in işçi ekipleri, Liman Şirketi'nin hizmetinde görünecekti. İşçi ekipleri ile mavnacıların ücretlerini Liman Şirketi ödeyecekti. Ne var ki, Şirket, bu ödediklerinin üzerine yüzde 15 kâr payı ekleyerek, faturayı Kazez'den tahsil edecekti! Genel Müdür Başar, bu hikâyeyi şöyle anlatmaktadır: "En büyük banker kömür tüccarı Kazez'i çağırdık. Kendisine 15 gün mühlet vererek, sonra kömürlerini bizim alıp gemilere vereceğimizi bildirdik. Adamcağız müthiş telaşa kapıldı. İşini yoluna koymuş, ekibini kurmuştu. Bunun değişmesi, işinin bozulması demekti. Uzun tartışmalardan sonra kendisine bir lütuf (!) yaptık: Şimdiye kadar çalıştırdığı

takımla bir mukavele yapacak ve bu ekibi emrine verecektik. Kullandığı mavnaları da değiştirmeyecektik. Yani sözün kısası, o yine eskisi gibi çalışacak, biz ise yapılan işten ton başına bir ücret, bir inhisar hakkı alacaktık. Şüphesiz işi kitabına uydurmuştuk! İşçi bizimdi, ücretini bizden alacaktı. Biz de ödediğimiz mavna ücretleriyle birlikte işçiye verdiklerimizi, imtiyaz mukavelenamemize göre, yüzde 15 kâr payı ekleyerek, Kazez'den fatura karşılığı alacaktık.

Bir de İstanbul Elektrik Şirketi'ne, Havagazı Şirketi'ne vapurlarıyla Zonguldak'tan kömür getiren Barzilay Benyamen vardı. Fransız şirketlerinin adamı sayılırdı. Ellerindeki gemileri bu işten yapmışlardı. Onlarla da görüştük ve bir anlaşmaya vararak boşaltma müteahhitleri Kiğılı Mehmet'i hizmetimize aldık ve kendilerine aylık mavna kiraladık. Bu suretle kömür yükleme ve boşaltma işine de başlamış ve az da olsa yeni bir gelir sağlamıştık."

Asıl tatlı ve kârlı iş, İstanbul'a mal getiren gemilerin boşaltılmasıydı. Malların boşaltılması ve mavnalarda muhafazası işleri de, Liman Şirketi'nin ortağı Mavnacılar Şirketi'ne ihale edilmiştir. Geriye, acentelerin işi, yani gelen malları gemilerden boşaltacak, konşimento üzerinden tarifesine göre boşaltma ücreti alacak ve gerekli bütün muameleleri yapacak bir teşkilat işi kalmıştır. Bu görevi, Liman Şirketi'nin Muamelat Şubesi, acentelerin personelini hizmetine alarak gerçekleştirecektir. Acentelere göre seksiyonlara ayrılmış Türk Liman Şirketi'nin şefleri yabancılardan ve Türk olmayanlardandır. Şef yardımcıları ise, Türklerdendir. Bu durum zamanla değiştirilecektir.

Şirket böylece, eski düzeni pek değiştirmeden işe başlamıştır. Gerçekten bir liman şirketi haline gelebilmesi, mavnalar satın alabilmesi için paraya ihtiyacı vardır. Şirketin ortağı Mavnacılar Şirketi ise, buna karşıdır. Hatta Mavnacılar Şirketi Başkanı Yakup Bey, Bahri Muamelat Şirketi grubunu tasfiye hazırlığı içindedir. İsmet Paşa'nın arzusuyla Liman Şirketi İdare Meclisi'ne alınan iki kişi ile İdare Meclisi Başkanı Seyr-i Sefain Umum Müdürü Sadullah Beyi Mavnacılar Şirketi müşavirliğine alarak, Yakup Bey, durumunu kuvvetlendirmiştir. Bu grup, İdare Meclisi'nde, "Şirketin mali vaziyeti müsait olmadığından hiçbir mavna ve vasıta alınmaması, mavna ve vasıta ihtiyacının Mavnacılar Şirketi'nden sağlanması" yolunda karar aldırmıştır. Fakat Genel Müdür, para bulup mavnaları satın alma çabasındadır. Para bulma hikâyesi de, ilgi çekicidir. Ortakların hiçbiri taahhüt ettikleri parayı ödemeye yanaşmamaktadır. Maliye Vekaleti de müthiş para sıkıntısı içindedir. Yalnızca Maliye Bakanı Hasan Saka'dan iki tezkere sağlanmıştır. Tezkerelerden birinde İzmir Liman Şirketi'nden 100 bin liranın İstanbul Liman Şirketi

hesabına geçirilmek üzere Tayyare Cemiyeti'ne ödenmesi, ikincisinde İzmir Liman Şirketi'nden gelecek 100 bin liraya karşılık olmak üzere, Tayyare Cemiyeti'nin İstanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira vermesi yazılıdır. Bu tezkerelere dayanarak, Tayyare Cemiyeti Başkanı ve İzmir Liman Şirketi İdare Meclisi üyesi Fuat Bulca, İstanbul Liman Şirketi'ne 100 bin lira ödemiştir. Ne var ki, İzmir Liman Şirketi, İstanbul'a 100 bin lira vermeyi reddetmiştir. Tayyare Cemiyeti, Maliye'ye olan 100 bin lira borcuna karşılık tutarak, kendi parasını kurtarmıştır. Parayı neticede Maliye ödemiştir. İstanbul Liman Şirketi, bu para karşılığında, Maliye'ye 100 bin liralık hisse senedi göndermiş, fakat senetler bir köşede unutulmuştur. Liman Şirketi, bu hisse senetlerine düşen kârı, kendi işinde kullanacaktır. Maliye, yıllardan sonra, 100 bin lira açığı olduğunu fark edecektir! Tezkere işini hatırlayan bir memurun uyarmasıyla, yeni bakan Abdülhalik Renda, ödünç verildiğini iddia ettiği 100 bin lirayı Liman Şirketi'nden isteyecektir. Halbuki para, bir imza karşılığında bile verilmiş değildir. Paranın alınamayacağını görünce, Maliye, 100 bin liralık ortaklığı istemeye istemeye kabullenecektir.

Liman Şirketi'nin kredi sağlayışının hikâyesi de ilgi çekicidir: Karadeniz Boğazı'nın her iki kıyısında kazaya uğrayan gemilerdeki insanları kurtarmak maksadıyla kurulu Tahlisiye İdaresi, Lozan'dan sonra İngilizlerden bize devredilmiştir. Ticaret Vekaleti'ne bağlı, İdare Meclisi tarafından yönetilen bir teşekkül olmuştur. Bu teşekkül, Boğaz'dan gelip geçen gemilerden bir resim almaktadır. Geliri giderini aştığı için, elinde para vardır. Tahlisiye İdaresi'nin birikmiş 150 bin lirası, yüzde 1,5 faizle Osmanlı Bankası'nda yatmaktadır. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey ise, kendisinin kurduğu Sanayi ve Maadin Bankası'na para bulamadığı için üzüntüdedir. Bakanın, kendisine bağlı idarenin parasının devletin bankasında değil de, Osmanlı Bankası'nda yattığından haberi yoktur! Yalnız Tahlisiye İdaresi'nde İdare Meclisi üyesi olan Liman Genel Müdürü Başar, meselenin farkındadır. Bu paranın bir kısmının yüzde 6 faizle Liman Şirketi'ne kredi olarak verilmesine karşılık, Başar, paranın Osmanlı Bankası'ndan alınıp Sanayi ve Maadin Bankası'na yatırılmasını sağlar.

Liman Şirketi Genel Müdürü, bu paralarla, İdare Meclisi kararına rağmen, mavna satın almaya koyulur. İdare Meclisi'ndeki "mavnacılar grubu" beşe karşı dört oyla Genel Müdürü düşürür. Bahri Muamelat Grubu derhal istifa ederek, karar alma nisabının olmadığını ileri sürer ve İdare Meclisi kararını hükümsüz sayar. İsmet Paşa'nın isteğiyle İzmir limanına ilaveten İstanbul Liman Şirketi İdare Meclisi Başkanlığına getirilen Dr. Hulusi Alataş'ın tavsiyesiyle, Genel Müdür işin başında kalır. Mavnacılar, büyük bir grev yaparlar; grev, mavnacıların yenilgisiyle

sonuçlanır. Bundan sonra Genel Müdürün kendi deyimiyle, İstanbul liman işlerinin başında "Prens Hayatı" başlar. Genel Müdür, "Limanda –hele o sıralarda– akıllı bir adam için, suistimal yaparak filan değil, namuslu kalarak yapacağı kombinezonlarla zengin, hem de çok zengin olabileceği birçok yollar vardı ve bu yolları bana gösteren nüfuzlu, ya da becerikli kimseler eksik değildi" demektedir.

Devlet eliyle fert zengin etmenin tipik örneklerinden olan İstanbul, İzmir ve öteki liman şirketleri, 18. 6. 1934 tarihli kanundan sonra, devlete geçecektir. Serbest Fırka, genellikle inhisarları ve liman inhisarlarını eleştirecektir. Fethi Okyar, 2 Ekim 1930 günü Meclis'te, liman inhisarlarının devlet sermayesiyle, fakat özel kişilerin yönetiminde çalıştığını belirttikten sonra, "Devletçilik, devlet sermayesini hususi adamlar vasıtasıyla işletmek ve umumi hizmetleri hususi adamlara bırakmak suretinde tecelli ediyor" demektedir.

BİR SİGORTACILIK HİKÂYESİ

İlgi çekici ve hayli gürültü koparan bir inhisar tipi, reasürans inhisarıdır. Reasürans inhisarı, Pios adlı bir Levantenin çabalarıyla gerçekleşmiştir. 1918 yılında Union de Paris, Türk kanunlarına uygun olarak İttihad-ı Milli Şirketi'ni kurmuştur. İttihad-ı Milli'nin başında Pios vardır, Hasan Saka bu şirketle ilgilidir. 1925 yılında İttihad-ı Milli, İş Bankası ile birlikte, Anadolu Sigorta Şirketi'ni teşkil etmiştir. Bu şirketin, şartlar eşit olduğu takdirde devlet sigortalarının tercihan ona verilmesi gibi önemli bir imtiyazı vardır. Şirketin Genel Müdürü, Bayar'ın oğludur.

İş Bankası ile yakın ilişkiler kuran ve Celal Bayar'ın oğlunu müdür yapan Pios, bu yoldan reasürans inhisarı projesini gerçekleştirecektir. Pios'un her kapıya başvurduğu, İstanbul Liman Şirketi Genel Müdürünün şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "İstanbul limanında sigorta soygunculuğu yapan büyük bir şebeke yakalamıştık. İngiliz Lloyd'u, İstanbul için yüklenen malların sigorta permilerine yüzde 40 zam yapmıştı. Sebep de bu limanda inhisar kurulduktan sonra çok avarya olduğuydu. Bu haber İngiliz gazetelerinde çıktığı gibi, ajanslar vasıtasıyla da bütün dünyada yayınlanmıştı. Biz avaryanın (yani limanda malların uğradığı hasarın) tersine azaldığını iddia etmekteydik. Hemen Londra'da Lloyd ile temasa geçtik ve sigortalarca ödenmiş avaryalara ait bir iki vesikanın bize yollanmasını istedik. Bir Londra gazetesine de (hatırımda yanlış kalmamışsa Manchester Guardian) İngilizce bir mektup yollayarak İstanbul limanında inhisarın kurulmasından sonra avarya olaylarının azaldığını, Lloyd'un bu kararına hayret ettiğimizi ve ondan izahat

istediğimizi bildirdik. Bu gazete, mektubumuzu aynen yayınladı. Lloyd bize bir avarya işinin fotokopisini yolladı. Mal yüklü bir mavna suların akıntısıyla, köprü gözüne çarpmış, mallar deniz suyuyla hasara uğramıştı. Hadise, mavna kaptanının Beyoğlu Dördüncü Noterliği'nde tespit edilmiş ifadesiyle sabitti. Böyle belgelere Pruva de Fortuna deniyordu. Bu, bir düzmece olaydı. Mavna bizimdi, kaptan dediği de bizim mavnacımızdı. Adamı kandırmışlar, eline kırk elli lira sıkıştırmışlar, imza attırmışlardı. İşi tahkik edince, bilhassa Beyoğlu Dördüncü Noteri'nde (o zaman noter, şair merhum Mithat Cemal Bey idi) böyle yüzlerce Pruva de Fortuna hazırlandığı meydana çıktı. Günlerce gazetelerde manşetleri işgal eden bu skandal üzerine hem İngiliz Lloyd'una, hem de Avrupa'daki büyük sigorta ve reasürans şirketlerine birer sirküler yollayarak İstanbul limanında bütün vasıtaların Liman İnhisarı'na ait olduğunu ve avarya belgesi verecek tek yetkili makamın da bu şirket olduğunu bildirdik.

1927'lerde olan bu hadise, sigorta dalaverecilerinin çanına ot tıkamıştı. İşte o sıralarda İstanbul'un en güçlü kuvvetli sigortacısı Union ve İttihad-ı Milli Şirketlerinin müdürü meşhur Pios, benimle temas etti. Yazıhaneme geldi ve beni evinde güzel eşinin bulunduğu bir ziyafete de çağırdı. Pios beni tebrik ediyordu. Limanda bir surveillance bürosu ve aynı zamanda memlekette bir reasürans şirketi kurmak için yardımımı istiyordu.

Bende akıl ne gezer! Yalnız akıl değil, bilgi ve tecrübe de yok. Sigorta nedir? Böyle bir işe karışsam ne olur? Mutlaka ucunda bir dalavere vardır. Soğuk mu davrandım, bir şey becerecek adam olmadığımı mı anladı, her ne hal ise Pios benim peşimi bıraktı. Aradan seneler geçtikten sonra bu işin Celal Bey'in Umum Müdür olduğu İş Bankası ile tahakkuk ettiğini gördüm ve ben de Milli Reasürans'ta ilk idare meclisi azası olarak bir süre bulundum."

Reasürans işi hakkında Falih Rıfkı Atay ise şu ifşaatta bulunmaktadır: "Bu fikri İstanbul sigorta kumpanyalarından birinin Levanten müdürü icat etti. Atatürk'ün kalp rahatsızlığından şüphe edilerek perhize girdiği zamanlarda idi. Arkadaşları iki cepheye bölünmüşlerdi. Böyle bir inhisarcılığa mani olmak isteyenler, bütün delillerini kullanmakta idiler. Hükümette de banka nüfuzculuğuna (İş Bankası) karşı mukavemet belirmişti. İmtiyaz davası bütün bir mevsim geri kaldı. Fakat nihayet teşebbüse önayak olanlar muvaffak oldular. Hiç unutmam, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesindeki odamda oturuyordum. Başyazarlardan ve banka idare meclisi reisi Siirt Milletvekili Mahmut, yanımdaki odada çalışırdı. Arada kapı yoktu. Birlikte konuşurken İstanbullu sigorta müdürünün geldiğini haber verdiler. Pek neşeli müdür, Mahmut'un masası üzerine üç zarf bıraktı:

– Bu zat-ı âlinizin.. Bu xxx Beyefendi'nin, bu da xxx Beyefendi'nin... dedi.

Bu zarflar hisse senedi dolu idi. Bahsettiğim sigorta müdürü, elde ettiği başarıdan sonra, servet ve sâmânını toplayarak Fransa'ya gitti. Cote d'Azure'de yerleşti."[145]

Aslında, reasürans işi, olumlu bir teşebbüstür. Yerli yabancı sigorta şirketleri, kendileri pek az riziko yüklenip, rizikoları büyük yabancı sigorta şirketlerine devretmektedirler. Yani bunlar, âciz bir komisyoncudan başka bir şey değillerdir. Nitekim o tarihlerde sigorta yüzünden her yıl net 4 milyon lira dışarıya transfer edilmektedir. Sigorta şirketlerinin yüklendikleri rizikoyu dışarıya aktarmayıp içeride sigortanın sigortasını yapan bir reasürans şirketine aktarmaları, hiç şüphesiz, yararlıdır. Bu anlamda Pios'un himmetiyle kurulan Reasürans Şirketi, bir hizmet yapmıştır. Ne var ki, bu, acayip bir kuruluştur. İş Bankası'nın nüfuzuna dayanılarak, önce 1160 sayılı Mükerrer Sigorta (reasürans) İnhisarı Kanunu çıkarılmıştır. Kanuna göre, Türkiye'de sigorta işleri yapan yerli ve yabancı şirketler, reasüransa verdikleri sigorta miktarının belli bir kısmını içeride sigorta ettirmek zorundadırlar. Bu zorunlu reasürans işini Hükümet, bir devlet kuruluşuna verebilirdi. Fakat kanun, bunun özel bir anonim şirkete verileceğini belirtmiştir. Kanunun 4. maddesine göre, devletin kurduğu reasürans inhisarının işletilmesi 25 yıl süreyle, yüzde 60 hissesi Türklerin elinde bulunan ve yalnızca reasürans ile uğraşacak olan 1 milyon sermayeli bir anonim şirkete bırakılacaktır.

İş Bankası, hazır bir elbise gibi bu maddeyi giyinmiş olarak, Ticaret Bakanlığı ile 26 Mart 1929 tarihinde bir sözleşme imzalamıştır. Sözleşmeye göre, İş Bankası, kanunda öngörülen şartlara uygun, 1 milyon lira sermayeli bir "Milli Reasürans T. A. Ş." kuracaktır. Bu şirket, her cins sigorta için 15 yıl süreyle reasürans inhisarına sahip olacaktır. Sigorta şirketleri, Türkiye'de aktedecekleri her çeşit sigorta miktarının yüzde 50'sini reasüransa vermekle yükümlüdürler. Milli Reasürans İnhisarı, her yıl 200 bin lira Hazine'ye ve bu inhisarı sağlayıp da kendisine devreden İş Bankası'na azami 100 bin lira ödeyecektir. İmtiyazı uzatıldığı için halen de faaliyet gösteren bu şirket, herhangi bir sigorta şirketi gibi hareket etmek zorunda olduğu için, reasürans yoluyla yüklendiği rizikoların büyük kısmını, dışarıdaki büyük sigorta şirketlerine aktarmak zorunda kalmıştır. Böylece reasüranstan beklenen fayda, geniş ölçüde azalmıştır. Nitekim 1966 yılında dahi Türkiye, reasürans işi, özel şirket halinde yarım bir teşebbüs olarak bırakıldığı için, dışarıya sigorta yüzünden net 25 milyon lira ödemiştir. Bu miktar, yıldan yıla artma istidadı göstermektedir. Her halükârda, inhisarın İş Bankası'na

verilmesi, İş Bankası'nın da kurduğu "inhisar anonim şirketinden bir baç alması, nüfuz ticaretinden başka bir anlam taşımamaktadır. Nitekim Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1966 tarihli "Türkiye'de Sigorta Sorunu" adlı araştırması, bu anormal duruma dikkati çekmektedir: "Devletin inhisar hakkını kendi kullanması veya bu inhisar neticesinde ortaya çıkan imkânlardan kamunun yararlanması en makul şekilken mevcut düzende devletin inhisar hakkını 200 bin liraya özel hukuk hükümlerine tabi bir bankaya satması, o bankanın da inhisarın işletmesini 100 bin liraya bir şirkete devretmesini uygun mütalaa etmeye imkân yoktur."[146]

KİBRİT TEKELİ VE ÖTEKİLER

Başka bir dikkat çekici inhisar, Kibrit-Çakmak İnhisarı'dır. 1929 tarihli 1503 sayılı kanunla kibrit, çakmak ve suni çakmaktaşları imal, ithal ve satışı, devlet tekeline alınmıştır. 1930 yılında 1722 sayılı kanun ile, kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi, bir Amerikan şirketine devredilmiştir. 25 yıllık süreyle işletme imtiyazı elde eden The American-Turkish Investment Corporation, buna karşılık Türk Hükümetine yüzde 6,5 faiz ve 25 yıl vadeyle bir kredi açmaktadır. Daha önce kibrit işinin başında bulunan Cemal Hüsnü Taray'ın bize söylediklerine göre, kibrit işi, ilkin Chester Emin'in aracılığıyla Belçikalı De Bodt firmasına verilmiştir. Şirket, kibrit fabrikası yapacak, fabrika yapılana kadar kibrit ithali işini yürütecektir. Yapılan fabrika çökmüş, Belçika şirketi, kibrit fabrikası kurmaya istekli görünmemiştir. Bu şirketin hisseleri, kibrit tröstüne intikal etmiştir. Taray'a göre, Amerikan şirketi biçiminde ortaya çıkan şirket, her şeyden önce kibrit ithalini sürdürmeye heveslidir ve fabrika kurmaya karşıdır. Şirket, gene Taray'a göre, "20 milyon dolar kredi verelim, fakat fabrika yapmayalım" demiştir. Şirkete "10 milyon dolar alalım, fakat fabrika yapılsın" cevabı verilmiştir. Amerikan şirketinin kibrit tekeline, imtiyaz süresi dolmadan son verilmiştir.

Bunun gibi, belli kişiler yararına işleyen şeker ticareti inhisar altındadır. Petrol ve benzin ithali, bir kanunla devlet tekeline alındıktan sonra, bunun yürütülmesi Amerikan şirketi Standart Oil Kumpanyası'na bırakılmıştır. 1926 yılında, ispirto ve her çeşit alkollü içki imal ve ithali devlet tekeline alınmıştır, fakat bu iş bir Polonya şirketine devredilmiştir. Polonya şirketinin tekeli, 1927 yılında kaldırılmıştır. 1925 tarihli barut ve patlayıcı maddeler inhisarıyla ilgili kanuna göre çıkartılan talimatnamede de aynı espri hâkimdir. Talimatnameye göre, patlayıcı maddeler inhisarı, bir anonim şirkete ihale olunacaktır. Ancak inhisarı devralan şirket, Hükümetin uygun göreceği yerlerde, en geç üç yıl içinde imalata

geçecektir. Bu yoldan kurulacak tesisleri şirket, 30 yıl içinde işler halde Hazine'ye devredecektir. Görüldüğü gibi, bir yandan kârlı ve önemli gözüken alanlar devlet tekeline alınmaktadır, ama öte yandan bunlar, yerli ve yabancı özel şirketlerin eline bırakılmaktadır.

Bunun içindir ki, Ortodoks bir liberalizm anlayışından hareket eden Serbest Fırka, devlet eliyle fert zengin edilmesine yol açan bu tekel uygulamasını, belli başlı muhalefet konularından biri yapmıştır. Görünüşte, Fethi Okyar gibi Celal Bayar da "liberalizm"den yanadır. Ama Bayar'ın "gerçekçi" liberalizmi, devlet nüfuzu ve olanaklarıyla kapitalist imaline yönelmiştir. Yani aslında, Bayar'ın liberalizmi, liberalizmin karşıtıdır. Devlet nüfuz ve olanaklarıyla kapitalist imaline cephe alan Serbest Fırka liberalizmi ise, hayalci olmakla birlikte, gerçek liberalizmdir. Bunun içindir ki, Fethi Okyar, devlet sermayesiyle kurulan inhisarlara ve devlet teşebbüslerine özel sermayenin ortak edilmesini ve bunun sonucunda "aslan payı"nı özel kişilerin almasını eleştirmiştir. Serbest Fırka lideri, İzmir'de verdiği nutukta şöyle demektedir: "Fırkamız, inhisarlardan halkın zararına ceplerini doldurmak isteyenlerin gayri meşru hareketlerine karşıdır. Devlet Hazinesi, Liman İnhisarı'nın tesisi için fedakârlık etmiş olduğu halde, inhisardan hasıl olan fayda tamamen hususi şahıslara terk edilmiştir. Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın şikâyet etmesi, fırkamızı bununla iştigale sevk etmiştir."

Başbakan İsmet Paşa dahi, inhisar uygulamasından hayli tedirgindir. Serbest Fırka'nın kuruluşundan daha iki yıl önce, İsmet Paşa, Meclis'te Devlet Hazinesi'ni özel kişiler yararına –ve özellikle inhisarları kullanarak– istismar etmek isteyen eğilimin bir tehlike arz ettiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, şöyle demektedir: "Hazine'den, hususi ihtiyaçlar için muavenet taleplerine karşı koymak mecburiyetindeyiz. Devlet Hazinesi'ni, gerek doğrudan doğruya, gerek inhisarlar ile bilvasıta mal satın alan bir hayrat ocağı sanmak, mücadele edilmek lazım gelen bir zihniyettir."[147] Fakat İsmet Paşa'nın mücadelesine rağmen, genç Cumhuriyet, bu yollardan daha çok ticarete ve taahhüt işlerine yönelmiş bir hayli işadamı imâl edecektir.

İNSANLAR PARA İSTİYOR, PARA...

Yabancı tekeller ile onların yerli mümessillerinin, İstanbul'daki imtiyazlı yabancı şirketler ile yerli temsilcilerinin pusuda bekledikleri bir ortamda girişilen devlet eliyle müteşebbis yaratma çabası, Ankara'nın havasını çabucak değiştirecek ve politikacıların çoğu, politik nüfuzlarına dayanarak zenginleşme ateşine yakalanacaklardır. Bir yanda Gazi, parti

ve bürokrasinin ülkücü ve milliyetçi kanadıyla el ele vererek büyük reform atılımlarını gerçekleştirirken, öte yanda birtakım nüfuzlu milletvekilleri, yabancı firmalar hizmetinde, komisyon peşinde koşacaklardır.

Hasan Rıza Soyak'ın deyimiyle, "O yıllarda birçok insan, nasıl ve ne yoldan olursa olsun, servet sahibi olmak hevesine düşmüşlerdi." Atatürk'ün çevresindeki genç yazarlar, Kurtuluş Savaşı Ankara'sının devrimci sadeliği ve heyecanıyla tezat teşkil eden bu değişiklikten çeşitli yazılarında acı acı yakınmışlardır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, şunları söylemektedir: "O sıralarda bence bu hadiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü milli mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya başlamasıydı. Bunların kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi azalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de her türlü şekillerde komisyonculuk peşine düşmüş bulunuyordu."[148]

Falih Rıfkı, o günlerin zenginleşme havasını, şu sözlerle yansıtmaktadır: "İttihat ve Terakki devrindeki nüfuz kazançlarına hasret çeken veya Kuvâ-yı Milliye'nin çetecilik günlerinde vurgun ve yağma zevki tatmış olanlar, Gazi'nin yanında ve Meclis'te idi. Birçoklarının inkılap, umurlarında bile olmadığını biliyordu. Milletvekilliği de, boğaz tokluğu geçime yeter yetmez maaşlı bir vazife idi. İşleri yalnız idealist taraftan görenler, yeni bir Batı Türkiyesi'nin ve bu Türkiye içinde yeni bir topluluğun kuruluş savaşına katılmanın şevki yanında her şeyi unutuyorlardı. Bu heyecanı duymayanların hatırladıkları tek şey nüfuzlarını satmaktan ibaretti. Para kazanmak için tek sermayeleri de nüfuzları idi."

"Bir aralık vaktiyle orduda politikacılık eden ve Gazi'nin hiç sevmediği bir eski subay Ankara sokaklarında görünmüştü. Gazi:

— Ne işi var bu adamın Ankara'da? diye şüpheye düşmüştü.

Komisyonculuk için dolaştığı söylenmesi üzerine, bazıları:

— Davanın bütün zahmetini biz çekeceğiz, parasını onlar mı kazanacaklar? diye söylenmişlerdi.

Eğer devlette bir iş görülecekse ve bu işten bir komisyon alınacaksa, Gazi'nin yakınları ve tanıdıkları dururken, bu kazanç neden kendisinin de, rejimin de düşmanı olanlara kaptırılmalı idi?"[149]

Bu zihniyettekiler, vatana hizmetlerine mükâfat olarak, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya 1 milyon lira verilmesi için kanun teklifi hazırlamışlar ve hayli imza toplamışlardır. Teşebbüs, "Ne küstahlık!" diyen Gazi'nin, kanun teklifini buldurup yırtmasıyla önlenmiştir. Ama müthiş bir para sıkıntısı çekildiği ve bütçenin çok fakir olduğu bir sırada dahi, milletvekili ve memur maaşlarında önemli artışlar yapılması önlenememiştir. Ahmet Ağaoğlu, bu konuda İsmet Paşa'ya şu soruyu yönelttiğini anlatır:

"Barem Kanunu münasebetiyle söz aldım, söyledim, başıma gelenleri biliyorsunuz. Halbuki bu kanun, bu memleketin maliyesini ve iktisadiyatını altüst etti ve edecektir. On dakikanın içinde memleketin üzerine 12 milyonluk, altından çıkılmaz bir yük yüklendi. Biz mebuslar dört yüz alıyorduk ve gayet memnunduk. Neden beş yüz liraya çıkarmak lüzumu hasıl oldu? Neden on dakika vekalette bulunmuş olan birisi, velev arkasında on dakika devlet hizmeti bulunsa bile, ayda yüz elli liraya kadar hiçbir memleketin tahammül edemeyeceği bir tekaüdiye alsın? Neden mebusların mebusluk müddetlerinin memuriyet gibi telakki edilmesi – ki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na tamamen muhaliftir– yetmiyormuş gibi bir de onların mebusluk tahsisatı üzerinden tekaüdiye verilmesi esası kabul edildi?

Başvekilin dudakları yine tebessüm içinde, fakat gözleri diri bir hakaret ifade ediyor:

— Ahmet Bey, dedi, siz hülyaperver bir idealistsiniz. Hayattan haberiniz yoktur. İnsanlar para istiyorlar, para... Ve siyasi adamlar, insanların bu isteklerini nazara almak ıztırarındadırlar. Siz bunu anlayamazsınız!"[150]

Rejimin dayandığı güçler içindeki bu zenginleşme ve para kazanma isteği, yabancı şirketler ile İstanbul ve İzmir kompradorlarının işine yarayacaktır. Bunlar işlerini yürütmek için nüfuzlu politikacılar kiralamaya koyulacaklardır. Falih Rıfkı'nın sözleriyle, "İlk aferizm fesadı Ankara'da iş takip etmeye gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam ya zayıf bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlularla ortak olacaktı, yahut kazancından olacaktı. Türk olmayanlar bir Ankaralı maske edinmek zorunda idiler. Birkaç misal süratle şu fikrin yayılmasına sebep olmuştur: Ankara'da ancak nüfuzlu milletvekilleri vasıtasıyla iş çıkarılabilir.

Bir gün *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek Sefiri beni görmeye geldi. Biraz hoşbeşten sonra dedi ki:

– Bizim Skoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye Mümessili Sabur Sami Bey'dir. Bize söylediklerine göre, kendisinin siyasi nüfuzu olmadığı için firmanın işlerini yürütemeyecektir. Onun yerine siyasi nüfuz sahibi bir kimsenin bulunmasını bana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazi'nin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?"[151]

Yabancı firmalar, Türkiye'ye yerleşmiş imtiyazlı şirketler ve İstanbul'daki azınlıklar, yeni rejimin saflarında nüfuzlu temsilciler bulmakta güçlük çekmeyeceklerdir. Cumhuriyet'in ilanından beş altı ay sonra patlak veren zengin Ermeniler skandalı, bunun örneklerinden biridir.

Anadolu'nun zaferi üzerine İstanbul'dan kaçan zengin azınlıklar, geride bıraktıkları mallarını kurtarma çabasındadırlar. Firarilerden bir kısmı, yeni rejimin saflarından destekler sağlayarak İstanbul'a dönmüşlerdir. Mesela kaçışından sonra taşınır malları satılan, taşınmaz mallarına el konan Sebuhyan, böyle bir destek elde ederek İstanbul'a dönmüş, Tasfiye Komisyonu aleyhine dava açarak, mallarını kurtarmıştır. Sebuhyan davasının avukatlığını alan mebus Necmettin Molla'dır. Tipik bir Tanzimat Batıcısı olan Necmettin Molla için bu, "alelade bir dava"dır. Girişilen tahkikat, Sebuhyan gibi, Gerdanyan, Börekçiyan, Tahtaburunyan, Fesciyan, Kozmeto gibi birçok Ermeni zenginiinin benzer yollara başvurduğunu göstermiştir. Tahkikat raporunda, Kılıç Ali, Necmettin Molla, Rize Meb'usu Rauf Bey gibi politikacıların adları geçmektedir. Mesele, Dahiliye Vekili Ferit Bey'in istifasıyla kapanmıştır.

Büyük gürültüler kopmasına yol açan eski İstiklal Mahkemesi Başkanı ve İş Bankası İdare Meclisi üyesi Bahriye Vekili İhsan Bey'in yolsuzluk meselesi, aynı cinsten bir hikâyedir. Eski Topçu Binbaşısı İhsan Bey –ki Mütareke yıllarında ticaretle uğraşmıştır–, Zafer'den sonra kendisi gibi İş Bankası İdare Meclisi üyesi olan Ertuğrul (Bilecik) mebusu Dr. Fikret ve Enver Paşa'nın eski eniştesi Nazım Bey, aralarında bir adi şirket kurmuşlar ve para kazanmayı kararlaştırmışlardır. "Havuz-Yavuz" meselesi Meclis'te tartışma konusu olunca, sabık Bahriye Vekiline neden ticaret işlerine girdiği, Meclis Komisyonu'nca sorulmuştur. Soru, İhsan Bey'i asabileştirmiş, "Bunu bana neden soruyorsunuz?" diye bağırmasına yol açmıştır. "Hepiniz, başta reisimiz olmak üzere, zenginleşmek lazımdır, demokrasi zenginliğe dayanır, demiyor muydunuz? Hepiniz aynı şekilde işlere girmediniz mi?"[152] Ne var ki, ticaret ve politikayı birlikte yürütmek isteyen bu kişiler, yabancı silah tekellerinin ağına düşmüşlerdir. Yabancı silah tekelleri, Bahriye'nin siparişlerini kazanmak amacıyla, İhsan Bey'in çevresini rüşvete boğmuşlardır. Divan-ı Âli'de İhsan Bey'in ortağı, İş Bankası İdare Meclisi üyesi Dr. Fikret Bey, 55 bin lira komisyon aldığını açıklamıştır. Divan-ı Âli'de, nüfuzlu Bilecik Milletvekili ile Reis arasında geçen konuşma şöyledir:

"Reis – Siz komisyon aldınız mı?

Fikret Bey – Evet, 55 bin lira aldım. Komisyon 210 bin lira tutuyordu. Bu işi sonuna kadar takip ettik. Teklifleri Histman veriyor. Halil Kâmil Bey refakat ediyordu. Komisyonu aldıktan sonra kendisine bin beş lira verdim.

Reis – Mayın fabrikasını siz mi teklif ettiniz, yoksa Vekalet mi teklif etti?

Fikret Bey – Şirket teklif etti.

Reis – Komisyon ne surette alındı?

Fikret Bey – Mukavelenin akdini müteakip bendenizin hissesini vereceklerdi. Histman'a dedim ki, benim hissemi gönderin, o da gönderdi. Nazım Bey'in hissesini ayrı gönderdi. Evvela Nazım Bey'e söyledim. O da bana 'taksit verildikçe komisyonumuzu alacağız, teamül böyledir' dedi.

Reis – Nazım Bey'e bir mektup vermişsiniz. Bunda 'Komisyonun yarısı bana ait, yarısı Nazım Bey'e aittir. Hissem olan 55 bin lirayı aldım' tarzında...

Fikret Bey – Evet efendim, şimdi hatırıma geldi..."[153]

Görüldüğü gibi, eski İstiklal Mahkemesi Başkanı ve Bahriye Bakanı İhsan Bey'in şirket kurduğu arkadaşları, yabancı firma komisyonculuğu peşindedirler. Nitekim Divan-ı Âli'de, Yavuz'un tamiri ile ilgili başka bir yabancı firmanın, Ankara'da nüfuzlu kimselere dağıtmak üzere birkaç yüz bin frank gönderdiği tespit edilmiştir.

Bu konuda başka bir örnek verelim: Lozan Antlaşması'ndan sonra, Liman İnhisarı'nın kurulmasıyla, Yeşilköy Feneri'nden Boğaz dışına kadar olan bölgede gemi kurtarma işleri, Liman Şirketi'nin tekeline geçmiş ve daha önce bu işi yapan Ocean Salvage ve Semperperatus adlı yabancı şirketlerin faaliyeti durmuş, gemileri atıl kalmıştır. Bunlar, gemilerini değerlendirme çabasındadırlar. Ocean Salvage'ın beyaz sakallı başkanı, genç ve güzel sekreteriyle Türkiye'ye gelmiş ve Liman şirketi yetkilileriyle temas kurmuştur. İstenilen, Liman Şirketi'nin gemi kurtarma inhisarından vazgeçmesidir. Liman Şirketi itiraz etmezse, onlar, işin gerisini Ankara'da tamamlayacaklardır. Liman Şirketi Genel Müdürü, Ocean Salvage'ın beyaz sakallı başkanının teklifini şöyle anlatmaktadır: "Yapacağım iş, gayet makul ve haklı gerekçeyle Şirketin gemi kurtarma inhisar hakkından vazgeçmesiydi. Buna benim muvafakat etmemi, itirazda bulunmamamı istiyordu. Gerekli teşebbüslerin hepsini onlar yapacaklardı. Üç adamları vardı: Biri Yusuf Kemal Tengirşenk, ikincisi aynı zamanda mebus Bahriyeli Hamdi Bey, üçüncüsü de Amiral Vasıf Paşa idi. Bunların üçü bir grup teşkil edeceklerdi. Beni de bir grup olarak kabul edeceklerdi. Üçüncü grup da Seyr-i Sefain idaresi (Devlet Denizyolları) olacaktı. Bu üç grupla, 'Gemi Kurtarma' adında bir limitet şirket kurulacak ve İngiliz tahlisiye gemileri, biçilecek bir bedelle bu şirkete satılacaktı. Gemiler için hiç peşin para verilmeyecek, bedelleri yapılacak işle karşılanacaktı. Hatta kurulacak şirketin masrafları için, İngiliz şirketi, Türk şirketine ödünç para verecekti.

Bu teklife göre, kurulacak şirketin üçte bir hissesi benim olacaktı. Şahsen gözükmek istemezsem, göstereceğim adamlar benim yerime geçeceklerdi. İnhisar kalkınca, tahlisiye işi serbest olacaksa da, Türk

bandıralı kurtarma gemileri ancak bu şirketin elinde bulunacağından fiili inhisar kurulmuş olacaktı.

Bu satırları yazarken, emsalsiz aptallığımı düşündükçe yüzüm kızarıyor. Neden 'evet' demedim bu işe? Bu, bir suistimal mi? Bir dalavere mi? Hayır, asla! Şirketimin bir beladan, bir yükten kurtarılması, sonra da bayrağımız altında memleketin tahlisiye gemilerine sahip olması, bizim elimizde kaybolan ve işletilemeyen bir döviz kaynağının değerlendirilmesi, Türk denizcilerine yeni bir iş bulunması, daha sayılmakla bitmeyecek faydaları var memlekete... Eh, bu arada ben de faydalanacakmışım! Ne çıkar bundan? Bal tutan parmağını yalar. Madem ki liman işinde tek söz sahibi benim, bu işin gerçekleşmesi için benim muvafakatim lazım, şu halde bana ayrılan üçte bir hisseyi almak hakkımdır, helaldir!...

Sayın okuyucum, bu lafları şimdi ediyorum. O zamanki kafam, düşüncem büsbütün başka. Hatta normal kafa ve düşünce ölçülerine hiç uymayacak şekilde... Ben, memleketimin, şirketimin menfaatlerini korumakla mükellefim! Kabotaj hakkı Türk bayrağına geçti diye muvazaa mı yapacağım? Neye bu İngilizler gemilerini parasız veriyorlar? Mutlaka altında bir dalavere, benim aklımın ermediği bir şey var! Sonra, açıkça dobra dobra kendimi ortaya atamayacak, akrabalarımdan, güvendiklerimden adam bulup şirkete sokacağım! Yani sahtekârlık yapacağım! Aynı zamanda tahlisiye işinden de şirketimi vazgeçireceğim. Daha geçen sene bir buğday gemisini boşaltmaktan 27 bin lira kazandık. Ne olacak limanda tahlisiye? İki büyük römorkörümüz olur, mütehassıs adamlar buluruz, yaparız bu işi...

Londra'dan gelen misafirimiz, memleketine umutsuz döndü. Fakat biraz sonra haber aldım ki, bana teklif edilen Gemi Kurtarma Türk Limitet Şirketi kurulması için çalışmalar devam ediyor. Kaptan Riz'e (Denizcilik Bankası hizmetine giren bir İngiliz denizcisi) bundan memnun olduğumu söyledim. 'Bizim işimize de yarar, bizim başaramayacağımız gemi kurtarma işlerinde müteahhitimiz olarak şirketi çalıştırırız, hatta bir mukavele yaparız' dedim.

Şirket, yukarıda adlarını verdiğim sayın kimselerin iştirakiyle kuruldu ve hâlâ nasıl oldu hayretler içindeyim; en büyük hissedarımız Maliye'nin teklifiyle, Umumi Heyet karar verdi, gemi kurtarma inhisarından vazgeçtik. Denizbank'ın kurulmasından sonra sahiplerine (!) yüzbinlerce lira ödenerek devletleştirilen Gemi Kurtarma Türk Ltd. Şirketi'nin kuruluşu böyle oldu."[154]

Bu ortamda, yeni rejimin aleyhtar havasına rağmen, büyük şehirlere yerleşmiş imtiyazlı yabancı şirketler, işlerini yürütme olanağını bulmuşlar, Ankara'dan yüksek tarifeler elde etmişlerdir. *Türkiye İktisat*

Mecmuası'nın 23 Haziran 1923'te yazdığına göre, imtiyazlı şirketler mümessilleri Ankara'dan "ellerinde Milli Hükümetçe tasdik edilmiş zulüm fermanları, kanun çerçevesine bürünmüş haksızlık beratlarıyla döndüler. Gelişigüzel yükseltilmiş tarifeler tasdik edilmiş, hatta bazıları lüzumsuz olarak daha da yükseltilmişti. Bunların içinde bir telefon kumpanyası vardır ki, dünyanın hiçbir yerinde görülemeyen yüksek bir tarife uygulamak, müşterilerinden çeşitli adlarla tarife dışı para çırpmak vadisinde emsaline taş çıkartığı, Mütareke yıllarında santrallerinde Türkçe muhaberatı kaldırdığı, İslam memurlarını ezdiği ve başlarından feslerini bile attırdığı halde, Ankara'da muhtekirâne olan tarifesine şayan-ı hayret yeni bir zam yapmaya muvaffak oldu ve ayrıca bütün haksızlıklarını tasdik ettirdi. Elektrik şirketi, tonu 34 liradan kömür aldığı bahanesiyle çoğalttığı ücretlerini, kömürün tonu 15 liraya düştüğü halde aynen muhafaza etti ve bu tarifeyi Milli Hükümet'e tasdik ettirdi.

Anlaşılıyor ki, Ankara'da yapılan müzakereler, şirketlerin tam zaferiyle sonuçlandı."[155]

"Affairisme" denen bu salgına karşı İsmet Paşa, başından itibaren şiddetle karşı çıkmıştır. Başvekil, "siyaseti ticarete alet edenlere" imkân vermeyeceğini söylemektedir. İsmet Paşa'nın görüşü, "Bir iş ki kimse yapamaz, devlet yapar, bunu anlıyorum. Bir iş ki, hususi teşebbüs yapar, bunu da anlıyorum. Fakat devletin nüfuzunu kullanarak, şahıslar veya bankalar yapar, bunu anlamıyorum. Ben devletçilik denen şeyi anlarım, fakat dolapçılığı anlamam" biçimindedir.[156] Başvekilin Meclis koridorlarında "Hazine'yi soydurmayacağım, Hazine'yi soydurmayacağım" diye haykırdığı işitilmiştir. Ne var ki, alınan tedbirler, yüzeyde kalmaya mahkûmdur. Yakup Kadri'nin deyimi ile, "Alman tedbirler, ancak milletvekillerinin devlet sektöründeki mali ve sınai müesseselerde idare meclisi azası olmaları yasağına inhisar etmişti. Diğer kazanç yolları ise, eskisi gibi açıkta durmakta idi."[157] Devlet satın almalarında komisyonculuk usulünü kaldırma kararının alınması ise, 1939 yılını bulacaktır.

Bu tedbirler, alenen nüfuz ticareti yapılmasını önlemiş olabilir. Fakat nüfuz ticaretini kaldırmaya yeterli değildir. Meselenin özü şudur: Fethi Okyar ve Ahmet Ağaoğlu gibilerin istedikleri biçimde bir liberalizmin uygulanması gerçekten mümkün olsa, "affairisme" diye bir salgının ortaya çıkmayacağı açıktır. Bu takdirde, devlet, asayiş, adalet, savunma vb. gibi klasik görevlerle yetinecek, ekonomik alan tamamen müteşebbislerin elinde kalacaktır. Ne var ki, böyle bir liberalizm, milli bir kalkınma çabasından vazgeçmedikçe mümkün değildir. Buna ne yerli müteşebbis razıdır, ne de milli bir kalkınma özlemi çeken yeni rejim razıdır. Devlet, ister istemez, müdahale edecektir. Yerli yabancı kapitalistler, bu

müdahalelerin kendi çıkarlarını sağlayacak yönde olması için, her türlü kombinezona başvuracaklardır. İttihatçılar devrinde dikkati çeken, Ankara'da Zafer'den sonra nükseden ve bugün de sürüp giden "affairisme" salgını, bu durumun sonucudur.

Müteşebbislerin, devlet nüfuzunu kendi çıkarları uğruna seferber etme çabası, eğer şartlar elverişli olsaydı, sanayileşme yönünde kanalize edilebilirdi. Ne var ki, bunun için devletin, Japonya'da görüldüğü üzere, daha geniş iç ve dış olanaklara sahip bulunması, müdahaleciliğini artırması ve çok daha geniş ölçüde devletçilik yapması gerekliydi. Bu yapılamadığı ve ticari çıkarlar daha ağır bastığı için, "devlet eliyle fert zengin etme" politikası, sanayileşmeyi sağlayamayan kısır bir faaliyet olarak kalmıştır. Zenginleşme çabası, sanayiye değil, ticaret ve spekülasyona yönelmiştir.

ANKARA YAĞMA EDİLİYOR

En başta gelen spekülasyon konularından birini, arazi spekülasyonu teşkil etmiştir. Yepyeni bir şehir olarak kurulan Ankara, modern şehirciliğe mükemmel bir örnek sayılabilecekken, spekülasyon yüzünden, pahalı, israflı ve dertli bir şehir haline gelmiştir.

Spekülasyonu önlemek, yeni rejimin zenginleşme çabasındaki kadrolarına dur diyebilecek, demirden bir yönetimi gerektirmekteydi. Başka alanlarda gösterilen sertlik, bu konuda gösterilmemiştir. Ankara planını yapan şehirci Jansen, sormuştur: "Gazi Paşa'nın bir şehir planını uygulayabilecek kadar kuvvetli bir idaresi var mıdır?" Falih Rıfkı'ya göre, bu soru, "rahmetli lideri iyice kızdırmıştı. Nitekim sonraları, hiç kimsenin yapmak değil, yapılmasını hatırına getiremediklerini yaratan Atatürk'ün bir şehir planını uygulayabilecek kadar kuvvetli idaresi olmadığı anlaşılmıştır."[158]

Arsa spekülasyonunun hikâyesini, imar konusuyla yakından ilgilenmiş olan Falih Rıfkı'nın kaleminden dinleyelim: "Ankara'yı devlet bütçeden yapacaktı. Bu tabii bir göç masrafı idi. İlk akla gelen şey, Avrupa'dan bir Frenk şehirci çağırarak plan yaptırmak ve hükümetle dışarıdan gelen memurları yerleştirmekti. Gerçi bir aralık bir Alman geldi. Yenişehir'in çekirdeğini kurdu. Fakat bu da ancak çok parası olanların alabilecekleri bir pahalı evler mahallesi idi. Saraçoğlu apartmanları yapılıncaya kadar, az ve orta maaşlı memurlar, eski evlerde tahtakurulu birer odaya sığınmışlardır. Bir matematik hocasının böyle bir odada iki çocuğu, karısı ve kaynanasıyla oturduğunu biliyorum. Halbuki yeni Ankara köşkler ve apartmanlarla hemen hemen donanmıştı. Ankara Belediyesi'nin emrine

vermek üzere, Yenişehir tarafında geniş topraklar aldığımız vakit, kanuna bir tek madde koymayı hatıra getirmemiştik: 'Bu arsalar bina yaptıracak olanlara, yaptıracakları binaya lazım olduğu kadar ve alındığı yıl kullanılmak şartıyla satılacaktır.'

Bir küçük madde daha unutmuştuk: 'Ankara emval-i metrukesi ve hazine topraklan, Ankara İmar Sandığı'na sermaye olarak ayrılacaktır.'

Çünkü hemen spekülasyona dalmıştık. Herkes saklayıp ileride satmak üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir imarlarının başlıca düşmanı spekülasyon olduğunu düşünecek halde bile değildik."

"Birçok arsalar spekülasyoncuların eline geçmişti. Bunlar en başta devlet dairelerinin bir mahallede toplanmak fikrine karşı koydular. Çünkü Ankara'da nüfuz ticaretinin ilk kaynağı, mesela Cebeci'de ucuz bir arsa almak ve Maarif Vekiline Konservatuvarı orada yapmaya karar verdirerek arsasını ona satmaktı. Jansen Planı, devlet dairelerini Atatürk Bulvarı üzerindeki bugünkü yerine topluyor ve hemen yakınında da üç bin memur meskeni için de arsalar ayırıyordu. En son bina Büyük Millet Meclisi olacaktı. Devlet daireleri ile, üç bin memur meskeninin yapılacağı bölgeyi kamulaştırmaya karar vermiştik. Başvekil İsmet Paşa:

– Bunun için yüz bin liradan fazla para veremem, dedi.

Devletimiz çok fakirdi. Hepsinin bu parayla alınabilmesi için cadde üstündeki arsaların metrekaresine bir lira koymak lazımdı. Öyle yaptık. Emniyet Anıtı'nın bulunduğu kısımda, Atatürk'ün yakın arkadaşları da arsalar edinmişlerdi. Hemen fiyata itiraz ettiler. Atatürk'e durumu izah ettik. Arkadaşlarını itiraz etmekten menetti. Böylece arka taraflara doğru, fiyat ine ine bütün sahayı 118 bin liraya devlete mal etmiş olacaktık. Bu sefer Meclis'teki spekülasyoncular:

– Devlet daireleri biraraya toplanamaz, bir hava hücumunda hepsi yıkılıp gider, diye kıyameti kopardılar. Yeni çıkan meseleyi de Atatürk'e götürdük.

– Hepsini ayrı ayrı müdafaa edeceğim yerde, bir arada müdafaa ederim, bundan ne çıkar? dedi. Son baltalama da suya düştü. Büyük Millet Meclisi'nin bugün yapılmakta olduğu toprakları almak için kamulaştırma masrafına 20 bin lira kadar bir şey eklemek lazımdı. Kabul etmediler:

– Biz Meclis'i oraya yaptırmayacağız, dediler.

Proje tatbik edilince, Millet Meclisi de nihayet orada yapılmak lazım gelmiştir. Fakat yıllar geçtiği için 20 bin lira yerine 2,5 milyon liradan fazla kamulaştırma parası harcanmıştır."

"Şehir planında evsiz fakirlere verilmek üzere bir ucuz arsalar bölgesi ayrılmıştı. Bu arsalar, her isteyene parasız da verilebilecek, fakat yapılanlar ufak kulübeler de olsa, bir mühendisin kontrolü altında

bulunacaktı. Tam merkezde mektep, çarşı ve dispanser gibi umumi tesisler için bir yer ayrılacaktı. Belediye bu vazifesini de bir yana bıraktı. Dışarıdan gelenler Ankara Kalesi etrafındaki sırtlarda ilk gecekonduları tecrübe ettiler. İmar Komisyonu yıkılma kararı verdi, vilayet ve belediye aldırış bile etmedi. Türkiye'de gecekondu faciası, işte o zamanlar Ankara Belediyesi'nin imar plancılığını bu türlü baltalamasından aldı yürüdü."

"Kusur halkta mı? Hayır, bizim şehir plancılığı anlayışımızda! Ankara Planı'nda, bu türlü fakir ve işçi evleri için ayrılan bölge, o vaktin ucuzluğu ile hemen hemen hiçe kamulaştırılacaktı ve arsa parası olmayan, çalışarak, didinerek bir yuva edinmek isteyenlere orada yer gösterilecekti, yapmadık."

"Bir gün imar mütehassısına, Atatürk'ün yakınlarından biri için yaptıracağı bir ev projesi getirmişlerdi. Mütehassıs Orley bana geldi:

– Çankaya'dan getirdikleri için tasdik ettim. Fakat bu sokağa dükkân yapılmayacak, dedi.

Atatürk meseleyi duyunca:

– Bizim için plan bozulmaz, hemen dükkânı hazfettiriniz, emrini vermişti.

O ev, şimdiki Mithatpaşa Caddesi'nde dükkânsız yapılmıştır.

Fakat bir İstanbul Milletvekili, garaj bahanesiyle aynı sokaklardan birinde dükkân kaçırdı. Bir başka milletvekili kat kaçırdı. Belediye göz yumdu. Ve tıpkı İstanbul'da spekülasyoncu ve arsa vurgunculannın Prost'a oynadığı oyunu, Ankara'da yabancı şehircilere oynadılar. Yerli imar, Orta Anadolu'da, hiç şüphesiz bugüne kadar harcadığımızdan daha az masrafla elde edeceğimiz, yeryüzünün en ileri şehri hayalini mahvetti.

Yerli imara yıllarca hâkim olanlardan biri, Ankara'ya on parasız gelmişti. Yüz binlerce lira kazandı ve parasını Amerika'ya aktardı. 1945'te New York'a gittiğim vakit, Ankara'daki ecnebi inşaatından çalan bir hırsız mühendisle, onun şirket kurmuş olduğunu öğrenmiştim.

Mesele basit değil midir? Bir dönüm içinde bir kır evi disiplinine göre bir metre arsa fiyatının bir lirada karar kıldığını düşünürseniz, aynı yerde bitişik ve dört katlı apartman sistemiyle bu fiyat, on liraya, yirmi liraya çıkar. Müsaadeyi verenler, spekülasyoncularla ortaktırlar. Onun için nerede arsacılar lehine bir plan değişikliği duyarsanız, hemen hırsızlığa hükmediniz.

Ankara'da milyonlar çalınmıştır. İstanbul'da milyonlar vurulmaktadır.

Sabit olmuştur ki, Mustafa Kemal, şapka ve Latin harfleri inkılaplarını başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir planını tatbik edebilecek kuvvette bir idare kuramamıştı."[159]

Prof. Fehmi Yavuz da, bu konuda aynı hükmü vermektedir: "Ankara imarı, arsa spekülasyonu bakımından ibretle takip edilecek misallerle doludur. İkinci Cihan Harbi'ne kadar Ankara'da gelişip serpilen spekülasyon hareketi, bu harp içinde ve onu takip eden senelerde yurdun her tarafına süratle yayılma istidadı göstermiş ve spekülasyon şampiyonluğu Ankara'dan İstanbul'a geçmiştir.

Kuvvetli el bakımından Prof. Jansen'in temennisi tahakkuk etmiş sayılır. Zira 1930'dan 1946 yılına kadar Ankara imarının sevk ve idaresi, gerek rejim, gerekse şahıslar itibariyle otoriter olmak vasfını tamamen haizdir. Fakat Ankara'da bu kuvveti temsil eden ve otoriteyi kullanan kimselerin büyük bir kısmı arsa spekülasyonuyla mücadele edecek yerde bilfiil spekülasyon yapmak suretiyle, onun tarafını tutmuştur. Bu yüzden kontrol altına alınması ve bertaraf edilmesi gereken spekülasyon hareketleri önüne geçilmez derecede kuvvetlenmiş ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi, her fırsattan faydalanarak yurdun diğer taraflarına da süratle yayılmıştır."[160]

1938 yılında Ankara İmar Hududu ile Belediye Hududu birleştirilerek, Ankara şehir arazisi 8 kat artırılmıştır. Prof. Yavuz'un verdiği rakamlara göre, Ankara'nın şehir alanı 165 kilometrekare, Paris'in 106 kilometrekare, Roma'nın 54,6 kilometrekaredir. Bu büyük genişlik, belediye hizmetlerini altından kalkılmaz ölçüde ağırlaştırırken, spekülasyon için tatlı bir kâr alanı teşkil etmektedir. Belediyeler, ellerindeki araziyi satarak, spekülasyonu beslemişlerdir. Dr. Ragıp Tüzün, Ankara Belediyesi'nin üç yıl önce metrekaresini 1 liradan satmış olduğu bir yeri, metrekaresi 100 liradan istimlak ettiğini yazmaktadır. Bu arsa spekülasyonu, bugün de korkunç bir biçimde sürüp gitmektedir. *Parselledim, satıyorum* kitabının yazarının belirttiğine göre, büyük şehirlerde arsaların fiyatı 1930 yılına nazaran 2 bin, 1950 fiyatlarına nazaran 100 ila 200 kat artış göstermiştir. 1949 yılında 2100 liraya alınan bir arsa, 1955'te 700 bin liraya el değiştirmiştir. İzmir'de Alsancak semtinde 1947 fiyatları 40 bin lira civarında iken, 1962'de 400-500 bin liraya fırlamıştır. 1956 yılında yalnız İstanbul'da 1 milyar liralık emlak alışverişi yapılmıştır. Bu yoldan sağlanan kazançlar, genellikle yatırımlara gitmediği gibi, yatırım fonlarının spekülasyona akmasına yol açmaktadır. Fakat bu arada arsa milyonerleri doğmaktadır. Büyük bankaların dahi, arsa spekülasyonuna yöneldiği görülmektedir.

Cumhuriyet'ten sonra yeni Ankara'da da arsa spekülasyonu, tüccarların ve hemen bütün politikacıların katıldığı kârlı bir faaliyet olmuştur. Bir yandan şehir arazisi parsellenip satılırken, öte yandan nüfuzlu çiftçiler, tarlalarını genişletmeye koyulmuşlardır. Boş kalan Rum ve

Ermeni çiftlikleri, çeşitli yollardan nüfuzlu çiftçilerin eline geçmiştir. Kadastrosu bulunmayan ve kimsenin arazisinin mülkiyetinden kesinlikle emin olmadığı bir ortamda, arazinin güçlü kişiler elinde toplanmaya yöneleceği açıktır. Bununla birlikte, tarımda kapitalizmin henüz pek az geliştiği Cumhuriyet sonrası yıllarında, tarım, pek kârlı bir faaliyet değildir. Bu alanda ortakçılık yoluyla ufak işletme hâkimdir. Bununla beraber, arazi mülkiyeti, büyük ve nüfuzlu çiftçiler elinde toplanma yolundadır. Şimdilik, tipik bir iki örnekle bunu belirtmeye çalışacağız: Adana eşrafından D. A., Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve Atatürk'ün güvenini kazanmıştır. O kadar ki, Adana'nın ileri gelenlerinden Sadık Paşa (Eliyeşil) ve kayınpederi Suphi Paşa, düşmanla işbirliği ettikleri şüphesi üzerine tevkif olunacaklarken, D. A.'nın bir sözüyle Atatürk onları serbest bıraktırmıştır. Milletvekili olan ve CHP Grup İdare Heyeti'ne seçilen bu nüfuzlu kişi, zaferden sonra arazisini genişletmeye koyulmuştur. Çukurova'daki kapitalist gelişmeye dair ilgi çekici bir araştırma yapan Doç. Mübeccel Kıray, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Yunusoğlu ve Sakız'da, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra toprağın az sayıda büyük çiftçi elinde toplandığı görülmüştür. Bölgede bugün en güçlü ve en büyük toprak sahibi D. A.'dır. Bu zat Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Adana civarında Dikili'deki arazisini satmış ve Sakız'da 3 bin dönüm ucuz arazi almıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında milliyetçilerin safına katılmış, bu sayede nüfuz kazanmış ve milletvekili olmuştur. Arazi iktisabında kritik dönem teşkil eden 1920 sonrası yıllarında D. A., bir çiftçi olarak, arazisini genişletmeye koyulmuştur. Politik gücü ve ilişkileri dolayısıyla, Ermenilerden devlete intikal eden iyi cins toprakları ele geçirmiş ve arazisini 11 bin dönüme çıkarmıştır. D. A., politik gücünden yararlanarak, bu arazinin tapusunu sağlamış ve Sakız ve Yunusoğlu köylerinde en büyük arazi sahibi haline gelmiştir. Bu arazi üzerine daha önce yerleşip toprağı işlemeye başlamış olan köylüler, mukavemet etmeden D. A.'nın mülkiyetini kabul etmişler ve ortakçı statüsüne rıza göstermişlerdir. Makineli tarımın genişlemesiyle, köylüler, ortakçılıktan ırgatlığa geçeceklerdir. Bugün büyük bir kapitalist çiftliğin sahibi olan D. A., İstanbul'da yaşamakta, arazisini kâhya eliyle işletmektedir."[161]

CHP İlçe Başkanı, DP Milletvekili ve AP İlçe Başkanı olan Kadirlili T. C.'nin hikâyesi şöyledir: T. C.'nin Vayvaylı köyü ve civarında 200 dönüm arazisi vardır. Arazi sazlık ve bataklıktır. T. C. buradaki köylüleri baskılarla uzaklaştırarak, arazisini genişletmeye koyulmuştur. Kadirlililer, 200 dönümün 8 bin dönüme çıktığını ileri sürmektedirler. T. C., 1932 yılında Kadirli'den sürülen ağalar arasındadır. Fakat bir süre sonra dönecek, İl Genel Meclisi üyesi ve CHP İlçe Başkanı olacaktır. Başkan, Vayvaylı

topraklarına hususi kadastro getirtecek, "tevsi-i hudut", "tahkim-i hudut" yaptırarak tapusunu sağlamlaştıracaktır. Bundan sonra 1950 seçimlerine bir ay kala CHP'den ayrılarak DP'yi kuracak ve milletvekili seçilecektir. 1951'de devlet fabrikalarının satışı sırasında, Sümerbank'a ait bir çeltik fabrikasını 300 bin liraya satın alacaktır. Ayrıca, geniş su arkları elde edecektir.

Bunlar, yüzlerce örnekten iki tanesidir. Kudretli kişiler, Padişahlık döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda da, devlet arazisini ele geçirecekler ve sonra bu araziyi sağlam tapuya bağlamaya çalışacaklardır. Bu kavga bugün de sürüp gitmekte ve büyük arazi sahipleri, bir iki yüz dönümlük tapularla binlerce dönüm araziyi kesinlikle mülkiyetlerine geçirmek için, çeşitli yollara başvurmaktadırlar. 1967 Bütçe görüşmelerinde, Karma Bütçe Komisyonu'nda açıklandığına göre, 66 dönümlük bir belgeyle 5200 dönümlük, 95 dönümlük bir belgeyle 8715 dönümlük, 26 dönümlük bir belgeyle 5412 dönümlük, 4 dönümlük bir belgeyle 5788 dönümlük, 50 dönümlük bir belgeyle 7185 dönümlük, 5 dönümlük bir belgeyle 14971 dönümlük geniş işletmelere sahip çıkan büyük çiftçiler vardır.

CUMHURİYET BURJUVALARININ YAŞANTISI

Bütün bu kapitalist gelişmeler, Ankara'da yeni bir burjuva tipi yaratmıştır. Yakup Kadri, *Ankara* romanında bu yeni tip burjuvanın portresini çizmektedir: Emekli Miralay Hakkı Bey, Fırka Kumandanlığı yapmış Kurtuluş Savaşı kahramanlarından biridir. Zafer'den sonra askerlikten ayrılarak iş hayatına atılmış, bir şirketin İdare Meclisi Reisi olmuştur. Murat Bey ise, savaş sırasında milletvekilidir. Orta halli, sade yaşayışlı bir aileden gelen babayani bir kişidir. Zaferden sonra o da iş hayatına atılmıştır. Yakup Kadri, Ankara'da boy gösteren bu iki tip burjuvayı bize şöyle anlatmaktadır:

"Selma Hanım'ın bu monden toplantılardaki muvaffakiyeti büyüktü ve Hakkı Bey, kendi monden muvaffakiyetleri kadar karısınınkiyle de iftihar etmektedir. Onu her kadından daha güzel, daha süslü ve daha itibarda görmek yegâne emelidir. Eski Milli Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de kıyafet değişiminden sonra milli dava, adeta böyle bir mondenlik iddiası şekline girmişti. Bir Avrupalı gibi giyinip süslenmek, bir Avrupalı gibi dans etmek, bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde, Avrupalılar arasında muvaffak olmak bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar ehemmiyetli görünüyordu.

Bu yeni Türk muhitine yeni girmiş bazı ecnebiler, Hakkı Bey'e 'Bu

Almancayı Berlin'de mi öğrendiniz' veya Selma Hanım'a 'Hiç şüphesiz Paris'ten giyiniyorsunuz, değil mi?' diye sordukları vakit, Türklerce, sanki medeniyet yolunda bir geniş adım atılmış gibi oluyor, eşte dostta bir düğün dernektir gidiyordu. Lakin, bazen, bu muvaffakiyetlerin gene Türkler arasında bir nevi rekabet, bir nevi kıskançlık hisleri de uyandırdığı oluyordu. O vakit, bütün aileler arasında bir giyim kuşam yarışıdır başlıyordu.

Düşününüz ki, bu yarışa Murat Bey'in ailesi bile karıştı. Büyük çapta arsa spekülasyonlarından ve onu takip eden birkaç taahhüt işinden sonra, devletin en zengin adamlarından biri sırasına giren ve mebusluktan çekilmiş olduğu için kâh İstanbul'da, kâh Avrupa'da dolaşmakta bulunan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere'de kuleli, verandalı ve konfor modernli bir büyük köşk içinde asri hayatın bütün zevkini sürmeye başlamıştı. Kapısında bir Stude Baeker otomobili her dakika emrine âmâde duruyor, içeride elektrikle işler en iyi cinsten bir mobilya gramofon en son dans havalarını durmaksızın çalıyordu. Çocuklar bir İsviçreli mürebbiyenin eline bırakılmıştı. Bu İsviçreli mürebbiye, aynı zamanda Murat Bey'in karısıyla kız kardeşine Fransızca, dans, adab-ı muaşeret dersleri verirdi."

"Bu kış, Noel ve Yılbaşı balolarına, Ankara'da her seneden daha şevkli bir hazırlanış vardı. Çünkü, bu eğlenceler, henüz açılmış olan Ankara Palas'ın büyük hall ve salonlarında yapılacaktı. Buranın bin kişiden fazla davetli alabileceği söyleniyordu. Onun için, birçok ailelerin daha iki ay evvelinden İstanbul terzilerine taşındıkları görülmeye başlandı. Gerek Kaligurisi'de, gerek Fegara'da en son Paris modelleri Ankara'lı hanımlar tarafından kapışılıyordu. Beyler, fraklarını ya daraltmış, ya eskimiş bularak, yeniden gece esvapları ısmarlıyorlardı. İlk yıllar, bir kuyruklu ceketle bir silindir şapkayı kâfi sananlar, şimdi klak ve makferlan peşinde koşuşuyorlardı. Yazık ki, bu artikllerin bir kısmını stoklar tükenmiş olduğu için bulmak kabil olmuyor ve Beyoğlu'nun bellibaşlı mağazaları vasıtasıyla Avrupa'ya ısmarlamak lazım geliyordu. Bu sırada dans iskarpinlerinin fiyatı üç dört misline fırladı. Gerçi yeni çıkan 'Adab-ı muaşeret' kitabında maskaratsız olmak şartıyla, bağlı rugan iskarpinlere mesağ vardı. Lakin, zerafetin en ileri şartlarını yerine getirmek, asriliğin ihmal götürmez bir şiarı telakki olunuyordu."[162]

Ankara Palas'taki ilk baloda Şeyh Emin de vardır. Şeyh Emin, ilk Meclis'in, bir kadınla yan yana oturmaya tahammül edemeyecek kadar mutaassıp bir üyesidir. O da, Cumhuriyet balolarının taşra eşrafı gibi, monden hayatın dışında kalamamıştır. "Adam şimdi, bulunduğu noktadan ayrılmış, elinde kadehiyle, ona doğru geliyordu. Selma Hanım,

korkarak arkasını çevirdi. Bir sarhoş tecavüzüne maruz kalmak üzere olduğunu hissediyordu. Derken çıplak omuzuna bir elin hafif dokunuşu...

– Hanım kızım, hanım kızım, beni tanımadın mı?

Hakkı Bey'in haremi döndü, baktı. Fakat baktıkça onu tanımaktan uzaklaşıyordu. Bu adam, frakı, bol yakalığı, katı plastronu içinde kaba saba tahtadan yapılmış bir elbise askısını andırıyordu. Ne renkte olduğu bilinmeyen, yer yer dökülmüş saçlarının arasından iri ter taneleri matruş yüzünün sayısız buruşuklukları arasına yuvarlanıyordu. Bir eliyle sımsıkı kadehini tutuyor, öbürüyle muttasıl, bu ter tanelerini silmeye çalışıyordu.

Selma Hanım ürkerek ve kekeleyerek:

– Hayır tanımıyorum, dedi.

Yaşlı zat, cıvık bir sarhoş gülüşüyle güldü:

– Murat Bey'in bağında tanışmıştık ya, dedi. Beş yıl oluyor. Emin Bey, Şeyh Emin. Hâlâ tanıyamadın mı?

Bereket Hakkı Bey, karısının imdadına yetişti. Selma Hanım'ın müşkül vaziyette kaldığını hissederek söze karıştı ve Şeyh Emin Efendi'nin koluna girerek uzaklaştılar. Kalabalığın içinden, Şeyh Emin'in yüksek sesle şunları söylediği işitiliyordu:

– Yahu, bıraksaydın, şu hanımla bir toka etseydim. Biz, dans bilmiyoruz. Bari bunu yapalım. He, heh, heh... Bari bunu yapalım..."[163]

Falih Rıfkı Atay da *Çankaya*'da bu yeni Ankara burjuvazisinden örnekler verir: "Başvekil, Milli Savunma'ya bir tezkere yazarak ve tezkerede Atatürk'ün pek yakın arkadaşının ismini zikrederek, bu zatın karıştığı eksiltme ve artırmaların bozulmasını emretmişti. Bir gün de Meclis koridorunda yüksek sesle:

– Hazineyi soydurmayacağım, Hazineyi soydurmayacağım... diye bağırdığını görmüş, sinirlerini iyice oynattığından şüphe etmiştik.

Hava paracıları hükümetin bu dayatışına, iktisat politikasının nazari sakatlığı mahiyetini vermek için Çankaya'yı telkin altında bırakmaya uğraşıyorlardı. Bir akşam, biraz yukarıda bir milyon lira komisyon aldığından bahsettiğim milletvekili tenkitler yürütmeye koyulmuştu. Atatürk işi alaya alarak:

– Fransızca söylersen dinlerim, demişti.

Hatibin dış seyahatlerinde kulaktan kapma birkaç kelimesinden başka Fransızcası yoktu. Biraz içmiş olduğundan cesaretle ayağa kalktı, ve: *Mon économie antre économie İsmet Paşa...* diye tutturdu idi.

Bir gün, daha sonra Yavuz-Havuz skandalında hüküm giyenlerden bir milletvekiliyle trende konuşuyordum. O da 1923 fıkarasından idi.

– Seni bir açık otomobilde gördüm. Kapalısını sattın mı? diye sordum.

– Hayır... dedi, bir de açık aldım. Biliyor musun, iki otomobil almak daha ekonomik..

Bu sözle ne demek istediğini hâlâ anlamamışımdır.

Bir gün de, Mütareke'de küçük bir alacağı için bir tanıdığını denize atmakla tehdit eden bir küçük maaşlının Florya'daki evi önünde otomobili, denizde de kotrası duruyordu. Arkadaşımla:

– Bunun torunu da olmuş, diye eğlenmiştik."[164]

MİLLİ KAPİTALİZMİN YABANCI ORTAKLARI

Büyük Atatürk'ün, sanayiciyi de kapsayacak biçimde kullanarak, "Tüccar, milletin emeğini ve üretimini kıymetlendirmek için eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır" diye tanımladığı milli teşebbüs erbabı, herhalde bu tür değildi. Milli teşebbüs erbabı yaratılmak istenmiş, fakat genellikle İstanbul ve İzmir kompradorları ile ve yabancı şirketlerle uzlaşmaya ve ortaklığa girişmeye hazır bir işadamı türü yaratılmıştır. Başka bir deyişle, yabancı şirketler ve azınlıklara mensup iş çevreleri, milliyetçi akıma intibak etmeyi bilmişlerdir. Milliyetçi Türkiye'de, görünüşe göre, önplana Türk işadamları çıkmıştır. Türk olmayan çıkar çevreleri, ikinci plana geçmiştir. Mesela İstanbul Ticaret Odası'nda Manokyan, Dikran, Vitali, Kamhi ve Zaven efendi saltanatı yıkılmıştır. Yerini İbrahim Paşazade, Hacızade, Yelkencizade, Kırzade, Velizade, Sofuzade, Nemlizade vb. gibi Müslüman işadamları almıştır. Anadolu burjuvazisinden ve Kurtuluş Savaşı kadrosundan yükselen işadamları da bunlar arasına katılmıştır. Yabancı şirketler, mümessilliklerini, Ankara'da nüfuzlu bu kişilere vermeyi tercih etmişlerdir. Türk zaferinden sonra, Levantenler ve azınlıklardan çoğunun İstanbul'dan ayrılmasıyla açılan boşluk, böylece doldurulmuştur. Fakat Türk tüccarının ön plana çıkmasıyla, eski dönemdeki ticaret yapısı değişmiş değildir. Dışarıdaki güçlü ilişkileriyle ticaret hayatına hâkim bulunan çoğu azınlıklara mensup kompradorlar, Türk tüccarıyla çıkar ilişkileri kurarak, eski düzeni yeni şartlarda sürdürmüşlerdir. Falih Rıfkı, "Atatürk, Türk adına büyük bir şeref verdi idi. İstanbul'da Ermeni ve Rum ve Yahudi vatandaşlarımız bile soyadlarını Türkçeye çevirmişlerdi. Latin yazısından sonra şivelerinden de bize yabancı olduklarını anlamak zorlaştı idi" demektedir.[165] Soyadları Türkleşmiş, Türk görünmeye önem verilmiş, ama asıl değişmesi gereken ticari yapı değişmemiştir. Ankara'nın zaferiyle durumu güçlenen Türk burjuvazisi, büyük şehir kompradorları ile ortaklıktan öte bir istekte bulunmamıştır. Devletçilik politikası, bu şartlarda sahneye konulacaktır.

V

DEVLETÇİLİK YILLARI

Genellikle 1923-1931 liberal dönem, 1932-1945 devletçilik dönemi sayılır. Aslında, liberal bir politika, Cumhuriyet'in başından beri uygulanmamıştır; devlet, ister istemez müdahaleci olmuştur. Dünya Buhranı'ndan sonra, devlet daha çok müdahaleci olacak ve demiryollarıyla yetinmeyerek, sanayi alanında çeşitli teşebbüsler kuracaktır.

Dünya Buhranı'nın yarattığı yeni durum mevcut olmasaydı dahi, Türkiye, iç şartların zorlamasıyla, kendiliğinden devletçiliğe gitmekteydi. Nitekim İsmet Paşa, 1933 yılında *Kadro* dergisinde çıkan yazısında, geçen on yılın "İktisadi hayatta devletçilik siyasetini bize kendiliğinden yerleştirdiğini" yazmaktadır. Liberalizm edebiyatına rağmen, iş çevreleri, devletin iktisadi hayata müdahaleden kaçınmasını değil, aksine, müdahale etmesini istemişlerdir. "Suyun başında oturan" İsmet Paşa, devletçiliğin kendiliğinden yerleşmesini bu gerekçeye bağlamaktadır: "En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

Su başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum. Ve sonra 'serbest meslek'in (liberalizm) 'devletçilik'e rüçhanı için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum.

Dikkatle vazettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını bir an için tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat bir tek müşteri bulamayacak kadar, rekabet karşısında perişan olur..... Türlü krizlerden dolayı en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran devlettir. Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları (mesela tütün tüccarlarını) korumak için, hükümet geçen senelerde hususi tedbirler almıştır."

İsmet Paşa, ilk kez "mutedil devletçilik" deyimini kullandığı 1930 Sivas nutkunda da aynı görüşü savunmaktadır: "Herkes ve her yer, Hazine'den çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, suyu akmayan köy, iş bulamayan adam hükümeti kabahatli bulur. Mutedil devletçi olarak, halkın temayülatına ve isteklerine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemek kabahat! Bu, memleketin anlayacağı bir şey değildir..."

"Hadiselere, hakikatlere benim gibi hayalsiz, yaldızsız, çırılçıplak göz dikmek cesaretine malik olan herhangi bir mesul adam, benim tuttuğum yoldan başkasını takip edemez."

Görüldüğü gibi, müdahalecilik, kaçınılmaz bir politikadır. Bir de, bir an önce sanayileşme zorunluluğu vardır. Olaylar göstermiştir ki, yalnızca özel sektöre dayanarak sanayileşme, Celal Bayar'ın deyimiyle, belki de iki yüz yıl alacaktır. Nitekim İsmet Paşa da devlet eliyle fabrikalar kurulmasını, bu gerekçeye bağlamaktadır: "Memleketin muhtaç olduğu sanayisi, teşkilatı, vesaiti, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilir." Nitekim Japonya'da da devlet, sınai kapitalizmi kurmak gerekince, ekonomik müdahalelerini, devlet eliyle fabrika kurmaya kadar genişletmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan dış şartlar, artan ölçüde müdahaleciliğe zorlamaktadır. Kapitalizm, Dünya Buhranı ile temellerinden sarsılmış, milletlerarası ticaret sistemi çökmüş ve kapitalist devletler, milli müdahale tedbirleriyle ekonomilerini kurtarma çabasına girmişlerdir. Liberal devletler dahi, kapitalizmi yaşatmak için, liberalizmden vazgeçmişler, müdahaleci olmuşlardır. Faşist devletler, daha ileri bir müdahaleciliğe yönelmiştir. Sovyetler Birliği ise, Dünya Buhranı'nın etkilerinden uzak, hızlı ve planlı bir kalkınma çabasına koyulmuştur.

Türkiye'ye, ihracat malları fiyatlarının aşırı düşmesi ve dış ödeme güçlüklerinin artması biçiminde intikal eden buhran, dış ticarette devlet müdahalesinin artmasına, kambiyo kontrolüne ve tarım ürünleri fiyatlarını koruma çareleri araştırılmasına yol açmıştır. Dış ticarette dengeye kavuşma zorunluluğu, ithalatı ikame edecek sanayisi bir an önce kurma ihtiyacını ve dolayısıyla devletçiliği körüklemiştir. Bu arada, Türkiye'nin tarım ve sanayi alanlarında gelişme olanaklarını inceleyen Sovyet uzmanlarından yararlanılması ve fabrikalar kurmak üzere 8 milyon dolar tutarında Sovyet kredisi elde edilmesi de, devlet teşebbüsçülüğüne yönelmeyi etkilemiştir. Celal Bayar, ilk plan dolayısıyla 1933 yılında yaptığı konuşmada, bu durumu iyi belirtmektedir: "Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaalara ve ihtilaflara rağmen, ziraatçi memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiktirler. Bu itibarla, ziraatçi memleketlerin bu silkinme hareketlerine er geç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir. Bazı zirai memleketler de ufak bir taviz mukabilinde bunu kabulden imtina etmeyeceklerdir. Bilhassa bu hakikat, muhtaç olduğumuz sanayisi zaman kaybetmeden kurmak için

en mühim muharrikimizdir. Bu ana sebepten başka, kuvvetli müeyyide olan diğer amiller de vardır:

a) Devam eden umumi buhran dolayısıyla tatmini gittikçe güçleşen döviz müzayakası.

b) Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları muvacehesinde Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı faaliyet sahaları bulmak mülahazaları.

c) Umumi konjonktür münasebetiyle muhtaç olacağımız fenni ve mihaniki tesisatın çok müsait mali şeraitle temini mümkün olması."

DEVLET SOSYALİZMİ!

Fakat devletçilik, kapitalizme alternatif teşkil eden bir sistem olarak hiçbir zaman düşünülmemiştir. Ve uygulamada, devletçilik, kapitalizmi engelleyen değil, geliştiren bir politika olmuştur.* Gerçi zaman zaman "devlet sosyalizmi"nden söz edilmiştir. Celal Bayar, daha 1921 yılında, "devlet sosyalizmi"nin savunuculuğunu yapmaktadır. Fakat bununla neyi kastettiği belli değildir. Çünkü Bayar, "Almanya'da devlet sosyalizminin pek güzel sonuçlar verdiğini" söylemektedir. Bayar'ın bu deyimle, liberal olmayan, devletçi bir kapitalizmi kastettiğine hükmedilebilir. Nitekim 1914 yılında İttihat ve Terakki lideri Talat Paşa da, "Bizi ancak devlet sosyalizmi kurtarabilir" diyecek ve harp yılları içinde devlet eliyle kapitalist yetiştirmeye yönelecektir.[166]

İsmet Paşa'nın 1930 yılında Sivas'ta "mutedil devletçilik" sloganını ortaya atmasından sonra, "devlet sosyalizmi" deyimi yeniden sahneye çıkacaktır. Mahmut Esat Bozkurt, "Devletçilik, devlet sosyalistliğidir" diyecektir. Devlet sosyalizminin ne olduğu tartışılacaktır. Ahmet Hamdi

* Nitekim İnönü'nün büyük bir azimle başarıya ulaştırdığı demiryolu politikası, devletçiliğin ilk uygulaması sayılabilir. Bu politika, yerli kapitalistlerin yetişmesini sağlamıştır. Ankara-Ereğli, Kütahya-Balıkesir, Keller-Diyarbakır hatlarının inşası The Swedish Co., Julius Berger gibi yabancı firmalara verilmiştir. İnşaatçılık konusunda yerli müteahhitler de kendi başlarına iş almaya koyulmuşlar, Samsun-Turhal, Kayseri-Sivas, Turhal-Sivas hatlarını yapmışlardır. Mesela Nemlioğlu Galip Bey'in Samsun inşaatına talip olması, Gazi'yi coşturmuş ve "Efendiler, Merkezi Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u Sivas'a bağlayacak demiryollarına başlarken, Nemlioğlu'ların hakiki programa fiilen tevessülleri ne kıymetli bir misal olmuştur" diye onu övmüştür. Ahmet Hamdi Başar'a göre, ilk milyonerlerimizi demiryolları yaratmıştır: "Biz henüz kendi adamlarımız ve paramızla demiryolu yapamayacağımızı bildiğimizden, bu işleri başlangıçta İsveç grubuna vermiştik. Fakat aradan bir iki yıl geçince, bu grubun emrinde çalışan Türk taşeronları yetişmiş ve devletten doğruca müteahhit olarak, onlar işleri üzerine almaya başlamıştı. En çok ve en çabuk ray döşeyen hadsiz hesapsız para kazanıyordu. Vahit fiyat üzerine işi taahhüt edenler, bu fiyatlara esas olan işçi kazması yerine, ekskavatör kullanınca, maliyetler üç dört misli azalıyor, kârlar da o ölçüde çoğalıyordu. İlk milyonerlerimiz böyle doğdu." (*Barış Dünyası* dergisi, sayı: 63)

Başar, hatıralarında, rejimin önemli kişileri ve Şükrü Kaya arasında bu konuda geçen bir konuşmayı anlatmaktadır. Şükrü Kaya'ya "mutedil devletçilik"in ne olduğu sorulur:

"– Mutedil devletçiliğin tam Fransızca karşılığı Etatisme modéré'dir. Sosyalizm, Liberalizm gibi bu étatisme de bir doktrin olarak Avrupa'ya yayılmış, fakat henüz böyle bir sistem bir yerde tatbik olunmamıştır. Ancak Avrupa'da ve bilhassa Almanya'da devlet sosyalistleri vardır ki, onlar bizim yaptığımız gibi, birtakım iktisadi teşebbüslerin devlet tarafından yapılmasını isterler. Bizim sistemimiz onlara benzeyebilir.

– Ne!.. Demek biz sosyalistlik yapıyoruz!

– Yok efendim, estağfurullah! Öyle bir şey söylemek istemedim. Yani yaptığımızın bir nevi devlet sosyalizmi olduğunu anlatmak istedim. Zaten sosyalizm birçok kollara ayrılmıştır. En ufak bir devlet müdahalesini de sosyalizm hududu içine sokmak kabildir."

Ahmet Hamdi Başar, "Bu bahsi yalnız yolda değil, çok çeşitli zamanlarda, çeşitli kimselerle konuşuyoruz. Mutedil devletçiliğin maazallah bir sosyalizm olmasından çok korkanlar var. Bunlara karşı teminat verenler arasında Şükrü Kaya Bey, Recep Bey başta geliyor" demektedir.[167] Bu tartışmalar, sosyalizmin bir sınıf meselesi olarak değil, devlet eliyle birtakım teşebbüsler kurulması olarak anlaşıldığını göstermektedir. Bu anlamda, geçmişte Japonya ve bugün bütün kapitalist ülkeler, "devlet sosyalizmi" uygulamaktadır.

Devletçiliği, bir ekonomik sistem değişikliği biçiminde anlayan ve savunanlar, o günlerde yalnız Kadrocular olmuştur. Kadrocular göre, devletçilik, milli kurtuluş savaşı veren ülkelere özgü, sınıf tezatlarını tasfiye edici, fakat sosyalizm ve kapitalizmden ayrı bir üçüncü yoldur. Bu sistemde, geniş bir devlet sektörü bulunacak ve devlet, milli iktisadiyatın kumanda manivelalarını elinde tutacaktır. Özel sektör, ancak teknik ve sermaye yeterliliğine sahip olduğu takdirde ve plan disiplinine uymak şartıyla, bu sistemde yer alacaktır. Kalkınma, bütün ekonomiyi kapsayan bir plan çerçevesinde yürütülecektir. O zaman için değerli birçok görüşler ortaya atan Kadrocuların zaafı, devleti sınıfların üstünde kudretli bir otorite olarak düşünür görünmeleridir. Halbuki sınıf tezatlarının henüz çok fazla gelişmediği 1930 yıllarında dahi, büyük toprak sahipleriyle ittifak halindeki kapitalist sınıf, yine de küçümsenmeyecek bir güçtü. Adına ister liberalizm, ister devletçilik denilsin, ekonomi politikasını kendi çıkarları yönünde etkileyebilmekteydi. Nitekim bu güçler, az sayıda aydına hitap eden bir entelektüel hareket olan *Kadro*'nun fikir planındaki faaliyetine dahi tahammül edememişler ve onu susturmuşlardır. İş Bankası Grubu, *Milliyet* gazetesini ele geçirmiş, yüz binler

harcayarak *Kadro*'ya karşı bir kampanyaya girişmiştir. İş Bankası Grubu'na göre, *Kadro* devletçiliği, komünistliktir. Banka İdare Meclisi Reisliği yapan Siirt Mebusu Mahmut Soydan, *Milliyet*'te, *Kadro*'da yazı yazan İsmet Paşa'yı da dolaylı yoldan hedef alarak bu temayı işlemektedir: "Orijinal ve milli olduğu iddiasıyla ortaya sürülen bazı tezlerin –belki de farkına varılmadan– komünist partisinin kongre mukarreratı ve tatbik esasları meyanında yer bulması hususi bir dikkate değer." O günlerin iktisat ve maliye otoritesi Prof. İbrahim Fazıl Pelin de, CHP devletçiliğinin "ferdi mesai ve faaliyeti esas tuttuğunu" belirtmekte ve *Kadro* devletçiliğine ateş püskürmektedir: "Gençler, size sunulan devletçilik fikirlerini dikkatle tetkik ediniz. Üzerlerindeki alamet-i farika'ya bakınız. Keskin gözleriniz bunları kolayca seçecektir."[168] Batı'nın liberal politik sistemine hayran Ahmet Ağaoğlu ise, otoriter eğilimlerinden dolayı, *Kadro*'ya cephe almıştır. Ayrıca komünistler, *Kadro*'yu faşistlikle suçlamışlardır.

Yaylım ateşi altında kalan *Kadro*, kurucularından Yakup Kadri'nin Atatürk'e ve İnönü'ye yakınlığına rağmen, kapatılmış ve uygulanan devletçilik politikası, kapitalizmi ve dolayısıyla sınıf tezatlarını artırıcı yönde olmuştur. Yakup Kadri, Vasıf Çınar'dan naklen, sofrada geçen *Kadro* ile ilgili tartışmaları şöyle anlatmaktadır: "*Kadro* dergisi, İktisadi siyasetimizi baltalayıcı ve hatta rejimin temellerini sarsan yayında bulunuyormuş. Bu böyle devam ederse, İktisat Vekili Celal Bey, tuttuğu yolda ilerleyemezmiş vb. vb." *Kadro*'nun sistemli devletçiliğine karşı gösterilen tepki budur.

İLK BEŞ YILLIK PLAN

Devletçilik döneminin başlıca özelliği, devlet işletmeciliği konusunda 1923-1931 yıllarında görülen çekingenliğin terk edilmesidir. Devlet, bu dönemde tek başına işletmeler kurmuş ve işletmiştir. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933-1937) yürürlüğe konmuş ve uygulanmıştır. Bu plan, bugün anladığımız biçimde bir plan değildir. Yalnızca devletin, dar anlamda sınai yatırımlarını ihtiva etmektedir. Özel teşebbüs yatırımları gibi, merkezi devlet dışında kalan kamu otoritelerinin sınai yatırımları plan dışında bırakılmıştır. Merkezi devletin, altyapı yatırımları, sağlık, eğitim gibi gelişme harcamaları, ya da insan yatırımları ve tarım sektörü, plana girmemektedir. Bu haliyle, ilk beş yıllık plan, merkezi devletin bir sanayi yatırımları listesinden ibarettir.

Prof. Memduh Yaşa'nın verdiği rakamlara göre, ilk beş yıllık plan için 44 milyon lira harcanması öngörülürken, fiilen harcanan para 100 milyon lirayı bulmuştur. Çok daha geniş tutulan 112 milyon lira mali

porteli İkinci Beş Yıllık Plan ise, Dünya Savaşı yüzünden uygulanamamıştır. Ancak, ikinci planda yer alan bazı projeler gerçekleştirilmiştir. 1933-1939 döneminde, İlk Beş Yıllık Plan ve İkinci Beş Yıllık Plan'ın bir kısmı için harcanan para, 145 milyon lira civarındadır. Ayrıca bayındırlık hizmetleri için bütçeden 311 milyon lira harcanmıştır. Bu yatırımlar, geniş ölçüde, vergi gelirleriyle karşılanmıştır. Bu dönemde uzun vadeli iç borçlarda pek az bir artış olmuş, uzun vadeli dış borçlar ise, 44,5 milyon lira azalmıştır. Bu azalmada, yabancı paraların devalüasyonu kadar, dış borç ödemelerinin payı vardır. Türkiye, bir yandan dış borç öderken, sınırlı ölçüde dış kredilerden yararlanmış ve aslında sanayi programını kendi olanaklarıyla gerçekleştirmiştir. Sanayi yatırımlarının kaynağını, vergiler teşkil etmiştir. İç istikrazı bozmayacak ölçüde emisyona başvurulmuştur. 1933-1939 döneminde, kısa vadeli iç borçlarda artış, 137,7 milyon lira kadardır. Demek ki devletin sanayi ve bayındırlık yatırımlarının yüzde 30'u, emisyonla karşılanmıştır.[169]

Devletçi uygulama ve ilk plan, bütün yetersizliklerine rağmen, birçok bakımdan önemli bir başarıdır:

– Özel sanayinin itibar etmediği Anadolu, devletçilik sayesinde, birtakım modern sanayi tesislerine kavuşmuştur. Celal Bayar, pamuklu fabrikası kurmak için bakanlığa başvuran özel müteşebbislere Anadolu'da kuruluş yerleri gösterdiğini, fakat bunların hiçbirinin istenilen yerde yatırıma yanaşmadığını Meclis'te açıklamıştır.[170]

– Devletçilik, dış yardım ve krediler olmaksızın, kalkınmanın mümkün olabileceğini ispatlamıştır. Bu dönemde 17 milyon lira borç alındığı halde, 36 milyon lira borç ödenmiştir.

Eğitim ve sağlık gibi insan yatırımlarını saymaksızın, milli gelirin yüzde 5'ine yaklaşan yarım milyar liraya yakın kamu yatırımı gerçekleştirilmiştir. Özel teşebbüs yatırımlarıyla birlikte milli gelirin yüzde 10'una ulaşan yatırım hacmi, iç ve dış istikrarı bozmadan gerçekleştirilmiştir. Bu, o günün elverişsiz şartlarında, önemli bir atılım teşkil etmekte ve bir ülkenin kendi gücüyle kalkınmasının ve ekonomik bağımsızlığa ulaşmasının mümkün olduğunu göstermektedir.

Şevket Süreyya Aydemir'in aşağıdaki sözleri, bu gerçeği dile getirmektedir: "Bütün çelişmeli anlamlarına ve anlamsızlığına rağmen, Türkiye'nin bir devletçiliğe yöneliş ve bugünkü anlamda bir planlama niteliğinden uzak olsa da, kendi gücünü seferber etmeye çalışarak bir özgür kalkınış çabası devri vardır."

"Bu hikâyeyi, Lozan ruhuna, siyasi ve iktisadi egemenlik hırsına, antiemperyalist bir gayrete bağlamak ve milli ekonomi üstünde, gerek içten, gerek dıştan gelecek sorumsuz her türlü kontrole karşı, yiğitçe bir

savaş saymalıdır. Bu savaşta, hele yönetim ve kontrolü doğrudan doğruya devlet elinde olan bu teşebbüslerde, finansman, projeleme, tesis ve işletme işlerinde dile düşen suistimallerin olmayışını, bu işlerde görev ve sorumluluk kabul eden devlet ve iktisadi devlet teşekkülü kadrolarının, ahlak ve karakter sağlamlığının bir delili olarak övmelidir.

Hülasa, Atatürk'ün ölümünden önce, hatta biraz eksik ve masumane sayılsa bile, bir doktrin ve derin bir sistem temeline dayanmasa bile, Türkiye, cihan buhranının yarattığı akımlar içinde, yalnız fakir bir hammadde üreticisi değil de, aynı zamanda sanayici bir ülke olarak kalkınmak yolunda gayret göstermiştir."[171]

YABANCI ŞİRKETLERİN MİLLİLEŞTİRİLMESİ

Devletçiliğin şeref hanesine bir de imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi yazılmalıdır. Millileştirme, 1933'ten sonraki yıllarda hız kazanmıştır. Devletin ağır bir kalkınma yükü altına girdiği, para sıkıntısı çektiği ve dış ödeme güçlüklerinin şiddetlendiği bir dönemde girişilen bu millileştirme hareketleri, bütün olumsuz şartlara rağmen, Kurtuluş Savaşı'ndaki milliyetçi atılışın söndürülemediğini ortaya koymaktadır.

Millileştirilen yabancı şirketlerin listesini hatırlatmak faydalı olacaktır:

1 - Anadolu, Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları ve Haydarpaşa Liman Şirketlerinin satın alınması: 31.1.1928 tarih ve 1375 sayılı kanun. Devlet, demiryolları için 143 milyon, bir süre ödenmemiş faiz ve temettü için 61 milyon lira olmak üzere 204 milyon İsviçre Frangı ödemeyi kabul etmiştir.

2 - Mudanya-Bursa Demiryolu T. A. Ş.'nin satın alınması: 30.5.1931 tarih ve 1815 sayılı kanun. Zarar eden bu hat, 50 bin Türk lirası karşılığı devlete geçmiştir.

3 - İstanbul Türk Anonim Su Şirketi'nin satın alınması: 20.5.1933 tarih ve 2198 sayılı kanun. 1933 yılından başlayarak imtiyaz süresinin sonuna kadar yılda 1.300.183 Fransız Frangı ödeme şartıyla, İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir.

4 - İzmir Rıhtım Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1933 tarih ve 2309 sayılı kanun. İzmir rıhtımı ve rıhtımda işletilen tramvay, 7.827.690 Fransız Frangı karşılığı devlete geçmiştir.

5 - İzmir Kasaba ve Temdidi (İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma) hattının satın alınması: 31.5.1934 tarih ve 2487 sayılı kanun. Satın alma bedeli 162.468.000 Fransız Frangıdır.

6 - İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş.'nin satın alınması:

23.12.1934 tarih ve 2659 sayılı kanun. Şirkete üç yılda ödenecek 1.400.000 Fransız Frangı ile 40 yılda yüzde 7,5 faizle ödenecek 31.580.138 Fransız Frangı verilecektir.

7 - Aydın Demiryolu Şirketi'nin satın alınması: 30.5.1935 tarih ve 2745 sayılı kanun. Satın alma bedeli 1.825.840 İngiliz lirası idi.

8 - İstanbul Telefon T. A. Ş.'nin satın alınması: 13.6.1936 tarih ve 3026 sayılı kanun. 800 bin İngiliz lirası bedel karşılığı alınmıştır.

9 - Ereğli Şirketi'nin satın alınması: 31.3.1937 tarih ve 3146 sayılı kanun. Şirkete ait bulunan Ereğli limanı, Zonguldak-Çatalağzı demiryolu hattı ve kömür madeni işletmeleri 3,5 milyon lira karşılığı devlete geçmiştir.

10 - Şark Demiryolları T. A. Ş.'nin satın alınması: 26.4.1937 tarih ve 3156 sayılı kanun. Şirket, 20.760.000 İsviçre Frangına satın alınmıştır.

11 - İzmir Telefon T. A. Ş.'nin satın alınması: 25.4.1938 tarih ve 3375 sayılı kanun. 1.200.000 liraya satın alınmıştır.

12 - Üsküdar ve Kadıköy T. A. Ş.'nin satın alınması: 11.4.1938 tarih ve 3359 sayılı kanun. Şirket, haklarından 400 bin lira karşılığında vazgeçmiştir.

13 - İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin satın alınması: 22.4.1938 tarih ve 3480 sayılı kanun. Şirket, 1.873.000 İngiliz lirasına satın alınmıştır.

14 - İstanbul Tramvay Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3642 sayılı kanun. Satın alma bedeli 169 bin İngiliz lirasıdır.

15 - İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3643 sayılı kanun. Bedel, 175 bin Türk lirasıdır.

16 - Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T. A. Şirketlerinin satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3688 sayılı kanun. Toplam bedelleri 6.616.131 Türk lirasıdır.

17 - Bursa ve Müttehit Elektrik T. A. Şirketlerinin satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3689 sayılı kanun. Bedel, 295.110 İngiliz lirasıdır.

18 - Ilıca İskele-Palamutluk Demiryolu T. A. Ş.'nin satın alınması: 22.9.1941 tarih ve 4127 sayılı kanun. Bedel, 10 bin Türk lirasıdır.

19 - İzmir Tramvay ve Elektrik T. A. Ş.'nin satın alınması: 19.7.1943 tarih ve 4483 sayılı kanun. Bedeli 10.223.800 İsviçre Frangıdır.

20 - İzmir Suları A. Ş.'nin satın alınması: 5.6.1944 tarih ve 4583 sayılı kanun. Bedel, 1.399.157 İsviçre Frangı karşılığı Türk lirası idi.[172]

Bundan başka, Ergani Bakır T. A. Ş.'ndeki 1,5 milyon liralık yüzde 50 Alman sermayesi, 11.6.1936 tarih ve 3034 sayılı kanunla, 850 bin Türk lirası bedelle satın alınmıştır. Siemens firmasının iltizam suretiyle işlettiği Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi, 1939 yılında ödenmeyen vergi

borçları dolayısıyla Hazine'ye geçmiştir. Keçiborlu Kükürt Madeni imtiyazı, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bir Fransız şirketine verilmiş, bir süre sonra İtalyan sermayesi de işe karışmıştır. İtalyan kükürtüne pazar arayan şirketin maden işletmesinde bir oyalama dönemine girmesi üzerine, imtiyaz, 1932 yılında feshedilmiştir.

26.4.1940 tarihinde Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T. A. Ş. 400 bin Türk lirası karşılığında satın alınmıştır. 15.1.1930 tarih ve 1722 sayılı kanunla, 10 milyon dolar kredi karşılığı bir Amerikan şirketine verilen kibrit ve çakmak imtiyazına, 1 milyon dolar ödemek suretiyle, 28.5.1943 tarih ve 4426 sayılı kanunla son verilmiştir. Ayrıca Türk bankacılığının gelişmesiyle, yabancı bankaların sayısı azalmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in başından beri yabancı sermayeye karşı tutarlı bir tavır takınıldığı ileri sürülemez. Şüphesiz ki, kapitülasyonları kaldıran yeni rejim, yabancı sermayeye karşı kuşkuludur. Kapitülasyon şartlarıyla gelecek bir yabancı sermayeye kesinlikle karşıdır. Ama tasarruf yetersizliği karşısında, yabancı sermayeye herhalde ihtiyaç olacağı düşünülmektedir. Bu sebepledir ki, gerek Atatürk, gerek İnönü, egemenliğimize saygılı yabancı sermayeye karşı olmadıklarını tekrar tekrar açıklamışlardır. İsmet Paşa'nın, 1923 yılı Ağustos'unda Hariciye Vekili iken Meclis'te söylediği sözler, yeni Türkiye'nin yabancı sermaye karşısındaki tutumunu iyi belirtmektedir: "Bizim memleketimize gelip sermaye dökecek ve iktisadi teşebbüslere girişecek teşebbüs erbabına güçlük çıkarma zihniyetinde değiliz. Elverir ki, buraya gelecekler, bu memleketin hukuk-ı istiklaliyesi teslim edilmiş bir muhit olduğunu bilsinler. Memleketimiz kanunlarının hududu ve gerekleri çerçevesinde kalmak... ve meşru bir surette kazanmak lüzumunu kendileri kabul etsinler. Şu veya bu şekilde hâkimiyet almak düşünmesinler." Anlayış bu olmakla birlikte. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, maceracı sermayeye bile kapının açıldığı görülmektedir. Evvelce sözünü ettiğimiz "Chester Projesi" bunlardan biridir. Buna göre, Amerikan sermayedarları, inşa edecekleri demiryolunun iki tarafında, sömürgelerde görülen tipte maden imtiyazları elde edeceklerdi. Başında Kennedy adlı bir maceracının bulunduğu bir grupla, ülkede adeta tarım araçları ithal ve satış tekelini sağlayan bir mukavele imzalanmıştır. Bu zatın temsil ettiği düzmece The Ottoman-American Development Company ile yapılan sözleşmeye göre, bir Türk Anonim Şirketi kurulacak ve şirket, ülkenin her tarafında tarım araçları satacak, tamir atölyeleri kuracaktı. Anlaşmanın amacı, yüksek kârla bir ithalat tekeli kurmaktan ibaretti. Bu iki teşebbüs, bir sonuca ulaşamamıştır. Ama Petrol-Benzin İnhisarı, Standard Oil Şirketi'ne; Kibrit-Çakmak İnhisarı, The American-Turkish Investment Corporation'a verilmiştir.

Arzulanan anlamda yabancı sermaye, pek gelmemiştir. Bu nedenle Serbest Fırka, "devletçiliğinizle, milli iktisat politikanızla yabancı sermayeyi ürkütüyorsunuz" diye eleştirmeler yapmıştır. İsmet Paşa, bu eleştirileri "Memleketin sermayesi yoktur. Milli iktisat takip olunan yolda ecnebi sermayesi getirmek güçtür. Binaenaleyh biz milli iktisat politikası takip etmeyelim, liberal bir yol tutarak memleketin inkişafı için daha çok sermaye getirebiliriz" diye özetlemekte ve şöyle cevaplandırmaktadır: "Milli iktisat sistemi takip olunması, ecnebi sermayenin gelmesine mâni değildir... Bizden çok daha sol olan memleketler, hariçten sermaye getirmekten nevmid değildirler."[173] Bununla birlikte, "paramız yok" diye başlangıçta demiryollarının devletleştirilmesine karşı çıkan İsmet Paşa, Sivas nutkunda, devletleştirmenin yabancı sermayeyi ürküttüğünü kabul etmektedir: "Anadolu demiryolunun satın alınmasına ben, fırka arkadaşlarımın ısrarıyla, hatta ilk önce zorla temayül ettim. Bana şimendifer esas politikasının ne olduğunu sordukları zaman, onlara 'bir karış fazla şimendifer' demişimdir. Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken, eski şimendiferleri devletleştirmek gibi diğer bir masrafa girmek istemiyordum. Fakat arkadaşlarımın ısrarı beni, nihayet ikna etti. Fakat bu teşebbüsün, sermayedarı evvela ürkütmüş olduğu mülahazasına da beraber iştirak etmeliyiz."

Bu, beklendiği halde gelmeyen ürkek sermayenin, hemen daima imtiyazlı şartlar aradığı da artık anlaşılmaya başlanmıştır. İsmet Paşa, 1930 yılında yabancı sermaye konusunda hayalsizdir: "Senelerden beri sermaye propagandası, milli politikayı çürütmek için çalışmaktadır.... Şimdiye kadar hiçbir sermayedar bana şartlarını söylemedi... Bu geçen senelerde sermaye getirecek adamın düşünebileceği şartları kabul edebilecek adamın, akşama yiyeceği olmayan, kapısında alacaklıları zorlar, gözü kararmış biçare bir adam olması lazımdır. Ecnebi şirket inhisarından bu memleketin ne çektiğini bilmeyenler gaflete düşebilirler. Sermaye, muhtaç ve zayıf bir iklime, bizzat vaziyet etmek için gelir."[174]

Ne var ki, yabancı sermayeye karşı duyulan güvensizliğe rağmen, yabancı sermaye ümidinden büsbütün de vazgeçilmiş değildir. 1937 yılında Fuat Ağralı, uzun yıllardır Türkiye ile iş yapmamış bulunan İngiliz sermayedar ve müteşebbislerinin Türkiye'ye yatırım yapacaklarını müjdelemiş ve bu müjde, Meclis'te alkışlarla karşılanmıştır. 3460 sayılı iktisadi devlet teşekkülleriyle ilgili kanunun 26. maddesi, şirket haline getirilecek devlet teşebbüslerine, bazı şartlarda, yabancı sermayenin katılabilmesi yolunu açık tutmuştur. Yabancı şirketlerin millileştirilmesi, onların kamu hizmeti gören imtiyazlı kuruluşlar olmasına ve sözleşmelerine aykırı davranışlarına bağlanmaktadır. Celal Bayar, "Mübayaa

ettiğimiz 'ecnebi' müesseseler, mukavelelerine riayet etmeyen ve imtiyaz müddetleri kısalmış müesseselerdir" demektedir.[175]

DEVLETÇİLİK VE ÖZEL TEŞEBBÜS

Yabancı sermaye gibi, özel teşebbüs de, hayal kırıklığı yaratmış olmakla birlikte, devletçilik, özel teşebbüs aleyhine gelişmiş değildir. Devletçiliğin en koyu yıllarında çıkartılan kanunlarda dahi, özel teşebbüsü koruyucu ve geliştirici hükümler yer almıştır.

1932 yılında kurulan Devlet Sanayi Ofisi (DSO) ile özel teşebbüse güvensizlik duyulduğu, ağırlığın artık devlet teşebbüsüne verilebileceği düşünülebilir. Sanayi ve Maadin Bankası döneminde görülen, devlet teşebbüslerini şirket yapıp özelleştirme görüşü, DSO ile bırakılmışa benzemektedir. DSO kanununa göre, devlet, bizzat sınai tesisler kurabilecek ve işletebilecektir. Devlet ve özel teşebbüs ortaklığı halinde kurulan karma teşebbüslerde, DSO'nun denetim yetkisi geniş ölçüde artırılacaktır: Bu teşebbüslerde, devlet sermayesi ne miktarda olursa olsun, müdür, mühendis, imalat ve fen şube şef ve uzmanlarını DSO tayin edecektir. Teşebbüs tesislerinin yenilenmesi, değiştirilmesi ve genişletilmesi, DSO'nun onayıyla mümkün olacaktır. Görülüyor ki, karma ortaklıklara artık pek güvenilmemektedir. Öte yandan teşebbüs serbestliği kısıtlanmaktadır. Sürüm şartları ancak sınırlı sayıda fabrikanın kurulmasına cevaz veren veya olağanüstü himaye tedbirleri sayesinde sürümü sağlanan fabrikaların kurulması, Bakanlar Kurulu'nun müsaadesine bağlanmaktadır. Müsaade alan teşebbüsler, devletçe denetlenecektir.

Yine aynı tarihte, özel sanayiye makine ve malzeme kredisi ile işletme kredisi vermek üzere Sanayi Kredi Bankası kurulmakla birlikte, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun makine, malzeme, hammadde vb. ithalinde sağladığı geniş gümrük muafiyeti kaldırılmaktadır. Bu tedbir de, DSO konusunda olduğu gibi, özel teşebbüs çevrelerinde hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Öte yandan, 1932 tarihli başka bir kanunla, Türk limanları arasındaki posta seferleri, devlet tekeline verilmiştir. Oysa daha önceki dönemde, bir yandan devlet teşebbüsü Seyr-i Sefain yeni gemiler alıp genişlerken, armatörlere gemi almaları için her çeşit muafiyet ve kolaylık sağlanmıştır. İhtiyacın hayli üstünde gemi alınması, Dünya Buhranı patlak verince, armatörler ve devlet teşebbüsü arasında kıyasıya bir rekabete yol açmıştır. Kanun, Seyr-i Sefain'i kurtarmak için, Türk limanları arasında muntazam posta seferleri yaparak, yolcu, hayvan, eşya naklini devlet tekeline vermektedir. Armatörlere, şilepçilik, özel tertibatla hayvan nakli, liman-içi ve körfez-içi nakliyat, muntazam vapur işletilmeyen

limanlarda nakliyat alanları kalmaktadır. Devlet, isteyen armatörün gemisini, rayiç fiyatın üstünde bir bedelle satın alacaktır.

1932 yılında art arda çıkan bu kanunlar ve aynı yönde daha birkaç kanun, devletçiliğin özel sektör aleyhinde gelişebileceği izlenimini yaratmış ve kapitalist çevreler, büyük endişeye kapılmışlardır. Fakat bu yöneliş uzun süreli olmamış, 1933 yılında Celal Bayar'ın İktisat Vekaleti'ne gelmesiyle, devletçilik rotası, yine özel teşebbüse doğru kırılmıştır. Devlet Sanayi Ofisi kaldırılmış, Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank Kanunu'nun gerekçesinde, DSO'nun "milli sanayinin inkişafına amil olmaktan ziyade sanayi erbabımızı endişeye düşüren bir müessese tesiri" yaptığı ve bu yüzden kaldırıldığı belirtilmektedir. Asıl görevi, Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan devlet teşebbüslerini kurmak olan Sümerbank, krediye çevrilebilir sermayesinin yarısından az olmamak üzere, özel sektöre sanayi kredisi açacaktır. Nitekim kurulur kurulmaz Sümerbank, 1933 yılının son altı ayı içinde özel teşebbüse 1 milyon 365 bin lira sınai, 384 bin lira ticari kredi vermiştir.

Hükümet tasarısı, ayrıca, Sümerbank'ın devralacağı ve yeniden kuracağı fabrikaların, devir ve tesis tarihinden başlayarak anonim şirket haline getirilmesi ve hisse senetlerinin yüzde 25'inin Türk olan özel kişilere ait olması yükümlülüğünü getirmektedir. Hatta daha da ileri giderek, Sümerbank'ın kendine ait fabrikaların hisselerinin yüzde 50'den fazlasını Türklere ve Türk teşekküllere satması öngörülmektedir. Meclis'te yapılan değişiklikle, ancak devralınan teşebbüslerin hisse senetlerinin satılması, yeni tesis ve iştiraklerin bu hükmün dışında kalması kabul edilmiştir. Sümerbank, her ne kadar devraldığı fabrikaları şirket haline getirmişse de, hisse senetleri satılamamıştır. Fakat bu hükümler, devletçiliğin yönünü göstermek bakımından dikkat çekicidir. Bundan başka, Sümerbank, özel kişilerle birlikte, birçok anonim şirketin sermayesine katılmış ve bu şirketlere krediler açmıştır.

Devlet işletmeciliğinin temel kanunu olan 17.6.1938 tarih ve 3460 sayılı iktisadi devlet teşekküllerinin yönetim ve denetlemesini düzenleyen kanunda da, aynı görüş hâkimdir. Kanunun 6. maddesinde, İktisadi Devlet Teşekkülleri Umumi Heyeti'ne, "Teşekküller tarafından kurulmuş müesseselerin hükümetçe vuku bulacak teklif üzerine şirket haline getirilmesine dair mukarrerat ittihaz etmek ve bu hususlarda icap eden kararları vermek vazife ve salahiyeti" tanınmıştır. Kanunun 26. maddesi, devlet kuruluşlarının nasıl şirketleştirileceğini açıklamaktadır: Kurulacak şirketlerin hisse senetleri nâma muharrer ve hissedarları Türk olacaktır. Bazı hallerde yabancıların da şirketleştirilen devlet kuruluşlarına ortak olması yolu açık tutulmuştur. "Lüzum ve zaruret" olmak

şartıyla, Bakanlar Kurulu kararıyla, şirket hisselerinin bir kısmı veya tamamı hamiline ait olabilecektir. Nama muharrer olmaktan çıkarılan hisse senetlerinin yabancı uyrukluların eline geçebileceği ve esasen bu maksadın güdüldüğü açıktır.

Devletçiliğin en hızlı olduğu 1935 yılında, bir yandan 2818 sayılı kanunla özel madenciler sıkı bir denetim altına alınırken, 2805 sayılı Etibank Kanunu'nda da özel teşebbüsçü görüş hâkim gözükmektedir. Etibank, madencilik alanında başlı başına ve başkalarıyla birlikte ticari teşekküller kurabilecek ve Türkiye'de veya dışarıda kurulmuş bu gibi teşekküllere katılabilecektir. Etibank'a bağlı kurumlar, Hükümetin teklifi ve Banka Umumi Heyeti'nin kararı ile, hissedarların Türk olması ve hisse senetlerinin nama muharrer bulunması şartıyla, şirket haline getirilebilecektir.

Celal Bayar'ın iş başına gelmesiyle, ayrıca, Sanayi Kredi Bankası'nın kurulmasıyla kaldırılan gümrük muafiyeti, özel sanayiye yeniden tanınmaktadır. Makine ithali gümrükten muaf olacak ve bazı şartlarla hammadde ithali de bu muafiyetten yararlanacaktır. 1933 tarihli Denizyolları İşletme Kanunu ile, özel armatörlere, yeniden posta seferleri yapma yolu açılmıştır. Armatörler, bir anonim şirket kuracaklar ve Denizyolları İşletme Müdürlüğü ile birlikte posta seferleri alanında çalışabileceklerdir. Ne var ki, bir Türk Vapurculuk A. Ş. kuran armatörler, aralarında anlaşamamış ve mesele, onlara ait vapurların Denizyolları'nca satın alınmasıyla sonuçlanmıştır.

Görülüyor ki, devletçilik, özel teşebbüs için hoşa gitmeyen birtakım müdahaleler getirmekteyse de, hiçbir zaman özel teşebbüs aleyhtarı bir yön almamıştır. Prof. Memduh Yaşa'nın sözleriyle, "Devletçilik birtakım sınai teşebbüsleri bizzat kurup işletmesi, yani kapital terakümü vetiresinde direkt rol alması, bir gaye olarak değil, intikal devresine has bir zaruret olarak benimsenmiştir. Milli ekonominin temeli, prensip itibariyle gene hususi teşebbüstür." Devlet, "mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek" hususunda henüz yeterli olmayan hususi teşebbüsün, bu yeterlik sağlanıncaya kadar kısmen yerini almış bulunacaktır. Muvakkatlik o kadar açıktır ki, bizzat kanunlarda yer almış ve kurulacak müesseselerin "zamanı gelince" hususi şahıslara devri hükümetin adeta görevi sayılmıştır.

Devletçilik politikasının resmen kabul edildiği ve hükümetçe Birinci Beş Yıllık Plan hazırlandığı sırada, Âli İktisat Meclisi'nce kabul edilen bir raporda, "devletin bizzat sanayiciliğe tevessül etmesi zaruret neticesi ve muvakkattir" denmekte, devletçe kurulacak olan tesislerin, "muayyen ve emin kâr etmeye başladığı ve halkın iktisadi refahı müsait

bulunduğu zaman, ilk fırsatta hususi müteşebbislere ve halka mal edilmeleri" lüzumu üzerinde ısrarla durulmaktadır.

"1930'lardan itibaren devletçilik politikası tatbik edildiği halde, hususi yatırımları teşvik edici mahiyette devlet tedbirleri devam etmiştir. 1927'de meriyete girmiş bulunan Teşvik-i Sanayi Kanunu 1942'ye kadar yaşamış, 1929'dan itibaren, memlekette imal edilen her madde, yüksek gümrük resimleri, kambiyo ve dış ticaret rejimleriyle himaye edilmiş, vergi sistemi daima teşvik edici bir karakter taşımıştır. Uzun yıllar memleketin sanayileşmesini kösteklemiş olmakla itham edilmiş bulunan eski muamele vergisi bile, hususi sanayiden çok devlet sanayini tazyik etmiştir."

"Fakat daha mühimmi, hususi işletmelerin, kurulmuş oldukları sahalardaki devlete ait işletmelerin mevcudiyetinden sağladıkları direkt ve endirekt faydalardır. Bu faydaların başında, söz konusu faaliyet sahaları için istenilen himaye tedbirlerinin kolaylıkla elde edilmesi, devlet işletmelerinde yetiştirilen teknik elemanların kullanılması, devlet işletmelerinde maliyetlerin yüksek olması sebebiyle, piyasada yüksek müstahsil rantı sağlanması gelmektedir. *1930'dan bu yana, Türkiye'nin sanayileşmesi vetiresi tetkik edildiği takdirde, hususi sermayenin daha önce devlet tarafından işletme kurulmuş olan sahaları tercih ettiği görülür. Dokuma ve her çeşit toprak sanayinde bu hal görülmekte, birinin diğerini tasfiye ettiği değil, fakat iki tipin birarada ve gittikçe inkişaf ederek yaşadığı anlaşılmaktadır.* Bu durum, birçok sanayi branşlarında devletin mevcut olmasının hususi sermaye için terbiye ve teşvik edici tesirler icra ettiğini göstermektedir."[176]

Devletçiliğin uygulayıcısı Şevket Süreyya Aydemir de, bu politikanın özel teşebbüs yararına işlediğini ileri sürmektedir: "Bu devlet eliyle inşacılığın, özel teşebbüsü, özel sektörü kayıt altına alıcı, onu arkaplana itici, aşağılatıcı ve devlet işletmeleri yanında imtiyazsız bırakan bir nizam olduğu yolunda şimdi bile ileri sürülen suçlamalar, gerçeğe uymayan köksüz iddialardır. Devlet işletmeciliği, özel sektör aleyhine hiçbir zaman bir imtiyaz, bir müdahale sistemi olmadı. Tersine olarak, fiyat kontrolleri, fiyat tespitleri, kısıtlayıcı kâr hadleri, devlet işletmeleri aleyhine işledi. Bugün olduğu gibi..

Zaten bu devre, Cihan Buhranı'nın zorunluklarıyla girişilen şartlar içinde, yani 1933'ten başlayarak, İkinci Dünya Harbi'nin patladığı 1939 yılına kadar süren kısa bir süreden ibarettir."[177]

SAVAŞ EKONOMİSİ

Devletçiliğin hızlı döneminin 1939 yılına kadar bile sürmediği, 1937'den başlayarak gevşeme görüldüğü iddia edilebilir. Bu gevşemenin,

dış politikamızın tarafsızlıktan "Batı İttifakı"na kaymaya başladığı bir sıraya rastlaması, dikkat çekicidir. *Türkiye'de Devletçilik*'in yazarı K. Boratav'a göre, bu "gevşeme, yumuşama" vetiresi, savaş kopuncaya kadar, hatta biçim değiştirerek savaş yılları içinde de devam edecek, savaştan sonra iyice belirgin hale gelecektir.

İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı savaş ekonomisi şartları, devlet müdahalelerini geniş ölçüde artıracak, fakat bu müdahalelerin özel teşebbüsü ciddiyetle sarsacak biçimde yürütmekten kaçınılmasına dikkat edilecektir. Üstelik, yokluk şartları, enflasyon ve geniş devlet mubayaaları, özel sermaye birikimini artıracaktır.

Bu dönemin temel dayanağı olan Milli Korunma Kanunu'na bakılırsa, koyu bir devletçiliğe yönelindiğine hükmedilebilir. Kanuna göre, sanayi ve maden kurumlarının neyi ve ne miktarda üreteceğini hükümet tespit edecektir. Gerekli yatırımlar, hükümet müsaadesi ve denetimi altında yapılacaktır. Hükümet tedbirlerine ayak uyduramayan kurumlara, uygun bir tazminat ödeyerek, devlet el koyacak ve işletebilecektir. 1942 tarihli bir tadil kanunuyla herhangi bir şarta tabi olmadan, görülen lüzum üzerine, sanayi ve maden işletmelerine devlet el koyabilecektir. Bütün taşıtlar, devletçe konan azami fiyatlarla istenen yerlerde çalıştırılabilecektir. Devlet, gerekirse, bu taşıtları satın alabilecektir.

Tarım alanında da, ne ekilebileceğini devlet tayin edecek ve 500 hektarın üstündeki araziyi, gerekirse, bir tazminat ödeyerek bizzat devlet işletebilecektir.

İç ve dış ticarette fiyat kontrollerine gidilmektedir. Devlet, birçok halde piyasaya, özellikle tarım ürünleri piyasasına, fiilen alıcı olarak girebilecek ve belli durumlarda bizzat ithalat yapabilecektir. İhtiyaç duyulan maddelere, değerini ödemek suretiyle, devlet el koyabilecek ve kâr almaksızın, ihtiyacı olan kurumlara dağıtabilecektir. Devlet, bu malları toplama, gönderme ve dağıtma işleriyle fiilen uğraşabilecektir. Görüldüğü gibi, teşebbüs özgürlüğü geniş ölçüde kısıtlanmaktadır.

Ama, Korkut Boratav'ın sözleriyle, kanun, bundan ibaret değildir. "Kanunun, bir de özel teşebbüsü besleyici, teşvik edici, harbin güç şartları içinde ona da bir pay ayıran tarafı vardır. Kanun, bu yanıyla, devlete özel teşebbüsün çalışmasını ve kazanmasını kolaylaştırıcı görevler yüklemektedir." Şöyle ki, devlet:

– Terk edilmiş, kullanılmayan veya tamamlanmamış durumdaki işletmeleri, "muayyen bir taviz" karşılığı işler hale getirebilecektir.

– Sahiplerine kesinlikle lüzumu olmayan makine ve tesisatı, sahiplerinin işini aksatmamak şartıyla, değeri pahasına satın alıp, bunları ihtiyacı olan kurumlara teslim edecektir.

– Uygun gördüğü ticaret mümessillerini, zaruri maddeleri ithale zorlayabilir ve bu kurumları denetleyebilir.

– Bu kurumlar, ithal edecekleri malları, gerekli görülürse, stok etmekle yükümlüdürler. Buna karşılık devlet, gerekli bütün döviz ve krediyi sağlayacağı gibi, teşebbüslerin stok yapma dolayısıyla uğrayabilecekleri zararı tazminle yükümlüdür.

– Özel kurumların mamulleri, normal maliyete belli bir kâr eklenerek, devletçe satın alınabilecektir. Böylece, neyin, ne miktar üretileceğini tespit eyleme yetkisine sahip hükümet, müteşebbislerin kâr etmesini kanunla garanti altına almaktadır.

– Gerekli gördüğü kurumlara, hükümet, kredi sağlayacaktır. İhracı yasaklanan tarım ürünleri ve sınai mamullerin iç fiyatları düşerse, hükümet, üreticiyi zarara karşı koruyacaktır.

– Tevsi edilmesi gereken işletmelere, hükümet, kredi, malzeme, işçi ve uzman sağlayacaktır. Buna rağmen, bu işletmeler gerekli tevsi işlerini yapmazlarsa, devlet bu kurumlara el koyarak tevsi işlerini kendisi yapacaktır. Sonradan, devletin yaptığı yatırımların bedelini, teşebbüs sahibi ödemeyi reddederse, devlet, kurumu ya kamulaştıracaktır ya da eski haliyle sahibine geri verecektir. [178]

İŞÇİ HAKLARININ KISITLANMASI

Bütün bunların ötesinde, özel teşebbüse sağlanan en büyük avantajlardan biri, işçi haklarının kısıtlanmasıdır. "Sınıf" yerine "meslek" kavramını ele alan ve meslekler arasında dayanışmayı öngören yeni yönetim, daha 1921 yılında Zonguldak kömür işçileri için, çalışma yaşını 18, iş süresini 8 saatle sınırlayan bir kanun kabul etmiştir. Kanunda ayrıca mecburi çalışmanın kaldırılması, asgari ücretin tespiti ve hastalık, ihtiyarlık, iş kazası gibi konularda bir sosyal sigorta tesisi hükümleri bulunmaktadır. 1925 yılında, sınai ve ticari faaliyetlerde hafta tatili tanınmıştır. 1930 yılında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, kadın, çocuk ve genç işçilerin yanında yetişkinlerin de çalışma şartlarını az çok düzenlemiştir. İş hayatında ilk şumullü müdahale 1936 tarihli İş Kanunu ile yapılmıştır. Bu kanunla, çalışma süreleri prensip itibariyle günde 8 saat olarak sınırlanmış, işe alma ve işten çıkarma bir düzene bağlanmıştır. Asgari ücret tespitine yer verilmiş, işyerlerindeki işçi sağlığı ve iş emniyetiyle ilgili koruyucu ve önleyici hükümler konmuştur. 1937 yılında 180 bin kişi, sosyal mevzuattan yararlanmaktaydı. Kanun, sendikacılığa, grev ve lokavta yer vermemekte, kolektif iş uyuşmazlığı, mecburi uzlaştırma ve tahkim sistemiyle yetinmektedir. Bununla birlikte, işçi-işveren arasındaki kuvvet

ilişkisinin işveren lehine çok ağır basması sonucu, 1950 yılına kadar pek az iş uyuşmazlığı çıkmıştır. Asgari ücret mekanizması, 1950 yılına kadar işleyememiştir. Prof. Cahit Talas'ın sözleriyle, "Denilebilir ki, Türkiye'de ücretler, 1920 yılından beri muayyen bir anda işgücüne vaki yekûn fiili talep ile o anda çalışmaya amade işgücünün hacmi arasındaki münasebete tabi olarak teşekkül etmektedir. Devlet, 1950 yıllarına kadar ücretlere müdahale etmekten kaçınmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu, içtimai ve iktisadi zaruretler lüzum gösterdiği takdirde asgari ücretlerin tespit olunabileceğini derpiş etmiştir. Fakat kanunun bu hükmü, hususiyle İkinci Dünya Harbi'nin yaratmış olduğu anormal şartlar dolayısıyla 1950 yıllarına kadar tatbik olunamamıştır."[179]

Bu şartlar altında, özellikle özel sektörde, ücretlerin düşük seviyede kalacağı açıktır. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, özel sektörde iş şartları fecidir: "Sanayi Tetkik Heyeti Reisi bulunduğum yıllarda ve iş bölgeleri ile işyerlerinde yaptığım incelemelerde, birçok fabrikalarda işçi bulma işinin, fabrikatörler tarafından eli bayraklı ve çevrelerini sindirmiş birtakım güçlü kabadayılara ve külhanbeylerine bırakıldığını, işçi alma ve işçi çıkarmanın, bunların sözlerine ve kararlarına ve arzularına göre yürüdüğünü, çok üzüntü verici misalleriyle tespit etmişimdir. Bu yetki, hele kız ve kadın işçi kullanan bazı işyerlerinde cidden kötüye kullanılıyordu. İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulduktan sonra da ortada, işçinin de hakkını ve haysiyetini koruyacak sendikalar olmadığı için, kanunun bu maddesi de hiçbir zaman ciddi bir uygulama zemini bulamadı."[180]

Liman Şirketi Müdürü Ahmet Hamdi Başar ise, 1930 yıllarında tatlı kârlar bırakan bir işçi ticaretinden söz etmektedir: "Ticaret Vekaleti'ne ve Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne resmen müracaat ederek, insanın insan tarafından sömürülmesinin önlenmesini ve işçi kullanma işinin eksiltmeyle müteahhite verilmesi usulünün kökünden kaldırılmasını istedik. Yalnız Seyr-i Sefain için değil, her yerde bu prensip bir devlet politikası olarak kabul edilmeliydi. Oysa ki o zamanlar Halk Fırkası'nın kodamanları arasında, bana işçi müteahhiti olarak tavsiye edilenleri reddettiğim için kızanlar ve işimi bozmaya çalışanlar bile vardı. Limanda yükleme ve boşaltma işlerini müteahhitimiz olarak üzerine alma teşebbüsüne girişmiş büyükçe bir firma da şahsen arkadaşım olan bir parti kodamanıyla üzerime baskı yapmaya bile girişmişti. Denizyolları'nda, Demiryolları'nda, devletin diğer daire ve kurumlarında hep işçilik müteahhitlere verilmekteydi. Bu yolla sağlanan ucuzluk ileri sürülerek biz böyle yapmadığımız için hatta kınanmaktaydık."

Başar, Atatürk ve İnönü ile aralarında geçen uzun bir konuşmada, iki lidere işçi durumunu anlattığını açıklamaktadır: "Ameleye ait iki misal

vereceğim. İstanbul'da liman amelesi bile Serbest Fırka'ya rey veriyor. Çünkü bu amele, Halk Fırkası adına sömürülüyor. Amelenin bir sandığı vardır. Bu sandık onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amelenin yevmiyesinden yüzde 3 kesilir. Şirket de yüzde 3 verir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azası ve kâtip diye birtakım adamlar konmuştur. Reis filan vekilin akrabası bir eski şeyhtir. Kâtib-i Umumi azledilmiş bir mülkiye amiri, azalardan biri falanın akrabası, diğeri de falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, azalar ikişer yüz lira aylık alırlar. Sandığın gelirleri ancak masrafları karşılar. Yardım işini mecburen liman şirketi kendi üzerine almış, Cemiyet sadece bir yiyinti yeri olmuştur. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilmez. Onun için çocuğu evinde ilaç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkası'nın kendisi olarak görüyor ve ilk fırsatta bundan kurtulmak için Serbest Fırka'nın kucağına düşüyor.

Bu vaziyet yalnız liman amelesi için değil, bütün amele için aynıdır. Gündelikleri ve kazançları, onlara ve ailelerine en sefil hayat şartlarını bile korumaktan uzak olan bu zavallıların bugün Halk Fırkası namına istismarları acınacak bir hal almıştır.

Şeflerin derin bir alaka ile dinlemelerinden yararlanarak sözlerime devam ediyorum:

– Arz ettiğim, amelenin doğrudan doğruya sömürülmesidir. Şimdi de müsaadenizle arz edeceğim nokta da yine amelenin sosyal şartlar içinde istismarlarına bir misal olacaktır. Devlet Denizyolları kendi vapurlarının yükleme ve boşaltma işini eksiltmeye çıkarmaktadır. Bu usul yalnız Denizyolları'na münhasır olmayıp bütün devlet daireleri de bu gibi işleri eksiltmeye tabi tutarlar. İlk görüşte bundan tabii bir şey olamaz. Fakat biraz düşünürsek, eksiltmeye konan işin amele yevmiyesi olduğunu anlarız. Devlet Denizyolları, mesela bizim Liman Şirketi'nin 40 kuruşa amelesine yaptırdığı iş için, 20 kuruşa münakaşa ile talip bulur. Bu suretle, mesela bizim günde iki lira verdiğimiz amele, orada çalışırsa ancak bir lira almış olur.

Hizmetlerin böyle eksiltmeyle verilmesi, amele işinden başka hangi işte mevcuttur? Memurluk, münakaşaya konuyor mu? Amele, toplumda üzerine verilen vazifeyi görürken devletin kendisine adil ve haklı bir ücret tayin etmesini bekler.

Amele işiyle hiç meşgul olmuyoruz. İnsanın insan tarafından istismar edilmesine en açık misaller veren büyük suistimaller amele sahasında olmaktadır. İstanbul'da bu tarz istismarların ve amele sırtından geçinenlerin miktarı, hacmi ve tesiri o kadar büyüktür ki, loncaların

kalkmasına rağmen, şimdi lonca devrinden büyük istismar yapılmakta ve birçok yerlerde amele aynı şartlar altında çalıştırılmaktadır. Ameleye ait hiçbir şey yapmıyoruz, hiçbir tedbirimiz yoktur. İçtimai muavenet ve yardım namına, hayat ve kaza sigortası namına, istismarları önlemek namına yaptığımız hiçbir şey yoktur. Onun içindir ki Serbest Fırka'nın ortaya çıkması, amelenin toplanmış ve coşmaya hazırlanmış olan dertlerinden kurtulmaları ümidini verdi.

Yapılan işlerin hiçbirinden memnun olmadıkları, binlerce büyük davalar karşısında, bunlardan haberdar bile bulunmadıkları yüzlerinden belli olan iki büyük şef, kendilerine bu dertlerin açıkça ifade edilmesinden, adeta yaraya neşter vurarak temizlemeye başlamış bir doktor ferahlığı duyuyorlardı."[181]

1936 yılında İş Kanunu ile, işçilerin aşırı sömürülmesi önlenmeye çalışılacaktır. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, bu kanun hakkında, "İş Kanunu bir rejim kanunu olacaktır. Bu kanunla Türkiye'de iş hayatı, yeni rejimimizin istediği ahenk ve çalışma yoluna girecektir... Yeni İş Kanunu sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hata yollarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla, ... iş hayatında muvazene kurulacaktır" demektedir. Ne var ki, Dünya Savaşı şartları, otoriter bir görüşle de olsa, işçiyi koruyan birçok hükümler getiren İş Kanunu'nun uygulanmasını, Milli Korunma Kanunu ile önleyecektir: Devlet, özel işletmelerin beklenen üretim amaçlarına ulaşabilmesi için gerekli işçi kadrosunu ve öteki personeli sağlayacaktır. Vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebilecektir. İşçi ve müstahdemler, işlerini makbul bir mazeret olmaksızın habersizce bırakamayacaklardır. Bu biçimde zorla çalıştırılanlara, emsaline uygun normal bir ücret ödenecektir. Gerekirse iş saati günde üç saat artırılabilecektir. İş Kanunu'nun küçükler ve kadınlarla ilgili hükümleri, sınai müesseselerde uygulanmayacaktır. İşçilerin haftada bir gün izin yapması şartıyla, Hafta Tatili Kanunu uygulanmayacaktır. Maden ocakları civarında yaşayan köylüler, belirli bir süre madenlerde çalışmakla yükümlü tutulacaktır.

Korkut Boratav'a göre, "devlet, özel teşebbüs için kredi, döviz gibi uygun şartları sağlamakta, zarara uğramasını önlemekte, her an bir alıcı olarak kârını garantilemekte ve üstelik işçinin özel teşebbüs tarafından istismarını da kanun yoluyla temin etmektedir."[182]

Bu hükümler, Dünya Savaşı yılları içinde daha da kısılacaktır. Milli Korunma Kanunu'nu değiştiren 3954 sayılı kanunla, hafta tatili hakkının büsbütün kaldırılabilmesi sağlanacaktır. 3. 4. 1944 tarih ve 4648 sayılı kanunla, ücretli iş mükellefiyetine tabi olan kişileri işyerlerine sevk için, zabıta kuvveti kullanılabilecektir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp

yeniden sevkleri için yapılan giderler, bunları çalıştıracak kurum tarafından ödenmekle birlikte, ilgili kurum, bu giderleri işçilerin ücretlerinden taksitle kesebilecektir. Çalıştığı işi, meşru bir mazereti olmaksızın bırakan işçiler, zabıta kuvvetleriyle yakalanıp işyerlerine gönderilecek ve sevk giderleri işçinin ücretinden kesilecektir. Devlet, belli işler için bu yetkiyi ticaret veya esnaf odalarına (yani işverenlere) devredebilecektir. Bu şartlar altında, özel teşebbüsün işçi diye bir meselesi olmamıştır.

SAVAŞ ZENGİNLERİ

Milli Korunma Kanunu ile sağlanan yetkiler de hayli ölçülü kullanılmıştır. El koyma kararları tarım ve sanayide çok sınırlı maddeler için uygulanmıştır. Sanayi mamullerinden dokuma ve çimentoya el konulmuştur. Bütün fabrikaların iplikleri Yerli Mallar Pazarları eliyle dağıtılmış ve bu yüzden genişleyen mağazalar, "devlet ticaret yapamaz" diye eleştiri konusu olmuştur. Fakat bu dağıtım sayesinde ufak üreticilerin dokuma tezgâh ve kooperatifleri önemli ölçüde geliştirilmiştir. Mamullerine el konulan dokuma fabrikalarına da, bunların bedelleri cömertçe ödenmiştir. Gerçi Tarsuslu bir fabrika sahibi gibi bakanlığa "mallarımı serbest bırakın, 14 milyon lira fazla kazanır ve yarısını devlete veririm" diye resmen müracaat edenler görülmüştür, ama yine de ödenen bedeller tatmin edici seviyede kalmıştır. Ne tuhaftır ki, Milli Korunma Kanunu ve ekleriyle geniş devletleştirme hükümleri getirildiği halde, 1943 yılında CHP programındaki devletleştirmeyle ilgili hükümler yumuşatılmıştır. 1935 programında, "ferdin yapamayacağını devlet yapar" görüşü yerine "kamu yararı" kriteri sağlam bir esas olarak getirilmekte ve özel teşebbüslerin devletleştirilebileceği belirtilmekteydi: "Devletin filiğ (fiili) olarak hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına (çıkarlarına) bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin filiğ olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişit (teşebbüs) elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmaya bağlıdır." 1943 programında ise, kamu yararı kriteri, büsbütün bırakılmamakla birlikte, "ferdin yapamadığını devlet yapar" formülüne bir kayış görülmektedir: "Parti fertlerin ve hükmi şahısların bütün vasıta ve çalışmalarından ve devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifade etmeyi lüzumlu görür. Partimizin devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur. Parti, şahısların bugün hiç veya kâfi derecede yapamadığı işleri devlet eli ve sermayesiyle yapmaya çalışır." Bunun dışında, 1935 programının devletleştirme hükmü, 1943 programından çıkarılmıştır!

Bu anlayışla yürütülen savaş ekonomisi, kıtlık ve enflasyonla birlikte giden geniş devlet mubayaaları dolayısıyla, büyük çiftçi ve tüccarın zenginleşmesine yol açmıştır. Hatta fiyat kontrolleri ve dağıtım usulüne en fazla ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, Saraçoğlu Hükümeti'nin Ticaret Bakanı Behçet Uz, İngiltere'nin dahi cüret edemeyeceği bir liberalizm şampiyonluğu yapmış ve 1942 sonbaharında fiyatları serbest bırakmıştır. Bunun sonucu, tabiatıyla, fiyatların alabildiğine yükselmesi olmuştur. Buğday 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağı 85 kuruştan 350 kuruşa fırlamıştır. 85 kuruştan stok edilen 16 bin ton zeytinyağının 350 kuruştan satışı, bir kısım tüccar yararına işlemiştir. Ordu ihtiyacı için el konulan büyük miktarda motorlu araç lastikleri, belirli kişilere tahsis edilmiştir.

İaşe işleriyle görevli Şevket Süreyya, "A'dan Z'ye değiştireceğiz" diyen Refik Saydam Hükümeti'ni izleyen bu mevsimsiz liberalizmi şöyle anlatmaktadır: "Yeni Ticaret Vekili Behçet Uz, hatta askeri bir uçakla Ege bölgesine uçarak, İzmir'de seçmenlerine yeni bir Hürriyet ilanı gösterilerinde bulundu. Eski kayıtlar, murakabeler kaldırıldı. Buğday ihracına karar verildi."

"Behçet Uz'un yeniden bir 1908 Hürriyeti'ne gidiliyormuşçasına gösterilerle, artık her türlü kayıt ve kontrollere son verildiği hissini havaya ve halk efkârına yayışı şu neticeleri vermiştir: Fiyat kontrolünde ve çok elverişli fiyatlarla tesis veya tespit edilen stoklar elden çıkmıştır. İaşe işleri ve teşkilatı halk nazarında ve bizzat hükümet eliyle itibarsızlaştırılmış, tasfiye cihetlerine gidilmiştir. Fiyatlar birden alabora olunca, yani kontrol altına alınabildikleri seviyelerden birden boşanıp havaya şahlanınca, devlet parası da makul değerini kaybetmiş, altın yükselmiştir."[183]

Enflasyon, savaş zenginleri yaratmıştır. Gerçi savaş zenginleri skandalı, Birinci Dünya Savaşı'ndaki ölçülere ulaşmamışsa da, ücretlerin dondurulduğu ve kârların serbest kaldığı bir ortamda, zenginlere karşı bir öfke dalgası memleketi sarmıştır. Behçet Uz denemesinden sonra, 1942 Kasım'ında, Cumhurbaşkanı İnönü'nün "Meclis Açış Konuşması", bu öfkeyi dile getirmektedir: "Şuursuz bir ticaret davası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor... Acı ile hatırlamalıyız ki milletin iaşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükümetinin sarfettiği gayretlere, iki seneden beri cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün hallolunacak ilk mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük

fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek, milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız..."

Fakat bütün bu sert sözler, sadece bir yakınmadan ibaret kalmıştır. Behçet Uz liberalizminden önce de, tüccarın, özellikle ithalatçının tutumu şikâyet konusu olmuştur. 1940 yılı sonlarında Başbakan Refik Saydam, "Biz tüccarı millet hayatında lazım bir unsur telakki ediyoruz. Bu unsurun kendi normal yaşamasını kendisi eğer takdir ve temin ederse, devletten ve hükümetten kendisine yardım gelir... Fakat tüccar bunu böyle telakki etmezse, tamamen içimizden çıkması lazım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirerek, ona göre hareket etmek kararındayız."*

Tüccarı "tamamen içimizden çıkarmakla" tehdit eden Başbakan, 1941 yılı başlarında ithalatı devletleştirmekten söz etmektedir:

"... İthalat tacirlerinden şikâyetim olduğunu söylemeden bu bahsi kapatmayacağım... vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar

---

* Dış ticaret, bugün olduğu gibi, o günlerde de dışandaki alıcıyla anlaşarak ihracat fiyatlarını düşük göstermek, sahte faturalarla ithalat fiyatlarını şişirmek, ihracat ve ithalat konusu malların cins ve kalitesini farklı göstermek vb. gibi karışık yollardan büyük kazançlar elde etmenin başlıca kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bir örnek vermekle yetinelim: Yıl 1943. İzmir CHP teşkilatının önemli kişilerinden ünlü bir tüccarın deri balyaları arasında yünleri kırpılmamış deriler ihraç ettiği ihbar edilmiştir. Yani tüccar, değersiz deri ihraç ediyormuş gibi göstererek, aslında altın değerindeki yünü kaçak olarak ihraç etmektedir. Bu yoldan sağlanan döviz, dışarıda bırakılacaktır. İhbar üzerine harekete geçen müfettiş, olayın doğruluğunu tespit etmiştir. Ayrıca ünlü tüccarın yazıhanesinde bulunan Fransızca bir mektup, bu ihracatçının, yabancı firmaya casusluk yaptığını, "Türkiye sıkışık, düşük fiyat verin" diye haberler yolladığını gösteren bir belgedir. Belgede, şu satırlar yazılıdır: "Aziz Baylar, son olarak gönderdiğimiz şu kadar balya yaş deri üzerindeki şu kadar kilo yün bedelinin aramızdaki anlaşmaya göre falan bankadaki hesabımıza dolar olarak transfer edilmesi, bugünlerde sayın firmanızı ziyaret edecek olan Mösyö X'e döviz temini hususunda gerekli kolaylığın gösterilmesi..." istenildikten sonra, *"aramızdaki müşterek menfaatlerin devamı için bazı bilgilerin sizlere ulaştırılmasını faydalı gördüğümüzden* bugünlerde memleketinize gelecek olan Türk Ticaret Heyeti ile yapacağınız temaslarda aşağıdaki esasların göz önünde tutulması lazım geldi. Ticaret odası ve Borsa kayıtlarından aldığımız bilgilere göre, memleketimizde geçen yıl ürünlerinden ... kilo tütün, ... kilo fındık ve ... ton incir ve üzüm stoku bulunduğu, harp yıllarının doğurduğu mali güçlükler dolayısıyle, *bu stokların Hükümetçe bir an önce elden çıkarılması icap ettiği, Türk Ticaret Heyeti ile temaslarda bulunacak resmi makamlara bu hususların duyurularak fiyat konusunda uyanık bulunulması* ve bilgilerin derlenmesi için yapmaya mecbur olduğumuz masraf karşılığının falan bankadaki hesabımıza transfer edilmesi..." denilmektedir. Bu belgeyi ele geçiren müfettiş, raporunu hazırlayıp bakanlığa vermiştir. Ama tüccarın ihracat belgesi elinden alınıp mahkemeye verilmesi gerekirken, müfettiş, teftiş görevini bitirmeden başka yere nakledilmiştir. CHP'nin önemli kişisi ünlü tüccar ise, evinde ve yazıhanesinde yapılan aramalar yüzünden ticari şerefinin çiğnendiğini ileri sürerek partisine küsmüş ve DP kurulunca, bu yeni partiye geçmiştir (*Yön*, sayı: 24).

etmediğini, onun fevkinde umumi menfaatin hâkim olduğunu anlatmaya çalışacağım, olmadığı takdirde... ithalatı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim."[184] Bu yolda Meclis'te teşvikler de vardır. Bazı milletvekilleri, Müslüman olmayan ithalatçıların tasfiyesini istemektedir. "Memlekette ithalat ticaretini... milli düşünce ile yetişmiş elemanlara vermek zaten arzumuzdur... Ticaret Vekaleti'nden isteyeceğimiz müstaid kimseleri yetiştirmek ve diğerlerini ekarte etmektir." Fakat bütün bunlar bir tehditten ibaret kalmıştır. İç ve dış ticaret düzenine dokunulmamıştır. Yalnızca, olağanüstü şartlar dolayısıyla, birçok Batı ülkesinde uygulanan tipte bir vergilemeye gidilmiştir. "Varlık Vergisi" adını alan bu vergi, prensip itibariyle haklı olmakla birlikte, dış ticaret işlerinde hâkim durumda bulunan azınlıklara ve dönmelere yüklendiği için çok eleştirilmiştir. Varlık Vergisi'nin baş uygulayıcılarından biri olduğu halde, *Varlık Vergisi Faciası* diye bir kitap yazmakta sakınca görmeyen İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin yazdığına göre, "Fiyatların alabora oluşu, istifçiliği doğurmuştur. Muhtekirlik almış yürümüştür. Bilhassa ithalat işleri ise, gayrimüslim azınlık tüccarların elinde olduğu için, asıl muhtekirler bunların arasında sivrilmiş ve her tarafta birtakım şüpheli milyonerler türemiştir." Milliyetçi çevrelerde bu durumun yarattığı öfke, dış ticaretin devletleştirilmesine cesaret edilemediği için, esasında haklı bir verginin, haksız sayılabilecek uygulamasına yol açmıştır. Varlık Vergisi'nden beklenen hasılat, 164.368 mükelleften 465 milyon lira idi. Ücretlilere yapılan birtakım haksızlıkların ve maddi hataların düzeltilmesiyle, bu rakam 425 milyon liraya indirilmiştir. Tahsilat, 315 milyon lira olmuştur. 465 milyon lira olarak hesaplanan verginin 317 milyon lirası İstanbul'a düşmekteydi. İstanbul'da bunun 221 milyon lirası tahsil edilebilmiştir. Vergiye başlangıçta Türkiye'de ticaret yapan yabancılar da dahil edilmiştir. Yabancıların vergilendirilmesinde tereddütler duyulmuş ve dış baskılar ihtimalinden söz edilmiştir. Başbakan Saraçoğlu, bu tereddütler üzerine, "Arkadaş, ben Osmanlı Devleti'nin sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar" demişse de, yabancıların vergi cetvelleri üzerinde, süratle ve önemli indirimlere gitmek gerekmiştir.[185] Azınlıkların ise, 280 milyon lira vergi ödemesi gerekmekteydi. Vergi, bir kısım azınlık tüccarlarının apartmanlar gibi taşınmaz mallarının Anadolu'nun büyük çiftçilerinin eline geçmesine yol açmıştır. Fakat İstanbul'un ticari yapısında esaslı değişiklik olmamıştır. Bazı azınlık tüccarları vergilerini ödemeyi reddetmişlerdir. Bu konuda bir fikir vermek için, şöyle ufak bir liste ileri sürülebilir:

Mükellefin adı	Borcu	Ödediği
Hamparsum Erkman	400.000	5.000
Arşak Çuhacıyan	400.000	800
Samuel Varon	240.000	8.100
Yorgi Beyko	200.000	100
Gad Granko	375.000	1.000
Artin Topaloğlu	210.000	600
Paskalidis	450.000	-
Kostantin Kürkçüoğlu	200.000	200

Nihayet 15. 3. 1944 tarih ve 5433 sayılı kanunla, Varlık Vergisi'nin ödenmeyen borçlarının takibinden vazgeçilmiştir. Vergiyle, dış ticaretin Türk ellere geçmesi isteği ise, radikal tedbirlere cesaret edilemeyip, uygulamada haksızlıklar yaratan bir vergiye gidildiği için, bu amaca ulaşılamamıştır. Unutmamak gerekir ki, Türk dış ticaretine hâkim bulunan azınlıklar, milletlerarası bir ticari şebekenin Türkiye'deki ayaklarını temsil etmektedir. Onların aracılığı olmadıkça, dış ticaretin işleyişinde güçlükler çıkarabilmektedirler. Türk tüccarının onlarla uzlaşmaya gidişindeki nedenlerden biri budur.

Öte yandan Varlık Vergisi, olağanüstü şartların tüccarlara sağladığı çok büyük kazançları önlemekte –eğer böyle bir amacı varsa– çok yetersiz kalmıştır. Savaş yılları özel teşebbüsün güçlenmesine yol açmıştır.* Prof. Memduh Yaşa, savaş yıllarıyla ilgili olarak özel sektörün durumunu şöyle değerlendirmektedir: "Bu devre içinde, gerçi, harp ve enflasyonun müşterek tesiriyle, özel ekonomi sahasında büyük kârlar husule gelmiş, fakat bunların hiç değilse aynı devre içinde yatırıma giden kısmı düşük kalmıştır. Neticenin böyle olmasında harbin yarattığı emniyetsizlik ve kâr sahiplerinin yüksek istihlak temayülü yanında, kapital malları ithalindeki güçlük müessir olmuştur."

"Bu devredeki bazı gelişme ve faaliyetlerin müteakip yıllar yatırım

* Vergi adaletsizliği o günlerde de vardı. Eski İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin verdiği bilgiye göre, 1944 yılında milyonlarca liralık iş yapan 45.057 müteahhit 8,4 milyon lira vergi verdiği halde, ufak müesseselerin maaşlı ve ücretlilerinin ödediği vergiler 186 milyon lirayı buluyordu. Aynı yıl yüksek gelirliler, vergi mükelleflerinin yüzde 41'ini teşkil ettiği halde, ödedikleri vergi, bütün vergi gelirinin yüzde 13, 8'i kadardı. Hikmet Bayur ise, Meclis'te nasıl bir hesaba dayandığı bilinmemekle birlikte, Türkiye'de 30-40 bin savaş zengini olduğunu söylemektedir. Bunların bazıları henüz milyoner değilse bile, yüz binlerce liralık servete sahipti ve aileleriyle birlikte sayıları birkaç yüz bini buluyordu. Bayur'a göre savaş zenginlerinin ölçüsüz ve sınırsızca para harcamalarına bakarak, hayat seviyesinin yükselmiş olduğu söylenemezdi. (*Türk Demokrasi Tarihi*, Prof. Kemal Karpat, İstanbul 1967, s. 85-86.)

hızı ve terkibi üzerinde müessir olduğu söylenebilir. Burada bilhasa önemli olan, harp ve şiddetli enflasyon devresinde bazı kimselerin sağlayabilmiş oldukları yüksek kârların, kısmen olsun, sonraki hususi yatırımlara kaynak olmuş bulunmasıdır. Aynı şeyi, 1939-1945 arasında biriktirilmiş altın ve döviz rezervlerinin kullanılışı bakımından da söyleyebiliriz. Bu hususta yapılmış hesaplar mevcut olmamakla beraber, CHP iktidarında devletçilik sisteminin fikir ve tatbikat olarak çok zayıfladığı bir zamana rastlaması dolayısıyla, bu rezervlerin eritilmesinden en ziyade hususi sektör yatırımları faydalanmış olduğu öne sürülebilir."[186]

Odalar Birliği tarafından hazırlanan *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma* adlı araştırma da, devletçiliğin ve savaş ekonomisinin özel sektör yararına işlediğini belirtmektedir: "Meydana gelen enflasyon iki yönden yatırımların finansmanında ve özel sektörün gelişmesinde faydalı olmuştur. Birincisi, devlet bütçesinden ödenen ücretler, fiyatlarla aynı hızda artmadığından aradaki fark, kamu yatırımlarının finansmanına tahsis edilen kaynakları artırmıştır. İkincisi, ekonomik gelir dağılımının değişmesidir. Tacir, sanayici ve piyasa şartlarına uyabilen çiftçilerin gelirlerinde önemli artışlar olmuş, buna mukabil geniş halk kitlesinin reel geliri, dolayısıyla istihlaki azalmıştır. Enflasyonun bu ikili tesiri, ekonomik sermaye terakümünü hızlandırmıştır. Enflasyonist devrenin bu yöndeki tesirleri, İkinci Dünya Savaşı'nın zaruri kaldığı kamu cari harcamalarındaki artış ve savaş yıllarının karaborsa kazancıyla daha da hız kazanmıştır. 1950'yi takip eden liberal ekonomi düzenine geçiş arzularının artması ve bunu takip eden hızlı bir özel sermaye terakümünün meydana gelmesi, devletçilik devresinin bu özellikleriyle izah edilebilir."[187]

Çok partili hayata geçildiği ve ABD ile sıkı ilişkiler kurulduğu bir dönemde, sanayi alanında bir başarı göstermiş olmamakla birlikte, Cumhuriyet'in başından beri güçlendirilmesine çalışılan bir kapitalist sınıf, varlığını hissettirecektir.

VI

TARIMDA DEVLETÇİLİK

İLK MAKİNELEŞME HAREKETİ

Tarımda mülkiyet ilişkilerine dokunmamakla birlikte, Cumhuriyet hükümetlerinin daha ilk yıllardan başlayarak önemli meselelerinden biri, tarım ve köy kalkınması olmuştur. Bu amaçla âşârın kaldırılmasının yanı sıra, Ziraat Bankası sermayesi ve kredileri artırılmış, kooperatifleşme yolunda önce "İtibar-ı Zirai Birlikleri" ve 1929 yılında "Zirai Kredi Kooperatifleri" kanunları çıkarılmıştır. 1923 yılında 8 milyon olan tarım kredileri, 1928'de 26 ve 1936'da 35 milyon liraya yükselmiştir. 1923-1934 döneminde, göçmen ve mübadillere 6 milyon dönümden fazla; topraksız ya da az topraklı çiftçiye 731 bin dönüm devlet arazisi dağıtılmıştır. 1934-1938 döneminde de dağıtılan 3 milyon dönüm devlet arazisinden, 1,5 milyon dönümü muhtaç çiftçilere verilmiştir. Ayrıca modern tarımı teşvik için çeşitli tedbirler alınmıştır. Prof. Reşat Aktan, buna "Birinci Zirai Makineleşme Hareketi" adını vermektedir.[188] Bir yandan devlet, numune çiftlikleri, tarım okul ve istasyonlarında yeni alet ve makineler kullanarak çiftçilere örnek olmaya çalışırken, öte yandan bu makineleri satın almak ve kullanmak isteyen çiftçilere kolaylıklar sağlamıştır. Ziraat Vekaleti aracılığıyla ithal edilen makineler, Ziraat Bankası kredileriyle çiftçiye taksitle satılmıştır. Tarım alet ve makineleri ile yedek parçalarına gümrük muafiyeti tanınmıştır. Tarım makinelerinde kullanılan akaryakıt, vergilerden muaf tutulmuştur. 1926 yılında çıkan 752 sayılı kanunla, traktör, motorlu pulluk, biçerdöven, kamyon ve kamyonet sahiplerine, tarımda harcadıkları akaryakıt için "mevadd-ı müsteile rüsumu tazminatı" ödenmesi kabul edilmiştir. 1927 yılında Ziraat Vekaleti bütçesi ancak 3 milyon 727 bin lira iken, makine kullanan çiftçiye devlet 1926-1930 döneminde 6 milyon 652 bin lira tazminat ödemiştir. Makineyi kullanacak ve tamir edecek personel yetiştirmek için tarım ve makinist okulları açılmıştır.

Dünya Buhranı'na kadar süren bu dönemde, Türkiye'ye 2500-3000 traktörün girdiği ve bunların 400 kadarının Adana civarında kullanıldığı tahmin edilmektedir. 1927 Ziraat Sayımı'na göre ise, Türkiye'de

bulunan bütün tarım makineleri 15.711 olarak tespit edilmiştir. Bu dönem, aynı zamanda tarım ürünleri fiyatlarının nispeten elverişli olduğu yıllara rastlamaktadır. Özellikle 1923-1925 yılları arasında, tarım ihraç fiyatlarında önemli yükselişler görülmüştür. Tütün, fındık, yapağı gibi ürünlerin ihraç fiyatlarında yüzde 100'ün üstünde, pamukta yüzde 50 civarında bir artış olmuştur. Gerçi 1925 yılından sonra ihraç fiyatlarında bir düşüş başlamışsa da, bu düşüş asıl 1928 yılından başlayarak kendini fena halde hissettirmiştir. Bu sebeple, 1923-1929 dönemi, Türk tarımının nispeten canlı yılları olmuştur. Tabii ki, devletçe alınan tedbirler, toprak dağıtımı dışında, büyük çiftçilerin çıkarlarına uygun düşmüştür. Makine kullananlar, gümrük muafiyetlerinden ve 6,6 milyon liralık akaryakıt ödeneğinden, tarım kredilerinden yararlananlar, büyük çiftçilerdir. Hatta İsmail Hüsrev'in 1934 yılında yazdığına göre, Ziraat Bankası'nın kurduğu kredi kooperatiflerinin dahi ufak çiftçilere fayda sağladığı şüphelidir: "Çünkü kooperatiflerin ekserisinin Meclis-i İdarelerine murabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır. Köylü, kooperatiften aldığı krediyi, kooperatif kapısından çıktıktan sonra, Meclis-i İdare azası olan murabahacıya borcuna mukabil teslim etmektedir. Kooperatiflerin mühim bir kısmı, adeta murabahacıların teşkilatı haline gelmiştir.

Meclis-i idarelerine kasaba tüccarlarının girmiş olduğu kooperatiflere gelince, köylü kasabada yaptığı iştira muamelelerinin bedelini kooperatif kredisiyle ödemek suretiyle Meclis-i idaredeki tüccarları kazandırmaktadır. Kasaba tüccarları, kooperatifler sayesinde, kendilerine adeta teşkilatlı bir pazar bulmuş olmaktadırlar.

Bizde murabahayı milli bankalar da bilmeyerek iktisaden takviye etmektedir. Çünkü herhangi bir hür vatandaş gibi, milli bankalardan para istikraz eden murabahacı nizami aldığı parayı köylüye pek yüksek faizle ikraz etmektedir. Aradaki büyük fark, murabahacının yüksek kârını teşkil etmektedir."[189]

Öte yandan, 1923-1929 döneminde tarımda nispi bir gelişme görülmekle birlikte, değişmeyen mülkiyet ilişkileri, hızlı bir üretim artışı ve modernleşmeye engel teşkil etmektedir. Doğu'daki derebeylik düzeni ve ülkeye yaygın toprak ağalığı düzeni önemli değişikliklere uğramadan sürüp gitmektedir. Doğu ve Güneydoğu'da, köylü, beylere karşı angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler altındadır. Çalışmak için büyük şehirlere giden köylü dahi, beye cizyesini muntazaman ödemektedir. Kürt isyanları üzerine birtakım beylerin sürülmesi bile durumu değiştirmemiş, köylü, beylerin yerinde kalan nazır ve akrabalarına vergisini vermiştir. Birçok köy, bu

beylerin "bâ-tapu" malıdır. Dersim'de Seyit Rıza, 230 köye hükmetmektedir. Muş ovasının önemli bir kısmını mülkiyeti altında bulundurmuş olan Hacı Musa, topraklarından geçenlerden baç almaktadır.

Orta ve Batı Anadolu'da, derebeylik ilişkileri çökmüş, vergi ve angarya kalkmış olmakla birlikte, köylünün bağımlı durumu sürüp gitmektedir. Ortakçılık yaygındır. "Alaşehir'de ovanın yarısından fazlasını işgal eden büyük çiftliklerde, oturdukları evler bile kendilerine ait olmayan kalabalık ortakçı köyleri vardır."[190] Bunların yanı sıra, Ege ve Adana'daki sınırlı sayıdaki kapitalist tarım işletmeleri ve köylüye ait bulunan cüce işletmeleri saymak gerektir.

Kapitalist işletmeler bir yana bırakılırsa, büyük arazi sahipleri, arazilerinin pek azından ve ilkel biçimde yararlanmaktadırlar. Arazinin büyük kısmı mera olarak bırakılmakta, çok az bir kısmı ortakçılık yoluyla ekilmektedir.

Maraba ve ortakçı olarak, boğaz tokluğuna çalıştırılan geniş bir köylü kütlesinin varlığı, mülk sahibinin modern teknikleri kullanmasını engellemektedir. Kastamonu'da büyük çiftlik sahibi bir toprak ağasının sözleriyle, "ortakçılık.... en faydalı usuldür. Amele kullanmaktan ucuzdur. Halen amele kullanmak, makine çalıştırmak zararlıdır."[191] Mülk sahibi gibi, durumunun iyileşeceğini ümit etmeyen maraba ve ortakçı da, üretimle pek az ilgilenmektedir. 1931 yılındaki ilk Ziraat Kongresi'ne sunulan bir raporda, Antalya'da köylülerin hayvan gübresini büyük yığınlar halinde, ekini ve ovaya giden hayvanları izlemek için bir gözetleme kulesi olarak kullandıkları ve sonra gübreyi ateşe verdikleri yazılmaktadır. Kötü topraklarda kurulu kendi için üretim yapan sermayeden yoksun cüce işletmeler için de durum farklı değildir. Bu sebeple, tarımda görülen nispi gelişme ve makineleşme, daha çok, Çukurova ve Ege'deki kapitalist işletmelerde görülmektedir. Bununla birlikte, nüfuzlu kişilerin arazi yağması devam etmekte, toprağa kavuşturulan köylü, mülkiyetinden hiçbir zaman emin olamamaktadır. Tıpkı bugün basına yansıyan birçok arazi kavgasında görüldüğü üzere, köylülerce kurutulan bataklıkların, imar edilen arazinin beklenmedik sahipleri çıkmaktadır. Köylünün arazisini emeğiyle değerlendirmesi, o araziyi yitirmesi tehlikesini yaratmaktadır. Bu konuda İsmail Hüsrev, 1934 yılında, günümüzde de aktüalitesini yitirmeyen şu satırları yazmaktadır: "Bugün bazı mıntıkalarda köylünün istihsal tekniğinin ıslahından kaçmakta olduğu da müşahede edilmektedir. Bunun sebebi: Topraksız köylüye, yahut muhacirlere devlet tarafından toprak verilen yerlerde köylü uzun seneler arazinin bataklıklarını kuruttuktan, araziyi imar ve ıslah ettikten sonra bir gün işlediği arazinin bir sahibiyle karşılaşmakta ve toprak sahibi,

toprağının kendisine ait olduğunu iddia ederek işlenmiş, ıslah edilmiş araziyi köylüden alarak, köylüyü ortakçı olarak kullanmaktadır. Köylü, senelerce emek sarf ederek işlediği toprağın, böyle bir kalemde elinden gittiğini görünce, tabii bir daha toprakla, mahsulle alakadar olmuyor, herhangi bir yeniliğe karşı pasif kalıyor. Bundan maada, bu akıbeti gören diğer köylüler de edindikleri toprakları ıslahtan çekiniyorlar."[192]

Bir iktisatçının bugün için de doğru olan bu gözlemlerini, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da 15 Haziran 1934 tarihli Meclis konuşmasında doğrulamaktadır: "Devlet, araziyi, metruk arazi diye muhacire veriyor. Onlar da imar eyliyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor... Trabzon'da arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönüm araziye sahip olan kimse, büyük arazi sahibi ve zengin sayılır. Birisi çıktı 200 bin dönüme sahip olduğuna dair ilam gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı... Hat boyundan geçerken Sazılar köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Bey'e sorarım, kimin namına mukayyettir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç tane arazinin sahibi çıkmıştır... Gedikabat körfezinde yerli halk, bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular ve yerleştiler. Ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zat geldi, bu toprakların kendine ait olduğunu söyleyerek, bunları buradan çıkardı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar, çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar."

Gittikçe şiddetlenen bu arazi yağması devam etmekle birlikte, 1923-1929 döneminde tarım gelişmesi daha çok sınırlı kapitalist işletmelerde görülmektedir. Bu sınırlı gelişme dahi, Dünya Buhranı ile duracaktır. Dünya Buhranı, kapitalist çiftçiler, beyler, ağalar ve ufak çiftçiler de dahil, bütün tarım sektörü için büyük bir çöküntüye yol açmıştır. Tarım ürünleri fiyatları hızla düşmüştür. 1928'de ortalama 15 kuruşu bulan buğday fiyatları, 1938 yılında dahi, ortalama 5 kuruşun altında kalacaktır. 1929 yılına oranla, 1932 sonlarında fındık ve afyonda yüzde 73, buğdayda yüzde 63, incirde yüzde 52, pamukta yüzde 48, zeytinyağında yüzde 44, üzümde yüzde 43, tütünde (Samsun malı üzerinden 1930'a oranla) yüzde 50 derecesinde önemli düşüşler görülecektir. Fiyat düşüşlerinden direkt üretici daha çok etkilenecektir. İhracatçı tüccar ve onun kasabalardaki aracısı, dünya fiyatlarının çöküşü üzerine, kârlarını az çok koruyabilmek için, direkt üreticinin ürünlerini yok pahasına almaya yöneleceklerdir. Mesela 1932 yılı başında, Urla'da 50 kuruşluk tütün, üreticiden 10 kuruşa satın alınacaktır. Hamburg'ta okkası 48 kuruştan muamele gören üzüm, İzmir Borsası'nda 32 kuruştur. 1929 yılında okkası 2,5 lira eden tiftik yapağısı, mahallinde 30 kuruştur. Halbuki hayvanın yalnız vergisi 40 kuruştur.

Bu durum, Türk tarımında, kapitalist sektör de dahil, tam bir çöküntü yaratmıştır. Makineleşme hareketi durmuştur. Tarım ürünleri fiyatları hızla düşerken, hükümetin tarım makinelerinde kullanılan akaryakıta tanıdığı muafiyetin kaldırılması, kapitalist çiftçiyi çok zor durumda bırakmıştır. Yeni makineler satın alınamadığı gibi, mevcutlar kullanılamaz hale gelmiş ve bir kenara atılmıştır. Memleketin şurasında burasında makine mezarlıkları meydana gelmiştir. Şevket Raşit Hatipoğlu, "Makine Maşatlığı"ndan söz etmektedir. Gerçekten tarım alet ve makineleri ithalatı, 1928 yılında 2 milyon 298 bin lira iken, 1933 yılında 224 bin liraya düşmüş, 1935 yılında ancak 389 bin liraya çıkmıştır. İlk makineleşme hareketi başarısızlıkla sonuçlanmış, tarımdaki kapitalist gelişmeler duraklamıştır.

KÖY KALKINMASI

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, "Anadolu ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz" diyerek, tarım üretiminin artırılmasına rağmen, ümit edilen başarıya ulaşılmaması, devrimci kadroyu, tarımda daha radikal hareketlere itmiştir. İnönü, bu başarısızlığı, Dünya Buhranı'nın yarattığı çöküntü nispeten giderildiği bir sırada, 1936 Aralık ayında yaptığı bir konuşmada teslim etmiştir: "Birkaç senelik tecrübe ve bizzat vaki olan görgü ve tetkiklerimiz göstermiştir ki, sanayide hem istihsalat, hem gelir artığı halde, ziraatte istihsal artmamıştır. Yalnız fiyat yüksekliğinden doğan bir gelir artması vardır, halbuki memleket için ziraatin artma devresine girmesi, hatta sanayin ilerlemesi ve müdafaa kuvvetlerinin artması için de en sağlam yol ve başlıca şartır. Bizim 70 kilo aldığımız bir toprak sahasından Danimarkalı, Hollandalı 250'ye yakın almaktadır. Şimdiye kadar şimendifer ve sanayi işlerinde olduğu gibi, 1937'den itibaren ziraatimizi ve çiftçilerimizi kalkındırmak için mühim paralar tahsis edeceğiz..."

İnönü, o günlerde yaptığı başka bir konuşmada "radikal tedbirlere başvurmak" gerektiğini, "Türk köyünün ancak bu yoldan kımıldayıp kalkınabileceğini" söylüyordu. Gerçekten bu yıllarda milliyetçi-devrimci kadro, toprak ağalarının tasfiyesi de dahil, tarımda köklü devrimler düşünmüş ve bunları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bürokrasinin tutucu kanadıyla ittifak halindeki eşrafın mukavemetiyle, bu köklü devrimler başarıya ulaşamamıştır. Fakat bu başarısızlık dahi, Türkiye'yi bağımsızlık içinde çağdaş uygarlığa ulaştırma azmindeki milliyetçi-devrimci kadronun, aşağıdan bir baskı gelmediği halde, eşraf demirperdesini yırtmak ve köylünün kurtuluşunu gerçekleştirmek için nasıl çırpındığını

gösteren ve onların şeref hanesine yazılması gereken devrimci davranışın ifadesidir.

Şimdi düşünülen devrimlere gelelim: Köyleri kalkındırmak için 1937 yılında bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Tasarı, dağınık köylerin birleştirilmesini öngörmektedir. Köy sayısı azaltılacak, kurulacak Köy Birlikleri'ne devlet gerekli hizmetleri götürecekti. Köy Birlikleri'nin teknik iskeletini kurulacak binlerce kombina sağlayacak, makine ve üretim araçlarına sahip kombina mihveri etrafında, Köy Birlikleri örgütlendirilecekti. İnönü, kombinalar için şunları söylemekteydi: "Nasıl kredi ve istihlak kooperatifleri kurulmuşsa, istihsalin tanzim ve teşkili için de planlı ve iştirakli bir çalışma devresine girmek böylece lazımdır. Yeni aletlerle, harman makineleri, sürme ve sulama tertipleriyle planlı olarak tanzim edilmiş bulunan zirai kombinalar vücuda getirmek istiyoruz.... Düşündüğümüz ilk plan 1000 kombina üzerine tesis olunacak ve dört senelik bir tecrübenin verdiği neticeye göre tamim ve teksir olunacaktır. Bu sistemin remzi, yeni usul ve alet olacaktır..."

Kombina konusunda Prof. Reşat Aktan şu bilgiyi vermektedir: "Küçük ziraat işletmelerinin makine kullanmalarını temin eden üçüncü yol, devlet tarafından traktör ve makine merkezlerinin (zirai kombina) kurulması ve civarlardaki çiftçilerin ziraat işlerinin makul ücretler tatbiki suretiyle görülmesidir. Bu metot bilhassa Hollanda ve Danimarka'da ve komünist idaresinde bulunan memleketlerde, geniş mikyasta tatbik sahasına konulmuştur. 1949 yılında Hollanda'da 437 ve Danimarka'da 425 makine merkezi faaliyette bulunmakta idi ve başarıyla iş yapıyordu."[193]

Kombinalar, köylerin birleştirilmesi, toprak reformu ve Köy Enstitüleri'yle birlikte, tarımda köklü bir devrim hareketinin temellerini teşkil etmektedir. Ayrıca 1937 yılında Ziraat Bankası'nın daha geniş olanaklara kavuşturularak anonim şirket olmaktan çıkarılıp iktisadi devlet teşekkülü haline getirilmesi, 1935 yılında tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin ve 1938 yılında Toprak Ofis'in kurulması, sulama çalışmalarının geliştirilip Anadolu'nun 12 su bölgesine ayrılarak Devlet Su İşleri'nin temellerinin atılması ve ormanların devletleştirilmesi, bu devrimci hareketi tamamlamaktadır.

Şevket Süreyya'nın sözleriyle, "memleketin üzerinde ve 1937 başlarında halka doğru, köye doğru adeta bir seferberlik havası esiyor gibiydi ve memleket aslında, pek çabuk arkası kesilen böyle bir kendine inanış ve büyük işlere yöneliş rüzgârına ne kadar muhtaçtı... Fakat bu hareket, ne yazık ki, rüzgâr gibi geçti."[194]

1937'de estirilen rüzgâr, 1945 yılına kadar sürmüşse de, yerleşmiş güçlü çıkarların demirperdesi yarılarak, köylü kütlelerine çağdaş

uygarlık yolunu açmak mümkün olmamıştır. Köy Birlikleri projesi, kâğıt üzerinde kalmıştır. Tarım kredi ve satış kooperatifleri, devlet parasını dağıtan ve geniş ölçüde eşraf ve tefeci tüccar çıkarlarıyla bağdaşan kuruluşlar olarak kalmış, hiçbir zaman gerçek kooperatifler birliği haline gelememiştir. Üretim kooperatiflerine yönelinememiştir. Köy kalkınmasının ve tarımı modernleştirmenin temel dayanaklarından biri sayılan kombinalar, devletin büyük çiftçiler hesabına traktör işletmesinden ibaret kalmıştır. Ziraat Vekaleti, 3130 sayılı kanunla sağlanan 3 milyon lirayla bir miktar tarım araç ve makineleri getirerek çiftçilere yardıma başlamıştır. Tarlaların sürülmesi ve öteki işlemler için çiftçiden istenen ücret, maliyetlerin çok altında tutulmuştur. Bu sebeple büyük çiftçiler, makine satın almak yerine, bu işi ucuz fiyata devlete yaptırmayı tercih etmişlerdir. "Devlet, traktör işletmeciliği yapar mı?" diye itiraz eden olmamıştır. Aksine, çiftlik ağaları, devletin bu sübvansiyonundan yararlanmak için yarış etmişlerdir. Prof. Reşat Aktan'ın sözleriyle, "Çiftçiye yardım usulünün kısa zamanda dejenere edildiği, hakiki ihtiyacı olanlar yerine köy ağalarının ve nüfuzlu kimselerin bu yardımlardan istifade etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden yer yer büyük anlaşmazlıklar çıkmakta, Vekalet'e mütemadiyen şikâyetler gelmekte idi. Bir taraftan da makinelerin kendi bölgelerine gönderilmesi için muhtelif bölgelerin çiftçileri ve mebusları taleplerde bulunmakta ve Vekalet'i tazyik etmekte idiler. Öte yandan az bir ücretle devlet makinelerinden faydalanan kimseler, bu kolaylığa alışmakta, ziraat işlerinin görülmesi için her zaman bu yardıma güvenerek tembelliğe temayül etmekte idiler."[195]

Devletin çiftlik ağalarına getirdiği makine hizmeti üç yıl sürmüş, İkinci Dünya Savaşı çıkıp şehirlerin beslenmesi güçleşince, makine grupları devlet çiftlikleri haline getirilmiş ve Ordu ile şehirlerin ekmeklik ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı güçlükler, büyük çiftçilerin işine yaramış, ayrıca devlet, üretimin artması için büyük çiftçilere her bakımdan yardımcı olmuştur. Toprak ürünlerinin vergilendirilmesi ve Toprak Ofis mubayaaları, her ne kadar hoşa gitmemişse de, bu tedbirler, çiftlik ağalarının savaş yıllarında hızla zenginleşmesini önlemiş değildir. Gazetelerde ve mizah dergilerinde bir "Hacıağa"lar kampanyası açılması, bu yeni zenginlerin israfına karşı bir tepkidir.

Devlet, şehirleri ve Ordu'yu besleme telaşı içinde, çiftlik ağaları yararına şu sert tedbirleri bile çaresizlikten kanunlaştırmak zorunda kalmıştır: Ordu'nun taşıma işleri için hayvanlara müthiş ihtiyacı vardır. "Milli Müdafaa Mükellefiyeti" için öküzler toplanmaktadır. Ama bunun hiç değilse, şehirlerin ve Ordu'nun beslenmesini tehlikeye atmaması

gereklidir. Bu sebeple, Milli Korunma Kanunu'nun 41. maddesiyle, her 4 hektar (40 dönüm) arazi için bir çift öküzün milli savunma yükümlülüğünden istisna edilmesi kabul olunmuştur. Böylece 40 dönümden az arazisi bulunan çiftçiler, en önemli üretim araçlarından yoksun bırakılmaktadır. Madde, Meclis'te tartışmalara yol açmış, Başbakan, "40 dönümden az arazisi olan köylüye de bir istisna tanınırsa, yalnız kendini beslemek için tarım yapanlara bir istisna yapılmış olacağını, 40 dönüm sınırı konulursa üretimin artacağını" ileri sürerek maddeyi savunmuştur. Hikmet Bayur, maddeyi şu sözlerle eleştirmiştir: "Başvekilimiz dediler ki, kendini besleyecek kadar eken köylüye öküz bırakmıyoruz... Sonra kendi geçimi için buğday eken adamın hali ne olacaktır?... Zengine öküz bırakacaksınız, o da kendi arazisinden biraz tasarruf ederek fukarayı istismar edecek, onları kiraya verecektir." Gerçekten madde, toprak temerküzünü artırıcı, küçük çiftçiyi ezici bir nitelik taşımaktadır.[196] Fakat beslenme zorunlulukları, bir yandan toprak reformu yapıp çiftlik ağalarını tasfiyeye hazırlanan hükümeti, çiftlik ağalarını fakir köylü aleyhine güçlendirmeye sevk etmiştir. Toprak reformu da, bu yüzden, 1945 yılına kadar gecikecektir.

TOPRAK REFORMUNUN HİKÂYESİ

Toprak reformu meselesi, 1934 yılından bu yana işitilmeye başlanmıştır. Daha önce, 1929 yılında İsmet Paşa, "Büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz" demekteydi. Artık bu tutum değişmiştir. 1933-1934 yıllarında Şükrü Kaya, Nüfus Umum Müdürü Galip Peker'e, toprakların tapusuz kısmını devlete mal eden bir tasarı hazırlatmıştır. Tasarı, çiftlik ağaları elindeki önemli miktardaki Hazine topraklarının Hazine'ye mal edilmesini ve muhtaç köylüye dağıtılmasını sağlayabilecekti. Fakat tasarı, hem Ziraat Vekaleti, hem de Devlet Şurası tarafından reddedilmiştir! İkinci tasarıyı CHP Grubu, Mardin Milletvekili Ali Rıza Erten'e hazırlatmış, fakat bu tasarı da grupta uyutulmuştur. Dr. Refik Saydam, Sağlık Bakanı iken, bir İskân Kanunu tasarısı hazırlatmak istemiş, o da yarım kalmıştır. Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, 1941-1942 sıralarında bir tasarı üzerinde çalışmış, fakat bu çaba da bir sonuca ulaşamamıştır. Nihayet 1945'te Şevket Raşit Hatipoğlu'nun Tarım Bakanlığı sırasında Toprak Kanunu çıkartılmış, fakat uygulanamamıştır. Aynı hikâye, 27 Mayıs'tan sonra tekrar başlayacak, bir sürü tasarı hazırlanacak, fakat bu sefer bunlardan hiçbirini kanunlaştırmak mümkün olmayacaktır.

Bununla birlikte, 1936 yılından başlayarak, toprak reformu davası, Kurtuluş Savaşı liderlerine mal olmuştur. Atatürk, 1936 yılında Meclis Açış Konuşmasında, "Toprak Kanunu'nun bir neticeye varmasını Kurultay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lazımdır" demekte ve 1936 Açış Konuşması'nda bu konuya tekrar dönmektedir: "Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve hiçbir suretle bölünemez bir mahiyet alması... büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lazımdır."

İnönü, 1936 yılı Aralık ayında, toprak reformu üzerinde önemle durmaktadır: "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde, çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir.

Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını cebren zapt etmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkûm eden dar bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylüye dağıtmak meselesi, medeni memleketlerin birer birer içinden geçtiği ve rejim agrer namını alan zirai bir ilerleme safhası olmuştur. Memleketimizin de bu safhadan geçmesi, bir tekâmül eseri olacaktır." İnönü, daha sonraki yıllarda "Batakçı toprak ağasının kökünü kazıyacağım" diyecek kadar ileri bir tutumu benimseyecektir.

Liderlerin davayı benimsemesinden sonra, 1937 yılında, 1924 Anayasası'nın çiftlik ağalarına milyarlar ödenmesini gerektirerek toprak reformunu engelleyen hükümleri değiştirilecek ve arazinin kamulaştırılmasında ödenecek bedelin özel kanunla tespiti sağlanacaktır. Bu değişiklik dolayısıyla, İçişleri bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, toprak reformu zorunluluğunu bir kez daha savunacaktır: "Arkadaşlar, on sekiz milyon Türk'ün on beş milyonu çiftçidir. Bu on beş milyonun birçoğu kendi toprağında çalışmaz. Çiftçiyi, Türk çiftçisini toprak sahibi yapmak demek, Türk çiftçisini, yani Türk'ün ekseriyet-i azimesini kendi ekonomik mukadderatına hâkim kılarak, bu memleket için hayırlı ve aktif bir eleman yapmak demektir. Bu büyük kütleden, eğer büyük bir menfaat bekliyorsak, onu ötekinin berikinin toprağında çalışmaktan kurtarmalı, kendisini kendi topraklarına hâkim kılmalıyız."

"Daire-i intihabiyemizin yarı çiftçisi topraksızdır. Çalışmayan ağa oturur, köylü çalışır. Antalya'da da böyledir. Şark vilayetlerimizde de

böyledir. Bu memleketin agrer ıstırabı, büyük bir ıstıraptır. Eğer bunu halletmeyeceksek, birçok topraksız çiftçiyi, Cumhuriyet'in ve İnkılap'ın büyük nimetlerinden mahrum bırakmış olacağız. Eğer o kendi topraklarında ekmeğine hâkim olmazsa, bu memlekette daha ne yapmak istiyoruz?"

1945 yılında toprak reformu aleyhindeki siyasi hareketin liderliğinde göreceğimiz Celal Bayar dahi, 1937 yılında toprak reformu meselesini, Başbakan olarak hükümet programına almaktadır: "Topraksız çiftçi bırakmamak prensibi, parti programlarımızın 34. maddesine dayanır... Her Türk çiftçisinin, ailesinin çalışarak geçinebileceği bir toprağa malik olmasını, vatan için sağlam bir temel ve imar esası saymaktayız."

Liderlerce ısrarla savunulmasına ve hükümet programlarına alınmasına rağmen, Toprak Kanunu'nun çıkması, 1937 yılından 1945'e kadar sekiz yıl gecikecektir. Gecikmede, Dünya Savaşı şartları kadar, toprak reformuna karşı gösterilen büyük mukavemetin payı vardır. Nihayet 1945 yılında, Şevket Raşit Hatipoğlu'nun tasarısı Meclis'e gelecek ve kanunlaşacaktır. Tasarı, "düzenli işletme" adıyla kapitalist çiftlikleri koruyan ve daha çok, sahibinin başında bulunmadığı ortakçılıkla işletilen ilkel büyük çiftlikleri hedef alan bir görüşle hazırlanmıştır. Kapitalist çiftliklerin yanında, bölünmez küçük aile işletmelerinin kurulmasını öngörmektedir. Ne var ki, bu ılımlı tasarı dahi, Meclis Komisyonu'nda büyük mukavemet görmüş, ustaca yapılan değişikliklerle, Komisyon'da dejenere edilmek istenmiştir. Komisyon sözcülüğünü, tasarının aleyhtarlarından Adnan Menderes yapmaktadır. Bu konuda Şevket Raşit Hatipoğlu ve Alaattin Tiritoğlu'dan dinlediğimize göre, olaylar şöyle gelişmiştir: Cumhurbaşkanı İnönü ve Başbakan Saraçoğlu, ciddi bir toprak reformunu ısrarla istemektedirler. Bir köylü çocuğu olan Hatipoğlu'nu bu işi gerçekleştirmek için Tarım Bakanlığı'na getirmişlerdir. "Şartlarım var" diyen Hatipoğlu'na, Başbakan, "Seni cepheye çağırıyorum, Çankaya'ya gel. Şartlar şimdiden kabul" cevabını vermiştir. Ne var ki, Hatipoğlu'nun görüşleri, İnönü ve Saraçoğlu'nunkilere göre çok ılımlıdır. Hatipoğlu, arazi sahiplerine bırakılacak miktarın geniş tutulmasını istemektedir. İnönü, "Sonra toprak bulamazsın" diye bakanı uyarmaktadır. Hatipoğlu, arazisi kamulaştırılacak çiftlik sahiplerine yüksek bir bedel ödenmesinden yanadır. Saraçoğlu ise, "Devlet Hazinesini ağalara peşkeş mi çekiyorsun?" diye bakanını cesaretlendirmektedir. Bu desteklere rağmen, oldukça ılımlı bir tasarı, Meclis Komisyonu'nda görüşülmeye başlayınca, toprak ağaları, tasarıyı etkisiz kılma yolunda faaliyete geçmişlerdir. Eskişehirli toprak ağası Emin Sazak, Hatipoğlu'na şöyle demektedir:

"– Tasarıyı geri al. Sen bunu İnönü'nün emriyle yapıyorsun. Tasarı geri alınırsa, Beylikköprü'deki 30 bin dönümü hibe ediyorum.

– Kanunla alsak n'olur?

– Kanunla olmaz. Devlet araziyi zorla alırsa, Eskişehir havalisinde Emin Sazak ölür."

Meclis'te de Emin Sazak, "Sakın bu düzene dokunmayın" demektedir: "Ben köyde karısı ölene tekrar yardım eder, evlendiririm. Öküzü ölene öküz alıveririm, biz yüze gelmiş insanlarız, bu düzeni bozarsanız, vallahi arkadaşlar, ilayevmülkıyame size memleket beddua eder."

Tiritoğlu'nun "Hyde Park" diye alay ettiği Komisyon'da, tasarı kuşa çevrilmiştir. Tiritoğlu'nun Meclis'teki sözleriyle, Komisyon Sözcüsü Adnan Menderes, "üç ay komisyonda kanunu işlemez bir hale getirmek için, ince ve zarif zekâsını (daha doğrusu kurnazlığını)" kullanmıştır. Maddeler, çiftçiye toprak verme olanağını kaldıracak biçimde değiştirilmiştir. Maddeleri savunmaya çalışan Tarım Bakanı Hatipoğlu, her seferinde azınlıkta kalmıştır. Bunun üzerine, Başbakan Saraçoğlu, Meclis Komisyonu'na gelmiş, Hükümetin Meclis'e sunduğu tasarının ruhunun topraksız köylüye toprak vermek olduğunu, halbuki tasarının komisyonda bozulduğunu söylemiştir. Uzun usul müzakerelerinden sonra, tasarıyı kurtarmak için 17. maddenin yazılmasına karar verilmiştir. Fakat komisyon, 17. maddeyi de dejenere edip, topraksız çiftçiye toprak verme olanağını kaldıracak biçime getirmiş ve tasarı, öylece Meclis'e sevk edilmiştir.

17. maddenin hikâyesi ilgi çekicidir. Hikâye, Tiritoğlu'nun Meclis koridorunda Hasan Saka'ya rastlamasıyla başlar. "Nereye gidiyorsun?" sorusuna Tiritoğlu'nun cevabı, "Hyde Park'a"dır. Saraçoğlu, bu sözleri duyarak kızar; Tiritoğlu'nu çağırtarak sitem eder: "Yahu, sen yardım edeceğin yerde bizim tasarıyla alay ediyormuşsun" der. Tiritoğlu, tasarının Komisyon'da nasıl sabote edildiğini, kendi görüşlerini de belirterek anlatır. Başbakanın aklı yatar. Bu görüşmeden sonra, bir gün, Tiritoğlu Çankaya'ya çağırılır. İnönü, milletvekilinden, toprak reformu hakkındaki görüşlerini açıklamasını ister. Milli Şef, reformcu milletvekilinin görüşlerini beğenmiş olacak ki, tasarıyı kurtarmak için, derhal bir madde kaleme alınır. Tiritoğlu'nun hazırladığı maddeyi bizzat İnönü düzeltir. Ünlü 17. madde böylece doğar. Maddenin kanunlaşan metni şöyledir: "Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak suretiyle kamulaştırılabilir.

Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden aşağı olamaz.

Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri işlemez.

Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz."

Görüldüğü gibi, madde, ılımlı Toprak Kanunu içinde, apayrı bir kanun teşkil eden devrimci bir maddedir. Verimli arazilerin bulunduğu bir bölgede, çiftçiye, diyelim 20 dönüm arazi dağıtılması kararlaştırılmıştır. Arazi sahibine 60 dönüm bırakılacak, gerisi toprağı işleyen ortakçılara ve tarım işçilerine dağıtılacaktır. Dağıtımda esas alınan miktar 15 dönümse, arazi sahibine 50 dönüm bırakılacaktır. "Kamulaştırılır" yerine "kamulaştırılabilir" diyerek yumuşatılmasına rağmen, bu maddenin Meclis'e getirilmesi üzerinedir ki, Komisyon Sözcüsü Adnan Menderes, görevinden tantanalı biçimde istifa etmiş ve muhalefetini şu sözlerle açıklamıştır: "Bu takrir, kiracılık, ortakçılıkla işlenilenin değil, elli dönümden fazla olan arazinin, sahipleri tarafından düzenli ve teknik işletilmesine de bakılmaksızın elli dönümden fazla olan kısmının kamulaştırılabileceği hükmünü taşımaktadır."

Emin Sazak'ın kopardığı feryat, daha acıklıdır: "İnsanların çamurunu değiştiremeyiz ki... Birisi kumandan olur, mareşal olur, öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi bütün köyleri altüst eder. Çiftçiler kendisini nispeten kurtarır. Ama bu prensip kabul edilince, yarın amelenin şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır. Böyle bir prensip kabul ediyoruz birader"... "Şimdi..... elli dönüm gibi bir şeye inince, benim gibi acısını duyup da deli olmamanın imkânı yoktur."

Alaattin Tiritoğlu'na göre, 17. maddenin ilk şekli, çok daha devrimci bir nitelik taşımaktadır. Ortakçı, yarıcı ve tarım işçisinin işledikleri toprağa derhal el koymasını öngören bu çok ileri madde taslağı şöyledir: "Bu kanunun neşri tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde, herhangi bir tarım toprağını fiilen işleyen ortakçı, yarıcı ve tarım işçisi otomatik olarak işlediği toprağa sahip olur. Mahalli tapu idareleri, bunlara derhal tapu vermekle mükelleftirler. Mülk sahipleri, bu kanunla istimlak edilmiş bulunan mallarının bedelini devletten alır." Görüldüğü gibi, madde taslağı, toprak reformu konusunda düşünülebilecek en ileri görüşlerden birini savunmaktadır. Fakat buna CHP ileri gelenlerinden Hilmi Uran muhalefet etmiş, bunun üzerine 17. madde daha yumuşak biçimde kaleme alınmıştır. Fakat bunu dahi kabul ettirmek ancak İnönü'nün ağırlığını koymasıyla mümkün olmuştur. İnönü, maddeyi açıkça Meclis'e empoze etmekten çekinmiştir. "Diktatör emretti, yaptırdı" densin istememiş, hiç değilse görünüşü kurtarmaya önem vermiştir. Tiritoğlu'na kendi gayretiyle maddeyi Meclis'ten geçirip geçiremeyeceğini sormuştur. Tiritoğlu, "Geçiririm. Fakat bütün parti müfettişleri reformun aleyhinde. Partinin desteği lazım" demiştir.

Tiritoğlu, meseleyi CHP Merkez Yönetim Kurulu'na getirmiştir. Onlara, İnönü'nün maddenin kanunlaşmasını istediğini, CHP yöneticilerinin desteğine ihtiyaç bulunduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine, ilk önce Memduh Şevket Esendal, "Bismillah..." diyerek, 17. madde önergesini imzalamıştır. Cevat Dursunoğlu ve Faik Ahmet Barutçu ise, önergeyi imzalamayı reddetmişlerdir. İnönü, bu muhalefeti duymuş ve öfkelenmiştir. Başta Esendal ve Saffet Arıkan olmak üzere, parti ileri gelenleri harekete geçmişler, gece yatağından kaldırarak Barutçu'ya önergeyi imzalattırmışlardır. Barutçu, pijama üstüne pantolonu çekerek imzaya yetişmiştir. Aslında ilerici bir kişi olan Cevat Dursunoğlu da İstanbul'dan ilk vasıtayla Ankara'ya getirtilmiş ve Başbakanın önünde önergeyi imzalamıştır. İnönü, bu kadarla da kalmamış, yakınlarından Fikret Yüzatlı'yı Meclis'e göndermiştir. Yüzatlı, İnönü'ye atfen şu sözleri milletvekilleri arasında yaymıştır: "Toprak reformu istemeyen parti, benim partim değildir." Bu ağır baskı üzerinedir ki, 17. madde önergesini 321 milletvekili imzalamış ve madde kanunlaşmıştır. Fakat 17. madde, 1930 yılına kadar yürürlükte kaldığı halde uygulanamamıştır.

Toprak reformu aleyhtarlığı, Demokrat Parti'nin doğuşuna yol açan nedenlerden biri olmuştur. Büyük ticaret çevrelerini temsil eden "İş Bankası Grubu"nun lideri Celal Bayar ile toprak ağalığından kapitalist çiftçiliğe yol almakta olan Adnan Menderes, Toprak Kanunu'nun yarattığı endişeleri körükleyerek, Emin Sazak, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi bir kısım toprak ağalarını Demokrat Parti saflarına çekmişlerdir. CHP'den DP'ye transfer olan eşraftan Van Milletvekili İbrahim Arvas, Meclis kürsüsünden, 17. maddeye ve Toprak Kanunu'na kızarak, demokrasinin kurulmasına yol açtıkları için mutluluk duyduğunu belirtmiştir. CHP içinde kalmayı daha ihtiyatlı bir davranış sayan toprak ağaları ise, kanuna ve 17. maddeye şiddetle muhalefet etmişlerdir. Kanunun çıkmasından birkaç ay sonra, Hatipoğlu, Tarım Bakanlığı'ndan ayrılmak zorunda kalmış, yerine, kanunun baş muhaliflerinden, o günlerin toprak ağası, bugünün kapitalist çiftçisi Cavit Oral gelmiştir. Başlı başına bu değişiklik, Toprak Kanunu'nun önlenmesi ve İnönü'nün, eşrafın gücü karşısında, yenilgiyi kabul etmesi demektir. Nitekim, 17. maddeye rağmen, bu kanunla ancak pek az miktarda özel mülkiyetteki arazi dağıtılabilmiştir. CHP Kurultayı'nda Kasım Gülek, Şadı Eliyeşil, Kasım Ener, Cavit Oral, Şeref Uluğ gibi parti ileri gelenlerinden olan büyük çiftçiler, 17. maddeye karşı kampanya açmışlar ve başarı sağlamışlardır. Kurultay'da 17. maddenin kaldırılması ve Toprak Kanunu'nun değiştirilmesi kabul edilmiştir. Nihayet 1950 seçimlerinden önce, Toprak Kanunu'nu işlemez hale getiren ve 17. maddeyi kaldıran bir tadil tasarısıyla, Toprak Kanunu

hikâyesi son bulmuştur. Tadil tasarısına Falih Rıfkı Atay, Mümtaz Ökmen, Hatipoğlu, Vehbi Sarıdal, Emin Soysal gibi pek az kişi muhalefet etmiş, o günlerde ilerici sayılan CHP'nin bütün genç ümitleri, toprak reformunu öldüren tasarıyı desteklemişlerdir. Değişiklik, dağıtılacak toprağı, Hazine ve vakıf arazisiyle sınırlandırıcı bir nitelik taşımaktadır. Tadil tasarısının mahiyetini, Hatipoğlu, Meclis'te yaptığı konuşmada şu sözlerle ortaya koymuştur: "Bu işin içinde yetişmiş, tekniğine vâkıf bir adam sıfatıyla arz ediyorum ki, bu tasarıyı kabul ederseniz, büyük araziden dağıtılacak arazi elde etmek zor olur... Çünkü arkadaşlar, 5 bin dönümden yukarı olan arazi, aslen tek elde bulunmakla beraber, tapuda şu veya bu surette hisselere ayrılmış olacaktır. Zaten beş yıl evvel de bu kanun müzakere edilmeye başlandığı zaman, büyük arazi bu suretle parçalanmaya tabi tutulmuştur. Bu, memleketimizde göz önünde cereyan eden bir hadisedir. Bu, bir realitedir. Binaenaleyh, gelecek zamanlarda, her hisse ayrı bir mülk olarak kabul edildiği takdirde, artık 5 bin dönümden yukarı arazi bulup da onu çiftçiye dağıtmak kabil olmayacaktır. Eğer toprak dağıtmada yalnız Hazine arazisi kullanılacaksa, ben sizlere emniyetle söyleyebilirim ki, toprak davası diye bir dava ele alıp da bir Toprak Kanunu çıkarmaya lüzum yoktur. Vatandaşları bu kadar rahatsız etmek için böyle bir davayı ele alıp da kanun çıkarmak faydasız olur. Bu memlekette Hazine arazisi yetmeyeceği içindir ki, ve hususi mülklerden arazi istimlaki zarureti içindir ki, Toprak Kanunu çıkarılmıştır."

1950 seçimlerinden önce bir Devlet Şûrası tefsir ve kararıyla, Doğu'daki ağa, bey ve şeyhler de, köylülere verilmiş topraklarına kavuşacaklardır. Bu Devlet Şûrası tefsir ve kararına dayanarak, köylüler işledikleri topraklardan atılacaklar ve arazi şeyhler, ağalar ve beylere verilecektir.

Hikâyenin özetini Şevket Süreyya'nın kaleminden dinleyelim: Şeyh Sait İsyanından sonra, "500 kadar ağa ve şeyh, Batı illerine göçürüldüler. Bunların toprakları köylüye verilecekti. Fakat toprak dağıtımı gerçekleşmedi. Hele tapu verilemediği gibi, daha sonra 1934'te çıkarılan 2510'uncu kanunla Batı illerine nakledilen ağalar, şeyhler yerlerine iade edildiler. Tabii topraklarını da aldılar. Irak'a, Suriye'ye kaçan ve oralardan mülklerini idareye devam eden beyler de yerlerine dönebildiler. Zaten daha 1924'ten itibaren ve Medeni Kanun'un 639. maddesine dayanarak, ağalar, beyler ve şeyhler Doğu ve Güney Doğu illerinde pek çok toprakları şahsi mülkiyetlerine geçirmişlerdi. 2510 sayılı kanundan sonra, dağıtıma tabi tutulmuş toprakları iade eden maddelerden de faydalandılar. Bütün meraları ve göçmen yerleştirilmiş toprakları da aldılar. Bu arada henüz tapuya bağlanmamış toprakların iade edilmesi

kaydından da faydalandılar. Çünkü 20 seneden beri iskân edilmiş göçmenlere bile tapu verilmemişti. Kars vilayetinden başka hiçbir Doğu vilayetinde valiler, tapu işlerini ele almamışlardı. Nihayet CHP iktidarının son yıllarında çıkarılan bir Devlet Şûrası tefsir ve kararıyla ise, tapuya bağlanmış toprakların da, yeni tapu sahiplerinin ellerinden alınması ve eski sahiplerine iadesi yolu bulundu. Ve Doğu bölgesini ıslah etmek, Türkleştirmek gibi sloganlar, böylece hazin bir yenilgi ile sona erdi."[197]

Toprak davasındaki hezimet, başta İnönü olmak üzere, az sayıdaki milliyetçi-devrimci bir kadronun, bürokrasinin tutucu kadrosu ve büyük şehir tüccarı ile ittifak halindeki eşraf karşısında, aşağıdan hissedilir bir tepki gelmeyen bir ortamda kaçınılmaz görünen yenilgisinin ifadesidir.* Bu ters şartlarda, bu köklü reforma teşebbüs edilmesi dahi, az sayıdaki milliyetçi-devrimci kadronun şeref hanesine yazılacak bir davranıştır.

KÖY ENSTİTÜLERİ

Bu arada yine köy kalkınmasıyla ilgili, önemli bir devrimci hareketten de kısaca söz etmek gereklidir. Bu hareket, Köy Enstitüleri'dir. İnönü, 1946 Ekim'inde yaptığı bir konuşmada, "Bütün siyasi ve askeri hayatımdaki vazifelerin hiçbirini kaale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri, köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir" görüşünü ileri sürmektedir. Köy okulları denen, Köy Enstitüleri'dir. Demek ki Kurtuluş Savaşı lideri İnönü, öteki büyük hizmetlerini hesaba katmadan, Türk milletine çok partili hayat dışında, Köy Enstitüleri'ni eser olarak bırakabileceği düşüncesindedir.

Köy Enstitüleri, Köy Birlikleri, kombinalar, kooperatifler ve toprak reformu çerçevesinde, bu teşebbüsü hayata geçirecek olan gerçekten devrimci ve orijinal bir hareketti. Burada Köy Enstitüleri'nin büyük değeri üzerinde duracak değiliz. Sadece, "Canlandırılacak Köy" yazarının şu sözleriyle yetinelim: "Köy meselesi, bazılarının zannettikleri gibi, mihaniki bir surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde, köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı, öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet, yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köyün sakinlerine köle ve uşak muamelesi

* Bununla birlikte, Toprak Kanunu, bazı çalkantılar yaratmıştır: Denizli'de, topraksız köylüler ve ortakçılar, sahibi kasabada yaşayan 100 bin dönümlük Adacabir Çiftliği'ne el koyarak toprakları, çiftlik arazisindeki Çeşmebaşı, Dönemenli, Ada, Aptal, Cabir, Döşeme, Küçükada ve Halasbaşı köylerine dağıtmışlardır. Bursa yöresinde Bakırköy ve Hotinli köyü yarıcıları anlaşarak, işledikleri toprakları bölüşmüşler, çiftlik sahiplerine hisse vermeyi reddetmişlerdir (Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 272).

yapamasın. Köylüler, şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir." Ne var ki, köy insanının canlandırılmasına ve şuurlandırılmasına, onun özgürlüğe kavuşturulmasına karşı çıkan kudretli güçler vardı. O da, bu kudretli güçler karşısında, toprak reformu gibi, dejenere olmaya mahkûmdu.

Köy Enstitüleri hareketi, başından beri, eşrafın ve bürokrasinin dar ve tutucu kurallarına sığmadığı için, bürokrat çoğunluğun düşmanlığını kazanmıştır. Kanunun 278 oyla kabul edilmesi, 148 kişinin oylamaya katılmayışı dikkat çekicidir. Daha 1943 yılında, İnönü'nün Köy Enstitüleri hareketini bütün gücüyle desteklediği bir sırada, İkinci Milli Eğitim Şûrası, hareket aleyhinde yaygın bir kulis faaliyetine sahne olmuştur. Eğitim Bakanlığı'nın tutucu kanadına göre, Köy Enstitüleri, bir "iptidailiğe dönüş"ten ibarettir.

Toprak reformunu felce uğratan bu güçler, Köy Enstitüleri'ni de iğdiş etmekte gecikmemişlerdir. 1946 yılında Bakan Hasan Âli Yücel görevinden ayrılmak zorunda bırakılmış, yerine Hitler rejimine hayranlığı ve Köy Enstitüleri'ne aleyhtarlığıyla tanınan Reşat Şemsettin Sirer getirilmiştir. Köy Enstitüleri'nin mimarı, devrimci Tonguç, görevinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır. 1947 yılında çıkarılan 5117 ve 5129 sayılı kanunlarla, öğretmene toprak verilmesi güçleştirilmiş, dağıtılmış kitaplar, aletler, hayvanlar ve malzemenin geri alınması yoluna gidilmiştir. Öğretmen, yeni Türk köyünün inşacısı değil, okuma-yazma öğretmekten öte hiçbir işe burnunu sokmayan tutucu bir bürokrat haline getirilmek istenmiştir. 1947 ve 1948 yıllarında çıkarılan 5012 ve 5210 sayılı kanunlarla, köylünün okul yapımı yükümlülüğünden çıkartılması sağlanmıştır. 1947-48 ders yılında, Köy Enstitüleri'nin beyin kadrosunu imal eden Yüksek Köy Enstitüleri kapatılmıştır.

29. 4. 1947'de Köy Enstitüleri için yeni bir yönetmelik hazırlanmıştır. Artık öğrenciler, okul yönetimine etkin olarak katılamayacaklardır. Ayrıca, öğrencilerin ders dışı çalışmaları sınırlandırılmaktadır. 9. 5. 1947 tarihli genelge ile, kız ve erkek öğrenciler birbirlerinden ayrılmıştır. 20. 5. 1947 tarihli genelgeyle, öğrencilerin serbestçe okumalarına karşı çıkılmış ve onların "seviyelerine uygun" kitaplar okumaları kararlaştırılmıştır. Çoğu Milli Eğitim Bakanlığı'nca dünya klasiklerinden yaptırılmış çeviriler, yine aynı bakanlıktan gönderilen listelere göre, Köy Enstitüleri kitaplıklarından alınmış ve yaktırılmıştır. 1948'de öğretim programı değiştirilmiş, iş eğitimi ilkeleri kaldırılarak, Enstitüler, klasik okullar haline getirilmiştir. 1950'den sonra, Demokrat Parti iktidarı zamanında ise, Köy Enstitüleri adlarıyla birlikte, büsbütün tasfiye edilecektir.

Toprak reformu gibi, Köy Enstitüleri de, aşağıdan henüz hissedilir bir tepki gelmeden, Kurtuluş Savaşı'nın milliyetçi-devrimci kadrosunun, güçlü hâkim sınıflar aleyhine giriştikleri şerefli bir devrim hareketidir. İnönü ve etrafındaki milliyetçi-devrimci kadro, Milli Şef'in "Türk milletine bırakacağım iki eserden biri" demesine rağmen, bu konuda da yenik düşmüştür.

23 Kasım 1967 tarihli *Milliyet* gazetesinde yayınlanan bir konuşmasında, İnönü, Köy Enstitüsü yenilgisini şöyle değerlendirmektedir:

"– Kültür alanında 44 sene zarfında yapabildiğimizden çok ileri gidebilirdik. Gitmeliydik. Bunun hicranını ben daima çekerim.

– Sizce bu alanda neden gereken başarı sağlanamamıştır?

– Bunun teferruatına girmenin faydası yok. Ben bunun en radikal usullerine kadar teşebbüs ettim. Devam ettirmek mümkün olmadı. Bunlar demokrasiyle yürütülmesi güç olan şeylerdir."

Şüphesiz ki, toprak reformu ve Köy Enstitüleri gibi iki devrimci hareketi dejenere eden, demokrasi değildir. Tam aksine, tefeci tüccarı, ağası, şeyhi, kompradoru ve tutucu bürokratıyla, kurulu düzenin kudretli güçlerinin, demokrasinin gerçekten işleyişini engellemeleri, azınlıktaki milliyetçi-devrimci kadronun ülkücü çırpınışlarını sonuçsuz bırakmıştır. Köklü bir toprak reformunu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirme olanağını bulamayışları, milliyetçi-devrimcilerin en büyük talihsizliği olmuştur. Nitekim, çaresizlik içindeki büyük kütleleri kendine zincirleyen tutucu sınıfların egemen olduğu bir toplumsal yapı çerçevesinde girişilen çok partili hayat, demokrasi yolunda bir ilerici hareket olmaktan çok, milliyetçi-devrimci hareketin sonu olacaktır.

VII

İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

BİR DEĞERLENDİRME

Çok partili hayat konusuna geçmeden önce, milliyetçi-devrimci kadronun çağdaş uygarlığa ulaşma çabasının kısa bir değerlendirmesini yapmak gereklidir: Çağdaş uygarlığa ulaşma çabası, talihsiz şartlar altında yürütülmüştür, Genç Cumhuriyet, 1929 yılına kadar, dış ticaretine, gümrüklerine ve dış ödemelerine –Lozan Antlaşması şartları dolayısıyla– hâkim olamamıştır. Kıt döviz kaynakları, değişmeyen bir dış ticaret yapısı içinde, varlıklı sınıfların tüketim malları ithalatına gitmiştir. İleri Avrupa sanayinden yeterince korunamayan bir ortamda, sermaye yetersizliği ve pazarın darlığı gibi engeller, devlet müdahalesiyle az çok giderilse bile, özel sanayin bir varlık gösterebilmesi güçtü.

Sonra Dünya Buhranı gelmiştir. Buhran, ihracat ürünleriyle dışarıya bağlı ilkel bir tarım için tam bir çöküntü yaratmıştır. Çiftçi perişan olmuş ve dış ticaret hacmi büyük ölçüde daralmıştır. Bu elverişsiz şartlarda, bir yandan Osmanlı Devleti'nden kalma borçlar ödenirken ve yaklaşan savaş karşısında Ordu'nun uçak, tank, silah vb. ihtiyacını dış ülkelerden satın almak ve savunma harcamalarını artırmak gerekirken, devlet eliyle sanayileşme çabasına girişilmiştir. Hatırlamak gerekir ki, Japonya, bütün kalkınması boyunca döviz sıkıntısı çekmemiş, başından beri sanayi mamulleri ihracatçısı ve bir süre sonra da sömürgeci devlet olmuştur. Ayrıca, çok ağır vergilere rağmen, tarımda hızlı bir gelişmeyi başarmıştır. Türkiye'de ise, devletçilik yoluyla kapitalizm kurma çabaları, Japonya'nın bu avantajlı durumuna hiçbir zaman sahip olamamış, dolayısıyla sınırlı ölçüde kalmıştır. Yine de devletçilik yıllarında, sanayileşme yolunda dikkat çekici bir başlangıç yapılmıştır. Bu kısa süreyi İkinci Dünya Savaşı izlemiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye için, ağır şartlar altında bir ölüm-kalım dönemi teşkil etmiştir. Savaşın fiziki tahribatından korunabilmişse de, iktisadi tahribatından kurtulunmamıştır. Büyük bir ordunun ayakta tutulması, ekonomik kaynaklar üzerinde ağır baskı yapmıştır. İthalat olanaklarının son derece daralması, gelişme için yatırım yapmayı ve hatta mevcut makine ve teçhizatın eskidikçe

yenilenmesini engellemiştir. Savaştan sonra ise, Türkiye'nin kapitalist gelişmesinde yabancı sermayeli, dış yardımlı yeni bir dönem başlayacaktır.

Milliyetçi-devrimcilerin ikinci bir talihsizliği, Kurtuluş Savaşı'nın özel şartlarında yatmaktadır. Kurtuluş Savaşı, derebeyi, toprak ağası, tüccarı ve ulemasıyla Anadolu eşrafına dayanarak yürütülmüştür. Bir işçi, bir köylü, kısaca bir halk hareketi yoktur. Ayrıca, Osmanlı bürokrasisinden kalma unsurların da handikapını taşıyan milliyetçi-devrimci kadro, kendi saflarından kopmuş ön planda kişilerin liderlik ettiği ciddi bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Bu şartlar altında, tarımdaki Ortaçağ kalıntılarını bir devrimle temelinden tasfiye edip Türk kalkınmasını sağlam bir tabana oturtmak mümkün olmamıştır. Bu ters şartlara rağmen, milliyetçi-devrimci kadro, dayandığı güçler aleyhine harekete geçmiş, fakat eşraf demirperdesini kırmaya gücü yetmemiştir. Yine de, toplumu adım adım zorlayarak, büyük işler başarılmıştır. Ama köyün, dolayısıyla Türkiye'nin kaderi değiştirilememiştir

Tarımda kapitalizmin henüz pek az geliştiği o yıllarda, Türkiye'nin özelliğini, kapalı bir ekonomi çerçevesinde on binlerce dağınık köyde yaşayan köylü kitlelerinin pasifliği ve güvensizliği teşkil etmektedir. Yarı-sömürge Çin'de ise, daha XIX. yüzyılda güçlü köylü hareketleri görülmektedir. Mesela Tai-pings ayaklanması, bir "köylü devleti" kurmuştur. Toprak, kamunun olacak ve herkese eşit toprak dağıtılacaktır. 1853 tarihli arazi kanununa göre, kadın-erkek farkı gözetilmeksizin, aile büyüklüğü ölçü alınarak herkese toprak verilecektir. Tai-pings hareketi, İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından en kanlı biçimde bastırılmıştır. Böylece büyük toprak sahipleri açıkça sömürgecilerin müttefiki olmuş, köylünün toprağa kavuşma mücadelesi, milli mücadeleyle birleşmiştir. Bu sebepledir ki, Çinlilerin Atatürk'ü diyebileceğimiz Çin Cumhuriyeti'nin kurucusu Sun Yat Sen, 1907 yılında "toprağın millileştirilmesi ve eşit dağıtımı" ilkesini, programının belli başlı maddelerinden biri yapabilmiştir. Türkiye'de işe, Celali isyanlarından beri, can güvenliği endişesiyle, dağınık ve uzak yerleşme noktalarına çekilen köylü, hareketsizdir. Geleneksel düzenin egemen sınıflarına sığınmıştır. Genç Cumhuriyet, geleneksel düzenin egemen sınıflarının gücünü kıramadığı gibi, onlara dayanarak, hükümet etme durumunda kalmıştır. Böylece, Osmanlı döneminde idari görevler de yüklenerek ekonomik gücünü artıran ve köylü kitlelerine Osmanlı bürokrasisinin bir parçası gibi gözüken geleneksel egemen sınıflar, ekonomik gelişme dolayısıyla değişme yolunda olmakla birlikte, varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Köklü bir dönüşüme imkân vermeyen bu elverişsiz şartlarda yürütülen Türk Devrimi, son zamanlarda çeşitli açılardan eleştirilmiştir.

Yaygın bir iddia, "Türkiye 1938'e kadar devrimciydi, sonra tutucu oldu" biçimindedir. Yukarıda yazılanlar, bu iddianın asılsızlığını göstermeye yeterlidir. Milliyetçi-devrimciler, çok partili hayata geçiş ve Amerika'ya yöneliş yıllarına kadar, ellerinden geldiği ölçüde, çağdaş uygarlık yolunda atılımlar yapmaya çabalamışlardır. Cumhuriyet'in devrimci dönemi, 1945'ten sonra kapanacaktır.

Başka bir iddia, milliyetçi-devrimcilerin "Osmanlı tipi ceberut devletin mirasçıları" sayılmaları yolundadır. "Osmanlı tipi ceberut devlet"in ne olduğunu birinci bölümde gördük. Bu devlet, XVII. yüzyıldan başlayarak, âyan ve derebeylerin çoğu zaman aciz bir oyuncağı olmuştur. Geniş arazi sahibi ve mültezim olan bu kişiler, hem köylünün baş sömürücüsü, hem de devletin bir cins "memur"u idiler. Fakat bunlar memur olmaktan önce, mahalli mütegallibe idiler. Köylü onların zulmü karşısında merkezi devlete sığınmaya çalışır, İstanbul'dan yardım isterdi. Bu sebeple, "despot devlet, halka düşman memur" imajı biraz boşlukta kalmaktadır. Köylünün karşı karşıya bulunduğu zulüm, despot devletin zulmü değil, İstanbul'un aczinden ötürü uzlaşmaya gittiği ve resmi görevler bile verdiği bu âyan ve derebeylerin zulmüdür. Meselenin "memur-halk" biçiminde değil, "idari görevler de yüklenmiş mahalli mütegallibe-halk" biçiminde konulması –devlet memurlarının da görevlerini zenginleşme yolunda kullanmalarının yarattığı tahribat da hesaba katılmakla birlikte–, sanırız ki, gerçeğe daha yakındır. Her hâlükârda, mahalli mütegallibeler, devlet gücünü arkalarına alabildikleri için kudret kazanmışlardır. "Ceberut" paşa ve valinin gerisinde bu mütegallibe vardır ve "ceberutluk" mütegallibe çıkarına kullanılmaktadır. Paşa ve valinin gerisinde gizlenen mütegallibeyi görmezlikten gelen soyut bir "ceberut devlet ve memur" teorisini anlamlı saymak güçtür.

Öte yandan, Osmanlı Devleti, emperyalizm aşamasında sefirler, konsoloslar ve tercümanların oyuncağı, yabancı sermayenin komisyoncusu olacak, yani uydulaşacaktır. Bu arada, kısmen dış baskılar gereği, kısmen de dış baskılara tepki olarak, yeni bir Ordu ve yeni bir idare kurma çabalarına girişilmiştir. Âyan ve derebeylerin tasfiyesine çalışılmıştır. Fakat uyduluk şartlarında, reform denemeleri, pek fazla bir değişiklik yaratmamıştır. Yalnızca modern ordunun ve idarenin genç kadroları arasında uyduluktan kurtulma yolunda milliyetçi bir hareket belirmiştir. İttihat ve Terakki ile Kurtuluş Savaşı kadroları, bu milliyetçi hareketin temsilcileridirler. Bu hareket dışarıya karşı olduğu kadar, Saray'a ve yüksek Osmanlı bürokrasisine karşı yönelmiştir. Uydulaşmış ve kompradorlaşmış Osmanlı bürokrasisine ve efendilerine bir tepki biçiminde gelişen ve bağımsız Türk milletini çağdaş uygarlığa ulaştırma amacını

güden milliyetçi bir hareketi, başarı derecesi ne olursa olsun, uydulaşmış Osmanlı bürokrasisinin bir devamı ve mirasçısı saymak, Kemalist hareketin, sanırız ki, pek ters bir değerlendirmesidir.

Kemalist Devlet, otoriter olmuştur. Bu, kaçınılmaz bir durumdu. Tutucu eşraf desteğiyle bir kurtuluş savaşını gerçekleştirdikten sonra, toplum katlarında başka bir desteği olmayan bir milliyetçi kadronun toplumsal devrim isteği, otoriter bir devleti zorunlu kılardı. Karabekir Paşa ve Fethi Okyar'ın siyasi liberalizmi, devrimciliğe paydos deyip eski düzene dönmekten başka bir sonuç veremezdi. Ne var ki, bu şartlarda yürütülen devrimler, üst-yapı devrimleri olarak kalmış, Ortaçağ'dan kalma eşraf "demirperdesi" kırılarak, köylü kitlesine ulaşılamamıştır. Bunun da başlıca nedeni, bugün ağırlıklarını gittikçe hissettirmeye başlayan işçi ve köylü kütlelerinin, o günlerde –tarihsel şartlar yüzünden– hareketsiz ve tepkisiz oluşudur. Tutucu eşraf desteğiyle devrimcilik, olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Eşraf, devlet gücünü, istismarını artırma ve kendini güçlendirme yolunda kullanmıştır. Köyde, jandarma biçiminde gözüken devlet, bu gelişmelerden sorumlu tutulmuştur. Fakat bu gelişmeler, "memur-halk" diye bir karşıtlık ileri sürerek, asıl karşıtlığın gizlenmesine sebebiyet vermemelidir. "Memur-halk" karşıtlığı, geniş ölçüde, ağa, bey, tefeci tüccar yararına işleme durumunda kalan bir bürokrasinin yarattığı bir görüntüdür. Bugün Elmalı'da ektikleri tarlalar devlet gücüyle tahrip edilirken, köylüler, jandarmayı karşılarında bulmaktadırlar. Mesele, bu görüntüye bakarak, "ceberut devletin temsilcisi jandarma-halk" karşıtlığı diye ele alınırsa, gerçeklerden ne kadar uzaklaşılacağı açıktır.

Esasen günümüzde bazı sosyalist çevrelerce de benimsenen "memur-halk" düşmanlığı tezi, devleti tam olarak ele geçirmek isteyen tutucu çevrelerin çıkarlarını yansıtan bir görüş halinde doğmuştur. Demokrat Parti teoricileri devrimci-milliyetçi saflardaki direnmeleri kırmak için, halk kitleleri ile egemen sınıflar arasındaki gerçek karşıtlığı gizleyen "memur-halk" düşmanlığı tezini işlemişlerdir. Aslında bu düşmanlık, belli bir düzenin görüntüsüdür. Bürokrasinin, düzene göre, halk yararına ya da aleyhine işlemesi mümkündür.

Kadirli ve Söke ağalarının husumetini kazanarak geri hizmete çekilen idare adamı Mehmet Can, "memur-halk" karşıtlığını şöyle değerlendirmektedir: "Ağalar çok kuvvetli. Tabii şimdilik kudretli... Halk, ağaları istemiyor. Ağalardan çoktan yaka silkmiş. Fakat halk, ağalara karşı duracak durumda değil... Halk, yaşamak için bu ağalara sığınmak zorunda. Halk, ağalara karşı koyan bir idare adamı görünce, ona dört elle sarılıyor.

Halkın güvenini kazanmak lazım. Bu güven, boş lafla kazanılmaz. Köylü çocuğu olduğum, köyde davar güderek yetiştiğim için bunu çok iyi biliyordum. Bu sebeple, ilk işim, ağaların halk ile hükümet arasındaki aracılığını kaldırmak oldu. Halk, hükümetin kendi hükümeti olduğunu anladı. Hükümete ısındı. Tabii ki, memurların halka iyi muamele etmesi, işlerini çabuk çıkartması ve idare amirlerinin sözünde durması şart. Halk, verilen sözün tutulmasına çok önem veriyor. Bundan başka Kadirli'de iki partinin ağalarının elinde bulunan suların bir kısmının kurtarılması, Belediye arkının açılması ve ağaların elindeki Hazine toprakları meselesinin ele alınması, halkı idareye bağladı. Köylü vatandaş, 'Hükümetin ağalara müdanası yok. Kaymakam ağalarla uğraşıyor' dedi ve Hükümete ısındı. Halk, ağalarla uğraşan, onun hakkını koruyan idarenin işini kolaylaştırmayı bir izzetinefis meselesi yaptı... Halk, inanınca çok şeyler yapıyor."

Halkın güveninin boş lafla değil, ona bir şeyler vererek kazanılabileceğinin başka bir çarpıcı örneğini, 1945 Toprak Kanunu'nun tek önemli uygulaması teşkil etmektedir. Kanun uyarınca, CHP iktidarı, Denizli bölgesinde Tavaslıoğulları'nın geniş arazisini kamulaştırmış ve üç-dört köye dağıtmıştır. Bu köyler devamlı CHP'ye oy vermektedir.

Bütün bunlarla, bir bürokrasi meselesinin olmadığını söylemek istemiyoruz. Gelişme yolundaki bütün ülkelerde, hatta en devrimci ülkelerde bile, bir bürokrasi meselesi ortaya çıkmaktadır. Hele tutucu eşrafa dayanan bir parti ve bürokrasiyle yürütülmek istenen bir yenileşme hareketi –başarı şansı bir yana–, kütlelerde hoşnutsuzluk ve tepki yaratacaktır. Üstelik bu yenileşme hareketi kütlelere bir şeyler vermezse, hoşnutsuzluk daha da artacaktır. Kabul etmek gerekir ki, genç Cumhuriyet, çağdaş uygarlık yolunda büyük hamleler yapmakla birlikte, kütlelere pek bir şey verememiştir. Dünya Buhranı, İkinci Dünya Savaşı gibi olağanüstü durumların ve kalkınma zorunluluklarının yarattığı sıkıntılar, kütleleri ezmiştir. Tarım ürünlerinde düşük fiyatlar, iş mükellefiyeti, el koymalar, yol vergisi vb. artan eşraf sömürüsünün yanı sıra fakir kitlelerin sırtına yüklenmiştir. Bir ufak fikir vermek için, demiryolu politikası gibi haklı bir davayı gerçekleştirmek için alınan Yol Vergisi üzerinde duralım. 8 ila 15 lira arasındaki vergi, zengin-fakir farkı tanımadan her ailenin yetişkin kişilerinden alınmaktadır. 5 yetişkin kişisi olan bir köylü ailesi, yılda ortalama 50 lira vergi ödemek zorundadır. Köylünün fazla para kullandığı yoktur. Paraya, pek zorunlu ihtiyaçları, bir de vergi için başvurmaktadır. 50 lira vergi borcu dolayısıyla ürününü paraya çevirecektir. En yakın bakkala, tüccara, ağaya gidip ürününü değerinden aşağı bedelle satacak ve gerekli parayı sağlayacaktır. Hele 1929 Buhranı

patlayınca, buğday fiyatı 4 kuruşa kadar düşmüştür. 50 lira vergiyi ödeyebilmek için, fakir köylü ailesinin bin kilodan fazla buğday satması gerekmiştir. Fakir köylü ailesine, ya yorganını sırtına vurup yolda çalışmak, ya da hapse girmekten başka yol kalmamıştır. Yine iyi niyetli İptidai Tahsil Muvakkat Kanunu, köylünün hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. 1914'te çıkartılıp Cumhuriyet yıllarında da uygulanan bu kanuna göre, köy ve kasabalardaki ilkokul giderleri –öğretmen maaşları da dahil– ora halkı tarafından ödenmektedir. Nispeten zengin, fazla nüfuslu köyler için bu, ağır bir yük değilse de, çok sayıdaki az nüfuslu fakir köyler için ağır bir yüktür. Bu yüzden köylü, okul istememiş ve öğretmene para ödemeye yanaşmamıştır.[19]"

Artan eşraf istismarına ek olarak gelen bu yükümlülükler, bürokratik uygulamadaki sertlik de eklenince, tek parti yönetimine ve bürokrasiye karşı kütlelerde büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ağa ve tüccar egemenliğinde bir parti olarak gelişen D. P., bu hoşnutsuzluktan geniş ölçüde yararlanacaktır. Bununla birlikte, bu hoşnutsuzluk, milliyetçi-devrimci kadroyu "Osmanlı tipi ceberut devletin temsilcisi" saymak ve "memur-halk" karşıtlığı teorileri yapmak için yeterli değildir. Asıl mesele, milliyetçi-devrimcilerin, zorlamalarına rağmen, eşraf demirperdesini yıkarak, hareketi kütle mihverine oturtamayışları noktasında toplanmaktadır. Bu yapılamayınca, eşraf ve bürokrasi düzeyinde kalan, halk kütlelerine ulaşamayan bir hareketin, üstelik dünya şartları da elverişsiz giderken, toplumun çeşitli katlarında hoşnutsuzluk yaratması doğaldır. Ortaçağ'dan kalma eşraf demirperdesi –bir kez daha tekrar edelim– kütlelerin hareketsizliği ve güçsüzlüğü yüzünden, zorlamalara rağmen, kırılamamıştır. O günden bugüne, tarımda ve sanayide görülen kapitalist gelişmeler, kütlelerin durumunu değiştirmemiştir. Gittikçe güç kazanan toprak isteği ve dün değişmez sandığı kaderini değiştirme iradesi, kütlelerde belirmektedir. Milliyetçi-devrimci hareketin, kütlelerin gücünü seferber ederek, tutucu güçler çemberini kırması ve Atatürk'ün çağdaş uygarlık davasını başarıya ulaştırması bugün mümkündür. Fakat dünün Türkiyesi'nde bu şartlar yoktu. Milliyetçi-devrimci kadronun başarıları ve başarısızlıkları, bu ters şartlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Konuya bu tarihi şartlar çerçevesinde bakılınca, Atatürk ve İnönü'nün liderliğindeki milliyetçi-devrimci hareketin, bu incelemede pek az yer verdiğimiz büyük işleri başardıklarını kabul etmek gerekecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVRİMCİLİĞİN SONU: TANZİMAT BATICILIĞINA DÖNÜŞ

I. Sınıflar Açısından Çok Partili Hayat
II. Türkiye'deki Amerika
III. İşbirlikçi Kapitalizm ve İrtica
IV. Tarımda Kapitalist Gelişmeler
V. Tarım Dışında Kapitalist Gelişmeler
VI. Planlı Dönemde Kapitalizm
VII. Üçüncü Bölümün Sonucu

I

SINIFLAR AÇISINDAN ÇOK PARTİLİ HAYAT

Büyük arazi sahiplerinin güçlü direnmesiyle karşılaşan Toprak Kanunu, 11 Haziran 1945 günü kabul edildi. Bundan birkaç gün önce, bu kanuna şiddetle muhalefet eden Menderes ve Koraltan ile birlikte Bayar ve Köprülü, CHP Grubuna dörtlü bir takrir vererek, Demokrat Parti'nin kuruluşuna yol açan hareketi başlatacaklardır. Daha önce İnönü, Meclis'te Toprak Kanunu hararetle tartışılırken, 19 Mayıs 1945'te, rejimde bir liberalleşmeye gidileceğini açıklamış ve 1 Kasım'da "Meclis Açış Konuşması"nda bir muhalefet partisinin lüzumunu belirtmiştir. Nihayet, daha önce dünyaya gelen Demirağ'ın Milli Kalkınma Partisi sayılmazsa, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasıyla çok partili hayat dönemine girilmiştir.

İnönü'nün teşvikleriyle başlayan çok partili hayatın, Anglo-Amerikan telkinlerle doğduğunu ileri sürenler vardır. Bunlara göre, beliren Sovyet tehlikesi üzerine Batılılar ile sıkı ilişkiler kurma çarelerini arayan İnönü yönetimi, Batı kamuoyunda tek parti rejimlerine karşı o tarihlerde duyulan antipatiyi göz önünde tutarak, çok partili hayata yönelmiştir. Batılılar da bu yolda telkinlerde bulunmuşlardır. İddia, kısmen doğru olabilir. Nitekim, Almanya'ya son dakikada savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler'e katılma hakkını kazanmamız üzerine, San Fransisco'ya giden Türk delegesine, Ankara, demokrasiye gittiğimizi açıklama talimatını vermiştir. Mayıs 1945'te delegemiz, Reuter Ajansı aracılığıyla Batı kamuoyuna Türkiye'nin bu niyetini duyurmuştur.[1] Öte yandan Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzalaması, yeni bir parti kurma heveslilerini cesaretlendirmiş ve Birleşmiş Milletler Anayasası'nın tasdikiyle ilgili olarak 15 Ağustos 1945'te yapılan Meclis görüşmelerinde Adnan Menderes, "Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulü ile Türk Hükümeti'nin girmiş olduğu taahhütlerin yerine getirilmesi için hürriyeti kısıtlayan tedbirlerin ortadan kaldırılması gerektiğini" ileri sürmüştür. Bu ortamda, Türkiye'nin dış baskılarla çok partili hayata geçtiği söylentileri o kadar güç kazanmıştır ki, İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi, Gazeteciler Cemiyeti'ne yaptığı bir ziyarette, hükümetinin Türkiye'nin içişlerine herhangi bir şekilde müdahalede bulunmadığını ilan etmek

zorunda kalmıştır.[2] İngiltere'nin sömürgelerinde nasıl bir demokrasi uyguladığı göz önünde tutulunca, Büyükelçinin sözlerine inanmamak için bir sebep yoktur.* İkinci Dünya Savaşı'ndan Batılıların lideri olarak çıkan Amerika ise, bu konuda daha hassastır. Tek parti rejimleri, Amerikan Kongresi'nde ve basında eleştirilmektedir. Çok partili hayat başladıktan sonra dahi, Türkiye'de bir demokratik rejimin varlığını, bir kısım senatörlere ve basına kabul ettirmek mümkün olmamıştır. Nitekim Türkiye'ye yardımı öngören Truman Doktrini dolayısıyla, Türk demokrasisi, gerek Senato'da, gerekse Temsilciler Meclisi'nde eleştirilmiştir. Mesela Ohio temsilcisi George H. Bender, Türkiye'ye yardıma şu sözlerle karşı çıkmıştır: "Bugünkü Türkiye'de basın hürriyetinin mevcut olmadığını kesinlikle bilirken, tutup Amerikan gazetecileri için basın hürriyetini teminat altına alacak bir kanun getirmeye kalkışması, bu Meclis için eşi görülmedik bir ikiyüzlülük olur. Kendini beğenmiş Türk askeri diktatoryası, Kongre'nin koyduğu şartlardan hiçbirini yerine getirmemek niyetinde olduğu halde, bunu bile bile, bizden para istemektedir."

Amerikan basını da "antidemokratik Türkiye" konusunda bir

---

* Nadir Nadi, "İnönü'nün direktifi" ile girişilen "bu tepeden inme demokrasi teşebbüsünde" dış politika kaygılarının önplanda rol oynadığına, "adeta gözleriyle görürcesine inandığını" yazmaktadır. "Ruslara karşı yalnız kalmamak, Batı demokrasilerinin desteğini kazanmak uğruna" bu denemeye girişilmişti. (*Perde Aralığından*, s. 204).

Nadir Nadi'nin daha ilgi çekici bir açıklaması, İngilizlerin, kendi çıkarları açısından, çok partili hayatın devamını istemeleridir. Cumhuriyet başyazarı, Londra'da Churchill'in ve Ankara'da İngiliz sefiri Sir Noel Charles'in Menderes ile yaptıkları iki konuşmaya dayanarak bu kanıya varmıştır. İngiliz yetkilileri, Menderes'e, "İnönü'nün harcanmamasını, İnönü harcanırsa bunun yalnız CHP hesabına değil, DP hesabına da büyük kayıp olacağını" telkin etmişlerdir. Nadir Nadi, İngilizlerin tutumunu şöyle değerlendirmektedir: "İnönü sahneden çekilirse, demokratik gelişmemizin büsbütün soysuzlaşacağından korkuyordu dostlarımız. Biçimsel yönü ile de olsa, demokrasi yürümeli idi Türkiye'de. *Bir kere bu düzene sırt çevirdik mi, Batı'nın etkisinden sıyrılmamız ihtimali de artacaktı şüphesiz.*" Öyle görünür ki, İngilizler, çok partili rejimi, Batı nüfuzunun sürdürülmesi açısından daha emniyetli bir sistem diye benimsemişler ve Menderes'in sertlik politikasının yol açabileceği bir askeri müdahalenin dış politikada değişiklik yaratmasından çekinmişlerdir.

Menderes ise, Batılılara, İnönü olmazsa, daha yararlı olabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Nadir Nadi, Menderes'in tutumunu şöyle yorumlamaktadır: Ortadoğu'da, "statükonun korunması açısından Batı'ya yaklaşık bir Türkiye'ye dostlarımız çok önem veriyorlardı. Bu maksatla Avrupa Konseyi'ne alınmıştık, bu maksatla NATO'ya alınmak üzere idik, bu maksatla Batı'dan para ve silah yardımı görüyorduk. Menderes, durumu kavramıştı. İnönü'yü ve muhalefeti politika hayatımızdan sildiği takdirde, kendi iktidarının statükoya daha yararlı olabileceğini Batılılara anlatmak istiyordu. Önemli olan, muhalefetli bir Türkiye değil, Batı ile işbirliği halinde kuvvetli bir Türkiye idi. Ne yapacaklardı dostlarımız İnönü'nün dırdır öttüğü bir Türkiye'yi? Bakınız, o Meclis'e danışılmadan Kore'ye asker göndermemize karşı idi. Meclis'e danışılsa, bu kadar erken davranıp öbür milletler üzerinde teşvik edici bir rol oynayabilir miydik?" (*Perde Aralığından*, s. 290).

Nadir Nadi'nin anlattığı başka bir ilginç hikâye, Sovyet tehdidinin ağır bastığı günlerde, CHP'den istifa ederek parti kurmaya niyetlenen Celal Bayar'ın İnönü'ye atıp tuttuktan sonra:

"İcap ederse, biz sosyalist olmasını da biliriz" demesidir (s. 210).

kampanya açmıştır. Özellikle Ermeni teşekküllerinin kışkırttığı yazılarda ve bir kısım basında çıkan başyazılarda, Amerikan yardımının istibdada karşı demokrasiyi korumak amacını güttüğü, oysa Türkiye'de demokrasinin mevcut bulunmadığı belirtilmiştir. Nihayet, Yardım Kanunu, "istibdada karşı demokrasiyi savunmak" için değil de, milletlerarası zorunluluklar dolayısıyla, rejimi hoş görülmeyen bir ülkeye el uzatma biçiminde kabul edilmiştir. Nitekim Türkiye'de basın özgürlüğünün bulunmadığı varsayımından hareket eden Yardım Kanunu, Türkiye'ye gelen Amerikan gazetecileri için imtiyazlar öngörmüştür. Türk gazetecilerinin özgürlüğü yoksa bile, Amerikan Kongresi'nin kabul ettiği bir kanunla, Türkiye'ye gelen Amerikan gazetecilerinin özgürlüğü garanti altına alınmıştır. Amerikan gazete ve radyo muhabirlerinin, yardım programının uygulanmasıyla ilgili haberleri serbestçe verebilmelerini sağlayan hükümler, kanuna koyulmuştur. Bu hükümlerin aslında bir önem taşımadığı ileri sürülebilirse de, kapitülasyonlardan kurtulmak amacıyla bir milli mücadele vermiş olan Türkiye için, Amerikan kanunlarına dayanarak kabul ettirilen bu imtiyazın bir anlamı olsa gerektir.* Bu davranışlar, liberalleşme yolunda Amerika'dan az çok bir baskının geldiğini göstermektedir. Nitekim Cumhurbaşkanı İnönü, Amerikan yardımının ilk günlerinde Associated Press muhabirine verdiği demeçte yardım konusunu demokrasiye bağlamaktadır. İnönü, "Amerikan yardımının demokrasiyi korumak yolunda bir adım olduğunu ve Türkiye ile Birleşik Devletler arasında daha sıkı münasebetler kurulmasının demokrasinin Türkiye'de sağlam yerleşmesine yardım edeceğini" belirtmiştir.[3]

O zamanlar kamuoyunun dikkatini çekmeyen ufak bir nokta, 1950 seçimlerinden önce Amerikan Haberler Merkezi'nin "Halk Tarafından Kurulan Bir Hükümet" adlı bir broşür yayınlamasıdır. Broşürün ilk sayfasında, halkın hükümeti değiştirmek ve feshetmek hakkı olduğu belirtilmektedir. Fakat aynı zamanda yerleşmiş "hükümetlerin zayıf ve gelip geçici sebepler yüzünden düşürülmesinin basirete aykırı düşeceği" eklenmiştir.[4] Bütün bunlar, Amerika'ya yakınlaşma ve yardımlar ile Türkiye'deki "liberalleşme" arasında bir bağ bulunduğu izlenimini yaratmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'de çok partili hayata geçişi, esas itibariyle, dış baskılara bağlamak, kanımızca gerçeği tam yansıtmamaktadır. Faşist Portekiz rejiminin baş tacı edildiği, Yunanistan'da sağcı

* Amerika ile yapılan 1947 Askeri Yardım ve 1948 Ekonomik İşbirliği anlaşmalarında, taraflardan birinin iç mevzuatının milletlerarası bir anlaşmada esas sayılması fikri yer almaktadır. Bu anlaşmalarla, Türkiye, yardımın Amerikan kanununa ve bunun ileride yapılabilecek değişikliklerine ve ek kanunlarına göre yapılmasını kabul etmektedir. Parayı verenin düdüğü çalacağı açıktır.

otoriter rejimlere gidildiği bir sırada, Batılı devletlerin Türkiye'nin iç rejimine ne ölçüde önem verdiklerini tecrübeli İnönü'nün bilmemesi düşünülemez. ABD'nin Türkiye'de "demokrasi" değil, her şeyden önce bir "ileri karakol" istediği, başından beri bellidir. Nitekim Amerika'nın ciddi yazarlarından Walter Lippman, 1 Nisan 1947 tarihli *Newyork Herald Tribune*'de bunu açıkça söylemektedir: "Türkiye ve Yunanistan'ı gerçekten yardıma muhtaç oldukları ya da demokrasi modeli teşkil ettikleri için seçmedik. Bu ülkeleri, Sovyetler Birliği'nin kalbine ve Karadeniz'e açılan stratejik kapılar olduğu için seçtik." Üstelik, birtakım telkinler gelmiş olsa dahi, İkinci Dünya Savaşı sırasında baskıların en ağırlarıyla karşılaşmış Türk liderlerinin bunları oyalayıcı tedbirlerle kolayca geçiştirebileceği düşünülebilir. Hiç şüphesiz, dış konjonktür, bir yandan muhaliflerin cesaretini artırırken, iktidarı da liberalleşmeye teşvik etmiştir. Ama liberalleşmenin asıl nedenleri, görebildiğimiz kadarıyla, iç şartlarda aranmalıdır. İnönü'ye göre, çok partili hayat, Türk rejiminin amacıdır. İnönü, "Radyoda ilk defa olarak Atatürk üzerine konuşacağım" diye başladığı 10 Kasım 1962 tarihli konuşmasında, Atatürk yönetiminin çok partili rejimi hazırlama dönemi olduğunu, Atatürk'ün ömrünün sonuna kadar bu rejimi kurmak için uğraştığını, güçlükleri yendiğini, tamamlanmasını da yeni nesillere bıraktığını söylemiştir. İnönü, 1945'ten sonra, Atatürk'ün bitiremediği bu eserini tamamlamış olmaktadır. Gerçekten İnönü, bir "Milli Şef"ten beklenmeyecek olağanüstü bir intibak gücüyle, çok partili hayatı kurma ve yaşatma yolunda çaba göstermiştir. Daha Ekim 1946'da "Türk milletine iki eser bırakacağım: Biri köy okulları (enstitüleri), öteki çok partili hayat" demiştir. Bununla birlikte, çok partili hayata geçişte iç baskıların büyük bir payı olsa gerektir. Savaş yıllarının sıkıntıları ve bürokrasinin sert davranışları, sivil-asker ilerici aydınlardan, Toprak Kanunu'ndan ürken çiftlik ağalarına kadar yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Kütleler ise, bir kurtarıcı peşindedir. Solcu Zekeriya Sertel'in *Tan* gazetesi ile sağcı Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan*'ı, sıkıyönetime rağmen, rejimin liberalleştirilmesi konusunda birleşmişler ve muhalif yayına başlamışlardır. Bu kampanya, aydın çevrelerde geniş yankılar bulmuştur. Çok partili hayatın, dertlere deva olacağına inanılmıştır. Toplumun bütün katlarına yayılmış bu aşırı hoşnutsuzluk havasında, çok partili hayatın muhtemel patlamalara karşı bir "emniyet supabı" olarak düşünülmesi mümkündür. Fakat çok partili hayata iten nedenler ne olursa olsun, toplumsal açıdan bunun sonucu, milliyetçi-devrimci hareketin tasfiye edemediği, aksine güçlendirdiği bey, ağa, tefeci ve komprador nitelikteki kapitalist sınıfın iktidara eskisinden çok daha güçlü biçimde yerleşmesi olmuştur. Toprak reformunu gerçekleştiremeyen, bağımlı

ticari yapıyı değiştiremeyen ve siyasi bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla sağlam temeller üzerine oturtamayan milliyetçi-devrimcilerin kendi politikalarıyla güçlendirdikleri bu tutucu sınıflar, çok partili hayatla ön plana çıkmışlar ve milliyetçi-devrimcileri etkisiz kılmışlardır.

Çok partili hayatın sınıf açısından anlamı budur. "İnsan hakları ve demokratik hukuk devleti" bayrağı altında gelişen hareketin işçi-köylü kütlelerinden ve hatta milliyetçi-devrimci saflardan destek görmesi, hareketin anlamını değiştirmez. 1789 Fransız İhtilali de, köylü ve işçisinden bir kısım asilzadesine kadar, çeşitli toplumsal sınıfların katılmasıyla gerçekleşmiştir. Ama ihtilalin burjuva sınıfı yararına yapıldığında şüphe yoktur. Japonya'da da Meiji devrimini harekete geçirenler arasında Japon kapitalizminin kurucuları olan büyük tüccarlar pek az gözükmektedir. Sahnede görünen imparator, reformcu aydınlar ve eski düzenin samuraylarıdır. Ama devrime damgasını basan sınıf, ticari kapitalizmden sınai kapitalizme atlamaya hazırlanan burjuva sınıfı olmuştur. Türkiye'de de çok partili hayatla, derebeyleri, şeyhleri, toprak ağaları ve kapitalist çiftçileriyle birlikte büyük arazi sahipleri, Anadolu tüccarı ve büyük şehir kompradorları ön plana çıkmıştır. Siyasi partilerin politikaları, bu çıkarlara göre ayarlanmıştır. "Hürriyet" ve "İnsan Hakları" sloganlarının gerisinde gizlenen, aslında bu sınıfların çıkarına bir ideolojidir: Nitekim 1946 hürriyetçilerinin ilk buluşlarından biri, "hürriyet düşmanlarına hürriyet yok" olmuştur. Bu slogan, en aşırısından en ılımlısına kadar bütün devrimcileri etkisiz kılmak, solculuğu yasaklamak ve toprak reformu, Köy Enstitüleri gibi devrim hareketlerini komünistlik diye gösterip yıkmak için başarıyla kullanılmıştır. "Toprak reformu yerine tarım reformu", "devletçilik yerine özel teşebbüs ve yabancı sermaye", "bağımsız dış politika yerine uydu dış politika", "Köy Enstitüleri yerine İmam-Hatip Okulları", "hürriyet yerine ağırlaştırılan 141 ve 142. maddeler", 1946'daki çok partili hayatın kimlerin yararına bir hareket olduğunu açıkça göstermeye yeterlidir.

Gerçi Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri uygulanan politikalar, bu sınıfların kuvvetlenmesine yol açmıştır, ama bu sınıflar iktidara hiçbir zaman tam sahip olamamışlar, önplanda gözüken milliyetçi-devrimcilerle uzlaşarak ve hatta onların dümen suyundan giderek, durumlarını güçlendirmişlerdir. Bu sınıflar, toprak reformu, Köy Enstitüleri gibi "tehlikeli" teşebbüsler ve Varlık Vergisi dolayısıyla güvensizlik içinde kalmışlardır. Zaman zaman milliyetçi-devrimciler tarafından en ağır biçimde suçlanmışlardır. Cumhurbaşkanı İnönü, 1 Ekim 1942'de, "Bulanık zamanı bir daha ele geçmez bir fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret malı yapmaya yeltenen, gözü

doymaz vurguncu tüccar" diye bu sınıfları kınamaktadır. İşte çok partili hayat, toplumsal açıdan, kendilerini güvensizlik içinde hisseden bu sınıfların, iktidara daha sağlam yerleşmeleri hareketidir. Turan Güneş'in deyimiyle, "Vilayetlerde Cumhuriyet balolarında Vali Bey'in yanında, eşleriyle birlikte şöyle salonun bir kenarına ilişen belde eşrafı"nın Vali Bey'in yanında ellerini kavuşturmaktan çıkıp, ayak ayak üstüne atacak ve üst perdeden konuşacak hale gelmesi hareketidir. Mesela o yıllarda İstanbul Ticaret Odası, sermaye yararına birçok tedbir ileri sürdükten sonra, devlet memurlarının tüccara saygılı davranmalarını, onlara "kravatlı hırsız" muamelesi yapmaktan vazgeçmelerini istemekteydi.[5]

Bu sınıfların yükselişi, yalnız Demokrat Parti içinde olmamıştır. CHP içinde de bu sınıflar ön plana geçmiştir. 17 maddelik Toprak Kanunu'nun kabulünden hemen sonra Adanalı büyük arazi sahiplerinin sözcüsü Cavit Oral'ın Tarım Bakanlığına, McCarthy'ci görüşlere sahip Köy Enstitüleri aleyhtarı Reşat Şemsettin Sirer'in Hasan Âli Yücel'den boşalan Milli Eğitim Bakanlığına gelmesi, CHP'deki değişikliğin çarpıcı bir örneğidir. Hasan Âli Yücel'in *Ulus*'ta yazı yazması bile endişeyle karşılanacak ve yasaklanacaktır. Otoriter devrimci Recep Peker'in Ağustos 1946 tarihli Hükümet Programı dahi, Doğu'dan sürülmüş olanların tekrar yerlerine dönecekleri, Toprak Kanunu'nun "adil" uygulanacağı, köylülerin kendi okullarını kendilerinin yapması yükümlülüğünün hafifletileceği, devlet teşekkülleri mamullerinin perakendecilere toptancı kârı almadan dağıtılacağı, özel sermayenin deniz nakliyatı yapmasına müsaade edileceği, iktisadi devlet teşekkülleri ile özel sermaye arasında işbirliği sağlanacağı, devlet işletmelerinin özel teşebbüslerle başarılabilecek alanlara yayılmalarının önleneceği ve buna aykırı durumların düzeltileceği gibi bir yıl önce aklından geçirmediği tavizler yer almıştır.

1947 yılının başında DP, sonlarına doğru CHP kurultayı toplanmıştır. Her iki kurultayda ileri sürülen görüşler arasında pek bir fark yoktur. DP kurultayında, büyük çiftçi ve tüccar çıkarları savunulduktan sonra, okullara din dersi konulması, Köy Enstitüsü programlarının yeniden düzenlenmesi, devlet ticari teşebbüslerinin kaldırılması gibi konular ele alınmıştır. CHP Kurultayında ise büyük toprak sahipleri ağırlıklarını duyurmuş, Toprak Kanunu'nun 17. maddesinin kaldırılması kararlaştırılmıştır. Okullarda din öğretimi uzun tartışmalara yol açmış, Köy Enstitüleri'nde pratik işlerden çok kültür derslerine önem verilmesi ve bütün solcu faaliyetlerin sıkı kontrol edilip önlenmesi istenmiştir. Devletçilik, CHP Programı değiştirilerek, teker teker sayılan kamu hizmeti niteliğindeki işlerle sınırlandırılmış, bunlar "dışında kalan her türlü ekonomi işlerinin özel teşebbüsler eliyle kurulması, devletin bu

teşebbüsleri teşvik etmesi, koruması ve bunlara gerekli yardımlarda bulunması" kabul edilmiştir. Devlet, teker teker sayılan kamu hizmeti niteliğindeki alanların ötesinde, "özel teşebbüslerin başarmaya imkân bulamadığı yahut kazançlı bulmadığı için girişmediği işleri" üzerine alabilecektir. Bir sürü çiftliklere sahip olan devlet, "kâr kastıyla" tarım yapamayacaktır. Ticaret de devlete kapanmaktadır. CHP'nin ısrarla ele aldığı "Plan" dahi, her şeyden önce "özel teşebbüslerin tam bir güvenlik içinde çalışmasını" sağlamaya yönelmiş bir araçtır. Devlet fabrikalarının satılması (Ali Veziroğlu-Afyon), devlet işletmeciliği olmadan devletçilik yapılması (Sadi Irmak) gibi görüşler, DP kurultayında olduğu gibi, CHP kurultayında da işitilmiştir. Ne hikmetse, Kurultay'a sunulan program taslağında yer almamakla birlikte, armatörleri savunan şu fıkralar dahi, Kurultay'ca programa dahil edilmiştir: "Kabotaj ulaştırmalarında yolcu ve eşya taşıma işinin özel teşebbüsler tarafından da yapılabileceğini kabul ederiz.

Özel armatörlerin eşya taşıma işlerinde daraltıcı kayıtların kaldırılarak türlü eşya taşımalarına yetki verilmesini uygun görürüz."

Her iki partinin nasıl aynı sınıfların çıkarlarını savunduklarını göstermek bakımından, 1950 seçim beyannamelerinin ve seçim konuşmalarının karşılaştırılması ilgi çekicidir. Seçimlerden hemen önce, radyodan CHP'li Başbakan Şemsettin Günaltay, şöyle konuşmaktadır:

"Memlekete ecnebi sermayesi celbine matuf kanunla hariçten gelecek ve yurdun iktisadi kalkınmasında kullanılacak sermayelere transfer imkânı verilmiş olduğu gibi, hususi teşebbüs erbabı tarafından hariçten temin olunacak kredilere de Hazine kefaleti temin olunmuştur.

Muhtelif yollardan yaptığımız devamlı teşebbüsler neticesinde, Türkiye'nin de Amerikan Yardım Planı'na alınması sayesinde memleketimiz için dış kredi bakımından geniş ve çok faydalı bir kalkınma yolu açılmış bulunmaktadır."

"Devlet planını hazırlamak üzere de Amerika'dan iki mütehassıs yakında memleketimize gelecektir."

"Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun *müesses* tarım faaliyetini sarsmayacak bir şekilde tatbiki için Meclis'in son günlerinde mühim tadiller yapılmıştır. Bu tadillerle *orta işletmelerin bütünlüğünü* korumuş olmakla beraber, topraksız çiftçilerimize de bir an evvel ailelerini geçindirecek ölçüde toprağa sahip olmaları imkânı sağlanmıştır.

CHP Seçim Beyannamesi'nde de şu vaatlar sıralanmaktadır:

"– Yurdumuzun ekonomik kalkınmasında özel sermaye ve teşebbüsün, gittikçe artan bir nispette faaliyet gösterip gelişmesini isteyeceğiz.

– Sermaye ve teşebbüs sahiplerinin yeni iş sahaları açmalarını teşvik edeceğiz.

– Şimdiye kadar yalnız devlet iktisadi teşekküllerinin faydalandırıldığı işletme kredisi kaynaklarından özel teşebbüslerin de faydalandırılmasına imkân vereceğiz.

– ... İstikraz tahvilleri çıkaracağız. Bu şekilde elde edilen paralarla ziraat ve sanayi kalkınmamızda yeni sahalar açarak, özel teşebbüs sahiplerine de aldığımızdan daha elverişli şartlarla vereceğiz. Arada kalacak farkı devlet bütçesinden ödeyeceğiz.

– Türkiye'de iş görmek isteyen ve medeni memleketlerce kabul edilmiş milletlerarası şartlara uyacak yabancı sermaye için kapılarımız açık tutulacaktır. Yabancı sermayeyi teşvik için bu yıl çıkarılmış olan teminat kanunu, bu yolda sağlam bir zemin hazırlamıştır.

– Özel sermaye ve teşebbüs ile devlet işletmelerinin eşit şartlar içinde çalışmaları, partimizce esas sayılmaktadır. Bu sahada, mevcut şartları yeniden gözden geçirerek eşitliğe aykırı vaziyet varsa, bunları düzeltme kararındayız."

DP Seçim Beyannamesi ve konuşmalarında –geçmişe ait suçlamalar bir yana bırakılırsa– hemen hemen aynı görüşler yer almaktadır. Ancak "tarıma daha çok önem verilmesi", "devlet teşebbüslerinin özel sektöre devri" gibi konularda ufak farklar vardır. DP Seçim Beyannamesi'nde ve radyodan DP adına yapılan konuşmada şu görüşler ileri sürülmektedir:

"– Milli sermaye ve hususi teşebbüsün çalışma teminatı noksan ve inkişaf imkânları mahdut olan bir memlekete dıştan sermaye gelmesini beklemek bir hayalden ibaret olur. Halbuki dıştan gelecek teşebbüs, sermaye ve ileri tekniğe şiddetle muhtaç bulunuyoruz... Yabancı teşebbüs, sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek ve icaplarını yerine getirmek kararındayız.

– Bize göre, devletin iktisadi siyaseti, hususi mülkiyete dayanan, ferdin iktisadi hürriyetlerini koruyan ve iktisadiyat sahasında özel teşebbüsü esas tutan bir rejimdir.

Devlet teşebbüs ve işletmeciliği, tabiatı iktizası inhisari mahiyette olan ve hususi teşebbüs ve sermayenin ele alamayacağı işlere, amme hizmetlerine hasredilmelidir.

Bize göre, hususi mülkiyet ve şahsi hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisadın sahib-i aslisi ferttir veya şirket halinde hususi teşebbüstür. Bizim tezimizde, devlet, iktisadın içinde değil, üstünde vazife alır."[6]

Görüldüğü gibi, çok partili hayata geçişle birlikte, gerek iktidar, gerekse ana muhalefet partisi aynı çıkarları savunmaya koyulmuşlardır. Savaş yılları içinde köklü reformlar peşindeki iktidar partisi, yalnız dışarıdan değil, iç yapısından da gelen baskılarla, birdenbire bu reformlardan vazgeçmiş ve büyük toprak ve ticaret çıkarlarının savunucusu

olmuştur. Yükselen sınıfın önemini göstermek bakımından yanılmıyorsak Türk politika hayatında ilk kez vuku bulan bir olay dikkat çekicidir: 1946 seçimlerinden sonra, "İstiklal Mahkemelerini kuran kanun"un hâlâ yürürlükte olduğunu hatırlatan otoriter Başbakan Recep Peker'in sert çıkışları ve muhalefetin hırçınlıkları, iktidar ve ana muhalefet partisi arasındaki ilişkileri çok gerginleştirmiştir. İplerin kopacağından endişe edilmektedir. İnönü'nün Hadımköy gezisinde kumandanlarla temas etmesi, onun "tehlike çanlarının çaldığını ve memleket asayiş ve emniyetinin bozulmak üzere olduğunu" söyleyerek kumandanları kendi yanında yer almaya çağırdığı biçiminde yorumlanmıştır. İşte bu durumda, iş çevrelerinin CHP'li lideri Vehbi Koç ile sonradan İş Bankası'nın başında partisinin iş çevreleriyle ilişkilerini düzenleyecek olan DP'li işadamı Üzeyir Avunduk, arabuluculuk için sahneye fırlamışlardır. Avni Doğan, hatıralarında, bu arabuluculuğun hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Bu gergin durum devam edemezdi. Arabulucu melekler hemen ortaya çıktılar. İkisi de büyük işadamı olan Koç ve Avunduk, ele aldıkları bütün işlerin çıkar tarafını bulmakta maharet sahibi idiler. Toplantılarına Başbakan Yardımcısı rahmetli Mümtaz Ökmen ile Emin Sazak Bey'i de alarak, her iki parti arasındaki elektrikli havayı yatıştırmaya çalıştılar. Uzun görüşmelerden sonra, Meclis'in meşruiyeti üzerinde şüphe yaratmamak şartıyla, her hususta anlaşmanın sağlanabileceği hususunda karar kıldılar. Ökmen, Peker-Celal Bayar görüşmesini temin için söz veriyordu. Bundan birkaç gün sonra Peker-Celal Bayar görüşmeleri yapıldı."[7] Bu görüşmeler bir sonuç vermeyecekse de, meseleye İnönü el koyacak, Peker istifaya zorlanacak ve İnönü'nün 12 Temmuz 1947 beyannamesiyle, iktidar-muhalefet ilişkileri düzelecektir.

İş çevreleri gibi, bilim adamları ve aydınlar da, bilerek ya da bilmeyerek, toprak ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını dile getiren bir ideolojinin savunuculuğunu yapmışlardır. 1923 yılı İktisat Kongresi'nde önemli bir rol oynayan ve o tarihlerdekine benzer biçimde İstanbul Tüccar Derneği'ni kuran Ahmet Hamdi Başar'ın tüccar derneğinin düzenlediği 1948 İktisat Kongresi'nde Feridun Ergin, Muhlis Ete, Hazım Atıf Kuyucak ve Cihat İren gibi üniversite hocaları, işadamlarıyla birlikte, devletçiliğin aleyhinde bulunmuşlardır. Kongreyi açan İstanbul Tüccar Derneği Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, "İktisadi hayatın memurlar vasıtasıyla ve tepeden inme idaresi münasına gelen bugünkü devletçiliğin geniş ölçüde tasfiyeye tübi tutulması"nı istemiştir. Devletçilik yıllarında önemli görevlerde bulunan ve sonraları Mobil müşaviri olan Prof. Hazım Atıf Kuyucak ise, devletçiliğin Amerika'da bile başarılamayan ölçüde sınırlanmasını savunmuştur: "Devlet, hususi teşebbüsün

giriştiği istihsal sahalarına bizzat girerek müdahale eylemekten.... çekinmeli ve milli savunma bakımından... bir istihsal şubesinin yaratılmasına lüzum görüyorsa, bunu... hususi teşebbüslere yaptırmaya çalışmalıdır. Ormanların millileştirilmesi... yerine esaslı bir murakabe daha faydalı olabilir... Deniz nakliyatında devletin işletmecilik şeklinde müdahalesi için hiçbir sebep mevcut değildir."

Bol sayıda işadamının katıldığı toplantıda, bilim adamlarının aşırı özel teşebbüsçülüğü savunmaları üzerine, Kongre, oybirliğine yakın çoğunlukla devletçiliği iyice sınırlayan bir raporu benimsemiştir. Buna göre, devlet, "zirai ve sınai mahiyetteki işlerden peyderpey elini çekmeli ve bilhassa hiçbir surette serbest piyasadaki teşebbüsler karşısında hem rakip, hem de murakıp durumunda bulunmamalıdır." Ayrıca, "döviz ve sermaye kaynaklarının darlığı karşısında" hızlı bir iktisadi gelişme için, yabancı sermaye, Türk ekonomisine katılmalıdır. Devlete iktisadi konularda akıl vermek için, "ilmi hüviyetleri veya iş hayatındaki başarılarıyla tanınmış bitaraf iktisatçılardan" teşekkül eden bir Enstitü kurulmalıdır.

İşte böyle bir iç ortamda, milliyetçi-devrimci kanadı sindirilmiş bir CHP'de kalmayı ihtiyatlı bulan, ya da geleneksel bağlarla bağlandığı CHP'den yeni hüviyetiyle çekinmeye lüzum görmeyen bir kısım toprak ağası ve tüccar CHP'de kalmıştır. Toprak Kanunu'ndan ürken bir kısım toprak ağaları, CHP'nin antiklerikal laiklik politikasını affedemeyen din adamları, Varlık Vergisi'ni unutamayan azınlıklara mensup kompradorlar, CHP'ye mensup tüccarların dışında kalan ve rejimin nimetlerinden onlar kadar yararlanamayan ufak-büyük tüccarlar, "hürriyetçi, laik ve Atatürkçü" aydınlarla birlikte Demokrat Parti'nin önplandaki kadrosunu teşkil etmiştir. Herhangi bir sivrilmiş politikacı tarafından kurulması mümkün olmakla birlikte, partinin büyük ticari çıkarları temsil eden İş Bankası Grubu'nun başı Celal Bayar ile Toprak Kanunu'na aleyhtarlığıyla ün kazanan toprak ağası Adnan Menderes liderliğinde doğması anlamlıdır. DP saflarında yer alan Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Ethem Menderes, Sadık Giz, Dr. Mustafa Ali ve hatta Emin Sazak ve benzerleri, kapitalizme yönelmiş büyük toprak çıkarlarını temsil etmektedir. Doğu'da ise, derebeylik kalıntısı ağa ve şeyh aileleri, genellikle her iki partiye de ayak atmışlar ve yeni siyasal rejimden daha çok kudretlerini artırma yolunda yararlanmışlardır. Atatürk Üniversitesi'nde Doğu bölgesinin toplumsal yapısı ile ilgili araştırmalar yapan genç bir bilim adamının sözleriyle, "1945 tarihinde, yani çok partili siyasal rejime geçişle birlikte, ağalar ve şeyhler iki yönden birden kuvvet almışlardır. Birincisi, oy mekanizmasının kütlelere verilmesiyle birlikte halkın değer kazanması, ağa ve şeyhin halk üzerindeki geniş nüfuzlarını kullanarak siyasi

partiler için rey kaynağı haline gelmeleri, dolayısıyla siyasi iktidar için kıymetli bir kişi olmaya başlamaları, ikincisi de siyasal iktidarın lütuflarına da mazhar olmaya başlayan ağa ve şeyhlerin halk önünde büsbütün kudretli kişiler haline gelmeleri. Bir madalyonun iki yüzü gibi görünen bu unsurlar, daima birbirleriyle etki-tepki halinde olup, ağalık ve şeyhliğin daha kuvvetli bir şekilde müesseseleşmesini sağlamaktadır."[8] Çok partili rejimde, böylece kudreti artan Doğulu ağa ve şeyhler, kendi çıkarlarına göre, her iki partinin saflarında yer almışlar, birinden ötekine geçmek ve partileri birbirine karşı oynamak suretiyle, çok partili hayatın onlara getirdiği olanaklardan azami ölçüde yararlanmayı bilmişlerdir. Seçmen üzerinde egemenliğini sürdüren bey, ağa ve şeyhlerin bir partiden ötekine geçişleri, kişisel bağımlılık ilişkileriyle açıklanabilecek oy dalgalanmalarına yol açmıştır. Bu sebeple, Doğu'da gerek CHP, gerek DP kadrolarında önemli bir fark olmasa gerektir. Batı bölgelerinde ise, durum, bu konular henüz pek az aydınlatılmış bulunmakla birlikte, biraz farklı gözükmektedir. CHP'nin donmuş, katılaşmış ve tekelci bir nitelik kazanmış eşrafına karşı, daha çok kendi gücüyle kasabaların ekonomik hayatında sivrilmiş ya da sivrilme yolunda olan nispeten daha dinamik zümreler DP saflarında toplanmışa benzemektedir. DP saflarında uzun yıllar çalışmış Prof. Turan Güneş'e göre, "CHP'nin mahalli teşkilatı bakımından... bir ihtiyarlama ve kasabanın yeni bünyesine intibaksızlık müşahede edilmiştir. Bir defa çeyrek asırlık iktisadi inkişaf ve İkinci Dünya Savaşı'nın enflasyonu, yeni mahalli eşraf adayları doğurmuştur, fakat bunlar mahalli müessiriyetlerini ve kendi şahsiyetlerini toplum içinde kıymetlendirecek siyasi mevkilere sahip olmak imkânına kavuşamamışlardır." İşte bu eşraf adayları DP'de toplanmışlardır.[9] Yine Turan Güneş'in sözleriyle, "DP'nin mahalli liderlerinin büyük kısmı itibariyle, siyasi hayata yeni çıkmış, halkla olan bağları henüz tamamen kopmamış" kişilerdir. "DP'nin başında bulunanlar bunu kısmen sezinlemişlerdir. DP iktidarının son yıllarına kadar liderler halkın içinde iş görmek veya iş yapar görünmek politikasını dikkatle takip etmişlerdir. Partinin mahalli teşkilatı, seneler geçtikçe bir oligarşiye* gitmekle beraber, merkezin siyasi baskısı ne olursa olsun, genellikle seyyaliyeti

* Particilik, birçok kişi için zenginleşme ve nüfuz kazanma yolu olmuştur. Ufak bir örnek vermek için Diyarbakır'ı ele alalım: CHP zamanında Hacı A. ve Hacı S., CHP'li olma yoluyla zenginleşmiş kişilerdir. Hacı A., parti kanalıyla Petrol Ofis bayiliğini elde etmiştir. 1961-1965 dönemi CHP milletvekillerinden Ş. A. fakir bir köylü çocuğu iken, parti desteğiyle, 20-30 bin dönüm araziye sahip bir toprak ağası olmuştur. DP döneminde, T. D., 1950 yılında parasız iken, banka kredileri yoluyla köylüyü borçlandırıp arazisini satın alarak 18 bin dönüm araziye sahip bir çiftlik ağası haline gelmiştir. Özellikle yokluk ve tahsis yıllarında DP, parti nüfuzuyla zenginleşme sistemini en geniş ölçüde uygulayacaktır.

yüksek bir açık cemiyet tipini muhafaza etmiştir. Büyük kütleler, bunu haklı olarak bir nevi halkçılık gibi görmüşlerdir."[10]

Büyük şehirlerde, azınlıklara mensup kompradorlar ve savaş yıllarında zenginleşen Türk tüccarlar, DP'ye yakınlıklarını belli etmişlerdir. CHP yoluyla geniş olanaklar elde etmiş büyük tüccar ve armatörler, çoğunlukla partiye bağlı kalmakla birlikte, İstanbul ve İzmir büyük burjuvazisi, "bürokratik" CHP'den DP'yi kendilerine daha yakın bulmuş ve onu desteklemiştir. Bunda İş Bankası Grubu'nun da bir payı olsa gerektir. DP İstanbul Başkanı Kenan Öner'in hatıralarına göre, "Denizcilik Bankası'nın eski müdürlerinden ve iş çevrelerinde nüfuz sahibi olan Yusuf Ziya Öniş, tanışıklıkları olmadığı halde ona başvurmuş ve İstanbul teşkilatının başına geçmesini" teklif etmiştir. Kenan Öner'e, partide birlikte çalışmak için merkezce önerilen İbrahim Çehreli'yi Fuat Köprülü şöyle tanıtmıştır: "İbrahim Çehreli, son harp zamanında servetini milyonlara ulaştırmış bir adamdır. DP henüz meydana çıkmadan ve tasavvur devrinde iken kendiliğinden Ankara'ya gelerek, partiye on bin lira vermek suretiyle hamiyet ve taraftarlığını göstermiş ve ileride de yardımdan geri kalmamak vaadinde bulunmuştur. Tahsili olmamakla beraber, para hususunda kendisinden ve muhitinden istifade edilecektir."[11] Büyük tüccarların DP'ye yardımları konusunda, basında o tarihlerde çok yazı çıkmıştır. Mesela İzmir tüccarlarının partiye 100 bin lira verdikleri söylenmiştir.

Şüphesiz bu tahliller, henüz bu konularda pek az araştırma yapıldığı için hayli yüzeyde kalmaktadır. Fakat konumuz açısından önemli olan, çok partili hayatın, esas itibariyle, hangi sınıfların yararına geliştiğinin tespitidir. Bu noktada, sanırız ki, tereddüde yer yoktur. Çok partili hayat, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının, siyasi iktidar üzerindeki nüfuzunu büyük ölçüde artıran bir hareket olmuştur. Elbette ki, çok partili hayat, yalnızca bundan ibaret değildir. Genel oy ve parti rekabeti, işçi ve köylü kütlelerine karşı iktidarların tutumunu değiştirmiştir. Jandarma baskısı azalmış, idare adamları ve fabrika müdürleri, işçi ve köylüye daha yumuşak davranmak zorunda kalmışlardır. Politikacılar, köyleri ziyaret eder olmuşlardır. İşçi ve köylüye bazı tavizler verme yoluna gidilmiştir. Kütleler, bu sayede, "vatandaş olma" duygusunu az çok duyabilmişlerdir. Bu anlamda çok partili hayat, şüphesiz ileri bir harekettir. Ama prekapitalist düzenin kalıntılarını taşıyan bir toplumsal yapıda genel oy, bey, ağa, şeyh, tefeci tüccar vb. gibi hâkim sınıfları tasfiye edecek yerde, onları güçlendirmiştir. Parti örgütlerine bu sınıflar ve temsilcileri hâkim olmuştur. Çoğu bağımlı durumda bulunan kütlelerin oylarını, bazı ufak tefek tavizlere din istismarcılığı da eklenince, prekapitalist

düzenden miras kalan hâkim sınıfların toplaması güç olmamıştır. Genel oy, böylece ilericiliğin değil, muhafazakârlığın aracı haline gelmiştir. Yalnız Türkiye'de değil, feodal ilişkilerin damgasını taşıyan Güney Amerika'da ve daha birçok ülkede, kütlelerin bağımlı durumu dolayısıyla, genel oy, tarihi rolünü çoktan tamamlamış geleneksel hâkim sınıfların egemenliğini perçinlemiştir. Şüphesiz, bu durum, ileride göreceğimiz üzere, kapitalizmin gelişmesine paralel olarak, Türkiye'de gittikçe değişmektedir. Fakat bugün dahi, kütlelerin bağımlı durumu, çeşitli aldatmacalar da hesaba katılınca, genel oyun geniş ölçüde tutucu güçler yararına işlemesini sağlamaktadır. Büyük şehirlerde yükselen burjuvazi Batı ülkelerinde olduğu gibi, tarımdaki prekapitalist ilişkilerin tasfiyesinden yana olsaydı, genel oyun anormal işleyişi, belki nispeten daha kolayca düzeltilebilirdi. Ne var ki, yükselen burjuvazi, Ortaçağ kalıntısı en geri sınıflarla tam bir ittifak halinde gözükmektedir. Ortaçağ'dan kalma toprak ağası gibi, İstanbul ve İzmir'in "Batılılaşmış" burjuvazisi de toprak reformuna karşıdır. Bu ittifak, çok partili hayatla önplana geçen hâkim sınıflara tamamıyla tutucu bir karakter kazandırmaktadır. Nitekim bu sınıfların güçlerinin artmasıyla, Türkiye'de bir irtica dönemi başlamıştır. Fakat bu konunun incelenmesine geçmeden önce, 1946'dan sonra Türkiye'deki gelişmeleri etkileyen başka bir önemli faktör üzerinde durmak gereklidir. Bu faktör, Amerika ile olan ilişkilerdir.

II

TÜRKİYE'DEKİ AMERİKA

DENGE POLİTİKASINDAN KAYIŞ

Türkiye, Atatürk döneminde tarafsız bir politika izlemiş, Sovyetler Birliği ile dostça ilişkiler sürdürmüş, fakat aynı zamanda o zamanların kudretli Batılı devleti İngiltere ile ilişkileri düzeltmeye önem vermiştir. O kadar ki, Lozan'da Sovyetler, kendi güvenlikleri gereği, Boğazlar'da Türk egemenliği tezini savunur ve Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin yasaklanmasını isterken, Türkiye, İngilizlerle uzlaşıcı –bu tutuma gerçekçi de denebilir– bir tutum takınmıştır. Musul konusunda da, Türkiye, uzlaşıcı olmuştur.

Boğazlar'da Türkiye'nin, Sovyetler'in gıyabında İngilizlerle pazarlığa giriştiği izlenimini vermesi, Türk-Sovyet ilişkilerini az çok gölgelemiştir. Türk bürokrasisinin Tanzimat Batıcılığının etkisindeki tutucu kanadı, bu yolda çabalar göstermekle birlikte, Kurtuluş Savaşı liderleri Sovyetler'le ilişkilere önem vermişler ve dostluğu yeniden kuvvetlendirmişlerdir. Uzun süre genç Cumhuriyet'in tek dostu Sovyetler Birliği olmuştur. İnönü ve Bayar gibi devlet adamları Sovyetler Birliği'ne gitmişlerdir. İlk Beş Yıllık Plan'da Sovyetler'in teknik ve ekonomik yardımı sağlanmıştır. Ordu için Rusya'dan silah alınmıştır. İktisat Vekili Celal Bayar 1935 yılında Rusya'ya giderken şöyle konuşmaktadır: "Biliyorsunuz ki, sanayileşme alanında Sovyetler'le yaptığımız emek birliği, son zamanlarda çok güzel sonuçlar vermiştir. On beş seneden beri, bu büyük komşularımızla her vakit artan bir dostluk ve çalışma birliği yürüttük. Bunun ekonomsal alanda belirmeleri de çok verimli olmuştur.

Yeni kalkınma planımızda Sovyetler'le aynı şekilde elbirliği edeceğimize işkil yoktur. Sovyetler'in ekonomsal alandaki büyük başarılarını yerinde ve yakından görebileceğim için çok seviniyorum."

Bu dostluk, Dünya Buhranı'nın sebebiyet verdiği kliring anlaşmalarıyla Türkiye'de ekonomik egemenliğini yeniden kurma yolunda olan Almanya'da endişeyle karşılanmıştır. 1936 yılı Mayısı'nda Alman gazetelerinde E. W. Brell imzasıyla yayımlanan İstanbul mahreçli bir yazı, Türk-Sovyet dostluğunu, Alman çevrelerinin nasıl endişeyle

karşıladığını göstermek bakımından ilgi çekicidir: "Türkiye'nin maddi hususatta Sovyet Rusya'dan neler almış olduğu dikkatli bir müşahidin gözünden kaçmaz. Bu babda her şeyden önce 1 numaralı beş yıllık plan zikre şayandır. Sovyet mütehassıslarının sıkı bir teşrik-i mesaisi ile bu planın esasları kurulmuş ve Rusya, en yakın bir misal olarak alınmıştır. Çünkü orada da sanayi fabrikalarını hiç yoktan vücuda getirmek lazım gelmişti. Şimdi de ikinci bir ekonomik beş yıllık plan üzerinde çalışılmaktadır. Sovyetler, bu plan için de canlı alaka göstermektedirler. Her iki devlette, bu ekonomik planlı mesaiden maksat ilk önce askeri kudret ve takatı artırmaktır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı'nın harp sanayisi dost Türkiye'ye daima pek müsait tediye şartları ile harp teşkilat ve malzemesi vermiştir. Bu bâbdaki müsaadekârlıkta, Sovyetler o derece ileri gitmişlerdir ki, böylece Türkiye'nin Rusya'dan aldıklarına 'siyasi hediyeler' denebilir."[12]

Tabii ki bu, çok mübalağalı bir değerlendirmedir. Aynı mübalağa, daha 1929 yılında *İzvestia*'da da görülmektedir: "Almanya'nın Türkiye'deki faaliyeti daha fazladır. Orada birçok Alman kumpanya ve grupları büyük faaliyet ibraz etmektedir. A. E. G., Türkiye için temel sermayesi 2,5 milyondan ibaret olan ayrıca bir şirket tesis etmiştir ki, bu şirket Ankara'da ve diğer merkezlerde gaz ve elektrik merkezleri kurmaktadır. Siemens ve Şukkert birçok tayyare ve tramvay tesisatı yapmaktadır. Julius Berger, 400 kilometre uzunluğunda bir demiryolu hattı inşa etmektedir. Bundan maada, onlarca diğer imtiyaz mukaveleleri gösterebiliriz ki, Alman sanayisi bunlara dayanarak Türkiye'nin sınaileşmesinde rehberlik rolünü oynamaktadır."[13] Fakat asıl "1929 Buhranı'ndan sonra, Türkiye'de Almanya'nın ekonomik nüfuzu, endişe verecek biçimde artacaktır. Serbest dövizle ithalat yapabilme olanağından yoksun bulunan Türkiye, takas ve kliring sistemi yoluyla, Almanya'ya bağlanacaktır. 1946 yılında Meclis'te Ticaret Bakanı, Almanya ile ilişkileri şöyle yorumlamaktadır: "Biz öyle bir sisteme bağlandık ki, başta Almanya olmak üzere tamamen karşı tarafın fiyat hâkimiyetine girdik. Bize istediği gibi bir fiyat empoze ederdi. Onun maliyetini biz bilmiyorduk. Fakat o bizim maliyetimizi son santimine kadar biliyordu. Bizi nihayet kendi hâkimiyetine aldıktan sonra ve daha doğrusu bizi kendi pençesine düşürdükten sonra, istediği fiyatla bizden mal alan ve bazen de kamufle edip, pahalı alıyor gibi göstererek başka memleketlerden yüzde 60-70 daha ucuz alabileceğimiz malları istediği fiyatlarla bize satan bir memleketin arkasından sürüklendik."[14]

Türkiye'de artan Alman ekonomik nüfuzu, 1936 yılından itibaren Alman-İngiliz çekişmesinin şiddetlenmesi üzerine, İngiltere'de endişe doğurmuştur. Türk yöneticileri de, Alman nüfuzunun genişlemesinden

kuşkuludur. Ayrıca, İtalyan saldırganlığından çekinmektedirler. Bu sebeple, İngiliz yakınlaşmasını tam bir hoşnutlukla karşılayacaklardır. Esasen Türkiye, Fransız ve İngilizlerin önayak oldukları Balkan Paktı'na ve daha sonraları mimarlığını İngilizlerin yaptığı Sadabat Paktı'na girerek Batılılarla dolaylı ilişkiler kurmuştur. Sovyetler'in, Batı ile bu yakınlaşmayı iyi gözle görmedikleri anlaşılmaktadır. Fakat asıl yakınlaşma, Alman tehdidinin artmasıyla görülecektir. Bu yakınlaşma, önce ekonomik alanda başlayacak ve bir ittifakla sonuçlanacaktır. Türkiye, Karabük'te normal şartlarda elde edemeyeceği bir ağır sanayi tesisine, İngiliz-Alman siyasi rekabeti sayesinde kavuşacaktır. O yıllarda Ankara'da görevli Alman diplomatı Hans Kroll'un hatıralarında yazdığına göre, bu siyasi rekabet, ekonomik alanda şöyle gelişmiştir: "Almanya'yı Türk ekonomisinde rol oynama durumundan çıkarma konusundaki İngiliz hedefinin gerçekleşmesi, İngiliz Devleti'nin işe etkili biçimde el atmasına bağlıydı. 1936 yılı sonbaharında kendisiyle yaptığım uzun bir konuşmada İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, bana bundan böyle Türk Hükümeti'nin, ya devlete ait bir bankanın, ya da endüstri şirketinin vereceği her büyük siparişte İngiliz sanayinin satıcı olarak çıkmasına ve Alman rakiplerini her şeye rağmen yenmesine çalışacağını söyledi. Büyükelçi sözünde durdu, söylediğinden fazlasını yaptı. İngiliz firmalarının sipariş alması için bütün politik ağırlığını, yüksek itibarını ve çok yaygın kişisel ilişkilerini ileri sürdü.

Alman sanayisinin ve diplomasisinin karşılaştığı güçlükleri, bundan sonra hemen duymaya başladık. Yıllardır Türkiye'nin kalkınma programı çerçevesinde büyük bir demir ve çelik işletmesinin kurulması, Karadeniz kıyılarında bulunan demir ve kömür madenlerinin böylece değerlendirilmesi, zamanla dış ithalattan bağımsız bir durum sağlanması öngörülüyordu. Türkiye'nin genel politikası açısından böyle bir plan sağlam sayılırdı. Ama belki Avrupalı demir ve çelik üreticileri, bunu pek iyi karşılamayacaklardı. Çünkü önemli bir pazar Avrupa'nın ihracatına kapanmış olacaktı. Normal zamanlarda olsaydı, konu, sözü geçen Avrupa firmalarını görüş birliğine götürürdü. Türk Hükümeti de, uluslararası bir firma grubundan kabule değer bir teklifi boşuna beklerdi.

Ancak 1936'da çevresinde büyük politik mücadelelerin geçtiği Türkiye, böyle bir çıkar dayanışmasına meydan bırakmıyordu. Bu yüzden çeşitli Avrupalı çıkar grupları arasında sert bir mücadele oldu. Birçok firmalar türlü çabalar gösterdiler. Türkiye'ye uzman yolladılar. Hiçbir masraftan ve hediyeden kaçınmadılar."

"İngilizler gerek resmi olarak, gerekse kulislerin ardında coşkunlukla çalışıyorlardı. Bu çalışmalar konusunda günü gününe ve geniş ölçüde

haberler alıyorduk. Sir Percy Loraine, İngiliz konsorsiyumunun verdiği teklifin önem taşıdığını Türkiye'nin en yüksek yerine bildirmek üzere, İngiliz Kralı'nın bir mesajını Kemal Atatürk'e verdi. Sonunda siparişi İngilizler aldı."

İngilizler, Almanlarla giriştikleri siyasi amaçlı ekonomik mücadeleyi kazanmak için Kral Edward'ın 1936 Eylülü'nde Türkiye'yi ziyaret etmesini sağlamışlardır. Buna karşılık Almanlar, "sihirbaz" iktisatçı Schacht'ı Türkiye'ye getirmişlerdir. Schacht, Başbakan İnönü ile görüşerek, Karabük Demir-Çelik tesislerinin Krupp'a yaptırılmasını ısrarla istemiştir. İnönü, "sipariş kararının verildiğini, Atatürk'ün bazı zorunlu politik nedenlerden dolayı siparişi İngiliz sanayisi için Sir Percy Loraine'e vaat ettiği kanısına vardığını" söylemiştir.[15]

Karabük tesisini, 1938 yılı Mayısı'nda Türkiye ve İngiltere arasında imzalanan 10 milyon sterlinlik bir kredi anlaşması izlemiştir. İngiltere'den ayrıca askeri malzeme için 6 milyonluk iki kredi alınmıştır. Resmi bir Alman belgesi, Berlin'in bu konudaki tepkisini şöyle açıklamaktadır: "Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir.. Çünkü, İngiltere son zamanlarda özellikle iktisadi alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini kaldırmak için gittikçe artan bir çaba sarf etmektedir. Bizim Türkiye'nin dış ticaretindeki hissemiz halen yüzde 40-50 oranında olduğuna göre, Türkiye ile Almanya'nın ticareti artırıldığı takdirde, Türkiye iktisadi bakımdan Almanya'ya gittikçe daha fazla tabi olacaktır.... Türkiye'ye verilen İngiliz kredisi, bu devletin kredi ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğuna göre, Türkiye'yi iktisadi bakımdan Almanya'ya daha fazla bağlamak ve bu devlet üzerindeki nüfuzumuzu artırmak mümkündür."[16] Bu düşünceyle Almanlar, İktisat Bakanı Funk'u Türkiye'ye göndermişler ve 1938 Ekimi'nde 150 milyon marklık bir kredi anlaşması üzerinde mutabakata varılmıştır. Fakat Kroll'a göre, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un çekimser tutumu, bu anlaşmanın işlemesini engellemiştir. Alman Genelkurmayı da, Türkiye'ye ağır silahların verilmesini önlemek istemiş ve sert protestolarda bulunmuştur. Ribbentrop ise, Türkiye'nin bu silahları bir gün Almanlara karşı kullanabileceğinden endişelidir. Zira, Temmuz 1938'de Ribbentrop, Türkiye'nin revizyonist devletler grubuna katılmasını ya da Almanya ile bir "tarafsızlık paktı" imzalamasını istemiştir. Türkiye, bunu reddetmiştir. Alman-İtalyan yakınlaşmasından endişelenen Türkiye'nin güvenliğini İngiltere ve Fransa safında aradığı ve Sovyetler Birliği'nin de bu safta yer alacağını düşündüğü anlaşılmaktadır. Atatürk ve İnönü, Enver Paşa'nın hatasını tekrarlamaya niyetli değillerdir.

Türkiye, bu yakınlaşma sayesinde ve Montreux Antlaşması ile, Boğazlar bölgesini yeniden silahlandırmak hakkını elde etmiştir.

Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişi meselesi, Sovyetler'i bir ölçüde tatmin edecek bir çözüme bağlanmıştır. Türkiye, Karabük tesisi gibi Boğazlar'ın silahlandırılması işini de bir İngiliz firmasına vermiştir. Ayrıca Hatay davası İngiltere ve Fransa ile Almanya arasındaki "Türkiye'yi kazanma" mücadelesinden yararlanarak başarıya ulaştırılmıştır. 1938 Temmuzu'nda Türk askeri Hatay'a girmiştir. Fakat Türkiye 1938 yılında, İngiltere ve Fransa'ya eğilim göstermekle birlikte, henüz tarafsız bir ülkedir. Prof. Mehmet Gönlübol'un yazdığına göre, 1937 yılında bir ittifak antlaşması için Türkiye, İngiltere'ye teklifte bulunmuş, fakat teklif, "durum elverişli değil" gerekçesiyle Chamberlain Hükümeti tarafından reddedilmiştir.[17] Ama Alman ve İtalyan saldırganlığı, Türkiye ile bir ittifak fikrini güçlendirmiştir. Özellikle 7 Nisan 1939'da İtalyanların Arnavutluk'u işgali, Türkiye'nin endişelerini artırmıştır. Türkiye, ittifaka hazırdır. Ne var ki, Ankara, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Sovyetler'in de aynı safta yer alacağı kanısındadır. Bu inançla, 12 Mayıs ve 23 Haziran 1939 tarihlerinde, Alman Büyükelçisi von Papen'in çabalarına ve tarafsızlık karşılığında Ege adalarını vaat etmesine rağmen, Türkiye, İngiltere ve Fransa ile bir "deklarasyon" imzalayacaktır.

Aynı mahiyetteki iki deklarasyon, Batılılarla bir ittifakın habercisiydi. Tepkilerini gizlemekle birlikte, Moskova da, Berlin ve Roma gibi, İngiliz-Türk deklarasyonunu soğuk karşılayacaktır. Fakat Türkiye, Sovyetler'in İngiltere ve Fransa ile anlaşacaklarından ümidini kesmiş değildir. Ne var ki, İngiltere ve Fransa bu konuda anlaşılması güç bir tereddüt göstermişlerdir. Sovyetler Birliği, Batılılarla ittifak için Moskova'da görüşmeye hazırdır. Mareşal Voroşilov, görüşmelerle görevlendirilmiştir. Paris ve Londra, görüşme işini uzun zaman sürüncemede bırakmıştır. Nihayet görüşmeler kararlaştırılınca, İngiltere bir binbaşı ve Fransa emekli bir levazım generali başkanlığındaki heyetlerle Moskova görüşmelerine katılmak istemişlerdir. Bu güçlük de yenilmiş, fakat Moskova'ya gelen İngiliz amirali ve Fransız generali, yetkisizliklerini ileri sürmüşlerdir. Sovyetler'in Almanlarla çarpışabilmek için Polonya'dan geçmek ve Polonya'ya asker sokmak gibi teklifleri, Batılılar safında yankı bulmamıştır. Bu görüşmeler sürüp giderken, 23 Ağustos 1939'da Sovyet-Alman saldırmazlık paktı, bir bomba gibi patlamıştır. Batılıların pasif tutumu karşısında, Stalin'in en azından zaman kazanmak için, Almanya ile anlaşmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Üstelik, Fransa ve İngiltere, 1938 Eylülü'nde –Moskova, Çekoslovakya'ya karşı taahhütlerini yerine getirmeye hazır olduğu halde– Sovyetler Birliği'nin gıyabında Almanya ile Münih'te anlaşmışlardır. Münih anlaşmasıyla Çekoslovakya feda edilmiş, Sovyetler Birliği-Fransa-Çekoslovakya arasındaki Doğu Paktı

çökmüştür. Münih ihaneti, "gemisini kurtaran kaptan" görüşüne hak kazandırmıştır. Münih'te Çekoslovakya'nın Hitler'e peşkeş çekilmesi, Türkiye'nin başarıyla yürüttüğü denge politikasını etkilemiştir.

Alman-Sovyet Paktı, Ankara'yı endişeye düşürmüştür. Fakat yine de Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 21 Eylül'de Moskova'ya gönderilmiştir. Ankara, bir ittifaka yönelen, Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarının ve 1 Eylül'de patlayan İkinci Dünya Savaşı'nın gereklerine göre, Türk-Sovyet ilişkilerini düzenlemek arzusundadır. Ankara, Sovyetler'i de Batılılar safına çekebilecek yeni bir ittifaka ulaşmak ümidindedir. Ne var ki, Saraçoğlu, Moskova'da bir ay boş yere bekletilecektir. Saraçoğlu beklerken, 25 Eylül'de Ribbentrop ve Molotov, Polonya'nın paylaşılması konusunda bir antlaşma imzalayacaklardır. Saraçoğlu'nun Moskova gezisi sonuçları için bir bildiri yayınlanmış değildir. Fakat Sovyetler'in Boğazlar ve bölgesinin ortak savunmasını öngören teklifler yaptıkları ileri sürülmektedir. Başbakan Refik Saydam, Meclis'te, Sovyetler'in istedikleri fedakârlığın, Türkiye'nin taahhütlerinin sınırını aştığını söylemekle yetinmiştir. Fransız dış politika yazarı André Fontaine'e göre, Sovyetler, Boğazlar'ı Karadeniz'de sahili olmayan devletlere –yani Batılılara– kapayacak bir Türk-Sovyet Paktı'nın imzalanmasını istemişlerdir. Cevat Açıkalın, bunun dışında, Boğazlar'ın ortak savunulması şartının da Sovyet teklifinde yer aldığını belirtmektedir. Sovyetler Birliği, bu tutumu ile, kendi güvenliği için Türkiye'nin bağımsızlığıyla çatışma haline düşebileceğini belli etmiştir. Türkiye, Sovyet isteklerini reddetmiş ve Saraçoğlu daha yurda dönmeden, 19 Ekim 1939'da, Türkiye- Fransa-İngiltere arasında üçlü ittifak, Ankara'da imzalanmıştır. Bununla birlikte, Türkiye, antlaşmaya, onun Sovyetler Birliği'ne karşı işlemeyeceği hususunda bir hüküm koydurmaya dikkat etmiştir. Fakat Moskova, "üçlü ittifak"ı kötü karşılamış, Kurtuluş Savaşı yıllarından beri ilk kez, Türk-Sovyet ilişkilerinde uzun yıllar düzelemeyecek olan ciddi bir bozulma görülmüştür. Molotov, 2 Kasım 1939'da "üçlü ittifak"ı sert bir dille eleştirmiştir: "Türkiye, ihtiyatlı tarafsızlık siyasetini, kati surette reddetmiştir. İnkişaf halindeki Avrupa harbinin mahrekine dahil olmuştur.... Türkiye, acaba bir gün bu hareketine esef etmeyecek midir?"

Bundan sonra Türkiye'nin politikası, Batı ittifakına rağmen, bir saldırıya uğramadığı takdirde, savaşın dışında kalmak için her türlü çabayı göstermek olmuştur. Bu anlamda Türkiye, savaş yıllarında, savaş dışında kalmak gibi meşru bir amaç güden, yönü belli bir politika uygulamıştır. Ne var ki, her yandan gelen ağır baskılar altında yürütülen bu politika, Türkiye'yi şartlara göre zikzaklı ve oyalayıcı bir tutum takınmaya itmiş, bu da sırayla bütün büyük devletleri kızdırmıştır. İlk olay, İngiltere

ve Fransa'nın, Almanların Sovyet petrolünden yararlanmasını önlemek için tasarladıkları bir proje dolayısıyla patlak vermiştir. Müttefikler, Irak ve Suriye'den hareket ederek Türkiye üzerinden uçacak uçaklarla Bakû petrollerini ve Batum'daki rafinerileri tahrip etmeyi tasarlamışlardır. Bu amaçla Ankara'nın muvafakati istenmiş, Ankara geçiş için resmi müsaade vermeye yanaşmamakla birlikte, Ankara'nın rızası olmadan Türkiye üzerinden uçuş ihtimaline karşı yumuşak davranmıştır. Bu tehlikeli projeden çabuk vazgeçilmiştir. Ama 1 Ağustos 1940 nutkunda Molotov, şöyle konuşma fırsatını bulabilmiştir: "Alman Beyaz Kitabı'nda neşredilen bazı vesikalar, Türkiye'de yapılmakta olan bazı tezahüratı, hoş olmayan bir şekilde aydınlatmaktadır. Biz bunlara karşı Türkiye'yi daha geçen Nisan'da uyardık. Olay şudur: Geçen Nisan'da, Türkiye arazisinden gelen bir uçak, birçok petrol rafinerilerinin bulunduğu Batum mıntıkası üzerinde uçmuştur. Türkiye, meseleyi evvela kendi arazisi üzerinden güya hiçbir uçağın dışarı çıkmamış olduğu şeklinde göstermiştir. Fakat sonradan bu nevi uçuşların tekrarlanmaması için tedbirler alacağını bildirmiştir." Hatırlamak gerekir ki, o tarihlerde Sovyetler Birliği de, Almanya, İtalya ve Japonya'nın katıldığı gizli anlaşmalarla dünyayı paylaşma çabasındadır. Kasım 1940'ta Molotov, Berlin'de Boğazlar'ı kontrol yetkisinin tanınmasını ve Türkiye'nin Sovyet nüfuzu altında bırakılmasını istemektedir. Yine aynı ay Molotov, Moskova'daki Alman Büyükelçisine verdiği muhtırada, Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne deniz ve kara üssü verilmesi için Türkiye üzerinde ortak baskı yapılmasını ileri sürmektedir. Gerçi Sovyet-Alman ilişkilerinin kısa bir sürede bozulması, 1941 Martı'nda Sovyetler'i yeniden Türkiye ile yakınlaşmaya itmiştir. Sovyetler, 1925 dostluk antlaşmasını da hatırlatarak, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesi halinde Sovyetler'in tarafsız kalacağını belirtmişlerdir. Bir saldırmazlık deklarasyonu, 24 Mart 1941'de Ankara ve Moskova'da aynı zamanda yayınlanmıştır. Ama Balkanlar'da ilerleyen Almanya, Türkiye'nin kapılarına yaklaşmıştır. Hans Kroll'un yazdığına göre, Bulgaristan'daki Alman askerleri, Almanca-Türkçe bir sözlük yardımıyla Türkçe öğrenmeye koyulmuşlardır: Türkiye, 18 Haziran 1941'de, yani Alman ordularının Sovyetler Birliği'ne karşı harekete geçmesinden dört gün önce, Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalamak zorunda kalmıştır. Türkiye, Rus-Alman savaşında tarafsızlığını ilan etmiş, fakat Churchill'in Alman saldırısı başlar başlamaz, Sovyetler Birliği'ne her türlü yardımın yapılacağını ilan etmesi üzerine, Moskova, Batılı müttefikler safına geçmiştir. Üç gün sonra Amerika, Sovyetler Birliği'ne yardım kararını açıklamıştır. Sovyetler Birliği'ne Batı yardımı, Boğazlar'dan geçerek yapılmak istenmektedir. 2 Eylül 1941'de

yetkili bir Amerikan subayı olan Amiral Stirling, United Press'e verdiği bir demeçte, Türkiye'nin Boğazlar'ı İngilizlere kendi arzusuyla açması, aksi halde hücum edilerek Boğazlar'ın zorla açılması gerekeceğini söylemiştir. Rusya'ya yardım işi, İran'ın Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgaliyle, İran üzerinden geçirilmek suretiyle çözülmüştür. Türkiye, bir yandan Almanya'nın, öte yandan müttefiklerin baskısı altındadır. Churchill, İngiliz uçaklarının Türk hava alanlarında üslendirilmesini istemektedir. Irak'ta Alman taraftarı bir hükümet darbesi yapılması üzerine, Berlin, Alman asker, silah ve malzemesinin Türk topraklarından gizlice Irak'a geçirilmesi için müsaade istemiştir. Berlin'in baskısı, ticari görünüşlü, fakat toplarla donatılmış bazı Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine Türkiye'nin müsaade etmesini gerektirmiştir. Alman baskısının yanı sıra, müttefikler, Türkiye'nin bir an önce savaşa girmesinde ısrarlıdır. 1943 yılı başında Churchill, Adana'da İnönü'yü açılacak Balkan Cephesi'nde savaşmak için zorlamıştır. Ekim 1943 Moskova Konferansı'nda Molotov, Türkiye'nin zorla harbe sokulmasını istemiştir. Moskova'da Türk hava alanlarının müttefikler emrine verilmesi kararlaştırılmıştır. Tahran'da Stalin, Türkiye'yi "olmazsa, ensesinden tutup savaşa sokmak"tan söz açmıştır. Aralık 1943'te, bu sefer Roosevelt ve Churchill, ikisi birlikte, İnönü'ye savaşa girme yolunda baskı yapmışlardır.

1942 yılı sonlarından başlayarak, Almanya'nın savaşı kaybedeceği, artık Ankara'da iyice anlaşılmıştır. Fakat Alman yenilgisinin Avrupa'da Sovyetler Birliği'ni hâkim kuvvet haline getirmesinden ve Moskova'nın Türkiye üzerinde isteklerde bulunmasından endişe edilmektedir. Nitekim Adana'da İnönü, Churchill'e bu endişelerini anlatmıştır. Hatta – İnönü tarafından kesinlikle yalanlanmakla birlikte– von Papen'e göre, Adana'da İnönü, Churchill'e von Papen aracılığıyla barış teklifinde bulunmasını telkin etmiştir.[18] İnönü'nün bu endişelerine karşı Churchill, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunacağı hususunda bir teminat verememektedir. Türkiye savaşa katılırsa, böyle bir teminat sağlanabilecektir. Öte yandan "zirve konferanslarımda, özellikle ABD, Boğazlar statüsünün Sovyetleri tatmin edecek biçimde değiştirilmesinden yana gözükmektedir. Stalin ise, İnönü'nün endişelerine hak verdirecek biçimde davranmaktadır. Sovyetler Birliği, savaşın başından beri, yalnızca kendi güvenliğini düşünen büyük devlet egoizmi içinde hareket etmiş ve Avrupa'da toprak ilhakı yoluna gitmiştir. Stalin'in genişleme isteği, Türkiye üzerinde de kendini göstermekte gecikmeyecektir.*

* İbrahim Çamlı, 1945-1953 dönemi Sovyet politikasını şöyle değerlendirmektedir: Sovyet yayılması, "aslında daha 1939'dan itibaren Polonya, Romanya ve Baltık bölgesindeki istila hareketleriyle başlar. 1948'de Avrupa'nın ortasına kadar uzanan komünist devlet-

1939'da bozulan Türk-Sovyet ilişkileri bir türlü düzelememiştir. Stalin, Türkiye'yi önce Almanya ve İtalya'ya karşı tarafsızlık politikasını bırakarak İngiltere ve Fransa ile ittifak yaptığı için, sonra da Almanya'ya karşı tavizkâr davrandığı için kınamıştır. Alman Ordusu'nun Sovyetler Birliği'ne saldırışından dört gün önce, Türkiye'nin Almanya ile bir antlaşma imzalamasını hasmane bir tutum saymıştır. Stalin, 15 Temmuz 1944'te Churchill'e yazdığı mektupta, "Madem ki Türkiye bizimle savaşa girmedi, madem ki Hitler'le flört etti, öyleyse savaş sonrası durumunda hiçbir iddiası olamaz" demektedir. Nitekim savaş sona erince, Sovyetler Birliği, isteklerle ortaya çıkacaktır. Moskova, Haziran 1945'te, Mart'ta uzatmayı reddettiği Dostluk Antlaşması'nı yenilemek için Boğazlar'da üs ve Doğu'da toprak istekleri olduğunu belli edecektir. Türkiye, Sovyetler'e hemen cevap vermeyecek, Londra ve Washington'un desteğini arayacaktır. Ortadoğu'daki petrol çıkarlarını düşünen Londra, Türkiye için nispeten anlayışlıdır, ama pek bir şey yapacak durumda değildir. Amerika ise henüz Sovyetler'le "balayı" dönemindedir, Türkiye'nin akıbetiyle ilgili değildir. Prof. Nihad Erim, o günleri şöyle anlatmaktadır: "İkinci Dünya Harbi bitince, Rusya, 1925 Antlaşması'nı uzatmayacağını bildirdi. Antlaşma kendiliğinden uzayabilirdi, ama Stalin uzatmadı. Bu, Türkiye için tehlikeliydi. İngiltere ve Fransa bitkindi. Amerika ise, uzaktı. Türk Hükümeti, yaptığı yoklamada, Stalin'in Boğazlar'ı beraber savunmayı teklif ettiğini, yani Boğazlar'da üs istediğini, Doğu sınırında değişiklikler ileri sürdüğünü gördü. Bunun üzerine Türkiye derhal Amerika'ya müracaat etti ve dedi ki, 'Stalin'in taleplerine hayır diyeceğim, bana yardım edebilir misiniz?' Hasan Saka başkanlığındaki heyette ben de vardım. Amerika bize, 'Harpten yorgun çıktık, herkes terhis edilmek istiyor. On bin mili aşıp size yardım imkânsız. Ruslarla anlaşın' dedi. Dönüşte Londra'ya uğradık. Dışişleri Bakanı Eden ile görüştük. Ondan da aynı cevabı aldık. Eden, 'Neredeyse birliklerimizde isyan çıkacak, anlaşın' diyordu. O tarihlerde Harriman Moskova'da Büyükelçi idi. Ankara'da kendisi anlattı: Batılı diplomatlar, toplanıp sabaha kadar Rus ordularının hududu aşmasını beklemişler."[19]

---

lerden kurulu tampon bölgesinin tamamlanmasıyla duraklar. 1953'te Stalin'in ölümüyle kapanır. Bu arada 1945'te, Sovyetler, Türkiye ile 1925 tarihli Saldırmazlık Paktı'nı yenilemezler ve yeni bir pakt için malum şartları ileri sürerler. Karşılıklı saldırmazlık durumunun kalkmasına paralel olarak yapılan bu teklif, aslında ültimatom niteliğinde toprak taleplerinden başka bir şey değildi. Ve bu hareket, bir kez daha Karadeniz'deki güvenlik endişelerinden doğmasına ve Doğu Avrupa'daki güvenlik meselesinin sert strateji icaplarına ve buradaki ideolojik imkânlara dayanmayan farklı bir karakter taşımasına rağmen, Türkiye'nin tek başına takındığı cesur tutum olmasaydı, Türkiye'yi Baltıklar gibi bir istila sahası haline getirmemekle beraber, Sovyetlerin peyki durumuna düşülecekti." ("Sovyetler ve Türkiye", *Cumhuriyet* gazetesi, 24 Şubat 1967).

Türkiye, tamamen yalnız bırakılmasına rağmen direnmiş ve Stalin, isteklerini silah yoluyla gerçekleştirme yoluna gitmemiştir. Fakat Sovyet istek ve tehditleri ortadan kalkmış değildir. Sovyetler, Ağustos 1946'da isteklerini tekrarlamışlardır. Ancak Stalin'in ölümünden sonra, 1953'te, yeni Sovyet yöneticileri Türkiye'den toprak istekleri olmadığını açıklayacaklardır. Bu arada Türkiye korkulu yıllar yaşayacak ve ısrarla Batı ittifakını araştıracaktır. Başlangıçta isteyen biz, nazlı olan Batılılardır. ABD, 1945-1947 yıllarında Türkiye'yi tek başına bıraktığı halde, sonradan, Truman Doktrini ile "Türkiye ve Yunanistan'ı komünizmden kurtardığını" ileri sürecektir. Yunanistan için doğru gözüken bu iddia, Türkiye için doğru değildir. Bu konuda o günlerin olaylarını yakından izlemiş bulunan Prof. Ahmet Şükrü Esmer'in görüşlerini hatırlatmak yararlı olacaktır: "1945 ve 1946 yılları, Türkiye için en tehlikeli zamanlardı ve Türkiye, ittifakla bağlı bulunduğu İngiltere'yi ve Amerika'yı bu tehlikeyle ilgilendirmeye çalışmışsa da, her ikisi de kımıldamamıştır. 1945 Nisanı'nda San Fransisco'ya gittiğimiz zaman, Amerikalılara tehlikeli vaziyetimizi anlatmaya çalıştık, fakat 'meram' anlatamadık. 'Rusya'nın kahramanca savaşması, çocuklarımızın canını kurtardı' diyorlardı.

1945 yılı Temmuz ayında, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Vekilliğini gören (Vekilin kendisi Potsdam Konferansı'nda idi) Joseph Grew'yu görerek, Amerika tarafından Moskova'da yapılacak teşebbüsün etkili olacağını söylemiş ise de, Mr. Grew baştan savma cevap vererek, eğer böyle bir tehlike varsa, bunun Birleşmiş Milletler'i ilgilendireceği cevabını vermiştir. İngiltere'nin Moskova'da Türkiye lehinde bir teşebbüsü halinde, Amerika'nın da bu teşebbüsü destekleyeceğini Lord Halifax'a (Washington'daki İngiliz Büyükelçisi) söylemiş olduğunu işittiğini söyleyince, Mr. Grew bunu yalanlamış ve Halifax ile bu konuda konuşmadığını bildirmiştir.

1945 yılında Türkiye, tehlike karşısında yalnız bırakıldığı gibi, Potsdam Konferansı'nda da Boğazlar meselesi gıyabında ele alınmış ve Stalin'in görüşüne uygun olarak, hem Montreaux Antlaşması'nın değiştirilmesi, hem de bu değişikliklere varacak görüşmelerin Büyüklerin her biri ile Türkiye arasında ikili olarak yapılması kabul edilmiştir. Rusya'nın Çarlık zamanından beri Boğazlar meselesinin ikili (kendi ifadelerine göre Karadeniz devletleriyle Türkiye arasında) yapılmasında ısrar ettiğine göre, *Potsdam kararı, Stalin için bir zaferdi. Bu karara dayanarak, Moskova, Türkiye ile ikili görüşmelere girişmek için* baskı yapmaya, notalar yağdırmaya başlamış ve neden sonra İngiltere ve Amerika bu görüşte olmadıklarını söylemişlerdir.

Truman yardımı 1947 Martı'nda gelmiştir. 1945 ve 1946 yıllarında

yalnız kalan Türkiye, Rus baskılarına mukavemet etmiştir. Biz, geç de olsa, yardımından dolayı Amerika'ya teşekkür ederiz. Fakat bu yardımın Türkiye'yi 'kurtardığını' söylemek, tarihi vakalara uygun değildir. Her ikide bir Johnson'ın ve Dean Rusk'ın 'kurtarıcımız' olarak karşımıza dikilmelerine müsaade edemeyiz.

Bizi kimin elinden nasıl kurtardılar? Rus baskısı ağırdı, fakat savaşa varacaksa, bu noktaya 1945 ve 1946 yıllarında varabilirdi. Ondan sonra durum değişti. Rusya, işgali altında bulunan İran'dan bile, 1946'da askerlerini geri çekmek zorunluğunda kaldı. Rusya'nın Türklerden istediklerini silah kuvvetiyle almayı tasarladığına dair, herhangi delil yoktur. Eğer Rusya, baskısını savaşa kadar götürseydi, Türkiye yalnız başına da savaşı kabul edecekti ve 1945'teki tutumlarına bakılacak olursa, ne müttefiki İngiltere, ne de şimdi 'kurtarıcılığı' ile övünen Amerika yardımına koşacaktı."[20]

En tehlikeli yıllar, 1945 ve 1946 yılları olmakla birlikte, Stalin'in tehdit edici tutumu devam etmekte ve Türkiye'nin yöneticileri güvenlik ihtiyacının Batı ittifakıyla sağlanacağına inanmakta ve bu ittifakı elde etme yolunda çaba göstermektedir. Stalin karşısında yalnızlık, Kurtuluş Savaşı liderlerinde gerçek bir endişe ve kolayca silinemeyecek bir güvensizlik duygusu yaratmıştı.

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı yılları, modern bir savaş açısından ne ölçüde hazırlıksız olduğumuzu göstermiştir. Tehlikeli yıllarda, Türkiye'nin güvenliği, yalnızca Türk subay ve askerinin üstün savaşçı gücüne bağlı kalmıştır. Silah, teçhizat, iaşe vb. bakımlarından savaş yıllarında büyük yetersizlikler görülmüştür. Türkiye'de savaşın başında bütün akaryakıt tanklarının mal depolama kapasitesi 100 bin tondan ibaretti ve bunlar kolayca tahrip edilebilecek durumdaydı. Demiryollarının taşıma kapasitesi, ihtiyacın çok altındaydı. Ordu'da pek az sayıda ve her biri bir yerden alınmış çok çeşitli motorlu araç vardı. İkmal işlerinde, halktan toplanan atlı arabalara ve çift hayvanlarına güveniliyordu. Savaş sırasında verilen bir miktar İngiliz ve Amerikan motorlu aracı, bu güç şartlar altında, ümitle karşılanmıştır. Esasen bütün savaş boyunca Türkiye'nin müttefiklerinden ısrarla istediği şey, silah ve malzeme olmuştur. Savaştan sonra, Sovyet tehdidi sürerken, bu ihtiyaç yine şiddetle duyulmakta ve askeri çevreler, gözlerini ister istemez Amerikan silah yardımına çevirmiş bulunmaktadır.

Askeri yardım gibi, ekonomik yardım da sıkıntılı savaş yıllarından sonra çekici gözükmeye başlamıştır. Savaş yılları, gerçekten çok sıkıntılı olmuştur. 1942 yılında Türkiye, her taraftan buğday yardımı istemek zorunda kalmıştır. Anglosaksonlar, Türk kamuoyunu etkilemek amacıyla,

Türkiye'ye parasız buğday vermişlerdir. Almanlar da aşağı kalmamak için harekete geçmişlerdir. Diplomat Kroll'a göre, Alman buğday yardımının hikâyesi şöyledir: "Uzun çabalardan sonra 50 bin ton buğday verilmesi için İaşe Bakanlığını razı ettim. Haberi Ribbentrop'a bildirdiğim zaman, 'Bu yardımı propaganda yolunda iyice kullanmalıyız' dedi. Sonra şunları ekledi: 'Bundan dolayı yardımın buğday olarak değil de, pişmiş ekmek halinde verilmesine, üstüne de gamalı haçın konmasına karar verdim.'"[21]

Yardımların, gamalı haç taşımasa bile, ne demek olduğu Kurtuluş Savaşı liderlerince çok iyi bilinmesine rağmen, başka çare görülmemektedir. İnönü, savaş yılları içinde ister istemez askeri yardım peşinde koşulurken, şunları söylemekten kendini alamamıştır: *"Milletlerarası siyasi müzakerelerde ve herhangi bir devletin temsilcileri ile bir masanın başına oturduğumuz zaman, siyasi davaları ve davalarımızı, eşit şartlarla, açık dille ve gururla konuşuyor, savunuyoruz. Ama bu konuşmalar bitip de, iş iktisadi davalara geldi mi, o zaman sesimizin tonu değişiyor. Sesimiz kısılıyor. Çünkü iğneden ipliğe kadar her şeyi onlardan istemeye başlıyoruz! İşte o vakit siyasi konulardaki sözlerimiz de kıymetlerinden kaybediyor. Küçülüyoruz!"*[22] Ne var ki, savaştan sonra, Stalin'in yarattığı güvensizlik ortamı içinde, yardımların ağır bedelini bile bile, Amerikan yardımı peşinde koşulacaktır. 1945 yılının sonlarına doğru, İthalat ve İhracat Bankası'nın aracılığıyla, ABD'den 300 milyon dolar borç istenecektir. Amerika, pek oralı olmayacaktır. 1945 yılında 25 milyon dolar yardımla yetinecektir. Ayrıca, denizaşırı askeri malzeme artıklarını satın almak için, Türk parasıyla ödenmesi mümkün olan 10 milyon dolarlık bir kredi verecektir. Anlaşmaya göre, bu Türk paraları Amerikan personelinin ücretlerini ödemenin yanı sıra, "harsi, terbiyevi ve insani gayelerle" kullanılabilecektir.

ABD, "Marshall Yardımı"ndan da Türkiye'nin yararlanmasına önce karşı çıkacaktır. ABD, bu tutumunu ancak Türkiye'ye büyük ihtiyacı olduğunu anlayınca değiştirecektir.

Görüldüğü gibi, savaştan sonra Türkiye, artık ittifaklar aramakta, askeri ve iktisadi yardım peşinde koşmaktadır. Olağanüstü şartlar, tecrübeli liderleri dahi bu yola itmektedir. Stalin, üs ve toprak isteyecek yerde, savaştan önce yaptığı gibi, Türkiye'nin kalkınmasına yardımcı olma yolunu seçseydi, Türkiye bağımsız bir dış politika izlemekte devam edebilir ve bu da iç politikadaki gelişmeleri etkileyebilir miydi? Bilemeyiz.*

* Mehmet Gönlübol ile Haluk Ülman'ın bu konudaki görüşleri şöyledir: "İkinci Dünya Savaşı öncesi döneminde Türkiye'nin izlediği dış politikanın çizgisi, uluslararası gelişmelerin etkisi altında, gittikçe artan ölçülerde Batılı demokrasilere yönelen bir eğilim göstermiştir. Fakat bu eğilim, 1939 yılına kadar hiçbir zaman tam bağlantıya varmamış,

Fakat muhakkak olan, Stalin'in tutumunun Türk dış politikasını ve dolayısıyla iç politikayı etkilediğidir.

Savaştan sonra, iç gelişmeler dolayısıyla, Türkiye'de büyük toprak ve ticaret çıkarlarının ön plana geçtiğini belirtmiştik. İçeride "Toprak reformuna hayır", "Köy Enstitüleri'ne paydos" sloganlarıyla ortaya çıkan bu çevreler, Batı ittifakının ve yabancı sermaye ile dış yardımların baş savunucularıdırlar. Artan ticari ilişkilerden, yabancı sermayenin gücünden ve tekniğinden, dış yardımlardan ve yabancı firma mümessilliklerinden onlar yararlanacaklardır. Batı ve Amerikan ittifakı, çok partili hayata geçişle güçleri daha da artan bu sınıfların çıkarlarına tamamen uygundur. Türk bürokrasisinin içinde, başından beri var olan "Tanzimat Batıcısı" kanat, bu yolda büyük toprak ve ticaret çıkarlarını tamamen desteklemekte, onların ateşli savunuculuğunu yapmaktadır. 7 Eylül 1946 devalüasyonuyla, ithalat ve ihracatçılara büyük spekülatif kazançlar sağladığı ileri sürülen bir Ticaret Bakanı, 1946 Aralık ayında Meclis'te yaptığı bir bütçe konuşmasında, devletçilik dönemini, Türkiye'nin iflası olarak ilan edebilmektedir: "Biz 1939 yılına ödeme aczi ile girdik. Maalesef söylüyorum. 1939 harp yılı gelmiş çatmamış olsaydı, bizi borçlarını ödemeyen memleketler listesine kaydedeceklerdi. Maalesef böyle bir felaketten daha büyük bir felaketle ancak kurtulabilirdik. Çünkü muhtelif memleketlerin bizde bloke paraları vardır. Mallarını alıyorduk. Paralarını vermiyorduk. Bunların yekûnu 80 milyon lirayı mütecavizdir.

Amerika'dan mal getiriyorduk. Aşağı yukarı siparişlerimiz kabul edilmez olmuştu. Çünkü 9 ay evvel getirdiğimiz malların bedellerini ödeyemiyorduk... O vakit bu vaziyette harp ekonomisinin kapalı hayatına girişimiz ve bu vaziyette kalışımız, bizim için kurtarıcı bir nimet oldu..."

Bu görüşe göre, "borçlarını ödeyemeyen memleketler listesine kaydedilmekten" kurtulmanın yolu, Batı'ya, daha doğrusu Amerika'ya sığınmaktır. Kudreti artan sınıfların taleplerini dile getiren bu görüşler karşısında direnebilmek, istenilse bile, kolay değildi. Hele Stalin'in tehdit edici yayılma politikası, direnme olanaklarını, görünüşe göre, büsbütün ortadan kaldırmıştır.

1939 bağlantılarından sonra da, ulusal çıkarların gerektirdiği esnekliği korumuştur. Öyle sanıyoruz ki, Türkiye'deki iç rejimin belirli ve sağlam bir felsefeye bağlanmış olduğu bu dönemde, dış politikamız için en uygun yol buydu. Eğer ulusal ve uluslararası durum savaştan önceki görüntüsünü korusaydı, Türkiye savaştan sonra da bu politikasını devam ettirmek isteyecekti kanısındayız" (Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1966, *SBF Dergisi*, Mart 1966, s. 156).

Bununla birlikte, Yalta'da büyük devletlerin dünyayı nüfuz bölgelerine ayırdıkları ileri sürülmektedir. Büyük devletlerin dünya pazarlığının, Türkiye'nin tutumu üzerindeki etkileri, araştırılacak bir konudur.

Türk dış politikasındaki Amerikancı yönelişe, çabucak susturulan dar bir sol çevre ve eski CHP kadrosundan pek az kişi, bağımsızlığımız açısından karşı çıkma cesaretini gösterebilecektir. Fakat Anglosakson çevrelerinin çok eskiden beri tanıdıkları Hasan Saka, Amerika ile imzalanan yardım antlaşmasından sonra, 1947 Temmuzu'nda Meclis'te, bağımsızlığımız açısından hiçbir endişeye yer olmadığını açıklayacak ve mesele halledilecektir: "... anlaşma aleyhine yapılmış olan neşriyat, Türkiye bir yardım vesilesiyle, iktisadi serbestisinden fedakârlık ediyor telakki ve mütalaasında bulunanlar, bilhassa mukavelenin ve kanunun neşrinden sonra, niyetleri samimi ise, kendilerine teşekkür ederim. Mutmain olsunlar. Ne Türk Hükümeti'nin, ne de Amerikan Hükümeti'nin tarihinde herhangi bir mukavele, yardım yoluyla müstakil, bağımsız bir devletin bağımsızlığına aykırı bir teşebbüs gösterilebilir."

Böylece, 1947 yılından başlayarak, yalnız Türk dış politikasına değil, iç politikasına da, Amerikan faktörü, etkili bir güç olarak yerleşmiş bulunmaktadır.

EKONOMİK SİSTEM KAVGASI

ABD, 1946 yılı sonlarına kadar, atom bombası tekelinin verdiği güven içinde yaşamıştır. Bütün halklar gibi, Amerikan halkı da, savaştan bıkkındır. Bu şartlar altında ABD, askerlerini terhis etme, savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçme çabası içindedir. ABD'nin "kabuğuna çekilme" fikri güçlü gözükmektedir. Bu sebepledir ki, ABD, Türkiye'nin Sovyetler Birliği tarafından yutulma ihtimali karşısında ilgisiz kalmıştır. Fakat 1946 yılı sonlarından bu yana bu tutum değişmeye başlamıştır. Doğu Avrupa'da komünist rejimlere kayışın hızlanması, Yunanistan'da komünistlerin lehine bitebilecek bir iç savaşın sürüp gitmesi, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde komünist partilerin iktidarı ele geçirme ihtimalinin belirmesi, Çin'de komünistlerin gittikçe ağır basmaları ve daha birçok azgelişmiş ülkede solcu ayaklanmaların görülmesi, kapitalist sistemin geleceği bakımından ABD'yi endişeye düşürmüş ve atom bombasının komünizmi önlemeye yetmediğini gören ABD, kapitalizmin dünya sistemini ayakta tutmak amacıyla harekete geçmiştir. Nasıl Sovyetler Birliği gittikçe daha fazla sayıda ülkenin komünist sistemi benimsemesini –hiç değilse kapitalist olmayan bir yol tutmasını– arzuluyorsa, ABD de kapitalist kampın lideri olarak, kapitalizmin dünya hegemonyasını sürdürmek ve İngiltere ile Fransa'dan boşalan yeri doldurmak için dünya sahnesine fırlamıştır. Dava, yalnızca Sovyetler'in muhtemel saldırılarını önlemek değil, kapitalist sistem içinde bulunan gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin, hiçbir

dış müdahale olmasa bile, kendi iç gelişmeleriyle kapitalizmden sosyalizme kayışlarını durdurmaktır. Bu sebeple, Amerikan ittifakı, askeri ve iktisadi yardımları, iki devletin bir ortak düşmana karşı klasik işbirliğinden ibaret kalmayacak, ABD, ilişki kurduğu ülkelerin belli bir ekonomi sistemini benimsemesini, belli bir kalkınma yolu izlemesini sağlamaya önem verecektir. Dünya çapındaki bu ekonomik sistem savaşında, ABD, kapitalizmden yana güçleri kuvvetlendirmeye, kapitalizme karşı olan güçleri zayıflatmaya ve etkisiz kılmaya çalışacaktır. Azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin temsilcileri, sömürge ya da yarı-sömürge düzeninin ürünü olan büyük toprak ve ticaret çıkarlarıdır. ABD, bu çıkarları güçlendirmeye ve bunlardan sanayici imal etmeye yönelecektir. Sömürge ya da yarı-sömürge ilişkilerinin büsbütün tasfiyesini ve toplumsal devrim yoluyla bağımsız kalkınmanın gerçekleştirilmesini isteyen güçleri ise, ABD, ister istemez karşısına alacaktır. Böylece, ABD ittifakı ve yardımları, Sovyet tehlikesine karşı bu ülkeleri korumakla kalmayıp, aynı zamanda kurulu düzen ve bu kurulu düzenden yararlananlar hesabına, karşı-devrimci sınıfsal bir karakter taşımaktadır. Bunun içindir ki, ABD, tutumunu haklı göstermek amacıyla, milletlerarası hukuk alanında "dolaylı saldırı", "silahsız saldırı" gibi yeni kavramlar geliştirmek ihtiyacını duymuştur. Saldırganı yalnızca Sovyetler Birliği, Çin diye değil, çok daha geniş ve müphem biçimde "milletlerarası komünizm" olarak tanımlamaya yönelmiştir. Uygulamalar, anti-emperyalist karakterdeki komünist olmayan birçok milliyetçi-devrimci hareketin "milletlerarası komünizmin eseri" ilan edildiğini gösterdiğine göre, bu kavramdan beklenen hizmetin ne olduğu açıktır. Böylece dış saldırıya karşı korunma, "iç saldırı"ya karşı korunmayı da kapsamakta ve son çözümlemede, komünizmle iç ve dış mücadele, kurulu düzenin uydulaşmış hâkim sınıfları ile Batı kapitalizminin çıkarlarının savunulmasını ifade etmektedir. Prof. Mehmet Gönlübol, savaş sonrası yıllarında pek iyi görülmeyen, fakat bugün artık gizlenmesi mümkün olmayan bu gerçeği şu sözlerle belirtmektedir: "Azgelişmiş ülkelerin.... devrimci çabaları, başlıca iki amaca yönelmişlerdir:

1. İçeride Ortaçağ'ın derebeylik veya yarı-derebeylik kalıntılarını silmek.

2. İster siyasal, ister ekonomik nitelikte olsun, sömürgeleşmeye ve dış tahakküme karşı direnmek.

Kısacası, azgelişmiş ülkeler, hem iç düzenleri, hem de ilişkileri bakımından statükoya karşı bir durum almışlardır.

Azgelişmiş ülkelerin bu amaçlara ulaşmak yolundaki çabaları, iki büyük devletin farklı biçimdeki dış davranışlarıyla karşılaşmaktadır. Sovyetler Birliği, Bolşevik ihtilalinden beri, içeride ve dışarıda statükoya, karşı du-

rum almış, bir yandan kendi toplumsal düzenini değiştirirken, diğer yandan da dışarıda, dünyanın neresinde olursa olsun devrimci hareketleri desteklemiştir. Bu devletin, Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye yaptığı yardım, belki de bu çeşit yardımların ilkini teşkil etmiştir. O zamandan günümüze değin geçen süre içinde Sovyetler Birliği bu davranışında tutarlı ve kararlı görünmüştür. Sovyetler Birliği'nin bu davranışına karşılık, Amerika Birleşik Devletleri bir yandan uluslararası alanda statükoyu korumaya çalışırken, diğer yandan da azgelişmiş ülkelerin iç düzenlerine karşı tutucu bir tavır takınmıştır. Gerçekten Amerikalı yetkililer, kendilerinin de devrimci bir geçmişe sahip olduklarını iddia ettikleri halde, bu devlet dünyanın neresinde olursa olsun, çoğu zaman tamamen yerli olan ve komünist nitelik taşımayan devrimci hareketleri, komünistler tarafından yöneltildiğini veya komünist sızmalar sonunda ortaya çıktığını iddia ederek bu hareketleri bastırmak teşebbüsünde bulunmuştur. Çağdaş siyasal tarih, bu konuda örneklerle doludur. İran'da Musaddık'ın, Mısır'da Nasır'ın, Kongo'da Lumumba'nın, Gana'da Nkrumah'ın vb.'nin giriştikleri devrimci çabalarda en büyük engelin, Amerikan Casusluk Teşkilatı'ndan geldiğini bugün bizzat Amerikalılar itiraf etmektedirler."[23]

Amiral Sezai Orkunt da, 12 Ağustos 1968 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, Batı devletlerinin yalnız komünizme değil, yabancı sermaye imtiyazlarına aleyhtar Atatürk Türkiyesi tipi milliyetçi-devrimci rejimlere de karşı olmalarının nedenini şöyle açıklamaktadır: "Batı devletlerinin denizaşırı sermaye yatırımları, bu sermayenin yatırıldığı topraklarda kendisine bağlı veya hiç değilse taraftar siyasi ve askeri bir istikrar arar. Bunun en ilkel ve rahat ortamı sömürgedir. Sömürgecilik terk edilmiş olduğuna göre, arkasında devletinin ağırlığı olan yabancı sermaye, çalışacağı topraklarda ya liberal bir iktisadi düzeni veya sermaye düşmanlığı yapmayan bir rejimi arzular. Krallık veya Batı anlamı içinde demokratik bir idare şekli sermaye için fark etmez. Her iki ortamda da bu sermaye, gelişme zemini bulur. Ancak, bu sermayenin en çok çekindiği husus, bir tarafta komünizm, diğer tarafta ihtilalci milliyetçilik akımlarıdır.

Komünizm, oturduğu sert sosyalist temel ve tedbirler bakımından imtiyazlı yabancı yatırımlara katiyen tahammül etmez. Onun girdiği yerden yabancı sermaye ya kaçar, veya massedilir. Yabancı sermaye, haklı olarak, komünizm kadar katı devletçilik ve milliyetçilik anlayışlarından da korkar. Bunun içindir ki Amerikalı, hem yatırımlar, hem de onun doğurduğu siyasi sebepler yüzünden barutun icadından sonra en tehlikeli keşfin milliyetçilik akımları olduğunu ifadede zaruret duymuştur.

Bu itibarla, reformlar için dış yatırımlara veya hammadde kaynaklarına ihtiyaç duyan büyük sanayi memleketleri, kendi pazarlarının,

pazar olması muhtemel sahaların ne komünizme kaymalarına ve ne de milliyetçi bir sosyalizm izlemelerine açık veya kapalı her metot ile karşı koymak isterler."

ABD, komünizmle mücadele derken, yalnız komünizmle değil, sermayesi için komünizm kadar tehlikeli saydığı milliyetçi, devrimci ve devletçi hareketlerle de mücadele etmektedir. Bu mücadeleyi ABD, kendi sermayedar sınıflarıyla işbirliğine istekli bulunan sınıfların egemenliğindeki güçlerin iktidara gelmesini sağlamak, ister komünist, ister milliyetçi olsun öteki güçleri toptan komünist sayarak karşısına almak suretiyle yürütmektedir.

İşte antikomünizm ideolojisine sarılarak yürütülen dünya egemenliği mücadelesinin altında böyle bir sınıfsal gerçek yatmaktadır. Nitekim bugün de Nato ve İkili Anlaşmalar tartışmaları, milli güvenlik endişelerini aşan bir anlam taşımakta ve milli güvenlikten çok, sınıf çıkarları savunulmaktadır. Prof. Gönlübol'un sözleriyle: "Memleketimizde dış politika kararlarının büyük çoğunluğu, siyasal iktidarın gücünü pekiştirecek veya büyük iş çevrelerinin çıkarlarını koruyacak biçimde alınmaktadır."[24]

Özetlersek, savaş sonrası yıllarında Türkiye'nin Amerikan ittifakı peşinde koşması, içeride gücü artan sınıfların yararına olmuştur. Bu ittifakla, o sınıflar daha da güçlenecektir.

Ne var ki, savaş sonrasının olağanüstü şartları ve Stalin'in tehditleri, milli güvenlik endişesiyle hareket eden çevreleri de Amerikan ittifakını aramaya itecektir. ABD'nin nihayet 1947 yılında Türkiye ile ilgilenmesi, Truman Doktrini'nin ilanı ve Amerikan savaş gemilerinin 1946'dan başlayarak Türk limanlarını ziyareti, hoşnutlukla karşılanacaktır. ABD, başlangıçta Türkiye ile bir ittifaka gitmekten kaçınacaktır. Gerçi Truman Doktrini ile, Türkiye'ye askeri yardım yapmaya başlayacaktır, ama bu ünlü doktrin, iki taraflı bir savunma anlaşması değildir. İngiliz Entelijans Servisi'nin ön planda kişilerinden biriyken Sovyetler hesabına casusluk eden Kim Philby'nin hatıralarında yazdığına göre, Washington ve Londra, o tarihlerde Türkiye'yi savunmayı düşünmemektedirler. Philby, Sovyet işgalinden sonra gerilla savaşının şartlarını hazırlama göreviyle, 1947 yazında Türkiye'ye gönderilmiştir. Philby, görevi hakkında şunları yazmaktadır: "Anglo-Amerikan planının böyle bir savaş patlar patlamaz Türkiye'yi kendi kaderine terk etmek olduğu, Türklere açıklanamazdı. Kesin olarak inanılıyordu ki, Türkler, bu planlar hakkında en küçük bir kuşku duyarlarsa Batı'ya karşı itimatları kalmayacaktır."[25] Nitekim Türk yöneticileri de, Truman Doktrini ile, ülkenin güvenliğinin sağlandığı kanısında olmadıkları için, ittifak aramakta devam etmişlerdir. NATO'ya girme yolunda çaba göstermişlerdir. Türkiye, NATO dışında bırakılınca

endişeye kapılmışlar, Amerika ve İngiltere'nin katılacağı bir Akdeniz Paktı tasarısını ileri sürmüşlerdir. Washington, Amerikan kamuoyunun NATO taahhütlerine bile güçlükle razı olduğu, bu taahhütlerin Doğu Akdeniz'e uzatılmasını asla hoş karşılamayacağı gerekçesiyle, ittifak isteğini reddetmiştir. Ne zaman ki, Washington, Türk topraklarında Amerikan üsleri kurmak ihtiyacını duyacak, işte ancak o zaman Türkiye'nin NATO'ya alınmasını sağlayacaktır. ABD, Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya girmesiyle, bu antlaşmanın üçüncü maddesine dayandırılan ve gizli tutulan "ikili anlaşmalar"la Türkiye'de üsler kuracaktır.

ASKERİ YARDIMLAR

1947 yılında üsler, henüz söz konusu değildir. ABD, o tarihlerde kendi askerlerinin dışında askere ihtiyacı olacağı düşüncesiyle, Amerikan anlayışına uygun ordular kurma çabasındadır. Nitekim Truman'ın Ekim 1949 tarihli "Karşılıklı Savunma Yardımı Kanunu" gerekçesinde bu tutum açıklanmaktadır: "Yabancı hükümetlere yapılacak yardımlar, onların iktisadi ve siyasi güvenliklerini sağlamakla beraber, aslında Amerika'nın güvenliği uğrunda yapılmış yardımlar olarak düşünülmektedir. Amerika'nın bu güvenliğinin artırılması için, yabancı devletlerin askeri güçlerini artırma yönünde çaba göstermelerini istememiz gereklidir." Bu görüşü desteklemek için, ABD yardım kanunlarında, bir Amerikan erinin giderinin 4500 dolar, yardım alan ülke erinin ortalama giderinin ise 540 dolar olduğu, hizmetin sekizde bir ucuzlukla sağlandığı sık sık belirtilmektedir. Prof. Baade, bu mantıkla şu hesabı yapmaktadır: "Bir Amerikan tümeninin Amerikalılara maliyeti 500 milyon dolar, bir Alman tümeninin Almanlara maliyeti 250 milyon dolardır. Alman tümenini ölçü alırsak, Türkiye'nin Batı savunmasına katılma payı 18 tümen x 250, yani 4,5 milyar dolardır."[26]

Fakat Washington'da yapılan bu hesaplar, Ordu'da modern silahlara büyük ihtiyaç duyulduğu için, o zamanlar Ankara'da pek yayılmamaktadır. 1947 tarihli Askeri Yardım Anlaşması ile, silahların "verildikleri gayelerden başka bir gayede kullanılmasına" ABD'nin müsaade etmeyeceğini kabullendiğimiz halde, bu taahhüdün anlamı, ancak 1964 yazında Johnson'ın "Bu silahları Kıbrıs'ta kullanamazsınız" diye İnönü'ye mektup yazması üzerine kamuoyunca anlaşılacaktır.

O günleri yaşayan bir subay olarak Orhan Erkanlı, askeri yardım yoluyla, Amerika'nın kendi anlayışına göre Türk Ordusu'nu düzenlemeye koyuluşunun hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "1947 senesinde Truman Doktrini.... ile başlayan Amerikan askeri yardımı birçok tabii neticeleri

de beraberinde getirdi. Ankara'da bir 'Amerikan Askeri Yardım Kurulu' faaliyete geçti. Bu kurula bağlı olarak tümenlere kadar her büyük karargâha birer askeri ekip (Field Team) verildi. (İkili anlaşmaların çoğu Amerikan Askeri Yardım Kurulu başkanları ile Türk Hükümeti'nin yetkilileri arasındaki özel görüşmelerde vücut bulmuştur).

Amerikan silah ve malzemesinin kullanılmasını öğretmek için ordumuzun çeşitli mekteplerinde Amerikalıların nezaretinde kurslar açıldı ve birçok subay ve astsubayımız aynı maksatla Batı Almanya'ya, Amerika'ya kurslara gönderildiler (Bu arada biz de Batı Almanya ve Amerika'daki bütün kurs ve okullara gittik, geldik, bu dönemi teferruatıyla yaşadık).

Harp dışında kalmamıza rağmen, harbin bütün ağırlığını, sosyal ve ekonomik tahribatını sırtında taşıyan Türkiye, her şeye muhtaç durumda idi. Bu ihtiyaç ve bir an evvel güçlü bir orduya sahip olmak arzusu, bizi, Amerika ne verirse (bilgi, malzeme, silah ve hatta postal ve çorap) onu almaya zorladı. Türkiye, mutlak bir samimiyet ve safiyetle, silahlı kuvvetlerinin kontrolünü, eğitim, organizasyon ve lojistik destek bakımlarından Amerikalıların eline bıraktı. Fakat Amerika cömert olduğu nispette, hesaplı ve geleceğe ait planlı bir çalışma içinde olduğundan, malzeme, silah ve bilgiyle beraber, kendi askeri usullerini de Türkiye'ye getirdi, bütün ikmal kaynaklarımızı elinde topladı. Tek satıcı, tek verici durumuna geldi.

Kısa zamanda ordumuzun kuruluşunu da değiştirdik. Kuruluşları, Amerikalılara benzetirken, personel ve malzeme kadrolarını da aynen aldık. Siyasi alanda hükümeti büyüleyen 'Küçük Amerika' olma hayali, askerleri de sardı ve 'Kardeş Amerikan Ordusu' olmak hedefine doğru süratle yol aldık.

Kuruluş ve kadrolar değişince, eğitim ve ikmal usulleri, taktik (tabiye) kurallarını değiştirmek de faydalı mütalaa edildi. Amerikan Ordusu'nun ikmal, eğitim ve tabiye ile ilgili bütün kitaplarını (talimnameler) tercüme ettirerek aynen uygulamaya başladık. Hatta o kadar ki, Amerikan İdare Talimatnamesinde 'PAPAZ' yazılan yere biz, 'ALAY İMAMI' koyacak kadar tercümede sadık kaldık. Kıyafetten kara kazana kadar her şey değişti, bütün askeri okullarımız, Amerikan askeri okullarına benzetildi. Türk devletini daima ayakta tutan, felaketlerden, yenilgilerden çekip çıkaran kişileri, Atatürkleri, İnönü'leri, Karabekir'leri, Cebesoy'ları, Gürsel'leri, Sunay'ları, Tural'ları yetiştiren Harp Akademileri (Erkânı Harbiye Mektepleri) dahi yön, tedrisat, stratejik ve taktik konsept değiştirdi, Amerikanlaştı."[27]

Feridun Akkor'un 6 Aralık 1967 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde açıkladığı bir anı da, Türk ordusundaki Amerikan müdahalesinin anlamını

belirtmek bakımından dikkat çekicidir: "1950 yıllarında Amerikan askeri yardımı gelmeye başladığı sıralarda, Türk ordusunun alınan silahlara paralel yeni bir eğitim programı uygulamak zorunda kalmasını normal karşılamıştık. Ancak, bu konuyu süratle ele alan müttefiklerimizin, bir anda geleneklerimizi yıkıp bütün müesseselerimizin temeline girmesindeki aceleciliğin nedenlerini birdenbire kavrayamamıştık. Hele büyük geçmişe sahip, değerli kumandanlar yetiştiren Harp Akademisi ile ilgilenip bir yıllık bir öğretim süresi tanımalarını, basit bir programla yalnız Tabur Kumandanı seviyesindeki subayların yetiştirilmek istenilmesindeki sebebi anlayamamıştık.

Halbuki Türk Genelkurmayı da Batılı ülkelerde olduğu gibi, en az üç yıllık bir eğitim devresi içinde, bilgili ve üstün nitelikte kurmay subaylar yetiştirme arzusundaydı. Bu görüşümüzü karşı tarafa aktaracağımız sırada, bir gün Yardım Kurulu Başkanı Generalin, Harp Akademisi öğrenim süresinin bir yıla indirilmesini, aksi takdirde askeri yardımın kesileceğini söylemesi, bizleri şaşırtmıştı. Yapılan askeri yardımın Harp Akademisi'nin bir veya üç yıl olmasıyla herhangi bir ilişki kuramadığımızdan bunda bir yanlışlık olacağı kanısıyla, konuyu bir kere daha ilgililerle konuşup çözmeye karar verdik. Bu arada yetkili bir subay, bize, 'Türk Ordusu'nun denizaşırı bir harekât yapmayacağı ve büyük çaplı bir kara harekâtını gerilla savaşları içinde ve tabur üniteleri halinde sevk ve idare edeceğine göre, üç yıllık bir eğitime lüzum olmadığını' söylemek suretiyle Amerika'nın gerçek görüşünü on yedi yıl önce bizlere anlatması bakımından önemliydi. Dostluk kurmaya çalıştıkları bir ülkenin tarihini bilmeyenlere karşı uzun uzun Çanakkale, Dumlupınar ve Sakarya'dan söz etmenin faydasızlığı içinde, yanından üzülerek ayrılmak zorunda kaldık. Bununla beraber, yeni dostlarımız, memleketsever insanların sert çıkışları ile bu ısrarlarından vazgeçmişlerse de, yine de silah, araç ve buna dair bilgileri bizlere vermede ayak diremişlerdir."

Türkiye'de uzun yıllar incelemeler yapan bir Amerikalı profesör ise, Amerikan askeri yardımını şöyle değerlendirmektedir: "Truman Doktrini'ni uygulamak üzere, 1948'de Amerikan Askeri Yardımı'nın tesisiyle, Türk Ordusu, generallerinin, onlardan çok daha yüksek ücret ve imtiyaza sahip Amerikalı çavuşlar tarafından eğitime tabi tutulması gibi acayip bir durum karşısında kalmıştır."

Türk askerlerine, "önceden görmedikleri ve işitmedikleri tipte teçhizatın kullanılmasını öğretmek gerekliydi. Onlar modern bir askeri kuruluşa nasıl iştirak edileceğini öğrenmek durumundaydılar. Bu yeni misyonun ortaya çıkışı, bir talih eseri olarak, 1950 genel seçimleri sonucu, Türk siyasi rejiminin değişmesiyle aynı zamana rastlamıştır. Böylece,

yaşlı ve daha muhafazakâr bazı subayların tasfiyesi ve Genelkurmay'da bir yenilemeye gidilmesi mümkün olmuştur. Zira yeni rejim, eski kıdemli subaylara karşı herhangi bir kişisel minnet borcu altında değildi. Türkiye'nin Kore Harbi'ne katılması da, yeni tip eğitim ve reorganizasyon, yani kısaca modernleşme yolundaki genel baskıyı artırmıştır."[28]

Bu Amerikalı profesöre göre, 1952 yılında, Türkiye'deki Askeri Yardım Kurulu (JAM-MAT), ordu karargâhlarına ve yardım alan tümen, tugay ve alaylara "field training" için Amerikan ekipleri yerleştirmiştir. "Bu ekipler, esas itibariyle, istişari birliklerdir, 'teftiş' sözünün kullanılmasından kaçınılmıştır. Bu ekiplere, potansiyel olarak tehlikeli bir durum yüzünden ihtiyaç duyulmuştur. Görülmüştür ki, Amerikan yardımından sağlanan taşıt araçlarının yüzde 40 ila 50'si kullanılmaz haldedir. Bunun nedeni bakımsızlıktır... 1952 sonunda araçların hemen yüzde 90'ı yeniden işler duruma getirilmiştir." Araçların bakımındaki bu düzelme, Amerikan ekiplerinin doğrudan doğruya müdahalesiyle gerçekleştirilmiştir. Türkiye'ye kabul ettirilen usul şöyledir: Türk birliklerinde bulunan Amerikan ekibi, teçhizat ve eğitim bakımından bir yetersizlik görünce, ne yapılması gerektiği hususunda, birlik kumandanına hemen "tavsiye"de bulunmaktadır. Eğer kumandan bu tavsiyeye uymayı reddederse, ona, meselenin Ankara'ya yazılacağı söylenmektedir. Kumandan yine de diretirse, bir raporla durum, Ankara'daki Askeri Yardım Kurulu'na bildirilmektedir. Mesele, orada Türk Genelkurmayı'nın ilgili kişileriyle birlikte bir sonuca bağlanmaktadır. Profesör, bu mekanizmanın mükemmel işlediğini ve Amerikan ekibinin birliklerde sözünün dinlendiğini yazmaktadır.[29]

Bu çabalarla, ABD'nin, kendi ideolojisini benimsemiş bağımlı ordular kurma amacı güttüğü şüphesizdir. Bu çabalar, Atatürkçü ve milliyetçi geleneğe sahip Türk Ordusu'nda etkisiz kalmıştır. Ama ABD, başka ülkelerde aynı metotlarla, Orhan Erkanlı'nın deyimi ile, "uydu ordu"lar yaratmıştır.

AMERİKAN KALKINMA MODELİ

ABD bir yandan askeri yardım yoluyla Ordu ile uğraşırken, öte yandan iktisadi yardım yoluyla, Türk ekonomi politikasını etkilemeye yönelmiştir. Fakat bu konuda da ABD, önceleri nazlı davranmıştır. 1947 Martı'nda, Amerikan Meclisi'nde konuşan hükümet sözcüsü, "Türkiye mali yardım talep etmek üzere, müteaddit defalar Amerika'ya müracaat etmiştir. Fakat Amerika Hükümeti, bu müracaatların bazılarını müsait karşılayacak durumda değildi" demektedir. ABD, o tarihe kadar

Türkiye'ye 41 milyon doları bulan krediler açmıştır. Bütçesinin yarısına yakın bir kısmını savunmaya ayıran Türkiye'nin ağır bir askeri yük altında bulunduğunu kabul etmekle birlikte, geniş ekonomik yardımlardan kaçınmıştır. Nitekim Marshall Planı'ndan Türkiye'nin yararlanması konusunda, ABD, önce isteksiz davranmıştır. Türkiye, Marshall Planı'ndan 615 milyon dolar yardım istemiştir. Amerikalı uzmanlar, bir rapor hazırlayarak, Türkiye'nin yardıma ihtiyacı bulunmadığını, savaş yıllarında bir tahribata uğramadığını, yeterli döviz ve altın stokuna sahip olduğunu, sanayi üretiminin savaş öncesi yıllarına nazaran arttığını belirtmişler ve Türkiye'nin yardım görmek şöyle dursun, Avrupa'nın kalkınmasına yardım edebileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, Türkiye, kalkınma programının finansmanını kendi başına karşılayabilecek durumdadır. Türk Dışişleri Bakanı ise, Amerikalı uzmanların iddialarını kabul etmekle birlikte, vardıkları sonucun yanlış olduğu, Türkiye'nin makine ve teçhizat için yardıma ihtiyacı bulunduğu görüşünü savunmuştur. Nihayet ısrarlı çabalarla Türkiye, Marshall Planı'na alınmış ve 8 Temmuz 1948'de Türk parlamentosu, ABD ile Türkiye arasındaki İktisadi İşbirliği Anlaşması'nı tasdik etmiştir. 1948 sonbaharında da yardım programına nezaret için bir Amerikan misyonu Türkiye'ye yerleşmiştir. Ama ümit edilen miktarda yardım alınamamıştır. 1949-1950 mali yılı sonunda, Amerikan yardımı ancak 180 milyon doları bulacaktır.

Türkiye'nin Marshall yardımından yararlanması, şu gerekçeyle kabul edilmiştir: Savaştan yıkık çıkan Avrupa'nın gıdaya ve hammaddeye ihtiyacı vardır. Türkiye, aldığı yardımlarla tarımını geliştirecek ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu haline gelecektir. Buna karşılık, sanayi mamullerini Avrupa'dan alacaktır. Atatürk döneminde amaç, sanayi ülkesi olmak iken, Marshall yardımı ile amaç, Avrupa'nın tarım ülkesi olmaktır.

ABD ve ABD egemenliğindeki milletlerarası kurumlar, böylece Türkiye'nin ekonomi politikasını çizmeye koyulmuşlardır. Esasen daha 1946 yılından başlayarak, Türk kalkınmasında Amerikan görüşleri hâkim olmaya başlamıştır. ABD, devletçiliğin bırakılmasını, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşvik olunmasını, devletin sanayiden çok bayındırlık işlerine yatırım yapmasını istemektedir. "Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi" adlı Thornburg Raporu, Türk ekonomisine Amerikan müdahalesinin aşırı bir örneğidir. Rapor, ABD'nin, "Türk ekonomisinin kalkınması için yardımlarda bulunup bulunamayacağı, ne gibi yardımlara ihtiyaç olduğu ve bunların ne şekilde yapılacağı" hususunda vereceği kararlarda ilk verileri sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Raporda devletçiliğe son verilmesi fikri ileri

sürülmektedir: Türkiye'de, *"sınai kalkınmanın ilk devresinde, hususi teşebbüsün rolünün tanındığı doğrudur. Fakat memleketi kurma işini Devletin kendi eline alacağını Hükümetin resmen ilan etmesi üzerine, hususi teşebbüsün sanayi sahasındaki inkişafı birdenbire durmuştur."*

Atatürk dönemindeki kalkınma çabasını böylece eleştiren Amerikan iktisatçısı, Türk devlet adamlarının, kendisine hükümetin özel teşebbüse çok önem verdiğini ve gelişmesini arzuladığını açık olarak ifade ettiklerini yazmakta, fakat "biz söze değil, eyleme bakarız" demektedir: "Bu hususta son zamanlarda yapılan beyanlar, dış yardım temini arzusuyla ve samimi olarak yapılmış olabilir. Ancak bunun da söz vermekten ziyade, icraatla ispat olunması lazımdır."[30]

Thornburg, bundan sonra hayret verici tavsiyelerini sıralamaktadır: Karabük Demir-Çelik Fabrikası tasfiye edilmelidir. "Karabük'ü Türk halkının hakiki ihtiyaçlarının temini uğrunda feda etmek, ilgili Türk makamlarının cesareti ve gerekli değişikliğin tahakkuku için Türkiye'ye yardım edebilecek Amerikalıların bilgi ve hüneri için bir imtihan olacaktır."[31]

Savaştan sonra hazırlanan kalkınma planında yer alan projelerin hiçbiri, "Amerikalı sermayedarlara tavsiye edilecek" nitelikte değildir. Türkiye 125 lokomotif imal edebilecek bir fabrika kurmak için Amerikan İthalat ve İhracat Bankası'ndan 14 milyon dolar kredi istemiştir. Thornburg, projeyi veto etmektedir: "Esas itibariyle ziraatçi olan ve ziraat için lüzumlu olan çelik sapan ve sair malzemeyi henüz yapamayan bir memleketin lokomotif inşa etmek arzusu mevsimsizdir. Türk makamları bu şekilde düşündükleri müddetçe dolarlarımızın ve bu gibi makineleri imal edecek fabrika malzemelerimizin vatanımızda kullanılması daha iyi olacaktır."[32]

Türkiye'nin makine ve motor imali projesi de reddedilmektedir: "Uçak ve diesel motorlarıyla safir girift makineler imali için Ankara'da bir fabrika tesis etmek tasavvuru da aynı sınıfa dahil edilebilir. Lokomotif imaline ve bu sayfalarda zikrettiğimiz sair imalata ait tasavvurları da aynı şekilde telakki etmemiz lazımdır. Bu gibi tasavvurları hazırlayan veya mütalaa eden kimselere Amerikalılar iyi mesai arkadaşı nazariyle bakamayacakları gibi, memleketin mali kaynaklarını böyle projelere tahsis eden bir hükümetin de yabancı sermayedarlara itimat telkin ettiği iddia olunamaz."[33] Türkiye, basit tarım araçları imali ile yetinmeli, bunların bile bir kısmının montajından öteye gitmemelidir: "Mahsulün istihsalinde, çoğu sapan, el aletleri ve araba gibi basit alat ve edavata lüzum vardır. Bunların bir kısmı Türkiye'de imal olunabileceği gibi, diğerlerinin montajı da Türkiye'de yapılabilir.... Amerika'da ziraat aletleri imaliyle iştigal eden kimseler,

hangi ziraat aletlerinin mahallen imal olunması, hangilerinin montajının mahallen yapılması ve hangilerinin de mamul olarak ithal olunması lazım geleceğini pek iyi tayin edebilirler."[34] Türkiye'de suni gübre fabrikası kurmaya dahi şimdilik ihtiyaç yoktur: "Türk tarımında suni gübre halen mübrem bir ihtiyaç arz etmemektedir. Bir gün belki mübrem bir ihtiyaç olabilir. Fakat halen daha büyük bir hububat istihsalini tevzi imkânları bulunmadığından suni gübreye o kadar mühim bir ihtiyaç nazariyle bakamayız."[35] Thornburg, yerli-yabancı özel teşebbüsün aleyhinde olacağı için, Türk Hükümeti'ne gemi almak üzere bile kredi verilmesine karşıdır: "Türkiye'nin deniz sanayinin inkişafında faydalı bir rol oynayabilecek olan hususi teşebbüsün çok aleyhinde olacağı için Türk Hükümeti'ne gemi mubayaası için dolar kredisi vermek doğru değildir."[36] Amerikan sermayesi adına konuşan Thornburg'a göre, Türk Hükümeti'nin yapacağı en iyi iş, yabancı sermayeye de yerli sermayeyle eşit haklar tanıyan bir yabancı sermayeyi teşvik kanunu çıkarmaktır. "Aleyhte ve keyfi muameleye maruz kalmayacaklarına dair hükümetin hususi teşebbüse teminat vermesi, ilk nazarda kapitülasyonlarla suni bir benzerlik arz edeceğinden Türkiye'de bidayette pek hoş karşılanmayabilir. Maamafih, kapitülasyon ile bunun arasında büyük fark vardır. Kapitülasyonlar sadece ecnebileri ve bunları Türk halkının zararına olan imtiyazlarına müdahaleye karşı himaye etmiştir."[37] Halbuki şimdi, yerli-yabancı sermayeye eşit teminat söz konusudur. Thornburg, ayrıca Amerikan sigorta şirketlerinin ve bankalarının Türkiye'de şubeler açmalarını, kamyonla yük taşıma işinde Amerikan tecrübe ve müteşebbisliğinden yararlanılmasını, Türk idaresinde Amerikan müşavir firmalarının seçeceği uzmanlar kullanılmasını istemektedir. Thornburg, Amerikan yayınlarının Türkiye'ye girmesi işini bile unutmamaktadır: "İyi seçilmiş Amerikan kitap ve mecmualarının daha büyük sayılarda bulundurulması esaslı bir ihtiyacı karşılayacaktır. Amerikan romanları, milli bir vasıf olan yeni bilgi ve fikirleri aksettirmek veya bazı hallerde yaratmak bakımından faydalıdır. Her ne kadar kitap ve mecmualarda ileri sürülen bütün fikirler, Amerika'da bile faydalı sayılmazsa da, sağlam bir camiada iyi fikirler, kötülere her zaman galebe çalar.... Kitap ve mecmuaların muhteviyatından birçok Türk yayınları da istifade edebilir."[38]

İşte Amerikan yardımı, buna benzer fikirlerle Türkiye'ye gelmektedir. İşin dikkat çekici yanı, bu fikirlere sahip olan ve bunları haysiyet kırıcı biçimde açıklayan Thornburg'un o yıllarda ülkemizde itibarlı bir kişi olmasıdır. Thornburg'tan basında, özellikle *Vatan* gazetesinde, "Büyük Türk dostu" diye söz edilmekte ve görüşleri övülmektedir.

Türk Hükümeti'nin, ekonomi politikamızın tespitine yardımcı olacak incelemeler yapmak üzere çağırdığı Dünya Bankası Heyeti'nin

hazırladığı rapor da, Thornburg Raporu gibi itibar görecektir. Halbuki Heyet Başkanı Barker'in adıyla anılan bu raporda da, daha ağırbaşlı bir dille ifade edilmekle beraber, benzer tavsiyeler yer almaktadır. Nitekim Barker Raporu, sanayiye öncelik tanınmasına karşıdır: "Türkiye'nin sanayileşme hedefini terk etmesini tavsiye edecek değiliz. Fakat biz, bu hedefe varmanın en kestirme yolunun, tarımsal gelişmeye önem vermek olduğunu tavsiye ediyoruz." Barker Raporu ile sunulan reçete, şöyle özetlenebilir: Şumullü bir planlamaya gidilmemelidir. Kalkınmada ağırlık, tarıma ve hammadde üretimine verilmelidir. Devletçilik tasfiye edilmeli, özel teşebbüse her alan açılmalı, yabancı sermayeyi engelleyen mevzuat değiştirilerek yabancı sermaye getirilmelidir. Enflasyon ve dış ödeme güçlüğü tehlikeleri düşünülerek, kalkınma hızı yüksek tutulmalıdır.

ABD, bu görüşleri, yardımlar üzerinde kurulan denetim yoluyla, geniş ölçüde empoze etmesini bilmiştir. Marshall yardımı mekanizması şöyle işlemiştir: Yardım alan ülke, toprakları üzerinde yerleşmiş Amerikan Yardım Heyeti'ne isteklerini bildirmektedir. İstekler, Washington'daki Ekonomik İşbirliği İdaresi'ne iletilmektedir. Bu idare, uygun gördüğü istekleri, Amerikan piyasasından satın alarak yerine getirmekte ve özellikle Amerikan gemileriyle bunları yardım gören ülkeye sevk etmektedir. Yardım miktarı ve hangi alanlara yöneltileceği üzerindeki tartışmalar, ABD'ye, söz konusu ülkenin ekonomi politikasını etkileme olanağını getirmektedir. Üstelik, verilen yardımların, Türk parası karşılığı, Merkez Bankası'nda ABD adına bir hesaba yatırılmaktadır. Karşılık paralar denen bu fonun kullanılışı, Amerika'nın müsaadesiyle mümkün olduğu için, ABD'ye ikinci bir müdahale olanağı sağlamaktadır.

ABD, bu olanaklardan, bir yandan Amerikan sermayesinin çıkarlarını gözetmek, öte yandan büyük toprak ve ticaret çıkarlarını geliştirmek, onları birçok halde yabancı sermayeyle işbirliği halinde ve genellikle hafif tüketim sanayisine yöneltmek için yararlanmıştır. Devletin olanakları da, bu politikaya uygun biçimde, kullanılmaya başlanmıştır. Savaş öncesi dönemde, yalnızca devletin yardımlarıyla "milli bir kapitalizm" kurmak söz konusu iken, şimdi devlet gücüne, Amerikan Hazinesi'nin yardımları ile yabancı sermayenin gücü eklenmiştir. Böylece kapitalist sınıf, savaş öncesi dönemle kıyaslanamayacak ölçüde büyük destek görecek ve çok daha hızlı bir gelişme gösterecektir. Yalnız artık "milli" bir kapitalizm değil, "işbirlikçi" bir kapitalizm söz konusudur.

III

İŞBİRLİKÇİ KAPİTALİZM VE İRTİCA

ANTİKOMÜNİST İDEOLOJİ

Amerika'ya yakınlaşmayla çok partili hayatın önplana geçirdiği sınıflar, "hürriyet" ideolojisiyle ortaya çıkmakla birlikte, hiç de hürriyetçi bir davranış göstermemişlerdir. Kemalist hareket, kurulu düzene karşı, devrimci, yani solcu bir hareket olduğu halde, solculuk en büyük küfür haline getirilmiştir. Antikomünizm silahına sarılan bu sınıflar ve destekçileri, hürriyet iddialarına rağmen, vatan yüzeyinde öyle bir rüzgâr estirmişlerdir ki, 1945 öncesinin Köy Enstitüleri ve toprak reformu gibi devrimci hareketlerini, bu eserlerin mimarları bile savunmak cesaretini bulamamıştır. Hasan Âli Yücel'in dahi komünistlik suçlamaları altında bir köşeye itilebildiği bir ortamda, fikir özgürlüğü ve sol hareketler, büsbütün ortadan kaldırılmıştır. Bu irticai gidiş karşısında, Necmettin Sadak gibi liberal düşenceli bir iki yazarın uyarmalarının farkına bile varılmamıştır. Sadak, 8 Mart 1947 tarihli *Akşam* gazetesinin başyazısında şu uyarmayı yapmaktadır: "Bu manzara, yani 'sol' denilen her türlü fikirlere düşman koyu sağcılık, demokrasi ve hürriyet gibi en basit, en umumi mefhumlara uymadığı gibi, memleketin ilerleyişi bakımından memleket için komünistlikten daha hafif bir tehlike değildir."

Çok partili hayatla yükselen sınıfların ve kurulu düzen savunuculuğuna çıkan ABD'nin işine gelen bu "McCarthy'cilik", irticanın yeni bir biçimde ifadesi olmuştur. Gerçi çok partili hayatın Türkiye'de bir özelliğini teşkil eden din istismarcılığı dolayısıyla, 1946'dan başlayarak şeriatçı akımlar yeniden başkaldırmıştır. Menderes gibi politikacılar, 1949'da Sivas'ın ünlü Nakşibendi Şeyhi İsmail Efendi'yi ziyaret edip elini öpmüşler, daha sonraları Said-i Nursi'lerden medet ummuşlardır. Ticaniler Meclis'te Arapça ezan okuyacak cesareti bulmuşlardır. Şeriata dönüş isteyen, hilafeti ve Abdülhamit'i savunan yayınlar alıp yürümüştür. Atatürk heykelleri kırılmıştır. *Büyük Cihad* dergisi, "Milletin, Atatürk devrimine minnettar olduğunun asla doğru olmadığını" yazmıştır. Yeşil sarık, seçim kazanma yolunda seferber edilmiştir. Atatürk pozitivizminin sol akımlara etkili biçimde karşı koyamadığı, solculuğa

karşı din eğitiminin geliştirilmesi, Hamdullah Suphi gibi kişiler tarafından Meclis'te ve CHP Kurultayı'nda savunulmuştur. Amerikalı uzmanlar, İslamiyet yoluyla komünizmi önlemeyi planlamışlardır. Din istismarcılığı için okullara din dersi konması, türbelerin açılması, yeniden İlahiyat Fakültesi kurulması, Kur'an kurslarının yaygınlaşması, Atatürk döneminde öğrenci bulamayarak kapanan İmam-Hatip okullarının aydın din adamı yetiştirme gerekçesiyle yeniden canlandırılması vb. gibi yollara başvurulmuştur. Ama yine aynı güçler, kendi çıkarları için yararlandıkları dini irtica grupları kontrolden çıkma istidadı gösterince, onlara karşı çıkmışlardır. Din istismarcılığına, ancak bu istismarcılıktan çıkar sağlayan sınıflara zarar vermediği ölçüde müsaade edilmiştir. Zira bu sınıflar, şeriata dayanan eski hayat tarzına dönmeye zerrece istekli değillerdir. Gazetelerin sosyete sütunlarında kolayca görüleceği üzere, Batılı zenginlerin yaşayışını en israflı biçimde taklit etme yarışı içindedirler. İş hayatında ve özel hayatlarında yabancılarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Oğulları ve kızları, İmam-Hatip okullarında, Kur'an kurslarında değil, frenk okullarında yetişmektedir. Bu sebeple, dini akımların şeriatçılık yönünde gelişmesini ve "gâvur" düşmanlığı halini almasını korkuyla karşılayacak olanlar arasında, din istismarcılığından çıkar sağlayanlar, herhalde ön saflarda yer alacaklardır.

Dini irtica konusunda böyle ikili bir tutumu olan bu sınıfların, Prof. Karpat'ın "kültürel irtica" dediği konuda tutumu açık ve kesindir. Her türlü ilerici ve devrimci düşünce ve eylemi, her çareye başvurarak ezme hususunda, bu sınıflar kararlı bir davranış göstermişlerdir. İdeolojik planda, ABD'nin bir ihraç metaı olarak geliştirdiği antikomünizm silahını, ilerici saflarda bir terör yaratmak için, Ortaçağ bağnazlığıylakullanmışlardır. Bu sebeple, insan hakları, hürriyet, demokrasi istekleriyle başlayan çok partili hayat, aslında, hürriyetlere aleyhtar bir dönem olmuştur. 19 Haziran 1946'da kurulan "Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi" ile "Türkiye Sosyalist Partisi", 16 Aralık 1946'da kapatılmıştır. Solcu yayın organları susturulmuştur. Bu çevrelerin çabalarıyla canlı bir gelişme gösteren özgür sendikacılık hareketine son verilmiş, güdümlü bir sendikacılığa yönelinmiştir. Grev hakkı reddedilmiştir.* 1949 yılı sonunda mevcut 83 sendikanın üye sayısı ancak 73.873'ü bulmuştur. Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddeleri, Toprak Kanunu'nu işlemez hale getirme kararı alan 1947 CHP Kurultayı kararına uyarak, ağırlaştırılmıştır.

* Bir Amerikalı araştırıcının yazdığına göre, 1949 yılında Zonguldak kömür madenlerinde, mesele çıkartabilecek işçilerin kara listesi tutulmaktadır. İşçi grupları, çalışma şartlarını düzeltmek için baskı yaptıklarında, hareketin liderleri, ocaklara dağıtılmaktadır. (Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 132).

1950'den sonra bu maddeler bir kez daha ağırlaştırılacak ve bir terör silahı olarak işletilecektir. Başbakan Günaltay ve Celal Bayar, her iki partiyi de ilgilendiren aşırı solla mücadele için alınacak tedbirler konusunda görüşmeler yapmışlardır. İleri fikirli üniversite hocaları, Danıştay'ın ve Üniversitelerarası Kurul'un kararına rağmen, Meclis tarafından desteklenen Eğitim Bakanı Sirer'in ısrarıyla, kadroları kaldırılarak üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Suçu 25 yıl önce bir solcu dergide şiir yazmak olan Ankara Üniversitesi Rektörü'nün odası basılmış, Rektör, "Kahrolsun komünistler" diye bağırmaya ve istifa mektubu vermeye zorlanmıştır. Türkiye'de bütün okullarda okutulan bir *Türkçe* ders kitabı, içinde "insanlığın ıstırabını ve yoksulluğunu anlatan hikâye ve şiirler bulunduğu için" suçlanacaktır. *Fontamara* romanı ve okul kitaplıklarındaki solcu sayılan edebiyat eserleri, kitaplıklardan kaldırılıp yakılmıştır. Bu işlerin Meclis'te öncülüğünü yapan Fahri Kurtuluş adlı CHP milletvekili, Lermontov'un klasikleşmiş *Şeytan* eserinin sansür edilmesi için Meclis'e teklif getirmiştir. Bu milletvekili, edebi eserlerin sansüre tabi tutulmak istenmesini eleştiren *Cumhuriyet* gazetesini derhal komünistlikle suçlamıştır. Köy Enstitüleri, "komünist yuvaları" diye hücuma uğramış, bu gerekçeyle yok edilmek istenmiştir. Halkevleri, "Narondi Dom" adıyla Rusya'da benzerleri bulunduğu için komünistlik tehdidi altında tutulmuştur. Irkçı ve şeriatçı akımlar, ABD ve hâkim sınıflar tarafından benimsenen McCarthy stili antikomünizme sarılarak, yeni bir elbiseye kavuşmuş ve bu sayede az çok "meşruiyet" kazanmıştır. Bundan böyle, "kâfir", "zındık" suçlamalarının yerini, "komünist" suçlamaları almıştır.

Bugün de sürüp giden komünistlik suçlamaları, 1946'dan bu yana akıl almaz ölçülere ulaşmıştır. CHP organları, Demokratların sözlerini Moskova Radyosu'nun yayınlarıyla kıyaslayarak, onları suçlamıştır. Muhalefetin dışarıdan para aldığı, halk mahkemeleri kurup "zalimleri" mahkûm ettirmekten, zenginlerin malını bölüşmekten dem vurduğu ileri sürülmüştür.[39] İçişleri Bakanı Sökmensüer, 1947 yılı başında, Türkiye'deki komünist faaliyetleri açıklayan uzun konuşmasında, Cami Baykurt ve Zekeriya Sertel'in yazdıkları mektuplara dayanarak, Mareşal Çakmak'ı komünistlere alet olmakla suçlamaya kalkışmıştır. *Ulus* gazetesi, Mareşal'in resmini Sertel ile Baykurt'unki arasına koyarak, "solculara selam yolluyor" diye, bu ifşaatı değerlendirmiştir. Bu mektuplarda, Celal Bayar ile Adnan Menderes'in solcu *Görüşler* dergisine yazı göndermeyi vaat etmeleri onlar aleyhinde kullanılmıştır. Bayar'ın Türk-Sovyet dostluğu konusundaki bir nezaket cümlesi, aleyhinde yayınlara yol açmıştır. DP, bir resmi demeç yayınlayarak karşı taarruza geçmiş, memlekette solcuların her zaman demokratlara karşı olduğunu ileri sürmüş

ve solcuların dernekler kurmasına müsaade etti diye, hükümeti kınamıştır. DP'ye göre, "hürriyeti tanımayanlara hürriyet verilmesi doğru değildir." Mareşal'in cevabı ise daha sert olmuştur. Çakmak, "bir Milli Eğitim Bakanını" Bakanlıktaki komünistleri ve komünist sempatizanlarını korumakla suçlamıştır. Hasan Âli Yücel'in "Bu bakan kim, ben mi?" diye sorması üzerine, DP İl Başkanı Kenan Öner, "Evet"i yapıştırmıştır. Açılan davada, mahkeme, Köy Enstitüleri'ni, dünya klasiklerinin çevirilerini, sanat, müzik ve edebiyat alanındaki liberal görüşlü kişileri komünistlik suçlamalarıyla sindirmek için bir tribün olarak kullanılmıştır. O kadar ki, iftiracıları mahkûm ettiren Hasan Âli Yücel'in *Ulus* gazetesinde yazı yazması dahi sakıncalı bulunmuştur.

Solcu fikirlere pek az sempati duyan Prof. Kemal Karpat, 1959 yılında Amerika'da yayımlanan *Türk Demokrasi Tarihi* adlı eserinde, 27 Mayıs'a kadar sürüp giden bu demokrasi ortamını şöyle değerlendirmektedir: "Bu davanın (Yücel-Öner) sebep olduğu komünizmle suçlanmak korkusu, liberal ve ilerici düşünceyi durdurdu. Bütün bu tartışma ve gürültülerden ürken birçok kimse de düşüncelerini ve yazılarını, herhangi menfi bir yorumdan kaçınmak için rötuş etmek zorunda kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda fikri yaratıcılığın İslamiyet adına uygulanan sert bir sansür yüzünden gelişemediği hatırlanırsa, komünizm korkusunun doğurduğu baskının da Türkiye'de yaratıcı politik düşünceyi uzun müddet neden felce uğratmış olduğu kolayca anlaşılır."

"Memleketin sosyal ve ekonomik problemleri üzerine tartışmalar mahdut sayıda bazı akademik çevrelere inhisar etti. Genel olarak ekonomik ve sosyal araştırmalara da set çekildi. Türkiye'de fiilen bir gelişme mevcut olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik alanlarda yaratıcı fikirlere rastlanmıyor, meydanda görülen gerçeklerle fikri gelişme arasında derin bir uçurum göze çarpıyor. Bu durum, Türkiye gibi, süratle kalkınmak ve ilerlemek zorunda olan bir ülkede, uzun vadede felaketli sonuçlar doğurabilir."[40]

İşte savaş sonrası dönemde, Amerikan yardım ve telkinleriyle girişilen kapitalist gelişme denemesi, her türlü devrimci ve ilerici fikrin susturulduğu, grev hakkından yoksun güçsüz sendikaların etkisiz bırakıldığı bir "dikensiz gül bahçesi" ortamında yürütülecektir.

Şimdi bu gelişmeyi görelim:

DEVLETÇİLİĞİ TASFİYE YILLARI

Yeni ekonomi politikası, devlet kontrolünün azaltılması ve serbestliğe gidiş biçiminde başlayacaktır. Thornburg, sermaye özgürlüğünü

kastederek, "Türkiye hürriyet istemiyorsa, Amerikan yardımının ne Türklere, ne de Amerikan politikasına faydası dokunacaktır" sözleriyle, bu yeni politikanın yönünü belirlemektedir. Bu politikanın, Bretton Woods Anlaşması uyarınca 7 Eylül 1946'da Türk parasının devalüasyonu, ithalatta nispi bir serbestiye gidilişi ve Merkez Bankası'nda altın satışının serbest bırakılışıyla başladığı söylenebilir. 7 Eylül Kararları ile, 0.56 dolar olan Türk lirasının değeri 0.36 dolara indirilmiştir. Başka bir deyişle, 1 doların karşılığı 2.80 Türk lirası olarak tespit edilmiştir. Böylece, savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan ihracat güçlüklerinin giderilebileceği, dış ticarette müdahale ihtiyacının azalacağı ve Türkiye'nin yeni milletlerarası para nizamına uymasının kolaylaşacağı umulmaktadır. Altın satışlarının serbest bırakılması ise, Türk parasına güven sağlama amacını güden hovardaca bir tedbir olsa gerektir. Ne var ki, bu tedbirler, ihracatta umulan artışların sağlanamayışı, fiyat yükselmeleri ve spekülasyon dolayısıyla hayal kırıklığı yaratmıştır. Prof. Karpat, 7 Eylül Kararları'nın sonuçlarını şu sert sözlerle eleştirmektedir: "Bu tedbirler, memleketin içinde bulunduğu gerçek toplumsal ve ekonomik şartlara dikkat edilmeksizin alınmıştır. Paranın birkaç elde toplanmış olduğu ve ekonomik olmayan maksatlarla harcandığı gözden kaçırılmış, halk kitlelerinin satın alma kuvvetinin çok düşük olduğu unutulmuştur. Bu tedbirler, nispeten küçük bir grup teşkil eden işadamlarının ihtiyaçlarına cevap vermiş görünüyordu. Bu işadamlarından bazıları kararların alınacağını önceden öğrenerek bundan faydalanmak üzere gerekli tedbirleri almışlardı bile. Paranın değerinin düşürülmesi otomatik olarak ithal mallarının fiyatlarını yükselttiğinden bu çeşit malları alanlar, onları elden çıkarmayıp saklayarak, daha sonra büyük kârlar sağlamışlardır. İthal malları kıtlaşarak, fiyatlar birkaç hafta içinde yüzde 50 nispetinde yükseldi. Altın satışları o kadar arttı ki (ihtiyat altının üçte biri satıldı), satışlar nihayet durdu..... Birkaç ay içinde yeni zenginler türedi, eskiler daha da zenginleşti. Serbest ithalat, döviz kaynaklarının, nüfusun ancak küçük bir kısmının satın alabildiği otomobil ve ev araçları gibi istihsal önemi ikinci derecede olan mallara harcanarak tükenmesine sebep oldu."[41]

1946 yılında altın mevcudu 663 milyon liradır. Döviz borçları 128, döviz alacakları ise 196 milyon liradır. Aradaki lehte fark 68 milyon liradır. Böylece altın ve döviz mevcudu 731 milyon liraya ulaşmaktaydı. 1950 yılında altın mevcudu 419 milyon liraya düşmüştür. Döviz alacakları 181, borçları ise 278 milyon liradır. Aleyhteki fark 97 milyon liradır. Demek ki, altın ve döviz mevcudu, dört yıl içinde 731 milyon liradan 322 milyon liraya düşmüştür. Bu dövizin önemlice bir kısmının tüketim mallarına gittiği düşünülürse, savaş yıllarında biriktirilen altın ve

dövizlerin israf edildiği ileri sürülebilir. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre, elimizde olmayan bazı şartlar da, bu altın ve dövizin, kalkınmaya bir ilk hız verme yolunda kullanılmasını engellemiştir. Kalkınma Planı, 1946-1950 dönemini şöyle değerlendirmektedir: "Savaş sonrasında Türkiye, toprak bütünlüğünü tehdit eden istekler ve baskılarla karşılaştı. Bu durum, savaş devresinde katlanılan ağır savunma yükünün bir süre daha devam etmesine ve barış düzenine dönüşün gecikmesine sebep oldu.

Bu durum ve çok partili demokratik düzene geçiş yolunda temel değişiklikler yapma çabalarına öncelik verilmesi, kalkınma meselelerinin gereken önemle ele alınmalarını geciktirdi. Türk ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan bütün dış borçlarını ödemiş, önemli miktarda altın ve döviz rezervi yapmış olarak çıktı. Bu rezerv, kalkınmaya ilk itmeyi verebilecek bir seviyede idi. Ancak bir yandan dünyanın yatırım malları talebi, bu malları satmak durumunda olan ülkelerin birkaç yıllık imal kapasitelerini dolduracak seviyeye ulaştığı, öbür yandan yabancı ülkeler, yaygın bir para ayarlaması hareketine giriştikleri için elimizdeki dış ödeme araçlarının kalkınma amaçlarıyla hemen kullanılma imkânları ortadan kalkmıştı."[42] Fakat dövizlerin tüketim yolunda harcanmasının önemli bir nedeni, iç ve dış baskılar sonucu, devlet eliyle sanayi teşebbüsleri kurmaktan kaçınılması olsa gerektir. Yerli Mallar Pazarları kaldırılmış, Kibrit ve Çakmak Tekeli lağv edilmiş, özel yatırımların teşvikine ve ithalatta kısmi serbestliğe yönelinmiş ve devlet, hemen hemen hiçbir sınai teşebbüse girmemiştir. Oysa daha, 1944 yılında, Başbakan Saraçoğlu, savaş sonrası için iddialı bir kalkınma planının hazırlanmasını başlatmış bulunuyordu. Bu plan, yalnızca Sümerbank ve Etibank gibi kurumların yapacakları yatırımların listesinden ibaret olmayacaktı. Plan, sanayi, madencilik, ulaştırma, tarım, işçi meseleleri, bölge planlaması gibi çeşitli alanlardaki kalkınma konu ve hedeflerini kapsayacaktı. Ekonomi Bakanlığı Müsteşarının başkanlığındaki bakanlıklararası bir komisyon, gerekli çalışmaları yapacak ve koordinasyonu sağlayacaktı. Plan, Genel Makine Fabrikası, Elektrolitik Bakır Kombinası, Ereğli Demir-Çelik Kombinası gibi ağır sanayi projelerini kapsamakta ve sanayileşmeyi ön plana almaktaydı. Ne var ki, bu plan, hazırlıklar tamamlandığı halde, Amerika'nın yukarıda sözünü ettiğimiz ekonomik görüşlerine uygun düşmüyordu. Nitekim Başbakanlığa sunulan plan, 1947 sonbaharında Hasan Saka'nın iş başına gelmesiyle, Ekonomi Bakanlığı'na iade edilecek ve bir daha ele alınmayacaktır. Planı hazırlayan komisyonun sekreteri ve raportörü olan devletçi Şevket Süreyya Aydemir, bakanlıktaki görevinden uzaklaştırılacaktır. Bunun yerine, Marshall Yardımı'ndan

yararlanmak üzere, Amerikan görüşlerine daha uygun bir plan hazırlanacak ve yardım verecek ülkelere sunulacaktır. Yeni planda, "özel teşebbüsün tam bir güven içinde istediği alanda çalışmakta serbest bırakılacağı", "devlet teşebbüslerinin özel sektöre devredileceği" belirtilecektir. Plan, ulaştırma, tarım ve enerji sektörlerine ağırlık verecek, sanayi dördüncü önem sırasıyla ele alınacaktır. 1948-1952 dönemi için öngörülen yatırım harcamalarının yüzde 20,6'sı doğrudan doğruya, yüzde 59,7'si dolaylı olarak tarımı ilgilendirmektedir. Metalürjinin payı yüzde 3,4 ve çimento sanayinin yüzde 0,6'dır.[43] 3,7 milyar lira tutarında harcamayı öngören plan, yüzde 50'yi aşkın miktarda, 1,8 milyar lira dış krediye ihtiyaç göstermektedir.

Yardım veren ülkeleri ikna etmek için hazırlandığı anlaşılan bu plan da kâğıt üzerinde kalacaktır. Fakat Türkiye, Marshall Yardımları ile beklenenden daha az dış kredi elde etmekle birlikte, planda öngörülen görüşlere uygun bir ekonomi politikası izlemeye yönelecektir. Marshall Yardımı, Avrupa'nın gıda ve hammadde ihtiyacını karşılamak üzere, Türk tarımının geliştirilmesi için kullanılacaktır. 1949 Mayısı'nda Marshall Yardımı'ndan ilk traktörler gelmeye başlayacaktır. US Public Road Administration uzmanlarının yardımlarıyla, 1948'de Karayolları İdaresi kurulacak ve askeri amaçlı İskenderun-Erzurum yolundan işe başlanacaktır. Büyük fedakârlıklarla inşa edilen demiryollarıyla koordinasyon düşünülmeden girişilen kara yol ve taşıma politikası, bir ihtiyacı karşılamakla birlikte, demiryolu idaresinin bir kriz içine düşmesine yol açacaktır.

Yabancı sermayeye karşı tutum değişecektir. 22.5.1947 tarihli kararnameyle, Maliye Bakanlığı, yabancı sermayenin kısmen ya da tamamen dışarıya transferi hususunda yetkili kılınacaktır. 1.3.1950 tarihli ve 5583 sayılı "Hazinece Özel Teşebbüslere Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunulmasına Dair Kanun'da özel teşebbüslerin dışarıdan sağlayacakları uzun vadeli borçlanmalara, 300 milyon lirayı geçmemek şartıyla, Maliye Bakanlığı kefil olacaktır. 1950 yılında devlet fonları ve devletin desteğiyle dışarıdan sağlanan kredilerle, özel sanayiye düşük faizli kredi vermek ve rehberlik etmek üzere, bir özel şirket olarak, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kurulacaktır.

Yabancı sermaye, Türkiye'ye gelmeye başlayacaktır. International General Electric Co.'in inşa ettiği yerli-yabancı bir ortaklık olan elektrik ampulü montaj fabrikası, 1950'de tamamlanacaktır. 1950 seçimleri sırasında da, Lever Brothers, İstanbul'da bir nebati yağ fabrikası (Vita, Sana) kurma hazırlıklarına girişecektir.

Böylece, yerli özel teşebbüs için yeni bir dönem başlamaktadır. 1946'dan sonra Avrupa ve Amerika'dan yeni mümessillikler elde eden

özel teşebbüs, artan devlet sübvansiyonları ve Amerikan yardımlarıyla yabancı firmalarla teknik ve sermayede işbirliği yaparak, ticaretten sanayiye geçmeye yönelecektir. Fakat 1950 yılında özel sektör cılızdır. Özel sektör, sanayiden çok ticaretle ilgilidir. Yerli kapitalistler, henüz Amerika'nın anladığı anlamda bir müteşebbis sınıf olmaktan uzaktır. Amerikalı Robert W. Kerwin, o tarihlerdeki Türk kapitalist sınıfını şöyle değerlendirmektedir: "1950 yılına kadar özel yatırımların çoğu, ticareti endüstriye tercih ediyorlardı. Filhakika, özel endüstri müteşebbisleri, genellikle ticaret muhitinden gelmişlerdi. Bir İslam-Tüccar Sınıfın gelişmesi başlı başına önemli bir vakıadır. Birçok ithalatçılar, yabancı firmaların temsilciliğini yaparak, bilhassa hükümete yaptıkları satışlardan servet kazandılar. Devamlı olarak döviz sıkıntısı çekildiğinden, ithalatçılar, birkaç ayrı memleketten mal getirmek zorunda kalıyorlar, fakat genellikle mallarını piyasaya çok uygun şartlarla sürebiliyorlardı. Hükümetin yaptığı döviz tahsisleri çok mühim olduğu için, siyasi yakınlıklar iş hayatının başarılı olması üzerinde önemli bir rol oynuyordu. İthalatçılara ilaveten, tüccar sınıfı da memleketin sathına yayılan ve mutavassıtları da içine alan geniş yerli toptancı ve perakendeciler şebekesi halinde faaliyet gösteriyordu. Bu durumun neticesi olarak, köylü nüfusun istihlak ettiği maddelerin fiyatı nispeten yüksek oluyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Adanalı ve İzmirli varlıklı ailelerin küçük oğulları İstanbul'da iş yapma eğilimi gösterdiler. İç ulaştırma imkânlarının, bilhassa yolların ıslahı neticesinde köylüler şehirlerdeki pazarlara akın etmeye başlayınca, gerek köylerde, gerekse şehirlerde istihlak maddelerine olan talebin artması, başlıca ticaret merkezlerinde tesirini gösterdi.

Sermaye kıtlığı yüzünden ticari faaliyetler, büyük kârlar sağlıyordu. Süratli cirolar ve yüzde 25 veya daha yüksek kârlar, bilhassa ithalat-ihracat işlerinde mutat hale gelmişti. Dövizin kıt olduğu zamanlarda ithal malları üzerinde yapılan spekülasyon oyunları ve karaborsacılık yoluyla anormal kazançlar sağlandığı sık sık görülüyordu. Enflasyon devrelerinde, daha az ve yavaş kâr getiren endüstri sahasına sermaye yatırmakta tereddüt edilmesinin sebeplerinden biri de bu durum olmuştur. Bununla birlikte, nispeten zengin küçük bir tüccar sınıfı yavaş yavaş endüstri teşebbüslerine ilgi göstermeye başladı. Döviz kıtlığı ve hükümetin fiyat kontrolü, tabii olarak, yerli endüstriye karşı bir eğilim yarattı.

Tüccar olan şahıslar, endüstri alanlarına sermaye koydukları zaman belirli bir ticaret zihniyeti, çok vakit kendini gösterir. Bu zihniyetin en dikkate değer tezahürü, stoklar üzerinde yapılan spekülasyonlardır. Türkiye'de özel endüstri alanında piyasa araştırmaları hiç denecek

kadar azdı. Müteşebbisler ellerine geçirecekleri herhangi bir malın, piyasada er geç yüksek fiyatla satılacağını sanıyorlardı.

Endüstri yatırımları çoğunlukla ferdi teşebbüse veya aile şirketlerine inhisar etmiştir. Bazen ortaklıklara rastlanmakla birlikte, Türk işadamları genellikle birbirlerine pek fazla itimat etmezler. Çok sayıda şahsın hissedar olduğu anonim şirketler, hemen hemen yalnız yabancı sermaye iştiraki bulunan teşebbüslerde bulunmaktadır, bunların ise sayısı nispeten azdır."[44]

Prof. Kemal Karpat ise, 1950'den sonraki kapitalist gelişme hareketinin temel dayanağını teşkil edecek olan toprak ve ticaret burjuvazisi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Toprak sahipleri grubu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren gelişerek, Cumhuriyet devrinde tam olarak meydana geldi. Miras, satın alma (bazı hallerde tefeci, borçlu köylünün rehin ettiği toprakları alarak toprak sahibi oluyordu), grup veya aile içinden evlenerek toprakların birleştirilmesi veya tarafların kendi rızalarıyla mülklerini birleştirmeleri neticesi, toprak, muayyen bazı ellerde toplanıyordu... Bu konuda kesin rakamlar bulunmamakla beraber, bunların aşağı yukarı 50 bin aile oldukları güvenle söylenebilir.

Özellikle üzerinde durulması gereken toprak sahipleri, tütün, zeytin, pamuk, taze meyve gibi sanayide değerlendirilen mahsullerin yetiştiricileri olup, Ege, Adana ve Marmara bölgesindeki küçük şehirlerde oturanlardır. Bunlar kendi mahsullerini kendileri işleyerek, hükümete veya doğrudan doğruya müstehlike satarlar veya kendi ticarethaneleri vasıtasıyla dışarıya ihraç ederler. Bu ticarethaneler aynı zamanda çeşitli mahsul yetiştiren küçük müstahsilin mallarının satışına da aracılık ederler.* Böylece bunlar, hem köy, hem de şehir halkıyla iş gören yarı-şehirli bir sınıftır ve 1946'dan sonraki siyasi mücadelede görüldüğü üzere, her iki yerde de geniş çapta nüfuz sahibi olmuşlardır.

Sanayicilerle ticaret erbabının sayısı –İkincilerin arasına küçük esnafı da katmak şartıyla– Cumhuriyet devrinde epey artı. Bunların işlettikleri sermaye, birkaç bin lira ile birkaç milyon arasında değişir...

Orta sınıfın bu iki grubu (toprak ağaları ile sanayiciler) genellikle muhafazakârdır. Birçoğunda toplumsal sorumluluk hissi yoktur ve az çok Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idareci sınıfın zihniyetine sahiptirler, lükse düşkünlük, taklitçilik, zevk için müsrifçe istihlak ve kolayca zenginleşme yollarına başvurmak. Bu grupların savundukları ve uyguladıkları ahlak kaideleri arasında büyük farklar vardır. Batılı tesirler, Türk

* Bu toprak sahiplerinin tipik örneklerini, Türkiye'nin zeytin, yağ ve sabun imal merkezi olan Ayvalık'ta bulmak mümkündür. 15 bin nüfuslu olan bu kasaba, Türkiye'nin en büyük milyoner yüzdesine, 50'nin üstünde milyonere sahiptir (K. Karpat).

toplumuna kısmen bu gruplar yoluyla girmiştir. Bunlar Batı'nın maddeciliğini sözle tenkit etmekle beraber, Batı maddiyatının zevklerine kendilerini kolayca kaptırmışlardır.

Genellikle denilebilir ki, ziraat bölgelerinde orta sınıf, dinin serbest bırakılmasına taraftardır, şehirli üst sınıf ise –kısmen kozmopolit olması sebebiyle– laikliği tutar. Toplumsal siyaset konusunda her ikisi de aynı derecede muhafazakârdır."

"Özel teşebbüs eline ne zaman fırsat geçmişse, tek saikinin, işçilerin ve genel olarak halkın menfaatini zerre kadar göz önünde tutmaksızın, Avrupa'da sınai ihtilalin ilk günlerini hatırlatan metotlarla, kâr sağlamak amacında olduğunu göstermiştir."

"Bu müteşebbis sınıfı, dış memleketlerden yardım almak hususunda büyük bir istek göstermesine karşılık, işletmecilikte ve özellikle işveren-işçi münasebetleriyle ilgili eski görüşlerini, bu alanlardaki yeni gelişmelere uygun olarak değiştirmesi gerekince, 'bu gibi metotların Türkiye'de sökmeyeceği' şeklinde dogmatik bir gerekçeyle, yeniliklere karşı direnmektedir. İşveren işçi münasebetleri ve genellikle iş konularında daha yeni görüşlere sahip olan ve bu görüşleri alenen savunmaktan çekinmeyen Amerikalı işadamlarına bu çevreler, ücretlerin artırılmasını veya sendika haklarının tanınmasını isteyen işçi liderlerine baktıkları gibi şüpheyle bakmaktadırlar."[45]

İşte 1946-1950 yıllarında ortam hazırlandıktan sonra, Menderes döneminde Türkiye, böyle sınıflarla kapitalist yoldan hızla kalkınma çabasına girmiştir.

DOLAR DİPLOMASİSİ

1950 Seçimleri sonucu, DP'nin halk kitleleriyle aydınların coşkunluğu içinde iktidara gelmesi, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının tam zaferini teşkil etmektedir. Yeni iktidar askeri, iktisadi ve siyasi alanda Amerikan isteklerini itirazsız yerine getirecektir. Bunun karşılığında beklediği dolar ve daha fazla dolardır. Umulan ölçüde dolar gelmeyince, bir süre sonra işler sarpa saracak ve enflasyon çıkmazına düşülecektir.

Bir mübalağaya kapılmaksızın "her şey dolar için" diye özetleyebileceğimiz bu "komprador" diplomasi, Kore'ye Türk askerlerinin gönderilmesiyle başlamıştır. Sonra NATO'ya girilmiş ve "Cesur bir kararla Kore'ye asker gönderdik ve NATO'ya kabul edildik" diye övünülmüştür. Menderes iktidarı, NATO'ya girebilmek için, iki büyük taviz vermiştir: Biri İngiltere'ye, öteki Amerika'ya karşı.

İngiltere, Ortadoğu'daki petrol çıkarlarını korumak için, Türkiye'den

yararlanmayı planlamıştır. Bağdat Paktı, NATO'ya girişin İngiltere'ye ödenen bedeli olarak dünyaya gelmiştir. Haluk Ülman'ın sözleriyle, "Bağdat Paktı'nın kuruluşu dikkatle incelenecek olursa, bu örgütün bir zamanlar ısrarla söylendiği gibi, Ortadoğu'daki komünist tehlikesini önlemek amacıyla değil, fakat her şeyden çok bu bölgedeki Batı çıkarlarını ve taçlı başları korumak amacıyla kurulduğu hemen göze çarpacaktır. Gerçekten İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hem karşılaştığı ekonomik güçlükler, hem de sömürge yönetimi altındaki ülkelerde başlayan bağımsızlık akımları yüzünden Ortadoğu'daki, özellikle Irak ve Mısır'daki üslerini korumakta güçlük çekeceğini anlayan İngiltere, bu bölgedeki ekonomik ve stratejik çıkarlarını koruyabilmek için, daha 1946 yılı sonlarından başlayarak bazı dolaylı yollar aramaya koyulmuş, bu arada en uygun yol olarak da, bölgede kendisine 1939 yılında savunma bağlarıyla bağlanan Türkiye'nin önderliğinde ve içine Irak ile Mısır'ı da alan bir savunma örgütü kurmayı öngörmüştür. O sırada her şeyden çok Bağdat monarşisinin geleceğini korumak endişesinde olan Irak Hükümeti bu görüşe daha başında yatmış, fakat Türkiye gözleri Güney'den çok Kuzey'e çevrili olduğu için, NATO'ya girinceye kadar, Ortadoğu sorunlarına ilgili görünmemiştir. Türkiye'nin bu ilgisizliği karşısında İngiltere de Türkiye'nin NATO'ya girmesine karşı çıkmıştır. Ancak özellikle Kore Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, Amerikalı strateji uzmanları Batı Avrupa'ya da bir Sovyet saldırısı olduğu takdirde, Doğu Akdeniz'i, bu arada Türkiye'yi bir karşı saldırı alanı gibi kullanmak gereğini duymuşlar, bunun için de Türk topraklarında askeri üsler kurulmasını kaçınılmaz bulmaya başlamışlardır. Birleşik Amerika'nın bu yüzden yaptığı baskılar üzerinedir ki, İngiltere sonunda Türkiye'nin NATO'ya alınmasına razı olmak zorunda kalmış, fakat bu kararını açıklamadan önce, NATO'ya girişin bedeli olarak, DP iktidarından Ortadoğu ile ilgilenmek sözünü kopartmıştır."[46] Menderes iktidarı Ortadoğu'da, İngiltere'nin uygun gördüğü görevini, Suriye ve Irak'ın çürümüş iç rejimlerini silah zoruyla yaşatmaya ve Lübnan'a asker göndermeye kalkışacak kadar büyük bir vecd içinde yerine getirmiştir. 1958 yılında Irak'ta Nuri Sait düşürülünce, Menderes iktidarını, silahlı müdahale kararından ancak Amerikan yetkilileri caydırabilmiştir. Irak ihtilalinden bir gün sonra, İncirlik Hava Üssü, Lübnan'da mevcut hükümeti korumak için girişilen Amerikan müdahalesinde kullanılmıştır. Böylece, 1957 yılı başında ilan edilen Eisenhower Doktrini'nin ne anlama geldiği anlaşılmıştır. Musaddık taraflısı milliyetçi bir ihtilal ile tahtını kaybetmekten endişe eden İran Şahı, Irak'ta biraz geç kalındığı için ABD müdahale edemeyince, daha sağlam garantiler istemiştir. Bunun üzerine, mevcut

hükümetleri, Sovyetler Birliği'nin değil de "milletlerarası komünizm"in –dolaylısı da dahil– her türlü saldırısından koruyan ünlü "ikili anlaşma" doğmuştur. Türkiye'nin de ABD ile imzaladığı bu Mart 1959 anlaşmasına göre, ABD, herhalde içeriden geleni de kapsayan bir "saldırı" karşısında, hükümetin isteği üzerine, –silah kullanmak da dahil– müdahalede bulunma ödevini yüklenmiştir. Muhtemelen bu tip anlaşmalara yol açan tutumdur ki, 24 Şubat 1960 günü İsmet Paşa'yı Meclis'te şu uyarmayı yapmaya zorlamıştır: "Benim kanaatimce, Amerika münasebetlerinin sağlam tutulmasına zarar verecek tek unsur, bu münasebetlerin milletten millete olduğu hakikatini zedelemektir. Hususiyle içinde bulunduğumuz demokratik devrin içinde bulunduğu hastalıklar devresinde, böyle bir cereyana kolaylıkla heves edecekler bulunabilir. Bunların arasında memleketimizde çalışanlar görülebileceği gibi, Amerika resmi memurları içinde de ihtiyatsızlar görünebilir."

Ortadoğu'da Anglosakson çıkarlarının savunuculuğuna çıkan ve ancak Ortaçağ'dan kalma tahtları sallanan şark sultanlarının tenezzül edeceği biçimde ABD ile garanti anlaşmaları imzalayan Menderes Hükümeti, Washington'un askeri plandaki her isteğini yerine getirmiştir. ABD, her şeyden önce, Türk topraklarında rahatça kullanabileceği üslerle ilgilidir. Amerikan generalleri, haklı olarak, ileride bir çatışma olacaksa bunun başkalarının topraklarında geçmesini istemektedirler. General Bradley, bunu Kongre'de açıkça söylemiştir: "Denizaşırı ülkelerde üsler kurmamız gereklidir. Düşmanı kendi özgüvenlik sınırlarımızın ötesinde karşılamak ve ilk darbeyi, elde edilecek üsler yardımıyla vurmak zorunluğunu, bütün Amerikalıların anlaması lazımdır. Silahlı kuvvetlerimizin ve Amerikan topraklarının yeni bir harpten en az kayıplarla çıkması, kanaatime göre, başka türlü olamaz. Düşmanı can evinden vuracak bu üsler, düşman topraklarına en yakın bölgelerde kurulmalıdır." General George C. Reinhardt, Bradley'in sözlerini tamamlamaktadır: "Vurucu güçlerin yoğun şekilde yığınak yapmaları gereken en elverişli bölge, Yakındoğu'dur. Yakındoğu, Sovyetler Birliği için en hassas ve alerjik bölgedir. Burada bulundurulacak kara, hava ve deniz kuvvetlerinin kısa bir süre sonra, Rusya'nın içerilerine, stratejik yerlerine ulaşması ve buralarını tahrip etmesi mümkündür... Yakın ve Ortadoğu'nun böyle bir harp operasyonu için ifade ettiği elverişli stratejik durumdan yararlanmak amacıyla, Amerikan Hükümeti, bu bölgelerdeki devletlerden, özellikle Türkiye ve İran hükümetlerinden askeri üsler sağlama yollarını aramalıdır."[47]

ABD, Türkiye'de bu üsleri sağlama yollarını aramış ve kolaylıkla başarıya ulaşmıştır. Bilinmeyen sayıda Amerikan askeri Türkiye'ye yerleşmiş, Kara ve Hava Kuvvetlerimizin hemen hemen tamamı NATO

emrine verilmiştir. Sovyetlerin uzun menzilli füzelerde sağladığı üstünlüğü dengelemek için, ABD 1957'de, Avrupa'ya nükleer silahlar sokma teklifinde bulunmuş, fakat Amiral Sezai Orkunt'un deyimiyle, "Avrupa devletleri, re'sen kullanma yetkileri olmayan, bulunduğu yeri de mukabil nükleer silahların hedefi haline getiren, kullanma zaman ve yeri kendi kanunlarıyla ABD Cumhurbaşkanına verilen bu silahlara karşı arzulu görünmemişlerdir."[48] Türkiye ise, bu tehlikeli silahları, 1959 yılında, "düşünen askerlerin arzusu hilafına" tereddütsüz kabul etmiştir. Sonradan gelenler de bu anlaşmaya uymuş ve İzmir'de –1962 Küba Buhranı sonucunda kaldırılan– "Jüpiter Füze Üssü" kurulmuştur.*

Türk toprakları ayrıca Amerikan istihbarat faaliyeti için kullanılmıştır. 28 Aralık 1964 tarihli *Life* dergisine göre, ünlü U-2 uçaklarının hikâyesi şöyledir: İlk U-2 birliği 1956 Mayısı'nda İngiltere'deki bir Amerikan üssüne gönderilmiştir. Bu gizli ziyaretçileri başlangıçta iyi karşılayan İngiltere, Rusların U-2'lerin nerede üslendiklerini kolayca öğrenebileceklerini düşünerek, uçakları istememiştir. İngiltere'nin isteksizliği üzerine, U-2'ler Almanya'da Wiesbaden'e, oradan da 1956 yılı sonuna doğru İncirlik'e nakledilmişlerdir. *Life*'a göre İncirlik'e göçün nedeni şudur: "Orada hava daha iyi idi ve civardaki meraklı kişileri uzaklaştırmak daha kolaydı." Türkiye'den uçuşlar, 1 Mayıs 1960 tarihinde Powers'in düşürülmesiyle son bulmuştur. Sovyetler bu olay dolayısıyla, Amerika'nın suç ortağı olarak Türkiye'ye ağır hücumlarda bulunmuşlar ve Sovyet Silahlı Kuvvetleri'ne, Amerikan casus uçaklarının havalandıkları üslere derhal füze fırlatmaları emri verildiğini açıklamışlardır. U-2 uçaklarının Türkiye için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini, bu durum açıkça göstermektedir.

Bugün Türkiye'deki nükleer silahların bir tehlike teşkil etmediğini ileri sürenler vardır. Bunlara, Küba'ya Sovyet füzeleri yerleştirilince, Amerika'nın dünya savaşını göze alan sert tepkisini ve şu sözlerini hatırlatmak yeterlidir: "Atom silahları, o derece yıkıcı, füzeler o derece tehdit edicidir ki, bunların kullanılması ihtimali ya da bir ülkenin hudutlarına yakın bir yere getirilmeleri, barışı, kesinlikle ağır bir şekilde tehdit

* Füze üsleri yüzünden, Küba ablukası sırasında Türkiye'nin nasıl büyük bir tehlike geçirdiği, Robert Kennedy'nin hatıralarından öğrenilmiştir. Amerikan yetkilileri o günlerde Sovyetler'in Türkiye'ye karşı bir misillemeye girişmesini beklemişlerdir. Robert Kennedy'nin sözleri şöyledir: "Başkan (John Kennedy), Amerika'nın ve insanlığın Türkiye'de antikalaşmış ve faydasız füze üsleri yüzünden felaket dolu bir savaşa sürüklenmesini istemiyordu. Türkiye'deki füzeler yüzünden pazarlıktaki durumumuz zayıflamış ve başımıza yeni bir dert açılmıştı. Denizden abluka beklediğimiz sonucu vermez ve Küba'daki füzeleri havadan tahrip edip adayı işgale başlarsak, Sovyetler de Türkiye'ye karşı bir misilleme hareketine girişebilirlerdi" (*Cumhuriyet*, 6 Kasım 1968).

etmek anlamına gelir." ABD için doğru olan, şüphesiz, Sovyetler Birliği için de doğrudur. Nitekim bu kışkırtıcı politika yüzünden, Türkiye, Sovyetler'in devamlı protestolarıyla karşılaşmıştır. Ortadoğu'da macera hevesleri üzerine, Sovyet askeri birlikleri Kafkasya'ya yığılmış ve Suriye'ye bir müdahale halinde Sovyetler'in seyirci kalmayacağı bildirilmiştir. Türk komutanların uyarmalarına rağmen, Menderes hükümetleri, bile bile ateşle oynamışlardır. Bunun hayret verici bir hikâyesini Amiral Afif Büyüktuğrul açıklamıştır: "Roma'da görevli olarak bulunurken tuhaf olduğu kadar, aynı derecede üzücü bir olay cereyan etmişti: Yanında Zorlu'nun da bulunduğu Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, İzmir'de NATO karargâhı açtığı için, Napoli'ye gidip Amiral Carney'e teşekkür etmek üzere Roma'ya gelmişti. Aynı gün Roma'da birinci heyetten habersiz, ikinci bir heyet vardı: Orgeneral Zekâi Okan başkanlığındaki heyet... Onlar da Napoli'ye gidecek ve İzmir'de açılan karargâhın lüzumsuzluğunu beyan edeceklerdi. Her iki heyeti de Napoli'ye uğurladık, sonrasını bilmiyorum...

Bu münasebetle, NATO ve Amerikan yardımları konusunda hem askerlerin, hem de Fatin Rüştü Zorlu'nun ana fikirlerini öğrenmeye fırsat buldum. Askerler (Orgeneral Zekâi Okan, Orgeneral Nurettin Baransel, Orgeneral Şahap Gürler) yardımı, modern silah ve araçlar çerçevesinde kabul edebiliyor, Türkiye'yi Amerika'nın eskimiş silah deposu haline getirmek istemiyorlardı. Emri komuta konusunda da, ananelerine büyük bağlılık gösteriyor, Anadolu'daki komutayı başka bir devlete mensup generale vermek niyetinde bulunmuyorlardı.

Zorlu, bu kanıda değildi. Ne verilirse alınmalı, bütün birlikler NATO Komutanlığı emrine verilmeli, böylelikle elde edilecek prestij sayesinde memleket savunması kuvvetlendirilmeliydi. Sert ifade kullanmıyordu ama, bütün fikirlerinden askerleri yetersiz saydığı da belli idi. Nitekim bu hususta Başbakanını ve Cumhurbaşkanını da ikna etmiş olacaktı ki, Genelkurmay Başkanlık makamı aylarca boş kalmış, her fırsatta Genelkurmay Başkanı değiştirilmişti.

İtalyan kitapları, Mussolini'nin Genelkurmay Başkanını 'Siz sadece askersiniz. Politikaya karışmayın' diye azarladığını yazmaktadırlar. Adnan Menderes bu kadar sert olmamıştı ama, Zekâi Okan'a 'Savunma hazırlığı sorumluluğunu tek başınıza alabilecek misiniz, sadece Türk silahlarıyla savunma yapabilecek misiniz' diye sorarak, *'Amerika ne verirse alacak, ne yaparsa kabul edeceğiz'* dediğini, rahmetli orgeneralin kendisinden duymuştum.

Demek ki, ikili anlaşmalar yapılırken, askerlerden hiçbir fikir yardımı beklenmemiş, askeri sorunların da kendileri tarafından

çarelendirilebileceği kanısı hâkim olmuştu. Yoksa, özellikle Kore Savaşları'ndan sonra olmak üzere, askerlerimizin NATO içindeki prestijleri o kadar yüksekti ki, hareketlerinde serbest bırakılacak olan askerler, hiçbir zaman devlet başına bir 'ikili anlaşma' derdi açmazlardı."[49]

"Amerika ne verirse alacak, ne yaparsa kabul edeceğiz" görüşüyle 1950'den sonra girişilen politika, 1950'den önceki Amerikan yakınlaşmasından farklıdır. O tarihlerde, Stalin'in tehditlerine karşı bir dayanak arama, Amerikan yardımından yararlanma ve Ordu'yu modern silahlara ve eğitime kavuşturma söz konusuydu. Bu yakınlaşma, kaçınılmaz biçimde sonraki gelişmeleri hazırlar mıydı? Bilemeyiz. Fakat 1950'den önceki Türk politikasının, Batı ittifakını araştırmakla birlikte, Sovyetler'e karşı tahrikçi tutumdan kaçınmak olduğu muhakkaktır. Bu sebeple, üsler, nükleer silahlar ve Ortadoğu'da tehlikeli müdahale hevesleri konularında, eski iktidarın az çok başarılı bir direnme gösterebileceği düşünülebilir. Nitekim Menderes döneminde İnönü, DP iktidarının Sovyetler'e karşı tutumunun kışkırtıcı olmasını devamlı eleştirmiştir. İnönü, bu noktadaki titizliğini 24 Şubat 1960'ta Meclis'te şöyle anlatmıştır: "Amerika ile son zamanda yapılan bütün mukavelelerde, milletlerarası bir şüpheye mahal vermeme kaygısı, bizim dikkatle göz önünde tuttuğumuz bir konudur. Amerikan dostlarımız, bizim bu hassasiyetimizi daha 1947'den beri bilirler."

Menderes iktidarı ise, memleketi ateşe atmak pahasına, "Amerika ne yaparsa kabul edeceğiz" tezini benimsemiş ve uygulamıştır. ABD ve müttefiklerini hoşnut etmek için, ilk kurtuluş savaşını veren Türkiye, Üçüncü Dünya'daki milliyetçi hareketlere karşı çıkmıştır.

1955 yılında Cezayir meselesinin Birleşmiş Milletler'e getirilmesinde Yunanistan dahi Müslüman Arap devletlerini desteklerken, Türkiye aleyhte oy kullanmıştır. Bandung Konferansı'na Türkiye, emperyalizmin savunmasını yapmak üzere ABD'nin ısrarıyla gitmiştir. Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, 1956 yılı Dışişleri Bütçesi görüşülürken, Bandung'taki marifetini açık açık söylemiştir: "Bize düşen vazife vazıhtır. Biz kendi politikamızı, kendi görüşümüzü önce kendimiz savunacağız ve dostlarımızla birlikte savunacağız. Biz oraya (Bandung'a) son dakikada gittik. Bu iştiraki müttefiklerimiz çok arzu ettiler, aman gidin dediler, siz gitmediğiniz takdirde fena olacak dediler..." Zorlu, İngiliz ve Fransızların 1955 yılında Mısır'a saldırısını dahi, "hiç olmazsa Mısır ile İsrail arasındaki savaşları durdurmak" bakımından faydalı olmuştur, diye savunmuştur. Millileştirilen Süveyş Kanalı'nın Mısır egemenliğinde kalmasına karşı çıkmıştır. Tek cümleyle, DP tam bir uyduluk politikası izlemiştir.

Menderes Hükümeti'ni bu tehlikeli davranışlara iten nedir? Dolar ve daha fazla dolar. 1950 yılından başlayarak DP iktidarı, içeride kredi musluklarını ölçüsüzce açarken, dışarıda da "Borçlan, borçlanabildiğin kadar borçlan" politikasına yönelmiştir. Bu, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının sarhoşluğuna çabuk kapıldıkları bir politika olmuştur. İnanılmıştır ki, askeri alanda bir dediği iki edilmeyen ABD, sadık müttefikini yalnız bırakmayacak, ona ihtiyacı kadar dolar verecektir. Nitekim döviz sıkıntısı başlayınca, 1954 Ocak ayında Celal Bayar büyük umutlarla Amerika'ya gitmiştir. California'da petrol kumpanyaları temsilcileriyle yediği yemekte, "Petrol Kanunu'nun istedikleri biçimde, memlekete dönmeden önce Meclis'ten çıkacağı" müjdesini vermiştir. Bayar'ın misyonu, Amerikan Hükümeti'ni 300 milyon dolar yardım vermeye razı etmekti. Yolculuğa başlarken, Başbakan Menderes, Cumhurbaşkanına gönderdiği mesajında, 300 milyonluk yardım isteme yolculuğunu "tarihi seyahat" diye niteliyor ve "memleket için büyük kıymeti haiz olacak başarılar temin buyurmasını" diliyordu. Bayar ise, Menderes'e "Üzerime aldığım milli vazifenin hazzı içinde ve büyük kalp huzuru ile yolculuğa başlıyorum" cevabını veriyordu. Ne var ki, bu "milli ve tarihi vazife" başarısızlıkla sona ermiştir. Amerika, İncirlik Üssü'nü veren, Diyarbakır'da Sovyetler Birliği'nden hayati istihbarat yapmak için radar üssünün kurulmasına müsaade eden ve Ortadoğu'da Anglosakson petrol çıkarlarını savunma için aşırı bir çaba gösteren Menderes iktidarını sıkıntılarıyla baş başa bırakmış, olağanüstü bir yardımı reddederek, ancak ölmeyecek kadar yardımla yetinmiştir. Menderes ekibinin "Amerika bize muhtaç. Biz onlara her istediklerini veriyoruz. Onlar da bizim istediğimizi vermeye mecbur" görüşü yanlış çıkmıştır. Oysa Amerika'nın tutumu, klasik emperyalist davranışa uygundur: Borçlandırma yoluyla siyasi, iktisadi, askeri çıkar sağlamada kural, borçlu ülkeyi daima yardıma muhtaç durumda tutmak ve en sıkıntılı durumlarda azar azar borç vererek yeni yeni tavizler elde etmektir. Nitekim ABD, bu politika sayesinde en az külfetle Türkiye'den istediklerini fazlasıyla sağlayabilmiştir. Ancak, Türk topraklarında füze üslerinin kurulması, Sovyetler'in "Sputnik"i uzaya fırlatışı üzerine birdenbire büyük önem kazanınca ve Ortadoğu'da milliyetçi hareketlerle tahtlar devrilmeye başlayınca, ABD, iflasını ilan etmiş olan Menderes Hükümeti'ni, bütün ekonomi politikasını kontrol altına almak şartıyla, bir miktar olağanüstü yardım vererek ve borçları takside bağlayarak kurtarma yoluna gitmiştir. Ama politika yine "dolar, daha fazla dolar" olmuştur. Cumhuriyetçi lider Dewey, Washington'da baskı yapıp yardım koparma için yüksek bir ücretle Türk Hükümeti tarafından kiralanmıştır. 1959 yılında ABD'ye giden Menderes, Amerikalı

işadamlarını ilgilendirmek, kudretli Rumlara ve din adamı Yakovas'a dayanmak suretiyle yardım koparma çareleri aramıştır. Ama bu çabalar da pek başarılı olmamıştır. Nihayet Menderes, Soğuk Savaş'ın şiddetli günlerinde Amerika'nın vermediğini, Sovyetler'den alma, hiç değilse bunu bir koz olarak kullanma hevesine kapılmış ve Moskova'ya gideceğini açıklamıştır. Bu, Menderes'in sonu olmuştur. Fakat biz, hikâyenin başına dönelim.

IV

TARIMDA KAPİTALİST GELİŞMELER

TOPRAK YOĞUNLAŞMASI

Marshall Yardımı ile Türkiye'den beklenen, tarıma önem vermesi ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu haline gelmesiydi. Bu görüş, DP iktidarı tarafından paylaşılmıştır. Devletçilik yıllarında, ilk Kalkınma Planı dolayısıyla, büyük sanayici memleketlerin Türkiye'nin sanayileşmesini önlemeye çalışacaklarını, onun bir hammadde satıcısı olarak kalmasını arzulayacaklarını ileri süren ve sanayileşmeye öncelik verilmesi tezini savunan Celal Bayar, 1950'de "Meclis Açış Nutku"nda "öncelik tarıma" demektedir: "Elimizdeki kudret ve imkânları birinci derecede bütün şubeleriyle ziraate, ziraatin yardımcısı olan işlere ve zirai sanayinin inkişafına tahsis etmeliyiz." Büyük bir çiftçi olan Başbakan Adnan Menderes, eskiden beri tarımın, tarım dışı sektör tarafından sömürüldüğünü söylemekte ve tarıma öncelik tanınmasını istemektedir.

DP iktidarı, 1950'den sonra bu politikayı uygulayacak ve muhalefetin sanayinin ihmal edildiği yolundaki iddialarını Başbakan Menderes şöyle cevaplandıracaktır: "İktidarımızın yalnız ziraati ele aldığı ve memleket iktisadiyatının yalnız bu kısmına ehemmiyet verdiği söyleniyor... Memleketimizde ziraat en bakir mevzuu teşkil ediyordu. Süratle istihsali artırmak kabiliyeti en kolay olan saha idi. Nihayet ziraat, nüfusumuzun yüzde 80'inin ve en mahrum bir kısmının maişet vasıtası idi. Bizim memleketimizde içtimai adalet, başka memleketlerdeki gibi amele davası olmaktan çok, daha fazla çiftçi ve köy davasıdır. Halkımızın bu yüzde 80'i, milli gelirden ancak yüzde 35-40'ı almakta, geri kalan yüzde 20 nüfus ise milli gelirin yüzde 60 ve daha fazlasını elde etmekte idi. Ziraat ve köy sahası, cemiyet içinde en mahrum saha idi. İlk sermaye teraküm-lerini, süratle ziraat sahası vücuda getirecekti. Nitekim de öyle oldu..."[50]

DP iktidarının "sosyal adalet" ve "ilk sermaye birikimleri"ni gerçekleştirmek için tarım alanında uyguladığı politika, traktör sayısının hızla artırılması, Ziraat Bankası kredilerinin genişletilmesi ve ürün fiyatlarının yükseltilmesi biçiminde olmuştur. Marshall Yardımı'ndan sağlanan traktörler krediyle çiftçilere dağıtılmıştır. Böylece, 1936 yılında 961, 1948

yılında 1750 olan traktör sayısı, 1952 yılında 31.415'e yükselmiş ve 1955 yılında 40 bini aşmıştır. 1936'da 104, 1948'de 994 olan biçer-döğer sayısı, 1956 yılında 6 bini geçmiştir. Ziraat Bankası kredilerinde büyük artışlar görülmüştür. 1940'ta zirai kredi toplamı ancak 50 milyon, 1948'de 235 milyon iken, 1953'te 1 milyar 212 milyon liraya ulaşmış ve 1957'de 2 milyar lirayı aşmıştır. Ayrıca, krediler ucuzlatılmıştır. Ürün fiyatları yükseltilmiştir. 1946-1950 döneminde buğday fiyatları yüzde 10 oranında düşürülürken, 1951-1955 döneminde buğday fiyatları yüzde 16 oranında artırılmıştır. Bu dönemde pancarda yükseliş yüzde 23, pamukta yüzde 47'dir.[51] Bundan başka karayolları şebekesinin ve kamyonla nakliyatın gelişmesi, belli başlı ürünlerin devletçe yüksek fiyatla satın alınması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin depolama kapasitesinin genişlemesi, tarımda üretim artışını kolaylaştırmıştır.

1950-1953 döneminde, bu politikanın sonucu olarak, tarım ürünlerinde çok büyük bir artış görülmüştür. Artışta iyi hava şartları kadar, ekilen arazi alanının hızla genişlemesi başrol oynamıştır. 1928 yılında 6,6 milyon, 1950'de 14,5 milyon hektar olan ekili arazi alanı, 1954'te 19,6; 1956'da 22,4 ve 1960'ta 23,2 milyona ulaşmıştır. Pamuk ve pancar gibi sınai bitkilerin ekim alanı ve verimleri yükselmiştir. Traktör sayısındaki büyük artış, ekili alanda bu genişlemeyi gerçekleştirmiştir. Buna karşılık meralar azalmıştır. 1928'de 46 milyon, 1950'de 37,8 milyon olan mera alanı, hızla azalarak 1960'ta 28,6 milyon hektara düşmüştür.

Tarımdaki bu hızlı gelişmelerden kimler yararlanmıştır? Tarım için sosyal adalet isteyen Menderes'in politikası, tarım sektörü içinde adaletsizlikleri artırmıştır. "Tarıma öncelik" tavsiyesinde bulunan Dünya Bankası Misyonu üyelerinden William H. Nicholls, daha 1955 yılında bu gelişmeyi şöyle değerlendirmiştir: "1953'te Türkiye'nin tarımı makineleştirme programından doğrudan doğruya sadece 25.000-27.500 kadar çiftçi ailesi faydalanmıştır ki, bu, yüzde l'den biraz daha yüksek bir nispeti ifade eder. Sözü geçen ailelerin yıllık ortalama geliri muhtemelen 15.000 dolardan fazla olup, 1952 sonunda bütün çiftçilere dağıtılan resmi kredilerin en az yüzde 25'ini bu aileler almıştır... Gene de, traktörün gelişinden büyük bir kısmı karasaban kullanan, sayıları 2,5 milyonu bulan küçük çiftçiler doğrudan doğruya yararlanamamıştır... Türkiye –önce endüstride, sonra tarımda– 'vitrin' gösteriş tipi diyebileceğim bir ekonomik kalkınma politikası takip etmiş, yani geniş halk kütleleri aleyhine, ufak bir müstahsil grubu son derece korumuş, yardım vermiş, şu veya bu şekilde imtiyazlandırmış ve bu suretle bunları vatandaşlardan pek azının katıldığı bir ilerlemenin sembolü haline getirmiştir. Oysa ki bir yoksulluk denizi içinde birkaç imtiyaz adası, ekonomik kalkınmanın varlığını pek gösteremez."[52]

Gerçekten, devletçe sağlanan geniş olanaklar sayesinde, bir kısım varlıklı çiftçiler ektikleri arazi alanını genişletmişler ve kapitalist işletmeciliğe yönelmişlerdir. Ekim arazisinin büyümesi şu yollardan sağlanmıştır:

- Ortakçı ve kiracının tasfiyesiyle,
- Boş mülk arazisinin ekilmesiyle,
- Kirayla dıştan arazi tutulmakla,
- Toprak satın almakla,
- Devlet merasına tecavüz etmekle.

Bir SBF anketi, daha 1952 yılında, geniş ölçüde traktör ithaliyle birlikte, işletmelerin hızla büyüdüğünü göstermiştir. Ortalama işletme büyüklüğü, 1948 yılında 847 dönüm iken, yüzde 31 oranında artarak 1952 yılında 1113 dönüme çıkmıştır.[53] Bu işletme büyüklüklerinde, kira ile tutulan arazi miktarı da dahil bulunmaktadır. Bu sebeple mülkiyetteki arazide genişleme, biraz daha azdır. 1948'de 833 dönüm olan mülk arazisinin ortalama genişliği, 1952'de 880 dönüme yükselmiştir. Ankete göre, mülkiyetteki bu genişleme, yüzde 64 oranında daha önce tamamen işlenmekte olan, yüzde 13 oranında kısmen işlenmekte olan ve yüzde 23 oranında hiç işlenmeyen arazinin satın alınmasıyla gerçekleşmiştir. Anketin vardığı sonuç şudur: "Tamamen ve kısmen işlenmekte olan arazinin makine sahibinin mülkiyetine geçmesi, küçük işletmelerin büyük işletmelere yer terk etmesi demektir." Mülkiyetteki genişleme, yüzde 77 oranında, sahibi, kiracı ve ortakçı marifetiyle işlenen arazi aleyhine vuku bulmuştur.[54]

1963 yılında yayınlanan başka bir SBF araştırması, mera arazisinin orta ve büyük mülk sahipleri tarafından ele geçirildiğini ileri sürmektedir: "Şüphesiz mera arazisinin tahribinde birinci derecede rol oynayan orta ve büyük mülk sahipleridir. Bunlar modern ziraat vasıtalarıyla daha evvel ekmek iktidarında olmadıkları ve mera halinde kalan özel mülklerini tarla ziraatine kalabilmişlerdir. Ancak orta ve büyük mülkler, bununla yetinmeyerek devlete ait meraları da tahripten kaçınmamışlardır. Tatbikatta, orta ve büyük mülkler tarafından zapt edilmiş devlet arazisine ait misaller çok zengindir. Esasen Türk ziraatinin bünyesi icabı olarak kuvvet dengesi, orta ve büyük mülkler lehinedir. Onun için topraksız köylünün normal şartlarda devlet merasından arazi açma hadisesi istisna teşkil eder."[55]

Bu dönemde devlet de kendi meralarının bir kısmını göçmenlere ve muhtaç çiftçiye dağıtmıştır. Bu dağıtılan toprakların miktarı, 18 milyon dönümü bulmaktadır. Oysa 1948-1959 yılları arasında tahrip edilen mera arazisinin miktarı 93 milyon dönümdür. Demek ki, mera tahribinden yüzde 81 ölçüsünde büyük ve orta çiftçiler yararlanmışlardır.

Araştırmaya göre, kudretli çiftçiler mera tahribine yönelirken, ufak çiftçiler orman tahribine girişmişlerdir: "Türkiye'de ziraatin ani makineleşmesi, bir kısım işsiz kalan köylülerin maişetlerini ormanda aramalarına sebep olmuştur. Makineleşme hareketi, orman içinde ve kenarında kıraç topraklar üzerinde yaşayan fakir köylü nüfusunu artırmıştır. Köylü ilkel vasıtaları ve hayvanlarıyla ormana sığınmakta, ovadan atılan geri işletme sistemini de beraberce götürmüş olmaktadır. Orta ve büyük mülklerin rekabeti dolayısıyla, oradaki devlet arazisi üzerinde yapamadığı tahribatı, kontrol eksikliğinden istifade ederek ve ihtiyacının gerektirdiği şekilde ormanları eşit bir rekabet dahilinde tahrip etmek ve geçimini devam ettirmek cihetine gitmiştir."

"Bu zaman zarfında köylü, devletin muhalefetine rağmen, kendi teşebbüsü ile ormanlardan 3.337.210 dönüm mera ve tarla arazisi kazanmıştır. Makineleşme dolayısıyla ovada kaybettiği mera ve tarla arazisini, ormandan serbestçe elde etmiştir."[56]

Makineleşmeyle arazinin hızla az sayıdaki büyük çiftçinin elinde toplandığında şüphe yoktur. Tarımda kapitalizmin hızla geliştiği Çukurova'da daha 1952 yılında, arazinin yüzde 62,6'sı, ailelerin yüzde 6,7'sinin elinde bulunmaktaydı. Buna karşılık çiftçi ailelerinin yüzde 69'u toprakların sadece yüzde 10,5'ine sahipti.[57] Devlet Su İşleri'nin bir anketine göre, Amik, Ceyhan, Berdan ve Asi ovalarında, 1960-1962 yıllarında toprak dağılımı şöyledir:

	Tüm aile sayısına oranı (yüzde)	Tüm topraklara oranı (yüzde)
Hiç toprağı olmayanlar	17	–
1 – 50 dönüm toprağı olanlar	56	11
51 – 200 dönüm toprağı olanlar	21	20
201 – 500 dönüm toprağı olanlar	4	10
500 dönümden fazla toprağı olanlar	2	59

Görüldüğü gibi, bu dört verimli ovada, toprak, az sayıda aile elinde toplanmaktadır. Ailelerin yüzde 2'sini teşkil eden 502 aile, tüm toprakların yüzde 59'una sahiptir. Çiftçilerin yüzde 73'ünün toprağı 50 dönümün altındadır. Ne var ki, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün tarım sayım ve anketleri, bu konuda gerçeği tespitten hayli uzaktır. Zira Türkiye'de büyük tarımsal mülklerin sayıları ve alanları belli değildir. Turan Şahin'in "Toprak Reformu Kanun Tasarısı"nın gerekçesinde, "Bunun tespiti, bugün için çok zor ve hatta imkânsız bir iştir" denilmektedir. Gerekçeye

göre, "Birçok hallerde mülk sahiplerinin kendileri bile arazilerinin büyüklüğünü doğru olarak tespit ettirememişlerdir."

Memleketimizde taşınmaz malların ancak yüzde 30'u tapuya kayıtlıdır. Yüzde 70'i ya kayıt dışıdır ya da kayıtlı olsa bile, bu, hukuki bir değer taşımayan bir kayıttır. Ayrıca tapuda kayıtlı taşınmaz malların yüzde 90'ı il ve ilçelere aittir. Bu sebeple, Devlet İstatistik Enstitüsü, anket ve soruşturmalarla, arazi mülkiyeti dağılımını tespite çalışmaktadır. Bu tespitin sıhhatli bir şekilde yapılabildiğini söylemek güçtür. Nitekim bu durum, Devlet Planlama Teşkilatı'nın "Köy ve Köylü Sorunu" adlı incelemesinde şöyle belirtilmektedir: Tapu kayıtlarının yetersizliği, "memleketimizdeki tarımsal arazide mülk büyüklüklerine ve dağılımına ait gerçek bilgilerin elde edilmesini engellemektedir. Bundan dolayıdır ki, bugüne değin, tarımsal topraklarla ilgili istatistik bilgiler, hep ekonomik bir kavram olan işletme esasına göre ve anketler ya da sayımlar yoluyla ortaya konulabilmiştir. Belirli bir mülk üzerinde, birden fazla tarımsal işletme kurmanın olanaklılığı ve bu durumun bazı bölgelerde geleneksel hale gelişi, ayrıca sayım ve anketlere verilen cevapların, bir nevi servet beyanı niteliği taşımasından dolayı gerçeği ifade etmeyişleri sebebiyle mülk büyüklükleri ve dağılımı hakkında inandırıcı sonuçlar elde edilememektedir."[58] O kadar ki, 1952 anketinde, işlenen arazi genel toplamı 19,5 milyon hektar iken, 1963 sayımı toplamı 17,1 milyon hektar görünmektedir. 1952'de 501-700 dekar grubu 1 milyon hektar iken, 1963 yılının daha geniş kapsamlı 500-999 dekar grubu 760 bin hektar olarak tespit edilmektedir. Özellikle üst gruplarda eksik beyanda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü uzmanlarından Tevfik Çavdar'ın belirttiğine göre, "1960 Devrimi'nden sonra, toprak reformuyla ilgili çalışmaların hızlanması, 1963 sayımında büyük işletmelerin noksan bildirimlerine sebep olmuştur. Örneğin bu durum Ege, Akdeniz, Orta Güney gibi genellikle ticari kesim tarımıyla uğraşan bölgelerde çok açıktır."[59] Bu durum, gerçeğin tespitini güçleştirmekle birlikte, toplanan bilgiler, yine de toprak dağılışında aşırı bir dengesizliğin varlığını ve bu dengesizliğin arttığını göstermektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın bir araştırmasında, 1952-1963 döneminde toprak dağılımında meydana gelen değişiklik şöyle değerlendirilmektedir: "Türkiye ortalaması olarak, işletilen arazinin işleten aile beşte bir dilimlerine dağılımında konsantrasyonun üst grupta bir miktar azaldığı, orta ve üst-orta gruplarında ise hissedilir bir artış kaydettiği ortaya çıkmaktadır. Bölgesel karşılaştırmalarda ise, hektar başına verimi Türkiye ortalamasından yüksek olan bölgelerde konsantrasyonun üst gruplarda küçük artmalar, üst-orta ve orta gruplarda hissedilir artmalar kaydettiği, buna karşılık, hektar başına geliri, Türkiye ortalamasının altında olan

bölgelerde konsantrasyonun orta grup lehine hissedilir artış gösterdiği ve bazı bölgelerde alt ve alt-orta gruplarında çok cüzi artışlar olduğu görülmektedir. Netice olarak Türkiye ortalaması dağılımında, sadece orta gruplarda konsantrasyonun bir miktar artması şeklinde bir gelişme görülüyor ise de, bölgesel seviyede yapılan karşılaştırmalar, zengin bölgelerde üst grupların 1952'deki yüksek hisselerini korumuş ve hatta bazı hallerde artırmış olduklarını ortaya koymaktadır. Alt grup lehine önemli hiçbir değişme hasıl olmamıştır."[60]

DPT araştırması, yukarıda belirttiğimiz nedenlerle, toprak konsantrasyonunu (yoğunlaşmasını) tam olarak yansıtmamakla birlikte, toprak dağılımındaki aşırı dengesizliği belirlemektedir. Buna göre, toplam çiftçi ailelerinin en alttaki yüzde 20'si, tarımda işletilen arazinin ancak yüzde 1,50'sini elinde tutmaktadır. En üstteki yüzde 20 çiftçi ailesi ise, arazinin yüzde 61,50'sini elinde bulundurmaktadır.

TABLO: Tarımda İşlenen Arazinin Aile Beşte Bir Dilimlerine Göre Dağılımı (1952 ve 1963)

Aileler beşte bir dilimleri	1952	1963
Alt	1.00	1.50
Alt-orta	5.50	5.00
Orta	10.50	11.50
Üst-orta	20.00	20.50
Üst	63.00	61.50

Devlet İstatistik Enstitüsü uzmanı Tevfik Çavdar'ın araştırması, daha ilgi çekici sonuçlara varmaktadır. Büyük toprak sahiplerinin eksik beyanlarının etkisini azaltacak bir metot izleyen Çavdar, tarım bölgeleri ve işletme dilimleri yönünden, küçük ve büyük işletmelere doğru bir yığılmanın varlığını tespit etmiştir. Çavdar'a göre, büyük işletmeler, topraklarını artırmak için mevcut toprak dağılımının yapısını zorlamaktadırlar. Orta işletmeler de, aynı sorunla karşılaşmışlardır. Orta işletmelerin, özellikle ticari sektör tarımının ağır bastığı bölgelerde, önemli miktarda arazi kiralamaları, bu zorlamayı göstermektedir. Arazi genişlemesini gerçekleştiremeyen orta büyüklükteki işletmeler ise, geçimlik işletmeler oluşumuna girmektedir. İlkel tarım yapan ufak geçimlik işletmeler çoğalmaktadır. Toprağını kiraya, yarıcıya vb. veren işletmelerin en çok 20 dekardan az toprak işleyen işletmeler oluşu dikkat çekmektedir.[61]

Turizm ve Tanıtma Bakanlığınca Söke ve dolaylarında yaptırılan bir araştırma, bu gözlemi doğrulamaktadır: "Bugün makine ile ziraatin

yerleşmesiyle bölgede, özellikle orta ve küçük arazi sahipleri arasında bir cins rantiyelik yaygın hale gelmiştir. Eskiden büyük arazi sahipleri, arazilerini kiraya verirler, ortakçı, yarıcı, maraba vs. kullanırlardı. Şimdi bunlar makineyle ziraat yapıyorlar ve küçük arazileri kiralayarak işledikleri araziyi optimum büyüklüğe getiriyorlar. Böylece orta ve küçük arazi sahibi bir grup, arazilerini kiralayarak geçimlerini sağlıyorlar."[62]

1952 anketine göre, 1-50 dekar arasında toprak üzerinde tarım yapan işletmelerin sayısı 1.570.200 idi. Bu rakam 1963'te 562.088 artarak 2.132.288'e yükselmiştir. 1963'te işletmelerin yüzde 58,73'ünü teşkil eden bu ufak işletmeler, tarım topraklarının yüzde 24,39'unu kullanmaktadır. 308 bin aile ise, topraksızdır.

Devlet Planlama Teşkilatı, bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "İşletmelerin küçülmesi ve toplam işletmeler içinde mutlak sayılarının artması gelirin düşmesine sebep olmakta ve bu türlü işletmeler, pazar için üretime ve tarımsal üretimi geliştirmek için sermaye terakümü sağlamaya değil, kendi kendine bile yetmez hale gelmektedir."

"Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük bir çoğunluğunun cüce işletmeler oluşu, toprak yoğunlaşması ve mevcut veraset sistemi dolayısıyla işletmelerin daha da yetersiz hale geliş olayının devam etmesi, köylü nüfusu köyden itmekte, tarım işçisi durumuna sokmakta, ya da ortakçı, icare ve marabacılık gibi ve karşılıklı hak ve vecibeler açısından geleneksellikten kurtarılamamış tasarruf şekillerine başvurmaya zorlamakta, bu da köylünün gelir yönünden de öte sömürülmesine sebep olmaktadır. Diğer yandan tarımdaki makineleşme, ortakçılık ve kiracılık vs. müesseselerinin tasfiyesi yolunda etkiler yapmakta, bu durumun açığa çıkardığı köylü nüfus, yeni yeni sosyal ve ekonomik problemlere konu olmaktadır."[63]

ÇUKUROVA'DA KAPİTALİZM

Tarım istatistiklerinin yetersizliği dolayısıyla, tarımdaki kapitalist gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için yöresel araştırmalara ihtiyaç vardır.* Bu araştırmalardan biri sosyolog Mübeccel Kıray tarafından hızlı bir

* Amerikalı araştırıcı Frey ve arkadaşları, örnekleme yoluyla, Türk köyleriyle ilgili bilgiler toplamışlardır. Örneğe giren köylüler, "Sürdüğünüz tarlanın hepsi mi, bir kısmı mı sizin, yoksa ortakçı veya ziraat işçisi misiniz?" sorusunu şöyle cevaplandırmışlardır: Yüzde 58 hepsi bizim, yüzde 22 bir kısmı bizim, yüzde 5 ortakçıyım, yüzde 3 ziraat işçisiyim. Araştırma, köylerin yüzde 1'inde köylülerin hiç arazisi olmadığını, yüzde 26'sında köylülerden yarısından azının kendisine ait arazisi bulunduğunu, yüzde 73'ünde ise arazinin yarısından fazlasının köylülere ait olduğunu göstermektedir. Köylerin yüzde 44'ünde arazinin önemli kısmına sahip kimse yoktur, buralarda arazi mülkiyetindeki farklılaşma zayıftır. Köylerin yüzde 17'sinde ise, arazinin önemli kısmı 1 ila 5 kişinindir. Yüzde 19'unda 5 ila 10 kişi, yüzde 21'inde 10'dan fazla kişi arazinin önemli kısmına sa-

kapitalist gelişmeye sahne olan Çukurova'da yapılmıştır.[64] Kıray, farklı gelişme aşamasındaki üç köyü incelemiştir. Bunlardan Kozan ovasındaki Oruçlu, pek az değişmiş, hemen hemen kapalı köyü temsil etmektedir. Yüreğir ovasındaki Yunusoğlu –Sakız Mahallesi ile birlikte– kapitalizmin iyi geliştiği bir köydür. Son zamanlarda makinenin girmesiyle kapitalizme yönelen Kozan ovasındaki Karacaören ise, intikal halinde bir köydür.

Yunusoğlu ve Sakız: Burada, İmparatorluğun çöküşü, Ermeni ve Rumların gidişi ve Kurtuluş Savaşı olayları, birçok yerde görüldüğü üzere, toprak tasarruf durumunu altüst etmiştir. Kurtuluş Savaşı bittiğinde, sahibi kaçmış, sürülmüş ve ölmüş olan toprak vardır. Yerli ya da dışarıdan gelmiş köylüler –özellikle Doğu Anadolu'dan– bu sahipsiz toprakları işlemeye koyulmuşlardır. Toprak boldur ve tapusuz oluşu o tarihlerde önemli değildir. Köylüler, hükümet ya da başkaları tarafından rahatsız edilmeksizin, mülkiyeti kendilerine aitmiş gibi, toprakları işlemektedir. Bununla birlikte, bölgenin nüfuzlu kişilerinin toprak mücadelesi çok geçmeden başlamıştır. CHP'ye mensup bulunan ve kudretini partiden alan yeni bir toprak ağası sınıfı doğmuş ve sahipsiz toprakların tapusunu elde ederek arazilerini genişletmiştir. Yeni toprak ağaları, yetiştirdikleri ürünün yarısını vermek şartıyla, köylülerin ortakçı olarak işledikleri arazide kalmalarına müsaade etmişlerdir. Böylece mülk sahipleri değişmiş, fakat eski sistem yaşamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar, tarım metotları, 1918'den önceki dönemden farklı olmamıştır: Yerli pamuk türü, buğdayla münavebe halinde yetiştirilmektedir. Enerji organiktir ve başlıca tarım aracı karasabandır. Gübre ve ilaç kullanılmamaktadır. Yunusoğlu ve Sakız'da değişiklik, 1943'ten bu yana, Akala türü pamuk yetiştirilmesiyle başlamıştır. Akala, iyi toprakta dönüm başına verimi 50 kilodan 100 kiloya çıkarmıştır (1950-1962 döneminde yeni pamuk türlerinin ithaliyle, verim, 170 kilodan 300 kiloya yükselecektir).

Akala ekiminin önemli sonuçları olmuştur. Yüksek verim ve tatmin edici fiyatlar, birim toprak başına nakdi geliri yüzde 100 ve daha fazla çoğaltmış ve böylece arazinin değerini emeğe nazaran artırmıştır. 1950'ye doğru, hububat ekimi son bulmuş ve yalnızca pamuk ekimine geçilmiştir. Yüksek kârlar ve tarım tekniğindeki değişiklikler, ortakçılık şartlarını değiştirmiştir. Ortakçının payı, ürünün yarısından üçte bire ve

---

hiptir. Buralarda derece derece toplumsal farklılaşma gözükmektedir.
Köylerde başkasının toprağında işçi olarak çalışanların miktarına gelince, köylerin yüzde 23'ünde başkasının toprağında ücretle çalışan hiç kimse yoktur. Köylerin yüzde 25'inde köylünün dörtte biri, yüzde 18'inde dörtte biriyle yarısı arasında köylü ücretle çalışmaktadır. Köylerin yüzde 23'ünde ise, köylülerin yarısından fazlası tarım işçiliği yapmaktadır. (Frederich Frey, *Rural Development Project*, Preliminary Report).

hatta dörtte bire düşmüştür. Buğday ile pamuğun münavebeyle ekildiği dönemde iki yıl süreli olan ortakçılık sözleşmeleri, artık mevsimliktir. Pamuk-buğday münavebesinde, çiftçilik işleri bütün yıla hayli eşit bölündüğü halde, monokültür pamukta, yalnız ilkbahar ve yazın çalışmak gereklidir. İşçi ihtiyacı böylece beş aya düştüğünden, mevsimlik işsizlik genişlemiştir. Ayrıca ilk sonbahar yağmurlarından zarar gördüğünden Akala'nın yerli pamuktan çok daha büyük bir süratle, üç hafta zarfında toplanması gerekmektedir. Bu sebeple, kısa bir süre için öteki köylerden ve hatta bölge dışından büyük işçi kütlesine ihtiyaç duyulmaktadır.

1950'den sonra bol kredi, ucuz traktör, makine ve gübrenin girmesiyle, Yunusoğlu ve Sakız'da değişiklikler hızlanmıştır. Karasaban ve öküz gitmiş, makineli tarım başlamıştır. Bir traktör, on kişiyi işsiz bırakmıştır. Ortakçılık yerine yeni bir şey getirmeden, kısa bir sürede son bulmuştur. Ortakçı için köyde ancak pamuk toplama vb. gibi henüz mekanize olmamış alanlarda yılda birkaç hafta işçi olarak çalışmak ya da traktör sürücülüğü vb. gibi pek sınırlı yeni faaliyetlere yönelmek olanağı kalmıştır. Demek ki, tarımdaki modernleşme, eski toprak ağalarını zenginleştirir ve tarım kapitalisti haline getirir iken, büyük sayıdaki ortakçı köylü kütlesinin durumu kötüleşmiştir. Köylü kütlesinin ekebileceği arazi yoktur. Toprak satın alması hayaldir. Köy içinde tarım dışı iş olanağı pek sınırlıdır. Şehirlerdeki yetersiz sanayileşme, pek az sayıda eski ortakçıya fabrikalarda devamlı iş sağlayabilmektedir. Tarım kalkınmasının bedelini, köylü kütlesi, böylece pahalı ödemiş olmaktadır. Kalkınmadan, şehirde oturan birkaç çiftlik sahibi yararlanmıştır.

Karacaören: Burada köylüler yürük-göçebe kökenlidir. 1887 yılında bir grup Yürük, Karacaören'e yerleşmeye zorlanmış ve bunlara aile başına 40-50 dönüm toprak verilmiştir. Mecburi iskân kısmen başarılı olmuş, yayla göçleri ve hayvancılık faaliyetleri uzun süre devam etmiştir. 1940-1950 döneminde dahi, Karacaören'de tarım, geçim sağlama seviyesinde, önemsiz bir faaliyet olarak kalmıştır, Yüreğir ovasında ise, o tarihlerde monokültür pamuk hâkimdir.

Karacaören'de Akala, 1948'den bu yana ilgi çekmeye başlamıştır. 1955 yılına doğru, sıtma büsbütün önlenince, Akala önem kazanmıştır. Sıtmanın kalkması ve Kozan ovası drenajı, Karacaören'i yazın oturulabilecek hale getirmiş ve ekili arazi alanını çoğaltmıştır. Adana-Kozan şosesiyle köyü bağlayan yol, pazarla ilgiyi sağlamıştır. Köyde pamuğun yanı sıra, buğday ve susam ekilmektedir.

Orman Kanunu uygulaması da, köylüyü yarı-göçebeliği bırakmaya zorlamıştır. Çiftçiliğe tam dönüş ve nüfus artışı dolayısıyla, köyde ekime elverişli arazi sınırına varılmıştır. Daha iyi tohumluk, suni gübre

sayesinde yalnız pamukta değil, buğdayda da verim artışı sağlanmıştır. Bu ekonomik gelişmeyle birlikte, toplumsal farklılaşma hızlanmıştır. On yıl önce köyde herkesin toprağı varken, şimdi topraksız köylü mevcuttur. Ortakçılık, yarı yarıya olmak üzere, ancak akrabalar arasında yapılırken, şimdi aile dışına yayılmış ve ticari bir nitelik kazanmıştır. Köydeki büyük arazi sahipleri, iki yıllık sözleşmeyle ortakçı kullanmaya ve ürünün üçte ikisini almaya başlamışlardır. Toprak temerküzü önemlidir ve son yıllarda traktör dolayısıyla artmıştır. Burada da şehirde oturan büyük arazi sahibi ortaya çıkmıştır. Fakat Karacaören, henüz intikal halinde bir köydür. Arazi, köylüler ve ortakçılar eliyle işlenmektedir. Bu sebeple, uzun süreli mevsimlik işsizlik ve dışarıdan işçi getirtilmesi daha başlamamıştır. Köylülerin çoğu hububat ve sebze tarımıyla kendi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Yunusoğlu'nda ise, yirmi yıldır yalnız pamuk ekilmektedir.

Ufak işletme ve köylü mülkiyeti, tarım tekniklerindeki iyileşmeden köylünün yararlanmasını sağlamıştır.

Oruçlu köyü: Köyün halkı Yürük'tür. Geçimlik seviyede ilkel tarım yapmaktadır. Yürük hayatında değişiklik on beş yıldır başlamıştır. Arazi taşlı olduğundan Akala tipi pamuk burada yetiştirilememiştir. Orman Kanunu ve sıtmanın önlenmesi, yayla ekonomisinden vazgeçip toprağa bağlanmaya yol açmıştır. İyi tohumluk, tarım ilaçları ve bir miktar gübre kullanılmasıyla toprağın kullanılması değişmiştir. Toprakların yüzde 36'sı pazar için susam ekimine, yüzde 42'si buğday ekimine ayrılmaktadır. Arpa, hayvan yemi olarak önem kazanmıştır. Bu değişikliklere rağmen, tarımda ticari kesimin payı önemsizdir. Oruçlu'da geçimlik ekonomisinin özellikleri ağır basmaktadır. Toplumsal farklılaşma azdır ve büyük toprak sahipliği yoktur. En büyük çiftlikler 250 dönümün altındadır. Ufak köylü mülkiyeti hâkimdir. Bütün köylülerin toprağı bulunmakla beraber, toprak üzerindeki baskı, on dönümden küçük işletmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ortakçılık, akrabalar arasındadır ve ticari nitelikte değildir. Servet farklılıkları önemsizdir.

Yunusoğlu ve Sakız'da ise, ekili arazinin yüzde 92,6'sı 10 işletmeye aittir. Bunlar, şehirde oturan sahipleri tarafından işletilmektedir. İşletmelerin yüzde 61'i, 25 dönümden küçüktür ve bunlar köy arazisinin ancak yüzde 1,7'sini kaplamaktadır. Karacaören'de dört çiftlik ekili arazinin yüzde 40'ını elde tutmaktadır. Oruçlu'da ise, ekili arazinin yarısı 26 ila 100 dönümlük işletmeler halinde küçük çiftçilerin mülkiyetindedir. Bu köylerde, toprak sahibi olan çiftçi ailelerinin oranı şöyledir:

Oruçlu	: yüzde 100 toprak sahibi
Karacaören	: yüzde 79,1 toprak sahibi

Sakız : yüzde 27,9 toprak sahibi
Yunusoğlu : yüzde 19,0 toprak sahibi.

Oruçlu'da herkes çiftçi iken, ortakçılığın kalktığı Yunusoğlu ve Sakız'da 113 aile reisi, traktör ve biçerdöven şoförlüğü, makinistlik, fabrika işçiliği, tarım işçiliği yapmaktadır. Şoför, makinist gibi kalifiye işçilerin durumu, kalifiye olmayan tarım işçisinden iyidir. Fakat onlar da mevsimlik işçidir ve ertesi yıl iş bulabileceklerinden emin değillerdir. Zira mülk sahiplerinin başka köylerde de arazisi vardır ve sık sık oralardan şoför, makinist getirmektedirler. Sakız ve Yunusoğlu'nda toprak sahibi ufak çiftçilerin yarısı 5 dönümden az, çok küçük işletmelere sahiptir ve bunlar geçimlerini daha çok işçilikten sağlamaktadır.

Tarımda verimliliğin en yüksek olduğu Sakız ve Yunusoğlu'nda geliri 4 bin liranın altında bulunan ailelerin oranı, sırasıyla, yüzde 90,7 ve yüzde 82,9'dur. İlkel biçimde tarım yapan Oruçlu'da bu oran yüzde 50, Karacaören'de yüzde 41,7'dir. Uzun süredir modern tarıma geçmiş bulunan Sakız ve Yunusoğlu'nda adam başına gelir, ilkel Oruçlu'dakinden yüksek değildir. Hatta kalifiye olmayan tarım işçilerinin durumu çok daha kötüdür. Yılda ancak üç ay çalışabilen bu tarım işçileri, ancak ölmeyecek kadar bir kazanç elde edebilmektedirler. Karacaören'de adam başına gelir, Yunusoğlu ve Sakız'a nazaran yüksektir.

Küçük işletme, düşük verim ve büyük aile, Oruçlu'da mevcut fakirliğin nedenlerini teşkil etmektedir. Fakat yüksek verimli büyük işletmelerin bulunduğu Yunusoğlu ve Sakız'da geniş mevsimlik işsizliğin varlığı ve düşük ücretler, köylü ailelerinin çok daha kötü şartlar içinde yaşamasına yol açmaktadır. Öte yandan fakir Oruçlu'da yaratılan net tarımsal değerin yüzde 100'ü köyde kalırken, Sakız ve Yunusoğlu'nda bu oran ancak yüzde 8,2'dir. Net değerin yüzde 91,8'i şehirde oturan çiftlik sahiplerine gitmektedir. İntikal halindeki Karacaören'de ise, net değerin yüzde 82,3'ü köyde kalmakta, yüzde 17,7'si dışarıya gitmektedir.

KÖYDE İKTİDARI KİM ELİNDE TUTAR?

Örnek 1 - Kapalı köy: Kapitalizmin gelişmesiyle köyde yeni bir toplumsal tabakalaşma ortaya çıkmaktadır. Oruçlu'da herkesin toprağı vardır. Toprak büyüklükleri arasındaki fark nispeten küçüktür. Bu sebeple, köylü ailelerinin gelirleri arasında henüz çok büyük farklar yoktur. Tarımdaki yavaş gelişme, gelir ve servet farklılıklarının genişlemesini önlemektedir. Bu köyde, eski aşiret reisinin ailesi, kudret ve mevki sahibidir. Yaşlı aşiret reisi, geri plana çekilmiş, yerini imam olarak yetişen, fakat imamlık

yapmayan kardeşine bırakmıştır. Eski aşiret günlerinde, reis, mevsimlik hareketleri kararlaştırmak, dışarıyla temas sağlamak, bu temasları kontrolünde bulundurmak, hâkimlik ve hakemlik yapmak gibi görev ve imtiyazlara sahiptir. Toprağa yerleşince, bu görevlere ihtiyaç kalmamış, grup daha bireyci olmuştur. Bununla birlikte, köylülerin çoğu aşiret reisinin kardeşini en nüfuzlu kişi saymaktadır. Eski lider çok faal değildir. Otoritesini kardeşine ve oğluna devretmiş gözükmektedir. Oğlundan daha yaşlı, daha zengin ve bilgili olan kardeş, liderin müsaadesi ya da hoşgörmesiyle, köyün birlikte yürütülecek işlerinde otoritedir ve yüksek prestije sahiptir. Aşiret reisinin genç oğlu muhtardır. Köy işlerinde sözü pek geçmeyen muhtar, iyi bir "irtibat adamı"dır. Köy arasında ve dış dünyayla -özellikle ilçe yetkilileri ile- bağlantı sağlamaktadır. Bu gelişme aşamasında, dış dünyayla temas kurma yollarını bilmek, kudret ve mevki elde etmekte önemli bir rol oynamaktadır. Kasabada iş görmesini, kredi istemesini, tarım memuruyla temas kurmasını ve hatta eğlenmesini bilen genç nesil, eski liderlerin otoritesinden kurtulmaktadır. Yerleşmeyle, yaylaya gidiş-gelişi kararlaştırmak olan temel görevi ortadan kalkan eski liderlik, böylece temel kararlar ve dış temaslar tekelini de yitirme yolundadır. Fakat bu gelişme aşamasında köyde, kapitalist bir gelişme sonucu, önemli bir değişiklik olmadığı için, geri kalan köylülerin hayatı üzerinde etkili olabilecek yeni kişiler henüz ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte, Oruçlu köylüsü, azgelişmiş ülkeler literatüründe çok söz edildiği gibi, otoriter ve paternalist bir çerçeve içinde, durumunun iyileştirilebileceğini aklına bile getirmeyen kaderci kişiler topluluğu değildir. En az gelişmiş ve en çok kapalı köy olduğundan, değişme olanakları zayıftır; fakat daha yüksek bir hayat düzeyine ve yaşayışa doğru değişme isteği güçlüdür. Yalnız bunun yolları henüz pek bilinmemektedir. Oruçlu, halen ticari amaçlı zeytin yetiştirme denemesine başlamaktadır. Tarım memurluğundan zeytin fidanları sağlanmıştır. Zeytinciliğe köyün kudret sahibi kişileri değil de, alelade bir üyesi yönelmiştir. Bu, Oruçlu'da biraz toprağı bulunan bir kadınla evlenen başka köyden yoksul bir kişidir. Orman açarak, Hazine toprağını arazisine eklemiş ve orta halli bir çiftçi durumuna gelmiştir. Bu kişi, en azından bin zeytin fidanı elde etmek için çok çaba harcamış ve on yıl sonra Oruçlu köylülerinin zeytinliğinde ücretli olarak çalışarak hayatlarını kazanabileceklerini ileri sürerek çevresini ikna etmek istemiştir. Büyük arazi sahipliğine adaylığını koyan bu orta halli köylü, amacına ulaşır ve yeni biçimlerde daha fazla üretim yapmayı başarırsa, köyde kudret ve mevkii artacak ve köy hayatının belli yönlerini kontrolü (denetimi) altına alacaktır. Fakat o, köydeki temel faaliyetini ve böylece "iktidar" yapısını değiştirmek isteyen tek kişidir. Daha fazla

üretim elde etmek isteyen öteki köylüler, bunu alışılmış ve bilinen yollardan gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bazı köylüler, eğitim ve şehre yerleşmeyle durumlarını düzeltebileceklerini düşünmektedir. Ne var ki, bugün yürürlükteki eğitim tipinin Oruçlu'daki şartlarla fonksiyonel hiçbir ilişkisi yoktur ve şehir ve kasabaya doğru bir yönelişin ifadesidir. Köy hayatında, okumuş olmaktan öte bir etki ve anlam taşımamaktadır. Okumuşluğun ancak köy dışı temaslarda bir fonksiyonu vardır.

Şehire göç etme hareketi ise, köy düzeyinin üstüne çıkma çabasının ifadesidir. Şehirlerde hayat düzeyi ne kadar düşük olursa olsun, yine de köy ortalamasından yüksektir. Görüldüğü gibi, kapalı köyde dahi, iyiye doğru değişme isteği güçlüdür. Fakat ticari ürünlere yöneliş ve ihtisaslaşma olanaklarının hiç değilse şimdilik mevcut olmayışı, yalnızca şehire göç etmeyi anlamlı kılmaktadır. Ne var ki, şehirde iş bulmak ve uygun bir eğitim elde etmek kolay değildir. Bu sebeple, Oruçlu için erken bir gelişme yolu, kapalı gözükmektedir. Fakat gelişmeyi önleyen, değişme isteğinin bulunmayışı değil, şartların elverişsizliğidir. Bu köyde, zeytincilik, toplumsal tabakalaşmada yeni bir eğilimin başlangıcı olabilir.

Örnek II - Geçiş halinde köy: Karacaören'e gelince, bu, geçiş halinde bir köydür. Burada arazi mülkiyet modelinin iki aşırı biçimine doğru eğilim görülmektedir: Bir yandan köylü ailelerinin yüzde 22,9'u topraksızdır; öte yandan bir aile bin dönüm araziye sahiptir. Toprak en önemli servet biçimi olduğundan toprak ve ürünlerinin kontrolü, köylü grubunun iktidar yapısını doğrudan doğruya etkilemektedir.

Yürük köyü Karacaören, evvelce belirtildiği üzere, mecburi iskân yoluyla, herkese eşit miktarda toprak verilerek 1887'de kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar köyün ekonomisine hayvancılık, özellikle keçi ve koyun, hâkim olmuştur. Oruçlu'da görüldüğü gibi, burada da aşiret reisi, köylü grubunun hayatına hâkimdir. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'ndan biraz önce, köyden A. İ. ticaret yapmak üzere şehire yerleşmiştir. Bu kişi, öteki köylülere kredi vermeye başlamıştır. Aynı zamanda borcunu ödemeyen köylülerin ve başkalarının topraklarını satın almaya koyulmuştur. 1948 yılına kadar köylüyü borçlandırma ve toprağını alma faaliyetine devam etmiştir. Halen köyde üç kişi daha A. İ.'nin yolundan gitmekteyse de, bunlar, o kadar başarılı olamamışlardır. Akala tipi pamuğun köye gelmesiyle, tüccar A. İ., arazisini ortakçılıkla işletmeye yönelmiştir. Halen ortakçının payı, yarıdan üçte bire düşmüştür. A. İ. aslında kapitalist bir çiftçi olmakla birlikte, bir ağa gibi, serbest işçi durumundaki ortakçılarına istenince yardım elini uzatmaktadır. Köylüler, onun kudretinin farkına varmışlardır. Fakat aynı zamanda A. İ.'yi "sonradan türemiş" bir kişi saymaktadırlar. Ona "ağa" diye hitap etmekteler

ve babasının "gerçek bir ağa" gibi davranmayı sevdiğini söylemektedirler. "Gerçek ağalık" ile, prekapitalist düzenin beyleri gibi, emeğini kullandığı köylülerin refahından sorumlu olmak ve onlara yardım elini uzatmak kastedilmektedir. Bu ağalık iddiasının köylülerce görülmesi ve ifade edilmesi, köyde iktidarın el değiştirme yolunda bulunduğunu belirtmektedir. Öte yandan yüksek mevki ve prestij sahibi eski liderlerin hepsi ölmüştür. Sonradan türeme A. İ.'nin nüfuzu artmıştır. Sonradan türeme olsun olmasın, A. İ, krediyi, çiftçiliği, iş gücünü ve köyün dışarıyla temasını kontrolü altında tutmaktadır.

Bununla birlikte, eski liderler ailesinin yaşayan üyeleri, hâlâ önemli prestij ve nüfuza sahiptir. Aşiret düzenindeki son liderin oğlu, köyün muhtarıdır. Bu ihtiyar kişi, kendisi çok yaşlandığı için oğlunu muhtar seçtirttiğini söylemektedir. Bunda yaşlılıktan çok, eski görevlerin yeni şartlarda önemini kaybetmesi rol oynasa gerektir. Nitekim köylülerin cevapları, köy hayatında ikili bir kontrolün doğduğunu göstermektedir. Köylülerin yüzde 39,5'i en nüfuzlu kişi diye muhtarı, yüzde 35,6'sı yeni zengini göstermiştir.

Köyün geçiş halinde bulunduğunu, yeni bir zenginlik kavramının gelişmesi de belirlemektedir: Traktör sahibi olmak ve başkalarının arazisini sürmek. Köyde iki kişi, bu işi yapmaktadır. Köyün yüz yüze kişisel ilişkileri içinde, traktör sahipleri, bu yoldan işletmelerdeki farklı faaliyetlerin zamanını tayin edebildiklerinden önemli kişiler sayılmaktadır. Geçiş halinin başka bir özelliği, zenginleşmiş ve fakirleşmiş gruplar arasındaki kişisel ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Ücretli işçi kullanan çiftçi ailelerinde, işçi-köylü evde kalmakta, aileyle birlikte yemek yemekte ve eşit muamele görmektedir. Bu tutum, toplumsal farklılaşmanın yarattığı gerginliği yumuşatmakta ve zenginle yoksul arasındaki mesafeyi azaltmaktadır. Kapitalizmin iyice geliştiği Yunusoğlu ve Sakız'da ise, toprak sahibi ve işçi-köylü arasında bir kutuplaşma vardır.

Karacaören'in gelişen tarım şartları içinde, çiftçi çoğunluğu, şimdilik iyimserdir. Çoğunluk, ilerideki gelişmelerden de yararlanabileceği kanısındadır. Çiftçi ailelerinin yüzde 54,2'si hayat düzeylerini yükseltme isteğindedir ve hiçbiri şehire göç etmeye niyetli değildir. Fakat köyde gidiş, Yunusoğlu ve Sakız'da görüldüğü üzere, büyük arazi mülkiyetinin az kişinin elinde toplanmasına ve onun köy hayatını birçok yönleriyle kontrol altına almasına doğrudur.

Örnek III - Pazar için üretim yapan köy: İdari bakımdan tek bir köy teşkil eden Yunusoğlu ve Sakız köylerine gelince, bunlar büyük arazi sahiplerinin egemenliği altındadır. Köylülerin büyük çoğunluğu, arazi sahiplerinin işçisi durumundadır. Sakız'da ailelerin yüzde 72,1'i, Yunusoğlu'nda

yüzde 81,1'i topraksızdır. Bunların Yunusoğlu'nda yüzde 80'i, Sakız'da yüzde 88'i tam anlamıyla tarım işçileridir. Geri kalanları, zaman zaman yakındaki devlet çiftliğinde iş bulmakta ya da traktör ve kamyon şoförlüğüne yönelmektedir. İki köyde de arazi, aynı dört büyük toprak sahibinin elindedir.

En büyük nüfuza ve araziye sahip bulunan D. A., Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve milletvekili olmuştur. D. A., politik nüfuzundan yararlanarak, Ermenilerden kalan devlet arazisini ele geçirerek toprağını genişletmiş ve iyi topraklar üzerinde 1.1 bin dönüm büyüklüğünde bir çiftlik kurmuştur. Yine politik kudret sayesinde D. A., Ermenilerden kalma devlet arazisinin tapusunu sağlayabilmiştir. Böylece Ermenilerden boş kalan araziyi işleyen köylüler, ortakçılığa rıza gösterme durumunda kalmışlardır. Akala tipi pamuk ve makinenin ithaliyle ortakçılık büsbütün kalkmış, ortakçılar işçi haline gelmişlerdir. Bu köylerde iş gücünü ve dolayısıyla işçilerin hayatını kontrolünde bulunduran kişi ve kurumlar, tabakalaşmada en önemli yeri tutmaktadır. Bu ilişkilere damgasını vuranlar, şüphesiz hâlâ büyük toprak sahiplerinin kendileridir. D. A. ve öteki iki büyük toprak sahibi İstanbul'da yaşamaktadır. Dördüncü büyük toprak sahibi Y. G.'nin arazisi bin dönümdür. Y. G. iki yıl kadar önce köyden ayrılıp Adana'ya yerleşmiştir, fakat sık sık köye gelmektedir. Y. G. hariç, öteki toprak sahipleriyle işçilerin doğrudan doğruya teması yoktur. Birçok hallerde Y. G. arazi sahiplerini temsil etmektedir. Özellikle Yunusoğlu'nda toprak sahiplerinden söz edilince, D. A.'dan önce Y. G.'nin adı hatırlanmaktadır. Bu kişiler, 1920'den 1960 yılı başlarına kadar iki köyde mutlak kudret sahibi olmuşlardır. O tarihe kadar, büyük toprak sahipleri, köylülerin yalnızca hayatlarını kazanma şansını ellerinde tutmakla kalmamışlar, prekapitalist düzenden kalma bir alışkanlıkla köylülerin hayatının her yönüne müdahale etmişlerdir. Bugün durum değişmeye başlamıştır. Bütün köylüler, arazi sahiplerinin özel hayatlarına karışmaya hakları olmadığı görüşünde birleşmişlerdir. Hükümet de, özellikle asgari ücretler tespit ederek arazi sahibi-işçi ilişkilerine müdahaleye koyulmuştur. Bu konuda etkili olabilecek başka bir kuruluş, Adana'daki Tarım İşçileri Sendikası'dır. Fakat köylüler, işlerinden olma korkusuyla, henüz sendikanın dışında kalmaktadırlar. Buna karşılık, arazi sahipleri Çiftçi Birliği'nde etkili biçimde örgütlenmişlerdir. Çiftçi Birliği, kudretini 1964 yazında göstermiştir. Hükümet, asgari ücreti 9 lira olarak tespit etmiştir. Birlik, 6 lira ücret ödeme kararını almıştır. İlgilendiğimiz iki köyde Y. G., 6 lira ücret ödenmesi, fakat defterlere 9 lira üzerinden işlenmesi konusuyla bizzat ilgilenmiştir. Arazi sahiplerinin örgütlenmiş gücü, köylerimizdeki toplumsal tabakalaşma

ve kuvvet ilişkileri bakımından yeni bir aşamadır. Köylüler açısından ortada henüz bir sendika yoktur, fakat arazi sahiplerinin hayatlarına keyfi müdahale etmelerine karşı örgütlenmemiş bir köy içi direnme vardır. Bu direnme hareketinin liderleri, köyde halen nüfuzlu kişiler sayılmaktadır. Bunlar arasında öğretmen göze çarpmaktadır. Öğretmen, köyün belli başlı ailelerinden birine mensuptur, kardeşi kamyon şoförü, babası ve amcaları ufak arazi sahipleri olarak, büyük arazi sahiplerinden nispeten bağımsızdırlar. Öğretmenin başlıca gücü, köy yararına işler için köylüleri örgütlendirme çabalarından ve yol gösterilmeye ihtiyacı olan köylülere yardımlarından ileri gelmektedir. 1965 yılında öğretmen, köye elektrik getirilmesi konusunda çaba göstermiştir. Bundan başka öğretmen, büyük arazi sahipleri aleyhindeki genel akımın temsilcilerinden biridir ve bu yolda önemli bir rol oynamaktadır.

Öte yandan ücretli iş gücünün gelişmesi, köyde yeni bir mevki yaratmıştır. İşçileri arazi sahipleriyle temasa geçirmek, köylülere iş sağlamak ve arazi sahiplerine işçi bulmak önemli bir görev haline gelmiştir. Dışarıdan gelen işçilerin büyük rekabeti de göz önünde tutulunca, köylülere iş sağlayan ve "elçi" adı verilen aracı önem kazanmaktadır. Elçi, sözlü hizmet mukaveleleri yapan ve bu mukavelelere uyulmasını izleyen kişidir. Yunusoğlu ve Sakız'da kuvvet dengesinin bu aşamasında elçi, arazi sahiplerinden çok, köylülere yakındır ve köylüler tarafından güvenilir bir kişi sayılmaktadır. İki köyde herkes inanmaktadır ki, elçi, tarım işçilerinin son derece güç çalışma şartlarını bilmektedir ve onların haklarını savunmaktadır. Gerçekten elçi, çalışma şartları ve iş ilişkileri konusundaki bu araştırmanın başlıca yardımcılarından biri olmuştur. Fakat o, Çiftçiler Birliği'nin pazarlık gücü karşısında umutsuz bir durumdadır. Bununla birlikte, pazarlık gücünün daha da kötüleşebileceği düşüncesiyle, işçi sendikasına katılmayı reddetmektedir. Fakat üyesi olmadığı halde, sendikayla yakın teması olduğunu söylemektedir. Elçinin nüfuzunu artıran görevlerinden biri, kış aylarında köylülere, öndeki iş mevsimindeki çalışmalarına karşılık avans para vermesidir. Gerçekte, elçinin köydeki statüsü bir hayli karışıktır. Fakat büyük arazi sahiplerine karşı çıkmakta ve bu tutumu ile köylülerin safında yer almaktadır.

Yeni bir meslek grubu olarak traktör şoförlerinin çoğu, arazi sahiplerine karşı köylülerin tutumunu etkileyenler arasındadır. Bunlar tarım işçilerinden daha yüksek ücret almakla birlikte, aynı arazi sahiplerinin hizmetinde çalışmakta ve işçilerden ayrı bir tabaka teşkil etmemektedir.

Köy hayatındaki en nüfuzlu kişinin kim olduğu konusunda köylülerin görüşleri değişiktir. Yunusoğlu'nda köylülerin yüzde 47,2'si ağanın, özellikle köye sık sık gelen ağanın en nüfuzlu kişi olduğunu

düşünmektedir. Öğretmeni en nüfuzlu sayanların oranı yüzde 8,5, muhtarı en nüfuzlu sayanların oranı yüzde 7,5'tir. Sakız'da köylünün yüzde 81,3'ü muhtarı en nüfuzlu görmektedir.

Muhtarın babası, uzun yıllar D. A.'nın kâhyalığını yapmıştır. Arazi sahibi adına onlarla doğrudan doğruya temas eden kâhya, onlar için en nüfuzlu kişiydi. Şimdi muhtar ve kâhyanın oğlu olarak, muhtar, en önemli kişidir. Bir köylü, "Evvelce ağayı temsil eden muhtarın babasının tavsiyelerini dinlerdik, şimdi muhtarı dinlemekteyiz" demektedir. Fakat kâhyanın oğlunun ağayla ilişkileri çok farklı nitelik taşımaktadır. Zira yeni muhtar, köyde arazi sahiplerine karşı direnmede birleşen yeni grubun temsilcisidir. Köylüler için, hem eski kudret kaynağına en yakın kişi olan, hem de topraksızların safında yer alan muhtarı izlemek bir kolaylık teşkil etmektedir.

Yunusoğlu ve Sakız köylüleri, toplumsal tabakalaşmadaki mevkilerinin iyice bilincine varmışlardır. Büyük arazi sahiplerine karşı nefret ve mukavemet göstermektedirler. Mevkilerinde, üretim şansı –yani esas itibariyle toprak– elde ederek, köklü değişiklik yapmak isteyen köylülerin oranı, burada, Karacaören ve Oruçlu'dakinden yüksektir. Ailelerin yüzde 50'si hayat düzeyinin yükselmesini istemektedir. Daha önemlisi, hayat düzeylerinin yükselmesinin, eğitimden yana olmakla birlikte, eğitimle ya da şehire göç etmekle gerçekleşmeyeceğini anlamışlardır. İster eğitilmiş, ister eğitilmemiş olsunlar, şehirlerde iş bulma olanağının çok sınırlı bulunduğunu bilmektedirler. Bu köylülerin başlıca isteği topraktır. Durumlarının toprağa kavuşmakla iyileşebileceğinin farkındadırlar.

Bu değişiklik isteği, modern tarımın sağladığı üretim artışından yalnızca kendileri yararlanan büyük arazi sahiplerinin şiddetli direnmesiyle karşılaşmaktadır. 1918, 1923, 1930 ve 1945 yıllarının farklı intikal ve buhran dönemleri, daima kudret sahiplerinin mevkilerini güçlendirmeye yardım etmiş ve kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Köylerimizdeki bu kutuplaşmış toplumsal tabakalaşmadır ki, toplumsal değişmenin kütle yararına olmasına en büyük engeli teşkil etmektedir.

MUHTAR KİMİ TEMSİL EDER?

Köydeki nüfuz ve denetleme güçlerinin incelenmesinde, muhtarlık kurumu, özel bir önem taşımaktadır. Zira köydeki planlı değişme ve kalkınma denemelerinde, çoğu zaman hükümete "sadık", tarafsız ve nüfuzlu bir ajan diye muhtara dayanılmak istenmektedir. Fakat üç ayrı gelişme aşamasındaki köyde, ortak özellikleri olmakla birlikte, muhtarlar farklılık göstermektedir. Başta gelen ortak özellik, resmi görev ve resmi

otoritedir. Bütün köylerde bu otorite, çeşitli hükümet kuruluşlarıyla ve köy dışındakilerle bir bağlantı fonksiyonu olarak anlaşılmaktadır. Merkezi hükümet, banka temsilcileri, tarım memurları vb. ile bağlantıyı muhtar sağlamakta, bu temasları ve dolayısıyla köydeki ilişkileri kontrolü altında tutmaktadır. Bununla birlikte, bir muhtarın muhtar olması, köydeki çeşitli kudret sahiplerinin karşılıklı eylemleriyle tayin edilmektedir.

Tarımdaki gelişme derecesine ve bu gelişme derecesinin belirlediği kuvvet gruplarına göre, her köyde muhtar seçilmektedir. Muhtar, kudret sahipleri arasındaki gerçek kuvvet dengesini temsil etmektedir. Mesela Oruçlu'da toplumsal tabakalaşma, ancak dışarıyla olan dağınık temaslarla değişmiş eski aşiret günlerinin doğrudan doğruya bir devamıdır. Henüz dengeyi bozacak yeni bir kudret belirmiş değildir. Eski aşiret reisinin oğlu muhtardır. Böyle bir durumda reisin kendisinin muhtar olacağı düşünülebilir. Fakat gerçek otorite sahibi, hükümet yetkililerinin baskılarına, haysiyet kırıcı sayarak, doğrudan doğruya muhatap olmaktan kaçınmaktadır. Şehirlinin köylüye tepeden bakışını hatırlamak gerekir. Ayrıca muhtarlık, okuma-yazma bilmeye ihtiyaç göstermektedir.

İkinci köy Karacaören'de, büyük toprak sahibi, tüccar ve tefeci olarak yeni bir kudret sahibi ortaya çıkmıştır. Bu köyde muhtar, eski liderin oğludur. Fakat aynı zamanda yeni kudret sahibiyle yakın ilişkiler kurmuştur. Yeni kudret sahibinin "adamı" gibi hareket etmektedir. "Ağa", eski liderle uyuşamayınca, kimin muhtar seçileceği ilgi çekici bir sorudur. Kuvvet dengesi, "ağa"nın adamının muhtar olacağını düşündürmektedir. Hiç değilse şimdilik, muhtar, eski lider ve yeni büyük arazi sahibi arasındaki dengeyi temsil etmektedir.

Yunusoğlu ve Sakız'da yeni seçilen muhtarın durumu çok daha farklıdır. Aile bakımından yeni muhtar, en kudretli "ağa" D. A.'nın eski kâhyasının oğludur. Fakat oğul, D. A.'nın hizmetinde hiç çalışmamıştır. Muhtarın dostları onu, "Babası yirmi yıl ağanın hizmetinde çalıştı, ama hiç servet edinmedi" diye tanıtmaktadırlar. Böylece onun namuslu ve köylülerden yana olduğu belirtilmek istenmektedir. Muhtara seçimi kazandıran, "ağa"ya bilinçle karşı çıkan ve "ağa"nın köydeki keyfi kuvvet gösterilerini önlemeye çalışan bir köylü grubu olmuştur. Yeni durum, köye sık sık gelen "küçük ağa"yı rahatsız etmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, Sakız ve Yunusoğlu'nda kudret sahipleri çeşitlidir. Elçi, öğretmen, yöresel büyük arazi sahibi, farklı "güç"leri temsil etmektedir. Öğretmen ve elçinin gücü, köylüler için, aynı gücün farklı iki yüzünü teşkil etmektedir. Her ikisi de büyük arazi sahiplerine karşıdırlar ve onlara karşı çıkışta köylülere destek olmaktadırlar. Halen köy halkının hayat düzeyi iyice düştüğünden ve köylüler hayatlarını kazanmakta

büyük sıkıntıya uğradıklarından, büyük arazi sahipleri köyün kontrolünü kaybetmekte ve "ağa"ya karşı yeni birleşmiş güç, ön plana geçmektedir. Açıktır ki, yeni muhtar, kâhya babası dolayısıyla büyük arazi sahiplerine de yakın olmakla birlikte, bu yeni gelişmeyi temsil etmektedir.

Bu köylerdeki muhtarların tarihi de, yukarıda belirtilen gelişmeyi doğrulamaktadır. Uzun süre Sakız ve Yunusoğlu iki ayrı köydü ve iki ayrı muhtarı vardı. 1942 yılında D. A.'nın arzusuyla iki köy birleştirilmiş ve tek bir muhtarın yönetimine bırakılmıştır. D. A.'nın kâhyası Sakız'da yaşadığı halde, bu köyde tamamen emrinde olacak güvenilir bir kişi bulamadığı için D. A., iki köyün birleştirilmesini tercih etmiştir. Birleştirme işi, D. A. açısından yararlı olmuştur. Zira 1943-1944'te bir arazi komisyonu, özel arazi ile devlete ait bulunması gereken Ermeni arazisini tespit için bölgeye gelmiştir. D. A.'nın muhtarı, komisyonun önünde tanıklık ederek ve başka tanıklar bularak D. A.'nın arazisinin sınırlarının tespitinde elinden geleni yapmıştır. D. A.'nın Ermenilerden kalma araziyle sahiplenmesini sağlayan muhtar, 1942'den 1960'a kadar bu görevde kalmıştır. Muhtar, 1950 iktidar değişikliğine rağmen, D. A. ve onunla görüş birliği halindeki ikinci büyük arazi sahibi Y. D.'nin desteğine sahip olduğu için, iktidarını korumuştur. 1960'tan sonra fırsat elverince, köyde gelişen yeni güçler, eski muhtarı görevinden uzaklaştırmışlardır. Bunu başaran köylülerin, muhtar değişikliğini küçümseyerek, D. A. ve Y. D. gibi iki "ağa"nın keyfi hareketlerine karşı direndiklerini söylemeleri anlamlıdır. Çünkü muhtar değişikliği mücadelesi, köydeki iktidar değişikliği mücadelesidir. Ortakçılığın kalkması ve kişisel ilişkilerden kopmuş anonim işgücünün ortaya çıkması ve bu işgücünün geçim sıkıntısı, eski kudret sahiplerine karşı direnme ve birleşme olanağını getirmiştir. Böylece köyde yeni bir gücü temsil eden bir grup ortaya çıkmaktadır. Muhtar, bugün, köylülerin bu birleşik gücünü hesaba katma durumundadır.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, muhtar, köydeki kuvvet dengesini yansıtmaktadır ve bu kuvvet dengesi, sosyo-ekonomik gelişme aşamasına göre, köyden köye değişmektedir. Fakat kapitalist gelişmeler hızlandıkça, muhtar, "ırgatlaşan" köylü kütlesinin temsilciliğine doğru yönelmektedir.

ANTALYA KÖYLERİNDE KAPİTALİZM

Mübeccel Kıray'ın yetiştirdiği, köyden çıkma genç bir sosyolog olan Bahattin Akşit'in Manavgat bölgesinde yaptığı inceleme, buradaki köylerin de Çukurova'dakine benzer bir gelişme içinde bulunduğunu göstermektedir.[65]

Manavgat Çayı ile Serik ilçesi yakınlarından geçen Köprü Çayı arasındaki bölge, evvelce Tugayoğlu adlı bir derebeyine aitmiş. Bazı köyler, doğrudan doğruya Tugayoğlu'nun çiftliği ve oradaki köylüler de ortakçılarıymış. Öteki köyler ise, derebeyine doğrudan doğruya bağlı bulunmamakla birlikte, ona haraç öderlermiş. Tugayoğlu, köylerde borusunu öttürebilmek için Sudan'dan getirdiği zenci muhafızlar kullanırmış. Bu derebeyi ailesi, son yüzyıl içindeki toplumsal gelişmeye ayak uydurarak toprağını köylülere satmış. Ailenin aynı toprağı köylülere iki kere sattığı da görülmüş. Tugayoğlu'nun torunları halen bölgede bir çiftlik işletiyorlarmış ve tüm bir köy, onların işçileri ve ortakçılarıymış. Bu eski derebeyi ailesi ile öteki köylülerin hiçbir ilişkisi kalmamış. İncelenen köylerden İ., bunlardan biridir.

Köy, Birinci Dünya Savaşı'na kadar kapalı ekonomi düzeni içinde yaşamıştır. Köylüler arasında bir farklılaşma yok gibidir. Hemen herkes eşit toprağa sahiptir. Karasaban ve öküzle üretim yapılmaktadır. Savaştan sonra köye ticari amaçlı susam ekimi ve pulluk girmiştir. Pulluk ve susamla birlikte, üretim artmış ve pazarla ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Susam, kayıklarla Antalya'ya götürülmektedir. Herkes pazara gidip gelemeyeceği için, işbölümü genişlemiş ve 1920'lere doğru köydeki susamı satmak ve ihtiyaç mallarını köye getirmek için üç bakkal dükkânı açılmıştır. Bakkallar, susamı istedikleri fiyata almak, ihtiyaç mallarını diledikleri fiyata satmak ve köylüleri borçlandırmak yoluyla zenginleşmeye ve köy üzerinde egemenliklerini kurmaya başlamışlardır.

Bakkallar önce iki pullukla tarım yapmışlar ve tarlalarını genişletmişlerdir. 1950'lere doğru pamuk tarımı ve traktörün girmesiyle arazilerini daha da çoğaltmışlar ve bunun sonucu, bir kısım köylüler topraklarını yitirmişlerdir. Henüz toprağın bir iki elde toplanması gibi tam bir kutuplaşmaya varılmış değildir, fakat gidiş o yöndedir. Kırk yıl kadar önce herkesin eşit toprağa sahip bulunduğu köyde, bugün köylülerin yüzde 42'si topraksızdır. Yüzde 12'nin toprağı 30 dönümün altındadır. Köylü ailelerinin yüzde 24'ü modern tarım araçlarıyla üretim yapmaktadır. Bahattin Akşit, bunlara büyük çiftçi adını vermektedir. Fakat bunların bir kısmı, borçla araç almışlardır. Yetiştirdikleri pamuğu ucuz fiyata borçlandıkları tüccara bağlama durumundadırlar. Bunlar her an topraklarını yitirebilirler. Yüzde 24 oranında da öküzle tarım yapan küçük çiftçi vardır. Bunlar, borçlanıp da arazilerini kaybetmemek için çaba harcamaktadır. Geri kalanlar işçi ve kalifiye işçidir. Büyük çiftçilerden olan bakkallar, pamuk tarımıyla birlikte, dükkânlarını kapamışlar, çiftçilik ve ticarete yönelmişlerdir. Çiftçiliğin yanı sıra yürütülen bu ticari faaliyet, kamyonla şehirlerarası aracı tüccarlık yapmaya kadar gitmektedir.

Bakkallardan K.'nın beş oğlundan ikisi Antalya'da ticaret yapmakta ve mağaza işletmektedir. Üç tanesi de köyde, babasının arazisini işletmektedir. K., köy içinde toprak satanların dışında, eski derebeyi ailesi Tugayoğlu'ndan da toprak alarak arazisini genişletmiştir. Ailenin üç traktörü, bir taksisi, üç su motoru ve şehirde mağazaları vardır.

İ. köyünde, "Köyün en etkili, en önde gelen insanı kimdir?" sorusuna, köylülerin hepsi üç eski bakkalın adını vermişlerdir. Bazıları muhtar demişse de, muhtar üç bakkaldan birinin oğludur. Köyde denetleme (kontrol) gücü, büyük çiftçilerin elindedir. Bu büyük çiftçiler, dört ya da beş soyadı altında toplanabilir. Muhtar, onların hizmetindedir. Diğer tabakalar, Çukurova'nın Yunusoğlu ve Sakız köylerinde görüldüğü üzere, birleşip kendi haklarını arayabilecek duruma henüz gelememişlerdir.

İ. köyü, küçük mülkiyetten, modern pamuk tarımıyla kapitalizme geçişin örneğidir. Bu köyde henüz durumunu iyileştirmeyi ümit eden kalabalık bir küçük çiftçiler grubu vardır. G. köyü ise, ağa mülkiyetinden kapitalizme geçişin örneğidir. G. köylüleri, yerleşmeden önce kışlıkları şimdiki köyün bulunduğu yer olan yarı-göçebe bir aşiretten gelmektedir. Traktör girmeden önce, köylüler yerleşmeye karar verince, toprağı karaçalıdan çıkarmış ve ekmişlerdir. Toprak çok verimli ve boldur. Ne var ki, toprağın sahibi eski aşiret reisi olan ağadır. Köylüler aşiret reisinin ortakçısı durumundadırlar ve ürünün yarısını ağa almaktadır. Ağa, partiye girerek tarlaları üstüne tapulatmış ve köylü-ağa ilişkisini hukuki yönden pekiştirmiştir. Modern teknolojinin ithalinden önce, toprak bol ve verimli olduğundan, yarı yarıya ortakçılık yapan köylüler, durumlarından pek şikâyetçi değillerdi. Modern pamuk tarımı ve traktörün köye girmesiyle, köylülerin durumu değişmiştir. Traktörü, ancak ağa ve yakın akrabaları alabilmiştir. Yalnız, ağanın on traktörü vardır. Traktörle birlikte, ortakçılık şartları gittikçe ağırlaşmıştır. Pamuk yerine, pullukla buğday, arpa ve yulaf ekildiği günlerde, ağa, köylülere, "aman ortak ekin" diye yalvarmaktadır. Tohumu ve üretim araçlarını ağa vermektedir. Şimdi tohumu da ortakçı işçiler almakta, bütün işçiliği onlar yapmakta, ağa sonunda gelip ürünü ortadan bölmektedir. Üstelik ağa, verimli olan yerleri pamukta ortakçılığa açmayı reddetmekte, yalnızca kıraç yerleri tahıl için ortakçılığa vermektedir.

Pamuk tarlalarına dışarıdan işçi getirmeyi uygun bulmaktadır. Ortakçı B.'ye göre, "Ağa, babamızın tarlasını görüp bunlar bizim deriz" diye, onları pamuk tarlalarından uzak tutmaktadır. G. köyünde, köylü ailelerinin yüzde 56'sı ortakçıdır. Yüzde 16,5 işçidir. Toprak Komisyonu'nun kıraç yerden bir miktar arazi dağıttığı yüzde 11 oranındaki aile, fakir küçük çiftçidir. Verimli arazinin hemen hemen tamamı, eski aşiret reisi ağa

ve yakınlarının elindedir. Ortakçı köylülerin büyük çoğunluğunun yıllık geliri, 500 ila 1500 lira arasındadır. Ortakçılar, niçin dışarıya gitmedikleri sorulunca, "toprakla uğraşmanın bütün zamanlarını aldığını, dışarıya parayla gidileceğini, iş sağlayıncaya kadar geçinecek paraları olmadığını ve şehirlerde herkesin iş bulamadığını" söylemektedirler.

Ağa ve yakınları, köye tamamen hâkimdirler. Eski aşiret reisinin oğlu F., Antalya'ya yerleşmiştir. Hukuk Fakültesi son sınıfından ayrılmış olup çiftçilik yapmaktadır. 5 bin dönümlük çiftliğini modern araçlarla işletmektedir. 10 traktörü, 3 kültüvatörü, 5 hububat mibzeri, 1 tohum temizleme makinesi, 4 su motoru, 1 jipi, 1 taksisi vardır. Tarım işçilerinin yanı sıra, 1 kâhya, 1 ustabaşı, 8 şoför ve işçibaşı çalıştırmaktadır. Köyde muhtar, ağa ile aynı soyadını taşımaktadır. Muhtar da ufak çapta bir kapitalist çiftçidir. Ortakçılar, kendilerini tam bir çıkmazda hissetmektedirler. Henüz ağaya karşı direnebileceklerini sanmamaktadırlar. "Bir araya gelip, haklarınızı arayabilir misiniz?" sorusuna köylü çoğunluğu, "Arayamayız" cevabını vermiş ve "yoksul bulunduklarını, hak aramanın parayla olacağını" ileri sürmüşlerdir. Bazı köylüler, "Ağanın hak aramak için göz açtırmayacağını" söylemiştir. Bir köylü, "Parasız birleşip hak aranmaz, bizde de gittikçe nüfus artıyor ve gittikçe yoksullaşıyoruz, böylece gittikçe birleşip hak arayamaz duruma geliyoruz" demiştir. "Birleşmek için bir baş gerek" diyen köylüler de vardır. Fakat ağırlaşan şartlar, köylüleri ya birleşip "toprak haklarını" aramaya ya da şehire göç etmeye itmektedir. Çukurova'da Yunusoğlu ve Sakız'da son yıllarda ortaya çıkan ağalara karşı köylülerin birleşme hareketi, herhalde burada da bir süre sonra kendini gösterecektir.

ORTA ANADOLU'DA KAPİTALİZM

Yalnız pamuk gibi büyük işletmelerde pazar için üretime elverişli ürünlerin ekildiği bölgelerde değil, buğday tarımı yapan bölgelerde de kapitalizm, çok daha yavaş bir tempoyla olmakla birlikte, gelişmektedir. Hamdi Özkan'ın "Ankara Vilayetinin Zirai Bünyesi" adlı doktora tezinde verilen bilgi dikkat çekicidir. Buna göre, Ankara'nın verimli topraklarında büyük çiftlikler bulunmakta, verimsiz topraklarda ise, küçük işletmeler yer almaktadır. Verimli topraklara sahip Polatlı'da, azami toprak genişliği 8 bin dönüme varmaktadır. Toprak veriminin düşük olduğu Kırıkkale'de ise, azami toprak genişliği 266 dönümdür. Verimli arazide toprak yoğunlaşması ve kapitalist üretime geçiş nispeten hızlı, verimsiz arazide yavaş olmaktadır. Bununla birlikte, Çukurova ve Ege'ye nazaran bölgede kapitalist gelişme, daha ağır gitmektedir.

Dört araştırmacının Ankara'ya yakın köylerde yaptıkları inceleme, bu konuda az çok bir fikir verebilecek niteliktedir.[66] Araştırıcılar, Gölbaşı yakınında ve Ankara'dan 27 kilometre uzakta olan Karaoğlan ile Ankara'dan 60 kilometre ve Elmadağ'dan 20 kilometre uzakta olan Kuşçuali köyünü incelemişlerdir. Ankara-Konya asfaltı üzerinde bulunan Karaoğlan'ın Ankara'yla sıkı bağlantıları vardır. Kuşçuali'de ise, yol durumu yüzünden Ankara'ya ve hatta Elmadağ'a gitme olanakları çok daha sınırlıdır.

Her iki köy, küçük üretim toplumları olarak en az 150 yıl önce bugünkü yerlerinde kurulmuştur. Sulama olanağından yoksun Karaoğlan'da buğday ve arpa gibi bitkiler ekilmektedir. Kuşçuali'de, içinden ufak bir akarsu geçtiği için, sınırlı bir sulama olanağı vardır. Birkaç köylü önemsiz miktarda pancar yetiştirmiştir. Fakat buğday ve arpa, belli başlı ürünlerdir.

Köylerin kuruluşundan bugüne kadar geçirdikleri evrim hakkında bir bilgimiz yoktur. Fakat kapitalist gelişmenin burada da, giderek hızlanmaya başladığı ileri sürülebilir. Gelişme, Ankara ile daha sıkı ilişkileri olan Karaoğlan'da biraz daha hızlı, Kuşçuali'de biraz daha yavaştır. Bu köylerde henüz oldukça dengeli bir toprak dağılımı vardır, fakat traktör sahibi çiftçilerin arazilerini az çok genişlettikleri, bir kısım ufak çiftçilerin ise arazilerini yitirme yolunda oldukları söylenebilir. Şimdilik çok büyük eşitsizlikler yoktur; ama eşitsizlikler ileride hızlanarak artacağa benzemektedir. Ankara ile teması fazla olan 67 haneli Karaoğlan'da şimdilik 8 hane topraksızdır. Kuşçuali'de ise, 56 aileden 7'sinin toprağı yoktur. Yalnız, köylü ailelerinin yüzde 60'ının toprağı 0-90 dönüm arasındadır. Orta Anadolu için bu toprak büyüklüğü yetersizdir. Ama çok büyük arazi sahipleri de yoktur. Karaoğlan'da azami toprak büyüklüğü 850, Kuşçuali'de 820 dönümdür. Karaoğlan'ın ekili alanı 30 bin dönüm, Kuşçuali'nin 7 bin dönümdür. Makine kullanarak 270 dönümün üstünde arazi işleyen nispeten modern çiftçilerin sayısı Karaoğlan'da 20 hane, Kuşçuali'de 2 hanedir. Her iki köyde yeteri kadar traktör vardır, ama işlenebilecek toprakların sınırına varılmış bulunulmaktadır. Toprak bundan sonra genişletilemeyeceği için, toprak alım-satımı yeni yeni başlamıştır. İyi tohumluk, ilaç, gübre vb. kullanılmasıyla, tatminkâr fiyatlarla pazarlama olanakları sağlanabildiği ölçüde, üretimde önemli gelişmeler gerçekleştirilebilecektir. Bu genişlemeyle birlikte, toprak yoğunlaşması süreci hızlanabilecektir.

Halen bu iki köyde, toprak kutuplaşması gelişim halinde olduğundan, denetleme gücünün kimler elinde bulunduğunu açıkça tespit edebilmek güçtür. Karaoğlan'da aile reislerinin yüzde 59,4'ü zenginlerin ve

muhtarın köyde en etkili kimseleri teşkil ettiğini söylemiştir. Geri kalanlar, ya bilmediklerini ya da yaşlıların en etkili olduklarını ileri sürmüşlerdir. Kuşçuali'de, ailelerin yüzde 67,5'i muhtar ve zenginleri etkili saymışlardır. Öyle anlaşılıyor ki, "muhtar, modern çiftçilerin temsilcisidir. Muhtar, ihtiyarlarla ve seçim dolayısıyla diğer köylülerle arasının iyi olmasına dikkat etmektedir. Tarım işçileri ve kendine yeterli küçük toprak sahipleri örgütlenmiş bir karşı koyma ve direnme grubu değildirler, hiçbir etki ve kuvvetleri yoktur."[67]

Yozgat'ın Şefaatli ilçesine bağlı K. köyünde yapılan bir araştırma da benzer sonuçlar ortaya koymaktadır.[68] Bin dönümü sulu olmak üzere 8 bin dönüm arazisi olan köyde, makine girene kadar, her çiftçi az çok ekip biçecek araziye sahiptir. Makineli tarımla birlikte, küçük ve orta çiftçilerden bir kısmı arazilerini genişletmişler, bir kısmı ise topraklarını yitirmişlerdir. Böylece 65 haneli köyde 1961 yılında 25 aile topraksız kalmış ve arazinin verimli olan 5400 dönümü 10 aile elinde toplanmıştır. Geri kalan 30 aile ise 25 ila 150 dönüm arasında verimsiz arazi sahibidir. En geniş arazi 1000 dönümle köyün 22 yıllık muhtarı A. K.'ya aittir. Onun karşısında genç bir ağa olan C. sivrilmektedir. Yaşı henüz 30'u bulmayan C., orta halli bir çiftçi iken, köyde bakkallığa ve faizciliğe başlamıştır. C., aynı zamanda köylülere kumar oynatmış, oyunculara borç para vererek, kazanandan yüzde 25 pay almış, kaybedenin ise tarlasını ipotek etmiştir. Böylece para ve arazi sahibi olan ve köy zenginleri arasına giren C., muhtarın karşısına köyün ikinci kudretli kişisi olarak çıkmıştır. Fakat C., şehir hayatına özenmekte ve "Elimde 100 bin liram olunca ne yapacağımı ben biliyorum. Tarlaları yarıya verip hemen köyden kaçacağım. Bu paranın 50 binine Ankara'da bir daire satın alacağım. Geri kalanla da bir bakkal dükkânı açıp alışverişe başlayacağım" demektedir.

EŞİT OLMAYAN KAPİTALİST GELİŞME

Köydeki değişmenin anlamı pek az bilindiği ve bu konuda çok sınırlı araştırmalar yapıldığı için üzerinde biraz genişçe durduğumuz bu kapitalist gelişmeleri nasıl değerlendirebiliriz? Tarihi gelişmesine ve pazarla ilişkilerinin yoğunluğuna göre, Türk köyü, özellikle 1948'den bu yana, çok çeşitli yollardan kapitalizme doğru ilerlemektedir. Köy, kapalı ekonomiden pazara doğru açılmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayımlanmamış çalışmalarına göre, tarım net katma değeri içinde, köylünün kendi tükettiği miktar 1950'de yüzde 69'dur. Bu oran 1958'de yüzde 59,3 ve 1959'da yüzde 58,5'tir. Milli Gelir'in "kendi için üretim"e giden payı 1949-1953 döneminde ortalama yüzde 32 iken, bu oran

1954-1963 döneminde yüzde 25 ila 28 arasında oynamıştır. Tarımda pazar için üretimin artışının başka bir göstergesi, sınai bitkilerin ve sebzelerin ekim alanında artış olabilir. Sınai bitki ekim alanı, 1945'te 537 bin hektardan 1965'te 1.536.000 hektara geçmiştir. Bağ, meyvelik ve sebzelik ekim alanı, 1952-1965 döneminde 1.666.000 hektardan 2.305.000 hektara yükselmiştir. Pamuk gibi pancar da, şeker fabrikaları sayesinde, birçok büyük arazi sahibinin kapitalist üretime geçişini sağlamıştır. Şeker şirketleri, büyük çiftlikleri kiralayarak onları canlandırmış ve modern tarım usullerini getirmiştir. Şeker şirketlerinin çok çeşitli yardımlarıyla arazilerini ortakçıya veren ya da boş tutan bir kısım toprak ağaları, kapitalist çiftçiler haline gelmiştir.*

Kapitalizm, şartlar elverdiğinde, prekapitalist düzenin önüne diktiği bütün engelleri yıkarak tarıma girmektedir. Azgelişmiş ülkeler literatüründe sık sık ileri sürülen "geleneksel köy yapısı ile kaderci kültürel değerlerin yenileşmeyi engellemesi" tezini, gerçekler doğrulamaktadır. Asya Üretim Tarzı'na özgü "durgunluk" teorisi de, aynı biçimde boşlukta kalmaktadır. Bununla birlikte, kapitalist gelişme, bazı bölgelerde hızlı, bazı bölgelerde yavaş yürümektedir. Hatta aynı bölge içinde gelişme hızı çok farklı olmaktadır. Köyler, şehirlere ve kasabalara olan uzaklıklarına, ulaştırma ve haberleşme araçlarının çokluğuna ve yollara, üretilen ürünün cinsine ve toprakların verimliliğine vb. göre kapitalist harekete katılmaktadır. "Pazar için üretimin ve modern teknolojinin giriş derecesine bağlı olarak köyler, pazar ve şehire en açık olup kapitalist üretim yapanlarından, kapalı olup kendi için üretim yapanlarına kadar basamak basamak" dizilmektedir.[69] Ayrıca, köylülerin toprağın mülkiyetinden yoksun kaldıkları büyük ağa ve bey mülkiyetinden kapitalizme

* Bir sürü genç kız ve kadınla hovardaca bir hayat sürerken öldürülen eski DP milletvekili Faruk Çöl, bu tip çiftçilerden biridir. Talip Apaydın, Faruk Çöl'ün hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Babası Amasya'da mutasarrıftır. Göynücek'e gittiği bir gün, dört beş köyün arasında kalan 2 bin dönümlük boş araziyi görüp beğenir. Sahip çıkar. Güçlü kişidir, kimse karşı gelemez. O da tutar yolunca üstüne tapu ettirir. Faruk Çöl'e babasından kalan arazi budur. Sonradan Cumhuriyet'in ilk yıllarında Amasya'ya gelen valilerden birisiyle Faruk Çöl sıkı fıkı ahbap olur. Zati çıkarları gereği toprak ağaları memurlara yanaşırlar. Onlara ikide bir ziyafet verirler. Hediye yollarlar. Faruk Çöl, kim bilir nasıl, valiyle anlaşır. Çiftliğin bitişiğinde 2500 dönümlük Hazine arazisini satılmak üzere –ama kimsenin duymayacağı şekilde– ilan ederler. Faruk Çöl, çok ucuza, dönümü yedi sekiz liraya, hem de taksitle bu araziyi de kapatır. O yıllar işçi yevmiyesi çok düşüktür. Çiftliğin bir kısmını ekip biçtirir. Ama fazla bir gelir sağlayamaz. Ancak Şeker Fabrikası yapıldıktan sonra pancar ekimine geçilince, toprak birden değer kazanır. Bugünkü milyonlarla ifade edilen verim başlar" (Talip Apaydın, *Yön*, sayı: 108). Apaydın'ın belirttiğine göre, Faruk Çöl, Şeker Şirketi'nin sağladığı kredilerle ve şirket memurlarının nezaretinde çiftliğini modernleştirmiştir. Ne var ki, Şeker Şirketi'nin imal ettiği bu kapitalist çiftçi, cinayet üzerine gazetelerde uzun uzun yazıldığı üzere, topraktan sağladığı büyük gelirini Ankara barlarında, bir sürü genç kız ve kadınla tüketmiştir.

geçiş hızı, köylülerin nispeten eşit miktarda araziye sahip oldukları küçük mülkiyetten kapitalizme geçiş hızından farklı bulunmaktadır.

Pamuk gibi büyük işletmede yetiştirilmesi daha verimli olan ve tamamen pazar için üretilen sınai bitkilerin üretimine elverişli araziye sahip köylerde, kapitalizm hızla gelişmekte ve bunun sonucu, bir kısım köylüler, oldukça kısa bir sürede, topraklarını yitirerek ırgatlaşmakta, bir kısım köylüler topraklarını genişleterek kapitalist çiftçiler haline gelmektedirler. Köy içinden ve dışından tüccarların da borçlandırma vb. yollarla arazi toplayarak, kapitalist çiftçiliğe geçtikleri görülmektedir. Arazinin ağaya ait olduğu büyük mülkiyetten kapitalizme geçiş, çok daha keskin bir çizgi izlemektedir. Bunlarda ortakçı köylü, kendini kısa sürede proletarleşmiş bulmaktadır. Küçük mülkiyetten geçişte, toprağın belli ellerde yoğunlaşması ve köylü çoğunluğunun proletarleşmesi, oldukça daha yavaş cereyan etmektedir.

Küçük ve orta arazi sahibi çiftçiler, ağır borçlanmalar pahasına da olsa, modern tarıma uymaya çalışmaktadır. Bunların bir kısmı arazilerini genişleterek büyük çiftçiler haline gelse bile, gidiş, daha çok orta ve küçük çiftçilerin arazilerini yitirmesi yönünde olabilir.

Tamamen pazar için yapılmakla birlikte, sebze ve bahçe tarımı gibi küçük işletmeye elverişli ürünlerin üretiminde kapitalist gelişme daha farklı bir yol izlemektedir. Bu tip ürünlerin üretiminde, küçük mülkiyet egemen gözükmektedir. Hayli ilkel metotlarla yürütülse dahi, genellikle aile emeğinin yoğun kullanılmasına dayandığı için, küçük aile işletmeleri bu alanda canlılık göstermektedir. Büyük sermaye, bu tip ürünlerin üretimine girmek yerine, taşıma ve pazarlama safhasında egemenliğini kurmakla yetinmektedir. Bu bakımdan Orta Sakarya Vadisi'nin gelişmesi ilgi çekicidir.[70] Vadi köyleri, 40 kilometre güneyinde Eskişehir gibi daima canlılığını korumuş bir merkezin varlığına rağmen, yüzyıllar boyunca dış âleme kapalı kalmıştır. XX. yüzyılın başlarında büyük şehirlerin sebze ihtiyacının geniş ölçüde artması üzerine, vadiye bazı sebze cinsleri ithal edilmiştir. Sebzecilik hızla gelişmiş ve hayvancılık büsbütün ortadan kalkmıştır. Fakat sebzenin tüketim pazarlarına taze olarak sevki, çok üzücü ve külfetli bir iştir. Yol yoktur. Sebze, dağ patikalarından hayvan kervanlarıyla pazara götürülmektedir. Nüfusun üçte biri sebze taşıyıcılığıyla uğraşmakta, ama yine de taşıma güçlükleri yüzünden kış sebzeciliği yapılamamaktadır. Dış talebin ve üretimin artışıyla yol güçlüğünü köylüler kendileri yenmişlerdir. "Her şeyi devletten beklediği ve kaderci olduğu" iddia edilen köylü, kendi çabasıyla, üzerinden yaz-kış kamyon geçebilecek 6 bağımsız yol inşa etmiştir. Yollar Eskişehir'e bağlanmıştır. Daha sonra devlet de vadiyi Eskişehir'e ve Nallıhan yoluyla Ankara'ya bağlayan bir yol yapmıştır.

Bir süre sonra vadide Akala tipi pamuk, sebzeciliğe rakip çıkmıştır. Pamuk da sebze gibi kârlı bir üründür. Pamuk ve sebzecilik, Orta Sakarya Vadisi'ni ikiye bölmüştür. Devamlı sulama olanağına sahip bulunan vadinin batı yarısında sebzecilik, doğu yarısında pamukçuluk hâkim olmuştur. Sebzecilik, 40 ila 60 yıllık bir faaliyet alanı teşkil etmekle birlikte, hâlâ ilkel metotlarla yapılmaktadır. Prof. Tunçbilek'in anlatımıyla, "Sulanabilir toprakların azlığı ve bu toprakların aşağı yukarı bütün vadi sakinlerinin mülkiyetinde oluşu, mevcut bahçeleri zamanla öylesine ufalamıştır ki, sebzeci köylerde dönüm tabiri önemini kaybetmiş olup, evlek (1 evlek = 1/2 dönüm), hatta garik (1 garik = 1 /4 dönüm) gibi vadiye has saha ölçüleri yer almıştır. Pek çok yerde bahçeler 8 ila 10 metrekareyi geçmeyecek kadar ufalmıştır." Fakat yine de ilkel metotlarla geceli-gündüzlü çalışarak, vadinin sebzeci köylüleri, İstanbul, Eskişehir, Ankara gibi büyük merkezlerle, İç Anadolu'nun şehir ve kasabalarının taze sebze, üzüm ve meyve ihtiyacının bir kısmını karşılamaktadır. Yalnızca Alpagot köyü, her gün 20 ton kadar sebze ve meyve ihraç etmekte, bunun için her gün Alpagot'tan 5-6 kamyon Eskişehir'e doğru hareket etmektedir. Bu aşırı faaliyet, kesintisiz 5 ay sürmektedir. Vadideki gelişmeler konusunda daha kesin bir fikre varmak için araştırmalara ihtiyaç olmakla birlikte, aile emeğinin yoğun kullanılmasına dayanması dolayısıyla, bu tip ürünlerin üretiminde, küçük mülkiyetin uzunca bir süre yaşayabileceği ileri sürülebilir.

Pazar için geniş ölçüde üretim yapamayıp daha çok kendi için üretim yapan küçük mülkiyet yapısına sahip köylere gelince, buralarda kapitalist gelişme çok daha yavaş olmaktadır. Oruçlu örneğinin gösterdiği üzere, bu tip topluluklarda köylülerin büyük kısmının bir miktar arazisi vardır ve toprak dağılımında önemlice bir farklılaşma yoktur. Fakat tarım, ilkel metotlarla ve hayli verimsiz topraklarda yapılmaktadır, gelir düşüktür. Nüfus artışı çoğaldıkça, köylünün sefaleti artmaktadır. Orman köyleri ve Orta Anadolu'nun birçok köyleri bu gruba girebilir. Buralarda kapitalist üretimin egemen oluşu çok, pek çok uzun bir zaman alacağa benzemektedir. Şehirlere göçü ya da tarım dışında geçici çalışmayı, gittikçe artan miktarda, bu tip köylerin besleyeceği düşünülebilir. Mesela Bahattin Akşit'in belirttiğine göre, Ermenek'te durum şöyledir:[71] Ermenek köyleri, Göksu ırmağının çıktığı yerlerde kurulmuşlardır. Ekilebilir toprak alanı dardır, yaya yüründüğünde her yarım ya da bir saatte yeni bir köye rastlanmaktadır. Bu bölge, diğer kasaba ve şehir pazarlarına çok uzak olup, yeni yapılan ve uçurumlardan geçen bir yolla dışarıya bağlanmıştır. Bölgede birkaç tane pazar kuruluyorsa da, bunlar yazın üç ay gibi kısa bir süre için işlemektedir. Pazar için üretim, çok ilkeldir, köylerde henüz pulluk bile yaygın değildir. Kendi için üretim

de, hızlı nüfus artışı sonucu toprak alabildiğine bölüşülüp ufalandığından yetersizdir. Köylünün çoğunluğu, yiyeceklerini satın alırken yüzde 60'ı aşan faizle borçlanmaktadır. Borçlarını ödemek için köylülerin yüzde 80'inden fazlası gurbete çıkmaktadır. Ailede dışarıya çalışmaya gidebilecek güçte olanlar 16 yaşından 50 yaşına kadar İzmir, Antalya ve Mersin'e gitmektedir. Oralarda 9 ay kadar yorganları sırtlarında çalışıp köye dönmektedirler. Fakat borçlarının ancak bir kısmını ödeyebilmekte ve yeniden borçlanmak zorunda kaldıkları için, borçları artmakta ve gurbetçilik sürüp gitmektedir. Bu yoldan köyde borç verebilecek güçteki köylüler zenginleşmekte, ötekiler artan borç yükü altında ezilmektedir. Faizle borç verenlerin bir kısmı arazisini genişletmekte, kimisi de şehire ve kasabaya göç etmektedir. Görüldüğü gibi, burada da topraklarını yitiren ve borçlandırma yoluyla topraklarını genişleten köylüler vardır. Yani kapitalist işleyişin yol açtığı toplumsal farklılaşma ya da kutuplaşma, pazar için pek az üretim yapan bu köylerde de yürümektedir. Yalnız modern teknolojinin girmediği bu yerlerde, kutuplaşma yavaştır. Orta Anadolu'nun hububat üretimi yapan küçük mülkiyet yapısına sahip birçok köylerine ise, modern teknoloji, Ege ve Çukurova'nın pamuk bölgelerine nazaran ağır bir tempoyla da olsa, girmektedir. Yukarıda sözü geçen Ankara köyleri buna örnek gösterilebilir. İyi tohumluk, sulama, gübre ve çeşitli araçlar yoluyla modern teknolojinin girişini hızlandıracak şartlar kârlı biçimde yaratıldığı takdirde –ki bu yolda devlet çaba göstermektedir– buradaki kapitalist gelişme ve toplumsal kutuplaşma, Ege ve Çukurova'daki gibi hızlanabilecektir.*

Orman köylerinde ise, durum farklıdır. Particilik yoluyla Orman İdaresi ile kurulan çeşitli ilişkiler, kaçakçılık ve ormandan tarla açmada eşitsizlik, bu köylerde de toplumsal farklılaşmaya yol açmaktadır. Fakat orman açma durdurulduğu zaman, orman köylerindeki nüfusun çoğuna şehire göç etmekten başka yol kalmayacağa benzemektedir.

BEYLER, AĞALAR VE KAPİTALİST GELİŞME

Bey ve ağa tipi mülkiyetin hâkim olduğu yerlerde, pazar için kârlı üretim olanakları ortaya çıktığı sürece, bey ve ağalar, modern teknolojiyi ithal etmekte ve kısa bir sürede kapitalist çiftçi haline gelmektedirler. Ege ve Çukurova'nın bey ve ağaları buna örnektir. 20-30 yıl önce, ilkel şartlarda ortakçı eliyle tarım yaptıran Ege ve Çukurova'nın toprak ağaları, bugün

* Tekel kârlarıyla çalışan montajcı sanayi, tarımda verim artırıcı girdilerin kullanılmasını bir hayli engellemektedir. Traktör, ilaç vb. fiyatları yüksektir.

işçi çalıştıran modern kapitalist çiftliklerin başındadırlar. Orta Anadolu' nun hububat ekimine elverişli bölgelerinde toprak ağaları, pamukçuluğa yönelen ağalardan daha yavaş bir ölçüde kalsa bile, modern kapitalist çiftçiler olma yolundadırlar. Doğu'nun köylüyü kişisel bağımlılık ilişkileri altında tutan beyleri de, Çukurova'nın şartlarına sahip bulunsalardı, avantajlı bağımlılık ilişkilerinden mümkün olan ölçüde yararlanmaya çalışmakla birlikte, derebeylikten, oldukça kısa bir sürede, kapitalist çiftçiliğe atlayabileceklerdi. Bu demek değildir ki, prekapitalist ilişkilerin hâlâ yaşadığı bu bölgede, bu ilişkiler gelişmeye bir engel teşkil etmesin. Fakat bu engeller, hızlı bir kapitalist gelişme içinde aşılabilmektedir. Buna karşılık, büyük pazarlardan uzaklık, yol yetersizliği, üretilebilen ürünlerin cinsi, toprağın olanakları vb. gibi şartların elverişsizliğinde, prekapitalist ilişkiler, gelişmeyi daha da frenlemektedir. Bu sebeplerle, Doğu Anadolu, son yirmi yıldır Batı bölgeleri tarımında görülen hızlı gelişmeye ayak uyduramamıştır. 50.844 traktörün 1.680'i, 5.992 biçerdövenin 270'i, 80.695 kara taşıtının 5.253'i, Doğu'da bulunmaktadır. Doğu, toplam traktörlerin yüzde 3'üne, biçerdövenin yüzde 4,7'sine ve kara taşıtlarının yüzde 6,5'ine sahiptir. Yolların büyük kısmı ham yoldur. Kar ve yağmur ortalığı kapladığı zaman, şehir ve kasabayla ilişkilerini devam ettirebilen pek az köy vardır. Nüfus, köylerde ve oba, dam, divan, mezra vb. gibi yerlerde dağınık bir yerleşme göstermektedir. Köyler arası mesafe 20-30 kilometreyi bulabilmektedir. Kasabaya 120 kilometre uzak köyler vardır. Tarımda karasaban hâkimdir. Doğu'ya pulluğun bile girdiği söylenemez. Köy İşleri Bakanlığı'nın tespit ettiği rakamlara göre, Diyarbakır'da 34.127 karasaban, 693 pulluk; Mardin'de 24.242 karasaban, 164 pulluk; Urfa'da 30.945 karasaban 492 pulluk; Adıyaman'da 18.783 karasaban, 48 pulluk vardır. Kağnının yanında dört tekerlekli araba sayısı çok cılız kalmaktadır. Tarımda hayvan gübresi dahi kullanılmamaktadır.

Bu ilkel üretim şartlarını değiştirmek için, bey ve ağaları, arazi sahibi şeyhleri zorlayacak güçlü bir dış ekonomik baskı yoktur. Bu baskının yokluğunda, köylüye üründen ancak ölmeyecek kadar bir pay bırakıp, ilkel şartlarla yetiştirilen ürünün geri kalanını almak, bey ve ağalara daha avantajlı gözükmektedir. Geri teknikli üretimin verimi çok düşüktür. Fakat çok geniş araziye sahip bey ve ağalar, yüzlerce ortakçıdan aldıkları pay sayesinde, önemlice gelir sağlamaktadırlar. Bu durumda modern teknolojinin ithaline pek fazla heves göstermemektedirler. Pazarla, maliyet ve satış fiyatlarıyla ilgilenmelerine ihtiyaç kalmadan, hiçbir külfete katlanmaksızın, köylünün üretiminden pay almayı tercih etmektedirler. Boğaz tokluğuna çalışan marabaların kol kuvvetinin, bey ve ağaya, makineden çok daha ucuza mal olması mümkündür. Bu

sebeple, Doğu'da bey ve ağalar, köylüyü prekapitalist ilişkiler çemberinde tutmak için çaba göstermektedirler.

Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Ağrı, Erzurum, Diyarbakır, Elazığ, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Van ve Urfa illerini kapsayan bölgede, Köy İşleri Bakanlığı'nın tespitlerine göre, 188 köy şahıslara, 184 köy ailelere ve 141 köy sülalelere aittir. Bölgede topraksız köylülerin oranı çok yüksektir. Bu oran, Mardin'de yüzde 40,8; Diyarbakır'da 46,8 ve Urfa'da 53,7'dir. Toprak sahibi sayılan köylülerin Mardin'de yüzde 60,3'ü, Diyarbakır'da yüzde 57,4'ü, Urfa'da yüzde 18,7'si 25 dönümden az toprağa sahiptir. Diyarbakır'da ailelerin yüzde 6,6'sı arazinin yüzde 63'ünü elinde tutmaktadır; ailelerin yüzde 57'4'ü arazinin yüzde 6,6'sına tasarruf etmektedir. Mardin'de yüzde 4,5 aile yüzde 49 toprağa, yüzde 60,3 aile yüzde 10,7 toprağa sahiptir. Görüldüğü gibi, kendi için üretim yapan küçük mülkiyete dayalı köyler bulunmakla birlikte, bölgede toprak, pek az sayıda kişinin elinde toplanmıştır. Büyük arazi sahipleri, beyler ve ağalar ile şeyhlerdir. Geniş arazilerini, geri teknikli küçük aile işletmeleri halinde köylülere ektirmektedirler. Batı bölgelerinden farklı olarak burada ortakçı köylü, bey ve şeyhlere kişisel bağımlılık ilişkileriyle bağlıdır. Onlara karşı birtakım hizmet ve hibe yükümlülükleri vardır. Köylere insanlarıyla birlikte sahip olunabildiği ve köylerin insanlarıyla birlikte satılabildiği görülmektedir. Geniş toprak, mera ve sürülere sahip şeyh ya da seyyitler, ekonomik kudretlerini dini otoriteleriyle tamamlamakta ve köylülerden bol miktarda bağış almaktadırlar. Aşiret reislerinden ve eski ailelerden gelen beyler ile şeyhler, derebeylik artığı üretim ilişkilerini ve buna bağlı sosyal-politik ilişkileri hâlâ sürdürebilmektedirler. Ağalar ise, daha çok ekonomik güçlerine dayanmaktadırlar.*

Fakat genellikle bey ve ağa ayırımı yapılmamakta, hepsine birden ağa denilmektedir.

Beyler ve ağalar, köylüyü tam bir çember içine almışlardır. Köylü yalnız ekonomik bakımdan değil, bütün yaşantısında denetim altında

---

* Prekapitalist üretim düzeninin bütün ağırlığını taşıyan Doğu'da 12 ilde valiler halk ile tercüman aracılığıyla konuşabilmektedir. 10 ilde Türkçe konuşanların oranı yüzde 50'nin altındadır. Dini bakımdan halk –Süryani ve Keldani dinleri sayılmazsa–, Hanefi, Şafii, Caferi, Alevi gibi mezheplerle Nakşibendi, Kadiri vb. gibi tarikatlar arasında bölünmektedir.

Din ve dil parçalanmalarının yanı sıra, aşiret halindeki toplumsal organizasyonun hâlâ son bulmayışı, parçalanmayı artırmaktadır. Göçebe ve yarı - göçebe aşiretler gittikçe azalmakla birlikte, Doğu'da bugün de yaşamaktadır. Bunları, mera sıkıntısı ve meraları ele geçirenlerin artan otlatma bedelleri istemeleri, yerleşmeye zorlamaktadır. Fakat yine de göçebelik sürüp gittiği gibi, yerleşmiş aşiretlerde de aşiret bağları yaşamaktadır. Aşiretler kabilelere, kabileler obalara bölünmüştür. Kurtuluş Savaşı'ndan beri yarım yüzyıla yakın zaman geçtiği halde, prekapitalist düzen, Doğu'ya bugün de damgasını basmaktadır.

tutulmaktadır. Köylerde "kahve" yoktur, yalnız "ağanın odası" vardır. Köylü burada toplanmaktadır. Büyük aşiretler şehirlerde oteller yapmışlardır, aşiret mensubu köylü, şehre inince bu otellerde kalmak zorundadır. Malını aşiretin şehirdeki dükkânına satmak, borç para ve mal ihtiyacını oradan karşılamak durumundadır. Şehirde avukat, parti başkanı ve milletvekili, bey, ağa ve şeyh ailelerinden kişilerdir. Kredi ve tohumluk dağıtımı onların kontrolü altındadır. Bunlar devlet memurları ve köylü arasında bir "demirperde" kurmuşlardır. Mahalli küçük memurlar, genellikle onların adamlarıdır. Yüksek memurlar onların politik baskısı altındadır. Köylüyü dar bir çember içine alan Doğu'daki egemen sınıflar, devlet memurlarını da kendi dar çemberleri içinde tutmaktadırlar. Parti örgütlerini ve mahalli küçük memurları ele geçirerek ve idarenin köylüyle ilişkilerini kontrol altında bulundurarak, bunu başarmaktadırlar. Urfa Valisi Kemalettin Gazezoğlu, Viranşehir Kaymakamı'nın intiharına yol açan olaylar dolayısıyla yayımladığı bir açıklamasında, "meşru ve gayri meşru iktisap ağaları" gibi tuhaf bir meşruiyet ayırımı yapmakla birlikte, memur-ağa ilişkileri hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Urfa, toprak mülkiyeti ve tasarrufu konusunda çok özellik taşıyan bir vilayettir. Burada geniş araziler, mahdut ellerde bulunur. Bunlar ağa tabir edilir. Ağalar, iki bölümde toplanabilir:

1 - Miras yoluyla iktisap edilmiş veya bedeli karşılığı satın alınmış arazilerin sahibi olan ağalar.

2 - Devletin özel mülkiyetinde veya hüküm ve tasarrufunda bulunan geniş arazileri türlü yollarla ele geçirmiş gayri meşru iktisap ağaları.

İkinci şıkta sayılan ağalar daha çok Viranşehir'de toplanır. Gayri meşru menfaatlerinin devamını sağlamak pahasına, her türlü gayri ahlaki yollara başvurarak, orada çalışan memurlara sokulma yollarını ararlar. Bilhassa para, otomobil ve her türlü imkâna sahip olmalarına rağmen Urfa'da aileden iktisap edilmeyen, yani gayri meşru servet sahibi ağaların yoksun oldukları şey itibardır.

İşte bu noksanı telafi için mevki sahiplerine yakın olmayı arzularlar."

"Bunlar için mühim olan gayri meşru iktisaplarının devamını temindir. Bu yolda her tedbire, her tertibe başvururlar. İktidar hangi partiye geçerse bunlar, hemen o partiye göç ederler."*[72]

---

* Viranşehir Kaymakamı'nın intiharına yol açan olaylar dolayısıyla öğrenilmiştir ki, olayların kahramanlarından Seydo Ağa, AP İlçe Başkanı ve Suphi Öztop Belediye Başkanı'dır. Belediye Başkanı'nın ağabeyi Hacı Ali Öztop'un 65 bin dönüm arazi ektiği, vergi dahi ödemediği ve cezalı Gelir Vergisinin 1 milyon 156 bin lira tuttuğu tespit edilmiştir.
Ağaların alt kademe memurlar arasında bir şebeke kurdukları da anlaşılmaktadır. Kaymakama, devlet çiftliği arazisinin bunlara geçmesini sağlayacak bir karar vermesi için 5 bin lira rüşvet teklif eden kişi, Malmüdürü'dür. Tahrirat Kâtibi ve Meteoroloji Memuru

Kabul etmek gerekir ki, çok partili hayat, ağa ve şeyhlerin devlet üzerindeki nüfuzunu artırmıştır. Oy depoları olarak, ağalar, siyasi partilerin itibarlı kişileri olmuştur. Ne var ki, ağa ve şeyhlerin itibarlarının artışı, onları köylüler önünde büsbütün kudretli kişiler yapmıştır.

Doğu'da köylüler, devleti de arkasına almış gözüken egemen sınıfların inşa ettikleri böyle bir "demirperde"nin gerisinde yaşamaktadırlar. Bu "demirperde", prekapitalist düzen ilişkilerinin tasfiyesini engellemektedir. Bununla birlikte, çok yavaş bir tempoyla da olsa, beylik ve ağalık düzeninden kapitalist üretime doğru bir gidiş, Doğu'da da gözükmektedir. Tarıma makine girmeye başlamıştır. Ortakçıları kötü topraklara sürerek, iyi topraklarda işçi çalıştırarak, makine ile tarım yapan ağalar artmaktadır. Taşlı topraklara itilen köylünün zaman zaman direndiği görülmektedir.* Fakat prekapitalist düzenin çözülüşü pek yavaştır. Sanayi temeline dayanan radikal bir toprak reformu gerçekleştirilemediği sürece, Doğu'nun prekapitalist ilişkilerden kurtulması çok uzun zaman alacağa benzemektedir.

TARIMDA YENİ SINIF

Çeşitli bölgelerde çok farklı tempolarda olmakla birlikte, Türk tarımında kapitalist ilişkiler hâkim olma yolundadır. Derebeylikten toprak ağalığına, toprak ağalığından kapitalist çiftçiliğe geçilmektedir. Pamuk

şebekenin içindedir. Vali ve Kaymakam, sözlerinin ağalara ulaştırılacağı endişesiyle, telefonda konuşamamaktadırlar. Vilayete gönderilecek resmi yazıyı, daktilo bilmeyen Kaymakam, memurlarının casusluğundan korunabilmek için, el yazısıyla yazmaktadır. Vali'ye göre, Kaymakam, 1966 İmpala'sı ile gezdiği AP İlçe Başkanı Seydo Ağa ile yakınlık kurmuş, Gölkürk köylülerinin ektiği 1200 dönüm araziyi Ağa'nın mülkiyetine geçirmiştir. Kaymakam taraftarlarına göre ise, Vali, Siverek ağalarından Vilayet Daimi Encümen Üyesi Halil Akıl ile Berho Ağa'nın yakınıdır (Ağustos ve Eylül 1967'de Vali ile Kaymakam'ın kardeşinin *Cumhuriyet* gazetesinde yaptıkları uzun açıklamalardan).

* 1943 yılında Hazine üzerine tescil edilen 18.500 dönüm tutarındaki arazi, 1314 tarihli ve toplamı 893 dönüm olduğu hesaplanan tapulara dayanarak, 1952 yılında tapu sahiplerine verilmiştir. Bu arazi Aynisaraç köyünü kapsamaktadır. Urfa Valisi'nin yazdığına göre, "18.500 dekar arazinin traktörle sürülüp ekilebilen kısımları, köy sahipleri tarafından bizzat ekilip biçilmekte, kısmen taşlık olup ancak sabanla sürülüp ekilen kısımları ise, köy sahiplerinin müsaadeleriyle" köylülere ortakçılığa verilmektedir. Köylüler, "köy sahipleri"nin traktörle ektiği araziyi işgal etmişlerdir. Viranşehir Kaymakamı köylülerden yana bir karar alarak traktörle işlenen arazinin 8 bin dönümünü köylülere dağıtma yoluna gitmiştir. Fakat hukuk, köy sahiplerinden yanadır, köylüler topraktan atılmıştır. Urfa Valisi, işgal olayını "son bir iki sene içinde Suriye'de teşekkül eden komünist hükümetin hiçbir bedel ve tazminat ödemeden arazi sahiplerinin arazilerinin ve emlakinin zorla ellerinden alınıp dağıtılmasının örnek alınması ve kısmen de aşırı solcu çevrelerin tahrik ve el altından, bazı şahısların da şahsi çıkarları uğruna teşvik etmeleri neticesi" saymaktadır (*Cumhuriyet* gazetesi 13 Ağustos 1967). Olayın gerçek nedeninin taşlı araziye sürülen köylünün, toprak sıkıntısı ve açlığı olduğu açıktır.

gibi büyük işletmede verimli, iç ve dış pazarda talebi kuvvetli bir sınai bitkinin ekimine elverişli bölgelerde, köylünün ırgatlaşması ve arazinin modern tarım yapan az sayıda kişinin elinde toplanması biçimindeki kapitalist süreç iyice belirgindir. Pancarda da buna benzer bir gelişme beklenebilir. Tütün ve fındık gibi geleneksel ihraç maddelerinde, bu bitkilerin ufak işletmede yetiştirilmeye elverişli özelliği kadar, dış talebin yetersizliği kapitalist gelişme temposunu yavaşlatmakta ve bu bitkilerle ilgili iç ve dış sermayenin ticaret alanında toplanmasına yol açmaktadır. Hububatta dünya fiyatlarının üstünde iç satış fiyatlarına rağmen, modern girdilerin bol miktarda kullanılmasına imkân verecek bir fiyat-maliyet dengesi henüz kurulamamıştır. Hububat alanında modern kapitalist çiftçilik açısından henüz pek fazla yol alınamamıştır. Oysa işlenen arazinin yüzde 89'u hububat üretimine ayrılmıştır. Bu sebeple tarımda modernleşme daha başlangıç noktasında bulunmaktadır. Traktör sayısı 1940'ta 1000 iken, 1965'te 54 kat artarak 54.668'e ve traktörle işlenen arazi 87 binden 4 milyon 100 bin hektara çıkmıştır ama, çift hayvanıyla işlenen arazi de 1945'te 12,5 milyon hektar iken 19 milyon 741 bine yükselmiştir. 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, 200 dönümün üstündeki işletmelerde hâlâ karasaban kullananlar vardır. 1960-1966 döneminde karasaban sayısı 100 bine yakın bir artış göstererek 2 milyon 84 bine varmıştır. Ekili alanın 8 milyon 547 bin hektarı nadasa bırakılmaktadır. Ticari gübre tüketimi 1948-1951'de 0,14 kg. iken 60 kat artarak 1965'te 8,6 kg.a yükselmiştir. Fakat ticari gübre kullanılan arazi miktarı 1963 yılında 800 bin hektardan ibarettir. Hollanda'da hektar başına gübre miktarı 203 kg., Türkiye'de 8,6 kg.dır. Tarımsal ilaç tüketimi 1952'de 2584 ton iken 1963'te 25,2 bin tona geçmiştir, ama her yıl hastalık ve zararlıların yok ettiği tarımsal ürün değerinin 3 milyar lira olduğu hesaplanmaktadır. Sulanan arazi genişlemiştir ama, normal çiftlik sulama randımanının yüzde 60'tan aşağı olmaması gerekirken, bu oran Türkiye'de yüzde 30 civarındadır.

Pamuk ve pancarda nispeten önemli verim artışları sağlanmakla birlikte, öteki ürünlerin verimlerinde fazla bir artış yoktur. Devlet Planlama Teşkilatı'na ait bir araştırmanın inanılması güç sonuçlarına göre, işletme boyları büyüdükçe, hektar başına toprak ürünleri geliri düşmektedir! DPT araştırmasında şöyle denilmektedir: "1 ünitelik toprak prodüktivitesi seviyesine ulaşmak için tarımda kullanılan en pahalı girdiler (sulama, gübreleme, motor gücü, çeşitli tarım makineleri vs.) endekslerinin işletmeler büyüdükçe, aşırı bir artma temayülü" taşıdığı görülmektedir.

"Nitekim 1963 yılında, 1 ünite toprak ürünü elde etmek için tarımda kullanılan belli başlı girdi endeksleri, devlet çiftlikleri için 1 iken,

Türkiye ortalaması 3, aile tipi çiftlikler için (yani 75 dekarlık aile işletmeleri) 1,5-2 ve daha büyük işletmeler için ise 3 ila 10 olarak hesaplanmıştır. Bunun manası şudur: Devlet çiftliklerinde 1 ünite sulama, makine kullanma veya gübrelemeyle erişilen hektar başına ürün, büyük çiftliklerde 3 ila 10 misli sulama, makine kullanma, veya gübrelemeyle elde edilmektedir.

Yukarıda belirtilen 2 no.lu sonuç (işletme boyları büyüdükçe hektar başına toprak ürünleri gelirinin düşmesi) büyük işletmelerin toprak faktörünü düşük seviyede değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Burada belirtilen sonuç ise, büyük işletmelerin en pahalı girdileri, yani sermaye faktörünü de çok düşük verimde kullandıklarını ortaya koyuyor. Emek faktörü bakımından da varılacak sonuç, diğerlerinden farklı değildir. Zira büyük işletmelerde makine, yani kıt olan sermaye faktörü el emeğinin yerini almakta, hem sektöre konulan bu makine düşük verimde kullanılmakta, hem de boş kalan insan gücü, büyük sosyal problemlere yol açmaktadır."[73]

Eğer bu sonuçlara inanmak gerekirse, büyük çiftçilerin modern girdi ve makine kullanması derhal yasaklanmalıdır! Daha doğrusu, büyük işletmeler, teçhizatlarıyla birlikte, derhal kamulaştırılarak, küçük çiftçilere dağıtılmalıdır. Toprak ve sermaye en verimli biçimde kullanılmak istenirse, büyük özel işletmeler, derhal devlet çiftlikleri haline getirilmelidir. Bu takdirde, devletleştirilen özel işletmelerin verimi, bir çırpıda 3 ila 10 kat artacaktır! Bu sonuçlara inanmak güçtür. Fakat kapitalizme yönelen büyük çiftçilerin, modern tarım girdilerinden gereken ölçüde yararlanamadıkları ileri sürülebilir.

Türkiye'de işletme büyüklükleri ve verim arasında ilişkiler konusunda pek az araştırma yapılmıştır. Bu nadir araştırmalardan biri Vural Öktem'e aittir.[74] Tarımsal istatistiklerin yetersizliğinin yanı sıra, yalnız bir yıla ait rakamlara dayandığı için ihtiyatla değerlendirilmesi gerekmekle birlikte, Vural Öktem'in vardığı sonuçlar ilgi çekicidir. Öktem, buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, pirinç ve şekerpancarı gibi bitkileri kalori-buğday birimine indirgemiş, 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına dayanarak işletme büyüklüğü-prodüktivite ilişkilerini incelemiştir. Bu hesaplara göre, küçük işletmelerde (1-500 dönüm) hektar başına prodüktivite 1,389 tondur. Orta işletmelerde (500-1000 dönüm) bu rakam 1,502 ton buğdaydır. Büyük işletmelerde (1000-5000 dönüm) prodüktivite 2,467 ton buğdaya yükselmektedir. 5 bin dönümün üstünde çok büyük işletmelerde ise, prodüktivite seviyesi 1, 103 tona düşmektedir. Çok büyük işletmelerdeki bu dikkat çekici verim düşüklüğünün nedenleri belli değildir. Doğu'daki gibi ilkel metotlarla tarım yapan ve nispeten verimsiz topraklarda

kurulu büyük işletmelerin ortalama prodüktiviteyi düşürdüğü düşünülebilir. Fakat rakamlar yine de küçük ve büyük işletmeler arasında önemli sayılabilecek bir verim farkını ortaya koymaktadır. Küçük işletmelere nazaran büyük işletmelerde prodüktivite yüzde 77,6 oranında yüksektir. Hesapların dışında kalan pamuk ve tütünde verimliliğe gelince, sulanan pamukta genel eğilim işletme büyüdükçe verimin artması, tütünde ise işletme büyüdükçe verimin azalması biçimindedir. Eldeki yetersiz bilgilerle kesin yargılara varmaktan kaçınmak doğru olmakla birlikte, işletmelerin büyümesiyle prodüktivitenin genellikle artması mantıki gözükmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri devletin izlediği politika, küçük çiftçiyi koruma çabalarına rağmen, daha çok büyük çiftçilerin yararına olmuştur. Makine, sulama, gübre, kredi, fiyat vb. politikalardan küçük çiftçiler pek az faydalanmışlardır. Demirel'in imzasını taşıyan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 1963 sayımına dayanarak verilen bilgilere göre, çiftçi ailelerinin yüzde 68,7'sini teşkil eden küçük çiftçiler, modern girdilerden geniş ölçüde yoksun kalmışlardır. Ailelerin geri kalan üçte birinden azı, tarımsal makinelerden yüzde 60, artezyen kuyularından sulamadan yüzde 79, kanallardan sulamadan yüzde 68, suni gübreden yüzde 79 oranında yararlanmıştır. İşletmelerin yüzde 40'ı hiç kredi alamamaktadır. Kredilerin önemli kısmı büyük işletmelere gitmektedir.[75] Tarımda en üstteki beşte bir aile dilimi, toplam tarım gelirinin yüzde 46'sını almaktadır. Buna rağmen uzun yıllar gelir vergisi dahi ödememişlerdir. 1963 yılından itibaren pek az bir gelir vergisi ödemektedirler. Devlet Planlama Teşkilatı'nın toprak dağılımını esas tutarak yaptığı gelir hesabına göre, 1963 yılında 6 milyar 172 milyon lira tarım geliri, vergi kapsamına girmekteydi. Bu yüksek tarım geliri sahiplerinin ödeyecekleri vergi miktarı 1 milyar 144 milyon lira idi. Ne var ki, gerçekte 125 milyon lira gelir gösterilmiş ve 24,5 milyon lira vergi ödenmiştir.[76] İmtiyazlı durumlarına rağmen, büyük çiftçiler, gelirlerini daha çok büyük şehirler burjuvaları gibi lüks tüketime yöneltmiş gözükmektedir. Esasen bunların çoğu büyük şehirlerde oturup arazilerini kâhyayla işletmektedir. Kenan Gürtan'ın yaptığı hesaplara göre, 1950-1960 döneminde tarım gelirinin ortalama olarak yüzde 3'ten az bir kısmı yatırımlara gitmiştir. Yani büyük çiftçiler tarım gelirinin yarısına yakınını almışlar, ama yüzde 3'ten az yatırım yapmışlardır.

Ege ve Çukurova'nın ağalıktan kapitalistliğe geçen büyük arazi sahipleri, tarımdan kazandıklarını İzmir, İstanbul, Adana ve hatta Avrupa'da harcamaktadırlar. DPT'nın köy araştırması, "tarımsal gelir, tarımsal üretimin artırılmasında dahi değerlendirilememektedir" demektedir.[77] Yunusoğlu köyünde yaratılan net tarım değerinin hemen hepsinin

dışarıya aktarıldığı görülmüştür. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın hızlı bir kapitalist gelişmeye sahne olan Söke ve civarında yaptığı araştırma, bu gözlemi doğrulamaktadır: "Büyük gelir sahipleri, bunu, mahalli komünitelerin dışında, İzmir'de, İstanbul'da, hatta Avrupa'da sarf etmektedir."[78] Milyar lira vergiden kurtulan ve devletin milyarlarca liralık tarım yatırımından büyük pay alan kapitalist çiftçiler, artan kazançlarının çoğunu Avrupa gezileri, çifte otomobiller, köşkler, yalılar, vb.'de tüketmektedirler. Tüccarın çiftçiliğe yönelmesi gibi, bazı kapitalist çiftçiler, tarımdan kazandıklarını sanayiye yatırmaktadır. Fakat bu hareket pek sınırlı kalmaktadır. Söke araştırmasında varılan sonuç şudur: "Sermaye yatırabilecek grup, özellikle Söke'de ve kısmen Selçuk'ta yerleşmiş olan geniş toprak sahibi çiftçilerdir. Fakat bunların yukarıda anlattığımız gibi alışılmamış iş konularına karşı davranışları ve değerleri böyle bir teşebbüse girişmelerine müsait değildir.[79]

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları, artan devlet yatırımlarıyla tarım üretiminde önemli artışlar sağlamaya yönelmiştir. Tarım gelirinin yarısına yakınını aldıkları halde pek az yatırım yapan büyük çiftçiler yerine devlet yatırım yapacak ve bu yatırımlardan en geniş ölçüde büyük çiftçiler yararlanacaktır. Bu politika, "tarım reformu" adıyla sunulmaktadır. İlk Beş Yıllık Plan döneminde, 10 milyar lira yatırım yapıldığı tahmin edilmektedir. Bunun 6,5 milyar liradan fazlasını devlet gerçekleştirmiştir. İkinci Beş Yıllık Plan'da tarım yatırımları 16,9 milyar olarak hesaplanmaktadır. Bunun 1.1,5 milyar lirasını devlet yapacaktır. Tarım yatırımlarının yarısı sulama işlerine gitmektedir. Devlet, sulama için geniş yatırımlara girişmiştir. Devlet çiftçilere, tesislerin amortismanı bir yana, işletme giderlerini dahi karşılayamayacak sembolik bir bedelle su sağlamaktadır. Su birlikleri kurularak, tesislerin "faydalanacaklara devredilmesi ve işletilmesi" kararlaştırılmıştır.* Bunun yanı sıra, devlet, ucuz ticari gübre ve Sonora örneğinde görüldüğü üzere iyi tohum verme, modern teknikleri yayma yolunda çaba göstermektedir. İzlenen politika, Menderes dönemindekinden farklı olarak, tarım ürünleri fiyatlarını nispeten sabit tutarak, ucuz girdiler sağlama yoluyla verimi ve dolayısıyla

* DPT uzmanı Nejat Ölçen, devletin sulama politikasını şöyle değerlendirmektedir: "Bugün uygulanan düzen, büyük ve pahalı sulama tesislerini devletin yapması, arazi sahipleri için hizmete amade hale getirmesi, sulama karşılığı olarak tesisin bakım ve giderlerini karşılayamayacak seviyede düşük sulama ücreti alması ve kanalların geçtiği sahada arazi sahiplerine ayrıca istimlak bedeli ödemesi şeklinde uygulanmaktadır." (*Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara Sanayi Odası Yayınları, No. 1, s. 49). Buna rağmen, sulamadan beklenen verim artışı sağlanamamıştır. "İşletmeye açılan sulama tesislerinde, projede nazarı itibara alınan sulama sahasının ancak yüzde 20-30'unun fiilen sulandığı görülmektedir." Ayrıca, "arazi sahipleri alıştıkları eski tarım metotları ile sulu ziraat yapmaya çalışmaktadır" (s. 47 ve 48).

kârlılığı artırmayı amaç edinmişe benzemektedir. Krediler geniş ölçüde artırılmıştır. 1967 Martı'nda tarım kredileri toplamı 4,5 milyar lirayı ve 1968 ortalarında 5,5 milyar lirayı aşmıştır.* Gübre kredileri 1962'de 49,7 milyondan 1965'te 237 milyon liraya yükselmiştir. Tohumluk kredilerinde de benzer bir genişleme vardır. İlk defa olarak tarım üretimini artırma yolunda devletçe sistemli sayılabilecek bir politika izlenmektedir. Sulama yatırımları şimdilik beklenen sonuçları pek vermemişse de, ticari gübre, iyi tohumluk ve haşeratla mücadele yoluyla, tarım üretiminin hava şartlarına bağlılıktan nispeten kurtarılması ve verimin bir miktar artırılması mümkündür.

Bu politika, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan'nda da belirtildiği üzere, daha çok büyük ve orta çiftçilere olanak sağlayan bir politikadır. Devlet, büyük ve orta çiftçilerin tarım üretimini artırmak amacıyla milyarlarca yatırım yapmakta ve sübvansiyonlar vermektedir.** Bu politikanın, tarımdaki kapitalist gelişmeyi hızlandırması beklenebilir.*** Bu politikanın sonucu olarak, gelir dağılışındaki adaletsizlik daha fazla artacaktır. 1963 yılında tarımdaki üst beşte bir aile, işlenen arazinin yüzde 61,50'sini elinde tuttuğu halde, tarım gelirinden aldığı pay yüzde 46 olarak

---

* Bir DPT araştırması, kredilerden esas itibariyle büyük ve orta çiftçilerin yararlandığını göstermektedir. Ziraat Bankası'nın doğrudan doğruya çiftçiye açtığı krediler, çiftçi işletmelerinin ancak üçte birini kapsamaktadır. Çiftçi ailelerinin 2/3'ü bu olanaktan yoksundur. Kredi alabilen çiftçi ailelerinin yüzde 80 kadarının aldıkları kredi 300 liranın altındadır. Buna karşılık 37 büyük çiftçi ortalama 626'şar bin lira kredi sağlamışlardır ("Köy ve Köylü Sorunu", DPT 1967, s. 46-53).

** Devlet, tarımsal gelişmeyi sağlamak için, son yirmi yılın anlayışına göre normal olarak özel teşebbüsün yapması gereken tarımsal faaliyetlere yönelmektedir. Hayvancılık için yem mi lazımdır? Yem sanayisini devlet kurmaktadır. Devletin Yem Sanayi A. T. Ş. yem fabrikaları açmakta ve özel teşebbüsü bunlara ortak etmektedir. Sütçülüğü ve peynirciliği mi geliştirmeye ihtiyaç vardır? Özel teşebbüs sütçülük ve peynircilikte dahi başarısız kaldığından, devletin Türkiye Süt Endüstrileri Kurumu dört süt fabrikası kurmaktadır. Şarapçılık mı? İkinci Beş Yıllık Plana göre, İçki Sanayii İktisadi Devlet Teşekkülü kurulacak ve "özel sektörle şarap konusunda işbirliği yapacaktır. Bu teşekkül yoluyla şarap sanayisine yapılacak yatırımlar, esas itibariyle özel sektörün gelişmesini kolaylaştırıcı nitelikte olacaktır." Sonra devlet şarap fabrikaları, özel sektöre devredilecektir (s. 380). Balıkçılık mı? Plan, "Bir iktisadi devlet teşekkülü gerekli" demektedir. Bu teşekkül, özel sektörle ortak tesisler yapacaktır (s. 392). Gıda sanayinde, uygun nitelikteki hammaddeye mi ihtiyaç var? Bu iş için gerekli tesisler devlet tarafından kurulabilecek ve kooperatiflere devredilebilecektir (s. 392). Görüldüğü gibi, tarımda bir kapitalist sınıf yaratmak için hemen hemen her alanda iş devlete düşmektedir. Tarım ilaçları ise, çok kârlı bir alan olduğu için, yerli-yabancı özel teşebbüse bırakılmıştır. Bu ilaçların pahalılığı ve kalite düşüklüğü devamlı bir şikâyet konusudur.

*** Bu politika, dünyadaki açlık tehlikesi üzerine, ABD'nin Hindistan, Pakistan, Türkiye vb. gibi birçok ülkede telkin ettiği bir tarım kalkınması denemesidir. Meksika tohumluğu, bu amaçla ABD tarafından Türkiye'ye getirilmiştir. Amerikan petrol şirketlerinin yararlanabileceği suni gübre fabrikaları bu programın parçasıdır. Amerikan Büyükelçisi Parker T. Hart'a göre, böylece, "Türkiye' de tarın alarında büyük bir devrim başlamıştır." (13 Mart 1967, Diyarbakır konuşması).

hesaplanmıştır. Bu bile gelir dağılışındaki büyük bir eşitsizliğin ifadesidir. Planlı dönemde, toprakların geniş kısmını elinde tutan varlıklı çiftçiler yararına girişilen "tarım reformu", bunların arazilerinin verimini ve üretimini yükselttiği ölçüde, gelir dağılışındaki adaletsizlik genişleyecektir. Nitekim DPT araştırması, bu noktaya dikkati çekmektedir: "Türkiye'de toprak dağılımı strüktürü değiştirilmeden yapılacak bir tarım reformunun, başarıya ulaşıldığı takdirde, şimdikinden çok daha eşitsiz bir gelir dağılımı yaratacağını güvenle söyleyebiliriz."[80]

TARIM ÇIKMAZI

Adaletsizliğine rağmen, bu politika, Türk tarımının ilkel manzarasını görünür bir gelecekte değiştirebilecek nitelikte midir? 1968 programı, büyük devlet yatırımlarına ve yardımlarına rağmen, ihtiyatlıdır: "Tarımda verimlilik henüz çok düşüktür. Bugün hektara 1000-1150 kg. olan buğday verimliliği önümüzdeki beş yıl içinde 1300 kg.'ı aşamazsa, tarımsal sorunların ağırlığı devam edecektir."[81] İzlenen politika, varlıklı çiftçilerin işletmelerinde verimi artırarak, Türkiye'yi belli bir süre sonra belki zaman zaman buğday ithal etme durumunda kalmaktan kurtarabilir.* Çukurova ve Ege'de izlenen gelişme, buğday bölgelerinde de bir ölçüde gerçekleştirilebilir. Modern girdileri kârlı kullanabilen büyük çiftçiler, ortakçılarını tasfiye edebilirler ve arazilerini genişletebilirler. Fakat bu politika, pazar için pek az üretim yapan karasabana dayalı milyonlarca cüce işletmenin durumunu daha fazla kötüleştireceğe benzemektedir.

Türk tarımı hâlâ XVI. yüzyılda başlayan gerilemenin bütün ağırlığını taşımaktadır: Köy nüfusu, 65.247 yerleşim noktasında yaşamaktadır. Muhtarlı yerleşim birimleri, 35 bin 382'dir. Köy nüfusunun yüzde 34'ünü teşkil eden 6,5 milyon kadar nüfus, 500 kişinin altında muhtarlı yerleşim birimlerinde oturmaktadır. Köylülerin yüzde 70'ine yakını, binin altında nüfuslu köylerde bulunmaktadır. 150'den az nüfuslu köylerin toplam köy sayısına oranı yüzde 7,5 ve 2 binden fazla nüfuslu köylerin oranı ise yüzde 1,2'dir. Köylerin yüzde 30'una yakınında dağınık bir yerleşme

* Prof. Gülten Kazgan, Türkiye'nin buğday ithal etme durumundan kurtulamayacağını ileri sürmektedir: "Nüfus ve gelir artışlarının, buğday talebini artırmasına karşılık, 1962-67 yılları arasında, buğday üretimi sadece yüzde 7 oranında, yani yılda yüzde 1'den biraz fazla artabilmiştir."
"İç üretim artışının yavaşlığı ve tüketim artışının sürati, fiyat artışlarının çok süratli olmasını önlemek ve halkın ekmek yiyebilmesini sağlamak için, buğday ithalini kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmiştir, Yani, buğday ithali Türkiye'nin somut gerçeğidir." (13 Kasım 1968, *Cumhuriyet*).

vardır. Köylerin yüzde 85'i, yaz-kış geçit veren yoldan yoksundur. 65 bin ufak yerleşme birimi ve izolasyon, gelişmeyi frenlemektedir.

Köylerin 5020'si orman içinde kurulmuştur, 8250 köyün de toplu tarım arazisi ormana bitişiktir. Bu 13.270 köy, orman köyü sayılmaktadır. Bu köyler, yaklaşık olarak 7 milyon nüfusu barındırmaktadır. "Orman köyleri, konum yerlerinin doğal özellikleri sonucu olarak, oldukça sınırlı gelir imkânlarına sahip bulunuşları, çalışma şartlarının güçlüğü ve iklim dolayısıyla çalışma imkânlarının belirli ve kısa mevsimlere inhisar etmesi, kuruluşları yönünden köy adı altında teorik olarak birleştirilmiş dağınık mahallelerden, hatta dağınık ve izole evlerden meydana gelmiş olmaları gibi kendilerine özgü özellikler göstermektedirler."[82] Fakirlik, izolasyon ve kaynakların yetersizliği, pazarla pek az ilgili bu köylerde gelişme olanaklarını ortadan kaldırdığı kadar, ormanların tahribi, orman kavgaları ve yüz binlerce orman davası gibi olumsuz gelişmelere yol açmaktadır.

Orman Genel Müdürlüğü'ne göre, orman köylerinin üçte birini başka yere nakletmekten başka çare yoktur. Ne var ki, bugünkü şartlarda bu köyleri nakledecek yer de yoktur. Gerekli organizasyon ve yatırım güçlükleri de hesaba katılırsa, orman köylerinin nakli bir edebiyattan ibaret kalmaktadır. Orman Genel Müdürlüğü, geri kalan köylerin bulundukları yerde kalkındırılacağını ileri sürmektedir. Fakat nasıl kalkındırılacaktır? Bunun yolu bulunmuş değildir. Orman köyleri sorunu, tam bir çıkmazdadır.

Daha genel planda, tarımdaki işletmelerin büyük çoğunluğu cüce işletmelerdir. 1952-1963 arasında 50 dönümden az toprağı işleyen işletmelerin sayısı 562 bin artarak 2 milyon 132 bini bulmuştur. 1-5 dönüm arasında 399 bin, 6-10 dönüm arasında 375 bin, 11-20 dönüm arasında 495 bin işletme vardır. 20 dönümden düşük arazili 1.268.812 işletme vardır. Bunlar çiftçi ailelerinin yüzde 40,91'ini teşkil etmektedir. Bunlar arasında pamuk, sebze ve meyve gibi nispeten yüksek gelir sağlayan ufak işletmeler bulunmakla beraber, cüce işletmelerin çoğu ilkel metotlarla kendi için üretim yapan ve pazarla pek az ilgili birimlerdir. DPT araştırmasında belirtildiği üzere, "İşletmelerin küçülmesi ve toplam işletmeler içinde mutlak sayılarının artması gelir düşmesine sebep olmakta ve bu türlü işletmeler, pazar için üretime ve tarımsal üretimi geliştirmek için sermaye terakümü sağlamaya değil, kendi kendilerine bile yetmez hale gelmektedir."[83] Öte yandan ailelerin işledikleri arazi, başka başka yerlerdeki ufak parçalardan ibarettir. İşletmelerin yüzde 90'ı bu durumdadır. İşletmelerin dörtte biri ayrı ayrı yerlerde 10'dan fazla arazi parçası işlemektedir. Cüce işletmelerin yanı sıra, işletmelerin gittikçe artan bu parçalanmış durumu güçlükleri çoğaltmaktadır.

Toprak yoğunlaşması ve artan nüfusun baskısı dolayısıyla, mera ve ormanlar geniş ölçüde tahrip olunmakta, bu da erozyonu beslemektedir. DPT araştırmasına göre, "Bugün tarımsal arazimizin 6 milyon hektarında orta, 4 milyon hektarında şiddetli ve 8 milyon hektarında çok şiddetli erozyon mevcuttur. Bu konuda kamunun çabaları oldukça sınırlı, çiftçi çabalarının yok denecek kadar az oluşu, konuyu daha ciddi hale getirmektedir."[84]

Toprak israfı gibi, ciddi bir emek israfı vardır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre, tarımda 1967 Aralık-Şubat döneminde 7,8 milyon, Mart-Mayıs döneminde 5,66 milyon, Haziranda 5,65 milyon, Eylül-Kasım döneminde 5,358 milyon kullanılmayan işgücü vardır. Bu rakamlar mevsimlik işsizliğin büyüklüğünü göstermektedir. Ayrıca tarımda çalışmanın en yoğun olduğu Temmuz-Ağustos döneminde 910 bin kullanılmayan işgücü bulunmaktadır ki, bu rakam, gizli işsizlerin sayısını ifade etmektedir.

Nüfus hızla artmakta, fakat ekilen arazinin sınırına varılması dolayısıyla, tarımda istihdamı çoğaltma çabaları sınırlı kalmaktadır. Birinci Beş Yıllık Plan, tarımda istihdam artışını 700 bin olarak öngörmüştür, ama gerçekleşme 213 binden ibarettir. İkinci Beş Yıllık Plan, tarımda 675 bin kişilik istihdam artışını varsaymaktadır. Prof. Gülten Kazgan, artışın 246 ila 294 bin civarında olacağını hesaplamaktadır.[85] Tarım dışı sektörde de istihdam artışı gerekenin bir hayli altındadır. Toplam istihdam artışı, İlk Beş Yıllık Plan'da 2,1 milyon hesaplanmış, gerçekleşme 1,2 milyon olmuştur. Halbuki toprağını yitiren topraksız tarım işçileri, durumları ağırlaşan ortakçılar, orman köylüleri ve cüce işletme sahibi aileler için bugünkü şartlarda tek çıkış yolu, şehire göç etmektir. Ağır sanayi temeline dayanmayan, makinesinden hammaddesine kadar dışarıya bağlı, dolayısıyla döviz olanaklarıyla sınırlı cılız bir tüketim sanayi, bu çıkış yolunu da geniş ölçüde kapatmaktadır. Şehirlere akın, bugünden gecekondu, işsizlik vb. gibi çözülemeyen sorunlar ortaya çıkarmıştır. 1950-1965 döneminde köy nüfusu 4 milyon 911 bin artarken, şehir nüfusu 5 milyon 511 bin çoğalmıştır. Köyden şehire akın, şehrin ihtiyaç duyup köy nüfusunu çekmesinden çok, köy itiminin sonucudur. Şehir, hiçbir zaman köyden akan nüfusu emebilecek kapasiteye ulaşamamıştır. Bu sebeple, tarımda nüfus baskısı ve dolayısıyla toprak kavgaları gittikçe artmaktadır ve önümüzdeki yıllarda daha da artması beklenmelidir. Basında büyük yankılar uyandıran Elmalı olayları, artan toprak sıkıntısının çarpıcı bir ifadesidir. Benzer olaylar, Türkiye'nin hemen her yerinde görülmektedir ve tarımda izlenen politikanın yol açtığı arazi yoğunlaması, bu çatışmaları azaltıcı değil, ağırlaştırıcı yöndedir.

Gerçek bir tarım kalkınması, milyonlarca köylünün atıl iş gücünün seferber edilmesi ve milyonlarca cüce işletmenin verimli tarım yapacak birimler haline getirilmesi demektir. Mevcut mülkiyet ilişkileri içinde, bu yoldaki çabalar bir gösterişten öteye gitmemektedir. Köy kalkınması için, halkın gönüllü katılması öngörülmüştür. 1966 yılında köy yapımına halkın katkısı, devlet yatırımının ancak yüzde 6'sından ibarettir. Esasen girişilen işlerin çoğu, üretimle doğrudan doğruya ilgili olmayan refah projeleridir ve siyasi iktidarlarca devlet kesesinden pek az sayıda köye verilen bir cins rüşvet niteliğindedir. Hatırlatalım ki, üretim şartları zorlayınca, Orta Sakarya köylüleri, Eskişehir'e kadar altı büyük yolu kendi başlarına yapmışlardır. Pazara kamyonla gönderecek ürünü ve taşıt aracı olmayan köylülerin yol inşaatına pek az ilgi duyacakları açıktır.

"Boş zamanları değerlendirmek ve yeni iş alanları yaratmak için köy el sanatlarını geliştirelim" denmiş ve köy el sanatları eğitimine girişilmiştir. Bu eğitimden yararlananlar 1962'de 1500, 1963'te 1667, 1964'te 2496, 1965'te 3035, 1966'da 1759 kişidir. Köydeki bir ekonomik gelişmeyle birlikte gitmediği ve bir ihtiyaca cevap vermediği için köye yeni sanatlar sokma projesi de bir fanteziden ibaret kalmaktadır. Esasen köyde halıcılık vb. gibi el sanatlarıyla uğraşanlar, aracı çemberinden kurtulamamaktadır. "El sanatını bir gelenek olarak devam ettirmekte olanlarla, ki bunlar üretici durumdadır, kurslar yoluyla sanat sahibi edilenlerden çevirme sermayesini bulanlar ürettikleri ürünleri ancak ve yüksek ücretle aracılar vasıtasıyla yapabilmektedirler. Durumun böyle oluşu, bazen maliyetin, satıştan fazla olmasına sebep olmakta, bu takdirde de zanaatkâr ya zanaatini icra etmemekte, ya da emeğini ciddi olarak sömüren ve el sanatı ürünü yapanların işçiliğine yönelmektedir."[86]

Plan'da, "İşletmelerin küçüklüğü ve dağınıklığı üretimi kısıtlayıcı bir faktördür, arazi toplulaşması şarttır" buyurulmuştur. Ama bu yolda da ciddi bir adım atılamamıştır. DPT araştırması, arazi toplulaştırılması çabalarını şöyle değerlendirmektedir: "Yoğun tarıma yönelme zorunluğu, arazide toplulaştırmayı gerekli kılmaktadır. Bu konudaki düşünce ve programların gerçekleştirilebilmesinin, kadastrosu yapılmayan bir yerde, başka bir deyişle hukuki ve geometrik durumu saptanmamış arazilerde olanaksız olduğu bilinmektedir. Bu durum muvacehesinde, memleketimizde arazi toplulaştırmasıyla ilgili tercihler, teorik tercihler olarak kalmaya mahkûm gözükmektedir."[87]

Kooperatifçilik mi? DPT araştırmasından öğrenmekteyiz ki, bütün Türkiye'de kooperatiflere ait tek bir traktör vardır! Kooperatiflerin büyük çoğunluğu Ziraat Bankası kredilerinden yararlanmak amacıyla kurulmuş ve sermayeye katılma payı dahi genellikle banka kredisinden

sağlanmış teşekküllerdir. Üstelik, Türkiye'de kooperatif deyince, ufak çiftçileri bir araya getiren bir örgüt akla gelmemelidir. İleride göreceğimiz üzere, kooperatiflere büyük çiftçi ve tüccar hâkimdir. Kooperatif kredileri, dolaylı ya da dolaysız yoldan, bunlara gitmektedir. Tarım Satış Kooperatifleri, devlet fonlarıyla onları destekleyici bir rol oynamaktadır. Bu sebeple, kooperatifçilik, isminin çekiciliğinden yararlanılarak, daha çok muhtaç olmayanlara devlet yardımı sağlama yolu olmuştur.

Eğitim mi? Bugünkü haliyle, milyarlar harcanmasına rağmen, köylüyü okutma çabası okuma-yazma öğrenme, köylünün üretim şartlarında bir değişiklik yaratmadığı için, pek az yararlı olmaktadır.* DPT araştırmasına göre, "Köylü vatandaşın okuma-yazma öğrenmeye pek istekli gözükmeyişi, okuma-yazma öğretiminin vatandaşın daha iyi bir hayata kavuşturulmasında, ona kazandırılması istenen önemli bir araç olarak değil, tüm vatandaşları okur-yazar hale getirmek gibi, kısmen romantik sayılabilecek bir amaç olarak ele alınmasından ileri gelmektedir."[88]

TEFECİ VE ARACI EGEMENLİĞİ

Küçük çiftçiler, arazi yetersizliğinin yanı sıra, kredi ve pazarlama bozuklukları dolayısıyla, olanaklar gelişmeye elverişli bulunduğu hallerde dahi, bundan çok kez yararlanamamaktadır. Pazar için üretim yapan küçük işletmelerde, borçlanma ve düşük fiyatlı satışlar, yaratılan değerin tefeci ve tüccara aktarılmasına yol açmaktadır. Bu yüzden geçimini zor sağlayan küçük çiftçilerin modern girdiler kullanarak üretimlerini artırmaları engellenmektedir. DPT'nin köy araştırması, bu engeli şu sözlerle ortaya koymaktadır: "Memleketimizdeki tarımsal işletmelerin büyük bir çoğunlukla cüce işletmeler oluşu, üretimin düşük bulunuşu, pazarlamanın aracılar vasıtasıyla yapılışı, bu işletmelerin büyük işletmelere göre üretimde ve ürünlerin değerlendirilmesinde daha sınırlı ve işletme çıkarları yönünden daha olumsuz şartlar içinde çalışmaya zorlamaktadır.

Bugün, üretimi yaygın tarım yoluyla artırma olanakları kalmadığından, yoğun tarım yoluyla artırmak zorunlu hale gelmiştir. Yoğun

* TÖS'ün düzenlediği Devrimci Eğitim Şurası'nda, Doğu'da yeni açılan üç sınıflı bir ilkokulda göreve başlayan genç bir öğretmenin yaptığı açıklama düşündürücüdür: Öğretmen, köylülere "Çocuklarınız okuma-yazma öğrenme mutluluğuna kavuşacak, oysa siz bu mutluluğu tatmadınız" demiştir. Halbuki köylülerin bir kısmı askerlikte okuyup yazma öğrenmiştir. Bunlar öğretmene "Biz o mutluluğu tattık, ama artık tatmaz olduk, çünkü öğrendiğimizi unuttuk" cevabını vermişlerdir. Köylülere göre, *"köy yerinde okumanın, yazmanın gereği yoktur."* Peki, öğretmenin sevinçle okula kaydettiği çocuklar ne olacaktır? "Merak etmeyin" der köylüler, *"Hükümetin emri emirdir, onları okula göndereceğiz. Yazma, okuma öğrenecekler, ama onlar da bizim gibi unutacaklar öğrendiklerini."*

tarım, birim tarım arazisinden azami oranda ürün elde etmeyi ifade etmektedir.

Birim tarımsal araziden en yüksek oranda ürün elde edebilmek, tarıma, gübre, tarımsal ilaç, sulama, alet ve makine gibi yeni tarımsal araçların girmesini, çiftçinin toprak işleme, ekim, dikim, gübreleme, ilaçlama, hasat, hayvan besleme ve bakımı gibi işlerini tekniğin gerektirdiği gibi yapmasını sağlayıcı tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir.

Küçük ve orta işletmelerin ürettiklerinin, ancak tüketim ihtiyaçlarını karşılayabildikleri, bunun sermaye birikimini engellediği ve anılan işletmelerin yeni hasat mevsimine çok defa, asgari tüketim sermayesinden dahi yoksun olarak girdikleri, mevcut tarımsal kredi potansiyelinin yetersizliği, kredi dağıtım sisteminin dengesiz bulunuşu, bunun sonucu olarak kredi ihtiyaçlarını çok yüksek faizle tefecilerden sağlama durumunda bulunuşları, ürettikleri ürünleri yüksek bir ücretle ve aracı denen organlar yoluyla pazarlayabilmeleri, anılan işletmelerin, yoğun tarımın gerektirdiği çalışma düzenine ulaşmalarını engelleyen başlıca ortak sorunlar"dır.[89]

Tekel ve Ticaret Bakanlıklarından sağlanan rakamlara dayanarak yapılan bir tütün araştırması, ekicinin aracıya çalıştığını göstermektedir: 1964 yılında ihracatçı tüccar, 611 milyon lira ödeyerek 90 bin 394 kilo tütün satın almıştır. Bu mubayaa Merkez Bankası'ndan sağlanan 600 milyon lira krediyle gerçekleştirilmiştir. Tütünün ortalama alım fiyatı, 676 kuruştur. Tüccar, depolama, işleme vb. için kilo başına 328 kuruş harcadığını iddia etmektedir (Bu masrafların 200 kuruşu aşmayacağı ileri sürülmektedir). 328 kuruş masraf üzerinden, 1 kilo tütün 1964 yılında ihracatçıya 1004 kuruşa mal olmuştur. Ortalama ihracat fiyatı ise 1260 kuruştur. Bir kilo tütünde ihracatçının kârı, 256 kuruştur. Toplam bedel, 231.408.640 liradır. Bu para, 100 kadar ihracatçı arasında paylaşılmıştır. İhracatçının ortalama kazancı, 2 milyon 314 bin liradır.

450 bin ekiciden yaklaşık olarak yarısı, yani 227 bin kadarı, tütününü ihracatçıya satmıştır. Bakanlıkların verdiği bilgiye göre, 1964 yılı ortalama tütün maliyeti 620 kuruştur. Ekici 620 kuruşa mal ettiği tütününü 676 kuruşa, yani yüzde 10'dan az bir kazançla satmıştır. Kilo başına 56 kuruş kazanç, 90 bin 394 kilo tütünde 50 milyon 620 bin lira etmektedir ki, bu rakam 227 bin ailenin yıllık kazancını belirlemektedir. Aile başına düşen yıllık ortalama kazanç, 223 liradır!

Söke'de Ziraat Teknisyenliği'nden ve Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü'nden sağlanan bilgilerle yapılan bir incelemeye göre, pamuk ekicisinin, tarla kendisinin ise dekar başına maliyeti 249 lira, dekar başına sağladığı ürün bedeli 333,90 liradır. Ekicinin emeğine karşılık, dekar

başına 84,90 lira kalmaktadır. Ne var ki, diyelim 50 dekarlık bir arazide pamuk eken çiftçi, krediye muhtaçtır. Banka ve kooperatiften ihtiyacının ancak dörtte birini karşılayabilmekte, çaresiz tefeciye başvurmaktadır. Bu sebeple, dekar başına faiz yükü 66,60 lirayı bulmaktadır. Bu çiftçinin dekar başına kazancı 16,30 lira, toplam yıllık geliri ise 815 liradır. Faiz yükü binmeseydi, ufak çiftçinin geliri 4245 lira olacaktı.[90]

Söke'de tefecilerin vergi kaçakçılığı ihbarı üzerine, yerinde soruşturma yapan hesap uzmanları durumu şöyle tespit etmişlerdir: "Ege mahsullerinin zenginliği, doğrudan doğruya tefecinin eline geçer. Tefecilik, Ege'de almış yürümüştür... Mekanizma şudur: Zirai krediler yetersizdir ve nüfuzlu ağa ve tüccarın elinde toplanmaktadır. Krediye muhtaç çiftçinin tefeciye başvurmaktan başka çaresi yoktur. Ziraat Bankası'nın dışındaki bankalar, tüccar kefaletiyle kredi verir. Bundan yararlanan tefeciler, yüzde 200'e kadar faizlerle borç vermektedirler. Yüzde 40'tan aşağı faiz yoktur. O da insaflılarda. Genel olarak faiz, yüzde 87 oranında. Söke, 120 milyon liralık pamuk üretir. Zirai kredi ihtiyacı 50 milyon lira civarındadır. Halbuki bankaların Söke'de kredi plasmanları en kabadayı hesapla 10 milyon lira kadardır. Bu durum karşısında ve bu düzenin gemisini kurtaran kaptan anlayışı içinde tefecilere at oynatmak için verimli bir alan kalmaktadır. Bunlar yıllardır burayı insafsızca sömürmüşler ve Ege'nin zenginliklerine sahip çıkmışlardır. Tarım üretiminden köylülerin eline toplu para geçen her yerde bu düzen işleyecek ve zenginlikler, onu üretenlerin değil, insafsız tefecilerin olacaktır. Tabii ki bu sömürücüler, vergi de ödemeyeceklerdir."[91]

Fındık ekicilerinin durumu da ötekilerden farklı değildir. *Cumhuriyet* gazetesinde Yılmaz Çetiner'in *Fındık Tefecileri* röportajında, Karadeniz'de tefecilik konusunda söylenenler dile getirilmektedir: "Tefeci bir aylığına verdiği paraya yüzde 50-60 faiz alıyordu. Ama sadece bir aylığına.. Yüzde 40 isteyen tefeci hayır duasını da kazanıyordu köylünün. Onlara namuslu, helal süt emmiş deniliyordu." Çetiner'in dinlediklerine göre, o yıl Karadeniz'e fındıktan 900 milyon lira girmiştir. Fakat "bu paranın 400-500 milyon lirası, adedi 300'ü geçmeyen irili ufaklı tefecilere" gitmiştir. Rakamların sıhhati tartışma götürebilirse de, tefeci tüccarın fındık ekicisinin ürününden önemli bir pay aldığı muhakkaktır. Yılmaz Çetiner, bu paranın İstanbul'da apartman ve arsalara, hatta Avrupa'da bina, arsa ve hisse senetlerine gittiğinin ileri sürüldüğünü yazmaktadır.[92]

Tefecilik, pazar için üretim yapan küçük işletmelerin bulunduğu bölgelerde büyük faaliyet alanı elde etmektedir. Pazara satacak fazla bir şeyi ve verimli toprağı olmayan bölgelerde, alınan borcu karşılayacak ürün bulunmadığından, tefecilik daha küçük çapta kalmaktadır. Bununla

birlikte, çok çeşitli biçimlere girerek, tefecilik, burada da yaşamaktadır. Köylü, ileride emek gücüyle ödemek üzere borçlandırılmaktadır. Borç, parayı verenin işlerinde çalışmakla olduğu gibi, köyde ve şehirde üçüncü kişilerin işlerinde çalışmakla da ödenebilmektedir. Borçlanan Orta Anadolu köylüleri, borçlarını karşılamak üzere, sahil bölgelerine "gurbet"e gitmektedir. Hasat mevsiminin çok kısa olduğu Doğu illerinde, işçi gündeliği bu kısa sürede 15 liraya kadar yükselebildiği için, kışın verilen borç karşılığı, köylünün emeğinin ucuz fiyatla kiralandığı görülmektedir. Henüz doğmamış kuzular bile tefeciliğe konu teşkil etmekte, köylü doğacak kuzularına karşılık borçlanmakta ve böylece kuzular ucuz fiyatla elden çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi, tefecilik, birçok halde aracılıkla birlikte gitmekte ve bedeli düşük fiyatla peşin ödenen "alivre" satış niteliğini kazanmaktadır. Aracı ve tefeci, sık sık aynı kişi olmakta ve satış kooperatiflerinin varlığına rağmen, köylünün kooperatifin daha yüksek fiyatlarından yararlanmasını kısıtlamaktadır. Köylünün ucuz fiyata kapattığı ürününü yüksek fiyatla başka alıcılara ya da kooperatife satarak, kooperatifçilikten faydalananlar, birçok halde tefeci tüccarlar olabilmektedir. DPT'nin köy incelemesinde bu durum şöyle belirtilmektedir: "Yüksek fiyat politikası uygulanmasından, çoğunlukla küçük işletmeler alivre satışlar yoluyla, hasat sonunu bekleme gücü olmadığından, ürününü elden çıkarması sebebiyle yararlanamamakta, bu takdirde aracı diye adlandırılan müessese büyük menfaatler sağlamakta ve kuvvetlenmekte, diğer yandan fazla üretim yapan ve hasat sonuna kadar bekleme gücü ve bekletme olanakları bulunan (depo vb.) büyük işletmeler direkt olarak yararlanmakta, sonuç olarak, uygulanan politika, tarım sektöründeki gelir dağılımına olumsuz yönde etki etmektedir."

"Aracı, yaptığı işin karşılığı olarak, hem üreticiden, hem de tüketiciden yüksek ücret almakta olduğundan, kazancı tüketen ve bilhassa üretenin kaybı pahasına çok yüksek olmakta, ayrıca aracı sosyal yapı içinde önemli ve kuvvetli bir baskı unsuru haline gelmektedir.

Bundan başka zaten tarımsal işletmelerin büyük bir çoğunluğunun düşük verimli küçük işletmeler oluşu, bunların üretimi artırmak için yatırım yapmasına, tarımsal sermaye terakümü olmadığından engel olmaktadır. Bu tüketimdeki gelişmelerin, üretime geçirilemeyişinin bir sonucu olarak gözükmektedir.

Bu durumu düzenleyecek başlıca unsur olan örgütleşme, üreticide mevcut isteğe rağmen, gerçekleştirilememektedir."[93]

Ağa, tefeci ve aracılar, faaliyetlerinin ekonomik açıdan parazit ve aşırı sömürücü niteliğine rağmen, köylülerce her zaman zalim bir

sömürücü olarak görülmemektedirler. Köylüyü aşırı sömürmekle beraber, bunlar belli toplumsal fonksiyonları yerine getirmekte, köylünün şehirdeki işleri, ihtiyaçları vb. ile ilgilenmektedirler. Doğu'da Genel Valilik ve komutanlık yapmış olan Abdullah Paşa'nın sözleri bir ölçüde gerçeği dile getirmektedir: "Bir hakikati bir türlü kavrayamadık. Bir adam iki efendiye birden hizmet edemez. Ya devlet, ya şeyh ve beyler! Devlet, şeyh ve beylerin bu halka yaptığı hizmetleri aynı süratle, aynı kolaylıkla yerine getiremezse, elbette şeyhine ve beyine bağlı kalır. Şeyh ve bey mahallindeki haksızlıkları ve meseleleri kendi geleneklerine, inançlarına göre hemen hallediyor. Bize gelince, bir nüfus kâğıdı çıkarmak için adamları on gün dağlardan, taşlardan yaya yürüterek şehire getiriyoruz. Şeyh bir koyun hırsızını kendi ölçülerine göre hemen cezalandırıyor. Biz aynı hırsızı, koyunu çalınan adamı, şahitleri günlerce yürüterek şehire indirip aylarca mahkemelerde süründürüyoruz. Bu halk, şu şartlar içinde elbette şeyhine ve beyine bağlı kalır ve kalacaktır."[94] Cumhuriyet'ten beri şeyh ve beylerin bu devlet içinde devlet durumu hayli azalmıştır. Fakat yine de köylülerin hükümet kapısındaki işlerini, çeşitli ihtiyaçlarını karşılamada onlar rol oynamaktadır.

İşin ilgi çekici yanı, prekapitalist ilişkilerin ortadan kalktığı Batı illerinde dahi, köylünün ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kurumlar yerleşemediği için, yeni kapitalist düzende eski prekapitalist düzenin bazı fonksiyonları devam etmektedir. Yeni düzenin bu fonksiyonları görecek kurumları gelişinceye kadar, önce beliren kurum, bu fonksiyonları yüklenmektedir. Kömür ve kömür ticaretinin hızlı bir gelişmeye yol açtığı Ereğli'de toprakla hiçbir ilgisi olmayan ve tam bir kapitalist zihniyetle çalışan tüccar ile köylü arasındaki ilişkiler, bu durumun dikkat çekici bir örneğini vermektedir. Ereğli'de kapitalist tüccar, beylik ve ağalıkla bir ilgisi bulunmadığı halde, prekapitalist düzenin bey ve ağalarına düşen bazı fonksiyonları yerine getirmektedir. Mübeccel Kıray, Ereğli araştırmasında, "tampon fonksiyon" adını verdiği bu ilişkileri şöyle açıklamaktadır: "Ereğli bölgesinde her köylü bütün ihtiyaçlarını kasabadan, kasabadan da belirli bir tüccardan gidermektedir. Bazen bütün köy bir tüccara gider. Böyle hallerde o tüccarın o köy üzerindeki nüfuz ve etkisi, çok kere muhtardan, Jandarma Kumandanından, hatta kaymakamdan fazladır. Bazen aynı köyün türlü grupları kasabanın türlü tüccarlarıyla alışveriş ederler. O zaman tüccarın nüfuzu, sadece alışveriş eden köylü üzerindedir. Köylünün kendisi, karısı, kızı, ya da ailesinden kim varsa, kasabaya indiği zaman, ihtiyaçlarını kendi tüccarlarının dükkânından veresiye olarak alırlar. Bu borç yalnız tüccar tarafından kaydedilir. Ödenmesinin belirli birkaç yolu vardır. Bunlardan birincisi, bir grup

köylü tarafından yetiştirilen ve büyük şehirlere ihracı para getiren çilek mahsulüdür. İkincisi, gene ihracı bir değer olan kerestedir. Bu iki ürüne mahsuben borçlanma, büyük ihtiyaçları karşılar. Üçüncü ödeme yolu, kömür işçiliğinden alınan gündeliklerdir. Köylü, havzanın işçi programına uygun olarak bir ay kömürde çalıştıktan sonra köyüne dönerken tüccarına uğrar, kazancının büyük bir kısmını borcuna, bazen tekrar alacağı mallara mahsuben yatırır. Köyde kaldığı bir ay zarfında kendisi, ocağa gittiği zaman ailesi, yani iki ay, evinin ihtiyacını gene borçlanarak aynı tüccardan sağlar. Ve bu fasit daire, böylece devam eder. Bu mekanizma, kasabadaki birçok küçük esnaf ailesi için de böyledir.

Bölgede özellikle kadınların yetiştirip sattığı tavuk, yumurta, sebze, meyve, ya da av derisi gibi sekonder ürünleri dahi köylü, daha iyi fiyatla başkasına satmaktansa, tüccarına götürmeyi tercih eder. Böylelikle ağa,* ya da tüccar hem kendi malını kendi tespit ettiği şartlar ve terimlerde satar, hem de köylünün para edecek ürünlerini, gene kendi koyduğu fiyattan alır. Bu alışverişte kredi, faiz, vade ve benzeri terimler gene tüccar tarafından kararlaştırılır."

Buraya kadar aracı-köylü ilişkisi söz konusudur. Fakat bu ilişki, bundan ibaret kalmamaktadır. Tüccar, tatlı ticaretini yürütebilmek için, prekapitalist düzende ağaya düşen fonksiyonları da benimsemektedir. Mübeccel Kıray'ın sözleriyle, "Köylünün, mahsulün yetiştiği devre dışında paraya ihtiyacı çoktur. Bunu en kolay tüccarından temin etmektedir. Gerekli parayı gerektirdiği anda hiçbir formaliteye ihtiyaç göstermeden tüccarı verir. Daha sonra çok yüksek faiz ödese, bütün geleceğini onun eline teslim etse de, o anda ihtiyacı olan parayı hemen temin etmesinin köylü için hayati önemi vardır. Köylüler, pek bankaya gitmek istemezler. Onların tabiri ile, banka, 'gemisi yüzene yardım' edermiş, 'yalpalayan'a değil. Bunun dışında tüccar köylüsüne, kasabadaki başka müesseselere işi düştüğü zaman yol gösterir ve akıl verir. Mahkeme işlerine bakar, avukat bulur. Hastalandığı zaman hangi doktora gideceğini söyler, ilaçlarını aldırır vb... Çok kere de bu işler için gerekli masrafları görür ve bunları da borç hanesine kaydeder. Kız, oğul evlenmelerinde, ölümlerde, nizaya düşmüş köylüleri uzlaştırmakta fonksiyon görürler. Bu çeşit yardımlar bazen çok ileriye gider. Örneğin, tüccarlardan biri, çocuğu kemik veremine tutulmuş bir köylüden o an hiçbir şey istemeden, çocuğu önce Ereğli'de, sonra da İstanbul'da Baltalimanı Kemik Verem Hastahanesi'nde tedavi ettirmiştir. Bu davranışla yalnız çocuğun ve babasının değil, bütün köyün minnetini kazanmıştır.

* Ağalıkla ilgisi olmayan tüccara, kasabalılar tüccar, köylüler ise ağa, daha doğrusu "ağam" demektedirler.

Dikkat edilirse, bu ilintiler modern sınai bir düzenin tamamıyla merkantil ve anonim ilişkilerinden farklı bir münasebet şeklidir. Her şeyden önce tüccar ve köylü yüz yüze şahsi temas halindedir. Sonra toplumda sosyal sigorta ve sosyal dayanışma fonksiyonlarını, ahbaplık ve şahsi temas seviyesinde üzerine almıştır. Bu fonksiyonlar, feodal devrenin toprak ağalarına has fonksiyonlardır. Buna rağmen, bu davranışlar, tüccarı feodal bir düzenin parçası haline getirmez. Ereğli tüccarlarının zihniyeti, düşünüş tarzı, şahsiyet iticileri herhangi bir büyük şehir tüccarından farklı değildir. İş hayatında her zaman daha fazla kâr etmeyi ve işlerini geliştirmeyi düşünürler. Müşterileriyle ya da köylülerle temaslarında önde gelen endişe de budur. Sosyal yardımın vazifeleri olduğu hakkında bir kanıları, inançları yoktur. Bahsi geçen yardımları da, yüz yüze insan münasebetlerini sürdürmelerini de, bunda işleri için fayda gördüklerinden yaptıklarını açıkça kabul ederler. Bu özellikler, tüccarların yardım fonksiyonlarını, yeni bir düzenin adamı olarak ifa ettiklerini gösterir. Dikkat çekici diğer bir husus da, ileride görüleceği gibi, en nüfuzlu tüccarların, eskiden, şimdi de, geniş toprakları olmamasıdır. Servetlerini son 20-25 yıl zarfında, memleketin bütününe şamil şartlar içerisinde ticaretle elde etmişlerdir. Ve terimin en modern anlamıyla tüccar olarak ortaya çıkmışlardır. Bununla beraber, bölgedeki köylerin şehirle temasında bir tüccarın işini daha kolay ve verimli görebilmesi için tüccarlıktan başka bazı fonksiyonları da yüklenmesi gerektiğinden, bunları da üzerlerine almışlardır."[95]

Gerekli kurumların yokluğunda, köylünün geniş anlamıyla güvenlik ihtiyacını karşılamakla birlikte, tefeci ve aracı, yalnız köylüyü aşırı sömürmekle kalmamakta, aynı zamanda ekonomik fazlanın önemli bir kısmını yutarak, tarımda sermaye birikimini engellemektedir. Köylüden tefeci ve aracıya intikal eden ekonomik fazla, yatırımlara değil, tefeci sermayeyi beslemeye gitmektedir.

Özetlersek, Türk tarımı kapitalist bir gelişme içindedir. Fakat bu gelişme, kapalı ekonominin ilkel şartları içinde yaşayan milyonlarca köylü ailesini pek az etkilemektedir. Tarım üretiminin yarısından fazlası, "kendi için üretim"e gitmektedir. Bu "prekapitalist" sektörde üretim düşüktür ve yatıran yok gibidir. Mevsimlik ve gizli işsizlik dolayısıyla işgücü israf olunmaktadır. Nüfus baskısı, mera ve ormanların tahribi ve erozyon yoluyla toprağı zayıflatmaktadır. Dıştan bir müdahale olmadığı sürece, kendiliğinden bir gelişme mümkün olsa bile çok uzun zaman alacağa, bu arada köylünün durumu tahammül edilmez ölçüde ağırlaşacağa benzemektedir. Sektörün toplam üretimi ile üretici köylünün zati tüketimi arasındaki fark olarak tanımlayacağımız ekonomik fazla, ağa,

tefeci ve aracı elinde toplanmakta ve pek azı verimli yatıranlara yönelmektedir. Ekonomik fazla, bu sınıfların lüks tüketimini ve tefeci sermayeyi beslemektedir.

Pazar için üretim yapan küçük işletmelerde de, tefeci ve aracı egemenliği, köylü ailelerinin yatırımlara girişerek ürünlerini artırmalarını engellemektedir. Burada da köylü aileleri genellikle tüketim için borçlanmakta ve ekonomik fazla, düşük fiyatla alivre satışlar ve borç faizi yoluyla, tefeci ve aracıya akmaktadır.

Modern araçlar ve işçi kullanarak kapitalist üretime geçen büyük çiftçiler de, "israfçı ağa" zihniyetinden kurtulabilmiş olmaktan çok uzaktır. Birçoğu büyük şehirlerde oturmakta ve çiftliklerini kâhya aracılığıyla işletmektedir. Bunlar modern girdileri azami verimle kullanamadıkları gibi, tarımdan sağladıkları gelirlerini gösteriş için lüks tüketime harcamaktadırlar.

Tarımın modernleşmesi, esas itibarıyla, sanayileşmeye bağlı kalmaktadır. Sanayileşme ise, geniş ölçüde tarımda yaratılan ekonomik fazlanın sanayiye yatırılmasıyla sağlanacaktır. Japonya'nın sanayileşmesi bu sayede mümkün olmuştur. Sovyetler Birliği için de aynı şey söylenebilir. Halbuki Türkiye, ters bir gelişmeye yöneldiği izlenimini vermektedir. Varlıklı çiftçileri vergilendiremeyen devlet, geniş yatırımlar ve sübvansiyonlarla, varlıklı çiftçileri desteklemektedir. Varlıklı çiftçilerin bu yoldan artan gelirleri ise, lüks tüketime gitmekte ve ekonomik gelişmeye pek az katkıda bulunmaktadır. Bu ters durum, tarımda olsun, sanayide olsun yatırım olanaklarını zayıflatmaktadır. DPT'nin "Tarımın Ekonomik Kalkınmada Yeri" adlı bir araştırmasına göre, 1950-1963 döneminde tarımın sağlayabileceği 11 milyar lira tutarında bir tasarruf fonu değerlendirilmemiştir.[96] Kalkınma çabası içindeki bir ülkenin, 11 milyar liralık bir yatırım fonunu, büyük arazi sahiplerinin gösteriş tüketiminde israf etmelerine seyirci kalarak kalkınabilmesi mümkün olmasa gerektir.

Tarımda yaratılan ekonomik fazlanın tüketime değil, yatırımlara yöneltilmesi, atıl işgücünün değerlendirilmesi, cüce işletmelerin modern girdileri verimli olarak kullanabilecekleri birimler haline getirilmesi, ağa, tefeci ve aracı sömürüsüne son verilmesi, hızlı bir ekonomik kalkınmanın önşartları olarak ortaya çıkmaktadır. Hızlı kalkınmanın gereği olan bu tedbirler, sektördeki ekonomik fazlayı ele geçiren sınıfların köklü bir yeniden düzenlemeye gidilerek etkisiz kılınmasını gerektirmektedir. Kapitalist gelişmeler ise, bu sınıfların yararına işlemektedir. Bu çelişme giderilmedikçe, hızlı bir kalkınma yolu kapalı gözükmektedir.

27 Mayıs'tan sonra bu zorunluluğun az çok hissedilmesi ve tarımda prekapitalist ilişkilerin sürüp gitmesinin bir skandal olarak görülmesi, toprak reformu konusunu yeniden aktüel kılmıştır. Geçici bir yönetim olmakla birlikte, Milli Birlik Hükümeti, toprak reformu kanun tasarısı hazırlığına girişmiştir. Milli Birlik Hükümeti'ni özellikle Doğu'daki durumun etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim 55 ağayı sürgüne gönderen 105 sayılı kanunun gerekçesinde şöyle denilmektedir: "Sosyal birtakım reformları yapabilmek, Ortaçağ'ın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık, şeyhlik gibi müesseselerini yok etmek, XX. yüzyılda devlet üstünde kuvvet olmadığını anlatmak, vatandaşın sömürülmesine, istismar edilmesine, insanlık haysiyetinden uzaklaşmasına engel olmak gayesiyle bu kanun çıkarılmıştır."

O tarihlerde Genelkurmay Başkanı olan AP lideri Ragıp Gümüşpala da bu görüşleri paylaşmaktadır: "Şark'ta ağa, bey, şeyh denilen 35-40 kadar köye sahip kişiler, derebeyler hâlâ mevcuttur. Vakıa 1925 Şeyh Sait hareketlerinden sonra bunların nüfuzu kırılmış ise de bugün dahi geniş arazi ve köylerin sahibi durumundadırlar. Köylünün okumasını ve yükselmesini istemezler. Bölgelerinde Türk harfleriyle tedrisata muhaliftirler. Köylüyü her surette baskı altında tutarlar. Bu şahısların öncelikle nüfuzlarının kırılması, Batı'ya nakledilerek yayılmaları ve muayyen yerlerde iskân edilmeleri, topraklarının tevzii ve tapulanması, toprak satılan köylüye muayyen taksitlerle tohumluğun ve ziraat vasıtalarının da verilmesi esas olmalıdır."[97]

Ne var ki, Milli Birlik Hükümeti, toprak reformu hazırlıklarına girişmekle birlikte, bunu başaramamıştır. Geçici bir hükümetin köklü bir harekete girişmesini sakıncalı sayan ve seçim şanslarını göz önünde tutan CHP, bu teşebbüsü önlemiştir. 55 ağanın sürgünü ise, ırk ve parti ayırımına dayanan pek sınırlı ve tartışma götürür bir hareket olarak kalmıştır. Fakat toprak reformu tartışmaları devam etmiştir. Kurucu Meclis'te, topraklandırma ve kalkınma için yapılacak kamulaştırmalarda bedelin taksitle ödenebilmesi teklifi, toprak reformuna hazırlık diye fırtınalar koparmıştır. Anayasa Komisyonu, ileride toprak reformu yapmak isteyebilecek bir iktidarın mali güçlükler dolayısıyla elinin kolunun bağlanmasını önlemek için kamulaştırma bedelini taksitle ödeme yolunu açık tutmuştur. Komisyon, "ödenir" demeyip "ödenebilir" diyerek, gelecek iktidarları bağlamaktan kaçınmış ve onları serbest bırakmakla yetinmiştir. Bu haliyle, kamulaştırmayla ilgili 38. maddenin ürkülecek bir tarafı yoktur. Nitekim benzer bir hüküm, eski Anayasa'nın 74.

maddesinde yer almaktadır. Ne var ki, sadece Anayasa ile toprak reformu yolunun kapanmasını önlemeye çalışan 38. madde büyük gürültülere yol açmıştır. Anayasa Komisyonu üyesi Mümtaz Soysal, bu kavgaları şöyle özetlemektedir: "38. madde, Komisyon ile Genel Kurul arasında dört beş defa mekik dokudu. Bir üyenin ifadesiyle, 'kapıdan kovuldu, pencereden girdi, pencereden atıldı, bacadan girdi'. Toprak sahiplerinin, özel teşebbüsçülerin, yabancı sermayeyi savunanların ve aşırı milliyetçilerin kurdukları koro hep bir ağızdan bağırmaya başlayınca, 38. madde öyle bir ürküş ürktü ki, daha sırası bile gelmeden geri istenip kendini komisyonun kucağına zor attı. Haftalarca sonra, 25 Nisan 1961 günü, Genel Kurul'a ikinci defa arz-ı endam ettiğinde, etekleri biraz daha uzatılmış, ayıp sayılan yerleri biraz daha örtülmüştü. Taksitle ödeme yine mümkündü ama, taksitler artık tamamıyla gelecekteki kanun koyucunun isteğine bırakılmıyordu. Taksit süresi on yıl olarak sınırlanmıştı. Genel Kurul'un Mısır'daki, Hindistan'daki, hatta İtalya ve Almanya'daki örnekleri düşünerek, bunu tatmin edici bulacağı ve koronun artık şamata makinesi olmaktan çıkıp, Yunan tragedyalarındaki sağduyu korosu gibi 'eh bu şartlarla olur' diyeceği umuluyordu. Fakat süre üzerinde durmak şöyle dursun, taksitle ödeme fikri büsbütün reddedildi.

Komisyon yılmadı. İçtüzük, Komisyon'a 'bir defaya münhasır olmak üzere ısrar etme' hakkı veriyordu. İki gün sonra taksitle ödeme hükümleri tekrar Meclis önüne geldiği zaman, 38. madde iki madde haline sokulmuştu. Biri toprağın, biri de özel teşebbüslerin kamulaştırılmasıyla ilgiliydi... Taksit süresi de beş yıla indiriliyordu."[98] Bu haliyle dahi madde, CHP liderlerinin baskısıyla ve büyük güçlüklerle kabul edilmiştir. Milli Birlik Komitesi ise taksit süresini on yıla çıkarmıştır. Halen Anayasa'da yer alan 38. madde, toprak reformunu bir hayli güçleştirmekte ve eski Anayasa'dakinden daha geri bir hüküm getirmektedir. Buna rağmen Başbakanlık Müsteşarı Alpaslan Türkeş'in başlattığı toprak reformu çalışmaları sürüp gitmiştir. Türkeş, İmar-İskân Bakanlığı'ndan, "memleketimizde kaçınılmaz bir zaruret halini almış olmasına rağmen, bir türlü ele alınamayan toprak reformu işinin" inkılap ruhuna uygun bir şekilde etüt edilmesini istemiştir. Böylece, eski Toprak Kanunu'nda bazı rötuşlar yapan iki tasarı hazırlanmıştır. Fakat bu tasarılar, bakanlıklar arasında dolaşıp durmuş, beğenilmeyerek bir kenara atılmıştır. Tarım Bakanlığı yeni bir tasarı hazırlamakla görevlendirilmiştir. Milli Birlik Komitesi lideri Cemal Gürsel, bu işin takipçisi olmuş ve bir basın toplantısında toprak reformunun mutlaka yapılacağını söylemiştir. Gürsel'in baskısıyla, Tarım Bakanlığı, Milli Birlik Hükümeti'nin son günlerinde bir tasarı hazırlamıştır. Tasarı, toprak sahibine bırakılacak azami arazi genişliğini

20 bin dönüm olarak tespit edecek kadar anlamsız bir reform anlayışını dile getirmektedir. Tasarının gerekçesinde, "Toprak reformu hiçbir grup ve zümrenin aleyhinde olmayacak, kimsenin menfaatlerini haleldar etmeyecektir" denilmektedir. 15 Ekim 1961 seçimlerinden sonra, bu tasarı da rafa kaldırılmış, İnönü Hükümeti'nin Tarım Bakanı Cavit Oral, yeni bir tasarı hazırlamakla görevlendirilmiştir. 1945 Toprak Kanunu'na karşı çıkan, kanunun uygulanmasını durduran ve onu değiştiren, Adana'nın büyük toprak sahibi ailelerinden Cavit Oral da kendine göre bir tasarı hazırlamıştır. Tasarı, azami arazi limitini görünüşte 20 bin dönümden 5 bin dönüme indirmekte, ama aslında büyük arazi sahiplerine reformun kapsamından kurtulma olanağı hazırlamaktadır. Zira toprak dağıtımında esas "çiftçi ailesi" olduğu halde, kamulaştırmaya esas "kişi"dir. Büyük çiftçi, böylece, arazisini aile bireyleri arasında paylaştırabilecektir. Oral tasarısı, Milli Birlik Tasarısı'nda yer alan "kanun yürürlüğe girince temliki tasarrufların durdurulması" hükmünü de kaldırarak, arazisini aile arasında paylaşmakta geç kalan büyük çiftçilere, reformdan kurtulma yolunu açık tutmuştur. Ayrıca reform, bölge ve arazi kadastrosu ve arazi kullanma kabiliyeti haritaları tamamlandıktan sonra yapılacaktır. Bütün bunlar, toprak reformunu doğmadan öldürmeye yeterli hükümlerdir. Bundan başka, kamulaştırma bedellerinin 25 bin liralık ve bazı hallerde daha büyük bir kısmının peşin ödenmesi ve geri kalan için yüzde 5 faiz yürütülmesi öngörülmektedir. AP-CHP koalisyonunun yıkılmasıyla, bu tasarı da rafa kaldırılmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın FAO uzmanı Jacoby'ye hazırlattığı rapordan esinlenen toprak reformu esasları, radikal bulunarak, rağbet görmemiştir.

Toprak reformu meselesi, bundan sonra bir iki yıl unutulmuştur. CHP-YTP ve CKMP koalisyonu döneminde, Tarım Bakanı YTP'li Mehmet İzmen'in hazırladığı yeni tasarı, Turhan Feyzioğlu'nun Meclis kürsüsünden açıkladığına göre, ümitlerini Doğu oylarına bağlayan YTP lideri tarafından engellenmiştir. Tasarı, bir türlü Bakanlar Kurulu'na götürülememiştir. Nihayet CHP-Bağımsızlar koalisyonu döneminde Tarım Bakanı Turan Şahin yeni bir tasarı hazırlamakla görevlendirilmiştir. Şahin, çok gizli tutulan ve çok uzun süren çalışmalardan sonra, 1965 yılı başında, yeni tasarıyı açıklamıştır. Tasarı, toprak reformunu 25 yılda tamamlamayı öngören ılımlı bir dokümandır. Toprak sahibine bırakılacak azami toprak genişliği 5 bin dönümdür. Şahin Tasarısı, İnönü Hükümeti'nin düşürülmesinden kısa bir süre önce, CHP Grubu'ndan geçirilmeden, Meclis'e sevkedilmiştir. İnönü, tasarının bir sürü komisyonda görüşülecek yerde bir karma komisyonda müzakere edilerek çabuk kanunlaşmasını istemiştir. Fakat karma komisyon teşkili talebi,

büyük toprak çıkarlarını temsil eden 30 kadar CHP milletvekilinin oylamaya katılmayışıyla, 159'a karşı 167 oyla reddedilmiştir. Ürgüplü Hükümeti, toprak reformuna sözde taraftar görünmekle birlikte, karma komisyon teşkiline yanaşmamış ve toprak reformu çabaları böylece son bulmuştur. AP iktidarı günlerinde "toprak reformu" sloganının yerini, "tarım reformu" sloganı almıştır. Toprak reformu böylece engellenirken, Cumhurbaşkanı'nın vetosuna rağmen, büyük toprak sahiplerine tapusuz işgal ettikleri devlet arazisine eskisinden çok daha kolay biçimde sahip çıkma olanağı sağlayan Tapulama Kanunu'nu Meclis kabul etmiştir.

Toprak reformu hazırlıkları, büyük toprak sahiplerini birleşmeye ve yurt çapında faaliyetlerini artırmaya yöneltmiştir. Ilımlı Şahin Tasarısı, büyük toprak sahiplerinin egemenliğindeki çiftçi örgütlerini harekete geçirmiştir. Ege Çiftçiler Birliği, "Tasarı kanunlaşırsa istihsal düşer, açlık olur. Çıkacak arazi ihtilaflarını önlemeye devletin zabıta gücü yetmez" tehdidini savurmuştur. Başında, Söke'de 23 bin dönüm araziye ailece sahip bulunduklarını açıklayan kapitalist çiftçi Fahri Tanman'ın bulunduğu Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu, toprak reformunu komünistlik olarak ilan etmiştir. Tanınan, Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin de başına geçerek bu büyük örgütü de toprak reformu aleyhtarı kampanyaya yöneltmiştir.

Federasyona göre, toprak reformu, komünizme giden yoldur; toprak reformu isteyen komünistlerin şimdiden başı ezilmelidir. Federasyon'un "Hür İnsanlar Uyanınız" adlı broşüründe şöyle denilmektedir: "Hepimize birden, yani Moskova'ya uşak olmayan her şerefli insana kızıl ihtilal geliyor! Canınızı, ailenizi, namınızı, namusunuzu katliamdan korumak için bizzat çaba göstermek zorundasınız! Türkiye, tarihinin en kritik devresini yaşıyor... Komünizmin şerrinden kurtulmak için formül tektir. Ona kendi usulleri ile, yani kuvvetle saldırmak, suratına tükürmek, yumruğu tepesinden eksiltmemek ve onu böylece namuslu insanlardan ayırmak, kızıl ve lekeli suratıyla yalnız ve ortada bırakmaktır." Türkiye'de artma istidadı gösteren sokak zorbalıklarına ilk işareti, böylece büyük arazi sahipleri vermiştir. Tanınan ve Çiftçi Federasyonu'nun bu kadarla kalmayıp takma adla yazılmış birtakım broşürleri Ordu'ya dağıttığı Milli Savunma Bakanlığı'nca açıklanmıştır.

McCarthy stili yoğun propagandanın yanı sıra, Çiftçi Federasyonu, mülk büyüklüğü ne olursa olsun, sahibi tarafından ya da onun sorumluluğu altında işletilen arazinin hiçbir şekilde kamulaştırılmaması görüşünü savunmaktadır. Bunlara göre, büyük toprak mülkleri 3 binin altındadır ve kapladıkları alan, toplam arazinin yüzde 3 ila 4'ü kadardır. Bu büyük çiftçiler, en çalışkan, ileri örnek çiftçilerdir. Çevrelerindeki

öteki çiftçilere liderlik yapmaktadırlar. Toprak reformu, bu sebeple, prodüktivite ve üretime zarar verecek, milli gelir ve sermaye yatırımlarını azaltacaktır. Bunun yerine, devlet, tarım reformuna gitmeli, "arazi ıslahı, sulama, gübreleme, makineleşme, hastalıklarla mücadele, kesif bir şekilde kredi kullanma, ıslah edilmiş tohum ve damızlıklar sağlama, fiyat destekleme ve pazar teşkilatlanması gibi tedbirlerle" prodüktiviteyi artırmaya çalışmalıdır.

Bu görüşler, Demirel iktidarı tarafından benimsenmiştir. Demirel de, Çiftçi Federasyonu'nunkine benzer görüşlerle toprak reformu tasarısına karşı çıkmıştır: "Türkiye'nin zirai istihsalini azaltan ve Türkiye'yi açlık ve sefalete sürükleyebilecek olan tedbirleri tasvip etmiyoruz. Doktriner toprak taksimiyle karşı karşıya kalınmasından endişe etmekteyiz."

Şimdi Çiftçi Federasyonu'nun "tarım reformu" politikası uygulanmaktadır. Bu politikanın büyük çiftçilerin verimini ve üretimini bir miktar artırması mümkün olmakla birlikte, tarımda karşılaşılan meseleleri çözemeyeceğini; aksine, daha da ağırlaştıracağını yukarıda belirtmeye çalıştık. Ne var ki, tarımda kuvvet dengesi, halen, 27 Mayıs'tan sonra hızla "bilinçlenen" ve örgütlenen büyük çiftçilerden yanadır. Radikal bir toprak reformuyla, tarım üretiminin artırılması, kalkınmanın finansmanına tarımın büyük ölçüde katılmasının sağlanması ve pazarın genişlemesi, teorik olarak, sanayicinin çıkarlarına uygun düşmekle birlikte, büyük toprak sahiplerinin çıkarları Türkiye'de ticaret ve sanayi burjuvazisi tarafından desteklenmektedir. Batı Avrupa'da yükselen sanayi burjuvazisi, feodal beylere karşı köylü kütlesinin safında yer almış ve toprak reformunu savunmuştu. Türkiye'de ise, ticaret ve sanayi burjuvazisi, böyle ilerici bir rol oynamak şöyle dursun, büyük arazi sahiplerinin müttefiki gözükmektedir. Böylece, ticaret ve sanayi burjuvazisinin desteğine sahip bulunan büyük kapitalist çiftçiler ve toprak ağaları, son derece güçlü bir baskı grubu teşkil etmektedir. Buna karşılık, Yunusoğlu ve Sakız örneğinde görüldüğü üzere, arazi sahiplerine karşı dikilen ve toprak reformunu savunan tarım işçileri, örgütlenmiş olmaktan çok uzaktır. Bu sebepledir ki, tarım işçileri için Çalışma Bakanlığı'nca tespit edilen 9 lira asgari ücret, Çukurova ve Ege'de uygulanamamış ve büyük arazi sahiplerinin uygun gördüğü 6 lira ücret, tarım işçilerine empoze edilebilmiştir. Örgütsüzlüğün ve dağınıklığın verdiği zayıflığa rağmen, büyük arazi sahiplerine bağımlı olmaktan kurtulan tarım işçilerinin toprak isteği, kapitalist gelişmelerle birlikte güçlenmektedir. Çoğu tarım işçilerinden pek az farklı statüde bulunan yüzbinlerce ortakçı köylü için de durum aynıdır. Kapitalist gelişmeler, önümüzdeki yıllarda, tarım işçileri ve hemen hemen işçi durumundaki ortakçılarla her türlü reforma

karşı çıkan büyük arazi sahipleri arasındaki çatışmayı şiddetlendireceğe benzemektedir. Çukurova'da toprak reformu yürüyüşleri, Yunusoğlu ve Sakız'da ağalara karşı direnme ve ağa adayı olmayan muhtar seçme, bu çatışmanın ilk belirtileridir. Seçim sonuçlarının tahlili, Ege ve Çukurova'da hızlı kapitalist gelişmenin köylüleri "proletarleştirdiği" yerlerde, yavaştan da olsa, sol partilere doğru bir kayışın başladığını belirtmektedir. Büyük ticaret ve sanayi burjuvazisinin desteğine sahip bulunan bey, ağa, şeyh, kapitalist çiftçi, tefeci ve aracı koalisyonu, bu gelişmeler karşısında en ufak taviz vermeye niyetli gözükmemektedir. Güçlü örgütleri ve parlamentodaki temsilcileri vasıtasıyla görüşlerini halen hâkim kılabilmektedirler. AP iktidarı, Ziraat Odaları Birliği ve Çiftçi Federasyonu tarafından arzulanan politikayı uygulamaktadır. Fakat bu gelişmelerin politik plandaki muhtemel sonuçları üzerinde tahminlere girişmeden önce, tekrar geriye giderek, 1950'den sonra sanayi alanında vuku bulan kapitalist gelişmeleri gözden geçirmek faydalı olacaktır.

V

TARIM DIŞINDA KAPİTALİST GELİŞMELER

DEVLET FABRİKALARININ SATILIŞI

1950 Mayısı'nda liberalizm türküleriyle iktidara gelen Menderes ekibi, devlet fabrikalarını satış vaadini yerine getirmek üzere işe başlamıştır. 29 Mayıs 1950 tarihinde Meclis'te okunan Hükümet Programı'nda, "İktisadi sahada devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak, hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek" temel prensip ilan edildikten sonra, "Devlet tesis ve işletmeciliğinin tabiatı ve mahiyeti icabı olarak, yalnız ve yalnız hususi teşebbüs ve sermayenin hiçbir surette ele alamayacağı işler ve bir de aynı zamanda amme hizmeti mahiyetinde olan iktisadi işlere hasredileceği", bu amaçla "amme hizmeti karakterini haiz olmayan sahalarda işletmeye girilmeyeceği gibi, muhtelif sebepler altında kurulmuş olan işletmeleri, amme hizmeti gören ve ana sanayiye taalluk edenler hariç, muayyen bir plan dahilinde elverişli şartlarla peyderpey hususi teşebbüse devretmeye çalışılacağı" belirtilmiştir.

DP hükümetleri, bu yolda hemen çalışmalara girmişlerdir. Bu çalışmalar, liberal görüşlü Prof. Muhlis Ete ile Prof. Fethi Çelikbaş'ın bakanlıkları sırasında hızlandırılmıştır. Hatta 1955 başlarında bir kanun tasarısı hazırlanmışsa da, tasarı, Meclis'e verilmeden bakanlık dosyalarında unutulup gitmiştir.

İlk planda, pamuklu ve yünlü dokuma kurumları, çimento, tuğla, kiremit ve bira fabrikalarının elden çıkarılması ve devletin bu alanlarda artık yatırım yapmaktan vazgeçmesi düşünülmüştür. Bu yolda iş çevrelerinden birtakım teklifler de gelmiştir. Yalnız, işadamları satış fiyatlarının çok ucuz tutulmasını ve kendilerine satış bedeli kadar yeni krediler açılmasını istemişlerdir. Teklifler, fabrikaların adeta parasız devri anlamına gelmiştir. Bu durum, işleri güçleştirmiştir. Aslında özel teşebbüs, o tarihlerde, çok gürültü edilmesine rağmen, fabrikaları sahiplenmeye istekli değildir. Bu isteksizliği, Prof. Memduh Yaşa'ya dayanarak şöyle özetleyebiliriz:

– Devletin kanuni tekel kurduğu alanlar dışında, devlet işletmeleri,

aynı konuda özel teşebbüs faaliyetlerini sınırlamış ve güçleştirmiş değildir. Aksine, aynı alanda devlet işletmesinin varlığı, özel teşebbüse direkt ve endirekt faydalar sağlamıştır. 1930'dan bu yana Türkiye'nin sanayileşme süreci, özel sermayenin, daha önce devlet tarafından işletme kurulmuş alanları tercih ettiğini göstermiştir.

– Gelişmiş ekonomilerin tam istihdam halinde, devlet giderlerinin artışı, özel sektörün harcamalarını ve yatırımlarını kısıtlayabilir. Azgelişmiş bir ekonomide ise, en kıt faktör olan sermaye dahi, üretim sürecine tam olarak sokulmuş bulunmadığına göre, devlet yatırımlarının özel yatırımları sınırlaması iddiası, özellikle uzun vadede mübalağalıdır. Nereye yatırım yapılacağı iyi tespit edildiği takdirde, özel sektörü mümkün olduğu kadar genişletmek için, "devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltma" zorunluluğu yoktur. Aksine, devlet sektörünün genişletilmesi, birçok halde, dışsal tasarruflar sağlayarak, özel sektörün gelişmesini kolaylaştırmaktadır.

– Devri arzulanan işletmelerden bir kısmı –bira ve çimento fabrikaları gibi– büyük sermaye yatırımını gerektirmektedir. Ne var ki Türkiye'de özel sermayenin, "memleket ekonomisinin umumi verimliliğine hiçbir şey katmadığı halde, büyük kârlarla işletebileceği birçok sahalar vardır. Çeşitli spekülasyonlar, sermaye sahiplerine sınai yatırımların sağlayabileceğinden çok üstün kârlar temin etmekte ve bu da devlet fabrikalarının devrini zorlaştıran bir faktör olmaktadır.

Kısaca, 1939'lara nispetle, Türkiye'de daha çok disponibl sermaye mevcut olmakla beraber, bu sermayeyi İktisadi Devlet Teşekküllerine ait fabrikaların mubayaasında kullanmak hususunda işadamını cezbeden açık bir menfaat yoktur. Bunun neticesi olarak, birçok işadamında devlete ait fabrikaları ucuza kapatmak arzusu doğmuş, hükümete bu yolda gayri ciddi telakki edilecek teklifler yapılmıştır. 1950'den itibaren, bilhassa dokuma fabrikalarını yok pahasına ellerine geçirmek isteyen kimselerin bu hususta kesif bir faaliyetine rastlanmaktadır. Bu faaliyet, resmi makamlarda şüphe ve tereddüt, halk efkârında ve bilhassa aydın muhitlerde kuvvetli bir tepki doğurmuştur. Burada, bu gibi mülahazalar olmasa bile, söz konusu işletmelerin devrinde, tarafların menfaatlerini telif edebilecek kıymet takdiri metotları bulmanın güçlüğünü de hatırlamak icap eder."

– Her kasabanın fabrika istemesi ve oy kapma arzusuyla bunun teşvik edilmesi, devleti, kamu hizmeti niteliği taşımayan fabrikaları muhafazaya ve yenilerini kurmaya itmektedir. "Fazla olarak devlete ait iktisadi işletmelerin maliyet endişesinden azade olması, hükümetler için bu işletmeleri siyasi nüfuz için kullanmak ve buralarda muhtelif gruplara

çeşitli menfaatler sağlamak imkânını doğurmuş, devir keyfiyeti bu yüzden de zorlaşmıştır."*

– Kamu hizmeti kavramı elastikidir. Normal şartlarda kamu hizmeti sayılmayan bir malın imal ve dağıtımı, yokluk zamanlarında kamu hizmeti niteliğini kazanabilir. Nitekim, özellikle 1954'ten itibaren iktisadi güçlüklerin ortaya çıkması, devlet fabrikalarının satışını engellemiştir."

Başbakan Menderes de 1954 Martı'nda Amerikalı gazetecilere verdiği demeçte, fabrika satış işindeki başarısızlığı şu sözlerle açıklamaktadır: "1950 ile 1954 arasında bir mukayese yaparsak şunu görürüz ki, eğer 1950'de devlet sektörü ile hususi sektör elindeki sanayi –yuvarlak hesapla ifade edeyim– yarı yarıya idi ise, hususi teşebbüs sektörünün gelişmesi neticesinde 1954'te memleketimiz sanayisindeki devlet sektörü hissesi dörtte bire inmiştir. Bugün, askeri maksatlarla kurulmuş olanları hariç, devlet elindeki iktisadi teşebbüslerin herhangi birini, talibi bulunduğu takdirde, hususi teşebbüse devretmek bahsinde hiçbir mâni yoktur. Bunları hususi teşebbüse büyük memnunlukla devredeceğimiz muhakkaktır. Fakat memlekette yeniden girişilecek o kadar mevzu vardır ki, hususi teşebbüs, bu mevzuları tercih etmektedir."[100]

Gerçekten Menderes yönetimi, fabrikaların satışında başarısız kalmakla birlikte, iç ve dış çevrelerin isteklerine uygun biçimde, özel sektörün gelişmesi için geniş olanaklar sağlamıştır. Menderes'in, hiç değilse 1954 yılına kadar ana çizgileriyle ABD'nin uygun gördüğü tarıma öncelik veren, yerli-yabancı özel teşebbüsü geliştiren bir ekonomi politikası izlediği ileri sürülebilir. İki büyük devlet teşekkülü, yabancı sermayeyi ortak etmek endişesiyle anonim şirket haline getirilmiştir. Bunlar Devlet Denizyolları ile Devlet Havayolları'dır– 1951'de kabul edilen bir kanunla, anonim şirket statüsünde bir banka haline getirilen Devlet Denizyolları'nda, özel sermayenin ortaklığı sağlanmıştır. Ne var ki, özel kişilere ayrılan paylara ortak bulunamamıştır. Devlet Havayolları'nda işler biraz daha iyi gitmiş, bu anonim şirkete İngiliz Havayolları'nın ortak olması gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, bazı alkollü içkiler çoktan devlet tekelinden çıkartılmış, özel sektörün bu alanda faaliyet göstermesi yolu açılmıştı. Özel sektör, bu olanağı uzun zaman kullanmamışsa da, son yıllarda yabancı sermayeyle ortaklık halinde kurulan bira fabrikaları çoğalmaya başlamıştır.

* Bakanların, sorumlulukları altındaki devlet teşebbüsleri aleyhinde bulunmaları, bunların zarar etmeye mahkûm bulunduklarını söylemeleri, çok partili hayatla birlikte gelenek haline gelmiştir. Ancak, bakanlar, bu eleştirdikleri teşebbüsler sayesinde politik borçlarını ödeyebilmekte, partizanları işe yerleştirebilmekte, bunları verimsiz yatırımlara ve iştiraklere zorlayabilmekte ve fiyatlara müdahaleyle özel sektöre sübvansiyon sağlayabilmektedirler. Bu sebeple, fabrikaları satma edebiyatına rağmen, politikacılar aslında onların ellerinde kalmasından ve politik nedenlerle kötü yönetilmesinden yanadırlar.

DIŞ TİCARETTE ÖZGÜRLÜK

Amerikalı müşavirlerin ve üyesi bulunduğumuz Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın (OEEC) tavsiyelerine uygun olarak, dış ticarette liberasyona gidilmiştir. 1948 yılı temel alınarak, ithalatın yüzde 60'ı serbest bırakılmıştır. CHP iktidarı, ABD ve OEEC'den gelen serbestlik isteğine bir ölçüde direnmiştir. Şubat 1950'de Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, gelişmemiş bir ülke olan Türkiye'nin sanayisinin öteki Avrupa ülkeleriyle aynı seviyede bulunmadığını hatırlatarak, liberasyonu, uzun vadeli krediler verilmesi şartına bağlamıştır. DP iktidarı ise, liberasyona gitmekte bir sakınca görmemiştir. Ne var ki liberasyon, yüksek gelir gruplarının gelirinin hızla arttığı ve "1 dolar = 2.80 lira"dan ithalatın çok cazip olduğu bir ortamda uygulandığı için, kısa bir süre sonra aşırı ithalata ve döviz sıkıntısına yol açmıştır. Tarımdaki ürün artışlarına ve dış yardımlara rağmen, altın ve döviz mevcudunu tüketmek ve kısa vadeli borçlanmalara gitmek pahasına yürütülen bu politika, özel sektörün yatırım malları ithalini artırmakla birlikte, lüks tüketim mallarının cömertçe ithaline yol açmıştır. 1950 yılında 62 milyon lira olan Türkiye'nin dış ticaret açığı, 1951'de 246 milyona ve 1952'de 540 milyona yükselmiştir. 1952 Ekimi'nde Türkiye, 233,9 milyon dolarla Avrupa Ödeme Birliği'nin en büyük borçlularından biri olmuştur. Ödenememiş ticari borçlar, 1954 yılında 200 milyon doları aşmıştır. Merkez Bankası'nın 1950 yılında 322 milyon lira olan dış ödeme olanağı bir iki yılda 12 milyona düşmüş ve 1954'ten bu yana önemli menfi bakiyeler vermeye başlamıştır. Liberasyondan 1952 yılında çaresiz geri dönülmüş, fakat durum değişmemiştir.

İthalatçılar ve genellikle tüccarlar için bir "altın dönem" olan bu yıllar, "1 dolar = 2.80 lira"dan makine ve teçhizat ithali sayesinde özel sektör yatırımlarını da hızlandırmış ve 1950 yılında 173 milyon lira olan özel yatırımlar, 1954 yılında 1 milyar 461 milyon liraya çıkmıştır. Ne var ki, bu, çimentosu, demiri ve çeliği bile geniş ölçüde dışarıdan gelen bir kalkınma denemesidir. Artan inşaatla birlikte, Türkiye'nin çimento ithalatı 1950'de 135 bin ton iken, 1954'te 629 bin tona ve 1955'te 811 bin tona yükselecektir! "Borçlanabildiğin kadar borçlan" felsefesine dayanan bu denemenin, alacaklılar yeteri kadar borç vermeyince çıkmaza saplanacağı açıktır. Nitekim öyle olmuş, Türkiye, içeride enflasyonist bir politikayla birleştiği için, ABD ve OEEC'nin ısrarıyla girişilen dış ticarette serbesti politikasının bedelini pek pahalı ödemiştir.

Türkiye, bu dönemde, her çeşit borçlanmaya gitmiştir. 1951-1957 döneminde 484 milyon dolar ihracat kredisi alınmıştır. Ticari krediler, 211 milyon doları bulmuştur. Aynı dönemde dış yardımlar 756 milyon

dolara erişmiştir. Ekonomiye 1951-1957'de yapılan toplam sermaye transferi 1 milyar 505 milyon dolardır. Ne var ki, 1954'te 108, 1955'te 127 milyon dolar olan program kredilerinin 1956'da 95 ve 1957'de 70 milyon dolara düşmesiyle, ekonomi, yokluk, karaborsa, dış ticaret tıkanıklığı ve şiddetli bir enflasyon biçiminde beliren sert bir buhrana düşmüştür.

YABANCI SERMAYE

Amerikalıların tavsiyesiyle girişilen başka bir teşebbüs, Yabancı Sermaye ve Petrol Kanunları ile sonuçlanacaktır.

ABD, esas itibariyle askeri nedenlerle Türkiye ile ilgilenmiş olmakla birlikte, öteki ülkeler gibi Türkiye'de de kendi sermayesine avantajlar sağlamaya dikkat etmiştir. Yabancı sermaye, aynı zamanda yerli kapitalist sınıfı geliştirmek için güçlü bir destek sayılmıştır. Bu nedenlerle ABD, yabancı sermayeye açılışı, dış yardımın şartlarından saymıştır. Nitekim Truman'ın "Point Four" yardım programının amaçlarından biri, "büyük ölçüde artan özel sermaye akımını teşvike özellikle önem verilmesi"dir.[101] Başkan Eisenhower için yabancı sermayenin teşviki, Amerikan dış politikasının gereklerinden biridir: "Dış ülkelere özel sermaye akımını teşvik yolunda Hükümetimiz elinden geleni yapacaktır. Bu, dış politikamızın ciddi ve açık bir amacı olarak, yabancı ülkelerde böyle yatırımlar için elverişli bir ortam yaratılmasının teşvikini gerektirir."[102]

Wall Street'in nüfuzlu iktisatçılarından ve Irving Trust Company'nin yöneticilerinden August Maffry, Amerika Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı özel bir raporda, "Amerikan yabancı sermaye hamlesinin hizmetinde topyekûn diplomasi"den söz etmektedir. Rapora göre, "Dost ülkelerde daha çok direkt tedbirlerle yatırım iklimini iyileştirmek, ABD'nin topyekûn ve devamlı çabalarının amacı olmalıdır.... ABD Hükümeti'nin dış iktisadi gelişmeyle ilgili bütün teşekkülleri, yabancı devletlerin Amerikan yatırımcılarının çıkarlarına aykırı düşen her türlü eylem ve ayırımına karşı daima dikkatli olmalıdırlar ve bunları önlemek ve düzeltmek için bütün diplomatik baskılara başvurmalıdırlar."

Rapor, yabancı sermaye için nasıl imtiyazlar sağlanabileceğini de açıklamaktadır: "Dış ülkelerde yatırım için daha iyi şartların gerçekleştirilmesinde ABD Hükümeti'nin yararlanabileceği başka ve çok vaitkâr bir yol vardır. Bu yol, belli yatırımlarla ilgili olarak imtiyazlar elde etmek için özel yatırımcıların çabalarını mevcut bütün imkânlarla desteklemektir." Bu imtiyazlar, özel ve resmi kişilerin kombine çabasıyla belli bir yatırım konusunda sağlandıktan sonra, onları bütün özel yatırımcıların faydalanabilecekleri biçimde genelleştirmek için yol açılmış olacaktır."[103]

Türkiye'de bu işle Dış İktisadi Politika Komisyonu Başkanı C. B. Randall görevlendirilmiş ve 1954 yılında Randall'ın çabasıyla, dünyanın en liberal mevzuatından biri olan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır. Randall, 1953 Ağustosu'nda Ankara'daki demecinde yerli-yabancı özel teşebbüse dayanmanın Türk milletinin iradesi sonucu olduğunu söylemiştir. "Milletlerarası ticaret münasebetlerinin şümullendirilmesi için en uygun yolun hususi sermaye ve hususi teşebbüsün bütün dünyada serbestçe faaliyette bulunması keyfiyetine inanmaktayız. Türkiye halen hususi teşebbüse gösterdiği büyük alaka dolayısıyla bu çeşit meselelerin incelenmesi için fevkalade ilgiye değer bir memleket olmuştur. Bu itibarla ben ve arkadaşlarım, hususi yatırım sermayesinin Türkiye gibi bir memlekete niçin daha serbest bir şekilde akmadığının sebeplerini araştırmakla vazifelendirildik....

Şuna tamamen inanıyorum ki, hususi teşebbüse dönmek hususunda değil yalnız hükümetiniz, fakat bir memleket için en önemli şey olan Türk milletinin iradesi de tam kararını vermiş bulunmaktadır.*[104]

Randall, Demokrat Parti iktidarının 1951 yılında çıkardığı 5821 sayılı Yabancı Sermaye Kanunu'nu yetersiz bulmuş ve bunun yabancı sermayedarlar yararına düzeltilmesini istemiştir. Bu kanun, tarım ve ticaret alanlarını yabancılara kapalı tutuyor, sanayi, enerji, maden, bayındırlık, ulaştırma ve turizm alanlarını yabancı sermayeye açıyordu. Ayrıca kâr transferlerini sınırlandırıyordu. Randall'ın çabasıyla 1954'te çıkartılan 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, tarım ve ticaret alanlarını da yabancı sermayeye açmış, geniş bir sermaye tanımlaması yapmış, yatırılan sermaye ve kârın serbestçe transferini sınırlayan hükümleri kaldırmıştır. Randall, kendi eseri olan bu kanunu çok beğenmiş ve bunu "mesut bir olay" diye nitelemiştir. Amerikan telkinleriyle yalnız Türkiye değil, Yunanistan, Panama, Güney Kore, Milliyetçi Çin, Guatemala vb. gibi tamamen Amerikan egemenliği altındaki ülkeler de benzer kanunlar çıkarmışlardır. Kanunun dikkat çekici hükümlerinden

* Randall, aynı zamanda yabancı bankalarda yatan Türk sermayesinin yurda getirilmesini istemiştir. Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun görüşülmesi sırasında Adana Milletvekili Cezmi Türk, Randall'ın bir iddiasını açıklamıştır: "Mr. Randall demektedir ki, Türkiye yabancı sermaye istiyor ama, ondan evvel Türkiye emniyetli bir bölge olmalıdır ki, yabancıların inanması için Türk vatandaşlarının Amerika bankalarında, İsviçre bankalarında –evvelce politika sahasında çok söylenmişti ama, bu arz edeceğim sonuncusu söylenmemiştir, onu da yeni işittim– Cenubi Amerika bankalarındaki sermaye kendi memleketlerine gelmelidir. Evvela Türk vatandaşlar o vatanın evlatları olarak, kendi memleketlerinde kendi paralarıyla yatırıma başlamalıdır ki yabancı sermayeye itimat ve emniyet gelsin."
Yabancı sermaye kanunu öncelik ve ivedilikle görüşülerek Meclis'ten çıkmıştır. O tarihlerde Meclis komisyonlarını dolaşan ve kambiyo kaçakçılığını önlemeyi öngören bir tasarı da, gerekçesinde döviz kaçakçılığının arttığını belirtmektedir.

biri, 10. maddedir. Bu maddeyle Türkiye, "yerli sermaye ve teşebbüslere tanınan bütün haklar, muafiyetler ve imtiyazlardan" yabancı teşebbüsleri de yararlandırmayı kabul etmektedir. Cahit Zamangil'in müdahalesiyle "imtiyazlar" kelimesi "kolaylıklar" diye değiştirilmiştir. Dev yabancı şirketlerin bu yerli sermayeyle eşitlik isteği, fiiliyatta birçok halde yabancı sermayeye imtiyaz anlamına gelmektedir. Çünkü dev yabancı şirket, cılız yerli şirketle eşit durumda değildir. Kudretli ile kudretsizin eşitliği, kudretli yararına eşitsizlik anlamına gelmektedir.

Yabancı Sermaye Kanunu, DP iktidarı tarafından coşkunlukla karşılanmıştır. Kanunun savunucusu Ekonomi ve Ticaret Bakanı Fethi Çelikbaş, "Türkiye üç sene sonra, beş sene sonra 25-30 seneden beri kat ettiği mesafenin çok ötesinde merhale alacaktır" demekte ve kanunun işsizliği kaldıracağını, işçi ücretlerini yükselteceğini, para istikrarını sağlayacağını ve döviz kaynaklarını artıracağını ileri sürmekteydi. Karma ortaklıklar yoluyla kapitalistliğe yönelen Konya'nın mühendis milletvekili Himmet Ölçmen, "Bu memlekette yabancı sermaye geldiğinde bu kürsüden eski iş kanununu değiştirmek suretiyle sekiz saatlik iş hayatının 24 saate çıkarılması için ısrar edeceğiz" coşkunluğuyla bakanı desteklemekteydi. Antalya Milletvekili Burhanettin Onat, "Arkadaşlar, ecnebi sermaye bir müstemlekeye girdiği zaman dahi görülmüştür ki, hiçbir şey yapmamışsa bile, hayat seviyesini, standardını yükseltmiştir" sözleriyle, sömürge şartlarında bile, yabancı sermayenin savunuculuğunu yapmaktaydı. Muhalefet daha çok, sınırsız kâr transferiyle yabancı sermayenin tarım ve ticarete sokulmasını eleştirmiştir. Bu eleştirileri Geçici Komisyon Sözcüsü Haluk Şaman şöyle cevaplandırmıştır: "Ticaret sahasında diyorlar ki, takas ve kliring müesseseleri mevcut oldukça, yabancıların dış memleketlerle olan münasebetlerinin fazla olması dolayısıyla, onlar bizden daha fazla muvaffak olacak, ihracatçılarımızın ve tacirlerimizin çalışması imkânsız bir hale gelecektir. Bunun manası şudur: Ticaret tekniği dediğimiz bilginin yabancılarda fazla olduğunu söylemek demektir ki, bu gayet tabiidir ve haklıdır. Fakat bizim bundan korkmamız değil, ihracatımızı teşvik etmek için buna başvurmamız lazım gelir. Çünkü düşünmek lazım gelir ki, bütün bu işleri, *takas, kliring ve reeksportasyon işlerini civarımızdaki memleket tacirleri yapmaktadır ve bundan onlar faydalanmaktadır. Eğer bunlar bizim memleketimize yerleşirlerse, hiç olmazsa iktisap ettikleri kârların bir kısmını memleketimize bırakmak suretiyle bize de bir fayda temin etmiş olurlar.*"

Tarımda yabancı sermayeyi ise, sözcü, "Acaba zirai sahada kalkınmaya sınai sahada olduğu kadar muhtaç değil miyiz?" diye savunmuştur. Bu görüşü, büyük çiftçiler de paylaşmışlardır. Karacabey'in büyük çiftlik sahiplerinden olan Bursa Milletvekili Sadettin Karacabey, "Eğer ziraat

sahasında teknik bilgisi olan bir sermayedar gelir de bir numune çiftliği ihdas ederse ve ziraatimize örnek olursa, biz müteşekkir olmaktan başka bir şey düşünemeyiz" sözleriyle tarıma yabancı sermayenin girmesini istemiştir.

"Ticaret ve tarımı bile yabancı sermaye yapsın, öğrenelim" görüşü, konunun nasıl bir aşağılık kompleksiyle ele alındığını göstermek bakımından dikkat çekicidir. Ne var ki, mucizeler yaratması beklenen bu kanun, en ateşli savunucuları arasında dahi bugün az çok bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bununla birlikte, kabul etmek gerekir ki, yabancı sermaye, bütün olumsuz yanlarına rağmen, Türkiye'de bir kapitalist sınıfın gelişmesinde önemli bir destek olmuştur. 1951-1960 yıllarında 548 milyon lira tutarında yabancı sermaye müsaadesi verilmiş, bu sermaye, genellikle yerli sermayeyle iştirak halinde çalışmaya yöneldiği için, 514 milyon lira tutarında yerli sermayeyi tahrik ve teşvik etmiştir. Bazı hallerde yabancı teşebbüs pek az sermayeyle katılmakta, hatta yalnızca lisans ya da mamulünün adını satmakla yetinmektedir. Mesela Coca-Cola imal eden firma, yüzde 100 yerli sermayeyle kurulmuştur. Ama Amerikan kumpanyasına yüzde 100 bağımlı durumdadır. Oto montaj sanayisinde yabancı otomobiller imal eden firmaların çoğu, yüzde 100 yerli sermayeli kuruluşlardır. Demek ki, yabancı sermaye, miktar itibariyle görüneni çok aşan ölçüde, dışarıya bağlı yerli kapitalist imal etmektedir. İş Bankası gibi, milli sanayii geliştirmek amacıyla kurulmuş, tecrübeli ve dev bir teşebbüs dahi, Pirelli, Unilever ve General Elektrik, Tam Sigorta, Türk-Amerikan Dış Ticaret Bankası gibi iştiraklerle, yabancı sermayenin olanaklarından yararlanmaya yönelmiştir. Kudretli iktisadi devlet teşekkülleri bile yabancı sermayeyle birçok ortaklıklar kurmuşlardır. Özel kişiler için ise, yabancı yatırımcıların belki sermayesinden çok, teknik bilgisi, organizasyon kabiliyeti ve işletmecilik tecrübesi, onları kapitalist teşebbüsler kurmak ve sanayi alanına atılmak hususunda cesaretlendirmektedir. Yabancı sermaye, sanırız ki, her şeyden önce bu açıdan değerlendirilmelidir.

Yabancı sermaye konusunu tamamlamak için, yine dış teşviklerle çıkarılan 6088 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu'nu belirtmek gerekir. 442 ve 2644 sayılı Köy ve Tapu Kanunları hükümlerine göre, yabancılar köylerimizde taşınmaz mallar satın alamazlarken, Turizmi Teşvik Kanunu, bu yolu açmıştır. Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi kararıyla, yabancılar köylerde arazi edinebileceklerdir. Yerli sermayenin geniş ölçüde yürüttüğü sahil yağması, böylece yabancı sermaye için de sağlanmıştır.

PETROL KANUNU

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu gibi, Amerikan telkinleriyle 1954 yılında çıkartılan ikinci bir kanun, Petrol Kanunu'dur. Cumhuriyet'in ilk

yıllarından bu yana Türkiye, petrolde devletçiliği benimsemiştir. 1926 yılında çıkarılan ilk Petrol Kanunu, Türkiye'de petrol arama ve işletme hakkını devlete vermiştir. Kanunun ikinci maddesi, petrol bulunduğu bilimsel açıdan sabit olan bölgelerde, arama işini bizzat devletin yapacağını belirtmiştir. Olanakların son derece sınırlı olmasına rağmen, aramalara başlandıktan sekiz-dokuz yıl sonra, 1940'ta, memleketimizde petrol bulunmuştur. 1947 yılında Raman ve Garzan dolaylarında ticari işletmeye uygun petrol keşfedilmiştir. 1959 yılında Türkiye, kendi olanaklarıyla, 373 bin ton petrol elde etmekteydi. Bununla birlikte, Türkiye, 1954 yılında Amerikan petrol şirketlerinin avukatı Max Ball'e hazırlatılan bir tasarıyla kendi olanaklarıyla petrol bulmak ve işletmekten âciz Arap şeyhlerinin razı olduklarından daha ağır hükümler taşıyan bir petrol kanununu benimseyecektir. Bu kanun, açık bir imtiyaz kanunudur. Her şeyden önce, Türkiye'ye petrol alanında belli bir ekonomik doktrini empoze etmektedir. Kanunun ikinci maddesine göre, Türkiye, petrolde devletçilikten vazgeçmekte ve petrol kaynaklarının özel teşebbüs eliyle değerlendirilmesini kabul etmektedir. Yabancı petrol tröstlerinin bu isteği, kanun gerekçesinde şöyle açıklanmaktadır: "Petrol kaynakları, ancak hususi teşebbüs veya yatırımları eliyle aranıp işletilebilecektir. Hususi teşebbüs ve sermayenin müessir olabilecek vüsatte ve miktarda bu sahaya girebilmesi için, devletin ne arayıcı ve işletmeci, ne de herhangi bir suretle petrol sahibi olarak hususi teşebbüsün karşısına çıkmaması icap etmektedir. Hususi teşebbüs, devletle rakip vaziyette çalışmak istememektedir."

Böylece, Türk Devleti, kendi kaynaklarını kendi eliyle değerlendirmek hakkını, yine kendi eliyle ortadan kaldırmış olmaktadır. Bu hükmün sonucu, Mobil ve Shell gibi yabancı şirketlerle eşit durumda çalışmak zorunda bırakılan Türkiye Petrolleri, bir anonim şirket olarak kurulmuştur. Devlet, kendi şirketine de, Mobil ve Shell'e de aynı gözle bakmak zorundadır. Yabancı petrol tröstleri, bir sürü gölge şirketler kurarak bir bölgede istedikleri kadar petrol arama ruhsatı alabilecekleri halde, milli şirket, kanunun öngördüğü azami sekiz ruhsatla yetinmek durumunda bırakılmaktadır. Daha önce petrol bulduğumuz bölgeler dahi yabancılara açılmaktadır. Milli güvenlik gerekçesiyle, arama işleri MTA'ya bırakılan yasak bölgelerde milli şirket, tıpkı Mobil ve Shell gibi petrol arama hakkından yoksun kalmaktadır. Hiçbir konuda devlet, kendi şirketine öncelik tanıyamamaktadır.

Bu anlayışla, bir de Türk hukuk sistemini altüst eden bir mekanizma kurulmuştur. "Petrol Komiserliği" ve bakanlığa değil de bakana bağlı bir "Petrol Dairesi" bu sistemin esasını teşkil etmektedir. Petrol şirketleri, Daire kararlarına karşı, "bakan nezdinde" itirazda bulunmak hakkına sahiptir.

Bakan, itiraz üzerine meseleyi "Petrol Komiseri"ne inceletmekte ve böylece bakanın gözünde bir devlet dairesiyle bir şirket, haklarında hakem mütalaası verilen iki eşit hasım durumuna sokulmaktadır. Üstelik, hakem mütalaasına dayanarak bakanca alınan karara karşı şirket Danıştay'a gidebildiği halde, Petrol Dairesi'nin yapabileceği bir şey kalmamaktadır.

Mali hükümler bakımından, yabancı şirketler petrol bulup işletseler dahi, onlara olağanüstü bir pay tanınması yüzünden bundan bizim de yararlanmamıza elvermeyen Petrol Kanunu'nun bir de 136. maddesi vardır. Bu maddeye göre, kanun, ancak yabancı şirketlerin muvafakatiyle değiştirilebilecektir! Madde, muhalefetin itirazlarıyla tasarı metninden çıkarılmakla birlikte, Petrol Kanunu'nu hazırlayanların zihniyetini göstermek bakımından dikkat çekicidir.*

Petrol şirketleri, 1957 yılında 6987 sayılı kanunla Petrol Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle Türkiye'de rafineri kurma hakkını elde etmişlerdir. Yabancı şirketlerin Türkiye'de rafineri kurma isteklerinin, dünya petrol üretiminin tüketimi hayli aştığı bir döneme rastlaması dikkat çekicidir. Nitekim Ataş ve İpraş rafinerileri ile yabancı şirketler, yerli petrolü mümkün olduğu kadar az işlemek ve yüksek fiyatla dışarıdan kendi petrollerini ithal etmek hakkını sağlamışlardır. Ataş'a Petrol Dairesi'nce verilen belgede şu imtiyazlar yer almaktadır:

– Yabancı ham petrol, rekabet fiyatıyla değil, ilan edilecek monopol fiyatıyla ithal olunacaktır. İlan edilen fiyat, serbest piyasa fiyatının yüzde 30-35 kadar üstündedir. Rafineri, bu imtiyazlı durumda 80 yıl işletme hakkına sahip olmaktadır.

– Yerli ham petrolün kullanılması halinde, şirketler, bunu rekabet fiyatından satın alacaklardır. Fakat yabancı şirketler, yerli petrol kullanma yükümlülüğünü, belgede işlemez hale getirecek ölçüde sınırlandırmışlardır. Yerli ham petrol, evsafı kurulan rafineri tesislerinin şekline ve ekonomisine uygun düştüğü takdirde kullanılacaktır. Halbuki Ataş, yerli ham petrolün evsafına uygun bir kuruluş değildir.

Yabancı şirketler, Petrol Kanunu'na ve 80 yıllık işletme belgesine dayanarak, Batman'da stoklar biriktiği halde, yerli petrolü işlemeyi reddetmişlerdir. Mesele, kamuoyunda geniş yankılar uyandıran uzun mücadelelerden sonra çözülebilmiştir. Yabancı şirketler uzun yıllar ham petrolü dünya fiyatlarının yüzde 35 üstünden ithal etmişlerdir. Ancak

* Son yıllarda Petrol Kanunu'nu model alan bir Maden Kanunu Tasarısı Mr. Ely adlı Amerikalı bir hukukçuya hazırlatılmıştır. O günlerdeki Etibank Genel Müdürü Tahsin Yalabık'ın açıkladığına göre, Amerikan Yardım Teşkilatı, bu tasarının 14. 4. 1965 tarihine kadar Meclis'e şevki için hükümet üzerinde baskı yapmıştır. Fakat kamuoyunda tasarının yarattığı sert tepkiler, onun Meclis'ten geçebilme şansını zayıflatmış ve bu mesele, hiç değilse şimdilik, askıda kalmıştır.

uzun pazarlıklardan sonra fiyatlarda bir miktar indirim yapmaya rıza göstermişlerdir. Fakat yine de, dışarıdaki ana şirketlerden petrolü dünya fiyatlarının üstünde ithal hakkına sahiptirler.

Yabancı rafinerilerinin bu pahalı ithal tekelinin daha da genişlemesini önlemek amacıyla, rafinerilerin bundan böyle milli şirket eliyle kurulması kararlaştırılmıştır. Türkiye Petrolleri, Ataş'ın tevsii projesine itiraz etmiştir. Ataş ise, Türkiye Petrolleri'nin İzmir Rafinerisi projesi önlensin istemiştir. Petrol Komiserliği mekanizması, İzmir Rafinerisi'ne de rıza göstermekle birlikte, Ataş tevsiinin kabul edilmesine yol açmıştır. İpraş Rafinerisi'nin yüzde 49 hissesine sahip Caltex de tevsi yoluyla imtiyazlı fiyata petrol satma hakkını sağlamayı bilmiştir. Türkiye, bu iki rafinerinin tevsiine müsaade etmekle, petrole dünya piyasasının üstünde fiyat ödemeye rıza göstermiştir.

İşte kapitüler nitelikteki böyle bir kanun, DP iktidarı tarafından büyük bir coşkunlukla kabul edilmiştir. Ne de olsa Milli Kurtuluş Savaşı geleneklerini sürdüren CHP ve lideri İnönü, Petrol Kanunu'na ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'na şiddetle karşı çıkmışlar ve bunu 1954 seçim kampanyasının baş temalarından biri yapmışlardır. İnönü ve CHP'nin o tarihlerdeki sözlerini hatırlamakta fayda vardır. İnönü, 17 Nisan 1954'te İzmir'de şöyle demektedir: "Yabancı sermaye, kayıtsız şartsız olarak Türkiye topraklarına davet olunmuştur. 'Kanun çıktı ama, hemen karşı taraf da Türkiye topraklarına gelip yerleşmediler' diyorlar. Doğrudur. Ama kapıyı açtınız. Ne vakit gelir? Nasıl gelir? Bunu kimse kestiremez."

"Yabancı Sermaye Kanunu ticaretimizi, sanayimizi, iktisadımızı can evinden vuran kanundur. Yabancı sermaye, uzun mücadelelerle elimize aldığımız ticari ve zirai sahalarımıza girmiştir."[105]

"Hiçbir devlet, ben kapitülasyon istiyorum demez. Siz bir devlete, diğer devletlerden ayrı bir fazla hak tanıdınız mı, diğer devletler karşılıklı olarak bu haklardan istifade hakkına maliktirler. Çünkü hiçbir devlet, diğer devletlerden eksik bir durum kabul etmez. Birine bir şey verdin mi, aynı şartları ötekilere de teşmil etmek lazımdır."[106]

"Tarihte yabancılar, kapitülasyon himayesiyle Türkiye'yi istismar ettiler. Yeni devirlerde yerli vatandaş, hakikat dışı ve emniyetsiz usullerle ıstırap çekecek ve *yabancı sermaye hususi kanunların himayesinde yaşayacaksa, kendi elimizle yerli sermayeyi yabancı olmaya zorlamış oluruz.* Asırlarca tecrübe edilmiş mahzurlu usullerin yeni bir marifetmiş gibi yeniden getirilmesine teşebbüs edileceğini asla tahmin edemezdik."[107]

"Diyorlar ki, Hollanda büyük inekler getirecek. Böylece inek beslemeyi öğretecek. Tohumlar ıslah edilecek. Âlemin hiç işi kalmadı da, Türklerin tohumunu düzeltelim, hayvanlarını büyük yapalım diye mi

buraya gelecek? Bunlar bizde eskiden de vardı. Zorla çıkardık memleketten. *Girdikten sonra çıkarılması baş belasıdır. 300 senede zorla çıkardık.*"[108]

"Bugün Afrika kabileleri, kendi topraklarını işleten yabancılara karşı ayaklanmışlardır. Bizim iktidar gül gibi toprağımıza Afrika kabilelerinin kovduğu yabancı sermayeyi getirmek istiyor."[109]

"*Petrol Kanunu, bir kapitülasyon kanunudur.* Bu kanunla memleket, bilinmeyen meçhul akıbetlere sürüklenmiştir.

Biz bu memleketi sokakta hazır bulmadık. Biz bu memleketi bir avuç harabe halinde aldık. Yabancı ellere kaptırmayacağız. Bu memlekette kapitülasyonların yeniden ortaya çıkmasına asla müsaade etmeyeceğiz ve bu uğurda sonuna kadar mücadele edeceğiz."[110]

"Petrol Kanunu, kapitülasyon hükümleri ile hazırlanmış gönüllü bir kapitülasyon layihası olarak teklif edilmiştir.

İşte profesörler, işte hukuk alimleri, hepsinin önünde söylüyorum. Petrol Kanunu'nu karşılıklı taahhüt şeklinde görmek bir kapitülasyon devrini açmaktır."[111]

"Petrol ve Yabancı Sermaye Kanunları, memleketin can evine dokunmaktadır. İktidara gelirsek düzelteceğiz. Bununla her zaman uğraşacağım. Bırakmam yakalarını!"[112]

Görüldüğü gibi, Milli Kurtuluş Savaşı geleneğinin izlerini taşıyan İnönü ve CHP, Cumhuriyet öncesi dönem anlayışıyla çıkartılan bu imtiyazlı yabancı sermaye kanunlarını şiddetle eleştirmişler ve bunu seçim kampanyasının baş temalarından biri yapmışlardır. Ne var ki, seçimlerden yabancı sermayeci DP çok daha güçlenmiş, CHP ise zayıflamış olarak çıkacaktır. Bu ağır seçim yenilgisi, CHP'yi iktidara gelince Fethi Çelikbaş'ı petrol işlerine bakan bakanlığın başına getirecek kadar yabancı sermayeye karşı tutumunu yumuşatmaya ve muhalefet yıllarında da bu konuyu eleştirmekten kaçınmaya itecektir. Muhalefet, Menderes politikasının enflasyonist ve plansız, hesapsız, ölçüsüz karakterini eleştirmekle yetinecektir. Nitekim bunları milletlerarası teşekküller ve Amerikalı uzmanlar da eleştirecekler, Menderes'i 4 Ağustos 1958 kararlarını kabule zorlayacaklardır. Fakat Japon tipinin, dış yardımlar ve yabancı sermaye eklenmesiyle Amerikanlaştırılmış kalkınma modeli, 27 Mayıs öncesi günlerde pek az tartışılacaktır.

DEVLETİN KAPİTALİST İMALİ

Bu kalkınma modeli, devlet, yabancı sermaye ve dış yardımlar yoluyla "işbirlikçi" kapitalist imaline yönelmiştir. Cumhuriyet'in gençlik yıllarında amaç, milli kapitalist imali iken, şimdi amaç, çıkarlarıyla büyük yabancı firmalara ve devletlere bağlı bir kapitalist sınıf yetiştirmektir.

Bu amaçla, kapitalist sınıfa geçmiş yıllardakini kat kat aşan olanaklar sağlanmıştır. 1938'den önce Türkiye, dış ticaretini dengede tutmak, borç ödemek ve silah satın almak zorunda kaldığı halde, özellikle 1950'den sonra, dış kaynaklardan geniş ölçüde yararlanmıştır. 1950-1959 döneminde ariyereler, ihracatçı kredileri vb. dahil 2 milyar 116 milyon dolar dış finansman olanağından yararlanılmıştır. Bunun 780 milyon doları Marshall ve ICA yardımlarıdır. Yardımlar ve borçlanmalar yoluyla büyük ölçüde genişleyen döviz kaynakları, "1 dolar = 2.80 lira" gibi ucuz bir fiyatla, özel yatırımları teşvik yolunda kullanılmıştır. Kredi musluklarını hudutsuzca açılmıştır. Gittikçe genişleyen bir pazar, özel yatırımların teşvikçisi olmuştur. Yerli ve yabancı sermayenin işbirliğiyle bir özel teşebbüs biçiminde kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, devlet fonlarını ve devlete vekaleten, yabancı devlet ve milletlerarası kuruluşlardan elde ettiği dövizleri, uzun vade ve düşük faizle özel sanayicilere aktarmıştır. 1950-1964 döneminde bu bankanın özel sanayiye döviz ve yerli para biçiminde verdiği kredi 900 milyon liraya yaklaşmaktadır. Altyapı yatırımlarına yönelen devlet, maliyetin altında fiyatlarla özel sektöre ucuz enerji, nakliye, hammadde vb. olanakları getirmiştir. Kamu tasarrufları çeşitli yollardan özel sektöre aktarılarak, bu sektörün kendi gerçekleştirdiği tasarrufun üstünde yatırım yapması sağlanmıştır.* Enflasyon, gelir dağılışındaki adaletsizlikleri artırarak, kapitalist sınıfın tasarruf ve yatırım kapasitesini artırmıştır. Yabancı sermaye, kapitalist sınıfa önemli bir ek destek getirmiştir. Özellikle 1958 yılından sonra, ithalatın kotaya bağlanmasıyla, montaj sanayi biçiminde yerli-yabancı ortaklığı gelişmiştir. Yabancı sermaye gibi, devlet teşebbüsleri de, yetişmiş yönetici ve mühendislerinin aktarılmasıyla, özel sektöre "teknik yardım"da bulunmuşlardır. ABD, yaygın bir eğitim programıyla, yerli müteşebbislere Amerikan kapitalizminin dinamizmini aşılamaya ve gerek devlet, gerekse özel sektörde "kapitalist espriyi benimsemiş" yönetici ve mühendis yetiştirmeye çalışmıştır. Devlet teşekkülleri, karma teşebbüsler yoluyla, bilgi ve sermayesini özel sektöre aktarmıştır.

* Geçmiş yıllarda kamu tasarruflarından ne kadar bir miktarın özel sektöre aktarıldığı kesinlikle hesaplanmış değildir. Fakat bu konuda Prof. Bent Hansen'in 1963 yılı için Devlet Planlama Teşkilatı'nda yaptığı çalışmalar bir fikir verebilir. 1963 yılında, özel sektörün tasarrufları 3,8 milyar lira, gerçekleştirdiği yatırımlar ise 4,9 milyar liradır. Demek ki 1,1 milyar lira başkalarının tasarruflarından gelmektedir. Hansen araştırması, yurtdışı kaynaklardan yararlanma açısından da ilgi çekici bilgi getirmektedir. 1963 yılında toplam tasarrufların yüzde 23,5'ini teşkil eden yurtdışı tasarruflar 2,7 milyar liradır. Bunun 1,76 milyarı, yani yüzde 70'i özel sektörün tasarruf açığını kapamakta kullanılmıştır. Kamu sektörünün payı, 0,94 milyar, yani yüzde 30'dur. 1964 yılında bu oranlar, yüzde 60 ve yüzde 40'tır. Bu rakamlar, büyük bir kesinlik ifade etmese bile, kapitalist sınıfa sağlanan geniş olanaklar hakkında bir fikir vermeye yeterlidir.

Karma teşebbüsler bu dönemde büyük bir yayılma göstermiş, yüzden fazla ortaklık (sermayesinin yüzde 50'den fazlası devletin) ve iştirak (devlet sermayesi yüzde 50'ye kadar) kurulmuştur.* Devlet sermayesi ve teknik yardımıyla özel teşebbüsler ve kapitalist imalinde nerelere kadar gidildiğini göstermek bakımından, bu teşebbüsler dikkat çekicidir. Şeker sanayisini ele alalım. Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş., Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası'nın eşit paylarla kurduğu bir devlet teşebbüsüdür. 1950 yılından sonra, bu teşebbüsün sermayelerine iştirak ettiği beş özel şeker şirketi kurulmuştur. Adapazarı, Amasya, Kayseri, Konya ve Kütahya'da tesis edilen bu beş özel şeker fabrikasının aslında kurucusu da, sermayedarı da, yöneticisi de Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.'dir. Ama Pancar Ekicileri Kooperatifleri aracılığıyla, özel kişiler bu fabrikalara ortak edilmişlerdir. Devlet teşebbüsü, sermayenin pek az bir kısmına sahiptir. Toplam sermayesi 88 milyon lira tutan bu beş şirkette, devletin sermaye payı 29,8 milyondur. Ne var ki, bizzat kurup işlettiği bu özel şirketlere, devlet teşebbüsü, kredi adı altında 850 milyon lira sağlamıştır. Halbuki Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş., mali bakımdan özel sektöre cömertçe kredi sağlayabilecek durumda değildir. 1966 yılı TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri Ziraat İşleri Alt Komisyonu raporuna göre, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş., 3 milyar 80 milyon sermaye kullanmaktadır, ama bunun ancak 183 milyon lirası kendi öz kaynaklarından gelmektedir. 2 milyar 897 milyonu yabancı kaynaktandır. "Yabancı kaynakların 2 milyar 334 milyon liralık kısmı dolaylı ve dolaysız olarak Hazine'den sağlanmıştır." Üstelik son derece anormal borç yükü altında bulunan Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş., devlet bu iş koluna yüzde 10 kâr garantisi tanıdığı için, bilançosunu kârla kapatmaktadır. Beş özel şeker fabrikası da, sermayelerinin on katına ulaşan borca rağmen, kâr etmektedir.

Türkiye Çimento Sanayi T. A. Ş. için de durum aynıdır. Çimento sanayii, özel kişilerle, sermayesinin çoğunluğuna sahip olduğu on ortaklık kurmuştur. Bu on fabrikanın bütün kuruluş işlerini yapan ve fabrikaları yöneten Türkiye Çimento Sanayi T. A. Ş.'dir. Bu on fabrikanın dokuzuna yabancı sermaye de bir miktar payla ortak edilmiştir. Bu on çimento şirketine devlet 171 milyon lira sermaye ve 151,3 milyon lira kredi sağlamıştır. Özel ortakların sermaye payları küçük olmakla beraber, sermayedar sıfatlarıyla, çimento hâlâ bir karaborsa metaı olduğuna göre, çeşitli avantajlar sağladıkları açıktır. Çimento şirketindeki ortaklığı sayesinde, herhangi bir biçimde bayilik elde eden kişi, Türkiye'de halen fabrikadan çok kâr edebilmektedir.

* Osman Nuri Torun'a göre, 1966 yılı sonunda, tasfiye halindeki beş ortaklık hariç, 120 karma teşebbüs vardır. Devlet, bu teşebbüslere sermaye olarak 1 milyar 321 milyon 500 bin lira ödemiştir. Ayrıca, bu teşebbüslerden 1 milyar 700 milyon lira alacaklıdır (İktisadi Devlet Teşekkülleri, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1968, s. 169). Ortaklıklar bundan başka, Merkez Bankası kaynaklarından geniş ölçüde yararlanmışlardır.

Sümerbank için de durum farklı değildir. 500 milyon lira sermayeli bu devlet teşekkülü ağır bir borç yükü altındadır. Yatırım fonları sıkıntısı yüzünden, tamamı kendine ait dokuma tesislerinin ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. 1966 yılı TBMM Alt Komisyon raporunda belirtildiği üzere, Defterdar, Hereke, Bünyan gibi yünlü dokuma fabrikalarında "makine parkları ile tesislerin büyük bir kısmı yıpranmış ve verimleri düşmüş olduğundan maliyetler yükselmekte ve piyasa isteklerine uygun kalitede kumaş üretilmesi zorlaşmaktadır." Buna rağmen, Sümerbank, dış kaynaklardan sağladığı fonları, tamamı kendine ait müesseselerini ihmal etmek pahasına, iştiraklere aktarmaktadır. Bu durum, 1964 yılı TBMM Alt Komisyon raporunda şu sözlerle tespit edilmektedir: "886 milyon lirayı bulan öz kaynakların 845 milyon lirası (yüzde 95'i) iştiraklere yapılan ödemeleri teşkil etmektedir... Öz kaynakların hemen tamamına yakın kısmını topluluk dışındaki yatırımlara (ortaklıklara) kaydırılmış olması, bankanın kendi tesislerinin verimliliğini artırıcı yenileme ve genişletme yatırımlarına yeterince girişmesini önlemiş, müesseselere ayrılan sermaye yetersiz kaldığından çeşitli ihtiyaçların giderilmesi için bankaca geniş ölçüde yabancı kaynaklara başvurulmak zorunda kalınmıştır. Bu yüzden banka 30 milyon liranın üstünde faiz ve komisyon ödemiştir." Ne var ki, karma şirketlere ayrılan sermaye ve kredi, yıldan yıla artmaktadır. 1966'da iştiraklere ayrılan fon, 1 milyar 169 milyon lirayı aşmaktadır. Sümerbank, kendi müesseselerine açtığı kredilere faiz yürüttüğü halde, kuruluş halindeki iştiraklere verilen ve 1965 yılı sonunda 200 milyon lirayı aşan kredileri bu uygulamanın dışında bırakmıştır.

İKİ BÜYÜK ÖZEL TEŞEBBÜS

Bu dönemde, devlet sermayesi ve devletçe sağlanan dış kredilerle, normal olarak özel teşebbüsün el atmayacağı bazı büyük işletmeler kurulmuştur. İki büyük özel teşebbüs kuruluşu olan Çukurova Elektrik ve Ereğli Demir-Çelik bunun tipik örnekleridir.

Seyhan Barajı, Dünya Bankası'ndan sağlanan dış krediler ve bütçeden yapılan geniş harcamalarla Devlet Su İşleri tarafından inşa edilmiştir. Ne var ki, Dünya Bankası krediyi, barajdan elde edilecek elektrik enerjisinin bir özel şirket eliyle işletilmesi şartıyla vermiştir. Böylece "Çukurova Elektrik T. A. O. doğmuş ve devletle yapılan bir sözleşmeyle, Seyhan Barajı hidroelektrik tesisleri, bu şirkete devredilmiştir. Sözleşmenin Meclis'te tasdiki sırasında, bazı milletvekilleri, devlete 105 milyon liraya mal olduğunu söyledikleri tesislerin mülkiyetinin özel bir şirkete devrine karşı çıkmışlar, hiç değilse intifa hakkının verilmesiyle yetinilmesini istemişlerdir. Bayındırlık

Bakanı Kemal Zeytinoğlu, 27 Ocak 1954 tarihli Meclis konuşmasında bu eleştirileri şöyle cevaplandırmıştır: "Mülkiyeti niçin veriyorsunuz diyorlar. Mülkiyetini vermediğimiz takdirde, Beynelmilel İmar ve Kalkınma Bankası'ndan dış kredi, yani döviz karşılıkları için istikraz yapmak imkânı yoktur. Bunun imtiyazına bir hususi şirket sahip olacak diyorlar. Hususi teşebbüsü böyle anlıyorlar ve ancak bu takdirde kredi vermektedirler."

Çukurova Elektrik T. A. O., 30 milyon lira sermayeyle kurulmuştur. Yalnız bu sermayeyi özel teşebbüs nasıl sağlayacaktır? Yüzde 50'den az bir payla, 14 milyon lirayla, Etibank şirkete ortak edilmiştir. Adana bölgesinde özel kişilerden bir miktar para toplanmıştır. Yetmeyince, Ziraat Bankası'ndan sağlanan paralarla, bölgenin nüfuzlu kişileri şirkete ortak edilmiştir. Mesela DP İl Başkanı ile CHP İl Başkanı, Ziraat Bankası fonlarıyla şirketin 750'şer bin liralık hissesine ortak olmuşlardır. Meclis tartışmalarında Adana Milletvekili Cezmi Türk, bu nev'i şahsına münhasır şirket hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Bu Çukurova Elektrik T. A. O. kimdir, bu sermaye kimdir... Böyle ivedilikle geçmeseydi, dokümanları elimizde mevcuttu, getirir okurduk. Bu şirketin mukavelenamesi de çıkmıştır, aynen okurdum. Bunların içinde eski ve yeni iktidar partilerine mensup olan azaları görecektiniz ki, yeni iktidar partisinin başkanı 700 bin lira ile (750 bin olacak) ortaktır. Eski partinin başkanı 700 bin lirayla ortaktır. Ama bu zatların memleketteki kredileri mevzubahis olduğu zaman, bunlar 700 bin lirayı nereden bulmuş diye vatandaşlar birbirine sormaktadırlar. Allah artırsın, son senelerde varlıkları bir hayli artmıştır. Ama bugünkü varlıklarına rağmen, vatandaşlar birbirine sormaktadır, bunlar 700 bin lirayı nereden buldular da bu şirkete koydular diye... Bu şirketin ilk müessislerinin mukavelenamesini alır bakarsanız bunların işlerine Ziraat Bankası bakmaktadır. Ziraat Bankası'nın iştirak ettiği sermaye miktarı... Ziraat Bankası'nın elimize verdiği momentolar vardır, bunları açar bakarsanız, bunun içinde Çukurova Elektrik Şirketi'ni görmekteyiz. Ziraat Bankası iddia etmektedir, ben bu şirkete ortağım diye. Diğer taraftan şirketin mukavelesini tetkik ederseniz görürsünüz ki, Ziraat Bankası'nın ortaklığı yoktur. Öyle anlaşılıyor ki Ziraat Bankası'nın kendilerine sermaye izafe ederek, faizlerini de gene Ziraat Bankası ödemecesine, ortaya koyduğu bazı şahıslar vardır."

Şirket, 1956 yılında Seyhan Santrali'ni devralarak işletmeye başlamıştır. 14 milyon lira ile en büyük ortak olduğu halde, şirket, 1961 yılı sonuna kadar Etibank'ı ortaklığa kabul etmemiş, elde ettiği büyük kârdan Etibank'ı yoksun bırakmıştır. Etibank, ancak 1962'de Şirket'in İdare Meclisi'ne girebilmiştir.

Çukurova Elektrik, bugün, aslında devlet teşebbüsü olduğu halde, mahalli "kapitalist politikacılar" tarafından yönetilen 100 milyon lira

sermayeli dev bir özel teşebbüstür. 1965 kârı, 13,6 milyon liradır. Şirketin bir eski yetkilisinden öğrendiğimize göre, 1956-1963 yıllarında şirketin dağıttığı temettü, sermayenin yüzde 107,5'ine ulaşmaktadır. Yani Dünya Bankası ve devletin himmetiyle iş hayatına atılan sermayedarlarımız, birkaç yıl içinde yatırdıkları parayı geri almışlardır. Etibank'a düşen 11,2 milyon lira temettü ise verilmemiştir. Şirket, devlet eliyle sağlanan dış kredilerle tevsie gitmiştir. Tesislerin bugünkü değerle 600 milyon liraya ulaştığı tahmin edilmektedir. Devlet, tesisleri kurmuş, sermayedar imal etmiş ve ortaya 600 milyon değere sahip bir özel teşebbüs çıkmıştır. Şirketin 1963 yılında ortalama kwh satış fiyatı 12 kuruş, Etibank'ın ise 9 kuruştur.

Yabancı sermayenin de katıldığı daha büyük çapta bir örnek, Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T. A. Ş.'dir. Erdemir, esas itibariyle, devlet parası ve devletin kefaletiyle Amerikan Kalkınma İkraz Fonu'ndan sağlanan 129 milyon dolarlık krediyle kurulmuş bir tesistir. Kredi aslında Türkiye'ye değil, belli bir Amerikan grubuna verilmiştir. "Üçüncü Sektör" adını kazanan bir Türk işadamı, bu mesele dolayısıyla Amerika'ya gittiği sırada, ilişkisi bulunan bir Amerikan firmasının tesisi yüzde 25 ucuz fiyatla kurmaya hazır olduğunu görmüş ve bunu ilgililere duyurmuştur. Fakat işadamımıza anlatılmıştır ki, kredi, bütün işin "Koppers Corp. Inc.", "Westinghouse Elektric Int. Comp." ve "Blow Knox" adlı üç Amerikan şirketinin kurduğu Koppers Grubu'na verilmesi şartıyla sağlanabilecektir. Başka bir deyişle, kredi, Türkiye'nin hatırı için değil, Koppers Grubu'nun hatırı için Türkiye'ye açılmaktadır. Devlet eliyle zenginleşme, zamanımızda bütün dev kapitalist firmaların vazgeçemedikleri bir usuldür.

Erdemir'in kuruluşunda, ilk anlaşmalardan başlayarak birinci derecede sorumluluk taşımış Nezih Rona'nın Meclis Araştırma Komisyonu'na verdiği ifadeye göre, Türkiye, krediden vazgeçilmesi korkusuyla, ileri sürülen şartlara "evet" demekte acelecilik göstermiştir. Nezih Rona, "Amerikan Hükümeti'nin bir projeye bu kadar büyük bir kredi vermediğini, böyle bir kredinin ancak politik sebepler ve bazı menfaatlerle mümkün olabildiğinin kabulü gerektiğini, bir pahalılık olsa da, o sırada Amerika'da yapılacak olan seçimlerde hükümet değişikliği dolayısıyla bu teşebbüsün akamete uğramak ihtimalleri muvacehesinde anlaşmanın süratle yapılması gerektiğini" söylemiştir. Bu acelecilikle, devlet, tesisin kuruluşuyla ilgili bütün yerli parayı, projede öngörülen miktarı ne kadar aşarsa aşsın sağlamayı kabul etmiştir. Ne var ki, tesislere sahip olacak şirket, devlet isterse hisselerin yüzde 100'ünü ele geçirsin, ebediyen bir özel teşebbüs olarak kalacaktır. Devlet, ayrıca şirkete, vergi muafiyetleri, kamulaştırma yetkisi ve yüzde 6 kâr garantisi gibi birçok imtiyazlar sağlamıştır.

Amerikan yardımlarında âdet olduğu üzere, kredi karşılığı

malzemenin yüksek fiyatlı Amerikan piyasasından satın alınması, malzemenin yarısının Amerikan gemileriyle taşınması vb. gibi şartlara evet denilmiştir. Hatta bu kredide çok daha ileri gidilerek, işin başından sonuna kadar gerçekleştirilmesinde Koppers Grubu'na açık kart verilmiştir. Tesislerin kuruluş ve yürütülmesinde söz sahibi olan firmaların adlarına bakmak, bunu göstermeye yeterlidir:

– Kuruluşa ait incelemeyi ve iktisadi etüdü yapan firma: Koppers Company Inc. 1.9. 1959.

– Erdemir'in dokuz kişilik Yönetim Kurulu'nda üç temsilci bulunduran hissedar: Koppers Grubu.

– Şirkete gerekli 80 milyon dolarlık fabrika ünitesini sağlayacak firma: Koppers Grubu.

– Müşavir firma: Koppers Grubu.

– Montaja nezaret ve ilk işletme: Koppers Grubu.

– Sevk ve İdare müşaviri firma: Koppers International.

– Bazı mühendislik hizmetleri: Türk Koppers.

Demek ki, DLF kredisi, müşavir Koppers'in tasvibiyle, Koppers projelerine uygun olarak Koppers'in sevk ve idaresi altında, Erdemir hissedarı Koppers'ten teçhizat almak için kullanılmaktadır. Bu şartlarda kurulan tesisler, tabiatıyla son derece pahalıya mal olmuştur. Benzer bir tesisin 1 ila 1,5 milyar liraya kurulabileceği mühendislerce ileri sürülmektedir. Halbuki maliyet, 3 milyar lirayı aşmıştır! Bu yüzden mamullerinin maliyeti son derece yüksektir. Devlet Planlama Teşkilatı adına bir yabancı uzmanın yaptığı araştırmaya göre, Erdemir'in çelik levha maliyeti Almanya'dakinden 3,5 kat fazladır!

Şirketin ilk projede Türk parası ihtiyacı, meskenler hariç, 591 milyon liradır. Fakat 13 Kasım 1964 tarihi itibariyle bu miktar 1 milyar 109 milyon liraya yükselmiştir! Bu ihtiyaç giderek artmış ve şirket zarar ettiği için, devlet, hissedarlara yüzde 6 kâr ödeme süresini uzatmıştır.

600 milyon lira sermayeli Erdemir'in hisselerinin 306 milyon liralık kısmı, yani yarıdan fazlası, Sümerbank ve Karabük gibi devlet kuruluşlarına aittir. Devlet, şirkete milyarın üstünde fon, dış kredilere kefalet ve çeşitli imtiyazlar sağlamıştır. Buna rağmen, Erdemir, devlet kontrolünün dışında bir özel teşebbüstür. Sermaye çoğunluğunu elinde tutan devlet kuruluşları, Yönetim Kurulu'nda yarıdan az koltuğa sahiptir. Koppers Grubu'na üç ve şirketin pek az sermaye koymuş hissedarları olan İş Bankası'na ve Ankara Ticaret Odası'na birer koltuk ayrılmıştır. Aslında, Türkiye'de yassı çelik mamulleri tekelini elinde tutan Erdemir, tamamen devlete aittir. Fakat dev bir özel teşebbüs halinde, devletin karşısına kapitalizmin bir kalesi olarak dikilmiştir.

Demek ki, devlet fabrikalarının satışında başarısızlığa uğranmakla birlikte, devlet fonlarının ve devlet teşebbüslerinin katılmasıyla, özel şirketler kurarak, kapitalist sektör güçlendirilmiştir. Bu dönemde, yüzde 100 devlet sermayeli kuruluşların dahi anonim şirketler olarak tesisi geleneksel leştirilmiştir. Fakat genellikle, yerli ve yabancı özel sermayenin devlet teşebbüsleriyle karma şirketler kurması tercih edilmiştir. Aslında devletten sağladığı kredilerle faaliyet gösteren çeşitli kuruluşlar ve kooperatiflerin iştirak payları özel sermaye içinde gösterilerek, özel sektörün egemenliği sağlanmak istenmiştir. Bu yolda ilgi çekici zorlamalara bile gidilmiştir. Mesela, İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, devlet sermayesi çoğunlukta olduğu halde Gima'nın nasıl özelleştirildiği şöyle anlatılmaktadır: Gima, 500 bin TL. nominal sermayeli bir limitet şirketin kurulmasına yüzde 98 sermaye payıyla katılmış, sonra bu limitet şirkete ayrıca 2 milyon lira kredi vermiştir. Bu limitet şirket, Gima'dan sağladığı parayla ve Gima'nın bir kuruluşu olduğu halde 3 milyon lira hisseyle Gima'ya katılmış ve Gima bu acayip yoldan özelleştirilmiştir.[113] Amaç, devlet sermayesi ve kredisiyle özel kişilerin teşebbüslerde kontrolünü sağlamaktır. Bunun için mutlaka özel ortaklar payının yüzde 50'nin üstünde olduğu "yüzde 51-49" şirketlerine ihtiyaç yoktur. Siyasi iktidar, iç ve dış baskılarla, "özel teşebbüs imal etme" yolunda olduğu sürece, devlet sermayesinin çoğunlukta bulunduğu karma şirketlerde dahi, kontrol, azınlıktaki özel sermayeye kaymıştır.

Yerli ve yabancı özel sermayeyle birlikte kurulan karma şirketlerin –üstelik siyasi iktidarın kapitalizmden yana güçlerin elinde bulunduğu bir ortamda– devlet teşebbüslerini ve yöneticilerini, kapitalist ekonominin tabii bir parçası haline getirdiği düşünülebilir. Bir sürü özel şirketin yönetim kurullarında, yerli ve yabancı özel sermayedarların yanında yer alan devlet teşebbüsü yöneticilerinin, bu durumun yarattığı çeşitli kişisel avantajlar da hesaba katılınca, kamu çıkarını mı, yoksa özel kapitalist çıkarları mı temsil edeceği, üzerinde durulması gereken bir konudur.* Kapitalist imal eden ve kapitalizmin bağımlı desteğini teşkil eden bu tip devlet teşebbüslerine, imalat sanayii alanında dahi, yabancı sermayedarların her zaman itirazı yoktur. Nitekim, özel sermayedarlar temsilcilerinden kurulu OECD Ticaret ve Sanayi İstişari Komitesi, Odalar Birliği'nce bastırılan *Türkiye Raporu*'nda bu yönde bir gelişmeyi tavsiye etmektedir:

* Akşam gazetesinde İlhami Soysal'ın yazdığına göre, Çanakkale Seramik, Etibank'ın 3 milyon lirayla ortak olduğu 9 milyon lira sermayeli bir şirkettir. 51 milyon sabit kıymeti, 40 milyon ihtiyatı vardır. Yılda 15-20 milyon lira kâr etmektedir. Şirket az sayıda büyük ortağın egemenliğindedir. Etibank temsilcisi, bu sermaye sahiplerinin istediği şekilde oy kullanmaktadır. Temsilci, şirketten, çeşitli avantajların dışında 20 bin lira prim, 24 bin lira "hakk-ı huzur" almaktadır. Her ne kadar kanun, iktisadi devlet teşebbüsleri yöneticilerinin maaşları dışında sağlayabilecekleri geliri sınırlamışsa da, bu sınır çeşitli yollardan aşılabilmektedir.

"Eksperler grubu, Devlet Teşebbüsleri'nin yabancı teknik yardımdan mümkün olan en geniş çapta faydalanmalarını ve statülerinde yabancı yatırımcılarla işbirliği yapmaya imkân verecek hükümlere yer verilmesini tavsiyeye şayan görür."[114] Bu görüş, AP iktidarınca benimsenmiştir. 27 Mayıs'tan sonra, karma teşebbüslerin tasfiyesi eğilimi güç kazanmışsa da, İkinci Kalkınma Planı, kapitalizmi geliştirme yolunda karma teşebbüsün çok daha sistemli biçimde kullanılmasını öngörmektedir. 1968 yılı programında, yabancı müteşebbislerin de yüzde 50'nin üstünde pay alabilecekleri karma teşebbüslerin teşvik edileceği ve bu işe devlet katılma payı olarak 100 milyon lira ayrıldığı belirtilmektedir.

Bütün bunlar göstermektedir ki, devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesinde ve kapitalist sektörün genişlemesinde karma şirketler güçlü bir araçtır. 1950'den sonra bu yol, en geniş biçimde açılmıştır.

MÜTEŞEBBİS İMALİNİN BİLANÇOSU

Devlet, yabancı sermaye ve yardım veren devletlerin elbirliğiyle giriştikleri ve birinci kısmı 27 Mayıs'ta biten bu kapitalist gelişmenin bilançosu ne olmuştur? Kapitalist sınıf, sanayi alanında umulan başarıyı gösterebilmiş midir? Dış yardımlar, tarım alanındaki genişleme ve dış ticaret hadlerinde ilk yıllardaki iyileşmenin de yarattığı elverişli ortamda, 1950'den başlayarak yatırımlarda bir artış görülmüştür. 1948-1951'de ortalama gayri safi milli hâsılanın yüzde 10,1'ine erişen yatırımlar, 1952-1955'te yüzde 13,4'e, 1956-1959'da yüzde 13,8'e yükselmiştir. Yatırımlarda özel sektör payına 1954 yılına kadar bir artış, sonra azalış görülmüştür. 1954'ten başlayarak hızlanan enflasyon ve artan dış ticaret güçlükleriyle birlikte, devlet yatırımları ağır basmaya başlamıştır. Yatırımlarda özel sektör payı, yüzde 6-7 civarında kalmıştır. Ve özel sektör yatırımlarının yüzde 50'den fazlası konut yatırımlarına gitmiştir. Kabaca yapılan hesaplara göre, milli gelirin yüzde 30 kadar bir kısmını, yatırım yapabilecek durumdaki yüzde 2 aldığı düşünülürse, konut dışında özel yatırımların yüzde 3 ila 4 civarında kalması, başarılı bir gelişme sayılamaz. Bu durumda milli gelirin verimli yatırımlara yöneltilmesi mümkün olan dörtte bir oranındaki kısmının, varlıklı sınıfların lüks tüketimine ve kalkınmaya katkısı bulunmayan verimsiz tasarruflara gittiğini kabul etmek gerekecektir.

Sanayi alanına gelince, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün "1964 Imalat Sanayi Sayımı" şu bilgileri vermektedir. Sayımda on ve ondan fazla işçi çalıştıran işyerleri, büyük sanayi sayılmıştır. Buna göre, özel sektörün imalat sanayisinde gelişmesi şöyledir: 1940'tan önce kurulmuş ve

bugün de mevcut olan imalat sanayisindeki özel işyerlerinin sayısı 344'tür. Buna 1940-1949 döneminde 368 işyeri eklenmiştir. 1950-1954'te 556 ve 1955-1959'da 784 işyeri ortaya çıkmıştır. Böylece 1963 yılında imalat sanayisindeki on ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı 2775'e ulaşmaktadır. Bunun 822'si gıda ve 689'u dokuma sanayisi alanındadır. 1950'de bu rakamlar gıda sanayisinde 242 ve dokuma sanayisinde 160'tan ibaretti. 1950'den önce, ithal edilen kauçukla lastik ayakkabı ve diğer kauçuk eşya imal eden 13 işyeri varken, bu rakam 1963'te 82'ye yükselmiştir. İlaç hazırlama sanayisi 20'den 65'e ve ithalata dayanan plastik eşya sanayisi 6'dan 41 işyerine geçmiştir. Radyo, taşıt, buzdolabı, elektrik süpürgesi vb. gibi montaj sanayinde hızlı bir gelişme görülmüştür. Metal ana sanayi ve makine gibi, sanayileşmenin temelini teşkil eden alanlarda özel sektör yok gibidir. Demek ki, özel sektör, 1950'den önceki döneme nazaran daha hızlı bir gelişme göstermekle birlikte, ara malları devlet sektöründen ya da ithalattan sağlanan hafif tüketim sanayisine ve montaj işlerine ilgi göstermiştir.

İllere dağılış açısından, özel sanayi işyerlerinin 1264 işyeriyle İstanbul'da toplandığı görülmektedir. Rize gibi hayli zengin bir ilde, Niğde'de ve birçok Doğu ilinde hiçbir özel sanayi işyeri yoktur. Özel sanayinin en fazla gelişme gösterdiği iller şunlardır:

ÖZEL SANAYİ İŞYERLERİ SAYISI

İller	1963	1950
İstanbul	1264	321
Bursa	213	51
İzmir	209	74
Ankara	154	24
Adana	80	23
Balıkesir	68	25
Aydın	57	14
Eskişehir	46	12
Konya	46	4
Manisa	42	16
Gaziantep	39	10
Zonguldak	38	5
Kayseri	37	9
İçel	36	13
Samsun	33	14
Ordu	29	7
Uşak	27	2
Sakarya	26	8
TOPLAM	2444	632
Geri kalan 49 il	331	80

Tablo, on ve daha fazla işçi kullanan özel sanayi işyerlerinin az sayıda belli illerde toplandığını ve bazı Anadolu illerinde özel sanayinin geçmişe göre hızlı bir gelişme içinde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin 40 kadar ilinde özel sanayi yok gibidir. Bol kredi, ucuz döviz ve yabancı sermaye olanaklarına rağmen, Menderes döneminde özel sanayinin bilançosu parlak değildir.

İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, özel sanayinin 1960 yılındaki durumuyla ilgili olarak şu değerlendirme yapılmaktadır: "Özel teşebbüsün faaliyetini yoğunlaştırdığı sanayi kolu, dokumadır. Bu alanda elde edilen katma değer, 1960 yılında özel imalat sanayinin yarattığı gelirin yüzde 35'ini meydana getirmektedir. Gıda, kimya (ilaç fabrikaları dahil), taş ve toprak sanayi özel sektörün faal olduğu kesimlerdir. Bu dört sektör, özel sanayisi teşebbüslerinin yarattığı gelirin yüzde 72'sini sağlamaktadır."

"Kamu işletmeleri ile özel işletmeler, birçok faaliyet kesimlerinde yan yana faaliyet gösterdikleri halde işletme yapıları ve çalışma metotları başka başkadır. Genel olarak kamu işletmeleri, özel işletmelerden çok daha büyüktür ve çoğunlukla entansif sermaye isteyen metotlarla çalışmaktadırlar. *On veya daha fazla işçi çalıştıran özel işletmelerle karşılaştırılacak olursa, kamu işletmelerinde işçi başına verim daha yüksektir.*

1959 yılında imalat endüstrisinde on veya daha fazla işçi çalıştıran özel işletmelerdeki ortalama işçi sayısı 67 iken, kamu işletmelerinde 575 idi. On veya daha fazla işçi çalıştıran özel işletmeler çalıştırdıkları işçi sayısına göre sınıflandırılacak olursa, büyük çoğunluğu 10-15 işçi çalıştıran işletmelerin teşkil ettiği görülür. Özel sektörde büyük ve orta hacimde işletmelerin sayısı artmaktaysa da, bugün bu sektörde ilkel üretim araçları ve metotları kullanan küçük işletmelerin çoğunlukta olduğu göz önünde bulundurulmalıdır."

"Özel sektördeki sanayi işletmeleri –sermaye şirketi statüsünü almış olanlarla birlikte– genel olarak aile işletmeleridir."

"İşletmecilik ve kuruluş bakımından kamu işletmeleri genel olarak daha ileri metotlar kullanmaktadır. İleri üretim tekniğiyle birlikte, modern işletmecilik ve muhasebe usullerini Türkiye'ye getiren kamu işletmeleri, memleketimizdeki teknik elemanların eğitiminde büyük rol oynamışlardır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri, kuruluşlarından beri yüksek idareci ve teknik personel eğitimine çok önem vermiştir. İş başında ve diğer kuruluşlarda eğitim için personele büyük imkânlar sağlanmıştır."

"Özel sektörde teşebbüslerin aile işletmesi özelliğini taşımaları, mülkiyet ve idare fonksiyonlarının birbirine karışmasına yol açmaktadır. Teşebbüs sahipleri, henüz eğitim görmüş idarecilerin ve işletmecilerin fayda ve gerekliliğine inanmamışlardır. Bunlar çok zaman idarecilik

fonksiyonunu da yerine getirmekte ve bu iki fonksiyonla ilgili görevlerini ve gelirlerini ayırmamaktadırlar. Bundan başka genel olarak işletme için üretim, pazarlama ve finansman fonksiyonlarıyla ilgili görevler birbirinden ayrılmamış ve fonksiyonların görülmesinden sorumlu olanlar açık bir şekilde belirtilmemiştir."

"Kamu teşebbüsleri, işçi ücretleri bakımından özel sektör işletmelerine göre daha elverişli bir politika uygulamışlardır. Bu teşebbüsler işçilerle ilgili mevzuatı daha iyi uygulamakta, konut ve diğer sosyal tesisleri sağlamakta çok daha fazla çaba göstermektedir."[115]

1958 yılında İstatistik Umum Müdürlüğü Sanayi Şubesi tarafından sağlanan bilgiye göre, altı büyük şehirde 50 ve daha yukarı sayıda işçi çalıştıran özel sanayi işletmeleri, 367'den ibarettir. Bu ölçüye uyan İstanbul'da 199, İzmir'de 90, Bursa'da 40, Adana'da 20, Ankara'da 13, Eskişehir'de 3 işletme bulunmaktadır.

Bu işletmelerin örnekleme yoluyla yarısına yakınını kapsayan bir Siyasal Bilgiler Fakültesi anketi, özel sanayiciler hakkında ilgi çekici bazı bilgiler getirmektedir.[116] Bu özel sanayi işletmelerinin kuruldukları dönemler, yüzde itibariyle şöyledir:

ÖZEL SANAYİ İŞLETMELERİNİN KURULUŞ DÖNEMLERİ

Dönem	Yüzde
1923'ten önce	2,4
1923 – 1939	16,2
1940 – 1945	18,4
1946 – 1960	59,7
Anlaşılamayan	3,2
	99,9

Demek ki, yetersiz kalmakla birlikte, özel sanayi alanında 1946-1960 döneminde gelişme, daha önceki yıllara nazaran büyük ölçüde hızlanmıştır.

İşletmelerin yüzde 67,4'ü 50 ila 249 işçi çalıştırmaktadır. 250-449 arasında işçi çalıştıran işletmelerin oranı 15,9 ve 450-649 işçi çalıştıran işletmelerin oranı 5,1'dir ki, bunların toplamı yüzde 88,4'ü bulmaktadır. En fazla işçi çalıştıran teşebbüsteki işçi sayısı 2800'dür ki, bu da sanayiden çok ticarete yakın olan tütün işleme alanındadır.

Müteşebbislerin yüzde 63,7'sinin babası tüccar, sanayici ve çiftçidir.

Aynı eğilim, müteşebbislerin eşlerinin babaları için de görülmektedir. Anket, müteşebbislerin babalarının ve karılarının babalarının da büyük kısmının iş âlemine mensup olmasını göz önünde tutarak, bunların "oldukça kapalı bir sosyal grup teşkil ettikleri" hükmüne varmaktadır.

Müteşebbislerin yüzde 43'ü de ticaretten sanayiye geçmişlerdir. Yüzde 13, babasının yanında sanayicilikle işe başlamıştır. Yüzde 20, sanayi alanında ücret karşılığı çalıştıktan sonra ya sermaye sağlayarak ya da bilgi ve tecrübelerini ortaya koyarak sanayici olmuşlardır. Yüzde 16 kadarı da, ticaret ve sanayiyle ilgili olmayan alanlardan gelmiştir. Şirketlerde akrabalık bağları güçlüdür. Şirketlerin hemen yarısına yakını tamamen akrabalar arasında kurulmuştur. Teşebbüslerin ancak yüzde 33'ü mühendis çalıştırmaktadır.

Müteşebbislerin yüzde 29,2'si yüksek, yüzde 48,6'sı orta, yüzde 11,6'sı ilkokul tahsillidir. Yüzde 1,4 tahsilsizdir. Bunların yüzde 28,9'u İstanbul'da, yüzde 11,6'sı İzmir'de, yüzde 8'i Bursa'da, yüzde 3,6'sı Adana'da, yüzde 4,4'ü Eskişehir'de, yüzde 15,9'u ise bugün Türkiye sınırlarının dışında kalan yerlerde doğmuşlardır. Müteşebbislerin yüzde 8,8'i Yahudi, yüzde 7'si Rumdur.

Sanayicilerin önemlice bir kısmı, aynı zamanda ticaretle uğraşmaktadır. SBF anketi, bu konuda şu hükme varmaktadır: "Bu suretle bir defa daha Türkiye'de sanayiciliğin başlı başına bir faaliyet alanı olmaktan ziyade gerek menşei, gerek mahiyeti, gerekse yürütülmesi itibariyle ticaretle yakın ve sıkı bir bağlılık gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Esasen İstatistik Umum Müdürlüğü kayıtlarında sanayi olarak tespit edilmiş birtakım teşebbüslerin aslında ticari mahiyetlerinin çok daha galip olduğu da meydandadır. O kadar ki, kendileriyle mülakat yapılan müteşebbislerden küçük de olsa bir kısmı, daha ziyade tüccar olduklarını belirtmek lüzumunu hissetmişlerdir." Henüz ticaret ve sanayi arasında bocalayan müteşebbislerin yüzde 64,5'i grev hakkının karşısında bulunduklarını söylemişlerdir.

1960 yılından sonra özel sanayi alanındaki gelişme bir hayli hızlanmış olmakla birlikte, 1960 yılında yapılan SBF anketi, Cumhuriyet'in başından beri ve özellikle 1946'dan bu yana, özel sanayici imali hususunda gösterilen çabaların umulan sonuçları vermediğini ortaya koymaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün hesaplarına göre, 1948 üretim amilleri fiyatlarıyla imalat sanayinin milli gelir içindeki payı, 1950 yılında yüzde 9,8 iken, 1960 yılında yüzde 9,1'dir. Bu dönemde imalat sanayinin milli gelirdeki payı, hemen hemen sabit kalmıştır. Faal nüfusun yüzde 10'undan az bir kısmı sanayi alanında çalışmaktadır.

TATLI İŞ ALANLARI

İşadamlarını sanayiye yöneltmekteki başarısızlığa rağmen, Türk ekonomisinin dış kaynaklar sayesinde kendi olanaklarının çok üstünde yaşadığı bu dönemde, özel ellerde büyük servetler birikmiştir. NATO Antlaşması çerçevesinde girişilen büyük askeri inşaat işleri ve bütçeden beslenen geniş altyapı yatırımları, yabancı müteahhit firmaların yanı sıra, yerli büyük müteahhitler ve nakliyeciler yaratmıştır. Bazı devlet kurumlarının elinde geniş bir makine parkı bulunmasına rağmen, devlet inşaatı genellikle müteahhitlere bırakılmış ve yatırımların artışı müteahhit zümresini geliştirmiştir. Ne var ki, müteahhitlere verilen ihaleler, büyük şikâyetler ve yolsuzluk söylentilerine sebebiyet vermiştir. "Gizli ihale", "Dilediğine ihale", "Değişebilir fiyatla ihale" gibi yolsuzluğa elverişli ihale usullerine başvurulmuştur. Şevket Süreyya Aydemir'in sözleriyle, "Bu öyle bir mekanizmaydı ki, mesela, barajlar, su işleri gibi çok büyük ölçüde rakamlarla yürüyen önemli işlerin tam veya kısmi ihalelerinde de hak, adalet ve emniyet unsurunu birden ortadan kaldırıyordu. Mesela bu gibi büyük ihalelerde alakadarlar ve işe girmek isteyenler bazen hatta ihale gününü bile öğrenmeye imkân bulamadan ihale yapılmış oluyordu. Gizli ihale usulünün bütün yergileri de DP'nin üzerine yükleniyordu. Dilediğine ihale ise, ayrı ve kara bir sistemdi. Çok büyük rakamlı bir ihalede, bütün şartları haiz olsa ve en elverişli fiyatı teklif etmiş bulunsa bile bir işadamı veya firma, ihalenin, tamamen aksi şartlar gösteren birine gizlice verilmiş olduğunu öğrenebiliyordu. Değişir fiyatla ihale ise, başka bir buluştu. Ve aslında gerekli gibi görünen bir sistem içinde, kötü bir keyfilik nizamına varıyordu. Bu suretle, mesela büyük bir işi, rakiplerini daha baştan safdışı bırakacak şekilde, yani çok düşük bir fiyatla kabul eden bir müteahhit şahıs veya firmanın az zaman sonra ve piyasa fiyatlarındaki değişiklik sebep gösterilerek ardından yapılan yeni zamlarla, kıyasıya beslendiği görülüyordu.[1] Diğer rakipler ise, ileride böyle bir himayenin şekil ve derecelerine elbette güvenemedikleri için, bu işlerde fiilen teşebbüsdışı kalıyorlardı. Bu işlerin bu yürüyüşünden doğan haklı yergiler de tabii DP hükümetinin üstüne kalıyordu."[117]

Müteahhitlik kurumu, bugün de kalkınma planları hedeflerinin gerçekleştirilmesini engelleyen belli başlı nedenlerden biridir. Eski bir müteahhit olan Demirel'in başında bulunduğu hükümetin hazırladığı 1968 Kalkınma Programı, piyasada ciddi müteahhit olmadığından şikâyetçidir: "Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulanmasında bu konuda müşahede edilen en önemli güçlük, ileri teknolojide ve büyük hacimde yapım faaliyetlerini yürütebilecek yerli firmaların mevcut

bulunmayışı olmuştur. Mevcutlar ise, kapasitelerini belli bir seviyeye çıkardıktan sonra yapım sektörünü terk ederek imalat, yahut ticaret sektörlerini tercih etmektedirler."[118]

Demek ki, 1950-1960 yıllarında büyük rağbet gören müteahhitlikte kazanılan servetlerin bir kısmı, şimdi ticaret ve sanayiye yönelmektedir.

Hızla gelişen ikinci bir alan, karayolu nakliyeciliği olmuştur. Bu gelişme, milyarlar harcanarak inşa edilen demiryolları ile koordine biçimde yürütülmediği için, büyük israflara yol açmıştır. Kullanma oranı yüzde 14 olan yol şebekesine milyarlar yatırılmıştır. Zengin kapitalist ülkeler dahi demiryolu ve karayolu nakliyesinin koordinasyonu üzerinde önemle dururken ve bu yüzden İngiltere'de hükümetler karayolu nakliyesini devletleştirirken, karayolu taşıtlarını, yedek parçaları ve benzini dışarıdan ithal eden Türkiye, demiryolları aleyhine karayolu nakliyesini alabildiğine geliştirmiştir. Bu sayede büyük kara nakliye firmaları ortaya çıkmış ve Devlet Demiryolları ise bilançolarını yılda 200-300 milyon lira zararla kapamak zorunda kalmıştır. Aynı politika, bugün de sürüp gitmektedir. Karayolu taşıtları ithalinin artmasıyla birlikte, karaborsa fiyatlarıyla yürütülen yedek parça ticareti tatlı bir faaliyet olmuştur. İstanbul'da Talimhane'de, bütün apartmanların bodrum katları yedek parçacılarla dolmuştur. Ticarethanelerin bolluğu, yedek parçacılığın çekiciliğini göstermeye yeterlidir.

Hızla gelişen başka bir alan, emlak işleridir. Arsa spekülasyonu görülmemiş ölçülere yükselmiştir. *Parselledim Satıyorum* kitabı yazarının belirttiği üzere, büyük şehirlerde arsaların fiyatı 1930 yılına nazaran iki bin, 1950 fiyatlarına nazaran 100 ila 200 kat artış göstermiştir. 1949 yılında 2100 liraya alınan bir arsa, 1955'te 700 bin liraya el değiştirmiştir. İzmir'de Alsancak semtinde 1947 fiyatları 40 bin lira civarında iken, 1962'de, 400-500 bin liraya fırlamıştır. 1956 yılında yalnız İstanbul'da 1 milyar liralık emlak alışverişi yapılmıştır. Spekülasyon yolunda her türlü çareye başvurulmuştur. Mesela İstanbul civarında, deniz kıyısında, zirai kıymeti olmayan boş bir sahil bandı vardır. Arazi devlete aittir. Birkaç arsa bezirgânı sahneye çıkmakta ve sahile yakın köylerdeki köylüleri kandırmaktadır. Köylüler, zilyetlik iddiasıyla Hazine arazisine sahip olabilmekte ve ufak bir bedel karşılığında araziyi spekülatörlere devretmektedir. Spekülatörler, bu araziyi parselleyip varlıklı kişilere satmakta ve milyonlar vurmaktadır. İstanbul halkı da denize girebileceği bir sahilden yoksun kalmaktadır.

Bunun gibi, yine sık görülen bir spekülasyon usulü, büyük şehirlerin civarında geniş ve boş arazi parçalarının çok küçük fiyatlarla arsa tüccarlarınca kapatılmasıdır. Arsa tüccarları, bu arazileri resmi ya da resmi

olmayan yollardan parsellemekte ve sonra gazetelere verdikleri büyük reklamlarla satışa çıkarmaktadırlar. Spekülasyon yüzünden şehir içinde arsa edinmek hayal olduğu için, orta kazançlı vatandaş, spekülatörün şehir dışında parsellediği araziyi arsa niyetine satın almaktadır. Ne var ki, sıra inşaat yapmaya ve belediye hizmetlerinin sağlanmasına gelince, yetkililer birden görevlerini hatırlayıp, inşaat izni vermeyi reddedivermektedirler. Böylece dolandırılan binlerce vatandaş ile idare arasında bitmez tükenmez bir mücadele başlamakta, politik baskı yapılmakta, rüşvet teklif edilmektedir. Bazen vatandaş mücadeleyi kazanıp inşaat izni alabilmektedir. Bu takdirde, arazinin altyapısı yapılmakta ve spekülatörlerin kazandığı milyonlarca lira kamunun sırtından çıkmaktadır. Bazen de inşaat izni verilmemekte ve orta gelirli vatandaşların tasarrufları spekülatör tarafından dolandırılmış olmaktadır. Yalnız İstanbul civarında 1 milyonun üstünde parsel yapılması, bu soygunculuğun ne kadar yaygın bulunduğunu göstermektedir.

Sermaye sahibi arsa spekülatörü ise, şehir içindeki arazisini ne kadar uzun zaman elinde tutarsa o kadar fazla kâr edeceğini bilmekte ve arsasını bekletmektedir. Böylece şehir içinde pek çok boş arazi kalmakta, buna karşılık şehir, uçsuz bucaksız genişlemektedir. Yol, su, ışık gibi kamunun yüklendiği altyapı harcamaları da o oranda artmaktadır. Ama ihtiyaçlara yetişmek mümkün olmamaktadır.

Şehir içindeki arsaların değerini yükseltmenin başka bir yolu, arsa üzerine inşa edilecek binaların kat sayısını artırmaktır. Bu da resmen izin alarak, hatta imar planlarını değiştirterek ya da kaçak inşaata girişerek gerçekleştirilmektedir. Mesela İstanbul'un Bağdat Caddesi'nde, belediye kararlarına saygılı vatandaşlar birkaç katlı evlerle yetinmişlerdir. Nüfuzlu kişiler ise, beş-altı kat inşaat izni almışlardır. Bir-iki katlı evler, büyük binalar arasında güneşsiz, havasız sıkışıp kalmıştır. İmara saygının cezasını çeken bu ev sahipleri de, belediyeden kat koparma uzmanı spekülatörlerle anlaşıp kat ilavelerine gitmekte, bazen de birkaç yıllık yeni evleri yıkıp yerine yüksek ve çirkin apartmanlar dikmektedirler. Aynı akıbet, Ankara'da Bahçelievler'in başına gelmiştir.

Arsa ticareti gibi, bina yapıp satmak da çok kârlı bir faaliyet haline gelmiştir. Devlet, milyarın üstünde mesken kredisiyle bu ticareti beslemiştir. Ayrıca gazeteler, yüzde 40 faizle inşaat parası arayan bu "yapsat"çıların ilanlarıyla dolmuştur. Yüksek faiz, inşaat malzemesinden kısarak karşılanmakta ve bir deprem olunca bu cins inşaat kâğıttan bir kule gibi yıkılmaktadır.

Bu arada dar gelirliler, şehire yerleşmeye gelen köylüler, üzerine ev yapacakları bir arsaya 15-20 bin lira ödeyebilecek durumda olmadıkları

için, gecekondular çığ gibi büyümektedir. Ankara'da nüfusun yarısı, İstanbul'da üçte biri gecekonduda yaşamaktadır.

Yatırım kaynaklarının hovardaca israfına, şehirlerin çirkinleşmesine, belediye hizmetlerinin ağırlaşmasına ve gecekondu faciasına yol açan bu korkunç spekülasyonu önlemek için ciddi hiçbir tedbir alınmamaktadır. Zengin kapitalist ülkeler, geçen yüzyılda spekülasyonun büyük zararlarını gördükten sonra, şehir planlamasının vazgeçilmez aracı görerek, şehir arazisinin kamu elinde olmasını sağlamaya yönelmişlerdir. Mesela Stockholm'de arazinin yüzde 90'ı kamunun elindedir. Hollanda'da bütün şehir arazisi kamu mülkiyetindedir. İnşaat özel kişiler eliyle yapılınca, arsa yine kamu mülkiyetinde kalmakta ve inşaat sahibine uzun süreyle kiralanmaktadır. İngiltere ve Fransa da aynı yola gitmiştir. Türkiye'de böyle köklü, fakat zorunlu bir tedbire gidilemeyişi, spekülatörlerin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Birçok politikacı dahi spekülasyonun tatlı kazançlarından yararlanmaktadır. O kadar ki, Çamlıca eteklerini kapatmış kişiler İmar ve İskân Bakanı olabilmektedir.

Önümüzdeki yıllar, arsa spekülasyonu için çok daha geniş olanaklar getirmektedir. 20-25 yıl içinde şehir nüfusunun 25 milyona çıkması beklenmektedir. Bu durum, 3 milyar metrekare arazinin şehir arazisi haline getirilmesini gerektirecektir. Böylece, 100 milyar liranın üstünde bir değer artışı ortaya çıkacaktır. Arsa tüccarları, bu 100 milyarlık değer artışını paylaşma hazırlığı içindedirler. Bunun içindir ki, büyük şehirlerin belediye meclisi üyeliklerinin kazanılıp kaybedilmesi fırtınalara yol açmaktadır. Büyük şehirlerde İmar Komisyonu üyeliği, ufak politikacılara milyonerlik yolunu hazırlamaktadır. Önümüzdeki yıllarda da, şehir plancısı Tuğrul Akçora'nın deyimiyle, "ne arsa imalatçısı, ne de imalatı etkileyici bir tüccar olmayıp, arsayı yaratan kamunun haraç yiyicisi durumunda bulunan" spekülatörün geleceği parlak gözükmektedir."*

---

* Ankara Mimarlar Odası Genel Sekreteri tarafından açıklanan son bir olay, arsa spekülasyonunun geleceği hakkında bir fikir vermeye yeterlidir. Ankara'nın yeni Belediye Başkanı, seçim vaatlerine uygun biçimde, çatı katlarını tam kat haline getirmiş, böylece 2 milyar lira civarında bir arsa artış değerini belirli zümreler çıkarına sağlamıştır. Ayrıca Atatürk Bulvarı'nın Akay kavşağı ile Polonya Sefareti arasındaki arsalarda inşaat iznini 6 kattan 10 kata çıkarmıştır. Bütün bunlar, usulüne uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Sonradan öğrenilmiştir ki, burada arsası bulunan Kesebir ile Belediye Başkanı, bir sinema kurmak üzere evvelce anlaşmışlardır. 10 kat inşaat müsaadesi, sinemaya istenilen yükseklik ve genişleme olanağını getirdiği gibi, arsa da bu kararla 1,5 milyon lira değer artışı kazanmıştır. Belediye Başkanı gazetecilere olayı şöyle açıklamıştır: "Bu konuda çok daha evvel yapılmış bir anlaşma vardır. Anlaşma, Belediye Başkanlığını düşünmediğim zamanlardan kalmadır.... Benim kim ve nasıl bir insan olduğumu bilenler, böyle şeylere tenezzül etmeyeceğimi de bilirler" (*Cumhuriyet* gazetesi, 17 Ağustos 1968).
Açıklama göstermiştir ki, en büyük bakanlarımız dahi, bu değerli yerde boş arazi bekleterek arsa spekülasyonuna katılmaktadırlar. Burada Celal Bayar'ın da on bin metre-

BANKA VE SİGORTA OYUNLARI

1946 ve özellikle 1950'den sonra, çok rağbet gören alanlardan biri de bankacılık olmuştur. Para ticareti, kârlı bir iş olarak görülmüştür. Teorik olarak yüzde 2 ila 6, 5 faizle halkın tasarruflarını toplayacaksınız ve diyelim, yüzde 10,5 faizle bu parayı işadamlarına kiralayacaksınız. Bu iş için gerekli giderler ve batak krediler hesaba katılmazsa, yüzde 2 ile alıp yüzde 10,5 ile vermek, ilk bakışta yüzde 400 kâr bırakan çok tatlı bir iş gibi gözükmektedir. Gerçi durum bu kadar parlak değildir. Mevduat yarışı, bankalara her köşebaşında pahalı lüks şubeler açmak, ikramiyeler dağıtmak ve mevduata el altından yüksek faizler ödemek vb. gibi önemli külfetler yüklemektedir. Ayrıca kredilerin her zaman geri döneceği kesin değildir. Fakat yine de başkasının parasıyla yürütülen bu para ticareti çok çekicidir ve Türkiye'de banka kurmak hayli kolaydır. 7129 sayılı kanundan sonra dahi, 1,25 milyon lirayı bir araya getirip Bakanlar Kurulu'ndan mevduat kabul etme iznini alınca, banka kurulabilmektedir. Nitekim Türkiye'de bu dönemde bir sürü banka kurulmuştur. 1950'de 34 olan banka sayısı, 1959'da 58'e yükselmiş ve banka şubeleri sayısı 535 iken 1710'a çıkmıştır. Bu bankalar, çeşitli lotaryacılık oyunlarına, ustaca yürütülen reklam kampanyalarına vb. başvurarak hayli pahalı yollardan mevduat toplama yarışına girmişlerdir. Toplanan mevduatı da, birçok halde, görünüşte çok kârlı gözüken şüpheli kredilere yatırmışlardır. Hatta halkın parasını kendi işlerinde kullanmak için banka kurulduğu bile görülmüştür. Apaçık dolandırıcılık amacıyla banka kuranlara rastlanmıştır. Bir kısım banka yöneticileri, kişisel çıkar sağlamak için, geri gelmeyeceğini bile bile krediler açmışlardır. Bu sıhhatsiz gelişme sonucu, 27 Mayıs'tan sonra, Sanayi Bankası, Esnaf Kredi Bankası, Doğubank, Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası, Tutum Bankası, Raybank, Türkiye Kredi Bankası gibi pek çok teşekkülün tasfiyesi gerekmiştir. Ayrıca faaliyetteki bankaların aktiflerinde, tahsillerinden çoktan ümit kesilmiş milyonlarca liralık kredi gözükmektedir. Bankalar, açıkça itiraftan çekindikleri bu batak kredileri, "diğer aktifler" hesabında gizlemektedirler. Bu ana hesapta, bir iki önemsiz kalemin dışında "kanuni takipteki alacaklar", "tahsili geciken alacaklar" ve "tahsili gayri kabil alacaklar" yer almaktadır. Uzmanların ifadelerine göre, "diğer aktifler"deki kredilerin yüzde 80 kadarı batmıştır

karelik arsası bulunmaktadır. Arsa, Bayar'ın bakan ya da başbakan olduğu 1937 yılında metrekaresi 3 liradan alınmıştır. Son karara kadar metrekare değeri 800-900 lira iken, 10 kat inşaata izin verilmesiyle bu değer 1500-1600 liraya fırlamıştır. Arsanın alınış bedeli 1937 yılında 30 bin lira, bugün ise değeri 15 milyon liradır. Fiyat artışı 500 kattır. En dürüst bilinen politikacılarımız dahi, tamamen meşru sayılan bu yoldan önemli servetler sağlamışlardır.

ve bu hesap, 1964 yılında 3 milyar 147 milyonu, 1965 yılında ise 3 milyar 584 milyonu bulmuştur. 3 milyar civarında batmış kredi, bankacılık furyasının ne anlama geldiğini açıkça göstermeye yeterli bir rakamdır.

Halkın mevduatıyla vurgun vurmak için akıl almaz yollara başvurulmuştur. Bunlardan biri, paravan şirketlerdir. Bir kısım banka kurucuları, halktan toplayacakları mevduatı aktarabilecekleri gölge şirketler teşkil etmektedirler. Bu şirketlere yüksek krediler açılmaktadır. Bunlar kredileri ödemeyecek, hatta hileli iflasa gideceklerdir. Krediye muhtaç firmalar da, fazla kredi alabilmek için birçok paravan şirket kurmakta ve bu şirketler aracılığıyla sağladıkları krediyi başka yerlere aktarmakta ve birçok halde kredinin tahsili mümkün olmamaktadır.

Toplanan kısa vadeli mevduatın, banka kurucularının uzun vadeli yatırımlarına aktarılması da, mesela Türkiye Kredi Bankası gibi tanınmış işadamlarınca kurulmuş bir bankanın tasfiyesine yol açmıştır. Bankanın kurucuları arasında Şakir Kesebir, Mithat Nemli, Hayri İpar, Halil Ali Bezmen vb. gibi muteber işadamları vardır. Banka, başta porselen sanayii olmak üzere, kurucularına avantajlı krediler açmıştır. Bu krediler ödenmeyince, banka tasfiyeye gitmiştir. Batak krediler, 1964 yılında 53 milyon liraya yükselmiştir.

Mevduat yarışında, özellikle zayıf bankalar, en yüksek faiz yüzde 6,5 iken, bazen yüzde 20 faiz vermeyi kabul etmektedir. Mesela 100 bin lira yatırana 120 bin lira üzerinden cüzdan verilmektedir. Aynı gün banka bu 100 bin lirayı bir tüccara kredi olarak vermekte, fakat onu 120 bin lira borçlandırmaktadır. Bankanın kazancı, alacağı yüzde 10,5 kanuni faizdir. Ne var ki, çok yüksek faizle borç alanlar, genellikle avantüriye tüccardır. Para, birçok halde batmakta, banka sıkıntıya düşmektedir.

Kredi yolsuzluğunun başka bir önemli kaynağı, teminat mektuplarıdır. Bankanın kefaleti anlamına gelen teminat mektupları, genellikle devlet ihalelerine giren müteahhitlere verilmektedir. Bu usul sorumsuzca kullanılmış ve 27 Mayıs'tan önce teminat mektubu karşılığı çeşitli işlere girişen müteahhit firmaların pek azı 1960 krizine dayanabilmiştir. Peş peşe iflas eden müteahhitlerin, teminat akçesi yerine verdikleri teminat mektuplarının bedelini bankalar ödemek zorunda kalmıştır. Ödediği parayı firmadan ya da kefilinden tahsil edemeyen bankalar güç duruma düşmüşlerdir. Banka tasfiyelerinde, bu teminat mektuplarının payı büyüktür. Ayrıca müteahhitler, teminat mektuplarına dayanarak, devletten avanslar almışlardır. Bu avansları da kurtarmak her zaman mümkün olmamıştır.

Kredi yağmasında daha çok çeşitli yollar vardır. Konkordatoya giden ünlü bir otobüs şirketinin kurucusu M. H., büyük bir şehrin ismini taşıyan bankaya ait 2,5 milyon liralık hisse senedini tek kuruş ödemeden

uzun vadeli bono karşılığı satın almıştır. En büyük hissedar olarak bankadan 3,5 milyon lira kredi çekmiştir. Elindeki hisse senetlerini, asıl işi madencilikle uğraşmak olan bir devlet bankasına rehin ederek oradan da 2,5 milyon lira sağlamıştır. Bütün bu ustalıklarla kurduğu otobüs şirketi, daha milyonlarca kredi elde etmiştir. Şirket nihayet 24 milyon lira borca karşılık, 7 milyon lira mevcutla konkordato talep etmiştir.

Bir saz sanatkârı ve hanım arkadaşı, Raybank'tan sağladığı krediyle 125 bin lira sermayeli ufak bir şirket kurmuşlardır. Sonra Raybank bu şirkete büyük krediler açmıştır. Tasfiye edilen Raybank'a şirketin 4 milyon lira borcu vardır. Raybank ile ilgili 161 yolsuzluk belgesi mevcuttur.

Türkiye Kredi Bankası, iş hayatına atılan bir İstanbul defterdarına, Hazine'ye ait paraların bir kısmını mevduat olarak bankaya yatırması için, büyük krediler açmıştır. Hikâye, defterdarın intiharıyla sonuçlanmıştır.

Tasfiye edilen Tutum Bankası'nın da hikâyesi ilginçtir. Banka, esas itibariyle, Amaç Ticaret Şirketi'ne açtığı ölçüsüz krediler yüzünden tasfiye olunmuştur. Ufak bir banka iken, sermayesi 1956 yılında 3 milyon liradan 10 milyon liraya çıkarılmıştır. Bu 7 milyon lirayı Emlak ve Kredi Bankası ile Emekli Sandığı ödemiştir. Tutum Bankası, 26 milyon lira batak kredi açmıştır ki, bu, aktifinin yüzde 67,5'ini teşkil etmektedir! Bu durumda tabii ki, sermaye elden çıktığı gibi, 25 milyon lira bir zarar doğmuştur.

27 Mayıs'tan sonra, halktan topladıkları mevduatı ödeyemeyecek duruma gelen bankaların tasfiyesi için bir fon kurulmuştur. Bankalar, tasarruf ve ticari mevduat toplamının binde yarımı oranındaki bir parayı bu fona yatırmakla yükümlü tutulmuşlardır. Ne var ki, bu fonda beş yılda ancak 25 milyon lira birikmiştir. Oysa 1967 Eylülü sonuna kadar bu hesaptan 256 milyon lira ödeme yapılmıştır. Tasfiye edilen bankaların zararlarının 500 milyon lirayı bulacağı hesaplanmaktadır. Merkez Bankası, para basarak, alacaklılara bu parayı ödemek durumundadır. Sonuç olarak, halktan toplanan mevduatın şüpheli kredilere yatırılmasından doğan zararı devlet ödemekte ve halk da parasını alabilmek için uzun süre beklemek zorunda kalmaktadır.

Özel bankalara nazaran, çok daha yüksek öz kaynaklara sahip devlet bankaları ise, politik güce dayanarak geniş krediler elde etme yolunda çok daha büyük tahribata uğramışlardır. Politik gücü ellerinde tutan kişiler, devlet bankalarının olanaklarını kendilerini destekleyenlerin hizmetinde kullanmışlardır. 1964 yılında özel yerli bankaların "diğer aktifler" hesabı, tasfiye edilen bankalar hariç, 502 milyon lira tutarken, devlet bankalarında bu miktar 2 milyar 502 milyon liraya ulaşmaktaydı.

Siyasi iktidara dayanarak yürütülen bu kredi yolsuzluklarının tipik bir örneği, Oğuz Akal ve şirketlerine Ziraat Bankası'nın açtığı 76 milyon liralık kredidir. Oğuz Akal, çeşitli yollardan önemli bakanların desteğini elde ederek devlet bankasından mali kudretinin çok üstünde büyük krediler elde etmiştir. Üstelik Oğuz Akal'ın Türk Alka firması, işe yaramaz bir demir ve çelik fabrikası tesislerini bir Amerikan firmasından taksitle ithal etmiştir. Oğuz Akal, bu tesislerden kalan 914 bin dolar borcunu ödememiştir. Ziraat Bankası, teminat mektubu vermiş durumdadır. Fakat Amerikan firması taahhütlerini yerine getirmediği için, banka, Oğuz Akal'ın borcunu yüklenmeyi reddetmiştir. Bu noktada Amerikan Hükümeti işe karışmıştır. O zamanlar senatör olan ünlü politikacı Humphrey'nin çabalarıyla, Amerikan Yardım Kanunu'na, Amerikan firması-Ziraat Bankası anlaşmazlığına uygun düşen bir fıkra eklenmiştir. Bu fıkraya göre, "yardım gören hükümetin veya o hükümete bağlı bir teşekkülün teminat mektubu olduğu hallerde, yardım gören hükümet, bir Amerikan vatandaşına veya firmasına olan borcu ödemekten kaçınırsa, Amerikan yardımı kesilebilecektir."

1 Ağustos 1962'den başlayarak yürürlüğe giren Dış Yardım Kanunu'nun bu hükmüne dayanarak, 13 Aralık 1962'de Amerikan Sefiri, Başbakan İnönü'ye gitmiş ve Oğuz Akal'ın borcunun 1 Şubat 1963 gününe kadar ödenmesini tavsiye etmiştir. Gerçi Başkan Kennedy'nin, firmanın borcu ödenmese bile, yardımı devam ettirme yetkisi vardır. Fakat bu yola giderse, Başkan, Kongre karşısında güç durumda kalabilecektir. Nitekim 14 Aralık 1962 günü, American Manufacturer Association'ın yemekli toplantısında, bir soru üzerine, Başkan Kennedy, "Türk Hükümeti, yolsuzluklardan suçlu gördüğü ve halen idam edilmiş bulunan bir bakanın devrine ait borçları ödemek istemiyor" demiş ve bu yüzden dış yardımın kesilebileceğini ihsas etmiştir. Bunun üzerine, Türk Hükümeti, bir kanun tasarısı sevkederek, Ziraat Bankası'nın ödemeyi reddettiği 10 milyon lira alacağın Hazine'den ödenmesini sağlamıştır. İşin dikkat çekici başka bir yönü, Menderes döneminde bile, "Meclis Tahkikatı"na konu olan bu kredi yolsuzluğunun baş aktörlerinden biri muteber bir milletvekili, bir diğeri senatör, öbürü de muteber bir tüccar olarak kalabilmektedir. 3,5 milyar lirayı bulan batak kredilerin, suçlusu yok gibidir. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu uzmanlarından Hilmi Özgen'in sözleriyle, "Birçok istisnalarla ana ilkelerinden ayrılan Bankalar Kanunu, hatırlı kişilerin ve banka kodamanlarının zorlamasıyla büsbütün çığrından çıkarak, büyük yolsuzlukların yapılmasına imkân hazırlamış ve bu yolsuzluklar o derece kitabına uydurulmuştur ki, Yassıada duruşmalarında ve ondan sonraki takibat döneminde bu suçlulardan hiçbiri hakkında ceza tatbiki mümkün olmamıştır."

"Bir bankayı batıran becerikli idareciler, sermaye çevreleri arasındaki mesleki dayanışma gereğince, hemen bir başka bankada görevlendirilmekte ve batırdığı bankadaki kıymetli tecrübelerinden yeni bankanın da istifade etmesi imkânı sağlanmaktadır."*[119]

Böyle sıhhatsiz biçimde gelişen bir bankacılık düzeninin daha çok spekülatif faaliyetlere yönelmesini, ekonomik kalkınmada üzerine düşen rolü oynamaktan hayli uzak kalmasını ve kapkaç bir kapitalizmin hastalıklarını taşımasını normal saymak lazımdır.

Bankacılık gibi hızla gelişen bir faaliyet alanı sigortacılık olmuştur. Son zamanlarda faaliyete geçen yerli sigorta şirketleri, genellikle bankaların teşebbüsüyle kurulmuşlardır. Kredi gücünü elinde tutan bankalar, müşterilerinin sigorta işlerini kolayca elde edebilmekte ve böylece sağladıkları fonlardan bankacılık işlerinde yararlanmaktadırlar. Üstelik, sigortacılık kârlı bir faaliyet alanıdır. 1951-1960 döneminde yangın, kaza, nakliyat ve hayat branşlarında 1 milyar liraya yakın prim toplanmıştır, ödenen tazminat toplamı ise 365 milyon lira kadardır. Aradaki fark, 600 milyon lirayı aşmaktadır. Sigorta şirketleri, ayrıca, bu fonları işleterek

---

* Bankacılık, bugün de yukarıda belirtilen ölçülere uygun biçimde işlemektedir. Görevlerinden alınan üç Ziraat Bankası Genel Müdür Muavini, bunun nedenini şöyle açıklamışlardır: "Ziraat Bankası, aslında zirai kredi veren bir kuruluştur. Çiftçi ihtiyaçlarını tam olarak karşılamayan kaynakları müsait değilken, Başbakan ve Ticaret Bakanı, bankayı, Antakya'daki Akiş firmasını korumaya memur etmiştir. İstenilen şudur: Ziraat Bankası, İş Bankası ile birlikte, iflas etmiş olan bu müesseseyi ele alacak, yatırım yapacak, beş yıl işletecek ve bu süre sonunda, bugünkü sahiplerine, bugünkü kıymetleri üzerinden yıpranma, demode olma vs. dikkate alınmadan fabrikayı iade edecektir. Bir kişiyi daha da zengin etme pahasına, devlet kuruluşlarına bu kadar risk yüklemek günahtır."
Üç Genel Müdür Muavini, iddialarına göre, bu teklife karşı çıktıkları için görevlerinden uzaklaştırılmaya kalkışılmıştır. Yerlerine getirilmek istenenler hakkında da şu bilgiyi vermektedirler: Bunlardan birinin, reklam işlerindeki yolsuzlukları tespit olunmuştur. İkincisi bir çikolata fabrikasına 4 milyon lira usulsüz kredi açmış ve bu kredi batmıştır. Üçüncüsü, usulsüz açtığı kredilerle, bankayı geniş ölçüde zarara sokmuştur. Hakkında banka müfettişlerince iki konuda rapor düzenlenmiş ve Yönetim Kurulunca teklif edilen cezalar 1966 yılı sonunda onaylanmıştır (*Ulus* gazetesi, 22 Temmuz 1968).
Milliyet gazetesi, *Ulus*'un haberini tamamlamaktadır. *Milliyet*'e göre, 1953-1954'te kurulan Akiş, işçi ücretlerini ödeyemez hale gelmiş ve hükümetten yardım istemiştir. Sınai Kalkınma Bankası uzmanları, Akiş'in durumunu incelemiş ve bir rapor hazırlamıştır. Raporda şöyle denilmektedir: "12 milyon lira sermayeyle kurulduğu halde, firma, İş Bankası, Akbank ve Ziraat Bankalarına onar milyondan 30 milyon lira borçludur. Ayrıca vergi ve sigorta primleri borçları da 10 milyonu bulmaktadır. Buna rağmen yüzde 75'i Mahmut Has ve ailesine ait olan sermayeden, ortaklar 11 milyon lira çekmişler, şirketi tam bir iflasa götürmüşlerdir."
Alacaklı bankalar, hissedarlarla yaptıkları bir toplantıda, fabrikayı kurtarmak için şöyle bir formül bulmuşlardır: Firmanın hisseleri geçici bir süre 1 lira değerinden bankalara geçecek, bankalar gerekli yatırımları yapıp durumu düzelttikten sonra, hisse senetleri gene 1 lira değer üzerinden eski sahiplerine geçecektir. Ziraat Bankası'nın üç Genel Müdür Muavini, hisse senetlerinin 1 liradan eski sahiplerine devrini reddetmişler ve görevlerinden edilmek istenmişlerdir (*Milliyet* gazetesi, 29 Temmuz 1968).
Olay, yetkililerce yalanlanamamıştır.

mali gelirler de sağlamaktadır. Öte yandan Türkiye'de sigortacılık pek rizikolu bir faaliyet değildir. Sigorta şirketleri, topladıkları primin pek azını üzerlerinde muhafaza etmekte, bunların büyük kısmını dışarıdaki büyük sigorta şirketlerine devretmektedirler. Devlet Planlama Teşkilatı'nın *Türkiye'de Sigorta Sorunu* adlı incelemesinde belirtildiği üzere, sigorta şirketleri, "bütün portföylerini yurtdışındaki reasürörlere devretmek suretiyle bir sigorta şirketinden ziyade, komisyoncu mahiyetinde iş görmektedirler."[120] Yılda net 20-25 milyon lira döviz, yurtdışına gitmektedir.

Bu sebeplerle, prim portföyünün küçüklüğüne ve gelişmesinin yavaşlığına rağmen, sigorta şirketlerinin sayısı, yıldan yıla artmıştır. Özellikle son yıllarda yabancı sigorta şirketlerinin sayısı çoğalarak, 1964 yılında 22'yi bulmuştur. Bunlar, milletlerarası piyasada pek az tanınan yabancı şirketlerdir. DPT etüdüne göre, "prim portföyünün küçük ve portföyün gelişmesinin yavaş olmasına mukabil, bunu paylaşma durumunda olan yerli ve yabancı sigorta şirketlerinin sayıları fazladır ve devamlı olarak artmaktadır.

Buna rağmen, sigorta şirketlerinin kârları dikkat çekecek miktardadır."

"Daha çok yabancı ülkelerdeki ana kuruluşlara imkân ölçüsünde iş temin etmek için faaliyet gösteren bu şirketlerin mümessillerinin sayılarının gün geçtikçe artması, sistemin daha fazla dağılmasına sebep olmaktadır."[121]

Diğer birçok alanda görüldüğü gibi, sigorta alanında da en büyük ve tatlı müşteri, devlettir. 1958-1962 döneminde kamu kuruluşları 67 milyar lira tutarındaki varlıklarını sigorta ettirmişler ve bunun için 286 milyon lira prim ödemişlerdir. Bu dönemde aldıkları hasar tazminatı ise, 61 milyon liradan ibarettir. Aradaki fark, 225 milyon liradır ki, bu da yılda ortalama 60 milyon lira tutmaktadır. Bunun büyükçe bir kısmı, kamu iştiraki bulunan sigorta şirketlerine gitmekle birlikte, özel sigorta şirketleri de bundan yararlanmaktadır. Sigorta şirketlerinin aralarında anlaşma yapıp kamu kuruluşlarının sigorta işlerini paylaştıkları görülmektedir. Hatta DPT etüdüne göre, "özel çıkarlar dolayısıyla, mevcut olmayan rizikolar için sigorta" yapılmaktadır.[122] Devlet sigorta primlerine göz diken sigorta şirketleri, bazı hallerde gayri meşru rekabete girişmektedirler. DPT araştırması, indirim yapılarak alınan bir işte, sigorta şirketinin "kuruluşun yöneticileriyle anlaşarak, kuruluş aleyhine hasarları az göstermek veya ucuz yollardan gereğinden kötü onarmak yoluna" gittiğini yazmaktadır. Araştırmaya göre, devlet, "kamu sektörü dışında özel sektörden pek az istihsal yapabilen ve özel sektörden yaptıkları istihsalin de primini tahsil etmekle türlü problemlerle karşılaşan" özel sigorta şirketleri için, "peşin para ödeyen emin ve zengin müşteri"dir.[123]

Sigorta şirketlerinin etrafında, sayıları 1300'e yaklaşan acenteler yer

almaktadır. Acenteler, yüzde 7,5 ila 35 arasında komisyon almaktadırlar. Fakat bunların sigorta şirketleri adına prim toplayıp, kendi işlerinde kullanmaları sık sık görülmektedir. Özellikle kamu sektörünün, hiçbir lüzum yokken, sigorta işlerinde ısrarla aracı acenteye başvurmaları dikkati çekmektedir. DPT araştırması, "istihsal üzerinden yüzde 35'e kadar ödenen acente komisyonları sebebiyle, kamu iktisadi kuruluşlarının her yıl 20-25 milyon civarında bir varlıklarının aracıların cebine gitmesi"nden söz etmektedir.[124] Üstelik bu acentelerden, sigorta şirketlerinin primlerini tahsil etmesi çok zaman kolay olmamaktadır. Mesela bir devlet şirketi olan Güven Sigorta'nın 1960'tan önceki Ankara Acentesi, büyük bir sinemanın sahibi bulunan tanınmış bir işadamıdır. Güven Sigorta, Ankara acentesinden alacağı olan 5,5 milyon lira tutarındaki primi tahsil edememiştir. Ayrıca acente, devlet şirketini, 1960 yılına kadar yaptığı işlerden 2,5 milyon lira zarara sokmuştur. Güven Sigorta'nın acentelerinden tahsil edemediği primler tutarı, 1963 yılı sonunda 16,3 milyon liraya yükselmiştir.

Görüldüğü üzere, bankacılık gibi sıhhatsiz bir aşırı gelişme gösteren sigortacılık, zorunlu bir faaliyet olduğu halde, daha çok kamu kuruluşları fonlarının yağmasına yönelmiş ve parazit bir karakter kazanmıştır. Üstelik bu şirketler, büyük yabancı sigorta şirketlerinin komisyoncusu gibi çalışmaktadırlar. Bununla birlikte, sigortacılık, bankacılığın gölgesinde gelişen ve gittikçe önemi artan bir kapitalist faaliyet olmuştur.

Sigortacılık ve bankacılık gibi gelişen başka bir faaliyet alanı, dış ticarettir. Dövizin bol olduğu yıllarda ithal mallarına olan yüksek talep, ithalatçıların ve yabancı mümessillerinin iş hacmini ve kârlarını büyük ölçülere çıkarmıştır. İş çevreleri birçok yeni yabancı firma mümessillikleri elde ederek dış âlemle ilişkilerini iyice kuvvetlendirmişlerdir. Kore Savaşı konjonktürü, tarım ürünlerinin bol olduğu bir dönemde, ihracatçı firmaları geliştirmiştir. Daha sonraki yıllarda dış ticaret hacmi daralmakla birlikte, dövizin resmi kuru ile gerçek değeri arasındaki büyük fark, dış ticareti çok kârlı bir faaliyet haline getirmiştir. Özellikle krom ihracında görüldüğü üzere, yüksek tenörlü kromu düşük tenörlü gösterip dışarıda "kaçak" döviz elde etmek, takas sayesinde ithalat yapmak, iş çevrelerince imrenilen işler olmuştur. İthalat, yüksek fiyatlarla yapılmıştır. Dış ticaret yolsuzlukları o kadar artmıştır ki, 1956 yılında "İthal Malları Fiyat Kontrol Dairesi" kurulmuştur. Daire, ithal fiyatları ile dünya fiyatlarını karşılaştırmak ve aradaki fark çok büyükse, ithal vizesi vermeyi reddetmekle görevlidir. Dairenin pek etkili olduğu iddia edilemezse de, kuruluşu, dış ticaret yoluyla döviz kaçakçılığının varlığının hükümetçe kabulü anlamına gelmektedir. İdris Küçükömer, bu dönemde 1 milyar dolara

yaklaşan miktarda, dış ticaret yoluyla dışarıya döviz kaçırıldığını tahmin etmektedir. Her tahmin gibi, bu rakamda yanılma payı küçük ya da büyük olabilir. Fakat dış ticaret yoluyla, çeşitli biçimlerde önemli bir döviz kaçakçılığının gerçekleştirildiği muhakkaktır.

Dış ticarette, yabancı ülkelerde aile bağlarıyla kudretli bir şebeke kurmuş olan Musevi tüccarlar, bu dönemde de egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Dış ticaret firmalarının büyük ölçüde çoğalmasına rağmen, esas itibariyle az sayıda belli firmalar ithalat ve ihracata egemen olmuş ve son derece çapraşık yollardan büyük kazançlar sağlamışlardır. Hilmi Özgen'in sözleriyle, "giderek daha da ince metotlarla gelişen bu sistem, her memlekette dış ticaret piyasasını elinde bulunduran Yahudi kurmayların yardımıyla öyle çapraşık bir makine halini almıştır ki, en iyi niyetli devlet adamlarının bile bu düzeni kavramasına ve hile yollarını tıkayabilmesine imkân kalmamıştır."[125]

Döviz sıkıntısı çekildiği yıllarda bütün mesele, müsaade elde edebilmekten ibarettir. İthalatçı kazançları, dış piyasalarda bilgi ve maharet göstererek değil, Ankara'da bakanlık kapılarında sağlanmaktadır. Döviz tahsisi, hangi ölçüye göre verilecektir? İthalat müsaadesi sağlayabilmek için, meşru ya da gayri meşru yollardan her kapıyı zorlayan işadamları arasında nasıl şiddetli bir mücadelenin geçtiği, İttihat ve Terakki iktidarının Birinci Dünya Savaşı yıllarını hatırlatır biçimde siyasi iktidarın nasıl güçlü bir baskı altında kaldığı kolayca tahmin edilebilir. Siyasi iktidar, ihaleler ve devlet bankalarından kredi verdirebilme olanağı gibi döviz tahsisi işini de kendinden yana büyük zenginler yetiştirme yolunda kullanmıştır. Ziraat Bankası kredilerine dayanarak krom ihraç edip demir-çelik tesisi ithal etme biçimindeki Oğuz Akal olayı, bunun tipik örneklerinden biridir. Takasın yasaklandığı yıllarda, nüfuzlu kişilere verilen özel takas izinleri, günümüzün ünlü bazı milyonerlerini yaratmıştır. Mesela önplanda bir armatör, Zonguldak kömür madenlerinin yetiştirdiği bir mühendistir. Zorlu ve Sarol'un üyeleri arasında bulunduğu "Döviz Komitesi"nden krom ihraç edip karşılığında gemi getirme müsaadesini elde etmiştir. Devlet hizmetinden gelen eski maden mühendisi, şimdi büyük bir armatör ve Krupp mümessilidir. Bir İngiliz firmasının işbirliği ile kamyon montajına girişerek sanayici sıfatını da kazanmıştır.

Hammallıktan başlayarak Türkiye'nin belli başlı işadamlarından biri haline gelen bir zat, büyük servetini, DP liderleri ile olan sıkı ilişkileriyle sağlamıştır. Bu zatın Sanayi Kalkınma Bankası'nın geniş kredileriyle kurduğu dokuma fabrikası, imalatını satmada sıkıntı çekerken, ham bez ihraç eyleyip bunu emprime olarak geri getirmek ve bedelini pamukla ödemek müsaadesini siyasi nüfuz yoluyla elde edince, hızla gelişmiştir.

Öte yandan lastik, çimento, demir vb. gibi büyük ihtiyaç maddelerinin tahsise tabi tutulması, DP'li tüccarlara kârlı bir ticaret yolu açmıştır. İl ve ilçelerde, her kademeden DP'li tüccar ve tüccar adayları, mal sıkıntısı ve karaborsadan, tahsisler yoluyla yararlanmışlardır. Particilik, kârlı bir ticaret haline gelmiştir.

Bu örnekleri uzatmak mümkündür. Bir örnek olay, DP'nin kapitalist imal mekanizmasının nasıl işlediğini göstermeye yeterlidir. 27 Mayıs'tan sonra, Maliye Bakanlığı uzmanları ile müfettişlerin hazırladıkları SEKA Raporu, bu konuda bir fikir verecek niteliktedir.

BİR ÖRNEK OLAY: SEKA

Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları (SEKA), kâğıt imal ve ithal tekelini elinde tutmaktadır. İşletmenin başına, Bakan Samet Ağaoğlu tarafından, "umum müdürlüğü vekaleten tedvire memur" bir yönetici getirilmiştir. Bu yönetici, 1941 yılında iplik dağıtım işindeki kusurundan dolayı, Milli Korunma Kanunu gereğince memuriyetten ihraç edilmiş bir kişidir. 1946 yılında aynı zat, Sümerbank'ın kundura sanayinde çalışırken müessese ihtiyacından fazla deri satın aldığı için Umum Müdürlük emrine alınmış ve memuriyetten ayrılmıştır.

SEKA'nın başına getirilince, bu zat, yukarıdan gelen telkinleri tam bir gayretkeşlikle yerine getirmiştir:

1 – 1956 yılında Amerikan yardımından 750 bin dolar, selüloz odunu ve kraft selüloz ithaline ayrılmıştır. Kâğıt ithal tekelini elinde tutan SEKA, devlet tekeli de olsa, ithalat yine tüccar aracılığıyla yapıldığından, işi ihaleye çıkartmıştır. Fakat ihale, "kapalı zarf usulüne riayet edilmeksizin" Umum Müdür'ün "aşikâr kayırıcılık gayreti" sayesinde, gerekli muvakkat teminatı daha yatırmamış olan Vedat Ağaoğlu'na (Verner Taşer Breker) verilmiştir. Alman asıllı bu zat, İşletmeler Bakanı'nın ticarete heveslenmiş eniştesidir. Bu imtiyazlı komisyoncuya, ithal malı teslim edildiği zaman ödenmesi gereken komisyon peşin olarak ödenmiştir. Ne var ki, Ağaoğlu'nun temsil ettiği İsveç firması, taahhüdünü şartname hükümleri içerisinde yerine getirmede kaytarıcı bir tutum takınmıştır. SEKA Umum Müdürü, komisyoncuyla birlikte İsveç'e giderek güçlükleri yenmeye çalışmıştır. Bu arada, ihalenin peşindeki Danon Danon firması, Ankara'ya Ağaoğlu ihalesinin usulsüzlüğü hakkında ihbarlar yağdırmaya başlamıştır. Danon Danon, Ağaoğlu'nun kati teminatı yatırmadığını ileri sürmüştür. İhbar üzerine, komisyoncunun eniştesi İşletmeler Bakanı'nın işarıyla, kati teminat bedeli, Sümerbank tarafından ödenmiştir. Danon Danon, ikinci bir ihbar yaparak paketleme, istifleme

ve etiketleme konularının ihale şartnamesine dahil olduğu halde, ayrı bir ihale konusu yapıldığını bildirmiştir. Bunun üzerine Umum Müdür ihale komisyonundan yeni bir karar çıkartmak istemişse de, komisyon direnmiş ve satıcı İsveç firması, bu şartlarda taahhüdünü yerine getirmekten vazgeçmiştir. Kati teminat bedeli SEKA'ya irat yazılmış, fakat İşletmeler Bakanı'nın isteğiyle bu bedeli ödeyen Sümerbank, parasını tahsil edememiştir. İhale başka bir firmaya verilmiş ve SEKA, Vedat Ağaoğlu ihalesine nazaran bu işten 140 bin lira kârlı çıkmıştır.

2 – Leningrad'dan odun naklettirilecektir. Eksiltmeyi Cerrahoğlu firması kazanmıştır. Mukavelede Cerrahoğlu'nun odunu M. Eşref ve M. Bingül vapurlarıyla taşıyacağı ve taşıma bedelinin yüzde 90'ının Leningrad'da mal yüklenince, geri kalanının İzmit'te ödeneceği belirtilmiştir. Fakat sonradan anlaşılmıştır ki, firma, M. Eşref ve M. Bingül diye ad koyduğu gemilere henüz sahip değildir. Gemiler, taşıma sözleşmesi imzalandıktan sonra Amsterdam'da satın alınacaktır. Cerrahoğlu firması, gemileri alabilmek için odun taşıma bedeline mahsuben SEKA'dan 1 milyon lira avans istemektedir. Hukuk Müşavirliğinin "Biz kredi veremeyiz" demesine rağmen, Umum Müdür, Cerrahoğlu firmasına 1 milyonu vermiştir. Umum Müdür, 27 Mayıs'tan sonra Tahkikat Komisyonu'na, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'dan telefonla emir aldığı için bu işi yaptığını söylemiştir. Tahkikat Komisyonu Raporu'nda şöyle denilmektedir: "Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın Cerrahoğlu firması ile olan alakası ayrıca incelenmeye değer bir keyfiyettir. Yapı ve Kredi Bankası İstanbul Merkezine düşük Maliye Bakanı tarafından Cerrahoğlu firması lehine verilmiş kayırıcı şifahi telefon emirleri, adı geçen bankanın Umum Müdürlüğü tarafından memuriyetimize vesikalarıyla birlikte beyan edilmiştir."

Bakanların baskısı ile kredi ve avanslar sağlayarak ve devlete ait navlunlarla çok kısa sürede gemi bedellerini garanti altına alarak armatörlük yolunda büyük hamleler yapanların sayısı az değildir.

3 – SEKA'nın en çok bağlantı yaptığı firma, Ermeni vatandaşlarımızdan Fuat Süren'in egemenliğindeki Transtürk'tür. Türkiye'nin bugün de en kudretli ithalat ve ihracat firmalarından biri olan Transtürk, Tahkikat Komisyonu Raporu'nda şöyle tanıtılmaktadır: "Transtürk Şirketi'ni idare edenler ve bilhassa Fuat Süren ismindeki zat, Türkiye piyasasında geniş mali imkânları ile büyük devlet işletmeleri ihalelerine iştirak etmekte ve çok defa ihaleleri kendi inhisarında tutmaktadır.

Fuat Süren, Türkiye'nin son zamanlarda karşılaştığı ithal zorlukları karşısında, alınmış olan çeşitli ve karışık ithal kararnamelerinden ziyadesi ile istifade eden ve Avrupa piyasasını, mesleği icabı yakından takip ettiği için iyi bilen ve şahsiyeti hakkında türlü söylentiler bulunan bir

adamdır." Bu zat, SEKA Umum Müdürü ile "laubalilik derecesinde bir samimiyet" kurmuştur. "Fuat Süren'in işletme dahilinde davranışı da bütün personelin dikkatini çekebilecek derecede cüretkârane bir mahiyet arz etmektedir." Fuat Süren, bu ilişkilerden yararlanmasını bilmiştir. İthalat mekanizmasının nasıl işlediğini görmek bakımından Transtürk-SEKA ilişkileri ilgi çekicidir:

– 1959 yılında döviz olanaklarının genişlemesi üzerine, Avrupa Para Anlaşması (APA) ülkelerinden alınmak şartıyla, 500 bin dolar tutarında gazete kâğıdı ithali kararlaştırılmış ve firmalardan teklif istenmiştir. APA ve serbest döviz esasına uymayan, kliring memleketleri menşe gösteren teklifler reddolunmuş ve ithalat işi en ucuz fiyat veren Transtürk'e verilmiştir. Transtürk, serbest dövizle yapılmış göstermekle birlikte, aslında kâğıdı kliringli memleket Finlandiya'dan getirme kararındadır. Umum Müdür de bundan haberdardır. Firma, şöyle bir yola başvurmuştur: Teklif mektuplarında satıcı ve fabrika isim ve adresleri açıkça bildirildiği halde, Transtürk, "menşe: APA veya serbest dolar memleketleri, satıcı: Intercontinental Development and Trading Co. Vadua-Lichtenstein" diye beyanda bulunmakla yetinmiştir. Lichtenstein, İsviçre'nin güneyinde, kâğıt sanayine sahip olmayan bir kukla devlettir.

İhale bitince, akreditif muamelesine başlanmış, normal olarak bilinen ve kabul edilen "Union de Banque Suisse-Bern"de akreditif açılması için gerekli talimat verilmiştir. Transtürk, akreditifin "Banque pour le Commerce Suisse-Israelien, Genéve"de açılmasını istemiştir. Firma, ayrıca, akreditifin eski İsviçre kliring hesabından tesis edildiğini ileri sürerek APA serbest doları olarak çok acele tebdilini ve gecikmelere yol açacağı için ithal kâğıdının ekspertizinden vazgeçilmesini talep etmiştir.

Bu işler gerçekleştirilirken, Lichtenstein ülkesindeki firma, akreditifin geç tebliğ edildiğini, bu gecikmeden doğan giderlerin bir kısmını karşılamak amacıyla, menşe şahadetnamesini tasdik ettirmekten vazgeçtiğini Transtürk'e bildirmiştir. Transtürk, kâğıtlar "Anvers'ten yüklendi. Menşe şahadetnamesi tasdiki istemeyin" demektedir. Fin menşeli gazete kâğıdı, böylece, serbest dolar bölgesinden diye getirilmek istenmiştir. Gemi kaptanı, malların Finlandiya'dan geldiğini, fakat alınan emre göre Anvers limanında 6 saat kadar açıkta beklendiğini açıklamıştır. Oldu-bitti ile getirilen kâğıdın yurda ithali için Transtürk, SEKA ile bir protokol imzalamayı başarmıştır. İlk siparişin şartname dışında gerçekleştirilmesinden dolayı işletmenin uğradığı zarar ziyan hesaplanmış ve Transtürk'ten 1 milyon 69 bin lira tazminat istenmiştir.

– 1957 Ağustosu'nda Transtürk aracılığıyla Fin şirketi Metex'ten 4,5 milyon dolar tutarında, dördüncü kâğıt fabrikası tesisleri imal ve ithali

konusunda bir sözleşme imzalanmıştır. Metex, bedeli taksit taksit ödendikçe, tesisleri parça parça teslim edecektir. Transferde bazı gecikmeler olmuş, fakat neticede, 4,5 milyon doların tamamı transfer edilmiştir. Fakat tesislerin imaline henüz başlanmış bile değildir. Bu mevsimsiz transferin, Umum Müdürün himaye ettiği "Transtürk firmasının yaptığı telkinlere uygun olarak çeşitli ve dolambaçlı kombinezonlarla" gerçekleştirildiği anlaşılmıştır.

– Rusya'dan SEKA'ya satılan tomruk bedeliyle ilgili komisyon ücretinde Transtürk'e gerekmediği halde kur farkı tanınmış ve firmaya 292 bin lira fazlasıyla 828 bin lira ödenmiştir. Ayrıca Transtürk'e bu iş için cömertçe avanslar verilmiştir. Mukavele yürürlüğe girer girmez, teminat mektubu istenmeden firmaya 1 milyon 840 bin lira avans sağlanmıştır.

– 1957 Haziranı'nda Transtürk ile odun selülozu tesislerinin kapasitesini 24 saatte 114 tona çıkartmak için bir sözleşme imzalanmıştır. Transtürk, gerekli makine ve tesisleri sağlayacak, Metex ise mühendislik hizmetlerini yerine getirecektir. 750 bin dolar tutarındaki sözleşme, işlememiştir. Aradan iki yıl geçmiş, Transtürk müteahhitlikten çıkarılarak, bu sefer eski mühendislik firması Metex ile yeni sözleşme imzalanmıştır. Yeni sözleşme ile, kapasitede 16 tonluk önemsiz bir artış görülmekte, fakat fiyat iki kata çıkartılmaktadır. Transtürk müteahhitlikten çıkmıştır, ama Metex'in mümessili olarak yine sahnededir.

Transtürk taahhüdünü yerine getirmediği için, tesislere 750 bin dolar fazla para ödemek gerekmiştir. Taahhüdünü yerine getirmeyen Transtürk aleyhine kanuni işlem yapma yoluna gidilmemiştir.

4 - Umum Müdür, gazete kâğıdı mubayaalarını tek başına yapma yetkisini elde etmiştir. Bu mubayaalar, tamamen usulsüz ve yolsuz yürütülmüştür. Tahkikat Komisyonu, 1,5 milyon dolara yaklaşan bu mubayaaların hemen hemen tamamının Sigalla Biraderler'in mümessili olduğu firmalardan yapılmasını "dikkat çekici" bulmaktadır.

5 - Fabrikanın satışları peşin parayla olduğu halde, DP Genel Merkezi adına bedeli ödenmeden 1,5 milyon liralık kâğıt ve karton gönderilmiştir. DP'nin yayın organı *Zafer* gazetesi için de aynı yola gidilmiştir.

6 - Bayar'ın damadı Kütahya Milletvekili Ahmet Gürsoy'un devamlı ısrarıyla, Kütahya Şaphane gibi verimsiz bir işe kalkışılmış ve 448 bin lira boş yere harcanmıştır.

7 - DP hizmetindeki çeşitli kişilere çıkarlar sağlanmıştır. İzmir Milletvekili Ömer Cebeci'nin ortak olduğu Salmer Şirketi'nin iki yıldır satamadığı fırınlanmış keresteler, bir ihtiyacı olmadığı halde, SEKA tarafından satın alınmıştır. Başbakanlık Müsteşarı'nın çiftliğinde mevcut kavakları, SEKA, şartnameye aykırı olarak usulsüz biçimde satın almıştır.

Artvin Milletvekili Yaşar Gümüşel'e dergi çıkarmak gerekçesiyle kâğıt tahsis edilmiştir. Kâğıt, o zamanlar karaborsadadır ve fabrika fiyatının iki katına rahatlıkla müşteri bulmaktadır. Milletvekili dergi çıkartmadığı gibi, yapılan kontrolda kâğıtların mevcut olmadığı görülmüştür. Milletvekillerinden Feyzi Boztepe ile Memiş Yazıcı'nın gazetelerine ihtiyaçlarının çok üstünde kâğıt tahsis edilmiştir. Milletvekili Hüsnü Yaman 580 bin liralık, Başbakanlık Müsteşarının yakını bir hanım 1 milyon 650 bin liralık kâğıt tahsisi almışlardır. Umum Müdür, bir çocukluk arkadaşına da 338 bin liralık kâğıt vermiş ve bu işi "arkadaşını kalkındırmak için yaptığını" söylemiştir. İzmit DP İl ve İlçe kurulu üyelerinden 15 kişinin kurduğu Kocaeli Ticaret ve Sanayi Limitet Ortaklığı'na da aynı biçimde bir miktar kâğıt verilmiştir. Şirket ilgilileri, kâğıt satışlarında ihtisasları olmadığı için, satış işini bir aracıya devrettiklerini söylemişlerdir. Çamaşırsuyu imal eden DP'li bir gazeteciye, SEKA, piyasa fiyatının üçte biri bir bedelle yıllar boyu klor-alkali mamulleri sağlamıştır. İstifa eden bir Umum Müdür Muavinine, ifşaatta bulunmasın diye, cömertçe kâğıt tahsis olunmuştur. DP'nin bir propaganda töreni dolayısıyla, köyler halkını getirip götürmek üzere DP İl Başkanlığı kamyon kiralamış, fakat fabrikaya mal taşınmış gibi gösterilerek kamyon ücretini SEKA ödemiştir. SEKA'nın temsil masrafları incelenince, Cumhurbaşkanına havyar hediyesi gibi harcamaların dışında, DP ocaklarına, il ve ilçe yönetim kurullarına devamlı paralar verildiği görülmektedir.

8 - Umum Müdür, icraatına karşı çıkan 23 yüksek kademe personelini görevlerinden uzaklaştırmıştır. Bunlardan dava açan ikisine SEKA 316 bin lira tazminat ödemek zorunda kalmıştır.

Bu örnek, bir devlet teşebbüsünün olanakları kullanılarak, en büyük pay fabrika müteahhitlerine olmak üzere, her kademeden politikacıya rütbesine göre nimetler dağıtıldığını ortaya koymaktadır. Bu nimet dağıtma işi, Türkiye çapında ve ısrarla yürütülmüştür. Nimet dağıtımından politikacıların ve bir kısım devlet personelinin sağladığı kişisel çıkarlar dışında, DP'ye de bir pay ayrılması yoluna gidilmiştir. Devletten çıkar sağlayan müteahhitler ve işadamları, bu çıkarları elde etmeden önce, partiye teberru taahhütlerinde bulunmaya zorlanmışlardır. Teberru işleri, özel ve gizli bir surette İş Bankası'nın çatısı altında, bankanın başında bulunan DP'li işadamı Üzeyir Avunduk tarafından yürütülmüştür. Mesela İş Bankası'nın yalnız Yenicami Şubesi'ne 1960 başlarında, bir buçuk aylık süre içinde 3 milyon 385 bin lira teberru yatırılmıştır. Partiye teberruda bulunan kişiler arasında Yakup Soyugenç, Raif Dinçkök, Sait Dormen, Naki Erenyol, Hilmi Bayındırlı, Refik Bezmen, Ömer Avni Yel gibi tanınmış işadamları ile General Elektrik, Dümeks Ticaret T. A. Ş. ve Yapı ve

Kredi Bankası gibi büyük firmalar görülmektedir. Bu teberruların hesap ve akıbeti, hiçbir zaman meydana çıkmamıştır. Menderes iktidarı, işadamlarına sağlanan çıkarlardan parti adına ufak bir pay almakla yetinmemiş, son zamanlarda işadamlarının Vatan Cephesi'ne ve DP'ye geçmelerini istemiştir. Zenginleşme kaynakları iktidara bağlı olan bir kısım CHP'li büyük işadamları, partilerinden ayrılıp DP'ye girmişlerdir. Zenginliğinin ve kudretinin temelleri CHP desteğiyle gerçekleşmiş ve partinin üst organlarında görev almış eski bir partili olan çok büyük bir işadamı dahi, partisinden istifa zorunda kalmıştır. Bu işadamı, partisinden istifa gerekçesini, "çalıştırdığım personele 8 milyon lira ücret ödüyorum. Yüzde 10 kâr hesabıyla 80 milyon lira ithalat yapabilmeliyim ki, bu ücreti verebileyim. İthalat lisansı iktidarın elinde..." diye açıklamaktadır.

Ticaret Odaları'nın büyüklerinden bir kısmı, iktidarın İnönü ve CHP aleyhindeki sert kampanyasına katılmışlardır. Mesela Ankara Ticaret Odası Başkanı, İnönü'ye şu telgrafı çekmiştir: "Memleketin kalkınması ve milletimizin ileri ve müreffeh milletler seviyesine bir an evvel erişmesi için hummalı bir faaliyet ile geceli gündüzlü çalışan hükümetimize ellerinden gelen yardım vazifesini yapan ve mesleklerini vatansever bir feragatla icra eden Türk tüccarlarına ve işadamlarına karşı ileri sürdüğünüz ağır itham, isnat ve iftiralarınızı teessüf ve nefretle reddederiz."

"Mesleklerini vatansever bir feragatla icra eden Türk tüccarları ve işadamları" önce tatlı, sonra hızlı bir enflasyon ortamı içinde çalışmışlardır. Enflasyon, sabit gelirlileri perişan ederken, iş çevrelerinin gelirini artırmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan hesaplara göre, 1950-1960 yılları arasında, dönem başı ve sonu itibariyle, kamu kesiminde çalışan aylıklı ve ücretli memurların gelir dağılımından aldıkları pay yüzde 22 oranında kısılmıştır. İşçi sigortalarına bağlı işçilerin, gelir dağılımındaki kayıpları yüzde 10'un üstündedir. Tarım sektöründe üst ve orta çiftçiler durumlarını koruyabildikleri halde, az topraklı ve topraksız çiftçiler kayba uğramışlardır. Tarımda gelir dağılımı ortalama kaybı yüzde 7 olduğuna göre, az topraklı ve topraksız köylülerin kaybı, bu oranın hayli yukarısındadır. Sermaye ve taşınmaz mal sahiplerinin gelir dağılımındaki payları ise, öteki grupların kaybı ölçüsünde artmıştır. Enflasyon, fakirden zengine doğru bir gelir transferini gerçekleştirmiştir. Bu hesaplar, vasıtalı vergiler hesaba katılmadan yapılmıştır. Vasıtalı vergilerin daha çok dar gelirlilere yüklendiği düşünülürse, bu zümrelerin gelir dağılımındaki kaybı, yukarıda belirtilenden daha fazladır. Kalkınma Planı, sonuç olarak şu hükme varmaktadır: "Memurlar, sanayi ve tarım işçilerinin gelir dağılımındaki kişisel paylarının gittikçe azalmasına karşı, sermaye, teşebbüs ve rant gelirleri sahiplerinin gelir dağılımındaki paylarının yükselmiş olduğu söylenebilir."[126]

Demek ki, hızlı fiyat yükselmeleri, darlık ve karaborsa, emeğiyle yaşayanların gelir dağılımındaki paylarının azalmasına ve hoşnutsuzluklarının çoğalmasına yol açarken, toprak ve sermaye sahiplerinin daha fazla zenginleşmesini sağlamıştır. Bir idari kararla bir anda milyonerler imal edilebilmiştir. Karaborsa, spekülasyon ve siyasi nüfuz dolayısıyla, büyük ve rahat kazanç yolları genişlemiştir. Darlığın yarattığı son derece pahalı, fakat o derece kalitesiz imalat, soygun ölçülerine varmıştır. Hırsızlık, yolsuzluk söylentileri almış yürümüştür. Menderes dahi, "Çalıyorlar, birader, çalıyorlar. Ne diyeyim, Allah belasını versin! Ama ben ne yapayım? Ben Başvekilim, müfettiş değilim ki" sözleriyle kendi uyguladığı politikanın sonuçlarından şikâyetçi olmuştur.[127] Bu büyük kazançlar, yatırımlara değil, gösteriş tüketimine gitmiştir.

Kolayca zenginleşen sınıfların, çoğunluğun artan sıkıntı ve ıstırabıyla paralel giden lüks ve sefahatı, hoşnutsuzluğu körüklemiştir. "Mutlu azınlık" deyimi bu yılların ürünüdür ve kütlenin fakirleşmesi pahasına kolayca zenginleşen bir azınlığa karşı uyanan öfkeyi dile getirmektedir. Memur, subay, gençlik vb. grupları, bu hoşnutsuzluğu en derinden duymuşlardır. Muhalefetin artan gücü ve itibarı, hoşnutsuzluğun kütleleri de harekete getirdiğini göstermiştir. Savaş yıllarında yokluklardan yararlanıp zenginleşenleri, "elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metal yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar" diye kınayan İnönü, bu sefer de benzer bir dil kullanma zorunluluğunu duymuştur: "Vaziyeti bahane ederek daha geniş kazanç peşinde koşanların hareketini tahlile lüzum yoktur. Onlar beğendiklerini yapsınlar. Ama hareketlerinin, kendilerine gayri meşru daha fazla kazanç değil, sadece dert sağlayacağını görecekler, ticaret hayatında kumar oynamanın akıbetlerine en kısa zamanda katlanmak zorunda kalacaklardır. Bu hususdaki kararımızın değişmez mahiyetini burada belirtmek isterim."

Gerçi kolay yollardan hızla zenginleşen iş çevreleri, ticaret hayatında kumar oynamanın akıbetlerine katlanmak zorunda kalmış değillerdir. Ama artan hoşnutsuzluk, siyasi mücadelede sertleşme ve nihayet 27 Mayıs, ekonomik plandaki başarısızlığın direkt sonucu olsa gerektir. Görünüşte 27 Mayıs hareketi, DP iktidarının şiddet tedbirleriyle yarattığı politik çıkmazın sonucudur. Ne var ki, bu politik çıkmazın temelinde, ekonomik çıkmaz yatmaktadır. Türkiye'de kapitalist gelişme çabası bir kez daha hoşnutsuzluk, sıkıntı ve hayal kırıklığı yaratmıştır. Halbuki tarımda büyük çapta üretim artışı, bol ithalat olanağı ve elverişli dış konjonktür dolayısıyla, devlet eliyle planlı bir sanayileşmeye gidilebilseydi, Türk ekonomisi sağlam ayaklar üzerine oturabilecek adımlar atabilirdi. Devlet eliyle kapitalist imali, pek az sanayileşme sağlamış ve geniş çapta

kaynak israfına yol açmıştır. Türkiye'de özel sektörün gücünü savunmak için hazırlanmış bir Odalar Birliği Raporu dahi, Menderes dönemindeki kaynak israfını itiraf etmektedir: "Bütün azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de özel sektör yatırımlarının kısa devreli spekülatif kazanç vaat eden sektörlere aktığı iddia olunur. Böyle bir iddianın önemli ölçüde gerçeği aksettirdiğine şüphe yoktur."[128] Nitekim bu dönemde tarım dışında sanayi alanında sağlanan önemli üretim artışları, esas itibariyle, devlet yatırımlarıyla mümkün olmuştur. En fazla gelişme gösteren şeker ve çimento sanayii, özelcilik iddialarına rağmen, aslında devlet eliyle kurulmuş ve geliştirilmiştir. Bununla birlikte, bu dönemde tüccar ve spekülatör tarafı ağır basan bir kapitalist sınıf yaratılmıştır. Bir araştırıcı, bu konuda şu yargıya varmaktadır: "1950-1960 döneminin bütün başarısızlıklarına rağmen, 1950'den sonraki yılların en önemli özelliği, Türk işadamları ve sanayiciler sınıfının gösterdiği hızlı gelişmedir. Ve Alec P. Alexander'a göre, 'bu sınıfın varlığı gerçekten devrimsel bir gelişme göstermiştir'. Çünkü, Türk işadamları ve sanayiciler sınıfı 1923'te yok denecek kadar azken, geniş bir toplumsal sınıf haline yükselmiştir."[129]

Bu iddia, gerçeklerden çok, ABD'nin temennilerini yansıtmaktadır. ABD politikasının amaçlarından birini, bir Türk kapitalist sınıfı yaratmak teşkil etmiştir. Fakat gittikçe güçlenen bu sınıf, 1960'ta sanayi alanında henüz emekleme döneminde bulunmaktadır. 1960'tan sonra, bu sınıfı ticaretten sanayiye yöneltmek için daha sistemli bir çaba gösterilecek ve bunda kısmen başarı sağlanacaktır. 27 Mayıs'tan sonraki dönem, daha sistemli ve görünüşe göre daha başarılı bir kapitalist imalatçılığı dönemi olacaktır.

VI

PLANLI DÖNEMDE KAPİTALİZM

27 MAYIS

27 Mayıs'ın temelinde, ölçüsüzce yürütülen bir kapitalist gelişmenin yarattığı büyük hoşnutsuzluklar yatmaktadır.

Şüphe yok ki, şiddetli bir enflasyonu körüklemekten kaçınarak, hoşnutsuzluğu belli bir süre hafifletmek olanağı vardır. Yalnız unutmamak gerekir ki, Türkiye'de kapitalizm, enflasyonist bir ortamda gelişmektedir ve Merkez Bankası musluklarını açmak için, kapitalist sınıf, iktidarları devamlı baskı altında tutmaktadır. Nitekim bugün de, az çok ölçülü enflasyonist bir politika izlenmektedir.

1960-1965 dönemindeki enflasyonist politikayı inceleyen Prof. Kenan Bulutoğlu, kamu sektörü açıklarıyla beslenen 1950-1958 yıllarını "talep enflasyonu dönemi", 1959-1965 yıllarını ise,"maliyet enflasyonu dönemi" olarak nitelemektedir. Bulutoğlu'na göre, 1959'dan sonraki fiyat yükselmelerinde, müteşebbislerin mamullerine piyasadaki talebin müsaade ettiğinden de yüksek fiyat tespit etmeleri ve bunu işsizlik ve durgunluktan çekinen para otoritelerine onaylatabilmeleri, önemli bir rol oynamaktadır. Böylece, kârları artırmak suretiyle bir enflasyon doğmaktadır: "Maliyetler, enflasyonun birinci derecede itici gücü ticaret ve sanayi erbabının tahmin ve davranışlarındaki ortak eğilimdir. Müteşebbisler, fiyat artışı bekleyişine (expectation) uygun olarak, bir önceki dönemden daha yüksek maliyetle üretime girişmektedirler. Maliyeti yeni dönemde artıran unsurlar fiyatların artmaya devam edeceği varsayımıyla kabul edilen daha yüksek faiz yükü ve diğer maliyetlerdir. Fiyatların artacağının kabulünde taraflar az çok birleştiklerinden bir önceki döneme kıyasla daha yüksek maliyetlerle iş yapılmasının önüne, durdurucu, fiyat istikrarı esasını benimsetici tahminlere sahip işadamları çıkmamakta, ya da bunların etkisi zayıf olmaktadır. Böylece, bir önceki dönemden daha yüksek maliyetlerle üretime girişilmektedir. Para otoriteleri sıkı davranıp emisyonu artırmadıkları takdirde, dağıtılan milli gelirin yaratacağı talep, bütün malların tespit edilmiş bu yüksek fiyatlarla satışına imkân vermeyecektir. Bu takdirde, satışsızlık devam ettiği takdirde, bir

süre için işsizliğin artmasına sebep olacaktır. Bu safhada işadamlarının şikâyetlerine, işsiz işçilerin şikâyetleri de eklenecektir. Artan baskı karşısında para otoriteleri gevşeyecekler ve 'piyasadaki durgunluğu gidermek' gerekçesiyle emisyonu artıracaklar, böylece *fiyatların önceden yükselmiş seviyesini* piyasaya satın alma gücü zerk ederek tasvip edeceklerdir."[130] Demek ki, müteşebbislerin yüksek maliyet ve yüksek kâr tutumunun sebebiyet verdiği enflasyon ve işsizlik dilemması karşısında, enflasyon tercih edilmektedir. Enflasyon ise, müteşebbislerin gelirini yükseltirken, sabit gelirlilerin durumunu kötüleştirmekte ve hoşnutsuzluğu körüklemektedir. Esasen kapitalist gelişmenin normal sonucu, gelir dağılımındaki adaletsizliğin artması ve milyonerler yaratılmasıdır.

Ne var ki, gelir dağılışını bozarak milyonerler imali, hoşnutsuzluk kaynağı olmaktadır. 1960'tan önce "her mahallede milyoner yaratma" sloganına gösterilen büyük tepki, bu rahatsızlığın ifadesidir. 1957 seçimlerinde, iktidar partisinin oy sayısının yüzde 50'nin altına düşmesi ve muhalefetin hızla güçlenmekte devam etmesi ve bunun sonucu olarak şiddet tedbirlerine başvurulması gibi olayların temelinde, enflasyoncu kapitalist gelişmenin doğurduğu hoşnutsuzluk yatmaktadır. Üstelik seçim yolunu kapayan otoriter bir rejime yönelmiş bir iktidarı alaşağı edebilecek olan silahlı güç, enflasyoncu kapitalist gelişmeden en çok zarar gören gruplardan biridir. 1960'tan önce, gecekondularda ya da apartmanların bodrum katlarında yaşamak zorunda kalan subay ve memurların sayısı az değildi.*

Halbuki 1950'de iktidara gelen DP, yalnız büyük toprak ve ticaret çıkarlarının değil, Atatürk ilkelerine bağlı milliyetçi-devrimci güçlerin de desteğine sahipti. Ne var ki, bu ittifak uzun ömürlü olamayacak, Kemalist hareketin bütün muhaliflerini, Atatürkçü laiklik politikasına aleyhtar din adamlarını saflarında toplayan, kütlelerin sıkıntısı arttıkça din istismarıyla onları avutmaya çalışan ve milliyetçi-devrimci çevreleri küçümseyen, büyük toprak ve ticaret çıkarlarının hizmetindeki iktidar, milliyetçi-devrimci çevrelerde hayal kırıklığı yaratacaktır. İktidarın Atatürk devrimlerine aleyhtar olduğu, devrimlerden tavizler verdiği inancı, giderek yaygınlaşacaktır. Enflasyoncu kapitalist gelişmenin yol

* Milli Birlik Komitesi üyesi Suphi Karaman, 1960 öncesi durumu şöyle anlatmaktadır: "Her mahallesinde bir milyonerin yükseldiği iftiharla söylenilen yakın bir dönemde, 250 lira emekli aylığıyla geçinemediği için yabancı dilden çeviriler yaparak hayatını kazanan 75 yaşındaki orgenerallerin, kuru ekmeğini çaya batırarak gıdasını sağlayan emekli albayların bulunduğu, o zamanlar basına intikal etmiş acı gerçeklerdir.
Bunların ve nihayet maaşının yarısını ev kirası veren muvazzaf kadrolardaki personelin durumu, ordu ve yurt savunmasının geleceği için genç kuşaklara iyi örnekler vermiyordu." (*Cumhuriyet* gazetesi, 30 Ağustos 1968).

açtığı hoşnutsuzluk ve baskı tedbirlerine yöneliş, muhalefeti şiddetlendirecek ve silahlı milliyetçi-devrimcilerin müdahalesini kaçınılmaz hale getirecektir.

Bu kaçınılmaz tepki, herhangi bir sosyal ve ekonomik görüşe dayanan bir hareket değildir. 1946-1960 yılları arasında, Türk entelektüel hayatına hayret verici bir fikir kısırlığı hâkimdir. McCarthy'ci yöneliş, fikri ve düşünceyi dondurmuştur. 1876 yılında Yeni Osmanlılar, 1908'de Jön Türkler ne söylüyorsa, 1950-1960 muhalefeti de onu söylemektedir. Nasıl Namık Kemal, dört başı mamur bir anayasa yapmakla dertlerimizin çözüleceğine inanmışsa, 80-90 yıl sonra da aynı şeye inanılmaktadır. Hâkim teminatı, çift meclis, Anayasa Mahkemesi, nispi temsil kurumlarını getiren bir Anayasa, kurtuluş yolu olarak gözükmektedir. Ekonomik planda ileri sürülen fikirler, enflasyondan kaçınılması ve yatırımların bir plana bağlanmasından ibaret kalmıştır. Nasıl bir plan istendiği bile meçhuldür. Devletçilik unutulmuştur. Kapitalizmin eleştirisi söz konusu değildir. Yolsuzluklar ve hırsızlıklar eleştirilmekte, fakat bu yollardan milyoner yaratma mekanizması üzerinde durulmamaktadır. Bir mutlu azınlığın artan lüks ve sefahati karşısında, çoğunluğun sıkıntısının genişlediği görülmekte, fakat bunun nedenlerini araştırmaktan kaçınılmaktadır. Şiddetlenen rahatsızlıklardan "oy avcısı, tavizci ve demagog" politikacı sorumlu tutulmakta, izlenen politikadan yararlanan büyük toprak ve ticaret çıkarlarının farkına varılmamaktadır. Dış yardımlar yoluyla ABD'nin empoze ettiği kalkınma yolu, dokunulmaz sayılmaktadır. Petrol ve yabancı sermaye imtiyazları, dış yardımların yüksek bedelleri, NATO, ikili anlaşmalar, Amerikan üsleri vb. konularda, sanki bunlar Türkiye'nin baş sorunları değilmiş gibi, tam bir ilgisizlik ve bilgisizlik vardır. McCarthy'ci baskı, bu konuların ele alınmasını engellemektedir.

Büyük ticaret ve toprak çıkarlarının hizmetindeki politikacıların başarıyla kullandıkları McCarthy'ci baskının fikir planındaki tahribatı, gerçekten büyük olmuştur. Anayasa'nın hazırlandığı günlerde, tehlikeli sayılan "sosyal devlet" deyimi üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. Anayasa Komisyonu, "sosyal" deyiminden vazgeçsin diye baskı altında tutulmuştur. Devrin Başbakan Yardımcısı, Anayasa Komisyonu Başkanından *"sosyal" kelimesi, "içeride bazı çevrelerde, dışarıda da yabancı dostlarımız arasında, Türkiye'nin siyasi rejimi bakımından endişe uyandırmıştır"* gerekçesiyle, bu kelimenin Anayasa metninden çıkarılmasını istemiştir.[131] Kurucu Meclis'e sunulan Anayasa Tasarısı'nda, Cumhuriyet'in nitelikleri arasında yer alan *"sosyal adalet"* ve *"çalışma"* deyimleri, büyük muhalefetle karşılanmış ve metinden atılmıştır. Milli Birlik Hükümeti'nde ve sonra da CHP hükümetlerinde bakanlık yapan Şefik İnan, "sosyal

adalet" ve "çalışma"yı 30 Mart 1961 günü Kurucu Meclis kürsüsünden şöyle eleştirmiştir: "İnsan hak ve hürriyetlerine kelimelerinden sonra gelen kısım (yani sosyal adalet ve çalışma), yerli yerine konulmamış kelimeler olarak görünmekte ve ilk bakışta sanki bazı arka fikirlerin ürkek ifadeleriymiş gibi bir intiba uyandırmaktadır." Bu görüş, Kurucu Meclis çoğunluğunca paylaşılmıştır.

Üniversitelerimizde dahi, durum pek farklı değildir. Üniversitelerimizdeki ekonomi dersleri, kapitalizmi bir veri olarak kabul eden ve gelişmiş kapitalist ekonomilerin sorunlarını aydınlatma iddiasında bulunan teorilerin tekrarından ibaret kalmaktadır. Mikro-ekonomi planında, Türkiye'de piyasalara hâkim bulunan monopol ve oligopol durumlarına rağmen, tam rekabetin faziletleri üzerinde uzun uzun durulmaktadır. SBF öğretim üyelerinden Tuncer Bulatay'ın sözleriyle, "öğrenci bunları öğrenir. Fakat bütün bu öğrendikleriyle, öğrencinin üzerinde durulan konuda, öğrenme çabasına girişmeden önceki durumuna nazaran, açıklığa ve berraklığa ulaştığı söylenemez. Elde ettiği, herkesin az çok bildiği konularda az kişinin anlayabileceği laflar edebilme durumudur belki."[132]

Makro-ekonomi planında Keynes'in görüşleri benimsenmiştir. Eski iktisatçıların liberalizmi yerine, kapitalist ekonomiyi dengeye kavuşturmak için, para ve bütçe politikalarıyla devlet müdahaleleri artık kabul edilmektedir. Ne var ki, Keynes teorisi, daha çok, arzı genişletmek kolayca mümkün olduğu halde, talep yetersizliği yüzünden atıl kapasite ve işsizlik yaratan gelişmiş kapitalist ekonomiler için tedavi çareleri getirmektedir. Keynes, "banknotları toprağa gömüp, sonra ücretle işçi tutarak bunları çıkartırmayı", ekonomiyi canlandırıcı bir tedbir olabilir diye, kendi açısından tutarlı olarak savunabilmektedir. Arz yetersizliğinin sıkıntısını çeken ve arzı artırmakta güçlüklerle karşılaşan azgelişmiş ülkeler için, bir ayırım yapmadan harcamaları teşvik eden görüşler, birçok halde, aydınlatıcı olmamaktadır. Kendileriyle uzun uzun konuştuğumuz birçok öğrencide, Keynes'in görüşlerinden kalan, "Her harcama iyidir. Harca, zenginleş" gibi Türkiye için zararlı bir izlenimdir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, Batı üniversiteleri, azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarıyla ilgilenmeye başlayınca, Türkiye'de de bu yola yönelinmiştir. Ne var ki, Batı üniversiteleri, genellikle, kapitalizmden başka bir gelişme yolu olabileceğini düşünmeden kalkınma sorununu ele almaktadırlar. Onlara göre, ekonomik gelişmenin "bebeklik" çağında bulunan bu ülkeler, büyümüş "ağabey"lerinin yolundan giderek kalkınacaklardır. Başlıca engel, fakirlik ve sermaye yetersizliğidir. Bu yetersizlik, dış yardımlar ve yabancı sermayeyle ancak giderilebilecektir. Bu iktisatçıların teorilerinde milletlerarası tekellere, kompradorlara

ve emperyalist sömürüye yer yoktur. Üniversitelerimizde de kalkınma sorunu, genellikle, kapitalizmi bir veri ve emperyalizmi yok sayarak, tek taraflı bir görüşle okutulmaktadır. Kapitalizm ve emperyalizmin derinlemesine bir eleştirisini getiren "sosyalist ekonomi" görmezlikten gelinmekte ve konu, Marksizmin yanlışlığını belirtme iddiasını taşıyan birkaç cümleyle geçiştirilmektedir.* Emperyalizmden ve yeni-sömürgecilikten habersiz kalkınma teorilerinin, sorunu aydınlatmaktan çok maskelemeye hizmet ettiği açıktır.

İşte 27 Mayıs, böyle kısır bir entelektüel ortamda gerçekleştirilmiştir. Hareketin lideri, belli fikirleri ve kadrosu yoktur. İktidar alındıktan sonra, ertesi gün ne yapılacağı dahi düşünülmemiştir. Ortada yalnızca "dört başı mamur bir Anayasa" yapma fikri vardır ve ilk günden, geçici bir süre için iktidara el koyduğunu ilan eden 27 Mayıs hareketi, bunu gerçekleştirmiştir. Hareketin, bu kadar ters şartlarda, fikir özgürlüğü yolunu açmayı amaç edinen bir anayasaya vücut vermesi bile, başlı başına yeterli bir başarıdır.

Kaldı ki 27 Mayıs, bundan ibaret değildir. 1960 öncesinin Mc Carthy' ci şartlarında, pek az bilinçli olmakla birlikte, 27 Mayıs hareketi, enflasyoncu kapitalist gelişmenin yarattığı adaletsizliklere karşı bir tepki teşkil ettiğini eylemiyle göstermiştir. Milli Birlik yönetiminin çıkarttığı kanunlarda, bu sosyal adalet tepkisi açıkça bellidir. Hemen uygulanmamakla birlikte, Gelir Vergisi Kanunu ile düşük gelirliler için genişçe bir asgari geçim indirimi sağlanmış ve büyük toprak sahiplerinin vergilendirilmesi yoluna gidilmiştir. Arsa ve bina vergileri artırılmıştır. İş çevrelerini telaşlandıran "Servet Beyannamesi" sistemiyle, yaygın vergi kaçakçılığı önlenmek istenmiştir. Grev hakkı benimsenmiştir. Sosyalizasyon Kanunu ile, en uzak köylere sağlık hizmetlerinin götürülmesi arzulanmıştır. Eğitim seferberliği ve "yedeksubay öğretmenler" yoluyla, köylünün uyandırılması amaç edinilmiştir. Kurucu Meclis barajlarını aşamayan Toprak Kanunu Tasarısı ile, köylünün topraklandırılmasına yönelinmiştir.

Geçici olduğunu ilan eden, lidersiz, kadrosuz, doktrinsiz bir hareketin giriştiği bu tedbirler, hareketin yönünü göstermeye yeterlidir. 27

* Azgelişmişlik teorilerinin başka bir özelliği, "Kalkınamadınızsa, kabahat Batılıların değil" gibi bir anlam taşımalarıdır. Prof. Oscar Lange bu tutumu eleştirmektedir: "En ileri kapitalist ülkelere mensup birçok iktisatçının elinde, kalkınma ekonomisi, hayli acayip bir özür dileme aracı oldu. Bu iktisatçılar, azgelişmiş ülkelerin aktif bir gelişme politikası yürütmesini önleyen bütün engelleri sıralamakta ve böylece onların daima geri kalmak zorunda olduklarını haklı göstermeye çalışmaktadırlar, hele bazı burjuva iktisatçılar, bu ülkelerin ekonomik kalkınma isteklerinin haklılığını bile şüpheye koyacak kadar ileri gitmektedirler" (*Economie Politique*, cilt: I, Paris 1962, s. 354).

Mayıs hareketinin, halkçı yönelişine rağmen, en büyük zaaflarından birini, hareketin bir toplumsal temele oturtulması ihtiyacının duyulmayışı teşkil etmiştir. "Biz politikacılar gibi oya muhtaç değiliz, taviz vermeyiz" görüşü, Milli Birlikçilere hâkim olmuştur. Oysa tek partili en otoriter rejimler dahi, dayandıkları toplumsal sınıf ve tabakaların "oy"una ve güçlü desteğine muhtaçtır. Bu ihtiyacı reddeden Milli Birlikçiler, hareketi bir toplumsal temele oturtmayı ve büyük kitlenin desteğini kazanmayı düşünmemişlerdir. Yarı-sömürge şartlarına karşı şaşkın bir milliyetçi tepki olarak ortaya çıkan İttihat ve Terakki hareketi dahi, kulüpler ve dernekler yoluyla, çabucak örgütlenerek ve "milli burjuvazi"ye dayanarak kısa sürede hatırı sayılır bir güç haline gelmiştir. Milli Birlik hareketi ise, bu bakımdan boşlukta kalmıştır. Halkçı yönelişine rağmen, geniş kütle desteğini sağlamayı amaç edinen bilinçli bir politika izlememiştir. Aksine, 4 Ağustos 1958 istikrar tedbirlerinin Milli Birlik döneminde sert uygulaması, ekonomide işsizliğe, durgunluğa ve işçiler arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Tarım ürünleri fiyatlarının dondurulması, bazı ürünlerin ekim alanlarının daraltılması ve fiyatlarının düşürülmesi, insan-orman ilişkilerinde yalnızca ormanı düşünen bir uygulamaya gidilmesi vb. gibi tedbirler –teknisyen gözüyle haklı gerekçelere dayanmakla birlikte–, işçi ve köylü kitlesinin refahını artırmaya yönelmiş sistemli bir tedbirler bütününe oturtulamadığı için, yalnız büyük toprak ve ticaret çıkarları tarafından değil, kitleler tarafından da olumsuz karşılanmıştır. Böylece, genel bir hoşnutsuzluk ortamı içinde, Milli Birlikçiler toplumsal temelden yoksun kalmışlardır. Bu yalnızlık durumunda, devrimcilerin etrafını, ilk günler banka kasalarının açılacağı ve hesaplara el konulacağı söylentileriyle telaşa kapılan eski iktidarın yakını büyük iş çevrelerinin saracağı açıktır. Nitekim Milli Birlik Hükümetlerinde Daniş Koper, Cihat İren, Şahap Kocatopçu, Orhan Mersinli gibi büyük iş çevrelerinin temsilcileri yer almıştır. Sıtkı Ulay, hatıralarında, bu durumu belirtmektedir: "İhtilalin ilk günlerinde gidişten nem kapıp bazı endişeler duyan ve hisseden birtakım kapital sahipleri ile eski muhafazakâr zihniyetin mümessilleri, Gürsel'i ya direkt olarak kendi fikir çevre ve etkileri altına almak veya onun sevdiklerini ona musallat ederek, arzuladıkları istikamete yöneltmek çabasında idiler."

"Yine ihtilalin ilk günlerinden itibaren, işadamları ile paralel yürüyen bir masonlar halkası da etrafımızı çevreleme yolunda idi. Biz, masonların siyasete karışmadıklarını, yalan söylemediklerini ve kötü insanlar olmadıklarını biliyorduk. Fakat Türkiye'deki faaliyet maalesef böyle cereyan etmiyordu. Kaç defa kabine kurmuş isek, Sayın Gürsel'e sağdan soldan gelen tesirlerle bu kabinelerde bir türlü mason arkadaşlar eksik olmuyordu."[133]

27 Mayıs tablosunu tamamlamak için, Amerika ile olan ilişkileri de hesaba katmak gerekir. ABD istihbarat servislerinin bir askeri müdahaleyi kaçınılmaz saydıkları anlaşılmaktadır. CIA, 27 Mayıs hazırlıklarından haberdar olduğu halde, bundan Menderes Hükümeti'ni haberdar etmemiştir. CIA'nin niçin böyle davrandığının nedenleri belli değildir. Soğuk Savaş günlerinde, dış yardım ümidiyle, Menderes'in Moskova'ya gitme kararı almasının ve Kruşçev'u Türkiye'ye çağırmasının CIA'nin tutumunda bir rol oynayıp oynamadığını kestirmek güçtür. Bilinen, Milli Birlik yönetimince Sovyet yardım tekliflerinin reddedildiği ve ziyaret programının suya düştüğüdür. CIA'nin faaliyetleri konusunda ABD'de yapılan yayınlarda 27 Mayıs hareketi şöyle değerlendirilmektedir: "CIA, ihtilalden aylarca evvel, Washington'a göndermeye başladığı raporlarda hükümet darbesinin kaçınılmaz olduğunu belirtmişti. Raporlardan biri şöyle son buluyordu: 'Menderes'in günleri sayılıdır.'

CIA, Cemal Gürsel'in ihtilaldeki rolünü vaktinde sezmemiş olmakla beraber, ihtilalin hazırlandığını yakınen biliyordu. Buna fazla şaşmamak gerekirdi. Zira sabrının son haddine gelmiş olan Türk milleti, açıktan açığa bir ihtilalden bahsetmeye başlamış ve gözlerini orduya çevirmişti. Aynı kandan olan ordunun da, aynı fikirleri paylaştığına, millet önünde sorumluluğunu hissettiğine şüphe yoktu. İhtilali hazırlayanların çevreleriyle temas temin etmeye muvaffak olan CIA mensupları, durumu günü gününe Washington'a bildiriyorlardı. CIA'nin Türk ihtilal hareketini evvelden öğrenmiş olması, CIA düşmanlarının, teşkilatın ihtilalde faal rol oynamış bulunduğunu düşünmelerine yol açtı. Yine bir kısmı, bu yüzden CIA'ye yıldırımlar yağdırırken, bir kısmı da bu hareketinden dolayı CIA'yi övmekten geri kalmadı."[134]

Bununla birlikte Milli Birlikçiler, Menderes Hükümeti'ni kurtarmak için girişilecek bir Amerikan müdahalesinden endişe etmişlerdir. 1960 baharında Meclis'e tasdik için sunulan Amerikan Hükümeti'nin müdahale taahhüdüyle ilgili bir ikili anlaşma, bu endişeleri artırmıştır. Fakat ABD, 27 Mayıs hareketi karşısında aleyhte bir tepki göstermemiştir. Milli Birlik Hükümeti ile iyi ilişkiler kurmuş, Ordu kadrolarındaki şişkinliği önlemek amacıyla girişilen tasfiye hareketini olumlu karşılamış ve teşebbüsü mali yardımla desteklemiştir. Buğday yüklü Amerikan gemileri, rotalarını değiştirerek, Türkiye'ye gelmiş ve kötü ürün yüzünden uğranan buğday sıkıntısını gidermiştir. Ereğli Demir-Çelik tesisleri için bu dönemde bir kanunla imtiyazlar sağlanmış, yerli özel teşebbüsün yatırımdan kaçındığı bir sırada, yabancı sermayenin Türkiye'ye akışı hızlanmıştır. Milli Birlik Hükümeti, yatırım yapmaktan kaçınan özel müteşebbisleri harekete geçirmek için, işçi sigortaları fonlarından 50 milyon

lirayı elverişli şartlarla özel sektöre ayırmıştır. Bu şartlar altında, yine dış yardımlar ve yabancı sermayeye dayanan kapitalist gelişme yolunda devam edilmesi normaldir. Yenilik, hiç değilse kamu yatırımlarında az çok planlamayı öngören bir Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, enflasyonist politikanın nispeten daha ölçülü yürütülmesi ve özel sektöre getirilen kamu desteğinin daha sistemli biçimde yapılması gibi noktalarda toplanmaktadır.

KALKINMA PLANI

1950-1958 yıllarında, muhalefetçe ileri sürülen yatırımların plana bağlanması isteği, iktidar tarafından devamlı reddedilmiş ve plan, komünist ülkelere özgü bir metot olarak gösterilmiştir. Bu davranış, ABD'nin plan konusundaki tutumuna az çok uygun düşmektedir. Nitekim Barker Raporu'nda şumullü bir planlamadan kaçınılması tavsiye edilmekteydi. Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın (OEEC) Türkiye raporlarında da sıkı bir maliye politikası izlenmesi, İktisadi Devlet Teşekkülleri yatırımlarında ihtiyatlı davranılması, ticaretin serbestleştirilmesi gibi planla, kalkınmayla ilgisiz ve hatta gelişme hızını yavaşlatıcı klasik tavsiyeler yer almaktaydı. Yatırımların bir plan ve programa bağlanması söz konusu değildi. 1957'den başlayarak bu tutum değişmiş, yatırımların iç ve dış dengeyle uygun düşecek biçimde koordinasyonu görüşü OEEC raporlarında yer almaya başlamıştır. Türkiye'nin dış borçlarını ödeyemez hale gelmesinden sonra, duruma bir çare bulmak için girişilen 1958 Paris Müzakereleri'nde, yardım şartlarından birini, "bir kalkınma programı çerçevesinde yatırımların zorunlu koordinasyonunu sağlamak üzere gerekli yetkilere sahip bir Koordinasyon Bakanlığı'nın kurulması" teşkil etmiştir.[135] Başına Sebati Ataman'ın getirildiği Koordinasyon Bakanlığı, bu dış baskı üzerine doğmuştur. Bundan sonra, Başbakanlığa bağlı bir "İktisadi Müşavirlik Kurulu" kurulmuş ve Türkiye için bir kalkınma planı hazırlamak üzere Prof. Jan Tinbergen ile anlaşmaya varılmıştır. Nisan 1959'da yardımcısı J. Koopman ile Türkiye'ye gelen Tinbergen, ilk plan hazırlıklarına başlamıştır. 27 Mayıs 1960'ta DP iktidarı devrilirken Koopman, Türk uzmanlarla birlikte kalkınma planı üzerinde çalışmaktaydı. Ne var ki, planı komünist metodu ilan eden DP iktidarı, alacaklı devletlerin baskısıyla giriştiği bir cins planlama hazırlığını kamuoyundan tamamen saklamıştır. Plan hazırlanıyor, fakat plan aleyhtarı tutum resmen savunuluyordu!

27 Mayıs'tan sonra bu çalışmalar daha büyük bir ciddiyetle ele alınmış, Başbakanlık Müsteşarı Türkeş'in ve Şinasi Orel'in çabalarıyla birkaç ay içinde Tinbergen'in müşavirliğinde Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.

Teşkilat *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nı (1963-1967) hazırlamış ve planlı ekonomi dönemi başlamıştır. Plan, ABD tarafından hoşnutlukla karşılanmıştır. Nitekim ABD Büyükelçisi Hare, 1961 seçimlerinden sonra iş başına gelen hükümetin başkanına Amerikan yardımlarıyla ilgili olarak sunduğu muhtırada, Devlet Planlama Teşkilatı kurulmasını ve plan hazırlanmasını övmüş ve ABD'nin nasıl bir plan istediğini açıklamıştır: "Yeni hükümetin başarılı bir ekonomik kalkınmanın katlanılacak büyük çapta fedakârlıklarla mümkün olabileceğini açıkça takdir etmekte olması ve *hususi sektörün bu kalkınmada oynayacağı rolü de müdrik bulunarak planlı bir kalkınmaya atfettiği önem*, Amerika Birleşik Devletleri üzerinde çok müsbet bir tesir yaratmış ve cesaret vermiştir. Bilhassa, bir Devlet Planlama Dairesi'nin bulunması, 1962 yılı için bir intikal planının hazırlanmasını, beş yıllık bir kalkınma planının hazırlanmasındaki gelişmeleri, vergi mevzuatının yeni baştan düzenlenmesi ve kuvvetlendirilmesi hususunda öngörülen tedbirleri, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin esaslı bir şekilde gözden geçirilmesini, fiyatlardaki nispi istikrarın devam ettirilmekte olduğunu, Hazine'nin enflasyonist borçlara son vermiş olmasını ve istikrar içinde ilerleme yolunda atılan diğer bütün adımları memnuniyetle müşahede etmekteyiz."

"Türk Hükümeti'nin kendi kendine yardım ve planlı kalkınma yoluna yönelmiş bulunması, *Başkan Kennedy idaresinin ekonomik kalkınma politikası yardımına da uygun bulunduğundan*, bilhassa takdir uyandırmaktadır. Aynı şekilde düşünmekte olduğumuzu hissetmek, bizi memnun etmektedir."[136]

Plan, esas itibariyle, bu görüşlere uygun biçimde hazırlanmıştır. Enflasyondan kaçınarak iç tasarrufları artırmayı, yerli ve yabancı özel teşebbüse geniş olanaklar sağlamayı öngörmektedir. Buna rağmen, muhalefet partisi AP ve bazı özel teşebbüs çevreleri, kalkınma planına "sosyalist" etiketi yapıştırmışlardır. Sosyalistlik iddiaları, plan taslağında zorunlu olarak kamu tasarruf ve yatırımlarının artırılmak istenmesine, toprak reformundan ve büyük tarım gelirlerinin vergilendirilmesinden söz edilmesine dayandırılmıştır. Ne var ki, sosyalistlikle ilgisi bulunmayan bu tedbirler, Yüksek Planlama Kurulu seviyesini dahi aşabilmiş değildir. Yüksek Planlama Kurulu'nda teknisyenler ve bakanlar arasında başlıca üç noktada anlaşmazlık çıkmıştır. İlk anlaşmazlık, toprak reformuyla ilgilidir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı'na (FAO) mensup bir uzmanın tavsiyelerine dayanarak toprak verimine göre azami arazi büyüklüklerinin tespiti ve tarım reformu tedbirlerini uygulamak için bir komisyon kurulması, plana ek olarak hazırlanmış bir dokümanda istenmekteydi. Bakanlar, bir tartışmaya dahi girmeden, bu dokümanı plandan çıkarmışlardır.

İkinci anlaşmazlık, iktisadi devlet teşebbüsleriyle ilgilidir. Teknisyenler, devlet teşebbüslerini, günlük faaliyetlerinde iş ve politika çevrelerinden gelen müdahalelerden kurtarmak ve onlara özel sektörle rekabet olanaklarını sağlamak için, Vehbi Koç ve Hacı Ömer Ağa gibi büyük kapitalistlerin yöneldiği biçimde "Holding" tipi bir organizasyonu öngörmüştür. Fakat bakanlar, devlet teşebbüslerine plan çerçevesinde nispeten bağımsızlık vermek ve onları eşit şartlarla özel teşebbüs karşısına çıkarmak amacını güden bu tedbiri reddetmişlerdir. Zira karma ekonomide devlet teşebbüsünün rolü, özel sektörle eşit şartlar içinde çalışmak değil, özel sektör hizmetinde olmaktır.

Bunların dışında, teknisyenlerin istifasına yol açan asıl anlaşmazlık, vergileme konusunda çıkmıştır. Bakanlar, yüzde 7 kalkınma hızını gerçekleştirmek için gerekli gözüken vergileme tedbirlerini kabule yanaşmamışlardır. Özellikle, "Kaldor Vergisi" diye bilinen ve eski âşâr vergisinin modernleştirilmiş biçimi olan Tarım Gelir Vergisi anlaşmazlığın esasını teşkil etmiştir. Plan teknisyenleri, tarımın vergilendirilmesindeki teknik güçlükleri de göz önünde tutarak, az sayıda büyük çiftçinin vergilendirilmesini, yalnız bu büyük çiftçilerin gelirlerinin tespitinde onların beyanıyla yetinmeyip arazinin büyüklüğü, yeri, sulama şartları, bölgenin ortalama verimi gibi ölçülerin kullanılmasını istemişlerdir. Sisteme alışılıncaya kadar, büyük çiftçilerin, tarımdışı mükelleflerden daha düşük oranda vergilendirilmesine rıza göstermişlerdir. Fakat politikacılar, vergilerin ve özellikle büyük çiftçilerin vergilerinin artırılmasına cesaret edememişlerdir. Sonradan mükellefin beyanına dayanan Gelir Vergisi tarıma uygulanmış ve birtakım dolaylı vergiler artırılmışsa da, planın finansman ihtiyacı, hiçbir zaman karşılanamamıştır. Esasen Kalkınma Planı, gerçekleştirilmesi geniş ölçüde tesadüflere bağlı bir belge olarak kalmıştır. Sosyalist plan ise, plancıların kontrolü dışındaki tesadüflere pek az yer veren, gerçekleştirilmesi zorunlu bir direktifler bütünüdür.

İlk Beş Yıllık Plan, geniş ölçüde plancıların kontrol edemeyecekleri dış yardımlara dayanmaktadır. Borç ödemeleri de hesaba katılırsa, 1963-1967 döneminde dış finansman ihtiyacı 1 milyar 988 milyon dolar gibi çok büyük bir miktara ulaşmaktadır. Plan, istenen miktar ve şartlarda dış yardım elde edilebileceği hayalini beslemektedir. Bu hayal, Kalkınma Planı'nda, emperyalizmin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra melekleştiği inancından esinlenen şu görüşe dayandırılmaktadır: "Bu devrin özelliklerinden biri de, azgelişmiş ülkeler konusunda gelişen uluslararası işbirliği fikridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslar arasındaki anlaşmazlıklarda iktisadi farklılıkların önemli bir etkisi olduğu anlaşılmış ve gerçek bir dünya huzurunun kurulması için azgelişmiş ülkelerde

kalkınma meselesinin çözülmesi gerektiği kanısı yerleşmiştir."

"Dış yardımın, uluslararası müşterek yaşamanın bir şartı olduğu düşüncesinin yaygın bir hal alması ve kütlelere mal edilmesiyle bu yönde hızlı bir gelişme beklemek mümkündür."[137]

Planın bu iyimserliğine rağmen, kapitalizmi geliştirmenin bir aracı olarak kullanılan dış yardımlar, ümit edilenin çok altında bir miktarda ve ağır şartlarla sağlanabilmiştir. Yardım veren Batılı ülkeler, Türkiye'nin kalkınmasından çok, kendi firmalarının çıkarlarını göz önünde tutmuşlardır. Bu sebeple, dış finansmana ihtiyaç gösteren kamu sektörüne ait büyük yatırım projelerinin hemen hemen hiçbiri plan döneminde gerçekleştirilememiştir. Mesela yabancı petrol şirketlerinin göz diktiği petrol boru hattı finansmanını AID reddetmiştir. Yabancı firmaların el koymak istediği Karadeniz bakır tesisinin Etibank tarafından kurulması, dış finansman yüzünden yıllarca sürüncemede kalmıştır. Wolfram madeni tesisleri, aynı akıbete uğramıştır. "Planda öngörülen 20 bin tonluk boraks rafinerisini kurmak Etibank'a görev olarak verildiğinde, Batı Bloku'ndan, boraks alanında teşekkül etmiş kartel yüzünden hiçbir ciddi teklif alınamamıştır. Bunun üzerine Polonya ile bir anlaşma imzalayan Etibank'ın bu teşebbüsü de, Amerikan Sefiri (Mr. Hare) tarafından zamanın Dışişleri Bakanı'na başvurulmak suretiyle, iki yıl için durdurulmuştur."[138] İlk Kalkınma Planı'nda yer alan Petro-Kimya kompleksi, Azot Sanayi tesisi projesi ve kâğıt fabrikası projeleri 842 milyon lira dış finansmana ihtiyaç gösterirken, üç yıl zarfında ancak 14 milyon lira dış finansman sağlanabilmiştir. Böylece, Kalkınma Planı'nın belkemiğini teşkil eden büyük projelerin geleceğini Kalkınma Planı'ndan çok, yardım veren kapitalist ülkeler ve özellikle AID çizmiştir. Böylece, yatırımlarda kamu sektörüne ağırlık verilmesi iddiası suya düşmüştür.

Öte yandan kendi şirketlerinin çıkarlarını önplanda tutma durumunda bulunan ülkelerin yardımlarına dayanan bir planlama denemesi, planlanması güç olan yabancı sermaye ve özel teşebbüslerin plan disiplinine aykırı davranışlarıyla da bozulmaya mahkûmdur. Nitekim kalkınma planı yapılmış, fakat yabancı sermayenin planın öngördüğü alanlara gelmesi sağlanamamıştır. Dış sermaye, Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi barajını aşarak ve planı hiçe sayarak, arzuladığı alana gelmiştir. O kadar ki, mesela Kalkınma Planı traktör ve karayolu taşıtlarında yeni montaj kurumlarına müsaade verilmemesini ısrarla ileri sürdüğü halde, montaj firmalarının sayısı çoğalmıştır. Yabancı sermayenin gelişi, Devlet Planlama Teşkilatı'nın ve Kalkınma Planı'nın dışında cereyan etmiştir. Keza sanayinin yapısını plan amaçlarına uygun olarak değiştirmek için güçlü bir araç olan dış ticaretin yapısı, planın

arzuladığı biçimde değiştirilememiş, dış ticarette, yürürlükteki yapıya göre, kıt dövizlerin firmalar arasında paylaştırılmasıyla yetinilmiştir. Dış ticaret planlamasına gidilemeyişi, ileride göreceğimiz üzere, ekonomiyi birkaç yıl içinde ciddi bir çıkmaza sürüklemiştir. Esasen plan, özel teşebbüse serbestlik, devlet teşebbüslerine ise özel teşebbüse göre davranma yükümlülüğünü getirmiştir. "Özel sektör, kendinden beklenen yatırım miktarını gerçekleştiremediği veya aştığı takdirde, kamu yatırım hedefleri buna göre yeniden gözden geçirilecektir."[139]

Bu ilkenin işleyişini Prof. Besim Üstünel şöyle açıklamaktadır: "Planda, sanayi yatırımlarında özel sektöre öncelik tanınması öngörülmüştür. Bu önceliğe yıllık programlarda önemle yer verilmektedir. Şöyle ki, devlet, yaratılması gereken kapasiteyi tespit edip, yatırım programını ilan etmektedir. Fakat bu yatırımlardan herhangi birini özel teşebbüs yapmak isterse, bu yatırım, devlet sektörü listesinden çıkarılıp özel teşebbüse bırakılmaktadır. Sınai Kalkınma Bankası ile yapılan centilmenlik anlaşması gereğince, bu bankaya yapılan özel teşebbüs müracaatları Planlama'ya bildirilmekte ve özel teşebbüsün talip olduğu yatırımlar, stratejik olmamak şartıyla, devlet listesinden çıkarılmaktadır."[140]

Demek ki, öncelik özel teşebbüstedir; devlet teşebbüsü için özel teşebbüsü tamamlayıcı bir rol öngörülmüştür. Özel teşebbüsün kararları, kapitalistlere çeşitli çıkarlar sağlanarak plan yönünde etkilenmek istenmişse de, bu yolda pek az başarı elde edilmiştir. Özel sektör, yatırım kararlarını plan yokmuş gibi almıştır.

Bu durumda, bırakınız gerçekleştirilmesi zorunlu direktifler bütünü olan sosyalist planlamayı, az çok ciddi bir planlama çabasından bile söz edilemeyeceği açıktır. Kalkınma planlarımızın hazırlanmasında önemli katkısı bulunan uzmanlardan Yalçın Küçük'e göre, planlı dönem, kalkınma hızında bir değişiklik getirebilmiş değildir, ister planlı, ister plansız olsun, son 15-20 yıl içinde ekonomi ortalama yüzde 5 bir kalkınma hızını gerçekleştirmiştir.[141] Plan, kalkınma hızının artırılmasında bir rol oynayamadığı gibi, tarım ve sanayinin –kendiliğinden vuku bulanların ötesinde– bir yapı değişikliğine yönelmesini sağlayamamıştır. İlk Beş Yıllık Plan'da özel sanayinin yapısı hakkında şu hüküm verilmektedir: "Bugün özel sektör, modern üretim tekniğindeki yenilikleri takip eden ve işletmecilik esaslarını uygulayan pek küçük bir teşebbüs kütlesi hariç, dağınık ve küçük, yeteri kadar teknik ve işletme bilgisinden yoksun ve mali imkânları sınırlı teşebbüslerden meydana gelmektedir. Bu bakımdan, özel sektörün planda gösterilen hedeflere ulaşabilmesi için önemli bir bünye, davranış ve organizasyon değişikliğini gerçekleştirebilmesi gereklidir."[142] İkinci Beş Yıllık Plan ise, bu bünye ve organizasyonun pek

az değiştiğini belirtmektedir: "Imalat sanayinde organizasyonun başlıca niteliği, çok sayıda küçük ve orta çapta işletmelerin dağınık olarak faaliyette bulunmasıdır... Sınai organizasyon kendi oluşumuna bırakılmış ve bugünkü yapı ortaya çıkmıştır... (Sanayideki) yapının Birinci Plan döneminde köklü bir değişim göstermediği söylenebilir."[143]

ÖZEL TEŞEBBÜSÜN ALTIN DÖNEMİ

Bununla birlikte, planlı dönem, özel sektör için, 1950-1953'ten sonra, ikinci bir altın dönem olmuştur. Devlet, AID ve yabancı sermayenin de desteğiyle, özel sanayici imali için bu dönemde eskisinden çok daha sistemli bir çaba göstermiştir. Dış ülkelerden gelen ve kamu sektöründen sağlanan kaynaklar geniş ölçüde özel sektöre transfer edilmiştir. Besim Üstünel'in Prof. Hansen'in DPT'deki çalışmalarından yararlanarak yaptığı hesaplara göre, 1963 yılında, müteşebbis olsun olmasın bütün bireylerin ve özel kuruluşların yaptıkları tasarruf 3,8 milyar liradır. Oysa o yıl, stok artışları dahil özel sektör yatırımları 5 milyar 570 milyon lirayı bulmaktadır. Yatırımlar ile tasarruflar arasındaki 1 milyar 760 milyon lira fark (tasarruf açığı), özel sektöre dış kaynaklardan sağlanmıştır. Aynı yıl kamu sektörünün tasarruf açığı ise, 940 milyon liradan ibarettir. 2,7 milyar lirayı bulan özel ve kamu sektörü tasarruf açığı dış kaynaklardan, yani yurtdışı tasarruflardan kapatılmıştır. Demek ki özel sektör, 2,7 milyarlık dış tasarrufların 1,76 milyarını, yani yüzde 70'e yakın bir kısmını kullanmıştır. Kamu sektörünün payı ise, 940 milyon lirayla yüzde 30 civarındadır.

1963 yılında özel sektörün, özel yabancı sermaye, yatırım kredileri ve kredili ithalat olarak net dış borçlanması 806 milyon liradır. Ayrıca kamu sektöründen 751 milyon ve Merkez Bankası yoluyla 190 milyon kadar fon, özel sektöre aktarılmıştır. Bunların toplamı 1,76 milyar lirayı, yani dış kaynakların yüzde 70'ini bulmaktadır. Ereğli Demir-Çelik borçlanmalarının etkisinin kalktığı 1964 yılında, özel sektörün yurtdışı tasarruflardan aldığı pay, yüzde 60, kamu sektörünün ise yüzde 40 olarak hesaplanmıştır.[144] Demek ki özel kişilerin tasarruflarının dışında, yurt dışı tasarrufların büyük kısmı, çeşitli kanallardan özel sektöre aktarılmaktadır.

Türkiye'de özel sanayicilerin bir özelliği, kendi kaynaklarından çok, dış kaynaklarla iş görme alışkanlığına sahip olmalarıdır. Bankacı Bülent Yazıcı'ya göre, sınai kurumları, kendi öz kaynaklarının birkaç katı krediyle iş görmektedir: "Bugün memleketimizde çalışmakta olan firmaların pek çoğunda, kredi-sermaye orantısı bozuktur. Bunların büyük

bir kısmının daha fazla krediye tahammülleri yoktur. Kuzey Amerika'da ortalama olarak sınai müesseselerin mali bünyelerine bakacak olursak, mali kaynakların 1/3'ünü kredinin ve 2/3'ünü sermayenin teşkil ettiğini görürüz. Bizde ise, bunun tersini gördüğümüz zaman dahi bankacı olarak memnuniyetimizi ifade etmekteyiz. Birçok hallerde sınai müesseselerin kredi yükü öz kaynaklarının birkaç misline baliğ olmaktadır."[145] DPT tarafından yürütülen araştırmalar, bu görüşü doğrulamaktadır. 1962-1965 döneminde, özel sanayi işletmelerinde yapılan bir araştırmaya göre, müteşebbis, üretime geçebilmek için net sabit kıymet yatırımının iki katına yakın ölçüde yabancı kaynaklardan yararlanmaktadır.[146] Başka bir araştırma, özel sanayi yatırımlarının mali yapısı hakkında şu bilgiyi vermektedir: 1965 yılında toplam mali kaynak 100 sayılırsa, bunun içinde yerli öz sermaye 34, yabancı öz sermaye 14'tür. Böylece yerli-yabancı öz sermaye 48'i bulmaktadır. Geri kalan 52'nin 32'si yerli kredi, 22'si yabancı kredi ile karşılanmaktadır.[147]

İşte dış kaynaklarla iş görmeye alışmış özel sanayinin kredi ihtiyacını karşılamak için planlı dönemde büyük çaba gösterilmiştir. Merkez Bankası dahil özel sektöre açılan krediler 1962'de 8 milyar 889 milyon lira iken, 1966'da bir kata yakın artarak 16 milyar 796 milyon liraya yükselmiştir. Bu krediler içinde sanayin payının artırılmasına çalışılmıştır. Ticari kredilerin yüzde 30 kadarının sanayiye gittiği hesaplanmaktadır. Ayrıca bankalar portföylerinin yüzde 8,6 kadarı iştiraklere gitmektedir. Özel sanayinin yatırım ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın* kaynakları devamlı yükseltilmiştir. 1966 yılı sonu itibariyle, Sınai Kalkınma Bankası'nın sanayicilere döviz ve

* Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Dünya Bankası (IBRD) tarafından gönderilen Barker Heyeti'nin tavsiyesi üzerine, özel sanayiye kredi vermek için, bir özel teşebbüs olarak 1950 Mayısı'nda kurulmuştur. Bankanın başlangıçta 12,5 milyon lira sermayesi olacak ve bankaya Merkez Bankası 12,5 milyon lira, Dünya Bankası 9 milyon dolar ödünç verecekti. Bankanın sermayesine İş Bankası, Osmanlı Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Selanik Bankası, Türk Ticaret Bankası, Akbank, Banka Komerçiyale, Banka di Roma, Holantse Bank Uni, Türkiye İmar Bankası, İstanbul Ticaret Borsası, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Odası, Çukurova Sanayi İşletmeleri T. A. Ş., İzmir Pamuk Mensucat, Mensucat Santral olmak üzere 33 kurum katılmıştır. Bankanın sermayesi, 1963 yılında 50 milyon liraya çıkarılmış ve yüzde 15 payla Milletlerarası Finansman Kurumu (IFC) da ortak edilmiştir. Yabancı uzmanlardan yararlanan ve ortaklarınca yönetilen bu özel banka, devletin ve milletlerarası teşekküllerin geniş kredilerinden faydalandırılmıştır. Bankaya bu yollardan, 1966 sonu itibariyle, 670 milyon lira kaynak sağlanmıştır. Hazine ve AID, yeni kredilerle banka kaynaklarını devamlı beslemektedir. Bankanın plasmanları toplamı ise, 1966 yılı sonuna kadar, 1 milyar 83 milyon lirayı bulmaktadır. Sanayicilere ayrıca döviz olarak kredi veren banka, özel sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Banka kredilerinden 19 sanayi grubunda 764 sanayi kurumu yararlanmıştır. Banka ayrıca, sermaye piyasasını geliştirmeye çalışmaktadır. 1966 sonu itibariyle, 38 firmanın sermayesine 125 milyon lirayla katılmış ve katıldığı şirketlerin hisse senetlerinin 38 milyon lirasını müteşebbis olmayan tasarruf sahiplerine satmıştır.

Türk lirası olarak açtığı toplam krediler, 1 milyar 83 milyon lirayı bulmuştur. Banka ayrıca, 38 şirkete 125 milyon lira sermayeyle katılmıştır.

Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan sağlanan 50 milyon liralık fonla ve Sümerbank aracılığı ile 143 firmaya 94 milyon lira işletme kredisi verilmiştir. Sanayi Bakanı'na göre, 50 milyon liralık fonun 300 milyon liraya çıkarılması kararlaştırılmıştır.[148] Geniş fonları toplayan Ordu Yardımlaşma Kurumu, kaynaklarını artan ölçüde özel sanayiye yatırmakta ve sanayi kuruluşlarına kredi vermektedir. Özel sektöre, orta ve uzun vadeli krediler vermek için, plan döneminde bankaların katılmasıyla kurulan ve devlet fonlarıyla beslenen Sınai Yatırım ve Kredi Bankası kredileri, Ağustos 1967 itibariyle, 268 milyon lirayı bulmuştur. Devlet fonlarını özel sanayiye akıtmakla görevli 500 milyon lira sermayeli Özel Yatırımlar Bankası'nın kuruluşuyla ilgili tasarı, Meclis'e sevk edilmiştir. Merkez Bankası reeskont kredilerinden, gelişmesi arzulanan sanayi dalları yararlandırılmıştır.

Özel yatırımları teşvik için, belli projelerin finansmanını sağlamak amacıyla yıllık bütçelere konan ödeneklerle ve AID ile yapılan anlaşmalarla serbest bırakılan karşılık paraların bir kısmıyla çeşitli fonlar kurulmuştur. 1968 Yılı Kalkınma Programı'nda verilen bilgiye göre, bu fonların tutarı 881,2 milyon liraya ulaşmaktadır.[149] Bunların önemlice bir kısmı sanayinin geliştirilmesiyle ilgilidir. Mesela "büyük sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri kurmak üzere" Bütçe'den 51,4 milyon lira ayrılmıştır. Bu fon, Halk Bankası aracılığıyla 15 ila 20 yıl vade ve yüzde 1,5 ila 5 faizle dağıtılacaktır. Türkiye'de demir ve çelik sanayi ile uğraşan özel sektöre kredi olarak verilmek üzere, Bütçe'den 40 milyon lira Sümerbank'a, 60 milyon lira Öğretmenler Bankası'na fon aktarılmıştır. Denizcilik Bankası, gemi inşa sanayine 35 milyon liralık bir fon ayırmıştır. AID fonlarından, Bursa'da sanayi bölgesi kurmak için 26,2 milyon, madencilik için 35 milyon, özel sektör sanayicilerine orta vadeli işletme kredisi vermek için 20 milyon liralık fon kurulmuştur. Bu 20 milyon liralık fonu, Amerikan Türk Dış Ticaret Bankası dağıtmaktadır.

Öte yandan dış borçlanmalar yoluyla sağlanan kredilerin önemli bir kısmı, proje kredileri olarak özel sektöre aktarılmaktadır. AID-DLF, IDA, IBRD ve EIB gibi kuruluşlardan sağlanan kredilerin 219 milyon 980 bin doları 1963-1966 döneminde özel sektör yatırım arına ayrılmıştır.[150]

"Yerli-yabancı iş çevrelerinin yakından tanıdığı bir işadamı"*

* Demirel, AP Genel Başkanı seçilmeden önce, hizmetine giren *Adalet* gazetesinde kamuoyuna şu sözlerle tanıtılmıştır: "Türkiye'nin geniş halk kütleleri Süleyman Demirel'i henüz siyasi bir şahsiyet olarak tanımıyorsa da, Türk iş hayatı, geniş yatırım sahaları, yabancı muhitler, bilhassa tahsilini yaptıktan sonra mevcut ilgilerini iş münasebetleriyle büsbütün artırdığı Birleşik Amerika, Başkan Johnson dahil, bütün siyasi mehafil ve büyük iş müesseseleri bu başarılı, yüksek bilgili ve yapıcı insanı çok yakından tanıyor."

propagandasıyla politika hayatına tanıtılan Demirel'in iktidara gelmesiyle, kamu fonlarından özel sektöre yapılacak aktarmalar çok daha büyük ölçülere ulaşacağa benzemektedir. *İkinci Beş Yıllık Plan*'da kamu sek-

---

Demirel, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde iktidarın el değiştirişi bakımından ilgi çekici bir aşamayı temsil etmektedir: 1950 yılına kadar Kurtuluş Savaşı'nı yapan askeri kadro yönetime hâkim olmuştur. 1950'de iktidara gelen Menderes, kâhya eliyle kapitalist çiftlik işleten eski bir toprak ağasıdır. Demirel ise, eğitimini Amerika'da tamamlamış ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nden ayrıldıktan sonra iş hayatına atılmış bir müteahhit ve yabancı firma mümessilidir. Morrison ve diğer bazı şirketlerin, kendi ifadesiyle, 15 bin lira aylıklı müşavirliğini yapmıştır. Morrison Şirketi'nden aldığı ücret 9 bin liradır. Ankara Çimento Sanayi A. Ş.'nin eski müdürü Yüksek Mühendis Vedat İlalan'ın açıkladığına göre, Demirel, İtalyan Revizione Constructione Machine firmasının Türkiye mümessili Altay firmasının komisyoncusu olarak, Çimento Sanayi'ne boru fabrikası makineleri satmak istemiştir. Demirel'in ileri sürdüğü 9 milyon lira fiyatla satış, fabrikanın içeride ve hem de 3 milyon liraya mal edilebileceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Basında "fakir köylü çocuğu" diye tanıtılan Demirel, yabancı firma komisyonculuğunun yanı sıra müteahhitliğe başlamıştır. *Hürriyet* gazetesinde, müteahhitlik için gerekli parayı "banka kredisiyle ve kendi ailesinin gücüyle" sağladığını açıklamıştır. Demirel, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Ereğli Demir-Çelik'teki müteahhitlik işlerinden zarar ettiğini söylemektedir. Fakat Orta Doğu içme suyu tesislerinden, müteahhitlik mesleğinin niteliklerinden yararlanarak açıktan 1 milyon lira avantaj sağlamıştır. Mesela ihale, inşaat için gerekli ithal malzemesinin vergi ve gümrük resmine tabi olacağı belirtilerek yapıldığı halde, Demirel, üniversite muafiyeti gerekçesiyle vergi ve resmi geri almıştır. Hazine'den alınan bu para, üniversiteye değil, Demirel'e gitmiştir.

Demirel'in iktidara gelişinde başta Mobil müdürlerinden "Üstat-ı Azam" Necdet Egeran olmak üzere, mason iş çevrelerinin desteği önemli rol oynamıştır. Mason Locası'na kayıtlı Demirel'e, mason olmadığına dair verilen sahte belge, Türk mason örgütünün parçalanmasına yol açacak biçimde, fırtınalara sebebiyet vermiştir.

Demirel'e iktidar yolu, İnönü Hükümeti'nin düşürülmesiyle açılmıştır. Dikkat çekici bir rastlantı olarak, Kıbrıs işinde Amerika'ya karşı çıkan ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşmaya çalışan Türk ve Yunan hükümetleri aynı zamanda iktidardan düşmüşlerdir. Bundan başka, o tarihte her iki hükümet de yabancı sermaye aleyhinde birtakım tedbirler almaya başlamışlardı. İnönü Hükümeti yabancı petrol şirketleriyle mücadeleye girişmiş, Türkiye Petrolleri ile Etibank'ın çıkarlarını yabancı şirketlere karşı korumaya yönelmiş bulunmaktaydı. Bu sebepledir ki, iktidar değişikliğiyle yabancı şirketler yakından ilgilenmişlerdir. Mobil Genel Müdürü Fricker, Londra merkezindeki şirket sorumlusu Solomon'a gönderdiği ve basına yansıyan Ağustos 1965 raporunda, "Türkiye'de seçimleri mutlaka AP'nin kazanacağını, petrol şirketlerinin endişeye kapılmasına sebep bulunmadığını" belirtmiştir. Demirel'in başarısı, Türkiye'de milliyetçi akımın hızla gelişmesinin endişe yarattığı bir sırada, dış çevrelerce büyük bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. 8 Ekim 1965 tarihli *Milliyet*'te Hasan Yılmazer'in Washington'dan gönderdiği şu haber, Amerika'nın Türk seçimleriyle ilgisini şöyle değerlendirmektedir: "Washington'daki Türkiye ile ilgili resmi şahıslar, elde kâğıt kalem, ihtimali hesaplar yapıp duruyor... Meşhur State Department'in kanaati, seçimi AP'nin alacağı merkezinde... Büyük çapta kendi arzuları da olduğu anlaşılan bu kanaati kuvvetlendirecek fikirleri duydukları zaman açık memnuniyetleri gözlerinden okunuyor. İlgili kimseler, konuşmaları sırasında Süleyman Demirel'in önemli bir şahıs olduğunu ve kendisini iyi tanıdıklarını söylemekten de geri durmuyorlar...

Elde kâğıt kalem hesap yapanların üzerinde biraz da endişeyle durdukları konu, İşçi Partisi'nin ne oy alacağı, Meclis'e kaç milletvekili sokacağı. Bu hesapların yanında TİP'in aydın kişilerden oy alacağı yolundaki kanaat canlarını sıkıyor...

Washington'daki ilgililer, seçim sonuçlarının esasen halen güç durumda olan Amerikan dış politikasının bir de Türkiye'de zorlamalara yol açabilecek durumda tecelli etmemesi temennisindeler."

töründen özel sektöre, şimdiye kadar çeşitli yollardan verilenlerin dışında, 2,8 milyar lira fon transferi yapılacağı açıklanmıştır. Esas itibariyle bütçeden sağlanacak bu fonlar, kurulacak Özel Sektör Yatırım Bankası ve karma teşebbüsler eliyle özel sektöre aktarılacaktır. 1968 Kalkınma Programı, 100 milyon lira karma teşebbüslere iştirak ve 347 milyon lira "gelişme ve teşvik fonları" için Genel Bütçe'den 447 milyon lira ayrılmasını öngörmektedir. Dış kaynaklardan aktarılacak 198 milyon lirayı da buna eklemek gerektir.

Bunun dışında özel sermayeye sağlanan fonlar arasında Cooley fonu hesaba katılmalıdır. ABD, zirai fazla satışlarından sağladığı Türk paralarının yüzde 20'sini, Amerikan şirketlerinin Türkiye'deki yatırımlarını teşvik için kredi biçiminde kullanmaktadır. Krediden yararlanma, sermayenin en az yüzde 20'sinin Amerikalılara ait olması ve Amerikan müteşebbislerinin teşebbüsün politika ve işletmesinde söz sahibi bulunması şartına bağlıdır.* Türkiye'de yerli ortaklarla kurulan birçok şirket, bu şarta uygun düşmektedir. Cooley fonundan bu şirketlere 1959-1966 döneminde 448 milyon lira kredi sağlanmıştır. Öte yandan konsolide alacaklar Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'na göre kullanılabilmekte ve yabancı kaynaklardan kredi sağlanabilmektedir.

Yıllardır sözü edilen ve daha çok Sosyal Sigortalar Kurumu, Emekli Sandığı gibi kuruluşlarda biriken kamu fonlarını özel sektöre aktaracağa benzeyen "sermaye piyasası" henüz kurulamamakla birlikte,** planlı dönemde özel sektöre çeşitli yollardan önemli miktarda kaynak akıtılmıştır. Devlet ayrıca, mali tedbirlerle, özel sektörün mali olanaklarını genişletmiştir, 1966 yılı sonuna kadar 1 milyar 66 milyon lira yatırım,

---

* Cooley fonundan yararlanan şirketler, mamullerini ABD'ye ihraç edemezler. Şirketin faaliyet alanı tarımsal ürünlerin değerlendirilmesiyse, mamullerini ABD'nin tarımsal ürün ihraç ettiği üçüncü ülkelere de satamazlar.

** Sermaye piyasasının kuruluşu yolunda Sınai Kalkınma Bankası özel çaba göstermektedir. Banka, 1966 sonu itibariyle, şirketlerin 38 milyon liralık hisse senedini müteşebbis olmayan kişilere intikal ettirmiştir. Bu yüzden mevduat kaptıracaklarından endişe eden ticaret bankalarının sermaye piyasasının kurulmasına mukavemet gösterdiği söylenmektedir. Prof. Ahmet Kılıçbay'a göre, "kârlarının azalacağından ürken bankalar, sermaye piyasasının kurulmasını önlemeye çalışmaktadır" (*Cumhuriyet* gazetesi, 13 Haziran 1968).

Öte yandan, sermaye piyasası yoluyla "halk şirketleri" kurulacağı ileri sürülmektedir. Bu görüş, Batı'daki "halk kapitalizmi" iddialarından esinlenmektedir. Ne var ki, müteşebbis olmayan kişilere hisse senetleri satılması, kapitalizmin "halklaşması"nı değil, çok az sayıdaki büyük kapitalist ailelerin kudretinin daha da artmasını sağlamıştır. Bizde de, Emin Kalafat, Fatin Rüştü Zorlu, Sırrı Yırcalı, Nuri Togay vb. gibi 216 ortağın kurdukları Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. bir "halk" şirketi değil İbrahim Bodur egemenliğinde tam bir kapitalist şirkettir. Eğitim ve sağlık ticareti yapan Hastaş halka 100 milyon liralık hisse senedi satan dev kapitalist kuruluş Erdemir'den pek farklı durumda değildir. Almanya'da çalışan işçilerin ortaklığıyla kurulan 10 milyon sermayeli Türksan ve 6 milyon lira sermayeli işbir yöneticileri, yeni kapitalistler olarak sivrilmektedir.

yatırım indirimi tedbirinden yararlanmıştır.* İthalata bağlı 182 milyon lira tutarındaki vergi ve resmin ödenmesi takside bağlanmıştır. İhracatta 1964-1966 döneminde 115 milyon lira vergi iadesi yapılmıştır.[151] Azalan bakiyeler usulüyle amortisman, gümrük vergi ve resimlerinin indirilmesi, Gelir ve Kurumlar vergilerinin bir yıl sonra taksitle ve faizsiz tahsili, dahilde üretilen ve yatırım malı niteliğinde olan malların istihsal vergilerinin taksitlendirilmesi, özel sektöre getirilen çeşitli mali yardımlar arasında sayılabilir. Bundan başka, ihracatçılara, ihraç ettikleri sınai mamullerin bünyesine giren ithal malı ham ve yardımcı maddeler için ek döviz tahsisi, kamu sektörü tarafından üretilen hammaddelerin sınai mamul ihracatçısına dünya fiyatlarından sağlanması kararlaştırılmıştır. Daha önemlisi, kota sistemi ve ithal yasaklamaları, yatırımlarda yerli mamuller kullanma yönetmeliği ve montaj sanayi talimatıyla, iç pazar, dış rekabetten sıkı sıkıya korunmuş ve sınai firmalara monopol ve oligopol fiyatlarıyla satış yapma olanağı sağlanmıştır. Kabaca bir hesapla, farz edelim ki, "x" malının ithal fiyatı 100 liradır, gümrük ve vergi resimleriyle fiyat 150 lirayı bulmaktadır. İthali yasaklanan "x" malı, şimdi içeride imal edilmekte ve 200 liraya satılmaktadır. Böylece, birim başına tüketici 50 lira fazla ödemekte ve devlet, gümrük resim ve vergilerinden vazgeçerek imalatçıya 50 lira prim vermektedir. İthal yasaklaması, gerek yabancı firmalar, gerekse onların yerli mümessilleri ve öteki müteşebbisleri, "imalatçı" olmaya zorlamıştır. Döviz sıkıntısı çeken Türkiye'de sanayici gözükmek, ithalatçılıktan çok daha avantajlıdır. Şöyle ki, döviz olmayınca, ilk planda mamul ithali durdurulmaktadır. Oysa mamulün büyük kısmını sanayici sıfatıyla parçalar halinde hammadde diye ithal edince, işsizlik korkusuyla ve sanayiye öncelik verme iddiasıyla, iktidarlar, ne yapıp yapıp bunlara döviz tahsisine çalışmaktadır. Bundan başka, ithalatın yasaklanması, yerli mamulü, ithal malına nazaran çok daha yüksek fiyatla satış olanağı getirmektedir. Yani bu tip zoraki sanayicinin kârı, ithalatçı kârının da üstündedir. Ayrıca vergi kanunlarımız, ithalatta yarı mamullerden –tam mamule yakın da olsa– çok daha düşük gümrük ve istihsal vergisi almaktadır. Vergi oranları arasındaki fark, devletin montajcı sanayiciye hediyesi olmaktadır. Bu tatlı şartlarda montaj sanayi hızla gelişmiştir. O kadar ki, 1964 yılında radyo 27, pikap 6, ses alma cihazı 2, telefon santrali 2, elektrik süpürgesi 6, yazı ve hesap makineleri 2, elektrikli traş makineleri 2, buzdolabı 8, asansör 10, traktör 3, kamyon ve kamyonet 5, otobüs sanayi 1 olmak üzere 74 montaj firması faaliyette

* Demirel iktidarı yatırım indiriminde çok daha cömert davranmaktadır. *Yeni Gazete*'nin belirttiğine göre, 1968 yılında, 132 proje için 1,4 milyar liralık indirim yapılmıştır (9 Aralık 1968).

bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda radyo montaj sanayisinde bir azalma olmakla birlikte, taşıt montaj sanayisinde faal firma sayısı kısa bir sürede 14'e yükselmiştir. Dünyanın ünlü otomobil lastiği ve ilaç firmaları, dışarıya karşı aşılmaz duvarlarla korunmuş iç pazarda yüksek fiyatlarla satış yapmak için Türkiye'ye akmışlardır. Özel teşebbüs savunucusu bir dergi, lastik fabrikalarının hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Ecnebi lastik fabrikaları kurulduktan sonra, memleketin lastik ihtiyacı bunlar tarafından karşılanacağından, ithalatta ayrıca kota tahsisi yapılmadı. Zaten ithalat serbest bırakılmış olsaydı bile, bu fabrikaların kurulmasından bir süre önce yükseltilen tarifesine göre, gümrük resmi mal bedelinin yüzde 98'ini bulmaktaydı. Bu suretle, hükümet, lastik şirketlerine fabrika kurma müsaadesi verdiği zaman onlara o vakte kadar ithalatla sağlanan memleket ihtiyacı lastiklerden aldığı çok yüksek haddeki gümrüğü, bir prim olarak vermeyi kabul etmiş bulunuyordu. Gümrük resmi yüzde 50 iken, sonra iki misline yakın yükseltildiğinden, kotalarda ithal müsaadesi verilse bile, dışarıdan iki misli yüksek fiyatla ithal edilecek malların rekabetinden korkmazlardı. Böylece bu ecnebi üç lastik şirketi, devlet hazinesinden dolaylı olarak aldıkları prim ve Türk müstehliklerin ödedikleri yüksek fiyat sayesinde, kapitalizm tarihinde görülmemiş parlak bir iş yapmış oldular: Kurdukları fabrikaları bir senede amorti edecek kadar kâr sağladılar."[152]

SANAYİDE YABANCI FİRMA EGEMENLİĞİ

Yüksek gümrük tarifeleri ve ithal yasakları, Türkiye'ye yabancı sermaye akımını hızlandırmıştır. 1958'den bu yana, 6224 sayılı kanun çerçevesinde, fiilen gelen yabancı sermayenin kümülatif toplamı şöyledir:

Yıllar	Fiilen gelen sermaye (Bin TL.)
1958	65406,0
1959	85233,0
1960	103944,0
1961	147000,0
1962	237246,0
1963	325632,0
1964	395517,0
1965	491115,0
1966	560695,0

Bu miktar az bulunabilir. Fakat unutmamak gerekir ki, yabancı firmalar az bir yatırımla gelmekte, içeride sağladıkları kaynaklarla gelişmektedirler. 1965 yılında yabancı sermaye kuruluşları, sanayi sektörüne açıldığı hesaplanan 3 milyar 800 milyon lira kredinin 545 milyon lirasını, yani yüzde 14'ünü kullanmışlardır.[153] Cooley fonundan 400 milyon liraya yakın kredi almışlardır. Ayrıca içerideki kazançlarından bazen sermaye artırılmasına gitmeden yararlanmaktadırlar. Öte yandan yabancı sermaye, genellikle, yerli sermayeyle ortaklık halinde çalıştığından, temsil ettiği yatırım, yukarıdaki rakamların çok üstünde olmaktadır.[153]Bundan başka, yabancı sermaye, imalat sanayinin belli alanlarında toplanmaktadır. 1963-1965 döneminde ortalama olarak imalat sanayinde üretimin yüzde 7,71'i yabancı sermaye tarafından yapılmıştır. Ama yabancı sermayenin payı lastikte yüzde 35'i, kimyada yüzde 16'yı, elektrik makinelerinde yüzde 13'ü, taşıt onarım imalatında yüzde 16'yı aşmaktadır. İstanbul Sanayi Odası'nın bir araştırması da, büyük kısmı İstanbul'da yerleşmiş olan yabancı sermaye kuruluşlarının sanayideki önemini belirtmektedir: "İstanbul Sanayi Odası'na kayıtlı bütün firmaların toplam sermayesi 1958 yılından başlayarak 1961 yılı sonuna kadar devamlı bir artış göstermekte ve 1958 yılına nispetle, 1961 yılı sonunda bu artış oranı yüzde 40 gibi yüksek bir nispeti bulmaktadır. Yabancı sermaye bakımından da bu dört yıllık dönemde devamlı bir artış görülmektedir; ancak yabancı sermayenin toplam sermaye içindeki oranından da izleneceği gibi (1958'de yüzde 2.4, 1959'da yüzde 3.3, 1960'ta yüzde 3.5, 1961'de yüzde 3.7) bu artış nispeten mutedil ve hatta yavaş diyeceğimiz miktarlarda olmaktadır. Toplam sermaye miktarında 1962 yılında başlayan azalış 1964 yılı sonuna kadarki üç yıllık dönemde yüzde 32'yi bulmaktadır. Bu şiddetli azalışın aksine, yabancı sermaye miktarında birden hızlanan bir artış görülmektedir. 1962 yılında yüzde 89'u bulan yabancı sermaye artışı, 1965 yılı sonuna kadarki dört yıllık dönemde yüzde 276 gibi yüksek bir oranı bulmaktadır. Bu yüksek artışın sonucu olarak 1965 yılı sonunda yabancı sermayenin toplam sermaye içindeki oranı da artık yüzde 19,5 nispetini bulmaktadır."[155]

Öte yandan yabancı şirketler royalty, teknik hizmet ücretleri, patent, marka vb. yollarıyla, yukarıdaki sermaye rakamlarında gözükmeyen bir "çengel atma" metodu izlemektedirler. Hindistan'da yabancı sermayenin çengel atma metodunu inceleyen Hamza Alavi, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Hindistan'da yeni sömürgecilik sızmasının asıl özelliği, ne direkt yatırımların artırılması, ne de yabancı tekellerin şube ve filiyallerinin yapılmasıdır. Devrimizin ayırıcı özelliği, yabancı sermayenin Hintli büyük iş çevreleriyle olan işbirliğinin aldığı biçimdir. Bu

gelişmenin genişliğini değerlendirebilmek için, bu faaliyetlerin en kârlı kısmının emperyalist ülkede imal edilen 'ara' mallar için bir piyasa yaratmak ve royalty'ler, teknik hizmet ücretleri, patent, marka ve saire bedelleri olarak emperyalist ülke yönünde muntazam bir tediye akışı sağlamaktan ibaret bulunduğunu iyice anlamak gerektir."

"Bu takdirde, sermayenin küçük bir miktarına sahip olan yabancı çıkara oranla Hintlilerin çıkarları daha *üstün* bir durumdadır. Yabancı sermayeye pay, muhtemelen makine ve teknik hizmetler karşılığında verilmiştir. Gerçekten bu hal şekli teknik yardım anlaşmasının devamı sayılabilir. Böylece, yabancı tekel, Hint pazarına bir kapı açmak avantajını sağlamaktadır. Bu sayede yabancı şirket, teknik yardım ve malzeme veren müteahhit rolüne girmekte ve bu tip ortaklıklar peşinde koşan rakip firmalara oranla daha avantajlı bir duruma geçmektedir."

"Yukarıdaki *üstün* sözü, sadece hisse senetlerinin dağılımı için doğrudur. Şartlar dikkate alınırsa, Hint şirketinin varlığı tehlikeye girmektedir. Çünkü bu şirketin varlığı, patentler, yedek parça, malzeme ve teknik yardımlar konusunda yabancı tekelle yapılmış olan anlaşmanın yenilenmesine bağlıdır."

"Yabancı hissedarların, sermayenin bir kısmını ellerinde tutmalarının nedeni, çok az olan temettüler değildir. Fakat şirkete ortak olmak, genellikle, anlaşma gereğince yabancı tekele, çıkarlarına göz kulak olacak bir müdür tayin etme olanağını getirmektedir."

"Hint şirketlerine bu küçük ölçüde katılmalar, ülkenin yüksek mali çevreleriyle sağlam bağlar kurmak olanağını da sağlamaktadır."[156]

Görülüyor ki, yabancı sermaye, istatistiklerde verilen miktarla ilgili rakamları aşan bir ağırlık taşımaktadır. Küçük ortaklıklar sayesinde, teknik bilgi, hammadde, yedek parça, makine ve malzeme sağlama tekelini eline geçirmektedir. Hatta birçok halde yüzde 100 yerli sermayeyle kurulmuş şirketler dahi, yabancı sermaye egemenliğinde bulunmaktadır. Mesela Türkiye'de oto-montaj sanayisindeki firmaların çoğu yüzde yüz yerli sermayeli kuruluşlardır. Ama bunlar, yabancı firmaların bir cins Türkiye şubeleridir. Demek ki, istatistiklerde, gelen yabancı sermaye miktarı az gözükmekte, fakat yabancı şirket "müteahhitlik tekeli" yoluyla önemli kazançlar sağlamakta ve pek az hisseye sahip olduğu, hatta hiçbir hisseye sahip olmadığı halde, yerli şirketi tamamen kontrolü altında tutmaktadır.

Türkiye'de yabancı sermayenin pek az iştiraki bulunan birçok sanayi firması, yabancı tekellerin markaları, patentleri ve teknik işbirliğiyle çalışmaktadır. Yabancı şirket, bu sayede, teknik hizmet, malzeme, makine, hammadde vb. satma tekelini sağlamaktadır. Hatta yüzde 100 yerli sermayeli firmalar dahi çeşitli patent anlaşmalarıyla yabancı tekellere bağlanmışlardır.

Yerli müteşebbisler, bu bağımlı durumdan şikâyetçi değillerdir. Aksine, yabancı sermayenin teknik işbirliği, onlara ürktükleri sanayi alanına girmek olanağını getirmektedir. Bu sebeple, yabancı sermaye, özel sanayinin gelişmesinde istatistiklerde görülenin çok üstünde, önemli bir rol oynamıştır. Şüphesiz birtakım alanlarda, yabancı sermayenin gelişi, onunla ortaklık kuramayan yerli teşebbüslerin tasfiyesine yol açmıştır. Mesela ilaç sanayisinde bu durum görülmüş ve bazı yerli firmalar tasfiye olunmuştur. Bazı alanlarda yabancı sermayenin varlığının, yerli sermayenin o alana girmesini engellediği ileri sürülebilir. Fakat birçok alanda, yabancı sermaye, yerli müteşebbisler tarafından ısrarla araştırılmaktadır. "Milli" sanayici-yabancı tekeller çatışması yok gibidir. Yerli sanayici-yabancı tekel işbirliği çok daha yaygındır.*

Mekanizma şöyle işlemektedir: Kalkınma Planı gereğince, "sanayicilik" itibardadır. Devlet, yüksek gümrükler, ithal yasaklamaları, geniş krediler ve bir sürü muafiyetlerle sanayici olmayı cazip hale getirmiştir. Ama sanayicilik, en ilkel biçimde de olsa, az çok teknik bilgi ve organizasyonu gerektirmektedir. Çimento ve şeker sanayisindeki karma teşebbüslerde devletin oynadığı rolü, burada bir ölçüde yabancı sermaye yüklenmektedir. Üstelik, bu sanayinin mamullerini satmak, yabancı şirket mümessilliği ve ithalatçılık kadar kârlı bir iştir. Bu nedenledir ki, yabancı firma mümessili tüccarlar, temsil ettikleri firmalarla birlikte ya da tek başlarına "sanayi" teşebbüsleri kurmak ve sonra bu teşebbüslerin genel satıcılığını ele geçirmek yolunda çaba göstermişlerdir. Mesela Yalman ailesinin Tatko Şirketi'ni ele alalım. Firma, Good Year lastiklerinin eski ithalatçısıdır. Şimdi Türkiye'de Good Year lastik fabrikası kurulmuştur. Tatko fabrikanın ortağı, fakat aynı zamanda İstanbul ve Trakya bölgesi genel bayiidir. Vehbi Koç, U. S. Royal Lastikleri A. Ş.'nin (yeni adıyla Uniroyal) ortağıdır. Fakat

---

* 1968 Türkiye Sanayi Kongresi'ne sunulan yabancı sermaye tebliği, özel sanayin yabancı sermaye karşısındaki tutumunu belirtmek bakımından anlamlıdır. "Tatbikatı yaşayanların mütalaalarına dayandığı" ileri sürülen görüşler şöyledir:

"–Yabancı sermaye, çoğu zaman yatırım yapılmamış kârlı yeni iş kollarına yatırım yapmakta, başka bir ifadeyle memlekette şiddetle ihtiyaç duyulan kıymet istihsaline yönelmekte ve böylece Türk müteşebbislerine yol gösterici rol oynamaktadır.

–Türkiye'ye gelen yabancı sermaye, genel olarak hissenin ekseriyetini elinde bulundurmak üzere, Türk ortaklarla müştereken yatırım yapmakta ve dolayısıyla yabancı bilgi, görgü ve idari kabiliyeti Türk müteşebbislere aşılamaktadır.

–Her zaman bir bedel ödenerek Türk sanayisinin ve ekonomisinin hizmetine temini mümkün olmayan teknik bilgi ancak yabancı sermayeyle birlikte yurda gelmektedir.

–Yabancı sermayeyle kurulan işletmeler, oldukça yüksek nispetlerde teknik eleman, kalifiye işçi ve düz işçi istihdam etmekte, memlekete ayrıca vasıflı eleman yetiştirilmesine (dış memleketlere eğitime göndermek suretiyle, özel kurslara tabi tutmak suretiyle ve yetişkin yabancı uzman yanında iş başında bilfiil eğitmek yoluyla) yararlı olmaktadır" (*Türkiye Sanayi Kongresi Tebliğleri*, 1968, *Türkiye'de Sınai Yatırımlarda Yabancı Sermaye*, s. 78).

aynı zamanda Koç'a ait Royal Lastikleri Tevzi A.Ş. fabrika mamullerinin Türkiye genel distribütörüdür. Tatko, Chrysler firmasına ait Dodge otomobil ve kamyonlarının ithalatçısıdır. Chrysler, Türkiye'de bir montaj fabrikası kurmuştur. Tatko, ortaklar arasındadır, fakat aynı zamanda Dodge'un bayiidir. Ruşensad, Fargo ithalatçısıdır, Chrysler fabrikasına ortak olarak sanayiciliğe yükselmiş, fakat aynı zamanda Fargo bayiliğini elinde tutmuştur. Çiftçiler, De Soto ithalatçılığından sanayiciliğe ve bayiliğe adım atmışlardır. Şimdi bu üç eski yabancı firma mümessili, yüzde 60'ı yabancı tekele ait Chrysler otomobil sanayinin yüzde 40 hissesine sahiptir. Her birinin payı yüzde 13,33'tür. Çiftçiler aynı zamanda gerçek hiçbir imalat faaliyetinde bulunmadığı halde, Türkiye'de Wolksvagen imalatçısı gözükmektedir. Karayolu taşıtları imalat sektöründe birçok firma yerli kuruluşlardır. Fakat dışarıdaki ana firmaya sıkı sıkıya bağlıdırlar. Mesela Ankara'da koyunculuk yapan Hacı Bey'in oğlu olan Tevfik Ercan, Ticaret Okulu'nu bitirip Avrupa'da eğitimini tamamladıktan sonra acentelikler almış ve M. A. N. kamyon ve otobüslerinin Türkiye mümessili olmuştur. Ercan ailesi bugün, M. A. N. kamyon ve otobüsleri imalatçısı ve Türkiye distribütörüdür. Aile Peugeot mümessilliğini de almıştır. Ayrıca Metzeler (lastik) ve Amerikan Motors Corporation mümessilidir. Çınar Oteli'ni de kuran Ercanlardan Tevfik, Türk işadamlarının ön plandaki temsilcilerinden biridir.

Rusya Türklerinden Mengerler, Mercedes acentesidir. Amerikan gazozu satışlarında büyük başarı sağlayan Kadir Has ile birlikte Mengerler, "Otomarsan"ı kurarak Mercedes otobüsü imalatçılığına başlamışlardır. Bu tip sanayicilik o kadar kârlıdır ki, politikacıları giydiren ünlü bir terzi dahi, bir devlet bankasından sağladığı büyük kredilerin yardımıyla sanayiciliğe atlamış ve Magirus otobüslerinin imalatçısı olmuştur. Ayrıca, K. H. Deutz marka kamyon ve traktör ile Renault minibüs, Land-Rover jeep, ünlü terzinin imalat alanına girmektedir.

Sıtkı Koçman ve Melih Özkanat, levantenlerle birlikte B. M. C. montaj sanayisini kurmuştur. Genoto'nun büyük hissedarı Arif Alp,* Bedford

* Bedford imaline başlamadan önce, Arif Alp, Devlet Planlama Teşkilatı'na gönderdiği bir özeleştiride montaj sanayisini şiddetle kınamaktadır:
"Halen montaj sanayisi kolunda dört firma faaliyet halinde, diğerleri kuruluş durumundadırlar. Kanaatimce bu dört firmayı mütegallibe olarak tavsif caizdir. Zira hükümeti yanıltarak bu yolda tesis ettikleri monopol sayesinde elde ettikleri dövizlerle bu memleketin en cefakâr evlatları olan şoförleri insafsızca istismar etmektedirler. Satış fiyatlarını şişirerek beher kamyonda takriben ellişer bin lira gibi fahiş bir kazanç temin ettikleri düşünülecek olursa, bu harekete başka bir mana verilemez, öteden beri şoför mahalli ve karoseri imalatıyla meşgul olan iki yüz kadar imalathanenin işlerini ellerinden alarak, bu sanayi kolunda çalışan birçok vatandaşı işsiz bırakmaktadırlar."
İmalatta bunların "henüz hiçbirisi yüzde 10 nispeti bile geçmemiş durumdadırlar."
"Döviz tasarrufu şöyle dursun, bilakis döviz israfına yol açılmıştır."
"Rekabet ortadan kaldırıldığı için, evvelce 60 bin TL.'ye satılan kamyonlar, fabrikaların-

kamyonları imalatçısıdır. Rus kamyonu U. A. Z. dahi Türkiye'de "imal" edilmektedir.*

Cihat İren, yöneticisi bulunduğu Amerikan lastik şirketiyle ilgili olarak yerli-yabancı ortaklık mekanizmasının nasıl işlediğini açıklamaktadır: X firmasının mümessili ve Türkiye'deki distribütörü, uzun yıllardır temsil ettiği şirkete ortak bir fabrika kurmak teklifinde bulunmaktadır. Distribütör, "hem verimli bir sınai işletme kurmak ve hem de bu suretle X firmasının 'know-how'ından yararlanmak istemektedir." Ama X firması Türkiye'de bir fabrika kurmaya niyetli değildir. X hayır demekte, distribütör ise sık sık teklifini tekrarlamaktadır. "Zamanla Türkiye'de pazar genişlemiş, ithalat zorlukları, kurulan sınai teşebbüslere çok kârlı monopoller sağlamış"tır. X yine isteksizdir. Fakat 1958 yılında bir Avrupa lastik firmasının harekete geçmesi üzerine fikrini değiştirip Türkiye'de fabrika kurmaya razı olmuştur. X'i harekete geçiren neden, Türk pazarını Avrupa firmasına kaptırma endişesidir.

Yatırımla ilgili bütün etütleri X firması yapmış ve Milli Birlik yönetimi zamanında Bakanlar Kurulu'ndan gerekli müsaadeyi almıştır. X firması, yatırımın finansmanı için Amerika'nın Türkiye'deki Türk lirası fonlarının kullanılmasını planlamıştır. Aynı iş kolundaki üçüncü bir firma da, bu yola gitmiştir.

X firması, müsaadeyi aldıktan sonra, kurulacak şirket için, mümessilin dışında yeterli ortaklar aramaya başlamıştır. "Müzakereye girişilen sermayedarlardan A, fabrikanın inşaatı kendisine ihale edildiği takdirde şirkete iştirak etmeyi kabul etmekte; B, C, D kendilerine münhasır bayilik (distribütörlük) hakkı tanınmasını şart koşmakta, E şirketin mali muamelelerinde imtiyaz ve rüçhan istemektedir."

Türk sermayedarlarla müzakere yedi ay sürmüştür. "Gecikme, yeni bir

---

da bir artış yapılmadığı halde 130 bin TL.'ye kadar yükselmiş ve bir kısım vatandaşların mağduriyetine yol açılmıştır."

"Montaj fabrikaları, daha doğrusu binaları, tesis ve malzemeleri için lüzumsuz yere milyonlar harcanmıştır" (*Yön*, Sayı: 134).

* Sivrilmiş sanayicilerin, yabancı firma bağlantıları ve ithalatçılığından kurtulamadığı konusunda bir başka örnek verelim. Kemal Has, Adanalı Nuri Ağa'nın iki oğlundan biridir. Kadir Has, Mercedes montajcılığına ve Kemal Has, Coca-Cola'cılığa yönelmiştir. 28 Ekini 1965 tarihli *Hürriyet* gazetesi, "33 yaşında Coca-Cola kralı" başlığı altında bu sanayiciyi şöyle tanıtmaktadır: "Coca-Cola'nın sahibi 33 yaşında evli ve iki çocuk babası Kemal Has'tır. Bir müddet önce fabrikanın yarı hissesini kardeşi Kadir Has'tan satın almış ve fabrikanın yüzde 90'ına sahip olmuştur. Yüzde 10'u emekli general Behçet Türkmen'e (Menderes döneminde Milli Emniyet Başkanı. -D. A.) aittir. Kemal Has, lise mezunudur. Adanalı fabrikatör Nuri Has'ın iki oğlundan biridir. Babasının kurduğu Akbank'ta yüzde 35 hisseye sahiptir. Ayrıca Adana ve Hatay'da faaliyet gösteren 60 milyon lira değerindeki iki mensucat fabrikasının yüzde 25 hissesine sahiptir. Bütün bunlardan başka Kemal Has, otomobil, traktör ve lastik imalatçılığı yapmaktadır."

müzakere metodunun aranmasına amil olmuş, X firması Türk işadamlarını tanıyan ve onların zihniyetini bilen bir Türk'e sermayenin temini vazifesini vermiştir. Bu metot verimli olmuş ve üç hafta zarfında subcription tamamlanarak şirket kurulmuştur."[157] Görüldüğü gibi sanayiciliğe heveslenen yerli sermayedarların çoğu, daha çok işin ticaretiyle ilgilidir. Sanayici şirkete "çengel" atarak bayilik ele geçirmeye çalışmaktadır.

Diğer sanayi alanlarında, yüzde 100 yerli sermayeyle de kurulsa, dünya çapındaki firmaların teknik işbirliği ve markası aranmaktadır. Bu sebeple Amerikan ve Avrupa mağazalarında görülen Omo, Palmolive, Coca-Cola, Pepsi-Cola, Oralet, Colgate, Kolynos, Ipana, Parker, Sheaffer vb. gibi deterjan, gazoz, tuvalet malzemesi, mürekkep, dolmakalem Türkiye'de "sanayicilerimiz" tarafından imal edilmeye başlanmıştır. Batı ilaç firmalarının hemen hemen bütün müstahzarları Türkiye'de yapılmaktadır. Yabancı patentiyle şarap, yabancı patentiyle yatak imaline gidilmektedir. Yerli müteşebbisler Cola sanayisinden sonra ünlü yabancı bira firmalarıyla birlikte bira imaline yönelmişlerdir.* Mensucat Santral, Bozkurt gibi büyük ve yerleşmiş tekstil firmaları dahi, çok yüksek ücretlerle yabancı teknik yöneticiler ve uzmanlar kullanmaktadır.

Yabancı sermaye müsaadelerine şöyle bir göz atmak, yerli sanayin arkasında yatan yabancı tekeller hakkında bir fikir vermeye yetecektir:

– DYO ve Sadolin Sentetik Selülozit Boya ve Vernik Fabrikaları; Durmuş Yaşar ve Oğulları, Sadolin Holmblad Ltd. Copenhag firmasıyla anlaşarak işe başlamışlardır. Yabancı firma, teknik bilgisine karşılık, gayri maddi hak olarak 140 bin lirayla teşebbüse katılmıştır. Kinox ve Sadolux markasını devretmiştir. 1957'de yüzde 4 royalty karşılığı Sadolin markasını almıştır. Durmuş Yaşar ve Oğulları, boya işinin yanı sıra Tuborg firmasıyla birlikte bira imaline yönelmiştir.

– Ytong Sanayi A.O.: Yerli müteşebbisler, pek az sermaye getiren İsveç'in Ytong International Aktiebolag firmasıyla anlaşmışlardır. Ytong denilen inşaat malzemesinin imali için İsveç firmasına yüzde 3 lisans ücreti tanınmıştır.

– Marley-Çifterler Ticaret Ltd. Şti.: Şirket, yer döşemeleri imali için,

---

* Yabancı patent ve marka istilasını Doç. Dr. Ali Sait Yüksel, şu düşündürücü sözlerle belirtmektedir: "Başkalarından kiralanan teknik bilgiyle körpe sanayilerini kurma durumunda bulunan azgelişmiş ülkelerin ortak görünüşlerinden biri de, sanayi mamullerindeki yabancı lisans etiketlerinin bolluğudur. Bugün bizde de diş macunu ambalajından, meşrubat şişesine, yahut banyo otomatına kadar pek çok mamulün üzerinde, hangi yabancı firmanın lisansı ile imal edildiğini gösteren ibarelere rastlanır. Günlük hayatta bu kadar sık görülüşü –aslında bir ihtisas bilgisi sayılması gereken– patent ve lisans sorunlarıyla ilgili temel bilgileri, azgelişmiş ülkelerde genel kültür konuları arasına sokmuş gibidir" ("Türk Sanayi ve Yabancı Patent Hakları Oyunu", *Milliyet* gazetesi, 6 Temmuz 1968).

10 yıl süreli yüzde 3 royalty üzerinden The Marley Tile (Holding) Co. Ltd. ile anlaşmıştır.

– Kavel: Kablo ve elektrik malzemesi imal eden şirkete, Siemens patent vazetmiştir. Yabancı şirkete ilk iki yıl satışta yüzde 2, sonra yüzde 1 ödenmesi kararlaştırılmıştır.

– Verdi: 1955'te yerli sermayenin 4,6 milyon lira koymasıyla kurulan bu jeep montaj şirketine, Kaiser'in Jeep Şirketi 1,4 milyon lirayla katılmıştır. Yabancı sermayenin 672 bin lirası makine, malzeme biçiminde ayni sermayedir. Sermayenin 700 bin lirası, planlama, mühendislik, patent vb. gibi teknik hizmetlerle ilgilidir.

– Berec: Bu pil fabrikası, The Ever Ready Co. Ltd. ile satış üzerinden yüzde 5 royalty ödemek üzere anlaşmıştır.

– Bayraklı Boya ve Vernik Sanayi: Vernis Claessens Şirketi yüzde 5 patentle bağlanmıştır.

– Skrip ve Sheaffer: Mürekkep imali için Koç Ticaret T. A. Ş., yabancı firmayla teknik yardım karşılığı gayri safi satış hasılatı üzerinden yüzde 5 vermek üzere anlaşmıştır.

– Vinylex: Yer döşemeleri imal eden bu firma, İtalyan Monsanto Chemical'in teknik yardım ve ayni kredileriyle vücut bulmuştur.

– Merbolit: Suni mermer imal eden bu firma, Belersa (İsviçre) firmasının 640 bin lira ayni sermayeyle katılmasıyla doğmuştur. Yabancı firmaya satıştan yüzde 5 patent hakkı tanınmıştır.

– Kaleflex Yer Döşemeleri Sanayi A. Ş.: Yer döşemeleri alanında hızlı bir gelişme gösteren yerli bir şirkettir. Çanakkale Seramik Fabrikaları yöneticisi İbrahim Bodur'un öncülüğüyle kurulmuştur. Kurucuları, Çanakkale Seramik, Sınai Kalkınma Bankası, İbrahim Bodur, Prof. Hayri Domaniç ve Yüksek Mühendis Hüseyin Süt'tür. Müteşebbisler, İngiliz Dunlop Semtex Limited Şirketi ile teknik yardım ve royalty mukavelesi imzalamışlar ve yine İngiliz Francis Shaw and Co. firmasından 168.500 sterlin tutan komple tesis, makine ve teçhizat sipariş etmişlerdir. Kaleflex imali için gerekli hammaddenin hemen hepsi, Türkiye'de henüz gerçek bir kimya sanayii mevcut olmadığından, dışarıdan ithal edilmektedir. Şirket yerlidir, fakat tamamen yabancı firmalara bağlıdır. Yabancı firmalar, sermaye ortaklığına gitmeden, malzeme, teknik bilgi ve hammadde "müteahhitliği" ile yüksek kazançlar sağlamaktadır.

– Sifaş: Özel sanayinin en başarılı teşebbüslerinden biri sayılan bu naylon ipliği fabrikası, suni elyaf ithalatçısı Sifaş Ticaret Şirketi'nin teşebbüsüyle kurulmuştur. Bu işte uzman Zimmer firması, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'na göre ortak alınmıştır. 1965'te sermaye artırılmış, tesisler genişletilmiş ve bu sefer Zimmer'in yanı sıra, gerekli

hammaddenin sağlayıcısı Badische Annilin und Soda Fabrik de ortak edilmiştir. Dünya Bankası'na bağlı Milletlerarası Finansman Kurumu (IFC) da ortaklar arasına girmiştir.

– Aynı alanda Hacı Ömer Holding'in Akbank ve Sınai Kalkınma Bankası ile birlikte kurduğu tesis, Imperial Chemical tekelinin 1 milyon dolar ücretli patentine dayanmaktadır.

Yabancı sermaye, en fazla gelişmiş tekstil alanında dahi araştırılmaktadır. Dikiş ipliği imali, merserize ince iplik ve ağ iplikleri, döşemelik kumaş, lastikli kumaş, tül perde, branda, yelken bezi, keten kumaş vb. konularında yerli firmalar, yabancı firmalarla ortaklık halinde, Yabancı Sermaye Komitesi'nden müsaade almışlardır. Geleneksel yağ ve sabun sanayisinde de yabancı ortaklıklar peşinde koşulmaktadır. Turyağ Türkiye Yağ ve Mamulatı A. O., İngiliz Eastova Ltd. ile ve Paksoy Ltd., Roger F. Dunn, Frank St. Hilaire ile ortaklık müsaadesi elde etmişlerdir.

Yabancı sermayeye ihtiyaç göstermeyeceği düşünülebilecek bir sürü alanda yabancı sermaye müsaadesi alınmıştır: Kundura çivisi, kabara, vidalı çivi, civata, vida, somun, boncuk, tutkal vb. alanlarında yerli müteşebbisler yabancılarla anlaşmış ve gerekli müsaadeyi elde etmişlerdir. Bunlardan 1954 yılında müsaade alıp şimdiye kadar yatırım yapmayan 40 kadarının müsaadesi, daha yeni iptal edilmiştir.

İmalata yönelen yerli müteşebbis, birçok halde, teşebbüs ister gerçekleştirilebilsin, ister gerçekleştirilemesin hemen yabancı bir ortak aramaktadır. Dolmakalem fabrikası mı? Yerli müteşebbis Jorj D. Papajor Jiyu'dur; Amerikalı William Drozin ile birlikte 58'er bin lira koyarak sahneye çıkmışlardır. Fırça fabrikası mı? Halim Cecan, Dr. Zeki Torgay, Yosif Kürükoğlu, Besime Cecan 100 bin lira koyarak, Friedrich Beck Pinsel Fabrik'i teknik yardımı karşılığı 50 bin lirayla ortak etmişlerdir. Tıraş bıçağı mı? Parma Sharp Ltd., makine ve malzeme karşılığı sermayenin yarısını paylaşacaktır. Poşet kibrit mi? Universal Match Corporation, Garanti Bankası ile birlikte boy gösterecektir. Güneş gözlüğü mü? Hans Ortner'in aynı sermayesi ve patenti araştırılacaktır. Duralit mi? İsviçre firması, aynı sermayeyle gelecektir. DDT mi? Michigan Chemical Corporation mümessili Muhtar Dornoko, ana şirketi çağıracaktır. Ambalaj ve çimento torbası imali mi? Bir sürü yabancı ortaklıklar ortaya çıkacaktır. Bu konuda birkaç örnek daha vermek yararlı olacaktır:

– Kimya Derman Sanayi Ltd. Şti.: Sami Salti, Albert Bilen, Lui Psalti, Salamon Ovadya, Alman Persil Gesellschaft ile sanayide kullanılan yardımcı maddeler imali için anlaşmışlardır. Alman şirketi, 232 bin ayni, 267 bin nakdi sermaye ve yüzde 5 patentle katılmaktadır. Şirketin sermayesi 1965'te 3 milyona yükseltilmiş ve başka bir yabancı firma daha

ortak edilmiştir. 1967'de Kimya Derman unvanına "Türk" kelimesi eklenmesi için müracaatta bulunulmuştur.

– Albert N. Arditi, Sandoz S. ile zirai mücadele ilaçları imali için birleşmiştir. Yabancı şirkete, patent, formül, marka ve alameti farika karşılığı satıştan yüzde 5 tanınmıştır.

– "Melodi Record" Gramofon Fabrikaları Kayıhan Çağlayan, Jak Grünberg halefi Hügo ve Leon Grünberg, N.V. Philips Gloelampen Fabriken ile plak fabrikası tevsii için anlaşmışlardır.

– Birleşik Alman İlaç Fabrikaları Türk Ltd.: Ünlü Alman ilaç firmalarının yerli müteşebbislerden Rıza Derviş, Feridun Frik, Alfred Paluk ile kurdukları bir ortaklıktır. Feridun Frik, hissesini Bayer'e devretmiştir.

– Agro-Merck Ltd.: E. Merck A. G. firmasıyla yerli müteşebbis Alfred Paluka ve şeriklerinin haşerat öldürücü ilaçlar için kurdukları bir ortaklıktır.

– Böhler Sert Maden Takım Sanayi ve Ticaret A. Ş.: Cevdet Aroymak, Viktor Bali, Dr. Kari Frank, Hayri Haseki, Aram Rüstem, Sedat Uygutürk, Hikmet Aroymak gibi yerli sermayedarların Avusturya Gebr. Böhler und Co. A. G. ile kurdukları bir ortaklıktır.

Tüketim malları imalinden ara mallara ve makine imaline kayıldıkça, genellikle imalat geniş ölçüde ithalata dayanmakla birlikte, yabancı firmalara olan ihtiyaç artmaktadır. Elektrik motorları, çelik tüp kazan, cam pamuğu, elektrik sayaçları, elektrik malzemesi vb. imalatına yönelen özel müteşebbisler, arkalarını bir yabancı firmaya dayamaktadırlar. Büyük yatırıma ihtiyaç gösteren alanlarda yabancı sermaye-yerli müteşebbis ortaklığına devlet teşebbüsleri de katılmaktadır.* Nitekim Fiat

* Yabancı tekeller, resmi politika özel teşebbüsçülük olmakla birlikte, devlet teşebbüsleriyle ortaklığa gitmektedir. Bunda, genellikle, devlete makine, malzeme ve hammadde satma isteği ya da devletin başlıca alıcı oluşu rol oynamaktadır. Mesela Türk-Kablo A. O. yüzde 72'si yabancı sermayeye ait olan bir yabancı sermaye-Etibank ortaklığıdır. İmalatı geniş çapta hammadde ithaline dayalı bulunan şirket, dışarıda bağlı bulunduğu gruplardan yüksek fiyatla hammadde ithal etmek ve Etibank'a yüksek fiyatla mamul satmak çabasındadır. Ton kablonun hammaddesi için 468 dolar transfer etmektedir. Oysa mamulün ambalajlı olarak İzmit'e teslim fiyatı 460 dolardır. Şirketin ton başına 100 dolar transferabl kârı da eklenirse, şirketin kurulmasıyla ton başına döviz gideri 460 dolardan 568 dolara yükselmektedir! Şirket, dışarıdan 158 milyon liraya sağlanması mümkün kablo siparişi için Etibank'tan 225 milyon lira talep etmiştir. Antalya'daki Elektrometalürji Sanayi (ferrokrom tesisleri), Etibank'ın 18 milyon, bir Fransız grubunun 12 milyon lira iştirakiyle kurulmuş bir şirkettir. Şirketin kurulmasında, Etibank'ın muhalefetine rağmen, Fransız grubunun devamlı siyasi baskısı rol oynamıştır. Tesisler 70 milyon liraya mal olmuştur. Devamlı zarar eden şirket, Etibank'tan aldığı 70 milyon lira krediyi tüketmektedir. Fransız ortak zararı karşılamaktan kaçınmaktadır (Etibank eski Genel Müdürü Tahsin Yalabık'ın Danıştay dava dilekçesinden). PTT ile ortak bir telekomünikasyon sanayii kurulması, bu alandaki dev tekellerin şiddetli mücadelesine yol açmıştır. Ortaklık tek alıcı PTT'ye büyük ölçüde makine, malzeme ve hammadde satma olanağını getirmektedir. Mannesmann-Sümerbank Boru Endüstrisi T. A. Ş.'nin 35 milyon liralık sermayesinin 20

otomobili imalinde, Fiat ve Koç Holding'in yanı sıra Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu da ortak edilmiştir. Ordu Yardımlaşma Kurumu, Sınai Kalkınma Bankası, İş Bankası, Akbank gibi büyük kuruluşlar, ortaklıklara katılarak, yerli-yabancı müteşebbis işbirliğinin gelişmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu işbirliğinin gelişmesinde dil bilen mühendislerimizin payı da unutulmamalıdır. Birçok mühendis, teknik bilgileri dolayısıyla yabancı firma mümessilliklerine ve oradan ortak imalatçılığa atlamışlar ya da yerli-yabancı sermaye işbirliğinde aracılık etmişlerdir. Amerikalı Robert W. Kerwin'in sözleriyle, "Devlet teşebbüslerinde yetişen birkaç mühendis özel endüstrilerde iş buldular, eğitimlerini dış memleketlerde yapan bazıları da ticari alana girdiler, yabancı dil ve teknik konulardaki bilgileri, Türk fabrikalarına satmak üzere, makine imalatında faydalı oluyordu."[158] Böylece, geniş devlet desteği, Amerikan yardımları ve yabancı sermayenin teknik işbirliğiyle, yabancı firma mümessilliği ve ithalatçılığından "sanayiciliğe" doğru bir kayış başlamıştır. "Üçüncü sektör" diye anılan ve Türkiye'de en yüksek gelir vergisi ödeyen Vehbi Koç, bu yeni sanayici tipinin Türkiye'de başta gelen örneğidir.

ÖRNEK OLAY: KOÇ HOLDİNG

Vehbi Koç, ticaretten sanayiciliğe yönelişini şöyle anlatmaktadır: "Daha talebe iken iş hayatına atılmayı aklıma koymuştum. Kararımda ısrar ettim, aileme kabul ettirdim, okumayı bırakıp 1917'de küçük yaşta iş hayatına girdim. İşe önce bakkallıktan başladım, hırdavatçılığa geçtim, köselecilik yaptım. Arkasından inşaat malzemesi işine girdim.*

Ankara Ford acenteliği, İstanbul Ford Acentesi Ali Vefa Bey'e bağlı idi. İşi iyi gitmediği için Ford Şirketi Ankara'da yeni bir acente aramaya karar vermiş. Bu münasebetle Ford Şirketi müfettişlerinden Muhittin Akçor Bey ile Ford'un bölge başmüfettişi Mr. Çent adında bir İngiliz, acente aramak için Ankara'ya gelmişler. Bunu öğrenince derhal ilgilendim. Teşebbüse geçtim. Bu defa babam itiraz etti. Çünkü o devirde şoförler ve otomobil işiyle uğraşanlar, çoğunluk hovarda ve çapkın kimseler diye tanınırlardı.

---

milyon lirası Alman şirketinde, 15 milyonu Sümerbank'a ait olan bir ortaklıktır. Şirket, geniş ölçüde Almanya'dan ithal edilen hammaddeye dayanmaktadır. Fabrika giderlerinin yüzde 70'ini hammadde ve teçhizat harcamaları teşkil etmektedir. Giderlerde işçi ücretlerinin payı yüzde 10'dur (Wolfgang Friedmann, *Karma Ekonomide İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1965, s. 127).

* Amerika'nın ünlü *Fortune* dergisi, Koç'un bakkallıktan sonra, Ankara'da Meclis damının kiremitlerini sağlayarak ilk büyük işini gerçekleştirdiğini, sonra çeşitli inşaat malzemesi stokları yaptığını ve *Türkiye'nin en büyük inşaat malzemesi ithalatçılarından biri olarak* o günlerde çalıştığını yazmaktadır.

Hatta o sırada Ankara'nın Chevrolet acentesi Avni Bey hovardalığı, lüks ve eğlenceye düşkünlüğüyle bir hayli nam salmıştı. Babam benim de bu tarz bir hayatı benimseyeceğimi, parayı batıracağımı düşünerek otomobil işine girmemi katiyen istemedi. Uzun yalvarıp yakarmadan sonra gönlünü yaptım. Böylece, 1928 yılında Ankara Ford Acenteliğini aldım.

1937 yılında Vehbi Koç olarak devam eden firmam, Koç Ticaret T. A. Ş.'ye çevrildi ve Ford acenteliği bu şirkete devredildi.

Acenteliğimizin başına iyi bir müdür bulmak şarttı.... Nihayet Ankara'da Burla Şirketi'nde otomobil ve parça işlerinde çalışan Bay Bernard Nahum ile tanıştım, anlaştık. Böylece 1944'te Bay Bernard Nahum, Koç Ticaret A. Ş. Otomobil Şubesi Müdürü oldu.

1945'te harp bitti. Oliver ve US Rubber ile temasa geçtik. Acenteliklerini aldık. Seneler geçtikçe de işlerimiz gelişti.

Reşit Kâtipoğlu, Ford Şirketinde çalışan Mr. Eric Armitage ile birlikte, İstanbul Ford Acentesi olan Motor Ltd. Şti.'yi satın alarak bize rakip oldular. Fakat sonra Kâtipoğlu, gerek mali bakımdan, gerekse ortağı ile işbirliği yapamadığı için 1949 yılında benimle birlikte iş yapmak için müracaatta bulundu. 1950 Mayıs ayında bu şirketin yüzde 80'ini bizim grup satın aldı.

İzmir'de Ford acenteliği Ege Petrol Şirketi'nde idi. Ford'un bu mıntıkanın satışlarından memnun olmadığını anladık ve İzmir Acenteliğine talip olduk. Çok uğraştık ve nihayet Ford mümessilliğini alarak 1953 yılında Küçük Kardiçali Han'da Egemak-Ege Makine ve Ticaret A. Ş.'yi kurduk.

1950-1952 arasında devam eden liberasyon 1953'te kalkıp kota sistemi ihdas edilince otomobil piyasasında yıllarca darlık devam etti.

Bay Bernard Nahum ile Türkiye'de bir otomobil montaj endüstrisinin kurulması gerektiğine kuvvetle inanıyorduk. Mr. Cooper'in yerine gelen Mr. Masset'e müracaat ettik ve fikrimizi söyledik. Müracaatımız çok müsait karşılandı. Ford Türkiye'ye uzmanlar göndererek etütler yaptırdı. 1956'da Bernard Nahum ve Kenan İnal beylerle Amerika'ya giderek Henri Ford II. ile tanıştık. Yıllarca süren sıkı bir takipten sonra, nihayet 1959 yılında Otosan'ı kurmaya muvaffak olduk."

Koç, Otosan'da ilk yerli otomobil adıyla, birim başına 680 dolar ithalata ihtiyaç gösteren Anadol'u imal etmeye başlamış ve Fiat-Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu ortaklığı ile daha geniş bir teşebbüse yönelmiştir.

Bu, Koç'un otomobil alanındaki hikâyesidir. Koç, bunun dışında birçok yabancı firmanın mümessilliğini yapmakta ve bu firmalarla, artan ölçüde, sanayi ortaklıkları kurmaya gitmektedir. Fakat Koç Holding'de ithalat,

yabancı firma mümessilliği ve iç ticaret, sanayiden hâlâ ağır basmaktadır. Koç grubundan Ak-Yak Ticaret A. Ş. Mobiloil'in Ankara Bayiliğini yapmaktadır. *Fortune* dergisine göre, Koç 100 Avrupa ve Amerikan firmasını Türkiye'de temsil etmektedir.* Ankara Gaz Satış A.Ş. Mobilgaz ve aletleri satıcılığıyla uğraşmaktadır. Mobil'cilerin yönetim kuruluna katıldığı Aygaz ve Mobilgaz, çok kârlı bir ticaret alanı haline gelen likit petrol gazı tevzi ve satışında faaliyet göstermektedir. Bursa Gaz Satış A. Ş. ve Mobilgaz-Mobil Petrol Gazları A. Ş. aynı alanda çalışmaktadır. Mobil satıcılığında Koç şirketleri önemli bir mevkiye sahiptir. Büro Malzemeleri A.Ş., Sheaffers kalemleri, Royal yazı makineleri, Gestetner ofset baskı makineleri, Adrema adres makineleri, Pitney Bowes pul damga makineleri, Lindavo Bolatör makineleri Türkiye umumi mümessilliğini yapmakta, çeşitli büro malzemelerinin ithalat ve dahili ticaretiyle uğraşmaktadır. Egemak, Ford'un Ege bölgesi distribütörü ve Fiat traktörleri Türkiye Umumi Bayii'dir. Fenni ve Sıhhi Tesisat Ltd. Şti'nin konusu, kalorifer, havalandırma, sıhhi tesisat ithalat ve ticaret işleridir. Fer Ticaret Ltd. Şti., inşaat malzemesi ithalat ve toptan satışı alanında bulunmaktadır. Haliç Antrepoculuk Ltd. Şti.'nin çalışma alanı, depolama, tahmil-tahliye, gümrükleme, nakliye işleri ve ithalattır. Koç-Burroughs Ticaret A. Ş., elektronik ve mekanik Burroughs Muhasebe ve Hesap Makineleri ithalat, tesis ve bakımını yapmakta, aynı zamanda karbon kâğıtları, makine şeritleri, mürekkep ve diğer kırtasiye malzemesi imal etmektedir. Koç Ticaret A. Ş.'nin konusu, ithalat, ihracat ve yabancı firma bayilikleridir. Koçtaş Ticaret A. Ş. inşaat malzemesi, sıhhi tesisat, cam, demir toptan ve perakende ticaretiyle ilgilidir. Motor Ticaret A. Ş. Ford İstanbul, Trakya, Marmara ve Karadeniz bölgeleri distribütörlüğünü, Broderna Skoogs *A. B.* ve Expendite Ltd. firmalarının mümessilliğini, Arçelik triportör distribütörlüğünü yapmaktadır. Ormak A. Ş., Fiat Orta Anadolu Bölgesi distribütörüdür. Otokoç Ticaret A. Ş., Oliver International S. A. ve Fruehauf Corporation'un

---

* Ünlü *Fortune* dergisi, Vehbi Koç'u Amerikan iş çevrelerine şöyle sunmaktadır: "Tanınmış Amerikan firmalarından şaşılacak kadar çoğu, meçhulümüz olan Türkiye'de 64'lük Vehbi Koç ile ortaklıklar tesis etmişlerdir. General Electric, Türkiye'de elektrik ampulü imali gayesiyle işbirliği yaptı ve halen Türkiye'de ampul piyasasının yüzde 80'ine hâkim bulunuyor. Ford, Türkiye'de kamyon montajı, Burroughs da, karbon kâğıdı ve daktilo şeridi imali için kendisine lisans vermişlerdir.

Vehbi Koç, diğer taraftan US Rubber firmasının kurduğu bir lastik fabrikasının İdare Meclisi Reisidir ve Mobil, Sheaffers dolmakalem ve Oliver Corporation ile münasebetleri vardır,"

"Koç İstanbul'un ana caddesi İstiklal Caddesi üzerinde bulunan bürosundan, Türkiye'nin en büyük özel teşebbüsünü, müşterek aktifi 33 milyon doları aşan 31 teşebbüsü ihtiva eden bir holdingi idare etmektedir. Koç'un firmalarında 5500 kişi çalışmakta ve bu firmalar çok çeşitli istihlak malları ve sınai malzeme imal etmektedir. Bu müesseseler şu veya bu şekilde 100 Avrupa ve Amerikan firmasını Türkiye'de temsil etmektedirler."

bütün Türkiye, Ford Motor Company'nin (ABD, İngiltere ve Almanya) Orta Anadolu mümessilidir. Çalışma alanı otomobil, kamyon, treyler, ziraat aletleri ve yedek parça ithal ve satışıdır. Otosan ve Oto-Yol, oto montaj şirketleridir. Porsuk Ticaret A. Ş. her nevi inşaat malzemesi, Ford, Oliver, U. S. Royal bölge bayiliği; Arçelik, Türk Demir Döküm, General Electric mamullerinin, Thompson radyolarının satıcılığı, Mobiloil bölge satıcılığı, Aygaz bölge bayiliğiyle ilgilidir. Royal Lastikleri Tevzii A. Ş., Uniroyal lastiklerinin Türkiye Umumi Distribütörüdür. Servis Turistik A. Ş.'nin konusu turistik müesseselerin ihtiyacı bulunan emtiayı ithal etmek, seyahat acenteleri kurmak, serbest bölge ve liman rejimlerinin gerektirdiği ithalat ve transit muamelelerini yapmaktır. Simko Ticaret ve Sanayi A. Ş., Siemens Türkiye Umumi Acentesi'dir. Elektrik konusu ile ilgili her türlü proje, tesisat ve montaj işleri elektrik makine ve aletleri ithalat ve imalatı Simko'nun faaliyet alanına girmektedir. Simtel Ticaret ve Sanayi A. Ş.'nin alanı bilumum elektrik levazım, alet ve makineleri imalat, montaj, ithalatı ve toptan ve perakende satışıdır. Standart Belde Ticaret ve Sanayi A. Ş.'nin faaliyet konusu, Ford ana bayiliği, belediye taahhütleri, imalat, Yale istif makineleri, sair mümessillikler ve ithalattır. Tanker Transport ve Ticaret A. Ş. likit petrol gazının deniz nakliyesiyle ilgilenmektedir. Teknik İzolasyon A. Ş. ısı ve ses tecridi ile ilgili her cins teçhizat işlerini yürütmektedir. Toros Makine ve Ticaret A. Ş. Fiat'ın Güney ve Güney Doğu illeri distribütörüdür. Otomobil, kamyon, otobüs ve bunların yedek aksamı ithalatıyla uğraşmaktadır. Turistik İşletmeler A.Ş., Gigi Rusconi'nin müdürlüğünde Divan Oteli'ni işletmektedir. Beko Ticaret A. Ş., genellikle Koç grubu sınai mamullerinin satıcılığı işini yürütmektedir. Beko Ticaret G. E. ampulleri, Türkay kibritleri, Arçelik ev aletleri, Türk Demir Döküm Fabrikalarının fırın, ocak ve sobaları, Kavel kabloları umumi distribütörlüğünü yapmakta, ticari ve sınai soğukhava tesisleri, radyo montaj ve imalatıyla ilgilenmektedir. Bürokur Ticaret A. Ş. her nevi çelik büro, hastahane, kafeterya, ev eşyası, komple otel, motel, lokanta tefriş işleriyle uğraşmaktadır. Ünlü Türk işadamlarıyla Amerikan şirketini bir araya getiren Tam Sigorta ve Tam Hayat Sigorta şirketlerinde Koç grubu da bulunmaktadır. Koç Holding yabancı firmalarla ortaklık halinde turizm alanına da girmiştir.

Bunların çoğu, Koç Holding'in yabancı firmalarla ilişkiler kurarak yürüttüğü iç ve dış ticaret faaliyetleridir. Ve ticari faaliyet, Koç Holding'de bir hayli ağır basmaktadır. Bununla beraber, bir yandan yaygın ticaret faaliyetini sürdürürken, Koç grubu, genellikle yabancı firmalarla çeşitli biçimlerde işbirliği halinde sınai faaliyetlerini artırmaktadır. Elektrik ampulleri imal eden General Elektrik Türk A. O., 1946'dan sonraki yeni

dönemde Koç'un iştirakiyle kurulan ilk yerli-yabancı sermaye ortaklıklarındandır. Yedi kişilik yönetim kurulunda dört yabancı temsilci yer almaktadır. Aynı yabancı şirketle Koç grubu, soğutucu üniteler ve elektrik motorları imali için birleşmiştir. Yedi kişilik yönetim kurulunda Koç'un yanı sıra dört yabancı şirket temsilcisi bulunmaktadır. Pirelli ve U.S. Royal (Uniroyal) gibi rakip olması gereken iki büyük oto lastiği tekelinin ortakları arasında Koç Holding yer almaktadır. Geniş çapta ticaretine giriştiği likit petrol gazı satışları için gerekli petrol gazı ve tüpleri imalatına, Koç grubu, Gaz Aletleri A. Ş. ile ve yabancı firmaların desteğiyle başlamıştır. Türk Siemens Kablo ve Elektrik Sanayi A. Ş., Siemens'in Türkiye acenteliğini elinde tutan Koç'un Siemens patentiyle giriştiği bir sanayi teşebbüsüdür. Camyünü imal eden İzocam Ticaret ve Sanayi A. Ş., 900 bin liralık yüzde 15 ayni sermayeyle katılan Linzer Glass Pinperei A. G. ile Koç grubunun kurduğu bir sınai teşekküldür. Beldesan Motorlu Vasıtalar Sanayi A.Ş., yabancı patentle buji ve Mobilette imalatı ve motorlu araçlarla ilgili diğer imalat ve sanayi işlerini yapmaktadır. Cedko Sanayi ve Ticaret A. Ş., yabancılarla işbirliği halinde, çeşitli flasterler, bandajlar ve benzeri teknik ve kimyevi maddeler imalat ve ticaretini yürütmektedir. Ansan Ticaret ve Sanayi A. Ş., ithalat ve imalatı birleştirmiştir. Oksijen gazı istihsal ve satışıyla bilumum emtia ithalatıyla ilgilenmektedir. Bursan Ticaret'in konusu da oksijen gazı üretim ve satışıdır. Demir Export Ltd. Şti., Ereğli Demir-Çelik'e demir cevheri satmak için AID kredi fonlarından yararlanarak geliştirilen bir maden işletmesidir. Türkay Endüstri ve Ticaret A. Ş., devlet tekeli kaldırılıp özel sektöre yol açılması üzerine kibrit imaliyle uğraşmaktadır. Türk Demir Döküm Fabrikaları A. Ş., yabancı patentle kalorifer kazanları, ocak, fırın, soba, Junkers şofbeni, radyatör vb. imal etmektedir. Bozkurt Mensucat Sanayi A. Ş., iplik dokuma ve basma alanında çalışmaktadır. Arçelik, Eli Burla ile birlikte Koç'un büro malzemesi imal edip devlete satmak için kurdukları bir şirkettir. Bunun için Devlet Malzeme Ofisi de şirkete ortak edilmiştir. Arçelik büyük bir gelişme göstermiş, buzdolabı imalatında önplana geçmiş ve Koç grubu yabancı sermayeyle ortaklık halinde elektrik motorları ve camyünü imaline girişerek buzdolabında yerli imalat oranını artırmıştır. Bütün bunlar, iç piyasaya yönelmiş ticaret ve sanayi şirketleridir. Türkiye Şeker Fabrikaları, Şeker Sigorta ve İsviçre Migros'un katılmasıyla kurulan konserve fabrikasıyla ise, Koç grubu, domates salçası ihracına girişerek ilk kez dış piyasaya yönelmektedir.

İthalat ve imalatı birlikte yürüten Koç grubu, bu faaliyetlerinde, sivrilmiş kamu sektörü yöneticilerini, azınlıklara mensup işadamlarını, yabancı sermaye ve teknisyenlerini ve Batı'da yetişmiş genç

işletmecileri bir araya getirmiştir. Koç Holding'in Reis Vekili ve Genel Koordinatörü Hulki Alisbah, eski bir Sümerbank Genel müdürüdür. Behçet Osmanağaoğlu, eski bir Toprak Mahsulleri Ofisi ve Denizbank yöneticisidir. Koç Holding'in mensucat grubu sorumlusu, Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş.'nin eski genel müdürüdür. Koç Holding'in iki madeni imalat fabrikasının başlıca yönetici ve teknisyenleri Karabük'te ve öteki iktisadi devlet teşekküllerinde yetişmişlerdir.*

Vehbi Koç, devlet sektörünün yanı sıra, ünlü azınlık tüccar ve teknisyenleriyle ilişkilerini geliştirmiş, ortak ve yönetici olarak onların hizmetlerinden yararlanmıştır: Koç Holding İdare Meclisi üyesi ve Genel Koordinatör Yardımcısı (Otomobil Grubu) Bernard Nahum'dur. Nahum, aynı zamanda yabancı firma mümessillikleri, ithalatçılık ve montajcılık yapan Egemak, Koç Ticaret, Motor Ticaret, Otokoç Ticaret, Otosan, Oto-Yol, Tormak ve Beldesan şirketlerinin yönetim kurulu üyesidir.

Koç Holding'in Mali İşler Müdürü İsak de Eskenaziz'dir. İsak de Eskenaziz, aynı zamanda Beko Ticaret ve Büro Malzemeleri A. Ş.'nin yönetim kurulu üyesi ve Fenni ve Sıhhi Tesisat Ltd. Şti'nin yöneticisidir. İsrail Menaşe, inşaat malzemesi ithalat ve toptancılığı yapan Fer Ticaret Ltd. ile Koçtaş'ın müdürü ve İzocam Ticaret ve Sanayi A. Ş. ile Koçtaş'ın yönetim kurulu üyesidir. Berti Kamili, Beldesan Motorlu Vasıtalar Sanayi A.Ş.'nin Yönetim Kurulu üyesi ve Standart Belde Ticaret ve Sanayi A. Ş.'nin Yönetim Kurulu üyesi ve Müdürüdür. Karabet Kalusyan, Beko Ticaret müdürüdür. Albert Erol, Akyak Ticaret A. Ş. müdürüdür. Viktor Bali ve İshale Alaton Teknik İzolasyon A. Ş., Bernard Sonman Arçelik yönetim kurulu

* Özel sektöre devletin yetiştirdiği yöneticilerin katkısı büyük olmuştur. Bir araştırmaya göre, iktisadi devlet teşekküllerinden yedi genel müdür, sekiz genel müdür yardımcısı, 8 müessese müdürü, 12 fabrika müdürü özel sektöre kaymıştır. Nereye gittiği tespit edilemeyen 234 yüksek yöneticinin önemli bir kısmının da özel sektöre geçtiği sanılmaktadır (Selahattin Özmen, *Türkiye'de ve Dünya'da İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ankara 1967, s. 352). Özmen, ünlü özel sektör mensupları hakkında şu bilgiyi vermektedir:

– Büyük bir özel teşebbüs olan Transtürk grubunda Toprak Mahsulleri Ofisi'nden ve diğer iktisadi devlet teşekküllerinden gelme yöneticiler vardır.

– Meşhur bankacı Kâzım Taşkent, eski bir Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. mensubudur.

– Yapı ve Kredi Bankası'nın önemli yöneticilerinin büyük kısmı, kamu kesiminden gelmiştir.

– Akbank Genel Müdürü, eski bir Emlâk Kredi Bankası Genel Müdürü'dür.

– Garanti Bankası Genel Müdürü ve murahhas üyesi Câbir Selek, eski bir Sümerbank mensubudur.

– Memleketin en büyük traktör imalatçısının yönetici kadrosu çoğunlukla eski MKEK mensuplarıdır.

– Tek özel teşebbüs boru fabrikasının müdürü, eski bir Sümerbank müessese müdürüdür.

Listeyi uzatmak mümkündür. Bunun dışında, yabancı petrol şirketleri ve öteki büyük kapitalist firmalar, devletle ilişkilerinde, eski yüksek memurları ve sevilen emekli subayları kullanmaya dikkat etmektedirler.

üyeleridir. Ford ve Fiat (traktör) distribütörlüğü yapan Egemak'ın müdür muavini ve Ford grubu müdürü Eloi Blanchet, oto yedek parça ve lastik grubu müdürü Valantino Kopri ve koordinatörü Davut Safrati'dir, İshak Melek, Moiz İşman, Viron Nefteci, Nubar Yağcıoğlu, Uziel Arditti, Pendizer Gerem, Mardik Arat, Samuel Hazroyan, Jak Meşulam, Koç grubunun önemli üst kademe yöneticileri arasındadır. Bunların yanı sıra, Koç grubuna mensup şirketlerde önemli ölçüde yabancı teknisyen kullanılmaktadır. Türkiye'de 120 yıllık geçmişi olan tekstil alanında, Koç Holding'in Bozkurt Mensucat Sanayi A. Ş.'de terbiye işletme şefi Gerhard Kiehslich, dokuma şefi Rudolf Mausch'tur. Flaster ve bandaj imalat ve ticaretini yapan Cedko Sanayi ve Ticaret A. Ş.'nin teknik müdürü W. Olsson'dur. Egemak'ta traktör servis müdürü Aldo Braggiotti'dir. Siemens Türkiye Umumi Acenteliği ve elektrik alanında proje, tesisat, montaj, ithalat ve imalat yapan Simko'nun teknik yönetimi geniş ölçüde yabancıların elindedir. Simko teknik müdürü Cornelius Diirkop, yardımcıları Willi Theis ve Arnold Hornfelt, atölye şefi Kurt Hann, ticari kısım şefi Hans Hermann Lebelt, zayıf akım kısım şefi Theo Hartman'dır. Keza ampul imal eden General Elektrik ile soğutucu ünite ve elektrik motoru imal eden Türk General Elektrik'in teknik yönetimini, yabancı ortak elinde tutmaktadır. General Elektrik, murahhas üye C. S. Diehl ve Genel Müdür Muavini W. H. Littell yönetimindedir. Türk General Elektrik'te murahhas üye C. S. Diehl, Teknik Genel Müdür Muavini R. R. Steele, Mali Genel Müdür Muavini P. G. Kuttner'dir. Şirkette J. B. Callanan, W. C. Batlı ve O. R. Costello olmak üzere üç yabancı teknik müşavir bulunmaktadır. Türk Siemens Kablo ve Elektrik Sanayi'nde teknik müdür Peter Sombeek, ticari müdür Dr. Heinz Just'tur. Bunlara "manager" yetiştirme yolunda ABD'nin giriştiği çabaların ürünü olan yerli işletmeci ve teknisyenler eklenmelidir.

Birçok sanayi tesisi yabancı ortaklık olduğu için, yabancılar, Koç grubunun bu şirketlerinin yönetim kurullarında Koç'la birlikte tabiatiyle yer almaktadırlar. General Elektrik'in yedi kişilik yönetim kurulunun dört üyesi yabancıdır. Türk General Elektrik'te durum aynıdır. Türk Siemens Kablo ve Elektrik Sanayi'nde sekiz kişilik yönetim kurulunun beş üyesi yabancıdır. İzocam'da Dr. Rudolf Kleckner, Cedko'da Sture Caderroth ve Michael Russe, Oto-Yol'da Enrico Aliotti, Simko'da Dr. Gerde Tacke yönetim kurulu üyesidir. Koç'un Mobil ile ilgili ticari nitelikteki Aygaz, Mobilgaz, Ankara Gaz Satış, Gaz Aletleri gibi şirketlerinde J. E. Fricker Jr. ve Hillel Picciotto yönetim kurulu üyesi olarak bulunmaktadırlar.

Ortaya çıkan tablo, özetle şudur: İthal yasaklamaları ve iç pazardaki yüksek fiyatlar, devletin özel sektörü geliştirme çabalarıyla birleşerek,

yabancı firma mümessilliği ve ithalatçılıktan sanayiciliğe doğru bir kayışı başlatmıştır. Sanayiciliğe kayışta müteşebbislere, devlet sektörünün yetiştirdiği yöneticiler, iç ve dış piyasayı iyi tanıyan azınlık mensupları ve yabancı sermayedarlar ve teknisyenler yardımcı olmaktadır. Yabancı tekeller, sermayedar ya da "teknik bilgi, makine, malzeme ve hammadde müteahhiti" olarak, yerli sanayin belkemiğini teşkil etmektedirler. Yeni yeni girişilen büyük teşebbüslerde devletin sermayesinden ve çeşitli olanaklarından yararlanılmaktadır. Böylece komprador nitelikte bir sanayici kapitalist sınıfın gelişmesi hızlanmaktadır. Menderes döneminde sistemsiz biçimde başlayan kapitalist sınıfın yükselişi, planlı dönemde daha sistemli çabalarla devam etmektedir. Bugün Türkiye'de, komprador nitelikte de olsa, gittikçe güçlenen bir kapitalist sınıf mevcuttur.

1961 yılında, Türkiye'de kurulan şirketlerin toplam sermayesi 337 milyon lira iken, bu rakam 1965 yılında 613 milyon liraya, 1966 yılında 919 milyon liraya ulaşmıştır.

Türkiye'de sanayinin işyeri sayısı bakımından yüzde 45'ini, üretilen değer bakımından yüzde 48'ini teşkil eden İstanbul'da, Sanayi Odası kayıtlarına göre, sanayi işyerleri sayısı kısa bir sürede hızla artarak 603'ten 1967 yılı başında 2518'e yükselmiştir. İşçi sayısı 34 binden 108 bine, muharrik kuvvet 61 binden 310 bin beygirgücüne geçmiştir. 1967 yılında kuruluş halinde daha 40 kadar fabrika mevcut bulunmaktadır.[159] Bu sanayi içinde "dokuma ve örme sanayisi" başta gelmektedir. Onu "montaj sanayisi", "lastik ve plastik eşya sanayisi" ve "kimya sanayisi" izlemektedir ki, bunlar, ithalata dayalı ve içeride pek az imalat faaliyetine ihtiyaç gösteren iş kollarıdır. Bununla birlikte, bu sanayi kuruluşları çok yüksek kârlarla çalışmaktadır. İstanbul Sanayi Odası tarafından ciroları açıklanan 190 büyük firma arasında büyük tekstil şirketlerinin yanı sıra, çeşitli montajcı firmalar, yerli-yabancı ortaklığı ilaç ve lastik şirketleri, gazoz ve bisküvi şirketleri yer almaktadır. Bunların yıllık cirosu 40 ila 240 milyon arasında değişmekte ve Türkiye'de en büyük özel sanayi teşebbüsleri sayılmaktadırlar.

Amerikan metotlarına uyarak ciralarını açıklayan kapitalist sınıf, aynı zamanda seminerler, konferanslar düzenleyen bazı kuruluşlara giderek ideolojik planda görüşlerini hâkim kılmaya çalışmakta ve Eğitim Vakfı ile burslar sağlayarak bir toplumsal fonksiyonu olduğunu ispata yönelmektedir. 1962 yılına gelinceye kadar, milyonun üstünde basın reklam programı düzenleyen kapitalist firmalar, bir elin parmaklarını aşmaz iken, bugün 100'ün üstünde firma geniş reklam faaliyetine girmekte ve bu yoldan basını kontrol altına almaya önem vermektedir. Yetersizlikleri ne olursa olsun, devlet ve Amerikan desteğiyle bugün "sanayici"

etiketine de sahip çıkan bir kapitalist sınıf doğmuştur. Sanayileşme hareketi, İstanbul, İzmir, Bursa, Ankara ve Adana gibi büyük şehirlerin dışında, bir ölçüde de olsa, Aydın, Balıkesir, Eskişehir, Gaziantep, Kayseri, Kocaeli, Konya, Manisa, Ordu, Sakarya, Samsun, Trabzon, Uşak, Zonguldak gibi illere yayılmaktadır.

Öte yandan, yabancı firma mümessilliği ve ithalatçılıktan Türkiye'de kurulmuş sınai firmaların ortaklık ve genel bayiliğine atlayan kapitalist sınıf, Türkiye'de geniş bir bayi şebekesi kurmaktadır. Buzdolabı, otomobil, kamyon, traktör, radyo, dikiş makinesi, likit gaz, bisiklet, lastik, çamaşır makinesi, deterjan vb. imalatçısı ve genel satıcısı olan birkaç yüz firma, vatan sathına yaygın bir bayi örgütüyle, temelini genişletmektedir. 1967 yılı başında yalnız Aygaz'ın bayileri 160'ı bulmaktaydı. Beko Ticaret'in bayilerinin sayısı 176 idi. Egemak'ın 94, Motor Ticaret'in 25, Otokoç Ticaret'in 32 idi. Petrol şirketlerinin bayilikleri 3 bini aşmaktaydı. Bayilikler dolayısıyla, Anadolu'da komprador nitelikte saydığımız büyük kapitalist sınıfa bağlı bir ticari burjuvazi gelişmekte ve muhtemelen il ve ilçelerde gücünü topraktan alan geleneksel egemen sınıfları geri plana iterek yükselmektedir. Ambalajcılıktan öteye gitmeyen bir ilaç sanayi dahi, kendine bağlı hekim imali çabasındadır. Prof. Haydar Kazgan, bu çabayı şöyle değerlendirmektedir: "İkinci Dünya Harbi'nden sonra memleketimizde ilaç imaline girişen yabancı firmalar veya yabancı patentlerle içerde ilaç imalinde bulunan yerli firmalar, kapitalist dünyanın pazarlama metotlarının da ithaline gitmek zorunda kaldılar."

"Fakülte sıralarında okumakta olan müstakbel hekimlerden tutun, asistanı, profesörüne ve nihayet emekli olmuş ve bir kenara çekilmiş ve sadece dost ve akrabalarına bazı ilaçlar tavsiye etmekle ömrünün son yıllarını geçiren hekimlere varıncaya kadar geniş bir beyin yıkama mekanizması işlemeye başladı. Büyük yabancı firmalar ve patentlerle birlikte pazarlama metotlarını da ithale mecbur tutulan yerli ilaç fabrikaları, yatırım ve masraflarının büyük bir kısmını kaplayan pazarlama faaliyetiyle, kendi ilaçlarının üstünlüğünü, vazgeçilmezliğini en ilmi yollarla doktorlarımıza kabul ettirmek için, bazen birleşerek, bazen de rakip görünerek amansız bir beyin yıkama ve doldurma kampanyasına girişmişlerdir. Doktorlara devamlı yollanan ilaç numuneleri, broşür, kitap, dergi, gazetelere verilen pahalı ilanlar, burslar, yol ve ikâmet masrafları, kendilerince karşılanacağı taahhüt edilen dış memleketlerdeki kongre ve fabrika, laboratuvar gezileri, tabiplerimizin hastaları için yapacakları ilaç tercihlerini büyük ölçüde etkilemiştir."[160] Buna karşılık, birtakım firma, hekim ve eczacıları ortak ederek, bu yoldan ilaçlarının sürümünü sağlamaya çalışmaktadır. Böylece sayıları birkaç yüzü

aşmayan büyük kapitalist firmalar, yaygın bir çıkar şebekesi olarak yurt sathına yayılma yolundadır.

Bunun yanı sıra kapitalist sınıf, Eğitim Vakfı, araştırma tesisleri ve bol ücretli profesör müşavirleriyle Amerikan kapitalistlerini taklide yönelmekte ve ideolojik planda meşruiyet kazanmaya çalışmaktadır. Bu yoldaki çabaların "özerk" üniversiteyi "bağımlı" duruma getirebilmesi ihtimali, üniversite çevrelerinde ciddi endişeler yaratmaktadır. Prof. Gülten Kazgan, bu endişeleri dile getirmektedir: "1960'dan bu yana geçen sekiz yıllık denemenin sonucu, kanuna göre özerk üniversite, fakat gerçekte bağımlı öğretim üyeleri oldu. Bütün devlet bürokrasisini, memur kadrolarını zayıflatan, devletçiliği yozlaştıran etkiler, aynı şekilde, üniversite kadrolarını da kapsamına aldı.

Özel teşebbüsü desteklemek ve bürokrasiyi çökertmek için izlenen düşük ücretli devlet memurluğu politikası, bu kadrolarda bulunanları, maddi menfaatlariyle birincilere bağımlı hale getirdi. Yeni kurulan ve ayrı ücret ve çalışma statüsüne tabi olan üniversiteler bir tarafa bırakılırsa, geri kalan yüksek öğretim kurumlarında asistanlar özel teşebbüsteki hademe ücretleri, doçentler vasıfsız sekreter ücretleri, profesörler de üçüncü derecede uzman ücretleriyle çalışmaktadır. Fakat düşük ücret, kendi başına üniversite öğretim üyelerini bağımlı duruma düşürecek bir olgu değildir. Bunun yanında ikinci ve çok önemli bir etki, kapitalizmin çok kazancı başarı göstergesi sayan kıstasının, tüketim toplumlarının yüksek tüketim eğilimini saygıdeğerlik için şart sayan kıstasının Türkiye'ye ithal edilmesi olmuştur. Bugün, yırtık pantolonla gezen, simit-çayla karın doyuran, apartmanların bodrum katında oturan adam, nice bilgin olursa olsun, üniversite şehirlerinde acınarak bakılan bir tiptir. Oysa, devletin öğretim üyelerine verdiği ücret –kirada oturan, iki çocuğu olan ve eşi çalışmayan bir öğretim üyesi için–, hiç olmazsa baremde birinci derecede devlet memuru, profesör oluncaya, yani 50 yaşına gelinceye kadar, ancak, böyle bir hayat düzeyi sağlayabilir. Bu koşullara, araştırıcı bilginlerin önemsenmediği, dolayısıyla manevi tatmin vermeyen bir akademik çevre de eklenince, üniversite öğretim üyelerinin çoğunu bağımlı hale getiren nedenleri anlamak çok kolaylaşır. Yüksek ücretli özel teşebbüs danışmanlıkları, özel okul hocalığı,*

* Özel yüksekokullar, kapitalizmin "her şey azami kâr için" ilkesine uygun biçimde, her toplumun sahip bulunması gereken birtakım manevi değerleri çökerten bir skandal olarak, hızla gelişmektedir. Anayasa'ya göre, ancak üniversite öğretimine konu olmayan alanlarda yüksek okul açılabilir. Anayasa hükmünün yeter açıklıkta bulunmayışından yararlanarak, üniversite öğretimine konu teşkil eden alanlarda özel yüksek okullar açılmasına müsaade edilmiş ve özel sektör bu alana montaj sanayisinden de büyük bir ilgi göstermiştir. Okul ve sağlık kurumları işletmek üzere kurulan Hastaş'ın sermayesi 100 milyon liraya çıkarılmıştır.

yüksek ücret ödeyebilen varlıklılara açık muayenehaneler, hastahaneler, proje büroları vs... dışarıda çalışmak olanağını bulan öğretim üyelerini bu düzene tamamıyla bağımlı hale getirmiştir.

Üniversite öğretim üyelerinin çoğunluğunu maddi menfaatleriyle bugünkü düzene bağlayan koşullar, yönetim kadrolarına seçilenlerin de bu düzenin katıksız savunucuları olmasına yol açmıştır. Sonuç, toplumun ithal malı değer yargılarına göre saygıdeğer olabilmek için, bugünkü yaşantısını sürdürebilmek için statükoya bağlı öğretim üyeleri ve bunlar çoğunluğu teşkil ettiği için, oy sisteminde bunların oylarıyla statükoya bağlı yönetim kadrolarıdır. Özerk üniversitenin, ne yazık ki, bugünkü görünüşü budur."[161]

Üniversiteler gibi basın da yükselen kapitalist sınıfın tehdidi altındadır. Batı ülkelerinde büyük basın, reklam gelirleriyle kapitalist sınıfa bağlanmış ve onun hizmetine girmiştir. Bu basında sol fikirler savunulamadığı gibi, sol fikirler aleyhine sistemli bir kampanya yapılır. Türkiye'de durum bu noktaya gelmiş olmaktan henüz uzaktır. İleri fikirli basını tutan önemli bir okuyucu kütlesinin bulunması, böyle bir gelişmeyi yavaşlatmaktadır. Bununla beraber, yüksek tirajlarına rağmen, sol fikirli basının reklam gelirlerinde hissedilir bir azalma başlamıştır. Öte yandan, büyük kapitalistlerin basın mesleğine ilgisi artmakta, gazete patronu olmaya heveslenen kapitalistlerin sayısı çoğalmaktadır.*

Görüldüğü gibi, kapitalist sınıf, ideolojik planda görüşlerini topluma hâkim kılmak için artan bir çaba içindedir. Tabii ki bu çabalar, yakın ilişkiler kurduğu ülkelerde belli bir ekonomik gelişme ve düşünce biçimini, toplumun bütün kesimlerine kabul ettirme yolunda sistemli bir faaliyet gösteren ABD'nin eyleminden ayrı düşünülemez. Fakat bu konuya geçmeden önce, sanayideki kapitalist gelişmenin kısa bir bilançosunu yapmak gerekli olacaktır.

ÖZEL SANAYİCİLİĞİN BİLANÇOSU

a) *Özel sanayi, küçük ve dağınık işyerlerinden kuruludur. Bu sektörde tüketim malları ve özellikle lüks tüketim malları imalatı ağır basmaktadır:* 1950'den bu yana özel sanayi hızla gelişmiştir ve bu gelişme son yıllarda hızlanmıştır. Fakat 1963 Kasım ayında yapılan İmalat Sanayi Sayımı'na göre, özel sanayi, devlet sanayisine nazaran hiç de parlak durumda gözükmemektedir. Devlet sektöründe 237, özel sektörde 2775 "büyük sanayi"

* Bâbıâli'nin aydınlar arasında en itibarlı 45 yıllık bir gazetesinin, Adana'dan İstanbul'a atlayıp Amerikan gazozculuğu ve otobüs montajcılığıyla büyük kapitalistler arasına katılan bir zat tarafından 10 milyon lira bedelle satın alınmak istenmesi anlamlıdır.

denilen işyeri vardır. Devlet 140.457 ücretli personel kullandığı halde, özel sektör 184.984 kişi çalıştırmaktadır. Ama devlet sektöründe yaratılan katma değer, özel sektördekinin üstündedir. Devlet sektörünün katma değeri 3 milyar 498 milyon, özel sektör katma değeri 3 milyar 138 bindir. Bu rakamlara göre, devlet sanayisindeki prodüktivite, özel sektördekinden yüksek olmaktadır. Devlet sanayisi, daha fazla makine ve daha fazla enerji kullanmaktadır. Devlet sanayisinin çevirici kuvvet tesisatı kapasitesi 1.276.546 beygirgücü, özel sanayinin 678 bin beygirgücüdür. Devlet sanayi 1 milyar, özel sanayisi 682 milyon kws elektrik enerjisi tüketmektedir.[162]

Özel sanayi çok küçük işyerlerinden kuruludur. On kişinin altında ücretli personel çalıştıran özel sanayi işyerlerinin sayısı 157.759, on kişinin üstünde personel çalıştıran özel işyerlerinin sayısı ise 2.775'tir. Demek ki, özel sanayi işyerlerinin yüzde 98,3'ü on kişiden az personel kullanan ve imalat sanayi toplam üretiminde payı yüzde 25'i aşmayan ufak işletmelerdir. Büyük sayılan işyerleri bakımından da, özel sanayide ufak işyerleri hâkimdir:

İŞYERİ BÜYÜKLÜĞÜNE GÖRE ÖZEL SANAYİ

Çalışanların Sayısı	İşyeri Sayısı
10 – 19 kişi	1258
20 – 49 kişi	887
50 – 99 kişi	313
100 – 199 kişi	170
200 – 499 kişi	95
500 – 999 kişi	31
1000'den fazla	20

Demek ki, özel sanayi işyerlerinin 2.145'i, yani yüzde 80 kadarı, 50'den az personel çalıştıran küçük kuruluşlardır. Binden fazla personel çalıştıran özel sanayi sayısı ancak 20'dir. Bu 20 sanayi işyerinin 15'i özel sektörün en büyük gelişme gösterdiği dokuma sanayisi alanındadır. Geri kalan beş işyerinin biri gıda, ikisi kauçuk, ikisi metal eşya imali işkollarında bulunmaktadır. Makine imali, elektrik makineleri imali, motor imali gibi sanayileşmenin belkemiğini teşkil eden alanlarda büyük özel sanayi teşebbüsleri yok gibidir.

Bir otobüsü 400-500 bin liraya satan ve milyonlarca liralık reklamlarla gazeteleri ve radyoları dolduran montaj sanayisi, çok az personel kullanmaktadır. 1965 yılında faal 66 montaj firmasında ancak 6916 personel çalışmaktaydı. Ortalama personel sayısı 105'tir. montaj sanayisinde 1965 yılında firma adedi ve çalıştırılan personel sayısı şöyledir:

Montaj Sanayisi Kolu	Faal Firma Sayısı	Çalıştırılan Personel Sayısı
Radyo sanayisi	16	2059
Pikap sanayisi	5	81
Ses alma cihazı sanayisi	2	42
Telefon santrali sanayisi	3	99
Elektrik süpürgesi sanayisi	7	77
Yazı ve hesap makineleri sanayisi	2	77
Elektrikli tıraş makineleri sanayisi	2	33
Buzdolabı sanayisi	5	968
Asansör sanayisi	12	317
Traktör sanayisi	4	1312
Kamyon ve kamyonet sanayisi	7	1588
Otobüs sanayisi	1	263
TOPLAM	66	6916

Kaynak: Türkiye İktisat Gazetesi, 12 Ocak 1967.

İmalat sanayisinin bu durumundan, imalat sanayisi alanını prensip itibariyle özel sektöre bırakmayı kararlaştıran Demirel Hükümeti'nin imzasını taşıyan İkinci Beş Yıllık Plan şikâyetçidir: "Imalat sanayinde organizasyonun başlıca niteliği çok sayıda küçük ve orta çapta işletmelerin dağınık olarak faaliyette bulunmasıdır."[163] Mesela özel sektörün hayli geliştiği gıda sanayisi hakkında Plan, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Gıda sanayimiz genellikle ufak ünitelerden meydana gelmiş olup, iç ve dış piyasaların gelişen talep hacmine gereği gibi cevap verebilecek bir durumda değildir. Bu küçük teşekküllerin birleşerek güçlerini artırması zorunlu görülmektedir. Özel sektör, kendi içinde teknik meselelerini çözümleyecek bir organizasyona sahip değildir. Bu konuda, özel sektöre yardımcı olabilecek kamu kuruluşlarının gerçekleştirilmesi program dönemi içinde öncelikle ele alınacaktır.

Teknik bilgisizlik, fazla kâr amacı ve haksız rekabetin doğurduğu aksaklıklar

gibi sebepler, gıda maddelerinin geniş ölçüde bozulmasına yol açmakta ve bu hal bazen halkın sağlığı için zararlı bir dereceye varmaktadır. Bu durum aynı zamanda, ileri teknikle çalışan işletmeler için zararlı olmakta ve sanayinin gelişmesini kösteklemektedir."[164] Türkiye'nin beslenmesi bakımından büyük önem taşıyan süt sanayisinde özel sektör yok gibidir. Devlet, Süt Endüstrisi Kurumu kurarak sütçülüğü geliştirmeye çalışmaktadır. Ama özel sektör yabancı esansı şişeleyip satmaktan ibaret olan Amerikan gazozu imalinde hızlı bir gelişme göstermektedir. Prof. Dr. Zühtü Yöney'in sözleriyle, "Bugün Türkiye'de meyva esansı katılmış şekerli sular, gazozlar litresi 200 kuruşa satılırken, dünyanın 1 numaralı besini süt, birçok hayvancılık mıntıkalarımızda 50 kuruşa bile alıcı bulamamaktadır."[165] İçki sanayisinde de durum aynıdır. Şarapçılıkta, "üretim miktarının düşük ve üretici firmaların dağınık ve ufak ünitelerden meydana gelmesi"[166] ihracatı engellemekte ve bağların sökülmesine yol açmaktadır: "Türkiye'de bağ mahsulleri üretiminde ileri bir yer tutmasına ve bağcılık birçok yerde üreticinin alternatifi olmayan tek gelir kaynağını teşkil etmesine rağmen, içki şeklindeki değerlendirme oranı çok düşüktür. Bu yüzden bağlar sökülmekte ve kaliteli içki üretimine elverişli üzüm çeşitleri günden güne yok olmaktadır."[167] Demirel Hükümeti tarafından hazırlanan plana göre çare, "İçki Sanayisi İktisadi Devlet Teşekkülü"nün kurulmasıdır. Bu devlet teşekkülü, özel sektörle işbirliği yapacak ve onun şarap sanayisinde yapacağı yatırımlar, özel sektörü geliştirici nitelikte olacaktır. Ve sonra devlet elindeki şarap fabrikaları özel sektöre satılacaktır.[168] Uzun bir geçmişi olan "deri ve kösele işleme sanayisi" mi? Plan bu konuda da şunları yazmaktadır: "Yurdumuz küçükbaş ham deri bakımından, iç talebin çok üstünde bir üretim potansiyeline sahiptir. Ancak çok küçük ve dağınık işletmelerde teknik bilgi noksanlığı ve kapasite yetersizliği dolayısıyla büyük israflar husule gelmektedir. Küçükbaş hayvan derilerinin ham olarak ihracı yerine, yarı-mamul ve mamul deri olarak ihracı, ufak ünitelerin bir araya getirilerek kapasitesinin artırılması ve ilkel metotların modernize edilmesine bağlıdır."[169] Bu alanda da "Dericilik Enstitüsü" kurularak, devlet, özel sektörün elinden tutacaktır.

İthal malı kauçuğa dayanan ve büyük gelişme gösteren lastik sanayisi mi? Oto lastik fabrikaları bir yana bırakılırsa, büyük çoğunluğu çok küçük, derme çatma dağınık işletmelerdir. Yine ithalata dayanan ve büyük gelişme gösteren plastik işletme sanayisinin durumu da farklı değildir. 1968 Programı'ndaki ifadeyle, "küçük ve dağınık tesisler sayısı, modern metotları takip eden işletmelerden fazladır. Bununla beraber, üretilen mamullerden mühim bir kısmı, standart kalitenin altında olduğu halde satılabilmektedir."[170] Kauçuk ve plastik sanayisi, dışarıdan

gelen hammaddeye bir biçim verip satmaktan ibaret kalmaktadır. Alüminyum sanayisi de aynı yoldadır. Yine ithalata dayanan ve büyük gelişme gösteren kimya sanayisinde, dıştan gelen hammaddeyi ambalajlayıp satma faaliyeti ağır basmaktadır. Hatta deterjan ve kozmetik sanayisi için, Kalkınma Planı'na göre, basılı ambalaj malzemesi dahi ithal edilmektedir.[171] Kalkınma Planı, "özellikle ilaç sanayisinde küçük ve güçsüz durumda bulunan kuruluşların" hâkim olduğunu yazmaktadır. Plan, bunların "uzun vadede yaşama çaresi olarak" birleşmelerini öngörmektedir.[172] Üstelik kimya alanında, pek az gerçek imalat faaliyetine girişmekle birlikte, yabancı firmalar egemendir. Bunlar, yerli firmaların bir kısmını tasfiye etmektedirler. İlaç sanayideki durumu, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı şöyle açıklamaktadır: "Türkiye'de imalat yapan dünyaca tanınmış ilaç firmalarının, ilaç aktif maddeleri imalindeki teşebbüsleri genellikle birkaç basit kimyasal metodun uygulanmasından ibaret kalmıştır. Bu firmalar, çeşitli imkânlarını hazır ilaç imal kapasitelerini genişletmek için kullanarak, son zamanlarda ilaç sanayisi üretiminin çoğunluğuna sahip olmuşlardır. Birinci Beş Yıllık Plan'da, söz konusu firmaların hazır ilaç imalinde genişlemelerini sınırlayan tedbir zaman zaman yetersiz ve etkisiz kalmıştır. Diğer yandan hazır ilaç imalinde yerli kuruluşlar, genellikle ileri memleketler ölçüsünde kaliteli imalat yapmaktadırlar. Bununla birlikte, ilaç satışındaki şiddetli rekabet içinde, yerli firmaların toplam ilaç üretimindeki payı, Türkiye'de imalat yapan dünyaca tanınmış firmalar karşısında gittikçe azalmaktadır."[173] Tarımsal mücadele ilaçları için ise plan, "bozuk ve hileli" ilaç meselesi üzerinde durmaktadır.[174] Demir-Çelik sanayisinde "Metaş, Elektrometal gibi hurdadan çelik üreten birkaç küçük ve modern tesis ile genellikle çok küçük kapasitelerde eski teknolojili tesisler" bulunmaktadır.[175] Hızlı bir gelişme gösteren madeni eşya sanayisi, daha çok kalorifer radyatör ve kazanları, metal konstrüksiyon gibi inşaat sanayisinin ihtiyaçlarını karşılayan yatırım malları ile lamba ve sobalar ev ve mutfak eşyası gibi dayanıklı tüketim malları üretmektedir. Bu alanda birçok montaj firması faaliyet göstermektedir. "Perakende ve norm dışı ithalat yaygındır."[176] Sanayi Sayımı'na göre, madeni eşya imalinde 209 özel işyeri vardır. Çalışanların sayısı 12242 kişi ve yaratılan katma değer 219 milyon liradır. Devlete ait 14 işyerinde ise, katma değer, 188 milyon liradır. Özel sanayi işyerlerinin dörtte üçüne yakın kısmı, 10 ila 50 personel çalıştıran ufak kuruluşlardır. 200'ün üstünde personel kullanan işyeri sayısı, 9'dan ibarettir.[177] Makine imalat sanayisi ise, İlk Plan'da öncelik verilmesine rağmen, buzdolabı, çamaşır makinesi vb. gibi tüketim malları hariç, pek az gelişmiştir. İkinci Beş Yıllık Plan'daki ifadeyle, "Makine imalat sektöründe talebin

yaklaşık olarak yüzde 65'i ithalatla karşılanmaktadır. Her ne kadar yurtiçi üretim artışı geniş çapta ithalat ikamesi yaratmaktaysa da, toplam talep içindeki ithalat oranında büyük bir değişiklik görülmemektedir.

Birinci Plan döneminde öngörülen yatırımların ancak ortalama yüzde 18 kadarı gerçekleştirilebilmiştir. Bu sektöre yatırım çekilememesinin en önemli nedenleri kurulacak üretim ünitelerinin yüksek finansman, kalifiye iş gücü ve gelişmiş teknoloji gerektirmeleri ve standart mal grupları için talebin belirli bir seviyeye ulaşamamış olmasıdır."

"Sektörde kapasitenin kullanılma oranı genellikle düşüktür. Birkaç büyük kuruluş dışında, teknik anlamda, verim artırıcı üretim planlaması yapılmamaktadır. Bunun nedenleri, genellikle üretim kapasitesinin küçük ünitelere bölünmüş olmasında toplanmaktadır. Bu küçük ünitelerde, mali güçlerinin kısıtlı olması nedeniyle, proje, kalite, kontrol vb. mühendislik hizmetlerinden yararlanılamamaktadır. Bu nedenle verim ve kalite, çoğu zaman istenilen standartın altında kalmaktadır."[178] Tarım aletleri ve makineleri imalat sanayisi elektronik sanayisi, karayolları taşıtları imalat sanayi siise, montajcılıktan öteye gitmemektedir. Mesela karayolları taşıtlarını ele alırsak, bu alanda yerli imalatın, Montaj Sanayisi Talimatı'na göre, 1967 yılında yüzde 45'e ulaşması gerekmektedir. Yalnız bu yüzde 45'in büyük kısmını tekerlek lastikleri, döşeme ve koltuklar, akümülatör, tekerlek kapakları, boya, düz emniyet camları gibi öteki sanayinin malları teşkil etmektedir. Karayolu taşıt sanayinin belkemiği olan motor, şanzıman, diferansiyel vb. dışarıdan getirilmektedir. Bu sebeple, karayolu taşıt sanayisinde 1967 yılında faaliyet gösteren 14 kuruluş, büyük atölyelerden ibaret kalmaktadır. Üstelik firma sayısının çokluğu ve firmaların "sık sık imal ettikleri tipleri değiştirme eğilimleri dolayısıyla, rantabl bir fabrikasyon yatırımı yapmak imkânı kalmamaktadır."[179]

"Karayolu taşıtları imalat sanayisinin problemlerinden biri de mevcut taşıt parkının durumundan ileri gelmektedir. Örneğin 1965 yılı taşıt parkı incelendiğinde kamyonda 79, otobüste 44 ve binek arabalarında 53 değişik marka tespit edilmiştir. Ayrıca bu markaların her birinin değişik tipleri ve yıllara göre değişen modellerinin de olduğu göz önüne alınırsa, binin çok üstünde değişik karakterde taşıt bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu rakamın büyümesi, onarım masraflarının yüksek seviyede teşekkül etmesini gerektirmiş ve yedek parça ithalatı da aynı oranda artış göstermiştir. Kamyon ve otobüs montajının en büyük gerekçelerinden biri, bu yapıyı aynı yedek parçadan kullanılan taşıt sayısı olarak azaltılması idi. Fakat montaj yerlerinin artması ve tipleştirmenin yapılmamış olması montajdan beklenileni vermemiştir. Bu konu yan sanayinin gelişmesinin tek faktörü olması bakımından da ayrıca önem kazanmaktadır."[180]

Özetlersek, özel sanayi, 1950'den başlayarak nispeten hızlı bir gelişme göstermekle birlikte, çoğunlukla küçük ve dağınık ünitelerden ibaret kalmıştır. Özel sanayi, büyük yatırım ve teknik bilgi gerektiren makine imalatı vb. gibi yatırımlardan kaçınmış ve daha çok, tüketim malları sanayisine yönelmiştir. Kauçuk, plastik, alüminyum işleme ve kimya iş kollarında hızla gelişen özel sanayi, ithal edilen hammaddelerin ufak bir imalat işleminden sonra piyasaya çıkarılmasından öteye gidememiştir. Montaj sanayisi için de, gerçek bir sanayicilikten söz etmek mümkün değildir. Yatırım malları imalatında, hızla artan konut yatırımlarına paralel olarak, özel sanayi, kalorifer kazanı, radyatör, yer döşemesi, seramik eşya vb. imalinde hızlı bir gelişme göstermiştir. Fakat bunlar da bir anlamda tüketim malları sayılabilir.

Genellikle tüketim malları imaline yönelen özel sanayi, gelir dağılışındaki büyük adaletsizlik dolayısıyla, daha çok, yüksek gelir gruplarının taleplerini karşılamaktadır. Montaj sanayisi, bunun tipik örneğidir. Bu anlamda özel sanayi, lüks tüketim malları sanayisi olmaktadır. Dr. Haydar Kazgan'a göre, "Türkiye'de çok çeşitli mal yapılmaktadır. Bunların büyük kısmı, belirli bir gelir grubu dikkate alınarak imal edilmektedir. İmalatın yüzde 50'si sadece 1 milyon kişiye hitap etmektedir."[181] Demirel Hükümeti'nce hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, gelir dağılışı çok dengesiz olan bir toplumda, ithal yasaklamalarıyla ortaya çıkan çok yüksek fiyatlı bir sanayinin, yüksek gelir gruplarının lüks tüketimine daha fazla yönelişini tehlikeli bir gelişme diye belirtmekte ve lüks tüketim mallarının vergilendirilmesini istemektedir: "Yüksek gelir gruplarının talebine cevap veren ve genellikle gösteriş saikiyle yapılan lüks tüketim, bu mal ve hizmetlerin daha yüksek oranda vergilendirilmesi ile kısılacaktır. Ancak bu amaçla *uygulanmakta olan yüksek gümrük vergileri ve ithaldeki miktar kısıtlamaları, bu mal ve hizmetlerin yurtiçi fiyatlarının yükselmesine ve böylece bu tip üretimin cazip bir yatırım sahası haline gelmesine yol açmaktadır.* Uzun vadede kıt yatırılabilir kaynakların lüks tüketim malı üretimine yönelmesi daha sakıncalıdır."[182] Bu sözler, izlenen politikanın nasıl bir çıkmaza açıldığının itirafından başka anlama gelmemektedir.

Demek ki, devletin ve ABD'nin sanayici imal etmek için giriştikleri büyük çabalara rağmen, bir gelişme olmakla birlikte, özel sektörün sanayi alanında başarılı bir imtihan verdiğini söylemek güçtür. Prof. Besim Üstünel, özel sektörün nasıl başarıya ulaştırılacağını araştıran Türkiye'de Özel Sektörü Kurtarmak Mümkün mü? adlı yazısında şu hükme varmaktadır: "Türkiye'de 1928-1938 döneminde, işadamı sayısı yok denecek kadar az olduğu halde, 1938-1948 döneminde Dünya Savaşı'nın yarattığı ortam içinde ve 1950-1960 döneminde hızlı

kalkınma ve enflasyonun yarattığı müsait şartlar altında işadamı sayısında süratli gelişmeler olmuştur. Gerek savaş yıllarında, gerek enflasyon döneminde iş hayatına atılan ve nispeten kolay kazançlar sağlamak suretiyle bugünkü varlığını ve işletme kapitalini elde etmiş olan bu yeni müteşebbis grubu –birtakım kötü alışkanlıklar edinmiş olmaları bir tarafa–, bugün için artık yatırımcı olarak korkak veya çekingen, işletme sevk ve idaresinde ise bilgisiz ve yetersiz kalmaktadırlar. Anormal ekonomik şartlar içinde kolay para kazanabilen işadamları bugün bu paraların yine kolayca kaybedilmesinden korkmakta ve dolayısıyla son derece muhafazakâr bir tutum içine düşmektedirler. Ayrıca, bu paraları kazanırken isabetli yatırım kararları almak, işletmelerini rekabet şartları içinde ustaca yönetmek zorunda kalmamış oldukları için, bu konuda tecrübe de kazanamamışlardır."

"Türkiye'de özel teşebbüs bugün için kendisinden beklenenleri gereğince yerine getirememektedir. Ne işletmeci olarak işini bilgili ve akıllı bir şekilde yürütebilmekte, ne de yatırımcı olarak en kârlı sahaları seçmesini, en doğru tercihleri yapmasını bilmektedir. Bu nitelikleri yüzünden gerçek verimlilikleri düşük olan işadamlarımız, bunu telafi etmek üzere, devletten birtakım koruyucu tedbirler ya da haksız menfaatler talep etmektedirler. Bu zayıf durum, onların kısa vadeli çıkarlarına aşırı derecede bağlı olmalarına ve dolayısıyla ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı 'liderlik görevlerini' gereğince yerine getirememelerine yol açmaktadır."[183]

b) *Özel sanayi, ithalata dayalı "montajcı" bir sanayidir:* Sanayi tesisleri kurulurken, "bu fabrika, şu kadar yüz bin dolar ithalat ikamesi sağlayacak" demek, Türkiye'de âdet olmuştur. Bununla birlikte, özel sanayi geliştikçe, bu sanayinin makine, teçhizat, yedek parça, teknik bilgi dışında ithal malı hammadde ihtiyacı artmaktadır. Zira birçok özel sanayisi kuruluşu, nihai mamullere çok yakın ithal malı hammadde kullanmaktadır. Plastik sanayi, ilaç sanayi, boya sanayi vb. mantar gibi yerden biten tesislerle hızla gelişmektedir. Ama bunun için gerekli kimya sanayi Türkiye'de yoktur. Hammadde ithal edilmekte, bir iki basit işlemden geçirildikten sonra tüketiciye sunulmaktadır. Bu sebeple, döviz sıkıntısının kalkınmayı engellediği bir ülke olan Türkiye'de, rahatlıkla vazgeçilebilecek ihtiyaçlar için, hammadde adıyla ithalat, gittikçe artmaktadır.

Prof. Gülten Kazgan, bu niteliği dolayısıyla yalnız montaj sanayi için değil, genellikle sanayi için "montajcı" deyimini uygun bulmaktadır: "Montaj sanayi deyimi Türkçede genel olarak radyo, kamyon cip vs. gibi parçaları ithal edilip burada birleştirilen ve ancak bir kısmı içeride üretilebilen sınai mamuller için kullanılmaktadır. Oysa Türk sanayi

üzerinde pek derine gitmeyen bir inceleme dahi bütün imalat sanayinin büyük ölçüde dışarıdan getirilen ara malların içeride birleştirilmesine dayanan montajcı bir niteliği olduğunu ortaya koyabilir. İlaç sanayi, boya sanayi, hatta 'medar-ı iftihar'ımız olan ve birçoklarımıza göre Ortak Pazar'a tam üye sıfatıyla girdiğimizde üyeler arası işbölümü sonucu büyük gelişme imkânları bulacağı düşünülen dokuma sanayi dahi bir ölçüde montajcıdır. Çünkü, bunların hepsi imalata giren ve ithalata bağlı yarı-mamullerin birleştirilmesini ülke içinde yapmaktan öteye pek geçmemektedir."[184] Gülten Kazgan, sınai hasıla endeksiyle hammadde ithal endeksi arasındaki paralel artışa dikkati çekmektedir:

Yıl	Sınai hasıla endeksi	Hammadde ithal endeksi	Hammaddelerin ithalatta payı
1948	100	-	-
1950	108	100	%34,5
1955	148	169	%31
1960	189	190	%47
1960	-	100	-
1962	100	-	-
1966	140	115	%48
1967	100	100	%49
1972	176	160	%54

Tabloda görüldüğü üzere, özellikle 1950-1960 döneminde sınai hasıla endeksi 189'a çıkarken, hammadde ithal endeksi de 190'a yükselmiştir. Bu eğilimin plan rakamlarına göre önümüzdeki yıllarda devam edeceği, ithalatta hammadde payının artacağı anlaşılmaktadır.

1966 yılında bütün imalat sanayinin yatırımlar dışında ithalatı –1968 Kalkınma Programı'nda tarımda gösterilen 116 milyon liralık tops dahil–, 5 milyar 579 milyon lirayı bulmaktadır.[185] Buna karşılık, ihracat 138 milyon 533 bin liradan ibarettir. İhracatın, ithalata oranı yüzde 2,5 civarındadır. 1966 yılı imalat sanayi ihracatının dökümü şöyledir:*

* Tabloyu 1968 Programı'nda verilen rakamlara dayanarak hazırladık. Programda 1966 şeker ihracı olarak 62,1 milyon lira gösterilmektedir. Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. ise, 1966 ihracını 5,5 milyon lira olarak vermektedir (TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri Ziraat İşleri Alt Komisyonu Raporu, s. 3). Bununla birlikte, maliyetin üçte biri civarında fiyatla ihraç edilen şeker, daimi bir ihraç metaı sayılamayacağından farkın önemi yoktur. Kalkınma Programı, sınai mamul ihracını yüksek göstermek için, geleneksel ihraç mallarının birçoğunu, sınai mamül ihracatı diye göstermektedir. Mesela, istatistiklerde küspe ve kepek, bağırsak, koyun-kuzu-keçi-oğlak ham derileri, blister bakır vb., imalat sanayi ihracatı olarak kabul edilmektedir.

1966 YILI İMALAT SANAYİSİ İHRACATI (milyon lira)	
Şeker	5,5
Balık konservesi	3,2
Konserve	1,7
İçki	3,795
Dokuma ve giyim	23,333
Basma	1,0
Orman ürünleri	7,5
Kimya	28,0
Petrol ürünleri	36,644
Metalden gayri mamuller	1,8
Ferro-krom	19,9
Madeni eşya	2,0
Makine imalat	0,130
Elektrik makineleri	1,8
Taşıt onarım	0,231
TOPLAM	138,533

Görüldüğü üzere imalat sanayisinin ihracatı, hemen hemen yok gibidir. Kimya sanayinde gözüken 28 milyon liralık ihracatın önemli kısmını "palamut hülasası", "meyankökü", "balmumu", "defne yağı", "gülyağı" gibi geleneksel ihraç maddeleri teşkil etmektedir. 38 milyon liralık petrol ürünleri ihracatının da 34 milyon liralık kısmı fuel-oil'dir, yani arızi bir ihracat söz konusudur. İlerideki yıllarda fuel-oil, hatta nafta ihraç edilemeyecektir. Bu sebeple ihracat rakamı 100 milyon lira civarında kabul edilebilir. Buna karşılık, imalat sanayinin yatırımların dışında cari ithalat ihtiyacı 5 milyar 579 milyon lirayı bulmaktadır. Aynı yıl bütün ihracatımızın toplamı ise, 4 milyar 410 milyon liradır! İhracat, imalat sanayinin cari ihtiyacını karşılamaya dahi yetmemektedir! İmalat sanayinin milyarlarca liralık yatırım ihtiyacı ve öteki sektörlerin yatırım ve cari ihtiyaçları göz önünde tutulursa, hammaddesi dışarıdan gelen bir sınai gelişmenin, nasıl bir çıkmaza yol açtığı kendiliğinden anlaşılabilir.

Özel sanayinin en büyük başarı gösterdiği tekstil alanında dahi önemli ölçüde ithalat yapılmaktadır. 1966 yılında bu iş kolunda merinos, suni ve sentetik elyaf ve iplik, mamul madde olmak üzere 400 milyon liralık ithalat yapılmıştır. Yine dışarıya dayanan boya sanayisi ithalatından tekstil iş kolunun payına düşen miktar, buna eklenmelidir. Ayrıca iş kolunun 200 milyon lira civarındaki yatırım malları ithalatı hesaba katılmalıdır. Böylece, 800 milyon liralık ihracat yapabileceği ileri sürülen fakat 23 milyon liralık ihracat yapan tekstil sanayisinin ithalat ihtiyacı 600

milyon lirayı aşmaktadır. En başarılı alanda durum böyledir. Tamamen ithalata dayanan lastik, plastik ve kimya sanayisi, döviz kaynaklarının önemli bir kısmını yutmaktadır. Plan döneminde, bu iş kolunda görülen gelişme, ithalatın bir kat artmasına yol açmıştır. İmalat sanayisi ithalatının dörtte biri bu sektöre gitmektedir: "1967 yılında toplam ithalatın yaklaşık olarak dörtte birim kimyasal ürünlerin teşkil etmesi, yurt içi üretim yoluyla azaltılması gereken çok yüksek bir orandır."[186] Fakat bu oranın 1972'de ancak yüzde 21'e inmesi ümit edilmektedir. 1966 yılında yalnız tarım ilaçları ve ilaçlar için 108 milyon liralık ithalat yapılmıştır. Boyar maddeler ve boya ithalatı 88 milyon lirayı bulmaktadır. Lastik sanayisi ithalatı 145 milyon liraya erişmektedir. Plastik ham ve yardımcı maddeleri ithalatı 139 milyon liradır. Toplam kimyasal madde ithalatı 1 milyar 358 milyon 554 bin liradır ve bunun 1972'de 2 milyara çıkması beklenmektedir. Bu sanayilerin geniş ölçüde "montajcı" nitelikte bir ambalaj sanayi olduğu ileri sürülebilir.

İlaç sanayisindeki yabancı firmaların da durumu farklı değildir. Nitekim Yerli İlaç Endüstrisi Meclis Araştırma Komisyonu Başkanı AP Milletvekili Sabahattin Savacı, yabancı ilaç firmaları hakkında şu görüşü ileri sürmüştür: "Memleketimizdeki yabancı ilaç firmalarının ismi büyüktür, fakat kendileri fabrika niteliğinde bile değildir. Bir nevi ambalaj merkezi durumundadırlar. Mukaveleleri esas hammadde imaline dair hüküm ihtiva etmiyor. Mukavelesinde bu hüküm bulunan bir firma da buna uymuyor..."[187] Birçok yabancı firma, Türkiye'de hiçbir tesis dahi kurmadan, ilaçlarını yerli laboratuvarlarda imal ettirerek ilaç ticareti yapmaktadır. Bunlar arasında Mercke (ABD), Parke-Davis (ABD), Mativelle (Fransa), Specia (Fransa), Glaxo (İngiltere), Gevvo (İsviçre), Vifor (İsviçre), Le Petit (İtalya), Organon (Hollanda) sayılabilir.

Yabancı ilaç firmaları, transferabl kârlarının dışında, ithal ettiği hammaddelerin fiyatını yüksek tutarak, dışarıdaki ana şirketin kârını artırmakta ve hammadde ithali için daha fazla döviz harcanmasına yol açmaktadır. İthal Malları Fiyat Tescil ve Tetkik Dairesi'nin tespit ettiği şu liste,[188] ilaç hammadde ithal fiyatlarının ne ölçüde keyfi olduğunu göstermektedir:

HAMMADDE İTHAL FİYATLARI KARŞILAŞTIRMASI
(Birim Fiyat: Kg. CIF Dolar)

Hammaddenin sağlandığı ülke	İngiltere	İsviçre	İtalya	ABD	Macaristan	Pahalılık	
						Kat	Yüzde
Chlorbenzodiazepin	-	738,37	57,0	-	-	12	1200
Chlorthiazid	84,62	-	6,0	-	-	4	400
Hydrochlorthiazide	234,85	572,0	8,0	250,0	-	70	7000
1-4 Dihydrazinophataldzine	-	415,5	45,0	-	-	9	900
Belladon Total Alkoloid	-	457,5	-	-	1,8	254	25400

Türkiye'de çalışan bir Amerikan firmasının Macaristan'dan aldığı tatracycline sınıfından bir antibiyotiğe "Amerikan Malı" damgasını vurarak ve "araştırma masrafları" yaptığını ileri sürerek Türkiye'de yüzde 1200 kârla sattığı görülmüştür.[189] İstanbul Eczacılar Odası Faaliyet Raporu'nda, bu oyunlar şu sözlerle açıklanmaktadır: "Yabancı sermayenin günahına gelince, en büyüğü, hammadde ithalinde ana müesseseleri ile düzenledikleri yükseltilmiş fiyatla fatura oyunlarıdır. Bu yolla dış piyasadaki fiyatların 12,95 katı fiyatına, diğer bir deyişle yüzde 1295 pahalı fiyatla hammadde ithal edebilmektedir. Bu korkunç gerçeğe, aynı oyununun ambalaj malzemesi için de uygulandığını ilave etmeliyiz."[190]

Yerli firmalar da ithal malı hammadde ve yabancı firma patentleri ile çalışmaktadırlar. Yerli firmaların en büyüğü olan Eczacıbaşı, Astra International (İsveç), Breiersdorf (Almanya), Biochemie (Avusturya), Bristol Laboratories (ABD), Chemische Werke Albert (Almanya), Collet (Norveç), Chevron Chemical Company (ABD), Don Baxter (ABD), Eaton Laboratories (ABD), Endo Drug Corporation (ABD), Parke-Davis (ABD), Pharmacia International (İsveç), Philips-Duphar (Hollanda), Richardson-Merrel Inc. (ABD), Schering Corporation (ABD), SPECIA (Fransa), Upjohn International (ABD), J. R. Geigy (İsviçre), Bristol-Myers International (ABD), Chemiro (İsviçre), J. G. Mausson (Almanya), Promonta (İtalya), Hans Schwarzkopf (ABD) gibi birçok yabancı firmanın lisanslarıyla ilaç ve kozmetik imal etmektedir. Tarım ilaçları imal eden hekim ortaklığı Hektaş, Imperial Chemical Industries (İngiltere), Union Carbide, Diamond Alkaline, Hercules Powder, Rohm and Haas (ABD), Sariaf, Sipcam, Bibrini Paradi ve Cheminova (Avrupa) gibi firmaların lisanslarıyla çalışmaktadır. İbrahim Ethem Ulagay Merck, Sharp, Dohme, Le Petit, Astra Nerke, Dr. C. Jannsen, L'Oreal de Paris, Max Factor vb. gibi firmalarla ilişki kurmuştur. En "harcı âlem" ilaçlar, güzellik malzemesi vb. bu yabancı firmaların ücretli teknik yardımlarıyla yapılmaktadır. Sektörde döviz israfı büyüktür. İlaç sanayisinin önde gelen kişilerinden Nejat Eczacıbaşı dahi, çalıştığı alandaki bu durumdan şikâyetçidir. Eczacıbaşı, ilaç sanayisinin sakat bir yola girmiş olduğunu, "istihlak maddeleri imalindeki ve satışındaki cazibeye kapılan" yabancı sermaye firmalarının "ihtiyacın birçok misli kapasitede ilaç imalathaneleri" kurmuş olduklarını, iyi niyetle ele alınmış bulunan 6224 sayılı kanunun yanlış uygulanması sonucunda bir kimya endüstrisi kurulamadığını belirtmektedir.[191]

Montaj sanayisi ise, adı üstünde, israflı bir sanayidir. Yabancı firmalara ya da onların "sanayiciliğe" yönelmiş Türkiye'deki mümessillerine piyasada tekel sağlayarak, döviz tasarrufu yerine –birçok halde normal

olarak ithaline gidilmeyecek malların üretimine gidildiği için– döviz israfına yol açmaktadır. Esasen montaj sanayisinin döviz tasarrufu iddiası, çok kez hayali kalmaktadır. Mesela karayolu taşıtlarında 1962, 1963 ve 1964 yıllarında sağlanan döviz tasarrufu sırasıyla yüzde 15,2, yüzde 12,2 ve yüzde 13,1'den ibarettir. Montaj Sanayi Talimatı'ndan sonra, döviz tasarruf oranının, lastik dahil, yüzde 45'e çıktığı ileri sürülmektedir.* Yalnız, bu oran aldatıcıdır. Zira kamyon ve kamyonet imalinde yerli sayılan lastik, boya, vinileks tipi döşemelik vb. gibi malzemenin imalatına harcanan dövizi hesaba katmamaktadır. Mesela yalnız lastik imalinde sentetik kauçuk, karbon siyahı, kord bezleri gibi hammadde ithalatı yüzde 70'i bulmaktadır. Net ithal ikamesi, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtildiği üzere, ancak yüzde 30'dur.[192] Yabancı lastik şirketlerinin ana firmadan yüksek fiyatla yaptığı ithalat ve buna rağmen içeride elde ettiği büyük transferabl kârlar da hesaba katılınca, Türkiye'de lastik imalinin bir döviz tasarrufu sağlamadığı söylenebilir. Zira Türkiye'deki üç lastik fabrikasından yalnız birinin 1966 yılında beyan ettiği kâr, 82 milyon lirayı bulmaktadır. Boya ve döşemelik için de aynı şey söylenebilir. Bu sebeple, kamyon ve kamyonet ithalinde yüzde 45 döviz tasarrufu iddiası, gerçekte muhtemelen yüzde 30 civarında kalmakta ve montajcılık, sanayiden çok "ithalat tekelciliği"ne yaklaşmaktadır.

Özel sanayinin bu durumundan sanayicilerin sözcüleri de pek hoşnut gözükmemektedir. Nitekim İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkan Vekili Ertuğrul Soysal, "Dışarıdan gelen mamul mala, burada ufak bir ilave yapmakla sanayici olunamaz" demektedir.[193]

Önce hammaddeyi, sonra mamul maddeyi imale yönelmemiş bir "montajcı" sanayi, bugünkü haliyle, ara mallar, yatırım malları imaline geçişe karşı hayli güçlü bir engel teşkil etmektedir. Mesela, esasen çok sayıdaki montaj firmalarının, yan sanayinin gelişmesini engellemek için imal ettikleri tipleri sık sık değiştirdikleri bilinmektedir. Birçok iktisatçımız, çok kârlı montajcılığın, sanayileşmeyi önleyeceği düşüncesindedir. Prof. Gülten

* Döviz tasarrufu, "FOB komple mamul-FOB ithal edilenler", "FOB komple mamul fiyatı"na bölünerek bulunmaktadır. Bir otomobilin dış fiyatı 2000 dolar ise ve bu otomobili Türkiye'de imal için 1000 dolar ithalat gerekiyorsa, döviz tasarrufu oranı yüzde 50 olmaktadır. Bunun yanı sıra, üretim değeri içinde ithalatın payının hesaplanması, İktisadi tahlillerde kullanılmaktadır. Mesela 1965 yılı radyo imalatında üretim değeri 100 sayılırsa, bunun yüzde 32,6'sını ithal malı malzeme teşkil etmektedir. Kullanılan yerli malzeme oranı ise yüzde 32,4'tür. Fakat yurtiçi değerlerin hesabına yüzde 15,4 işçilik giderleri, yüzde 0,6 mühendislik giderleri ve yüzde 19 sağlanan kâr girmektedir. Böylece yurtiçi değerlerin toplamı yüzde 67,4'ü bulmaktadır. Bunun içindir ki, üretim değerinin yüzde 32, 6'sının ithalat ile karşılandığı söylenmektedir. Çeşitli elektronik cihazlar montajında, ithal malı malzemenin payı yüzde 26'dır. Yurtiçi değerler toplamı, yüzde 15,3 yerli malzeme, yüzde 16,6 işçilik, yüzde 10,4 mühendislik giderleri, yüzde 31,7 sağlanan kâr olmak üzere yüzde 74'ü bulmaktadır (*İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 509).

Kazgan'a göre, "İthalata bağlı sanayinin bu denli kârlı olduğu bir ülkede ara mallar ve yatırım malları sanayisinin, kâr mekanizmasına bağlı bir sistem içinde kurulmasının imkânsızlığı çok açıktır.[194] Prof. Kenan Bulutoğlu da aynı görüşü paylaşmaktadır: "Montaj sanayisi hakkında iyimser olmaya imkân yoktur. Bunlar filizlenen bir yerli sanayinin fidanlığı değildir. Sadece yabancı firmaların piyasa kapamak için azgelişmiş ülkelere soktukları Truva atlarıdır. Hükümet, bunları derinlemesine yatırım yapmaya tümleşmeye, kotalardaki ithal tahditlerini kesmek tehdidi ile zorlayabilir. Elde edeceği sadece vaatler ve vaatlerdir. Tehdit gerçekleştiği takdirde, bu firmaların kaybedecekleri bir şey yoktur. Kurdukları sabit tesisler esasen birtakım hizmetlerin görülmesinde her zaman kullanılabilecek, maliyeti çoktan çıkarılmış birkaç bina ve ardiyedir."[195] Bununla birlikte, pazarın genişlemesiyle, yüksek fiyatlı ithal tekeli sağlamak için, montaj sanayisinin ara mallarını karşılayan bazı yabancı firmaların, Türkiye'ye gelmesi mümkündür. Mesela karayolu taşıt montajcılarının bir kısmı, Uzel'lerin mümessili bulunduğu Perkins motörünü kullanmaktadır. Perkins, Türkiye pazarının tekelini ele geçirmek amacıyla, Massey-Ferguson, Türkiye'deki mümessili, Chrysler ve çeşitli yerli ortaklarla birlikte bir motör fabrikası kurmaya yönelmiştir. Yalnız, üçüncü yılda yüzde 25 yerli imalat yapacak ve bu oranı zamanla artıracak olan bu teşebbüsün de bir motor "montajcılığı" olup olmadığı şimdilik meçhuldür. Bilinen, yabancı firmalara tekel fiyatlarıyla yüksek kâr transferine imkân veren bir yatırım malları sanayisinin, dış ticaret çıkmazından kurtulmaya yeterli olmayacağıdır.* Kimya sanayisinde, bugünkü tehlikeli gidişi bir ölçüde düzeltmesi beklenen devlet kuruluşu Petkim, çok daha olumlu bir teşebbüstür.

Kalkınma Planı, ilk plan döneminde, tüketim malları üretiminin toplam imalat sanayisi içindeki payının yüzde 65,4'ten 1967'de yüzde

---

* Massey Ferguson, motor imalinin yanı sıra, traktör fabrikası kurmaya da yönelmiştir. Bu yabancı sermaye yatırımlarında kabul edilen şartlar hayli ağır görünmektedir. Traktör imalinde, yüzde 52'si yabancılara ait olan 100 milyon sermayeli şirket, getirdikleri makine ve malzemeye karşılık yabancı ortaklara 5 yıl vade ve yüzde 8 faizle 43,2 milyon lira borçlanmaktadır. Şirkete yüzde 70 yatırım indirimi ve yüzde 80 gümrük indirimi sağlanmakta ve yüzde 16,5 kâr tanınmaktadır. Ayrıca bir dağıtım şirketi kurulacak ve bu da yüzde 15 kâr edecektir. Yabancı ortak traktör satış bedeli üzerinden ilk beş bin traktörde yüzde 1,5; 5 bin-20 bin arasında yüzde 1 lisans ücreti alacaktır. Buna karşılık, yerli imalat oranı, yüzde 70'ten başlamakta ve 4'üncü yılda yüzde 82'yi bulmaktadır. (*Resmi Gazete*, 12 Ekim 1968).
Dizel motoru imalinde de, kurulan şirket yabancı ortağa 5 yıl vade ve yüzde 8 faizle 66,2 milyon lira, makine ve malzeme karşılığı borçlanmaktadır. Şirkete, yüzde 80 yatırım ve yüzde 100 gümrük indirimi sağlanmakta, yüzde 16,5 kâr tanınmaktadır. Yabancı ortak ilk 10 bin motor imalinde, satış bedeli üzerinden yüzde 2,5 lisans ücreti almaktadır. Buna karşılık yerli imalat oranı, 5'inci yılda yüzde 66 ve 6'ncı yılda yüzde 78 olmaktadır (*Resmi Gazete*, 28 Ağustos 1968).
Bu yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye için avantajlı olduğunu söylemek güçtür.

60,6'ya düşmesi, ara malları payının yüzde 25,5'ten yüzde 28,5'e ve yatırım malları payının yüzde 9,1'den yüzde 10,9'a çıkmasının beklendiğini yazmaktadır.[190] Bu kayış, daha çok devlet yatırımlarının sonucudur. Bununla beraber, ithalata dayalı tüketim sanayisi büyük hızla gelişmekte, televizyon ve binek otomobili gibi yeni alanlarda teşebbüsler ortaya çıkmaktadır.* Bu sebeple, içeride ara mallar imaline kayış çabasının, bugün içine düşülen çıkmaza bir çare getirebilmesi zayıf bir ihtimaldir.

TEKNOLOJİK BAĞIMLILIK

Daha büyük bir çıkmaz, Türkiye'nin teknoloji bakımından çok geniş ölçüde dışarıya bağlı oluşudur. Türkiye'de bir makine sanayi yoktur ve teknoloji dışarıdan ithal edilmektedir. En "harcı âlem" tüketim malları sanayisinde fabrikalar, dış firmalar tarafından "anahtar teslimi" kurulmaktadır. Makine ve bilginin tamamen dışarıdan ithali yoluyla girişilen bir sanayileşme hareketi, Türkiye'ye son derece pahalıya mal olmaktadır. Yabancı uzman Dr. Gill, Devlet Planlama Teşkilatı için hazırladığı raporunda bu çıkmazı belirtmektedir: 1963 yılı girdi-çıktı tablosuna göre, yatırımların yüzde 35,2'sini makine ve teçhizat teşkil etmekte ve bunların büyük kısmı ithal olunmaktadır. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde bu oran yüzde 40'a çıkacaktır. 1967-1972 döneminde yüzde 7 kalkınma hızının gerçekleştirilmesi, gayri safi milli hasıla (G. S. M. H.)'nın yüzde 24 ila 25'inin yatırılmasını gerektirecektir. Yüzde 24 ila 25 yatırımın yüzde 40'ı, sermaye malları sanayi, içeride mevcut olmadığı takdirde, ithal edilecektir. Bu, G. S. M. H.'nın yüzde 9,6 ila 10'u tutarında makine ve teçhizat ithali demektir. Bu ölçüde bir ithalat imkânsızdır. Zira İkinci Plan döneminde, ihracatın G. S. M. H.'nın yüzde 5,3 ila 5,4'üne erişmesi beklenmektedir.

---

* Şimdiye kadar çeşitli yollarla dışarıdan elde edilen dövizlerle beslenen binek otomobili ithalinin yerini Anadol, Volvo ve Fiat'ın Türkiye'de montaj ve imali almaktadır. Bunlar için artık normal kanallardan döviz ödenecektir. Binek otomobilinin, tasarruf yetersizliği ve dış ödeme güçlüklerinden mustarip Türkiye için, yüksek ve orta gelir gruplarının tasarruflarını ve kıt döviz kaynaklarını eriten bir lüks tüketim malı olduğu açıktır. Ayrıca, her otomobilin benzin, yedek parça vb. yoluyla yılda 250 dolar döviz harcamasına sebebiyet verdiği bilinmektedir. Esasen şimdiden Türkiye'deki binek otomobili sayısı 100 bine yaklaşmıştır. Bu, yedek parça ve benzin olarak yılda 25 milyon dolar döviz gideri demektir. Korkut Öngün'ün verdiği rakamlara göre, binek otomobili başına düşen nüfus açısından milli geliri bizden çok daha yüksek olan ülkelerden, Türkiye, dört büyük şehir itibariyle, daha ileride bulunmaktadır. 1963 yılında Türkiye'nin dört büyük şehrinde, 105 nüfusa bir otomobil düşmektedir. Bu rakam 1960 yılı itibariyle bütün ülke itibariyle İspanya'da 116, Yunanistan'da 210, Rusya'da 370, Macaristan'da 515, Yugoslavya'da 650, Bulgaristan'da 925'tir (Mühendis ve Makine dergisi, sayı: 115). Ne var ki, 925 nüfusa bir otomobil düşen Bulgaristan'a dahi Türkiye tarımsal ürün satıp, ondan makine satın almaktadır.

Bütün ihracat, makine ve teçhizat i haline ayrılsa dahi, ihtiyacın ancak yarısı karşılanabilecektir. "Anahtar teslim" sanayileşmenin ekonomiyi nasıl bir çıkmaza sürüklediği açıktır. Özellikle büyük yatırım projelerinde, döviz ihtiyacı çok yüksek oranlara ulaşmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarından Nejat Ölçen'in yaptığı hesaplara göre, maliyeti 70-80 milyon lirayı aşan projelerde, döviz ihtiyacı birdenbire yükselmektedir. Döviz gideri, Petro-Kimya'da yüzde 80'e, Maltepe Sigara Fabrikası'nda yüzde 61'e, Çaycuma Kâğıt Fabrikası'nda yüzde 58'e erişmektedir. Ölçen, büyük projelerin döviz ihtiyacının birdenbire artışını, yabancı ihracatçıların bir "innovation" faktörü ekleyerek, makine ve teçhizat fiyatlarını yükseltmeleriyle açıklamaktadır.[197]

Makine ve teçhizatın büyük miktarda dövize ihtiyaç göstermesinin nedenleri ne olursa olsun, rakamlar, teknoloji ithaline dayanan bir kalkınmanın günümüzde imkânsızlığını göstermeye yeterlidir. Cumhuriyet'ten beri girişilen sanayi hareketinde bu gerçeğin ihmal edilişi, gerçek bir sanayileşmeye yönelinemediğinin ifadesidir. Bugün dahi, kalkınma planlarında, makine yapımının Üçüncü Beş Yıllık Plan'a bırakılışı, aynı anlama gelmektedir. "Makine yapım sektörüne mümkün olan en büyük ağırlığı vermemiz lazım. Makine yapımı sektörü gelişmedikçe, öyle zannediyoruz ki, endüstrileşme hareketini başlatmak güç olacak"[198] diyen Yüksek Mühendis ve Plancı Nejat Ölçen, yukarıdaki rakamların ışığı altında haklı gözükmektedir. Devlet sektörü dahi, yerli bir teknolojinin gelişmesinde pek az rol oynamıştır. Çimento ve şekerde pek geç bu yola gidilmiştir: "Büyük çoğunlukla teknik hizmetleri ve finansmanıyla yabancı kaynaklara dayanan kuruluşlar, yerli teknoloji kültürünün doğmasına, önemli gecikme paylarıyla hizmet edebilmişlerdir. Çünkü bu tesislerde teknik kadro, güçlükle yetişmiştir. Örneğin, çimento fabrikaları, Türkiye'de 1932 yılında kurulmaya başlandığı halde, çimento fabrikasının yerli teknoloji ile tesisi imkânı, ancak 30 yıl sonra mümkün olabilmiştir."[199] Şimdi Çimento Sanayi A. Ş., önemli ölçüde ithalata ihtiyaç olmakla birlikte, özel sektör çimento fabrikalarının dahi kurma işini yüklenmekte, fabrikaları sahiplerine "anahtar teslimi" vermektedir.

Özel sektörde ise, bir teknoloji geliştirme çabası yoktur. "Anahtar teslimi" fabrika alınmakta, yabancı patentlerle ve yabancı uzmanların desteğiyle üretim yapılmaktadır. Yabancılardan teknik bilgi alınması, bazı hallerde şüphesiz gereklidir, faydalıdır. Fakat amaç, en kısa sürede bu teknik bilgiyi kendine mal etmek olmadığı sürece, "taşıma suyla değirmen döndürmeye kalkışmak" gibi ters bir durum ortaya çıkmaktadır. Üstelik özel sanayi, yabancı firmalarca kurulan fabrikalarda en "harcı

âlem" tüketim malları imali için teknik bilgi ücreti ödemektedir. Aynı mamul ve aynı teknik bilgi için, ayrı kuruluşların her biri, teknik bilgi satın almaktadır! Birçok halde, yabancı firmanın markasını kullanabilmek için dahi bu yola gidilmektedir. Kalitesiz yerli diş macununun karşısına Bristol-Myers lisanslı İpana ile çıkınca, derhal üstünlük sağlanmakta, bunun üzerine rakip yerli firmalar da ünlü yabancı firmaların lisans ve markalarını araştırmaktadır.*

Özel sanayide, yabancı firmalara bağımlılık doğal gözükmektedir. Bu tutum, sanayiyi, araştırma laboratuvarları kurma külfetinden kurtarmakta, fakat bağımlılığın artmasına yol açmaktadır. Esasen yabancı firmalar, teknik bilgi tekeli yoluyla üstünlüklerini sürdürme ve yabancı pazarlara sızma çabasındadır.** Yerli özel sanayi ise, bu durumu kabule hazırdır. Azgelişmiş ülkelerin çoğunda görülen bu durumu, Brezilyalı Profesör J. Leite Lopes, şu sözlerle dile getirmektedir: "Ülkenin bilginlerinin yerli sanayiler hizmetinde kullanılmasında, temel bir güçlükle karşılaşılmaktadır. Bu endüstriler, dış ülkelerde gerçekleştirilen teknik çalışma ve araştırmalara dayanmaktaysalar, açıktır ki, yerli bilginlerin kendi ülkelerinin sanayilerinde görev alabilme şansı pek azalmaktadır. Bu yerli sanayilerde, bilimsel ve teknik araştırma laboratuvarları yoksa, ülkenin teknolojik ve bilimsel ilerlemesini sürdürme olanağı ortadan kalkmaktadır. Bu durumda, birkaç yerli bilim adamı ve üniversitelerin çabaları, pek az desteklenebilecektir."[200] Türkiye de, Brezilyalı profesörün çizdiği bu çıkmazın içinde bulunmaktadır. Üniversitedeki çalışmalar ve yeni kurulan Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu'nun çabaları, sanayi henüz teknik bilgi geliştirme ihtiyacını duymadığı için, geniş ölçüde boşlukta kalmaktadır. İkinci Beş Yıllık Plan, teknolojik ve işletmecilik araştırma ve geliştirme faaliyetlerini kamu kaynaklarından desteklemek üzere, 400 milyon liralık bir "Kalkınma Fonu"nun kurulmasını kararlaştırmıştır. Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu da bir "Sınai

* Marka ya da isim transferi konusunda Adana Sanayi Odası Başkanı Sakıp Sabancı, şunları yazmaktadır: "Bazen iyi isim yapmış marka ve isim sahibi yabancı firma, bu haklarını bir 'royalty' aramadan yerli bir şirkete devreder. Maksadı, hammaddesinin sürümünü temin etmek ve mahalli imalatçının yalnızca kendi hammaddelerinin veya malzemesinin kullanılmasını sağlamaktır. Yerli bir firmanın, böyle tanınmış bir isim kullanmaya başlaması, aynı mamulleri yapan diğer yerli firmaların şiddetli protestosunu intaç edebilir. Bilhassa kozmetik ve diş macunu imalatında böyle hallere pek çok rastlanır" (*İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı: 12). Bu çatışma, öteki yerli firmaların da bir yabancı marka bulmasıyla çözülmektedir.

** Dış yardımlar da teknolojik gelişmeyi frenleyici bir rol oynamaktadır. Belli projelerin dış finansman ihtiyacını karşılayan ülkeler, genellikle projenin kendi firmaları tarafından hazırlanmasını, kendi firmaları tarafından ve kendi firmalarının sağladığı makine, malzeme ve teçhizatla gerçekleştirilmesini şart koşmaktadırlar.

Araştırma Enstitüsü" kurma yolundadır. İlk bakışta isabetli gözüken bu çabaların, yerli sanayi araştırma ihtiyacını duymadığı sürece, bekleneni verebilmesi hayli şüphelidir. Gerçek bir sanayi olmadığı için, araştırma yoktur ve yabancı firmalar, yerli sanayi ile kurdukları ortaklık, teknik bilgi satışı vb. gibi çeşitli yollarla böyle bir ihtiyacın doğmasını engellemektedirler. Böylece, makinesi, hammaddesi ve teknik bilgisiyle kökü dışarıda bir sanayi gelişmektedir.

YABANCI SERMAYE NE GETİRDİ?

Yabancı sermaye yeni iş alanları yaratmak, teknolojik ilerlemeye katkıda bulunmak, ödemeler dengesinin düzelmesine yardımcı olmak gibi büyük ümitlerle ve en liberal şartlarla Türkiye'ye çağrılmıştır. Genellikle yerli sanayicilerimizin, yabancı sermayeyle ilişkiler kurabildikleri ölçüde, ondan pek şikâyeti yoktur. Hatta pek çok yerli işadamı, yabancı sermayeyle işbirliğini, sanayiye yönelişin vazgeçilmez şartı saymaktadır. Fakat gerçekte yabancı sermaye Türkiye'ye ne kazandırmıştır? DPT'nin eski yöneticilerinden Baran Tuncer, doçentlik tezinde bu sorunun cevabını araştırmıştır.[201] Baran Tuncer'in 6224 sayılı kanuna göre gelen yabancı sermaye için vardığı sonuçlar şöyle özetlenebilir:

– Yabancı sermaye, imalat sanayinde genellikle tüketim malları ve özellikle dayanıklı tüketim malları imalatına rağbet etmiştir.

– İstihdam artışına pek az katkısı olmuştur. 1964 yılında imalat sanayinde çalışanların sayısı 472.122 idi. Yabancı sermaye kuruluşlarında çalışanların sayısı ise 9.135'ten ibaretti. Yani çalışanların yüzde 1,91'i yabancı sermaye kuruluşlarında idi. Yalnız özel sektör hesaba katılırsa, bu oran yüzde 3,21'dir.

– Bazı yabancı sermaye kuruluşları, üretimi için izin aldıkları bazı malları üretmemektedirler. Bazı hallerde ise, üretim izni aldıkları malları, yerli tesislere sipariş vererek yaptırmakta, sonra kendi markasını kullanarak satışa çıkarmaktadırlar. Bu uygulamanın örneklerini buzdolabı imalatında görmek mümkündür. Bazen de belli bir malın üretimi için izin alındıktan sonra, o maldan ayrı olarak diğer bazı malların piyasaya çıktığı görülmektedir.

– Yabancı sermayenin teknik bilgi ve tecrübe getirmesi ümidi pek az gerçekleşmiştir. "Yabancı sermayenin yatırım yaptığı çeşitli iş kollarına baktığımızda, bunların ileri bir teknolojiyle çalışan ve büyük organizasyonu gerektiren alanlar olduğunu iddia etmek kolay değildir. Özellikle yabancı sermaye yatırımlarının yoğun olduğu ilaç,

otomobil ve kamyon montajı ve gıda sanayisinde ileri bir teknolojinin uygulanmadığı ve zaten uygulanmasının gerekmediği ortadadır." "Türkiye'de yabancı sermaye kuruluşlarının çoğunda, 'yabancı sermaye'nin yerli sermaye ile değişen oranda ortaklık halinde çalıştığı görülmektedir. Bu kuruluşlarda, yabancı sermayenin bir kısım yerli sermaye yatırımlarını teşvik ettiği ve getirdiği tecrübe ile yol gösterici bir etkisi olduğu söylenebilir. Ancak bu noktayı fazla büyüterek, yabancı sermayenin Türkiye ekonomisinin bütününü bu yolla olumlu olarak etkilediğini iddia etmek gerçekçi olmaz. Kaldı ki, bazı alanlarda yabancı sermayenin varlığı, yerli müteşebbisleri, bu alanlara yatırım yapmaktan alıkoymuş olabilir."

Yabancı Sermaye Kanununa göre, know-how, royalty ve patent, sermayeye eklenip transfer hakkı tanınmaktadır. "Bazı hallerde bu çeşit haklar, aslında gerçek bir teknik bilgi getirmemesine rağmen, yalnız isimden yararlanmak için satın alınmaktadır."

"Ancak bazı hallerde, bir iş kolunda birden fazla yabancı sermaye kuruluş veya ortaklığı çalışmakta ve bunlar aynı işlem için ayrı ayrı gayri maddi hak kabul ettirmektedirler. Böylece, aynı teknik bilgi için ekonomiden birkaç kat fazlasıyla kaynak ayırmak zorunda kalınmaktadır." Lastik sanayisinde benzer teknoloji, birkaç defa satın alınmaktadır. Bazen tümü ya da önemli bir kısmı yabancı olan kuruluşlar, getirdikleri royalty haklarını sermaye diye kabul ettirmektedirler. Türkiye'de yatırım izni alındıktan sonra, kendi mamullerini satma imkânı elde eden bu kuruluşların ayrıca bir de gayri maddi hak talep etmeleri, bunların haksız bir kazanç sağlama durumunu doğurmaktadır.

– Yabancı sermaye kuruluşları yüksek kârlar elde etmektedirler. Kurumlar Vergisi matrahı/Sermaye biçiminde hesaplanan kâr, madeni eşya, elektrik aletleri, ilaç ve gıda sanayinde ortalama yüzde 60 ila yüzde 80'dir.*

* Maliye Bakanlığı'nda hazırlanmış bir etütte belirtildiğine göre, 1951'de yüzde 71 hissesi yabancı olarak 1, 4 milyon lira sermaye ile kurulan E. R. Squibb-Sons ilaç firmasının 1955 kârı 2 milyon 731 bin, 1956 kârı 6 milyon 272 bin, 1957 kârı 3 milyon 756 bin, 1959 kârı 7 milyon 79 bin liradır. 1955'te 4,6 milyon lira sermaye ile kurulan yüzde 99 yabancı sermayeli Türk Philips A. Ş.'nin 1960 kârı 9 milyon 500 bin, 1961 kârı 6 milyon 99 bin, 1962 kârı 13 milyon 9 bin liradır. 1958'de yüzde 50'si yabancı 1 milyon lira sermaye ile kurulan Argo-Merck Zirai Mücadele Ilaçları Ltd. Şti.'nin 1959 kârı 2 milyon 737 bin, 1960 kârı 2 milyon 376 bin liradır. 1952'de yüzde 80'i yabancı 5 milyon lira sermaye ile kurulan Unilever-İş Türk Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.'nin 1954 kârı 7 milyon 744 bin, 1955 kârı 10 milyon 379 bin, 1956 kârı 13 milyon 188 bin, 1957 kârı 15 milyon 408 bin, 1958 kârı 22 milyon 611 bin, 1959 kârı 16 milyon 642 bin, 1961 kârı 16 milyon 325 bin, 1962 kârı 20 milyon 997 bin liradır. Soba, fırın vb. imal eden 3 milyon 60 bin lira sermayeli Auer İmalat T. A. Ş.'nin 1965 yılı kârı 5 milyon 506 bin liradır. Yabancı şirketler, kârlar biriktikçe serma-

– Ödemeler dengesi bakımından yabancı sermaye kuruluşlarının etkisi, beklendiği gibi olmamıştır. Yabancı sermaye, ihracata yönelmemiştir. Müracaatta ihracat yapma taahhüdünde bulunulsa bile, taahhüt yerine getirilmemektedir. Yabancı sermayenin ithal ikamesi iddiası da birçok halde şüphelidir. Yabancı sermaye kuruluşunun ithal edilmeyen bir malı Türkiye'de üretip çeşitli yollardan buna bir iç talep yaratması mümkündür. Bu durumda gerçek bir ithalat ikamesi yaratmadığı halde, ithalat ihtiyacı yaratmakta, dolayısıyla negatif bir ithal ikamesi söz konusu olmaktadır. Bazı hallerde, yabancı sermayenin gelişi, yerli müteşebbislere o alanı kapamaktadır. Bu durumda da bir ithalat ikamesinden söz edilemez. Ayrıca içeride üretilen yabancı sermaye mallarının dış piyasada çok daha ucuz fiyatla sağlandığı hesaba katılmalıdır.

– Yabancı sermayenin 1966 yılı sonuna kadar yaptığı döviz transferi 174,5 milyon lira kâr ve 25 milyon lira gayri maddi haklar olmak üzere 199,5 milyon lirayı bulmuştur. Yabancı sermayenin transfer edebileceği kazançlar, transfer ettiklerinin çok üstündedir. 1966 sonu itibariyle bu miktar, 600 milyon liraya erişmektedir. Fakat 1963'ten bu yana, transfer edilen miktarlar artmaya başlamıştır. 1963 yılında toplam transfer 17,8; 1964 yılında 19,2; 1965 yılında 36,5; 1966 yılında 56,4 milyon liradır. Her yıl yapılan transferin o yıl fiilen gelen sermayeye oranı, 1963'te yüzde 19,5; 1964'te yüzde 27,4; 1965'te yüzde 38,2 ve 1966'da yüzde 81,2'dir.

Baran Tuncer, önümüzdeki yıllarda, iktidar ve iş çevrelerince arzulanan biçimde, yabancı sermayenin gelişinde bir artış vuku bulursa durumun ne olacağı sorusuna cevap araştırmaktadır. Baran, yabancı sermayenin her yıl yüzde 20 artacağı, 1967 yılındaki artışın daha önceki beş yılın ortalamasının yüzde 20 üstünde olacağı ve geçmiş dönemlerde gerçekleştiği üzere kümülatif sermayenin yüzde 22'si oranında transfer

---

ye artırımına gitmişlerdir. İka Ajansı, 22 Nisan 1964 tarihli bülteninde yabancı sermaye kârları hakkında şu tabloyu vermektedir:

Çalışma alanı	Faaliyete Başladığı yıl	Son sermayesi (Milyon TL)	Yabancı sermaye oranı	1962 sonuna kadar kârı (TL.)
Bir boru fabrikası	1957	5,6	%57	45.015.000
Bir zirai mücadele ilaç fabrikası	1958	3,0	%50	5.804.0
Bir kaynak elektrotları fabrikası	1957	2,0	%10	7.606.000
Bir nebati yağ fabrikası	1952	30,0	%80	141.620.000
Bir ilaç fabrikası	1951	2,8	%71	25.634.000
Bir ampul fabrikası	1948	5,0	%60	18.462.000
Bir elektrikli aletler fabrikası	1955	9,1	%99	34.137.000

edilebilir kâr sağlayacağı, bunu her yıl transfer edeceği ve ihracat gelirimizin her yıl yüzde 5 artacağı varsayımlarına dayanarak, yabancı sermayenin gelecekteki tablosunu çizmiştir:

YABANCI SERMAYE TRANSFERLERİNDE MUHTEMEL GELİŞMELER (Milyon T.L.)

Yıllar	Gelecek yabancı sermaye (1)	Kümülatif sermaye toplamı (2)	Transfer edilebilir kazanç (3)	Fark (1-3)	İhracat gelirleri	Transfer edilebilir kazancın ihracat gelirine oranı (1/3)
1967	99,4	660,5	145,3	-45,9	4631,0	% 3,14
1968	119,3	779,8	171,6	-52,3	4863,0	% 3,52
1969	143,2	923,0	203,1	-59,9	5106,0	% 3,98
1970	171,8	1094,8	240,9	-69,1	5361,0	% 4,29
1971	206,2	1301,0	288,2	-82,0	5629,0	% 5,12
1972	247,4	1548,4	340,6	-93,9	5910,0	% 5,76
1973	296,9	1854,3	407,9	-111,0	6206,0	% 6,57
1974	356,3	2201,6	484,4	-128,1	6516,0	% 7,43
1975	427,6	2629,2	578,4	-150,8	6842,0	% 8,45
1976	513,1	3142,3	691,3	-178,2	7184,0	% 9,62
1986	3176,2	19450,8	4279,2	-1103,1	12069,0	% 35,46

Tablo, yabancı sermayeye bağlanan ümitleri temelinden yıkacak niteliktedir. Daha 1967 yılından itibaren, yabancı sermaye, getirdiğinden fazlasını götürebilme durumundadır. 99,4 milyon gelecek ve 145,3 milyon transfer edilebilecektir. Gerçek durum, 1967 yılında bu tahminlere uygun cereyan etmiştir. 1972 yılında 247,4 milyon gelebilecek, fakat 340,6 milyon götürebilecektir. Aradaki fark 93,9 milyon liradır. Nihayet 1986 yılında 3176,2 milyon lira muhtemel yabancı sermaye gelişine karşılık, 4279,2 milyon lira transfer edilebilecektir. Aradaki fark, 1 milyar 103 milyon liradır. İhracatımız açısından transfer edilebilir kazançlar yüzde 3 seviyesinden 1976'da yüzde 10 civarına ve 1986'da yüzde 35'e yükselebilecektir.

Yukarıdaki rakamlar, tabii ki her tahmin gibi, gerçeği bir ölçüde yansıtmaktadır. Fakat tabloda ortaya çıkan gelişme öteki ülkelerde, özellikle Güney Amerika'da, çok daha kötü biçimde gerçekleşmiştir. Amerikan resmi rakamlarına dayanarak hazırlanan aşağıdaki tablo,[292] 1950-1965 döneminde, ABD'den çıkan sermaye ve bu sermaye üzerinden ABD'ye transfer edilen geliri göstermektedir:

(Milyar dolar olarak)				
	Avrupa	Kanada	Güney Amerika	Öteki Bölgeler
ABD'den direkt sermaye akımı	8,1	6,8	3,8	5,2
Bu sermayeden ABD'ye transfer edilen gelir	5,5	5,9	11,3	14,3
	+2,6	+0,9	-7,5	-9,1

Görüldüğü üzere, 1950-1965 döneminde Amerikan firmaları Güney Amerika'da 3,8 milyar dolar direkt sermaye yatırımı yapmışlar, fakat 11,3 milyar kazanç transfer etmişlerdir. Öteki azgelişmiş ülkelerde de durum farklı değildir. 5,2 milyar gitmiş, 14,3 milyar geri dönmüştür. Güney Amerika ve öteki azgelişmiş ülkelerden ABD'nin bu dönemde yaptığı net transferler 16,6 milyar dolara ulaşmaktadır! Güney Amerika, ABD'nin azgelişmiş ülkeler için önerdiği –daha doğrusu çeşitli yollardan empoze ettiği– Amerikan tipi kalkınma modelinin çarpıcı bir örneğidir. Amerikan sermayesi, Güney Amerika'ya milyarlarca dolar yatırım yapmıştır, fakat kıta azgelişmişlikten kurtulamadığı gibi, bir azınlığın aşırı zenginliği ve büyük kütlenin fakirliği dolayısıyla, toplumsal huzursuzluk artmıştır. Bu huzursuzluklar, düzeni tehdit eden bir şiddet kazanınca, ABD'ye bağlı askeri diktatörlükler tarafından bastırılmaktadır. Kısaca, azgelişmiş ülkelerde yabancı sermayeye ve onunla işbirliği yapan yerli sermayeye dayanarak yürütülmüş başarılı bir kalkınma denemesi mevcut değildir. Rakamlar, Türkiye'deki bu tip kalkınma denemesinin de benzer sonuçlar verebileceğini göstermektedir.

6224 sayılı kanunun dışında, Petrol Kanunu'na dayanarak gelen sermaye de olumlu bir sonuç getirmemiştir. Yabancı şirketlerin aramaları, önemsiz ölçüde petrol bulunmasıyla sonuçlanmıştır. Türkiye, önümüzdeki yıllarda da petrol ithalatçısı bir ülke olarak kalacağa benzemektedir. İkinci Beş Yıllık Plan tahminlerine göre, 1967'de 109,2 milyon lira olan petrol ürünleri ithalatı, 1972 yılında 175 milyon liraya çıkacaktır. Yabancı büyük şirketlerin hemen hepsi, petrol aramalarını durdurmuşlardır. Yalnızca Shell aramalara devam etmektedir. Bu durumda, petrol üretiminde bir sıçrama yapmak ümidi, daha çok milli kuruluşlara kalmaktadır. Esasen yabancı şirketler, petrol bulsalar dahi, Max Ball zihniyetini yansıtan Petrol Kanunu yürürlükte kaldığı sürece, Türkiye bundan çok sınırlı ölçüde yararlanabilecektir.

Yabancı sermaye, petrol gibi, öteki yeraltı kaynaklarıyla da ilgilenmektedir. Bakır ve volfram, yabancı sermayenin borakstan sonra göz diktiği zenginliklerimiz arasındadır. Fakat petrol ve madenlerde yabancı sermayenin faydadan çok zarar getirebileceği, bugün yabancı sermayenin en hararetli savunucuları tarafından dahi, bir ihtimal olarak ileri sürülebilmektedir.

Bu şartlarda, 1946'dan itibaren güç kazanan "Yabancı sermaye elimizden tutsun da kalkınalım" görüşü, gittikçe daha az inandırıcı olmaktadır.

Özetlersek, yerli-yabancı özel sermaye işbirliğine dayanan ve başta ABD olmak üzere müttefik devletlerce desteklenen kapitalist kalkınma politikası, bir çıkmaz yola girmişe benzemektedir. İhracat gelirlerinin tümü, yaratılan imalat sanayinin cari ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemektedir. Yüzde 7 kalkınma hızını gerçekleştirmek için gerekli makine ve teçhizat ithali, ihracat gelirlerinin iki katını aşma yolundadır. Yabancı sermaye, teknolojik gelişmeye yardımcı olmadan, suni ihtiyaçlar yaratarak, tasarruf kaynaklarını azaltmakta ve ödeme dengesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu ölçüde döviz "hemoraji"sine yol açan bir kalkınma politikası izlenirken, pamuk hariç, ihracat pek az artmaktadır. Sınai mamuller ihracı, şimdilik bir temenniden öteye gitmemektedir. Adam başına ihracat miktarı, 1953-1966 döneminde Yunanistan'da 17 dolardan 47 dolara, Bulgaristan'da 28 dolardan 159 dolara çıkarken, Türkiye'de 17 dolardan 15 dolara düşmüştür. Bu sebeple Türk ekonomisi, Menderes döneminde olduğu gibi, planlı dönemde de kısa vadeli, uzun vadeli her türlü dış kredilerin peşinde koşmuştur. Borç ödemek için, borç araştırılmıştır. Sam Amca ve Hans Amca'dan sonra İvan Amca'ya el uzatılmıştır. Son yıllarda 130 milyon dolar pamuk ihracatı, 115 milyon dolar işçi dövizi gibi beklenmedik önemli kaynaklardan yararlanıldığı, döviz ve altın ihtiyatları tüketildiği halde, Türkiye, ithalat ihtiyacını karşılamakta büyük sıkıntı çekmektedir. Para Fonu'nca istenilen ve iktisatçılarımızın büyük kısmınca paylaşılan devalüasyona gitme görüşünün dertlere çare olması ise, çok şüphelidir.

Her an öteki ülkelerden ve büyük yabancı firmalardan borç istemeye yol açan bu durumun ortaya çıkışında kapitalist sanayileşme politikasının önemli rolü vardır. Özel sektör, tabiatiyle, yabancı sermayeyle işbirliği halinde, az sermayeli, az rizikolu ve çok kârlı tüketim malları sanayisine yönelmiştir. Tekel şartlarında, kendi yarı-mamullerini satmak isteyen yabancı firmalar, makine, teçhizat, teknik bilgi ve hammadde bakımından ithalata bağlı bir sanayileşmenin teşvikçisi olmuşlardır. Oysa döviz sıkıntısı çeken bir ülkenin deterjan, boya, plastik, ilaç, sentetik

kumaş vb. gibi sanayileri alabildiğine genişletmeden önce, kimya sanayini kurması gerekliydi. Makineleri dışarıdan gelen bir sanayiye belbağlamadan önce, makine ve motor sanayisine yönelmesi zorunluydu.

Bunun yapılamaması yanlış bir teknik tercihin sonucu değildir. Makine sanayisi, kimya sanayisi kurmak, rizikolu büyük yatırımları gerektiren bir yönelişti. Yabancı tröstler, bu alanlara ilgi göstermediği sürece, ağır sanayiyi ancak devlet kurabilirdi. Bu sebeple ağır sanayi tercihi, aynı zamanda devletçilik tercihidir; yani politik bir karardır. Oysa Türkiye, iç ve dış kudretli çevrelerin baskısıyla, kapitalist sınıfın öncülüğünde bir sanayileşme denemesine sürüklenmiştir. Geleceği göz önünde tutan sanayicileri bile kara kara düşündüren özel sanayin bugünkü durumu, bu politik tercihin sonucudur.

c) *Özel sanayi, anarşik ve israflı bir gelişme içindedir:* İthalat yasaklamalarıyla cazip kılınan iç piyasada, müteşebbislerin belli alanlara yığıldıkları ve geniş atıl kapasiteler yaratarak sermaye israfına sebep oldukları görülmektedir. Elektrik ampulü mü? General Elektrik'ten sonra, Philips ve Tekfen de bu alana girmiş ve ampul imalinde kapasitenin ancak üçte birinin kullanılması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Plastik eşya mı? Hammaddeye biçim vermeye yarayan bir iki makineye sahip, çok sayıda firma bu alana akmıştır. İkinci Kalkınma Planı'na göre, "plastik işleme sanayisinde hammadde ithal imkânlarına bağlı olarak, yüzde 35-45 oranında atıl kapasite bulunmaktadır."[203] Aynı israf, otomobil lastikleri dışında, lastik sanayisinde de vardır: "Lastik konfeksiyon türünde kapasitenin kullanımı, plan dönemi içinde yüzde 30'dur."[204] Menderes döneminin ithalat darlığı günlerinde hızla gelişen lastik sanayisi, 4 Ağustos 1958 kararlarından beri belini doğrultamamıştır. Bu alandaki 394 kurumun 1959 yılında ancak 196'sı faaliyet gösterebilmiştir.[205] Fakat atıl kapasite sorunu önlenememiştir. 600 milyon liranın üstünde imalat yapan ilaç sanayisinde, durum farklı değildir. Aynı mamulleri ayrı ayrı patent ücretleri ödeyerek imal eden çok sayıdaki firma, geniş atıl kapasite yaratmıştır. Yabancı firmaların rekabetiyle, yerli firmaların bir kısmının tasfiyeye uğramasına rağmen, atıl kapasite sorunu devam etmektedir. Tarım ilaçları imali mi? Koruma, Hektaş, Bayer, Agro-Merck, Midiltipi, Kimyagerler, Shell, Sandoz vb. gibi birçok yerli-yabancı firma bu alana atılmıştır. Elektrik malzemeleri imalat sanayisi mi? 1963 ve 1964 yıllarında yapılan yatırımlarla elektrik ampulü, emaye bobin teli, balast, pil ve akümülatör alanında fazla kapasite olduğu söylenebilir. Mesela 1965 yılında emaye bobin tellerinde kapasitenin ancak yüzde 35'i kullanılmaktaydı. Tarım aletleri montajı mı? Bu alanda imalat yapan firmaların sayısı yıldan yıla, atıl kapasiteyi yükselterek çoğalmıştır. Kapasitenin 1963 yılında yüzde 75'i, 1964 yılında yüzde 57'si kullanılabilmiştir.[206]

Karayolları taşıtları montajında da aynı israf hâkimdir. İlk Plan'a göre, 1961 yılında kapasitenin ancak yüzde 20'si kullanılabilmekteydi.[207] Taşıt imal sanayinde, 1966 yılında toplam sermayesi 250 milyon ve yatırımları 100 milyon olan 14 firma faaliyette bulunmaktaydı. Tek bir firma için yetersiz olan bu sermaye, 14 firma arasında israf edilmektedir. Firma sayısı, o tarihten sonra daha da çoğalmıştır. Planın yasaklama kararlarına rağmen, nüfuzlu firmaların baskısıyla montaj israfı bir türlü önlenememiştir: "Planda ve yıllık programlarda montaj sanayinin gelişmesini ve yan sanayin kurulmasını sağlamak amacıyla, montaj yerlerinin sayısının dondurulması öngörüldüğü halde, bu hüküm uygulanamamıştır. Bu durum, kurulu kapasitenin kullanılamaması sonucunu yaratmıştır. Şöyle ki, yerli imalat oranının artırılamaması, kotalardan bu sanayi koluna tahsis edilen dövizle daha az sayıda taşıt montajı yapılmasına sebep olmuştur."[208] Aynı çığır, şimdi binek otomobili montaj ve imalinde açılmıştır. Anadol'dan (Ford) sonra Volvo ve Fiat müsaade elde etmiştir. Bunu yeni müsaadelerin izleyip izlemeyeceği belli değildir.

Dokuma sanayi mi? Özel sektörün "medâr-ı iftihar"ı olan bu alanda da, gelişme, anarşik ve israflı biçimdedir. 1966 Programında şu israf tablosu yer almaktadır:[209]

DOKUMA SANAYİNDE KAPASİTENİN KULLANILIŞI		
Ana Mallar	1963 (%)	1964 (%)
Dokuma ipliği	78	78
Pamuklu dokuma	88	87
Yün ipliği	50	50
Yünlü dokuma	32	33

Pamuklu sanayinde bugün de kapasitenin ancak yüzde 80'i kullanılmaktadır ve yünlü sanayinde atıl kapasite sorunu çözülebilmiş değildir. Şimdi aynı tehlike suni elyaf üretiminde ortaya çıkma yolundadır. Hammaddesi ile dışarıya bağlı, yabancı sermaye ortaklığı Sifaş'ın çok büyük kârlar sağlaması üzerine, bu alana akın hızlanmıştır. Bursa'da bir grup sanayici, Adana'da Güney Sanayi ve Bossa bu alana yönelmişlerdir. Alman ve Hollanda şirketlerinin müracaatları dışında, daha 4-5 yerli teşebbüs suni elyaf sanayi ile ilgilenmektedir. Sınai Kalkınma Bankası Tekstil Müşaviri Müeyyet Kerimol, tehlikeye şu sözlerle dikkati çekmektedir: "Polyamid ve polyester sahasında teşebbüs hacmi, memleket ihtiyacının çok üstünde bir istihsal kapasitesi yaratacak mahiyettedir. Bunların

realizasyonu halinde uzun süre bu tesisler, kapasitelerinin çok altında bir istihsal gücü ile çalışmak zorunda kalacaklar veya bunlardan bir kısmı çalışamaz durumda olacaktır. Her birinin kuruluşu 20-30 milyon lira sermayeye ve mühim miktarda yabancı paraya ihtiyaç gösteren bu ünitelerin verimli şekilde çalışamamaları veya atıl kalmaları halinde memleket ekonomisine faydalı olmaktan ziyade yük olacaklarını izaha lüzum yoktur."[210]

Aynı israflı sermaye akımı şimdi Amerikan gazozları, deterjan, bira gibi alanlarda görülmektedir. Yılda 40-50 milyon lira ciro yapan Coca-Cola ve Pepsi Cola imalcisi şirketlerden sonra, pek çok müteşebbis, yurt sathına dağılmış ufak gazoz imalatçılarını tasfiye pahasına gazozculuğa yönelmiştir. Gazetelerde her gün yeni bir "cola" reklamına rastlanmaktadır. İstanbul Coca-Cola ve Pepsi-Cola'yı, İzmir Coca-Cola ve Pepsi-Cola izlemiştir. İzmirli altı işadamı, Amerikan Coca-Cola şirketinden İzmir'de fabrika kurup imalata geçme ve şişeleme hakkını satın almıştır. Başka bir yerli müteşebbis grubu ise, İzmir'de Pepsi-Cola fabrikası kurmuştur. Ünlü tıp profesörlerinin ve doktorların ortak oldukları dinamik ilaç imalat firması D.E.V.A. dahi, gazozculuğun cazibesinden kurtulamamıştır. Gazozların yanı sıra, Tuborg, Pilsen, Prinz Brau vb. biraları ile, yerli sermayeyle ortaklık halindeki yabancı firmalar, Tekel birasını safdışı bırakacaklarından emin olarak Türkiye'ye akmaktadırlar.

Başka bir sermaye israfı yolu, çok sayıda küçük ve dağınık işletmelerin varlığıdır. Plandaki ifadeyle, "Bugün özel sektörde çok sayıda dağınık, küçük ve iktisadi olmayan teşebbüslerin bulunması büyük çapta sermaye ve emek israfına sebep olmakta ve bundan hem milli ekonomi, hem de müteşebbisler zarar görmektedir.[211] Mesela deri sanayisinde, ham deri bakımından iç talebin çok üstünde üretim potansiyeli vardır. "Ancak çok küçük ve dağınık işletmelerde teknik bilgi noksanlığı ve kapasite yetersizliği dolayısıyla büyük israflar" doğmaktadır.[212] Küçük ve dağınık işletmelerin birleştirilmesi, kalkınma planlarında sık sık söz konusu edilmesine rağmen, bir temenniden öteye gidememiştir.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de sermayenin kıt olduğu söylenmektedir, fakat bu kıt sermaye en israflı biçimde kullanılmaktadır.* Devlet

* Yalnız özel sanayide değil, devlet sanayisinde de organizasyon bozukluğu yüzünden atıl kapasite mevcuttur. Mesela makine imalat sanayinde, T. C. Devlet Demiryolları İşletmesi, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu, Şeker Sanayi A. Ş., Demir-Çelik İşletmeleri (Karabük) gibi devlet teşekkülleri, büyük kapasitede atölyelere, makine imalat tesislerine sahiptirler. Geniş ölçüde atıl kalan bu kapasitenin değerlendirilmesi, İlk Kalkınma Planı'nda ısrarla istendiği halde, gerçekleştirilememiştir.
Plan, yüzde 7 kalkınma hızına ulaşılması için, ümitlerini geniş ölçüde sanayideki atıl kapasitenin kullanılmasına bağlamıştı. Sermaye-hasıla oranı, yani bir birim sermaye ile milli gelirde sağlanacak artış oranı, bu yüzden düşük tutulmuştu. Uygulama, bu görüşü doğrulamamıştır.

Planlama Teşkilatı'nın ilk plan hazırlığı sırasında yaptığı bir araştırmaya göre, mevcut sınai kapasitenin yüzde 60'ı atıl durmaktaydı.[213] Plan döneminde, büyük ölçüde belli alanlara anarşik biçimde yığılmanın sonucu olan sanayinin bu israflı yapısı düzeltilemediği gibi, yeni alanlara yığılmalar önlenememiştir. Çeşitli sübvansiyonlarla özel sanayiye "rehberlik" ederek, onu planın öngördüğü alanlara yöneltme çabası başarısız kalmıştır. İkinci Beş Yıllık Plan, sübvansiyonları daha çok artırarak, İlk Plan'da başarılamayan bu işi başarmaya çalışmaktadır.

Düşük kapasite, düşük prodüktivite demektir. Geniş bir atıl kapasiteye rağmen, fiyatlar, yüksek prodüktivite demek değildir. Birçok devlet teşebbüsü, düşük fiyatlı satışlar dolayısıyla, prodüktivitesi aslında yüksek olduğu halde zarar edebilir. Düşük prodüktivite ile çalışan birçok özel teşebbüs, yüksek fiyatlar sayesinde, yüksek kârlar sağlayabilir. Türkiye'de özel sanayinin durumu, genellikle bu ikinci kategoriye girmektedir, özel sanayi sözcülerinden Ertuğrul Soysal'a göre, Türk sanayinin prodüktivitesi düşük, fakat kârlılığı yüksektir: "Bugün iç piyasanın sınırlı tüketim talebiyle karşı karşıya bulunan ve çok az istisnası hariç, dış piyasalara çıkamayan sanayimiz, yüksek sayılabilen gümrük koruması ve daha önemlisi ithal yasaklarıyla yeterli kâr elde etmektedir. Kârlarımız belki yeterli olmaktan da ileridir!.. Fakat her malın benzerini yerli yapmanın sanayicilik olduğu zannıyla, hiçbir zaman prodüktif olmayacak işletmelere servetimizi gömmenin ve kısa vadede sanayiciliğe has sıkıntıları yaşayıp, her şeyi isteme hakkını kendinde görmenin cezbesinden kurtulmalıyız. Yine iç piyasanın cazibesine kapılıp, "nasıl olsa kâr ediyor" diyerek, işletmelerimizi verimli, mamullerimizi kaliteli zannetme, dünya sanayisine ve memleketimizin ekonomik sıkıntılarına göz yumma alışkanlığından vazgeçmeliyiz. Yarın hakiki rekabet mutlaka gelecektir, bugünden tedbir almazsak, yabancı sanayi, bırakınız içeride prodüktif olanlar, olmayanları ezecektir." İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkan Vekili Ertuğrul Soysal, sanayideki düşük prodüktivitenin nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

"– İçeriden olsun, dışarıdan olsun, yeterli miktar ve kalitede temin edilemeyen ham ve yardımcı maddeler, sanayimizi düşük verimli çalışmaya zorlamakta ve eldeki kapasite kullanılamamaktadır.

– Düşük verimin tatmin edemediği tüketicinin ihtiyacını gören yeni müteşebbis, kâr saikiyle aynı kolda fuzuli yatırım yapmaktadır.

– Talebi karşılayamayan üretim ve onun amilleri normal olmayan kârlar elde etmekte, hakiki rekabet temin edilemediği için, sanayicimiz prodüktivite çabalarını, modern teknoloji ve organizasyon problemlerini unutur görünmektedir.

– Yüksek gümrük himayesi ve yerlisi yapılınca benzer yabancı malın ithalini derhal yasaklayan yanlış sanayi anlayışı, düşük verimle çalışan sanayimizin büyük çoğunluğunu uzun vadeli hesaplardan alıkoymakta, bazen rehavete sevk etmektedir. Yatırım tahsislerini alırken, ihracat yapacağını beyan etmek, fakat mamulünü iç piyasaya dahi arz etmeden ithal yasağı talebinde bulunmak, bugünün alışılmış yolu haline gelmiştir."[214] Ertuğrul Soysal'a göre, işçi başına prodüktivite, Türk sanayinde çok düşüktür ve prodüktivite düşüklüğünün önemli nedenlerinden birini atıl kapasite sorunu teşkil etmektedir.

Yalnız sanayi alanında değil, öteki alanlarda da atıl kapasite sorunu, kıt kaynakların büyük israfına yol açmaktadır. Bankacılık ve sigortacılıkta, çok sayıda şirketin her birinin belli bir yerde şube açması, bir kaynak israfıdır. Aynı biçimde, yerli-yabancı birçok petrol şirketinin, aynı yerde birçok satış ve servis istasyonu kurması, atıl kapasite yaratmaktadır. İkinci Beş Yıllık Plan, bu konuda şu yargıya varmaktadır: "Bugün ülkede 3 binden fazla satış ve servis istasyonu mevcuttur. Bu yatırımlar geniş rekabete dayanmakta ve gerekli pazar etütleri yapılmadan kurulan istasyonlar nedeniyle, bazı bölgelerde yığılmalar olmakta, bazı yerlerde de geçerli olmayan kuruluşlar yapılmaktadır. Bu durum ise, tümüyle bir kaynak israfına yol açmaktadır."[215] Ticaret sektöründe bu durum yaygındır. Bir bakkal, bir kasap vb.'nin ihtiyacı karşılayabileceği bir yere, birkaç kasap ve bakkal yığılmaktadır. İthalatçı firma sayısı, ihtiyacın çok üstünde bir sayıya ulaşmaktadır.

Kalkınma Planı, lüks inşaattan kaçınarak, sınırlı seviyede bir yatırımla, mümkün olduğu kadar çok konut yapmayı öngörmüştür. Fakat konut yatırımları kısılamamıştır. İkinci Kalkınma Planı'nın ifadesiyle, "Özel sektör yatırımları, 1963-1966 döneminde dış ticaret, kredi ve vergi politikaları ile çeşitli teşvik tedbirleri uygulanmasına rağmen, hızlı sanayileşmenin gerektirdiği ölçüde imalat sektörüne kaydırılamamış ve konut yapımı dönem boyunca çekiciliğini devam ettirmiştir. 1963 yılında toplam özel sektör yatırımları içinde yüzde 43,2 olan konut yatırımları payı, 1965'te yüzde 46'ya yükselirken, aynı yıllar arasında imalat yatırımlarının payı yüzde 36,4'ten yüzde 23,9'a düşmüştür."[216] Artan mesken yatırımları, daha çok lüks mesken inşaatına gitmiştir. "Ortalama şehir konutu alanı, büyük şehirlerde devamlı bir artış göstermektedir." Türkiye'de ortalama şehir konutu alanı 100 metrekare çerçevesinde kalırken, 1965 yılında bu değer İstanbul'da 112,2 metrekare, Ankara'da 122 metrekare olmuştur.[217] Lüks meskenlerin bir kısmı kiracı bulamayıp boş kalırken, geniş kütleler mesken sıkıntısı çekmekte ve gecekondu sayısı çığ gibi büyümektedir. Bu durumun nasıl önemli bir kaynak israfına

sebebiyet verdiği açıktır. Keza karayolu taşıması, milyarlarca lira yatırım yapılan demiryolları ve denizyolları aleyhine genişlemektedir. Gelişmiş kapitalist ülkeler dahi, uzun mesafe taşımasını deniz ve demiryolu taşımasına bırakmak için çaba gösterirken, Türkiye'de hızla büyüyen karayolu taşıması, deniz ve demiryolları taşımasında geniş bir atıl kapasite yaratmaktadır.

Demiryolları, milyarlar yatırarak kendi yolunu kendi yapma ve bu yola bakma durumundadır. Ayrıca nakliye vergisi ödemektedir. Karayolu taşımasında ise, yolu inşa eden ve bakımını sağlayan devlettir. Bir nakliye vergisi de mevcut değildir. Bu "haksız rekabet" şartlarında, karayolu taşımacılığı özel sektör için çekici bir alan haline gelmiş ve 1950 yılında 32.960 olan motorlu taşıt sayısı, 1966 yılında 222.537'ye yükselmiştir. Demir ve denizyolları ise, taşıma kapasitelerini tam kullanamaz duruma düşmüşlerdir. Bu anarşik gelişmenin milyarlarca lira kaynak israfına yol açtığından şüphe edilemez. Son zamanlarda taşıma hizmetlerinin koordinasyonuna niyet edilmişse de, güçlü bir baskı grubu haline gelen karayolu taşıyıcılarının direnmesi karşısında, girişilen teşebbüsler başarısız kalmaktadır.*

Görüldüğü gibi, sanayi, inşaat ve karayolu taşıma alanlarında, özel teşebbüs gelişme kaydetmekle beraber, bu gelişmenin topluma maliyeti çok yüksek olmaktadır.

d) *Özel sanayi, "tekelci" kârlarla çalışmaktadır:* Özel sanayi çok yüksek fiyatlarla çalışmaktadır. Dış fiyatlar ile iç fiyatlar arasında "çocuk sanayinin himayesi" teorisi ile açıklanamayacak çok büyük farklar vardır. Devlet Planlama Teşkilatı'nda yapılan bir araştırmaya göre, Almanya'da 995 lira olan kamyon lastiği, Türkiye'de 2273 liradır. 112 lira olan oto lastiği, 227 liradır. Almanya'daki fiyatlara göre, Türkiye'de çelik levha fiyatı 3,5 kat, çinko levha fiyatı 2,5 kat pahalıdır.[218] Porselen izolatörü Türkiye'de yüzde 200 yüksek fiyatla satılmaktadır. Montaj sanayisinde fiyatlar aşırı ölçüde şişirilmiştir. İlaç sanayisinde ve tarım ilaçları imalinde yüzde 100'e yakın fiyat indirimleri mümkün olmaktadır. Sanayi Bakanı Mehmet Turgut'un Bütçe Karma Komisyonu'nda açıkladığına göre, akü sanayisinde geniş bir atıl kapasite bulunduğu halde, fiyatlar son derece yüksektir. Sanayi Bakanı'nın sözleri şöyledir: "Akücülerin bakanlığımıza bizzat bildirdikleri maliyet fiyatlarıyla müstehlik satış fiyatları arasında korkunç farklar vardır. Maliyeti 94 lira olan akü 247

* Prof. Nimet Öztaş, "Türkiye'nin Kamyon İhtiyacı" adlı incelemesinde motor, motorlu taşıt ve yedek parça için 1959 yılında 91 milyon dolar, 1960 yılında 101 milyon dolar, 1961'de 108 milyon dolar, 1962'de 112 milyon dolar, 1963'te 124 milyon dolar döviz harcandığını belirtmektedir (*Mühendis ve Makine*, sayı: 115).

liraya, 221 olanı 464 liraya, 430 lira maliyeti olan bir başka akü ise 959 liraya satılmaktadır. Aküde maliyet ve satış fiyatı arasında yüzde 160'a varan nispetlerde büyük farklar bulunmasına seyirci kalamayacağız. Parti ve Hükümet olarak, özel sektörü desteklediğimiz halde, halkın sırtından böyle haksız ve fahiş kârlar elde edilmesine asla müsaade etmeyeceğiz. Bir firma devlet teşekküllerinden birine satacağı akü için önce 240 lira fiyat teklif etmiş iken, bu akülerin satın alınmaması ve Sanayi Bakanlığınca akü ithali için döviz tahsisine karar verilmesi üzerine fiyatı 145 liraya indirmiştir."[219]

"Avrupa işadamı" diye imza atan Mehmet Erzen, imalatçı etiketiyle içeride ithalat tekelinden yararlanamayan dış firmaların görüşünü yansıtan yazısında, dış piyasalara nazaran fiyat farkının yüzde 100 ila 200'ü bulduğunu haklı olarak açıklamaktadır: "Yerli oto-kamyon, otobüs-oto, kamyon, otobüs lastikleri, ilaçlar, porselen eşya, buzdolabı vesair diğer mallar, bu çeşit ithal mallarının fiyatlarına oldukça ağır nispetteki gümrük masraflarının ilavesine rağmen, yerli imalat mamulleri, ithal mallarından yüzde 100 ila 200 arasında yüksek fiyatlarla dahili piyasada satılmaktadır. Adeta milletimiz vatanperver bazı sanayicilerimiz tarafından sömürülmektedir."

"Bu gidişle yerli sanayi erbabının bir müddet sonra Türkiye Ortak Pazar'a tam üye olduğu zaman yapacağı tek iş fabrikasının kapısını kapamak, senelerdir mamullerini milleti sömürür derecedeki yüksek fiyatlarla sattıklarıyla iktifa etmek olacaktır."[220]

Yerli sanayicilerin kendileri de, mamullerinin fiyatlarının aşırı yüksekliğini reddedememekte, bunu girdi fiyatlarının yüksekliğine bağlamaktadırlar. Jeep montajcısı Nejat Verdi'nin sözleri bu bakımdan dikkat çekicidir: *"Türk sanayisi bence bir ser sanayisidir. Yani özel şartlar içinde çiçek gibi gelişir. Açık havaya çıkınca büyümesi durur. Açık havadan dış pazarları kastediyorum. Bu, neden böyledir ? Çünkü, Türkiye'de herhangi bir sanayi kurmak, Batı'da aynı işi yapmaktan daha başlangıçta yüzde 80 pahalıdır.* Zira makineler ve aletler ithal olunur. Gümrük, nakliye masrafları, icabında montaj, uzman, yedek parça problemleri de vardır."[221]

Şüphesiz, her şeyiyle dışarıya bağlı bir sanayinin kuruluş maliyeti pahalıdır. Fakat yüksek satış fiyatlarında aşırı kârların payı da önemli bir yer tutmaktadır. Sanayide yüzde 50'nin hatta yüzde 100'ün üstünde kârlar sağlamak normal gözükmektedir. Fiyatları, Almanya'daki fiyatların bir katından yüksek olan oto lastik sanayisinde 1966 kârı 150 milyon lirayı aşmaktadır. Ufak bir sermaye ile kurulan nebati yağ fabrikasının 1952-1962 döneminde kârı 140 milyon liranın üstündedir. Sanayi Bakanı'nın açıkladığına göre, "şimdiye kadar 10 milyon liralık yatırım

yapan bir akü fabrikası 1966 yılında 5,5 milyon lira kâr etmiştir. 754 bin liralık bir yatırım yapan bir başka akü fabrikasının da yine bir yılda 525 bin lira kâr sağladığı anlaşılmıştır."[222] Büyük bir atıl kapasite bulunan dokuma sanayinde, 24,3 milyon sermayeli Mensucat Santral T. A. Ş.'nin 1966 yılı kârı 16,8 milyon, 1967 kârı 16,9 milyondur. Kâr oranı yüzde 60'ın üstündedir ve şirket, 1967 yılında yüzde 39,5 gibi çok yüksek oranda temettü dağıtabilmektedir.

Ticaret şebekesinin kötü işleyişi de, satış fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır. Yüksek genel bayi ve bayi payları, fiyatları artırmaktadır. Fakat dikkat çekici nokta, aşırı kapasite bulunan ve mamullerinin satışında güçlük çekilen alanlarda dahi, fiyatları kırarak sürümü artırma yoluna gidilmemesidir. Rekabet, fiyat yoluyla değil, reklamların artırılması yoluyla işlemektedir. Monopol ve oligopol durumlarında, bunu anlamak mümkündür. Fakat çok sayıda firmanın bulunduğu dokuma alanında dahi, serbest rekabet mevcut değildir. Hayrettin Erkmen, bu durumu eleştirmektedir: "Talebi daralan veya beklenildiği ölçüde genişlemeyen malların fiyatlarında gerileme icap ederken, dokuma maddelerinin satış fiyatları inmiyor, hatta yer yer ve zaman zaman yükseliyor."

Sanayiciler, "reklam faaliyetlerini ve vadeli satışlarını hızlandırma yolunu tercih ediyorlar. O kadar ki, pamuklu dokumalarda bir buçuk yıla kadar uzayan vadelerin alabildiğine yaygın olduğu söyleniyor. Gerek reklam ve gerekse kredi masraflarının maliyete aksedeceğini bilmeyen yoktur. Böylelikle dış fiyatlarla farkın büyüyeceğini ve içeride tüketicilerin taleplerini daraltmak zorunda kalacaklarını anlamak da zor değildir. Gelecekteki yüksek kârı, bugünün satış sıkıntısının bedeli saymak doğru bir düşünce ve davranış olmasa gerektir."

Prof. Ahmet Kılıçbay ise, üreticiler ile satıcılar arasında mevcut zımni bir koalisyondan söz etmektedir: "Yeni kurulan özel endüstrilerin çoğu büyük kârlar peşinde koşmakta, üretim maliyeti ile satış fiyatı arasındaki farklar çok yüksek seviyelere çıkmaktadır. Türkiye'de belli başlı endüstri mamullerinin fabrika fiyatları ile perakende fiyatları, üreticiler ve satıcılar arasında 'zımni bir koalisyon' varmışçasına birbirine yakın ve yüksek seviyede bulunmaktadır. Bu, ekonomimizde serbest rekabetin tam çalışmadığını ve ondan uzaklaşmaya doğru eğilimler bulunduğunu göstermektedir."[224] Kılıçbay'ın sözünü ettiği koalisyon, üreticiler seviyesinde bazen "zımni" olmaktan çıkmakta, bunlar açıkça koalisyon yapmaktadırlar. 1968 yazı başında İstanbul'da Bakkallar Derneği sözcüsü, makarna fabrikatörlerinin kilo başına 25 ila 60 kuruş zam yapmak üzere anlaştığını açıklamıştır. Aynı biçimde zeytinyağı imalatçıları anlaşmış ve zeytinyağı fiyatını 1 ila 1,5 lira artırmışlardır. Böyle açık bir

anlaşma olmasa dahi, sanayicilerin fiyat rekabetinden dikkatle kaçındıkları anlaşılmaktadır. Bankalarda da, rekabete rağmen, kredi fiyatlarını ucuzlatma yolunda bir hareket yoktur. OECD 1967 Türkiye Raporu, bu durumu belirtmektedir: "Türkiye'de bankalar arasında rekabet, yeni şubeler açmak ve bol bol reklam yapmak suretiyle yürütülmektedir. Buna karşılık, aynı bankalar faiz nispetleri konusunda rekabete yanaşmamaktadırlar."[225]

Fiyat rekabetinden kaçan sanayi de, bol reklamlarla aynı yola gitmektedir. 1961 yılında milyonun üstünde reklam yapan firmaların sayısı birkaçı geçmezken, halen yüzün üstünde firma milyonu aşan reklam yapmaktadır. Bu sayede reklamcılık Türkiye'de hızla gelişmiş, yüzlerce reklam firması ortaya çıkmıştır. Prof. Haydar Kazgan, bu israflı gelişmeyi sert bir dille eleştirmektedir: "Bugün Türkiye'de kapitalist dünyanın bir kopyacılığı olarak dar kaynaklarımızı, hiçbir ölçüde üretken olmayan reklam ve bazı pazarlama müesseselerinde kullanmak, kaynak israfından başka bir şey değildir. Bu işi bilenler ve bir gün öğrenecek olanlar, sultanların keyifleri için denizdeki balıklara altın atmasına benzetmektedirler ve benzeteceklerdir."[226]

Atıl kapasite bulunan alanlarda, yoğun reklam kampanyaları ve kredili satışlar, tabii ki, meseleyi çözmeye yetmemektedir. Yüksek fiyatlı mamullerin satışı, para basarak ve kredi olanaklarını artırarak devletin yardımcı olmasını gerektirmektedir. Böylece yüksek fiyatlı sanayi, enflasyonist bir ortamda gelişmektedir. Prof. Bulutoğlu, evvelce sözünü ettiğimiz bu "maliyetler enflasyonunun mekanizmasını şöyle açıklamaktadır: Sanayiciler fiyatların artacağı düşüncesiyle, bir önceki dönemden daha yüksek maliyetlerle üretime girişmektedir. Para otoriteleri sıkı durup emisyonu artırmadıkları takdirde, dağıtılan milli gelirin yaratacağı talep, bütün malların tespit edilmiş yüksek fiyatlarla satışına imkân vermeyecektir. Satışsızlık, işsizliğe yol açabilecektir. Bu noktada, işsizlikten korkan işçilerin de katılmasıyla, işverenler, para otoriteleri üzerinde baskılarını çoğaltacaklar ve onları "durgunluğu gidermek" gerekçesiyle emisyonu artırmaya zorlayacaklardır. Böylece para otoriteleri, fiyatların önceden yükselmiş seviyesini, piyasaya satın alma gücü zerk ederek onaylamış olmaktadırlar.[227]

Türkiye'deki gelişme bu şemaya uygun biçimde yürümektedir. Özel sanayi, dünya piyasasının tamamen dışında, suni kalp ile yaşayan bir varlığa benzemekte ve ancak enflasyonist bir ortamda teneffüs edebilmektedir. Devlet, kapitalist sınıfa, "Buyurunuz size dış rekabetten tamamen korunmuş tatlı bir pazar. İşte bol kredi ve dolar dokuz liradan ucuz döviz. Devlet teşebbüslerinde yetiştirilen yönetici ve teknisyenler

hizmetinizde. Yabancı firmalar 'anahtar teslimi' fabrika yapmak için hazır. Neyin nasıl üretileceğini düşünmeyin, yabancı firmalarla işbirliği yaparak bunu gerçekleştirirsiniz. Gerekirse karma ortaklıklarla ben de sizin elinizden tutarım. Hiçbir riziko yok. Mamullerinizin yüksek fiyatla satışından emin olabilirsiniz. Satış sıkıntısı olursa, para basar ve mamullerinize talebi desteklerim" demiştir. Bu şartlar altında, sanayici bir kapitalist sınıf yetiştirilmiştir. Yalnız bu müteşebbisin, Schumpeter'in yenilikler yaratıcı, organizatör müteşebbisi ile hiçbir benzerliği yoktur. Sınai Kalkınma Bankası Müşaviri İbrahim Öngüt'ün sözleriyle, "Planlar, programlar, müşavirlik müesseseleri, kapitalistin risk alma, piyasa bulma ve üretimi en elverişli teknoloji ve organizasyonlarla yürütme fonksiyonunu büyük ölçüde daraltmıştır."[228] İbrahim Öngüt'e göre, bu şartlar altında Türkiye'de 1950'den itibaren kuvvetli bir kapitalist sınıf doğmuştur. Ne var ki, kapitalist sınıfın meşruiyetini yapan, onun risk alma, piyasa bulma, üretimi en elverişli teknoloji ve organizasyonlarla yürütebilme yetenekleridir. Bunları başkaları yüklendiği takdirde, "müteşebbis" sınıf, fonksiyonunu yitirmiş bir "parazit" sınıf durumuna düşecektir. Nitekim, devlet eliyle yetiştirilen Japon müteşebbisi için Hansen "Böyle açıkça parazit bir burjuvazinin, şehirde oturup arazisini ortakçı eliyle işleten toprak ağasından ne farkı var?" demişti. Halbuki Japon burjuvazisi, elverişli tarihi şartlar içinde, ülkenin sanayileşmesini başarabilmiştir. Türkiye'de yükselen kapitalist sınıfın, bunu başarabileceği çok şüpheli gözükmektedir. Japon burjuvazisi, yabancı sermayeye "hayır" derken, Türk burjuvazisi, geniş devlet yardımlarına rağmen, yeteneklerine güvenemeyerek, yabancı firmalara sığınmıştır. Büyük yabancı firmalarla ortaklık ya da "tekelci müteahhitlik" ilişkileri içinde bulunan yerli kapitalist sınıf, ithalata dayalı "montajcı" bir sanayi kurmuştur. Bu aşırı yüksek fiyatlı ve israflı sanayi, halen sanayileşmeyi teşvikten çok, sanayileşmeyi engellemekte ve geniş kaynak israfına yol açmaktadır. 1951-1967 arasındaki 17 yıllık dönemde, Türkiye'ye 4 milyar dolar çerçevesinde sermaye transferi yapılmıştır. Buna rağmen elde edilen sonuç ortadadır. Dış yardımlarda bir azalma, bu tip kalkınmanın iflasının ilanı anlamına gelmektedir. Ve böyle bir tehlike, kapıyı çalmışa benzemektedir.

KÜÇÜK SANAYİ VE EL SANATLARI

Geniş devlet yardımları ve Amerikan desteğinden, esas itibariyle, çok sınırlı sayıda büyük müteşebbisler yararlanmıştır. Nitekim İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, bu gerçeği teslim etmektedir: "Özel teşvik

tedbirlerinin müteşebbisler tarafından geniş ölçüde bilinmemesi, sadece belirli büyüklüğün üzerindeki kuruluşların bunlardan yararlanmaları" durumunu doğurmuştur.[229]

Kapitalizme sağlam bir temel sağlamak için, küçük sanayinin de geliştirilmesi gereklidir. Bu sebeple ABD, muhafazakâr bir toplumsal grup teşkil ettiği düşüncesiyle, "orta sınıflar"ın teşviki adı altında küçük sanayinin geliştirilmesine, yardım ettiği bütün ülkelerde önem vermiştir. Daha 1950'den önce Thornburg, en ileri teknolojinin ithalini eleştirmiş, ufak atölyelerden başlayıp büyük fabrikalara doğru yükselen "orta sınıflar"ı övmüştür. Thornburg'a göre, ABD ve İngiltere'de büyük kapitalistler, bu yoldan geçerek yükselmiştir: "Türkiye, İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi kıyıda bucakta demirci ve ziraat aletleri atölyelerinden başlayıp yavaş yavaş sanatkârlarının hünerleriyle maddelerini inkişaf ettirerek büyük imalathaneler ve daha sonra da büyük fabrikalar" kurmalıdır.[230]

Küçük sanayi lehine, işsizliği önlemek ya da büyük sanayinin tamamlayıcısı olmak gibi daha birçok görüşler ileri sürülmektedir. Fakat asıl amaç, muhafazakâr bir toplumsal grubu güçlendirerek kapitalizmi daha geniş bir temel üzerine oturtma çabasıdır. Bu sebeple ABD, özellikle 1960'tan beri, karşılık paralardan sağladığı fonlarla, küçük sanayinin geliştirilmesi çabalarını teşvik etmektedir. İktidardaki Adalet Partisi de, aynı endişelerle, bu konuya özel bir önem vermektedir. Nitekim Halk Bankası'nın kredileri geniş ölçüde artırılmıştır. 1963 sonunda 202 milyon lira olan krediler, 1967 yılı Ağustosu'nda 523 milyon liraya çıkmıştır. 1968 ortalarında 700 milyonu aşmıştır. Küçük sanat, esnaf ve esnaf teşekküllerine verilen krediler, 1964 başında 44 milyon lira iken, 1967 Eylülü'nde 304 milyon lirayı bulmuştur. Kredi miktarı gittikçe artmaktadır. Ayrıca küçük sanayi siteleri kurmak üzere bütçeden 34,5 milyon liralık bir fon ayrılmıştır. Bu fondan 24 küçük sanayi bölgesi projesi için finansman sağlanmıştır. Gaziantep, Kayseri, İzmir, Antalya, Bursa, İnegöl, Sivas, Konya ve Erzurum'da bölgesel küçük sanayi üretim ve pazarlamasını geliştirmek amacıyla, faaliyet programları uygulanmaktadır.[231]

Küçük sanayi ve el sanatları mensupları üç grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi, genellikle geleneksel nitelikte olan ve büyük sanayin gelişmesiyle, gitgide, pazarlarını kaybederek ortadan çekilen teşebbüslerdir. Mesela geleneksel deri ve kösele sanayisi zamanla tasfiyeye uğramaktadır. Bu alanda 1962 yılında 1508 işyeri varken, bu rakam 1965 yılında 413'e düşmüştür. Keza 1963-1965 döneminde dokuma el tezgâhları alanında işyeri sayısı 12914'ten 10127'ye inmiştir. Debbağ işyeri sayısı 2120'den 1939'a düşmüş, urgancı işyeri sayısı 7390'dan 6970'e gerilemiştir.[232] Şeker sanayisi, şeker imalathanelerini tasfiye etmiştir. Bu

grupta küçük sanayi ve el sanatları giderek tasfiyeye mahkûm gözükmektedir.

İkinci grup, büyük sanayinin tamamlayıcısı olarak faaliyet gösteren ve onun bazı mamul, yarı-mamul girdilerini, ara mallarını üreten küçük sanayidir. Mesela ileri kapitalist ülkelerde, büyük sanayinin dalları halinde ya da ona bağlı işletmeler olarak, küçük sanayi önemli bir gelişme göstermişe benzemektedir. Bu tür küçük sanayinin müşteri ile direkt teması yoktur, daha doğru bir ifadeyle, müşterisi büyük sanayidir. Türkiye'de de büyük sanayin tamamlayıcısı olan bir küçük sanayinin az çok gelişmesi mümkündür. Fakat bu yolda pek az mesafe alınmıştır. Planlama uzmanı Nejat Ölçen'e göre, bu tür küçük sanayinin Türkiye'deki gelişme olanakları çok sınırlıdır.[233]

Üçüncü gruba mamullerinin özelliği dolayısıyla büyük sanayiye rağmen yaşama şansı olan küçük sanayinin yanı sıra, ileride tasfiyesi mümkün olmakla beraber, şimdilik gelişme gösteren küçük sanayi dahil edilebilir.

İkinci Kalkınma Planı, "küçük sanayi" ve "el sanatları" ayırımı yapmıştır. El sanatları daha çok "artizanal" nitelikte olan teşebbüslerdir. Küçük sanayi ise, büyük sanayideki ölçüde olmasa bile benzer bir teknik işbölümü içinde, seri üretim tekniğini esas alan küçük sanayi kuruluşlarıdır. Devlet İstatistik Enstitüsü ise, böyle bir ayırıma gitmeden, imalat sanayisi alanında 9 ya da daha az kişi çalıştıran işyerlerini küçük sanayi saymaktadır.

Henüz sanayileşme yolunda önemli bir mesafe almamış bulunan ülkemizde, büyük sanayinin ortaya çıkışıyla bazı geleneksel ufak sanayi ve el sanatları tasfiye edilmiş olmakla beraber, sanayinin yapısında ufak sanayi hâkimdir. İmalat Sanayi Sayımı'na göre, sayısı 157.759'u bulan küçük işyerleri, toplam işyerlerinin yüzde 98'ini teşkil etmektedir.

İmar ve İskân Bakanlığı'nda yapılan bir araştırma, şehirleşme-büyük sanayi ve küçük sanayinin gelişmeleri arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre, küçük sanayi şehirleşmeyle birlikte azalmaktadır. Mesela 1935-1960 döneminde, şehir nüfusu 100 binin üstünde olan illerde, küçük dokuma tezgâhlarında çok kesin bir azalma vuku bulmuştur. Araştırma, şehir nüfusunun artışıyla birlikte gıda, dokuma ve taş-toprak sektörlerinde küçük sanayinin gerilediğini, buna karşılık 100 binin üstündeki şehirlerde makine onarım, metal eşya yapımı, ağaç işleme, giyim sanayisi gibi sektörlerde genişlediğini ortaya koymuştur. 1935-1960 arasında şehirli nüfus artışının az olduğu yerlerde, küçük sanayide ilerleme olmamış, ancak büyük sanayinin bulunduğu büyük şehirlerde artış görülmüştür.[234]

Küçük sanayi ve el sanatları sorununu önemle ele alan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, küçük sanayinin büyük sanayi ile işbirliği halinde ve büyük sanayinin konusu dışında kalan alanlarda geliştirilmesini öngörmektedir. Bunun dışında kalan "yaşama imkânlarından yoksun" küçük sanayi işletmeleri ise, suni tedbirlerle desteklenmeyecektir. Bunların başka alanlara yöneltilmesine çalışılacaktır ya da bunlar tasfiye edileceklerdir. Fakat ABD'deki biçimde büyük sanayi-küçük sanayi işbirliği henüz bir niyetten ibarettir. Plana göre, küçük sanayi halen bütünüyle geniş atıl kapasite yaratan ve sermaye israfına yol açan bir faaliyet alanıdır: "Yapılan araştırmalarda ortaya çıkan bir gerçek, küçük sanayide geniş ölçüde fazla kapasitenin mevcut olduğudur. Küçük sanayideki fazla kapasitenin en önemli nedeni teknoloji seçimindeki bilgisizliktir.

Küçük sanayi konusunda yatırım yaparken karar verme durumundaki kişiler teknoloji seçimi konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından ve bu konuda kendine yardım edebilecek kuruluşlar bulunmadığından hatalı kararlarla kıt kaynakları israf etmektedirler."

"Mesleki ve teknik eğitim nedeniyle bir yandan küçük sanayi kesiminde büyük bir makine ve teçhizat parkı atıl dururken, öte yandan küçük sanayiciler, belli konulardaki talebi, istenilen nitelik ve nicelikte karşılayamamaktadırlar."

El sanatlarında ise "belli bir üretim metodu mevcut değildir. Teknoloji, el sanatlarıyla uğraşanlar için tamamen yabancı bir konudur. Üretimin bazı hallerde çok basit usullerle yapılması, zaman ve emek kaybına" yol açmaktadır. Sınai üretimin gelişmesiyle, el sanatlarında özellikle küçük sanatlar alanında bulunan üretim konularının yavaş yavaş bu alandan çıktıkları görülmektedir. Plan, "seri üretime konu olabilecek el sanatları mamullerinin" sanayiye aktarılmasını, yani bu alanlarda sanatkârların "sarsıntısız" tasfiyesini öngörmektedir.[235] Görüldüğü gibi, küçük sanayiyi ve el sanatlarını destekleme çabalarına rağmen, bu sektörde mevcut durum ve gelecek, Plan'ın ifadeleriyle dahi, parlak gözükmemektedir. Bununla beraber, geçmiş dönemde küçük sanayi ve el sanatlarının ilerleme gösteren alanları, işçi, kalfa, çırak, usta ve sanat okulları mezunları vb. için bir yükselme yolu teşkil etmiştir. Kalkınma Planı'nın sınıflandırmasına göre, küçük sanayi işyerleri sayısı 1962'de 14.325 iken 20.461'e çıkmıştır. Tamirhane sayısı 4.397'den 6.561'e, orman ürünleri sanayisi 1.859'dan 2.835'e, madeni eşya imalatı 1.857'den 2.494'e yükselmiştir. 1965 yılında bu alanda, 43.999'u işçi olmak üzere, 130.339 kişi çalışmaktadır. El sanatlarında 1963 yılında 162.636 olan işyeri sayısı 1965'te 192.242'yi geçmiştir. Demirci, bakırcı, torna-freze, planya tesviyeci, dökümcü, kaportacı, doğramacı, mermerci, tuğlacı vb. alanlarında önemli

artışlar vardır. El sanatlarında 204.409 usta, 112.343 kalfa, 101.332 çırak ve 162.419'u işçi olmak üzere 580.503 kişi çalışmaktadır.[236] Demek ki, küçük sanayi ve el sanatları birlikte ele alınırsa, 1965 yılında bu sektörde 710.842 kişi çalışmaktaydı. Bu "küçük imalat" sektörünün yanı sıra, ticaret ve nakliye gibi hizmet sektöründe faaliyet gösteren küçük iş sahipleri hesaba katılırsa, adına "küçük esnaf ve sanatkârlar" denilen sınıfın, Türkiye'de önemli bir toplumsal grup teşkil ettiği anlaşılabilir.

KÜÇÜK BURJUVAZİNİN YÜKSELEN KANADI

Küçük sanayi ve el sanatları sektöründe, büyük sanayinin gelişmesiyle, bazı faaliyet alanları tasfiye edilir, usta ve kalfalar "proletarleşir" ya da gittikçe kötüleşen şartlarda faaliyetlerini sürdürürken, yeni faaliyet alanları, bu sınıfın bir kısım mensupları için yükselme yolu sağlamıştır. Fakat bu konuda henüz araştırmalar yapılmış değildir. Bu yüzden, birkaç örnekle sorunun varlığını belirtmekle yetinmek zorundayız.

Prof. Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu'nun Karabük'te yaptığı araştırmaya göre, Karabük, 1937 yılında 13 evli bir Ortaçağ köy mahallesidir. 1960 yılında haddeciler, dökümcüler, demir tüccarları ile Karabük Ticaret Odası 44 üyeye sahiptir. Bu yeni toplumsal grup, Fındıkoğlu'nun deyimiyle, "alt"tan "orta"ya yükselme örneği teşkil etmektedir. Mesela bunlardan bir yaşındayken babasını kaybeden I. K., ilkokulu 1939'da bitirince hayata atılmıştır. Kısa bir süre İstanbul ve Trakya'da seyyar satıcılık yapmıştır. Sonra Karabük'teki amcasının yanına giderek Demir-Çelik Endüstrisi haddehane kısmına işçi olarak girmiştir. Sekiz yıl fabrikada işçilik yapmıştır. İşçi iken biriktirdiği paralarla 1945'te hal yerinde baraka bir dükkân almış ve 1948'de fabrikadan ayrılmıştır. 1957'de bir ara manifaturacılık da yaptıktan sonra, I. K., ortak olarak bir haddehane kurmuştur. Fakat kısa bir süre sonra, yalnız çalışmaya başlamıştır. I. K.'nın halen biri 150, öteki 85 beygirgüçlü iki motoru, ikisi kolla, biri mazotla çalışan üç tav fırını vardır. Haddehanesi üç tezgâhlıdır.

I. S. ise, 1938'de Karabük'e gelmiş, bir yandan dışarıda hırdavat malzemesi satışıyla uğraşırken, öte yandan fabrikada işçiliğe başlamıştır. I. S. fabrikadan 1944'te ayrılmış, 1952'ye kadar demir ticareti ve komisyonculuğu yapmıştır. 1952 yılında tek tezgâhlı bir haddehane kurmuştur. 1956 yılında bir tarım araçları atölyesiyle birlikte bir de haddehane satın alarak kardeşiyle ortak işletmeye koyulmuştur. Ayrıca 1953 yılında, gerek kendi tamir işlerini, gerek piyasa işlerini yapmak üzere bir torna atölyesini ortak açmıştır. 1956 yılında ikinci bir torna atölyesini ortak kurmuştur. 1957 yılında bir atölyede her türlü oto için silindir

gömleği imaline girmiştir. 1959'da ilk kez bir metrelik santrfuj boru makinesi imal etmiştir. Ayrıca iki haddehane daha kurup bunlardan birini faaliyete geçirmiştir. Haddehanelerin günlük üretimi 11 tondur.[237]

Kemal Akçay ve Agâh Yakın, Edremit Sanat Okulu'nu bitirdikten sonra, küçük bir oto tamirhanesi açmışlardır. Okuldaki hocaları Sait Edgü, bir arkadaşından onlara bedelsiz bir torna tezgâhı sağlamış ve daha sonra o da ortaklığa katılmıştır. Üç ortak, treyler imaline yönelmişlerdir. Yılda 500 kadar treyler imal etmektedirler.

Haşim Altınsoy, 34 yıldır mermercilik yapmaktadır. Biriktirdiği para ve 110 bin liralık AID ve Halk Bankası kredisiyle 400 bin liralık bir mermer kesme makinesi almıştır. Şimdi Altınsoy'un imalathanesinin üzerinde "mermer fabrikası" yazmaktadır.

Eskişehir'de Veli ve Hüseyin Ovacı, 50 bin liralık Halk Bankası ve AID kredileri ile alet ve teçhizat satın alarak mala, çelik makas ve örs imalinde başarı sağlamışlardır.[238]

Kayseri, Gaziantep gibi illerde, küçük imalathaneler –ne kadar süreceği bilinmemekle birlikte–, dikiş makinesi, düdüklü tencere vb. alanlarında bol ve ucuz emek gücüne dayanarak, büyük sanayiye rağmen, az çok başarı sağlayabilmektedirler. Planlama uzmanı Ölçen, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Kayseri'yi ele alalım. Burada basit bir baraka içinde bir pota ve tavan seviyesinde içi mazot dolu bir bidon görürsünüz. Arada lastik borudan irtibat vardır, ayak körüğüyle pota içine atılan alüminyum levhalar eritilir. Metal bir kepçe ile eritilmiş alüminyum kalıplara dökülür. Kalıplar bir köşede kum içinde soğutulur. Bunlar dikiş makineleridir. Dökümhane vazifesi gören bu barakanın yanındaki diğer hücrede basit zımpara taşı ve küçük bir torna makinesi bulunur. 'Made in USA' markasını taşıyan jelatin bantlar makine üstüne yapıştırılıp boyanır. Üretimin bütün safhaları çok basit olarak beş kişi tarafından görülmektedir. Hammaddeyi teşkil eden alüminyum levhaları, satın alınan uçak enkazının gövde ve kanatlarından varyoz darbeleri ile iki amele tarafından sökülür. 'Made in USA' markaları ucuz olduğu için Japonya'dan satın alınmıştır. Bu, küçük imalathanenin patent hakkını teşkil eder. Çalışır duruma gelen dikiş makinesi 100 lira civarında bir fiyatla İstanbul'a sevk olunur. Burada modern bir görünüşte ahşap aksama monte edilir ve 400-450 lira fiyatla satışa arz olunur."[239]

Bursa'da, otobüs şasileri üzerine karoseri montajı işi gelişmiştir. Bu iş, genellikle atölye çalışmasını yapan kuruluşların elindedir. Fakat son zamanlarda 50 küçük imalatçı, gelişen oto montaj sanayisinin yarattığı sarsıntının da etkisiyle, Montaj Sanayi Talimatnamesinden yararlanmak

için 5 milyon 250 bin lira sermayeli bir Oto Montaj ve Karoseri Sanayi A. Ş. kurmuşlar ve oto montaj sanayisinde yerlerini almışlardır.

Anadolu'da sanayinin nispeten geliştiği illerde, mobilyacılık, demircilik, makine imalat ve tamiri, madeni eşya imali, haddehaneler, torna ve döküm atölyeleri vb. hızla çoğalmaktadır. Tarımda yükselme ümidini muhafaza eden orta çiftçi gibi, küçük sanayi ve el sanatları alanında sivrilen bu grup da, kapitalist gelişmelerden –hiç değilse şimdilik– yararlanmaktadır. "Alt"tan "orta"ya yükselen bu toplumsal grubun genellikle muhafazakâr eğilimli bulunduğu ve bugünkü düzenin savunuculuğunu yapan büyük burjuvazinin ve siyasi partilerin güçlü bir dayanağını teşkil ettiği tahmin olunabilir.

VII

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN SONU

TÜRKİYE'NİN DÜZENİ

Tanzimat ile birlikte Türkiye'nin gelişmiş kapitalist ülkelerin açık pazarı haline gelmesi üzerine, ana hatlarıyla bütün yarı-sömürge ülkelerde görülen bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştı: İzmir, İstanbul gibi büyük liman şehirlerinde, Avrupa bankalarının ve ticaret evlerinin temsilcileri yerleşmişlerdi. Bu alışverişe aracılık eden, çoğunlukla Rum ve Ermeni kompradorlar, zengin mahallelerinde "Avrupai" bir görünüş kazanan İstanbul ve İzmir şehirlerinin büyük zenginleri arasına girmişlerdi. Daha sonraları bunlar arasına, bir kısım Musevi ve Müslüman tüccarlar katılmıştı. Anadolu çiftçisinin ürünlerinin ihracından sağlanan gelirin büyük kısmını bu komprador unsurlar, İstanbul ve İzmir'de, Avrupa'nın lüks ithal mallarıyla beslenen "Avrupai" bir yaşayış için tüketmekteydi.

Tarım alanında ise, açık pazar ekonomisi önemli bir yapı değişikliği getirmiş değildi. Geniş köylü kitlesi, ister bir miktar toprağa sahip olsun, isterse ortakçı durumunda bulunsun, kapalı ekonominin "bir lokma, bir hırka" şartlarında yaşamaktaydı. Bey, ağa, şeyh, mültezim, tefeci ve aracı gibi geleneksel düzenin hâkim sınıflarının hegemonyası eskisi gibi sürüp gitmekteydi. Yabancı firmaların kervana katılmasıyla, köylünün sömürüsü, belki daha da artmıştı.

Cumhuriyet, yarı-sömürge ülkelere özgü bu tarımsal yapıyı değiştirmeden bir "milli iktisat" denemesine girişti. Gerçi Anadolu ticaret ve sanat hayatını ellerinde tutan Rum ve Ermenilerin gidişi, Anadolu şehirlerinde Türklere ticaret ve sanat hayatında önemli olanaklar yaratmıştı; ama Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerine hâkim komprador unsurlar, İstanbul'da kalmışlardı. Yabancı ticaret evleri ve temsilcileri, İzmir'de egemen durumlarını sürdürmekteydi. Cumhuriyetin "milli kapitalist" yaratma çabaları, yükselen yerli kapitalistlerin genellikle büyük şehirlerin komprador unsurları arasına katılmasından öte bir sonuç vermedi. Yerli kapitalistler, çok kez Rum, Ermeni ve Musevi kompradorlarla işbirliği halinde, yabancı firma mümessilliklerine ve çeşitli büyük ticari faaliyetlere yöneldiler. Devletin teşvik tedbirlerine rağmen, sanayici

kapitalist pek az yetişebildi. Sanayileşme yolunda ilk adımlar, ancak devlet eliyle atılabildi. Tarım yapısında pek az değişiklik oldu.

Türkiye'de kapitalist gelişmeler, Amerikan yardımıyla birlikte, 1948'den ve özellikle 1950'den sonra hızlanmaya başladı. Makineli tarım ve artan ihracat olanakları, devletin cömert desteğiyle birleşince, tarımda bir kapitalist sınıf ortaya çıktı. Eski toprak ağaları, "kapitalist" çiftçi haline geldi. Bununla birlikte, bu kapitalist çiftçiler, eski "ağa" zihniyetinden henüz kurtulabilmiş değillerdir. Tarım işçilerine ve azalan sayıda ortakçılarına karşı davranışları hâlâ "ağaca"dır. Çiftliklerini birçok halde kâhya eliyle işletmeyi tercih etmekte kendileri çiftlik giderlerini büyük şehirlerde, kompradorların lüks tüketimiyle yarış edercesine tüketmektedirler. Tarım yatırımlarının büyük kısmı, devlete düşmektedir.

Nispeten küçük bu kapitalist sektörün yanı sıra, tarımda geniş bir prekapitalist sektör, ağası, beyi, şeyhi, tefecisi ve aracısıyla ve aşiret ilişkileri ve mezhep davalarıyla birlikte yaşamaktadır. Türk tarımı, prekapitalist sektör içinde kapitalizme doğru çok yavaş bir hareket olmakla birlikte, prekapitalist sektör ile kapitalist sektörün "coexistence"ına dayanmaktadır. İster ortakçı, ister mülk sahibi olsun, köylü kitlesinin önemli kısmı, prekapitalist sektörde, kapalı üretim şartlarında yaşamaktadır. Sektörde net yatırım yok gibidir; üretim durgundur. Yaratılan ekonomik fazlayı, rant olarak ağa, faiz olarak tefeci, kâr olarak aracı ve çok az bir miktarını da vergi olarak devlet almaktadır. Ufak köylü kitlesi, tütün, üzüm vb. gibi pazar için üretim yapanları da dahil, çok düşük bir tüketim seviyesinde bulunmaktadır. Bununla birlikte, gelenekler dolayısıyla, kız alma, düğün vb. işler için, ufak köylü kütlesinin dahi "lüks" tüketimi bir hayli yüksektir.* Sefalet şartlarında bu "lüks" tüketim, borçlanmalar ve tarla satışlarıyla karşılanmaktadır.

Geçim zorlukları ve "lüks" tüketim dolayısıyla, köylünün artan borçlanması, tefeciliğin gelişen bir faaliyet olarak yaşamasını sağlamaktadır. Cumhuriyet gazetesinin yazdığına göre, Konya'da tefeciliği Müslümanlığa uydurmak için, köylüye yüksek fiyatla veresiye kaput bezi satıp, sonra aynı bezi peşin parayla ve düşük fiyatla satın alan tefeciler muamelelerini Mercedes ve Impala arabalara kadar uzatmışlardır. "Geçen yıllara kadar bir veya birkaç kişi tarafından sürdürülen bu tür tefecilik, bugün yapmayanların ya da yapamayanların ayıplandığı, ölçüsü Mercedes ve Impala arabalar olan normal bir 'ticaret sahası' haline gelmiştir.

* Hindistan'da düğün ve cenaze giderlerinin, fakir köylü kütlesinin nakdi harcamalarının yüzde 27'sine ulaştığı hesap edilmiştir.

Bugün Konya ve çevresinde, kaput bezinden buğdaya, akaryakıttan otomobil lastiğine, otomobilden buzdolabı ve halıya kadar her çeşit 'ticari emtia', 'Kürt işi'* işlemi görebilmektedir."[240]

Demek ki, prekapitalist sektör dahi, tam kapalı üretim şartları içinde bulunsa bile, sermayenin, hem de sermayenin en geri ve berbat biçimi olan tefeci sermayenin, boyunduruğu altındadır. Tefecinin borçlandırma yoluyla köylüden aldığı ekonomik fazla, yatırımları değil, tefeci sermayeyi beslemektedir. Prekapitalist sektör ile kapitalist sektör arasında bağlantıyı kuran aracıların durumu da farklı değildir. Birçok halde, alivre satışlar dolayısıyla, aracılık ve tefecilik birleşmektedir. Çeşitli aracı ve tefeci, yurt sathına yaygın kalabalık bir kütle teşkil etmektedir.

Geniş arazi sahibi beyler ve şeyhler ise, angarya (emek-rant) ve vergi (ürün-rant, para rant) gibi prekapitalist düzenin kişisel bağımlılık

---

* Yüksek fiyatlı malı köylüye veresiye satıp, köylüyü bu bedel üzerinden senetli, kefilli borçlandırdıktan sonra, aynı malı, diyelim yarı fiyatla peşin parayla satın almak biçiminde yürütülen tefeciliğe Konya'da "Kürt işi" denilmektedir. Veresiye satış bedeli ile alış bedeli arasındaki fark, tefeci faizini teşkil etmektedir. Mercedes üzerine "Kürt işi" tefecilik şöyle cereyan eylese gerektir: Borç para arayan köylüye, tefeci, diyelim 60 bin liraya Mercedes otomobilini satmaktadır. Köylü, kefilli senetli 60 bin lira üzerinden borçlandırılmaktadır. Mercedes sahibi olan köylü, daha arabasına binemeden, onu tefeciye yeniden, diyelim 30 bin lira peşin para karşılığı satmaktadır. Aradaki 30 bin lira fark, tefecinin faizidir. Fakat öyle anlaşılmaktadır ki, "Kürt işi" ikili basit bir tefecilik olmaktan çıkmış, çok taraflı bir muamele haline gelmiştir. Mekanizma şöyle işlemektedir: Diyelim köylü Ahmet'in borç paraya ihtiyacı vardır. Tefecilikle ilgisi olmayan Mercedes acentesine gitmekte, sağlam kefille, bedeli sonra ödenmek üzere 60 bin liraya bir araba almaktadır. Köylü Ahmet, bu arabayı peşin para 30 bin lira üzerinden tüccar Mehmet'e satmaktadır. Tüccar Mehmet, Mercedes isteyen müşterilere bu sayede 45 bin liraya araba verebilmektedir. Böylece gerçek Mercedes müşterisi 15 bin lira ucuza araba alabilmekte, tüccar Mehmet yine de 15 bin lira kâr etmektedir. Acentenin de "Kürt işi" sayesinde sürümü artmaktadır. Bu 30 bin lira kâr, Köylü Ahmet'in sırtından çıkmaktadır. Bu tatlı ticaretin bölge çapında yayılacağı açıktır. Nitekim *Cumhuriyet* gazetesinin yazdığına göre, "'Kürt işi'nin ünü Konya sınırlarından dışarıya da yayılmış durumda. Ankara'dan bazı kimselerin 'Kürt işi' araba, buzdolabı ve benzer şeyleri almak için Konya'ya geldikleri ya da eş dosta rica ettikleri" görülmektedir (26 Eylül 1968). Tefecilik sayesinde, piyasa fiyatlarının altında işleyen bu ucuz pazarın gelişebilmesi için, "Kürt işi"ne konu olan malların vadeli satılan mallar olması gereklidir. Bu sebeple, fabrikalardan çok uzun vadeyle alınabilen manifatura eşyası, "Kürt işi" piyasasının başında gelmektedir. Onu sırayla otomobil lastiği, araba, motosiklet, halı, hububat, buzdolabı ve benzerleri izlemektedir. Köylüye verilecek peşin para ise, sıkışınca bankalardan sağlanabilmektedir. Büyük bankalardan birinin Konya Şubesi Müdürü, tefeci ticareti nasıl beslediklerini şöyle anlatmaktadır "Bizimkisi bile bile lades... Şimdi şuradan çıkan müşterimizin aldığı bu parayı dükkânda bekleyen üç beş kişiye dağıtacağını adım gibi biliyorum. Ama ne yapabilirim? Veremem diyemem ki!.. Bey, kredi müşterimiz, hem de büyük bir kredisi vardır. Yıllık beyannamelerinde gösterdiği varlık, gerçeğe uygundur. Hiçbir muamele ve ödemede aksamamıştır. İştira olarak, senet mukabili avans olarak aldığı krediler daima vaktinde ödenmiştir. Kredisi açık olduğu sürece ben ona 'sana para veremiyorum' diyemem, mesul olurum" (26 Eylül 1968). Bankacı da kendi açısından haklıdır. Onun da görevi sağlam müşterilere, yüzde 18-20 faizle para kiralamaktır. Müşteri sağlam olduktan sonra, onun parayı nasıl kullanacağı bankaları ilgilendirmemektedir.

ilişkilerini günümüzde de sürdürebilmektedirler. Bunlar ve toprak ağaları, sermaye kullanmak yerine, arazilerini küçük köylü işletmeleri halinde, geri teknikle işlettirmektedirler. Üretim ve verim, son derece düşüktür, fakat direkt üreticinin aşırı sefaleti pahasına, ürünün önemlice bir kısmını alan prekapitalist tarım düzeninin bu egemen sınıfları, yine de önemli bir gelir sağlamakta ve makineli modern tarıma geçme ihtiyacını pek az duymaktadır. Bunlar da nispeten yüksek gelirlerini, tarım dışında lüks tüketim için harcamakta, Impala araba ve lüks tüketim mallarını bol bol kullanmaktadır.

Prekapitalist ve kapitalist sektörleriyle tarım düzenine egemen olan bu sınıflar, çoğunluğu ile parazit ve bütünüyle geri ve israfcı bir toplumsal grup teşkil etmektedir. Toprak reformu söylentileri ve sol akımların güçlenmesi, bu sınıfları kenetlemiş ve statükonun korunması için, kapitalist çiftçilerin liderliğinde mücadeleye itmiştir. Bugün örgütlenmiş hayli güçlü bir tarım grubu vardır.

Tarım dışında, ihracatçılar genellikle tarım sektörünü dış firmalara bağlayan aracılar olarak ortaya çıkmaktadır. Bunların büyük kısmı, gerçek ihracatçı olmaktan çok, Cumhuriyet'ten önceki yıllarda olduğu gibi, yabancı firmaların komisyoncusu durumundadır. Mesela tütün ihracatçıları hakkında Ecvet Güresin şunları yazmaktadır: "Tütüncülüğümüz, Tekel'e rağmen, merkezleri dışarıda bulunan firmaların yani yabancı sermayenin hâkimiyeti altına girmiştir. Özellikle bu firmalar, kendilerine gösterilen kolaylıklardan faydalanarak, istedikleri zaman üreticinin elindeki malı piyasa açılmadan ucuza kapatmakta, istedikleri zaman ise piyasaya girerek, fiyat yükseltmektedirler. Böylece bir yandan üreticiyi sömürdükleri gibi, öte yandan yerli firmaları da birer birer ezmektedirler. Yapılan hesaplara göre, yabancı firmalara tanınan kolaylıklar yüzünden yalnız Türkiye'nin görünen döviz kaybı 7 milyon dolara yaklaşıyor. Ve bu hesaba, elde kalmış çürümeye yüz tutmuş binlerce tonluk stok dahil değildir."*[241] Bu şartlarda yerli ihracatçı, ister istemez, monopol ve oligopol durumundaki az zayıdaki büyük yabancı firmaların dümen suyuna girmektedir. Ziraat Odaları Birliği'nin tütünle ilgili bir raporuna göre, "Bugün memleketimizdeki tüccarlar, hakiki tüccar durumunda olmayıp, dış alıcıların komisyoncusu halinde çalışmaktadırlar."[242]

Fındıkta da durum farklı değildir. İhracatçılar, dış ülkelerdeki bir iki

* Bir senatör, Amerikan şirketlerinin Ege'deki 1966 faaliyetini şu sözlerle belirtmiştir: "Esefle açıklayayım ki, bu yıl Ege tütün piyasası, Amerikan şirketlerinin baskısı altında cereyan etmiştir. En büyük istihsal merkezimiz Akhisar'da Amerikan şirketinin mümessili her gün akşam üzeri Türk alıcı tüccarların yazıhanelerini dolaşarak, azami fiyatlarını kontrol etmiş ve 9 liradan yukarı mubayaalara engel olmuştur" (*Yön*, sayı: 150).

büyük yabancı firmayla işbirliği halinde çalışmaktadır. Fiskobirlik'in ihracat fiyatını yüksek tutma çabalarını, gerekirse yüksek fiyata ihracat yapmış göstererek, aslında düşük fiyatlı ihracat farkını dışarıdaki dövizleriyle kapayarak ihracatçıları baltaladıkları çok görülmüştür. Böylece yabancı firmalar, Fiskobirlik'e karşı direnebilmekte, alanlarını geciktirmekte ve fiyatlar düşmektedir. Fiyat düşüşünden yabancı firmalar kârlı çıkmakta ve fındığı, tefeci ve aracı eliyle esasen çok ucuz almış bulunan ihracatçı yine de yüksek kârlar sağlamaktadır. Giresunlu eski bakan Hayrettin Erkmen, yabancı firma-ihracatçı işbirliğini itiraf etmekte ve yürürlükteki düzende, üretici aleyhine işleyen bu işbirliğinin önlenemeyeceğini ileri sürmektedir: "Tüccar *alım fiyatlarına uygun* dış satış teklif ya da bağlantıları yapabilir. Bu muameleler dış talebin hızını keser, yabancı alıcıları beklemeye sevk eder. Taban fiyatın altında dış satış muameleleri ne asgari ihraç fiyatı, ne de ihraç lisansı uygulamalarıyla önlenebilir."[243]

Öteki geleneksel ihraç mallarında da benzer durumlar görülmektedir.* İhracatçı, yabancı firmalarla birlikte yürüttüğü çok çeşitli

* Çukobirlik Genel Müdürü Raşit Gedik, Ekim 1965'te pamuk ihracatçılarının durumunu şöyle açıklamıştır: "Son iki yıl içinde pamuk ihraç fiyatının tescile tabi tutulmaması ve fiyat kontrolünün borsa fiyatıyla yapılması neticesinde Çukurova bölgesinde yabancı sermayeyle çalışan bir nevi komisyoncu mahiyetinde ihracatçı bir sınıf meydana gelmiştir. Küçük sermaye ile çalışan bu sınıf, dış piyasalara çok düşük fiyatlarla Çukurova pamuğu satmak imkânını maalesef bulabilmektedir.

Banka kredisi ile çalışan hakiki ihracatçı sınıf ise, temin etmiş oldukları kredinin yüksek maliyeti dolayısıyle dış pazarlarda yabancı sermaye ile rekabet edememek durumunda bulunmaktadır. Bu suretle ihracatçı yerini, yabancı sermaye ile çalışan komisyoncu sınıfa bırakmıştır. İşte pamuk borsasında ve serbest piyasada tek bir alıcı ve dış pazarda da tek bir satıcı sınıf meydana gelmiş ve tamamen Çukurova pamuğu yabancı sermayenin inisiyatifine girmiştir.

Çukurova bölgesinin tabii şartları dolayısıyla müstahsil kısa bir devre içinde pamuğunu toplamakta, mali imkânsızlık sebebiyle de borsaya bol miktarda pamuk arzı yapılmaktadır. Bu hal yabancı sermayenin faaliyetini kolaylaştırmaktadır. Gerek içeride ve gerekse dışarıda ve daha ziyade yalnız Çukurova pamukları büyük düşüş kaydetmiştir" (*Yön*, sayı: 133).

İzmir'de de benzer şikâyetler vardır. Yabancı firma parasıyla çalışan yerli komisyoncu, kârsız ihracat yaptığından pamuk ucuz fiyatla dışarıya satılmaktadır. Eğer ihracat, komisyoncu olmayan bir yerli tüccar tarafından gerçekleştirilseydi, Türkiye'ye bu tüccarın kârı oranında daha fazla döviz girecekti. Bundan başka kârsız ihracat, kâr koyup yapılan daha yüksek fiyatlı ihracatla dış piyasada rekabet etme durumunda kalmakta, Türk pamuğunun Türk pamuğu ile rekabeti zararımıza olmaktadır. İzmir'den Haluk Cansın, bu mekanizmayı şöyle açıklamaktadır: "Avrupa firmaları, Türkiye'den almak istedikleri pamuk için normal ithalat yoluna gideceklerine, Türkiye'de bazı firmaları komisyoncu olarak kullanmaya başlamışlar ve mal mubayaası için bunlara para göndermişlerdir. Komisyoncu firmalar, borsa fiyatlarına yüzde yarım nispetinde bir komisyon ilavesi suretiyle pamuklarımızı ihraç etmektedirler.

Böylece harice sevk edilen pamuğun bedeli normal yollardan ihraç edilen diğer pamuklarımıza nispetle kiloda 5 cent'e varan bir düşüklük gösterdiği için Türk pamuğu dış piyasalarda yine Türk pamuğu ile rekabet eder duruma düşmüş ve normal yollardan çalışan ihracat firmaları, pamuk satamaz hale gelmişlerdir" (*Yön*, sayı: 139).

kombinezonlarla döviz kaybına ve üreticinin aşırı sömürülmesine yol açmaktadır.

Çoğunu komünist ülkelerin teşkil ettikleri "anlaşmalı memleketler"e yapılan ihracatta, bu memleketlerin mümessillikleri, belli ihracatçı firmalarla iş görmektedir. Tütün ihracatçıları nasıl bir iki yabancı firmaya kapılanmışsa, anlaşmalı memleketler ihracatçıları da bu memleketlerin genellikle devlete ait firmalarına kapılanmışlardır. Anlaşmalı memleketlere yapılan ihracatın nasıl işlediğini Odalar Birliği uzmanlarından Mustafa Renksizbulut, şöyle açıklamaktadır: "Anlaşmalı memleketlere bir kısım malların ihracında uygulanmakta olan müzayede usulü kaldırılmalıdır. İhraç mallarını en yüksek fiyatla satmak gibi cazip bir gerekçeye dayandırılan bu usul, hakikaten beklenen sonucu vermemektedir. Anlaşmalı memleketlere ihracatta *alıcı tektir ve bu memleketler kendilerince tespit edilen muayyen ihracatçı firmalarla çalışmaktadır.* Herhangi bir ihracatçı diğerlerinden yüksek bir fiyat teklif etse dahi, karşı tarafın bunu kabul edeceği belli değildir. Bu usul, ihracatçılar arasında haksız rekabete yol açtığı gibi, risturn mekanizmasını da geniş ölçüde harekete geçirmektedir. Yüksek fiyat vererek kontenjan kapatan ihracatçı, hakiki fiyatla müzayede fiyatı arasındaki farkı, ya Türk lirası olarak içeride veya döviz olarak dışarıda anlaşmalı memleket temsilcisine ödeyecektir. Başka türlü ihracatın gerçekleştirilmesi mümkün görülmemektedir. Diğer taraftan esasen sayısı az olan ihracatçıların anlaşarak fiyatı yükseltmemeleri de mümkündür. Bundan başka, müzayede usulü, yüksek olan ihraç fiyatlarımızı şeklen daha da yükselterek, ihracatın anlaşmalı memleketlere kaymasını hızlandırmaktadır. Yüksek fiyatlar, anlaşmalı memleket kontenjanlarının artmasını teşvik etmektedir."[244]

Görüldüğü gibi, ihracatçılar genellikle yabancı özel firma ya da yabancı devlet firması komisyoncusu olarak çalışan ve bu nitelikleri ile gerçek bir fonksiyona sahip bulunmayan bir zümredir.*

İthalatçılık ise, yüksek ithalat talebi dolayısıyla, imrenilen bir faaliyettir. Yalnız İstanbul Ticaret Odası'na kayıtlı 300 ihracatçıya karşılık, 6 bin civarında ithalatçı vardır. İthalatçılık, dış ülkelerden çok, Ankara'da bakanlık kapılarında yapılmaktadır. Tüccar Avni Özden'in sözleriyle, "İthalat, tahsis ticareti haline gelmiştir."[245] Ankara'da bağlanan ithal tahsisleri, gazetelerde çıkan ithal tahsisleri alım ve satım ilanlarından da anlaşılacağı üzere, yaygın bir ticaret konusudur. Mesela 500 dolarlık ufak bir ithal tahsisinin dolar başına 30 liradan satıldığı görülmektedir. Tahsis

* İlk Kalkınma Planı ihracatçılar için şu yargıya varmaktadır: "Çoğunlukla alıcıların ayağımıza gelip malımızı alması beklenmektedir."

elde eden, böylece, 15 bin lira açıktan kazanç sağlamaktadır. Bu sebeple ithalatçı firma sayısı çoğalmaktadır. Fakat alım-satım yoluyla tahsisler, yine de az sayıda belli başlı ihracatçılar elinde toplanmaktadır. İthalatta dün olduğu gibi bugün de, dış ülkelerde geniş bir şebeke kuran azınlıklara mensup tüccarlar hâkimdir.*

Teorik olarak beklenebilirdi ki, 20 yıldır özel sanayici yaratma yolunda girişilen büyük çabalar sonucu gelişen sanayiciler ile ithalatçılar arasında bir çıkar çatışması ortaya çıksın. Nitekim kitaplarda, ithalatçıların, ithalat yolu kapanmasın diye sanayileşmeye karşı çıktıkları yazılıdır. Ama Türkiye'de, bir ithalatçı-sanayici çatışması görülmemektedir. Şüphesiz zaman zaman içeride imaline başlanan bir malın çeşitli hileli yollardan ithal edilmesi, çatışmalara yol açmaktadır. Bazı sanayiciler, bu yüzden ithalatçı peşinde "polis hafiyeliği" yapmak zorunda kalmaktadır. Fakat genellikle, ithalatçı ile sanayici arasında, çatışmadan çok, işbirliği hâkimdir. Bunda, kurulan sanayinin karakterinin büyük payı olsa gerektir. Kurulan sanayi, ithalata dayalı bir sanayidir. Bu sanayinin makine ve teçhizat dışında, yalnız cari ihtiyaçları için gerekli olan ithalat, tüm ihracat gelirimizi aşmaktadır. İthalatçı, evvelce "mamul" olarak getirdiğini, şimdi "mamul"e çok yakın yarı-mamul olarak, hammadde diye ithal etmektedir. Gelişen sanayi, ithalatçının yolunu kapamamıştır. Öte yandan, birçok ön plandaki sanayici, aynı zamanda ithalatçı ve yabancı firma mümesilidir. Vehbi Koç, en büyük sanayicilerdendir, ama aynı zamanda en büyük ithalatçı ve yabancı firma mümessillerinden biridir.

---

* Dış ticaret ve onunla birlikte toptan ticaretteki azınlık egemenliği hakkında Yüksek Murakabe Heyeti uzmanı Hilmi Özgen'in yaptığı ufak vergi araştırması, bir fikir vermeye yeterlidir. 1965 yılı Eminönü Vergi Dairesi Gelir Vergisi listesini inceleyen Hilmi Özgen, şu sonuçlara varmıştır:

"1 – Yılda 200 bin lira ile 250 bin lira arasında net gelir bildirenler: Bu grupta toplanan 59 vergi ödeyiciden 25'i Türk asıllı, 30'u Musevi, 4'ü Rum ve Ermeni vatandaşlardır.

2 – Yılda 250 bin ile 350 bin lira arasında net gelir bildirenler: Bu grupta toplanan 16 vergi ödeyicinin 9'u Türk asıllı, 5'i Musevi, 2'si Rum ve Ermeni vatandaşlardır.

3 – Yılda 350 bin lira ile 500 bin lira arasında net gelir bildirenler: Bu grupta toplanan 36 vergi ödeyiciden 16'sı Türk asıllı, 17'si Musevi ve 3'ü de Ermeni vatandaşlardır.

4 – Yılda yarım milyon ile bir milyon lira arasında net gelir bildirenler: Bu gruptaki 9 vergi ödeyiciden 4'ü Türk, 5'i de Musevidir.

5 – Ödedikleri vergi miktarlarına göre, yılda bir milyon liranın üstünde net gelir bildiren vergi ödeyiciler: Bunların 4'ü Türk asıllı, 9'u Musevi, 3'ü de Rum ve Ermeni vatandaşlardır."

"Yukanda beş grupta toplanan net gelir miktarına göre, vergi ödeyicilerin durumlarını özetleyecek olursak, yılda 200 bin liranın üzerinde net gelir sağlayan ödeyiciden 67'si Musevi, 57'si Türk ve 11'i de Rum ve Ermeni vatandaşlardır."

"İstanbul'da ticaretle uğraşan işadamları toplamının yüzde 75'i Türk asıllı olduğu halde, 200 bin liranın üzerinde net gelir sağlayanların yüzde 58'inin gayrimüslim vatandaşlar olmasını dış ticaret, toptancılık ve komisyonculuk işlerinin daha ziyade bunlar üzerinde toplanması sebebine bağlamak mümkündür" (Hilmi Özgen, *Yön*, sayı: 198).

Azınlıklara mensup ithalatçılar da, çok kârlı ve prestijli bir faaliyet haline geldiği için, ticari faaliyetlerini sanayicilikle zenginleştirmişlerdir. İthalatçı ve sanayicinin bu iç içe durumu, çatışmaları önlemektedir. Nitekim Ortak Pazar'a katılma işinde, ithalatçının buna taraftar olması, dış ülke fiyatlarının kat kat üstünde fiyatlarla mamullerini iç piyasaya süren sanayicinin ise şiddetle karşı çıkması gerekirdi. Oysa sanayiciler, ısrarla Ortak Pazar'a girme tezini savunmaktadırlar.

Yine teorik planda düşünebilirdi ki, yükselen sanayici sınıf ile yabancı sermaye arasında bir çatışma çıkacak, iç pazarın yabancı firmalardan korunması için "milli" sanayici, mücadele edecektir. Türkiye'de böyle bir çatışma pek ender görülmektedir. Ön plandaki sanayiciler, yabancı sermayenin ateşli savunucularıdır. Zira yerli sanayi, yabancı firmaların ortaklığına ya da patent, marka, teknik bilgi, makine, teçhizat, personel, hammadde vb. biçimindeki "müteahhitliğine" dayanmaktadır. Bu özellikleri ile yükselen sanayici sınıfın komprador nitelikte olduğu söylenebilir.

Yine teorik planda iddia edilebilirdi ki, sanayici sınıf, tarım alanındaki prekapitalist hâkim sınıfların karşısına dikilecektir. Çünkü prekapitalist sektörün varlığı, tarımda üretim ve prodüktivitenin artmasını ve iç pazarın hızla genişlemesini engellemektedir. Bol tarım üretimi, sanayi için, ucuz işçi tüketim malları, dolayısıyla düşük ücret ve aynı zamanda genişleyen pazar demektir. Nitekim Batı'da yükselen sanayi burjuvazisinin ilk işi, toprak reformu yoluyla feodaliteyi tasfiye etmek olmuştur. Klasik iktisatçılar, feodal sınıfı, "parazit" sınıf ilan etmişlerdir. Böylece Batı sanayi burjuvazisi, "geri" feodal düzeni yıkarak, yeni bir düzen getirmiştir. Yani Batı toplumlarının gelişmesinde, sanayici sınıf, ilerici ve devrimci bir rol oynamıştır. Türkiye'de yükselen sanayici sınıfı, böyle ilerici bir rol oynayacak yetenekte gözükmemektedir. Aksine, prekapitalist düzenin geri sınıflarıyla tam ittifak halindedir. Bu durumuyla, sanayici, düzen değişikliğini reddeden gerici sınıfların safında yer almaktadır. Böylece, sanayicisinden, ithalat ve ihracatçısından, tefeciye ve toprak ağasına kadar uzanan bir tutucu hâkim sınıflar koalisyonu ortaya çıkmaktadır. Komprador nitelikte olmakla birlikte, yükselen sanayici sınıf, bu tutucular koalisyonunda gittikçe ağır basmaktadır. Yüksek ücretli profesör müşavirleri, avukatları, basını, siyasi partilerdeki ve bürokrasideki temsilcileri ve Anadolu'da yaygın bayi teşkilatı ile ve "sanayici" etiketinin sağladığı prestij ile bu sınıf güçlenmektedir. Tarım, ticaret, finans ve sanayideki bu tutucu hâkim sınıflar koalisyonu, bağımlı köylü çoğunluğunun, küçük sanayi el sanatları ve ticaret alanlarındaki küçük burjuvazinin yükselen kanadının –hiç değilse şimdilik– desteğine sahiptir. İşçi sınıfı dahi, bu tutucular koalisyonunun etkisinden henüz

pek az kurtulabilmiştir. Seçimler, bugüne kadar, bu tutucular koalisyonunu ve siyasi partilerini iktidara getirmiştir.

Başta ABD, Türkiye'ye borç veren gelişmiş kapitalist ülkeler ve şirketleri, statükonun savunucusu olan bu koalisyonun kudretli müttefikleridir. Koalisyon için de ABD, dış yardımlar ve yabancı sermaye ortaklıkları yoluyla bir zenginleşme kaynağı olduğu kadar, devrimci yönelişlere karşı bir güvenlik sigortasıdır. Statükonun korunmasını amaç edinen böyle bir ittifak, ABD yörüngesindeki bütün azgelişmiş ülkelerde kurulmuştur. En geri petrol şeyhleri ve sultanlarının Batı ülkelerinin baş dostu olması, toplumsal düzeni az çok değiştirme çabasına girişen rejimlere karşı ABD'nin aleyhte tutumu, dünya çapındaki bu ittifakı göstermeye yeterlidir. ABD, dünya egemenliğini, yabancı firmaların işbirliği ile az çok sanayileşmeye de yönelmiş böyle bir tutucular koalisyonuna dayandırmış, koalisyon ise devrimlere karşı kaderini ABD'ye bağlamıştır. Birleşmiş Milletler'in "Azgelişmiş Ülkelerde Ekonomik Kalkınma Tedbirleri" adlı önemli incelemesinde "başlıca davası, servet ve imtiyazlarının sürdürülmesi olan küçük sınıf"[246] diye tanımlanan bu koalisyon, Lord Acton'un "sınıf bağları, milliyet bağlarından güçlüdür" sözüne hak verdirecek bir tutum içindedir. İstanbul Üniversitesi'nde bir yıl ders veren Amerikalı Prof. James Murray, Türkiye'de ABD'nin desteklediği tutucular koalisyonu hakkındaki izlenimini şöyle ifade etmektedir: "Türkiye'de bugün kapitalizme, kontrolsuz kapitalizme inanan, belli ve kudretli bir azınlık grubu vardır. Bu zengin grup, tarım ve sanayi alanlarındaki her türlü ekonomik reforma başarıyla karşı koymaktadır. Grup mensupları, büyük şehirlerde ve taşrada, ekonomik ve politik hayata hükmeden güçlü kişilerdir. Bu genellemenin istisnaları olabilir, ama söz konusu azınlık grubu, Türkiye, ekonomik ve toplumsal reforma yöneldiği anda, bunun karşısına dikilmektedir.

Önde gelen Amerikan yetkililerinin temas kurdukları Türklerin hemen hepsi bu gruptan gelmedir. Haklı ya da haksız, okumuş Türklerin büyük çoğunluğu, bugünkü Türk politikasının temel sorunu olan ekonomik ve toplumsal reform konusunda, Amerika'nın taraf tuttuğu kanısındadır: Amerika, irticanın yanındadır."

"Türkiye'de 'bizim taraf' yani Amerika'nın tarafı şehirlerdeki büyük işadamları ile nüfusun çoğunluğunu teşkil eden köy halkıdır. Çoğunlukla mahalli imamın etkisi altında bulunan köylüler, dini bakımdan muhafazakârdır ve seçimi kazanan parti (AP), köy halkının inançlarıyla ustaca oynayabilmektedir. 'Öteki taraf' ise, ılımlı şehirliler ile Türkiye'de sosyal ve ekonomik reformları isteyen herkestir. Reformları gerçekleştirme zamanı gelince –ki herhalde gelecektir– hareket yalnız Türk muhafazakârlarına karşı değil, kaçınılmaz biçimde Amerikalılara da karşı gelecektir."[247] Ne var ki, ABD de

boş durmamaktadır. İç ve dış tutucular ittifakı, toplumsal temellerini sağlamlaştırmak bakımından, oldukça sistemli bir politika izlemektedir. ABD, daha başından itibaren, kapitalizmin azgelişmişliği, devletçilik ve öteki tarihsel şartlar dolayısıyla Türkiye'de önemlice bir güç teşkil eden bürokrasideki devletçilik eğilimlerini yok etmeye, onu yerli-yabancı kapitalist sınıf hizmetinde bir teşkilat haline getirmeye önem vermiştir. Binlerce Türk yüksek memuru ABD'ye eğitime gönderilmiş ve bunlara ülkelerinde yükselme olanakları sağlanmıştır. ABD böylece, Amerikan görüşlerini benimsemiş bir yüksek memurlar ve iktisadi devlet teşebbüsleri yöneticileri grubu yetiştirilmesine çalışmıştır. Amerikalılar bu yolda hayli başarı sağladıkları inancındadırlar. 1961-1963 yıllarında AID Kamu Yönetimi Danışmanı olan ve Devlet Personel Dairesi'nde çalışmalar yapan Dr. Richard Podol'a göre, "Amerikan değerlerini benimsemiş Türk yönetici yetiştirme işi" başarıya ulaşmıştır. Podol, AID için hazırladığı Türk idaresiyle ilgili tavsiyeleri ihtiva eden raporunda, bu görüşü açıklamıştır: *"On yıldan fazla bir zamandır Türkiye'de faaliyette bulunan Amerikan Yardım Programı, şimdi meyvelerini vermeye başlamıştır. Önemli mevkilerde Amerikan eğitimi görmüş bir Türkün bulunmadığı bir bakanlık ya da bir iktisadi devlet teşebbüsü hemen hemen kalmamıştır. Halen bulundukları kuruluşlarda ilerici kuvvet niteliği taşımakta olan bu kimselerin kısa zamanda genel müdürlük ya da müsteşarlık mevkilerine geçmeleri beklenir. AID, bütün çabalarını bu gruba yöneltmelidir."*

"Son yıllarda dış ülkelerde, özellikle Birleşik Amerika'da eğitim görmüş grupların, tabir caizse seçkinler zümresi içinde bir seçkin zümre yarattıkları görülmekte ve bu sonuncu grup içinde baştan beri portresini çizmeye çalıştığımız tipik yöneticiden tamamen farklı, umut verici kimseler bulunmaktadır."

"Yeni fikirlerin gerek sivil, gerek askeri alanda, dış tesirlerin etkisi altında geliştiği görülmektedir. Bu ise, ya bir bursla yurtdışına gönderilmek suretiyle ya da yabancılarla yakın iş münasebetleri içinde gerçekleştirilmektedir."

"Son bir noktaya daha değinelim. Bütün bu konularda askeri örgütü görmezlikten gelemeyiz. Bu sadece onun politik bir kuvvet oluşundan değil, aynı zamanda ekonomik yönden de etkili oluşundan ötürüdür."[248]

Öte yandan çok sayıda Amerikalı uzman, devlet dairelerine ve iktisadi devlet teşekküllerine yerleşmiştir.* Bir iki bakanlığın dışında,

---

* *Yeni Gazete*'nin bildirdiğine göre, devlet dairelerinde çalışan yabancı uzmanlara 22 milyon lira ücret ödenmiştir. Milli Savunma Bakanlığı'nda çalışan uzmanların sayısı büyük artış göstermektedir. Halen yabancı uzmanların en fazla bulunduğu teşkilat, Milli Eğitim Bakanlığı'dır. Bu bakanlık, yabancı uzmanlara üç yılda 26 milyon lira ödemiştir (*Yeni Gazete*, 10.9.1968).

bütün bakanlıklarda Amerikalı uzmanlar vardır. Ayrıca Devlet Planlama Teşkilatı, Devlet Personel Dairesi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, İktisadi Devlet Teşekküllerini Yeniden Düzenleme, Komisyonu Atatürk Üniversitesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Karadeniz Üniversitesi (özel müşaviri vardır), Teknik Öğretim Müsteşarlığı (Müsteşarın özel müşaviri vardır), Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü, Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü, Eğitim Araçları Genel Müdürlüğü, Orta Öğretim Genel Müdürlüğü, Demiryolları ve Limanlar İnşaat Reisliği, Karayolları Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Nüfus Planlaması Genel Müdürlüğü, Çalışma Genel Müdürlüğü, İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, Maden Yardım Komisyonu, Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Sümerbank, Etibank, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu, T. C. Ziraat Bankası, Tarımsal Araştırma Dairesi, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği gibi kuruluşlarda Amerikalı uzmanlar bulunmaktadır.[249] Amerikalı uzmanlar, bu suretle, bir yandan Türk yüksek kademe personelini kendi görüşleri yönünde etkilemeye çalışırken, öte yandan ABD politikalarını Türk İdaresi'nde hâkim kılmayı denemektedirler. Bu uzmanlar, genellikle, ülkelerinde gördüklerini Türkiye'de aynen uygulatma çabasındadırlar. Bu, onları tabiatiyle, Türk tecrübesini ve kurumlarını küçümsemeye, Türklere tepeden bakmaya itmektedir. Prof. James Murray, Amerikalı uzmanların Türkiye'deki durumunu şöyle değerlendirmektedir: "Söz konusu küçümsemenin daha ince, fakat daha aydınlatıcı bir başka belirtisi de, Türk 'ilerlemesi'ni ortaya koyacak en iyi ölçünün, Türklerin Amerikan usullerini taklit etme oranında toplanacağı görüşüdür. Amerikalılar, benden sık sık Iowa Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi'ni kıyaslamamı istemişlerdir. Her seferinde de, ikisi arasındaki fark, otomatik olarak, İstanbul Üniversitesinin düzeltilmesi gereken bir eksikliği sayılmıştır. Gerçekte ben de, İstanbul Üniversitesi'nde düzeltilmesi gereken birçok şey bulmuşumdur, nasıl ki Iowa Üniversitesi'ni de çeşitli bakımlardan ıslaha muhtaç görmekteyim. Ama eğitim sistemlerindeki farklar, çok kez iki ayrı ülkenin kültürleri arasındaki farkları yansıtmaktadır. Bunu *göz önünde tutmadan Türk üniversitesini değiştirmeye kalkmak, yalnız yanlış olmakla kalmaz, daha kötüsü Türkiye'nin her türlü sorununun Amerika'yı taklit etmekle çözülebileceği sonucuna bizi vardırır.* Bu da öyle bir Amerikan böbürlenmesi ve başkalarını hor görmedir ki, bunu ancak böyle bir tutumun Türk milletini küçümseme anlamını taşıyacağının farkında bile olmayan bazı Amerikalıların ahmaklığı aşabilir. Yalnız eğitimde değil, hemen bütün alanlarda

hâkim olan Amerikan tutumu şöyle özetlenebilir: 'Bana bak, benim küçük Müslüman dostum. Siz acayip, fakat oldukça hoş bir milletsiniz, ilerleme mi istiyorsunuz? Öyleyse kendi kültürünüzü, kendi değerlerinizi terk edin ve bizimkileri kopya edin. Ayrıca şunu da hiç aklınızdan çıkarmayın ki, Hür Dünya'nın merkezi Ankara değil Washington'dur. Füzelere ne zaman ihtiyacınız olacağını biz kararlaştırırız. Kıta Çin'i tanıyıp tanımayacağınızı biz söyleriz. Vietnam'da nasıl davranılması gerektiğini biz tespit ederiz. Ortaklığımıza sizin katkınız, bizim aldığımız kararları desteklemekten ibarettir. Sizin o kararların alınmasında bir rolünüz olamaz'. Amerikan yetkilileri tamamen bu dili kullanmıyorlarsa da, Amerikan tutumunun böyle olduğunu, Türklerden çok daha az zeki ve görgülü bir millet bile kolayca anlayabilir."[250]

Amerikalı uzmanların bu tutumu ne kadar münasebetsiz ve can sıkıcı olursa olsun, bürokrasi içinde istedikleri tipte birtakım kişiler yetiştirdiklerinde şüphe yoktur. Uzman Richard Podol'un "Amerikan değerlerini benimsemiş Türk yönetici yetiştirme" programının başarıya ulaştığı iddiasında bir gerçek payı bulunduğu muhakkaktır.*

Bürokrasi gibi, işçi sendikaları da ABD'nin başından beri ilgilendiği teşekküller olmuştur. AID, OECD, ABD'nin egemenliğindeki ICFTU gibi milletlerarası işçi teşekküleri ve Amerikan sendikaları aracılığıyla Türk sendikalarına mali yardımlar yapılmıştır. Sendikacılar için, yabancı uzmanların katıldığı seminerler düzenlenmiştir, işçi liderleri

* Kıbrıs anlaşmazlığının en buhranlı günlerinde, Bakanlar Kurulu'nun yüksek memurlarla birlikte yaptığı bir toplantıda bir yüksek memurun tuttuğu notlara göre, Başbakan İnönü, yabancı uzmanlar konusunda şunları söylemiştir: "Daha bağımsız ve şahsiyetli dış politika izlenmesini istiyorsunuz. Herkes aynı şeyden bahsediyor. Nasıl yapacağım ben bunu? Karar vereceğim ve işi teknisyenlerime havale edeceğim. Onlar etraflı çalışmalarını yapacaklar ve teklifler hazırlayacaklar. Yapabilirler mi bunu? Hepsinin etrafında uzman denen yabancılar dolu. İğfal etmeye çalışıyorlar. Muvaffak olamazlarsa işi sürüncemede bıraktırmaya çalışıyorlar. O da olmazsa karşı tedbir alıyorlar. Bir görev veriyorum. Neticesi bana gelmeden Washington'un haberi oluyor. Sonucu, memurumdan önce Sefir'den öğreniyorum. Böyle mi teslim ettik biz devleti? Bana şimdiye kadar bunlar tarafından hazırlanmış derdimize deva bir tek rapor göstermediler. Hepsi yasak savma kabilinden şeyler. Ne yapıyorsak gene biz kendi elemanlarımızla yapıyoruz. Peki bu binlerce adam 'avara kasnak' gibi dolaşmıyorlar ya. Elbette kendileri için önemli marifetleri var. İstiklal Harbi'nden sonra sulh anlaşmasında esas mücadele bu uzmanlar konusunda oldu. Yoksa hudutlar meselesi fiili bir durum idi. Tazminat işini iki devlet aramızda hallederdik. Bütün mücadele idaremize tasallut yüzünden çıktı. Bir tek uzman vermek için büyük tavizlerde bulunmaya hazırdılar. Dayattık. Biz onların niçin ısrar ettiklerini biliyorduk. Onlar bizim niçin inatla reddettiğimizi biliyorlardı. Böyledir bu işler. Peygamber edasiyle size dünyaları vaat ederler, imzayı attın mı ertesi gün gelmişlerdir. Personeli gelmiştir, teçhizatı gelmiştir, üsleri gelmiştir. Ondan sonra sökebilirsen sök. Gitmezler. Ancak bu meselenin üzerine vakit geçirmeden eğilmek lazım. Yoksa ne bağımsız dış politika, ne bağımsız iç politika güdemezsiniz. Havanda su döğerseniz. Fakat zannetmeyiniz ki kolay bir iştir. Savuşturulan iki iç badire bunun yanında çok kolay kalır. Teşebbüs ettiğimizde başımıza neler geleceğini kestiremem" (*Yön*, sayı: 172).

Amerika'da inceleme gezilerine çağırılmıştır. Son zamanlarda CIA konusunda ABD'de yapılan açıklamalardan anlaşılmıştır ki, Amerikan İşçi Konfederasyonu'nun dış ilişkilerini yürüten Lovestone ve yardımcısı George Brown, CIA hizmetindedirler ve "Hür Dünya"da sendikaların başına "güvenilir" kişilerin gelmesi için sistemli bir çaba göstermektedirler. ABD'nin Türk sendikacılığından beklediği, Amerikan tipi bir sendikacılığa yönelmesidir. Buna göre, sendikalar kapitalist düzeni benimseyecekler ve işçi davalarının çözümünü düzen değişikliğinden beklemeyeceklerdir. Mevcut düzen içinde, sendikalar gerekirse işverenlerle en sert tartışmalara, şiddetli grevlere gidebileceklerdir. Ama amaçları, işverenden daha yüksek ücret istemekten öteye gitmeyecektir. Henüz işçi kütlesi sendikalara sahip çıkmadığı, sendikalara sağlanan hayli geniş haklar aşağıdan gelen bir baskının sonucu bulunmayıp yukarıdan verildiği ve sendikalar işçi kütlesinden kopuk bürokratik kuruluşlar olduğu için, ABD, işçi liderleri seviyesinde sendikacılık politikasını başarıyla uygulayabilmiştir. Keza küçük esnaf ve sanatkârlara Halk Bankası ve AID fonlarından açılan kredilerle aynı amaç elde edilmeye çalışılmaktadır.

Sendika liderleri gibi, gençlik liderleri de ABD'nin önemle üzerinde durduğu kişilerdir. ABD Gençlik Örgütü ile Milletlerarası Gençlik Örgütü liderlerinin CIA hizmetinde çalıştıkları kendileri tarafından itiraf edilmiştir. Ayrıca basına, aydınlara, üniversite hocalarına Amerikan görüşlerini benimsetmek amacıyla ABD'nin giriştiği çeşitli çabalar, CIA marifetleri dolayısıyla, Amerikan basınında uzun uzun açıklanmıştır. Görüldüğü gibi, ABD, toplumun bütün kesimlerini, içerideki yabancı sermayeden yana tutucular koalisyonu yararına kazanmak için sistemli bir faaliyet yürütmektedir.*

* ABD, tabii ki, eğitim konusuyla yakından ilgilenmektedir. En çok sayıda yabancı uzman bulunduran Milli Eğitim Bakanlığı'nda birçok Amerikan projeleri uygulanmaktadır. Amerikalı hocaların işbirliği ile yabancı dilde öğretim yapan üniversite ve okullar kurulması, yabancı özel okullar için yeni imtiyazlar araştırılması, Amerikan baskısının sonucudur. O kadar ki, devrin Milli Eğitim Bakanı İbrahim Öktem, bir makale yayınlayarak bu baskıdan şikâyet ihtiyacını duymuştur: "Bu hakkımızı (Lozan Antlaşması ile elde edilen yeni yabancı okullar açılmasına müsaade etmeme hakkı) kullanmak ihtiyacımız, yabancı okulların kendi devletlerinin himayesine sıkı sıkıya sarılmaları ve bu imkânı elde bulundurmak politikalarından bir adım geri gitmek şöyle dursun, her fırsatta genişletmeye çalışmaları ve Milli Eğitim Bakanlığı ile herhangi bir anlaşmazlığı iki devlet arası bir mesele haline getirmelerindedir. Birçok örneklerini verebileceğimiz bu durum ve tutumu, hükümranlık haklarımızla bağdaşır bulmamaktayız" (*Milliyet* gazetesi, 5 Temmuz 1964). Kıbrıs buhranının en şiddetli günlerinde, Ankara'ya gelen George Ball'ün İnönü'ye giderken, birtakım imtiyazlar peşindeki İstanbul Amerikan Kolejleri Müdürünü beraberinde götürmesi, bu baskıların çarpıcı bir örneğidir.
Öte yandan Amerikalı profesör Paul Baran'a göre, Ford Vakfı gibi teşekküller, Budist, Müslüman vb. dinsel teşebbüslerin finansmanını cömertçe sağlamaktadır ve ABD Hü-

27 Mayıs'tan sonra, Menderes kapitalizminin iflası ve sol akımların güçlenmesi üzerine, ABD'nin tutucular koalisyonunun siyasi temsilcileriyle birlikte bu yolda daha dikkatli bir çalışmaya girdiği, Milli Birlik üyesi Haydar Tunçkanat tarafından açıklanan CIA Raporu'ndan anlaşılmaktadır. Rapor, AP iktidarı adına "biz" diye konuşan ve yüksek mevkilerde bir politikacı olduğu izlenimini veren yerli bir CIA ajanı tarafından hazırlanmıştır. Rapor'u Türkiye'deki CIA Şefi Albay Dickson'a sunan CIA yetkilisi "E. M.", Rapor'un önemli olduğunu ve kaynağın kompetan göründüğünü belirtmiştir. M. P. tarafından teklif edilen "güvenlik tedbirleriyle intibak halinde" hazırlandığı belirtilen Rapor'da, reformcu subay ve memurların tasfiyesi istenmektedir. Rapor'un subay ve memur tasfiyesi ile ilgili kısımları şöyledir: "Münakaşa edilmez bir gerçektir ki, memleketin politik hayatında Ordu, her zaman rejimin istikrarını tayin eden birinci derecede önemli bir faktör olmuştur."

"Halihazır subayların büyük çoğunluğunun reform psikozunun nüfuzu altında İnönü'nün körü körüne hayranları ve Adalet Partisi'ne düşman oluşları rejim için potansiyel bir tehlike arz eder."

"Aynı zamanda bütün devlet cihazı, maalesef muhalefete bağlı kimselerin elindedir."

"Bu durumdan kurtulmak için takip edilecek politikanın, emir ve kumandanın tekrar tesisi, devlet mekanizmasının muhalefet taraftarı elemanlarından temizlenmesi ve CHP'nin aleti olan bazı hasım kuruluşların (Anayasa Mahkemesi, Danıştay, Yargıtay, TRT vb. kastedilse gerektir) zararsız hale getirilmesi olduğuna herkes inanmıştır. Buna bağlı olarak, bazı hükümet tedbirlerinin hazırlanmasına ve uygulanmasına paralel olarak, rejime sadık olmayan devlet memurları ve subaylardan en tehlikelileri bir program dahilinde tasfiye edilmek üzere tespit edilmektedir."*

---

kümeti din duygularının sömürülmesine destek olmaktadır. Baran'a göre, "Azgelişmiş ülkelerde, aç kitlelerin zihninde dinsel batıl inançların baskısını artırmak için her türlü çabayı gösteren hâkim sınıfları, ABD geniş ölçüde desteklemektedir" (*The Political Economy of Growth*, s. 253-254). Tutucu iktidarların, güçlü bir dayanak sayarak hızla geliştirdikleri "İmam-Hatip Okulları" projesinde ABD'nin bir rolü olup olmadığını bilmemekteyiz. Fakat 1968-1969 ders yılında, 10 adet yeni okulla, İmam-Hatip Okullarının sayısının 68'e ve öğrenci sayısının da 41 bine çıkarılmasının anlamı açıktır.

* CIA Raporu'na ayrıca sol eğilimli ya da sola kayabilecek birçok tanınmış aydının listesi eklenmiştir. Rapor, CIA'nin de himmetine ihtiyaç gösteren "ortak çabalar" ile bu aydınların tarafsızlaştırılmasını istemektedir: "Çok müessir tarafsızlaştırma çabalarının daha başarıyla uygulanmasının müşterek gayretlerle sağlanması gerekli görülmektedir." Bundan başka, Rapor, muhalefetin parçalanıp, "sol ve sol eğilimlerin... bir birlik yaratması"nı en büyük tehlike sayarak "boğulması" gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca CIA yetkilisi "E. M.", Şef Albay Dickson'a "Muhalefetle münasebetlerimizde daha temkinli ve hoşlanacakları bir davranış göstermeliyiz. Hele subaylara karşı bu hususta daha hassas olmalıyız" tavsiyesinde bulunmaktadır.

"Emin" bir ordu yaratma yolunda, iç ve dış tutucular koalisyonu, "cezalandırma" kadar "mükâfatlandırmaya" da önem vermektedir. Bu çevreler, 27 Mayıs hareketinin başlıca nedenlerinden birinin subaylara düşük ücret verilmesi olduğu kanısındadırlar. Nitekim Menderes de 27 Mayıs'ın geldiğini hissedince, bir bakanını radyodan "subaylara mesken vereceğiz" diye konuşturmuştu. Şimdi bu politika uygulanmakta, subayların hayat seviyesinin, öteki devlet personeline nazaran daha yüksek seviyeye çıkarılmasına dikkat edilmektedir. Avantajlı şartlarla Volvo otomobil sağlama niyeti, mesken edinme, İstanbul'daki gibi 130 milyon lira maliyetli son derece lüks orduevleri kurma, askeri ortaokul ve liseleri kapama, aynı planın parçaları olsa gerektir.* Cemal Madanoğlu, Senato'da yaptığı konuşmada bu endişeleri dile getirmiş ve Milli Güvenlik Kurulu'nun "*Subay kaynaklarını daraltarak ordunun milli bünyeye yaygınlığını ve bağlılığını sarsan, emek değerlendirilmesinde aşırı ölçülere uzanarak subayı aydın çevrelerden ayıran, orduyu, milletin gözünde paragöz durumuna düşüren uygulamalardaki yıkıcılığı*" anlayamadığını ileri sürmüştür.[251]

Şüphesiz, sağlam Atatürkçü geleneğe sahip Türk Ordusu'nu birtakım maddi çıkarlarla "uydulaştırmak" mümkün değildir. Tutucular koalisyonu, ne kadar büyük bir yanılma içinde olduğunu er geç görecektir. Bizim açımızdan önemli olan, yabancı sermayeyle işbirliği halindeki tutucular koalisyonunun asker-sivil bürokrasi üzerinde egemenliğini kurarak ve sendikaları yozlaştırarak, temellerini sağlamlaştırmak için nasıl planlı bir mücadele yürüttüğünü belirtmektir. Marksistlerin "sınıf mücadelesi" dedikleri, bundan başka bir şey değildir. Yalnız bu işçi sınıfının değil, yerli ve yabancı sermayenin yürüttüğü bir sınıf mücadelesidir.

İLERİCİ GÜÇLER

İktidardaki tutucular koalisyonu, durumunu sağlamlaştırmaya çalışırken, kapitalist gelişmeler, tutuculuğa karşı güçlerin kuvvetlenmesine yol açmaktadır. İşçi sınıfı sayıca çoğalmaktadır. Kalkınma Planı'na göre,

* Burada Ordu Yardımlaşma Kurumu hakkında birkaç söz söylemek gereklidir. Şüphesiz Ordu mensuplarının aylıklarından kesilen paralarla bir sosyal güvenlik örgütü kurmak, Ordu pazarları açmak ve toplanan fonların bir kısmını Türk sanayisine yatırmak yerinde bir fikirdir. Yalnız Kurum'un kuruluş biçiminin, Atatürk Ordusu'nun geleneklerine uygun düştüğünü söylemek güçtür. Çünkü Kurum, Sosyal Sigortalar ve Emekli Sandığından çok farklı biçimde, fiilen yüksek rütbeli subaylar tarafından yönetilmektedir. Kurum'dan kredi sağlayabilmek, ticari ortaklıklar kurmak için yerli-yabancı müteşebbislerin muhatabı, fiilen komutanlar ve yüksek rütbeli subaylar olmaktadır, öte yandan Kurum, bankacılık ve sigortacılığa dahi niyetlenerek iş hayatının tamamen içine girmektedir.

1967 yılında yalnız imalat sanayinde çalışanların sayısı 1 milyon 263 bindir. 1972'de bu sayının 2 milyona yaklaşacağı hesaplanmaktadır. Yine Plan'a göre, bütün işçi sayısı 1964 yılında 3 milyon 87 bine ulaşmıştır. Fakat bunun henüz yüzde 10,9'u sendikalıdır.[252] Köyden şehire kopup gelenler için, fabrika işçiliğinin bir yükselme teşkil etmesi, sanayin küçük ve dağınık yapısı, fabrika işçiliğinin dışında inşaat işçiliğinin köysel, ufak atölye ve tamirhanelerde işçiliğin ise "paternalist" karakterde kalması, işsizlik korkusu, sendikacılığın işçiden kopuk bürokratik durumu vb. gibi çok çeşitli nedenler, işçi sınıfının sayıca ağırlığına denk bir rol oynamasını şimdilik engellemektedir. Batı'da zengin bir tarihe ve geleneğe sahip işçi sınıfının adil ve ileri bir düzen için mücadelesi 1800 yıllarından itibaren başladığı halde, Türkiye'de işçi sınıfı yeni yeni bu ihtiyacı duymaktadır. Köylerden akarak büyük şehirlerdeki gecekondulara yığılan yüz binlerce insanın bugün köydeki şartlara nazaran daha iyi diye, sefalet şartlarında dahi hayatlarından hoşnut olmaları mümkündür. Ama şehirde yetişen evlatlarının, kapitalist gelişmelerden umduğunu bulamayınca, yeni bir düzen aramaya yönelmeleri daha kuvvetli bir ihtimaldir.* Şimdiden işçi sınıfında kıpırdanmalar başlamıştır. 1963-1967 döneminde vuku bulan 199 grevin yüzde 20'sinin kamu sektöründe, yüzde 80'inin ise çalışma şartları çok daha kötü olan özel sektörde patlak vermesi dikkat çekicidir.[253] Derby, Kavel, Emayetaş, İzmir Çamaltı Tuzlaları işçilerinin giriştikleri işyerini işgal hareketlerinin işveren kadar, sendikacıyı da protesto amacı taşıması da üzerinde önemle durulması gereken bir gelişmedir.

Tarım alanına kapitalizmin girmesi, ırgatlaşma sürecini hızlandırmıştır. Kalkınma Planı'na göre, tarımda çalışan 10 milyona yakın nüfusun yüzde 7'si ücretlidir. Buna çalışma şartları gittikçe ağırlaşan ırgatlaşma yolundaki ortakçı ve yarıcı kütlesi eklenmelidir. Sakız ve Yunusoğlu örneğinde görüldüğü üzere, ağaya karşı direnme ve toprakta düzen değişikliği isteği bu köylüler arasında güç kazanmaktadır. 1965 seçimlerinde, tarımda kapitalizmin en çok geliştiği İzmir, Aydın, Adana, Hatay gibi illerin köylerinde AP ve CHP'nin dışında yalnızca TİP'in oy alabilmesi dikkat çekicidir. Öteki ufak partiler buralarda oy alamamış, ancak toprak reformunu ısrarla savunan TİP bir miktar oy toplayabilmiştir. Kapitalizmin hızla geliştiği Söke köylerinde TİP önemli oy almıştır. 1968 Senato ve mahalli seçimlerinde "ortanın solu"nun durumunu inceleyen

* Aslan Başer Kafaoğlu'na göre, TİP, daha çok "düzgün ve tapulu eve kavuşan, kooperatif evlerinde oturan uzman işçiler"in oylarını almıştır ("Şehirlerde Kimler TİP'e Oy Verdi?", *Yön*, sayı: 195). Bu oylar belli bir hayat ve düşünce seviyesine varan işçinin, mevcut düzende hak ettiğini alamadığı sonucuna ulaştığının ifadesi olsa gerektir.

Deniz Baykal, prekapitalist ilişkilerin hüküm sürdüğü bölgelerde CHP'nin oy kaybettiğini, fakat hızlı kapitalist gelişmelerin vuku bulduğu köysel bölgelerde oyunu önemli ölçüde artırdığını söylemektedir. "Proletarleşerek" geleneksel bağımlılık ilişkilerinden kurtulan köylü, düzenin değişmesini istemektedir. Başka bir ilgi çekici gelişme, verimsiz toprağın besleyemediği ve şehir işçiliğinin yaygınlaştığı Orta Anadolu köylerinde ortaya çıkmaktadır. Aslan Başer Kafaoğlu'na göre, TİP pek az ilde katıldığı halde, 1965 seçimlerinde oylarının yüzde 30'unu Orta Anadolu köylerinden almıştır.[354] Öte yandan ufak ve orta çiftçiler arasında tefeci-aracı sömürüsü gittikçe daha çok şikâyet konusu olmakta ve tefeci-aracı düzeninin kaldırılması talebi güçlenmektedir. Sanayinin işinden edip "proletarleştirdiği" ya da geçim sıkıntısını iyice artırdığı zanaat erbabının da benzer bir durumda bulunduğu açıktır.

Görüldüğü gibi, Türkiye artık köylünün kapalı üretim şartlarında ağalara sığındığı, işçinin pek cılız olduğu statik Türkiye değildir. Kapitalizm, ona karşıt güçleri de harekete geçirmiştir. Düzen değişikliği ihtiyacını duymaya başlayan bu büyük kütleyi, tutucu güçler koalisyonunun çeşitli oyunlar, vaatler ve baskılarla daha uzunca bir süre oyalayabilmesi mümkündür. Yalnız bu oyalama, düzen değişikliğinden yana bir temelin bugün var olduğu gerçeğini değiştirmez. Kurtuluş Savaşı'nın milliyetçi-devrimcileri, böyle bir temelden yoksundu ve boşlukta kaldıkları için ister istemez, eşrafla uzlaşmak zorunda idi. Bugün bu şartlar değişmiştir. Ağa, tefeci ve aracı düzenini değiştirmeyi hazır güçler gelişmekte ve milliyetçi-devrimci hareketin dayanacağı sağlam bir temel doğmaktadır.

Tabiidir ki, Amerikan modeli kapitalizmin Türkiye'deki çıkmazının ve düzen değişikliği zorunluluğunun ilk farkına varanlar, –gençliği, öğretmeni, subayı, memuru, yazarı ve serbest meslek sahipleriyle– genellikle orta tabakadan gelen, Kemalizme bağlı milliyetçi aydınlar olmuştur. Namık Kemal'den beri bu milliyetçi çevrelerin özlemi olan "milli iktisat" denemesi, Türkiye'yi kalkındıramadığı gibi, yabancı sermaye egemenliğinde hiç de milli sayılamayacak bir sonuç vermiştir, Bugün bir çeyrek yüzyılda geri bir toplumun çağdaş uygarlığa ulaşabildiğinin birçok örnekleri görüldüğü halde, üç dört yüzyıl önce dünyanın en ileri ülkesi olan Türkiye'nin iki yüz yıllık kalkınma çabalarının kısır kaldığı ve beyi, ağası, şeyhi, tefecisi ile prekapitalist düzenin hâlâ yaşadığı anlaşılmıştır. Tutucu bir azınlığın israfı ile üretici çoğunluğun artan sefaleti arasındaki uçurum, tutulan yolun doğruluğu hususunda şüphe uyandırmıştır.

Bütün bunlar, milliyetçi-devrimcileri hoşnut olmadıkları düzen üze-

rinde düşünmeye ve yeni bir düzenin özlemini çekmeye itmiştir. Namık Kemal'den 27 Mayıs'a kadar süren, mükemmel bir Anayasa ile çağdaş uygarlığa ulaşma hayali artık geride kalmıştır. Anayasaların gerisinde yatan toplumsal güçlerin farkına varılmıştır. Milliyetçi-devrimciler çeşmenin başında olanların mevcut düzeni her ne pahasına olursa olsun sürdürmek için direndiğini, sosyal adalet içinde kalkınmaya en büyük engeli bu tutucular koalisyonunun teşkil ettiğini ve yeni bir düzenin yeni toplumsal güçlerle kurulabileceğini sezmeye başlamıştır. "İleri Hür Dünya" şalına bürünen emperyalizmin, tutucu güçler koalisyonu ile ittifakı, gözler önüne serilmiştir. Böylece düzen değişikliğinden yana olan ve düzen değişikliğine karşı olan gruplar belirlenmekte ve düzenin ve o düzenden yararlananların ancak bu güç birliği sayesinde tasfiye edilebileceği ortaya çıkmaktadır.

Bütün bunlar, olayların gelişmesi ve zorlamasıyla, milliyetçi-devrimci çevrelere hâkim olan yeni görüşlerdir. Bu görüşler, "bağımsızlık içinde toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma" formülü ile özetlenebilir. Kemalizmin amacı da, bilebildiğimiz kadarıyla, bundan başka bir şey değildir. Ne var ki, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra girişilen devrimler, o günlerin tarihten gelen statik şartları içinde tutucular koalisyonuna çarparak temele inememiş ve birçok halde üst-yapı devrimleri olarak kalmıştır. Türkiye'nin dinamik şartlarında bugünün Kemalistlerine düşen görev, Atatürk devrimlerini devam ettirmek, derinleştirmek ve temele indirmekten ibarettir. Yalnız, "bağımsızlık içinde toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma" gibi basit bir formüle sığdırılabilen düzen değişikliği, gerçekte son derece güç bir iştir ve çetin engellerin aşılmasını gerektirmektedir. Şimdi kısaca bunu görelim.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMANIN YOLLARI

I. Kalkınma, Düzen Değişikliği Demektir
II. Üç Kalkınma Yolu
III. Türkiye İçin Devrimci Kalkınma Stratejisi
IV. İktidar Yolları
V. Sonuç

I

KALKINMA, DÜZEN DEĞİŞİKLİĞİ DEMEKTİR

MİLLİ GELİR ARTIŞI

Türkiye'de son 15-20 yıldır, ekilen toprak alanının genişlemesi, iyi hava şartları vb. gibi her zaman rastlanmayacak nedenler dolayısıyla, milli gelirin nispeten önemli ölçüde artması, kalkınma hızı konusunda iyimserlik yaratmıştır. İlk Kalkınma Planı'nın yıllık ortalama yüzde 7'lik amacına, yüzde 6,6 ile hayli yaklaşılması, yüzde 7 civarında bir kalkınma hızını sürdürmenin zor olmayacağını düşündürmüştür. Meseleye biraz yakından bakan uzmanlar için ise, mevcut şartlar altında yüzde 7 hız hayal gözükmektedir. 1963-1967 döneminde, yüzde 6,6 ortalama hız, hava şartlarının lütfu sayesinde 1963 yılında yüzde 7,7 ve 1966 yılında yüzde 9,9 oranında bir gelişme sağlanabilmesinin sonucudur. Hava şartları hesaba katıldığı takdirde, kalkınma hızı yüzde 5 civarında kalmaktadır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planlar'ın hazırlanmasında önemli katkısı bulunan Yalçın Küçük, Türk ekonomisinin "tarihi artış hızı" hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Türk ekonomisi, bütün Cumhuriyet döneminde, ortalama yüzde 4'lük bir gelir artışı göstermiştir. Yüksek bir dış borç hacmiyle yeni toprakların yoğun bir şekilde tarıma açılışının karakterize ettiği 1950-1960 döneminde, bu artış hızı yüzde 5,5 olmuştur. İlk plan döneminde, yani 1963-1966 yılları arasında ise hız yüzde 6,5'tir. Yalnız bu son dönemdeki dört yılın ikisinde fevkalade iyi bir tarım iklimi yaşanmıştır. Bu yılların birinde, tarımsal üretimin artış hızı, normal artış hızını iki mislinden, diğerinde ise üç mislinden fazla aşmıştır. Bunlar normal olmayan ve çok seyrek tekrarlanan olaylardır. Bu yüzden ekonominin 1963-1966 dönemindeki normal işleyişini ve verebildiklerini görebilmek için, hava şartlarındaki anormal iyileşmenin etkilerinin ayıklanması gerekir. Bu yapıldığı takdirde, 1963-1966 dönemindeki artış hızının yüzde 5 çevresinde olduğu görülecektir. Yüzde 5'lik artış hızı, Türk ekonomisi ile ilgilenen yerli ve yabancı uzmanlarca, Türk ekonomisi için kabul edilen normal veya tarihi artış hızıdır."[1]

Planlama uzmanı Nejat Ölçen de, ekonominin geçmişte gerçekleştirdiklerine bakarak, gelecek için Yalçın Küçük'ünküne yakın sonuçlara

varmaktadır: 1954-1963 yıllarının incelenmesi, milli gelirde 1 birim artış sağlayabilmek için, 3 birim yatırım yapmak gerektiğini ortaya koymuştur. Bu hesapla yüzde 7 kalkınma hızı sağlayabilmek için Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 21'ini yatırımlara ayırmaya ihtiyaç vardır. Halbuki geçmiş yılların ortalama tasarruf eğilimi yüzde 13,6'dır. Dış yardımlarla birlikte toplam tasarruf yüzde 16,7'yi bulmaktadır. Bu miktar yatırımla sağlanabilecek kalkınma hızı, yüzde 5,5 civarındadır. Dış yardımlar kesilir ve yalnız kendi olanaklarımıza dayanmak durumunda kalırsak, kalkınma hızı yüzde 4,5'e düşmektedir.[2]

Yüzde 2,6 oranında nüfus artışı hesaba katılırsa, gayri safi milli hasılada adam başına artış, dış yardımsız yüzde 1,9, dış yardımla birlikte yüzde 2,9 olabilecektir. Kaldı ki, 1960-1965 döneminde nüfus artışının yüzde 3'ten yüzde 2,6'ya düşmesi, geçici bir olaya benzemektedir. Düşüşün başlıca nedeni, 1960-1965 döneminde doğurganlık çağında bulunan kadınların, doğumların iyece düştüğü 1940-1945 savaş yıllarında dünyaya gelmiş olmalarıdır. Üstelik, 1940-1945'te doğanların ana-babaları da Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi, doğumların azaldığı bir dönemde dünyaya gelmişlerdir. Bu sebeple, 1960-1965'te doğurganlık çağında kadınların ve dolayısıyla doğumların sayısı düşmüştür. 1945-1950 ve 1950-1955 dönemlerinde doğan kadınların doğurganlık çağına erişmeleriyle, nüfus artışındaki hızın yükselmesi kuvvetle muhtemeldir. Şehirlileşme, doğumları bir ölçüde frenlese bile yıllık nüfus artış oranının yüzde 2,6'nın üstüne çıkması beklenebilir. Bu takdirde adam başına milli hasıla bir miktar daha azalacaktır. Adam başına tüketim artışı bakımından, durum daha az parlaktır. 1963 ve 1966 yıllarının yüksek tarım ürünlerine rağmen, adam başına tüketim pek az çoğalmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre, 1962-1966 döneminde tüketim harcamalarında yıllık ortalama artış oranı yüzde 3,9'dur. Yüzde 2,6 oranındaki nüfus artışı göz önünde tutulursa, adam başına tüketimde artış oranı yüzde 1,3'tür.[3] İktisatçılarca ulaşılması hayal sayılan mübalağalı hedeflerine rağmen, İkinci Beş Yıllık Plan'da beklenen adam başına yıllık ortalama tüketim artışı oranı yüzde 2,5'ten ibarettir. Prof. İsmail Türk, bu durumu belirtmektedir: "Birinci Beş Yıllık Plan'da ortalama yıllık refah artışları yüzde 2,4 olarak öngörülmüş, gerçekleşme yüzde 1,3 olmuştur. Birinci Beş Yıllık Plan'ın ilk dört yıllık uygulaması sonunda nüfus başına et tüketiminde yüzde 1'lik bir artış gerçekleştirilmiş, süt tüketiminde herhangi bir artış kaydedilmemiştir."[4] Kaldı ki yüzde 1,3 artış, ortalama bir artıştır. Yüksek gelir gruplarının tüketimlerini, diyelim yüzde 10-15 çoğaltmış olmaları, düşük gelir gruplarının ise tüketimlerini kısmış bulunmaları mümkündür. Ortalama tüketim rakamları bu gerçeği gizlemektedir.

KOCALAR, KARILARINA ÜCRET ÖDERLERSE...

Yukarıdaki rakamlar, kalkınma hızının, tüketiciye bir şeyler verilememesinin yanı sıra, hayli yavaş olduğunu göstermektedir. Yüzde 5 ila 6 oranında bir kalkınma hızı, Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamak bakımından yetersiz kalmaktadır. Üstelik bu yüzde 5 ila 6 hıza, tarım ve sanayi gibi gerçekten üretken sektörlerin dışında, verimli sayılamayacak hizmetlerde yüzde 7'nin üstünde artışlar sağlanması suretiyle varılmıştır. Gelişmiş kapitalist ekonomilerden aktardığımız milli gelir hesaplama metodunda verimli üretim, verimsiz üretim diye bir ayırım yoktur. Karşılığında ücret ödenen her hizmet (üretim), milli geliri artırmaktadır. Mesela son zamanlarda Türkiye'de gece kulüpleri, şarkıcılık ve reklamcılık büyük bir hızla gelişmektedir. Bu faaliyetler, yüksek kâr getirmekte, şarkıcı ve reklamcılara çok yüksek ücretler ödenmektedir. Bu yüksek kârlar ve ücretler miktarında, milli gelirimiz artmaktadır. Batı'da çok tekrarlanan bir örneğe göre, bir centilmen aşçısıyla evlenirse, milli gelir azalacaktır. Çünkü aşçı evvelce yaptığı hizmet karşılığı bir ücret almaktaydı. Evlenince aynı işi yaptığı ve belki de "centilmen"imize çok daha güzel yemekler pişirdiği halde, ücretsiz çalıştığından milli gelir düşmektedir. Bunun gibi, eğer bir hükümet, "kocalar, hizmetlerine karşılık karılarına ayda 500 lira ücret ödeyecekler" diye bir kanun çıkarsa ve ülkede 3 milyon evli çift bulunsa, milli gelir bir çırpıda 18 milyar artacaktır!

Kapitalizmin başlangıç yıllarında, milli gelir hesaplarına ilk eğilen iktisatçılar, üretim konusunda çok daha sağlam bir anlayışa sahiptiler. Onlar her ücretli faaliyeti (verimli) saymıyorlardı. Bir sürü yanılmalarına rağmen, sanayinin henüz cılız olduğu bir sırada ilk milli gelir tablosunu yapan Quesnay'e göre, yalnız tarım verimlidir. Yalnız tarım, tükettiğinden çok zenginlik yaratabilmektedir. Ticaret vb. gibi öteki faaliyetler "kısımdır. Toplumda üç "sınıf" vardır. Bunlar tarımcı sınıf, şehirli sınıf ve arazi sahipleri sınıfıdır. Verimli olan yalnızca tarımcı sınıftır. Tarımcı sınıf, aynı zamanda, toprağa yatırımlar yaparak, üretimde artışları gerçekleştiren gruptur. Şehirli sınıf ise, başkasının üretimiyle geçinen kısır ve parazit bir sınıftır. Milli geliri yaratan tarımcı sınıftır; memur, avukat, tüccar vb. gibi öteki sınıfların milli gelire katkısı yoktur.

Tarımcı Quesnay'dan sonra gelen sanayici İngiliz klasikleri de, sanayi ve tarımın verimli öteki faaliyetlerin verimsiz olduğu görüşünü devam ettirmişlerdir. Onlar için saray, arazi sahibi senyörler, memurlar, rahipler vb. milli gelire katkısı bulunmayan ve başkalarının üretimiyle geçinen parazit sınıflardır.

Marksist ülkeler, verimli-verimsiz faaliyet ayırımını sürdürmüşlerdir. Bu ülkelerde milli gelir, tarım ve sanayideki maddi üretim ile bu üretimin gerçekleştirilmesi için doğrudan doğruya gerekli nakliye gibi hizmetleri kapsamaktadır. Buna, rasyonel ölçülerde kalmak şartıyla, üretilen malların dağıtım hizmeti de eklenebilir. Üretimle doğrudan doğruya ilgisi bulunmayan öteki bütün hizmetler, milli gelir hesaplarının dışında bırakılmaktadır. Marksistler, ücret ödenen her hizmeti verimli sayıp milli gelire dahil eden kapitalist ülkelerin, asıl üreticileri unutturmak, çoğalan parazit sınıf ve tabakaların bu niteliklerini gizlemek amacını güttüklerini ileri sürmektedirler. Batıklar ise, verimli olan ile olmayanın keyfi biçimde ayrılamayacağını, bunu piyasa mekanizmasının tayin edeceğini belirtmektedirler.

İleri sürülen iddialar tartışma götürebilir. Fakat, hizmet sektörü gelecekteki gelişmeyi baltalayacak biçimde aşırı genişleyen azgelişmiş ülkeler için, verimli-verimsiz faaliyet ayırımı geçerli olsa gerektir. Bu ayırım kaynak israfını ve sıhhatsiz bir gelişmeyi önlemekte yarar sağlayabilir. Nitekim bir Birleşmiş Milletler araştırması, bu görüşü benimsemiştir: "Sanayisini geliştirmek ve hizmetler sektörüne özgü az istihdamı azaltmak amacıyla çaba gösteren fakir bir ülke için, Marksist milli gelir kavramının, sanayileşmiş zengin ülkelere uygun düşen geniş milli gelir kavramına nazaran aşikâr avantajları vardır."[5] Ne var ki Türkiye, birçok azgelişmiş ülke gibi, kapitalist milli gelir kavramını benimsemiştir. Ücret karşılığı her türlü hizmet, verimli olsun ya da olmasın, milli gelire girmektedir. Bu sebeple milli gelir ve milli gelirdeki artışlar, "maddi" üretimin hayli üstünde gözükmektedir. Mesela çok dar bir anlayışla, 1962-1966 döneminde yalnız tarım ve sanayi üretimindeki artışı ele alalım: 1965 fiyatlarıyla tarım ve sanayinin yarattığı net değer 1962'de 31 milyar 115 milyon liradır. 1966 yılında bu değer, 37 milyar 664 milyon liraya yükselmiştir. Yıllık artış oranı yüzde 5,25'tir. Milli gelir hesaplarında yurtiçi gelir artış oranı ise yüzde 6,1'dir. 1963 yılında tarım-sanayi net toplam değeri 33 milyar 530 milyondur. 1964 yılında bu değer 34 milyar 365 milyona çıkmıştır. Artış oranı yüzde 2,5 kadardır. Oysa milli gelir hesaplarımıza göre o yılın yurtiçi gelir artış oranı yüzde 4,6'dır. Yurt içi gelir, tarım ve sanayideki gelir artışının çok üstünde çoğalmıştır. Buna, öteki faaliyet kollarındaki artışların yüksekliği yol açmıştır. Mesela ticari hizmetler yüzde 8,7, banka, sigorta, eğlence yerleri, hekimlik, avukatlık gibi mali müessese ve serbest meslek hizmetleri yüzde 7,2, memur ve müstahdemlere devletçe ödenen ücretleri ifade eden devlet hizmetleri yüzde 7,1, bütün konutların takdiri kira bedellerini kapsayan konut geliri yüzde 7,5 artmıştır. Bu yüzdendir ki, tarım ve sanayideki maddi

üretim, ancak yüzde 2,5 arttığı halde, yurtiçi gelir yüzde 4,6 çoğalmaktadır. İşsizi bol bir ülkede her köşebaşında bir sürü perakende satış yeri, gece kulüpleri, güzellik enstitüleri vb. açıldıkça ve personele ücret ödendikçe milli gelir çoğalmaktadır.* Nitekim Devlet Planlama Teşkilatı, Tarım, Sanayi, İnşaat ve Ulaştırma'nın dışında kalan üretim faaliyet kollarındaki gelir artışının yüksekliğinden şikâyetçidir. 1963-1967 dönemini değerlendiren 1968 Programı, "hizmet sektörlerinin gayri safi milli hasıla içindeki payı, tahminlerinden daha büyük ölçüde artmıştır" demektedir. Gerçekten bu sektörlerin gayri safi milli hasıladaki payının 1962'de yüzde 39,2'den 1967'de yüzde 37,8'e düşmesi beklenirken, aksine yüzde 42,2'ye çıktığı görülmüştür. Sanayinin payı (enerji ve madenler dahil), yüzde 14,5'ten yüzde 18,5'e yükselmesi beklenirken, 1967'de yüzde 16,5'ten ibaret kalmıştır.[6] Sanayi sektöründe İlk Plan döneminde yıllık ortalama yüzde 12,3 gelişme hızı tahmin edilirken, gerçekleşme yüzde 9,6'dır. Tarımda plan tahmini yüzde 4,2 gerçekleşme yüzde 3,1'dir. Oysa tarım, sanayi, ulaştırma ve inşaat dışında kalan hizmet sektörlerinde ortalama artış hızı tahmini, yüzde 4,2 idi. Gerçekleşme ise yüzde 8,2'dir. Verimli sayılmayan hizmetler sektörü, ileride kalkınmayı baltalayacak biçimde hızla gelişmektedir.

Hizmetler sektöründe aşırı genişleme, yatırımların verimli denilen sektörlerden verimli olamayanlara kayışıyla da belirlenmektedir. Mesela toplam yatırımlarda konut yatırımlarının 1963-1966 döneminde yüzde 20,4'ü aşmaması planlanmıştır; oysa gerçekleşme yüzde 21,1'dir. Özel sektör yatırımları içinde yüzde 43,2 olan konut yatırımlarının payı 1965'te yüzde 46'ya çıkmış, imalat sanayi yatırımlarının payı ise yüzde

* Tarım ve sanayi dışındaki öteki üretim faaliyet kollarının milli gelire katkısının nasıl hesaplandığını bilmekte fayda vardır. İstatistik Genel Müdürlüğü'nün bir incelemesi, bu konuda şu bilgileri vermektedir: İnşaat geliri, inşaat dalında çalışanların sayısı, bunlara ödendiği sanılan ücretle çarpılarak bulunmaktadır. Ticaret geliri, bu alanda çalışanların kâr ve ücret toplamıdır. Ticaret sektörünün büyük kısmı için elde pek az bilgi olduğundan tüccar ve müstahdem sayısı, götürü bir kâr ve ücret miktarıyla çarpılarak ticaret geliri hesaplanmaktadır. Hizmet gelirlerinde de aynı yola gidilmektedir. Ayrıca ev hizmetinde çalışanlar için nakdi ücretin yanı sıra, çalıştıkları yerde iaşe edilmek ve barınmak suretiyle elde ettikleri aynı gelir hesaba katılmaktadır. Böylece hizmetçi sayısı arttıkça mili gelir artış kaydetmektedir. Türkiye'de 1965 yılında mevcut 224.358 hizmetçi, aşçı vb.'nin milli gelire önemli katkıları vardır. Bunların kendi evlerinde kalmayıp çalıştıkları yerde yiyip, içip, yatmaları milli geliri çoğaltmaktadır. Mesken gelirleri, köylerde ve şehirlerdeki bütün konutlara ister kiraya verilsin, ister sahibi tarafından kullanılsın, belli bir kira bedeli takdir ederek bulunmaktadır. Devlet hizmetleri üretim faaliyet kolu, yıllık maaş ve ücret toplamıdır. Ulaştırma gelirleri, deniz ve demiryolları dışında, karayolları taşıtları için kamyon, binek, özel otomobil, atlı araba vb.'de taşıt başına belli bir gelir tahmin edilerek hesaplanmaktadır. Binek otomobilleri çoğaldıkça milli gelir çoğalmaktadır. Yine hamal sayısı, ortalama götürü bir yıllık kazançla çarpılarak bulunan hamal geliri, ulaştırma üretim faaliyet kolu gelirleri içinde yer almaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü, *Türkiye Milli Geliri*, Ankara 1954).

36,4'ten yüzde 23,9'a düşmüştür. Toplam yatırımlarda "hizmetler" adı verilen sektörün payının yüzde 5,9 oranında kalacağı planlanmışken, bu pay yüzde 7,6 olmuştur. Tarım ve sanayi yatırımlarının payı ise, beklenenin altında kalmıştır.[7]

Sanayi ve tarımda gelir artışlarından çok, hizmetlerdeki gelir artışlarının yüksekliğiyle sağlanan yüzde 6,5 oranındaki bir kalkınma hızını, sıhhatli bir gelişme saymak zordur. Bu durum ileride kalkınma hızını yavaşlatabilecektir. Oysa meskene giden yatırımlar, makine imal eden makinelerin yapımına gitseydi, durum çok daha farklı olabilecekti. Mesela dokuma tezgâhı imal eden makineler yapılsaydı, bu makinelerin imal ettiği dokuma tezgâhları faaliyete girince, kumaş üretiminde büyük artışlar gerçekleştirilebilecekti. Bugünkü gidiş ise, ilerideki gelişmeyi engelleyen bir gidiştir. Bu nedenler dolayısıyla da, bugünkü kalkınma hızı yetersiz kalmaktadır. Prof. Gülten Kazgan, gidişin tehlikesini şu sözlerle belirtmektedir: "Birinci Beş Yıllık Plan döneminde yıllık milli gelir artış hızının beklenen yüzde 7 oranına yakın bir hızla yüzde 6,5 olarak gerçekleşmesinin sebebi, konut ve birtakım hizmet üreten kesimlerin gelişme hızlarının öngörülenin üstüne çıkmış olmasıdır. Bu olgu, Türk ekonomisinde üretim kesimleri itibariyle üretim yapısının istenilenden farklı bir şekilde geliştiğini gösterir. Eğer ekonomi tarım, sanayi (inşaat dahil) ve hizmetler olarak üç belli başlı üretim kesimine ayrılırsa, son yıllarda milli gelirin yüzde 38-40'ına yakın kısmının hizmetlerden ibaret olduğu görülecektir. Her ne kadar Türkiye ile aşağı yukarı aynı gelir seviyesindeki ülkeler göz önünde tutulduğunda, bu oran çok yüksek gözükmüyorsa da, hizmetler adı altında toplanan faaliyetlerin bir kısmının milli gelire ne ölçüde katkı yaptıkları da gerçekten sorulmaya değer bir sorudur; bu olgu, özellikle Türkiye'deki hizmetlerin bir kısmı göz önünde tutulduğunda daha da fazla önem kazanmaktadır. Bu bakımdan tarımda (ve sanayide) öngörülen gelişme hızının altında kalınmasına rağmen, milli gelirde beklenen artış hızına yaklaşılmış olması, üzerinde durulması gereken bir meseledir; bir kere ekonominin üretim yapısı beklenenden farklı bir şekilde değişiyor demektir; ikinci olarak da, üretim yapısındaki bu değişme gelecek yıllarda iktisadi gelişmenin ne beklenen hız ve ne de özelliğe erişmesini sağlayabilir. Yarın ekonomide elde edebileceğimiz sonuçlar, büyük ölçüde dün ve bugün elde ettiğimiz sonuçlar tarafından belirlenir."[8]

Demek ki Türkiye, yavaş ve dengesiz bir gelişme içindedir ve bu gelişme, bırakalım gelişmiş ülkeleri, etrafımızdaki komşu ülkelere nazaran dahi, son derece yavaştır. Gülten Kazgan'ın OECD rakamlarına dayanarak çizdiği şu tablo, gelişme hızımız hakkında yeterli fikir verecek niteliktedir:[9]

KİŞİ BAŞINA YILLIK GELİŞME HIZI (Bileşik faizle)				
Ülkeler	1950-55	1955-60	1960-65	1950-52/1963-65
Kıbrıs	3.1	1.1	3.7	2.8
Yunanistan	5.7	4.1	7.8	5.8
İspanya	8.1	3.4	8.4	5.7
Yugoslavya	4.0	7.5	5.9	6.5
Türkiye	3.4	2.2	1.2	1.8

Kaynak: OECD *"National Accounts of Less Developed Countries"*, s. 12, Tablo B.

Türkiye, yılda yüzde 1,8 kişi başına gelişme hızıyla bu dönemde sadece Avrupa'nın azgelişmiş ülkelerinin değil, yüzde 5 civarında olan bütün Avrupa ortalamasının altında kalmaktadır. Üstelik olağanüstü şartların yarattığı 1950-1955 dönemindeki gelişme hızı yüzde 3,4 iken, 1955-1960 döneminde yüzde 2,2'ye ve 1960-1965 döneminde yüzde 1,2'ye düşmüştür. Dönemler itibariyle ilerleme değil, endişe verici bir gerileme vardır. Oysa Romanya, Bulgaristan gibi komşu ülkeler, Batı Avrupa ülkelerinin de ötesinde, çok hızlı bir kalkınma hızını gerçekleştirmektedir. Birleşmiş Milletler Avrupa İktisadi Komisyonu'nun incelemelerine göre, geçmiş dönemlerde yüzde 10'un üstünde bir gelişme sağlayan Bulgaristan'da, gayri safi milli hasılanın yıllık artış oranı 1962'de yüzde 6,2, 1963'te yüzde 7,5, 1964'te yüzde 9,6, 1965'te yüzde 7,1 ve 1966'da yüzde 11'dir. Ortalama kalkınma hızı yüzde 8,36'dır. Romanya'da gayri safi milli hasıla artışı 1963'te yüzde 10,2, 1964'te yüzde 11,4, 1965'te yüzde 9,6 ve 1966'da yüzde 7,9'dur. Ortalama hız yüzde 10 civarındadır.[10] Bu ülkeler, 1960'tan önceki yıllarda zaman zaman yüzde 15'e yakın kalkınma hızı gerçekleştirmişlerdir. Ve bugün bu ülkelerle olan ticaretimizde, Türkiye bağırsak, küspe, vb. gibi ilkel maddeler satmakta, karşılığında makine almaktadır. 1908 yılına kadar ufacık bir eyaletimiz olan Bulgaristan'ın ihracatı 1 milyar 200 milyon dolardır; büyük Türkiye'nin ihracatı 500 milyon dolara ancak son yıllarda güçlükle erişmiştir. Üstelik Türkiye önemsiz hızda kalkınmayı, geniş ölçüde dış kaynaklardan yararlanarak sağlamıştır. Dış yardım ve krediler kesilir ve azalırsa, yetersiz hızda kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi bile çok şüphelidir. Gerçek bir kalkınmadan söz edebilmek için ekonominin, "kendi kanatlarıyla uçma" sürecine girmesi gereklidir. Türkiye böyle bir gelişme içinde değildir. Dış yardımlarda azalmanın yarattığı büyük endişe, bunu belirtmeye yeterlidir.

Bu şartlar altında, şüphesiz eskiye göre bir ilerleme görülmekle birlikte, Türkiye'nin kalkınma yolunda olduğunu söylemek güçtür. Bu noktada cevaplandırılması gerekli soru şudur: Kaynaklarımızın

yetersizliğinden mi kalkınamıyoruz? Yoksa yüksek bir kalkınma hızını gerçekleştirebileceğimiz halde, kaynaklarımızı çeşitli engeller yüzünden değerlendiremediğimiz için mi kalkınma yolunda yerimizde sayıyoruz? Bu soruların cevabını derhal verelim: Türkiye, tutucular koalisyonunun kaynaklarımızı israf etmesi yüzünden kalkınmamaktadır. Bugün tutucular koalisyonunun lüks tüketimine harcanan kaynaklar, bir plan çerçevesinde verimli yatırımlara yöneltilebilse, Türkiye 20-25 yıl içinde fakirlik çemberini kırabilir ve sanayileşmiş ülkeler arasında yer alabilir. Şimdi bunu belirtmeye çalışalım.

NEDEN KALKINAMIYORUZ?

Mevcut şartlar altında önümüzdeki yıllarda yüzde 5 ila 6 oranında bir kalkınma hızının aşılması güç gözükmektedir. Dış yardımlarda azalmalar, dış ticaret tıkanıklıkları ve tarım üretimini artırmadaki güçlükler, bu oranlara varılmasını bile engelleyebilir. Fakat yüzde 5 ila 6 oranına erişilebilse dahi, Türkiye'nin daha hızlı giden öteki ülkelere göre gerileyen ve işsizler ordusu artan bir ülke olması önlenemeyecektir. Çağdaş uygarlığa bir an önce erişmek isteyen Türkiye, birçok iktisatçımızın hayal saydığı yüzde 10 ve hatta yüzde 15 kalkınma hızına belli bir süre içinde erişmek zorundadır. Ancak bu takdirde, 20-25 yıl içinde fakirlik ve gerilikten kurtulmuş, sanayileşmiş bir ülke olunabilir. Aşağıdaki tablo, başlangıç yılı = 100 olmak üzere, çeşitli kalkınma hızlarına göre 10 ila 20 yıl sonra ulaşılabilecek noktayı göstermektedir:

Yıllar	%5 hız	%10 hız	%15 hız
-	100	100	100
1	105	110	115
2	110,2	122	132,3
3	115,8	134,2	152,1
4	121,6	149,6	174,9
5	127,7	154,6	201,1
6	134	170	231,3
7	140,7	187	266
8	147,7	205,7	305,9
9	155,1	226,3	351,8
10	162,9	248,9	404,6
20	265,3	645,8	1600

Tabloda görüldüğü üzere, yüzde 5 hızla milli gelirde 10 yıl sonra ancak yüzde 62 civarında bir artış beklenebilir. Yüzde 10 kalkınma hızıyla milli gelirde artış yüzde 148, yüzde 15 hızla yüzde 304 olacaktır. 20 yıl zarfında yüzde 5 hızla milli gelir 1,5 kat civarında artarken, yüzde 10 hızla 5,5 kat ve hele yüzde 15 hızla 15 kat çoğalacaktır. Türkiye'nin hiç değilse 20 yılda, gittikçe vahimleşen ekonomik ve toplumsal zorunlarına çare bulabilmesi için, yüzde 10 kalkınma hızını amaç edinmesi gereklidir.

Bu amaca ulaşmanın yolu, herkesçe kabul edildiği üzere, tasarruf hacmini geniş ölçüde artırmak ve bu tasarrufları en etkin biçimde kullanmaktır. Yüzde 5 civarında bir kalkınma hızı için, gayri safi milli hasıla'nın yüzde 15 kadarının yatırılması yetebileceği halde, yüzde 10 kalkınma için yüzde 30 kadarının, ya da atıl kapasitelerden tam yararlanma ve yatırım programlarını en etkin biçimde yürütme yoluyla, hiç değilse yüzde 25 kadarının yatırılması zorunludur.

Yine herkesin kabul edeceği üzere, bugün izlenen kalkınma politikasıyla ve bugün ekonomik hayatta egemen olan sınıfların öncülüğüyle, yüzde 25 oranında bir yatırım hacmine ulaşmak ve bunu en etkin biçimde kullanmak hayaldir. Yalnız bu demek değildir ki, Türkiye, bugünkü gelişme düzeyinde, yüzde 25 yatırım hacmine ve yüzde 10 kalkınma hızına ulaşamaz. Kalkınmaya engel –birçok iktisatçıların iddialarının aksine–, sermaye yetersizliği değil, mevcut ekonomik fazlanın verimli yatırımlara giden kısmının azlığıdır. Mesela, yapılan hesaplar, yatırımlara yöneltilebilmesi mümkün ekonomik fazlanın, Malaya'da yurtiçi gayri safi hasılanın yüzde 33'ü olduğunu gösterdiği halde, yatırılan ancak yüzde 10'dur. Seylan'da bu oranlar yüzde 30 ve yüzde 10'dur. Filipinler'de yüzde 25 ve yüzde 9'dur. Hindistan'da yüzde 15 ve yüzde 5'tir. Tayland'da yüzde 32 ve yüzde 6'dır.[11] Görüldüğü gibi, yatırılabilir fonlarla, gerçekte yatırılan arasında büyük bir fark vardır. Türkiye'de de AID için Prof. J. L. Enos'un yaptığı hesaplara göre, milli gelirin önemli bir kısmı, yüksek gelir grupları tarafından alınmaktadır. Enos'un "müteşebbisler grubu" dediği büyük ticaret ve sanayi erbabına –ki sayısı 95 bin kişidir– milli gelirin yüzde 24,4'ü gitmektedir. 84 bin büyük çiftçi milli gelirin yüzde 7,8'ine el koymaktadır. Orta çiftçilerle birlikte bu miktar yüzde 16'yı bulmaktadır. Böylece, orta çiftçiler sayılmazsa, milli gelirin yüzde 32,2 kadarı yüksek gelir gruplarının elinde toplanmaktadır.[12] Devlet Planlama Teşkilatı'nın, sınıfları değil de aile beşte bir dilimlerini esas alan Gelir Dağılımı Araştırması da benzer sonuçlara varmaktadır. Buna göre, en üstteki ailelerin yüzde 20'si milli gelirin yüzde 57'sini almaktadır. En alttaki yüzde 40'ın payı ise yüzde 13'tür. Tarımda

en üstteki yüzde 20 ailenin milli gelirden payı yüzde 46'dır. En alttaki yüzde 40'ın payı yüzde 17,5'tir.[13] Demek ki, en alt gelir grupları son derece düşük bir yaşama düzeyinde iken, milli gelirin yarısından fazlası ailelerin yüzde 20'sine gitmektedir ve Enos rakamlarına göre, faal nüfusun yüzde 2'sinden az bir kısmının payı yüzde 32,2'yi bulmaktadır.* Kalkınan bir ülkede, büyük arazi sahipleri ve müteşebbisler elindeki bu gelirin önemli bir kısmının tasarruf edilmesi ve verimli yatırımlara yöneltilmesi gerekir. Batı'nın kalkınmasında, burjuvazi, bu fonksiyonu yerine getirmiştir. Oysa Türkiye'de az vergi ödeyen ve büyük ölçüde kamu fonlarından desteklenen özel sektörün gerçekleştirdiği yatırımların 1962-1966 ortalaması, yabancı sermaye de dahil, yüzde 7 civarındadır. Ve bunun yarısına yakın kısmı, verimsiz mesken yatırımlarıdır. İmalat sanayisi yatırımlarının payı, yüzde 7 toplam yatırımın dörtte biri kadardır. Demek ki, ithalatçısı, sanayicisi, bankacısı, büyük arazi sahibi, tefeci, aracısı vb. ile milli gelirden çok büyük bir pay alan, fakat pek az ve verimsiz yatırım yapan sınıflar eliyle bir kalkınma çabası söz konusudur. Kalkınma çıkmazı, bu noktada düğümlenmektedir.

"Dış yardımsız kalkınma" tezini benimseyen eski Maliye Bakanı Kemal Kurdaş, kalkınmanın "tutucular koalisyonu" diye nitelediğimiz sınıfların yatırımlara gitmeyen gelirlerine dayandırılması tezini savunmaktadır: "Azgelişmiş memleketlerde fert başına düşen milli gelir hissesi, asgari geçim seviyesinin altındadır. Bu gelirlerden normal ve otomatik şekillerde yapılan ve memleketine göre milli gelirin yüzde 7-10'u arasında değişen bir tasarruf hacmine ilaveten daha fazla bir tasarruf yapılamaz demek, eksik ve yüzeyde bir müşahededе bulunmaktadır. Özellikle bu noktadan yürüyerek, azgelişmişlerin milli tasarruf hacimlerini hızlı kalkınma için lüzumlu bir seviyeye (yüzde 15-16-17)

* İstatistiklerin yetersizliği dolayısıyla çok kabaca hesaplanan bu rakamlar, genişçe bir hata payı taşıyabilir. Fakat payın yüzde 32 yerine, yüzde 25 ve hatta yüzde 20 olması, ileri sürülen görüşün doğruluğunu değiştirmez. DPT araştırması, 1963 yılını esas almaktadır. Araştırmada 59 milyar liralık bir milli gelir rakamından hareket edilmiştir. Tarımın payı 24,4 milyardır. Geri kalan 34,6 milyar, tarım dışı gelirdir. Yalnız devlet teşebbüsleri kârları (1,1 milyar lira) niteliği gereği, mesken ve öteki taşınmaz mallar gelirleri (2,4 milyar) dağılımı hakkında bilgi bulunamadığı için dağılım dışı tutulmuştur. Geri kalan 31,1 milyarın 9,4 milyarının işçi ve memur ücretlerine, 0,8 milyarın emeklilere gittiği doğrudan doğruya hesaplanmıştır. Bu düşüldükten sonra kalan 20,9 milyar, beyannameli Gelir Vergisi mükellefleri ile küçük ticaret ve serbest meslek erbabı arasında paylaştırılmıştır. Beyannameli mükelleflerin vergiye bildirdikleri gelir miktarı 4,2 milyar, küçük ticaret ve serbest meslek erbabının ise 0,8 milyardır. Toplam 5 milyardır. Demek ki, 15,9 milyar tutarında gizlenen bir gelir söz konusudur. DPT 583 bin küçük ticaret ve serbest meslek erbabına 5,8 milyar gelir atfetmiştir. Geriye kalan 15,1 milyar ise, 326 bin 754 beyannameli Gelir Vergisi mükellefi olan işadamlarına gitmektedir. Bu grubun geliri, milli gelirin yüzde 25'ini aşmaktadır. Yüksek tarım geliri de eklenirse, Enos'unkine yakın bir rakam ortaya çıkmaktadır.

çıkaramayacakları sonucuna varmak açık bir hata olmuştur. Çünkü geri kalmış memleketlerde servet dağılışındaki eşitsizlik ve genel olarak kapitalist piyasa ekonomisinin işleyişinin tabii bir sonucu olarak milli gelirin nüfus grupları arasında dağılışında büyük eşitsizlikler vardır. Genele yakın bir müşahede olarak denebilir ki, bu memleketlerde nüfusun azami yüzde 10'unu kapsayan küçük bir grup, milli gelirin yüzde 40'ı civarında bir kısmını alır, geriye kalan yüzde 60'ı da nüfusun yüzde 90'ı arasında dağılır. Eskimiş vergi sistemleri bu eşitsizliği düzeltemez, regresiv nitelikleriyle çok defa daha da şiddetlendirirler.

Azgelişmiş ülkelerde servet ve gelir dağılışındaki aşırı eşitsizlik, daha halka inmiş bir ifadeyle, zengin ile fakir arasındaki fark o derece göze batıcıdır ki, Gunnar Myrdal, bunu adeta bir ekonomik kanun niteliğinde görmüştür.

Konuya eğilen her müellif ve geri kalmış ülkeleri ziyaret eden hemen her yabancı da aşırı farkların etkisi altında kalmaktadır. Bilinen bir durum olmakla birlikte, bu müşahedeleri, birkaç örnekle biz de teyit edelim. 1950'ler için yapılan bir etüt, Seylan'da nüfusun yüzde 9,7'sinin milli gelirin vergilerden sonra dahi yüzde 32,5'ini, yüzde 17'sinin ise, yüzde 42,2'sini, Porto Rico'da nüfusun yüzde 10'unun milli gelirin yüzde 40,8'ini aldığını göstermiştir. Kolombiya'da durum daha da açıktır. Nüfusun yüzde 2,6'sı milli gelirin yüzde 40'ını alır. 1962 yılı için aynı konuda Türkiye'de yapılan bir etüt ise, milli gelirin yüzde 32'sinin çalışan nüfusun yüzde 1,5'inin elinde toplandığını ortaya koymuştur.

İktisaden az gelişmiş ülkelerde milli gelirin aşırı dengesiz dağılışı ile paralel olarak, genellikle görülen bir manzara ise şudur: Milli gelirden yüzde 40'a yakın bir hisse alan küçük zümre, bunun nispeten ufak bir parçasını (memleketine göre yüzde 4-5-6) yatırımda kullanır, geri kalan önemli kısmını ise (yüzde 34-35-36) aşırı bir lüks tüketiminde (hizmetçiler ordusu, dış seyahatler, Amerikan otomobilleri, kilo ile tartılan mücevherler...) israf eder. Yatırıma ayrılan gelirde de, lüks apartman, villa, sayfiye evi yapımı gibi, tüketime dönük gösteriş yatırımları önemli bir yer tutar. Varlıklı kimselerin, tasarruflarından küçümsenemeyecek bir kısmını dışarıya kaçırmaları da sık sık görülen hallerdendir. Hatta bu tasarrufların bir kısmı, büyük yabancı ülkelere yatırım olarak gitmektedir (Güney Amerika'ya ait büyük çapta sermaye yatırımlarının ABD'ye yapılması gibi). Bu konuda en mükemmel örnek, Ortadoğu hükümdarlarının petrolden aldıkları ve memleketlerine son derece az kısmını yatırdıkları royalty'lerdir.

Sonuç olarak, azgelişmiş ülkelerde, adeta bu memleketlerin gerilikleriyle orantılı olarak, aşırı lüks bir yaşayışla mutlak sefalet yan yana

görülür ve yüzeyde bir müşahede ile bu memleketler ekonomik kalkınma bakımından çıkmazda intibaını verirler. Gerçekte ise, bu ümit kırıcı durum, geri kalmış memleketlerin hızlı kalkınmaları için bir dayanak ve hareket noktası olabilecek niteliktedir. Bugün için milli gelirin önemli bir parçasını alan zümre, bunun pek azını verimli yatırıma koyup, büyük kısmını gösterişli lüks bir yaşayışla yitirmekte olabilir. Ancak bu durum değiştirilebilir ve varlıklı zümrenin milli gelirden aldığı büyük hissenin önemli bir kısmı kalkınmaya yararlı verimli yatırımlara sevk edilebilir. Bu yöneltilmenin nasıl bir ekonomik ve siyasi sistem içinde yapılacağı, memleketlerin kendilerinin takdir edecekleri ve bilecekleri bir hususdur. Ancak, azgelişmiş ülkeler nasıl bir siyasi-ekonomik sistem kabul ederlerse etsinler (mutlak özel teşebbüse dayanan liberal kapitalist, derece derece karma veya daha ileri bir sosyalist ekonomi, demokratik veya totaliter rejimler) bu memleketler dış yardımsız, kendi güçleriyle, hızlı bir ekonomik kalkınma sağlamak isterlerse, mutlaka milli gelirden büyük bir hisse alan varlıklı zümrenin gelirinin önemli bir kısmını, milli yatırımlara yöneltmek zorundadırlar. Bir kere bu zorunluluğun bilincine ve inancına da varınca (inancına varmak şartır) kendilerini hedeflerine ulaştıracak pek çok tedbiri bulacaklardır. Memleketin siyasi-ekonomik sistemine göre, oranları ve rolleri değişmek üzere, ikna, teşvik ve nihayet zorlama yollarıyla varlıklı zümreler gelirlerinin önemli bir kısmını yatırımlara yöneltmeye itilebilirler. Bu nihayet bir ekonomi bilimi, tekniği meselesidir, Milli gelirden yüzde 40 ölçüsünde hisse alan ufak zümre, bunun yüzde 25-27'sini tüketime, yüzde 13-15'ini ise yatırıma ayırma noktasına getirilebilirse, davanın ana kısmı halledilmiş demektir. Çünkü ekonominin diğer sektöründe, zaten yüzde 4-5 ölçüsünde otomatik bir tasarruf vardır. İki sektörde yapılan toplam milli tasarruf, yüzde 17-20 seviyesini bulur ki, bu da hızlı bir ekonomik kalkınma için fazlası ile yeter bir hacimdir."[14]

Yüksek gelir gruplarının israf ettikleri ekonomik fazlanın her sistemde seferber edilebileceğini ve bunun bir "ekonomi tekniği" sorunu olduğunu ileri süren eski Maliye Bakanı Kemal Kurdaş, daha önce *Yön*'de çıkan bir incelemesinde, haklı olarak, bunun ancak devletçi bir sistemle gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir: "Türkiye'de halen milli gelirin ortalama yüzde 35'i civarında bir kısmı, çalışan nüfusun yüzde 1,5'ini teşkil eden bir zümrenin eline geçmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın yaptığı çalışmalara göre, geçen on yılda Türkiye'de bütün özel sektörün yılda yaptığı yatırımların hacmi, milli gelirin yüzde 5,7'si civarında olmuştur. Bütün özel sektöre düşen bu yıllık yatırım hacminin yüzde 1-2'sinin, nüfusun en yüksek gelirine sahip yüzde 1,5 nispetindeki

grubun dışında kalan kimselerce yapıldığı farz edilebilir. Gerçekten milli sarfiyat istatistiklerinde memurların, işçilerin, küçük ve orta gelirli çiftçilerin yaptıkları yatırımlar da genel yatırım hacmine dahil edilmiş haldedir. Buna göre milli gelirden her yıl ortalama yüzde 35 civarında bir hisse alan ve çalışan nüfusun sadece yüzde 1,5'ini kapsayan bir grubun geçen on yılda yıllık ortalama yatırımları milli gelirin azami yüzde 4-4,5'i seviyesinde kalmıştır. Demek oluyor ki, milli gelirden bu zümreye düşen yüzde 35 hissenin yüzde 30'u bu zümrenin şahsi ve ailevi ihtiyaçlarında yitirilmektedir. Burada gayet tabii olarak şu sual sorulabilir: *Azami yüzde 4 veya 4,5 yatırım sağlamak ümidiyle milli gelirin yüzde 35'ini yüzde 1,5 çalışan nüfusa bırakmak caiz midir?* Sosyalist düşünce çerçevesi içinde vergi yoluyla ve temel iktisadi teşebbüsleri toplum, yani devlet eliyle yürüterek ve iktisadi ve devlet hayatının diğer bütün sahalarında gerekli şuurlu tedbirleri alarak, bu zümreye milli gelirin mesela sadece yüzde 10'unu bırakmak ve geri kalan yüzde 25'i yatırıma yönelterek, gerçek ve tam yeterli bir yatırım seviyesi sağlamak daha uygun olmaz mı?"[15]

Türkiye'nin hızla kalkınması için gerekli fonların, milli gelirin tutucular koalisyonunun israfına giden kısmında yattığında şüphe yoktur. Fakat bu fonlar, yatırımlara nasıl aktarılabilecektir? Teorik planda çok basit gözüken bu aktarma, aslında düzen değişikliğinin temelini teşkil eden güç bir iştir.

KALKINMANIN GİZLİ KAYNAKLARI

Sözü az çok uzatmak pahasına, kalkınmanın bu temel sorunu üzerinde biraz durmak gereklidir. Konuyu aydınlatmak için, kapitalist düzeni rasyonellik açısından eleştiren Amerikalı profesör P. Baran'ın geliştirdiği kavramlar yararlı olacaktır. Baran, "fiili ekonomik fazla", "potansiyel ekonomik fazla" ve "planlanmış ekonomik fazla" kavramlarını kullanmaktadır. Fiili ekonomik fazla, toplumun cari üretimi ile tüketimi arasındaki farktır ki, cari tasarruf ya da birikime tekabül etmektedir. Potansiyel ekonomik fazla ise, belli bir doğal ve teknolojik çevrede kullanılabilir prodüktif kaynakların yardımıyla elde edilebilecek üretim ile gerekli tüketim arasındaki farktır.* Planlanmış ekonomik fazla ise, planlı

* Bu kavramlar Marks'ın artı-değer'inden farklıdır. Artı-değer, toplam net üretimle işçinin gerçek geliri arasındaki farktır. Fiili ekonomik fazla ise, artı-değer'in birikime giden kısmıdır ve artı-değer'den farklı olarak, kapitalist sınıfın ve devletin tüketimini de kapsamaktadır. Potansiyel ekonomik fazla ise, bir yandan kapitalist sınıfı ile devletin tüketiminde gerekli olanın üstünde sayılan kısmı hariç bırakmakta, öte yandan verimli kaynakların az ya da kötü kullanılışı yüzünden kaybedilen üretim miktarını kavramaktadır. Artı-değer, üretim kaybını hesaba katmamaktadır.

bir ekonomide optimum üretim ile optimum tüketim arasındaki farktır.

Kapitalist toplumlarda, potansiyel ekonomik fazla, fiili ekonomik fazlanın çok üstündedir. Atıl kapasiteler yaratılması ve kaynakların kötü kullanılması bu durumu doğurmaktadır. Ayrıca fiili ekonomik fazlanın önemli bir kısmı yatırımlara değil, gereksiz tüketime gitmektedir. Bu kaynak israfı, dört başlık altında toplanabilir:

– Toplumun özellikle yüksek gelir gruplarının gösteriş için gereksiz tüketimi,

– Verimli olmayan işçilerin varlığı dolayısıyla toplumun uğradığı üretim kaybı,

– Mevcut üretim kapasitesinin rasyonel olmayan israflı organizasyonunun yarattığı üretim kaybı,

– Efektif talep yetersizliğinin ve plansızlığın yol açtığı işsizlik yüzünden üretim kaybı.

Bu üretim kaybı ve israf biçimlerini kısaca görelim: Bir defa, ekonomik fazlanın önemlice bir kısmı, yüksek gelir gruplarının aşırı ve gereksiz tüketimine gitmektedir. Yapılan hesaplara göre, milyoner Amerikalı, gelirinin yüzde 25'ini bir sürü yat, birçok şehirde köşk, sayısız yarış atları, otomobiller, uşaklar vb. biçimindeki kişisel tüketimine harcamaktadır. Oysa zengin ABD'de dahi 47 milyon ailenin 9,3 milyonu –yani yüzde 21'i– kötü şartlarda yaşamaktadır. Gerekli tüketimin üstündeki gereksiz tüketim, rasyonel olarak hesaplanabilir. Nitekim birçok ülke ve bu arada ABD Çalışma Bakanlığı'nın Labor Statistics Bürosu, "gerekli tüketim"i tespit etmektedir.

Aşırı tüketimin yanı sıra ikinci sorun, çok sayıda verimli olmayan iş gücünün varlığıdır. Kapitalist düzende ücret karşılığındaki her iş, verimli sayılıp milli geliri artırdığı halde, rasyonel açıdan verimli olmayabilir. Nitekim savaş sırasında, "prodüktif" işgücünü cepheye sürmekten kaçınıp işi başında tutma, böyle bir rasyonel ölçüye başvurulduğunu göstermektedir.

Kapitalist sistemde, rasyonel bir düzende mevcut olmayacak çeşitli mal ve hizmet üretiminde geniş miktarda işgücü kullanılmaktadır. Mesela ABD'de hizmet sektörü aşırı ölçüde genişlemiştir. Faal nüfusun (tarım hariç) "tertiaire" denilen hizmetler sektöründe 1910'da yüzde 25'i çalışırken, 1955'te yüzde 51,4'ü çalışmaktadır. Hizmetler sektöründeki nüfusun büyük kısmı, verimli olmayan hizmetlerde bulunmaktadır. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri, mal üretiminden çok, yüksek fiyatla mal satışına yönelinmesidir. Twentieth Century Fund'ın 1939 yılındaki bir araştırmasına göre, tüketicinin dolarının yüzde 59'u dağıtıma, ancak yüzde 41'i üretime gitmektedir. 1870-1930 döneminde nüfus üç kat

artığı halde, satış işlerinde çalışanların sayısı 9 kat çoğalmıştır. Reklamcılık o kadar ileri gitmiştir ki, reklam firmaları psikolog, psikiyatr, sosyolog çalıştırarak tüketicinin bilinçaltını etkilemeye koyulmuşlardır. Vance Packard'a göre, Şikago'da bir reklam ajansı, belli gıda maddelerinin satın alınmasını sağlayacak en iyi ikna metodunu bulmak ümidiyle, ev kadınlarının âdet devresini ve bunun psikolojik sonuçlarını incelemiştir.[16] Bu psikologların, psikiyatrların, sosyologların ve ihtiyaçların üstünde bir satıcılar ordusunun verimli sayılmasına imkân yoktur.* Birçok halde en iyi beyinler, verimli olmayan alanlarda harcanmaktadır. Mesela Schumpeter, en kabiliyetli avukatların emeğinin verimsiz faaliyetlerde israfını bu açıdan eleştirmektedir: "Avukatların yaptıkları işin önemli bir kısmı, devlet ve devlet organları ile iş mücadelesine gitmektedir... Sosyalist bir devlette, bu cins hukuki faaliyet için ne ihtiyaç, ne de yer olacaktır. Böylece sağlanacak tasarruf, avukatların ücretiyle ölçülemez. Aldıkları ücret önemsizdir. Önemsiz olmayan, en iyi beyinlerin çoğunun böyle verimsiz istihdamının yol açtığı toplumsal kayıptır. İyi beyinlerin ne kadar az olduğu göz önünde tutulursa, bunların başka iş alanlarına kaydırılması, sonsuz ölçüde önem taşıyabilir."[17]

Bizde de, mesela arazi mülkiyetinin düzenlenmemiş olması yüzünden, en değerli kişilerin emekleri israf edilmektedir. Şöyle ki, taşınmaz malların ancak yüzde 30'u tapuya kayıtlıdır. Yüzde 70'in ya kaydı yoktur ya da kaydı hukuki bir değer taşımamaktadır. Üstelik tapuya kayıtlı taşınmaz malların yüzde 90'ı il ve ilçelerdedir. Köysel yerlerdeki arazinin büyük kısmının mülkiyeti tartışmalıdır. Bir DPT araştırması, bu durum yüzünden Yargıtay'ın on bir hukuk dairesinden beşinin taşınmaz mal işleriyle uğraştığını, çeşitli suçların işlendiğini ve ceza mahkemelerinin işlerinin arttığını yazmaktadır.[18] Eğer arazi mülkiyeti sorunu çözümlenmiş olsaydı, bir sürü yargıcın ve avukatın emeği, boş yere israf edilmeyecekti. Arazi anlaşmazlıkları yüzünden cezaevleri dolmayacaktı. Rasyonel bir düzende, bu değerli yargıç ve avukatlar, verimli faaliyetlere yönelerek toplumun refahına katkıda bulunacaklardı.

Verimli olmayan bu tip insan gücü, toplumun ekonomik fazlasının

* Colin Clark ve özellikle Fourastie, "tertiaire"deki aşırı genişlemeyi, teknik ilerlemenin ölçüsü saymıştır. Fakat en zengin toplumların dahi, nüfusun önemlice bir kısmının asgari ihtiyaçlarını karşılayamadığı bir durumda, iş gücünün parazit sayılabilecek faaliyetlerde israfı, teknik ilerleme ölçüsü sayılamaz. Nitekim Raymond Aron, *Sanayi Uygarlığı* adlı incelemesinde, hizmet sektöründeki bu büyük genişlemenin kalkınma hızını yavaşlattığını, Sovyetler Birliği'nde hizmet sektörünün ihtiyaçlar ölçüsünde tutulmasının ve ağırlığın sanayie verilmesinin hızlı kalkınmanın temel faktörlerinden biri olduğunu belirtmektedir. ABD dağıtım giderlerini artırma, Sovyetler Birliği ise kısma çabasındadır. Sovyetler Birliği'nde malların dağıtım giderleri 1928'de toplam satışların yüzde 19,70'i iken 1940'ta yüzde 9,7'ye ve 1960'ta yüzde 6,7'ye düşmüştür.

bir kısmını yutmakta, fakat gerekli (essential) üretime doğrudan doğruya bir katkıda bulunmamaktadır. Bunların yanı sıra, gerekli üretime doğrudan doğruya katkısı olmamakla ve ekonomik fazlanın bir kısmını tüketmekle birlikte, bu üretimin sağlanması ve toplumun gelişmesi için yararlı başka bir insan gücü grubu vardır. Bunlar bilim adamları, araştırıcılar, doktorlar, öğretmenler, artistler ve benzerleridir. Rasyonel bir toplumda bunların sayısı azalmayacak, aksine artacaktır. Bu tip insan gücünün, rasyonel bir toplumda yeri bulunmayan öteki tip insan gücünden ayırt edilmesi zor değildir.

Üçüncü tip potansiyel ekonomik fazla, ekonominin rasyonel olmayan israflı organizasyonunda gizli bulunmaktadır. Kapitalist toplumlarda, ekonominin gelişme yıllarında dahi geniş bir atıl kapasite bulunmaktadır. Mesela refah yılları olan 1925-1929'da ABD'de kapasitenin ancak yüzde 80 ila 83'ü kullanılmaktaydı. Kullanılmayan kapasitenin 15 milyar dolar bir üretim kaybına yol açtığı hesaplanmıştır. Kalkınma Planı, Türkiye'de kurulu kapasitenin yüzde 60'ının kullanıldığını ileri sürmüştür. Bunun fakir bir ülke için ne kadar büyük bir kayıp olduğu açıktır. Ama tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerindeki "cüce" işletmeler, ister istemez bir atıl kapasite yaratılmasına yol açmaktadır. Firmalar arası rekabet, belli sektörlerde aşırı yığılmalar doğurmaktadır. Çok sayıda banka şubesi, çok sayıda petrol satış istasyonu, çok sayıda perakende satış yeri, bu anarşik gelişmenin örnekleridir. Ayrıca aynı metaın birtakım yakıştırma özellikler atfederek çeşitli adlar altında imali, standardizasyonu engellemektedir. Yüzlerce ayrı model otomobil, yalnızca ambalajı ve adı farklı gıda maddeleri, ilaç vb. imali, büyük işletmenin avantajlarından yararlanmayı önlemektedir. Bütün bu mallar, birkaç belli tipte ve en etkin büyük teşebbüslerde üretildiği takdirde, önemli bir üretim artışı ve büyük bir toplam tasarruf sağlanabilecektir. Nitekim savaş yıllarında ABD'de verimli işletmelerde israfları önleyerek rasyonel üretim yapma ihtiyacı duyulunca, milli gelir bir kata yakın artış göstermiştir.

Dördüncü tip potansiyel ekonomik fazla, koordinasyon ya da talep yetersizliği dolayısıyla uğranan üretim kaybında gizlenmiş bulunmaktadır. Koordinasyon yetersizliği, talep azlığı olan ya da işgücü tasarruf ettirici teknikler uygulanan iş kollarında kısmi işsizliğe yol açmaktadır. Kısmi işsizlerin yeni iş kollarına kaydırılması, planlı bir ekonomiye nazaran çok daha güç ve israflı olmaktadır. Talep yetersizliği ise, genel işsizliği doğurmaktadır. 1929-1938 döneminde, talep yetersizliği yüzünden ABD'de uğranılan kaybın 133 milyar dolar olduğu hesaplanmıştır. Talep yetersizliği, devletin silahlanma gibi genellikle verimsiz harcamalarıyla giderilmek istenmekte, bu da kaynak israfına yol açmaktadır.

Görüldüğü üzere, gereksiz tüketim, verimli olmayan faaliyetlerin genişlemesi, mümkün olan seviyenin altında üretim yapılması gibi nedenlerle, teknik gelişmenin el verdiği hızda bir kalkınma engellenmektedir. Hızlı bir kalkınma, kaynakların dağılımını ve kullanılma biçimini rasyonel olarak düzenlemeyi gerektirecektir.

KLASİKLER NE DİYOR?

Büyük klasik iktisatçıların şampiyonluğunu yaptıkları dava, hızlı kalkınmaya elverişli, rasyonel bir düzenin kurulması idi. Onlar, kapitalizmin ve yükselen sanayi burjuvazisinin bunu gerçekleştirebileceği kanısındaydılar. Mevcut "feodal" düzeni, rasyonel olmadığı, üretim güçlerinin serbestçe gelişmesini ve hızla kalkınmayı engellediği için şiddetle eleştirmekte, yeni kapitalist düzeni, bunu gerçekleştirme yolunda olduğu için savunmaktaydılar.

"Eski rejim", kaynakları israf etmekteydi. Bu rejimin en prestijli fonksiyonları ve kurumları parazit nitelikteydi. Adam Smith, kralın ve memurlarının "verimli olmayan" işçiler olduğunu, lord'ların harcamalarının genellikle çalışan insanları değil, aylakları beslediğini yazmaktaydı. Ricardo, sermayenin ya üretimin artırılmasıyla, ya da verimli olmayan tüketimin kısılmasıyla çoğaltılabileceğini belirtmekteydi. Ricardo'ya göre, büyük arazilere sahip feodal lord'un çıkarları, sanayici ve tüketicinin çıkarlarına daima karşıydı. Tarım'da "azalan verimler" kanunu uyarınca, gıda maliyetlerinin yükselmesi, klasik iktisatçıları korkutmaktaydı. Böylece feodal lord'un gelirleri artacak, işçi ücretleri yükselecek ve kârlar azalabilecekti. Oysa sermaye birikiminin ve kalkınmanın başlıca kaynağını kârlar teşkil etmekteydi. Bu sebeple, Ricardo, üretim sürecine katkısı bulunmayan, fakat ekonomik fazlanın önemli bir kısmına el koyup, onu lüks tüketimde israf eden "parazit" arazi sahibi feodal lord'a karşı, kapitalist sınıfı mücadeleye çağırmaktaydı.

Demek ki, bugün "laissez-faire, laissez-passer" savunucusu liberaller diye dudak bükülen iktisatçılar, rasyonel ölçülerle, bir düzen değişikliğinin savunucusuydular, yani devrimciydiler. Bu düzen değişikliğini, kaynakların rasyonel biçimde kullanılmasını sağlayarak, hızlı kalkınmayı gerçekleştireceği için istemekteydiler. Değişiklik, lafla yürütülebilecek bir iş değildi. Yeni düzenin temsilcisi, kapitalist sınıfın, eski düzenin egemen sınıfı olan feodal lord'ları tasfiyesi ile mümkün olacaktı.

Klasik iktisatçılar, ekonomik fazlanın israfına son vereceği ve üretim güçlerine en büyük gelişme yolunu açacağı inancıyla serbest rekabetten yanaydılar. Eski düzenin sınırlamalarından kurtulmuş bir sosyo-

ekonomik çevrede, azami kâr peşinde koşan müteşebbislerin, serbest rekabet yoluyla, azami üretim ve azami yatırım yapacakları, üretim tekniklerini devamlı geliştirecekleri ve maliyetlerini devamlı düşürecekleri inanandaydılar. Azami kâr çabası ve serbest rekabet, yalnız işçinin değil, kapitalistin de tüketimini gerekli düzeyde tutacaktı. Kapitalist çok çalışan, çok kazanan, fakat kazancının hemen hepsini yatıran müteşebbis kişi demekti. Böylece kaynakların en etkin biçimde tam kullanılması gerçekleşecekti. Yeni düzende, feodal düzendeki gibi, ekonomik fazlanın verimli olmayan toplumsal gruplar tarafından tüketilmesine yer yoktu. Opera şarkıcılarını ve müzisyenleri dahi, başkalarının üretimiyle yaşıyorlar diye verimli saymayan klasik iktisatçıların, israfa tahammülleri beklenemezdi. Kapitalist düzende de bankacı, tüccar gibi az sayıda verimli olmayan unsurlar bulunacaktı. Fakat bunlar kapitalist sistemle bütünlenerek, feodal düzendekinden farklı bir rol oynayacaklardı. Ekonomik fazlaya devlet dahi pek dokunamayacaktı. Adam Smith'e göre, kral ve nazırları, "toplumun istisnasız en büyük müsrifleri" idiler. Ekonomik fazlayı azamileştiren ve rasyonel kullanılmasını sağlayan bir düzende, devletin müdahalelerden kaçınması yararlıydı.

Kapitalizmin gelişmesinin klasik iktisatçıların öngördüğü şemaya ne ölçüde uygun düştüğü çok tartışma götürür bir ayrı konudur. Fakat klasik iktisatçıların eski feodal düzene karşı yeni kapitalist düzeni, asgari kaynak israfıyla azami kalkınma sağladığı için savundukları açıktır. Ve Batı'da kapitalist sınıf, hiç değilse yükseliş günlerinde, feodal düzeni tasfiye ederek ve kazandığını yatırarak, üretim güçlerinin büyük ölçüde genişlemesini sağlamıştır. XIX. yüzyılın püriten İngiltere'sinde, müteşebbise cennet yolu, çok çalışmak, çok kazanmak, fakat lüks ve israftan titizlikle kaçınarak, kazandığını verimli yatırımlara yöneltmek sayesinde açılmaktaydı. Kraliçe Victoria dahi ipekli giymiyor, pamuklu ile yetiniyordu. Kapitalizm, daha sonraları, az sayıda dev şirketlerin ortaya çıkması, bunların serbest rekabeti kaldırarak piyasayı kontrol altına alması üzerine, azami ekonomik fazla yaratma ve etkin kullanma açısından, feodal düzen gibi eleştirilebilecek duruma gelmiştir. Nitekim Prof. Baran, klasiklerin feodal düzeni eleştirdiği ölçülerle, Batı'da kapitalist düzenin kaynakları israf ettiğini ve üretim güçlerinin tam gelişmesini engellediğini ileri sürmektedir.

TÜRKİYE'DE KAYNAK İSRAFI

Şimdi aynı ölçülerle, prekapitalist düzenin kalıntılarını hâlâ tasfiye edemeyen Türkiye'deki kapitalist düzeni kalın çizgileriyle değerlendirmeye çalışalım:

Prof. Ahmet Kılıçbay, "milli gelirin asli yaratıcılarından söz etmektedir.[19] Milli gelirin asli yaratıcıları kimlerdir? Bunlar, en geniş anlamıyla tarım ve sanayi gibi klasik iktisatçıların ölçüleriyle verimli alanlarda çalışanlardır. Ulaştırma, dağıtım ve bankacılık gibi hizmetlerde çalışanlar, tarım ve sanayinin girdi çıktılarını, en az külfetle, en iyi biçimde karşıladıkları ölçüde, bu verimli faaliyetlerin vazgeçilmez yardımcı kolları sayılabilirler.

Bu ölçüler içinde tarım sektöründen başlayalım. Sanayinin henüz pek az geliştiği Türkiye'de, tarım sektörü, milli gelir hesaplarımızın şişirilmiş hizmetler sektörü bir yana bırakılınca, en büyük faaliyet alanını teşkil etmektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün hesaplarına göre, 1961 üretim amilleri fiyatlarıyla milli gelirin yüzde 36'sını tarım, yüzde 24'ünü –inşaat dahil– sanayi sağlamaktadır. Geri kalan yüzde 40 hizmetlerle ilgilidir.[20] Hizmet sektörünün payı, rasyonel bir düzende mesela yüzde 20'ye düşseydi, mevcut oranlar çerçevesinde tarımın payı yüzde 47,9 olarak bulunacaktı. Hizmet sektörü hiç hesaba katılmayıp yalnız tarım ve sanayi ele alınsa, toplam katma değerin yüzde 60'ını tarım sağlamaktadır.

Tarım sektöründe küçük arazi sahibi, ortakçı ve işçi olarak çalışanların çoğunluğu, ürettiklerinin pek azını tüketmektedir. Tarımda çalışanların üretiminin büyük kısmı arazi sahiplerine, tefecilere ve aracılara gitmektedir. Tarım sektörünün ekonomik fazlasından önemli bir payı, yabancı firmalar almaktadır. Bunu ihracat fiyatlarımızın seyrinde görebiliriz. Bütün azgelişmiş ülkelerde tarım ürünleri ihracat fiyatları, uzun vadede düşme eğilimi göstermektedir. Üstelik Türkiye'nin belli başlı ihracat mallarının çok az sayıda yabancı firmanın kontrolünde bulunması, onların diledikleri fiyatı empoze edebilmelerini kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple, ihracat gelirindeki artış, ihraç edilen miktar artışının çok altında bulunmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı'nca bu konuda yapılan bir araştırmaya göre, 1951-1964 döneminde, ihracat fiyatlarımız düşmeyip sabit kalsaydı, 5 milyar 808 milyon dolar gelir sağlayacaktık. Oysa fiyat düşmeleri yüzünden, ihracat bu dönemde ancak 4 milyar 800 milyon 164 bin dolar getirmiştir. Bu demektir ki, Türkiye, son 14 yılda ihracat kanalıyla 1 milyar 8 milyon dolar kaybetmiştir. Yıllık ortalama kayıp, 70 milyon dolardan fazladır.[21] Bu miktar, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere ihracat yoluyla yaptıkları bir dış yardımdır.* Bu 1 milyar doların içinde, düşük ihracat fiyatı göstererek dövizlerin bir kısmını dışarıda

* İhracat mallarının fiyatları düşerken, ithalat mallarının fiyatları yükselmektedir. DPT araştırmasına göre, Türkiye, fiyat yükselmeleri yüzünden ithalatına 252 milyon dolar fazla para ödemek zorunda kalmıştır.

bırakan ihracatçıların payını da hesaba katmak gerekir. Fakat genellikle, ihracat fiyatlarındaki düşüş, yabancı ülkeler firmalarına yaramaktadır. Yabancı firma komisyoncusu durumunda çalışan yerli ihracatçı, dış fiyatlardaki düşüşe rağmen, üreticiden aldığı malın fiyatını iyice kırarak, yine de yüksek kârlar sağlamaktadır. Mesela 1964 yılında 100 tütün ihracatçısının 231 milyon 408 bin lira net kazanç sağladıkları hesaplanmıştır.

Yabancı firma-yerli ihracatçı ikilisinin gerisinde, üçüncü, dördüncü ve beşinci eli teşkil eden geniş bir aracılar grubu uzanmaktadır. Borçlandırma yoluyla, üreticinin ürününü ucuz fiyata kapatan çok sayıda tefeci, ihracata konu olan ürünlerde, ihracatçının komisyoncusu olarak çalışmaktadır. Zengince köylüler, köy bakkallarının sivrilmişleri, ufak kasaba tüccarları, büyük çiftçiler vb. bu tefeci ve aracı ticaretine katılmaktadır. Seyyar kap kacak, basma satıcısından, köylerde yumurta toplayıcısına kadar giden kalabalık bir aracı grup, tarım kesiminde dolaysız üreticinin yarattığı ekonomik fazlayı paylaşmaktadır. Tarımdan geçinen "merkantil" sektörü, yalnızca büyük tüccarlardan ibaret görmek hatalıdır. Ekonomik fazladan aslan payını alan az sayıda toptancı, ihracatçı zümrenin gerisinde, bir aracı-tefeci ordusu yer almaktadır. Bunların ekonomik fazladan aldıkları adam başına ortalama pay, bir hayli düşüktür. Fakat çok sayıda oldukları için toplam pay büyüktür. Türkiye'de tarımdan geçinen "merkantil" sektörün genişliği ve ekonomik fazladan aldığı pay, hesaplanmış değildir. Fakat azgelişmiş ülkelerde tarımda yaratılan ekonomik fazlanın, bu sektörün toplam üretiminin yarısını bulduğu, hatta birçok ülkede yarıyı aştığı ileri sürülmektedir.[22] Klasik iktisatçıların deyimiyle, prodüktif olmayan, üretime bir katkısı bulunmayan çok sayıda asalak bir merkantil grup, direkt üreticinin sırtından geçinmektedir.

Cüce işletmelerde ilkel tekniklerle çalışan üretici çoğunluğunun esasen prodüktivitesi ve geliri son derece düşüktür. Fakat sefalet şartlarına rağmen, direkt üreticilerin üretiminin önemli bir kısmı, merkantil sektör tarafından alınmaktadır. Ayrıca yarı feodal ya da kapitalist büyük işletmelerde, arazi sahibi, direkt üreticinin üretimine ortak olmaktadır.

Kalkınma için "kemer sıkmak"tan çok söz edilir. Oysa, görüldüğü üzere, üretici çoğunluğu kemerleri yüzyıllardır, sıkılabileceğinden çok daha fazla sıkmıştır. Ama böylece ortaya çıkan büyük miktardaki ekonomik fazla tarımın ve topyekûn ekonominin kalkınmasını gerçekleştirecek verimli yatırımları değil, asalak bir merkantil zümrenin ve büyük arazi sahiplerinin tüketimini sağlamaktadır. Yarı aç çalışan bir üretici kütlesinin varlığı, büyük arazi sahiplerini de birçok halde rizikolu ve masraflı yatırımlara girişme zahmetinden kurtarmaktadır. Üstelik,

tefecilik ve aracılık gibi merkantil faaliyetler, rizikolu ve semere vermesi uzun zamana bağlı yatırımlardan çok daha güvenli ve kârlı bir alan olarak, büyük arazi sahiplerine de açık bulunmaktadır.

Merkantil sektörü besleyen kaynak, yalnızca tarımdan doğrudan doğruya aldığı ekonomik fazla değildir. Pazarların organize edilmediği ve tecrit edilmiş bulunduğu azgelişmiş ülkelerde, son derece çeşitli biçimlerde, önemli kârlar sağlanabilmektedir. Bu bakımdan ithalatçılık, yerli-yabancı firma mümessillikleri ve bayilikleri vb. en gözde faaliyetleri teşkil etmektedir. Geçici yoklukların yarattığı karaborsacılık, emlak ticareti, spekülasyon, her türlü komisyonculuk, döviz ve altın ticareti, devlet kapısında firmalar adına iş takipçiliği, ithalat permileri ticareti, Amerikan pazarları, oto alım-satımı vb. kârlı faaliyet alanları yaratmaktadır. Karaborsacı büyük çimento bayileri, çimento fabrikalarından daha yüksek kâr elde etmektedir. Bunların altında, sayıca çoklukları dolayısıyla geliri ve verimi düşük bir sürü perakende satış yerleri, seyyar satıcılar, "merkantil sektörün proletarleri" olarak yer almakta, daha doğrusu bu sektörün tarımdakine benzer biçimde "gizli işsiz"lerini teşkil etmektedirler.

Verimli alanlarda büyük başarı gösterecek en kabiliyetli kişiler, merkantil sektörün çekici alanlarına yönelmektedir. Emek israfının yanı sıra, böylece toplum için bir "beyin israfı" ortaya çıkmaktadır.

Sanayide bir iki firma köşebaşlarını tuttuktan sonra oraya yeni firmaların girmesi çok güç olduğu halde, merkantil sektör, yeni gelenlere açıktır. Bu sebeple, yıldan yıla burada yığılma çoğalmaktadır. Yığılma dolayısıyla merkantil sektörün ortalama geliri düşük gözükse bile, ekonomik fazladan aldığı toplam pay yüksektir. Bütün azgelişmiş kapitalist ülkelerde görülen bu durum için Meksikalı bir iktisatçı, "Ticaretin tarımdan daha büyük gelir sağlaması kabul edilemez. Hele tüccarların faaliyetinin tarımdakinden iki kat daha fazla gelir yaratması hiç kabul edilemez" demektedir.[23] Prof. Ahmet Kılıçbay da Türkiye için şu gözlemi yapmaktadır: "Ticaret, üretim faaliyetlerinin tamamlanması, yani üretilen malların müstehlik eline ulaşması için zaruridir. Fakat milli gelirin asli yaratıcılarının çok üstünde pay almaları sosyal adalete aykırı olduğu gibi sınai kalkınmamızın hızlanmasını da önlemektedir. Zira Türkiye'de ticaret alanında biriken sermaye, üretken endüstrilerin gelişmesine hizmet etmekten ziyade, spekülatif faaliyetlere, bina inşaatına ve yoğaltım (tüketim) artışına, mal ve hizmetlerin fiyatlarının yükselmelerine sebep olmaktadır."[24] Gerçekten merkantil sektörde biriken sermaye, pek az ölçüde sanayiye kaymaktadır. Sektördeki faal nüfusun büyük

kısmını teşkil eden düşük gelirli "lümpen burjuva" unsurlar elinde sermaye sınırlıdır. Bu çok sayıda kişiye dağılmış ufak sermaye ancak ticaret alanında kârlı kullanılabilir. İthalatçı, toptancı gibi büyük tüccarlar –bu faaliyetlerini bırakmadan ve devletin sağladığı büyük olanaklar sayesinde– bir ölçüde sanayiye yönelmişlerdir. Yalnız, ithalata bağlı bu "montajcı" sanayi de, ithalatçılıktan pek fazla ayrılmamaktadır.

Milli gelirin önemli kısmı, büyük tüccar, banker, sanayici ve büyük arazi sahibi gruplarının elinde toplanmaktadır. Prof. Enos'un hesaplarına göre, müteşebbis ve büyük çiftçi dediği gruplar, milli gelirin yüzde 32,2'sini sağlamaktadır. Daha önce de gördük ki, bu gelirin büyük bir kısmı yatırımlara değil, bir "mutlu azınlık"ın lüks ve israfına gitmektedir. Bu yüksek gelir gruplarının harcamaları, geniş ölçüde verimli olmayan sektörü beslemekte ve bu tip faaliyetlerde çalışanların sayısının artmasına yol açmaktadır.

Milli gelirden sağladıkları çok büyük payın pek az kısmını verimli yatırımlara yönelten bu varlıklı sınıflar, gelirlerinin bir kısmını, yurtdışındaki yaşantıları için, ya da bir "devrim" ihtimaline karşı geleceklerini sigorta altına almak için, yabancı bankalara aktarmaktadırlar. Türkiye'de, hayatının büyük kısmını yurtdışında geçiren, ikametgâhı Avrupa şehirleri olan birçok işadamı türemiştir. Ayrıca, gazetelerin sosyete sütunlarına bir göz atmak dahi, yüksek gelirli ailelerin Türk Parasını Koruma mevzuatını hiçe sayarak yılın 3-5 ayını yurtdışında, Avrupa burjuvazisi ile yarışır bir tempoda geçirdiklerini ve Paris modaevlerinin en son "kreasyon"larıyla Türkiye'ye döndüklerini göstermeye yeterlidir. İsviçre emlak firmaları, Türk gazetelerine villa satış ilanları vermeye başlamışlardır. Bu ilanlar, Türk zenginlerinin dış ülkelerdeki villa taleplerinin önemli bir düzeye ulaştığının belirtisidir.*

Demek ki tarım üreticisinin sağladığı dövizin bir kısmı, büyük şehirlerde yaşayan yüksek gelir gruplarının dış ülkelerdeki tüketim harcamalarına ve "yatırımlarına" gitmektedir. Prof. Besim Üstünel, DPT'deki çalışmalarına dayanarak, dış ülkelerdeki bu harcamaların kaynaklarını şöyle hesaplamaktadır: "Şahsen yapabildiğim çok kaba tahminlere göre,

---

* Yabancı emlak firmaları Türkiye'de villa ilanları verirken, Türkiye'de çalışan yabancı firmalar, Türkiye'de çalışacak Türk mühendisi bulmak için yabancı gazetelere ilan vermektedir. Mesela Türk Philips A. Ş. 300 bin tirajlı Alman gazetesi *Abendzeitung*'a eski Türkçe yazılarla donatılmış şu ilanı vermiştir: "İzmit'teki ampul fabrikası için Türk vatandaşı olan ve imalat müdürlüğü ile işletme mühendisliği yapabilecek evsafta iki mühendis arıyor" (*Yeni Gazete*, 16 Temmuz 1968).
Sağlık Bakanı ise, iki bin civarındaki Türk doktorunu yurda getirmek için Amerika'ya ricacı gitmektedir.

'serbest piyasada' döviz alışverişi yılda 100-110 milyon dolar civarında (toplam döviz gelirlerimizin yüzde 20'si etrafında) oynamaktadır. Bunun 40 milyon dolarını yurt dışındaki işçiler ve yabancı turistler sağlamaktadır; 40 ila 70 milyon dolarını da bir grup ithalatçı ve ihracatçılar.

Bu 100-110 milyon dolarlık dövizin 60-70 milyon dolarlık bir kısmı kaçak ithalatın (40-45 milyon dolar), bedelsiz ithalatın (10 milyon dolar) finansmanı ile Türk turist ve hacılarının ihtiyacını karşılamaktadır. Kalan 30-40 milyon dolarlık kısmı (ve ancak bu kısmı) 'sermaye transferleri' için kullanılmaktadır."[25]

Bu tahminlere göre, ithalat ve ihracat tüccarları, mevzuata aykırı çeşitli oyunlarla, yılda 60-70 milyon doları dış ülkelerde bırakmaktadırlar. Bu para ve dışarıdaki işçilerin gelirlerinden 40 milyon dolar, yüksek gelirli Türklerin ve ithalatçıların "karaborsa" döviz ihtiyacını karşılamaktadır. 100 ila 110 milyon doları bulan bu "dış karaborsa" dövizlerinin 50-55 milyon doları, Türk turistlerinin yabancı ülkelerdeki harcamalarına ve lüks ithalatın finansmanına gitmektedir. Geriye kalan 30-40 milyon dolar ise, Türk zenginlerinin villa, hisse senedi, banka hesabı vb. gibi dış ülkelerdeki yatırımlarına yönelmektedir. Amerikan Kongresi'nin bir alt komisyonunun 1962 tarihli bir incelemesi, Güney Amerika zenginlerinin dışarıdaki plasmanlarının 10 ila 15 milyar dolara ulaştığını göstermiştir. Bizim zenginlerimiz de bu ölçülere varmasa bile, yılda 30 ila 40 milyon dolar hesabıyla dışarıda 400-500 milyon dolarlık bir plasman yapmışa benzemektedirler. Ayrıca, yabancı sermaye ortaklıklarının kâr transferleri hesaba katılmalıdır. Yabancı sermaye ortaklıkları şimdiden getirdiklerinden çok daha fazlasını götürmeye başlamışlardır. Yerli sigorta şirketlerimiz dahi, büyük yabancı sigorta şirketlerinin komisyoncusu biçiminde çalıştıkları için, her yıl 20-25 milyon lira döviz kaybına yol açmaktadırlar.

Yüksek gelir gruplarının yurtiçi yatırımlara gitmeyen büyük gelirleri için ikinci bir plasman alanı, tarımda ve tarım dışında arazi alımsatımıdır. Bu yüksek gelirler, yaygın bir arazi spekülasyonunu beslemektedir. Arazi spekülasyonu, birçok halde, ciddi sınai yatırımlardan çok daha güvenli ve yüksek kârlı, zahmetsiz bir ticaret alanıdır. Banka kredileriyle de desteklenen gittikçe artan miktarda sermaye, bu tatlı ticaret alanında faaliyet göstermektedir. İlk bakışta düşünülebilir ki arazi satanlar, sağladıkları geliri verimli yatırımlarda kullanabilirler ve arazi satışları dolayısıyla yapılan gelir transferi, yatırımlar açısından yararlı olabilir. Fakat görünüş odur ki, satışlar, genellikle tüketim amaçlarıyla yapılmakta ve alıcılar, çeşitli yollardan elde ettikleri

ekonomik fazlayı, verimli yatırımlar yerine arazi spekülasyonunu beslemekte kullanmaktadırlar. Ayrıca banka kredileri ile de desteklenen arazi alım-satım furyası, yatırım kaynaklarını kurutmaktadır.*

Yüksek gelir grupları, "dış ülkelere yatırımlar" ve arazi spekülasyonu dışında, gelirlerinin büyük kısmını gereksiz lüks tüketime harcamaktadır. Fakir Türkiye'nin burjuvazisi zengin Batı'nın burjuvazisi ile tüketim yarışına girmiştir. Avrupai pahalı eşya ile lebaleb dolu köşkler, villalar ve apartmanlara milyarlarca lira yatırım kaynağının akıtıldığı ileri sürülebilir. Yüzme havuzlu, sinema salonlu, Avrupa döşemeli milyonluk 50 bin villa, sıfır verimli 50 milyar lira yatırım demektir.

Pahalı Amerikan ve Avrupa otomobilleri, deniz motorları, yatlar ise, yüksek gelir gruplarının statüleri gereği yaptıkları ikinci bir israflı harcama biçimidir. Gazetelerin sosyete sütunlarını dolduran yüzbinlik partiler, milyonluk nişan ve düğünler, pahalı dünya gezileri. Dior elbiseler, yüksek gelir gruplarının israfının başka bir görüntüsüdür.

Türkiye'de kaynakların kullanılması, önemli bir ölçüde, bu yüksek gelir gruplarının harcamalarına göre biçimlenmektedir. Piyasa mekanizması, parasız milyonların iyi ve ucuz gıda, ucuz mesken ihtiyacına göre değil, para sahiplerinin lüks tüketim talebine göre yürümektedir. Bunun içindir ki, ülkenin demiri, çimentosu, inşaat işçisi, sosyal meskenlerden çok, lüks mesken inşaatına kaymaktadır. Bunun içindir ki, Prof. Haydar Kazgan'ın sözleriyle, sınai imalatın yüzde 50'si yalnızca 1 milyon kişiye hitap etmekte, "montajcı" sanayi, yüksek gelir gruplarının talebini karşılamaya yönelmektedir. Mekanizma şöyle işlemektedir: Devlet, lüks

* Arazi spekülasyonu, altın biriktirme gibi davranışların, bu konudaki yaygın kanının aksine, pek az halde yatırım kaynaklarını azaltacağı tezini savunan Doç. Nuri Karacan, yine de şunları yazmaktadır: "Toprak tercihi bizatihi tasarruf kaybını gerektirmese de, toprak tutumunun vasıtalı bazı tesirleri, cari gelirde istihlak temayülünü artırabilir. Tarım kesiminde toprak likit bir varlıktır. Toprak talebinin artması, toprağın likiditesini daha da artırır; toprağı teminat olarak gösterip borçlanma imkânı, toprak sahibini istihlak harcamalarını artırmaya sevk edebilir. Bu halde toprak tercihi, tarım sektörünün istihlak harcamalarında bir artışa imkân verdiği için, reel tasarrufu azaltır. Gösteriş istihlaki yanında, bu sektöre has hızlı nüfus artışı ve kötü mahsul yılları da göz önüne alınırsa, toprağın likit bir varlık olmasının, bu sektörde istihlaki artırma ihtimali daha iyi anlaşılır.
Toprak tutma tercihindeki artışın muhtemel diğer bir tesiri, sanayi için yatırılabilir fonlar arzını azaltmasıdır. Toprak tercihi kuvvetliyse, toprak satın alımı amacıyla ikraz edilebilir fonlar arzı küçük ve inelastiktir. Bunun sonucu olarak toprak tercihi, tarım sektöründe faiz haddinin yüksek bir seviyede teşekkül etmesine, sınai yatırımların finansman kaynağı için toprak satın almak isteyenlerle rekabet etmesine yol açar. Azgelişmiş ülkelerde sınai yatırımları engelleyen riskin büyüklüğü, sınırlı piyasaların varlığı, dış tasarrufların yokluğu gibi reel amiller de göz önüne alınırsa, yatırılabilir fonları kısıcı, faiz haddini yükseltici bir etken olarak, toprak tercihinin önemi daha da artar." (*Enflasyon ve Büyüme*, İktisat Fakültesi İktisadi Gelişme Enstitüsü Yayını, No. 6, s. 138). Karacan, 1950-1960 enflasyonunun, altın biriktirme ile lüks mesken, apartman inşaatını hızlandırarak kaynak israfına yol açtığı kanısındadır.

tüketim malları ithalini yasaklamaktadır; ama yüksek gelir gruplarının –fiyatlar çok artsa bile– bu mallara olan talebi çok güçlüdür. İthali yasaklanan malların içeride üretilmesinin engellenmesi, ancak bu talebin ortadan kaldırılması, yani gelir dağılışının yeniden düzenlenmesi ile mümkündür. Sırtını bu yüksek gelir, dolayısıyla yüksek nüfuz sahiplerine dayayan ve esasen aynı yaşantı içinde bulunan iktidarların, yüksek gelirlere dokunmak haddi değildir. Bu yola gidilemeyince, kalkınmaya yararsız diye ithali yasaklanan gereksiz malların, yabancı ortaklar ya da patentlerle ve yüksek fiyatlarla Türkiye'de imali başlamaktadır. Türk özel sanayinin bugünkü sıhhatsiz gelişmesinin başlıca nedeni, gelir dağılışındaki büyük dengesizliğin yarattığı kaynak israfıdır. Demek ki, dengeli gelir dağılışı, yalnız sosyal adalet açısından değil, kaynakların etkin kullanılışı açısından da zorunludur.

Demirel Hükümeti'nin imzasını taşıyan *Kalkınma Planı*, yüksek gelir gruplarının gereksiz tüketim talebinin yol açtığı kaynak israfından yakınmalarla doludur. Ama bunlar iktidarın yapısı gereği, boş yakınmalar olarak kalmaya mahkûmdur. Plan'ın bu boş yakınmalarından birkaç örnek verelim:

"Kaynaklarıyla kalkınmaya katkıda bulunabileceklerin *milli iktisadi hedeflerle bağdaşmayacak alanlara yönelmeleri, sosyal itibara yönelmiş bir tüketim tarzını benimsemesi,* kalkınma üzerinde olumsuz etki yapmaktadır."

"Türkiye'nin dünyanın ileri yüksek gelirli toplumlarıyla kurmuş bulunduğu yakın ilişkiler, toplumun tüketim seviyesini daha da yükseltici yönde etkilemektedir.

"Yüksek gelir gruplarının talebine cevap veren ve genellikle gösteriş saiki ile yapılan lüks tüketim, bu mal ve hizmetlerin daha yüksek oranda vergilendirilmesiyle kısılacaktır. Ancak bu amaçla uygulanmakta olan yüksek gümrük vergileri ve ithaldeki miktar kısıtlamaları, bu mal ve hizmetlerin yurtiçi *fiyatlarının yükselmesine ve böylece bu tip üretimin cazip bir yatırım sahası haline gelmesine* yol açmaktadır. Uzun vadede kıt yatırılabilir kaynakların lüks tüketim malı üretimine yönelmesi daha sakıncalıdır."[26]

Bu sözler bir aczin itirafından başka bir şey değildir. Plan, lüks mesken inşaatının kısılmasını istemiştir, ama lüks mesken inşaatının arttığını kaydetmekten öte bir şey yapamamaktadır. Plan, "montaj sanayisinde yeni izinler verilmesin" demiştir, sonra bu alandaki hızlı gelişmelerden yakınmakla yetinmiştir. Planda, ya da programlarda öngörülmemiş iç tüketim eğilimlerini teşvik edici yabancı sermaye girişimlerine izin verilmeyecektir" buyurmuştur.[27] Ardından binek otomobilleri, televizyon, Avrupa biraları müsaadeleri gelmiştir. Plan, özel teşebbüsün makine imalini öngörmüştür. Ama makine imalat sanayisinde yalnız

"buzdolabı, çamaşır makinesi vb. tüketim mallarının üretimi Plan tahminlerini oldukça aşmış bulunmaktadır." Makine imalat sektöründe, beklenen yatırımların yüzde 18 kadarı gerçekleşmiştir.[28]

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ama gelir dağılışındaki dengesizlik ve yüksek gelir gruplarının gereksiz tüketim talebi var oldukça, fıkaranın "sende bu ense, onda bu para bulundukça daha çok tokat yersin" örneği, kaynakların Plan deyimiyle, "milli iktisadi hedeflerle bağdaşmayacak alanlara yönelmeleri" sürüp gidecektir. Kraliçe Victoria'nın ipekli yerine pamuklu giydiği, püriten İngiliz müteşebbislerinin yüksek kârları lüks tüketime harcamaktan utandıkları günler, çok gerilerde kalmıştır. Üstelik, yüksek gelir gruplarının Batılı zenginleri taklit eden yaşantısı, orta gelir gruplarına doğru yayılmaktadır. Kamu ve özel kesimdeki yüksek ücretli personel, orta ve ortanın üstündeki serbest meslek sahipleri, Anadolu'da sivrilen küçük sanat ve ticaret erbabı, orta çiftçiler pahalı otomobiller, sayfiye *evleri* ve diğer dayanıklı lüks tüketim mallarına karşı artan bir talep göstermektedir. Bu tutumun, tasarruf ve yatırım kaynaklarını kuruttuğu açıktır. Kalkınma Planı, bu gelişmeyi şöyle belirtmektedir: "Şehirlerde, sayı ve çeşit bakımından çoğalan ve hızı artan modern haberleşme araçlarıyla dış âlemle sıklaşan ve yakınlaşan ilişkilerin sonucu yeni tüketim kalıpları benimsenmekte ve buna bağlı olarak refah kavramı ve seviyesi için erişilenin çok üstünde bir istek doğmaktadır. Türk toplumu, gün geçtikçe daha çok ve daha yukarı nitelikteki unsurları kendisinin tabii bir ihtiyacı olarak görmektedir."[29] Ne var ki, ekonomi, yatırımları azaltan bu tip tüketim talebini uzun süre karşılayabilecek güçte değildir. İlk Kalkınma Planı'nda sağlanabilen ortalama tüketim artışı yüzde 1,3'tür. Yüksek ve orta gelir gruplarının artan tüketimi, yalnız yatırımları değil, milyonların tüketimini kısma pahasına mümkün olmaktadır. Zengin kapitalist ülkeler için bugün "tüketim toplumu" deyimi kullanılmaktadır. Fakir Türkiye ise, kalkınmak istiyorsa, tüketim değil, yatırım toplumu olmak zorundadır.

Yüksek gelir gruplarınca kaynakların israfı sorununun bir başka yönü, devletin kalkınma harcamalarının, yerli yabancı firmaların gelirini artırması ve bunların israflarını beslemesidir. Hint iktisatçıları, bu olayı hayretle keşfetmişler ve "U Sektörü"[30] adıyla azgelişmiş ülkeler literatürüne geçirmişlerdir. "U Sektörü" deyimiyle, kalkınma harcamalarıyla genişleyen "yüksek gelir grupları" sektörü kastedilmektedir. Konuyu ilk ortaya atan iktisatçı B. V. Krishna Murti, Plan ve U Sektörü adlı yazısında, kalkınma harcamalarının kârları ve yüksek ücretleri hızla çoğaltarak U Sektörü'nün geliştirdiğini ileri sürmüştür. U Sektörü'nü genişlemesi, lüks villalar, otomobiller, pahalı süs eşyaları gibi gösteriş

harcamalarını geniş ölçüde artırmıştır. Bu gösteriş harcamaları, yatırımlar için gerekli kaynakları yutmuştur. Fabrikalar yerine, ithal malı eşya ile süslenen lüks köşkler mantar gibi yerden bitmiştir.

Başka bir Hintli iktisatçı, U Sektörü'nün Doğuşu adlı yazısında, U Sektörünün gelişmesiyle nasıl korkunç bir lüksün, bina ve arazi spekülasyonunun ortaya çıktığını hatırlatmış ve bu durumda kalkınma için emekçileri kemer sıkmaya çağırmanın sonuç vermeyeceğini belirtmiştir. İktisatçı J. D. Sethi ise, U Sektörü'nün büyümesinin, intelligentsia arasında büyük bir öfke ve hoşnutsuzluk yarattığını ortaya koymuştur.*

U Sektörü olayı, günümüzde tutucular koalisyonu egemenliğindeki bir karma ekonomi denemesinin nasıl bir çıkmazda olduğunu göstermek bakımından dikkat çekicidir. Kalkınma harcamaları, U Sektörü'nün değil de devlet teşebbüslerinin kârlarını artırsaydı, bu kârlar yeni verimli yatırımlara gidecek ve U Sektörü çıkmazı ortaya çıkmayacaktı.

Yüksek gelir gruplarının aşırı tüketimi, hizmetler sektöründe de, verimli olmayan işçilerin sayısını artırmaktadır. Bunlar, aşçı, hizmetçi, mürebbiye, garson, bahçıvan, şoför kedi, köpek ve at bakıcıları vb. gibi kişisel hizmetler için bol sayıda iş gücü kullanmaktadır. 1965 Genel

---

* Azgelişmiş ülkeler burjuvazisi hakkında Frantz Fanon'un insafsız ve sert eleştirisi hatırlanmalıdır: "Bir milleti değiştirme misyonu söz konusu değildir. Söz konusu olan, bugün yeni-sömürgecilik maskesini takarak kendini gizlemek zorunda kalan bir kapitalizme, idealsiz aracılık hizmeti yapmaktır. Milli burjuvazi, Batı burjuvazisinin iş ajanı rolünü oynamaktan, hiçbir komplekse kapılmadan vakar içinde hoşnutluk duyar. Bu paralı rol, bu maşalık görevi, bu dar görüşlülük, bu ihtirastan yoksunluk, burjuvazinin tarihi misyonunu yerine getirmekte gösterdiği ehliyetsizliği temsil eder."

"Burjuvazi, vatan toprağından sağladığı kârları yabancı bankalara yatırmakta tereddüt etmez. Buna karşılık, önemli paralar, gösteriş için, otomobiller, villalar ve iktisatçıların azgelişmiş burjuvaların özellikleri olarak belirttikleri bütün şeyler için harcanır."

"Avrupa'ya yaslanan burjuvazi, durumdan faydalanmaya kesinlikle kararlıdır. Halkın sömürülmesinden sağlanan büyük kârlar, Avrupa'ya ihraç edilir. Genç milli burjuvazi, kendi kurduğu rejime, yabancı şirketlerin gösterdiğinden daha az güven besler. Vatan toprakları üzerinde yatırımı reddeder, onu koruyan ve besleyen kendi devletine karşı, belirtilmesi gerekli şaşılacak bir nankörlük gösterir. Avrupa'da yabancı borsa değerleri satın alır ve hafta sonu tatilini Paris ya da Hamburg'ta geçirir. Bazı azgelişmiş ülkelerin milli burjuvazisi, tutumuyla, her vurgundan sonra arkadaşlarının payını cebe atan ve akıllıca emekliliğini hazırlayan çete mensuplarını hatırlatır. Bu durum, milli burjuvazinin aç çok bilinçli biçimde, uzun vadede nasıl olsa kaybedeceğini düşünerek davrandığını gösterir. Durumun sonuna kadar devam edemeyeceğini anladığından, ondan azami faydalanmaya çalışır."

"Milli burjuvazi, başından itibaren aracı faaliyetlere yönelir. Onun kudretinin temelini, ufak alım-satım ve ticarette gösterdiği beceriklilik ile komisyonculuktaki kabiliyeti teşkil eder. Onun parası değil, işbilirliği çalışır. Yatırım yapmaz. Gerçek bir burjuvazinin doğması ve gelişmesi için gerekli olan sermaye birikimini gerçekleştiremez. Mevcut temposu ile, rüşeym halindeki bir sanayileşmeyi sağlamak için yüzyıllara ihtiyacı olacaktır....

Eğer iktidar, memleketi yerinde saymaktan kurtarmak ve onu dev adımlarla ilerleme ve gelişmece yöneltmek istiyorsa, her şeyden önce ticaret ve hizmetler sektörünü millileştirmelidir." (Frantz Fanon, *Les Damnés de la Terre*, Paris 1961, s. 113-134).

Nüfus Sayımı örnekleme sonuçlarına göre, Türkiye'de hizmetçi, aşçı vb. sayısı 224.358'i bulmaktadır.[31] Gece kulüpleri, bu gelir gruplarının artan talebi dolayısıyla, hızla çoğalmakta, ünlü yıldızlar –sesleri olsun olmasın– şarkıcılığa yönelmektedir. Böylece, şarkı yazıcısı, bestecisi, çalgıcısı, okuyucusuyla şüpheli zevkte bir eğlence piyasası büyümektedir. Pahalı kulüplerde, birkaç yüz kişiye şarkı okumanın milyonlara hitap eden beyazperdeden çok daha kârlı bir faaliyet haline gelmesi, U Sektörü'nün bu alandaki harcamalarının çok aşırı ölçülere ulaşmasının sonucu olsa gerektir. Gece kulüpleri gibi, lüks lokantalar, devlet fonlarıyla kurulan lüks oteller, kulüp kisveli kumarhaneler, lüks meyhaneler bol sayıda personeli ile U Sektörü'nün hizmetindedir. Artan sayıda modaevi, Paris'ten getirdiği modeller, malzemeler, yerli-yabancı manken kız ve garsonlarla, U Sektörü'nün giyim ihtiyacını karşılamaktadır. Yeni yeni güzellik salonları mantar gibi yerden bitmektedir. Güzellik müstahzaratı imal eden dünyaca ünlü Helena Rubinstein, Elizabeht Arden, Orlan, Max Factor ve Ayer gibi firmalar, Türkiye'de faaliyet göstermektedir.* Ayrıca U Sektörü geliştikçe, sosyete doktorları, psikiyatrlar, sosyete klinikleri, sosyete özel okulları, sosyete berberleri, ayakkabıcıları, mücevhercileri, lüks mobilya satıcıları vb. çoğalmaktadır. Bir an için 1940-1950 İngiltere'sinde olduğu gibi, Türkiye'de eşit değil, fakat adil bir gelir dağılımının gerçekleştirildiğini farz edersek, zengin sınıfların lüks tüketim talebinin yarattığı bu verimli olmayan faaliyetler, talep yetersizliğinden, on binlerce

---

* *Tercüman* gazetesi bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Türkiye'de kadınlar, kullandıkları güzellik müstahzaratı için bir yılda 50 milyon lira ödemektedirler. Ayrıca güzellik müstahzaratı için gerekli hammaddenin yurt dışından temini için yılda yaklaşık olarak 3,5 milyon liralık döviz tahsis edilmektedir. Bu rakama kaçak olarak gelen ve Amerikan pazarlarında satılan güzellik müstahzarı ile güzellik enstitülerine ödenen para dahil değildir (Avrupa gezilerinde doğrudan doğruya alınan tuvalet malzemesi de hesap dışıdır. -D. A.-).

Dünyanın tanınmış güzellik müstahzaratı imalcisi olan Helena Rubinstein, Elizabeth Arden, Orlan, Factor ve Ayer'in memleketimizde bulunan mümessillikleri de bütün hammaddelerini dışarıdan getirtmektedirler. Hammaddelerinin burada birleştirilmesi için firmanın kimyageri de şehrimize gelmekte ve imalat büyük bir gizlilik içinde yapılmaktadır."

"Sürme'nin fiyatı artınca ismi de değişmiş ve alım-satım sırasında sürme'ye 'Eye-Liner' denilmeye başlanmıştır. Kadınların eskiden kullandıkları allık da tarihe karışmış ve yerini likitler almıştır."

"Amerika, Fransa ve İngiltere'de yapılan güzellik müstahzarı ile Türkiye'de yapılanlar arasında bir fark olmadığını ifade eden ilgililer, formüllerin aynı olduğunu belirterek, 'Dışarıdan ambalajlı olarak getirtilecek güzellik müstahzarı pahalı olacağından, Türkiye'de tutunamaz. Zaten biz de burada imal ettiğimiz ruj, rimel, far, krem, likit halinde allık, yüz sütü ve Eye-Liner'lerin ambalajlarına Türk Malı anlamına gelen T. M. rumuzunu koymamaktayız' demişlerdir.

"Öte yandan kadın süs eşyası satışının daha kârlı oluşundan, pek çok eczane ilaç yerine ruj, pudra gibi güzellik müstahzaratı satmayı tercih etmektedir" (*Tercüman* gazetesi, 21 Eylül 1968).

personeliyle birlikte buhrana sürüklenecektir.

Ekonomik fazlayı israf eden yalnız merkantil sınıf ve ondan türeyen yüksek gelir grupları değildir. Devlet de verimli olmayan gereksiz harcamalarıyla, yatırımlara yöneltilebilecek ekonomik fazlanın bir kısmını tüketmektedir. Bu bakımdan ilk akla gelen 4 milyar lirayı aşan milli savunma giderleridir. Karşılık paralar ve yıl içinde transferlerle, bu miktar, 6 milyar lirayı bulabilmektedir. Türkiye, NATO gereği ve biraz da savunma gücünü asker sayısında gören zihniyetin sonucu, yarım milyondan fazla kişiyi silah altında tutmaktadır. Savunma bütçesindeki ödeneğin yüzde 95'i bu yüksek sayıdaki kuvvetin personel giderlerine harcanmaktadır. Ateş gücü ile hareket kabiliyetini sağlayacak silah, araç, teçhizat ve inşaat ihtiyaçlarına ancak yüzde 5 civarında bir ayırım yapılabilmektedir.

NATO ülkeleri arasında nüfusuna oranla en yüksek sayıda asker besleyen ülke, yüzde 1,7 ile Türkiye'dir. ABD'de bu oran yüzde 1,6, Batı Almanya'da yüzde 0,8, İngiltere'de yüzde 0,8, Fransa'da yüzde 1 ve İtalya'da yüzde 0,7'dir. Sayı bakımından Batı Almanya'da asker sayısı 440 bin, İngiltere'de 437 bin, İtalya'da 376 bin, Kanada'da 107 bin, Fransa'da 522 bin ve Türkiye'de 560 bindir.[32]

NATO ve özellikle ABD, Türkiye'yi bir "ucuz asker deposu" olarak görmektedir. Kongreden dış yardımlar, "Ucuz askerler sayesinde şu kadar milyon dolar tasarruf sağlıyoruz. Onların yokluğunda Amerikan asker sayısını artırmak gerekecek. Bu, çok pahalı olur"* gerekçesiyle geçirilmekte ve büyük sayıda asker besleme dış yardımların bir cins şartı haline gelmektedir. Ne var ki, yüksek asker sayısı, kalkınmaya ayrılabilecek fonları azaltmaktadır. Asker sayısını azaltmakla sağlanabilecek fonlar, makine sanayisine, makine imal eden makineler sanayisine yöneltilebildiği ve sanayileşmemizi gerçekleştirdiği ölçüde, Ordu'yu zayıflatmak şöyle dursun, güçlendireceği açıktır. Zira günümüzde güçlü ordu, güçlü sanayi demektir. Son zamanlarda güç kazanan milli savaş sanayisi kurma fikri, önce gerçekten sanayileşmedikçe, pahalı bir fantezi olarak kalmaya mahkûmdur. Bu sebeple, silah altındaki asker sayısının azaltılması gerekli gözükmektedir. Amiral Sezai Orkunt, silahlı

* Ucuz yabancı asker sorununu bazı Amerikan generallerinin ne zihniyetle ele aldığının utandırıcı bir örneğini, Kore Askeri Müşavir Grubu Komutanı General W. L. Roberts, 5 Haziran 1950'de *New York Herald Tribune* muhabirine verdiği demeçte ortaya koymuştur. Generalin sözleri şöyledir: "Kore Askeri Müşavir Grubu, savaşta pişmiş 500 Amerikalı subay ve adamın, sizin için silah atacak 100 bin kişiyi yetiştirerek gerçekleştirdikleri zekice ve yoğun bir yatırımın canlı örneğidir.... Kore'de Amerikan vergi mükellefi, bu ülkede yatırılmış sermayeyi koruyan mükemmel bir bekçi köpeği olan bir orduya sahiptir. Asgari maliyetle azami sonuç elde edilmiştir."

kuvvetler toplam asker sayısını 300 bine indirmekle 1,6 milyar lira tasarruf sağlanacağını hesaplamaktadır. 300 bin kişilik orduyla Türkiye, yine komşularından çok güçlü olacaktır. Sezai Orkunt, durumu şöyle değerlendirmektedir: "Kuvvet yapımında, Şimal komşumuzu düşünürsek, bugünkü kuvvet miktarı dahi çok azdır ve hiçbir zaman eşit bir kuvvet yaratmaya imkân yoktur. Diğer komşulara nazaran ise, mevcut kuvvet, en aşağı ikisinin mecmu kabiliyetinden çok fazladır."[33] Kısaca, savunma gücünü azaltmadan, yatırım fonlarını artırmak mümkün sayılabilir.

Yalnız Milli Savunma Bütçesi'nden değil, öteki cari bütçe harcamalarından da tasarruflar yapmak düşünülebilir. Mesela kamuoyunun, dış görünüşüyle çok başarılı saydığı Karayolları Genel Müdürlüğü masraflı bir idaredir. 1968 Bütçesi'nde Karayolları ödeneği 1 milyar 569 milyon liradır. Oysa Türkiye'nin artık belli başlı yol ihtiyacı karşılanmıştır. DPT'nın hesapladığına göre, karayolu şebekesinden ancak yüzde 14 oranında yararlanılmaktadır, yani büyük bir atıl kapasite yaratılmıştır. Bu durumda, Karayolları'nı yol bakımına önem veren nispeten ufak bir teşkilat haline getirmek gereklidir. Nitekim Maliye Bakanlığı ve DPT, bu yolda başarısız çabalar göstermiştir. Bir OECD Raporu da aynı tavsiyede bulunmuştur: "Büyük kasabalarda yol ihtiyacı karşılanınca, teşkilatta yol planlama ve inşaatında atıl kapasite ortaya çıkmıştır... Kısıntı güçtür, fakat yapılmalıdır. Yatırım az trafik olan yollara değil, yüksek öncelik tanınan başka alanlara yöneltilmeli ve ancak ekonomik bakımdan manidar olan yol projeleri için yatırım yapılmalıdır."[34] Burada da bürokrasinin haksız direnmesini yenecek güçte ciddi bir hükümet için, önemli tasarruf kaynağı yatmaktadır. Keza 1968 ödeneği 2 milyar 364 milyon lirayı bulan Devlet Su İşleri'nin giriştiği büyük yatırım projelerinin isabetli olup olmadığı tartışma konusudur. Sulama şüphesiz verimli bir yatırımdır. Yalnız sulama işlerine büyük paralar harcanmış, pek az verim elde edilmiştir. Bu sebeple, sulama işinde şimdilik ölçülü gidip, tasarruf edilen fonları bir an önce sanayileşmeyi gerçekleştirmekte kullanmayı öneren ve bugünkü tutumu israf sayan iktisatçılar vardır. Dünya Bankası uzmanlarından J. Adler, daha başlangıçta, israf tehlikesini belirtmiştir. Bu alanda da verimli yatırım fonları yattığı düşünülebilir. Hatta 3 milyarı aşan Eğitim Bütçesi'nde, eğer köydeki çocuklar okuma-yazmayı unutmak için öğreniyorlarsa, orta öğretim verimli olmayan kişiler yaratıyorsa, büyük bir israfın varlığı ileri sürülebilir. Bu durumda, Prof. Mümtaz Turhan'ın "yüksek kalitede uzman yetiştirelim, kütlenin okuyup yazma öğrenmesine önem vermeyelim" biçimindeki "aristokrat" eğitim görüşü dahi haklı bulunabilir. Nitekim UNESCO ve Batı çevrelerinde "kalkınma için okuma-yazma gerekli değil" görüşü güç kazanmaya başlamıştır. Amerikalılar, ülkelerinde

1890 yıllarında vuku bulan tarım ihtilalinin, büyük çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen bir nüfusla gerçekleştirildiğini hatırlamaya koyulmuşlardır. UNESCO, az masraflı "fonksiyonel" okuma-yazma projelerine yönelmiştir. The Economist, Batı çevrelerindeki bu yeni eğilimleri şöyle değerlendirmektedir: "Gerçek şudur ki, ticaret merkezlerinden uzak kapalı ekonomi şartları içinde yaşayan tarım toplulukları, okuma-yazmaya pek az değer verir. Okuma-yazma öğrenme, bir müzik aleti çalmayı başarma gibi ilginç bir iş, ama ormanda bundan daha az yararlı bir iş sayılmaktadır. Böyle bir çevrede okuma-yazma öğrenenler, okuldan ayrıldıktan beş yıl sonra bildiklerini unuturlar."

"Bu gibi olaylar, hükümetleri ve uzmanlarını giderek şu düşünceye itmiştir: Fakir ülkeler, okuma-yazma öğretmeyi toplumun bireye borçlu olduğu bir insan hakkı sayma iktidarında değildir. Eğer bunlar kıt kaynaklardan en yüksek kalkınma potansiyeli sağlamak istiyorlarsa, eğitim bütçelerinden daha yüksek verim almak zorundadırlar."[35] The Economist'e göre, bir çocuğa tam okuma-yazma öğretmek 6 ila 8 yıl almaktadır. Bir yetişkin için ise 2 yıl yeterlidir. Yani 1 çocuğa karşı 3 ila 4 yetişkin eğitilebildiğinden, bu yola gitmek verimlidir.

Batı çevrelerinin okuma-yazma konusundaki bu yeni görüşlerini paylaşmakta değiliz. Belirtmek istediğimiz, sadece, 3 küsur milyar liralık eğitim bütçemizde büyük israfların var olabileceğidir. Kanımız odur ki, mevcut bütçelerimizde 2,5 ila 3 milyar liralık gizli bir yatırım fonu vardır. Bugün israf edilen bu fonu, devrimci iktidarlar, yatırımlara kaydırabilirler. Ayrıca, Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu gibi kuruluşlarda biriken "mecburi tasarrufların önemlice bir kısmının lüks taşınmaz mallara yatırıldığı, iktisadi devlet teşebbüslerinin büyük yatırım fonları yaratabileceği halde yaratmadığı hesaba katılmalıdır.

İKTİSADİ SEFERBERLİK

Peki, yüksek gelir gruplarının kaynak israfı nasıl önlenecektir? Milli gelirden sağlanan yüzde 32,2 payın, hiç değilse diyelim yüzde 20 kadarı nasıl verimli yatırımlara yöneltilebilecektir? Teknik açıdan dahi, bu, çözümü hayli güç bir sorundur. Villa, köşk inşasında kullanılan işgücü, çimento, demir vb.'nin fabrika inşaatına kaydırılması kolaydır. Kaynakların arazi spekülasyonuna kayması da, bu ticaret durdurularak önlenebilir. Keza dış ticaret gelirlerinin kontrol altına alınması teknik açıdan güç değildir. Yabancı şirket kârları sınırlandırılabilir ya da millileştirme yoluyla topluma mal edilebilir. Mesela Meksika'da petrol üretimi, Venezüella'ya nazaran birkaç kat azdır. Ama bu ülkenin 1938'de millileştirilmiş petrol sanayi

(Pemex), Venezüella'dakine yakın bir gelir sağlamaktadır.[36] Çünkü yabancı şirket kârı, topluma mal edilmiştir. Güçlük, yüksek gelir gruplarının gereksiz harcamaları ile iyice genişleyen verimli olmayan hizmetler sektörünün varlığıyla ortaya çıkmaktadır. Bu sektördeki bol sayıda işgücü, yüksek gelir gruplarının ekonomik fazladan yaptığı transferlerle gelir elde etmektedir. Bu transfer durdurulunca, önemli ölçüde bir işsiz kütlesi ortaya çıkacak ve verimli olmayan bu unsurları, –tatlı kazanca alışmış bu kişileri başka iş alanlarına kaydırma güçlüğü göz önünde tutulursa–, belki de toplumca beslenecektir. Bu takdirde, ekonomik fazla, yine eskisine yakın biçimde verimli olmayan bu işgücünün tüketimine giderek israf edilecektir. Tarımda yaratılan ekonomik fazladan aldığı payla geçinen çok sayıda merkantil zümre için de aynı durum mevcuttur. Bunun dışında ikinci bir güçlük, tarım sektöründe ekonomik fazlanın seferber edilmesinde ortaya çıkmaktadır. Gördük ki, köylü kütlesi, tefeci, aracı, arazi sahibi sömürüsü altında kemerleri sıkabileceğinden çok sıkmıştır. Ürettiği ile tükettiği arasında büyük fark vardır. Ekonomik fazla dediğimiz bu farkı, tefeci, aracı, arazi sahibi paylaşmaktadır. Arazinin topraksız ve az topraklı köylüye dağıtılması ve pazarların organizasyonu yoluyla ekonomik fazlayı, arazi sahibi, aracı ve tefeci elinden kurtarmak mümkündür. Fakat geçmiş denemeler göstermektedir ki, bu takdirde, ekonomik fazlanın büyük kısmı, sömürü düzeninin ağır baskısı altında kemerleri iyice sıkmış olan köylü kütlesinin tüketimi artırmasına gitmektedir. Bu iyi bir şey sayılabilir. Ne var ki, az sayıda insan elinde toplanan ekonomik fazla, büyük bir miktar teşkil ettiği halde, milyonlarca aile arasında paylaşılınca, her aileye ufak bir pay düşmektedir. Bu sebeple tüketim artışı, oldukça sınırlı kalmakta ve köylünün durumunda niteliksel bir değişiklik olmamaktadır. Nüfus artışı ve işletmelerin yeniden bölünmesiyle, köylü tüketimindeki artış kısa sürede son bulabileceği halde, ekonomik fazla ortadan kalkacak ve şehirlerin iaşesi tehlikeye girebilecektir. Mesela Türkiye'de üretilen buğdayın yarısından fazlasının çiftçi ailelerinin yüzde 10'u tarafından üretildiği ve piyasaya buğday sunan çiftçilerin bunlar olduğu hesaplanmaktadır.[37] İyi planlanmamış bir toprak reformunun üretimi azaltması ve şehirleri buğdaysız bırakması mümkündür. İhtilal Rusya'sı bunu yaşamıştır. İhtilalden önce, toplam ekmeklik buğdayın yarısını asilzadeler ve zengin köylüler (kulak) üretmekteydi, pazara sunulan buğdayın yüzde 47'sini asilzadeler ve yüzde 34'ünü kulaklar sağlamaktaydı, İhtilal günlerinde köylüler, kendiliklerinden asilzadelerin topraklarını işgale koyulmuşlar ve toprak reformunu gerçekleştirmişlerdir. 1926-1927 yılında, üretimin yüzde 85,3'ünü orta ve küçük çiftçiler, yüzde 13'ünü kulaklar yapmaktadır. Ne var ki, köylüler, yüzde 85,3 üretimin ancak yüzde 11,2'sini pazara sunmuşlardır. Kulaklar üretimlerinin beşte birini pazarlamışlardır.

Böylece, şehirlere gelen buğday, ihtilal öncesine göre yarı yarıya azalmıştır. Araştırıcılar, ihtilalden sonra Çin'de ve Doğu Avrupa ülkelerinde, daha ufak ölçüde de olsa, benzer durumların ortaya çıktığını belirtmektedirler.[38]

Görüldüğü gibi, israf edilen ekonomik fazların seferber edilmesi, teknik açıdan dahi, çetin bir iştir. Kaldı ki, her şeyden önce bu, politik bir sorundur. Türkiye'de bugün ekonomik kaynaklar, kalkınmamızı engelleyecek biçimde çok kötü kullanılmaktadır. Ama kaynakların kötü kullanılışından yararlanan ve bunun devamını isteyen bir güçlü sınıflar koalisyonu vardır. Geniş merkantil sektörü peşinden sürükleyen ve toplumda hayli yaygın bir desteği olan bu tutucular koalisyonu, yürürlükteki düzeni sürdürmek için her çareye başvuracak, üstelik kudretli dış çevrelerden destek bulacaktır. Bu şiddetli direnmeye rağmen, kalkınmamızı engelleyen düzenin değişmesi, değişiklikten yana bütün güçlerin ortak mücadelesiyle gerçekleştirilebilecektir. Demek ki, hızlı bir kalkınma, israf edilen ekonomik fazlayı verimli yatırımlara yöneltmeyi sağlayacak biçimde bir düzen değişikliği demektir. Düzen değişikliği ise, topluma hâkim güçlerde bir yenileme ile ancak başarılabilecektir. Bugün Türk politik ve ekonomik hayatına, tutucular koalisyonu hâkim olduğundan, kaynakların rasyonel kullanılmasını sağlayacak biçimde bir değişiklik yapılamamakta ve büyük ölçüde dış borçlanmalara rağmen, kalkınma davamız bir çıkmazda bulunmaktadır. Teknik ve politik bakımdan ne kadar güç olursa olsun, Türkiye, bugün milli gelirinin tutucular koalisyonu tarafından tüketilen yüzde 32'sinin büyük kısmını yatırımlara kaydıramadığı sürece, gerçek bir kalkınma yoluna giremeyecek, Kemalizm'in amacı olan çağdaş uygarlığa ulaşamayacaktır.

Ekonomik fazlanın seferber edilmesi ve artan yatırımlarla birlikte, ekonomik yapı bozukluklarında gizlenen potansiyel ekonomik fazla da harekete getirilebilecektir. Tarımda cüce işletmeler, modern teknolojinin etkin kullanılmasına engel teşkil etmektedir. Organizasyon bozukluğunun yol açtığı üretim kaybı, cüce işletmelerden büyük işletmelere geçişle kazanılabilir. Sanayide çok sayıda küçük teşebbüsün önemli atıl kapasite yarattığı Kalkınma Planlarında ısrarla belirtilmektedir. İşletmelerin birleştirilmesi, başka faaliyet alanlarına kaydırılması gibi organizasyon tedbirleri ile üretim artırılabilir. Mamullerin standardizasyonu, kütle üretimi olanağını getirerek benzer bir etki sağlayabilir. Bugün tüketim sanayisinde kullanılan bir kısım makineler, yatırım malları imaline aktarılarak gelecekteki üretim kapasitesi artırılabilir.

Türkiye bugün işgücünü israf eden ülkelerden biridir. Kalkınma Planı'na göre, tarımda 7 milyon 800 bin mevsimlik ve 910 bin gizli işsiz vardır. Ticaret ve hizmetler sektöründeki gizli işsizliğin miktarı hesaplanmamış

olmakla birlikte, yüksek miktarlara ulaştığı ileri sürülebilir. Ticaret sektöründe, yarım saatlik bir alışverişle günü dolduran birçok işyerinin varlığı çıplak gözle görülebilir. Ayrıca Kalkınma Planı'na göre, 1967 yılında 399 bin açık işsiz vardır. Bütün güçlüklerine rağmen, bu israf edilen işgücünün tam kullanılması ve verimli olmayan faaliyetlerden verimli faaliyetlere kaydırılarak üretimin artırılması olanağı vardır. Komünist ülkeler bu konu üzerinde önemle durmuşlar ve işgücünün tam ve verimli kullanılmasında oldukça başarı sağlamışlardır. Mesela Bulgaristan'da tarımda çalışılan gün 1952'de 150 iken, 1960'ta 175'e çıkmıştır. Tarımda çalışanların sayısı, yalnız nispi olarak değil, mutlak rakam olarak da azaltılmıştır. Tarımda çalışanların sayısı 1948'de 2 milyon 662 bin iken, 1960'ta 1 milyon 984 bine düşmüştür. Nispet olarak tarımda çalışanların sayısı aynı dönemde yüzde 78,3'ten yüzde 53,2'ye geçmiştir. Türkiye'de ise, 1960 yılında nüfusun yüzde 79'u tarımda çalışmaktaydı ve mutlak rakam olarak, tarım nüfusu yıldan yıla artmaktaydı. Bulgaristan'da tarımda azalan nüfus, Türkiye'de görüldüğü üzere prodüktif olmayan hizmetler sektörüne değil, sanayiye yöneltilmiştir. Aynı dönemde sanayide çalışanların sayısı yüzde 160 artırılmıştır. Ticaret sektöründe 1944'te 137 bin kişi çalışırken, satışlar çok arttığı halde çalışanların sayısı 1952'de 107.377'ye düşmüştür. 1952-1961 döneminde satışlar yüzde 219, çalışan personel sayısı ise yüzde 38,8 artmıştır. Bulgarlar, ABD'de bin kişiden 50'si ticaret sektöründe çalışırken, ülkelerinde bu oran binde 20,3 diye övünmektedirler.[39] Türkiye ile Bulgaristan'da tarım dışında çalışanların karşılaştırılması şöyledir:

TARIM DIŞINDA ÇALIŞANLAR (bin kişi olarak)				
	Bulgaristan 1960		Türkiye 1961	
	Kişi	%	Kişi	%
Sanayi (inşaat dahil)	1051	60,1	1180	42,8
Hizmetler	697	39,9	1570	57,2
TOPLAM	1748	100,0	2750	100,0
Tarım dâhil, toplam çalışanlar	3732		12550	

Demek ki, Bulgaristan'da tarım dışı nüfusun yüzde 60,1'i sanayide ve yüzde 39,9'u önemli kısmı verimli olmayan hizmetlerde çalışırken, Türkiye'de hizmetler yüzde 57,2, sanayi yüzde 42,8'dir. Bu oranlar, Bulgaristan' da da işgücünün daha verimli kullanıldığını göstermektedir.*

* Toplam faal nüfus içinde sanayide çalışanların payı, Bulgaristan'da (1960) yüzde 28,2 iken, Türkiye'de 1961) yüzde 9,4 idi. Bu oranlar, Bulgaristan'ın daha ileri bir sanayileşme düzeyine eriştiğini belirtmektedir.

Bütün bunlarla belirtmek istediğimiz, organizasyon yoluyla ekonomik fazlanın önemli ölçüde artırılabileceğidir. Türkiye, milli gelir düzeyi düşük ve fakir olduğu için değil, kaynaklarını kötü kullandığı için kalkınamamaktadır. Kaynaklarının dağılım ve kullanış biçimleri değiştirilebildiği takdirde, Türkiye, dış yardımlara dahi ihtiyacı olmadan hızla kalkınabilir. Klasik iktisatçıların verim (prodüktivite) ölçüleri açısından, toplumsal sınıfların çok kaba çizgilerle yaptığımız değerlendirmesi, bunun mümkün olduğunu göstermektedir. O halde, kalkınma, her şeyden önce bir yeniden düzenleme (reorganizasyon) sorunudur. Bu düzenleme yapılmadan yürütülen bir kalkınma denemesi, yavaş, israflı ve adaletsizdir ve ancak artan ölçüde borçlanmalarla sürdürülebilmektedir. Fakat yine de sorunlarımız çözülmemekte, giderek ağırlaşmaktadır. İşsizlik, gecekondu, eğitim kargaşalığı, dış ticaret çıkmazı, borçlar azalmayıp artmaktadır. Bir azınlığın lüks ve sefahati ile çoğunluğun sefaleti arasındaki uçurum derinleşmektedir. Milli gelirden en büyük payı alan ve kalkınmayı yürütmesi beklenen sınıflar, klasiklerin kalkınmayı engelliyorlar diye şiddetle eleştirdikleri feodal lordlardan farksız bir tutum içindedirler. Feodal lord'larla kalkınma ne kadar mümkünse, onlarla da o kadar mümkündür. Batı'nın feodaller egemenliğini yıkarak yükselen kapitalist sınıfını yeni bir düzen getirici, yaratıcı, yatırımcı ve akılcı diye baş tacı eden Adam Smith, kalkınmayı yabancı kapitalistlerin himmetinden bekleyen, "feodal" karakterlerini hâlâ sürdüren toprak ağaları ile sarmaş dolaş bulunan feodal zihniyetli bir kapitalist sınıfı görseydi, yeni bir düzen kurmak için, sanırız ki, baş müdahaleci ve devletçi kesilir ve kalkınmayı gerçekleştirmeyi yeni toplumsal güçlerden beklerdi.

Demek ki, kalkınma, ya da Atatürk'ün deyimi ile çağdaş uygarlığa ulaşma sorunu, toplumun yeni güçlerle yeniden düzenlenmesini gerektirmektedir. Kalkınma, toplumsal düzen ve toplumsal güçlerle ilgisiz, soyut bir para, kredi, tasarruf, yatırım vb. ayarlamasından ibaret değildir. Bir düzen değişikliği sorunudur.

II

ÜÇ KALKINMA YOLU

Çağımız, kalkınma çağıdır. Bütün azgelişmiş ülkeler, kalkınma çabası içindedir. Fakat izlenen yollar ayrı ayrıdır. Bu çabalar üç grupta toplanabilir:

1 - Komünist kalkınma yolu,

2 - Amerikan tipi, yabancı sermayeye ve özel sektöre dayanan kalkınma yolu,

3 - Prof. Oscar Lange'nin "Milli devrimci kalkınma yolu" dediği devletçi kalkınma yolu.

Bu üç tip kalkınma yolunu kısaca incelemeye çalışalım:

1 - KOMÜNİST KALKINMA YOLU

Başvurdukları metotlar hakkında ne düşünürsek düşünelim, azgelişmiş ülkeler içinde şimdiye kadar kalkınma çabasında komünist ülkelerin az çok başarı sağladığını Batılı uzmanlar ileri sürmektedirler. Bu ülkeler, hayli kısa bir süre içinde, modernleşmişler ve geri bir tarım toplumu olmaktan çıkıp sanayi toplumu haline gelmişler ya da gelme yoluna girmişlerdir. Nefretler ve sempatilerin ötesinde, bu, inkâr edilemeyecek bir olgudur. Nitekim komünizmin amansız düşmanı John Foster Dulles dahi, XIX. yüzyıldaki "Büyük Amerikan denemesi" gibi, XX. yüzyılda da "Büyük Sovyet komünist denemesi"nin dünyada yarattığı büyük ilgiden söz etmekte, Çin'de komünistlerin "bir toplumsal sorumluluk duygusu" uyandırmakta başarı sağladıklarını belirtmektedir.[40] Komünist dünya görüşünü kesinlikle reddeden muhafazakâr Hıristiyan Adenauer, komünizmin azgelişmiş ülkelerde bir kalkınma metodu olarak başarı kazandığını söylemektedir. Gelişmiş kapitalist ülkeler, Sovyetler'in ekonomiyi bütünüyle planlama tekniklerinden, Sovyetler ise, ABD'nin teşebbüsler kademesindeki planlama tekniklerinden ve tarımda yüksek verim sağlayan metotlarından yararlanmaya çalışmaktadırlar. Bu sebeple, kalkınma çabasındaki bütün ülkeler gibi, Türkiye'nin de bu ülkelerin kalkınma denemelerinden öğreneceği çok şey vardır. Böyle bir dünyada, başını kuma sokup gizlendiğini sanan devekuşu

durumuna düşmemek için, duygusal tepkileri, nefretleri ve peşin fikirleri bir yana iterek, kapitalist ülkelerin olduğu kadar, bir Bulgaristan'ın, bir Romanya'nın, bir Çin'in ve bir Sovyetler Birliği'nin nasıl kalkındığını da öğrenmek ve bu denemelerden ders almak zorundayız. Prof. Maurice Dobb, Sovyet denemesinin kalkınma açısından önemini 1948 yılında şu sözlerle belirtmekteydi: "Sovyet ekonomik kalkınması birinci derecede önem taşır. Sovyetler Birliği 1923'ten bu yana çağımızda başlıca iki sebepten dolayı özel ilgi çekmektedir. Birincisi, Sovyetler Birliği, eski mülk sahibi sınıfı tasfiye ederek ve yerine sosyalist ekonomiyi geçirerek, tarihte ilk defa 'proletarya diktatörlüğü', sloganı altında bir işçi sınıfı devleti kurmuştur. Yalnız bu husus tek başına, çağımız ekonomistleri ve ekonomi tarihçilerinin, en az asrın siyasi teorisyenleri ve tarihçilerinin 1789 sonrası Fransa'sına karşı gösterdikleri kadar ilgilenmeleri için yeter bir sebep teşkil eder. İkincisi, bu olayın *geri kalmış bir ülkenin büyük ölçüde sanayileşmiş ve modern tekniği büyük ölçüde benimsemiş bir ülke haline dönüşümünün, hem de dışarıdan hiçbir sermaye ithali olmaksızın ve 'laissez-faire' yani 'bırakın yapsın, bırakın geçsin' formülü ile işleyen ve geçmişteki klasik sanayi devrimlerinin ferdiyetçi işletme sistemi yerine, milli bir ekonomik planın kontrolü ve rehberliğinde işleyen bir ekonomiye dönüşümünün biricik örneği olmasıdır. Bundan dolayı bu dönüşüm, Asya ülkelerinin gelecekteki sanayileşmelerinin klasik bir modelini teşkil etmektedir.* Zaten bu olay, Hindistan ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin ekonomik kalkınma projeleri üzerindeki tartışmaları derinden etkilemiş olduğu gibi, yarının ekonomik araştırmalarına tamamen yeni sorunlar ve ekonomik kalkınmaya yeni perspektifler getirecek bir niteliğe de sahiptir. Sovyetler Birliği'nde, savaş öncesi yıllarda sanayi büyüme temposu son derece istisnai bir hıza sahip olduğundan beri, ekonomistlerin ilgisini çekecek başlıca husus, ekonomik kalkınmayı yöneten faktörlere tuttuğu ışık olmuştur."[41]

Klasik Marksist teoriye göre, kapitalizmden sonra sosyalizm gelecekti ama, bu, kapitalizmin iyice geliştiği, çelişmelerin keskinleştiği, proletaryanın güçlendiği ve bilinçlendiği ileri kapitalist ülkelerde gerçekleşecekti. Sosyalizmin ekonomik temeli, gelişmiş bir sanayi idi. Kapitalist sınıf, sermaye birikimini sağlayacak ve bir yandan prekapitalist ilişkileri yok ederken, öte yandan tarım ve sanayi alanlarında milyonlarca küçük işletmede yürütülen basit emtia üretimini tasfiye eyleyecekti. Böylece, sermaye birikimini tamamlamış, büyük işletmelere dayanan bir ekonomik yapı ortaya çıkacaktı. İş bölümünün son derece genişlediği bu ekonomide, üretim araçlarının özel mülkiyeti, artık ilerlemeye engel teşkil edecekti. Çelişmeler keskinleşecek ve güçlenen proletarya, bu çelişmeleri çözerek kapitalizmden sosyalizme geçişi yürütecekti. Başka bir

deyişle, proletarya, kapitalist sınıfın "burjuva demokratik devrim" yoluyla feodal ilişkileri tasfiye ettiği ve kalkınmayı gerçekleştirdiği gelişmiş bir kapitalist düzenin mirasçısı olacaktı. Proletarya, kapitalist ilişkilerin sosyalist ilişkilere dönüştürülmesi dışında, bir kalkınma sorunu ile karşıkarşıya kalmayacaktı. Ekonomik temel, sosyalist dönüşümler için, kapitalist gelişmelerle hazırlanmış bulunacaktı. Oysa kapitalizmden sosyalizme geçiş denemesi, prekapitalist ilişkilerden dahi henüz kurtulamamış geri bir kapitalist ülkede olmuştur.

Tam bir anarşi içinde bocalayan geri kalmış bir ülkede iktidarı almak kolay olmuştur. Bolşeviklerin Kış Sarayı'na saldırıp Geçici Hükümeti devirerek iktidarı ele geçirmeleri, 20-30 kişilik insan kaybıyla sağlanmıştır. Ama asıl iş, iktidarın alınışından sonra başlamıştır. Nitekim Lenin, "Rusya'da başlamak kolay, fakat devam etmek daha güç; Batı ülkelerinde ise başlamak zor, fakat devam etmek daha kolay" demektedir.[42]

Bolşevikler iktidara gelince,* dış ticareti, bankaları, büyük sanayi işletmelerini devletleştirmişlerdir. Millileştirilen arazi ise, şartların zorlamasıyla, ufak köylü işletmeleri arasında eşit olarak paylaşılmıştır. Lenin, eşit toprak dağıtımının sosyalist değil, feodal üretim ilişkilerine nazaran ilerici, "burjuva demokratik" bir tedbir olduğu kanısındaydı. Toprağın millileştirilip eşit dağıtımını programına alan Sun Yat-sen'i sosyalist açıdan, Rus popülistleri gibi ütopik bulmuştu. Lenin'e göre, bu tip bir tarım politikası sosyalizme değil, kapitalizme temel teşkil edecekti. Böylece feodal kalıntılar tasfiye olunacak, kapitalizmin gelişmesi kolaylaşacaktı. Fakat toprak emekçileri sefalet ve sömürüden kurtulamayacaktı. Kurtuluş, yalnız toprağın değil, üretim araçlarının da sosyalizasyonu ile mümkündü. Bu yapılmadıkça, eşitsizlikler, imtiyazlar ve sömürü, sermaye, hayvan ve araç sahibi olanlar yararına yeniden baş gösterecekti. Bunlar zenginleşecek, yalnızca toprak alanlar ise, sermaye, hayvan ve araç sahibi köylülerin egemenliği altına düşecekti. Nitekim Çin'de Taipings'ler (1851-1864), 1853 reformuyla toprağın eşit dağıtımını

* Çarlık zamanında, Petro'dan başlayarak bir miktar kapitalist gelişme sağlanmakla birlikte, İhtilal öncesinde Rusya geri bir tarım ülkesiydi. Nüfusun yüde 15'inden azı şehirlerde yaşıyor, bunun ancak yüzde 10'u geçimini sanayiden sağlıyordu. Sanayide çalışanların sayısı 2 ila 3 milyon idi. İşçilerin çoğu hasat mevsimi köye dönen köylülerden ibaretti. Rusya'da kapitalizm, çoğunlukla el sanayi atölyelerine sahip, tüccar niteliğindeki imalatçıların egemenliği altında ilkel bir durumdaydı. Fabrikalar, mülkiyet, finansman, yönetici ve teknik personel bakımından yabancı menşeli idi. Rusya'nın ekonomik sistemi Batı'ya bağlı ve onun egemenliği altında idi. Bu bakımdan Almanlar önde gelmekteydi. Makine, kimyevi maddeler, metal eşya vb. maddeleri kapsayan bütün ithalatın yarısı Almanya'dan yapılmaktaydı.
Buğday üretim verimi, Hindistan ile aynı seviyede idi. Köylünün yarısı ilkel pullukla iş görüyor, ekim elle yapılıyordu (Prof. Maurice Dobb, *1916'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişmesi*, İstanbul 1968, s. 44-50).

gerçekleştirmişlerdi. Ama toprağın eşit dağıtımı, eski eşitsizliklere son vermemişti. Yalnızca sermaye sahiplerinin egemenliği sağlanmıştı. Ama yeni rejim, bolşeviklerle birlikte hükümete katılan sol-sosyalist ihtilalcilerin topraktan eşit yararlanma ilkesine dayanan programını uyguladı. Esasen köylüler, kendiliklerinden toprakları ele geçirme yolundaydılar. Lenin, kanunu yürürlüğe koyarken, "Bu fikir bizim değil, bu sloganı paylaşmıyoruz. Ama onu uygulamayı görev sayıyoruz. Çünkü köylülerin büyük çoğunluğunun talebi o yoldadır" demekteydi.[43] Böylece, iktidar proletaryanın elinde bulunmakla ve ekonominin hâkim tepeleri devletleştirilmekle birlikte, tarımda ve sanayide milyonlarca küçük işletmeye dayanan bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu geri yapıdan sosyalizme* nasıl geçilecekti? Ünlü Marksist teorisyen Kautsky'ye göre, kapitalizme dönmekten başka çare yoktu. Kapitalistler, sanayileşmeyi ve sermaye birikimini sağlayacaklar, sosyalizme sıra sonra gelecekti. Bolşevikler, demokratik burjuva devrimi kapitalistler eliyle gerçekleştirilmeden proletarya ihtilaline girişmekle çılgınlık yapmışlardı. Selamet, geriye dönüşte idi. Menşevikler de, Lenin'in proletarya ihtilali görüşünü paylaşmamışlar, proletaryanın burjuva liderliğini kabullenmesini ve onu desteklemesini istemişlerdi. İhtilalin ön plandaki kişilerinden Troçki'ye gelince, o da geri kalmış tarıma dayanan pek az gelişmiş bir ülkede sanayileşmenin ve sosyalizmin gerçekleştirilebileceği kanısında değildi. Troçki, "işçi hükümetinin kurulduğu ve nüfusun çoğunluğunun köylü olduğu bir ülkede meydana gelen çelişmenin, ancak uluslararası proletaryanın dünya ihtilali arenasında tasfiye edebileceğini ve Rusya'daki sosyalist ekonominin gerçek gelişmesinin ancak Avrupa'nın önemli ülkelerindeki proletarya zaferi sağlandıktan sonra mümkün olacağını" ileri sürüyordu.[44] Rusya'da kapitalizmden sosyalizme, ancak Avrupa'da ihtilal gerçekleşirse geçilebilecekti. Bu fikir karışıklığı içinde, Lenin, devlet kapitalizmi yoluyla sosyalizme geçilebileceği görüşünü geliştirmiştir. Devlet kapitalizmi, siyasi iktidar ile ekonominin hâkim tepeleri proletarya elinde bulunan, fakat milyonlarca küçük işletmeye dayanan bir karma düzeni temsil etmekteydi. Lenin, "önümüzdeki yıllarda... küçük üreticilikten sosyalist üretime hemen, derhal geçemeyeceğimize göre, kapitalizm küçük imalatta ve mübadelede bir dereceye kadar kaçınılmaz oluyor ve biz bu noktada kapitalizmden, küçük üreticilikten sosyalizme geçişte aracı bir yol olarak istifade etmeliyiz. Kapitalizmin gelişmesini yasaklamak

* Komünistlere göre, sosyalizm, kapitalist ilişkilerin bütünüyle tasfiye edildiği, fakat tam bir bolluğa ulaşılamadığı için üretimin emeğe göre dağıtıldığı komünizmden geri bir aşamadır. Amaç, katkısına bakılmaksızın herkesin üretimden ihtiyacına göre pay aldığı komünist aşamaya erişilmesidir. Hiçbir komünist ülke, henüz bu aşamaya erişememiştir.

veya bir darbede ortadan kaldırmayı denemek suretiyle değil, fakat onu devlet kapitalizminin kıyılarına doğru sürmek yolunu tutmak suretiyle... Bütün mesele, gerek teorik olarak, gerek pratik olarak, kapitalizmin kaçınılmaz gelişmesi ve devlet kapitalizminin kenarlarına kadar getirilmesinde belirli ölçüyü ve belirli zamanı tespit etmek ve doğru metodu bulmaktır" diyordu.[45] Lenin, işçi sınıfının pek az gelişmiş olduğu bu geri tarım ülkesinde başarının şartını, proletaryanın fakir ve orta köylülerle ittifakında (smitçka) görmekteydi. Bu ittifak, fakir ve orta köylüleri koruyan bir politika izlenmesini gerektirmekteydi. Büyük burjuvazi ve toprak aristokrasisi, devletleştirmelerle sınıf olarak tasfiye edilmişti. Proletaryanın bunlar sınıf düşmanlarıydı; fakir ve orta köylüler ise, müttefikti. Ne var ki, sosyalizmi inşa yolunda bunların ufak işletmelerinin de büyük kamu işletmelerine dönüştürülmesi şartı. Yalnız bu, zorla değil, ekonomik tedbirlerle, büyük kolektif işletmelerin üstünlüklerini onlara anlatarak, inandırma yoluyla gerçekleştirilecekti.

Lenin, devlet kapitalizminden sosyalizme geçişin yolunu böyle düşünmekteydi. Fakat daha Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribata el sürmeden, İngiltere, Fransa, ABD, Japonya gibi kapitalist ülkelerin körüklediği İç Savaş, planları altüst etti. Yunanlılar dahi, Anadolu'yu işgale yeltenmeden önce, bolşevikleri ezmek üzere Kırım'a askeri birlikler çıkarmışlardı. Ekonomi zaten dünya savaşı yüzünden perişan olmuştu. Üretim son derece düşüktü. Açlık ve kıtlık yayılmaktaydı. Kanlı İç Savaş, bu sıkıntıları iyice artırdı. Ordunun beslenmesi ve savaş sanayinin hammadde ihtiyacının karşılanması en büyük önceliği kazandı. Böylece "savaş komünizmi" denen dönem gelişti: Bütün sanayi, ticaret devletleştirildi. Para, ortadan kalktı. Köylünün ürününe zorla el kondu. Köylü-işçi ittifakı tehlikeye düştü.

İç Savaş kazanılır kazanılmaz, "kapitalizme dönüş" diye yorumlanan "Yeni Ekonomi Politikası"na (NEP) geçildi. Devletleştirilen binlerce ufak işletme sahiplerine verildi. Piyasa mekanizması canlandırıldı ve köylüleri hoşnut edecek tedbirler alındı. İşçi-ufak ve orta köylü ittifakı canlandırıldı. Tedbirler, Lenin'in daha başlangıçta ileri sürdüğü görüşlere uygundu. Fakat NEP, kapitalist ilişkileri geliştirmekteydi. Yeni zenginlikler türemişti. Troçki, Kamanev ve Zinoviev'in başı çektiği muhalefet grubuna göre, zengin çiftçiler, ekilen toprağın –bölgelere göre– yüzde 25 ila 45'ini ve makinelerin yüzde 40 ila 60'ını ellerinde tutmaktaydı. "Kulak" denilen bu zengin çiftçilerin hizmetinde çalışan toprağını yitirmiş köylü sayısı çoğalmaktaydı. Stalin, rakamları mübalağalı bulsa bile, bu kapitalist gelişmeleri kabullenmekteydi. Toprağın eşit dağıtımı ilkesine dayanan bir toprak reformu, kooperatifçiliğin gelişmesine

önem verildiği halde, eşitlik değil, eşitsizlik yaratma eğilimi göstermekteydi. Daha vahimi, İç Savaş bittiği halde, tarım bir türlü gelişmiyordu. Tarımda dünya savaşından önceki üretim miktarına yaklaşıldığı yıllarda dahi, şehirlerin beslenmesi tehlikedeydi. Köylü, üretiminin pek az kısmını pazara getirmekteydi. 1913 yılında toplam tahıl üretiminin yüzde 26'sı pazara gitmekteydi, şimdi bu miktar yüzde 13'e düşmüştü. Köylü, senyörün ya da zengin çiftçinin kapısında çalışırken, ürünün büyük kısmını bunlar alıyor ve pazarlıyorlardı. Köylü şimdi toprak sahibi olunca, ürün fazlasını pazara götüreceği yerde kendi tüketmeyi tercih ediyordu. Bu yüzden ihracat da engellenmekteydi. Oysa Rusya, Çarlık zamanında bir miktar sanayi kurulmasına rağmen, hâlâ tarım ürünleri ihraç edip karşılığında makine ithal eden bir ülkeydi. İhracat yapılamaması, sanayinin gelişmesini de baltalamaktaydı. İşsizlik, endişe verici biçimde artmaktaydı.

Sosyalizmin temeli ise, sanayi –hem de ağır sanayi– idi. Çıkmazdan nasıl çıkılacaktı? Üstelik İç Savaş'ın bitmesine rağmen, dış tehdit azalmış değildi. Kapitalist ülkeler, komünist rejimi çökertme tertipleri peşindeydiler. Ekonomik abluka, kereste ve petrol gibi ihraç mallarına boykotlar görülmekteydi. Bolşevikler, kısa bir sürede ülkeyi sanayileştiremezlerse devrileceklerini sezmekteydiler. Nitekim Stalin, Alman saldırısından tam 10 yıl önce, büyük bir kehanetle, "İleri ülkelerin 50-100 yıl gerisindeyiz. Bu mesafeyi 10 yılda almak zorundayız. Ya bunu başaracağız ya da yok olup gideceğiz" demekteydi.[46] Stalin, daha 1925 yılında Ondördüncü Parti Kongresi'nce kabul edilen raporunda, Sovyetler Birliği'nin artık makine imal eden, dışarıya bağımlı bir ülke olmaktan çıkıp makine yapan, ekonomik bakımdan bağımsız bir ülke haline gelmesi görüşünü savunuyordu. Yalnız sanayileşme ve ekonomik bağımsızlık nasıl gerçekleştirilecekti?

Sağ muhalefet, Çarlık borçlarını ödemeyi reddeden ve yabancı teşebbüslere el koyan bolşevik rejimin yabancı sermayeye başvurmasından başka çare görmüyordu. Yabancı sermayeye geniş imtiyazlar verilmesini ve dış ticaret tekelinin gevşetilmesini istiyordu. Bu görüş, "Rusya'nın yabancı sermayeye açık satışı" diye eleştiriliyor, fakat eleştiri "ekonomik durum o kadar kötüdür ki, bu açık satış, melanetlerin içinde en hafif olanıdır" diye karşılanıyordu.[47] Aslında bolşevik iktidarı, belli alanlara yabancı sermaye ve teknik bilgi çekme yolunda çaba göstermekteydi. "İmtiyazlar" kararnamesi ile, uygun görülen teşebbüsler için yabancı sermayeye geniş avantajlar tanınmıştı. Rusya'da 1929'da çoğu maden ve metalürji alanlarında 59 imtiyazlı yabancı şirket çalışmaktaydı. Fakat deneme, pek az istisnasıyla, hayal kırıklığı yaratmıştır. Sovyetler'e göre,

imtiyazlı şirketler, Sovyet iktidarı ile samimi bir işbirliği yolunu seçmeyi reddetmişler ve anlaşmaları sistemli biçimde çiğnemişlerdir. Madenleri, makineleşmeye gitmeyerek en barbar biçimde işletmişlerdir. Bilgi ve tecrübelerini Sovyet uzmanlarına kazandırmak yerine, faaliyetlerinin birçok yönlerini gizli tutmak için çaba göstermişlerdir. İmalat sanayindeki imtiyazlı teşebbüslerin büyük çoğunluğu, yeni teknikler ve modern çalışma metotları getirmekten kaçınmışlardır. Bu şirketlerin Sovyet sanayine teknik katkısı sıfıra yakın olmuştur. İmtiyazlara son verilince, arkada ekonomiye çok az yararlı emtia üreten küçük ve ilkel teşebbüsler kalmıştır. Oysa bu teşebbüslerin çoğu, yatırdıkları sermayeye nazaran büyük kazançlar sağlamışlardır. Trilling'in kazancı yüzde 398, Czestochovvska Fabriks A. G.'nin yüzde 460'tır. Bu sebeple, 1930'dan sonra, esasen pek az miktarda gelen yabancı sermayeden ümit kesilmiştir. Yabancı firmalarla girişilen teknik yardım anlaşmaları da genellikle verimsiz kalmıştır. Sovyetler, ünlü AEG firmasının teknik yardım yerine elektrik merkezlerinin sabotajı işlerine karıştığı kanısına varmışlardır. Birçok firma, projeleri çok geç ve hatalı hazırlamıştır. Bazıları teknik bilgilerini gizlemeye kalkışmıştır. Dizel motoru imalinde teknik yardımı beklenen MAN firması, anlaşmayı yerine getirmemiştir. Humbold, RIV, GEE, Demag gibi firmalar, işe yaramaz, eskimiş teknik dokümanlar göndermiştir. Bazı firmalar, kendileri modern tesislere gidecekleri için, teknik yardım adı altında eskimiş teçhizatı satmaya çalışmışlardır. Rusya'ya ehliyetsiz teknisyenler yollamışlardır. İngiliz Bobcok Wilcox firması, 1927'de Rus-İngiliz ilişkileri gerginleşince teknik yardımını durdurmuştur. Du Pont, politik nedenlerle görüşmeleri yarıda bırakmıştır. Timken Roller Bearing adlı bir Amerikan şirketi, "yarınki rakiplere yardım etmek istemem" gerekçesiyle aynı yola gitmiştir. Moskova'da bulunan bir Alman firmasının temsilcisi, "Yabancılar budala değil. Bolşevik ekonomik kalkınmasını destekleyecek değiller ya" demiştir.[48] Bu durumda, yabancı sermaye yatırımları ve teknik bilgi yardımından ister istemez vazgeçilmiş ve sağ muhalefetin "yabancı sermayeden başka çare yok" görüşü boşlukta kalmıştır. Sağ muhalefetin buna yakın, ikinci bir tezi şudur: Tarım, pazara artan ölçüde gıda ve hammadde getirmedikçe ve tarım ürünlerinin ihracatı artmadıkça, sanayileşmek mümkün değildir. Sanayi, tarım gelişmesiyle sınırlıdır. O halde, küçük kapitalizmin gelişmesi pahasına köye imtiyaz verilmelidir. Köylü, pazarda ihtiyaç duyduğu malları bulabilirse, şehire ürün getirecektir. Bu sebeple ithalat yoluyla dahi gerekli tüketim malları sağlanarak, köylünün pazar için üretimi teşvik edilmelidir. Sokolnikov makine ve teçhizatın devamlı dışarıdan getirilerek önceliğin hafif tüketim malları sanayisine verilmesini savunarak bu görüşü

tamamlamaktadır. Ne var ki, bu tez, ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirmekten vazgeçmek, tehlikeli biçimde kapitalist ülkelere bağımlı kalmak, hızla sanayileşme yerine çok yavaş bir sanayileşmeye razı olmak ve tarımda kapitalist gelişmelere göz yummak anlamına gelmekteydi.

Troçki'nin temsil ettiği sol muhalefet ise, "sanayi diktatörlüğü" görüşünü savunmaktaydı. Sanayi kapitalizminin gelişmesini, "ilk sermaye birikimi" sağlamıştı. Sosyalizm için de "ilk sosyalist birikim"e ihtiyaç vardı. Devlet sanayi, tarım ve öteki sektörleri "sömürge" gibi kullanarak ilkel birikimi gerçekleştirecekti. Köylüden ürünleri çok ucuz alınacak, bunun karşılığında sanayi mamulleri çok pahalı satılacak ve böylece sermaye biriktirilecekti. Ne var ki, bu tez de, köylü-işçi ittifakını yıkması bir yana, köylünün üretimini düşürmesine ve bütün hesapları altüst etmesine yol açabilirdi. Esasen köylünün pazara yeteri kadar ürün getirmeyişi, bu görüşün yanlışlığını belirtmekteydi.

Görüldüğü gibi, 1917'de proletarya ihtilali yapılmıştır, ama geri bir ülkede kapitalizmden sosyalizme nasıl geçileceği belli değildir. Komünist liderler arasında çok farklı görüşler vardır. Bütün ekonomiyi kapsayan genel bir plandan, ağır sanayiye öncelikten, ekonomik bağımsızlıktan söz edilmektedir, ama bunun nasıl sağlanacağı konusunda görüşler ayrılmaktadır. Gerçekten komünistler, güç sorunlarla karşı karşıya idiler. Hızlı sanayileşme, büyük ölçüde işgücünün köyden şehire akıtılması demekti. Bunların beslenmesini, artan hammadde ihtiyacını ve yatırım malları ithalatını, geri bir ekonomide tarım karşılayacaktı. Öte yandan düşman kapitalist ülkelerle çevrili ve ithalat olanakları çok sınırlı bir ülkenin, savaş tehlikesi hesaba katılmasa dahi, ağır sanayisini bir an önce kurarak ekonomik bağımsızlığını sağlaması zorunluydu. Bu da, tüketim malları sanayisinin gelişmesini kısmak pahasına, kaynakların çok büyük bir kısmının makine yapan makineler imal eden ağır sanayiye aktarılmasını gerektirmekteydi. Başka bir deyişle, tarım üretiminin önemli bir kısmı sanayileşme yolunda kullanılacaktı, fakat sanayi, köylünün tüketim malları ihtiyacını pek sınırlı ölçüde karşılayabilecekti. Tarımın hızla kolektifleştirilmesine gitmekten başka çıkış yolu yoktu. Kolektifleştirme, devletin tarım ürünleri üzerinde tam kontrolünü sağlamakta ve kolektif çiftliklerle yapılan sözleşmelere göre, tarımda yaratılan ekonomik fazlanın yeterli miktarını ele geçirebilme olanağını getirmekteydi. Üstelik kolektif çiftlik, tarımın makineleştirilmesi için gerekli büyük işletme yapısını sağlamaktaydı. Kolektifleştirme hızlı sanayileşme yolunu açarken, tarım makineleri imaline önem veren bir sanayileşme de, kolektif çiftliklerde, hektar başına değilse bile, adam başına verimi (prodüktivite) artıracak ve sanayi için gerekli işgücünü

serbest bırakacaktı. Böylece hızlı kalkınmayı engelleyen önemli bir güçlük yenilmekteydi. Fakat ağır sanayi temeli olmayan bir ülkede, önce tarımın kolektifleştirilmesinden işe başlanması ve bunu çok acele gerçekleştirme zorunluluğu, zenginleşmiş çiftçiler ve hatta bolşeviklerin daima ittifakını aradıkları orta çiftçiler arasında sert direnmelere yol açtı. Kolektifleştirme, birçok halde, inandırma yoluyla değil, zorla gerçekleştirildi. Zengin çiftçiler ile orta çiftçilerin bir kısmı, çeki ve kesim hayvanlarının geniş ölçüde "katliam"ına giriştiler. Katliam, et ve süt sıkıntısının yanı sıra, traktör üretimi tam ihtiyacı karşılayabilecek duruma gelinceye kadar, tarımda çeki hayvanı darlığı yarattı. Prof. Dobb'un verdiği rakamlara göre, 1931'de hayvan sayısı, katliam yüzünden 1929 düzeyinin üçte birine düşmüştü. Durum 1933'ten sonra düzelecek, fakat 1929 hayvan düzeyine ancak 1939'da erişilebilecekti. Makine yokluğunda, toprağın işlenmesinde başrolü oynayan at sayısı ise, 1939'da ancak 1929 düzeyinin yarısına erişebilecekti.[49] Bir an önce kolektif çiftlikler kurma zorunluluğu ve bunun yarattığı sert direnme, kanlı çatışmalar ve hayvan katliamı, tarımın gelişmesinde büyük güçlükler doğurmuştur. Fakat bütün bu ters gelişmelere rağmen, kolektifleştirme, ağır sanayi temeline dayalı hızlı bir kalkınma için gerekli kaynakların seferber edilmesi olanağını getirmiştir. Kolektifleştirme yoluyla ürün devletçe kontrol altına alınabildiğinden, tarımda yaratılan ekonomik fazla sanayiye aktarılabilmiştir. Ayrıca, büyük işletme, makineleşme için uygun ekonomik yapıyı hazırlamış ve hızla kurulan ağır sanayinin bu sektöre sağladığı makineler sayesinde milyonlarca işgücü sanayiye kaydırılabilmiştir.

1928 yılından sonra uygulanmaya başlanan ilk beş yıllık plan, o zamana kadar yeryüzünde görülmemiş hacimde büyük kaynakların sanayiye yatırılmasına yönelmiştir. Prof. Dobb'a göre, "ilk planda milli gelirin üçte birinin yatırımlara ayrılması gibi inanılması güç bir yatırım oranı tespit edilmişti." Bu oran Çarlık Rusyası'ndaki yatırım miktarının 2,5 ve aynı tarihte İngiltere'deki yatırım miktarının 2 katıydı. Yatırımların üçte ikisi ağır sanayiye gitmekteydi.[50] Gelecekte Alman tehlikesinin artmasıyla, ağır sanayiye daha çok önem vermek gerekecek ve ağır sanayi yatırımları, toplam sınai yatırımların yüzde 86'sına erişecektir.

Bu çok yüksek yatırım hacmi, tarımda kolektifleştirmenin yanı sıra, yabancı sermaye, dış ticaret, büyük sanayi vb.'nin devletleştirilmesi yoluyla, verimli olmayan faaliyetlere, lüks tüketime ve dış ülkelere giden ekonomik fazlanın seferber edilmesiyle mümkün olmuştur. Seferber edilen kaynakların en etkin biçimde kullanılmasına çalışılmıştır. Verimli aktarılmayan yatırımlar büsbütün ihmal edilip kaynaklar, makine,

motor, enerji, çelik, kimya vb. gibi, sanayileşmenin belkemiğini teşkil eden alanlara yoğun olarak akıtılmıştır. Sınırlandırılmış tipte standart imalata yöneliş, kaynakların kullanılışındaki etkinliği artırmıştır. Mesela ilk beş yıllık plan döneminde, her biri özel tipte traktör yapan üç traktör tesisi tespit olunmuştur. Standart tipte başlıca iki çeşit motorlu araç imal eden tesisler kurulmuştur. İkinci plan döneminde, ABD'nin 1929 yılında 80 tip traktör imalatına karşılık, 4 tipte traktör imalı planlanmıştır. Motorlu taşıt sanayi için 3 standart tip kamyon ve otobüs imalatı kararlaştırılmıştır. Pamuk sanayinde 4 tip tezgâh ve iki tip kumaş seçilmiştir. İkisi yük, ikisi yolcu olmak üzere dört tip lokomotif imaline yönelinmiştir. Atıl kapasite sorununun çözülmesi, standardizasyon ve verimli yatırımlara yöneliş sayesinde, belli bir yatırımla, azami gelir artışı sağlanmış ve sermaye hasıla oranı, düşürülmüştür. Prof. Baran'a göre, Sovyetler Birliği'nde sermaye/hasıla oranı Batı Avrupa ülkelerinin yarısı civarındadır.[51] Yani Batı Avrupa'da 4 birim yatırım, diyelim 1 birim hasıla getiriyorsa, Sovyetler Birliği'nde kaynakların etkin kullanılmasıyla 4 birim yatırımdan 2 birim hasıla alınmaktadır.

Sovyetler Birliği için kaynakların azami ölçüde seferber edilmesi ve etkin kullanılması kadar önemli olan başka bir sorun, modern teknolojiyi benimseyecek ve etkin kullanacak bir düzeye erişmekti. Stalin, bu zorunluluğu "tekniğin efendisi olmak" sloganı ile ifade etmiştir. Rusya, Çarlık zamanında bir sanayi kurmuştu, ama bu, Avrupa firmalarına bağlı bir sanayi idi. Rusya'da makine yapılamıyor, makine dışarıdan geliyordu. Makine yapmayı öğrenmedikçe, sanayileşme bir hayaldi. Batı firmaları, üstünlüklerini sürdürmek amacıyla, teknik bilgilerini gizli tutuyorlardı. Makine yapmayı kendi kendine öğrenmekten başka çıkar yol yoktu. Bu amaçla, Sovyetler Birliği'nde geniş bir bilimsel seferberliğe ve teknisyen yetiştirmeye girişilmiştir. Daha 1929 yılında bilimsel araştırma merkezlerinin sayısı 1263'e yükselmiştir. Bilimler Akademisi'ne seçilmek için, sanayileşme çabasına aktif olarak katılma şartı konulmuştur. 1926 yılında mühendis ve mimar sayısı 30.069, teknisyen sayısı 155.707 iken, 1940 yılında sanayide mühendis ve teknisyen sayısı 932 bine çıkmıştır. Bu tarihte diplomalı mühendis sayısı ABD'de 156 bin iken, Sovyetler Birliği'nde 290 bine erişmiştir.

Plan döneminin başlangıcında büyük çoğunluğu köyden gelen işçiler, tekniğe yabancıydılar. Sanayin 1930-1931'de kalifiye işçi ihtiyacı 801 bin iken, meslek okulları ancak 44 bin işçi sağlayabilmekteydi. Ağır Sanayi Komiserliği'ne bağlı meslek okulları, 1930-1936 döneminde, her türlü modern teçhizatı kullanabilecek nitelikte 500 bin kalifiye işçi yetiştirmiştir. 1933-1940 yılları arasında 2 milyon 350 bin kalifiye işçi, meslek

okullarını bitirmiştir. 1937-1938'de 4 milyon kişi, "minimum teknik" imtihanlarını vermiştir. İşçileri verimi artırıcı çaba ve buluşlara yönelten Stakhavonist hareket, geniş maddi ve manevi teşviklerle, büyük sayıda "iş kahramanları" yaratmıştır. Okuma-yazma bilmeyenlerin sayısı 1917'de 9 yaşın üstündeki nüfusun yüzde 76'sı iken, 1939'da okuma-yazma bilenlerin oranı (9-49 yaş) yüzde 87,4'e yükselmiştir. 1913'te orta ve yüksek öğretimi tamamlamış kişilerin sayısı 290 bin iken 1940-1941'de 38 milyonu aşmıştır. Bu genel ve teknik eğitim ve bilimsel araştırma seferberliği içinde, teknoloji savaşı kazanılmıştır. Makine sanayisinde ithalat zorunluluğu 1928'de yüzde 30 iken, 1932'de yüzde 12,7'ye ve 1937'de yüzde 0,9'a düşmüştür.[52] Sovyet teknisyenleri savaştan önce, her türlü makineyi yapabilecek duruma gelmiş bulunuyorlardı. Böylece, 1928-1940 yıllarında tam bir ekonomik seferberlik dönemi yaşayan Sovyetler Birliği, ilkel tarıma dayanan pek az sanayileşmiş bir toplumun, 10-12 yıl içinde, kendi çabalarıyla sanayi toplumu haline gelebileceğinin ve ekonomik bağımsızlığını elde edebileceğinin örneğini vermiştir. Bu 10-12 yıllık yoğun sanayileşme çabasının sonucudur ki, üstün Nazi birlikleri karşısında direnebilmek ve sonunda onları yenmek mümkün olmuştur. Stalin'in 1931 yılındaki, "İleri ülkelerin 50-100 yıl gerisindeyiz. Bu mesafeyi 10 yılda almak zorundayız. Ya bunu başaracağız ya da yok olup gideceğiz" kehaneti, böylece doğrulanmıştır.

Bolşeviklerin büyük miktarda etkin yatırım yapma çabası, o tarihe kadar görülmemiş çok yüksek bir kalkınma hızına ulaşmayı sağlamıştır. Prof. Baran'a göre, İkinci Dünya Savaşı yılları sayılmazsa, kalkınma hızı çok uzun bir süre yılda yüzde 16'yı bulmuştur.* Bu hız, milli gelirin beş yılda bir kat artırılması anlamına gelmektedir. Sanayi üretiminde yıllık artış yüzde 18 olmuştur. Oysa ABD'nin 1899-1929 döneminde sınai imalatta artış hızı yüzde 5, İngiltere'nin ise 1885-1913 döneminde yüzde 3'tür.[53] Demir, çelik, kömür, petrol, elektrik, bakır, çimento gibi temel maddelerin üretiminde sağlanan artışlar, 10-12 yıllık büyük gelişmeyi belki daha iyi gösterecektir. Pik demir üretimi 1913'te 4,2 milyon ton, 1928'de 3,3; 1938'de 14,6 ve 1940'ta 15 milyon tondur. 1928'e göre artış yüzde 400'ün

* Batı'da Sovyet kalkınma hızının tespiti, uzun tartışmalara yol açmıştır. Birçok uzman, kalkınma hızının iddia edilenin altında olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bunlar arasında en ileri gidenlerden Jasny, 1928-1937 döneminde yıllık kalkınma hızının yüzde 8-9 civarında bulunduğunu hesaplamaktadır. Prof. D. R. Hodgman'a göre ise, Sovyet sınai üretim endeksi 1927-1928 ile 1937 yılları arasında yüzde 15-16, 1946-1950 yılları arasında yüzde 20'yi aşan yıllık artış göstermektedir. Her halükârda kalkınma hızı, kapitalist ülkelerin gerçekleştirdiklerinin çok üstünde olmuştur. Ve daha önemlisi, 10-12 yılda tarım toplumunun sanayi toplumuna dönüşmesini sağlayan niteliksel değişikliğin gerçekleştirilmesidir.

üstündedir. Çelik 1913'te 4,2; 1928'de 4,3; 1938'de 18 ve 1940'ta 18,3 milyon tondur. Artış yüzde 330'u aşmaktadır. Kömür 1913'te 29,1; 1928'de 35,5; 1938'de 133 ve 1940'ta 166 milyon tondur. Artış yüzde 400'e yakındır. Petrol 1913'te 9,2; 1928'de 11,7; 1938'de 32, 1940'ta 31 milyon tondur. Artış yüzde 180'nin üstündedir. Elektrik 1913'te 2 milyar kws. iken 1928'de 5'e ve 1943'te 48 milyara geçmiştir. 1913'te bakır üretimi sıfır iken 1938'de 43,8'e ve 1940'ta 107'ye ulaşmıştır. 1913'te 1,5 milyon ton olan çimento üretimi 56 kat artarak 1938'de 83,7 milyon tona erişmiştir.[54]

Tarımda başarı sanayideki kadar parlak olmamakla birlikte, bu alanda da önemli gelişmeler sağlanmıştır. Nüfusun köyden sanayiye kayması –ki 1926-1939 döneminde şehir nüfusu 20 milyon artmıştır– ve makineleşme ile birlikte, tarımda işçi başına verim 1928-1939 döneminde yüzde 60 oranında yükselmiştir. 1937 yılında tahıl üretimi, 1913 üretiminden yüzde 33, 1928 üretiminden yüzde 50 fazladır.[55] Pamuk, şeker pancarı gibi sanayi bitkileri üretiminde artış, bir katın üstündedir. Bu hızlı kalkınma, genellikle iddia edildiğinin aksine, tüketim düzeyinin düşürülmesiyle sağlanmış değildir.* Pazara getirilen tahıl miktarı, 1928-1938 döneminde yüzde 150 artmıştır. 1913'te 21,6 milyon ton tahıl pazarlanırken, 1940'ta bu miktar 38 milyon tona çıkmıştır. Muhafazakâr Batı tahminlerine göre, hayat düzeyinin 1928-1937 döneminde yüzde 10 arttığı hesaplanmaktadır.[56] Ukrayna, Kuban ve Volga bölgelerinde yapılan bir araştırmaya göre, köylü ailelerinin yıllık ortalama süt ve ekmek tüketimi, 1931-1932'nin kötü günlerine nazaran yüzde 50 çoğalmıştır. Et tüketiminde artış, birkaç kattır.[57] Bu demek değildir ki, en güç dönemi 10-12 yıla sığdırılan Sovyet kalkınması, büyük fedakârlıklara ve insafsız bir baskıya yol açmamıştır. Kalkınmanın bedelinin, Sovyet halkları tarafından hayli pahalı ödendiğinde şüphe yoktur. Fakat bu kalkınmanın yalnızca yukarıda sıralanan teknik tedbirler sayesinde değil; komünistlerin fakir köylü ve işçi sınıflarının tam desteğini elde etmekte gösterdikleri başarı sayesinde sağlandığı bilinmelidir. Son derece otoriter ve sert bir rejim kurulmakla birlikte, yalnız baskı ve zulümle kısa bir sürede büyük bir toplumsal ilerlemenin gerçekleştirilemeyeceği açıktır. Bolşevikler, daha iktidara gelir gelmez, fakir kütlelere büyük maddi avantajlar tanımışlardır. İhtilalden hemen sonra topraksız ve az topraklı çiftçiye, evvelce kiliseye, saraya, toprak aristokrasisine ve kapitalistlere

* Hızlı kalkınmanın, çok kısa bir sürede, çok daha büyük tüketim artışı sağlayacağını basit bir hesapla da göstermek mümkündür. Nüfusu 180 milyon, milli geliri 600 milyar olan ve nüfusu her yıl 3 milyon artan bir ülke, 8 yıl gibi kısa dönemde, en büyük tüketim artışını, yatırımlarını yüzde 20'den yüzde 27'ye çıkararak sağlamaktadır. Prof. Notkin, 2,5 sermaye/hasıla katsayısına göre, yatırımların yüzde 20'de sabit tutulması, her yıl yüzde 1 azaltılması ya da yüzde 1 artırılması gibi üç duruma göre tüketim artışını hesaplamıştır:

ait olan 150 milyon hektardan fazla parasız arazi dağıtmışlardır. İç savaş sırasında, toprakları ellerinden alınanlar karşı-ihtilal saflarında yer almışlardır. Toprağa kavuşan fakir köylünün eski efendilerine karşı nasıl dövüştüğü ve yeni rejime bağlandığı kolayca tahmin edilebilir. İşçi sınıfı ise, yeni rejimin kurucusu ve yürütücüsü ilan edilmiştir.

Bolşevikler, köylüler gibi işçilere de, iktidara gelir gelmez maddi avantajlar sağlamışlardır. 8 saatlik iş günü, ücretli hafta tatili, sağlık merkezleri ve hastahanelerde parasız tedavi, mesken kiralarının ücretlerin yüzde 4 ila 5'i gibi önemsiz bir miktara indirilmesi hemen

I. DURUM:						
Yıllar	Yatırım oranı	Milli Gelir	Yatırım miktarı	Tüketime kalan	Nüfus	Adam başına tüketim
1. yıl	%20	600 milyar	120	480	180	2,66 bin
2. yıl	%20	648	129,6	518,4	183	2,83
.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.	.
7. yıl	%20	951	190,2	760,8	198	3,84
8. yıl	%20	1027	205,4	821,7	201	4,09
II. DURUM:						
1. yıl	%20	600	120	480	180	2,66
2. yıl	%21	650,4	136,6	513,8	183	2,81
.						
.						
7. yıl	%26	1028,5	267,4	761,1	198	3,84
8. yıl	%27	1139,6	307,7	831,9	201	4,14
III. DURUM:						
1. yıl	%20	600	120	480	180	2,66
2. yıl	%19	645,6	122,7	522,9	183	2,86
.						
.						
7. yıl	%14	880,4	123,3	757,1	198	3,83
8. yıl	%13	926,2	120,4	805,8	201	4,01

Kaynak: M. Dobb, *Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma*, Ankara 1965, s. 49

Tabloda görüldüğü gibi, yedinci yıl ile sekizinci yıl arasında, adam başına en yüksek tüketim artışı, yatırımların yüzde 20'den yüzde 27'ye çıkartıldığı II. DURUM'da sağlanmıştır. Adam başına tüketim 3 bin 540'tan 4 bin 140'a yükselmiştir. Artış 30'dur I. DURUM'da artış 25, III. DURUM'da ise 18'dir.

gerçekleştirilmiştir. Evvelce zenginlere ait olan sayfiye ve dinlenme yerlerinde, işçi aileleri çok düşük bedelle tatil geçirmeye başlamışlardır. Şehirlerde, boş kalan zengin evlerine işçiler yerleşmiştir. İşçi ve köylü çocuklarına parasız en yüksek eğitim olanakları getirilmiştir. İşsizlik, hastalık, ihtiyarlık vb. gibi rizikolarla sosyal güvenlik gerçekleştirilmiştir.

Öte yandan egemen sınıfların tasfiyesiyle geleneksel düzenin baskılarından kurtarılan kütlelere Marksist-Leninist öğreti çerçevesinde yeni bir kültür ve yeni bir politik bilinç verebilmek için başka yerlerde eşi görülmemiş bir eğitim çabası gösterilmektedir. Kararlar aslında yukarıda alınmakla birlikte, en alt basamaklara kadar ulaştırılmakta, geniş tartışmalar özeleştiriler düzenlenmektedir. Kararları herkesin anlamasına ve benimsemesine büyük önem verilmektedir. Böylece, kütlelerin çabası bir anlam ve yön kazanmaktadır. "On yılda İngiltere'yi geçmek", "plan hedeflerini yüzde 40 aşmak" gibi kararlar, inandırma yoluyla kütlelere mal edilince, başarılmaz gibi gözüken güç işler başarılmaktadır, Marks'ın "fikirler kütlelere nüfuz edince, maddi bir güç olur" sözü, böylece doğrulanmaktadır. Tek kelimeyle, komünist kalkınmanın sırrı, büyük kütlelerde gizli enerjinin seferber edilmesinde yatmaktadır.

Bu radikal değişiklikte başrolü komünist partisi oynamaktadır. Komünist ülkelerde parti, her şey demektir. Lenin partiyi, Marksist-Leninist öğretiyi hazmetmiş, son derece disiplinli, az sayıda bir seçkinler topluluğu olarak düşünmüştür. Parti, işçi ve köylülerin en seçkin elemanlarını toplama çabasındadır. Partiye girmek güçtür. Uzun bir bekleme döneminden ve çeşitli denemelerden geçmek gereklidir. Küçük burjuva menşeli adaylar için engeller çok daha fazladır. Parti, Lenin'in demokratik merkeziyetçilik ilkesine göre işlemektedir. Kararlar tartışmalardan sonra alınmaktadır, ama karar alınınca azınlık çoğunluğa uymak zorundadır. Parti yüksek kademelerinin kararları, alt kademeleri tamamen bağlamaktadır; ama partide bütün mevkilere seçimle gelinmektedir. Böylece son derece disiplinli ve merkeziyetçi bir parti ortaya çıkmaktadır. Partili, en fedakâr, en disiplinli ve kitle uğruna kendini adamış bir cins misyoner, bir cins şövalyedir.

Sovyetler Birliği'nde ve öteki komünist ülkelerde kalkınma öncülüğünü parti yapmıştır. Kolektifleştirmenin yürütülmesi, köylülerin güçlüklerinin çözülmesi, fabrikalarda verimin artırılması, bürokrasinin iyi çalıştırılması vb. partinin görevidir. İşçi ve köylülerin en bilinçli, en yetenekli unsurları arasından seçilen partili, kitlelerin nabzını elinde tutmak, her an ihtiyaçlarını, dileklerini ve düşüncelerini bilmek, kitleden etkilenmek, fakat aynı zamanda kitleyi etkilemek durumundadır. Devlet organları, partinin tam kontrolü altındadır. Bürokrasinin tutuculuk,

kırtasiyecilik vb. eğilimlerini yenmek, onu sosyalizm ve komünizmin inşası yolunda harekete geçirmek partinin görevidir. Parti, idarenin yerini alacak değildir. Orkestra şefi nasıl hiçbir müzik aracı çalmadan, müzisyenler topluluğuna istenilen parçayı çaldırırsa, parti de idari teşkilatı öyle yönetecektir. Tabii ki, partinin kendisinin de kitlelerden kopup bürokratlaşması tehlikesi her an vardır. Komünist ülkelerde, Cillas'ın "Yeni Sınıf" diye ad taktığı "bürokratik tabaka" egemenliğinden çok sık yakınılmaktadır. Bununla birlikte, geçmiş yüzyılların baskısı ve alışkanlıkları altında bulunan, eğitimden yoksun on milyonlarca köylü kitlesinin ve köyden yeni gelmiş milyonlarca işçinin, çok kısa sürede başarılması gerekli sayılan bir kalkınma hamlesi için seferber edilebilmesi, kitleyle sıkı ilişkiler kurmayı amaç edinen disiplinli bir tek partinin varlığıyla mümkün olmuştur.

Sovyet başarısından sonra, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda öteki ülkelerde iktidara gelen komünist partileri, Sovyet kalkınma modelini izlemişlerdir. Şüphesiz tarihi ve milli özellikler, her ülkede farklılıklar yaratmıştır. Fakat her ülkede aynı ilkelere dayanan belli bir model uygulanmıştır. Bu ilkeler şöyle özetlenebilir:

1 - *Proletarya ihtilali ve proletarya diktatörlüğü:* Kapitalizmden sosyalizme geçişte, eski egemen sınıfların direnmelerini kırmak, kaçınılmaz sabotajlarını boşa çıkarmak ve toplumu sosyalist yönde yeniden düzenleme amacıyla iktidardan tam yararlanmak için komünistler, proletarya diktatörlüğünü zorunlu bulmaktadırlar. Sosyal demokratlar ile komünistler arasındaki temel ideolojik ayrılık bu noktada toplanmaktadır. Lenin'e göre, sınıf mücadelesini tanımak, Marksist olmak için yeterli değildir. Sınıf mücadelesini proletarya diktatörlüğünü kabule kadar genişletenler, ancak Marksisttirler.

Komünistler, "burjuva demokrasisi"nin, burjuva için demokrasi, ama proletarya için diktatörlük olduğu kanısındadırlar. Proletarya diktatörlüğü ise, burjuva için diktatörlük, proletarya için demokrasidir. Lenin'in dilinde proletarya diktatörlüğü, proletarya demokrasisi ile eş anlamlıdır.

Proletarya ihtilali ile, burjuva siyasi iktidarı yitirmiştir; ama bazı ekonomik mevkileri hâlâ elinde tutmaktadır. Yeni rejimi sabote etmek için her türlü tertip peşindedir. Büyük kapitalist ülkelerden tam destek görmektedir. Kitleler, özellikle küçük işletme sahipleri, geçmiş alışkanlıklar ve düşünce biçimlerinden kurtulabilmiş değildir, burjuvazinin etkisi altındadır. Köklü değişikliklerin yaratabileceği güçlükler sırasında, burjuvazi ve emperyalizm bundan yararlanabilir ve kapitalizm tekrar kurulabilir. Bunun içindir ki, siyasi iktidardan

düşürülen burjuvaziye karşı en ufak bir müsamaha gösterilmemelidir. Çünkü komünistlere göre, burjuvazinin en ufak müsamahası yoktur. Müsamaha, proletarya ihtilalinin merhametsizce ezilmesine rıza göstermek demektir.

Komünistler, bu görüşlerini tarihin doğruladığı kanısındadırlar: 1871'de Paris komünü, burjuvazi Versailles'da başkente yürümek için askeri hazırlıklar yaparken, bunu unutup içeride sosyal reformlara dalmıştır. Proletaryanın bu müsamahası, Paris işçilerinin insafsızca katliamı ile sonuçlanmıştır. 1919'da Alman proletaryası, Macar proletaryası benzer davranışlar yüzünden ezilmişlerdir. Öte yandan proletarya diktatörlüğünü reddeden ve "sınıf-üstü" demokrasi anlayışını benimseyen İngiliz ve İsveç Sosyal Demokrat Partileri, defalarca iktidara geldikleri halde, tekelci burjuvazinin egemenliğine dokunamamışlar ve kapitalizmin çerçevesinde kalmışlardır. Bu nedenlerle komünistler, kapitalizmden sosyalizme geçişte, proletarya diktatörlüğünü vazgeçilmez bir şart saymaktadırlar. Bununla birlikte, proletarya diktatörlüğü, hareketin karşılaştığı direnmenin şiddet derecesine, ihtilalin toplumsal temelinin genişliğine göre, çeşitli biçimler alabilecektir. Rusya'da ihtilal, içte ve dışta şiddetli direnmeyle karşılaştığı için, proletarya diktatörlüğü en sert biçimde kurulmuştur. Doğu Avrupa "Halk Demokrasileri"nde proletarya diktatörlüğü daha geniş bir toplumsal temele dayanmaktadır. Bu ülkelerde, komünist partilerin öncülüğünde olmakla birlikte, küçük burjuva partilerini de kapsayan çok partili bir sistem yürürlüktedir. Çin'de ise kurtuluş savaşı yıllarında, proletarya, burjuvazinin demokratik unsurlarını da kapsayan çok daha geniş bir toplumsal temele dayanarak mücadelesini yürütmüştür. Proletarya devleti, bu geniş toplumsal temel üzerine kurulmuş, diktatörlük, sınırlı sayıda tekelci burjuva ve feodallere uygulanmıştır. Yüzyıllar boyu süren demokratik gelenekleri olan ülkelerde, işçi sınıfı diktatörlüğü, parlamenter cumhuriyet biçimini de alabilecektir. Ama yine çok partili bir sistem içinde de olsa, tekelci sermaye egemenliğinin yıkılması için, tekelci sermayeye karşı geniş toplumsal temelli bir proletarya diktatörlüğü söz konusudur. Proletarya diktatörlüğü, komünist kalkınma modelinin temel taşıdır.

2 - *İşçi sınıfının bütün emekçi halk ile ittifakı:* Komünist kalkınma modelinin ikinci temel ilkesi, köylü çoğunluğu, küçük burjuvazi, küçük mülk sahipleri gibi proleter olmayan çeşitli tabakalarla proletaryanın öncülüğünde ittifak kurulmasıdır. Komünistlere göre, işçi sınıfı, özellikle yeteri kadar sanayileşmemiş ülkelerde, sosyalist toplumu, kendi çabalarıyla tek başına kuramaz. Sosyalizmin inşası için,

büyük mülkiyetin sosyalizasyonu yeterli değildir. Aynı zamanda, köy ve kasabalardaki küçük üretimin sosyalist ilkelere göre giderek reorganizasyonu, her türlü toplumsal ilişkilerin değiştirilmesi, basın, tiyatro, okul gibi bütün kültürel kurumların faaliyetlerinin sosyalist yönde yeniden inşası gereklidir. Kısaca, temelden çatıya kadar bütün toplumsal hayatı kapsayan bir yeniden inşa hareketi söz konusudur. Bu, son derece güç bir iştir ve başarılması, nüfusun en geniş kısmı yeni toplumun kurulmasına bilinçli olarak katıldığı takdirde mümkündür.[58]

Proletarya, diktatoryal tedbirleri, gerekince burjuvaziye karşı kullanır; fakat köylü kitlesine ve öteki müttefiklerine karşı sertlik söz konusu değildir. Proletarya, onları inandırma, teşvik, yeni biçimlerin üstünlüğünü örneklerle gösterme gibi demokratik metotlarla sosyalizme yönelme durumundadır.*

3 - *Büyük sanayi, ulaştırma ve bankaların millileştirilmesi, dış ticarette devlet tekeli:* Millileştirmenin amacı, burjuvazinin ekonomik gücüne son vererek yeni bir üretim biçiminin temellerini atmak ve milli ekonominin kilit mevkilerini proletarya devletinin eline vermektir.

Millileştirme biçim ve metotları, ülkeden ülkeye değişebilir. Sovyet iktidarı, millileştirmeye gitmeden önce, teşebbüslerde işçi denetimi kurmayı denemiştir. Sınai, mali ve ticari alanlarda teşebbüsler, oralarda çalışanların denetimine verilmiştir.** Burjuvazi, işçi denetimine karşı şiddetle direnmiş, sabotajlara girişmiş, bu yüzden hızlı bir millileştirme zorunlu olmuştur. Millileştirmeler, tazminatsız gerçekleştirilmiştir. "Halk Demokrasilerinde savaş suçlularına ve Nazilerle işbirliği yapanlara ait teşebbüslerin millileştirilmesiyle yetinilmiştir. Daha sonra geniş bir millileştirmeye gidilmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde ise, önce burjuvazinin bürokratik ve komprador unsurlarına ait ağır sanayi, büyük sanayi ve demiryolları millileştirilmiştir. Kurtuluş savaşında işçi sınıfı ile işbirliği yapan milli burjuvazinin önemli bir kesiminin mülkiyetine dokunulmamıştır. Özel sermaye ile karma teşebbüsler kurulması, özel mülkiyetten sosyalist mülkiyete geçişte kullanılmıştır. Özel teşebbüs, giderek millileştirilmiştir. Fakat ekonominin yönetiminde, burjuva unsurların teknik bilgi, ustalık ve tecrübesinden, millileştirmelerden sonra geniş ölçüde yararlanılmıştır.

---

* Tabii ki bu ilkeye ne ölçüde uyulduğu ya da uyulabildiği ayrı bir konudur.

** Fabrikaların işçiler tarafından yönetilmesi, ihtilalin ilk yıllarında çok taraftar toplayan bir görüştü. Fakat bu, atölye disiplininde ve üretimde bir bozulma, çözülme yaratmış, mülkiyetçilik duygusu ve şirketçilik zihniyeti doğurmuştur. Planlı kalkınma gerekleriyle bağdaşamayan bir cins "kolektif kapitalizm" ortaya çıkmıştır. Lenin, bu sendikalist eğilime şiddetle karşı çıkmış, sanayi denetiminin sendikalar tarafından değil, parti tarafından başarıyla yürütülebileceğini ileri sürmüştür.

Millileştirme, hiçbir zaman, küçük sanayici, tüccar ve zanaatçı mülkiyetini kapsamamıştır. Proletarya devleti, başlangıçta hammadde, kredi ve siparişlerle küçük müteşebbisleri desteklemiştir. Bunların zamanla ve ikna yoluyla sosyalist ilkelere göre reorganizasyonu söz konusudur.

4 - *Büyük arazi mülkiyetinin tasfiyesi:* İster feodal, ister kapitalist nitelikte olsun, büyük arazi mülkiyetine derhal son verilmektedir. Rusya'da ihtilalin ilk işi egemen sınıfı teşkil eden aristokrasinin arazisine tazminatsız el koymak olmuştur. Fakat toprakta büyük mülkiyetin kaldırılması, tek başına bir sosyalist tedbir değildir. 1789 Fransız İhtilali'nde de büyük arazilere el konulmuş, fakat bu, tarımda kapitalizmin gelişmesini sağlayan bir tedbir olmuştur. Bu sebeple, komünist kalkınma modelinde, modern teknolojinin gereklerine en uygun biçimde, mülkiyeti topluma ait büyük işletmelere geçilmesi esastır. Bütün komünist ülkelerde amaç bu olmakla birlikte, amaca varmak için izlenen yol çeşitli olmuştur. Sovyetler Birliği, arazinin millileştirilmesine gitmiştir. "Halk Demokrasileri"nde el konulan büyük araziler tarım işçileri ile fakir ve orta köylülerin mülkiyetine geçirilmiştir.

5 - *Ekonomik biçimlerde çeşitliliğin kaldırılması:* Büyük kapitalist üretimin millileştirilmesiyle, üç biçim ekonomik yapı ortaya çıkmaktadır: Sosyalizm, küçük emtia üretimi ve özel kapitalizm.

Sosyalist sektörün genişliği, millileştirilen kapitalist üretimin genişliği ile belirlenmektedir. Kapitalizm ne kadar fazla geliştiyse, başlangıçta sosyalist sektörün de o kadar büyük, ne kadar az geliştiyse o kadar küçük olacağı açıktır. Sosyalist sektörün toplam üretimdeki payı, 1923-1924 Rusya'sında yüzde 38,5, 1949 Çin'inde yüzde 34,7 ve 1945 Çekoslovakya'sında yüzde 60 olmuştur.

Küçük emtia üretimi, köylü çiftliklerini ve işçi kullanmayan küçük sanat erbabını kapsamaktadır. Bu sektörün payı, 1923-1924 Rusya'sında toplam üretimin yüzde 41'ini, Çin'de daha yüksek bir oranı bulmaktaydı.

Özel kapitalizm ise, esas itibariyle, şehir burjuvazisinin sahip olduğu küçük ve orta sanayi teşebbüsleriyle zengin köylü (kulak) çiftlikleridir.

Komünistlere göre, kapitalist ve küçük emtia üretimi sektörleri var oldukça, her an kapitalizmin restorasyonu tehlikesi mevcuttur. Ne var ki, çeşitli ekonomi biçimlerini kararnamelerle, emirnamelerle tasfiye etmek olanağı yoktur. Üstelik geçiş döneminde, proletarya devleti, öteki iki sektörün desteği olmayınca, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek yetenekten yoksundur. Ekonomik ve politik güçlüklerden sakınmak için, bu sektörlerin tasfiyesinin, ekonomik araçlarla ve tedricen yapılması gereklidir.

Kapitalist iktidarların devlet sektörünü kapitalist sektörü geliştirmek için kullanma metodu, proletarya devletinde tersine çevrilerek, sosyalist sektörün öteki sektörleri ekonomik yollardan tasfiyesi için kullanılmaktadır. Ekonomide devlet, dış ticaret, banka, büyük sanayi, ulaştırma, enerji vb. gibi kilit mevkileri elinde tutmaktadır. Öteki iki sektör, makine, hammadde, enerji vb.'yi sosyalist sektörden almakta, üretimlerini ona satmaktadır. Proletarya devleti, bu pazar ilişkilerini sosyalist sektör yararına kullanarak, öteki sektörleri zayıflatmaktadır. Aynı zamanda onları ekonomik yoldan denetim altında tutmakta ve istediği yönde gelişmesini sağlamaktadır.

Kapitalist sektör, eşit olmayan rekabet yoluyla, giderek tasfiye edilmektedir. Küçük emtia üretimi ise, komünist öğretiye göre, gönüllü kooperatifler eliyle büyük üretime dönüştürülmektedir.

Tarımda kooperatif çeşitli biçimler almaktadır. En alt basamakta, kredi ve alım-satım kooperatifleri bulunmaktadır. Bu, en basit bir işbirliğidir. Bu basamakta ortak çiftçilik söz konusu değildir. İkinci basamakta, ortak çiftçilik yapılmakta, ortaklar üretimden, üretim araçlarına ve emeklerine göre pay almaktadırlar. Daha üst basamakta, üretimin yalnızca emeğe göre paylaşıldığı kooperatifler gelmektedir.

Yüksek tip kooperatif dahi, tam anlamıyla, sosyalist mülkiyet biçimi değildir. Zira üretim araçları ve ürün topluma değil, belli sayıda çiftçi topluluğuna aittir. Çin, komün denemesiyle bu yolda bir sıçrama yapmıştır. Fakat Marksizmin üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki uygunluk kanununa aykırı düşüyor diye, Çin denemesi eleştirilmektedir. Öte yandan "Halk Demokrasileri"nin bir kısmı, yüksek tip kooperatifler aşamasına dahi gelebilmiş değildir. Bu yolda zorlamalar beklenileni vermemiş, geriye dönüşler yapılmıştır, fakat amaç, büyük sanayi işletmelerindeki mülkiyet biçimini tarımda da gerçekleştirmektir.

6 - *Ekonominin sosyalizm ve komünizmin inşasına yönelmiş planlı gelişmesi:* Sosyalizmin maddi temeli, büyük sanayi ve özellikle ağır sanayidir. Komünistler en büyük önceliği modern sanayinin kurulmasına vermektedirler. Bu çaba, muazzam kaynakların seferber edilmesini gerektirmektedir. Kapitalist ülkeler, sanayileşme yolunda sömürge yağmasından ve dış istikrazlardan yararlandıkları halde, komünist ülkelere bu yol kapalıdır. Sanayileşme zorunlu olarak, işçi ve köylünün emeği ile yaratılan iç kaynaklara dayatılmaktadır. Ayrıca, millileştirilen yerli-yabancı sınai, ticari ve mali teşebbüslerin kârları, sanayileşmenin finansmanında kullanılmaktadır.

Böylece elde edilen kaynaklar, üretim-tüketim, yatırım-tüketim, ağır

sanayi-hafif sanayi vb. gibi dengeleri tespitle görevli plan çerçevesinde kullanılmaktadır. Plan ayrıntılı ve merkeziyetçidir; gerçekleştirilmesi zorunludur.*

7 - *İdeoloji ve kültürde sosyalist ve komünist ihtilalin gerçekleştirilmesi:* İşçi sınıfına ve köylüye sıkı sıkıya bağlı yeni bir intelligentsia yaratılması, burjuva egemenliğinin aracı sayılan okulların, "sosyalist yönden eğitim" aracı haline getirilmesi, herkesin okuma-yazma öğrenmesi, kitlenin politik eğitimi, geçmişin sağlam değerlerine de sahip çıkan sosyalist kültürün inşası ve bunun kitlelere mal edilmesi vb. ideoloji ve kültür ihtilalinin esasını teşkil etmektedir.

BULGARİSTAN'I GÖRMEZLİKTEN GELEMEYİZ

Ana ilkelerini kısaca özetlemeye çalıştığımız komünist model, çeşitli yönlerden ve özellikle totaliter karakterinden dolayı eleştirilebilir. Fakat bir ülkenin kendi kaynaklarıyla 10-15 yılda azgelişmişlik çemberini kırması yolunda modelin başarı sağladığı açıktır. 1945'ten önce çoğu geri tarım ülkesi olan Doğu Avrupa ülkeleri, 15-20 yıl içinde sanayi ülkeleri haline gelmişlerdir. Asya'da Çin'de nüfus çokluğu ile değil, fakat sanayideki hamleleri ile ve kitlelerde gizli büyük gücü harekete getirmesi ile bütün dünyanın dikkatini çeken kudretli bir devlet olmuştur. Kuzey Vietnam ile Güney Vietnam, Kuzey Kore ile Güney Kore arasındaki açık fark ise ortadadır. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nı verdiği günlerde ilkel göçebe aşiretlerinin yaşadığı Türkistan, bugün bir pamuk ve sanayi merkezidir. Nehirler ters akıtılarak çöller sulanmakta ve yeşertilmektedir. 1908'e kadar Türkiye'nin eyaleti olan Bulgaristan, kalkınma yarışında Türkiye'yi hayli geride bırakmıştır. Nüfusu Türkiye'nin dörtte biri civarında bulunan Bulgaristan'ın 1966 yılı elektrik üretimi 11,7 milyar kws., Türkiye'nin 5,5 milyar kws.'tır. Bulgaristan Türkiye'den adam başına 8 kat fazla elektrik üretmektedir. Kömür üretimi Bulgaristan'da 26,3 milyon ton, Türkiye'de 9,6 milyon tondur. Buğday verimi Bulgaristan'da hektar başına 2780 kg.a erişmiştir, Türkiye'de 1200 kg. kadardır. Bulgaristan'ın ihracatı 1 milyar 200 milyon dolar, Türkiye'nin 500

* Merkeziyetçi planlama tekniği, azgelişmişlikten çıkma yolunda başarılı olmuştur. Fakat sanayileşmenin gerçekleştirilmesi ve ekonominin karmaşık bir yapı kazanması üzerine, Sovyet Tipi merkeziyetçilik, israflara yol açmış ve ekonomik gelişmeyi engellemeye başlamıştır. Mesela Çekoslovakya'nın son yılardaki kalkınma güçlükleri, merkeziyetçi planlamaya atfedilmiştir. Bu sebeple, teşebbüslere daha geniş serbestlik ve maddi teşvik unsurları tanıyan planlama tekniklerine yönelinmektedir. Konumuz azgelişmişlikten kurtulma olduğu için gelişmiş komünist ülkeleri ilgilendiren bu sorun üzerinde durmuyoruz.

milyon dolar civarındadır. Bulgaristan 1960 yılında 442.824 ton taze meyve ve sebze, 221 bin ton konserve meyva ve sebze ihraç etmiştir. Türkiye'de taze meyve ve sebze ihracı, hâlâ bir edebiyattan ibarettir. Bulgaristan domates ihracında dünyada birincidir; rakipleri İtalya ve Hollanda'yı geride bırakmıştır. Domates salçası ihracında Avrupa'da İtalya'dan sonra ikincidir. Beyaz peynirin tek ihracatçısıdır. Bulgaristan yalnız sebze ve meyve değil, sınai mamuller ihracatçısıdır ve sınai ihracatının yarısını ağır sanayi mamulleri teşkil etmektedir. Bulgaristan azgelişmiş ülkelere teknik bilgi ve kredi yardımı yapmaktadır. Suriye'de barajlar inşa etmiş, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde sınai tesisler kurmuştur. Endonezya, Gine ve Küba gibi ülkelere uzun vadeli krediler açmıştır. Bulgaristan'da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. Hemen bütün köylerinde elektrik bulunmaktadır. 1945-1960 döneminde köylerde 550 bin ev yapılmıştır, yani köylü ailelerinin yarısı modern evlere kavuşmuştur.

Bulgaristan 1939 yılında Türkiye'den daha ileri bir ülke değildi. Savaştan perişan çıkmış, üstelik Sovyetler Birliği'ne ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştır. Fakat 1948-1960 yılları arasındaki 12 yıllık kalkınma çabası sırasında, yani Türkiye'de görülmemiş kalkınmadan söz edildiği yıllarda, bizi çok gerilerde bırakmıştır.

Bulgaristan, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce geri bir tarıma sahipti. 4,4 milyon hektar ekilen arazi 12 milyon parçaya bölünmüştü. Arazi parçalarının büyüklüğü ortalama 0,37 hektar idi. Büyük işletme yok gibiydi. 30 hektardan yukarı işletmeler, arazinin ancak yüzde 1,7'sini kapsamaktaydı. Çiftçi ailelerinin yüzde 70'e yakınının arazisi 50 dönümün altındaydı. Çok küçük ve fakir aile işletmelerine dayanan Bulgar tarımında ilkel araçlarla çalışılmaktaydı. Toprağın sürülmesinde traktör kullanılmıyordu. Bugün Bulgar tarımı, bol miktarda makine, gübre, iyi tohumluk, elektrik enerjisi ve teknisyen kullanan büyük ve modern işletmeler haline gelmiştir. Öteki "Halk Demokrasileri", tarımda modern büyük işletmeye geçişte başarısızlık gösterdikleri halde, Bulgaristan bu alanda büyük başarı sağlamıştır. Fakir ve orta köylüler arazilerini üretim kooperatiflerinde birleştirmişler ve ortak işletmeye koyulmuşlardır. 1947-1958 yılları arasında tarım büyük işletme yapısını kazanmıştır. Kooperatiflerde önce ortak ürün, önceleri, üyeler arasında emeğe ve getirilen araziye göre paylaşılmıştır. Halen paylaşma emeğe göre yapılmaktadır. Eski yanaşmalar, fakir köylüler ve 1958'de kooperatiflere girmeleri kabul edilen eski zengin çiftçiler eşit durumdadırlar ve çalıştıkları ölçüde kazanmaktadırlar. Kooperatif çiftliklerin ortalama büyüklüğü 1962 yılında 3860 hektardır ve üye sayısı 1460 kişidir. 1952-1962 arasında tarım,

sanayi ve verimli hizmetlere 1 milyon işçi vermiştir, ama adam başına üretim –yani verim (prodüktivite)- bu dönemde yüzde 113 artmıştır. 30-40 bin dönüm arazi işleyen ve çok sayıda tarım uzmanları kullanan kooperatif çiftlikler, "tarım fabrikaları" haline gelme yolundadır. Bu şartlardaki köylü, artık eski köylü değildir. Kooperatif üyelerinin hemen hepsi tarım ve hayvancılık eğitim merkezlerinde okutularak, bir ölçüde tarım teknisyeni olmuşlardır. Artan kazançlar bir yandan devlet yatırımlarını beslerken, öte yandan kooperatifin ekonomik ve sosyal yatırımlarına gitmektedir. Gelirin yüzde 25 ila 30'u bu yolda kullanılarak tarımda yüksek bir yatırım seviyesi sürdürülmektedir.

Sanayiye gelince, Bulgaristan'da savaştan önce sanayi pek cılızdı. 1944'te ancak 91.118 sanayi işçisi mevcut idi. Ortalama işçi sayısı 23 olan sanayi kuruluşlarının üçte ikisi gıda ve tekstil alanında idi. Ağır sanayi yoktu. Üstelik sanayinin yarısı yabancı sermaye elindeydi, şeker ve çimento sanayinin hemen hepsi yabancı sermayeye aitti. 1939'da toplam üretimde tarımın payı yüzde 75,2, sanayinin payı yüzde 24,8 idi. 1962 yılında ise sanayinin payı yüzde 76,5, tarımın payı yüzde 23,5 olmuştur. Sanayi üretiminin yarısını yatırım malları teşkil etmektedir. 1939-1962 yılları arasında makine yapım sanayi ve metalürji üretimi 117 kat artmıştır. 1949-1952 döneminde sınai üretimde yıllık ortalama artış yüzde 20,7; yatırım malları üretiminde yüzde 25,7'dir. Sanayinin yatırım malları üretimindeki yıllık artışı 1953-1957 döneminde yüzde 13,6; 1958-1960 döneminde yüzde 20,5 olmuştur. 1960-1966 döneminde toplam sınai üretimde artış yüzde 93'tür. Sanayideki bu gelişme, Bulgaristan ve Türkiye arasındaki ticarette de görülmektedir. Türkiye, Bulgaristan'dan makine, elektrik motorları vb. almaktadır, karşılığında bağırsak, küspe vb. satmaktadır.

Bulgarlar, kooperatifler yoluyla, sanayide küçük emtia üretiminden modern fabrika üretimine geçmekte de başarılı olmuşa benzemektedirler. Sanatkârlar, üretim araçlarıyla birlikte kooperatiflere katılmışlardır. Araçlar kooperatifin malı olmuştur. Bunların rasyonel kullanılması ve yeni araçlarla kooperatiflerin makine stoklarının artırılması yolunda çaba gösterilmiştir. Kooperatifler birleştirilerek büyütülmüştür. 1962'de 644 kooperatifte 115 bin kişi çalışmaktaydı. Her kooperatifte ortalama çalışan kişi sayısı 178 idi. Bunlar arasında işbölümü ve seri üretim teknikleri gelişmiştir. Kooperatifler, devlet kredileri ve kârlarından ayırdıkları yüzde 60 oranındaki önemli fonlarla modern makineler kullanmaya yönelmiştir. Büyük sanayi ile kooperatif sektörü arasında planlı bir işbirliği kurulmuş, büyük sanayi kooperatiflerin üretim alanlarına doğru yayıldıkça, kooperatifler yeni alanlara ve genişleyen hizmet sektörüne

kaymışlardır. Bu çabalar sonucu, israf ve gerilik kaynağı olan çok düşük verimli küçük emtia üretiminin ıstırapsız tasfiye edildiği düşünülebilir.

Görüldüğü gibi, 1948-1962 döneminde Bulgaristan, 30-40 bin dönümlük modern tarım işletmelerine ve yüksek verimli büyük sanayi işletmelerine dayanan bir sanayi toplumu olma yoluna girmiştir. Bu ufak ülke, 1965-1970 döneminde, 1961-1965'e nazaran, yatırımlarını yüzde 60 ila 72, sınai üretimini yüzde 75, milli gelirini yüzde 50 oranında artırmayı planlamıştır. Yani hızlı gelişmesini sürdürme yolundadır.[59]

Bulgaristan komünisttir diye bu ülkenin büyük bir kalkınma içinde olduğunu görmezlikten gelmek ve bu başarının nedenlerini araştırmaktan kaçınmak, herhalde vatanseverlik değildir. Türk milliyetçileri, Bulgar kalkınmasını derinlemesine incelemek ve ondan ders almak durumundadır.

ÇİN'DE GİZLİ İŞSİZLİKLE SAVAŞ

Dikkatle incelenmesi gerekli başka bir konu, Çin'deki komün denemesidir. Bu deneme, tarımdaki yüz milyonlarca atıl işgücünden yararlanarak şehir-köy ayırımını kaldırmak ve köyü şehir yapmak amacını güden, büyük güçlüklerle dolu cüretli bir harekettir.

Yüksek nüfuslu geri kalmış ülkelerin karşılaştıkları temel sorunlardan biri, tarımdaki işgücü fazlasının, başka bir deyişle, "potansiyel tasarruf"un harekete geçirilmesidir. Kalkınma Planımız, Türk tarımında belli aylarda 8 milyona yükselen gizli işsiz mevcudundan söz etmektedir. Köylü nüfusu 500 milyonu aşan Çin'de hasat zamanları dışında, bu nüfusun büyük kısmı atıl kalmaktadır. Çinliler buna "gizli üretim güçleri" adını vermektedirler.

Bu gizli üretim güçleri iki biçimde harekete geçirilebilir. Birinci yol, son derece büyük sanayi yatırımları ile tarımdaki nüfus fazlasının sanayiye aktarılmasıdır. Nitekim Sovyetler Birliği bu yola gitmiş, 1928-1939 döneminde 20 milyon insan tarımdan sanayiye geçmiştir. 700 milyona yakın nüfuslu Çin, başlangıçta bu metodu izlemiştir. 1949-1957 döneminde sanayi yatırımlarına büyük önem verilmiş, 1952'de 100 olan sınai üretim endeksi 1957'de 232'ye çıkmıştır. 1950-1957 döneminde toplam hasılada tarım gelirinin payı yüzde 70 iken, yüzde 50'ye düşmüştür.[60] Sanayi işçilerinin sayısı 3 milyondan 10 milyona yükselmiştir. Ne var ki, bu metodun başarılı olabilmesi için, tarımda hasat aylarında işgücü sıkıntısına yol açılmasının önlenmesi gereklidir. Bu da tarımın hızla makineleştirilmesiyle mümkündür. Aksi takdirde, yılın 7-8 ayını boş geçiren yüz milyonlarca işgücünden, hasat aylarındaki ihtiyaç yüzünden tarım

vazgeçemeyecek ve "gizli üretim güçleri"nin sanayiye aktarılan kısmı pek sınırlı kalacaktır. Çin ise, tarımın muazzam makine ihtiyacını kısa sürede karşılayabilecek durumda değildir. Bundan başka, 500 küsur milyon köylü nüfusun önemli bir kısmının sanayiye aktarılması, Çin'in sabretmek istemediği kadar uzun bir zamana ihtiyaç gösterecektir. O halde, "Her türlü mucizeyi yaratmak için yalnızca insanın varlığı yeter" diyen Mao'nun ikinci bir yol bulması gerekliydi. Mademki tarımdan sanayiye, köyden şehire nüfusu aktarmak güçtür, o halde sanayi tarıma ve şehir köye getirilmelidir. Yüz milyonlarca işgücü, kendi imal ettiği araçlarla, ek bir ücret ödenmesine ihtiyaç olmadan, köyde fabrikalar, barajlar, okullar, hastahaneler, mağazalar inşa etmelidir. Ağaçlandırma, sulama, yollar yapma yoluyla bu iş ordusu, tarımın çehresini değiştirmelidir. Bu büyük iş seferberliği içinde, sosyalizmden komünizme geçişi sağlayan en ileri üretim ilişkileri geliştirilmelidir. 1958'de girişilen komün hareketi, bu ana fikirlerin sonucudur.

1958 Nisanı'nda Honan eyaletinde, ürünü emeğe göre paylaştıran ileri tipte 27 kooperatife bağlı 43 bin köylü, yalnız toprağı işlemek için değil, mahalli sanayiler kurmak, bayındırlık işleri yapmak, kanallar açmak, yollar ve okullar inşa etmek, kendi yönetim ve güvenliklerini düzenlemek için ortak çaba göstereceklerini açıklamışlardır. 29 Ağustos 1958'de Parti Merkez Komitesi, bu hareketin bütün ülkeye yayılmasını kararlaştırmıştır. Böylece, Kasım ayında 127 milyon aileyi kapsayan 27 bin komün kurulmuş bulunuyordu.

Komün, ilçe ile bucak arası bir idari bölge çerçevesinde ileri tipteki bütün tarım kooperatiflerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kooperatifte mülkiyet, kooperatif üyelerine ait iken, şimdi mülkiyet, bütün halkın mülkiyetine çok yakın biçimde komüne aittir.

Komün, hem ekonomik, hem de idari bir biçimdir. Ekonomik planda tarım, ticaret ve sanayiyi birleştirmektedir; ama komün aynı zamanda siyasi iktidarın temeldeki örgütüdür. Güvenlik, adalet, polis, askerlik, maliye, eğitim gibi devletin bütün görevlerini yapmaktadır. Komünün, bunların ötesinde, herkesin üretimden ihtiyacına göre pay alacağı komünist düzene kestirmeden varma iddiası vardır. Prof. Bettelheim, bu amacı şöyle açıklamaktadır: "Yemekhaneler, çamaşırhaneler, çeltik ve un fabrikaları, çocuk bahçeleri, dikiş atölyeleri vb. kurarak ortaklaşa yaşayışı gerçekleştirmek. Bu üstün toplumsal örgütlenme, kadının ev işlerinden kurtulmasını, bireyci kapitalist ideolojiye karşı savaşın kolaylaşmasını, toplumsal verimliliğin artmasını ve daha genel bir biçimde, sosyalist toplumdan komünist topluma geçişin temeli olan kolektivist ideolojinin gelişmesini sağlayacaktır."

"Herkese çalışmasına göre veren sosyalist üleşimden, herkese ihtiyaçlarına göre veren komünist üleşime doğru, giderek üleşim sisteminin dönüşümünü sağlamak. Bu dönüşüm, kamu hizmetlerinin kurulup bunların gittikçe genişleyen bir ölçüde parasız olarak karşılanması, bunun yanı sıra, üretimden alınan payın çalışmaya göre hesaplanan kısmının nispi öneminin gittikçe azalması ve elde bulunan ürünlerin komün üyelerinin temel hayati ihtiyaçları ölçüsüne göre, imkân ölçüsünde parasız üleştirilmesiyle gerçekleşecektir."[61]

Tabii ki, daha fakirlikle savaşırken, ancak büyük zenginlik içinde düşünülebilecek olan ürünün ihtiyaca göre paylaştırılmasından geri dönmek gerekmiştir. Ayrıca, çıkan güçlükler üzerine, aşırı kolektifleştirmeden, üretim birimlerinin çok geniş tutulmasından vazgeçilmiştir. Ama Çin, komün düzeninde devam etmekte ve küçümsenmeyecek başarılar sağlamaktadır. Sistem, atıl işgücünün seferber edilmesi, bir köy sanayi kurulması ve şehirlerin yararlandığı birçok hizmetten köyün faydalanması olanağını getirmektedir. Halen toplam sınai üretimin yüzde 10'unu komün işletmeleri gerçekleştirmektedir. Komünlerin tarım aletleri fabrikaları, makine atölyeleri, çimento fabrikaları, taş ocakları, cam imalathaneleri vb. vardır. Alım-satım kooperatifi eliyle komünde çeşitli mağazalar açılmıştır. 8-10 mağazalı komünler vardır. 'Bedava sektör' küçültülmüş olmakla beraber, devam etmektedir. Komünde sağlık ve eğitim parasızdır ve bir hayli gelişmiştir. Mesela Nankin bölgesindeki bir komünde, kamün komitesi 60 yataklı bir hastahaneyi, dört sağlık merkezini, 2 bin öğrencili dokuz ilkokulu, bin öğrencili biri genel, öbürü tarımsal eğitim yapan iki ortaokulu yönetmektedir."*[62]

Köy-şehir ayırımını bir ölçüde azaltan bu gelişmeler, atıl işgücünün seferber edilmesinin sonucudur. Ünlü tarım uzmanı Prof. Rene Dumont, tarım alanındaki Çin denemesini ekonomik açıdan şöyle değerlendirmektedir: "Çin'de Komünist Partisi iktidarı alır almaz, bir toprak reformu değil, bir tarım ihtilali yaptı. Köy meydanında nasırlı ellerini gösteremeyen pamuk elli arazi sahiplerinin mülklerine tazminatsız el koydu. Bunların arazileri, büyüklüğüne bakılmaksızın alındı. Bir kısım zengin köylüler için de aynı yola gidildi, Böylece, her köylü ailesi için bireysel işletmeler kuruldu. Birkaç yıl sonra emeğin etkinliğini artırmak üzere bunlar birleştirildi. Önce 6 ila 12 aile arasında mevsimlik karşılıklı yardımlaşma ekipleri, sonra 12 ila 20 aileyi kapsayan daimi yardımlaşma ekipleri kuruldu.

1953 Ocak'ından başlayarak, 25 ila 30 aileyi bir araya getiren ve

* Bütün bunların, köylerin birleştirilmesi, kombinalar, Köy Enstitüleri vb. ile bizim de bir ölçüde düşündüğümüz, fakat gerçekleştiremediğimiz işler olduğunu hatırlamalıyız.

ürünün paylaşılmasında arazi mülkiyetini de hesaba katan yarı-sosyalist kooperatiflere gildildi. 1955 sonunda ürünü yalnız emeğe göre paylaştıran ortalama 130 ailelik yüksek tipte sosyalist kooperatifler ortaya çıktı.

Ekonomik açıdan özellikle ilginç olan, tarım ihtilalinin çok yüksek bir yatırım ve istihdam oranıyla birlikte yürütülmesidir. Zamanın yarısını ve hatta üçte ikisini aylak geçiren köylü ailesinin çalışma süresi büyük ölçüde artmıştır.

Çok yüksek yatırım oranı, birçok kaynaktan gelmektedir: Köylü, gayri safi ürünün yüzde 10'u civarındaki geleneksel arazi vergisini devlete vermektedir. Kooperatif, üretim araçları almak için, başlangıçta gayri safi ürünün yüzde 5 ila 10'u oranında bir yatırım fonu kurmuştur. Köylü de, ürün satışlarından elde ettiğiyle ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geriye kalan tasarrufunu sanayileşme için yatırmaya teşvik edilmektedir...

Nihayet, son ve en önemli yatırım biçimi, köylünün emeği olmuştur. Bugün köy komünlerinde, köylünün yılda 300 ila 330 gün çalıştığı tahmin edilebilir. Köylü, az istihdamdan tam istihdama geçmiştir. Hatta 1958 sıralarında aşırı istihdamdan bile söz edilebilir. Bu düzende Çin köylüsü, tarla, fabrika ya da artizanal atölyelerdeki çalışma gibi cari işler için aşağı yukarı 200 kadar, toprak ıslahı, sulama, drenaj, taşkınlardan korunma, ağaçlandırma, erozyonla mücadele ve ileride meyve verecek her türlü çalışma gibi yatırımlar için 120 ila 130 kadar iş günü sağlamaktadır.

Oysa Çin köylüsüne, esas itibariyle, tarla, fabrika ve atölyede geçen 200 günlük cari çalışması için bir ücret ödenmektedir. *Denebilir ki, 120 günlük yatırımın çok büyük kısmını, köylü, topluma ücretsiz olarak,* ya da devletin ödediği pek küçük bir ücret karşılığında sunmaktadır.

Çin, böylece çok önemli yatırımlar yapabilmiştir."[63]

Prof. Balogh ise, atıl işgücünün seferber edilmesini şöyle değerlendirmektedir: "Hiç şüphe yok, azgelişmiş ülkelerin sahip bulundukları en büyük avantaj, halkın az istihdam edilmesi olgusunda yatmaktadır. Bu iş gücü seferber edilebilirse, hiçbir fedakârlığa katlanmaksızın büyük ilerlemeler gerçekleştirilebilir. Fakat bu işgücünü seferber edebilme işi, son derece güçtür. Yalnız Çin bunu yapmayı başarabilmiştir."[64]

Özellikle Prof. R. Nurkse'nin tasarruf-emek teorisinden sonra,[65] Amerikan çevreleri de gizli işsizliği seferber etme denemelerine girişmişlerdir. Amerikan P. L. 480 gıda yardımlarının desteğiyle, Tunus, Fas, Mali, Habeşistan, Tanganika, Afganistan, İran, Güney Kore gibi ülkelerde gizli işsizlerden yararlanmak için programlar düzenlenmiştir. Teoriye göre, bir cins ayni ücret niteliğindeki Amerikan gıda yardımları sayesinde, gizli işsizler, verimli yatırımlarda kullanılabileceklerdir. Ne var ki, uygulamada bu programlar göstermelik olarak kalmış, "gizli işsizler" boğaz

tokluğuna çalışmaya pek hevesli gözükmemişlerdir.[66] Bireysel ufak köylü işletmesi çerçevesinden kurtulmuş, büyük kooperatif işletme disiplini ve zihniyetini benimsemiş, toplu çalışmanın kendine ve mensup bulunduğu kolektiviteye yararını kavramış kitlelerin ancak inanç, şevk ve ciddi bir planlamayı gerektiren bu iş seferberliğinde başarıya ulaşabileceği düşünülebilir. Bu alanda Çin dahi henüz yarım bir başarı elde etmiştir. Ama Çin'in daha etkin bir organizasyon ve elverişli üretim araçları sağlama yoluyla, yüz milyonların seferber edilmesine dayanan bir kalkınma metodunu başarıya götürmesi mümkündür. Bu takdirde, açlık, sefalet ve ümitsizlik içinde bocalayan Hindistan, Pakistan, Endonezya vb. gibi azgelişmiş ülkelerde kütlelerin, kurtuluşu er geç Çin tipi kalkınmada aramaları beklenmelidir.

2 - AMERİKAN TİPİ KALKINMA YOLU

Komünist kalkınma yolunun karşısında Amerikan tipi kalkınma yolu yer almaktadır. Yerli-yabancı özel sermaye işbirliğine dayanan bu kalkınma yolu, hiçbir geri kalmış ülkede ciddi bir gelişme ve sanayileşme sağlayamadığı gibi, gelir dağılışındaki uçurumu –genişleterek toplumsal huzursuzluğu artırmıştır. Bu yüzdendir ki, liberal fikirli Amerikan aydınları, "ABD gerçekten ekonomik kalkınmaya karşı mıdır?" sorusunu sormaya başlamışlardır.[67]

Duygusal plandaki iddialara itibar etmeden, bu konuda soğukkanlılıkla bir yargıya varmak, sanırız ki, gerçekçi bir kalkınma stratejisinin temel sorunlarından biridir. Sorunun aydınlanması, ABD'nin ekonomik yapısı üzerinde biraz durmayı gerektirecektir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar –gerçeği yansıttığı şüpheli olmakla birlikte– ABD'nin resmi tezi "kabuğuna çekilmek", yani Amerika dışında olup bitenlerin uzağında durmak idi.* Oysa bugün ABD,

---

* Geçmişteki ABD emperyalizminden söz ederken, İnönü'nün hatıralarında yer alan kapitülasyonlarla ilgili şu sözleri hatırlamakta fayda vardır: "Amerikalılar bütün Lozan müzakereleri esnasında sulh yapılması için yardımcı oldular, fakat kapitülasyonlar üzerinde, kuvvetli devletlerin asırlardan beri takip ettikleri politikada müttefikleri engellemediler, desteklediler. Ne vakit kapitülasyonlardan bahis açılırsa, ne vakit iktisadi imtiyazlardan bahsolunursa Amerikalılar açık kapı politikasının taraftarı olduklarını, Amerika tebaasının bulunduğu her yere donanmaları ile gitmek hakkını muhafaza ettiklerini söylerlerdi. Bu görüşlerini her vesile ile belli etmişlerdir."
Lozan'dan sonra, muahede yapmak için ABD ile yapılan müzakerelerde, Washington, Avrupalı müttefiklerinin kapitülasyonlarla ilgili olarak Lozan'da kabul ettikleri esaslara rıza göstermemiştir. Olayı yine İnönü'den dinleyelim: "Teklifimiz, müttefiklerle Lozan Muahedesi'nde kabul ettiğimiz Kapitülasyonlar maddesini aynen Amerika Muahedesine de koymaktı. Mr. Grew, Hükümetinden aldığı cevabı bana getirdi. O zaman Hariciye Vekilleri Amerika'da şöhret yapmış bir hukukşinas sayılıyordu. Kapitülasyonlar onun

Akdeniz filoları, Pasifik filoları, dünyanın dört köşesindeki üsleri ve sayısız askeri ittifakları ile bütün kıtalara yayılabildiği kadar yayılmıştır. ABD'nin bu askeri genişlemesiyle birlikte, dış ülkelerdeki ekonomik ilişkileri hızla genişlemiştir. ABD'nin dış ülkelerdeki dolaysız yatırımları 1929'da 7,5 milyar dolar iken 1946'da 7,2 milyar dolara düşmüş, fakat 1961'de 34,7 milyar dolara fırlamıştır. Buna dolaylı yatırımlar da eklenmelidir. Kabul etmek gerekir ki, bu yeni bir durumdur. Ayrıca yatırımlar, az bir başlangıç sermayesi koyup, dış ülkelerde sağlanan krediler ve kârların yeniden yatırılması yoluyla gerçekleştirildiğinden, sermaye ihracı rakamlarının çok üstündedir. Bu bakımdan, dış ülkelerdeki Amerikan sermayesi ile yaratılan üretim miktarı, çok daha aydınlatıcı bir rakamdır. Dış üretim miktarında büyük artış vardır. O kadar ki, ABD sermayesinin dışarıda gerçekleştirdiği üretim, iç üretimle boy ölçüşecek büyüklüğe erişmiştir. 1950 yılında ABD sermayesinin satışlarla ifade edilen dış üretimi 44 milyar dolar iken, 1964 yılında 143 milyar dolara çıkmıştır. Buna ihracat yoluyla yapılan satışlar da eklenirse, toplam dış satışlar, 1950-1964 döneminde 54 milyar dolardan 168 milyar dolara geçmiş bulunmaktadır. Aşağıdaki tablo bu durumu göstermektedir:

ABD yatırımlarından doğan dışarıdaki üretim	Satışlar (milyar dolar)	
	1950	1964
Dolaysız yatırımdan*	24	88
Öteki yatırımdan**	20	55
TOPLAM	44	143
İhracat yoluyla satışlar	10	25
İhracat birlikte toplam dış üretim	54	168

Kaynak: Monthly Review, Kasım 1966.

Demek ki, ABD'nin dış ülkelerdeki, gayri safi hasılanın yüzde 5'i civarında kalan ihracat ve iç sermaye yatırımlarının yüzde 10'unu aşmayan dış yatırım rakamlarının gösterdiğinden çok daha büyük çıkarları vardır.

ihtisasına giren bir meseledir. Aldığı cevap üzerine, Amerikan mütehassısı müttefiklere kabul ettirdiğimiz maddeyi biz kabul edemeyiz, dedi. Hükümetinde müttefiklerin hata ettikleri kanaati varmış. Daha sonra başka bir metin üzerinde anlaşmaya varılmışsa da, ABD Senatosu'nca reddedilmiştir." (*Ulus*, 21 Ekim 1968)

Amerikan Ticaret Bakanlığı, ekonomik anlamını tespit için, ihracatı, tarım, sanayi, madencilik satışları ve navlun gelirlerini kapsayan toplam taşınır mallar iç üretimi ile karşılaştırmaktadır. 1964 yılında ABD'de toplam taşınır mallar üretim tahmini 280 milyar dolardır. Dış üretim ise 168 milyar doları bulmaktadır. Tabii ki bu rakamlar içte ve dıştaki firmalar arasındaki alışverişi de kapsamaktadır. Bu çift sayma düşülünce, en muhafazakâr hesaplarla, ABD'nin dış pazarı, içerideki çiftlik, fabrika ve madencilik üretiminin yüzde 40'ına ulaşmaktadır.[68] Bu rakam, önemli miktardaki marka patent vb. satışlarını hesap dışı bıraktığı halde, ABD için dış pazarın önemini göstermeye yeterlidir. Üstelik, dış satışlar, iç satışlardan çok daha büyük hızla arttığından, dış pazarın önemi gittikçe büyümektedir. İmalat sanayi ihracatı ve dışarıda üslenmiş Amerikan firmalarının satışları, 1940 yılında 15,8 milyar dolar iken, 1964'te 57,9 milyara erişmiştir. 1950'ye göre artış yüzde 267'dir. İmalat sanayinin iç satışları ise, bu yıllar arasında ancak yüzde 103 artmıştır. 1957-1965 döneminde dışarıda üslenmiş ABD firmalarının makine ve teçhizat harcamaları yüzde 200, ülke içindeki firmaların ise yüzde 41 artmıştır. Böylece, dış firma makine ve teçhizat yatırımının içerideki firmalar yatırımına oranı 1957'de yüzde 8,1 iken, 1965'te yüzde 17,3'e yükselmiş olmaktadır. Dış ülkelerde üretim ile birlikte, mali nitelikte olmayan emtia üreten şirketlerin dışarıda sağladıkları kârlar artmaktadır. 1950'de dış yatırım kazançları mali olmayan şirketlerin vergiden sonra içerideki kârlarının yüzde 10'una erişirken, bu oran, 1964'te yüzde 22'ye çıkmıştır. Gerçekte dış kâr oram daha da yüksektir. Çünkü dış kazanç, yabancı ülkelerdeki şirketlerin ABD'deki ana şirkete yaptığı hizmet ödemelerini kapsamadığı gibi, dünyaya kol atmış büyük şirketler vergiden kaçmak için maliyetlerin daha büyük kısmını dış şirketlere yüklemektedirler. Bu muhasebe oyunları, dış kazancı olduğundan küçük göstermektedir. Üstelik, bu kâr karşılaştırması, dış ülkelerde faaliyette bulunmayan firmaları da kapsamaktadır. Karşılaştırma daha tutarlı biçimde, dışarıda maliyet gösteren firmaların iç ve dış kârları arasında yapılırsa, dış kâr oranı yüzde 25'in üstüne çıkacaktır.[69] En başta gelen 25 şirketin toplam kârları içinde dış kârları 1959 yılında yüzde 28,9'u bulmaktadır. Rockefeller'lerin Standard Oil of New Jersey'in dış kâr yüzdesi yüzde 65, Mobil'in yüzde 58, Good Year'in yüzde 29'dur.[70]

Yukarıdaki rakamlar, ABD şirketlerinin dış ülkelerde gittikçe artan ölçüde yayıldığını göstermeye yeterlidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, esas itibariyle yalnız petrol şirketleri dünyanın dört bucağında şirketler kurmuşlardı (Mesela Rockefeller'in Standardı'nın 1956 yılında 52 ülkede yüzde 50'den fazla hissesine sahip bulunduğu şirket sayısı 274'e erişmiştir), öteki Amerikan firmaları, genellikle kendi ülkelerinde

kalmayı tercih ediyorlardı. Nitekim 1929-1946 döneminde dolaysız yatırımların azalması bunun delilidir. Savaştan sonra öteki Amerikan şirketleri de, dış ülkelerde yerleşmeye koyulmuşlardır. Business Week'in deyimi ile, "milletlerarası faaliyetleri olmakla birlikte, *içeriye yönelmiş teşebbüsler*", "tam anlamıyla *dünyaya yönelmiş şirketler*" haline gelmişlerdir. Bunlara ABD'de halen "mültinasyonal-çok milletli" şirket adı verilmektedir. Business Week, son 20 yılda vuku bulan bu "büyük değişiklik"i şöyle açıklamaktadır: "Bir sanayiden ötekine, Amerikan şirketleri, denizaşırı kârlarının hızla arttığını ve dış yatırımlarının birçok halde Amerika'dakilerden yüksek kâr getirdiğini gördüler. Dış kârlar artmaya başlarken, iç kârlar ise daralma yolundaydı.... Bu durum, mültinasyonal şirketin gelişmesini zorlamıştır."*[71]

---

* Prof. Sweezy ve Paul Baran, klasik emperyalizm teorisinin, dünyaya kök salmış bu dev korporasyonların ortaya çıkışını kapsayacak biçimde geliştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bunlara göre, kapitalizmin dünya egemenliğine yöneldiği sırada egemen sınıflar, sanayiciler ve bankerlerdi, önce sanayiciler ön plandaydı. Bunların azgelişmiş ülkelerde iki cins çıkarları vardı: Azami kâr bırakacak biçimde ucuz gıda ve hammadde almak ve sınai mamuller için pazar bulmak. Bu çıkarlar, serbest ticaret ve serbest rekabet yoluyla elde edilmekteydi. 1880'lerden sonra finans kapital, hisse senetlerini toplayarak, teşebbüslerin birleşmelerini ve tekelci bir karakter kazanmasını sağlayarak, egemen duruma geçmiştir. Banker egemenliğinde azami kârla sermaye ihracı ön plana çıkmıştır. Bu amaç, serbest ticaret ve rekabetle bağdaşmadığından, her emperyalist ülkedeki finans kapitalistleri, rakiplerinin yatırımlarına kapalı tutacakları bölgeler tesisine yönelmişlerdir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, dünyanın paylaşılması ve yeniden imparatorluklar kurulması böyle olmuştur. Şüphesiz, sermaye ihracı, daha önceki dönemin hammadde ve pazar sağlama çabalarıyla çelişme halinde değildir. Aksine, birbirlerini tamamlamaktadır. Fark, emperyalist politikaya sermaye ihracının hâkim olmasından doğmaktadır. Günümüzde ise, sanayiciler ve bankerler, hâkim kapitalist sınıfların öncüsü olmaktan çıkmıştır. Daha önce bankerlerin kurduğu ve denetlediği büyük tekelci korporasyonlar, sonraları mali bağımsızlıklarını kazanmışlar ve hatta birçok halde bankalar ve mali kurumlar üzerinde egemenliklerini kurmuşlardır. Bu dev korporasyonlar, tekelci kapitalizmin bugünkü aşamasında temel birimlerdir ve onların "büyük" sahipleri ve yöneticileri, hâkim sınıfın lider grubudur. Günümüzde emperyalizmin işlemesi, bu dev şirketlerin ve onların çıkarlarının incelenmesiyle anlaşılabilir. Büyüklüğü, yapısının karmaşıklığı ve çıkarlarının çeşitliliği dolayısıyla, dev şirketler, geçmişin sanayicilerinden ve bankerlerinden belirli biçimde ayrılmaktadır. Bunların ucuz hammadde ve pazar peşindeki İngiliz tekstil fabrikatörü gibi ya da elindeki atıl sermayeyi en yüksek faizle işletme çabasındaki Rothschild ve Morgan gibi davranmasını beklemek yanlıştır. Çıkarları çok karmaşıktır. Mesela, Standard, ABD'de en büyük petrol üreticisidir; görünüşte çıkarının himayecilikte olması gerekir, ama o, himayeciliğe karşıdır. Zira ABD'ye Venezüella'daki şubesinden ucuz petrol satınak istemektedir.

Daha önemli bir nokta, bu dev korporasyonlar, sermaye ihracatçısı değil, sermaye toplayıcısıdır. 1950-1961 döneminde, bunların dışarıya net dolaysız yatırımları 13,7 milyar dolardır; bu yatırımlardan sağladıkları 23,2 milyar dolardır. Dışarıdaki yatırımlarını büyük ölçüde artırmışlardır, ama aldıkları, verdiklerinden 9,5 milyar dolar fazladır. Emperyalizmin sermaye ihracı teorisini, buna göre düzeltmek gereklidir, öte yandan, yabancı sermaye, emperyalist iddiaların aksine, azgelişmiş ülkeleri kalkındırma aracı olmak şöyle dursun, fakir ülkelerden zenginlere servet transfer etmek ve daha fakirlerin ekonomileri üzerinde daha zenginlerin egemenliklerini güçlendirmek için en etkin bir araç haline gelmiştir (*Notes on the theory of imperialism*, Essays in honour of Michel Kalecki, Varşova 1964, s. 13-25).

Öte yandan, dev şirketlerin yeryüzündeki stratejik hammaddelerin kontrolünü ellerinde tutmaları büyük önem taşımaktadır. Çelik, alüminyum ve petrol gibi sanayilerde hammadde kaynağının elde bulundurulması, nihai mamullerin fiyatlarını ve pazarlarını kontrol için gereklidir. Fiyat ve hammadde dağıtımını kontrol altında tutan firmanın rakiplerine hükmedeceği ve üzerlerinde egemenlik kuracağı açıktır. "Hür Dünya" petrolünün üçte ikisini ellerinde tutan Amerikan şirketlerinin, petrol sanayisindeki ezici üstünlüğü ortadadır. Bundan başka, teknik ilerleme ve kimya sanayisindeki gelişme, dış hammadde kaynaklarına bağımlılığı bir ölçüde azaltmakla beraber, ABD dahi boksit, krom, nikel, manganez, tungsten, kalay vb. gibi birçok önemli metal için dışarıya muhtaçtır. Eskiden ihraç olunan hammaddelerin dahi, zamanla ithali gerekmektedir. *Özgürlük İçin Kaynaklar* adlı ve 1952 tarihli bir resmi rapora göre, ABD, XX. yüzyılın başında, gıda ve altın hariç, bütün hammaddeleri, içeride tükettiğinden yüzde 15 fazla üretmekteydi. Bu durum zamanla tersine dönmüştür. 1950'de ABD sanayi, içeride üretilenden yüzde 10 fazla hammadde tüketmiştir. 1975'te sanayinin hammadde açığı yüzde 20'ye çıkacaktır.[72] Amerikan şirketleri, bu nedenlerle, dünya hammadde kaynaklarını ele geçirme çabasındadırlar. Devlet, temel hammaddelerin büyük kısmının kontrolünü, bir savaş ihtimaliyle, ABD'nin güvenliği için zorunlu saymaktadır. Böylece, firmaların hammaddeleri ele geçirme çabaları ile ABD'nin güvenliği birleşmektedir. Devlet, güvenlik endişesiyle, firmaların hammadde kaynaklarını kontrol çabasının destekçisi, hatta öncüsü olmaktadır.

Esasen ABD firmalarının dünyaya yayılması ile Amerikan Hükümeti'nin dışarıdaki politik, ekonomik ve askeri taahhütlerinin genişlemesi arasında sıkı bir ilişki görülmektedir. Önce bayrak ve donanma, ardından sermaye gitmektedir. Rockefeller'lerin Ortadoğu petrolünde liderliği ele alışı, Suudi Arabistan'da Amerikan askeri üslerinin kurulması, Truman Doktrini'nin ilanından sonradır. Victor Perlo'nun sözleriyle, "İran'da 1953-1954'te ABD askeri nüfuzunun kesinlikle kurulmasını, büyük miktarda Amerikan özel sermayesinin bu ülkeye gidişi izlemiştir. 1950'de ABD donanmasının kontrolü altına konulunca, önemli sermaye Taiwan'a akmıştır. Fakat bu yatırımlar, her zaman bayrağın ardından hemen gitmezler. Birçok halde önce ABD askeri kudretine dayanan bir politik ve ekonomik ilişkiler düzeni kurulmaktadır. Bu düzen, özel Amerikan sermayedarları için 'elverişli ortam' sağlamaktadır."[73]

Dış ülkelere yayılan Amerikan sermayedarları kimlerdir? Bunlar, esas itibariyle tekelci nitelikte pek az sayıdaki dev şirketlerdir. Dışarıdaki dolaysız yatırımların yüzde 57'si, yalnızca 45 firma tarafından yapılmıştır.

Aşağıdaki tablo bu konuda bir fikir vermeye yeterlidir:

BÜYÜKLÜĞÜNE GÖRE DOLAYSIZ ABD DIŞ YATIRIMI (1953)		
Miktarı	Firma Sayısı	Toplam yatırım içinde payı
100 milyon dolar ve yukarısı	45	%57
50-100 milyon dolar	51	%14
25-50 milyon dolar	67	% 9
10-25 milyon dolar	126	% 8
5-19 milyon dolar	166	% 5
TOPLAM	455	93

Kaynak: U. S. Business Investments in Foreign Countries, Amerikan Dış Ticaret Bakanlığı, 1960, s. 144.

Demek ki, yatırımların beşte üçü 45, beşte dördü 163 firmanın elindedir. İş alanları itibariyle bakılırsa, madencilikte 20 firma yatırımların yüzde 95'ini, petrolde 24 firma yüzde 93'ünü, tarımda 6 firma yüzde 93'ünü, sanayide 143 firma yüzde 81'ini gerçekleştirmiştir. Bunlar genellikle dev şirketlerdir. Mesela ABD sanayisinde 5 en büyük şirket, bütün sanayi varlığının yüzde 15'ini, 100 en büyük şirket yüzde 55'ini kontrolü altında tutmaktadır.

İşin dikkat çekici yönü, dışarıda dolaysız yatırımlara yönelerek "mültinasyonal" özellik kazanan bu dev şirketler, içeride de askeri siparişlerin geniş kısmını almaktadırlar. Denilebilir ki, en büyük firmalar, asıl kazançlarını dış yatırımlar ve askeri siparişlerden elde etmektedir. ABD'nin en büyük 25 firmasının dış yatırımlar ve askeri siparişlerden elde ettiği kâr, 1959 yılında toplam kârlarının yüzde 40,4'üne ulaşmaktadır. 1962 yılında ise, yüzde 50'ye yükselmiştir. Petrol şirketlerinde bu oran yüzde 50 ila 71'dir. Türkiye'de de Vehbi Koç ile birlikte iki şirket kuran General Electric'in dış yatırım ve askeri sipariş kârı, toplam kârının yüzde 51'idir. Westinghouse için bu oran yüzde 28, Western Electric için yüzde 33, Radio Corporation of America için yüzde 50, kimya alanında Dupont için yüzde 27, Uludağ volframı ile ilgilenen Union Carbide için yüzde 40'tır. Otomobil sanayinde General Motors, Ford ve Chrysler için toplam dış yatırım ve askeri sipariş kârı oranı yüzde 25'tir. Uçak sanayisinde kârın hemen hepsi bu alana kaymıştır. General Dynamics ve Boeing'te bu oran yüzde 100'dür.

Good Year'de oran yüzde 41, Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun ortağı International Harvester'de yüzde 34'tür. Ünlü IBM'in 1959 yılında 175 milyon dolarlık kârının 40 milyon doları dış yatırımlardan, 45 milyon doları askeri siparişlerden gelmiştir. Oran yüzde 48'e yakındır. 1961'de IBM'in dış yatırım ve askeri sipariş kârı 120 milyon dolara yükselmiştir. En büyük 25 şirketten sonra gelen 30 şirketin dış yatırım kârı 91 milyon dolar, askeri sipariş kârı 82 milyon dolardır. Toplam kâra oran, yüzde 43,1'i bulmaktadır.[74] Demek ki, dış yatırımları askeri genişlemeyi izleyen dev şirketler, içeride de, dış yatırımların korunması için gerekli silahları imal etmektedirler. "Bir taşla iki kuş vurma" deyimini hatırlatan bu iki faaliyet, dev şirketlerin gittikçe büyüyen en önemli kazanç kaynağını teşkil etmektedir. Bir firmanın ancak belli bir üretim düzeyinden sonra kâra geçtiği hesaplanırsa, dış piyasa ve askeri siparişlerle sağlanan ek talebin, dev şirketlerin kârlarının asıl kaynağı olduğu düşünülebilir. Öte yandan askeri genişleme, üsler ve ittifaklar sistemi ve savunma harcamalarının artırılması, ABD güvenliğinin ve dış politikasının vazgeçilmez unsurları sayılmaktadır. Bu güvenlik endişesi, firmaların çıkarlarına tamamen uygun düşmektedir. Böylece, dev firmaların çıkarları ile milli güvenlik gerekleri "ayniyet" kazanmaktadır. Bu iç içe durum, devlet yöneticileri ile firma yöneticilerinin aynı kişiler olmalarıyla de doğrulanmaktadır. Şöyle ki, biri uzun yıllar ABD'nin dış politikasını, öteki CIA'yi yöneten Dulles kardeşler, Rockefeller'lerin petrol şirketinin avukatlarıdır. Tanınmış devlet adamlarından Strauss, Dean McCloy, Clay, Rockefeller grubunun temsilcileridirler. Bizzat Nelson Rockefeller, cumhurbaşkanlığına adaylığını koymuş ön planda bir politikacı ve devlet adamıdır, Başkan Kennedy, iktidara gelince, devlet harcamalarının, özellikle silahlanma giderlerinin artırılmasını ve bu yoldan kalkınma hızının yüzde 5 ila 6'ya çıkartılmasını ısrarla savunan Rockefeller grubunun görüşlerini uygulamıştır. Kennedy'nin baş askeri müşaviri ünlü stratejist General Maxvell Taylor dahi, Standard Oil'un paylaştığı sınırlı savaş ve gerillalarla mücadele tezlerinin teorisini yapmıştır. Maxvell Taylor, emekliliğinde Rockefeller'lerin kontrolündeki "Lincoln Center of the Performing Arts"ın başkanlığına getirilmiştir. James F. Byrnes, Dean Acheson gibi etkili dışişleri bakanları, Rockefeller'ler kadar kudretli Morgan grubunun temsilcileridir. Eisenhower'in son Savunma Bakanı Thomas S. Gates, bu grubun mensubudur. General Dynamic's'ten Frank Pace Jr., Truman yönetiminde Kara Kuvvetleri Bakanı'dır. Savunma Bakanı Charles E. Wilson, General Motors'un, Mc Namara Ford'un başkanıdır. Kennedy'nin Ailen Dulles'tan sonra CIA'nin

başına getirdiği John A. McCone, Nixon'un destekçisi bir California'lı milyonerdir ve Standard Oil'de milyon doların üstünde hissesi vardır. Bu listeyi sayfalar dolusu uzatmak son derece kolaydır. Ama bu kadarı dahi, dış yatırımlar ve askeri siparişlerle ilgili dev şirketler ile devletin ne ölçüde iç içe bulunduğunu belirtmeye yeterlidir. Dış yatırım ve askeri sipariş, politik ve ekonomik hayata hükmeden dev firmalara geniş kârlar sağlarken, aynı zamanda ekonomik dalgalanmaların 1929'dakine benzer biçimde büyük bir krize dönüşmesini, görünüşe göre önlemektedir. Ekonomik dalgalanmalar, çeşitli biçimlerde açıklanmaktadır. Fakat bu dalgalanmalarda başrolü, yatırım sanayinde iniş ve çıkışların oynadığı, oy birliğiyle kabul edilmektedir. Devlet siparişleri ve dış piyasa, ABD yatırım malları sanayisine, toplam üretimin yüzde 20 ila 50'si oranında bir pazar getirerek, ekonomik dalgalanmaları hafifletmektedir.[75] Bu nedenle, Amerikan kamuoyuna silahlanma, sık sık "krizleri önleyen bir tedbir" diye sunulmaktadır. Ayrıca Kennedy yönetiminin silahlanma harcamalarında başlattığı büyük artışın, vergi indirimleriyle birlikte, ABD'nin ekonomik kalkınmasını hızlandırdığı ileri sürülmektedir. Kore Savaşı'nın sona ermesini izleyen yıllarda, ABD'nin yıllık kalkınma hızı yüzde 2,5 civarında kalmıştır. Nüfus artışı düşülürse, adam başına kalkınma hızı yüzde 1'den ibarettir. Ancak Kennedy yönetiminin aldığı silahlanma ve vergi indirimi tedbirlerinden sonra, yüzde 5-6 gibi ABD için çok büyük sayılabilecek kalkınma hızına ulaşılabilmiştir.* Bu sebeple, askeri siparişler ve dış yatırımlar, kamuoyunun korkuyla hatırladığı ekonomik krize karşı bir garanti ve artan refahın sigortası sayılmaktadır. Ne var ki, bu politika, dev tröstleri ve mevcut ekonomik yapıyı güçlendirmektedir. ABD'de azgelişmiş bölgelerin kalkındırılması, fakirlikle mücadele, zenci davasının çözülmesi, mesken vb. gibi alanlarda geniş ve yararlı yatırım olanakları vardır. Fakat yatırımların bu alanlara kaydırılması, mevcut ekonomik yapının değiştirilmesini gerektirecektir. Dev şirketler, tatlı askeri siparişleri ve dış yatırımları bırakarak, kendiliklerinden öteki yatırım alanlarına yönelecek değillerdir. Yukarıda anlattığımız nedenlerle, devletin de bu yolda bir zorlamaya gidemeyeceği açıktır. Böylece, askeri sipariş ve dış yatırım, dev tröstleri daha da güçlendirerek yıldan yıla artmaktadır.

Dünyayı istilaya koyulan "mültinasyonal" şirketlerin aralarında çeşitli rekabet ve çekişmeler olsa dahi, belli konularda ortak çıkarları vardır.

* ABD firmalarına ezici üstünlük sağlayan teknolojik ilerleme için gerekli harcamaların hemen hemen tamamının Savunma Bakanlığı bütçesinden karşılandığını belirtelim.

Prof. Sweezy ve Paul Baran, bunu şöyle anlatmaktadır: Mültinasyonal şirketlerin "ortak çıkarları ve arzuladıkları genel politikalar vardır. Fakat bunlar, birçok halde, mahiyetleri itibariyle dar anlamda ekonomik çıkarlar değildir. Mültinasyonal şirketlerin çıkarları, gümrük tarifeleri, ihracat sübvansiyonları, dış yatırım vb. gibi konularda sık sık çatışmaktadır. Ama bu şirketler, iki noktada tam bir birlik içindedirler: İlk nokta, dünyadaki faaliyet alanlarının (coğrafi anlamda) mümkün olduğu kadar genişletilmesidir. İkinci nokta, faaliyet gösterdikleri ülkelerin kanun ve kurumlarının, özel kapitalist teşebbüsün serbestçe gelişmesine elverişli olmasıdır. Başka bir deyişle, onların ideali, azami kâr sağlama ve bunu serbestçe kullanma hususunda hiçbir mahalli engel bulunmayan bir dünya milletleri topluluğudur. Bu demektir ki, mültinasyonal şirketler, yalnız onlara belli bölgeleri kapama tehdidi taşıyan ihtilallere değil –mesela Küba İhtilali, Amerikan şirketlerini bu ülkeden uzaklaştırmıştı–, faaliyetlerini engelleyebilecek ya da potansiyel olarak kârlı iş alanlarını kendi vatandaşlarına saklayabilecek en geniş anlamıyla her biçimde devlet kapitalizmine de şiddetle karşıdırlar.* Bu tutum, Standard Oil'in 1962 yıllık raporunda iyi belirtilmiştir: İçte ve dışta ekonomik ilerleme için özel yatırımın önemi konusunda daha büyük bir uyanıklığa ihtiyaç vardır. Bazı ülkeler yeni ticari teşebbüslere devletin iştiraki ya da mevcut şirketlerin millileştirilmesi yoluyla devlet teşebbüsüne doğru bir eğilim göstermişlerdir. Aslında bu ülkelerin çıkarları, birçok öteki ülkede büyük ekonomik kalkınma gerçekleştiren hür teşebbüs ilkelerine dayanan şirketleri teşvik etmeleri ile en iyi biçimde sağlanacaktır. 1961 Dış Yardım Kanunu'na getirilen Hickenlooper tadilatı** gibi adımlarla, Amerikan yardım fonlarının özel sermayenin önemini ve himayesini öngören bir ilerleme iklimini teşvik için kullanılması güven vericidir. Standard Oil yönetiminin, bağımlı ülkelerde devlet teşebbüsüne karşı çıkışının, devlet eylemini sosyalizm sanmak gibi safça bir düşünceden doğduğunu düşünmek yanlıştır. Bu tutumun çok daha rasyonel nedenleri vardır: Bu ülkelerde devlet teşebbüsü ve devlet müdahalesi, genellikle, yerli burjuvazinin mültinasyonal şirketler aleyhine olarak o ülkede yaratılan ekonomik fazladan daha büyük bir pay alma niyetini ifade etmektedir. Mültinasyonal şirketlerin, bu gibi teşebbüslere kesinlikle karşı çıkmaları doğaldır.

---

* Şüphesiz bu, yabancı hükümetlerin bayındırlık, yol, liman, sağlık ve eğitim hizmetleri gibi kendi faaliyetlerine yardımcı işlere girişmesine, mültinasyonal şirketlerin karşı oldukları anlamına gelmemektedir. Bu yararlı hizmetler için onlar hatta kendi hükümetlerinin cömert "dış yardımlar" vermesini isterler. (Sweezy-Baran)

** Hickenlooper tadilatı, dış yardımları yerli-yabancı özel teşebbüsün teşviki şartına bağlamaktadır.

Mültinasyonal şirketlerin kendi hükümetlerinden talep ettikleri genel politika, basit bir formül halinde özetlenebilir: *Standard Oil için emin bir dünya hazırlamak*. Daha ideolojik terimlerle, bu, 'Hür Dünya'yı korumak ve 'Hür Dünya'nın sınırlarını mümkün olduğu kadar genişletmek anlamına gelmektedir. 1947'de Truman Doktrini'nin ilanından beri ABD'nin resmi politikası bu olmuştur. Madalyonun olumsuz yanı, antikomünizmdir. Politikanın zorunlu tamamlayıcısı, dünya çapında muazzam bir askeri düzenin kurulması ve sürdürülmesidir."[76]

Gerçekten, birçok kez yanlış anlaşıldığı için alay konusu yapılan "Hür Dünya" deyimi, aslında tutarlı bir görüşü dile getirmektedir. Kabile hayatı yaşayan Suudi Arabistan, Kuveyt, faşist Güney Amerika diktatörleri, İspanya, Portekiz vb., İngiltere ve Amerika gibi "Hür Dünya" mensubu sayılmaktadır. Çünkü bütün bu ülkelerde, yabancı sermayeye dayalı "hür ticaret ve hür teşebbüs" vardır. "Hür Dünya", hür sermaye diye anlaşılınca tutarlı bir kavram olmaktadır. Sermayenin özgürlüğünü kısıtlayan devletçi, sosyalist, komünist vb. bütün rejimler ise, ister demokratik, ister totaliter karakterde bulunsun, "Hür olmayan dünya"ya mensupturlar. Mültinasyonal şirketlerin ve ABD Hükümeti'nin resmi politikası budur. Dış ülkelerdeki üslerin ve Altıncı Filo gibi "yüzer üs"lerin önemli görevlerinden biri, yeryüzünde mültinasyonal şirketlerin özgürlüğünün korunmasıdır. Türk aydınlarınca çok kez yadırganan bu görüş, Amerikalılara doğal gelmektedir. Nitekim gençlik gösterileri arasında, İzmir'in kurtuluş günü bu şehre gelen Altıncı Filo Komutanı, donanmanın görevini samimiyetle açıklamıştır: "Amerikan donanmasının geleneksel görevi, denizlerin kontrol edilmesini kapsar. Bu kontrolün yapılmadığını düşünecek olursak, denizaşırı ülkelerdeki kuvvetlerimiz desteklerini kaybetmiş olurlar ve ülkemizdeki sanayi tesislerimiz çalışmalarını yavaşlatmaya ve dünya su yollarından geçerek ülkemize getirtilen hammadde yokluğu karşısında kapanmaya dahi mecbur kalabilirler."[77]

Washington Üniversitesi Sosyoloji Profesörü Jules Henry, Altıncı Filo Komutanı'nın sözlerini şöyle tamamlamaktadır: "Amerikan yatırımı için dünyayı açık tutma yolundaki askeri çabalarımız, muazzam ekonomik fazlalar, yani yatırılması gerekli sermaye yaratmaktadır. Zira harple beslenen sanayiler, ABD'de ekonomik fazlayı genişletmektedir. Böylece, dünyayı Amerikan yatırımı için koruma süreci, yatırım yapılacak alanlara duyulan ihtiyacı daha da artırmaktadır. Çok büyük çapta olan ve gittikçe çoğalan ekonomik fazlanın varlığı, Amerikan yatırımı için dünyanın açık tutulmasını mutlak bir zorunluluk haline getirmektedir. Bu sebeple, bugünkü ekonomik sistem altında, azgelişmiş ülkelerden askeri

birliklerimizi, onun yerini alacak bir jandarma düzeni kuramadığımız müddetçe asla çekemeyiz."[78]

Ne var ki, ABD'nin mümkün olduğu kadar çok sayıda ülkeyi mültinasyonal şirketlere açık tutma çabasına rağmen, komünizmin yayılması, birçok ülkenin mültinasyonal şirketlere kapanması tehlikesini yaratmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Doğu Avrupa, Çin, Kuzey Kore, Kuzey Vietnam ve Küba'da komünizmin yerleşmesi, yabancı sermayeyi bu ülkelerden uzaklaştırmıştır. Bütün azgelişmiş ülkelerde, yabancı sermaye egemenliğine karşı çıkan milliyetçi güçler varlıklarını hissettirmektedirler. En ümitsiz şartlarda, bu egemenliği yıkmak için, zorlu milli kurtuluş savaşları verilmektedir. ABD yetkilileri, milli kurtuluş savaşlarını "barutun icadı kadar tehlikeli" bulmaktadırlar. Bir ülkede milli kurtuluş hareketinin başarısının bir çığ gibi büyüyüp yayılmasından çekinmektedirler. Topraklarında Sovyet üsleri ve füzeleri bulunmadığı sürece –ki bu durum önlenmiştir–, ufak Küba'nın ABD güvenliğini hiçbir biçimde tehdit edemeyeceği açıktır. Dominik'te ilerici askerlerin ya da eski başkan Bosch'un iktidara gelmesi, ABD'nin askeri güvenliğinde en ufak bir değişiklik yapacak değildir. Fakat ABD sermayesine karşı eylemin öteki ülkelere yayılması endişesi, ABD'yi harekete geçmeye zorlamaktadır. Nitekim Kongo'da amaç açıkça zengin maden çıkarları olduğu halde, Vietnam'da ABD'nin direkt ekonomik çıkarları için savaştığını ileri sürmek çok mübalağalı bir iddiadır. Amerikan dış politikasının uzun vadeli planlayıcısı Prof. Walt Rostow, milli kurtuluş hareketlerinin çıkar yol olmadığını dünyaya ispatlamak için Vietnam'da savaşıldığını açıklamıştır. Rostow'a göre, General Giap, "Güney Vietnam, çağımızın milli kurtuluş hareketi modelidir. ABD emperyalistlerinin Güney Vietnam'da denedikleri özel savaş metodu başarısızlığa uğratılabilirse, bu demektir ki, ABD dünyanın her tarafında yenilebilir" demiştir. ABD, bu görüşü boşa çıkartmak için Vietnam'da pahalı bir savaşa girmiştir.[75]

Demek ki, kapitalist dünya sistemini korumak için toptan bir mücadele söz konusudur. Bu mücadelede kapitalist sistemin bütünüyle geleceğini korumak için, kısa vadeli ekonomik çıkarlardan vazgeçilmesi, hatta birtakım fedakârlıklara katlanılması mümkündür. Bu toptan çerçeve içinde emperyalizmin, eskisi gibi, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesine mutlaka karşı olduğunu söylemek güçtür. Emperyalizm, yabancı sermayeye bağımlı olmak şartıyla, sanayileşmeyi kabul edebilir. Hatta zaman zaman toprak reformu vb. gibi tedbirlerle, ABD'nin ölçülü bir reformizmi ve belli bir ekonomik gelişmeyi teşvik ettiği ileri sürülebilir. Esas olan, az gelişmiş ülkeleri gündelik çıkarların ötesinde, kapitalist

sistem içinde tutabilmektir.* Emperyalizm, bu tutumu ile, "açık pazar ve hammadde deposu" görüşleriyle her zaman açıklanamayacak olan, çok nüanslı bir tutumu benimsemekte ve değişen şartlara intibak etmeye çalışmaktadır. Ama amaç bellidir. Amaç, azgelişmiş ülkeleri, mültinasyonal şirketlerin faaliyetine en uygun biçimde, kapitalist gelişme çizgisi içinde tutmaktır.

Dış yardımlar, askeri çıkarlar için olduğu kadar, kapitalist gelişme yolunu azgelişmiş ülkelere empoze etmek için etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Dış yardımların değişmez şartı, yerli-yabancı özel sermayeye elverişli gelişme ortamı hazırlamaktır. ABD yardımı alan bütün ülkeler, Türkiye'dekine benzer biçimde, yabancı sermaye kanunları, petrol kanunları vb. çıkarmakta, özel sanayi finansman bankaları kurmaktadır.

İleri kapitalist ülkeler egemenliğindeki bütün milletlerarası kuruluşlar da aynı politikayı izlemektedir. Dünya Bankası'nın özel teşebbüsçülük konusunda ne kadar ileri gittiğini, zoraki özel teşebbüs Çukurova Elektrik A. Ş. çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Dünya Bankası'nın bir kolu olan Milletlerarası Finans Kurumu (IFC), Bursa'daki Sifaş örneğinde görüldüğü üzere, yerli özel teşebbüsle ortaklıklar kurmaktadır. Bankanın ünlü eski başkanlarından Eugene R. Black, yardımların amacını tam bir açıklıkla belirtmektedir: "Dış yardımlar, Amerikan iş hayatına başlıca üç çıkar sağlamaktadır: 1) Dış yardım, Amerikan mal ve hizmetleri için hemen önemli bir pazar yaratır. 2) ABD firmalar için yeni denizaşırı pazarların gelişmesini teşvik eder. 3) *Milli ekonomileri hür teşebbüs sistemine doğru yöneltir. Bu sistem içinde ABD firmaları zenginleşebilir."*[80]

Yardım veren kurumlar kervanına sonradan katılan Avrupa Yatırım Bankası, açtığı kredilerin en az yüzde 30'unun özel teşebbüse verilmesini

---

* Emperyalist tutumda bu değişiklikler, Marksist teorisyenleri eski tezler üzerinde düşünmeye itmiştir. Sovyet iktisatçısı Roudenko'ya göre, "Önceleri sömürge sistemi, emtia ve sermaye fazlasını massederek, hammadde vb. ikmaliyle yeniden üretim sürecini sağlayarak, kapitalizmin çökmesini geciktirmiştir. Halen durum başka türlüdür. Günümüzde kapitalist yolu seçen her ülke, böylece kapitalizmin ömrünü uzatacaktır. Sömürgeciliğin mahiyeti yeniden gözden geçirilmelidir.

Esas olan emperyalist devletlerin milyonlarca kâr elde etmeleri değildir. Kâr sorununun ikinci plana geçtiğini söyleyen L. Stepanov haklıdır. Eğer dünyamızın üçte ikisinde kapitalist ekonomi sistemi gelişirse, günümüzde emperyalizm uzun süre kendini devam ettirebilir. Bu takdirde emperyalizm, gelişme halindeki ülkeleri rezerv olarak kullanmak için sayısız olanaklar bulacaktır.

Bu vesileyle, sömürgecilik kavramımızı, gerçek fonksiyonlarına uygun biçimde tanımlamamız gerekir. Bugünkü sömürgeciliği, kapitalizm yoluna yöneltmek amacıyle Üçüncü Dünya ülkelerine tekelci sermayenin empoze ettiği bir ilişkiler sistemi saymamız yerindedir. Aynı biçimde 'sömürge' kavramı da belirlenmelidir. Mevcut tarihi çerçevede, kapitalist yolu seçen, ekonomik bakımdan geri kalmış her ülke, emperyalizmin bir sömürgesidir. Zira ona rezerv olmakta ve emperyalizmin varlığını uzatmaya yardım etmektedir.... 'Sömürgesiz emperyalizm' tezi, ancak bu anlamda kabul edilebilir." (*Metropoles et Colonies, Debats des Economistes Sovietigues*, Agence de Presse Novosti s. 140).

şart koşmuştur. Bu bankanın Türkiye'ye verdiği kredilerin ise yüzde 48'i özel sektör projelerinin finansmanına ayrılmıştır. Anglosaksonlar ile Almanların egemenliğindeki Konsorsiyum, daha fazla özel teşebbüsçülük konusunda Türk Hükümeti'ne devamlı baskı yapmaktadır.* Demek ki, yalnız ABD değil, öteki gelişmiş kapitalist ülkelerin firmaları da aynı taleplerle azgelişmiş ülkelerin karşısına çıkmaktadır. Aralarında kimi zaman sert rekabet de etseler, ABD firmaları kadar, Avrupa firmalarının da ortak çıkarı, kapitalist dünya sisteminin korunmasıdır. Esasen mütinasyonal şirketlerin yayılmasıyla, Avrupalı gibi görünen önemli firmalar ile ABD şirketleri arasında karmaşık bağlar doğmaktadır. Mesela Türkiye'de de faaliyette bulunan Hollanda'nın dev şirketlerinden Philips'in yüzde 60'tan, Unilever'in yüzde 50'den fazla hisseleri yabancı yatırımcıların elindedir. Milletlerarası kapitalizmin bu alanda çıkar birliği tamdır.

Hibe ve uzun vadeli krediler biçiminde verilen dış yardımlar, bir yandan büyük yabancı firmalara avantajlı siparişler getirirken, öte yandan yol, baraj, liman gibi altyapı yatırımları ile belli bir ekonomik gelişmenin zemini hazırlanmaktadır. Dış yardımların önemli bir kısmı, altyapı yatırımlarına ayrılmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın bir araştırmasına göre,1963-1966 döneminde sağlanan proje kredilerinin yüzde 72,4'ü altyapı yatırımlarına, yüzde 0,3'ü madenciliğe, yüzde 2,9'u araştırmalara, yüzde 24,4'ü ise imalat sanayine gitmiştir.[81] Bu tip kalkınma modelinde, sanayin daha çok yerli-yabancı özel teşebbüse bırakılmasına çalışılmaktadır. Altyapı yatırımlarını gerçekleştirmek ise, devlete düşmektedir.

AMERİKAN TİPİ KARMA EKONOMİ

Kapitalist kalkınma, bir cins devletçiliğe karşı değildir. Aksine, belli bir devletçilik politikası, kapitalist kalkınmanın vazgeçilmez şartlarından sayılmaktadır. Yalnız bu, özel sektöre bağımlı, onu geliştirmeyi amaç edinmiş bir devletçiliktir. Devletin görevi, özel sektöre devamlı fon akımı ve çeşitli teşvik tedbirleri sağlamaktır. Ayrıca, özel teşebbüsün gelişmesini baltalamayacak, aksine kolaylaştıracak biçimde, devlet teşebbüslerine modelde yer vardır. Bu nedenledir ki, "karma ekonomi"den söz edilmektedir.

---

* Planlamacı Hikmet Çetin'in deyimiyle, Konsorsiyum çerçevesinde farklı grupların hazırladıkları ve zaman zaman Türkiye'ye gönderdikleri raporları, genellikle Türk Hükümeti ve Konsorsiyum üyeleri ve Türk kamuoyu arasında birçok sürtüşmeye yol açmaktadır. Mesela İş ve Sanayi İstişari Komitesi (B. I. A. C.) Raporu, Konsorsiyum üyelerinin verdikleri yardımın tamamen özel teşebbüs çerçevesinde düzenlenmesini ve bunu kolaylaştırmak için Türk Hükümeti'nin gerekli tedbirleri almasını istemiştir (Hikmet Çetin, *Foreign Economic Relations in the Plan*, Planting in Turkey, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, s. 253).

KARMA EKONOMİDE DEVLET TEŞEBBÜSÜ						
KAMU TEŞEBBÜSLERİ	Kamu hizmetleri, enerji, ulaştırma vb.	Temel hammadde ve ara mallar	Temel yatırım malları sanayi	Tüketim malları sanayi	Ticaret	Banka ve mali kurum
Zarar edenler	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{15}	X_{16}
Ne zarar, ne kâr edenler	X_{21}	X_{22}	X_{23}	X_{24}	X_{25}	X_{26}
Kâr edenler	X_{31}	X_{32}	X_{33}	X_{34}	X_{35}	X_{36}

Basit bir model, kapitalist karma ekonomide devlet teşebbüsünün yerini ve rolünü göstermek bakımından yararlı olacaktır:

Çelik ve gübre, ikinci sütuna dahil edilmiştir. Banka ve mali kurumlar sütunu, sınai kalkınma ve yatırım bankası görevlerini yapan teşekkülleri kapsamaktadır.

İlk sırada zarar eden devlet teşebbüsleri yer almaktadır. Zarar, kötü işletme bir yana bırakılırsa, genellikle maliyet altı satış politikasından ileri gelebilir. Devlet, böylece, teşebbüslere ve bireylere sübvansiyonda bulunmaktadır. Enerji, ulaştırma, çelik, makine vb. gibi alanları kaplayan X_{11}, X_{12} ve X_{13}'ün maliyet altı satışlarından uğradığı zararlar, özel teşebbüse dış tasarruflar ve ekstra kârlar getirmektedir. Tüketim malları sanayi X_{14}'ün ucuz satışları, aracılar hesaba katılmadığı takdirde, tüketiciye gitmektedir. Mali kurumlar X_{16}'nın ucuz kredileri, mesken kredileri dışında, özel teşebbüsü beslemektedir.

İkinci sıradaki ne kâr, ne zarar eden devlet teşebbüsleri için de durum aynıdır. Yalnız bu sıradaki teşebbüslerin sağladığı sübvansiyon, ortalama normal kâra eşittir.

Üçüncü sıra, kâr eden devlet teşebbüslerini toplamaktadır. Bu durumda, devlet sektörü içinde sermaye birikimi mümkün olmaktadır. Fakat devlet teşebbüsü kârı, bu alandaki ortalama kârın altındaysa, aradaki fark kadar yine de özel sektörün sübvansiyonu söz konusudur. Eğer devlet teşebbüsü kârı, ortalamaya eşitse ya da üstündeyse, özel kapitalistler devlet faaliyetinden hiçbir direkt kazanç elde edememektedir. Bu takdirde kapitalistler, devlet teşebbüslerinin özel sektör elinde olmasının daha uygun olacağını düşünebileceklerdir. Daha doğrusu, devlet teşebbüsünün birinci ve ikinci sıraya çekilmesini, hiç değilse üçüncü şurada ortalama kârın altında kalmasını isteyeceklerdir. Devlet teşebbüslerinin zararı, özel sektörü pek az etkileyen vergilerle karşılandığı ölçüde, devletin zarar eden birinci sırada kalmasının tercih edileceği açıktır. Böylece, Amerikan modeli karma ekonomide devlet teşebbüsünün fonksiyonlarından biri, özel teşebbüs için gerekli temel girdileri,

maliyet altı fiyatlarla karşılamak olmaktadır. Öte yandan, X_{11}, X_{12} ve X_{13} sütunları, X_{13} ve X_{14}'ün girdilerini imal eden temel sanayiye tekabül etmektedir. Özel sanayiye dış tasarruflar sağlayan bu alanlarda devlet teşebbüsü, özel sektör tarafından –hele zarar ve ne kâr ne zarar sıralarında kaldığı sürece– arzu edilebilir. Baraj, elektrik enerjisi gibi büyük yatırım isteyen ve geç verim veren X_1 sanayi için bu tamamen doğrudur. Fakat büyük kapitalistler, daha doğrusu mültinasyonal şirketler, kârlı X_{32} ve X_{33} sanayilerine ilgi duyabilirler.

Özel sektöre ucuz kredi sağlamakla yükümlü X_{16} ve X_{26}'daki devlet mali kuramlarının varlığına ise hiç kimsenin itirazı yoktur. Aksine, devletin bu tip mali kurumlar kurması, özel sektörün baş taleplerinden biridir. Demek ki, X_{11} ve X_{16} teşebbüsleri devlet sektörü alanına girmektedir. X_{12} ve X_{13}'e yabancı firmaların, yerli-yabancı ortaklıkların ilgi duyması mümkündür. X_{14} ve X_{15} ise, yani tüketim malları sanayi ve ticaret ise, prensip itibariyle, özel sektör alanında kalmaktadır. Bu alanlara devletin daimi olarak yerleşmesi, itirazla karşılanmaktadır. Ama devletin öncü olarak bu alanlara da girmesi, zarar ve ne kâr ne zarar sıraları aşılıp kâr sırasına girince özel sektöre devredilmek şartıyla, avantajlı bulunmaktadır. Mesela Amerikan modelini izleyen Pakistan'da özel sektörü geliştirme amacıyla kurulan Sınai Kalkınma Şirketi, fabrikaları inşa edip geliştirdikten sonra, özel sektöre satmaktadır. Prof. Papanek'e göre, Pakistan'da devlet teşebbüslerinin yarı hissesi zengin bir aileye, geri kalanı "halk"a sunularak devir işine başlanmıştır. Daha sonra devlet, hisseleri piyasaya çıkartmış, hisseler teşebbüsü kontrol edebilecek bir grubun elinde toplanınca devir işine gitmiştir. Devir, maliyet fiyatı üzerinden yapılmaktadır. Arjantin ve Peru'da devletin çelik fabrikaları, yerli ve yabancı sermayeye devredilmiştir.[82] ABD yetkilileri, hemen mümkün olmasa dahi, teşebbüslerin ileride özel sektöre devrini devamlı ileri sürmektedirler.

Devlet fabrikaları satışının yanı sıra, Amerikan tipi karma ekonominin unsurlarından biri, karma teşebbüslerdir. Devlet bu yoldan kamu fonlarını özel teşebbüse aktarmakta ve onu güçlendirmeye çalışmaktadır. Yerli özel teşebbüsle olduğu gibi, yabancı özel teşebbüsle de ya da her ikisiyle birlikte karma ortaklıklar kurulmaktadır. Bu türün en ilgi çekici karmaşık bir örneği, Ereğli Demir-Çelik'tir. Amerikan ve Türk hükümetleri ile yabancı bankaların ve malzeme satıcısı Batı firmalarının kredileriyle kurulan Erdemir, devlet-yerli ve yabancı özel sermaye ortaklığıdır. Devlet payının çokluğuna rağmen, Erdemir, yönetiminde üç büyük Amerikan firmasını temsil eden bir grubun başrol oynadığı bir özel teşebbüstür.

Böylece, Amerikan tipi karma ekonominin, daha doğrusu kalkınma modelinin ana çizgileri[83] ortaya çıkmaktadır:

1 - Devlet sektörü, enerji, ulaştırma vb. gibi kamu hizmetleri ile özel teşebbüse kaynak sağlayan mali kurumlar alanında daimi bir mevkiye sahip olabilir.

2 - Kaynaklarını özel sektöre aktardığından, kamu sektörü içinde sermaye birikimi zayıftır ve esas itibariyle vergilemeye dayanmaktadır. Finansmanı devletçe sağlanan özel sanayi, devlet teşebbüsüne alternatif sayılmaktadır.

3 - Devlet yeni sınai teşebbüsler kurabilir, fakat kârlı hale gelir gelmez bu teşebbüslerin özel sektöre devri söz konusudur.

4 - Devlet, kapitalist sınıfı yetiştirme ve güçlendirme yolunda bilinçli bir politika izlemekte ve böylece tekelci grupların oluşumunu kolaylaştırmaktadır.

5 - Yerli özel sektörün zayıflığı, yabancı sermayeye çok çeşitli avantajlar tanıyarak giderilmektedir.

6 - Yerli-yabancı özel sermaye egemenliğine dayanan bir ekonomide, bir planlama teşkilatı ve plan bulunsa dahi, ekonomiye yön veren, plandan çok, özel sektörün kararlarıdır. Bu şartlarda gerçek bir planlama, istense de mümkün değildir.

Tabii ki, yukarıdaki ilkeler, Amerikan modelinin ideal biçimini göstermektedir. Gerçekte, her ülkenin şartlarına göre bu modelden az çok ayrılınmaktadır. Ama nasıl komünist model, temel ilkeleri itibariyle bütün komünist ülkelerde uygulanmaktaysa, Batı'dan dış yardım alan ülkelerde de bu Amerikan modeli ana çizgileriyle yürürlükte bulunmaktadır.

Dış yardımlar ve çeşitli devlet sübvansiyonları ile yerli bir sanayici kapitalist sınıf yetiştirilmesine çalışılmakla birlikte, bu sınıf, mültinasyonal şirketlere karşı bir güç olarak değil, aksine, çeşitli yollardan bu şirketlerle işbirliğini araştıran bağımlı bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece, kapitalizmin gelişmesi, pazarın genişlemesine ve dolayısıyla mültinasyonal şirketlerin yatırım olanaklarının artmasına yol açmaktadır. Dev yabancı şirketler, yeraltı zenginliklerinin dışında, sanayi alanında montaj ve "paketleme" tesisleriyle, patent ve marka satışlarıyla yetinseler dahi, pazar büyüdükçe daha geniş yatırımlara ve hatta X_{32} ve X_{33} alanlarına yönelebilmektedir. Böylece, azgelişmiş ülkelerin bir miktar sanayileşmesi sağlanmakta, fakat bu sanayileşme, azami kâr peşindeki mültinasyonal şirketlerin politikalarına bağımlı kalmaktadır.

Amerikan modelinde, Kennedy zamanında toprak reformu dahi yer almıştır. Güney Amerika'da ABD yardımları, "İlerleme İçin İttifak"

programı çerçevesinde, toplumsal reformlar ve özellikle toprak reformu şartına bağlanmıştır. Toprak reformunun, pazarı genişletilerek, kapitalist gelişmeye yardımcı olacağı düşünülmüştür. Böylece, Güney Amerika'da "İlerleme İçin İttifak" programına göre, 1960-1965 döneminde 13 toprak reformu kanunu çıkarılmıştır. Fakat bu kanunların hepsi, büyük toprak sahiplerinin politik ve ekonomik güçlerinde en ufak bir değişiklik yapmayan önemsiz tavizlerden ibaret kalmıştır. Hatta birçok kanun, ölü doğmuş ve hiç uygulanmamıştır. ABD ancak Formoza tipi bir iki laboratuvar ülkede, toprak ağalarını sanayici kapitalist yapma amacı güden denemelere girişmiştir.

Toprak reformunda başarısızlığın temel nedeni, tutunulan dalı kesmek gibi bir durumun ortaya çıkmasıdır. Azgelişmiş ülkelerde, toplumsal muhalefet arttıkça, sanayi burjuvazisi ve toprak aristokrasisi arasındaki ittifak güçlenmektedir. Gerçek bir toprak reformu ile, kudretli toprak aristokrasisinin tasfiyesi, burjuvazinin ve dolayısıyla emperyalizmin toplumsal temelini zayıflatabilecektir. Nitekim toprak reformunu savunan sol güçler, toprak aristokrasisi kadar komprador nitelikteki kapitalist sınıfın da karşısına dikilmektedir. Bu nedenle, ABD, tutunduğu dalı kesme rizikosunu göze alamamış ve toprak reformu heveslerinden birkaç yıl içinde vazgeçmek zorunda kalmıştır. Güney Amerika toprak reformu denemelerini inceleyen Wisconsin Üniversitesi Tarım Ekonomisi Profesörü W. C. Theisenhusen, "solcuların toprak reformundan yana olmaları, işleri bozdu" sonucuna varmaktadır: "Güney Amerika'da bütün solcuların toprak reformu konusunda birleşmeleri, politikamızı etkilemektedir. ABD, popülistlerin tutumunu andıran herhangi bir programı desteklemekte isteksizdir."

"Komünizmin yayılması endişeleri dolayısıyla, ABD, iç reformlar isteyen teşekküllere tamamen karşıdır ve en muhafazakârlarla, hatta militarist gruplarla işbirliği yapmaktadır. Fakat ABD'nin soldan hoşlanmayışının başka nedenleri de vardır: Solcu teşekküllerin ekonomik kalkınma programları, toprak reformunun yanı sıra, hiç değilse Amerikan özel sermayesinin sahip bulunduğu bazı sanayi teşebbüslerinin millileştirilmesini öngörmektedir. Üretim araçlarının millileştirilmesi, solun ekonomik tahlillerinin sonucu olduğu kadar, artan milliyetçiliğin de gereğidir. Ne var ki, millileştirme... iş ortamını, Amerikan yatırımcıları için elverişli olmaktan çıkaracaktır."[84]

Ticaret ve sanayide özel mülkiyetin kamulaştırılmasına kesinlikle karşı olan ABD, bu durumda, toprakta da kamulaştırmadan vazgeçmeyi uygun bulmuştur. Nitekim ABD Kongresi'nin Amerikalılararası Ekonomik İşler Alt Komitesi, 1962'de toplumsal reformlara önem

verirken, iki yıl sonraki raporunda "İlerleme İçin İttifak"ın başarısını, iş hayatına elverişli ortam yaratma şartına bağlamıştır. Rapor, "toprak reformu amacıyla de olsa, özel mülkiyetin kamulaştırılmasına karşı çıkmıştır."[85]

Bu şartlar, Washington'un komünist olmayan reformist milliyetçi güçleri desteklemesini dahi zorlaştırmakta, büyük arazi sahipleri ile –ister tüccar, ister sanayici olsun– komprador nitelikteki kapitalist sınıfı, yani tutucular koalisyonunu, ABD'nin kaçınılmaz müttefiki yapmaktadır.

Bu tutucular koalisyonuna dayanan kapitalist kalkınma denemeleri ise günümüzde şimdiye kadar hiçbir ülkede başarılı sonuç vermemiştir. Amerikan tipi kalkınma modelinin en iddialı birkaç örneği üzerinde kısaca durmak, bu konuda bir fikir vermeye yetecektir.

Amerikan tipinin en parlak örneği diye Meksika gösterilmektedir. Nüfusu yüzde 3,4 oranında artan bu ülke, 1946-1955 yıllarında yüzde 6, son zamanlarda yüzde 7 civarında bir kalkınma hızı gerçekleştirmiştir. Büyük miktarda Amerikan sermayesi, bu ülkeye akmıştır. 1958'de Meksika'daki Amerikan yatırımları 1,2 milyar doları bulmuştur. Meksikalı işçilerin ABD'de çalışması ve Amerikan turistlerinin akını, ülkeye önemli miktarda döviz sağlamaktadır. Bütün bu geniş olanaklara ve 20-30 yıllık kalkınma çabalarına rağmen, Meksika, geri kalmış bir ülkedir. Nüfusun yüzde 60'ı kötü beslenmekte, kötü giyinmekte, kötü barınmaktadır. Yüzde 40 cahildir, çocukların yüzde 46'sı okuldan yoksundur. Meksika'nın ünlü iktisatçılarından Manuel German Parra'ya göre *"1955 yılında çalışan nüfusun yüzde 1'i milli gelirin yüzde 66'sını, yüzde 99'u ise yüzde 34'ünü almaktadır. 1940'ta ise, durum, tam tersi idi."*[86]

Tarımda sınırlı bir kapitalist sektörün yanı sıra, geniş bir geleneksel sektör bulunmaktadır. Arazinin yüzde 1'i 55 bin traktörün yardımıyla işlenirken, yüzde 20'si her türlü araçtan yoksun olarak, İspanyollardan önceki "prehispanic" metotla, yani yakma ve kesme yoluyla kullanılmaktadır. 1,2 milyon köylü ailesi topraksızdır; 1,2 milyonu çok küçük işletmelerde çalışmaktadır. Tarıma 16 bin büyük arazi sahibi hâkimdir. Verimli bölgelerde verimli arazinin yarısından fazlası, çiftçi ailelerinin yüzde yarımından azına aittir. Ve unutmamak gerekir ki, Meksika, 1940'tan önce köklü bir devrim geçirmiş bir ülkedir.

Sanayi alanında Meksika, hâlâ hammadde ihraç edip mamul maddeler satın alan bir ülkedir. Madencilik gibi temel sanayilerdeki yabancı sermaye egemenliği, birçok madenin üretiminde 1934 düzeyinin aşılmasını engellemiştir (Mültinasyonal şirketlerin, Türkiye'de boraks işinde görüldüğü üzere, bazen işletmemek için maden imtiyazları sağladıkları

hatırlanmalıdır). Yabancı yatırımların önemlice bir kısmı montaj sanayi niteliğindedir.[87] Meksika, gerçek bir sanayi kurabilmiş değildir.

İşte Güney Amerika'daki en parlak kapitalist kalkınma örneği olan Meksika'da durum, kısaca budur. Milyarlarca dolar Amerikan sermayesi yatan öteki Güney Amerika ülkelerinde durum çok daha kötüdür. Bu kıtada kalkınma yolunun ilk ve vazgeçilmez şartını, ABD'ye ve Amerikan firmalarına bağımlılıktan kurtulmanın teşkil ettiği konusunda bütün milliyetçi çevreler tam bir görüş birliği halindedir. Brezilya'da son darbeden önce Planlama Bakanlığı yapan Prof. Celso Furtado, ABD'nin mültinasyonal şirketlerine dayandırılan Güney Amerika kalkınma denemesini şöyle değerlendirmektedir: "Amerikan antitröst mevzuatının dışında sayısız imtiyazla ve askeri, siyasi bir himaye altında Güney Amerika'da çalışmaya çağırılan Kuzey Amerika'nın büyük teşebbüsleri, bütün Güney Amerika ülkelerinde süper devletler haline gelmektedirler. Yatırımlara ve tekniğe yön verilmesi, ekonomik faaliyetlerin yerleşme bölgeleri, milli ekonomilerin entegrasyon derecesi gibi temel kararların alınmasında başrol bu teşebbüslere düşmektedir."

"Böyle bir kalkınma projesinin, Güney Amerika'nın mevcut tarihi şartları altında tutunamayacağına inanmak için ciddi sebepler vardır. Büyük Kuzey Amerika teşebbüsü, Latin Amerika'nın kalkınma sorunlarını cevaplandırmak bakımından, gerilla savaşına çıkan güçlü bir ordu gibi elverişsizdir. Teknik üstünlüğü ve büyük sermayesi ile azgelişmiş bir ülkeye nüfuz eden dev teşebbüsler, bir sürü imtiyaza da sahip bulununca, bazı büyük egzotik ağaçlarınkine benzer sonuçlar yaratmaktadır. Bu ağaçlar, belli bölgelere dikilince, bütün suyu toplar ve araziyi kuruturlar."

"Amerikan Hükümeti'nin, büyük özel teşebbüslerin eylemine ..... dayanan Güney

Amerika kalkınma projesi, eğer sosyal statükoyu dondurma tekniği olarak düşünülmüyorsa, başarısızlığa mahkûmdur."[88]

Asya'da Pakistan, Amerikan tipi kalkınmanın bir başarısı olarak gösterilmektedir. Adı Türk politika tartışmalarına giren Prof. Papanek, Pakistan denemesini göklere çıkarmakta ve onu öteki azgelişmiş ülkelere örnek diye sunmaktadır. Nitekim Papanek'e dayanarak AP milletvekili Prof. Aydın Yalçın, Hindistan tipi diye ilk planı eleştirmiş ve Meclis kürsüsünden Pakistan kalkınma modelini savunmuştur. Fakat Prof. Papanek, pek övdüğü Pakistan denemesi hakkında şunları yazmaktan kendini alamamaktadır: "Yeni zengin sanayiciler, serbest teşebbüs veya kapitalist inkişaftan faydalanan zümrenin en iyi misalidir. Bazı aileler o kadar zenginleştiler ki, civarlarındaki nispi fakirliğe kıyasla servetleri büsbütün göz kamaştırıcı ve tiksindirici oldu. Bunun aksine, en az faydalanan zümre

de, şehirlerde yeni türeyen proletarya sınıfı idi. Bunlar kenar mahalleleri, gecekonduları dolduruyorlardı. Bu derece göze batmayan, fakat aynı derecede önemli bir husus da, köylerdeki gelir eşitsizliği idi. Fakir köylü ve topraksız çiftçi, giyim eşyasında ve diğer tüketim ürünlerinde fiyat yüksekliğinin nispetsiz yükünü taşımaya mecbur kalıyordu. Halbuki diğer taraftan kuyuları açabilenler, suni gübre kullanabilenler ve muhtelif imkânlardan faydalananlar, sadece zengin müstahsiller, bilhassa para getiren mahsulü ekenlerdi. Büyük yatırımı gerektiren kuyu açmadan ancak orta halliler ve zenginler faydalanabiliyorlardı."

"Son beş yıldaki süratli kalkınmaya rağmen, Pakistan hâlâ son derece fakir bir memlekettir. Ferdi yıllık gelir, 60 veya 65'ten 70 veya 75 dolara yükselirse, bu, kalkınma itibariyle önemli bir başarıdır. Fakat bunun büyük halk kütleleri üzerindeki gözle görünür tesirleri çok cüzidir. Gene dünyadaki en fakir milletler arasında sayılmaktadır. Bundan başka gelişme pek de sağlam temellere dayanmamaktadır. Kalkınma, bir taraftan dış imkânların geniş mikyasta akması, bir taraftan da savunma tedbirlerinin kısıtlanmasıyla mümkün kılınmıştır. Eğer birincisi herhangi bir sebeple azalır, ikincisi de büyük mikyasta artarsa, gelişme maalesef yavaşlayacaktır."[89] Azgelişmiş ülkelerde Amerikan tipi kalkınma modelinin başarısızlığını gösteren örnekleri, kolayca artırmak olanağı vardır. Bunun en çarpıcı iki örneği, Vietnam ve Kore'dir, iki Vietnam, savaş dolayısıyla yeterince tanınmıştır. Fakat iki Kore hakkında pek az şey bilinmektedir. 1950-1952 yıllarındaki Kore Savaşı sırasında yakıp yıkılan 12 milyonluk Kuzey Kore, kısa zamanda kalkınmış ve sanayisini kurmuştur. Güney ise, sefalet, hırsızlık, ahlaksızlık içinde bocalamaktadır. İki Kore arasındaki fark o kadar açıktır ki, Güney Kore Hükümeti, halk Kuzey'deki ilerlemeyi görmesin diye, tam bir "demirperde" kurmuştur. Batı'daki Berlin duvarları, azgelişmiş ülkelerde ters yönde işlemektedir. Ünlü İngiliz iktisatçısı Prof. Joan Robinson, iki Kore arasındaki farkı şöyle belirtmektedir: Kuzey Kore'de "Tarım eskiden toplam işgücünün yüzde 80'ini yutarken, şimdi yarısından azını kullanmaktadır. Şehirlerde olsun, tarım bölgelerinde olsun, 7 ile 14 yaş arasında eğitim ve öğretim genel, mecburi ve parasızdır; üst sınır çok geçmeden 16 yaşa çıkarılacaktır. İlkokul öncesi sayısız yuva ve kreş vardır ve hepsi de parasızdır. İşçiler ve müstahdemler için noksansız bir toplumsal güvenlik sistemi kurulmuştur. Emekli ödenekleri, emekli olan kişi gelir sağlamaya devam etsin ya da etmesin, ücretlerin yüzde 50'si düzeyindedir. Güçlük içinde kalan köylü ailelerinin yardımına, üyesi bulundukları kooperatif çiftlikler yetişmektedir. Sağlık hizmetleri parasızdır. Bütün bunlar, yıllık 12 milyar kws.'lık elektrik gücü, bir milyon tondan fazla çelik, 14 milyon ton kömür, 2,5 milyon ton çimento

üretimi ile, endüstriyel üretim kapasitesini endüstriyel üretim miktarında yıllık yüzde 18'lik bir artışı olanaklı kılacak yönde geliştiren, taşıt ve ulaştırma araçları ile modern tarımın gerektirdiği makineleri de sağlayan bir makine endüstrisi tarafından yaratılmaktadır."

"İşte size başından sonuna kadar bütün endüstrisini kendisi kurmuş ve makine yapımında ulaştığı yüzde 93'lük kendi kendine yeterlik derecesi ile övünen 12 milyonluk bir ülke. Gelişmekte olan bir ülkenin kendi üretimi olan tüketim malları ile yetinebilmesi, elbette anlaşılan bir şeydir, çünkü gözün görmediğini gönül istemez. Peki ya makineler? Okul ders kitaplarında küçük ülkeler için yazılı reçete, 'Gücünüzü bir iki yöne veriniz ve gerisini ithal ediniz' der. Kore bu politikayı her şeyden önce siyasi nedenlerle reddetti. Tek yönlü, kim olursa olsun, başkalarına bağlı bir ekonomi olarak kalmayı istemedi. Fakat anlaşıldı ki, kendine güvenme politikasının birtakım ekonomik avantajları da vardır. Bunların başında psikolojik olanı gelir. *İthal malı araç ve aygıt, ithal malı bilgi ve teknik, uyduluk duygusunu besler, sömürülmeyi doğal görme düşünüşünü kafalardan söküp atmaya varamaz."*

Öte yandan Kuzey'in başarısı karşısında, "Güney Korelileri karanlıkta tutabilmek için büyük çabalar gösterilmektedir. Kuzey ve Güney'i ayıran çizgi, gerisinde boşaltılmış bir alan şeridi bırakacak biçimde.... sırf Amerikan birlikleriyle tutulmaktadır. Bir tek Güneyli gözün Kuzey'e şöyle bir bakmasına izin verilmemektedir. İki taraf arasında posta ilişiği yok. Bu duvar, bölünmüş aileler birleşsin diye yılbaşında açılmıyor..

Kuzey'in gelişmesi, buna karşılık Güney'in soysuzlaştırılması devam ettikçe, er ya da geç yalan perdesi muhakkak yırtılacaktır."[90]

Azgelişmiş ülkelerde komünist kalkınma modelinin başarısı o kadar açık ve Amerikan kalkınma modelinin iflası* da o kadar çarpıcıdır ki,

* Amerikan tipi kalkınmanın başarılı örneklerinden sayılan İspanya, son yıllarda görünüşe göre hızlı bir kalkınma sağlamıştır. Bu kalkınmanın akaryakıtı turizm, motoru ise turizmin gerektirdiği inşaattır. Türkiye'ninki kadar bir nüfusa sahip İspanya'nın 1965 turizm geliri 1,1 milyar dolardır. Buna dış ülkelerde çalışan bir milyonu aşkın İspanyol işçilerinin transferleri eklenmelidir. Bu ülke ayrıca, dış yardımlar ve yabancı sermaye akımından geniş ölçüde yararlanmıştır. 1959-65 döneminde, müsaadeye tabi yabancı sermaye yatırımları 350 milyon doları bulmuştur. İspanya'da yalnız yüzde 50'nin üstündeki yabancı sermaye ortaklıkları müsaadeye tabi olduğundan toplam yabancı sermaye miktarı 350 milyon doları aşmaktadır.
Büyük çapta döviz akışı ve turizm, ekonomiye bir canlılık getirmiştir. Turizm talebi, bira, Coca-Cola, Fanta vs. tipi malların üretimini kamçılamıştır. Otel, bar, lokanta vs. yapımı çimento, tuğla, mermer vb. gibi her çeşit inşaat malzemesi imal eden sanayiyi ve dayanıklı tüketim malları sanayisini geliştirmiştir. Ne var ki, bu gelişmeyi birçok İspanyol iktisatçısı endişe ile karşılamaktadır. C. E. Q. Garcia sanayi hakkında şunları yazmaktadır: "Sanayimiz hemen tamamıyla yabancı tekniğe bağlanmıştır. Otomobil, ilaç, elektrikli ev eşyaları vs. gibi alanlarda üretim genellikle yabancı patentlerle gerçekleştirilmektedir. Yabancı teşebbüsler, patentlerini yalnız iç pazarda kullanılma şartıyla verdiklerinden

komünizme en ufak sempati beslemeyen liberal görüşlü Amerikan aydınları, kendi ekonomik sistemlerinden şüpheye düşmüşlerdir. "Amerikan Kapitalizminin Sınırları" adlı incelemenin yazarı Robert L. Heilbroner, Colorado Üniversitesi'nde verdiği bir konferansta, bu

---

bu durum ihracatımızın gelişmesini geniş ölçüde engellemektedir. Bu çok ciddi soruna bir çare bulmak için, devlet hiçbir şey yapmamaktadır. İspanya'da hiçbir sınai araştırma merkezi yoktur. Juan de Cierra Teknik Araştırma Tesisi önemsizdir. Böylece ihracatımız dolayısıyla sınai gelişmemiz frenlenmektedir..."

"Sanayinin geleneksel himaye politikasından sonra, yabancı yatırımlara kapının açılışı, İspanyol sanayisini kötü duruma sokmuştur. Tedbir alınmazsa, sanayi çok kısa sürede yabancı sömürü egemenliğine girecektir. Bundan başka sanayimizin büyük kısmının tekelci yapısı, göç dolayısıyle önemli işgücü kaybı, iyi teknisyen kıtlığı ve genellikle işçi eğitimindeki yetersizlik hesaba katılırsa sanayimizin geleceği hayli endişe vericidir." ("Le Plan de Developpement", *Partisans* dergisi, 1967 Ocak İspanya özel sayısı, s. 32-33)

Sanayideki iyi kötü gelişmeye rağmen, feodal kalıntıların ağırlığını taşıyan tarım, yerinde saymaktadır. Tarım yapısı, verimsiz küçük işletmelerle (minifundio), ilkel büyük işletmelere (latifundio) dayanmaktadır. Küçük çiftçilerin yüzde 52'sinin arazisi, 10 dönümün altındadır. Buna karşılık, 1959 kadastro kayıtlarına göre 23311 latifundio vardır. Büyük arazi sahipleri genellikle arazileri üzerinde yaşamamaktadır. Kazançlarını arazisini iyileştirmekte kullanmayıp, şehirlerde lüks tüketim için harcamaktadır. Bu sebeple tarım gelişmesi çok yavaştır ve milyonlarca küçük çiftçi ve gündelikçi sefalet şartları altında yaşamaktadır.

Adam başına gelir 535 dolardır. Fakat ünlü İspanyol İktisatçısı Ramon Tamames'e göre ailelerin yüzde 80'inin geliri bu ortalamanın altındadır. Ailelerin yüzde 50'sinin geliri ise ortalamanın iyice altındadır (Le Monde, 14 Temmuz 1966). Buna karşılık bir gerici sınıflar koalisyonu, milli gelirin önemli bir kısmını almaktadır. Le Monde'a göre, "Büyük Banka ve Sanayi senyörleri, büyük arazi sahipleri ile birlikte tek ve kuvvetli hâkim sınıf teşkil etmektedir." (14 Temmuz 1966). Kalkınma bu sınıfın yararına gerçekleştirilmektedir. Adaletsizliği bir yana bu tip kalkınma, turist dövizlerinin her yıl artan ölçüde gelmesine bağlıdır. İspanya 1965'te 2 milyar 800 milyon dolarlık ithalat yapmıştır ve bunun çok az bir kısmı ihracatla karşılanmıştır. Turist ve işçi dövizlerindeki önemli artışlara rağmen, dış ödeme güçlükleri şimdiden ciddi endişeler uyandırmaktadır. Turizmde bir duraklama –ki her an mümkündür– kurulan binanın iskambilden bir kule gibi çökmesine yol açabilecektir. Bu sebeple, bu ülkelerin gerçek bir kalkınma içinde oldukları kanısında değiliz. Nitekim faşist rejimi altında, bir ölçüde seslerini yükseltmeye başlayan İspanyol iktisatçıları bu görüşü paylaşmaktadır. Porto Rico denemesi de, Amerikan tipi kalkınmanın başarılı örneklerinden biri sayılmaktadır. Aslında gelir dağılışında aşırı adaletsizliklerle belirlenen Porto Rico kalkınması, dev Amerikan şirketlerinin geniş imtiyazlarla ABD'nin bir eyaleti diyebileceğimiz bu ülkeye yerleşmelerinin sonucudur. Bir Hong Kong kalkınmasından ne ölçüde konuşulabilirse, bir Porto Rico kalkınmasından da o ölçüde konuşulabilir.

8,5 milyon nüfuslu Yunanistan'ın durumu ise İspanya'dan farklı değildir. Bu ülkenin 1966 yılı ithalatı 1 milyar 104 milyon dolar, ihracatı ise 404 milyon dolardır. Aradaki 700 milyon dolar fark, dış ülkelerdeki Rumların, turistlerin, ticaret filosunun ve yabancı sermayenin sağladığı dövizlerle kapanmaktadır. 1966 yılında dışarıdaki Rumlar 237 milyon, turistler 143 milyon ve ticaret filosu 183 milyon dolar döviz getirmiştir. Bu üç kalemden sağlanan net döviz girdisi 481 milyon dolardır. Geri kalan 219 milyon dolar, yabancı sermaye akımıyla karşılanmıştır. İhracatının üç katına yakın ithalat yapabilmesine rağmen, Yunanistan ağır sanayi temelinden yoksundur ve bir sanayi ülkesi olmaktan hayli uzaktır. 8,5 milyon nüfusa ve nüfusun yavaş artmasına rağmen, şehirlerdeki faal nüfusun yüzde 11'i (1961 yılı) işsizdir. İşsizlik ve gizli işsizler toplamı faal nüfusun yüzde 23,6'sına erişmektedir. Yunanistan dışarıya büyük ölçüde muhacir gönderdiği halde, gerçek bir sanayisi olmadığı için, önemli bir işsizlik devam etmektedir. Gelir dağılışı ve bölgelerarası gelişme son derece dengesizdir. 12 yaş üstündeki nüfusun yüzde 43,8'i ilkokulu bitirmiş değildir (Resmi rakamlardan derlenmiştir. *Poreia* dergisi, sayı 1, Nisan 1968, Paris).

şüpheyi bir ümitsizlik feryadı olarak dile getirmektedir: "Geri kalmış memleketlerin sefaletten kurtulma yolu olarak ortaya çıkan komünizmi tanımamız gerekmektedir. Öncelikle şu ciheti dünyaya bağıra bağıra ilan etmeliyiz: Geri kalmış memleketleri kalkındırmaya bizim ne gönlümüz olduğunu, ne politik dileğimiz bulunduğunu, ne de –en önemlisi bu– onları kalkındırmaya gücümüzün yettiğini herkese açıklamalıyız."

"Körükörüne komünizm düşmanlığımızın, geri kalmış memleketlerde ne gibi felaketlere sebebiyet verdiğini halka açıkça anlatmalıyız. Yani bugünkü politikamızın geriliği, sefaleti, ıstırabı, komünizme tercih ettiğini, kapitalizme düşman bir rejim yerine açlığın devamına göz yumduğumuzu dünyaya ilan etmeliyiz."[91]

Tabii Amerikan kalkınma modelinin başarısızlık nedeni, Heilbroner'in sandığı gibi komünizm düşmanlığı değildir. Başarısızlık, mültinasyonal dev şirketleriyle dünyanın fethine çıkan Amerikan ekonomik sisteminden ileri gelmektedir. Bu şirketler ve onlarla iç içe bulunan Amerikan hükümetleri, egemen durumlarını sürdürebilmek amacıyla, bütün azgelişmiş ülkelerde, çaresiz, en geri, en tutucu sınıflarla işbirliği yapmaktadırlar. Bu geri ve tutucu sınıfları geliştirme ümidiyle girişilen bir kalkınma denemesi, milletlerarası şirketlerin sömürüsü de eklenince, başarısızlığa mahkûm olmaktadır. Başka bir deyişle, ileri kapitalist ülkelerin ekonomik emperyalizmi, azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını engellemektedir.

Emperyalizm, Türkiye'de son günlerde sık sık kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Ama dev şirketler egemenliğindeki bir kapitalizmin ürünü olan emperyalizm, tarih boyunca görülen öteki tip emperyalizmlerden ayrılmadığı için, birçok halde, emperyalizm konusunda bir kavram karışıklığı sürüp gitmektedir.

Şöyle ki, Boğazlar'da üs isteyen bir komünist emperyalizmden söz edilebilir. Rusya'nın öteki komünist ülkelere pahalı mal satıp ucuz mal alarak onları sömürdüğü ileri sürülebilir. Ama bir komünist Rusya'da, bir komünist Çin'de, dünyanın dört köşesinde yatırım ve azami kâr peşinde koşan dev kapitalist şirketler mevcut bulunmadığı için bunlar, öteki ülkelerin modernleşmesine, geriliklerini tasfiyesine ve gerçek bir sanayi kurmasına karşı değillerdir. Doğu Avrupa ülkeleri, Çekoslavakya olaylarının da gösterdiği üzere, Sovyet hegemonyası altındadır. Ama bu ülkelerin hepsi modern sanayi toplumları haline gelmişlerdir. Kapitalist emperyalizm ise, ekonomik sistem gereği, öteki ülkeleri bağımlı durumda tutma ve kaynaklarına el koyma çabasındadır. Bu yolda en geri sınıfların ittifakını araştırmakta ve her türlü gerilik kaynaklarından yararlanmaktadır. Bu sebeple, kalkınma açısından, iki emperyalizmi ayırmak gerekli olmaktadır.

ABD, Türkiye ile Kongo gibi büyük zenginlikleri olduğu ya da geniş bir pazar teşkil ettiği için ilgilenmiş değildir. Türkiye'ye mevkiinin önemi dolayısıyla, daha çok askeri nedenlerle gelmiştir. Ama ilişkiler, tabiatiyle, askeri planda kalmamış, ABD, kalkınma sistemini Türkiye'ye empoze etmiştir. Türkiye'ye akıtılan büyük miktardaki yardımlar, kapitalist gelişmeyi hızlandırma yolunda kullanılmıştır.

Vergi mükelleflerinin ödedikleri dış yardımlar, her şeyden önce tabiatiyle mültinasyonal şirketlerin işine yaramıştır. Dış finansmanla karşılanan yatırım projeleri, yabancı mühendislik bürolarına, inşaat firmalarına, yatırım malzemesi ve teçhizat satıcı şirketlerine vb.'ne iş olanakları getirmiştir.* Fakat bu yoldan, gerekli altyapı tesisleri kurulmuştur.

Yardımların pek az kısmı imalat sanayisine gitmiştir. Bu bakımdan Ereğli Demir-Çelik büyük bir istisna gibi gözükmekteyse de, kredi aslında Türkiye'ye değil, üç dev Amerikan şirketini bir araya getiren Koppers Grubu'nun yüksek fiyatla bol malzeme satması için verilmiştir. Finansmanı dış yardımdan sağlanan öteki projelerde de bu yüksek fiyatlı satış çabası gözükmekte, kuruluşlar pahalıya mal olmaktadır. Esasen çeşitli nedenlerle maliyeti yüksek olan Türk sanayisi, bir de bu yoldan engellenmektedir. Eski Merkez Bankası Genel Müdürü Ziya Kayla'nın sözleriyle, "Kalkınmakta olan ülkelerin dış yardım adı altında aldıkları paralar gerçekte fabrikaların kendi mallarını sürebilmek için bunları kredi ile satmalarından pek az farklı hale gelmiştir. Kalkınmaya yardım,

* Yardımların, yardım alandan fazla yardım veren ülkeye yaradığı çok yazılmıştır. Bir somut örnek, yatırım projelerinin finansmanında dış yardımın nasıl işlediğini göstermeye yetecektir: Van-Kotur demiryolunun finansmanı için ABD, Türkiye'ye 10 milyon dolarlık kredi açmıştır. Kredi çok düşük faizli ve uzun vadelidir; yani son derece çekicidir. Ne var ki, bu, görünüştür. Çünkü kredi malzeme kredisi olarak verilmektedir. Krediyle, kalem kalem sayılmış 15 bin ton malzemenin Amerikan firmalarından, onlarca tespit edilmiş yüksek fiyatlar üzerinden alınması gereklidir. ABD fiyatları, genellikle serbest piyasa fiyatlarının yüzde 20 ila 35 üstündedir. Üstelik, Türk uzmanların belirttiklerine göre, bu malzemenin yüzde 90'ının Türkiye'de imali mümkündür. DDY, malzemeyi imale hazır olduğunu defalarca bildirmiş, fakat bu kabul edilmemiştir. Kısaca, kredi Türk iş hayatını değil, yardım veren ülke iş hayatını canlandırmaya gitmektedir. DDY'nin yeterince ihtisas kazandığı bu alanda dahi, kredi gereği, yabancı müşavir firma kullanılmaktadır. Türkiye, borçlandığı 10 milyon doların 600 bin dolarını yabancı müşavir firmaya ödeme durumundadır. Ayrıca malzemenin yüzde 50'sinin ABD gemileriyle getirilmesi gereklidir. Bu tatlı iş, tabii ki, mültinasyonal şirketler arasında rekabete yol açmaktadır. Pakistan'da ABD yardımlarını inceleyen Hamza Alavi'ye göre, "Amerikan Yardım Heyeti'ne bağlı uzmanlarla teknik yardım adı altında gönderilen memurlar, büyük şirketler tarafından kiralanmaktadır. Bu memurların, gerek ABD'deki, gerekse yardım alan ülke devlet dairelerindeki nüfuzu sayesinde, ABD tekelci grupları, kalkınma projelerine ayrılmış fonları kontrolleri altında tutmayı başarmaktadır." (*Les Temps Modernes*, Paris, Ağustos/Eylül 1964).

uzun vade ve düşük faiz gibi yaldızlı kelimeler altında, sanayileşmiş ülkelerin çıkarları gizlenmekte, bu kredilerin verilmesinde satışların rekabet şartları dışına çıkılarak, gelişmekte olan ülkelere mümkün olduğu kadar pahalı mal satmak endişesi hâkim bulunmaktadır. Bu yüksek fiyatlı malzeme ile kurulan tesisler, amortismanlar ve borç veren ülkenin zorladığı diğer şartlar dolayısıyla mamullerini çok yüksek bir maliyetle elde edebilmekte, bunları ancak gümrük himayeleriyle, kendi ülkeleri içinde satmakta, dış piyasa şartlarına rekabet edecek bir duruma gelememektedirler."[92] Sanayileşmenin böylece sabote edilmek istendiği ileri sürülmese bile, mültinasyonal şirketlerin çıkarlarına göre ayarlanan dış yardımlara dayanan projelerin, ister istemez, bir vurgun zihniyetinin handikaplarını taşıdığı açıktır.

Jeopolitik önemi dolayısıyla Türkiye'ye verilen dış yardımlardan yararlanmaya pek hevesli gözüken dev yabancı firmalar, çeşitli mevzuat değişikleriyle "yatırım iklimi" hazırlanmış olmakla birlikte, Türkiye'de iş ve politika çevrelerinin ümit ettikleri büyük yatırımlara şimdiye kadar yönelmemişlerdir. Daha çok, dışarıdaki firmalarının hammadde ve yarı mamullerini yüksek fiyatla satmayı amaç edinen "montaj" ve "paketleme" tesislerine gitmişlerdir. Mültinasyonal şirketlerin lastik fabrikaları, petrol rafinerileri dahi bu yolda kuruluşlardır. Caltex İpraş'ı, öteki petrol şirketleri Ataş Rafinerisi'ni, dışarıdan yüksek fiyatla getirdikleri kendi petrollerini iç piyasaya akıtabilmek için kurmuşlardır. Lastik fabrikaları, ilaç firmaları geniş ölçüde dışarıdaki ana şirketten yüksek fiyatla ithalat yapmaya dayanmaktadır. Marka, patent vb. anlaşmaları ile, aynı amaç güdülmektedir. Böylece, yukarıda uzun uzun anlatmaya çalıştığımız, sanayileşmeyi engelleyen sıhhatsiz bir sanayi ortaya çıkmıştır.

Devlet sanayisi ise, devamlı baltalanmıştır. Bir devlet geleneğine ve geniş bir devlet teşebbüsüne sahip bulunan Türkiye'de, bu geleneği ve devletçilik anlayışını çökertmek için sistemli bir çabanın harcandığı ileri sürülebilir. "Yeni tip" devlet memurları ve iktisadi devlet teşebbüsleri yöneticileri imal için, evvelce belirttiğimiz üzere, ısrarla uğraşılmaktadır. Nitekim eski büyükelçilerden Hare ve AID yöneticisi Macomber, Amerikan Kongresi'nde bu çabaların tam başarılı olamayışından şikâyet etmişlerdir: "Devletçilik, Türkiye'de eski ve hürmet gören bir görüştür; biz ise Türkiye'nin problemlerinin çoğunun devletçilikten ileri geldiğini düşünüyoruz. Orada özel sektöre daha çok rol verilmesini görmenin sabırsızlığı içindeyiz. Seçimle iş başına gelen yeni iktidar da (Adalet Partisi) aynı şeyden şikâyetçidir."[93] Bu anlayışla, normal olarak devlet elinde bulunması gereken alanlarda dahi, yardım veren ülkeler zorlama özel teşebbüsler kurdurmuşlardır. Yerli özel teşebbüsün ilgilenmeyi

hiçbir zaman aklından geçirmediği Çukurova Elektrik A. Ş. ve Ereğli Demir-Çelik, bu zorlamanın çarpıcı örnekleridir. "Üçüncü Sektör" diye anılan en büyük işadamımız dahi, bütün ısrarlara rağmen, Erdemir'e 5 bin liradan fazla yatırmaya yanaşmamıştır. Ama ABD, Türkiye'ye finansmanı dış kaynaklar ve devlet fonlarından sağlanan özel teşebbüsler kurdurmuştur. Petrol Kanunu, milli petrol şirketini, yabancı şirketlerden farksız bir duruma getirmiştir. Maden Kanunu projesi, Etibank için aynı statüyü öngörmüştür. Etibank ve TPAO gibi devlet teşebbüslerini güçlendirecek projelerin finansmanından ısrarla kaçınılmıştır. TPAO'nun boru hattı için dış finansman bulunamamıştır. Petkim bir hayli gecikmiştir. Uzun yıllardır gerçekleştirilmesine çalışılan Karadeniz Bakır Tesisleri için, ancak Etibank'ın azınlıkta kalacağı bir özel teşebbüs olması şartıyla, AID dış finansmanı sağlamaya rıza göstermiştir. Kalkınma Planı'nda yer alan rafineri, demir-çelik, alüminyum gibi büyük devlet sanayi projelerinin finansmanına Konsorsiyum üyeleri yanaşmamışlardır. Bu temel sanayi tesislerine başlanabilmesi, ancak Sovyet mali ve teknik yardımlarıyla mümkün olmuştur. Devlet Planlama Teşkilatı'nın bir yazısında durum şöyle belirtilmektedir: "Bu bahiste göz önünde tutulacak diğer bir cihet de, Sovyetler'e ısmarlanacak yatırım tesislerinin, Amerika'nın, Almanya'nın ve diğer Konsorsiyum üyelerinin ilgi göstermedikleri veya şimdiye kadarki temaslardan ilgi göstermeyecekleri anlaşılan kalemlerden intihap edilmiş olmasıdır. Sovyetler'le bir öngörüşme şeklinde ele alınan tesislerden hiçbiri, Konsorsiyum ortaklarımızın finansman niyeti izhar ettikleri veya yatırım politikaları icabı, normal olarak yapageldikleri proje yatırımları nevinden tesisler değildir."

"Sovyetler'den alınması öngörülen tesislerin çoğu, Birinci Beş Yıllık Plan'da gelişme hızı vasati yüzde 12,9 olarak gösterilen sanayi sektöründen seçilmiştir. Bu dinamik sektördeki geri kalışların tüm kalkınmamızı geri atacak nitelikte olması dolayısıyla ilk plan döneminde telafisi icap edeceği göz önünde tutulmuştur."[94] Tabii ki projelerin İlk Plan'a yetiştirilmesi mümkün olmamış ve Plan geniş ölçüde aksamıştır. Mültinasyonal şirketler ve hükümetleri için esas olan, planın gerçekleştirilmesi değil, devlet sektörünün güçlenmesinin önlenmesi, mültinasyonal şirketleri ilgilendirecek projelerin –bunlar o alanda henüz yatırıma hevesli bulunmasalar dahi– yapılmayıp bekletilmesi, hiç değilse onlara ileride kapıyı açık tutacak biçimde özel sektör eliyle kurdurulmasıdır. Bu şartlar altında, planlı bir kalkınmanın ve gerçek bir sanayileşmenin söz konusu olmayacağı açıktır. Dış yardımlar yoluyla plan ve sanayileşme, mültinasyonal şirketlerin kâr hesaplarına teslim edilmektedir. Ne var ki, dış yardımlardan pay alan ve yabancı şirketlerle çeşitli işbirliğine

giden tutucular koalisyonu, bu durumdan şikâyetçi değildir. Nitekim, İlk Beş Yıllık Plan'ın kâğıt üzerinde kalan devletçi eğilimine rağmen, İkinci Beş Yıllık Plan, açıkça Amerikan tipi kalkınma modelini benimsemiştir. Plana göre, "Devlet, özellikle genel gelişmeyi hızlandıran altyapı yatırımlarını geliştirecek ve toplum refahına yönelen eğitim, sağlık gibi sosyal amaçlı yatırımlar yapacaktır.

İkinci Beş Yıllık Plan döneminde, imalat sektörü gelişiminin uzun vadede esas olarak özel sektöre bırakılmasını sağlayıcı bir politika izlenecektir." Devlet, ancak geliştirilmesi gerekli, fakat özel sektörün çeşitli teşviklere rağmen girmediği sanayi alanlarına girecektir. Bu alanlarda da, özel teşebbüsün katkısını sağlamak için karma teşebbüsler tercih edilecektir.[95] 27. XI. 1967 tarihli kararname ile, karma teşebbüsler düzenlenmiştir. Buna göre, 6224 sayılı kanundan yararlanan yabancı sermaye kuruluşları, bankalar, halka açık anonim şirketler vb. kamu teşekkülleri ile birlikte, sermaye payında bir sınır olmaksızın ortaklıklar kurabileceklerdir. Plan, "özel sektör için yol gösterici ve destekleyici, fertlerin teşebbüs gücünü ortaya çıkarıcı ve geliştirici olacaktır."

Bu sözler uzun yıllardır uygulanan politikanın daha açık ifadesinden öte bir anlam taşımamaktadır. Bol dış yardım ve kredilere dayanan bu politikanın ne sonuç verdiği ise, ortadadır. Türkiye, 1951-1967 döneminde dış kaynaklardan bol miktarda yararlanmıştır; ama yaratılan, gittikçe daha büyük ölçüde dışarıya bağlı bir ekonomi olmuştur. Ekonominin sermaye transfer tablosu şöyledir:

SERMAYE TRANSFERLERİ (Milyon dolar)					
Dönem	Özel		Kamu		Toplam
	Toplam	Yüzde	Toplam	Yüzde	
1951-1957	749	49,8	756	50,2	1505
1958-1962	258	25,3	762	74,7	1020
1962-1967	173	12,3	1229	87,7	1402
TOPLAM	1180	30,0	2747	70,0	3927

Kaynak: Baran Tuncer, *Türkiye'nin Dış Ödemeler Açığı ve Dış Kaynaklar.*

Demek ki, 17 yıllık dönemde yüzde 30'u yabancı özel sektörden, yüzde 70'i yabancı kamu sektöründen olmak üzere ekonomiye 4 milyar dolara yakın sermaye transferi yapılmıştır. Fakat bu transferler, yerli-yabancı iş çevrelerine geniş kârlar sağlamakla birlikte, ciddi bir sanayileşme hareketine yol açmadığı gibi, dışarıya olan bağımlılığı daha da artırmıştır. 1968-1972 yılları arasında ekonominin gayri safi dış

finansman açığı 1 milyar 568 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır. Yıllık ortalama ihtiyaç, 314 milyon dolardır.[96] İhtiyaç son derece büyüktür ve Konsorsiyum yardımlarında azalma olduğu bir döneme rastlamaktadır. Azalan yardımlar, şimdiden iş ve politika çevrelerinde büyük endişe ve telaş uyandırmıştır. Kökü dışarıda sanayinin felce uğramasından korkulmaktadır. Amerikan modeli kalkınma, "dolardan ciğer" ile ancak teneffüs edebilen böyle hasta bir ekonomi yaratmıştır.

Kalkınmanın temel şartlarından biri, bağımlı durumdan kurtularak, kendi ekonomi politikamızı kendimizin çizebileceği bir duruma gelebilmektir. Ekonomik bağımsızlık, bir kez daha duygusal bir dilek olarak değil, kalkınmamızın gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, dış ticaret konusunda göreceğimiz üzere, hasta ekonominin bir süre için hayli sıkıntı verebilecek, ciddi bir ameliyattan geçirilmesini gerektirecektir. Ne var ki, bu ameliyat göze alınamadığı sürece, "NATO'ya evet", "NATO'ya hayır", ikili anlaşmalar, üsler, nükleer silahlar vb. tartışmaları, boşlukta kalmaya mahkûm gibidir. Türkiye için büyük bir tehlike teşkil ettiği aklı başında bütün çevrelerce kabul olunan nükleer silahlar topraklarımızdan uzaklaştırılamıyorsa, bunda her an avuç açma durumunda kalmanın büyük payı bulunsa gerektir.

Öte yandan, iki süper devletin anlaşmaları ile, bugün çok tartışılan askeri meselelerin çözülmesi olanağı vardır. Nitekim, Kruşçev ve Kennedy, bizim rızamız araştırılmadan, Türkiye'deki füze üslerinin kaldırılmasını kararlaştırmışlardır. Ortadoğu, Vietnam konularında varılacak bir anlaşmayla, Türkiye'deki askeri üslerin kaldırılması, Amerikan askerlerinin çekilmesi yabana atılacak bir ihtimal değildir. Fakat ABD ve mültinasyonal şirketler, ikili anlaşmalardan ve üslerden ileride vazgeçebilseler dahi, Türkiye'nin yabancı sermaye ve işbirlikçi yerli sermaye egemenliğine son veren bağımsız bir ekonomi politikası izlemeye yönelmesini, hiçbir zaman gönül rızası ile kabul etmeyeceklerdir. Amerikan askerleri gidebilecek, devletten devlete yardımlar kesilebilecek, fakat Türkiye'ye daha geniş ölçüde yerleşmesi beklenen mültinasyonal şirketler, ülkede kalmak için ellerinden geleni yapacaklar ve hükümetlerinden tam destek göreceklerdir. ABD ve şirketleri, bu durumda, Türkiye'nin kalkınmasına karşı güçler olarak ortaya çıkmaktadır. İşte Türk-Amerikan ilişkilerindeki gerçek, NATO'dan ve CENTO'dan önce bu noktada yatmaktadır. Bu düğüm çözülmedikçe, Türkiye'nin çıkarlarına şüphesiz en uygun düşen iki süper devletle de dostluk politikası, gerekli sağlam temelden herhalde yoksun kalacaktır.

Dava, Amerikan dostluğu ya da düşmanlığı davası değil, Türkiye'nin kalkınması davasıdır. Türkiye, komünist olacak değildir, fakat

kalkınabilmek için, Amerikan tipi kalkınma yolunu bırakıp "milli devrimci kalkınma yolu" dediğimiz üçüncü yola girmek zorundadır.

3 - MİLLİ DEVRİMCİ KALKINMA YOLU

Komünist kalkınma yolu, proletarya hegemonyası temeline oturmaktadır. Amerikan tipi kalkınma, tutucular koalisyonu dediğimiz sınıflara yaslanmaktadır. Milli devrimci kalkınma yolu ise, tutucular koalisyonu dışındaki geniş bir kitle hareketine dayanmaktadır. Proletarya hegemonyası olmadığı için birinci yoldan, tutucular koalisyonuna karşı bulunduğu için de ikinci yoldan ayrılmaktadır. Genellikle küçük burjuva çevrelerden gelen milliyetçi aydınlar bu tip kalkınmada önplanda rol oynamaktadır.

Her iki tarafa ve daha çok Amerikan modeline kayması mümkün gözüken bu kalkınma yolu, emperyalizme karşı milletçe girişilen mücadeleden sonra elde edilen siyasi bağımsızlığın, ekonomik bağımsızlıkla gerçek bir bağımsızlık haline getirilebilmesi için izlenmesi zorunlu bir yol olarak belirmektedir. Bu model, ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir:

1 - Kamu sektörü, ekonomide daimi bir yere sahiptir. Kamu sektörünün büyüme hızı, özel sektör büyüme hızından daha yüksektir. Böylece, kamu sektörü giderek bütün ekonomide egemen duruma gelmektedir.

2 - Stratejik nitelikteki belli üretim kolları devletin elindedir. Bu faaliyetlerde kamu sektörü egemenliği, en kısa zamanda gerçekleştirilmektedir.

3 - Birinci ve ikinci şıklar sonucu, tekelci karakterdeki yerli ve yabancı sermayenin faaliyet alanı daraltılmaktadır.

4 - Ortaçağ kalıntısı sınıfların tasfiyesi ve tarımın kalkınmada gerekli rolü oynayabilmesi için, köklü bir toprak reformu zorunludur.

5 - Temel sanayilerin kurulmasına öncelik veren ve esas itibariyle kamu sektörüne dayanan planlı sanayileşme, ülkenin kalkınmasını gerçekleştirmek ve ekonomik bağımsızlığını sağlam temellere oturtmak amacını gütmektedir.

6 - Kaynakların hem mali, hem de fiziki planlanmasını öngören şumullü ve gerçekleştirilmesi zorunlu bir plan, bu tip kalkınmanın vazgeçilmez aracıdır.

Bu modelde, X_{11}, X_{12} ve X_{13} sanayileri, öncelikle geliştirilmesi gereken alanlardır ve ekonomideki önemleri dolayısıyla bunlar kamu sektörü elindedir. Bu sanayilerin genişleyebilmesi için kâr etmesi, hiç değilse zarardan kaçınması esastır. X_{14}, X_{15} ve X_{16} faaliyetleri kamu ve özel sektör arasında paylaşılmaktadır. Kamu sektörü içinde sermaye birikimini

beslemek, X_{11}, X_{12} ve X_{13} sanayilerini güçlendirmek amacıyla ve çeşitli öteki nedenlerle, devlet, bu faaliyet alanlarına girmektedir. Dış ticaret ve bankacılıkta, devlet teşebbüsü egemendir. Karma teşebbüsler sınırlıdır. Yabancı sermayeden, planda öngörülen yatırımlar için yeni teknoloji getirdiği ölçüde yararlanılmaktadır. Fakat karma teşebbüsler gibi, yabancı sermayenin de rolü, bu tip kalkınmada ikinci plandadır.

Kalın çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız bu kalkınma yolu, güçlü ve azimli bir halk hareketine dayanabildiği ve tutucular koalisyonunun kaçınılmaz direnmesiyle pusuda bekleyen emperyalizmin oyunlarını –bilinçli kitle gücüne dayanarak– yenebildiği ve köklü reformları en kısa sürede gerçekleştirebildiği ölçüde başarılı olabilir. Ne var ki, kitlelerin pek az bilinçli, pasif, örgütsüz ve tutucular koalisyonunun ideolojik egemenliği altında bulunduğu azgelişmiş ülkelerde, küçük üreticilerin muhafazakârlığı ve kalkınmanın zorlukları da hesaba katılınca, bu tip hareketlerin genellikle öncülüğünü ele geçiren milli devrimci aydınlar yarı yolda kalmakta, sonunda tutucular koalisyonu ve emperyalizmle uzlaşmaya gitmektedirler. Bu durumun iki çarpıcı örneği Meksika ve Hindistan'dır.

Pek az tanıdığımız Meksika, daha 1910 yılında bir ihtilalle modernleşme çabasına girişmiştir. İhtilal, tarıma elverişli toprakların yüzde 97'sini elinde bulunduran 835 büyük arazi sahibi aileye karşı yapılmıştır. Köylüler ve burjuvazinin elele yürüdüğü "burjuva demokratik devrimi" denilen tipte bir hareket söz konusudur. İhtilal, 1917 Anayasası'nda ifadesini bulmuştur: "Millet arazi, su ve maden kaynaklarının esas sahibidir. Özel mülkiyeti sınırlamak ya da kamulaştırmak milletin hakkıdır. Büyük mülkleri paylaştırmak, küçük işletmeleri geliştirmek, köy nüfusu için yeni merkezler kurmak, tarımı korumak ve geliştirmek amacıyla gerekli tedbirler alınacaktır." Toprak reformu, eski ortak köy mülkiyetini canlandırma iddiasındaki "Ehido"ların kurulmasına yol açmıştır. Köy topluluğu ortak mülkiyetine verilmiş arazi, köylü ailelere dağıtılmıştır. Köylülerin bu araziyi satma, ipotek etme hakları yoktur. 1910'da başlayan ve burjuvazinin zikzakları arasında yürüyen devrim, 1936'da köylülerin "Köylü Başkan", burjuvaların "komünist" dedikleri Cardenas başkanlığında yeni bir hız kazanmıştır. Cardenas, büyük arazi sahiplerine ait verimli toprakları "kolektif ehido'lar" haline getirmek istemiştir. Cardenas, ufak aile işletmeleri yerine, köy halkının birlikte işlettikleri kolektif çitflikler kurmayı arzulamıştır. Bu amaca pek ulaşamadıysa da, verimli arazideki pek çok büyük işletmeyi köylülere dağıtmıştır. Cardenas'ın başkanlık yıllarının sonuna doğru, özel mülkiyette 905 bin hektar, ehido'ların mülkiyetinde 994 bin hektar bulunmaktaydı.[97]

Cardenas yönetimi, bir yandan büyük arazi sahipleriyle mücadele ederken, öte yandan emperyalist çıkarları tasfiyeye yönelmiştir. Petrol millileştirilmiştir (Mültinasyonal petrol şirketlerinin boykotlarına, sabotajlarına rağmen, uzun bir mücadeleden sonra, Meksika'nın Venezüella'ya oranla çok önemsiz petrol kaynakları, bugün Venezüella'nınkine yakın gelir getirmektedir).

Petrolün millileştirilmesi ve toprak reformu, devletçi ve bağımsız bir kalkınmayı başlatabilirdi. Cardenas, programını "sosyalizme yönelmiş kooperatif sistem" diye tanımlamaktaydı. Ne var ki, devrim yarıda kalmıştır. Ne toprak reformu sonuna kadar götürülebilmiş, ne de ABD ile olan bağımlı ekonomik ilişkiler kırılabilmiştir. Bu şartlar altında kudreti gittikçe artan Amerikan emperyalizmi, devrim gururunun yaşamasına ve önemlice bir kamu sektörünün varlığına rağmen, Meksika'yı ABD şirketleri egemenliğinde, bağımlı bir kapitalist gelişmeye sürüklemiştir. 1955'te çalışan nüfusun yazde Tinin milli gelirin yüzde 66'sını, yüzde 99'unun ise yüzde 34'ünü alması 1910 ihtilalinden nerelere gelindiğini belirtmeye yeterlidir. Bu durum, milli devrimcilerin zaafları kadar, emperyalizmin kudretini göstermektedir.

Bir milli kurtuluş mücadelesinin içinden geniş halk desteği ile iktidara gelen sosyalistlik iddiasındaki Nehru'nun Kongre Partisi de aynı başarısızlığa uğramıştır. Parti, mücadele yıllarında aşırı ilerici gözükmektedir. 1938'de parti, Nehru'nun teşviki ile şöyle görüşleri benimsemiştir:

– Eli kolu tutan bütün vatandaşlar, çalışmakla yükümlüdür. Sanayi ve toplumsal mükellefiyet, planın ayrılmaz parçasıdır... Her cins asalak, sistemli biçimde ve giderek tasfiye edilecektir.

– Planlı ekonomi çerçevesinde milli servet, yani arazi, maden, orman vb. üzerinde mülkiyet ve miras haklarına müsaade edilmeyecektir. Bu servet biçimlerinde nihai mülkiyet kolektif olarak halka aittir.

– Belli bir hayat standardına göre bütün vatandaşlara beslenme konusunda milli bir asgari had tanınacaktır.

– Mevcut mülkiyet haklarının giderek tasfiyesi için makul bir süre tespit edilecektir. Bu geçiş süresinin sonunda, her çeşit asalak aracıların hiçbir hakkı kalmayacaktır.

– Ekim, her birim için çizilen özel plana göre ortak yapılacaktır. Tarım hayatının organizasyonu, her birim için zorunlu kooperatif biçimlerine dayandırılmalıdır.

– Milli önem taşıyan ve taşıyacak olan özel sanayiler, zaman içinde devletçe satın alınacaktır.

– Bireylerin gelirleri arasındaki fark on katı aşmayacaktır.

– Dış ticaret, Milli Plan Teşkilatı'na bağlı olarak uygun bir kamu

teşebbüsü tarafından yürütülmelidir. İç ticaret bir kamu hizmeti olarak düzenlenmelidir, vb., vb...

Seçimlerde çok büyük çoğunluklarla iktidara gelen Kongre Partisi, bizim 1961 Anayasası'ndan daha ileri hükümler taşıyan bir anayasa ilan etmiş ve beş yıllık kalkınma planları ile "sosyalistçe" bir toplum kurmaya yönelmiştir. Ne var ki, çok ileri sloganlara sahip Nehru ve ekibi, halk güçlerini harekete getirerek tutucu güçler koalisyonunu mevkilerinden uzaklaştıracak köklü düzenleme tedbirlerine gitmemişler, yarım tedbirlerle sonuç alabileceklerini ümit etmişlerdir. Yarı yolda duran bir toprak reformu ne ağayı, ne tefeciyi, ne de aracıyı ortadan kaldırabilmiştir. Rene Dumont, Hint toprak reformunu özetle şöyle değerlendirmektedir: "Ben Hindistan'a 1958-1959 kışında gittim ve orada toprak reformu yaptığını iddia eden bir ülke buldum.

"1951-1956 İlk Beş Yıllık Plan süresinde Hindistan'da devlet, büyük toprak sahiplerine 6 milyar rupi (12 milyar lira civarında) ödemiştir... Bu da Hint maliyesi için çok ağır bir yük olmuştur. Bütün bu paralar, üretken yatırımları azaltmaktaydı... Hindistan, büyük toprak sahiplerine çoğu sefahatte ve lüks eşya alımında çarçur edilen bu kadar büyük meblağlar öderken, aynı beş yıllık plan içinde Hint Hükümeti gerçekten üretken devlet sınai yatırımlarına ancak 1 milyar rupi ayırabilmiştir.

"Çoğu halde köylünün henüz toprağı yoktur. Çünkü toprak sahibi ile köylüler arasında, birinci icarcılar, ikinci icarcılar, üçüncü icarcılar gibi bir sürü aracı vardır. Toprak sahibi ile elinde çapa çalışan adam arasında tam on üç aracı saymak mümkündür. Dağıtılan toprak, çoğu zaman bu aracılardan birine verilmiştir. Yani çalışana değil, bir burjuva kategorisine gitmiştir. Bu yüzden bugün Hindistan'da eskisinden daha çok çalışmayan toprak sahibi vardır. Yani toprak reformu sonucunda çalışmayanların sayısı artmıştır! Esasen Hindistan'da toprak sahibi demek, çalışmayan kimse demektir. Hindistan'da sadece para çarçur edilmekle kalınmamış, toprak reformu, ortakçılığın ve murabahacılığın ortadan kalkmasına da yardımcı olmamıştır. Bugün de Hindistan'ın topraklarının en büyük kısmı ortakçılık yoluyla ekilip biçilmektedir. Bugün toprak sahibinin eline geçen ürün yüzdesi, XVIII. yüzyıldakinden fazladır.

"Hindistan'da ortakçılık düzeninin sürüp gitmesi... emek yatırımına (gizli işsizliğin seferber edilmesi) engel olmaktadır. Köylüden orada da ortak işleri gerçekleştirmek için gönüllü olarak çalışması istenmiştir. 1952 ile 1955 arasında, köyü karayoluna bağlamak üzere patika yapma ya da öğretmeni yerleştirmek için okul inşası gibi işlerde köylünün bir kısmı çalışmıştır. Ama bütün bunlar, tarım üretimine değinmeyen şeylerdir ve az sonra bu gönüllü çalışmalar durmuştur.

"Hint yöneticilerine, örneğin Avrupa'daki gibi köylüden angarya olarak bir süre çalışması istenilip istenilmeyeceğini sordum. Bana dediler ki: 'Ama biz demokratik bir ülkeyiz, köylü kendiliğinden gönüllü çalışırsa çalışır, nitekim de çalışmaktadır.'

Benim bugün Fransa'da hüküm süren demokrasi hakkında oldukça ciddi endişelerim vardı, itiraf edeyim ki, gene de var. Ama Hint yöneticilerinin bu sözü üzerine endişelerim artı. Çünkü Fransa'da vergiyi tespit eden mükellef değildir... Hindistan'da köylü mükellefin emek biçimindeki vergisini kendisinin tayin edeceğine karar verilmiştir. Köylü de besbelli ki vergisini pek düşük tayin etmiştir. 1958-1959'da Hint köylüsü tarafından gönüllü olarak sunulan iş günü, erişkin köylü için, 0,1 ile 0,6 iş günü arasındadır.

"Sıfır virgül ve bir şey demek, sıfırdan pek fazla bir şey değil demektir! Eğer köylü toprağın sahibi değilse ve harcayacağı emekten doğrudan doğruya yararlanamayacaksa, ondan gönüllü çalışmasını nasıl isteyebiliriz? Bunun üzerine ne yaptılar? 'Sosyal adaletçilik' yapmak istediler ve köylülere evler inşa ettirdiler ve köylüleri yarı aç oturdukları bu evlere yerleştirdiler. Evleri inşa ederken sosyal yapı, mülkiyet sorununu koymuyorlardı, Öyle ki, bu evleri inşa ettikleri bir köyde, aynı parayla sulama tesislerini ıslah ederek tarıma elverişli yeni topraklar elde edebilirlerdi.

"Size ara sıra Çin'de açlık olduğundan söz ederler. Besi maddeleri bakımından Çin'de sıkıntı çekilmiştir, ama benim bildiğim kadar açlıktan ölen kimse olmamıştır. Oysa, en iyi mahsul alındığı yıllarda bile, Kalküta kaldırımlarında ve birçok Hint köylerinde her yıl binlerce insan açlıktan ölür!"[98]

Yarım toprak reformu ile Ortaçağ kalıntısı sınıfların egemenliğine ilişemeyen Kongre Partisi, sanayi alanında da sosyalistlik, devletçilik, plancılık iddialarına rağmen, yerli-yabancı sermayeye dayanan Amerikan modeline kaymıştır. İkinci Beş Yıllık Plan'da, kamu yatırımlarının yüzde 153, özel yatırımların ise yüzde 50 artırılarak kamu sektörüne ve ağır sanayiye dayanan bir yola girildiği ilan edilmiştir. "Sınai politika kararı" ile, devlet sektörü egemenliğini tanıyacak biçimde, özel sektör faaliyet alanları teker teker sayılarak sınırlandırılmıştır. Ama plan, dış ödeme güçlükleri içinde uygulanamamıştır. D. R. Gadgil, Hint Planı'nı şöyle değerlendirmektedir: "Bütün aksi iddialara rağmen, Hindistan'da bugün planlama yoktur. Yalnızca kamu harcamaları ya da özel ve kooperatif teşebbüslere yardım projeleri vardır. Kalkınmayı önceden çizilmiş belli yönlerde yürütme yolunda bilinçli ve koordine bir çaba mevcut değildir. Bunun sonucu, kalkınma, geniş ölçüde bir 'laissez-faire' rejimindeki gibi yürümektedir."[99]

The Economic Weekly ise, görünüşteki devletçi yoldan Amerikan modeline kayıldığını belirtmektedir: "Ekonomide egemen durumda olan özel sektör, planı ve yabancı sermayeyi kendi hizmetinde bir araç haline sokmuştur. Hayati alanlara yatırılması gereken fonlar, Plan'da önceliği olmayan tüketim malları üretimine kaymıştır. Beş yıllık Plan'ın uygulama devresinin başında beliren bu eğilim, Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın (1962-1967) yürürlüğe girmesinden itibaren daha da keskinleşmiştir."[100]

Nihayet tarımda üretimi büyük ölçüde artırıcı bir devrim gerçekleştirilemediğinden son yıllarda büyük kıtlıklar olmuş, milyonlarca insanın ölmesi, ancak ABD'nin 10 milyon tonluk gıda yardımıyla az çok önlenebilmiştir. ABD, bu yardım karşılığı, yabancı sermayeye imtiyazlar tanınmasını ve özel teşebbüsçü bir politika izlenmesini sağlamakta kusur etmemiştir. Yöneticilerinin hâlâ sosyalistlik iddia etmelerine rağmen, Hindistan, Amerikan modeli kalkınma yoluna girmiştir.

Bu neden böyle olmuştur? Milli kurtuluş mücadelesinin prestiji sayesinde geniş kitle desteğine sahip bulundukları ve en ileri görüşleri savundukları halde, küçük burjuva Hint milliyetçileri, parlamenter bir iyimserlik içinde, kalkınma ve modernleşmenin kolayca başarılabileceği hayaline kapılmışlardır. Tutucular koalisyonunun yürürlükteki toplumsal yapıdan gelen büyük kudretini ve direnme gücünü küçümsemişlerdir. Bilinçli ve örgütlü biçimde kitleler seferber edilmedikçe ve köklü düzenleme tedbirlerine gidilmedikçe, tutucu egemenliğinin ve direnişinin kırılamayacağına aldırmaz görünmüşlerdir. Bu sebeple, giriştikleri reform tedbirleri, tutucular koalisyonunun egemenliğinde pek az değişiklik yapmış ve eski yapı üzerine oturtulan kalkınma denemesi, tutucu sınıf ve tabakaları güçlendirmiştir. Hintli K. N. Raj'ın sözleriyle, *"Başlangıçta belli değişiklikler yapmaksızın girişilen bir kalkınma programının sonuçlarından biri, doğal olarak, önceden mevzilenmiş çıkarları güçlendirmektedir."*

Cumhuriyet Türkiyesi de, 1923'ten sonra, toprak ağası, komprador ve tefeci egemenliğine son verecek düzenleme tedbirlerine gitmeden bir milli kalkınma yoluna girmiştir. Kalkınma, bu tutucu toplumsal güçleri kuvvetlendirmiştir. Devletçilik de aynı yönde işlemiştir. Kuvvetlenen bu güçler, ilk fırsatta milli kalkınma yolunu bırakıp yabancı sermayeye sığınmışlardır. Böylece, devletçi milli kalkınma özlemlerinden Amerikan tipi kalkınmaya geçilmiştir.

Şimdi dava, bir çıkmaz yol olan Amerikan tipi kalkınmadan kurtulup milli devrimci ya da devletçi kalkınma yoluna girebilmektedir. Önümüzdeki bölümde, ana çizgileriyle, bunu incelemeye çalışalım.

III

TÜRKİYE İÇİN DEVRİMCİ KALKINMA STRATEJİSİ

Türkiye'nin kalkınma davasına eğildiğimiz zaman karşımıza çıkan ilk sorun, bir tutucular koalisyonunun meydana getirdiği engel olmuştur. Bugün israf edilen kaynakların seferber edilmesi ve en etkin biçimde kullanılması, her şeyden önce tutucular koalisyonu engelinin aşılmasına bağlıdır. Bu yapılmadıkça, girişilen reform hareketleri, Türkiye'de şimdiye kadar pek çok örneği görüldüğü üzere, beklenen sonuçları vermeyecektir. Nitekim devlet teşebbüslerinin ıslahı, kooperatifçiliğin geliştirilmesi, planlama vb. gibi çabalar, tutucu güçler koalisyonunun egemenliği altında soysuzlaşmıştır.

KOOPERATİFÇİLİKTE DURUM

Kooperatifçiliği ele alalım: Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak, hatta Cumhuriyet'ten çok daha önceleri, Türkiye'de kooperatifçiliği geliştirmek için hayli çaba harcanmıştır. Fakat bir türlü gerçek kooperatifçilik yayılamamış; kooperatifçilik, devlet fonlarını egemen çıkarlara akıtma aracı olmuştur. Ufak üretici, bundan, çok sınırlı ölçüde yararlanmıştır. İsmail Hüsrev'in 1934 yılında yaptığı şu gözlem bugün için de geniş ölçüde doğrudur: "Ziraat Bankası'nın kurduğu kredi kooperatiflerinin köylülere faideli olduğu iddia edilemez. Çünkü kooperatiflerin ekserisinin meclis-i idarelerine murabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek, kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır. Köylü, kooperatiften aldığı krediyi, kooperatif kapısından çıktıktan sonra, meclis-i idare azası olan murabahacıya borcuna karşılık teslim etmektedir. Kooperatiflerin mühim bir kısmı, adeta murabahacıların teşkilatı haline gelmiştir.

Meclis-i idarelerine kasaba tüccarlarının girmiş olduğu kooperatiflere gelince, köylü kasabada yaptığı iştira muamelelerinin bedelini, kooperatif kredisiyle ödemek suretiyle, meclis-i idaredeki tüccarları kazandırmaktadır. Kasaba tüccarları kooperatifler sayesinde kendilerine adeta teşkilatlı bir pazar bulmuş olmaktadırlar.

Bizde murabahayı milli bankalar da bilmeyerek iktisaden takviye etmektedir. Çünkü herhangi bir hür vatandaş gibi milli bankalardan para

istikraz eden murabahacı, nizami faizle aldığı parayı, köylüye pek yüksek faizle ikraz etmektedir. Aradaki büyük fark murabahacının yüksek kârını teşkil etmektedir."[101]

Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1967 tarihli köy etüdü kooperatiflerin bugün de, bu kurumlara *"etki yapma gücüne sahip olanların"* çıkarlarına hizmet ettiğini belirtmektedir: "Kooperatiflerin.... birer şirket niteliğinde gözüküşü, ortakların kooperatifin yönlendirilmesine, faaliyetlerinin değerlendirilmesine, yönetimine ve denetimine ortaklık hak ve vecibelerinin gerektirdiği oranda katılamayışı, kooperatiflerin istendiği tarzda işlemesini engellemiş, bunun sonucu olarak da bir yandan ortakların, diğer yandan ortak olmayanların güvenlerinin sarsılmasına sebep olmuştur."

"Ortaklarda, mevcut kooperatifleşme düzeninin ve işleyiş tarzının bir sonucu olarak, ortaklık bilincinin doğmayışı, gerçek anlamda kooperatifleşme zorunda olan küçük ve orta işletmelerin kooperatif yönetim kurullarında temsil edilmelerini engelleyici faktörlerden biri olarak gözükmekte, bunun sonucu olarak da, anılan işletmelerin sorunlarını kooperatif yönetim kuruluna yansıtmak ciddi olarak tehlikeye girmekte ve *kooperatifler genel olarak yönetim kurumlarında temsil edilen veya bu kurumlara etki yapma gücüne sahip olanların sorunlarına çözüm yolu getirici aksiyona yönelmektedirler."*[102]

Gerçekten önemli bir kısmı geri ödenmeyen devlet fonlarıyla yürüyen tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri, ufak üreticiye bir ölçüde faydalı olmakla birlikte esas itibariyle, nüfuzlu tefeci ve aracı yararına işlemektedir. Kooperatif yönetim kurullarında ve büyük siyasi partilerin örgütlerinde bu kişiler egemendir. Kooperatifler ve kooperatif birlikleri müdürlerinin, yönetim kurullarında temsil edilen bu nüfuzlu kişilere karşı ufak üreticinin çıkarlarını savunması, son derece güçtür ve birçok halde başarısızlığa mahkûmdur. Bu sebeple, kooperatifler ufak üreticiyi, aracı ve tefeci egemenliğinden kurtaramamakta, hatta nüfuzlu aracı ve tefecilere yardımcı kuruluşlar olmaktadır. Bunların tarım kredi kooperatiflerinden bir şikâyetleri yoktur. Kooperatiflerin açtığı büyük krediler, birçok halde tahsil edilemediği için devletin milyarlık kaybına yol açmakla birlikte, dolaylı ve dolaysız yollardan aracı ve tefecinin cebine girmektedir. Tarım satış kooperatifleri, ufak üreticinin ürünlerinin bu zümrelerce ucuz fiyata kapatılmasını engelleyemediği gibi, sık sık bunların ucuza kapattıkları ürünleri yüksek fiyatla satın alma durumunda kalmaktadır. Bu şartlarda kooperatif, aracı ve tefecinin satamadığı ürünleri yüksek fiyata satın alarak, tefeci ve aracı namına riziko yüklenen kuruluş haline gelmektedir.

Öte yandan, kooperatifçilik, Türkiye'de devlet destek ve fonlarından yararlanma anlamına gelmektedir. Orta ve büyük üreticiler, bu destek ve fonlardan yararlanma hususunda, küçük üreticilerden çok daha hazırlıklı, bilgili ve uyanıktırlar. Yardıma muhtaç üretici paravanasının gerisinde, varlıklı çiftçiler, kooperatiflerden daha fazla çıkar sağlamaktadırlar.

Özel kanunlarla kurulan tarım kredi ve satış kooperatiflerinin yanı sıra Ticaret kanunu çerçevesinde faaliyet gösteren köy kooperatifleri ise son yıllardaki çabalara rağmen pek az gelişmiştir. Mevcut olanlar da tefeci, aracı egemenliğiyle rekabet edecek güçte görünmemektedir. Yüksek Ziraat Mühendisi Mesut Başkaya'nın sözleriyle "Köy Kooperatifleri ürünlerini değer fiyattan tüketiciye intikal ettirememekte, marjinal fiyatların çok altında elden çıkarmak zorunda kalmaktadır.

Tarımsal ürünlerin kitle halinde belirli mevsimlerde elde edilmesi, kooperatiflerin depolama tesislerinden ve kredi imkânlarından yoksun oluşu, sabit talep karşısında arzın birdenbire artmasına sebep olmakta ve bunun neticesi olarak, üretici aleyhine anormal fiyat düşüşleri meydana gelmektedir."[103]

Balıkçılık kooperatifleri mi? Bu alanda da kooperatifçilik birtakım imtiyazlı ticari faaliyetlerin aracı olarak kullanılmaktadır. Eğridir gölünde (Hoyran) balık avlama müsaadesini, devletin kooperatifçiliği geliştirme politikasından yararlanarak çok düşük bir bedelle elde etmek için kurulan balıkçılar kooperatifinde AP ilçe başkanıyla, AP senatörünün kardeşi, hah atölyeleri sahipleri, biçerdöven ve traktörlü zengin çiftçiler yer almışlardır. AP senatörüne göre ise, rakip kooperatifte de büyük sermaye egemendir. Pek az gelişen öteki balıkçılık kooperatiflerinde de balık ticaretini ellerinde tutan *deniz ağaları* borularını öttürmektedirler. AP senatörü olarak parlamentoda "Su Ürünleri Tasarısı"nı kanunlaştırmak için büyük çaba gösteren emekli Amiral Tevfik İnci, bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Mali görüşleri pek kudretli, politik sahada aşırı derecede nüfuzlu, idari yönleri çok kurnaz, 'kabzımallık' etiketi altına gizlenmiş bu Ortaçağ kalıntısı müessese, balıkçılığımıza bir ahtapot gibi dolanmıştır. Bu müessesenin temsilcileri olan deniz ağaları, balıkçılığın finansmanını yapmak suretiyle, mali kudreti zayıf, teşkilatsız, bilgisiz, küçük ferdi teşebbüsleri bir nevi mali esaret altına almışlardır. Balıkçılığın, istihsal, muhafaza, sanayi ve ticaretini inhisar halinde ellerine geçirmişler ve bu sahayı doymaz bir hırsla istismar etmek suretiyle fakir balıkçının sırtından büyük menfaatler sağlamanın yollarını kendilerine açmışlardır. Bu arada *müstahsilin kooperatifleşmesini de engellemek üzere, büyük bir çaba göstermişlerdir. Muvaffak olamadıkları hallerde, kooperatif bünyelerine*

sızmanın yollarını bulmuşlar, çoğunda da idareyi ellerine geçirmeyi başararak, kooperatifleri gayelerinden uzaklaştırıp, kendi menfaatlerine hizmet eden bir vasıta haline getirmişlerdir.

Balıkçılık sahasında bütün kilit noktaları bu menfaat gruplarının temsilcileri tarafından tutulmuş olduğu gibi, amme sektörü de bunların tesirinde hareket etmekten ekseriya kendini kurtaramamaktadır."[107]

Görüldüğü üzere, tefeci, aracı ve ağa egemenliğindeki bir ortamda, kooperatifçilik dejenere olmağa mahkûm görünmektedir. Bu ekonomik ve politik egemenliği yıkmadan girişilecek bir kooperatifçiliği teşvik politikası, devlete bir hayli pahalıya mal olacak, fakat yine de beklenen sonuçları vermeyecektir. Kooperatifçiliğin karşısına dikilen temel sorun budur, gerisi teknik sorunlardır.

DEVLET TEŞEBBÜSLERİ VE PLAN

İktisadi Devlet Teşebbüsleri'ne bir göz atalım: Bugün İktisadi Devlet Teşebbüsleri'nin zarar etmesini ya da pek az kâr etmesini özel teşebbüs savunuculuğunun propaganda silahı yapanlar, aslında devlet teşebbüslerinin zararlı çalışmasında en büyük çıkarı olanlardır. Devlet teşebbüslerinin, amortismanları da hesaba katarak, elektrik, kömür, bakır, demiryolu ve denizyolu ulaştırması vb. gibi mal ve hizmetleri maliyet üstü fiyatlarla satması ve kâr etmesi halinde, en büyük feryadı, bugün devlet teşebbüsleri kötü çalışıyor diye sözde üzülenler koparacaklardır.* Nitekim İktisadi Devlet Teşebbüsleri konusundaki bir seminerde, Koç Holding'in bir numaralı yöneticisi, eski Sümerbank Genel Müdürü Hulki Alisbah, devlet teşebbüsleri fiyatlarının serbest bırakılmasına taraftar gözükmemiştir.[108] Oysa, genellikle politik hesapların sonucu olan kötü yatırım kararları, personel şişkinliği dışında İktisadi Devlet Teşebbüsleri'nin pek az yatırılabilir fon yaratmasının temel nedeni, mal ve hizmetlerini düşük fiyatla satmak zorunda tutulmalarıdır. Kapitalist sınıf ve kapitalist sınıfın baskısı altındaki iktidarlar, İktisadi Devlet Teşebbüsleri'nin fiyat tespitinde nispi bir serbestliğe kavuşmasına daima karşı çıkmışlardır. *İlk Beş Yıllık Plan* taslağında yer alan Holding fikri, bu serbestliği getirdiği için reddedilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı yöneticilerinden Sadullah

* *Yeni Gazete*'nin bir haberine inanmak gerekirse, devlet teşebbüslerinin mal varlıkları tespit edilerek, amortismanların gerçek durumu yansıtacak biçimde yapılmasına, özel sektör temsilcileri karşı çıkmışlardır. Bugün defter kayıtlarına göre çok düşük gözüken devlet teşebbüsleri mal varlığı, gerçek değer üzerinden hesaplanırsa, yüz milyonlara yükselecektir.. Bu değer üzerinden yapılan amortisman, devlet sektörü mal ve hizmetlerinin fiyatlarını artırabilecektir. Özel sektör temsilcileri buna muhalefet etmektedir (*Yeni Gazete*, 12 Eylül 1968).

Aygün'ün sözleriyle, "Birinci Plan'dan önceki dönemde, İktisadi Devlet Teşebbüsleri fiyatlarını düşük tutma yönünde bir politika izliyorlardı. Fakat, birçok mallar, piyasadaki talebin altında mevcut olduklarından, bu malları ilk ele geçirenler, ikinci defa input olarak kullanıyorlar, hatta bir aracı müessese olarak bunu tekrar piyasaya çıkarıp, piyasadaki normal fiyat seviyesinden satarak İktisadi Devlet Teşebbüsleri'nin kasasına girecek olan aradaki farkı, kendi lehlerine sağlamış oluyorlardı."[109] İlk Plan'ın bu tutumu değiştirme yolundaki kâğıt üzerinde kalan çabalarından sonra İkinci Plan açıkça İktisadi Devlet Teşebbüsleri fiyatlarının düşük tutulması politikasını benimsemiştir. Bu politika, Amerikan tipi kalkınma modeline uygundur. Devlet, kömür, elektrik, nakliye vb. fiyatlarını düşük tutarak, özel sektöre destek olmaktadır. Sümerbank zaman zaman kendi fabrikalarının tam kapasitede çalışamaması pahasına ürettiği ipliği ucuz fiyata, rakip durumda bulunduğu özel sektör firmalarına satmaktadır. Özel firmalar ucuz ipliği dokuyarak tatlı kâr sağlamaktadır. Poplin imalatçısı bir özel şirket, Sümerbank sermayesiyle kurulan bazı fabrikaların numune üzerinden sipariş ettiği poplinleri ucuz fiyatla alarak, yüksek fiyatla piyasaya sürmektedir. Etibank, ucuz fiyatlı bakır satışlarıyla, en büyük ve kârlı özel şirketlerden Rabak'ı beslemektedir. Ayrıca, göztaşı imal gerekçesiyle Etibank, Rabak özel şirketine tonu 14 bin 200 lira olan bakırı, 7.280 liradan satmaktadır. TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri karma komisyon raporunda bu durum şöyle açıklanmaktadır: "25.12.1964 tarihli 6/4126 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereğince, Rabak A. Ş.'ne senede 400 ton bakır, göztaşı üretiminde kullanılmak üzere tonu 7.280 liradan verilmekte idi.Bu karar alındığı tarihte yurtiçi bakır satışı fiyatı (vergisiz) 10.200 lira idi. Bu fiyat Haziran 1966 tarihinde 14.200 liraya çıkartılmıştır. Bu durum karşısında, adı geçen şirkete indirimli fiyatla yapılan 400 ton bakır satışı, üretici müesseselerin satış fiyatı ve maliyeti değişmediği takdirde yıllık kârının aşağı yukarı 3 milyon lira azalmasına sebep olacaktır.

7.11.1966 gün ve 6/7232 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle göztaşı ile bunun imalinde hammadde olarak kullanılan blister bakırı "temel mal"lar olarak kabul edilmiş ve fiyat gene eskiden olduğu gibi gider vergisi hariç, İstanbul'da kendi deposunda teslim 7.280 TL/ton fiyatla adı geçen şirkete verilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu durum karşısında yalnız Rabak'a verilen blister bakırın temel mal sayılması ve eskiden verilen yıllık 400 ton bakırın gerektiğinde fazlalaştırılabilmesi kararname ile sağlanmış bulunmaktadır.

Halbuki bu konuda esas unsur blister bakır olmayıp, temel mal sayılması gereken göztaşıdır."[110]

Özel kömür işletmeleri, fuel-oil rekabeti dolayısıyla güç durumda kalmıştır. Derhal çıkartılan bir kanunla devlet teşebbüsü, bu kömürü ocak başında alıp pazarlamakla yükümlü tutulmuştur. Aracılara büyük kârlar sağlayan çimento ve demir karaborsası, kamu oyunun tepkisine rağmen sürüp gitmektedir. Kısaca, tutucular koalisyonunun ekonomik ve politik egemenliği altındaki bir ortamda, devlet teşebbüsünün rolü, özel teşebbüse sütanalığı etmektir. Kamu İktisadi Teşebbüslerini Yeniden Düzenleme Komisyonu'nda pazarlama uzmanı olarak çalışan R. Hammaş'ın sözleriyle, "Türkiye'de özel teşebbüs –mevcut davranışları, düşünce biçimleri, çalışma alışkanlık ve metotlarıyla– devlet teşebbüsleri olmadıkça tek başına pek yaşayamaz. Özel teşebbüsün güçlenmesi, birçok öteki şeyler arasında, ona (1) personel yetiştirecek ve bu personeli seçip almasına açık bulunacak, (2) Hammadde ve yarı mamul malzemenin bir çoğunu, kâr amacı güden bir teşebbüsten daha ucuz sağlayacak bir teşebbüs sisteminin varlığına sıkı sıkıya bağlıdır."[111] Bu şartlar altında devlet teşebbüslerinden fazla bir şey beklenemez. Oysa kalkınmada temel yük devlet teşebbüslerine düşmektedir. Kalkınma çabasının başarısı, geniş ölçüde devlet teşebbüslerinin başarısına bağlıdır. Bu başarının da ilk ve vazgeçilmez şartı, devlet teşebbüslerini mevcut bağımlı durumdan kurtarmak, yani tutucular koalisyonunun politik ve ekonomik egemenliğini kırmaktır. Ancak böyle bir ortamda, devlet teşebbüsü kalkınmada motor rolünü oynayabilecek ve bu teşebbüslerin plan çerçevesinde en etkin biçimde çalışmaları için gerekli yeniden düzenleme tedbirleri bir anlam kazanacaktır. Bu teknik düzenleme tedbirlerinin neler olacağı hakkında çok geniş bir literatür vardır. Fakat temel sorun politiktir.

Planlama işini ele alalım: Teknik bakımdan en mükemmel plan yapılsa bile, rasyonel bir ekonomi politikasının izlenmesine en büyük engel teşkil eden tutucu çıkarlar koalisyonunun güçlü direnmesi, planı anlamsız kılacaktır. Nitekim beş yıllık kalkınma planlarımız, tutucu çıkarlar koalisyonuna bağımlı kaldığı için, plansız döneme nazaran önemli bir değişiklik getirememiş, kaynakların eskisi gibi israfı sürüp gitmiştir. Plan, kaynakların mevcut dağılım ve kullanılış biçimi hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirmeye elverişli bulunmadığı için, bir zorunluluk ortaya çıkmaktadır. Başlıca amacı, kaynakların mevcut dağılım ve kullanılış biçimini değiştirmektedir. Ne var ki, mevcut durum tesadüfen meydana gelmiş değildir, kaynakların toplumda egemen güçler yararına dağılım ve kullanılışını yansıtmaktadır. Milli gelirin yüzde 32'sini ufak bir azınlık alıyor ve bunu israf ediyorsa, bu ufak azınlık toplumda ekonomik ve politik egemenliği elinde tuttuğu içindir. Politik ve ekonomik

egemenliğin sahipleri, kendilerine avantaj sağlayan mevcut durumun değişmesini elbette istemeyecekler, statükonun devamını savunacaklardır. Bu şartlarda planlama, fazla bir anlam taşımayacaktır. Kalkınma için zorunluluğunda birleşilen planın kâğıt üzerinde kalmayıp, hayata geçirilebilmesi, kaynakların mevcut dağılım ve kullanılış biçiminin değiştirilmesine karşı çıkan toplumsal güçlerin, yani tutucular koalisyonunun etkisiz hale getirilmesiyle mümkün olacaktır. Bu nedenlerle, kalkınma her şeyden önce, tutucu güçler egemenliğine son veren bir siyasi iktidar değişikliği demektir. Siyasi iktidar, gerekli politik ve ekonomik tedbirlerle, tutucu güçler koalisyonunu, ekonomik mevkilerinden uzaklaştıracak ve kalkınma için gerekli ortamı hazırlayacaktır. Bu anlamıyla kalkınma, düzen değişikliğinden yana güçler ile tutucu güçler arasında politik ve ekonomik planda yürütülen bir savaş sayılabilir. Yalnız bu, kazanılması, en çetin meydan savaşlarından güç olan uzun ve zorlu bir savaştır. Kurtuluş Savaşı'nı büyük fedakârlık ve kahramanlıkla başarıya ulaştıran Türkiye, tutucu güçler koalisyonu engelini, bütün çabalara rağmen aşamamıştır. Halk kitlelerinin örgütlü ve bilinçli desteği elde edilemedikçe ve bu toplumsal hareket bir kurmay bilgisi, mahareti ve inatçılığıyla sonuna kadar yürütülmedikçe, ekonomik gücü elinde tutan, kitleleri ideolojik egemenliği altında bulunduran ve kudretli dış desteklere sahip olan tutucular koalisyonunun önünde yenilgi kaçınılmaz görünmektedir. Bu uzlaşması olmayan mücadelede, yarım tedbirler ve uzlaşmalarla sonuç alınabileceğini umanlar, son zamanlarda başka ülkelerde birçok örneği görüldüğü üzere, yenilgiye uğramaktadırlar. Tutucular koalisyonunun egemenliğini kırmak için, tarımda feodal ve kapitalist ilişkileri, kökünden tasfiyeye yönelmiş radikal bir toprak reformu ve çeşitli sektörlerde millileştirmeler gereklidir.

TOPRAK REFORMU

İktidara gelen devrimci bir parti için en hayati sorun, toprak reformudur. Genellikle sosyal adalet açısından ele alınan toprak reformu, politik ve ekonomik açıdan da zorunludur. Politik açıdan toprak reformuyla, tutucular koalisyonunun tefecisi, aracısı ve büyük arazi sahipleriyle en güçlü dayanağını teşkil eden toplumsal güçlerin ekonomik ve dolayısıyla politik egemenliğine son verilmesi söz konusudur. Demokrasinin bir ağa, şeyh, tefeci ve aracı demokrasisi olmaktan çıkıp, işler hale gelmesi için de toprak reformu gereklidir. Devrimci parti, köylü kitlesinin tam özgürlüğünü sağlamak ve gericilik kaynaklarını bir daha geri gelmemek üzere kurutmak için, bu noktada sonuna kadar ve hızla gitme durumundadır. Derhal

gerçekleştirilmeyip zamana bırakılan ve yarım tedbirlerle yürütülen bir toprak reformu, kudretli karşı güçlere toparlanma ve çeşitli yollardan direnme olanaklarını getireceği için, başarısızlığa uğrayabilir. Devrimci parti, toprak düzeninde bir değişikliği şiddetle isteyen köylülere dayanarak, toprak savaşını en kısa sürede kazanmak zorundadır.

Ekonomik açıdan toprak reformu, üretimi artırma amacını gütmektedir. Esasen nebati yağ ve zaman zaman hububat açığını karşılayamayan bir ülkede, beceriksizce yürütülen bir toprak reformu yüzünden üretimin düşmesi, devrimci iktidarın sonu olabilir. Halkın beslenmesini sağlayamayan bir iktidar, emperyalizme gıda yardımı için avuç açma durumunda kalabilir. Emperyalizmin devrimciliği tasfiye şartıyla ancak yardıma koşacağı bilinmelidir. Toprak reformunu başarıya ulaştıramayan Hindistan, ABD'ye teslim olmaktan başka çıkar yol pek bulamamıştır. Bu sebeple tarım üretiminin artırılması, en azından ilk yıllarda üretimin düşmesinin önlenmesi ve tabiat şartlarının azizliğine karşı gıda stokları yapılması, ekonomik bağımsızlığı sağlama azmindeki iktidarlar açısından önemle üzerinde durulması gerekli bir konudur. Ayrıca, halkın hayat seviyesinin bir miktar yükseltilebilmesi ve sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için tarım üretiminde artış gereklidir. Sanayileşmeyle artan şehir nüfusunu tarım besleyecek, döviz ihtiyacını uzunca bir süre tarım karşılayacaktır. Kıtlık şartlarında bir kalkınma çabasının büyük hoşnutsuzluklar yaratabileceği ve devrimci hareketi tehlikeye düşürebileceği açıktır. Bu sebeple, az çok verimli büyük işletmeleri parçalamaktan kaçınıp, büyük işletmelerin üretimi artırıcı olanaklarından yararlanmaya önem vermek gerekebilir. Ayrıca, ilk andan başlayarak ilkel tarım yapan milyonlarca cüce işletmenin toplulaştırılması ve verimli tarım yapma şartlarının hazırlanması önemle ele alınmalıdır. Cüce işletmelerin toplulaştırılması toprak reformunun belki de en zor tarafıdır. İlkel tarıma ve sefalet şartlarına rağmen, köylü ailelerinin toplulaştırma hareketine karşı inatla direnmeleri beklenebilir. Devrimci parti bütün inandırma yollarına başvurarak, cüce işletmelerin bir araya gelmesiyle kurulan kooperatiflere her türlü yardımı getirerek, köylü kitlelerine ortak çalışmanın üstünlüğünü ispatlama durumundadır. Arazi toplulaştırılması ve ortak çalışma köylülere açıkça daha iyi yaşama şartları getiremediği sürece, köylü kitlesinin gönül rızasıyla bireysel cüce işletmelerden vazgeçeceklerini düşünmek hayaldir. Toplulaştırma ve toprakların ortak işletilmesi, hayli zaman alacak bir iştir. Fakat toprak reformunun vazgeçilmez amacı, tarımda büyük işletme yapısının kurulması olmalıdır. Tarımın ve dolayısıyla kalkınmanın temel sorunları, ancak büyük işletme yapısı içinde çözülebilir:

– Tarımda yaratılan ve evvelce büyük arazi sahibi, tefeci ve aracı elinde israf edilen ekonomik fazlanın yatırımlara kaydırılması küçük işletme yapısı içinde son derece güçtür. Bu durumda ekonomik fazla, ufak aile işletmelerinin gereksiz tüketimine gidebilir. Ekonomik fazlayı alma çabaları şiddetli direnmeyle karşılaşabilir. Oysa büyük işletme yapısı içinde, kooperatif yöneticileri, üretimi tüketim ve yatırım arasında paylaştırmakta bir güçlük çekmeyecektir. Tespit edilen yatırım fonlarının bir kısmı kooperatif içinde kullanılabilecek, geri kalanı sınai yatırımlara aktarılabilecektir. Bugün bir türlü çözülemeyen tarımı vergilendirme işi, bir sorun olmaktan çıkacaktır.

– Tarımdaki milyonlarca gizli işsizi yatırımlarda kullanma olanağı küçük işletme yapısı içinde yok gibidir. Ufak işletme sahibi aile, kendi cüce işletmesinin dışında çalışmayı bir cins angarya sayma eğiliminden kurtulamayacaktır. Bunun kendi yararına olduğunu anlayamayacaktır. Oysa işbölümünün geliştiği büyük işletme yapısı içinde, bir fabrika işçiliği gibi, öteki faaliyetler düzenlenmiş olacağından, tarlada veya gerekli öteki alanlarda çalışma arasındaki psikolojik ayırım ortadan kalkacağından atıl işgücünün verimli yatırımlarda seferber edilmesi güçlük yaratmayacaktır.

Bugün işverenlerimizin, işçilerimizin tembelliğinden ve az çalışmalarından şikâyet ettikleri sık sık işitilir. Oysa aynı işçiler, Almanya'da Alman işçilerinden farksız bir tempo içinde çalışmaktadırlar. Buna sebep, Alman fabrikalarında zincirleme imalat yapılmasıdır. İş organizasyonu o biçimdedir ki, hiçbir işçinin bir an için ihmal ve dalgacılık yapması mümkün değildir. Tarımda atıl işgücünü seferber etmek bakımından, büyük işletmeyle küçük işletme arasında yukarıdaki örneğe benzer bir fark vardır. Büyük işletme içindeki iş organizasyonu, küçük işletme yapısı çerçevesinde, kendi toprağı dışında çalışmayı reddeden çiftçiyi farkına bile varmadan kooperatifin ve bütün tarımın çıkarına çalışmaya yöneltebilecektir.

– Toprak reformunun amaçlarından biri, tarımın makineleştirilmesidir. Makinenin tam verimle büyük işletmede kullanılacağı açıktır. Bundan başka, tarım kredilerinin küçük işletmelerde yatırımların finansmanı yerine tüketime gitmesi tehlikesi büyükken, büyük işletmede böyle bir tehlike yoktur. Ayrıca, kıt sayıdaki tarım teknisyeni açısından büyük işletme, bunların tam verimle kullanılmasını sağlayabilecektir. Bir tarım uzmanı 5 bin hektarlık 10 çiftliğin sorunlarına gerekli teknik bilgiyi sağlayabilir, ama 10 hektarlık 5 bin çiftliğe –her iki halde de ilgilenilen arazi genişliği 50 bin hektar olduğu halde– tarım tekniklerini ulaştırması imkânsızdır.

– Türkiye, çok ufak nüfuslu dağınık bir köy yapısına sahiptir. Bu ufak köylerin birleştirilmesi, kötü yerleşme bölgelerinde kurulmuş dağınık köylerin bırakılması, büyük işletmeler çerçevesinde nispeten kolayca mümkün olabilecektir. Yerleşmeler büyük işletmenin gereklerine göre, büyük kooperatifler çerçevesinde rasyonel biçimde yapılabilecektir. Orman köylerindeki fazla nüfusun, ihtiyaç duyulan bölgelere aktarılması büyük işletme yapısı içinde nispeten kolay olacaktır.

– Büyük işletme, bazı sosyologların deyimiyle, "köylünün zihni yapısını modernleştirmek" bakımından da gereklidir. Ufak işletme, bireyci, dar ve tutucu bir psikolojik yapıya sahiptir. Din sömürücülüğüne ve her türlü gerici eğilimlere açıktır. Büyük işletme ise, modern araçlarla ortak çalışma düzeni içinde, çiftçiye yeni bir zihniyet getirecektir. Bu çerçeve içinde, Köy Enstitüleri'nin en etkin biçimde canlandırılması kolay olacaktır. Bunun gibi, teknik tarım hizmetlerinin, sağlık işlerinin ve bugün halen şehirlerin yararlandıkları çeşitli nimetlerin tarıma getirilmesi olanakları doğacaktır. Büyük tarım işletmesinin, elektriğe, ufak bir hastahaneye, şehirlerdekine eş okullara, sinema, lokanta ve mağazalara kavuşması güç bir iş olmasa gerektir. Böylece, köy-şehir farklılaşması geniş ölçüde azalacak, köylü, Prof. Ömer L. Barkan'ın deyimiyle, "ekonomik ve sosyolojik inziva"dan kurtulacaktır.

Ne var ki küçük işletme yapısından büyük işletme yapısına kısa sürede geçmek kolay değildir. Ağır sanayinin gelişmesi ve sanayinin, büyük işletmenin temelini teşkil edecek olan çeşitli makine ve araçları bol miktarda sağlayabilecek duruma gelmesi büyük işletmeye geçişi kolaylaştıracaktır. Fakat bu, zaman isteyen bir iştir. Öte yandan, köylünün toprak sahibi olma isteğini her iktidar göz önünde tutmak zorundadır. Bu isteğin az çok verimli büyük kapitalist tarım işletmelerinin parçalanmasına yol açması tehlikesi vardır. Böylece toprak reformunun ilk yıllarında üretimin azalması ve tarımdaki ekonomik fazlanın kalkınma yolunda seferber edilememesi tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Tehlikeye karşı, tedbirli olunması gerektiği kanısındayız. Bu sebeple işçi kullanılan büyük kapitalist işletmeler, işletme büyüklüğünün verimi geniş ölçüde etkilediği durumlarda, bütün olarak korunmalı, hatta gerektiğinde birkaç işletme birleştirilerek, daha büyük işletmelere gidilmelidir. Bu işletmeler, devletin geniş desteğiyle, onları işleyen tarım işçilerinin yönetiminde büyük üretim kooperatifleri haline getirilebilir. İşletmelerde çalışan tarım işçileri, ufak bireysel mülkiyet peşindeki köylü zihniyetinden, işçi durumları dolayısıyla az çok kurtulmuş olacaklarından, burada büyük kooperatif işletmeye bir çırpıda geçmek nispeten kolay olabilecektir. Devlet, mevcut makine ve araç, tarım teknisyenleri vb. açısından bu büyük

işletmelere öncelik tanıyarak onların başarısını sağlama durumundadır.

Pamuk, pancar ve tahıl yetiştiren büyük kapitalist işletmelerde, bir çırpıda kooperatif işletmeye geçme olanağı vardır. Çukurova ve Ege'nin pamuk üreten büyük kapitalist çiftlikleri, Orta Anadolu'nun tahıl tarımı yapan makineleşmiş büyük işletmeleri, böyle bir geçişe hazır görünmektedir. Tek alıcı Şeker Fabrikaları'nın etrafında kümelenmiş pancar ekicileri için de, ileri kooperatif biçimlerine geçmek kolaydır.

Genellikle tahıl eken, ve ortakçı eliyle işletilen büyük çiftliklerde, kooperatif işletmeye derhal gitmeyip, ortakçıları ufak işletme yapısı içinde mülk sahibi yapmak uygun düşebilir. Eskiden mevcut tahıl üreticisi cüce işletmeler gibi bunların da, üretim kooperatiflerinde birleşmeleri, devrimci partinin kabiliyetine ve kooperatifin ufak işletmeye üstünlüğünü maddi olarak ispatlamasına bağlıdır.

Ufak aile işletmeleri çerçevesinde verimli tarıma elverişli tütün, üzüm, fındık vb. gibi ürünlerde, büyük üretim kooperatiflerine geçiş için, aceleye pek ihtiyaç bulunmasa gerektir. Burada daha çok, bu ürünlerin ticaretinin düzenlenmesi, ekicilerin tefeci ve aracı elinden kurtarılması söz konusudur.

Milli devrimci kalkınma yoluna giren bir iktidar, sanayi alanında, montajcı olmayan özel sektöre geniş yer bırakacaktır, fakat ticaret sektörünün asalak nitelikteki alanlarında, devrimci iktidar, devlet ofisleri ve alım-satım kooperatifleri eliyle, en geniş biçimde girmekte tereddüt etmeme durumundadır. Mevcut alım-satım kurumları ya da daha uygun kuruluşlar etrafında, bu ürünlerin pazarlanması düzenlenmelidir. Mesela üzüm ve incirde Tariş, fındıkta Fiskobirlik, tütünde Tekel idaresi, ya da başka bir kuruluş tek alıcı ve tek satıcı durumuna getirilebilir. Bu kuruluşlar, pancarda Türkiye Şeker Fabrikaları'nın denemesini göz önünde tutarak, neyin ne kadar ve nasıl üretileceğini planlayabilirler, üreticiye imkân ölçüsünde ayni olarak üretim araçları, çeşitli malzeme sağlayabilirler ve ürünlerin tamamını satın alıp, iç ve dış piyasaya akıtabilirler. Pazar için üretilen ve ihracata yönelen bu ürünlerde, alım-satım tekelini elinde tutan bu kuruluşlar, etkin biçimde örgütlenebildikleri takdirde, tefeci-aracı sömürüsüne büsbütün son verebileceklerdir. Tahıl yetiştiren ufak aile işletmelerinde, tefeci-aracı sömürüsünün yıkılabilmesi çok daha güçtür. Fakat bu tip ürünlerde de pazarlamanın, devlet ofisinin, ya da kooperatiflerin tekeline geçmesine yönelinmelidir. Devletin kredi, iyi tohum, gübre, su vb. sağlama olanakları, üretim kooperatiflerine bir an önce geçişi teşvik edecek biçimde kullanılarak, tarımsal yapının değiştirilmesine önem verilmelidir. Pazara pek az açılmış bu ufak aile işletmelerinin modern tarıma geçebilmeleri ve tefeci-aracı

sömürüsünden büsbütün kurtulabilmeleri için, büyük üretim kooperatifleri teşkilinden başka çıkar yol pek gözükmemektedir.

Toprak reformu, hızlı sanayileşme çabasının dışında düşünülemez. Sanayi, ileride ele alacağımız üzere, üç kesimde toplanabilir. İlk kesimde, makine imal edecek makinelerin imali yer almaktadır. Traktör yapabilmek için, önce traktör imalinde kullanılacak makineleri imal etmek gereklidir. İlk kesimde üretilen bu makine yapan makineler sayesinde, ikinci kesimde traktör, dokuma tezgâhı vb. gibi üretim araçları yapılacaktır. Üçüncü kesimde ise, traktör, dokuma tezgâhı vb. gibi üretim araçları sayesinde, tüketim malları üretilecektir.

Kalkınma için gerekli ekonomik ve teknolojik bağımsızlığı elde etme açısından, hızlı sanayileşme hareketinin ilk döneminde ilk kesim sanayinin kurulmasına öncelik vermek gereklidir. İkinci ve üçüncü kesimler hiç değilse 4-5 yıl için az çok ihmal edilebilecektir. Tarım kalkınması ve modernleştirilmesi için de, makine imal eden makine kesiminin bir an önce kurulması zorunludur. Çünkü büyük üretim kooperatiflerine dayanan modern tarımın ekonomik temeli ağır sanayidir. Ne var ki, ağır sanayinin tarıma her çeşit makine akıtması zamana ihtiyaç gösterecektir. Birinci kesim sanayi gelişene kadar, pek az ölçüde işgücünü sanayi tarımdan çekebilecektir. Birinci kesim üretiminin, ikinci ve üçüncü kesimleri beslemesinden sonradır ki, sanayileşme ve tarımdan işgücü akımı hızlanacaktır.

Toprak reformunun, sanayideki bu iki aşamalı gelişmeye uydurulması ve reformun iki aşamalı olarak planlanması uygun düşecektir.

Toprak reformunun ilk aşamasında amaç, sanayi önemli ölçüde işgücü çekemeyeceği için, gizli işsizliği eritecek biçimde üretimi artırmaktır. Gizli işsizliğin seferber edilmesi, daha ilk aşamada, ortak çalışmaya elverişli üretim kooperatiflerine ihtiyaç gösterecektir. Bu üretim kooperatiflerinin ekonomik temelini teşkil eden ağır sanayi daha gelişmeden bu yola gitmek, önemli güçlükler doğurabilecektir. Devrimci partiye bu güçlükleri imkân ölçüsünde yenme ve üretim kooperatiflerini hiç değilse belli bölgelerde belli ürünler için geliştirme yolunda büyük görevler düşmektedir. Bu kooperatifler kurulduğu ölçüde, gizli işsizleri seferber etmek kolaylaşacaktır. Tarımda emeğin yoğun biçimde kullanılmasıyla, üretimi artırma olanakları vardır. Belli ürünlerin yetiştirilmesinde ödenecek ücret, elde edilecek ürün artışını karşılamadığı, ya da külfetli organizasyona ihtiyaç gösterdiği için yapılamayan işlemler vardır. Üretim kooperatifleri, bu işlemlerin gerçekleştirilmesiyle sağlanacak ek üretim artışı, bu çabanın gerektirdiği ek gıda tayınını aştığı ölçüde, yoğun emek kullanarak üretimi artırabileceklerdir. Ayrıca, ekime elverişli

toprakların sınırına varıldığı ileri sürülmekle birlikte, bataklıkların kurutulması vb. yollarıyla, ekime elverişli bir miktar toprak daha kazanılması mümkündür. Yoğun emek ve çok basit araçlarla bu gerçekleştirilebilir, ve atıl işgücüne, birinci sanayi kesimi makine akıtmaya başlayıncaya kadar iş sağlanabilir ve bu yoldan üretim artırılabilir. Yoğun nüfuslu bölgelerden az nüfuslu bölgelere işgücü kaydırılarak üretim geliştirilebilir. Bunun dışında atıl işgücü, kazma kürek gibi çok basit araçlar kullanarak, erozyonla mücadele, topraktan ufak barajlar kurma, ilkel sulama tesisleri meydana getirme, ağaçlandırma vb. gibi tarımda kısa ve uzun vadede verim artışı sağlayacak çalışmalarda kullanılabilir. İşgücünün seferber edilmesiyle ve daha başlangıçtan itibaren tarıma artan ölçüde iyi tohum ve gübre verilmesiyle, üretimde önemli artışlar elde edilebilir. Gübre, işgücü ihtiyacını azaltmadan, hatta işgücü ihtiyacını bir miktar çoğaltarak, üretimi ve işgücünün verimini artıran bir araçtır. İyi tohumluk için de aynı şey söylenebilir. Buna karşılık makine için durum farklıdır. Makine, aynı işi az kişiyle yapma olanağını getirerek işgücünün verimini artırmakla birlikte, belli bir arazinin verimini her zaman artırmayabilir. Bu sebeple, işsizliğin tasfiyesini amaç edinen toprak reformunun ilk aşamasında, tarımın makineleştirilmesinde dikkatli davranmak gerekecektir. Makineleşme konusunda üç durum düşünülebilir:

1 - Makineleşme, arazinin verimini artırır.

2 - Makineleşme arazinin verimini artırmaz, fakat işgücünün verimini büyük ölçüde artırır.

3 - Makineleşme, arazinin verimini düşürebilir, fakat işgücünün verimini büyük ölçüde artırır.

İlk aşamada makine birinci durumda, yani arazi verimini artırdığı ölçüde ve tercihan üretim kooperatiflerinde kullanılmalıdır. İkinci ve üçüncü durumlarda, bol işgücü makinenin yerini almalıdır. Mesela hububat tarımında, toprağın sürülmesi işleminin makineyle yapılması arazi verimini artırabilir, buna karşılık makineyle hasat işleminin, arazi verimini artırdığı her zaman ileri sürülemez. Keza tahılda toprağın makineyle sürülmesi, başka bir bitki için toprağın makineyle sürülmesine nazaran daha avantajlı olabilir. Makineden bu ölçülere uygun biçimde yararlanılmalıdır. Bugün Türkiye'de hayli verimsiz kullanılan mevcut makine parkı, geceli gündüzlü çalıştırılmak ve yukarıdaki ölçülere göre kullanılmak şartıyla, önemli makine ithaline gitmeksizin toprak reformunun ilk aşamasında ihtiyacı karşılayabilir. Buna karşılık, üretimi artırmak için, gübre ve iyi tohumluk, daha ilk günden başlayarak artan ölçüde kullanılmalı, hatta imkân bulunursa bunların ithali yoluna gidilmelidir.

Toprak reformunun üretimi artırmayı ve tarımda işsizliği tasfiyeyi

amaç edinen bu ilk aşamasında, yukarıdaki tedbirler oldukça başarılı biçimde uygulanabilirse, kooperatiflerde önemli üretim artışları, ufak özel işletmelerde ise bir miktar üretim artışı, hiç değilse eski üretim düzeyinin korunması beklenebilir. Üretimdeki genişleme, yatırımları büyük ölçüde artıran hızlı bir kalkınma çabası içinde dahi, kitlelerin hayat düzeyini yükseltme, ekonomik fazlayı çoğaltma ve gerekli döviz ihtiyacını nispeten kolay karşılama olanaklarını getirecektir. Bu arada birinci sanayi kesimi, tarımı ve öteki sanayi kesimlerini makinelerle besleme durumuna gelecektir. Sanayi, tarıma her türlü makine ve kimyevi maddeyi geniş ölçüde sağlayabilecektir. Makine imal eden makinelerinin çoğalmasıyla, ikinci ve üçüncü sanayi kesimi hızla gelişecek ve sanayin işgücü ihtiyacı artacaktır. Tarım, sanayinin işgücü deposu olacaktır. Böylece, toprak reformunun ikinci aşamasına geçilebilecektir. Bu aşamada tarımın büyük ölçüde makineleştirilmesi söz konusudur. Makine artık arazinin verimini artırmaktan çok, tarımdaki işgücünü serbest bırakıp sanayiye aktarmak amacıyla, işgücünün verimini artırmak için gereklidir. Bol miktarda makine, aynı zamanda tarımda kooperatif yapının tamamen hâkim olmasını ve eskisinden çok daha büyük boyda kooperatiflere gidilmesini sağlayacaktır. Verimli tarım yapan bu büyük üretim kooperatifleri çerçevesinde, sanayinin de temellerinin atıldığı göz önünde tutulursa, şehir hayatının nimetlerinden çoğunu, tarım sektörüne götürmek kolaylaşacak ve kalkınmanın en güç sorununu teşkil eden tarımın modernleştirilmesi davası böylece çözülmüş olacaktır.

MİLLİLEŞTİRMELER

Ekonominin kilit sektöründe, kamu teşebbüsünü egemen kılmak, tutucular koalisyonunun tarım dışındaki temsilcileriyle yabancı müttefiklerinin ekonomik ve politik kudretlerine son vermek ve bunlar elinde israf edilen ekonomik fazlanın kalkınma yolunda kullanılmasını sağlamak amaçlarıyla, ekonomide hemen birtakım millileştirmelere gitmek gereklidir.

Çelik ve enerji gibi alanlarda özel teşebbüslerin varlığı savunulamaz. Bu sebeple, Ereğli-Demir Çelik ve Çukurova Elektrik gibi devlet fonlarıyla suni olarak kurulmuş özel teşebbüsler millileştirilmelidir. Birinci ve ikinci kesim sanayi prensip itibariyle devlet elinde olmalıdır. Tüketim malları imal eden üçüncü sanayi kesiminde ise, özel sektöre geniş faaliyet alanı bırakılabilecektir. Ayrıca küçük sanayi ve el sanatları alanında, devlet, bu küçük üreticilere yardımcı olmak ve onların etkin çalışmalarını sağlayacak tedbirleri almak durumundadır.

Madenlerin millileştirilmesi, özel madenlerde iş şartlarının kötü, ücretlerin düşük olması ve madenlerin kapkaç bir zihniyetle yeraltı zenginliklerini tahrip edici biçimde işletilmesi dolayısıyla, Türkiye'de bugün bazı tutucu işçi sendikaları liderleri tarafından* dahi ısrarla savunulmaktadır. Bununla birlikte, maden arama işlerinde ve ufak sermayeyle verimli işletilebilecek maden işletmelerinde, özel teşebbüslerden yararlanılması olanağı vardır.

Ulaştırma hizmetleri devlet elinde bulunmalıdır. Ancak karayolu taşımacılığında özel işletmeler yer alabilecektir. Fakat karayolu taşımacılığı örgütlendirilmeli ve İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtilen esaslar çerçevesinde,[113] rasyonel bir taşıma politikasının disiplini içinde çalışacak duruma getirilmelidir.

Yabancı sermaye, Türkiye'ye şimdiye kadar yeni teknoloji getirmemiştir. Çok kârlı alanlara gelmiş ve üçüncü bölümde gördüğümüz üzere, şimdiden getirdiğinden fazlasını götürebilme durumuna girmiştir. Yabancı sermayenin harcıâlem konularda aşırı kârlar sağlamasına ve bunu dışarıya götürebilmesine yatırım fonu ve döviz sıkıntısı çeken bir ülkenin müsaade etmesinin anlamı yoktur. Bu sebeple, yabancı teşebbüslerin ve hatta tekelci durumda aşırı kârlar sağlayan bazı yerli teşebbüslerin millileştirilmesi gerekli gözükmektedir. CHP Genel Sekreter Yardımcısı Prof. Üstünel, buna "kârın millileştirilmesi" demektedir. Üstünel'in görüşü şöyledir: "Kalkınmanın finansmanıyla ilgili güçlükleri yenmek amacıyla kurulmuş veya diğer amaçlar yanında bu amaca da yönelmiş olan İDT (İktisadi Devlet Teşebbüsü) bu alanda kurulmuş olan bir işletmenin millileştirilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır, buna *kârın*

---

* Türkiye Maden İşçileri Sendikaları Genel Başkanı, madencilikte özel teşebbüsün durumunu şöyle açıklamaktadır: "Madenlerimizin işletilmesinde özel sektör tarafından kullanılan usuller, yurdumuzun çıkarıyla taban tabana zıttır. Özel sektör daha fazla ve daha kolay kazanmak amacıyla, madenlerimizi en verimli değil, en kolay usulle işletmekte, dolayısıyla rezervlerimiz durmadan fakirleşmektedir. Yurdumuzda maden işletmeciliğinde başarı kazanmış, yurt çıkarlarına uygun çalışan bir tek özel teşebbüs gösterilemez. Türkiye bir süre sonra yeraltı serveti bakımından mahvolacak, gelecek kuşaklar, bugün tedbir almayan bizleri lanetle anacaklardır.

"Özel sektörün madenlerimizi nasıl heba ettiğine bir misal olmak üzere, Soma bölgesinde kurulu Krolin işletmesi gösterilebilir. Adı geçen işletme, rezervi yüz milyon ton tahmin edilen linyiti yeraltından çıkarırken en kolay şekilde ve en çok kazanç sağlamak amacıyla hareket ettiği için üretim, üretilmesi gerekenin ancak yüzde 15-20'si olmaktadır. Kullanılan iptidai usuller yüzünden ocaklarda yüzeyden yapılan üretimden sonra yeni bir ocak açılmakta, eski ocaktaki kömür yanmaya terk edilmektedir. Bu işletmede bu şekilde çalışma devam edecek olursa, sahanın ömrü en çok 8-10 yıl sürebilir. Bu durum çeşitli defalar, yetkililere ve hükümete duyurulmuş, tedbir alınması istenmiştir. Ancak, durumda hiçbir değişiklik olmamış ve işletme milli servetimizi heba etmek pahasına bildiği gibi en ilkel usullerle çalışmaya devam etmiştir. Bu bölgenin T. K. İ.'ye devri sağlanırsa, rezervlerin ömrü 80-100 yıl olacaktır (*Ulus*, 28 Ocak 1967).

millileştirilmesi diyoruz. Bir alanda işin mahiyeti icabı veya teknolojik zorunluluklar, yahut pazarın küçüklüğü dolayısıyla tek firma veya az sayıda firma faaliyette bulunabilir. Dolayısıyla bu alanda tekel kârı söz konusudur. Bu tekel kârını küçük bir gruba bırakmak doğru olmaz. Bu kârı millete mal etmek için bu alandaki işletmeler millileştirilebilir. Bu durumda İDT haline getirilmiş bulunan kuruluşların eski minval üzere kâr etmemesi için hiçbir sebep yoktur. Bu konuda tamamen nazari bir misal verecek olursak: Türkiye'de otomobil lastiği sanayinde iki veya üç firma olduğunu kabul edelim. Buradan çok büyük kârlar elde edildiğini ve iktidarın bunu millete mal etmek istediğini farz edelim. Bu takdirde bu kuruluşlar, İDT haline getirilince, hiçbir şekilde ticari anlamda kârlılık prensibinden bir fedakârlıkta bulunmaya, buraları bir insan deposu haline getirmeye, herhangi bir şekilde başka amaçlarla kullanmaya lüzum yoktur. Sadece eski kârı, etkin yönetimi sağlamak suretiyle devam ettirmek icap eder. Buradan sağlanan fonlar, başka alanlarda verimli yatırımlara veya başka harcamalara yöneltilebilir."[114] Demek ki, büyük kısmı dışarıya gidebilecek, ya da çeşitli tüketimde israf edilebilecek tekel kârlarını verimli yatırımlara kaydırabilmek için millileştirme gereklidir. Bu bakımdan yüksek tekelci kârlar elde eden yabancı lastik tesislerinin, montaj kuruluşlarının, nebati yağ şirketlerinin ve ilaç firmalarının millileştirilmesi düşünülmelidir. Petrolde yabancı firmalar, rafineriler yoluyla serbest piyasanın üstünde fiyatlarla Türkiye'ye petrol ithal etme imtiyazını elde etmişlerdir. Bunların dağıtım şirketleri milli dağıtım şirketleriyle israflı bir rekabet içindedir. Şirketler, belli bir yerde, ayrı ayrı benzin satış istasyonları kurarak, tek bir satış istasyonu ile karşılanacak ihtiyacın 5-6 satış istasyonu ile giderilmesine ve böylece kaynak israfına yol açmaktadır. Daha az kârlı yerlerde ise, ihtiyaca rağmen satış istasyonu kurmaktan kaçınmaktadırlar. Petrol arama ve işletme alanında ise, yabancı şirketlerin yapacakları fazla bir iş kalmamıştır. Şimdiden petrol arama işi TPAO'nun sırtına yüklenmiş gibidir. Bu sebeple, devrimci bir iktidarın, petrol üretme, tasfiye ve dağıtım işlerini millileştirmekte tereddüt etmemesi gerekir. Bu millileştirme, aynı zamanda kömür, elektrik ve petrol üretimi ve tüketimi arasında denge kurarak, rasyonel bir enerji politikasının temellerini atma olanağını getirecektir.

Türkiye'de mevcut yabancı sermaye teşebbüslerinin çoğunun millileştirilmesi yabancı sermayenin reddi anlamına gelmemektedir. Milli devrimci kalkınma tipinde, belli alanlarda plan disiplinine uymak ve yeni teknoloji getirmek şartıyla, yabancı sermaye kuruluşlarına yer vardır.

Bunların dışında, halk sağlığı açısından, ucuz ve kaliteli ilaç sağlamak için ilaç sanayinin bütünüyle millileştirilmesi düşünülebilir. İlaç

sanayi bugünkü haliyle aynı ilacı, çok çeşitli adlar altında ayrı ayrı patent ücretleri ödeyerek ve maliyeti şişirici aşırı reklamlara girişerek satmaktadır. Aşırı rekabet zaman zaman ilaç kalitesinin düşürülmesine yol açmaktadır. Devlet ilaç sanayi, patent esaretinden geniş ölçüde kurtularak, ilaç sayısını ve lüzumsuz satış giderlerini azaltarak, halka ucuz ve kaliteli ilaç sağlamakta yararlı olabilir.

Şeker sanayinde, Devlet Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin teknik bilgi ve fonlarıyla geliştirilen suni özel teşebbüsler vardır. Birkaç istisnasıyla çimento sanayisinde de durum aynıdır. Bunların millileştirilmesini reddetmek için ciddi bir gerekçe bulmak mümkün değildir. Devlete pek pahalıya mal olan karma şirketlerin büyük çoğunluğu için aynı görüş ileri sürülebilir.

İnşaat işlerinde, bugün devlet elinde bulunan ve yeterince yararlanılamayan makine, araç ve malzemenin en etkin biçimde kullanılmasına yol açacak büyük kuruluşlara gidilmelidir. Mevcut devlet inşaat kuruluşlarının kötü işleyişi –müteahhitlik kurumu daha da kötü işlemektedir– bundan vazgeçmek için yeterli bir neden sayılamaz. Arazi spekülasyonu, bugün Batı ülkelerinin de başvurmak zorunda kaldıkları en radikal tedbirlerle önlenmelidir.

Asalak nitelikteki haksız kazançlara ve karaborsa fiyatlarına sahne olan ticaret alanına, devlet hiçbir komplekse kapılmadan girebilmelidir. İlk dinleyişte kulağa hoş gelen "devlet ticaret yapamaz" sloganı, "devlet, kapitalist ölçülerle dahi savunulamayacak haksız kazançlara seyirci kalır" anlamına gelmektedir. Üstelik "devlet ticaret yapamaz" diyenler, satamadıkları kömürler birikince, bir kanunla devlete kömür ticareti yaptırmaktadırlar. Tütüncüler satamadıkları tütünleri devlet alıp satsın diye uğraşmaktadırlar. Ancak kârlı alanlardaki ticareti ellerinde tutmak istemektedirler. Fakat, kudretli bayiler eliyle yürütülen demir ve çimento karaborsasına, ithalat permileri ticaretine, gazetelerde her gün yeni bir örneği yayınlanan ithalat ve ihracat oyunlarına vb. son vermek, israf edilen fonları yatırımlara kaydırmak ve plan uygulamasını kolaylaştırmak için, devrimci bir iktidar ticaret alanında faaliyet gösterme durumundadır. Devletin ticaret sektörüne girmesi, büyük zekâ ve kabiliyetlerini Ankara'da Bakanlık kapılarında harcayan becerikli tüccarları sanayiye kaydırmak bakımından da yararlı olabilir. Devlet, ticari faaliyetlerini, ofisler eliyle yürütebilir, ya da kooperatifleri geliştirebilir. Bu alanda, devlet ofislerine ve kooperatiflere de yer vardır.

Bankacılığa gelince, 1967 yılında kredilerin yüzde 73'ü devlet bankaları tarafından verilmiştir. Tarım, mesken ve küçük sanatlar gibi özel bankaların iltifat etmediği alanlarda düşük faizli kredi verme işi devlete

düşmektedir. Bunlar aynı zamanda rizikosu fazla kredilerdir. Köylü ve esnafın bankaya para yatırma alışkanlığının yetersizliği göz önünde tutulursa, bunlar pek az mevduat yaratan kredilerdir. Özel bankalara ise, mevduat yaratıcı, kısa vadeli, yüksek faizli ve emin krediler kalmaktadır. Devlet bankaları ile özel bankalar arasında böyle tatlı bir işbölümü kurulmuştur. Toplam kredi hacmi içinde payı düşük olan 22 yerli özel banka ve 5 yabancı banka, bu tatlı işbölümü sayesinde, kalkınmaya pek yararlı olamamakla birlikte yüksek kârlar sağlamaktadırlar. Bu durum son zamanlarda çeşitli çevrelerde eleştirilmektedir. Kredi maliyetlerinin ve faiz hadlerinin yüksekliğinden şikâyet edilmektedir. Gerçekten çok sayıdaki banka, mevduat çekebilmek için ikramiye ve reklam olarak milyonlar harcamaktadır. Avantajlı görülen yerlerde tek bir banka şubesi ihtiyacı karşılayabileceği halde, her banka ayrı ayrı şube açmaktadır. Bu durum, kredilerin maliyetini yükseltirken, lüzumsuz yere kaynak israfı doğurmaktadır. Özel bankalarca cazip görülmeyen bölgelerde ise, banka ihtiyacını karşılama işi devlete kalmaktadır.

Bankalar kendi fonlarıyla değil, halktan topladıkları fonlarla çalışmaktadır. Üçüncü bölümde açıkladığımız çeşitli oyunlarla, bir kısım bankalar, halkın parasını batırmakta ve bunu ödemek devlete düşmektedir. Halkın parası, sanayi ve kalkınmasının ihtiyacından çok, ticari ve spekülatif faaliyetleri beslemektedir. Prof. Kılıçbay'ın deyimiyle bu durum, "ekonominin strüktürünün üretken olmaktan ziyade spekülatif faaliyetlere kaymasına ve plan hedeflerinden uzaklaşmaya yol açmaktadır." Oysa "bankaların üzerinden kazanç sağladığı değerler, kendi malları değil, ufak bedelle kullandıkları emanet paralardır. Gerçekte halka ait bulunan bu toplam değerin (mevduatın) milli ekonomi menfaatlerine uygun bir şekilde kullanılmasında, halk oyunun rolü olması şüphesizdir."[115] Ayrıca, halktan topladıkları paralarla özel bankalar, tutucular koalisyonunun, siyasi iktidarları baskı altında tutabilen kudretli bir kanadını teşkil etmektedir.

Kredi düzeninin bozukluğunu böylece tespit eden uzmanlar, banka sayısının azaltılması, kredi maliyetlerinin düşürülmesi ve kredilerin ticari ve spekülatif alanlardan üretken faaliyetlere kaydırılması gibi tedbirler ileri sürmektedirler. Fakat özel bankalar için kârlı, kalkınma için zararlı mevcut durum, toplumdaki kuvvet dengesinin gereklerine göre, değişmeden sürüp gitmektedir. Esasen mevcut düzende kredilerin üretken faaliyetlere kaydırılması nasıl gerçekleştirilebilecektir? Sınai ihtiyaçlar için diye alınan kredilerin, spekülatif faaliyetlerde kullanılması mümkündür. Çıkarı azami kâr sağlamak olan bankacı, bunu bile bile spekülatöre gözyumma ve suç ortaklığı etme durumundadır. Kredileriyle,

tefecileri besleyen büyük bankalardan birinin Konya Şubesi Müdürü, bu gerçeği iyi belirtmektedir: "Bizimkisi bile bile lades... Şimdi şuradan çıkan müşterimizin aldığı bu parayı, dükkânında bulunan dört-beş kişiye dağıtacağını adım gibi biliyorum. Ama ne yapabilirim? Veremem diyemem ki? Bey, kredi müşterimiz, hem de büyük kredisi vardır. Yıllık beyannamelerinde gösterdiği varlık gerçeğe uygundur. Hiçbir muamele ve ödemede aksamamıştır... Kredisi açık olduğu sürece, ben ona sana para vermiyorum diyemem, mesul olurum."[116] Bu şartlarda kredilerin kalkınma gereklerine uygun kullanılabilmesi kolay değildir. Bankalar millileştirilse bile, tutucular koalisyonu, kredilerin önemli bir kısmını çıkarlarına uygun biçimde kullanma yolunu bulabilecektir. Koalisyonun siyasi temsilcilerinin bunu önleyebilecek durumda bulunmadıkları açıktır. Fakat tutucular koalisyonunu tasfiye ederek ekonominin kilit noktalarını ele geçiren ve spekülatif kazanç yollarını kapayan bir iktidar için özel bankaların varlığının hiçbir anlamı kalmamaktadır. Zira suni bir özel teşebbüs olan İş Bankası'nın da hesaba katılmasıyla devlet bankacılığı, ihtiyaçları kolayca karşılayacak ölçüde gelişmiştir. Bu devlet bankaları, bugünkü reklam, ikramiye ve şube açma yarışından ve şüpheli krediler açma külfetinden kurtulacağı için, ekonominin kredi ihtiyacını plan gereklerine uygun biçimde ve çok daha ucuz fiyatla karşılayabileceklerdir. Ekonomide fonksiyonu olmayan bir faaliyetin devamı elbette düşünülemez. Vücut, yararı olmayan organı atacaktır.

Sigortacılık da, bankacılık gibi, parazit bir faaliyet olarak aşırı gelişmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın sigorta incelemesinde belirtildiği üzere, sigorta şirketleri "bütün portföylerini yurt dışındaki reasürörlere devretmek suretiyle bir sigorta şirketinden ziyade, komisyoncu mahiyetinde iş görmektedirler."[117] Yılda 20-25 milyon lira bu yüzden dışarı gitmektedir. Sigorta şirketlerinin kazançlarının önemli bir kısmı, devlet teşebbüslerinin birçok halde lüzumsuz yere sigorta edilmesinden gelmektedir. Devlet teşebbüslerinin 1960-66 döneminde, sigorta şirketlerine ödedikleri prim 341,4 milyon lira, aldıkları hasar tazminatı 102,9 milyon liradır. Bu teşebbüslerin kendi kendilerini sigorta etmek için kurdukları "Dahili Sigorta Fonları" teknik bakımdan eleştirilse bile, önemli bir tasarruf kaynağı sağlamışa benzemektedir. 1960-66 döneminde dahili sigorta fonlarına ayrılan karşılıklar 320,7 milyon lira, fonlardan mahsup edilen hasarlar ise 27,9 milyon liradır. Bu iş, sigorta şirketlerine verilseydi aradaki 300 milyon lira kadar fark, şirketlere gidecekti. Bundan başka, sigorta şirketleri, topladıkları fonları, kalkınma hizmetinde kullanmayıp, birçok halde kendilerini kuran bankaların finansmanına akıtmaktadır. DPT araştırmasındaki anlatımla, "Genellikle ticaret bankalarının

kaynaklarını zenginleştirmeye yarayan bu fonlar, fonlardan yararlanan Ticaret Bankalarının faaliyetlerinin tabii bir sonucu olarak, genellikle ticaret faaliyetlerinin finansmanına yönelmektedir.

Sınai üretim gayesi güden yatırımların sigortaların fonlarından hemen hiçbir şekilde yararlanamadıkları bir gerçektir."[118]

Bu alanda en güçlü kuruluşlar devlet şirketleridir. Devlet sektörünün ağır bastığı bir ortamda, bir iki devlet kuruluşu, bütün sigorta ihtiyacını karşılayabilecek, öteki şirketlerin bir fonksiyonu kalmayacaktır.

KALKINMANIN DIŞ ENGELİ

Milli gelirin üçte birine yakın kısmını alan tutucular koalisyonu yararına işleyen mevcut düzen, kalkınmanın iç engelini teşkil etmektedir. Bu düzene sıkı sıkıya bağlı olan dış ticaret güçlükleri ise, kalkınmanın dış engeli sayılabilir. Nitekim kalkınma hızını, ithal olanaklarının sınırlılığı geniş ölçüde etkilemektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, yüzde 5'in üstünde bir kalkınma hızı sağlaya bildiyse, bu, ihracat gelirleriyle elde edebileceği miktarın çok üstünde ithalat yapmasıyla mümkün olmuştur. Beş yıllık planlarda öngörülen yüzde 7 kalkınma hızı dış kaynak transferine dayandırılmıştır. İkinci Kalkınma Planı'nda hesaplanan yıllık gayrı safi dış finansman ihtiyacı 314 milyon doları bulmaktadır. Dövizle ödenmesi gerekli dış borçlar (ana para ve faiz) 1967 yılı sonu itibariyle, 2,3 milyar doları aşmıştır. Plan döneminde ödenmesi gerekli dış borç miktarı 520 milyon doların üstündedir.[119] Altın ve döviz ihtiyatları tükenmiştir. Türkiye az çok bir kalkınma sürdürebilmek ve ekonominin cari ihtiyacını karşılayabilmek için, her an avuç açma ve borç dilenme durumundadır. Bu şartlarda bağımsızlık iddiaları, tatlı bir edebiyattan ibaret kalmaktadır.

Bu ölçüde dış desteklere bağlı bir ekonomide yardımların azalması, şimdiden sıkıntı ve telaş yaratmaya başlamıştır. Gerekli ithalatta bir gerileme kalkınma hızını azaltabileceği gibi, yokluklara ve enflasyonist baskıların artmasına yol açabilecektir. Türkiye'ye yardım konsorsiyumunun görüşlerini yansıtan OECD Genel Sekreteri Kristensen, 1968 sonbaharındaki Ankara ziyaretinde İkinci Plan döneminde beklenen yardımın elde edilemeyeceğini açıklamıştır. Kristensen'in tavsiyesi, kalkınma hızının düşürülmesidir. OECD Genel Sekreteri bu görüşü, "çok dikkatli devranmak ve *uygulamada esneklik* sağlamak"[120] formülüyle belirtmiştir.

Demirel yönetimi, dış yardımlardaki azalmayı, çok daha fazla yabancı sermaye çekerek telafi etmek ümidindedir. Sebze, meyve, kereste gibi

ürünlerde yabancı sermayeyi, ihracat amacıyla Türkiye'ye çekebilme çabasındadır.* Ne var ki, bu yolda başarıya ulaşılsa bile öteki azgelişmiş ülkeler örneklerinin gösterdiği üzere, bundan Türkiye'den çok yabancı, firmalar kârlı çıkmasını bilecektir. Yabancı sermaye, getirdiğine yakın götürme yollarını bulacaktır. Yabancı sermaye, dış ticaret çıkmazına çare getireceğe benzememektedir.

Devrimci iktidar, bu ölçüde kötü bir dış ödeme mirasını yüklenecektir. Kalkınma hızını düşürmeden gerekli ithalat ihtiyacını karşılamakta ciddi güçlüklere uğrayabilecektir. Güçlükleri yenme telaşıyla eski iktidarlar gibi avuç açmaya yöneldiği takdirde, devrimci emellerine daha işin başında paydos demek durumunda kalacaktır. Devrimci bir iktidarın tutunabilmesi için, tarım üretiminin arttırılması gibi, gerekli ithalat ihtiyacının esas itibariyle kendi olanaklarımızla karşılanması hayati bir sorundur. Hatta ekonomik bağımsızlık çabasındaki bir iktidar, beklenmedik durumları göğüsleyebilmek amacıyla, yeterli miktarda döviz ve altın ihtiyatları biriktirmek zorundadır.

Bu şartlarda, dış etkilere mümkün olduğu kadar az açık bulunan ve belli bir ithalat kapasitesiyle kalkınma hızını azamileştirmeyi amaç edinen bir strateji seçilmesi gereklidir. Böyle bir politika dış ticaret hacmini azamiye çıkartmaya ve bunu en rasyonel biçimde kullanmaya çalışmakla birlikte, milli gelirde dış ticaretin payını azaltmaya yönelecektir.

İlk amaç, ithalat kapasitesinin artırılmasıdır. Bu, esas itibariyle ihracat gelirlerinin çoğaltılması anlamına gelmektedir. Geleneksel malların ihracatının çoğaltılması ve yeni ihracat malları bulunması gereklidir. Mevcut pazarlarda satışları çoğaltmaya çalışmakla birlikte, her iki durumda da yeni pazarlar aramaya ihtiyaç olacaktır. Yeni pazarlar, Üçüncü Dünya ülkeleriyle, Çin de dahil, komünist ülkelerdir. Türkiye'nin döviz sıkıntıları çoğaldığı ölçüde, komünist ülkelerle ticareti artmaktadır. Fakat şimdiye kadar, komünist ülkeler pazarlarının ihtiyaçlarını göz önünde tutan bir ticaret politikası geliştirilmiş değildir. Türkiye satmakta güçlük çektiği, fakat bu ülkelerin ihtiyaç duymadığı tütün ve benzeri

---

* Yakın bir gelecekte Türkiye'de de uygulanmaya kalkışılmasın! İmkânsız sayamayacağımız yeni bir yabancı sermaye örneği, Yunanistan daki Litton anlaşmasıdır. Askeri darbeden önce parlamentonun reddettiği bu anlaşma, Girit ile Peloponez'in Batı kısmının kalkınmasını Amerikan Litton Şirketi'ne vermeyi öngörmektedir. Litton bir komisyon karşılığı, bu bölgelerin kalkınmasını planlayacak ve bölgeye yabancı sermaye çekmekte aracılık yapacaktır. Litton Planı, esas itibariyle turistik yatırımlara dayanmaktadır. Planda sanayi kesiminin kalkınmasına yer verilmemiştir.
Litton anlaşmasıyla belki de ilk kez, bir bölgenin kalkınmasını devlet, yabancı bir şirkete devretmektedir. Ve bu şirket, sanayi yerine, turizm ve tarıma öncelik tanıyarak, bir ülkenin kalkınma politikasını çizmektedir!
Litton'un Türkiye'de Küçük Menderes ovasıyla ilgilendiği bilinmektedir.

ürünler karşılığı, temel ihtiyaç maddelerini komünist dünyadan sağlamaya çalışmıştır. Bu durum dış ticaret hacminin gereken ölçüde genişlemesini engellemekte ve zaman zaman komünist ülkelerin ihtiyaçları bulunmadığı halde bizden almak zorunda kaldıkları malları, yeniden ihraç etmelerine yol açmaktadır. Böylece, komünist ülkelerin Türk mallarıyla Türk mallarına rekabet etmesi gibi aleyhimize bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, komünist ülkelerin gerçekten ihtiyaçları bulunan malların ihracına yönelmiş bir ticaret ve üretim politikası gereklidir. Sebze ve meyve ihracı bu bakımdan ümit verici gözükmektedir. Çetin bir rekabet hüküm süren Avrupa pazarına sebze ve meyve satmak hayli güçtür. Daha az müşkülpesent komünist ülkeler pazarlarına sebze ve meyve satışı nispeten daha kolaydır. Yalnız bu, üretimin artırılmasını, hatta belli bir süre için iç tüketimin kısılmasını ve taşıma organizasyonunu gerektirmektedir. Komünist ülkelerle ticaretin bir avantajı, uzun vadeli ticaret anlaşmaları yapabilme olanağıdır. Böylece belli ürünlerin, belli fiyat ve miktarda belli bir süre için satışı garanti altına alınmakta ve planlama açısından büyük önem taşıyan istikrar sağlanabilmektedir. Ekonomisi tamamen ABD'ye bağlı olan Küba, uzun vadeli bir ticaret anlaşması sayesinde şekerini Sovyetler Birliği'ne satarak, ayakta durabilmiştir. Bu olanak olmasaydı, Küba ihtilalinin devamı düşünülemezdi. Kısaca, komünist ülkelerle ticaretin geliştirilmesi, ekonomik bağımsızlık çabasındaki bir ülke için zorunlu gözükmektedir. Mesela bugünkü iktidar, Türk sebze ve meyvesi ile, yabancı şirketleri ilgilendirmeye çalışacağı yerde, ileriki satışlara karşılık Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinden gerekli donatım kredileri elde etmeyi deneyerek, sebze ve meyve üretimimizi kendimizin geliştirmesine yönelseydi, Türkiye, bundan çok daha kârlı çıkabilirdi.

Komünist ülkeler gibi, Üçüncü Dünya ülkeleriyle de ticaretin geliştirilmesi gereklidir. Bu bakımdan Pakistan ve İran ile kurulan ekonomik işbirliği olumlu bir adımdır.* Gerçi benzer ürünler üreten azgelişmiş ülkeler arasında ticaret olanakları sınırlıdır. Fakat yine de bu ülkelerin kaynaklarına el koyan mültinasyonal şirketler aracılığından geçmeden gerekli hammadde ticaretini az çok geliştirmek olanağı vardır. Türkiye'nin petrol karteli yerine, İran ve Irak'tan doğrudan doğruya

* Türkiye'nin Ortak Pazar'a katılma hevesleri ne kadar olumsuzsa, Pakistan ve İran'la girişiği ekonomik işbirliği o kadar olumludur. Burada Ortak Pazar üzerinde duracak değiliz. Fakat bu hevesin, kalkınmadan vazgeçmek anlamına geldiğine kesinlikle inanmaktayız. OECD uzmanı Dr. Gill, Devlet Planlama Teşkilatı için sanayileşme konusunda hazırladığı raporda, gelişme halinde bir Türkiye'nin, Ortak Pazar'a katılmasını tehlikeli saymaktadır. Dr. Gill'e göre, Avrupa sanayisinin karşısında bugünkü haliyle bir Türk sanayisi "iskambilden bir kule gibi yıkılabilir."

petrol ve tabii gaz alabilmesi büyük bir kolaylıktır. 1968 yılının hububat açığını, ABD'den dolar ödeyerek kapatmak yerine, mümkünse İran'dan sağlayabilmek bir avantajdır. Demirel Hükümeti, Ortadoğu'da bu bakımdan olumlu bir çaba içinde gözükmektedir. Fakat azgelişmiş ülkelerle ticarette mültinasyonal şirketlerin aracılığını kaldırmak birçok halde güçtür. Zira bu ülkelerin büyük kısmında emperyalizm tam egemenliğini kurmuştur. Ticari akımların yön değiştirmesine kolay kolay müsaade etmeyecektir.

Türkiye geleneksel ihraç mallarının ötesinde neler satabilir? Pamuk ve maden dışında, tütün, fındık, üzüm gibi geleneksel ihraç mallarının geleceği pek parlak gözükmemektedir. Gelecekte meyve ve sebze ile kereste ihracı ümit verici olabilir. Bulgaristan'ın meyve ve sebze ihracında gösterdiği büyük başarı Türkiye'ye örnek olmalıdır. Büyük çapta kereste ihracı ise, Amerikalıların ortaya attığı bir fikirdir. İkinci Kalkınma Planı, orman ürünleri konusunda Amerikalılar kadar iyimser değildir. Plan döneminde, her yıl 10 milyon liralık orman ürünleri ithali öngörülmektedir. 1967'de 9,9 milyon lira olan ihracatın ise, 1972 de 50 milyon liraya (5 milyon dolar) yükselmesi beklenmektedir. Oysa AID Başkanı Grant, 1967 Martı'nda Türkiye'nin on yıla kadar 200 milyon dolar tutarında kereste ihraç edebileceğini ileri sürmüştür. Amerikalı işadamları, Başkan Sunay ile yaptıkları toplantıda, Türkiye'de kereste işine girmek istediklerini söylemişlerdir. Amerikalı kereste tüccarlarına göre, "Türkiye bugün Karadeniz sahillerindeki ormanları itibariyle, dünyada Finlandiya'dan da ileri kereste ihraç kabiliyetine sahip bulunmaktadır. Türkiye, dünya piyasasını elinde tutabilir."[121] Bu iddiaların gerçeği ne ölçüde yansıttığını bilemeyiz. Fakat kereste ihracında, Amerikalıların ileri sürdüğü miktarda değilse bile, önemli bir gelişme beklenebilir. Türkiye'nin, yabancı firmalara kaptırmayıp, orman ürünlerini kendisinin değerlendirmesi gerekmektedir.

Sınai mamuller ihracına gelince, bu yolda halen geniş bir propaganda yapılmaktadır. Fakat Türkiye, çeşitli teşvik tedbirlerine rağmen, sınai mamul ihraç etme yolunda değildir. Teorik olarak azgelişmiş ülkelerin, "ucuz emek" malları denilen tekstil, bisiklet, dikiş makinesi vb. gibi sınai mamulleri satabilmesi beklenebilir. Bu mamullerde emeğin payı büyüktür. İşçilere düşük ücret ödenmek şartıyla, verimin ileri kapitalist ülkelere oranla hayli düşük olmasına rağmen, bu mamullerde gelişmiş kapitalist ülkelerle rekabet edilebileceği ileri sürülebilir. Tekstilin, giderek gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere kaydığı belirtilmektedir. Ne var ki, bu konuda pek fazla hayallere kapılmamak gereklidir. Zira bu tip sınai tüketim malları dünya pazarında rekabet gittikçe şiddetlenmektedir. Gelişmiş ülkeler bu alanda devamlı bir modernizasyon içindedirler ve

azgelişmişler, bu pazara girme çabasındadırlar. Komünist ülkeler, hafif sanayi tüketim mallarının alıcısı değil, satıcısı durumundadırlar, Hemen bütün azgelişmiş ülkeler, bu tip mamullerde geniş kapasiteler kurmuşlardır. Bu nedenlerle, "ucuz emek" malları ihracı sınırlı gözükmektedir. Ancak gelişmiş ülkeler, azgelişmiş ülkelerin Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nda ısrarla ileri sürdükleri üzere, pazarlarını elverişli şartlarda bu mamullere açarlarsa, "ucuz emek" malları ihracında önemli bir gelişme beklenebilir. Fakat gelişmiş ülkelerin tutumu, bu bakımdan ümit verici değildir.

Hafif sanayi tüketim malları ihracında fazla hayale yer bulunmamakla birlikte, bunların ihracını geliştirme yolunda tabiatıyla her türlü çaba harcanmalıdır. Türkiye'nin özellikle tekstilde ihracatını bir miktar genişletmesi olanağı vardır.

Azgelişmiş ülkeler sermaye malları, ya da ağır sanayi mamulleri satabilirler mi? Bunlar azgelişmiş ülkelerin en çok muhtaç bulundukları mallardır. Bu ülkelerin ihtiyaç duydukları malları satmaları ilk bakışta düşünülemez. Fakat bu görüş kısa vadede doğrudur. Uzun vadede, rasyonel bir sanayileşme içinde bulunan azgelişmiş ülkelerin sermaye malları ve ağır sanayi yarı mamulleri satması mümkündür ve hatta gereklidir. Bunları üreten kapasitelerin kuruluşunda, yani daha işin başında, Plancının ihracat olanaklarını hesaba katması yararlıdır.

Özetlersek, ihracatı artırma, yeni pazarlar bulma ve ihracatı çeşitlendirme yolunda her türlü çaba gösterilmelidir. Ayrıca, tutucular koalisyonunun gereksiz tüketimi kısılarak tasarruf hacminin yükseltilmesi, ithalat ihtiyacını bir ölçüde kısabileceği gibi, ihracatı da bir miktar artıracaktır. Tarımsal üretimi, toprak reformu yoluyla çoğaltma çabaları, başarılı olduğu ölçüde ihracat olanakları genişleyecektir. Gerekirse, ekonomik bağımsızlık ve kalkınma için hayati olan bu konuda iç tüketimin kısılıp ihracata yöneltilmesi düşünülebilecektir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin, kadınları naylon çorapsız ve şekerlemesiz bırakmak pahasına, ihracata öncelik vermesi gibi, Türkiye de kısa bir süre daha az sebze, meyve, kumaş vb. tüketmeyi göze alabilir. Bu yollardan ihracat bir miktar artırılabilir. Fakat devrimci bir iktidar ihracattan çok, ithalatı ikame etme politikasına güvenme durumundadır. Bu konuya geçmeden önce, büyük ümitler bağlanan turizm üzerinde biraz durmak gereklidir.

TURİZM Mİ?

Türkiye'de 1950'lerden beri bir turizm efsanesi sürüp gitmektedir. Deniz, güneş ve biraz da tarih satarak, Türkiye'nin büyük döviz gelirleri

elde edeceği iddia edilmektedir. Prof. Baade başkanlığındaki bir grubun, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı adına 1960 yılında hazırladığı raporda, Türkiye'nin 10-15 yıl içinde, turizmden 200 ila 300 milyon dolar sağlayacağı belirtilmektedir. Yalnız bunun için Prof. Baade grubunun öngördüğü tedbirleri almak gereklidir: Devletin de arazi vererek katılacağı milletlerarası şirketler eliyle tatil köyleri kurulmalıdır. Bu köyler, hukuki bakımdan köy kanunu dışında tutulmalıdır. Bunlarda yabancı turistler, serbestçe yaşayabilmeli ve arazi satın alabilmelidir. Yabancı emlak şirketleri bu yolda faaliyet gösterebilmelidir. Tatil köylerinde, Almanya'da Helgoland adasında gerçekleştiği üzere, özel bir gümrük statüsü tanınmalıdır. Şarap, şampanya, havyar, sigara gibi maddeler bu köylere gümrüksüz ithal edilebilmelidir. Bu tedbirleri alır ve gerekli yatırımları yaparsa, Türkiye, kısa sürede 2-300 milyon dolar gelir sağlayabilecektir.[122] Türkiye, ileri sürülen tavsiyelerin tamamını henüz gerçekleştirmemiş olmakla birlikte, uzun yıllardır bu yolda çaba göstermektedir. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde tamamlayıcı harcamalarla birlikte turizm yatırımları 1965 fiyatlarıyla 4 milyar liraya yaklaşacaktır. Devlet fonlarıyla tatil köyleri kurulmakta, yabancı sermaye teşvik kanunu hükümlerine göre, yabancı firmalara oteller, kumarhaneler ve tatil köyleri kurma müsaadeleri verilmektedir. Bloke paralar, pek az nakdi sermaye getiren yabancı firmaların hizmetinde kullanılmaktadır. Yabancı emlak firmaları, henüz İspanya'daki gibi faaliyet gösterme olanağına kavuşamamışlarsa da, petrol şirketleri ve yerli müteşebbisler geniş bir sahil yağmasına girişmişlerdir. Bu çabalara rağmen, turizm henüz ümit edilen döviz gelirini getirmekten uzaktır. Gelen turist sayısında artış olmakla birlikte, Türk turistlerinin dış ülkelerde harcadıkları döviz, yabancı turistlerin getirdikleri dövizi, her yıl aşmaktadır. Başka bir deyişle, Türkiye'nin turizm bilançosu devamlı açık vermektedir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, bu eğilimin değişeceğini ve 1972 yılında turizm gelirinin 135 milyon dolara ulaşacağını hesaplamaktadır. Aynı yıl Türk turistlerinin dış harcaması 65 milyon doları bulacağından net turizm geliri 70 milyon dolara erişecektir. Bu ümitlerin ne ölçüde gerçekleşebileceği belli değildir. Şimdilik 1968 yılının, eski yıllar gibi hayal kırıklığı yarattığını belirtmekle yetinelim. Bizim açımızdan önemli olan, bir kalkınma stratejisinin turizme dayandırılıp dayandırılamayacağıdır.

Turizm sanayisi mevsimlik bir faaliyettir. Turizmin en başarılı örneği olan İspanya'da dahi turistlerin üçte ikisine yakın kısmı Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında gelmektedir. En büyük yayılma Temmuz ve Ağustos'ta görülmektedir. Yılın geri kalan ayları, turistik kapasite boş kalmaktadır. Bir tekstil fabrikası bütün yıl çalıştığı halde

milyarlar yatırılan turistik kapasite birkaç ay kullanılacak, bu kapasiteyi başka bir faaliyet alanına kaydırma olanağı olmadığından milyonlarca lojman 8 ay boş tutulacaktır. Turistik faaliyet, tarımda işgücünde en çok ihtiyaç bulunan aylara rastlamaktadır. Bu yüzden istihdam yaratma etkisi sınırlanmaktadır. Turizm sanayisinde, talep miktarını önceden kestirmek çok güçtür. Elde aşırı kapasite bulundurmanın maliyeti ise hayli yüksektir. Turizm yatırımlarının, mesela çelik ve kimya sanayileri yatırımları gibi, yeni verimli yatırımları teşvik ederek yayılma ve dış tasarruflar yaratma etkisi zayıftır. Bu sanayi daha çok lüks inşaat ve lüks tüketimi teşvik etmekte, gereksiz üretimi, gerekli üretimin önüne geçirmektedir. Turizm, turistlerin ülkede tükettikleri maddelerin *ihracı* anlamına gelmektedir. Bu bakımdan enflasyonist bir etkisi de vardır.

Sosyolojik ve psikolojik açıdan, turizm, azgelişmiş bir ülkede yüz binlerce genci, ciddi çalışma yerine kolay para kazanma yollarına itmektedir. Turizm, hizmetçilik, fahişelik, karaborsacılık vb. gibi mesleklerle, bar, meyhane, eğlence yerleri vb. gibi faaliyetleri ve lüks tüketimi teşvik etmektedir. Azgelişmiş ülke ortamında bunun bozucu ve çürütücü bir etkisi olduğu açıktır. Nitekim, turizmden para kazanan azgelişmiş ülkelerde, turizmin gençleri ciddi çalışmadan caydıran bozucu etkileri çarpıcı biçimde görülmektedir. Cezayir ihtilalinin teorisyeni Fanon'un şu sözleri aşırı bir görüşü dile getirmekle birlikte, bir ölçüde gerçek payı taşımaktadır: "Çöküş manzarası gösteren milli burjuvazi, gazino, av ve egzotizm âşığı turistler olarak ortaya çıkan Batı burjuvazilerinden bu niteliğiyle geniş ölçüde yardım görecektir. Milli burjuvazi, Batı burjuvazisi için, dinlenme, sağlık ve zevk merkezleri hazırlar. Bu faaliyet turizm adını alır ve durum gereği milli sanayiden sayılır.

Eski sömürge burjuvazisi unsurlarının, Batı burjuvazisinin muhtemel eğlence organizatörü haline gelmesinin bir delili istenirse, Güney Amerika'da olup bitenleri hatırlamak gereklidir. Havana ve Mexico gazinoları, Rio plajları, küçük Brezilyalı ve Meksikalı kızlar, 13 yaşında melez kızlar, Acapulco, Copacabana, milli burjuvazinin ahlaki çöküşünün izleridir."[123]

Öte yandan turizm, güvenilmez bir sanayidir. Turist ihracatçısı zengin ülkelerdeki bir durgunluk, döviz güçlükleri, ya da turist kabul eden ülkenin bulunduğu bölgedeki siyasi gerginlik, yaratılan büyük kapasiteyi bir anda atıl bırakabilir. İspanyol ekonomisi, turist sayısında önemli bir azalma olduğu zaman çökmeye mahkûmdur.

Turizm, doğrudan doğruya kalkınma sağlamaz. Ancak kazandırdığı dövizler, sanayileşme yolunda kullanıldığı ölçüde, dolaylı yoldan kalkınmaya yararlı olabilir. Fakat turizmin, aynı zamanda, önemli ithalata

ya da ithalata dayalı lüks sanayinin kurulmasına yol açtığı hesaplanmalıdır. Deniz motorları, havyar, bira şampanya, çeşitli lüks gıda maddeleri vb. ithalatı gerektirecektir. Yabancı firmalar geniş kâr transferleri yapabilecektir. Yabancı emlak firmalarının arazi spekülasyonundan sağlayabilecekleri kazançlar dışarı gidebilecektir. Bu sebeple, Türkiye'nin bugün giriştiği tipte bir turizm çabasının net döviz geliri, turizm geliri rakamlarının gösterdiğinden hayli düşük olabilecektir. Nitekim yabancı firmalara tanınan yatırım müsaadelerinde "yabancı turistlerden elde edilenden fazla kâr transferi edilemeyeceği" kaydını koymak ihtiyacı duyulmuştur. Bu bakımdan bir iki yabancı sermaye müsaadesine göz atmak yararlıdır: Club 33 Ungdamaresor A. B.'ye Marmara Ereğlisi'nde turist köyü kurma müsaadesi verilmiştir. Şirket pek az sermaye getirmekte, bloke paralardan yararlanma yoluna gitmektedir. Müsaade, "kâr transferi yabancı turistlerden elde edilecek kârdan fazla olmama" şartına bağlanmıştır. Le Club Mediterranee S. A., Antalya'da tatil köyü kuracaktır. Ayni 500 bin dolar getirecek, 9 milyon lira tutarında bloke paralardan kullanacaktır. Müsaade, "yabancı ortağın transfer isteğinde bulunabileceği kârın tesislerde kalacak yabancılardan sağlayacağı döviz gelirlerinden fazla olmaması" şartıyla verilmiştir.* Yabancı turistik firmalar bu ölçüde bir kâr transferi yaptığı takdirde, Türkiye'nin

* Birçok halde, devlet, tesisler için gerekli yatırımı yapmakta, sonra işletme yabancı firmaya bırakılmaktadır. Nevşehir civarında, volkanik kayalar içine oyulmuş bir otel yapılmıştır. *Tercüman* gazetesinin yazdığına göre bu otel için, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı 1,5 milyon lira, Üçhisar Belediyesi 500 bin lira yatırım yapmıştır. Kurulan otel, yıllığı 151 bin liradan 10 yıl için Club Mediterrannee'ye kiralanmıştır. Otel, Türkler dahil, bu kulübün üyesi olmayanlara kapalıdır. Ancak Nevşehir Valisi ile Emniyet Müdürü bölgenin en büyük mülki amiri sıfatıyle otelde kalabilmektedir. Kayseri Valisi'nin ise, otelde kalma isteği reddedilmiştir. Kulüp üyeleri otel ücretlerini Fransa'da ödemektedir (*Tercüman*, 12 Kasım 1968). Bu kulübün Ege sahilinde işlettiği tatil köyü de Türklere kapalıdır.

Emekli Sandığı'nın 130 milyon liraya inşa ettirdiği Tarabya Oteli'nin işletmesi Seat adlı önemsiz bir yabancı firmaya verilmiştir. Şirketin, Türkiye'ye getirdiği sermaye 20 bin dolardan ibarettir. Buna karşılık, kârın yüzde 33'ünü alacaktır. Zarar halinde Emekli Sandığı'na 200 bin lira ödeyecektir. Aslında ciddi bir işletmecilik çabasında bulunmayan yabancı şirketin turizm uzmanlarının Türkiye gezileri ve tavsiyeleri için Emekli Sandığı 3 milyon lira ödemiştir. Seat aracılığıyla Almanya ve İtalya'da yapılan yemek takımları ve mutfak eşyasına Emekli Sandığı 15-16 milyon lira harcamıştır. İşletmeci kuruluş, personel ücretlerini, Sosyal Sigortalar'a ve Maliye'ye olan borcunu ödemediği ve Emekli Sandığı'na karşı olan taahhütlerini yerine getirmediği için, bu tatlı ticaret bir skandalla sona ermiştir.

Interinvest gibi paravan şirketlerin, turistik tesisler kurmak amacıyla yabancı sermaye kanununa göre elde ettiği müsaadeler, daha otelin temeli atılmadan ithali yasak porselen eşya ve mobilya ithali için kullanılmıştır.

İngiliz J. Seymour Harris and Partners firması Koç Holding ve Almanlarla birlikte Antalya'da Kemer'de turistik tesis kurmaktadır. Tesisin 30-35 milyon liraya mal olacağı hesaplanmaktadır. Buna karşılık gerekli yolu, 55 milyon lira harcayarak devlet yapacaktır. Yatırımın büyük kısmını devlet yüklenecek, fakat kâr, yabancı sermaye ortaklığına gidecektir.

bundan hiçbir döviz kazancı olmayacaktır. Aksine, turistlerin tüketimi ve tesislerin işletilmesi için ithalata ihtiyaç olduğu ölçüde, bir döviz kaybı söz konusu olabilir ve turistlerin Türkiye'deki tüketiminden sağlanan gelir bu kaybı karşılamayabilir. Turizmle kalkınma hayali besleyenler, birçok halde unutulan bu gerçekleri hatırlamalılar. Eski Merkez Bankası Genel Müdürü Ziya Kayla, turizmle kalkınma iddiasını şöyle değerlendirmektedir: "Türkiye için kalkınmanın en kısa yolunun turizm olduğu düşüncesi son zamanlarda sık sık tekrarlanmaya başlamıştır. Bu telkinlerin daha çok yabancı uzmanlardan ve özellikle sanayileşmiş ülkeler temsilcilerinden gelmesi ilgi çekicidir. Gerçekte bu ülkeler Türkiye'nin kalkınmasından çok kendi turistlerine ucuz tatil yerleri sağlamak peşinde koşmaktadırlar. Kalkınmada olan ülkelerdeki hayat şartları, sanayileşmiş memleketler halkı için çok elverişlidir. Bu ülkelerde turistik tesislerin kurulmasını teşvik etmek ve aralarında bir rekabet yaratmak suretiyle geçinme şartlarının turistler lehine bir kat daha iyileştirilmesi amacı güdülmektedir. Devalüasyon, ya da turistlere ayrı kur uygulanması tavsiyelerinin yabancı uzmanlar tarafından hararetle desteklenmesinin sebebi de budur.

Turizmin geliştirilmesiyle sağlanacak döviz imkânları kalkınmakta olan ülkeler için sanıldığı kadar büyük değildir. Turizm ancak diğer sektörlere paralel bir gelişme gösterdiği zaman yurt ekonomisi için faydalı bir endüstri olur. Yabancı turist geldiği ülkede çadır kurup kaldığı ve o ülkenin yiyeceği ve içeceğini kendi ülkesine kıyasla yok pahasına elde ettiği zaman kâr eden sadece kendisidir. Bir ülke turiste tekniğini ve bilgisini değil de sadece yiyeceğini ve içeceğini sattığı takdirde, buna turizm endüstrisi denilemez. Üzülerek söyleyelim ki, bugün Türkiye'deki turizm faaliyeti, yukarıda belirttiğimiz durumun dışına çıkmış değildir. Zengin ülkelerden gelen turistlere ucuz fiyatlarla yiyecek ve içecek verilmekte ve böylece temin edilen dövizlerle aynı ülkelerden pahalı fiyatlarla sanayi maddeleri satın alınmaktadır. Yurttaşlarımızdan biri zengin bir ülkeye gittiği zaman ise, daha çok sanayi mamullerini satın almakta ve bıraktığı dövizler Türkiye'den ucuz fiyatlarla hammaddeler mubayaasında kullanılmaktadır. Bir başka deyimle, turizm de tıpkı uluslararası ticaret gibi kalkınmakta olan ülkelerin aleyhine işleyen bir mekanizma haline gelmiştir.

Zengin ülkelerin sermayesiyle yurdumuzda kurulacak turistik tesislerin turizm endüstrisini geliştireceğini ve memlekete bol döviz sağlayacağını sanmak da ayrı bir yanlıştır. Bütün tesisatı dışarıdan getirilen oteller yapmak suretiyle döviz geliri artırılamaz. Daha başlangıçta harcanan dövizlerle, her yıl sermaye kârı olarak transfer olunacak dövizler hesaba

katılırsa, bu işin sanıldığı kadar kârlı olmadığı meydana çıkar.

Kalkınmakta olan ülkelerde çeşitli sebeplerle devamlı surette kendi yurttaşlarını bulunduran devletlerin bu ülkelerin hizmet sektörünün gelişmesinde özel çıkarları vardır. Bu ülkeler halkından, yurtlarının ekonomik kalkınmasından çok kendi çıkarlarını düşünen bazı kimselerin bu akıma uyarak hizmet sektörünü, sanayi ve ticaret işletmeleri aleyhine geliştirdikleri görülmektedir. Bu davranışın dikkate değer bir örneğini Güney Vietnam'da görmek kabildir. Son zamanlarda Saygon'un ana caddelerindeki ticarethaneler yıkılmağa başlanmış, yerlerine Amerikan askerlerinin eğlenmelerini sağlayacak barlar ve umumhaneler yapılmaya başlanmıştır.

Kalkınmakta olan bir ülke için yurdunun döviz kaynaklarını turistlerin keyfine, ya da ülkesinde yaşayan yabancıların eğlencesine bağlamaktan daha kötü bir ekonomik politika tasavvur edilemez. Yabancı uzmanların bu konudaki tavsiyelerini dinlemenin gerçek kalkınmayı geciktirmekten başka bir sonuç vermeyeceği kanısındayız."[124]

Turizmden 1965 yılında 1,1 milyar dolar sağlayan İspanya'da da turizmle kalkınma, iktisatçılar arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu çevrelerin görüşlerini dile getiren Fransız iktisatçısı Michel Bosquet, turizmle kalkınma çabasını şöyle değerlendirmektedir: "Turizme dayanan bir kalkınma stratejisi kurulabilir mi? Birçok yıldır genç İspanyol iktisatçıları böyle bir stratejinin saçmalığını anlatmak için çırpınmaktadırlar. Turizmin Tajos'ta ve başka yerlerde olumlu sonuçlar yarattığı inkâr edilemez, ama olumsuz etkileri de apaçık ortadadır. Ekonomik açıdan turizm, turistlerce mahallinde tüketiler şeylerin bir kısmını İspanya'nın ihraç etmesinden farksızdır. Rejim, böylece dış kredisinin sıfır, ya da sıfıra yakın olduğu günlerde döviz sağlayabilmiştir.

Denilmektedir ki, bu dövizlerle teçhizat ithal edilebilir. Fakat bu hangi ölçülerde yapılmaktadır? Gelen dövizlerin ne kadarı turistler için harcanmaktadır? Turistlerin tükettikleri et, yağ, akaryakıt, deniz motorları ve öteki lüks tüketim maddeleri ithali için ne miktar döviz gitmektedir? Arazi alıp parselleyen ve sonra bunları 15,100 ve hatta 1000 kat yüksek bedelle satan İngiliz ve Alman emlak firmaları, milyonlarca pesetalık kolay kazançlarının ne kadarını dışarıya götürmektedirler? O halde turistik talep, ne ölçüde tamamen enflasyonisttir, yani o anda hiçbir verimli karşılığı olmayan para basmaya ne ölçüde benzemektedir?"

"Demek ki turizmi motor diye kullanan kalkınma süreci, insan ve ekonomi açısından dolambaçlı ve pahalıdır: Bu strateji devamlı olarak gereklinin yerine gereksize öncelik tanımaya itmektedir. 'Stratejik' taşıma şebekesini ihmal edip, sahil yollarına önem vermeye yol açmaktadır.

Büyük şehirler etrafında gecekondular yayılırken, yılın sekiz ayı boş kalan milyonlarca lojman inşa edilmektedir. Tarımı yüzyıllık gerilikten kurtarmak için azimli çalışma gerekirken, lüks ve israfın teşhiri milyonlarca genci bozmakta ve onlarda çalışma isteği bırakmamaktadır."[125]

Bütün bunlarla turizmin reddedilmesi söylenmek istenmemektedir. Belirtilmek istenen, bugün Türkiye'de uygulanmaya çalışılan turizm anlayışının terk edilmesi gerektiğidir. Her şeyden önce turizm bir yabancı sermaye sanayisi olarak değil, yerli bir sanayi olarak geliştirilmelidir. Bu basit sanayisi bizim işletemeyeceğimiz iddia ediliyorsa, hatırlatalım ki, tarımın, ticaret sektörünün yeniden düzenlenmesi ve ağır sanayi temelinin kurulması, turizmin düzenlenmesinden bin kat daha güç iştir.

Türkiye'nin öteki alanlarda, özellikle ağır sanayide geniş yatırımlar yapması gereken bir sırada, ne getireceği belli olmayan büyük turistik yatırımlardan kaçınılmalıdır. Kalkınmanın ilk yıllarında turist dövizinden çok ihracat dövizine güvenilmelidir. Bu arada Türkiye sanayi temelini kuracağından, turizm yatırımlarını daha sonraki yıllarda çoğaltmak kolaylaşacaktır. Sanayileşmiş ve ekonomik bağımsızlığını gerçekleştirmiş bir toplumda turizmin teşviki, "efendi-hizmetçi" ilişkisi biçiminde beliren "az gelişmiş ülke turizmi" şartları ve bunun bozucu etkileri ortadan kalkmış olacağından, sıhhatli bir gelişme gösterecektir. Turist, Türklere ve Türk yaşayış biçimine, inançlarına saygılı olduğu ölçüde saygı ve itibar görecektir.

Türkiye bir yandan turist beklerken, öte yandan işçi ihraç etmektedir. İşçi dövizleri, dış ödeme güçlükleri çekildiği bir sırada, bir hayli yararlı olmuştur. İkinci Beş Yıllık Plan, 1967'de 130 milyon dolar tahmin edilen işçi dövizlerinin 1972'de 170 milyon dolara çıkacağını hesaplamaktadır. Fakat 1967 yılı işçi dövizleri, 93 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Prensip bakımından bir ülkenin işgücünü kendi değerlendiremeyip, ihraç etmesini doğru bulmak güçtür. Hele sıkıntısı çekilen kalifiye işçilerin, doktor, mühendis ve mimarların ihraç edilmesi büyük bir ekonomik kayıptır. Devrimci bir iktidar, muhtaç bulunduğu kalifiye işgücü ve uzmanların dış ülkelere kaymasını önlemek için gerekli her türlü tedbiri almak durumundadır.

Ne var ki, bütün işgücüne, bir çırpıda iş sağlamak ve işçi dövizinden derhal vazgeçmek kolay olmadığından, Türk işçilerinin dışarıda çalışması bir süre devam edecektir. Bu işçilerin sorunlarını iyi planlayan ve onların yabancı ülkedeyken, Türkiye'de kurulacak sanayilerde yetişmesini sağlayan bir iktidar, mevcut durumdan yararlanmış olacaktır. Fakat amaç, bütün Türk işçilerine en kısa sürede Türkiye'de verimli iş sağlamaktır.

Türkiye esas itibariyle ihracat, yardımcı olarak da turizm ve işçi gelirleriyle, hızlı sanayileşme için gerekli döviz ihtiyacını karşılamaya çalışacaktır. Bununla birlikte ithalat kapasitesinin artırılması kadar, bu kapasitenin en iyi biçimde kullanılması ve ithalatın ikamesine yönelinmesi gereklidir. Söz konusu olan belli bir ithal kapasitesiyle kalkınma hızının azamileştirilmesidir.

DIŞ TİCARETTE DEVLETÇİLİK

Son yıllarda, ithalatın ikamesi yerine, ihracat yapan sanayi kurulması üzerinde çok durulmaktadır. Bunun nedeni, ithalat ikamesi adı altında yürütülen sanayileşme politikasının çıkmaza saplanmış bulunmasıdır. Türkiye'de gerçi bir ithal ikamesi yapılmıştır, ama bu, milli gelirin üçte birini alan yüksek gelir grubu yararına yapılmıştır. Yüksek gelir grubunun talebine uygun biçimde, lüks tüketim malları ithali yerine, hammaddesi dışarıdan gelen lüks tüketim malları imaline yönelinmiştir. Gelir dağılışında büyük adaletsizlik bulunan bir toplumda, bu durum, piyasa mekanizmasının işleyişinin doğal sonucudur. İthalatın sınırlandırılması, en fazla talep olan lüks tüketim mallarının imaline yol açmıştır. Kıt döviz kaynakları, lüks üretim için gerekli, makine, teçhizat ve teknik bilgi ithaline gitmiştir. Kurulan sanayi de, hammaddesi ve yedek parçasıyla geniş ölçüde dışarıya bağlı kalmıştır. Bu tip bir ithal ikamesinin döviz tasarrufu sağlamayışı bir yana, kurulan sanayinin cari döviz ihtiyacının karşılanması bile, güçlükler yaratmaya başlamıştır. Üretken yatırımlara gidebilecek kaynaklar, dar sayıda varlıklı bir zümrenin talebini cevaplandıran üretime ayrılmış ve bu tip sanayi, sanayileşme ve kalkınmanın engeli haline gelmiştir. Ankara'daki bir Birleşmiş Milletler seminerinde belirtildiği üzere, "lüks tüketim sanayi sektörünün büyümesi, öteki sektörlerin genişlemesini yavaşlatmakta ve böylece, kısa vadede milli gelir ve istihdamı artırmakla birlikte ekonominin gelecekteki kalkınma hızını düşürmektedir. Buna, bozuk ya da ters büyüme adını verebiliriz."[126]

Bu ters sanayileşmeyi İsmet Paşa, şu sözlerle değerlendirmektedir: "Milletçe genel ve ortak arzu olan sanayide gelişmenin köksüz bir *paketleme* ve *montaj* gösterileri ile, *suni tekel* istidadı göstermesi, sanayileşme ihtiyacımızı daha başından her türlü ciddiyetten ve yaşama imkânından mahrum bir bünyeye sokmaktadır,"[127]

Prof. Memduh Yaşa da geçen bölümde gelişmesini uzun uzun incelediğimiz bu sanayileşme hareketi hakkında şu yargıya varmaktadır: "Kurulan sanayi içinde, tüketim malı yapan sanayi en büyük yeri işgal ettiğine göre, tüketim malı ithalatında görülen azalma, oldukça

aldatıcıdır. Başka deyimle, hammadde adı altında hakikatta geniş mikyasta tüketim malı getirtilmektedir. O kadar ki, hammadde ithaline, tüketim malı ithalinden çok daha kolay müsaade edildiği, birçok hallerde de müsaadeye lüzum kalmadan ithal imkanı mevcut olduğu için, kurulan sanayi kanalından eskisine nispetle, hem daha lüks, hem daha çok tüketim malı ithali yapılabilmektedir."[128]

Bu çıkmaza çare olarak, şimdi devalüasyondan, sanayinin ihracata yöneltilmesinden ve ihracata yönelmiş sanayi kurulmasından söz edilmektedir. Devalüasyon taraftarlarına göre dolar 9 liradan, ihracat frenlenmekte,* ithalat ise çok cazip hale gelmektedir. Devalüasyon bu gidişi tersine çevirerek, dış ticaret güçlüklerini çözebilecektir. Bu, gerçek durumu hesaba katmayan, soyut bir iddiadır. Çünkü gerçekte, bir doların ithalatçıya maliyeti 9 lira değil 15 ila 18,5 liradır. İthalatın yüzde kırkında dolar maliyeti, 18,5 lirayı bulmaktadır, ve doların bu yüksek fiyatına rağmen, 1968 yılının ilk altı ayı içinde ithalat yüzde 20 artmıştır! Prof. G. Kazgan'ın sözleriyle, 'Açıktır ki, bugün doları 9 TL.'den 18,5 TL.'ye yükseltecek bir devalüasyon ithalatı pek etkilemeyecek, sadece bugün çeşitli isimler altında alınan resimleri tek bir fiyata irca edecektir."[129] Demek ki, ithalatta yüzde 100'ü bulan fiili bir devalüasyon dahi ithalatın artmasını önleyememektedir. İthalatı frenlemek için, çok daha yüksek oranda bir devalüasyona ihtiyaç vardır. Bu ölçüde geniş bir operasyon ise, ciddi bir durgunluk ve işsizlik yaratabilir. Kapitalist sınıfın etkisi altındaki bir iktidarın, böyle bir durumda iç talebi kamçılamak için 1959-68 maliyetler enflasyonunda görüldüğü üzere, Merkez Bankası kapılarını açmaktan kaçınabilmesi beklenemez. Bu takdirde ise, devalüasyondan beklenen fayda, kısa bir sürede ortadan kalkabilecek ve yeni bir devalüasyon ihtiyacı söz konusu olabilecektir. Demek ki, devalüasyon derde deva getirebileceğe benzememektedir ve esasen ithalatta yüzde 100 oranında devalüasyon gerçekleştirilmiştir. Turist ve işçi dövizlerinde, kısmen de ihracatta bu yola gidilmiştir. Devalüasyonun, beklenen sonuçları verebilmesi için yüksek gelir gruplarının tüketimlerine cevap veren üretim yapısının değiştirilmesine ihtiyaç vardır. Lüks tüketime yönelmiş üretim yapısı, gelir dağılımındaki büyük eşitsizliklerin sonucudur. İthal fiyatları, çeşitli vergi ve resimlerle yüzde yüz artırıldığı halde, gelir dağılımındaki bu büyük eşitsizlik dolayısıyla, ithalat talebi

* İhracatta 1958 devalüasyonu, 1958-59 arası ani bir sıçrama hariç, 1964 yılına kadar hemen hiçbir gelişme göstermemiştir. İhracatta 1964'ten sonra, yani iç fiyatlar yükselip yeni bir devalüasyon ihtiyacı ortaya çıktığı sırada, artış başlamıştır! İhracat artışı geniş ölçüde, dış fiyatlardaki yükselmeyle ilgili bulunmakla birlikte, devalüasyonun Türkiye'de geleneksel malların ihracını artırmakta ümit edildiği kadar etkili olmadığını göstermektedir.

yükselerek devam edebilmektedir. O halde yalnız bu tip üretim için gerekli ithalatın kısılmasına çalışmakla yetinmeyip, bu tip üretime olan talebi azaltmak gereklidir. Bu da gelir dağılışındaki büyük eşitsizliğin kaldırılması ve bu tip malların tüketiminin kısılması anlamına gelmektedir.

Demek ki dış ticaret çıkmazının çözülmesi açısından da, yine karşımıza tutucular koalisyonu çıkmaktadır. Yatırım kaynaklarını artırmak için gördük ki, milli gelirin üçte birini aldığı halde, bunu yatırımlara yöneltmeyip israf eden tutucular koalisyonunun aşırı ölçüdeki gelirlerini topluma mal etmek zorunludur. Üretim yapısını verimli yatırımlara kaydırmak ve lüks üretime yönelmiş ithalatı azaltmak için de, bu yola gitmek gereklidir. Böylece, aynı zamanda gelir dağılışındaki adaletsizlik ortadan kaldırılarak, sosyal adalet gerçekleştirilmiş olmaktadır. Başka bir deyişle, kalkınma gerekleriyle sosyal adalet gerekleri birleşmektedir. Bu durum, azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin iflasının açık bir ifadesidir. Amerikan tipi kapitalist gelişme, gelir dağılışında büyük eşitsizlikler yaratmakta, fakat bu eşitsizlik Batı ülkelerindeki gibi kalkınma sağlamamakta, aksine kalkınmaya engel teşkil etmektedir. Tutucular koalisyonunun ekonomik ve politik egemenliğine son veren devrimci kalkınma ise, sosyal adalet gereklerini yerine getirirken, aynı zamanda kalkınma yolunu açmakta ve dış ticaret çıkmazına bir çözüm getirmektedir.

Yüksek gelir gruplarının tüketiminin kısılması, ithalat ihtiyacını azaltacaktır, fakat bu, yüksek gelir gruplarının tüketimine yönelmiş sanayide bir durgunluk yaratacaktır. Durgunluğun önlenmesi, lüks tüketim sanayindeki atıl kapasitenin, gerekli tüketim malları ve yatırım malları sanayisine kaydırılmasını gerektirecektir. Bugün lüks tüketim malları imalinde kullanılan birçok makine ve teçhizat, yatırım malları imalinde kullanılabilir. Zenginlerin taleplerini gidermeye yönelmiş bir sanayi, halk kitlelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya da yöneltilebilir. Devrimci bir iktidarın, ilk işi, sınai üretim yapısının, ithalat ihtiyacını azaltacak ve kalkınmaya yarar sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmesi olacaktır.

Gereksiz ithalat ihtiyacı, böylece iyice azalmakla birlikte, kalkınmanın hiç değilse ilk yıllarında, ithalat ihtiyacı düşecek değildir. Gerçek bir sanayinin temelini atmak için gerekli teçhizatın başlangıçta geniş ölçüde ithali zorunludur. Bu nedenle, rasyonel bir ithal ikamesi programına ihtiyaç olacaktır. İhracata yönelmiş sanayi kurabilmek elbette iyi bir şeydir. Fakat ihracat olanağı son derece sınırlıdır. Bu yolda en büyük başarıyı gösteren Japonya'da dahi H. B. Chenery'nin hesaplarına göre 1914-54 döneminde sınai üretim artışının ancak yüzde 10'u ihracata, yüzde 40'ı ithal ikamesine gitmiştir.[130] Ayrıca temel sanayiyi kurmadan önce, ihracata yönelmiş bir sanayi kurmanın güçlükleri açıktır. Bu mümkün

bile olsa, ihracata yönelmiş bir sanayi yapısı, ekonomiyi dış etkilere ve dalgalanmalara bağımlı kılacaktır. Otarşi değil, fakat ekonomik bağımsızlığın peşinde olan bir ülkenin, kalkınmanın en güç yıllarında bu rizikoyu kabullenmesi beklenemez. Bu nedenlerle, ağırlığın, ithalatın yerini alan üretime verilmesi lüzumludur. Sınırlı ithal kapasitesiyle, kalkınma hızını azamileştirme durumunda bulunan bir ülke için başka çıkar yol gözükmemektedir.

Böyle bir stratejinin az çok çelişen üç amacı uzlaştırması gereklidir:

1 - Mevcut üretim kapasitesinin tam kullanılmasıyla, ithal ikamesi üretimi azamileştirilmelidir. Üçüncü bölümde gördüğümüz üzere Türkiye'de, anarşik kapitalist gelişme yüzünden sanayide, geniş bir atıl kapasite vardır. Bu kapasiteden tam yararlanmak şartır. Tabii ki, ithal ikamesi yaratıyor diye, gereksiz üretimi geliştirmek söz konusu değildir. Gerekli tüketim maddeleriyle, sermaye malları üretimi geliştirilecektir. Mevcut kapasiteden tam yararlanma, ithalattan azami ölçüde kaçınılsa bile, hammadde, ara mallar, bakım malzemesi vb. ithalatına ihtiyaç gösterecektir. Bu da sermaye malları sanayisinin gelişme hızını bir ölçüde sınırlayacaktır. Fakat yine de hiç değilse belli bir süre için, ithal malı petrol yerine kömür kullanmak, daha fazla döviz götüren kara yolu nakliyeciliğinden demiryolu nakliyeciliğine kaymak gibi çeşitli tedbirlerle, ithalat ihtiyacının mümkün olan oranda azaltılmasına çalışılmalıdır.

2 - İthalatı ikame eden üretimin kısa bir sürede azamileştirilmesi amaç edinilmelidir. Bu amaç, gerçekleştirilme süresi kısa yatırımlara (daha çok hafif sanayi yatırımları) öncelik verilmesi anlamına gelmektedir.

3 - Amaç, ithal ikamesi üretiminin uzun vadede azamileştirilmesidir. Bu durumda, gelecekteki hızlı kalkınmanın temellerini teşkil edecek olan yatırımlara ağırlık vermek söz konusudur.

Bu üç amacı uzlaştırmak, plancıların işidir. Fakat kalkınmanın asıl amacı, uzun vadeli gelişme olanaklarının yaratılmasıdır. Bu bakımdan, sermaye malları ve özellikle makine sanayinin geliştirilmesi, uzun vadede en geniş olanakları getirmektedir. Bu "ana" sanayilerin kurulmasıyladır ki, bir süre sonra en yüksek kalkınma hızı sağlanabilir. O halde plancılar en büyük önceliği, "ana" sanayilere tanıyacaklardır.

Ana sanayilerin kurulması, belli bir süre önemli ölçüde ithalata ihtiyaç gösterecektir. İhracatı azamileştirme ve gereksiz ithalattan tamamen kaçınma çabalarına rağmen döviz sıkıntısı, kendini fena halde duyuracaktır. Bu sıkıntıyı gidermek için dış yardım ve krediler akla gelebilecektir. Ne var ki, devrimci bir iktidar, şimdiye kadar ekonomik, politik ve askeri amaçlarını gerçekleştirmek için uzun vadeli krediler veren

gelişmiş kapitalist ülkelerden yardım görmeyecektir. Ülkenin petrollerine ve madenlerine sahip çıkan, onları yabancı sermayeye peşkeş çekmeyi reddeden milliyetçi bir iktidar, yardım kesilme tehdidiyle, ya da yardımların fiilen durdurulmasıyla karşı karşıya kalabilecektir. Mültinasyonal şirketler, benzer baskılara başvurabileceklerdir. Yardım verseler dahi, bunu, ekonomik bağımsızlıktan vazgeçmek ve Amerikan tipi kalkınmaya geri dönmek şartıyla yapacaklardır. Devrimci bir iktidarın ise, devrimcilik ve kalkınmadan vazgeçmeyi gerektiren bu tip yardımları kabul etmesi beklenemez. Devrimci bir iktidar, bu ülkelerden yeni yardımlar aramak yerine, geçmiş dış borçları uzun vadeli bir ödeme planına bağlamak durumundadır. Esasen şimdiden, konsorsiyum kredilerinin önemli bir kısmı, eski borçların yüksek faizlerle ve kısa süreler için tecilinden ibarettir. 1963-66 döneminde, 267 milyon dolarlık, borç tecili anlaşması imzalanmıştır. Bunların ortalama faizi yüzde 2,6, ödemesiz dönemi 4,3 yıl ve ödeme süresi 8,3 yıldır.[131] Bu şartlar yetersizdir. Yeni krediler için el açmayan bir iktidar, uzun ödemesiz dönemi olan yeni anlaşmalarla, kalkınmanın güç yıllarında eski iktidardan miras borçların kalkınmayı engelleyen ağırlığından kurtulmasını bilecektir. Bunun, dışında gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki rekabetten yararlanarak, planın öngördüğü alanlarda, uzun vadeli yatırım kredilerinden, ihracatçı kredilerinden ve sınırlı bir ölçüde de olsa yabancı sermaye yatırımlardan ve teknik bilgiden yararlanılabilir. Fransa, Japonya ve İtalya bu bakımdan yardımcı olabilirler. Azgelişmiş ülkelerin bir ağır sanayi temeli kurarak ileri kapitalist ülkelere olan ekonomik bağımlılıklarından kurtulmaları için, kendi çıkarları gereği çaba gösteren komünist ülkeler, uzun vadeli krediler ve teknik bilgi yardımlarıyla, kalkınmanın güç yıllarının atlatılmasında yarar sağlayabilirler.

Kısaca, ağır bir dış borç yükü altında her gün avuç açma durumunda bulunan ülkemizin, ekonomik bağımsızlığına ve kendi kalkınma yolunu kendi seçme olanağına kavuşması mümkündür. Yalnız bu, devrimci iktidarın, bir kurmay bilgisi, ustalığı ve inatçılığıyla, bütün engelleri aşmasına bağlıdır. Bu engellerin en önemlilerinden biri, dış ticaret engelidir.

Emperyalizmin Vietnam ve Dominik tipi müdahalelerle, devrimci bir iktidardan kurtulmaya çalışması çok zayıf bir ihtimaldir. Yunanistan tipi müdahaleler her an mümkün olmakla birlikte, emperyalizmin başlıca silahı ekonomiktir. Lozan'da İsmet Paşa'ya "tekrar bizim kapımızı çalmak zorunda kalacaksınız" diyen Lord Curzon'un politikası, bugün de yürürlüktedir. Emperyalizm, dolaysız müdahale yerine, gıda ve dış ödeme sıkıntılarıyla, devrimci iktidarın ona tekrar avuç açma zorunda kalması için pusuda bekleyecektir. Bu nedenle, tarım üretiminin artırılması gibi, dış ticaretin de en iyi biçimde yürütülmesi hayati bir sorundur.

Devrimci iktidarın tutunması ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi için bu ölçüde önemli stratejik bir sektör olan dış ticaretin özel ellere bırakılamayacağı açıktır. Dış ticarette devlet tekeli kurulması için bu stratejik önem, başlı başına yeterli bir nedendir. Kaldı ki, hiç değilse ana ihracat ve ithalat kalemlerini kapsayan bir dış ticaret tekelinin bunun dışında birçok avantajları vardır. Toplu mubayaa dolayısıyla, ithalat daha ucuza yapılabilir. İhracatta tekel, bir ölçüde, ticaret hadlerinin düzelmesini ve daha yüksek fiyatlar elde edilmesini sağlayabilir. Bugün olduğu gibi, özel ihracatçıların üreticiden çok ucuz fiyatla aldıkları ürünleri ucuz fiyata satarak dış fiyatları düşürmeleri önlenebilir. CHP Genel Sekreter Yardımcısı Prof. Besim Üstünel, yalnız bu nedenle dahi, belli ürünlerin ihracat ve ithalatının devlet tekeline bırakılabileceğini ileri sürmektedir: "Bir ülkede, mesela Türkiye'de, dış ticaret hadleri devamlı olarak Türkiye'nin aleyhine değişmektedir. Bu aleyhe dönüş, bazen ithalat bazen ihracat alanının özel firmaların elinde olmasından ve bazı durumlarda çok sayıda küçük firmaların kendi aralarında kıyasıya rekabet yapmasından doğmaktadır. Böyle bir durum söz konusu olunca bu rekabeti azaltmak ve Türkiye'nin milli çıkarlarını dünya pazarlarında daha iyi bir şekilde sağlamak üzere, bazı alanlarda ithalat ve ihracat devletleştirilebilir; yani bir iktisadi devlet teşebbüsüne bu görev verilebilir."[132] Üstünel için, özel sektör, yeteri kadar ihracat ya da ithal ikamesi yapmıyorsa, bu işi devlet yüklenebilir.

Dış ticarette devlet tekeli ithalatın, sıkı sıkıya plan çerçevesinde yürütülmesini ve sıkıntısı duyulan ithal maddelerinin içeride rasyonal dağıtımını kolaylaştırır. Dış ticaret yoluyla sermaye kaçırılmasını, ya da gereksiz ithalat yapılmasını önler. Bugün az sayıda aracı elinde israf edilen büyük kazançların yatırımlara kaydırılması olanağını getirerek, dış ticareti sermaye birikiminin güçlü bir aracı yapar. Halen çok tartışılan devalüasyon sorunu kendiliğinden ortadan kalkar. Şöyle ki, dış ticarette devlet tekeli kurulmasıyla, iç ve dış fiyatlar arasında ilgi azalacaktır. Devlet, piyasa durumlarına ve bölgelere göre çok çeşitli ihracat fiyatları uygulayabilir. Satışında güçlük çekilen ürünlerde, ihracattan sağlanacak döviz geliri, uğranılan zararı aştığı ölçüde, gerekirse zararına satışlara giderek, döviz kazancını artırmaya yönelebilir. İthal fiyatlarını yüksekçe tutarak, ihracatı sübvansiyone edebilir. Dış ticaret tekeli ustaca kullanıldığı sürece, plancılara ve uygulayıcılara, çok geniş bir hareket serbestisi getirebilir ve bu avantaj, döviz gelirlerini artırma yolunda kullanılabilir.

Dış ticaret tekelinin gerekliliği için daha birçok delil ileri sürülebilir. Bu alanın kapitalistlere bırakılması için ortaya atılan ciddi sayılabilecek tek iddia, özel müteşebbislerin ihracat ve ithalatı, devlet kurumlarından

çok daha iyi yapabilecekleri yolundadır. Fakat bu da soyut bir iddiadır. Çünkü gördük ki, ihracatçıların çoğu yabancı firmaların komisyoncusu olarak, ve Türkiye'nin çıkarları yerine yabancı firmaların çıkarlarını kollayarak çalışmaktadır. Dış ticarette, çeşitli oyunlarla döviz kaçırılmakta ve yasaklanmış gereksiz mallar ithaline gidilmektedir. Devlet, dış ticarette beceriksizlik gösterse ve hatta bazı yolsuzluklar olsa bile, bu yüzden uğranılacak kaybın bugün ithalat ve ihracat oyunları dolayısıyla uğranılan kaybın çok altında kalacağı düşünülebilir. Kaldı ki, Türkiye'de devletin dış ticaret alanında hayli tecrübesi vardır. Birçok devlet kuruluşları uzun yıllardır ithalat ve ihracatla uğraşmaktadır. Özel ihracatçıların rekabeti olmasa, devlet bu alanda çok daha başarılı faaliyet gösterebilecektir. İthalatta ise, serbesti iddialarına rağmen, bugün dahi neyin, ne miktar ve nereden sağlanacağını devlet tespit etmektedir. İthalatçıya yalnızca, devletin aldığı kararları uygulamak kalmaktadır. Bu uygulama işinin büyük maharete ihtiyaç gösterdiği ileri sürülemez. Türkiye'deki ithalatçılar, şüphesiz çok maharetli kişilerdir. Fakat bu, Ankara'da ithal müsaadesi elde etmekten başlayıp, yasaklanmış maddeleri bin türlü yoldan yurda getirmeye kadar uzanan olumsuz bir maharet ve kabiliyettir. Aslında ithalat güç bir iş değildir. Demek ki, bugünkü şartlarda dahi, dış ticarette devlet tekeli, ithalat ve ihracatın özel ellerde yürütülmesinden çok daha avantajlı olabilir. Milli devrimci bir kalkınma modelinde ise, bu stratejik sektörün devlet elinde bulunması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

PLAN VE AĞIR SANAYİ

Yukarıdaki tedbirlerin alınması, ekonomik fazlanın büyük bir kısmının devlet elinde toplanmasını sağlayacak ve tutucular koalisyonu engelini kaldırarak, planlı hızlı kalkınma yolunda uygun zemini hazırlayacaktır. Planın bütün ekonomi için uyulması gerekli bir belge haline gelmesi kolaylaşacaktır.

Planlı bir ekonomide, potansiyel ekonomik fazlanın tamamının yatırımlara ayrılması gerekli değildir. "Planlanan" yatırım miktarı, "mümkün olan" yatırım miktarının altında kalabilir ve aradaki fark, halk kitlelerinin hayat seviyesini daha ilk günden itibaren yükseltme yolunda kullanılabilir. Kitlelerin şevkli desteğini kazanmak için bu yola gitmek uygundur. Fakat yine de bilmek gerekir ki, kalkınmanın ilk 7-8 yılı, en güç dönemidir ve fedakârlıklara ihtiyaç göstermektedir. Yüksek bir yatırım seviyesinin sürdürülmesi zorunludur.

Yatırım hacmi tespit edildikten sonra, sektörler arasında bunun etkin biçimde dağılması söz konusudur. Amaç, en kısa sürede ekonomik

bağımsızlığın sağlanması ve ileriki yıllarda kalkınma hızını azamileştirecek bir ekonomik temelin kurulmasıdır. Bu bakımdan, "makine yapan makineleri" imal eden birinci kesim ile "makine yapan" ikinci kesime ve genel bir deyimle sermaye malları sanayisine, ya da ağır sanayiye belli bir süre en büyük önceliği tanımak gereklidir. Makine gibi, kimya sanayi özellikle geliştirilmelidir. Bu incelemenin birçok yerinde, birinci ve ikinci kesim sanayinin en kısa sürede kurulması zorunluluğu belirtilmiştir. Ancak bu temel sanayiye sahip bulunan ülkeler, bağımsız bir kalkınma yolu izleyebilirler. Makine ve teçhizatı dışarıdan gelen bir sanayi devamlı olarak dış ülkelere bağımlı kalmaya ve teknolojik geriliğe mahkûmdur. Modern teknolojinin topluma mal edilmesi, ancak bu modern sanayin kurulmasıyla mümkündür. Denize girmeden yüzme öğrenilemediği gibi, makine ve kimya sanayisi geliştirilmeden modern teknoloji kazanılamaz. Böyle bir temel sanayi mevcut olmadığı için, Türkiye bugün değerli bilim adamlarının çoğunu, Batı sanayisinin hizmetine sunma durumunda kalmaktadır. Plancı Necat Ölçen'in sözleri tamamen doğrudur: "Makine yapımı sektörüne mümkün olan en büyük ağırlığı vermemiz lazımdır, makine yapımı sektörü gelişmedikçe... endüstrileşme hareketini başlatmak güç olacak."[133] Gerçekten makine yapmayan bir ülkenin sanayileştiğinden söz edilemez. Kalkınma hızının kısa bir süre sonra azamileştirilmesi için de, başta makine yapımı olmak üzere ana sanayinin derhal kurulmasına başlamak gerektir. Bunun dışında, nüfusun hızlı artışı ve dış ticaret güçlükleri, Türkiye'de bu sanayiye en büyük öncelik tanınmasını zorunlu kılmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı için Türkiye'nin sanayileşmesi konusunda bir rapor hazırlayan O. E. C. D. uzmanı Dr. Gill'e göre, hızlı nüfus artışı ve döviz yetersizliği, 12 yıllık bir sanayi planı çerçevesinde, acele ana sanayinin kurulması için yeterli nedenlerdir.[134] Dr. Gill'in görüşleri şöyle özetlenebilir: Türkiye'nin temel sorunlarını çözebilmesi, 12-15 yılda sanayileşmesini gerektirmektedir. Bu temel sorunlardan biri, hızlı şehirlileşmedir. Şehirlileşme oranı 1950-55'te yüzde 6,5, 1956-60'ta yüzde 6,5 ve 1961-65'te yüzde 5,1 olmuştur. 1968-72 tahmini yüzde 6 ila 7'dir. 1985 yılında 55 milyon tahmin edilen nüfusun 25-30 milyonu şehirlerde yaşayabilecektir. 1965 yılında 31,4 milyon nüfusun 9,4 milyonu şehirlerdedir. Bu nüfusa ücretli iş sağlayabilmek için madencilik ve imalat sanayisinde istihdam yüzde 425 oranında artırılmalıdır. Şöyle ki, şehirli nüfus, 1965-85 döneminde 9,4 milyondan 25-30 milyona yükselecektir. 1985 şehir nüfusunu 27,5 milyon kabul edelim. 20 yılda artış, 18,1 milyonu bulacaktır. Toplam nüfus içinde çalışan nüfusun oranı 1965'te yüzde 41,6'dır. Bu oranın 1985'te yüzde 40 olacağı hesap edilebilir. O halde 18,1 milyon

şehir nüfusunun 40'ına, yani 7,2 milyon kişiye tarım dışında iş bulmak gereklidir. Halen tarım dışı sektörde 400 bin işsiz vardır. Ayakkabı boyacısı çocukların çokluğu, şehirlerde gizli işsizliğin de yüksek düzeyde bulunduğunu göstermektedir. Gizli işsizlik hesaba katılmasa dahi, 400 bin işsiz ile çalışma hayatına yeni atılacak 7,2 milyona, yani toplam 7,6 milyon kişiye iş bulmak gereklidir. İkinci Beş Yıllık Plan, tarım dışında 1 milyon 460 bin kişiye iş yaratmayı öngörmektedir. Bunun 737 bini, yani yüzde 50 kadarı madencilik ve imalat sanayindedir. Bu ölçüye göre, 1965-85 döneminde, 3,8 milyon kişiye, maden ve sanayide iş yaratılacaktır. 1965 yılında bu sektörde 1,17 milyon kişi çalışmaktadır. 1985'te bu rakam, 4,97 milyona çıkacaktır. Artış oranı yüzde 425'tir.

Bu ölçüde büyük iş oranının, ana sanayiler dışında yaratılabileceğini düşünmek hayalciliktir. Kabaca "temel olmayan" sanayilere tekabül eden tüketim malları sanayilerinde istihdam 790 binin altındadır ve ikinci plan döneminde, bu sektörde 330 bin kişilik bir artış beklenmektedir. Halbuki 20 yıl içinde 3,8 milyon kişiye iş bulmak gereklidir. Aradaki fark çok büyüktür. Ana sanayilerin tam gelişmesi sağlanmadıkça, bu insanlara iş bulmak mümkün değildir.

İşsizlik gibi, mesken ve öteki şehir hizmetlerinin karşılanması güç bir sorun teşkil etmektedir. 1967 yılında 10,4 milyon şehir nüfusu için 2,1 milyon meskene ihtiyaç vardı: Fakat mevcut mesken birimi 1,65 milyon idi. 1965 sayımına göre, şehir nüfusunun yüzde 21,8'i, 430 bin gecekonduda yaşamaktaydı. Gecekonduların sayısı 1960'ta 240 bin iken 1967'de 465 bine yükselmiştir. Şehirlerde oda başına nüfus 2,17 gibi çok yüksek bir orana erişmektedir. Mevcut meskenlerin ise yüzde 45'inde akar su yoktur ve önemli bir kısmı kötü şartlarda bulunmaktadır.

27,5 milyon şehir nüfusu için 3,4 milyon mesken yapımına ihtiyaç vardır. Ayrıca gecekonduların tasfiyesi, ömrünü dolduran meskenlerin yenilenmesi ve oda başına düşen nüfus sayısının azaltılması hesaba katılmalıdır. O halde 1965-85 döneminde 4 milyon civarında mesken inşaatı gerekecektir. Halen mevcut mesken birimi 1,65 milyon olduğuna göre, 4 milyon mesken inşaatının ne ölçüde bir çabaya ihtiyaç gösterdiği kolayca anlaşılabilir. Şehir hizmetleri yalnız meskenden ibaret değildir. Su, elektrik, yol, okul, park vb. gibi hizmetler, büyük yatırımlarla gerçekleştirilebilecektir. Bu büyük yatırımları ancak sanayileşmiş bir Türkiye karşılayabilir. Ancak sanayileşmiş bir Türkiye, bunlar için gerekli fiziki ve mali kaynakları ayırabilir. Sanayileşme sırasında, mesken ve öteki şehir hizmetlerinde bir kötüleşmeyi önleyebilmek imkânsıza yakındır. Çünkü kaynakların büyük kısmı sanayiye gidecek, mesken ve öteki şehir hizmetlerine yeteri kadar kaynak kalmayacaktır. Fakat memleket

sanayileşme yoluyla, hiç değilse uzun vadede, bu sorunları çözebilme yeteneğine kavuşacaktır. Sanayileşme gerçekleştirilmedikçe, ister kısa, ister uzun vadede olsun, bu sorunları çözmek mümkün değildir.

Bir alternatif olarak, şehirlileşme hızının yavaşlatılması düşünülebilir. Köylüyü toprağa bağlamak için küçük işletmelere dayanan bir arazi mülkiyetine gidilebilir. Fakat böyle bir tedbirin isabeti çok tartışma götürür. Kalkınma planı ise böyle bir tedbirin varlığını dahi kabule yanaşmamaktadır. Bunun gibi köy sanayileşmesi de, bazı ülkelerde denenmiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Günümüzde genel eğilim büyük şehirlere akındır. Türkiye'de 1946-65 döneminde, 100 binin üstünde nüfusa sahip şehirlerin sayısı 4'ten 14'e çıkmıştır. Büyük şehirlerde yaşayanların oranı, şehirli nüfus içinde yüzde 38,5'ten yüzde 53,2'ye yükselmiştir. Bu şartlar içinde, sanayi teşebbüslerinin ve işçilerin, küçük şehirlerde tutulabilmeleri hayaldir.

Son bir çare olarak, işin oluruna bırakılması düşünülebilir. Şehirlerde iş ve ev bulunmayınca sefaletin köyden akını kendiliğinden durduracağı ileri sürülebilir. Nitekim 1960-65 döneminde şehire akın biraz yavaşlamıştır. Fakat modernleşmek isteyen bir toplumun böyle bir çareye rıza gösteremeyeceği açıktır. Bu, planın tam inkârı ve iflasın itirafı anlamına gelmektedir. Plan aksine bir kalkınma aracı ve ekonomiyi ileriye itici bir güç olarak şehirleşmeyi teşvik etmektedir. Gerçekten kalkınma sürecinin, birbirine sıkısıkıya bağlı üç unsuru, şehirlileşme, sanayileşme ve tarımda modernleşmedir. Plan, yüzde 6-7 şehirlileşme oranı beklediğine göre, çareyi açıkça reddetmektedir. O halde, sanayileşme, planın şehirlileşme amacına erişmek için tek tutarlı yoldur. Artan şehir nüfusuna iş bu yoldan sağlanacaktır. Mesken ve öteki şehir hizmetleri sorunu, bu yoldan çözülebilecektir.

Türk ekonomisi ciddi bir dengesizlik içindedir. Bu dengesizlik, tarım ve tarım dışı sektör arasında görülmektedir. 1966'da faal nüfusun yüzde 73,7'si tarımdadır. Bu oran, madencilik ve imalat sanayisinde yüzde 9,7, inşaatta yüzde 3,1 ve hizmetlerde yüzde 13,5'tir. İleri ülkelerde ise durum tam tersidir. Tarımda çalışanların oranı çok azalmıştır. Türkiye'deki bu dengesizliğin önemli bir sonucu, öteki sektörlere göre tarımda adam başına yaratılan katma değerin çok düşük oluşudur. Tarımda adam başına net katma değer, 100 sayılırsa, sanayide 383, ticarette 386, hizmetlerde 492'dir. Tarımsal nüfusun azaltılması ve sermaye akıtılmasıyla tarımda işgücünün prodüktivitesi önemli ölçüde yükseltilebilecektir. Tarım dışı sektörde de, yeni işgücünün sanayi ve hizmetler arasında belli oranlarla dağılması gereklidir. Belli oranda işgücü sanayiye gitmelidir, ikinci Beş Yıllık Plan, tarımsal nüfusun 1966'da yüzde 74'ten 1985'te yüzde 50'ye

düşmesini öngörmektedir. Bu demektir ki, önümüzdeki 20 yıl içinde, nüfus artışının yarattığı yeni işgücünde, her 8 kişiden 7'sine tarım dışında iş bulunacaktır. Ek işgücünün sekizde yedisinin tarım dışında istihdamı, metal, makine, petro-kimya gibi sanayileri büyük ölçüde geliştirmedikçe mümkün değildir.

Öte yandan Ortak Pazar içinde hazırlık ve intikal dönemi, en geç 1985'te son bulacaktır. Bu dönemin bitiminde, malların serbestçe ve gümrüksüz mübadelesine ve ekonomi politikalarının koordinasyonuna ulaşılacaktır. Türkiye tam sanayileşmesini gerçekleştirmeden, ileri ülkelerle serbest ticarete girerse, sanayi iskambilden bir kule gibi yıkılabilir. Müteşebbisleri sahneden silinir gider, ya da Batılı müteşebbislere bağımlı duruma düşer.

Turizm ve işçi dövizine de pek güvenilmemelidir. Turizmde, Türkiye geniş olanaklara sahiptir. Fakat turizm gelirleri, ülkenin kontrol edemeyeceği büyük değişiklikler gösterebilir. Bir lüks tüketim olduğundan, turizmde talebin gelir elastikiyeti çok yüksektir. Turist gönderen ülkede bir ekonomik gerileme, turist sayısı ve dövizinin çok daha büyük oranda düşmesine yol açacaktır. Ayrıca, savaşlar, ihtilaller, darbeler vb. turizm gelirini geniş ölçüde azaltabilir. Esasen turizm sektöründe yaratılan gayri safi katma değer, gayri safi milli hasılanın çok küçük bir kısmını teşkil etmektedir ve daima öyle kalacaktır. Bu nedenle turizm Türkiye'de tarım dışı istihdamın başlıca kaynağı olamaz. Turizm ödeme dengesi açısından ancak, önemli bir sektör sayılabilir.

İşçi dövizleri için de durum farklı değildir. İşçi ihracı ülke içinde istihdam yaratma sorununu ne kolaylaştıracak, ne de önemsiz kılacaktır. İşçi çeken ülkelerin gelişme hızında bir yavaşlama olursa, ilk önce yabancı işçilerin kovulacakları açıktır. İşçi dövizi, sanayileşme temposunu hızlandırmak için kullanılmalı, dışarıdaki işçilere, ülkede benzer işler bulma amaç edinilmelidir.

Türkiye'nin dış ödeme güçlükleri de tam ve hızlı bir sanayileşmeyi gerektirmektedir. 1963 girdi-çıktı tablosuna göre, sermaye teşekkülünün toplam girdileri içinde, makinenin payı yüzde 35,2'dir. Sanayileştikçe bu oran artacak ve makinenin payı yüzde 40'a çıkabilecektir. Planda öngörülen yüzde 7 kalkınma hızı, gayri safi milli hasılanın yüzde 24-25'inin yatırılmasına ihtiyaç gösterebilecektir. Makine payı yatırımlarda yüzde 40 ise, gayrı safi milli hasılanın yüzde 10'u oranında bir makine talebi var demektir. Açıktır ki bu talebin tamamı, ya da büyük bir kısmı ithalat yoluyla karşılanamaz. Zira ihracat gelirleri, gayri safi milli hasılanın yüzde 6'sına dahi erişememektedir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ihracatın gayri safi milli hasıla içindeki payı yüzde 5,3 ila 5,4 hesaplan-

maktadır. İhracat gelirinin tamamı makine ithalinde kullanılsa bile, ihtiyacın ancak yarısı karşılanabilecektir. Bu şartlarda makineyi ülkede yapmaktan başka çıkar yol yoktur.

Yine 1963 girdi-çıktı tablosuna göre, metal, özellikle demir, çelik, çimento, petrol ve kimya sanayileri, sermaye teşkili toplam girdilerinin yüzde 16'sına ulaşmaktadır. Yatırımlarda, gayrı safi milli hasılanın yüzde 4'ü oranında da, bu sanayilerin üretimlerine ihtiyaç olacaktır. İhracatı, gayri safi milli hasılanın yüzde 6'sına dahi ulaşmayan bir ülke, bunları da içeride yapmak zorundadır.

Dr. Gill, 1968-80 dönemini kapsayan 12 yıllık bir sanayileşme planı çerçevesinde, bu ana sanayinin Türkiye'de kurulabileceği sonucuna varmaktadır.

Demek ki, konuya hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Türkiye geri kalmışlıktan kurtulmak ve gittikçe ağırlaşan toplumsal sorunlarını çözmek için, kısa bir süre içinde ana sanayisini kurmak ve tarımı modernleştirmek zorundadır. Milli gelirin üçte birini israf eden, ilerideki sanayileşmeyi engelleyici bir kapkaç sanayi kuran ve tarımda modernleşmeyi başaramayan bir tutucular koalisyonunun eliyle, bu çetin dava çözülemez. Hızlı kalkınma ancak yeni toplumsal güçler eliyle ve yukarıda ana çizgileriyle belirtilen yeni bir düzen çerçevesinde sağlanabilecektir. Türkiye'mizin bu yoldan, 15-20 yıl içinde azgelişmişlikten kesinlikle kurtulması ve Büyük Atatürk'ün "Çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma" özlemini gerçekleştirmesi mümkündür.

IV

İKTİDAR YOLLARI

REJİM YAŞAYACAK MI?

Devrimci bir iktidar, en geniş demokrasiden yanadır. Ne var ki, demokrasi, Batı politik kurumlarının aktarılmasından ibaret değildir. Batı demokrasi kurumlarının alınması, fakat bu kurumlar çerçevesinde tutucular koalisyonu egemenliğinin eskisi gibi sürdürülmesi mümkündür. Mesela şu soru haklı olarak sorulabilir: Atatürk'ün devrimlere ve toprak reformu yapmaya yönelmiş otoriter tek parti rejimi mi daha demokratiktir, yoksa toprak reformu yapmayı reddeden güçleri devamlı iktidara getiren bugünkü liberal rejim mi? Atatürk rejimi otoriterdir, fakat daha demokratiktir.* Demirel rejimi liberaldir, ama daha az demokratiktir. Amaç, hem demokrasiyi, hem de politik liberalizmi en geniş ölçüde gerçekleştirmeye çalışmak olmakla birlikte, demokrasi ve liberalizm kavramlarını, Türkiye'de çok kez yapıldığı gibi, karıştırmaktan kaçınmalıdır.

Türkiye'de halen en sağcısından en solcusuna kadar bütün siyasi partiler, halkın mutluluğu ve özgürlüğü yolunda bir araç olması gereken yürürlükteki politik sistemi, araçla amacı karıştıracak ölçüde benimsemişlerdir. Rejim tartışması bir tabu sayılmaktadır. Aydınlarımızın büyük çoğunluğu, rejim konusunda düşünmeyi reddetmektedir. Fakat duygusal plandan çıkılıp, bilimsel soğukkanlılıkla gerçeklere eğilindiği zaman, rejimin yaşama şansının zayıf olduğu görülmektedir. Yirmi yılı aşan çok partili hayat denemesinde, serbest seçimler, şimdiye kadar tutucular koalisyonu egemenliğinde iktidarlar getirmiştir. Bu iktidarlar kalkınma sorunlarını ve toplumsal davaları çözmekte aciz kalmışlardır.

---

* Prof. Duverger, Kemalist rejimi şöyle değerlendirmektedir: "Ordu, bazen solcu bir politik güç olabilir... Günümüzün bazı azgelişmiş ülkelerinde durum böyledir. Buralarda askeri okullar, fakir sınıflara ya da küçük burjuvaziye mensup kabiliyetli çocuklara toplumsal yükselme yolu açmaktadır. Subaylar, büyük feodallerin ellerindeki siyasi iktidar karşısında, bu toplumsal grupları temsil etmeye yönelebilirler. Askeri hükümet darbeleri ve komplolar, küçük burjuvazi ve hatta halktan unsurlar yararına, aristokrasiyi iktidardan uzaklaştırmayı amaç edinir. Bu durum Mustafa Kemal Türkiyesi'nde, Nasır Mısır'ında, Ortadoğu ve Güney Amerika'daki bazı askeri ayaklanmalarda hayli açık olarak görülmektedir (*Introduction â la politique*, Paris 1964, s. 214).

Denebilir ki, azgelişmişlik ve fakirlikten 20-25 yılda kurtulmak olanağı yoktur, ama bu yolda mesafe alınmaktadır. Gerçek durum tam tersidir. Sorunlar çözümlenemediği gibi, giderek ağırlaşmaktadır: Düne kadar gıda ihtiyacını karşılayan Türkiye, sık sık hububat ve nebati yağ ithal etmek zorunda kalmaktadır. Döviz yetersizliği yüzünden bu ithalat yapılamadığı ölçüde, ülkemiz açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. Türk tarımı hakkında birçok değerli araştırmaya sahip bulunan Prof. Gülten Kazgan, bu tehlikeyi şöyle değerlendirmektedir: "Buğday ihracı efsanesinin karşısında buğday ithali gerçeği vardır. Türkiye 1958'den bu yana miktarı yıldan yıla çok değişmekle beraber bazı yıllar 60 milyon dolara varan tutarlarda buğday ithal etmek durumunda kalmıştır... Nüfus ve gelir artışlarının, buğday talebini artırmasına karşılık, 1962-67 yılları arasında buğday üretimi sadece yüzde 7 oranında yani yılda yüzde 1'den biraz fazla artabilmiştir. Bunun sonucu, tabii, buğday fiyatlarının artması ve tüm buğday tüketicisi halkın gelirinin olumsuz şekilde etkilenmesidir. 1958-66 yılları arasındaki genel fiyat endeksi 100'den 166'ya çıkarken, ilkel buğday satışı fiyat endeksleri 100'den 200'e çıkmıştır. Bu büyük çapta buğday ithaline "rağmen" böyledir. Eğer ithalat olmasaydı fiyat artışının çok daha kötü olacağına, fakir halkın temel gıda maddesinden dahi yoksun kalacağına şüphe yoktur.

Çıkmaz buradadır: Traktör, ilaç, gübre vb., hepsi montaj ve pazarlama sanayisine, yani büyük döviz girdisine dayanan üretim kollarıdır; bunlarla ürettiğimiz buğday da iç tüketime yetmemektedir, ayrıca döviz çıkışına yol açmaktadır. Türkiye, yaratabildiği gelirin üstünde tüketim yapan hovardalar gibi, neredeyse her şeyi ithal edip, hiçbir şeyi ihraç etmeden yaşar duruma gelecektir."

Bugünkü durum fiyasko veren bir genel iktisat politikasının sadece bir yüzüdür."[135]

Toprağın besleyemediği insanlar, şehirlere akmakta, fakat bunlara iş ve mesken sağlanamamaktadır. Gecekondu sayısı, 1960 yılında 240 bin iken, 1967 yılında 465 bine çıkmıştır. Gecekondular yıldan yıla artacaktır. Şehirlerde, dışarıya işçi ihracının biraz hafiflettiği önemli bir işsizlik vardır. Cılız montajcı sanayi, bunlara iş sağlayabilecek durumda değildir. 1965-85 döneminde 7,6 milyon kişiye yeni iş bulmak, bugünkü sanayileşme hareketi çerçevesinde hayaldir. 1985'te şehirli nüfusun yüzde 75'i büyük şehirlerde yaşayacaktır. Bunlara iş ve mesken veremeyen bir rejimin nasıl büyük sarsıntılarla karşılaşacağı açıktır.

Döviz ve ithalat ihtiyacı yıldan yıla artmaktadır, ihracat ise pek az yükselmektedir. İthalat ve ihracat arasındaki büyük fark, ağır bir yük teşkil etmeye başlayan borçlanmalarla karşılanmaktadır. Borçlanma olanaklarının kısılması, yakın gelecekte ekonomik bir bunalıma yol açacağa benzemektedir.

Milyarlar harcanmasına rağmen, cehaletten kurtulabilme davası bile çözülebilmiş olmaktan uzaktır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre, önümüzdeki yıllarda okuma-yazma bilmeyenlerin sayısı yükselecektir. "Okuma yazma bilmeyen nüfus sayısı, 1967'de 11,5 milyondan 1972'de 14 milyona, 1977'de 18 milyona çıkacaktır."[136]

Gelir dağılışındaki adaletsizlik şimdiden son derece büyüktür. Geniş kitlenin fakirliği ve bir mutlu azınlığın lüks ve israfı arasındaki uçurum hızla genişlemektedir. Devlet Planlama Teşkilatı, Gelir Dağılımı araştırmasına göre, tedbir alınamadığı takdirde, "gelecek on yıllık devrede, Türkiye'de gelir dağılımı... şimdikinden daha gayri adil bir şekil" alacaktır.[137]

Gittikçe ağırlaşan bu sorunları çözmek ve gerekli reformları gerçekleştirmek yolunda, tutucu güçler egemenliğindeki parlamentolar, bir şey yapamamaktadır. İnönü hükümetleri dahi, reformculuk iddialarına rağmen, yetersiz bir toprak reformu kanununu bile çıkaramamıştır. Kaldı ki, bir toprak kanunu çıkartmak nispeten kolay, bunu uygulamak çok zordur. Milyonları aşan vergi kaçakçılığının önlenmesine gidilememekte, tarım gelirlerinin vergilendirilmesi sembolik kalmaktadır. Demirel iktidarı, kara ve demiryolu taşımacılığı arasındaki büyük eşitsizliği bir parça gidermeyi amaç edinen basit bir vergi kanununu dahi geri almak zorunda bırakılmıştır. Parlamentodan ancak, çeşitli zümrelere, devlet kesesinden taviz sağlayan kanunlar geçebilmektedir.

Parlamento çalışmalarına kamuoyunun ilgisi gittikçe azalmaktadır. Gazetelerde parlamento çalışmalarına eskisinden çok daha az yer verilmektedir. Parlamento üyeleri de, çalışmalara ilgisizlik göstermekte, çoğunluk bulunmadığından meclislerin toplanmaları güçleşmektedir. Komisyon çalışmaları geniş ölçüde aksamaktadır.

Sorunların çözülemeyip gittikçe ağırlaşması, nispeten geniş bir özgürlük ortamı içinde, huzursuzluğu artırmaktadır. Kaynağını, moda deyimle "bozuk düzen"den alan gençlik nümayişleri çoğalmakta ve şiddetlenmektedir. İşçilerin huzursuzlukları, fabrika işgallerine yol açmaktadır. Toprak kavgaları ve toprak sıkıntısı çeken köylülerin arazi işgali olayları çoğalmaktadır. Geniş kitlelerin ekonomik sıkıntılarını unutturmak ve halkı oyalamak için teşvik gören –hiç değilse müsamaha edilen– din istismarcılığı ve şeriatçı akımlar, Atatürk geleneğine bağlı çevrelerde rahatsızlığı artırmaktadır. Daha genel planda, rejimin, sosyal adalet içinde hızlı kalkınma davasını çözebileceğine karşı duyulan inanç gittikçe zayıflamaktadır.

Davaları çözemeyen rejimler, çökmeye mahkûmdurlar. Nitekim sol akımların gelişmesi, işçi, köylü ve gençlik hareketlerinin güç ve şiddet kazanması, tutucu çevrelerde otoriter rejim özlemini artırmaktadır. Bu çevreler toprak, iş ve iyi yaşama şartları isteyen işçi ve köylü taleplerinin,

otoriter metotlarla susturulması hevesindedirler. Emperyalist güçler de, çıkarlarını tehdit altında gördükleri ölçüde otoriter rejimlerin teşvikçisi, hatta tertipçisi olmaktadırlar. Yunan Cuntası bunun son ve dikkat çekici bir örneğidir. Öte yandan, yürürlükteki siyasi düzen çerçevesinde gerekli reformların gerçekleştirilebileceği hususundaki ümitlerini yitirme yolunda olan milli devrimci güçler sabırsızlanmakta ve kestirme çözüm yollarının cazibesine kapılmaktadırlar.*

Yalnız Türkiye'de değil, ekonomik ve toplumsal sorunlarına çare bulamayan bütün azgelişmiş ülkelerde, Batı politik kurumlan çökmekte ve yerini otoriter rejimlere bırakmaktadır. Demokrasi ve özgürlüğe bağlılığından şüphe edilemeyecek olan ünlü siyasal bilimci Prof. Duverger'ye göre, bu tip ülkelerde Batı tipi demokrasinin yaşaması olanağı yoktur. Duverger, "azgelişmiş ülkeler otoriter rejimlere mahkûmdurlar" yargısına varmaktadır.[138]

SANDIKTAN NEDEN TUTUCU İKTİDARLAR ÇIKAR?

Böyle bir kesin yargı aşırı sayılabilir. Rejimin, gerekli köklü reformları gerçekleştirecek ve sosyal adalet içinde hızlı kalkınma yolunu açacak güçlerin iktidara gelmesini sağlayabileceği ve böylece liberal demokrasinin yaşayabileceği ileri sürülebilir. Ne var ki Türkiye'de şimdiye kadar seçimler, devamlı olarak her türlü reforma karşı çıkan tutucu güçleri iktidara getirmiştir. Şüphesiz bunun daima böyle sürüp gideceği iddia edilemez. Geniş halk kitleleri, giderek uyanmakta ve geleneksel güçlerin egemenliğinden kurtulmaktadır. Sakız ve Yunusoğlu örneklerinde görüldüğü üzere, kapitalist gelişmeler sonucu topraklarını yitiren ve "ırgatlaşan" köylüler, toprak reformunu destekleyen siyasi örgütlere kaymaktadır. Pazar için üretim yapan tefeci ve aracı sömürüsü altındaki ufak çiftçi, benzer eğilim göstermektedir. Şehirlileşme hızlıdır. 1985'te 55 milyona çıkacağı umulan nüfusun yarısının şehirlerde yaşayacağı hesaplanmaktadır. Şehir nüfusunun yüzde 75'i nüfusu 100 bini aşan büyük şehirlerde toplanacaktır. Geleneksel etkilerden giderek kurtulacak olan bu şehirli nüfusun, davalarını çözemeyen iktidarlardan yüz çevirip, düzen değişikliğine taraftar siyasi partileri desteklemeleri beklenebilir. Bununla birlikte, sorun bu ölçüde basit değildir. Tutucular koalisyonunun kitlelerin oyu üzerinde kurduğu egemenlik hesaba katılmalıdır.

* İnönü, CHP il başkanları toplantısında yaptığı 30 Haziran 1968 tarihli konuşmada, kurduğu siyasi sistemi şöyle değerlendirmektedir: "İktidarı bir defa bırakmadan, demokratik rejime girdiğimiz anlaşılmaz kanısındayım, dedim. Yaptık, çoğa mal oldu. Hiç pişman değilim. Demokrasi tesis olmuştur. Yürümektedir. Ne zaman olsa bu tecrübe olacaktı. Şansımız varsa tecrübe devri kısa sürer. Bir asır sürmez herhalde? Şimdi düşünüyorum bir asır sürecek mi diye?"

Tutucular koalisyonu, geniş ticari örgütü ve küçük iş sahiplerinin yükselen kanadıyla, hayli geniş bir toplumsal temele sahiptir. Genel olarak esnaf denilen sayıca kalabalık toplumsal grup, birçok halde tutucular koalisyonunun müttefiki durumunda bulunmaktadır. Prof. Nermin Abadan'ın yaptığı bir inceleme, "ortanın solu" sloganıyla ortaya çıkan CHP'nin 1965 seçimlerinde en çok, esnafı kapsayan orta gelir grubuna mensup seçmenlerinin oyunu kaybettiğini göstermektedir: "CHP'li seçmenler arasında orta gelir grubuna dahil olanlar, ya sandık başına gitmemişler, ya da partilerine oy vermemişlerdir. Bu davranışa sebep, küçük burjuvaziye mensup sayılan bu seçmen kitlesinin şahsi menfaatlerini önplanda tutup, topluma baskı yapan etkenleri görmezlikten gelmeleridir. Aslında "ortanın solu" sloganı, bu gelir grubuna menfi bir etkide bulunmayacaktı. Ancak, bu grubun meseleyi kavramaması, ayrıca bu grubun fazla sıkıntılı şartlar altında yaşamaması, bu grubu adeta toplum meseleleri karşısında yabancılaşmaya doğru itmiştir. Esasen mukayeseli bütün seçim araştırmaları, muhafazakârlık unsurlarının daima kurulu düzenin alakonulması ile maddi ve manevi menfaati bulunan orta sınıf tarafından savunulduğu görülmektedir... Türkiye şehirlerinde üst ve alt gelir gruplarına kıyasla orta gelir grupları en çok statükonun muhafazasından yanadır."[139]

Demek ki, tutucular koalisyonu, aracı, tefeci, ağa ve küçük burjuvazinin öteki muhafazakâr unsurlarıyla birlikte, yurt yüzeyine yayılmıştır. Daha önemlisi, bu güçler köylü kitlesinin oyu üzerinde, büyük etkiye sahiptirler. Siyasi partiler arasındaki ayırım, düzen değişikliğinden yana olmak, ya da düzeni korumak biçiminde keskinleştikçe tutucu güçlerin oy üzerindeki egemenliğinin daha büyük açıklık kazanması mümkündür.*

Ağa, bey ve şeyhlerin, belli bölgelerdeki oy egemenliği üzerinde çok yazılmıştır. Köylüyü her yönden tam bir çember içinde tutan bu güçler, kitle oyunu istedikleri yönde kullanabilmektedirler. İstisnasız bütün partiler, prekapitalist düzen kalıntısı olan bu ailelerin nüfuzundan ve hatta ırk ve

* Seçimlerde, en kötü günlerinde yüzde 35 civarında oy alan CHP'nin oyu, "ortanın solu" sloganından beri yüzde 28'e kadar düşmüştür. CHP'nin henüz açıkça tanımlanmamış düzen değişikliği iddiasıyla yeni oylar kazanması mümkündür. Bununla birlikte, parti bir yandan yeni oylar kazanmaya çalışırken, öte yandan tutucu eğilimdeki taraftarlarını ve bunların peşindeki oyları elde tutabilmek için çaba harcamaktadır. Genel Başkan, Genel Sekreterinden biraz daha geride kalarak ve tutucu çevrelerin endişelerini yatıştırmaya daha fazla dikkat ederek, bir denge politikasını yürütmeyi denemektedir. Böylece, önemli sayıda ayrılmalara ve oy kaybına rağmen, ağasından aracısına kadar oy üzerinde kudretli birtakım tutucu unsurlar CHP saflarında hâlâ bulunmaktadır. Bu ikili karakteri ve uygulanan denge politikası nedeniyle, bugünkü CHP oylarının tümünün, düzen değişikliğinden yana oyları temsil ettiği ileri sürülemez. Düzen değişikliği konusunda, daha açık ve kesin bir tutumun, kısa vadede parti oylarını artma yönünde mi, yoksa azalma yönünde mi etkileyeceği, üzerinde durulması gerekli bir sorundur.

mezhep ayrımlarından yararlanmaya çalışmaktadır. Prof. Nermin Abadan'ın 1965 seçimleriyle ilgili başka bir araştırmasına göre, "Diyarbakır'da seçime katılan bütün partiler, TİP de dahil, en azından bir köy ve 2 bin dönümden yukarı toprak sahibi adaylar göstermişlerdir."[140] Nüfuzlu kişiler aday olmayınca, TİP'in Diyarbakır oylarında büyük azalma olmuştur. 1968 seçimlerinde CHP'ye küsen nüfuzlu bir iki kişinin TİP'i desteklemesiyle bu parti Malatya'da 20 binin üstünde oy elde etmiştir. MP şimdiye kadar bir varlık gösteremediği Diyarbakır'da nüfuzlu kişiler kombinezonuyla, 1968'de oy toplamıştır. Bu örneklerde oy depoları olan kişi ve ailelerin varlığı açıktır. Fakat bu durumun, Türkiye'nin yalnız belli bölgelerinde bulunduğu sanılmamalıdır. Egemen üretim biçiminin kapitalizm olmasına ve Türkiye'nin prekapitalist düzenden kapitalist düzene doğru bir hayli yol almasına rağmen, eski ve yeni düzenin kişileri ve kurumları köylüler üzerindeki kudretlerini değişen ölçülerde hâlâ sürdürebilmektedirler. Köydeki kapitalist gelişmelerin baskısıyla köy yapısında ve köylüyü denetleyen toplumsal güçlerde meydana gelen değişme ve bunun köy oyu üzerindeki etkisi, Türkiye'de pek az incelenmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok, köy yapısının evrimine ve sınıflararası ilişkilere yer vermeyen Amerikan tipi araştırmalardır. Bu tip incelemeler, köylüyü egemenliği altında tutan ve oyunu etkileyen güçleri hesaba katmadığından pek fazla aydınlatıcı olmamaktadır. Köylü oyunu etkileyen nedenlerin pek az bilindiği bir ortamda, zaman zaman birtakım sezişlerle genel sonuçlar çıkarmaya da gidilmektedir.*

---

* Bunlardan en yaygını, "bürokrat-halk" çelişmesi biçimindeki teoridir. Teoriye göre, DP ve AP'nin seçim zaferleri, bürokrat CHP iktidarına karşı halkın tepkisinin ifadesidir. Demokrat Parti yöneticileri bu görüşü çok işlemişlerdir. Samet Ağaoğlu, teoriyi şöyle açıklamaktadır: "Demokrat Parti'nin halk hâkimiyeti şuurunu uyandırmak yolunda verdiği ilk karar, yüzyıllar boyu devletin halk gözünde en değişmez sembolü sayılan kırbacı parçalamak oldu. Bu kırbaç devletin çeşitli ellerindeydi. Polis, jandarma, asker sırtını devlete dayamış, köy ve şehir ağa ve beyleri imparatorluğun saray ve Bâbıâlisi yerine geçmiş bir teşekkülün, Halk Partisi'nin derece derece yöneticileri! Demokrat Parti, köylü, işçi, esnaf, bir kelimeyle halkın sırtından baskı kırbacını uzaklaştırırken, bir yandan da değişik yollarla idareyi halka yaklaştırıyor, köye giriyor, en uzak dağ başlarındaki çoban kulübesine kadar bir fikri maharetle aşılıyordu: Devlet halkın içinden çıkar, halkın isteklerine göre hareket eder, halkın hayrına çalışır."

"Demokrat Parti bu özelliğiyle, memleketimizde geniş manasıyla ilk büyük sosyalist hareket sayılabilir." Ne var ki Ağaoğlu'nun *"ilk büyük sosyalist hareketi"*, tefeci-ağa-aracı ve komprador egemenliğini güçlendiren toprak reformuna ve devletçiliğe karşı bir harekettir! Teori, milliyetçi devrimcileri, "kırbaçlı bürokrasi" diye damgalayarak üretim araçlarını ellerinde tutan sınıfların varlığını ve kırbacın esas itibariyle kimin çıkarına işlediğini gizleyerek, tutucular koalisyonu lehine ustaca bir tez ortaya koymaktadır. Halkı ezen bürokrasi suçlanmakta, fakat bu "ceberutluk"tan hangi sınıfların faydalandığı saklanmaktadır. Devlet ve bürokrasi, egemen sınıfların dışında ve üstünde "başlı başına bir sınıf" sayılmaktadır. Teori aynı zamanda, "kırbaçlı devletin" temsilcisi partinin halkın yüzde kırka yakın oyunu nasıl alabildiğini açıklayamamaktadır. Şüphesiz, çok partili hayat ve DP'nin iktidara gelişiyle birlikte, bürokrasinin sert tutumu yumuşamıştır. Bu yumuşama yeni partiye coşkun bir sempati ve bir miktar serbest oy sağlamıştır. Fakat

Fakat bu tip genellemeler konuya ışık tutmaktan uzaktır.

Şüphesiz köylü oyunu etkileyen nedenler çok çeşitlidir. Oy tutumunu belli bir nedene bağlamak yanıltıcı olabilir. Ama oy tutumunu, köyün toplumsal yapısı ve bu yapının evrimi dışında aramak, çok daha yanıltıcı açıklamalara götürebilir. Bu bakımdan Doçent Mübeccel Kıray ve öğrencilerinin köy incelemeleri, Türk köy yapısı ve evrimi konusunda çok daha geniş incelemelere ihtiyaç olmakla birlikte, konuyu bir miktar aydınlatacak niteliktedir.[147] Kıray, Türk köyünü üç gelişme aşaması içinde incelemektedir:

1 - Birinci tip köy, kapitalist gelişmelerin geniş ölçüde dışında kalmıştır. Pazar için üretim azdır. Herkes toprağa sahiptir. Arazinin aileler arasında dağılışında, önemli bir eşitsizlik yoktur. Köyde toplumsal farklılaşma sınırlıdır. Kozan ovasındaki Oruçlu köyünde görüldüğü üzere, bu tip köyde, denetleme gücünü geleneksel lider elinde tutmaktadır. Köyün dış ilişkilerini yürüten muhtar, geleneksel liderin ailesindendir. Bazı köylülerin dış ilişkilerini kendileri yürütebilecek hale gelmeleri ve köy dışına çalışmaya gidenlerin çoğalmasıyla birlikte, mevcut durum değişme yolunda olduğu halde, geleneksel lider, köyde egemendir. Türkiye'de sayıca hayli kalabalık bulunan bu tip köyde, geleneksel lider, köylü çoğunluğunun oyunu istediği yönde etkileyebilecektir. Düzen değişikliğine taraftar olma, ya da karşı çıkma siyasi partiler arasında başlıca ayırım haline geldiği ölçüde, geleneksel liderin denetlediği oyları, tutucu siyasi teşekküllere kaydırması beklenebilir. Bu tip köyler, tutucu partilerin oy deposu olabilir.

---

toprak reformu yapmak, Köy Enstitüleri'ni yaymak isteyen ve devletçi eğilimler gösteren güçlerin etkisiz kılınmasından en büyük rahatlığı duyanlar, kompradorlar, ağalar ve aracılar olmuşlardır. Köylü ve işçi kitleleri, bürokratik baskının azalması gibi bazı tavizler elde ederken, tutucu güçler koalisyonu, devlet üzerinde egemenliğini kurmuştur. Fakat bu egemenlik, tutucu güçlerin tek bir partide toplanması biçiminde ortaya çıkmış değildir. CHP'den çıkar sağlayan tutucu güçlerin önemli bir kısmı partide kalmıştır. CHP'nin şehirlerde değilse bile köylerde DP'ye yakın oy alması, oy üzerinde egemen sınıfların varlığıyla tutarlı olarak açıklanabilir.

Bürokrasinin tutumundaki yumuşama, Ağaoğlu'nun iddia ettiği gibi, DP ile "halk iktidarı" kurulmasının değil, çok partili hayat ve genel oyun sonucudur. Nitekim 1961'de kırbaçlı bürokrasinin partisi CHP'nin iktidara gelmesiyle, jandarma zulmü yeniden başlamıştır. Toprak reformu aleyhindeki AP'nin iktidarı almasıyla, Elmalı olaylarının gösterdiği üzere, jandarma baskısı belki de bir parça çoğalmıştır. Toprak kavgaları ve fabrika işgallerine kadar giden grevler genişledikçe, bürokratik sertlik daha da artabilecektir. Bütün bunlar, egemen toplumsal sınıfları görmezlikten gelen "ceberut devlet-halk" teorisinin tutarsızlıklarını göstermeye yeterlidir. İşin şaşırtıcı yanı, tutucu güçler yararına işleyen ve onlarca bir propaganda silahı olarak kullanılan bu teorinin, bazı sosyalist bilim adamları ve politikacılar tarafından da benimsenmesidir. Üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan sınıflar dışında ve üstünde bir devlet düşünemeyen ve toplumdaki temel çelişkiyi, üretim araçlarının mülkiyetine sahip bulunanlarla bundan yoksun olanlar arasındaki çatışmada gören sosyalist düşüncenin, "ceberut devlet-halk" teorisiyle bağdaşamayacağı açıktır.

2 - İkinci tip köy, kapitalist gelişme yolundadır, daha doğrusu bu yolun ortasındadır. Köylülerin bir kısmı topraklarını yitirmişlerdir. Ticaret ve borçlandırma yoluyla, bir iki köylü zenginleşmiş ve arazilerini genişletmişlerdir. Zengin köylü, krediyi, işgücünü ve dış temasları denetimi altında tutarak köyde nüfuzunu artırmıştır. Fakat köylülerin önemlice bir kısmı, topraklarına sahiptir ve geleneksel liderin nüfuzu, hayli azalmakla birlikte, devam etmektedir. Köyde denetleme gücünü geleneksel lider ve zengin köylü paylaşmaktadır. Kozan ovasında Karacaören bu tip köye örnek gösterilebilir. Şehirde dükkân açan bir köylü, ticaret ve tefecilik yoluyla arazisini genişletmiş ve köyde nüfuzunu artırmıştır. Muhtar ise, eski geleneksel liderin ailesindendir. Ailelerin yüzde 39,6'sı köyde en nüfuzlu kişinin muhtar, yüzde 35,6'sı zengin köylü olduğu kanısındadır. Fakat bu iki liderlik çatışmamaktadır. Muhtar, zengin köylünün hizmetinde gözükmektedir. Köyde toplumsal farklılaşma hayli genişlemiş bulunmakla beraber, zengin köylülerin arazisinde ücretli işçi olarak çalışan toprağını yitirmiş köylüler farksız muamele görmektedir ve zengin köylülerin evini ve sofrasını, eşit durumda paylaşmaktadır.

Yükselen zengin köylü egemenliğine giren bu tip köyde de, köylü çoğunluğunun oylarının belli bir süre tutucu partilere kayması beklenebilir.

3 - Üçüncü tip köyde, kapitalist ilişkiler iyice gelişmiştir. Köylülerin çok büyük kısmı topraklarını yitirmiştir. Arazinin hemen hepsi, bunu genellikle kâhyalar aracılığıyla kapitalist çiftlikler halinde işleten büyük arazi sahiplerinin eline geçmiştir. Köylülerin büyük çoğunluğu tam bir işçi durumundadır. Özellikle pamuk bölgelerinde görülen bu tip köylerde egemen güçlerle ırgatlaşan köylü arasındaki çatışmalar şiddetlenmektedir. Yüregir ovasındaki Yunusoğlu ve Sakız, bu tip köylere örnek gösterilebilir. Sakız'da köylü ailelerinin yüzde 72,1'i, Yunusoğlu'nda yüzde 81,1'i topraklarını yitirmişlerdir. Bunların Sakız'da yüzde 80'i, Yunusoğlu'nda yüzde 88'i tam anlamıyla tarım işçisi olmuşlardır. Verimli geniş toprakların hemen tamamı, 4 büyük arazi sahibine aittir. Büyük arazi sahiplerinin üçü büyük şehirlerde yaşamakta, köyde bulunan dördüncüsü bunların hepsini temsil etmektedir. Irgatlaşan köylünün baş talebi topraktır. Birinci ve ikinci tip köylerde de, fakir köylü hayat seviyesinin yükselmesini arzulamakla birlikte, bunun nasıl gerçekleştirileceği konusunda olumlu görüşlerden yoksundur. Kapitalizmin iyice geliştiği üçüncü tip köyde, ırgatlaşan köylü toplumsal durumunun bir toprak reformuyla düzeleceğinin gittikçe artan ölçüde bilincine varmaktadır. Büyük arazi sahipleriyle kâhyalarının keyfi müdahalelerine karşı başlayan direnmeyle birleşen bu toprak talebi, köyde toplumsal

mücadeleyi şiddetlendirmektedir. Köylü, birinci ve ikinci tip köyde, geleneksel lider ya da zengin köylü gibi egemen güçlere bağlı bulunduğu halde, üçüncü tip köyde egemen güçlere karşı çıkma yolundadır. Buralarda, köyde en nüfuzlu kişilerin, ekonomik kudreti elinde tutan büyük arazi sahipleri olduğu yolundaki inanç zayıflamakta, büyük arazi sahiplerine karşı direnmeyi temsil eden kişiler, giderek nüfuzlu sayılmaktadır. Bu yeni liderler duruma göre, öğretmen, büyük arazi sahiplerine işçi toplayan elçi, traktör şoförleri vb. olabilmektedir. Traktör şoförleri, işçi durumunda bulunmakla birlikte, öteki tarım işçilerinden daha yüksek ücret almaktadır. Nispeten daha uyanık sayılabilecek bu kişiler, büyük arazi sahiplerine karşı en faal unsurları teşkil etmektedirler. Muhtar, birinci ve ikinci tip köylerdeki gibi egemen güçlerin temsilcisi olmak yerine, köydeki yeni kuvvet dengesini yansıtacak biçimde, ırgatlaşan köylüleri temsile yönelmektedir.

Irgatlaşan köylünün artan direnmesi üzerine, kapitalist çiftçiler örgütlenmişler ve kudretli işveren örgütleri kurmuşlardır. Tarımda sendikacılık pek az geliştiğinden, ya da ırgatlaşan köylüler örgütlenme düzeyine henüz gelmediklerinden, arazi sahiplerinin örgütlü direnmesi karşısında, ırgatlaşan köylülerin direnmesi örgütsüz ve dağınıktır. Fakat direnme azimleri giderek güçlenmektedir. Bu durumda köylülerin, artan ölçüde düzen değişikliğinden ve toprak reformundan yana siyasi örgütleri desteklemesi beklenebilir. İlerici partiler, verimli sonuçları, çabalarını bu tip köylerde yoğunlaştırmakla alacağa benzemektedirler.

Bu üç tip köye bir dördüncüsü eklenebilir. Bu köylerde pazar için üretim yapılmakla birlikte, yetiştirilen ürün yoğun emek gerektirdiği ve ancak aile işletmesinde kârlı olduğu için, küçük mülkiyet yapısı ağır basmaktadır. Buralarda, köy dışında ürünlerin pazarlanması düzeyinde, aracı ve tefecilerin eliyle ufak üretici üzerinde bir egemenlik kurulabilmektedir. Esas itibariyle pazar için üretim yapan bu tip ufak çiftçinin aracı ve tefeci sömürüsüne karşı tutumu farklıdır. Kimi yerde, ufak çiftçinin bu sömürüye karşı direnmesi şiddetlenirken, kimi yerde aracı ve tefeci, küçük üreticinin güvenlik ihtiyacını karşılayarak, saygıdeğer bir kişi gibi gözükmektedir. Para sıkıntısı çeken köylüye, en ağır şartlarla da olsa borç para veren, hastalanınca ona yardım eden ve doktor bulan, devletle ilişkilerinde elinden tutan tefeci ve aracı, Doğu'daki ağa gibi, muteber kişi sayılmaktadır. Köylüyü en aşırı biçimde sömürse bile tefeci ve aracı, yeni kuramların yokluğunda bir güvenlik ihtiyacını yerine getirdiği için, köylü üzerinde nüfuzlu olmakta ve onun oyunu istediği yönde etkileyebilmektedir.

Türkiye'nin birçok şehir ve kasabalarında bu tip tüccar-köylü

ilişkileri yaygındır.* Mübeccel Kıray, Ereğli incelemesi dolayısıyla, Türkiye ölçüsünde yaygın bu tip ilişkileri şöyle değerlendirmektedir: "Kasabada sayı bakımından en kalabalık, rol ve fonksiyon bakımından en önemli grup, hâlâ tüccar-esnaf grubudur. Özellikle bu grubun zengin ve nüfuzlu olanlarının kasabada ve kasabaya bağlı köylerde gelire ve hayata etkileri büyüktür. Sayıları mahdut olan böyle zengin ve nüfuzlu tüccarların dükkânları hiç de ihtisaslaşmamıştır. Ne alım satım, ne de idare ve işletme fonksiyonları farklılaşmıştır. Ereğli bölgesinde her köylü, bütün ihtiyaçlarını kasabadan, kasabada da belirli bir tüccardan gidermektedir. Bütün alışveriş veresiye yapılır. Ve hesaplar yalnız tüccar tarafından kaydedilir. Ödemeler, köylünün satabileceği ürün olan çilek, kereste, yumurta, av derisi ile ya da kömür ocaklarında çalıştığı zaman kazandığı para ile olur. Böylece tüccar hem kendi malını, kendi tespit ettiği şartlar ve terimlerde satar, hem de köylünün para eden ürünlerini gene kendi koyduğu fiyatla alır. Bu alışverişte kredi, faiz, vade ve benzeri terimler, gene tüccar tarafından kararlaştırılır ve tatbik edilir. Bunlar hiçbir formel karakter taşımazlar. Bu ticari ilintinin yanında, onu destekleyen ve yaşatan diğer ilinti ve fonksiyonlar yer alır. Tüccar köylünün ihtiyacı olan parayı, borç olarak ve hiçbir formaliteye bağlı olmadan verir. Ayrıca köylüye kasabadaki her işi için yol gösterir, akıl verir ve yardım eder. Mahkeme işlerine bakar, avukat bulur, doktor ve ilaç temin eder, idari mekanizma ile işlerini halleder, gerekirse bunların masraflarını köylüye sormadan karşılar ve borç hanesine yazar. Çocukların evlenmesinde, ölümlerde, köylüler arasındaki anlaşmazlıkların hallinde önemli rol oynar. Bütün bu ilintiler ne feodal, ne de modern tüccar grubu tarafından yapılan fonksiyonlar değildir. Feodal toplumlara has köylü-tüccar arasında yüz yüze ilintiler, modern sınai şehirlere ait anonim ticari ilintilerden farklı olarak, Ereğli'de sosyal sigorta, sosyal güvenlik, dayanışma ve benzeri fonksiyonları ahbaplık ve şahsi temas seviyesinde tüccar üzerine almıştır. Feodal devrede bu fonksiyonları gören ağalık

* Orman köylerinde dahi bu tip ilişkiler önem kazanmaktadır. Sertaç Tözün, *Orman Vurgunu* adlı incelemesinde bu durumu şöyle anlatmaktadır: Orman kanununa göre, devlet ormanı bulunan köy ve kasaba halkı, kesip istif yerine taşıdıkları kerestelik tomrukların yüzde yirmi beşini, 10 metre küpü geçmemek şartıyla maliyet bedeline, müzayedesiz satın alma hakkına sahiptir. Orman köylüsü satın alma bedelini ödeyemeyecek durumda olduğundan bu hak, çok ucuz bedelle aracıya devredilmektedir. Bu ticaretten köylü 1 kazanırken, aracı 20 kazanmaktadır. Fakat aracılar köylünün "koruyucu meleği" durumundadırlar: "Bu işi yapan aracılar, çoğunlukla ilçe merkezinde oturmakta ve odun-tomruk hakkını kullandığı köylerle ilişkisini kesmemektedir. Bu aracılar, sömürdükleri köylülerin "koruyucu meleği" görünüşündedirler. Köylülerden birinin kızı mı evlenecek, en gösterişli armağanı bu aracılar gönderir. Bir köylünün öküzü mü öldü, hiç çekinmeden çıkarır parasını verirler. Orman köylülerinin gözünde, bu aracılar bir çeşit "Sosyal Sigortalar Kurumu"dur. (*Ulus*, 8 Kasım 1968)

müessesesine ve modern şehirlerdeki anonim müesseselere Ereğli'de rastlanmamaktadır. Ereğli'nin eski feodal ağa aileleri kırk yıldan beri Ereğli'yi terk etmişler ve nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Sosyal yardım fonksiyonu gören bugünkü Ereğli tüccarlarından hiçbiri, ne eskiden ne de şimdi geniş toprak sahibi değildir. Servetlerini son 20-25 yıl zarfında ticaret yoluyla yapmışlardır. Yani terimin tam anlamıyla tüccar olarak ortaya çıkmışlardır.

Bugünkü tüccarın bazı feodal devreye has fonksiyonları yüklenmesinin, yüz yüze şahsi temas gibi feodal düzene has özellikleri bulunmasının yalnız Ereğli'ye değil, fakat Türkiye'nin kasaba ve şehirlerle olan temel ilintilerinde, köyler bakımından fonksiyonlarının farklılaşmış, rasyonel anonim insan münasebetleri kuran müesseselerin ortaya çıkmamış olmasında aramak gerekir."[142]

Demek ki, kapitalist tüccar eski düzende ağanın yüklendiği görevleri yüklenmekte ve böylece köylüler üzerinde nüfuz sağlamakta ve onların politik davranışlarını etkileyebilmektedir. Bu etkinin, genellikle tutucu güçler yararına olacağı düşünülebilir.

Tüccarlar gibi, kasaba ve şehirlerdeki kahveciler de, köylü üzerinde nüfuz kurabilmektedir: "Kasabada belirli kahveler, belirli köylere mensup kişilerin uğradığı, çeşitli fonksiyonları üzerine almış "köy kahveleri" halindedir. Bu kahvelere haber bırakmak suretiyle, istenilen köylüyü bulmak mümkündür. Her köylü, kendi köyünün bağlı olduğu kahveyi bir kulüp gibi kullanır. Pazara getirdiği mallarını, çarşıdan aldıklarını, emanetçiye bırakır gibi kahvesine bırakır. Başkalarıyla burada randevulaşır. Kahveciye akıl danışır. Kasabadaki işlerinin takibini ona yükler, siparişler verir vb."[143]

Bütün bunlarla, belirtilmek istenilen şudur: Ufak çiftçi, prekapitalist düzenin egemen güçlerinin etkisinden kurtulmuş bile olsa, onun güvenlik ihtiyacını karşılayacak yeni kurumlar gelişmediği için, aşırı sömürme pahasına bir miktar güvenlik sağlayan kasabadaki güçlerin etki alanına girmektedir. Kasabaların kapitalist tüccarı "ağa"nın kalktığı yerlerde bir kısım "ağalık" görevlerini yüklenerek sömürdüğü köylüyü kendine bağımlı kılmaktadır. Böylece, bey, ağa ve şeyhten başlayıp köydeki geleneksel lider ve zengin köylüden geçerek kasaba tüccar ve tefecisine kadar uzanan bir tutucu zincir Türk köylüsünü bağlamaktadır. Zincirin ucu, kasaba tüccar ve tefecileri aracılığıyla, büyük şehir kompradorlarına ve oradan daha ötelere ulaşmaktadır.

Köylünün özgürlüğünü lafta bırakan bu bağımlılık zincirinin mekanizmasını Mübeccel Kıray, yeni bir incelemesinde şöyle açıklamaktadır: "Nispeten yavaş toplumsal değişme sürecinde, sosyal güvenlik

sorunu, önplanda gelmektedir. Bütünlenmiş kurumlar yapısı, karşılıklı eylem biçimleri ve değerleri çerçevesinde, her toplumsal yapı, üyelerine bir güvenlik mekanizması sağlamaktadır. Sanayi öncesi toplumu, daha küçük toplulukları, aileye dönük faaliyetleri, yüz yüze ilişkileri, sınırlı akıcılık ve hareketliliğiyle, güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için iyi donatılmıştır. Baba ile oğul arasındaki haklar ve sorumluluklar, arazi sahibi ile ortakçı, lonca esnafı ile müşterileri arasındaki karşılıklı yükümlülükler, herkesin olağan ve olağanüstü zaman ve durumlarda ne yapması gerektiğini bileceği biçimde belirlenmiştir. Sistem öyle sıkı örülmüştür ki, üye birey, genellikle grubun ve üyeler arasındaki karşılıklı eylem biçimlerinin, ona tam bir güvenlik sistemi getirdiğinin farkında bile değildir. Ancak bazı değişiklikler olduktan ve yeni karşılıklı eylem biçimleri belirdikten sonradır ki, grubun üyeleri yeni durumda önemli bir şeyin yokluğunun farkına varırlar. 'Bu bir şeyin yokluğu', birçok bakımdan bir dar boğaz teşkil eder ve orada ekonomik ve toplumsal gelişme engellerle karşılaşır.

Küçük köylüler ve zanaatkârlar, üretim ve yaşayış biçimlerini değişen şartlara uydurma çabalarında, dışarıyla mümkün bir temas noktası gibi işleyen ve güvenlik sağlayan bir kurum gibi hareket eden çevrelerinde mevcut tek ajana karşı, genellikle bağımlı duruma düşerler. Gerçekten yakından bir gözlem, *büyük arazi sahipleriyle küçük kasaba tüccar-tefecilerinin faaliyetlerini yürütebileceklerini ve sosyal güvenlik sağlayan kurumlar gibi çalıştıkları sürece, muazzam kudretlerini devam ettirebileceklerini göstermektedir."*[144]

İşte Türkiye'deki kapitalist gelişmeler, prekapitalist düzeni değişen ölçülerde ortadan kaldırmakla birlikte, yıktığı güvenlik kurumlarının yerine, yenilerini getirememiştir. Bu nedenle, tutucu güçler koalisyonu, bir yandan köylüyü insafsızca sömürürken, öte yandan ona bu güvenliği az çok sağladığı için, köylü çoğunluğu üzerindeki egemenliğini hâlâ sürdürebilmektedir. Tutucu partilerin köylerde oy çoğunluğunu sağlamasının temel nedeni, bu olsa gerektir.

Soruna toplumsal değişme ve güvenlik açısından bakılınca, aydın-halk kopukluğu üzerine bina edilen birçok moda görüşler anlamsızlaşmaktadır. Aydın-halk kopukluğu, köylünün güvenliğini tutucu güçler koalisyonu çerçevesinde aramaktan kurtarılamayışının birçok sonucundan biridir. Büyük kooperatif çiftlikler ve devlet alım-satım kurumları, modern düzende köylünün güvenlik ihtiyacını tam sağlayınca, aydın-halk kopukluğu görüntüsü ortadan kalkacaktır. Fakat bu düzen, oy çoğunluğuna dayanılarak nasıl değiştirilebilecektir? Sosyolojik araştırmalar, kapalı ekonomi şartlarındaki köylünün dahi, bir lokma, bir hırka

zihniyetini terk edip yaşama düzeyinin yükselmesini istediğini göstermektedir. Fakat köylü, bunun nasıl gerçekleşeceğini bilmemekte, oyunu genellikle tutucu güçlerin etkisi altında kullanmaktadır. Mevcut güvenlik mekanizması işlediği sürece, köylünün oyuna sahip çıkması kolay olmayacağa benzemektedir. Çıkmaz bu noktada yatmakta ve "halka gider doğruları söyleriz ve halkı iktidara getiririz" biçimindeki romantik halkçı, ya da popülist görüş ve eylemler hüsranla sonuçlanmaktadır. Köylüyü ve oyunu bağımlı kılan doğruları bilmeden, bağımlılık zincirlerini kırmaya yönelmeden soyut doğruları anlatmak pek fazla bir anlam taşımamaktadır.

Tutucu güçlerin oy üzerindeki egemenliği, yalnız sağladıkları güvenlik mekanizmasından ileri gelmemektedir. Bu güçler, kurulu düzenin temsilcileri olarak, kendi çıkarlarına uygun görüş ve inançları toplum çoğunluğuna kabul ettirmişlerdir. Yüzyıllardan miras görüş ve inançlar, onların yararına işlemekte ve yığınlar, bu tutucu güçlerin ideolojik egemenliği altında bulunmaktadır. Din istismarcılığı ve köylere dağılmış çok sayıdaki din adamı, bu yolda etkili olmaktadır. 1968 seçimlerinde Konya gibi dindar bilinen bir ilde, bir Diyanet İşleri Başkanı'nın seçim kaybedişi, din faktörünün seçimlerde pek az etkili olduğu kanısını uyandırmıştır. Fakat Konya'da bu ünlü din adamı, tutucu güçler safında değil, onlara karşı olarak seçimlere katılmıştır. Bu nedenle, Konya örneği, ünlü din adamı etiketinin tek başına tutucu güçlere karşı seçim kazanmaya yetmediğini göstermekte, ama din faktörünün tutucu güçler hizmetindeki etki derecesini ortaya koymamaktadır. Sezebildiğimiz kadarıyla, din sömürücülüğü tutucu güçler elinde küçümsenmeyecek bir kozdur. İlerici siyasi güçler, bu planda tavizkâr tutumlarıyla bir kazanç sağlayamadıkları halde, tutucu güçler, sayıları 100 bine yaklaşan din adamlarının aktif desteği ve propagandasıyla durumlarını kuvvetlendirebilmektedir. Bu inançladır ki, kudretli çevrelerin büyük hassasiyetine rağmen, din sömürücülüğü teşvik görmektedir.

Bu ideolojik egemenlik çerçevesinde, köylü çoğunluğu yaşama düzeyinin iyileşmesini istemekle birlikte, bunun nasıl gerçekleştirileceğini seçememektedir. Yapılan çeşitli köy anketleri, köylü isteklerinin onların ekonomik ve toplumsal durumlarını pek az değiştirecek ve daha çok zengince köylülere yarar sağlayacak talepler olduğunu göstermektedir. Ancak büyük kapitalist çiftliklerin kurulduğu ve köylünün tam bir işçi statüsü kazandığı Yunusoğlu ve Sakız gibi köylerde, dertler az çok doğru teşhis edilebilmektedir. Bu tip köylerde, başlıca talep toprak reformudur. Toprağını yitirip ırgatlaşan köylü, durumunun cami yapmak ve su getirmekle değil, toprağa kavuşmakla iyileşebileceğini anlamıştır. Öteki

tip köylerde ise köylü talebi, açıklık kazanmış olmaktan uzaktır. Köyden çıkma genç araştırıcı Bahattin Akşit bu durumu "yeni bir yabancılaşma" diye nitelemektedir. "Köye gidip köylülere 'dertleriniz nedir?' diye soruyorsunuz, hemen her yerde ve herkesin söylediği aynı klişeleşmiş dertler: Yol, su, cami, elektrik. Bakıyorsunuz bunların değişmesi sonucu köyün toplumsal kutuplaşmasında hiçbir şey değişmeyecektir. Su ve cami için bu durum açıktır. Yol ve elektriğe gelince: Köye endüstrileşme girmedikçe elektrik ne işe yarar? Yoldan da köyün çoğunluğu olan yoksulların kamyonları geçecek değil ya... Evet, bunlar da derttir, fakat ikinci derecedeki dertlerdir. İnsanların çoğu topraksızlıktan, işsizlikten, geçim sıkıntısından ölüp giderken, dert olarak yolu, suyu ve camiyi ileri sürüyorlar ki, bu apaçık bir yabancılaşmadır. Yabancılaşmanın nedeni ya köylülerin kendi kişisel dertleriyle ilgilenileceğinden umutlarını kesmeleridir, ya da klişe dertler onlara denetleme gücünü elinde tutanlar tarafından üstten indirilerek öğretilmiştir. Elbette ki şu son yirmi beş yılın politikacıları da bu dertlerin başka yöne çekilmesinden sorumludurlar."[145] Tutucu güçler bu "yabancılaşmadan" yararlanmakta, yol, cami, su vb. sağlayarak, ya da sağlama vaadinde bulunarak, köylerin oylarını etkileyebilmektedirler.

Köylülerin 65 bin ufak ve dağınık yerleşme biriminde, "tecrit olunmuş" biçimde yaşamaları, onların tutucu güçlerin etki alanında kalmalarını kolaylaştırmaktadır. Bu "inziva" ortamında, hacı hocanın da yardımıyla, tutucu güçler, köylüyü daha rahat etkileyebilmektedir. Yüzyıllar boyunca ezilen köylünün geleneksel güvensizliği de eklenince ilerici güçlerin sözlerine köylünün kulak vermesi olanakları zayıflamaktadır. İlerici güçler, köylüye laf yerine, toprak, araç vb. verebilme durumunda bulunabilseler, etkili olabileceklerdir, fakat yalnızca laf etkisiz kalmaktadır.

Bunların dışında, para seçim kazanmada önemli bir faktör sayılmaktadır. Tutucu güçlerin seçimlerde büyük paralar harcadıkları açıktır. Fakat seçimlerin kazanılmasında para faktörünün sanıldığından çok daha az rol oynadığı kanısındayız. Şüphesiz parti örgütleri içinde yapılan aday yoklamalarında para önemli bir faktördür. Adayları seçecek parti delegelerine, yüksek paralar ve ziyafetler verebilenlerin ön seçimleri genellikle kazandıkları herkesçe bilinmektedir. Genel seçimler, para gücüyle parlamento üyeliği önceden garantilenince bir formaliteden ibaret kalmaktadır. Fakat az sayıdaki partililer düzeyinde bu ölçüde etkili olan paranın, milyonlarca seçmen düzeyinde etkisinin zayıflayacağı açıktır. Tutucular koalisyonu daha çok yukarıda sayılan nedenlerle, köylü üzerinde kurdukları denetleme gücü sayesinde oy çoğunluğunu

toplayabilmekte ve oyları istediği yöne akıtabilmektedir. Amerikalı araştırıcı F. N. Frey'in devlet kaynaklarından yararlanarak yaptığı büyük 1962 Köy Anketi sonuçlarına göre, köylerde erkeklerden yüzde 18'i ve kadınların yüzde 49'u bir siyasi partinin adını dahi söyleyemeyecek durumdadır. 1961 seçimlerinde AP'nin kazandığı köylerde bile, AP'nin adını bilenlerin oranı yüzde 45'tir. Bu durumu yorumlayan Prof. Kenan Bulutoğlu, oyları yöneten bir "kuvvetin" varlığını ileri sürmektedir. "Seçmenlerle seçim sandıkları arasında yer alan bu kuvvetin mahiyeti nedir? Nasıl örgütlenmiştir, mali gücü nedir? Oyunu kendi tercihi ile verecek durumda olmayanlara en çok hangi parti etki yapabilmektedir? Bu etkiyi yapabilmek için kullandığı örgüt (parti teşkilatı dışında) nedir? Nurculuk işlek bir mekanizma haline sokulmuş mudur? Ağalığın, paranın, imam-hatip grubunun etkileri nedir? Bütün bunların rolünü istatistiklere dayanarak çıkarabilmek için daha başka anketler yapmak gereklidir. Ancak, bildiğimiz nokta, seçim sandıklarından çıkan oyların büyük bir kısmının seçmenlerin kendi tercihlerinin sonucu olmadığıdır. Bu sebepten Türkiye'de seçim kazanmayı milli iradenin pırıltılı bir belirtisi saymak için, halk henüz gerekli siyasi bilinçlenme seviyesine gelmiş olmaktan uzaktır. Ortadoğu'nun başka ülkelerinde de, muhafazakâr kuvvetler, seçmenle sandık arasına soktukları, halkın bilinçlenmesini önleyen kuvvetler sayesinde, seçim üstüne seçim kazanmışlardır. Fakat bu zaferler, sözü geçen ülkeleri, sömürgecilikle savaşmak, adam başına milli geliri yükseltmek yolunda arpa boyu ilerletmemiştir."[146]

Seçmenle sandık arasına giren bu "gizli kuvvetin" yeni bir güvenlik düzeni ortaya konmadığı için, tutucular koalisyonunun köylü çoğunluğu üzerinde kurduğu denetleme gücü olduğu açıktır. Yalnız Türkiye ve Ortadoğu'da değil, daha ileri bir gelişme düzeyindeki Güney Amerika ülkelerinde de aynı durum görülmektedir. Bu ülkelerin çoğunda milli gelir, Türkiye'dekinden fazladır, şehirleşme ve nüfusun okuma-yazma oranı daha yüksektir. İşçi sendikaları daha güçlüdür. En aşırısına kadar sol partiler uzun yıllar serbestçe faaliyet gösterebilmiştir. Batı'nın politik kuramları, XIX. yüzyıldan beri benimsenmiştir. Askeri darbelere rağmen, bu politik kuramlara yaygın bir bağlılık vardır ve darbeciler dahi, genellikle bu kuramlara dönme amacını dile getirmektedirler. Ne var ki, Türkiye'den daha ileri gelişme düzeyinde bulunan bu ülkelerde seçimler birçok halde tutucu güçleri iktidara getirmektedir. Fransız siyasal bilimcisi Prof. Jaques Lambert, *Latin Amerika* adlı önemli incelemesinde, bu durumun nedenlerini araştırmıştır. Lambert'e göre, Batı politik kuruluşlarıyla serbest seçimlerin tutucu güçler yararına işlemesinin temel nedeni, tarımdaki Casiquisme (ağalık) düzeninin, ortakçı köylüler ile

küçük arazi sahiplerine sefalet şartları içinde de olsa "nispi bir güvenlik" sağlayarak bağımlı durumda tutmasıdır.[147]

Prof. Lambert, genel oyun aczini şöyle açıklamaktadır: "Genel oy, tarım eşrafına bağımlı köylüler sayesinde yöresel planda çoğunluklar sağlar ve milli planda önemli azınlıklar teşkil etme olanağını getirir." Bu durumda "genel oyu, yalnız bir politik özgürlük değil, toplumsal bir ilerleme aracı olduğu inancıyla kabul ettirenler, onun geçmişin kalıntılarını temizlemekte geciktirici bir rol oynadığını görürler."[148] Prof. Lambert'in vardığı sonuç şudur. "Genel oya dayanan politik demokrasi tek başına, ilkel toplulukları hızla değiştirmekte aciz kalmaktadır... O halde ağalar iktidarını sürdüren ilkel toplumsal yapılara, başta direnme gücünü artıran büyük arazi mülkiyeti (latifundios) olmak üzere cepheden hücum gereklidir. Ama hükümetlerin bu dönüşümleri politik demokrasi kuralları çerçevesinde gerçekleştirebilmeleri çok güçtür. Biçimsel olarak bu kurallara en saygılı gözüken tedbirler, davanın çözülmesine ve geleceğin en güvenli biçimde hazırlanmasına en uygun düşen tedbirler değildir."[149]

Prof. Duverger, daha da ileri giderek, azgelişmiş ülkelerde Batı politik kuramlarının tutucu güçleri kuvvetlendirdiğini ileri sürmektedir: "Modern usullerin görüntüsü altında, eski feodal otokrasi rejimleri işlemekte devam eder. Bu rejimleri yıkmaya yardımcı olmak şöyle dursun, demokratik usuller, onları maskeleyerek ömürlerini uzatır. Gerçekte çok partili (pluraliste) demokrasi, toplumun hayat seviyesinin yükselmesi ve sanayileşmenin tamamlanmasından sonra, XIX. ve XX. yüzyılda Batı'nın zengin ülkelerinde gelişmiştir."[150]

OY DEPOSU GECEKONDULAR

Azgelişmiş ülkelerde Batı politik kuramlarının işleyişinin incelenmesi, ünlü siyasal bilimcileri bu ölçüde kötümser sonuçlara ulaştırmıştır. Fakat köy üzerindeki tutucular koalisyonu egemenliği kırılmasa bile, hızlı şehirlileşmeyle durumun düzeleceği ileri sürülebilir. Şehirlileşmenin bağımlı oyları bağımsızlaştıracağı kabul edilebilir. Ama tarım yine de nüfus üstünlüğünü çok daha uzunca bir süre koruyacaktır. Sonra, şehirlileşmeyle oylarda bağımsızlaşma birdenbire olmayacak, uzunca bir zamana ihtiyaç gösterecektir. Prof. Nermin Abadan, gecekondu sakinlerinin, "geniş ölçüde mensup oldukları il ya da ilçenin eğilimine göre oy vermekte" olduklarını yazmaktadır.[151] Demek ki ırk, mezhep ayırımlarını da kapsayan yöresel politik etkiler, büyük şehire yerleştikten sonra da kısa sürede ortadan kalkmamaktadır. Bundan başka, kötü şartlarla da

yaşasalar, köyden şehire geliş, köylü kitlesi için birçok halde bir toplumsal yükselme yolu teşkil etmektedir. İstanbul gecekondu bölgelerinde incelemeler yapan Amerikalı C. W. M. Hart, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Gecekondu bölgelerinden tüyleri ürpererek geçen yüksek ve orta sınıf mensuplarına belki pek garip gelecek, fakat gecekondularda yaşayanların büyük bir ekseriyeti, buradaki hayatlarının köylerindeki hayatlarından çok daha iyi olduğuna inanırlar. 'Memleketinize dönmeyi ister misiniz?' sorusuna verilen cevapların yüzde 95'i şartsız 'Hayır'dır. Bu sualin hemen ardından sorulan 'Niçin?' sualine verilen cevap da ekseriya, 'memlekette benim için bir şey yok'tur. Kardeşlerinin hâlâ köyde yaşamasına rağmen, şehre gelenler, her ne kadar şehirde ancak bir gecekonduda yaşamakta iseler de, kendilerini geride bıraktıklarından daima daha iyi duruma erişmiş addederler.

Gecekondudaki hayatın, köydeki hayattan daha iyi olduğunu kabul edenlerin göstermiş oldukları sebepler çeşitlidir. Bununla beraber, esas itibariyle üç veya dört nokta etrafında toplanabilir. Erkekler, burada aldığımız para kâfi olmamakla beraber, gene de bir iş sahibiyiz derler. Kadınlar mektep imkânı çok olmamakla beraber ve mekteplerin üçlü bir tedrisat yapmalarına rağmen, çocuklarımız hiç değilse okula gitme imkânı bulabiliyorlar, derler. Gene her iki grup da burada elektriğimiz ve radyomuz var, köyde bunları bulmamız imkânsızdır derler. Kadınların burada tarlada çalışma mecburiyeti de yoktur. Belki bir fabrika ya da evlerde çalışmak zorundadırlar ve kızların pek çoğu çeşitli işlerde çalışırlar, fakat kadınların büyük bir ekseriyeti şehirdeki en zor işlerin bile insanın belini büken tarla işinden daha kolay olduğuna inanırlar. Köylerde büyüyüp, gecekondularda yaşayan kadınlar öyle bir şuurla idrak etmişlerdir ki, fakirliğe, işsizliğe gecekondu çamuruna, belediyenin kötü muamelesine ve gecekondu hayatının diğer bütün güçlüklerine rağmen, aileleri şehirde tutan en önemli ve kuvvetli faktörün bu faktör olduğundan şüphe edilebilir."[152]

1962 yılında Ankara gecekondularında inceleme yapan Amerikalı araştırıcı Granville H. Seweli de benzer sonuca varmaktadır: "Yeni gecekondular 15 yıl önceki gecekondulardan temelli farklıydı. 1940'tan hemen somaki yıllarda, Altındağ'da gözlemler yapanlar, halkın yoksulluğu ve evlerin kifayetsizliği karşısında hayal kırıklığına uğramışlardı. Çocukların pek azı ayakkabı, büyüklerin ise çoğu kaba çarıklar giyiyorlardı. Evler, kırılıp dökülecekmiş hissini veren kulübeciklerdi. Bugün ise ortalama gelir çok daha yüksek görünmektedir. Ayakkabısı olmayanlara nadiren rastlanmakta ve evlerin büyük ekseriyeti briketle yapılmakta, çatı kiremitle kaplanmaktadır."[153]

Prof. İbrahim Yasa da, Ankara gecekondularında 1962 yılında aile reislerinin yıllık gelir ortalamasının 4632 lirayı bulduğunu hesaplamaktadır ki, bu köydekine göre, daha yüksek bir gelir düzeyini belirtmektedir.[154] Gecekondu aile reislerinin yüzde 25'i önceden bilmedikleri iş ve zanaatları öğrenmişlerdir. Şoför, oto tamircisi, marangoz, terzi, duvarcı vb. olmuşlardır. Bu yeni işler onlar için toplumsal yükselme yolu teşkil etmiştir.[155] Böyle bir psikoloji içinde, tutucu partilerin gecekondu oylarını toplamaları güç olmamaktadır. Köylerdeki "yabancılaşma"ya benzer biçimde, yol, su, elektrik, okul vaatleri gecekondu oylarını etkilemektedir. Şüphesiz bu durum geçicidir. Sayıları hızla çoğalan gecekondu sakinleri, yarın bu kadar azla yetinmeyecekler ve artan güçlüklerle birlikte, tutucu siyasi partilerin karşısına dikileceklerdir. Fakat bu uyanış, zamana ihtiyaç göstermektedir.

Bundan başka, gecekondular bir "proletar deposu" sanılmamalıdır. Gecekondular da bir toplumsal farklılaşma içindedir. Prof. İbrahim Yasa'nın araştırmasına göre, gecekondu ailelerinin yüzde 17'sini küçük esnaf ve tüccar, yüzde 2'sini irat sahipleri ile çiftçi ve hayvancılar teşkil etmektedir. Esnaf ve tüccar gecekondularda "daha uyanık ve dinamik bir toplumsal tabaka" meydana getirmektedir. "Oranları oldukça büyük olan bu grup aile reisleri arasında birkaç işi bir arada yürütenler, gecekondu simsarları, küçük ve büyük çapta işadamları vardır. Genellikle şehre daha önce yerleşmiş olan ailelerden teşekkül eden bu grup, ekonomik-toplumsal bakımdan gecekondu topluluğunun üst tabakasıdır. Öbür tabakalara bakınca daha çok kararlılığa kavuşmuş, kazancı daha yüksektir. Şehir yaşayışına uyumda daha ileri bir merhaleye erişmiştir. Gecekondu meseleleriyle yalandan ilgilenen, gerektiği zaman politikacılar tarafından aldatılan ve politikacıları aldatan bir gruptur."[156]

Amerikalı Hart ise, gecekondularda toplumsal farklılaşmanın ev sahibi-kiracı arasında olduğunu ileri sürmektedir." Gecekondularda esas sınıf farkı, kiracı ve ev sahibi arasındadır. Ev sahibi kanuna aykırı olarak yapılan bir evi yapan, yahut para vererek yaptıran, yahut satın alan bir kimsedir. Kiracı böyle bir evin bir odasını, ya da bütün evi kiralayan kişidir (aile olarak yahut tek başına kiralar). Tipik olarak ev sahibi fabrika işçisi olmamakla beraber, kızı, oğlu, ya da karısı fabrikada çalışabilir. Buradaki hareket örneği (mobility pattern) aşikârdır. Erkekler için (hiç olmazsa yaşlılar için) fabrika işçiliği, ev sahipliği (kanunsuz yapılmış bir ev dahi olsa), ev sahibini yalnız kira vermekten üstelik bir veya iki kiracı temin ederek gelir sağlar. Eğer fabrikada çalışacak yetişkin oğlu veya kızı varsa bu takdirde ailenin toplu geliri, aile reisini devamlı olarak bir

işte çalışma külfetinden kurtarır ve aile reisine o zamana kadar ara sıra yapabildiği bazı işlere bütün gününü vermek imkânını sağlar. Bu duruma erişen bir şahıs artık bütün vaktini isterse en beğendiği kahvede geçirebilir, yahut başka gecekondular inşa eder, ya da mevcut gecekondusuna bir iki oda ilave ederek evine daha fazla kiracı almak imkânını arar. Böylece ayda oda başına 80 TL ödeyen beş kiracısı ve fabrikada 300-350 lira alan iki kızı olan bir şahsın aylık geliri, kira da ödemediğine göre 1000 TL'nin üzerindedir. Bu gelir birçok küçük memurun, hatta orta derecedeki bir memurun evine getirdiği aylık gelirden üstündür. Bu seviyeye erişmiş olan bir şahıs, gecekondu halkı arasında muvaffak olmuş bir şahıs addedilir."[157]

Bu "gecekondu rantiyeleri" gibi, gecekonduda maharetleriyle sivrilen kişiler görülmektedir. Hart, "yeni nesil" dediği bu kişileri şöylece tanımlamaktadır: "Hünerlerini herhangi bir yerden kapmış olan bu kişiler öylesine ihtisaslaşmışlardır ki, kendi sahalarında adeta birer expert olmuşlardır... İşte, gecekondusunun iki arka odasını ufak çapta bir fabrika haline getirmiş olan ve burada kendi icat ettiği bir usulle dikişsiz torbalar imal eden adam, işte hurda iki otomobili kilo ile satın alıp parçalarından kendine işler bir otomobil imal eden şahıs, işte dükkânlardaki mükemmel kaliteye eş plastik yağmurluklar imal ederek ucuz fiyatla satışa arz eden mülteci Türkistan ailesi, işte ilk fırınını Zeytinburnu'nda kuran ve hâlâ Zeytinburnu'nda olan ve bugün İstanbul'da modern fırınlar kuran müteşebbis, işte bahçesindeki bir kuyudan kendine ve kendinden başka 10-12 ailenin evine borularla su dağıtan adam. Şehrin sular idaresinin bir hususi mülk olan bu su sisteminden haberi dahi yoktur ve bu ailelerin evlerinde su mevcut iken diğerleri çeşmelerden su taşırlar.

Bütün bunlar arasında en şayan-ı dikkat olanı kanunsuz inşaat yapımında ihtisaslaşmış olan ustalardır. Kanunun inşaat tipi, hususi bir teknik isteyen ve normal inşaat usullerinin bu yapımlara uydurulmasını icap ettiren, ayrıca gizli bina yapma sanatını da içine alan bir tip inşaattır."[158]

Bunlardan başka, "oy depoları" olan gecekondularda particilik avantajlı bir meslek haline gelmişe benzemektedir. Particilik yoluyla zenginleşenler de, gecekondu sakinlerinin üst grupları arasında sayılabilir. Bütün bu yükselen gecekondu zenginlerinin tutucu eğilimler göstermesi olanağı vardır.

En alt tabakada ise, işsizler, gizli işsiz niteliğindeki gezici satıcılar, geçici işlerde, ya da ufak atölyelerde paternalist şartlarda çalışan işçiler, çıraklar vb. yer almaktadır. Prof. İbrahim Yasa, ileriki yıllarda sayılarının

daha da artacağını belirttiği bu gruba, alt proletar[159] adını vermektedir.* Bunların ortasında fabrika işçileri bulunmaktadır.

Gecekonduların ticaret, zanaat, ev sahipliği particilik vb. yollarla sivrilen üst grubu ile alt grup arasındaki ilişkileri bilmiyoruz. Tutucu sayabileceğimiz üst grup, sayıca kalabalık alt grubu köylerdeki gibi denetimi altında tuttuğu sürece, gecekondularda bilinçlenme yavaş olabilecektir. Esasen öteki ülkelerde de alt proletarlerin davranışları genellikle olumsuzdur. Gecekondularda en kısa sürede tutucu çevrelerin etkisinden kurtulabilecek güç olarak fabrika işçileri gözükmektedir. Fakat bu uyanış dahi zaman alacağa benzemektedir. Türk Marksistleri, proletaryanın mevcut durumunu şöyle değerlendirmektedirler: "Türkiye proletaryasının hâlâ geniş ölçüde 'kendiliğinden sınıf' durumunda olduğu, 'kendisi için sınıf' olma yolunda ancak ilk adımları atmakta olduğu bir gerçektir. Türkiye'nin tarihinde hiçbir zaman gerçek bir kapitalist gelişme görmemiş olması, feodal ilişkilerle bağdaştırılmaya çalışılan bağımlı, kısır bir kapitalist ekonomide proletarin yerinin iğretiliği, sanayi işçilerinin büyük çoğunluğunun köyle bağlarını sürdürmeleri ve işçinin yarı köylü vasfını muhafaza etmesi, şehirle köy arasındaki uçurumun derinliği, Türkiye proletaryasının bilinçlenmesini, kendisi için sınıf niteliğine bürünmesini geciktiren etkenler arasında zikredilebilir."[160]

Bütün bu açıklamalarla Türk köy yapısı ve evrimini, gecekondu gerçeğini yeterli olarak ortaya koyabildiğimiz iddiasında değiliz. Bu konularda henüz çok az bilgiye sahibiz. Fakat yukarıdaki açıklamalar, kitle oyunun bağımsız olmadığını, geniş ölçüde tutucu güçlerin ekonomik ve ideolojik etkisi altında bulunduğunu belirtmeye yeterlidir. Tutucu güçlerin oy üzerindeki egemenliği, genel oya dayanan parlamenter sistemin, tutucu bir rejim haline gelmesine yol açmaktadır. Kitle oyunun bağımlı durumdan kurtarılabilmesi için, radikal bir toprak reformu,

---

* Ankara gibi memur şehirlerinde, gecekondu sakinlerinin yüzde 14,5'ini memurlar ve yüzde 15'ini odacı, bekçi, kapıcı gibi müstahdemler teşkil etmektedir. Prof. İbrahim Yasa "hademe ve kapıcı milleti" denilen grubu şöyle değerlendirmektedir: "Bunların kulağı deliktir, bulunduğu ortamda, çalıştığı yerlerde olan bitenlerin farkındadır. Bir grup olarak özenti duygusu içinde yaşarlar. Memurların belirli davranış, yaşantı alışkanlıklarını benimsemeye çalışırlar. Bu grup, gecekondu topluluklarının orta tabakasından çok, şehrin memur tabakası ailelerinin özlemini duymaktadır. Grup, işçi gruplarına bakınca, toplumsal sorunlar hakkında daha bilinçli olmakla beraber, ilişkileri dolayısıyla birçok sorunların farkında değilmiş gibi hareket etme eğilimindedir. Toplumsal durum ve sorunlar karşısında tutumları, pasif ve 'adam sendecidir'.
Memur grubunu ise baremin alt basamaklarındaki küçük memurlar teşkil etmektedir. Bu grup, öteki gecekondu sakinlerinden 'eğitim ve kültür düzeyinin yüksek olması' ve 'yaşantı, görüş, değer ve alışkanlıkları' ile ayrılmaktadır." (Prof. İ. Yasa, *Gecekondu topluluklarındaki işgüç çeşitleri ve ekonomik düzen*, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını, No.3, s. 142).

millileştirmeler ve güvenlik sağlayıcı kurumlar gereklidir. Fakat genel oyun işbaşına getirdiği güçler, kitle oyunun bağımsızlığını sağlayacak reformların gerçekleştirilmesine en büyük engeli teşkil etmektedir. Bu çelişmenin nasıl çözüleceğini kestirmek kolay değildir.

SEÇİM KAZANMAKLA DA İŞ BİTMEZ

Demek ki Türkiye'de genel oyun işleyişi, toplumsal yapı dolayısıyla, beklenen sonuçları vermekten çok uzaktır. Bu yapı, ilerici güçlerin tutucular koalisyonunun kitle üzerinde kurduğu demirperdeyi aşarak iktidara gelmesini güçleştirmektedir. Bu engel aşılsa bile dava bitmemektedir. Daha önce görmüş olduğumuz üzere Hindistan'da sosyalist iddialı kongre partisi, milli kurtuluş savaşını başarıya ulaştırmanın sağladığı büyük prestij sayesinde ezici çoğunlukla üst üste iktidara gelmiştir. Fakat düzen değişikliğini öngören programın hiçbir maddesini hayata geçirememiştir. Tutucu güçler koalisyonu parti içine sızarak, parlamenter sistemin olanaklarından yararlanarak ve ekonomik kudretlerini harekete geçirerek, Nehru gibi prestijli bir lideri, ekonomik ve sosyal planda başarısızlığa mahkûm etmiştir. Ezici oy çoğunluğuna rağmen kitle desteği, pasif bir destek olmaktan ileriye gidememiştir. Böyle bir aktif kitle desteğinden yoksun kalan Hint yöneticileri, tutucular koalisyonunun kudreti karşısında şaşırmış, gerilemiş ve sonunda kitlelerin pasif desteği fazla bir anlam taşımadığından tutucu güçlere teslim olmuştur. Batı'da da sosyalist partiler iktidara gelmişler ve hatta çok uzunca süre iktidarda kalmışlardır. Fakat kapitalist düzenden sosyalist düzene geçilmesini öngören programlarını gerçekleştirememişlerdir. Ekonomik güç kapitalist sınıfın elinde kalmıştır. Bu güç sayesinde basım, çeşitli yollardan kamuoyunu ve parlamentoyu etkilemeyi bilen ve yarattığı ekonomik sıkıntılarla iktidarları tavizlere sürükleyen ve gerileten kapitalist sınıf, sosyalist hükümetlere rağmen egemenliğini sürdürmüştür. Bu yüzden Batı'da sosyalist iktidarlar, kapitalist düzen çerçevesinde, düzenin özüne dokunmayan birtakım sosyal reformlarla yetinmek ve programlarını rafa kaldırmak durumunda kalmışlardır. Demek ki düzen değişikliği iktidar elde edilse bile güç bir iştir. Kurulu düzenin egemen güçleri, ekonomik kudretlerinden ve özgürlüklerinden yararlanarak, düzen değişikliği iddialarını lafta bırakabilmektedir. Hele düzen değişikliği iddiası toplumsal güçlerin kudretleri, direnme biçimleri ve bunların nasıl etkisiz kılınacağı yolunda kurmayca bir tahlile ve hazırlığa dayanmıyorsa, küçük aile işletmeleri kurmakla toprak reformunun gerçekleştirileceği sanılıyorsa, kapitalist bir çerçevede kooperatifçiliğin

kolayca kapitalizmin aracı haline geleceği hesaplanmıyorsa son yılların modası "halk şirketleri"nin kapitalizmi hızla geliştirme yolu olduğu bilinmiyorsa ve halk şirketleri ve kooperatifçiliği teşvik etmekle düzenin değiştirilebileceğine inanılıyorsa, bu iddialar çok çabuk hüsranla sonuçlanmaya mahkûmdur. Böyle bir düzen değişikliği romantizmi, tutucu güçler orkestrasının harekete getireceği şiddetli bir basın kampanyasıyla dahi, eriyip gidebilir.

Bunun dışında, özgürlüğü ve sosyal adaleti amaç edindiği için titizlikle bağlı bulunduğumuz Anayasamız, bir yandan düzen değişikliğini öngörürken, öte yandan bu değişikliği güçleştirici bir durum yaratmaktadır. Anayasaya içten bağlılığımızın körü körüne dogmatik bir bağlılık olmaması için, bu durum görmezlikten gelinmemelidir. Arazi bedelinin gerçek değer üzerinden on yılda ödenmesini öngören Anayasa hükmü ciddi bir toprak reformunu gerçekleştirme şanslarını çok azaltmıştır. Savunulması güç bir uygulamayı yerleştiren 89. madde, herhangi bir tutucu partiye engelleme yoluyla, hoşlanmadığı bütün devrimci tasarıların kanunlaşmasını önleme olanağını getirmiştir. Bugün tutucu iktidarların özgürlükleri kısma çabalarını boşa çıkararak haklı bir itibar kazanan Anayasa Mahkemesi'nin devrimci bir iktidara ne ölçüde yardımcı olacağı belli değildir. Roosevelt çöken kapitalist rejimi reformlarla kurtarma çabasında Anayasa Mahkemesi tarafından engellenmiştir. Bizim Anayasa Mahkememiz de "gerçek değeri", "rayiç değer" diye yorumlayarak Anayasa'nın gerçekleşme şansını azalttığı toprak reformu yolunu iyice daraltmıştır.

Bütün bunlar, politik sistemimize ve Anayasa'ya içten bağlılık psikolojisiyle, üzerinde düşünmeyi dahi reddettiğimiz gerçeklerdir. Fakat gerçeklere göz yummanın, hiçbir zaman başarıya götürmediği bellidir. En ufak şüphe yoktur ki, benzer şartlarda, çeşitli özgürlüklere yer veren çok partili politik sistem, bu özgürlükleri ortadan kaldıran sistemlerden kat kat üstündür. Tam bir demokrasi ve en geniş özgürlük peşindeki devrimcinin, daima özgürlükten yana olacağı açıktır. Esasen davanın özü politik biçim tartışmasını çok aşmaktadır. Davanın özü, Ortaçağ kalıntılarının hâlâ ayakta kalmasını sağlayan, politik ve ekonomik bağımsızlığımızı dış güçlere ipotek eden, tam bir demokrasinin kurulmasını ve hızlı kalkınma yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşılmasını engelleyen tutucu güçler koalisyonu egemenliğinin tasfiyesidir. Bu da iktidara şu, ya da bu yoldan gelme sorunu olmaktan önce, örgütlü ve bilinçli halk desteğinin ekonomik bağımsızlık, demokrasi, özgürlük ve kalkınma yolunda seferber edilmesi demektir. İktidara götüren yollar ve politik sistem bu amaçları gerçekleştirmeye hizmet ettiği ölçüde geçerlidir. Bu konuda

peşin fikirlilik ve dogmatizm, ilerici teşekkülleri, tutucular koalisyonuna hizmet etmek gibi bir duruma düşürebilir ve düşürmektedir.

Devrimci bir iktidarın karşılaşacağı önemli konulardan biri de bürokrasi sorunudur. Kapitalist kalkınma yolu dahi, her çeşit devlet müdahalesinin ve bürokrasinin gittikçe genişlemesine yol açmaktadır. Devletçi bir politika izlenince, bu genişleme daha büyük ölçülere varacaktır. Bürokrasi, tutuculuk, kırtasiyecilik ve halka destek olma yerine, halkın önüne engeller yığma demektir.* Bürokrasi, devrimci yönelişin hızını kesen, kalkınmanın güç sorunlarının çözülmesini daha da güçleştiren bir engel olabilir. Bu engelin aşılması için, halkın içinden gelen ve halkın nabzını elinde tutan devrimci bir partinin ve örgütlenmiş halk güçlerinin uyanıklığından ve kalkınma hamlesine öncülük etmesinden başka bir çare yeryüzünde şimdiye kadar bulunabilmiş değildir. Bürokrasi sorunu ancak, devrimci partinin başarısı ölçüsünde çözülebilecektir.

---

* Burada sık sık düşülen bir yanlışı belirtmek isteriz. Milliyetçi devrimcilere, çoğu devlet kademelerinden geldiği için bürokrat etiketini yapıştırmak moda olmuştur. Bürokratın başlıca özelliği, tutuculuktur, gericiliktir ve düzen değişikliğine direnmedir. Başka bir deyişle, bürokrat devrimcinin karşıtıdır. Bu nedenle Atatürk ve arkadaşları harp okullarından çıkıp, devlet hizmetinde görev aldılar diye, bürokrat olmamışlardır. Harbiye'de devrimciliği benimsemişler ve devrim peşinde koşmuşlardır. Yani bürokrasiye ve bürokratlara karşı çıkmışlardır. Milliyetçi devrimcilerin, birçoğunun devlet hizmetinde bulunması, onları bürokrat diye damgalamayı haklı göstermez

Amerikalı Dr. Frank Tachau'nun 1963 mahalli seçimleriyle ilgili olarak yaptığı bir araştırmaya göre, AP adayları arasında devlet memurluğundan gelenler çok yüksek orandadır. Bu oran "bürokratların partisi" denilen CHP'de ise çok daha düşüktür. AP'de bu oran yüzde 75, TİP'de yüzde 40 ve CHP'de yüzde 59'dur.

Memur aday çokluğuna bakıp AP'ye "bürokratların partisi" demek ne kadar yanlışsa, milliyetçi devrimcilere bürokrat demek o ölçüde yanlıştır. (Tachau, *Türkiye'de Mahalli Politikacılar*, İskân ve Şehircilik Derneği Yayını: 3, Ankara 1966, s. 103)

V

SONUÇ

Bizi dünyada en kudretli ve ileri devlet olduğumuz geçmiş yüzyıllara kadar götüren bu incelemede, belirtmeye çalıştık ki, Türkiye'miz, çoktan kalkınmış, sanayileşmiş bir ülke haline gelebilir ve çağdaş uygarlığın bugün ön saflarında yer alabilirdi. Böyle bir gelişmeyi emperyalizm engellemiştir. Emperyalizmin kol gezdiği bir ülkede, daha önce mümkün olan kapitalist kalkınma yolu tıkanmıştır. Emperyalizmin pençesinde gerçekleşen birtakım kapitalist gelişmeler, ülkenin kalkınmasına değil, daha çok sömürülmesine yaramıştır. Tarihimiz göstermiş ve ekonomi bilimi de doğrulamıştır ki, emperyalist hegemonyadan kurtulup bağımsız olarak kalkınma yolunu seçebilecek duruma gelmek, kalkınmanın ilk şartıdır. Ekonomik bağımsızlık bir duygusal istek değil, kalkınmanın gereğidir.

Kurtuluş Savaşı'yla bağımsız kalkınma olanağını bir ölçüde elde eden ülkemiz, milli bir kapitalizm kurarak, kalkınma ve ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirmeyi denemiştir. Ne var ki, milli olması istenilen kapitalistler, fabrika kurmak yerine çıkarları gereği, Batı firmalarının komisyonculuğuna yönelmişler, hafif tüketim sanayisi alanında kurulan tek tük fabrika, makine, yedek parça ve teknik bilgi bakımından Batı firmalarına bağlı kalmıştır.

Politik bağımsızlık, ekonomik bağımsızlıkla tamamlanamamıştır. Daha sonraları yeniden "Tanzimat Batıcılığı"na dönülmüş, yabancı sermaye ve borçlanmalarla kalkınma, bir kez daha denenmiştir. Türkiye, bugün "Amerikan tipi" dediğimiz bu kalkınma modelini izlemektedir. Kapitalist sınıfı geliştirmek ve güçlendirmek için devlet, yirmi yılı aşan bir süredir, iç ve dış kaynaklardan milyarlarca lirayı özel müteşebbislere akıtmaktadır, devletin yetiştirdiği mühendisler, yöneticiler, kapitalistlerin hizmetine kaydırılmaktadır. Yabancı firmalar, teknik bilgi ve sermayeleriyle yerli kapitalistlerin yardımına çağrılmıştır. Devlet geniş vergi kaçakçılığına ve ithal yasakları sayesinde gerçekleştirilen "vurgun" kârlarına göz yummaktadır.

Yirmi yıllık bir denemeden sonra, bu kalkınma yolunun bizi nereye getirdiğinin bilançosunu yapmak gereklidir. Akıtılan milyarlara rağmen,

sanayileşme gerçekleştirilememiştir. Kurulan sanayi, İnönü'nün deyimiyle, "suni tekel" istidadı gösteren köksüz bir "paketleme" ve "montaj" gösterisinden ibaret kalmış ve yüksek gelir gruplarının lüks tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelmiştir. Makine, teçhizat, yedek parça, hammadde, teknik bilgi ve hatta işletmecisiyle dışarıya bağlı olup, yabancı firmalarla ortak ya da "müteahhit" olarak işbirliğine dayanan bu sanayi, ihracat yapamadığı gibi, ithalat ihtiyacını geniş ölçüde artırmıştır. Toplam ihracat geliri, hemen her şeyi dışarıdan gelen bu lüks tüketim sanayisinin işletme ihtiyacını karşılamaya dahi yetmemektedir! Borçlanma olanaklarının azalması, bu tip sanayinin iflası anlamına gelecektir.

İmtiyazlı bir pazarda, devletin milyarlarca liralık desteğiyle zenginleşen ve milli gelirin üçte birine yakın bir kısmını alan bu kapitalist sınıf, yatırımcı değildir. Yatırım fonlarını, lüks tüketim yolunda israf etmektedir. Bir mutlu azınlığın lüks ve israfı ile geniş kitlenin sefaleti çatışmaktadır. Toplumsal sorunlar,* çözülmek yerine günden güne kötüye gitmektedir: Tarım ülkesi Türkiye kendini besleyememektedir. Gecekondular çığ gibi büyümektedir. İşsizlik artmaktadır. Okuma yazma bilmeyen cahil kişilerin sayısı yıldan yıla yükselmektedir. Borçlar gittikçe ağırlaşmaktadır. Ortakçı, ırgat ve küçük işletme sahibi köylünün geçim sıkıntısı dayanılmaz ölçülere ulaşırken, beyler, ağalar, şeyhler egemenliğinde kölelik düzeninin kalıntıları yaşamaktadır. Kapitalist sınıf, ağalar, şeyhler, beyler ve tefecilerle birlikte, ağırlaşan sorunları çözmek için gerekli reformlara karşı çıkmaktadır. Parazit nitelikteki bir tutucular koalisyonu, kalkınma, sosyal adalet, demokrasi ve bağımsızlık yollarını tıkamaktadır.

Bütün ülkelerin hızlı kalkınma yarışı içinde bulunduğu çağımızda, bu ters gidişe "dur" demek gereklidir. Bu gidişe ne kadar önce son verilirse, Türkiye için o kadar iyidir.

Ülkemizin bugünkü gelişme aşamasında, milliyetçi devrimciler bir kez daha önplanda rol oynamaya aday gözükmektedir. Tanzimatla birlikte, ülkenin yarı sömürge durumuna düşmesinden beri, bağımsız ve uygar bir vatan kurmak için milliyetçi devrimciler ön safta mücadele vermişler, kahramanlık örnekleri göstermişlerdir. Fakat bağımsız ve uygar Türkiye ülküsüne hâlâ ulaşabilmiş değiliz, daha acısı bugün böyle bir yolda değiliz. Tarihsel şartların elverişsizliğinin bunda payı büyüktür. Yalnız milliyetçi devrimcilerin yanılmalarının ve yanlışlarının da,

* Devrimciler, millet çoğunluğuna, yani halka dayanmayı, devrimlerin başarısı için şart sayan Mustafa Kemal'in şu sözlerini hatırlamalıdırlar: "Bu milletin ekseriyeti bizimle olursa fırka deyiniz, ne derseniz deyiniz, yürümek mümkündür. Ekseriyet beraber değilse, grup deyiniz, heyet deyiniz, buna istinaden inkılaba muvaffakiyet mümkün olamaz." (İ. Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Ulus, 24 Kasım 1968).

ters gidişe yol açtığını hatırlamalıyız. Yeni yanılmalara düşmemek ve geçmiş yanılmalardan gereken dersi almak için, ekonomik ve toplumsal tarihimizi iyi öğrenmeliyiz.

Milliyetçi-devrimciler, daima bir halk özlemi taşımışlar, "Halka Doğru" ve "Halkçılık" hareketlerini başlatmışlardır. Fakat bu özlem, tutucular koalisyonunun kitle üzerinde kurduğu demirperde bir türlü tam aşılamadığı için gerçekleşememiştir. Başarılan devrimler, kitlenin yaşantısında önemli değişiklikler yaratamamıştır. Tutucu güçler engeli kırılıp, geniş kitleye ulaşamayınca, milliyetçi-devrimci hareket az çok boşlukta kalmış ve boşluğu tutucu güçler doldurmuştur. Girişilen kalkınma çabaları, tutucular koalisyonunu güçlendirmiştir. Bugün, halkçılığı tam gerçekleştirmek, işçisiyle, köylüsüyle halkı gerçekten iktidara getirmek ve halk içinde erimek söz konusudur. Esasen, bilinçli ve örgütlü aktif halk desteği en kısa sürede sağlanamadıkça, tutucu güçler koalisyonunun dış müttefikleriyle birlikte kurdukları engeli aşabilmek hayaldir. Bunu başaramayanlar, boşlukta kalmaya ve giderek tutucu güçlere teslim olmaya mahkûmdurlar.*

Milliyetçi-devrimcilerin halkçılık gibi başka bir özlemi, çağdaş uygarlığa ulaşmak olmuştur. Batılılaşma, çağdaş uygarlığa erişme anlamında kullanılmıştır. Fakat çağdaş uygarlığa hangi yoldan varılacağının tespitinde, büyük yanılmalar ve güçlüklerle karşılaşılmıştır. Tanzimat Batıcılığı'ndan, Menderes Batıcılığı'na sürüklenilmiştir. Ülkeyi Batılılaştırmak şöyle dursun, sömürgeleştiren bu tip Batıcılığa karşı çıkan Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi büyük ve değerli vatanseverler, çağdaş uygarlığa ulaşma ve kalkınma davasının, bir düzen değişikliği davası olduğunu yeteri kadar açıklıkla göremedikleri için, "Batı'dan ne alalım, ne almayalım" tartışmaları arasında bocalamışlardır. Bu fikir karışıklığı içinde çağdaş uygarlığa ulaşma yolunu, büyük bir sezişle, Atatürk ortaya koymuştur. Atatürkçü tez kısaca şudur: Batılılaşabilmek için, önce bağımsızlığın elde edilmesi ve bağımsız kalkınma olanağına kavuşulması şarttır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu yolda ikinci bir savaş, kapitülasyonların ve imtiyazlı yabancı sermayenin tasfiyesinde verilmiştir. Bağımsızlık elde edilince, yapılacak iş, devrimler yoluyla bir düzen değişikliğinin gerçekleştirilmesidir. Batılılaşma, Batı'nın uydusu olmakla değil, içeride devrimler yoluyla düzeni değiştirmek suretiyle mümkündür. Saltanatın ve hilafetin kaldırılması, dogmaları reddederek, akla ve bilime dayanan laik bir dünya görüşünün getirilmesi, bu görüşün eğitim sistemine egemen kılınışı ve bu anlayışın gerektirdiği çeşitli kuramların kurulması, eski düzeni yıkıp yeni bir düzen getirme yolunda atılmış devrimci adımlardır. Ne var ki, devrimler eski düzenin

temellerini tamamen yıkamamış, köklü bir toprak reformuyla, Ortaçağ kalıntısı güçler tasfiye edilememiştir. Toprak reformunu gerçekleştirme çabaları, tutucu güçler koalisyonu engeli önünde takılıp kalmıştır. Ama bu, Atatürk'ün büyük sezişinin ve Kemalist tezin doğruluğunu ve bugün için de geçerli olduğu gerçeğini değiştiremez.

Kemalist tez, "bağımsızlık içinde toplumsal devrimler yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşmak" biçiminde özetlenebilir. Türkiye'mizin içinde bulunduğu şartlarda hızla kalkınması ve çağdaş uygarlık düzeyine bir an önce ulaşması için tek çare olarak gördüğümüz "milli devrimci kalkınma yolu" Kemalist tezin temele indirilmesi ve böylece Atatürk devrimlerinin devam ettirilmesinden başka bir şey değildir.

Milli devrimci kalkınma yöntemiyle, ülkemizin 15-20 yıl içinde kalkınması, tam bağımsızlığını sağlaması ve çağdaş uygarlık düzeyindeki şerefli yerini alması mümkündür. Yalnız bunun için gerçekten devrimci olmak, idare-i maslahatçılıktan kesinlikle kaçmak ve dış destekli tutucu güçler koalisyonunun sayısız tuzaklarını boşa çıkartmak gereklidir. Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından hemen sonra söylediği şu sözler, devrimcinin kulağına küpe olmalıdır: "İnkılabın kanunu, mevcut kanunların fevkindedir. Bizi öldürmedikçe, bizim kafalarımızdaki cereyanı boğmadıkça başladığımız inkılap ve teceddüt bir an bile durmayacaktır. Bizden sonraki devirlerde de böyle olacaktır."

"Herkesi memnun edelim dersek, mümkün olsun, hepsi memnun olsun, ama biz maksadı temin etmiş olmayız. İdare-i maslahatçılar esaslı inkılap yapamaz. Bugünkü sefalet ve rezalet içinde esasen kimseyi memnun etmeye imkân yoktur. Memleket mamur, millet zengin olduğu zaman herkes memnun olur."[161]

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, *Cumhuriyet* gazetesi, 12 Kasım 1967.
2 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, Yale University Press, s. 9 ve 12.
3 Behice Boran, "Metot Açısından Feodalite ve Mülkiyet", *Yön* dergisi, sayı: 51.
4 H. Carrère d'Encausse ve Stuart Schram, *Le Marksisme et l'Asie*, Paris 1965, s. 14.
5 Marks, *Kapital*'in üçüncü cildinde Çin ve Hindistan'dan söz ederek şöyle demektedir: "Burada üretim tarzının esas temelini, küçük çapta tarım ile el sanatlarının birliği teşkil etmektedir. Hindistan'da buna arazinin ortak mülkiyetine dayanan köy toplulukları biçimini de eklemek gerekir." (*Kapital*, cilt: III, bölüm: 20).
6 K. Marks, *Kapital*, cilt: 1, kitap: 3, Ankara 1966, s. 81.
7 age, s. 82.
8 K. Marks, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Ankara 1967, s. 84.
9 age, s. 36.
10 Marks, 25 Haziran 1853, *New York Daily Tribune*, zikreden: K. Marks and Engels on colonialism, Moskova, s. 36.
11 K. Marks, *Les Consequences de la Domination Anglaise en Inde*, zikreden: Carrère d'Encausse, *Le Marksisme et l'Asie*, Paris 1965, s. 143.
12 Müslüman toplumlar hakkındaki araştırmasıyla tanınan sosyolog Maxime Rodinson, bu konuda özetle şunları söylemektedir: Asya Üretim Tarzı'nı Godelier'nin yaptığı gibi, hemen hemen evrensel bir toplumsal kuruluş görmek ve onu ilkel topluluktan türeyen ilk sınıflı toplum saymak ve öteki kuruluşların ondan türediğini ileri sürmek tamamen yanlıştır. Marks'ın otarşik topluluk diye tanımladığı üretim tarzı, en ilkel üretim biçimi olarak, dünya çapında mevcuttur. Buna Doğu ya da Asya etiketini eklemeye sebep yoktur. Bu üretim tarzına mesela "Kamucu (communautaire) ilkel üretim tarzı" adı verilebilir.

Bu tip üretimi tarzı, üretim fazlasının bir kısmının bir üst topluluk tarafından alınması dolayısıyla ayrı bir toplumsal kuruluş sayılmaktadır. Fakat bu, çok yaygın bir durumdur. Şöyle ki, kamucu ilkel üretim tarzı, üst bir topluluk tarafından sömürülen tek topluluk tipi değildir. Kadim ve Cermen üretim tarzları da, esasta, bir iç sömürü olmadan, az çok devlet yapısında bir üst topluluk tarafından sömürülebilmektedir. Modern tarih ve etnoloji, farklı ilkel üretim tarzlarıyla ayırt olunan toplumsal kuruluşların birbirlerini izlemesine dayanan bir düşünceyi yalanlamaktadır. Gerçekte, toprağın özel mülkiyeti, az çok belirli bir biçimde, ilkel topluluklarda görülmektedir ve topluluğun bir üst topluluk tarafından sömürülmesi ile bu tip mülkiyet biçimi arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Tarihin tanıdığı ilk devletlerden en basit tipte çağdaş devletlere kadar, devletler, toplulukların üretim fazlasının sömürülmesine dayanmaktadır. Bu topluluklarda, özel mülkiyet ile topluluğun hakları, son derece çeşitli biçimlerde bağdaştırılmaktadır. Roma hukukunun mutlak özel mülkiyet kavramı çok enderdir, hatta yoktur. Her yerde, aile, soy, dinsel ve politik otoriteler gibi çeşitli toplulukların toprak ve ürünleri üzerindeki birçok haklarının çeşitliliği ve hiyerarşisi görülmektedir.

Kapitalizmden önce, dünya ölçüsünde bir bakış açısından, insanlığın başlangıcında tek biçim olarak varsayılan kamucu ilkel üretim tarzından sonra, sömürü yapısına sahip son derece çeşitli üretim tarzları gelmektedir. Bunların bazılarında bir topluluk, öbür topluluğu, bağımsızlığına, uygarlığına ve

otarşik karakterine dokunmadan sömürebilir. Ötekilerde bireyler, birey olarak, üst topluluğun veya sınıfın üyeleri veya bütünüyle bu üst topluluk tarafından sömürülmektedir. Burada, köleler, özel serfler, ya da, kamu serfleri söz konusudur. Belli bir bölgede, bir ölçüde uyarlı bağlar oluşursa, bölge ölçüsünde ekonomik sistemden söz edilebilir. Genellikle bu sistemler, farklı ölçüler ve farklı bağdaşımlarla çeşitli üretim tarzlarını dizilemekte veya yan yana barındırmaktadır. Bunların sınıflandırılması çok güçtür. Bu çeşitli ekonomik sistemlerin karşılığı olan toplumsal kuruluşlar söz konusu edilince, çok sınırlı kalmakla birlikte, bunlar yalnızca bölge çapında geçerli olabilecektir. Ancak çok yüksek bir genelleme düzeyinde, yani çok az spesifik bir düzeyde ortak noktalar bulunabilecektir. Belli bir sistemde bir üretim tarzının belirgin hâkimiyeti (Klasik Yunan'da kölelik, Ortaçağ Batı Avrupası'nda servaj gibi), ancak, bu sisteme ve onun karşılığı olan sosyoekonomik kuruluşa açık bir özellik verecektir. Fakat yine de, sistem ve kuruluş düzeyinde, ikinci derecedeki ekonomik (mesela ticaretin gelişmesi gibi) ve kültürel çizgiler hesaba katılmalıdır.

Rodinson, bu düşüncelerle, kapitalizm öncesi için şöyle bir sınıflandırmayı öngörmektedir: Üretim tarzı düzeyinde bunların hepsi, sömürüye dayanan üretim tarzlarıdır; kamucu ya da bireyci olabilirler. Yani "sömürüye dayanan kamucu ya da bireyci üretim tarzı" denilebilir. Bu üretim tarzlarının egemen olduğu ekonomik sistemlere, "prekapitalist sömürü sistemleri" demek uygun düşecektir. Prekapitalist sömürü sistemleri de, kamucu (ya da bireyci) karakterinin egemenliğine göre ayrılabilir. Klasik Yunan ve Ortaçağ Batı Avrupası gibi özel durumlar için ise, "kölecilik" ve "feodalizm" yerine, "köleciliğin (ya da serfliğin) egemen olduğu sistemler" denilmesi daha isabetli sayılabilir. Bu sistemlerin karşılığı olan sosyoekonomik kuruluşlar, sömürü temeline dayanan prekapitalist kuruluşlar adını alacaktır. Bu kuruluşlar, coğrafi sıfatlarla, ya da –şehir hayatı ve ticaretin rolü de dahil– herhangi bir unsurun ağır basmasıyla belirlenebilecektir. (M. Rodinson, *Islam et Capitalisme*, Paris 1966, s. 73-81).

13 K. Marks, zikreden: Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul 1967, s. 4.

14 Prof. Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 9.

15 Prof. Ömer Lütfi Barkan, *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul, 1963, s. 20.

16 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 12-13.

17 Doç. Dr. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul 1967, s. 12 (Bu inceleme, ne ölçüde mükemmel bir ticaret şebekesinin kurulduğunu ortaya koymaktadır).

18 age s. 26

19 age s. 28

20 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 18.

21 age s. 12-13.

22 *Hayat Tarih Mecmuası*, Mart 1965, s. 94.

23 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 18.

24 W. Heyd, *Histoire du Commerce de Levant au Moyen-âge*, Zikreden: Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, s. 133.

25 Prof. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara 1959, s. 387 ve s. 412.

26 Barkan, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı*, İstanbul 1963, s. 81.
27 age, s. 17.
28 *Hayat Tarih Mecmuası*, Mart 1965, s. 92-95.
29 Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü*, Zikreden: Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı*, s. 58.
30 Barkan, *"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat"*, *Tanzimat*, 1940, s. 328.
31 Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanunları*, Ankara 1965.
33 İsmail Hüsrev Tokin, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, İstanbul 19341, s. 160-162.
33 Prof. Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara 1963, s. 40-43.
34 K. Marks, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Ankara 1967, s. 117.
35 Herbert Heaton, *Histoire Economique de l'Europe*, Paris 1952, s. 134-145.
36 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt: 1, s. 429.
37 age s. 429.
38 Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanunları*, Ankara 1965.
39 M. Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 115.
40 Ö. L. Barkan, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı*, İstanbul 1963, s. 27 ve 29.
41 K. Marks, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, Ankara 1967, s. 147.
42 S. Divitçioğu, *Asya Üretim Tarzı*, İstanbul 1967, s. 73.
43 M. Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 37-39.
44 Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, s. 144.
45 Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 39.
46 Ö. L. Barkan, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı*, İstanbul 1963, s. 28.
47 Adnan Giz, "XVII. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayin Durumu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Temmuz 1967.
48 Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, s. 111.
49 Zikreden: Yves Lacoste, *Géographie du Sous-développement*, Paris 1965, s. 215-216.
50 Herbert Heaton, *Histoire Economique de l'Europe*, Paris 1952, s. 71.
51 Mesela bakınız, Yves Lacoste, *Géographie du Sous - développement*, Paris 1965, S. 229.
52 Toynbee, *A Study of History*. Zikreden: Prof. Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* İstanbul 1961, s. 36.
53 Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 138.
54 *Kapital*, cilt: 1 kitap: 5, Ankara 1967, s. 207 -224.
55 Niyazi Berkes, *Yön* dergisi, 21 Ekim 1966.
56 Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 140.
57 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1965, s. 29.
58 age s. 28
59 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 22.
60 Ö. L. Barkan, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı*, İstanbul 1963, s. 23.
61 Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Londra 1946, s. 120.
62 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 22.
63 Necdet Tunçbilek, *İç Anadolu'nun Ekonomisi Hangi İstikamette Geliştirilmelidir*, İstanbul 1962, s. 9.
64 Necdet Tunçbilek. *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 20

65 age s. 18.
66 Ö. L. Barkan, "İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri Konferansı", İstanbul 1963, s. 35.
67 Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 22-65.
68 İ. H. Uzunçarşılıoğlu, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s. 5-7.
69 age s. 3-4.
70 Tirsinikli ve Alemdar Paşa hakkında bilgiler, Prof. Uzunçarşılıoğlu'nun yukarıda adı geçen eserinden derlenmiştir.
71 Cengiz Ulusay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, cilt: II, İstanbul 1955, s. XV.
72 Niyazi Berkes, "Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", *Yön*, 21 Ekim 1966 ve 18 Kasım 1966.
73 K. Marks, *Türkiye Üzerine*, İstanbul 1966, s. 137.
74 age s. 17.
75 M. Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1931, Çeviren: M. Ziya, s. 184.
76 age s. 254.
77 Enver Ziya Karal, *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 24.
78 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946, s. 144.
79 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1966, s. 449.
80 Erdoğan Başar, *Feodal İmparatorluktan Bir Yarı-sömürge Haline Geçiş Süreci*, *Sosyal Adalet* dergisi, Aralık 1964.
81 Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japon*, zikreden: P. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 152.
82 W. Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara 1957, s. 166.
83 age s. 177-178.
84 E. H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York 1946, s. 17.
85 Ignacy Sachs, *Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies*, Londra 1964, s. 83.
86 Kohachiro Takahashi, *La Place de la Révolution de Meiji dans l'histoire agraire du Japon, Revue Historique* (Ekim, Kasım 1953) s. 248. Zikreden: Paul Baran, *The Political Economy*, s. 154.
87 age s. 154.
88 age s. 155.
89 age s. 155.
90 Ignacy Sachs, *Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies*, Londra 1964, s. 84.
91 Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan*: Government Enterprise, 1868 -1880, California 1955, bölüm: 5. Zikreden: Paul Baran, age s. 156.
92 G. A. Ailen, *A Short Economic History of Japan*, Londra 1950, s. 30.
93 E. H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York 1946, s. 47.
94 A. H. Hanson, *Public Enterprise and Economic Development*, Londra 1959, s. *122-123. Zikreden: I. Sachs, age s. 92.* Japon kalkınmasının bilançosu, Sachs'ın değerlendirmelerine dayanarak hazırlanmıştır (s. 81-105).
95 I. Sachs, age s. 82-105.
96 Rostow'un bu görüşlerini eleştiren İngiliz iktisatçısı Joan Robinson, bu tezin Meiji devrimine uygun düşmekle beraber, Çin'in tepkisinin neden 1949'a kadar beklediğini açıklamadığını söylemektedir. Bundan başka, Japonya, kapitalizmin baskısına, kapitalizmi benimseyerek karşı koymayı denemekteydi. Bu tepki kapitalizmin yayılışını açıklayabilir, fakat onun kökenlerini açıklamaz.

"Sanayi İhtilali'ni, İngiltere'nin van Tromp tarafından küçük düşürülmesine bağlamak, çok aşırı bir görüştür" (J. Robinson, *Economic Philosophy*, Londra 1962, s. 109). Rostow'un görüşlerinin eleştirisi için bakınız, Özer Ozankaya, "İktisadi Gelişmenin Safhaları", *SBF* Dergisi, Haziran 1965.

97 Herbert Heaton, *Histoire Economigue de l'Europe*, Paris 1952, s. 41-65 ve s. 138-143.

98 *On Colonialism*, Moskova, s. 233.

99 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, Yale University Press, 1930, s. 24.

100 Y. K. Tengirşenk, *"Harici Ticaret Siyaseti"*, *Tanzimat*, 1940, s. 319.

101 *The Hummelaver memorandum*. Zikreden: Y K. Tengirşenk, *Tanzimat*, 1940, s. 314.

102 Prof. Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, 1940, s. 423-440. s. 423-440.

103 İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara 1934, s. 114.

104 age s. 115.

105 Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat'ın Maliye Nazırları*, İstanbul, cilt: 2, s. 144.

106 Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 428 s. 430, s. 429, s. 436 ve s. 437.

107 Ali Rıza Seyfi, *İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi*, *Cumhuriyet* gazetesi, 31 Temmuz-5 Ağustos 1939.

108 *Canlı Tarihler*: VIII, *Operatör Cemil Paşa Hatıraları*, İstanbul 1945, s. 161.

109 Dr. İlhami Masar, *40 Yıl Önceki Değirmenciliğimiz*, *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 68.

110 Mısır konusundaki bilgiler, Maxime Rodinson, *İslam et Capitalisme*, s. 134-143 ve Enver Abdülmalik, *Egypte, Societe Militaire*, Paris 1962, s. 20'den derlenmiştir.

111 *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, İş Bankası yayını 1959, s. 102 ve. s. 99.

112 age s. 190.

113 age s. 196.

114 Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul 1964, s. 95.

115 Zikreden: Namık Kemal, *İbret*, sayı: 46. *Yeni Osmanlılar, Tanzimat* s. 782.

116 age s. 781.

117 Zikreden: Y. K. Tengirşenk, Tanzimat, s. 312.

118 *Söylev ve Demeçler*, cilt: I. s. 199.

119 *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, İş Bankası yayını 1959, s. 117.

120 age s. 120.

121 Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat'ın Maliye Nazırları*, İstanbul, cilt, I, s. 19.

122 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, s. 50.

123 age s. 45.

124 *Times*, 30 Ekim, 1889. Zikreden: age s. 56.

125 age s. 56.

126 Zikreden: Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat'ın Maliye Nazırları*, cilt: II, s. 165-166.

127 Peyam-ı Sabah gazetesi, 26 Ekim 1336, Mehmet Galip ve Ali Rıza, zikreden: Pakalın, age s. 161.

128 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, s. 56-57.

129 Prof. R. Ş. Suvla, *Tanzimat*, kolektif eser, İstanbul 1940, s. 287.

130 Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı*, İstanbul 1330, s. 17.
131 age s. 65.
132 age s. 64.
133 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, s. 179-181.
134 age s. 180-181.
135 age s. 258.
136 age s. 20.
137 age
138 Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı*, İstanbul 1330, s. 222.
139 Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, s. 32.
140 Hayri Mutluçağ, *Tütün Rejisi*, Belgelerle Türk Tarihi dergisi, sayı: 21, s. 32-39.
141 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 180.
142 Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 58.
143 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar, Meşrutiyetten Cumhuriyete", *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 57.
144 Namık Zeki Aral, *1863 Yılı ve Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık Siyaseti*, s. 55-56, Yüz yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, Ziraat Bankası yayını.
145 Zikreden: Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı*, İstanbul 1330, s. 48.
146 Parvus, *Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır*, *Yön*, sayı: 122.
147 Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Teceddüdü*, İstanbul 1329, s. 186.
148 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 68-83. (Kuran, Yıldız Sarayı ile sefaretler arasındaki yazışmaları yayınlamaktadır).
149 Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 89-93.
150 Dr. Jaeck, *Balkan Harbi'nden Sonra Şark'ta Almanya*, İstanbul 1331, s. 14.
151 Zikreden: Ö. L. Barkan, "Toprak Hukuku", *Tanzimat*, s. 414-415.
152 Dr. Paul Rochrbach, *Hatt-ı Saltanat*, İstanbul 1331, s. 118-119.
153 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 86.
154 Zikreden: Cevdet Kudret, "Emperyalizm Karşısında Mehmet Âkif", *Yön*, sayı: 196.
155 Earle, "Turkey, The Great Powers and the Bağdat Railway", Macmillan 1923, s. 266, zikreden: A. E. Yalman, *Turkey in The World War*, Yale University Press 1930, s. 58.
156 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 171.
157 Rosa Luxemburg, *Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi*, İstanbul 1941, s. 9-10.
158 Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul 1963, s. 90-92
159 İbni Batuta, Mehmet Şerif Paşa tercümesi, 1919, cilt: I, s. 255. Zikreden: Hüseyin Avni Şanda, *Türkiye'de İlk Petrol Meseleleri*.
160 J. Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul 1964, s. 250.
161 age s. 262.
162 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 159 ve s. 220.
163 "Mahmut Şevket Paşa'nın Hatıratı", *Hayat* dergisi, zikreden: *Yön*, sayı: 121.
164 20 Mart 1968 tarihli *Akşam* gazetesinde yayınlanan belge.
165 Joseph Grew: *Atatürk ve İnönü, Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları*, İstanbul 1966, s. 13 ve s. 25.
166 Kinross, *Atatürk*, İstanbul 1966, cilt: II, s. 622.
167 Hayri Mutluçağ, *Borasit ve Anadolu'da Yabancı Çıkarlar*, *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı: 1, s. 24-35.

168 Hüseyin Avni, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul 1932, s. 48-49.
169 Ahmet Çıladır, Kozlu Olaylarının İçyüzü, *Yön*, sayı: 104.
170 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, İstanbul 1966, cilt: II, s. 343.
171 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 178.
172 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940, s. 245.
173 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 47-48.
174 Ö. L. Barkan, "Toprak Hukuku", *Tanzimat*, s. 392.
175 Dr. Jaeck, *Şark'ta Almanya*, İstanbul 1331, s. 21.
176 Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul 1964, s. 236.
177 Ö. L. Barkan, "Toprak Hukuku", *Tanzimat*, s. 390-391.
178 Prof. Turgut Yazıcıoğlu, *100 Yıl Önceki Zirai Bünyemize Bir Bakış, Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, Ziraat Bankası yayını, s. 71.
179 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1938, s. 211.
180 Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, İş Bankası yayını, s. 219.
181 A. Du Velay'den naklen *Türk Ziraat Tarihi*, 1938, s. 69.
182 Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim - Yaptıklarım*, İstanbul 1945, s. 98-99.
183 İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 186-187.
184 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* (1909).
185 Namık Kemal, İbret, 26 Kasım 1872, nakleden: *Türk Ziraat Tarihi*, s. 229.
186 *Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, Ziraat Bankası yayını, s. 117.
187 1867 tarihinde Abdülaziz'e sunulan layiha, *Türk Ziraat Tarihi*, s. 233.
188 *Türk Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi*, Yön, sayı: 145.
189 Moltke, *Türkiye Mektupları*, İş Bankası yayını, s. 221, ve 299.
190 Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz*, 1939, s. 31.
191 Türk Ticaret Salnamesi hazırlamak amacıyla yürütülen anket, zikreden: Ahmet Hamdi Başar, *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 54.
192 A. Hamdi Başar, *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 50 ve 54.
193 Kinross, *Atatürk*, İstanbul 1966, s. 501.
194 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 142.
195 *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı: 2, s. 25.
196 *Türk Ziraat Tarihi*, s. 206.
197 Demirtaş Ceyhun, *Haçlı Emperyalizm*, İstanbul 1967, s. 107.
198 Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi*, cilt: IV, s. 138.
199 *John Grew'un Hatıraları*, İstanbul 1966, s. 80.
200 Bakınız: Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 315.
201 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore*, Ankara 1966, s. 252-254.
202 Z. E. Fındıkoğlu, "İçtimai Hayat", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 642-643.
203 J. Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul 1964, s. 261 ve s. 40.
204 Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin*, İstanbul 1968, ,s. 334.
205 Zikreden: Z. F. Fındıkoğlu, "İçtimai Hayat", *Tanzimat*, s. 657.
206 Yusuf Akçura, *Siyaset ve İktisat*, İstanbul 1924, s. 54.
207 A. Hamdi Başar, *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 58, s. 54.
208 Ticaret Odası İktisat Komisyonu raporu, zikreden: A. Hamdi Başar, *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 58, s. 52-53.
209 Selanikli Abraam Benaroya, 125-150 bin sendikalı işçi rakamını vermektedir. Bunlar arasında demiryolları memur ve müstahdemleri, terziler, marangozlar, lonca halinde örgütlenmiş ham mallar vb. de yer almaktadır ve üç yıl

sonra kaybedeceğimiz Rumeli şehirlerini kapsamaktadır. Sosyalist Benaroya'nın güçlü bir örgütlenmiş işçi hareketinin varlığını ispata çalıştığı anlaşılmaktadır. Benaroya ve rakamları için bakınız: Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara 1967, s. 23 ve s. 33-34'teki dipnotları.

210 Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi*, İstanbul 1951, s. 6.
211 Tekinalp, *Memleketimizde İşbölümü*, zikreden: Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin*, İstanbul 1968, s. 356.
212 Zikreden: Cemil Bilsel, "Harici Siyaset", *Tanzimat*, s. 691.
213 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 68.
214 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 787-792.
215 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 25 ve s. 36.
216 Bakınız: *Yön*, sayı: 121.
217 *Yön*, sayı: 121.
218 Hüseyin Avni Şanda, *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul 1962, s. 7-8.
219 Osman Nuri Ergin'e atfen Hüseyin Avni Şanda, *Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul 1967, s. 7.
220 Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul 1964, s. 52 ve s. 163.
221 age s. 91 ve s. 95.
222 age, s. 303.
223 A. Reşit Rey, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1945, Cilt: III, s. 46.
224 20 Mart 1968 tarihli *Akşam* gazetesinde yayınlanan belge.
225 İsmail Rüştü Aksal'ın Meclis'teki beyanatı, zikreden: Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 241.
226 Bakınız: Doç. Dr. Yaşar Kutlay, *Siyonizm ve Türkiye*, 1967. (Herzl'e ait bilgiler, bu kitaptan özetlenmiştir).
227 *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul 1931, s. 80.
228 J. Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul 1964, s. 258-259.
229 Yusuf Akçura, *Siyaset ve İktisat*, İstanbul 1924, s. 64.
230 Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul 1965, s. 165.
231 Niyazi Berkes, "Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", *Yön*, sayı: 188.

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara 1964, s, 40.
2 Faik Reşit Unat "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, s. 825-837.
3 İbret, 15 Haziran 1872. Zikreden: Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara 1962, s. 42.
4 Faik Reşit Unat, *Tanzimat*, s. 826.
5 age s. 793.
6 age s. 795.
7 age s. 795 ve 792.
8 age s. 802, 808 ve 811.
9 age s. 828 ve 793.
10 age s. 781 ve 851.
11 Niyazi Berkes, Batıcılık, *Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul 1965, s. 91-92.

12 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara 1964, s. 32.
13 age s. 49.
14 Ahmet Mithat Efendi, Zikreden: *Türk Ziraat Tarihi*, s. 239.
15 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye.*
16 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara 1964, s. 61.
17 age s. 70.
18 age s. 173.
19 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul 1959, s. 349.
20 Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954, s. 56.
21 Zikreden: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara 1964, s. 85-183. 152 ve 100.
22 age s. 94.
23 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1959, s. 349.
24 Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey*, İstanbul 1964, s. 160.
25 Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, s. 396-397.
26 Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin*, İstanbul 1968, s. 168.
27 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 19 Mart 1968 ve 12 Şubat 1968.
28 Yusuf Akçura, *Siyaset ve İktisat*, İstanbul 1924, s. 24-25.
29 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 19 Mart 1968.
30 Dukagjin Zadeh Basri Bey, *Le Monde Oriental et l'avenir de la paix*, Paris 1920, s. 13-14.
31 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul 1959, s. 484.
32 Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, s. 414.
33 Hikmet Bayur, *Atatürk-Hayat ve Eseri*, Ankara 1963, s. 59.
34 Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 112.
35 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1938, s. 244.
36 Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul 1963, s. 63.
37 Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin*, İstanbul 1968, s. 349 ve 351.
38 Osman Tolga, *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul 1949, s. 5.
39 Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul 1965, s. 98.
40 Cavit Bey'in Hatıra Defterinden, *Tanin* 1946, Zikreden: Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul 1958, s. 141-143.
41 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960, s. 115 ve s. 180.
42 *Operatör Cemil Paşa Hatıraları*, İstanbul 1945, s. 91-93.
43 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in World War*, Yale University Press 1930, s. 147.
44 Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin*, İstanbul 1968, s. 434.
45 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, Yale University Press 1930, s. 211.
46 *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946, s. 32-34.
47 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, Yale University Press 1930 s. 245.
48 Hikmet Bayur, *Atatürk - Hayat ve Eseri*, Ankara 1963, s. 204.
49 Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, İstanbul 1964, s. 79-81.
50 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 28 Nisan 1968.
51 *Nutuk*, İstanbul 1961, s. 10 ve 22.
52 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İstanbul 1968, s. 111, 100 ve 139.
53 D. Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul 1964, s. 205-209.

54 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 87.
55 Lord Kinross, *Atatürk*, İstanbul 1966, s. 486, 493 ve 529.
56 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 137 ve 160.
57 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 216.
58 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 178-179.
59 Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1963, s. 31.
60 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1963, cilt: I, s. 59.
61 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1965, İkinci Kitap, s. X.
62 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt: I, s. 58.
63 Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul 1965, s. 223, 232, 239, 242, 265.
64 Nutuk, 1961, s. 5.
65 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt: II, s. 292-293.
66 Cemal Bardakçı, *Anadolu İsyanları*, İstanbul 1940, s. 119.
67 Hikmet Bayur, *Atatürk - Hayat ve Eseri*, Ankara 1963, s. 315.
68 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 10 Nisan 1968.
69 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 23 Nisan 1968 ve 17 Mayıs 1968.
70 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt: I, s. 53.
71 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 100-101.
72 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 28 Nisan 1968 ve 6 Mayıs 1968.
73 Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, İstanbul 1964, s. 123.
74 age s. 125.
75 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 237-239.
76 İnönü'nün Hatıraları, *Ulus* gazetesi, 10 Nisan 1968.
77 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 93.
78 *Nutuk*, 1963, s. 615-616.
79 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara 1959, s. 148-149.
80 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt: I, s. 64.
81 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 140.
82 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 148.
83 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 1964, cilt: II, s. 28-30.
84 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul 1967, s. 91.
85 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 328.
86 Rıza Nur, Türk Birlik Revüsü, 1 Ocak 1938 Mısır. Zikreden: Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, İstanbul 1959, s. 615-616.
87 *Yön*, sayı: 47.
88 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1965, s. 398.
89 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 201-205.
90 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 263-264.
91 age s. 421.
92 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF, 1963, s. 21.
93 Ecnebi Sermayesi, *Cumhuriyet* gazetesi, 29 Ağustos 1924. (Aksi belirtilmedikçe, Gökalp'in ekonomik görüşleri, "Osman Tolga, *Ziya Gökalp'in İktisadi Fikirleri*, İstanbul 1949" adlı incelemeden alınmıştır).
94 Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, Ankara 1956, s. 50.
95 age s. 50.
96 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara 1967, s. 67.
97 age s. 136.

98 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul 1967, s. 172.
99 *Yakın Tarihimiz*, cilt: I, s. 216.
100 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt: II, s. 70.
101 age cilt: II. s. 52.
102 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul, 1967, si. 39.
103 Helene Carrère d'Encausse, *Le Marxisme et l'Asie*, Paris 1965, 230.
104 age s. 264-265.
105 Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul 1964, s. 69.
106 Helene Carrère d'Encausse, *Le Marxisme et l'Asie*, Paris 1965, s. 50.
107 İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, *Milliyet* gazetesi, 20 Kasım 1967.
108 Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul 1964, s. 75.
109 Ahmet Hamdi Başar, *Barış Dünyası*, sayı: 54.
110 age sayı: 54.
111 age sayı: 54.
112 age sayı: 54.
113 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara 1967, s. 160.
114 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul 1967, s. 130, 234. ve 92.
115 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt: II, s. 333-335.
116 Abdi İpekçi, *Milliyet* gazetesi, 20 Kasım 1967.
117 Turan Güneş, "CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?", *Yön*, sayı: 1.
118 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 231-232.
119 age s. 298.
120 age s. 422.
121 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 397-398.
122 age cilt: I, s. 359.
123 Mazhar Leventoğlu, *Atatürk'ün Vasiyeti*, İstanbul 1968, s. 16.
124 age s. 78.
125 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, s. 446-447.
126 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 426.
127 *Yön*, Sayı: 47.
128 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 83.
129 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: I, s. 452.
130 age cilt: I, s. 453.
131 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "45 Yıl, Siyasi Hatıralar", *Meydan* dergisi, 26 Ekim 1965.
132 Celal Bayar, *Atatürk Ne Sosyalistti, Ne de Liberal*, *Meydan* dergisi, 4 Mayıs 1965. (Belirtelim ki, sosyalizmin karşıtı liberalizm değil, kapitalizmdir. Kapitalizm liberal de olabilir, müdahaleci de olabilir. Sosyalizm için dahi, liberal ya da otoriter sosyalizmden söz etmek mümkündür).
133 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Siyasi Hatıralar", *Meydan* dergisi, 19 Ekim 1965.
134 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 351.
135 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 43-44.
136 age cilt: II, s. 394.
137 *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, 1966, s. 29.
138 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar", *Barış Dünyası*, sayı: 73.
139 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF, Ankara 1963, s. 41.
140 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 102.
141 age s. 114.

142 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 68, cilt: I, s. 434 ve *Suyu Arayan Adam*, s. 490.
143 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Siyasi Hatıralar", *Meydan* dergisi, 21 Eylül 1965.
144 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar", *Barış Dünyası*, sayı: 59. (Başar'a öteki atıflar, bu derginin 59, 60, 61 ve 62. sayılarında çıkan hatıralara dayanarak yapılacaktır).
145 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 426-427.
146 T. Güngör Uras, *Türkiye'de Sigorta Sorunu*, DPT, 1966, s. 58.
147 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 16-19.
148 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Siyasi Hatıralar", *Meydan* dergisi, 27 Temmuz 1965.
149 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 424-425.
150 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, s. 26.
151 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 425.
152 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 54.
153 Cemal Kutay, *Cumhuriyet Devrinde Suistimaller*, İstanbul 1956, s. 85.
154 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar", *Barış Dünyası*, sayı: 62.
155 age sayı: 56.
156 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 427.
157 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Siyasi Hatıralar", *Meydan* dergisi, 27 Temmuz 1965.
158 Falih Rıfkı Atay, Pazar Konuşması, *Dünya* gazetesi, sayı: 7158.
159 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 379-390.
160 Prof. Fehmi Yavuz, İstanbul'un İmarı ve Arsa Politikası, SBF, Mart 1958.
161 Mübeccel Kıray, Interdependencies between agro-economic development and social change, A case study: Çukurova, s. 56.
162 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İstanbul 1964, s. 99-102.
163 age s. 111
164 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 427-428.
165 Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, İstanbul 1963, s. 133.
166 age s. 82.
167 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar", *Barış Dünyası*, sayı: 64.
168 Prof. Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul 1966, s. 24.
169 age s. 42-43.
170 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 144.
171 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: I, s. 412-413.
172 Bu liste, "Dr. Mehmet Selik, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye* (1923-1960), SBF, Ankara 1961, s. 3-10" dan alınmıştır.
173 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 40.
174 age s. 41.
175 age s. 127.
176 Prof. Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul 1966, s. 22 ve s. 51.
177 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: I, s. 413.
178 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 179-185.
179 Prof. Cahit Talaş, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri* (1920-1960).
180 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 360.
181 Ahmet Hamdi Başar, "Hatıralar", *Barış Dünyası*, sayı: 63.
182 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 182.
183 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 225 ve 230.

184 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF, Ankara 1963, s. 69.
185 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 233.
186 Prof. Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul 1966, s. 33.
187 *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Odalar Birliği, Ankara 1966, s. 35.
188 Reşat Aktan, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması", *SBF* Dergisi, Mart 1954, s. 37.
189 İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, 1934, s. 150.
190 age s. 189.
191 age s. 190.
192 age s. 196.
193 Reşat Aktan, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması", *SBF* Dergisi, Mart 1954, s. 42.
194 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 326.
195 Reşat Aktan, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması", *SBF* Dergisi Mart 1954, s. 42.
196 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, SBF, Ankara 1962, s. 184.
197 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: I, s. 310.
198 Dr. İlhan Başgöz, *Cumhuriyet'in Reform Yılları*, *Yön*, sayı: 47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 127.
2 *Cumhuriyet* gazetesi, 3 Eylül 1946, zikreden: Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 128.
3 age s. 165.
4 age s. 207.
5 age s. 254.
6 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF, 1963, s. 113-118.
7 Avni Doğan, *Kurtuluş ve Sonrası*, İstanbul 1964, s. 254.
8 Dr. İsmail Beşikçi, *Doğu Mitinglerinin Analizi*, Erzurum 1967, s. 57.
9 Turan Güneş, "CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?", *Yön*, sayı: 1.
10 Turan Güneş, "DP İktidarı", *Yön*, sayı: 24.
11 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 270.
12 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF, 1963, s. 42.
13 age s. 2.
14 age s. 101.
15 Hans Kroll, "Ankara'da Yedi Yıl", *Ulus* gazetesi, 6 ve 7 Mayıs 1968.
16 Mehmet Gönlübol – Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul 1963, s. 116.
17 age s. 119.
18 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 263.
19 Nihat Erim, "Türkiye'nin Dış Politika Sorunları", *Yön*, sayı: 156.
20 Ahmet Şükrü Esmer, *Türkiye'yi Amerika mı Kurtardı? Ulus* gazetesi, Mart 1966.
21 Hans Kroll, "Ankara'da Yedi Yıl", *Ulus* gazetesi, 13 Mayıs 1968.
22 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: II, s. 272.
23 Prof. M. Gönlübol, *Batı'nın Hatası*, *Milliyet* gazetesi, 20 Ocak 1968.
24 Prof. M. Gönlübol, *Dış Politikada "Milli Menfaat" Efsanesi*, *Milliyet* gazetesi, 4 Mart 1968.

25 "Kim Philby'nin Hatıraları", *Milliyet* gazetesi, 6 Nisan 1968.
26 M. Fahri, *Amerikan Harp Doktrinleri*, İstanbul 1966, Önsöz.
27 Orhan Erkanlı, "Türk Ordusu Yeniden Düzenlenmelidir", *Milliyet* gazetesi, 19 Şubat 1968.
28 Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic*, Harvard Middle Eastern Studies 9, 1963, s. 243.
29 age s. 245.
30 Max Veston Thomburg, *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi*, Ankara 1950, s. 94.
31 age s. 119.
32 age s. 117.
33 age s. 137.
34 age s. 92. ve 126.
35 age s. 137.
36 age s. 122.
37 age s. 96.
38 age s. 138.
39 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 138 ve 142.
40 age s. 319 ve 325.
41 age s. 152.
42 Kalkınma Planı 1963-1967, s. 10.
43 E. Günçe, "Early Planning Experiences in Turkey", Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Planning in Turkey, 1967, s. 23.
44 "Türkiye'nin Milli Ekonomi Politikası, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti", İstanbul 1965, s. 46-47.
45 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 104 ve 259.
46 Haluk Ülman, "Cento", *Cumhuriyet* gazetesi, 21 Ağustos 1967.
47 M. Fahri, *Amerikan Harp Doktrinleri*, İstanbul 1966, s. 248.
48 Sezai Orkunt, "Nükleer Strateji Çıkmazı", *Cumhuriyet* gazetesi, 30 Eylül 1967.
49 Afif Büyüktuğrul, "Nato'ya Girdiğimizde Askerlerin Görüşleri", *Milliyet* gazetesi, 30 Nisan 1968.
50 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, SBF 1963, s. 135.
51 Osman Okyar, *Zirai Fiyat Politikası, Türk Tecrübesi*, teksir, s. 8.
52 William H. Nicholls, *Investment in Agriculture in Underdeveloped Countries*, American Economic Review, Mayıs 1955, zikreden: Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 261.
53 *Türkiye'de Zirai Makineleşme*, SBF, 1954, s. 96.
54 age s. 43.
55 Yahya Kanpolat, *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, SBF, 1963, s. 43.
56 age s. 52 ve 53.
57 (Rakamlar, Çukurova Bölge Planlama Teşkilatı tarafından tespit edilmiştir).
58 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, Mart 1967, s. 75.
59 Tevfik Çavdar, *Türkiye'deki Toprak Dağılımının İşletme Büyüklükleri Yönünden Yapısal Çözümlenmesi*, SBF, Maliye Enstitüsü, 1967, s. 70.
60 Yusuf Hamurdan, *Tarım Sektöründe İşletme Büyüklüklerinde Verimlilik*, DPT, Ocak 1966, s. 3.
61 Tevfik Çavdar, *Türkiye'deki Toprak Dağılımının İşletme Büyüklükleri Yönünden Yapısal Çözümlenmesi*, SBF, Maliye Enstitüsü, 1967, s. 70-73.
62 Doç. Dr. Mübeccel Kıray, *Yedi Yerleşme Noktasında Turizmle ilgili Sosyal Yapı Analizi*, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1964, s. 24.

63 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 27 ve 31.
64 Mübeccel Kıray, *Interdependencies between agro-economic development and social change*, A case study, Çukurova, teksir.
65 Bahattin Akşit, *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, O. D. T. Ü. Öğrenci Birliği Yayınları, Ankara 1967, s. 71-128.
66 age, *Pazar İçin Üretimin ve Modern Teknolojinin Ankara Çevresindeki İki Köy Üzerindeki Etkisi*, s. 129-152.
67 age s. 148.
68 Halil Aytekin, "Toprağını Kaybeden Köylüler", *Yön*, sayı: 38.
69 Bahattin Akşit, *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, s. 61.
70 Doç. Dr. Necdet Tunçbilek, "Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, cilt: XII 1-4'de.
71 Bahattin Akşit, *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, s. 67.
72 Kemalettin Gazezoğlu, Viranşehir Olayları, *Cumhuriyet* gazetesi, 9.8.1967.
73 *Gelir Dağılımı Araştırması*, DPT, 1966, s. 9.
74 A. Vural Öktem, *Türkiye'de Zirai İşletme Büyüklükleri ve Zirai Prodüktiviteye Tesiri*, *SBF* Dergisi, Haziran 1966', s. 61.
75 *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl 1968-1972*, s. 242.
76 *Gelir Dağılımı Araştırması*, DPT, 1966, s. 12.
77 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 35.
78 Doç. Dr. Mübeccel Kıray, *Yedi Yerleşme Noktasında Turizmle İlgili Sosyal Yapı Analizi*, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1964, s. 36.
79 age s. 26.
80 *Gelir Dağılımı Araştırması*, DPT, 1966, s. 8.
81 *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 55.
82 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 112.
83 age s. 27.
84 age s. 45.
85 Gülten Kazgan, "Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planda Tarım", *Cumhuriyet* gazetesi, 13 Ekim 1967.
86 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 93.
87 age s. 76.
88 age s. 84.
89 age s. 69.
90 Azmi Erdem, "Müesseseleşen Tefecilik Bölgemizi Soymaktadır", *Yön*, sayı: 113.
91 *Yön*, sayı: 111.
92 Yılmaz Çetiner, "Fındık Tefecileri", *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Eylül 1967.
93 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT 1967, s. 59.
94 Samet Ağaoğlu, "Doğu İlleri", *Son Havadis* gazetesi, 19 Ekim 1967.
95 Doç. Dr. Mübeccel Kıray, *Ereğli; Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT 1964, s. 61-63.
96 Ülkü Egeci, *Tarımın Ekonomik Kalkınmadaki Yeri*, DPT, Ocak 1966, s. 38.
97 *Öncü* gazetesi, 19 Ekim 1960.
98 Mümtaz Soysal, "Temeldeki Kavgalar", *Yön*, sayı: 6.
99 Prof. Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul, s. 50-54.
100 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, s. 143.
101 United States Department of State, *Point Four, Cooperative Program for Aid in the Development of the Economically Underdeveloped Areas*, Washington 1964, s. 4.
102 *State of the Union Message*, 1953.

103 Zikreden: Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 200.
104 Bilsay Kuruç, *İktisadi Politikanın Resmi Belgeleri*, s. 140.
105 *Yeni Ulus* gazetesi, 16.4.1954, Balıkesir Konuşması.
106 *Ulus* gazetesi, 25 Temmuz 1952.
107 *Yeni Ulus* gazetesi, 10.4.1954, Malatya konuşması.
108 *Yeni Ulus* gazetesi, 26.4.1954, Samsun Konuşması.
109 *Yeni Ulus* gazetesi, 24.4.1954, Sivas Konuşması.
110 *Yeni Ulus* gazetesi, 16.4.1954, Balıkesir Konuşması.
111 *Yeni Ulus* gazetesi, 14.4.1954, İstanbul Konuşması.
112 *Yeni Ulus* gazetesi, 22.4.1954, Niğde Konuşması.
113 *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl*, s. 88.
114 *B.I.A.C. Eksperler Grubu Raporu*, Odalar Birliği 1964, s. 11.
115 *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl*, s. 76-77.
116 Doç. Dr. Arif Payaslıoğlu, *Türkiye'deki Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler*, SBF, 1961.
117 ŞevketSüreyya Aydemir, *İkinci Adam*, İstanbul 1968, cilt: III, s. 246.
118 1968 Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 10.
119 Hilmi Özgen, "Bankalar Kanunu Değiştirilmelidir", *Yön*, sayı: 194.
120 T. Güngör Uras, *Türkiye'de Sigorta Sorunu*, DPT, 1966, s. 153.
121 age s. 148 ve 153.
122 age s. 108.
123 age s. 98.
124 age s. 101.
125 "Dış Ticaret Dolapları", *Yön*, sayı: 26.
126 *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl*, s. 51.
127 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: III, s. 247.
128 "Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma", *Odalar Birliği*, 1966, s. 43.
129 Necdet Serin, "1923'ten Bu Yana Türkiye'nin Sanayileşme Siyaseti", *SBP Dergisi*, Haziran 1965, s. 227.
130 Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Talep Enflasyonu ve Maliyetlerin Enflasyonu*, İktisat Fakültesi İktisadi Gelişme Enstitüsü No. 6, s. 122.
131 Mümtaz Soysal, "Temeldeki Kavgalar", *Yön*, sayı: 1.
132 Doç. Dr. Tuncer Bulutay, *Türkiye'de İktisadın Okutuluşu Üzerine, SBP Dergisi*, Aralık, s. 4.
133 *Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, Akşam* Gazetesi, 3 Temmuz 1968.
134 *27 Mayıs İhtilalinde CIA'nin Parmağı Var mı?*, Yön, sayı: 55.
135 Atilla Sönmez, *The reemergence of the idea of planning and the scope and targets of the 1963-1967 Plan.* Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayını No. 9, s. 32.
136 Amerikan Büyükelçisinin Türkiye'ye Yardım Konusundaki Raporunun Tam Metni, *Yön*, sayı: 4.
137 *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 30.
138 Prof. Muammer Aksoy, *Türkiye'deki Maden Mücadelesi*, Ankara 1966, s. 8.
139 *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 61.
140 *Açık Oturum*, Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti Yayını, İstanbul 1965, s. 173.
141 Yalçın Küçük, *The Macro-Model of the Plan, Planning in Turkey*, Ankara 1967, s. 95.
142 *İlk Beş Yıllık Plan*, s. 491.

143 *İkinci Beş Yıllık Plan*, s. 363.
144 Besim Üstünel, *Kalkınmanın Finansmanı, Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti Yayını, İstanbul 1965, s. 203-207.
145 Bülent Yazıcı, *Sınai Gelişmemizin Sermaye ve Kredi Bakımından Durumu*, Sanayi Kongresi 1964, s. 10.
146 *İkinci Beş Yıllık Plan*, teksir, cilt: II, s. 38.
147 Besim Üstünel, *Kalkınmanın Finansmanı, Karma Ekonomide Kalkınma ve Gelişme*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti Yayını, İstanbul 1965, s. 216.
148 *Sanayi Bakanının Açıklaması, Yeni Gazete*, 28 Temmuz 1968.
149 *1968 Yılı Programı, Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 37.
150 *İkinci Beş Yıllık Plan*, teksir, cilt: II, s. 37.
151 *İkinci Beş Yıllık Plan*, s. 116.
152 *Barış Dünyası* dergisi, sayı: 51, s. 456.
153 Baran Tuncer, *Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Gelişme: Türk Ekonomisi Üzerinde Bir Deneme*, Ankara, Mart 1967, Doçentlik Tezi, s. 144.
154 age s. 120.
155 *Yeni Gazete*, 17 Eylül 1966.
156 Hamza Alavi, "Le Nouvel Imperialisme", *Les Temps Modernes* dergisi, Ağustos-Eylül 1964.
157 Cihat İren, *Türkiye'de Bir Ecnebi Sermayesi Yatırım Misali*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, Birinci Konferans, İstanbul 1963, s. 305-308.
158 Robert W. Kerwin, *Türkiye'nin Temel Ekonomik Politikası*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1965, s. 52.
159 *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Haziran 1967 ve 15 Ekim 1967 sayıları.
160 Haydar Kazgan, "İlaç Sanayindeki Tartışma", *Cumhuriyet* gazetesi, 7.6.1967.
161 Gülten Kazgan, "Üniversite Sorunu", *Cumhuriyet* gazetesi, 10 Temmuz 1968.
162 Sanayi ve İşyerleri Sayımı: İmalat Sanayi 1964, D.İ.E. 1968, s. XVII.
163 *İkinci Beş Yıllık Plan*, s. 363.
164 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 66.
165 Prof. Dr. Zühtü Yöney, *Milliyet* gazetesi, 13 Ağustos 1968.
166 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 69.
167 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 379.
168 age s. 380 ve 385.
169 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 78.
170 age s. 82.
171 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 409.
172 age s. 428.
173 age s. 429.
174 age s. 440.
175 age s. 467.
176 age s. 483.
177 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı*, Imalat Sanayi, D.İ.E., 1968, s. 271.
178 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 489-490.
179 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 108.
180 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 516.
181 Haydar Kazgan, *Cumhuriyet* gazetesi, 28 Ekim 1967.
182 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 107.
183 Prof. Besim Üstünel, *Kalkınmanın Neresindeyiz?*, Ankara 1966, s. 208 ve 216.
184 Gülten Kazgan, *Montajcı Sanayileşme, Cumhuriyet* gazetesi, 18 Ağustos 1967.

185 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 65.
186 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 428.
187 *Sabahattin Savacı'nın Açıklaması*, *Son Havadis* gazetesi, 14 Şubat 1968.
188 Dr. Cavit Başar, *Yön*, sayı: 169.
189 *Yeni Gazete*, 3 Kasım 1965.
190 *Yön*, sayı: 188.
191 Nejat P. Eczacıbaşı, "Yabancı Sermaye", *Tıpta Yenilikler*, sayı: 2, s. 1.
192 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 419.
193 Mücahit Beşer, "Sanayi Anketimiz", *Cumhuriyet* gazetesi, 7 Nisan 1968.
194 Gülten Kazgan, "Montajcı Sanayileşme", *Cumhuriyet* gazetesi, 18 Ağustos 1967.
195 Kenan Bulutoğlu, "Montaj Sanayi", *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Ağustos 1967.
196 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*.
197 Nejat Ölçen, *The Implementation of the Investments Foreseen in the First Five-Year Development Plan*, s. 289, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayını, No. 9.
198 Nejat Ölçen, *Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara Sanayi Odası Yayını: 1, s. 19.
199 age s. 19.
200 Prof. J. Leite Lopes, "La Science dans le Tiers Monde", *Le Monde*, 13.4.1967.
201 Dr. Baran Tuncer, *Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Gelişme: Türk Ekonomisi Üzerinde Bir Deneme*, Mart 1967, Ankara.
202 Harry Magdoff, "Economic Aspects of U. S. Imperialism", *Monthly Review*, Kasım 1966, s. 39. (1950-1960 rakamları Ticaret Bakanlığı'nın dış ödeme istatistiklerinden alınmıştır. Daha sonraki yıllar için bilgi, Survey of Current Business'ten derlenmiştir. Tablodaki ilk sıra, ABD'den çıkan direkt yatırımların net sermaye akımını ifade etmektedir. İkinci sıra, dışarıdaki direkt yatırımların, vergiler ödendikten sonra kalan şube kârları, faiz ve temettüler toplamını vermektedir. Şirketlerin şubelerden (branch) farklı olan "subsidiory"leri hesaba katılmamıştır).
203 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 424.
204 *1966 Yılı Programı*, s. 262.
205 *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 267.
206 *1966 Yılı Programı*, s. 384.
207 *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 349.
208 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 515.
209 *1966 Yılı Programı*, s. 214.
210 Müeyyet Kerimol, *Memleketimizde Suni Elyaf Üretimi ve Yatırım Teşebbüsleri*, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, sayı: 12.
211 *İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 491.
212 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 78.
213 Kemal Kurdaş, *Türkiye Ekonomisinde Süratli Bir Kalkınmayı Engelleyici Temel Faktörler*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, Birinci Konferans, İstanbul 1963, s. 36.
214 Ertuğrul Soysal, *Türk Sanayinde Verimlilik*, Cumhuriyet gazetesi, 27.6.1968.
215 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 442.
216 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 12.
217 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, 12 Aralık 1967, s. 52 ve *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 276.
218 Bülent Ecevit, *Ulus* gazetesi, 25 Mart 1968.

219 *Hürriyet* gazetesi, 19 Ocak 1968.
220 Mehmet Erzen, "Yerli Sanayimiz ve İçyüzü", *Yeni İstanbul* gazetesi, 18.4.1967.
221 "Sanayi Anketi", *Cumhuriyet* gazetesi, 17 Mart 1968.
222 *Hürriyet* gazetesi, 19 Ocak 1968.
223 Hayrettin Erkmen, "Dokuma Sanayinde Fiyat", *Son Havadis* gazetesi, 23.5.1968.
224 Ahmet Kılıçbay, "Yerli Sanayide Fiyat İndirimleri", *Cumhuriyet* gazetesi, 13 Şubat 1968.
225 *OECD Raporu, Yeni Gazete*, 3 Eylül 1968.
226 Haydar Kazgan, "İlaç Sanayinde Tartışma", *Cumhuriyet* gazetesi, 7.6.1967.
227 Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Enflasyon*, İktisat Fakültesi İktisadi Gelişme Enstitüsü Yayını, No. 6,
228 *Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, Dördüncü Konferans, İstanbul 1965, s. 255.
229 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 116.
230 İlhan Tekeli, "Sanayileşmemiz Nasıl Baltalanıyor?", *Yön*, sayı: 102.
231 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, , 12 Aralık 1967, s. 111.
232 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 545.
233 Nejat Ölçen, *Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara Sanayi Odası Yayını.
234 İlhan Tekeli, "Sanayileşmemiz Nasıl Baltalanıyor", *Yön*, sayı: 102.
235 *İkinci Beş Yıllık Kakınma Planı*, s. 541-547.
236 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 542-546.
237 Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de Orta Sınıf*, Türkiye Ekonomi Kurumu İktisadi Araştırma Enstitüsü, Ankara 1963, s. 17.
238 Participant Journal, 25 Ocak 1967, s. 88-95.
239 Nejat Ölçen, *Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara Sanayi Odası Yayını No. 1, s. 96.
240 Sofu Tuğrul, "Tefecinin Fendi", *Cumhuriyet* gazetesi, 24 Eylül 1968.
241 Ecvet Güresin, *Cumhuriyet* gazetesi, 10 Eylül 1968.
242 *Tütüncülüğümüzün Halihazır Durumu*, Ziraat Odaları Birliği Yayını No. 9, s. 27.
243 Hayrettin Erkmen, *Fındık Alım Fiyatları, Son Havadis* gazetesi, sayı: 2949.
244 IV. Türkiye Sanayi Kongresi Tebliğleri, s. 121.
245 *Milliyet* gazetesi, 13 Eylül 1968.
246 Birleşmiş Milletler, *Measures of the Economic Development of Underdeveloped Countries*, 1951, par. 37.
247 Prof. James Murray, Türkleri Küçümseme, Kapitalizm ve Kapitülasyonlar, *Yön*, sayı: 157.
248 *Podol Raporu, Yön*, sayı: 208.
249 "Devlet Teşkilatımızdaki Amerikan Ajanları", *Yön*, sayı: 172. (DPT yetkililerinden biri tarafından hazırlanan tablo, tabiatiyle, belli bir tarihteki durumu tespit etmektedir).
250 Prof. James Murray, "Türkleri Küçümseme, Kapitalizm ve Kapitülasyonlar", *Yön*, sayı: 157.
251 *Madanoğlu'nun Konuşması, Akşam* gazetesi, 14 Haziran 1968.
252 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 138.
253 Doç. Dr. Nusret Ekin, *Grevlerin Bünyesi ve Özellikleri*, Cumhuriyet gazetesi, 26 Ağustos 1968.
254 Aslan Başer Kafaoğlu, "Antiemperyalist Mücadele ve TİP Oyları", *Yön*, sayı: 197.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

1 Yalçın Küçük, Statükonun Planı, *Milliyet* gazetesi, Haziran 1967,
2 Nejat Ölçen, *Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara Sanayi Odası Yayınları No. 1, s. 114-115.
3 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 14'teki tablo.
4 Prof. İsmail Türk, *Hayvancılığımız*, Cumhuriyet gazetesi, sayı: 15647.
5 Birleşmiş Milletler, *Economic Survey of Europe Since the War 1953*, s. 25.
6 1968 Yılı Programı, *Resmi Gazete*, , 12 Aralık 1967, s. 8.
7 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 12-13.
8 Gülten Kazgan, "Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planda Tarım", *Cumhuriyet* gazetesi 13 Ekim 1967.
9 Gülten Kazgan, "Yabancı Gözüyle Türkiye'nin Gelişmesi", *Cumhuriyet* gazetesi, 20 Nisan 1967.
10 Birleşmiş Milletler Avrupa İktisadi Komisyonu, *Etude Sur la Situation Economique de l'Europe en 1966*, New York 1967, Chp. II, s. 2.
11 Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 227.
12 Prof. J. L. Enos, "Türkiye'de Gelir ve Vergi Dağılışı", *Yön*, sayı: 59.
13 DPT. Gelir Dağılışı Araştırması, s. 1. ve 2.
14 Kemal Kurdaş, *Dış Yardımsız Kalkınma*, teksir, s. 22-25.
15 Kemal Kurdaş, *Nasıl Kalkınabiliriz?*, *Yön*, sayı: 64.
16 Zikreden: Oscar Lange, *Economie Politique*, Paris 1962, s. 300.
17 J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1959, s. 198
18 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, 1967, s. 76.
19 Prof. Ahmet Kılıçbay, *Cumhuriyet* gazetesi, 13 Şubat 1968.
20 *Türkiye Milli Geliri*, 1938, 48-67, DİE, 1968, s. 9.
21 DPT Ticaret Hadleri Araştırması, *Yön*, sayı: 133.
22 Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 165.
23 age s. 172,
24 Prof. Ahmet Kılıçbay, *Cumhuriyet* gazetesi, 13 Şubat 1968.
25 Besim Üstünel, *Kalkınmanın Neresindeyiz?*, Ankara 1966, s. 181.
26 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 61, 40 ve 107.
27 age s. 119.
28 age s. 489.
29 age s. 58.
30 Doğan Avcıoğlu, "U Sektörü", *Yön*, sayı: 120.
31 *1965 Sayımı %1 Örnekleme Sonucu*, Ankara 1966, s. 17. (Bu grup, hostes ve kamarotları da kapsamaktaysa da, büyük çoğunluğu hizmetçiler teşkil etmektedir).
32 Haluk Ülman, "Türk Ulusal Savunması Üzerinde Düşünceler", *SBF* Dergisi, Aralık 1966, s. 212.
33 Sezai Orkunt, "Silahlı Kuvvetler Sorunu", *Cumhuriyet* gazetesi, 20.2.1968.
34 "Karayolları", *Yön*, sayı: 83.
35 The Economist, *Literacy, The pragmatists move in*, 17 Nisan 1967.
36 Ignacy Sachs, *Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies*, Londra 1964, s. 65.
37 Yalçın Küçük, "Buğday Fiyatları", *Milliyet* gazetesi, 15 Mayıs 1968.
38 Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1960, s. 263.
39 *Le Developpement Social et Economique de la Bulgarie* (1944-1964), Sofya 1964, s. 141, 186 ve 190.

40 F. Dulles, *War or Peace*, New York 1950, s. 256. Zikreden: P. Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 252-253.
41 M.Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, İstanbul 1968, s. 10.
42 *Fundamentals of Marxism-Leninism*, Moskova 1964,. s. 490.
43 Lenin'in toprak reformu konusundaki görüşlerinin toplu bir özeti içini bk.: Roger Garaudy, *Le Probleme Chinois*, Paris 1967, s. 61-67.
44 M. Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, İstanbul 1968, s, 176.
45 age s. 146,
46 Stalin, 4 Şubat 1931 konuşması, zikreden: P. Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 269.
47 M. Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, s. 200.
48 Vassili Kasianenko, *A la conquéte de l'indépendance economique*, Moskova 1967, s. 239-263.
49 M. Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, s. 245.
50 age s. 234.
51 P. Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 283.
52 Vassili Kassianenko, *A la conquéte de l'independance économique*, Moskova 1967, s. 107. (Teknik eğitim ile ilgili rakamlar, bu kitaptan alınmıştır).
53 P. Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 280.
54 M. Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, s. 302.
55 age s. 252 ve 283.
56 P. Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 282.
57 M. Dobb, *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, s. 282.
58 *Fundamentals of Marxism-Leninism*, Moskova 1964, s. 521.
59 Bulgaristan hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan alınmıştır: Birleşmiş Milletler, *Etude sur la Situation Economique de l'Europe 1966 - Le daveloppement social et economique de la Bulgarie 1944-1964, Sofya 1964 - Cooperative Sector in Bulgaria's industry, Sofya 1963 - Bulgaria's Farm Produce on the International Market*, Sofya 1962.
60 Higgins, *Economic Development*, Londra 1959, s. 728.
61 C. Bettelheim, *Çin'de Sosyalizmin Kuruluşu*, İstanbul 1966, s. 64.
62 age s. 73.
63 René Dumont, *Reforme agraire et sous-developpement, Agriculture Land Reforms and Economic Development*, Varşova 1964, s. 193-194.
64 T. Balogh, *The cause of poverty*, teksir, s. 26.
65 R. Nurkse, *Probleme of Capital Formation in the Underdeveloped Countries*, Oxford 1957.
66 Chedly Ayari, *La théorie de l'epargne-travail de Nurkse et les politiques de l'emploi dans les pays sous-développés.*
67 Robert L. Heilbroner, "ADB Ekonomik Kalkınmaya Karşı mıdır?", *Yön*, sayı: 220.
68 Harry Magdoff, *Economic Aspects of U. S. Imperialism*, Monthly Review, Kasım 1966, s. 15.
69 age s. 19-21.
70 Victor Perlo, *Militarism-Industry*, Londra 1963, s. 71-80.
71 *Multinational Companies*, Business Week, 20 Nisan 1963.
72 Harry Magdoff, *Economic Aspects of U. S. Imperialism*, Monthly Review, Kasım 1966.
73 Victor Perlo, *Militarism - Industry*, Londra 1963, s. 54.
74 y.a.g.e s. 70-83.

75 Harry Magdoff, *Monthly Review*, Kasım 1966.
76 Sweezy ve Baran, *Essays in honour of Michel Kalecki*, Varşova 1964, s. 23-24.
77 İlhan Selçuk, *Tarih Önünde Noktalamak İçin*, *Cumhuriyet* gazetesi, 23 Eylül 1968.
78 *Yön*, sayı: 171.
79 *Yön*, sayı: 208, *Rostow'un Leeds Üniversitesi'ndeki Konferansı*.
80 Eugene R. Black, *The Domestic Dividens of Foreign Aid*, Colombia, Journal of World Business, cilt: I, Sonbahar 1965.
81 *Türkiye'nin Dış Yardım Sorunu, DPT, Eylül 1967, s. 27.*
82 Gustav F. Papanek, *Pakistan Karma Ekonomisindeki Gelişme*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, 1965, s. 76.
83 Ignacy Sachs, *Patterns of Public Sector in Underdeveloped Economies*, Londra 1964. (Kapitalist karma ekonomide devlet sektörünün yerini araştırırken ve Amerikan tipi kalkınma modelini tanımlamaya çalışırken bu incelemeden geniş ölçüde yararlandık).
84 Prof. W. C. Theisenhusen, "Amerikalı Gözüyle Toprak Reformları", *Yön*, sayı: 149.
85 age
86 Ignacy Sachs, *Pattems of Public Sector in Underdeveleoped Economies*, Londra 1964, s. 178-180.
87 age (Meksika ile ilgili rakamlar bu kitaptan ve "Prof. P. G. Casanova, *Mexico: Semicapitalistic Revolution, Planning and Economic Development*, Varşova 1964" incelemesinden alınmıştır).
88 Prof. Celso Furtado, "Güney Amerika Devrimi ve ABD'nin Güvenliği", *Yön*, sayı: 147.
89 Papanek, *Pakistan Karma Ekonomisi*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, 1965, s. 72 ve 74.
90 Joan Robinson, "Kore Mucizesi", *Yön*, sayı: 166.
91 Robert L. Heilbroner, "ABD Ek onomik Kalkınmaya Karşı mıdır?", *Yön*, sayı: 220.
92 Ziya Kayla, "Türkiye Ekonomisi Bir Çıkmaza mı Giriyor", *Milliyet* gazetesi, 2 Eylül 1968.
93 "Yabancı Sermaye", *Yön*, sayı: 184.
94 DPT Müsteşarı Memduh Aytür'ün Genelgesi, "Türk-Sovyet Ticari İlişkileri", 23.8.1965.
95 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 101.
96 Doç. Dr. Baran Tuncer, *Türkiye'nin Dış Ödemeler Açığı ve Dış Kaynaklar*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, 1968, teksir, s. 14.
97 Turgut Tan ve Selçuk Yanardağ, Meksika'da Toprak Reformu, *SBF* Dergisi, Mart 1967, s. 161.
98 René Dumont, *Reforme Agraire et sous developpement, Agriculture Land reforms and economic development*, Varşova 1964.
99 D. R. Gadgil, *Approach to Third Plan. Zikreden*: Ignacy Sachs, *Patterns of Public Sector*, Londra 1964, s. 145.
100 Hamza Alavi, "Le Nouvel Imperialisme", *Les Temps Modernes*, Paris, Ağustos Eylül 1964.
101 İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara 1934, s. 150
102 *Köy ve Köylü Sorunu*, DPT, Mart 1967, s 74.
103 Mesut Başkaya, "Köy Kooperatifleri ve Sorunları", *Cumhuriyet* 31 Ekim 1968.
104 "Bir Soygun Çeşidi", *Yeni Gazete*, 2 Ekim 1968.
105 *Son Havadis*, 14 Temmuz 1968 Senirkent B. Kabaca Balıkçılar Kooperatifi

Müdürü Hasan Aşık'ın tekzibi.

106 *Akşam*, 27 Haziran 1968, Denizli Senatörü Kemal Turgut'un tekzibi.

107 Tevfik İnci, *Değerlendiremediğimiz Denizaltı Servetimiz*, *Cumhuriyet* 14 Eylül 1967

108 *İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul 1968, s. 297.

109 age, s. 290.

110 *Etibank ve Müeseseleri ile bu teşekküllerin yarıdan fazla hissedar olarak iştirak ettiği şirketlerin 1965 yılı hesap ve muamelelerini tetkike memur komisyon raporu*, s. 4.

111 R. Hammaş *Planning in Turkey*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi yayını, Ankara 1967, s. 146.

112 Ömer Lütfi Barkan, "Toprak Reformları ve İç Kolonizasyon Meseleleri", *Yeni Ufuklar*, sayı: 101-102.

113 *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 386-393.

114 Besim Üstünel, *İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İst. 1968, s. 216.

115 Prof. Ahmet Kılıçbay, "Banka Kredileri", *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1968.

116 "Konya'da Tefecilik", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1968.

117 *Türkiye'de Sigorta Sorunu*, DPT, 1966, s. 153.

118 age, s. 88.

119 Doç. Baran Tuncer, *Türkiye'nin Dış Ödemeler Dengesi ve Dış Kaynaklar*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, Teksir, s. 23.

120 Kristensen'in demeci, *Milliyet*, 23 Ekim 1968.

121 *Yön*, sayı: 212.

122 Prof. Fritz Baade ve Guy Finlayson, *How to improve Turkish exports and invisible receipts*, OECD, 10 Kasım 1960, s. 156-162.

123 Frantz Fanon, *Les damnés de la terre*, Paris 1961, s. 113 -134.

124 Ziya Kayla, "Kalkınma Konusundaki Yanlış Düşünceler", *Milliyet*, 15 Ağustos 1967.

125 Michel Bosquet, Les Miracules de Tajos, *Le Nouvel Observateur*, 26 Temmuz 1967.

126 Ignacy Sachs, *The significiance of the foreign trade sector and the strategy of foreign trade planning*, Ankara, 6-17 Eylül 1965, s. 5.

127 İnönü, İstanbul Kongresi konuşması, *Ulus*, 13 Ekim 1968.

128 Prof. Dr. Memduh Yaşa, *Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi ve Dış Ticaret*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, 1968, s. 10.

129 Gülten Kazgan, *Kısmi Devalüasyon genelleştirilmeli midir?*, *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1968

130 Zikreden Ignacy Sachs, *Foreign Trade and Economic Development of Underdeveloped Countries*, Londra 1965, s. 123. Dış ticaret stratejisinin tespitinde, bu kitaptan bir hayli yararlanılmıştır.

131 *Türkiye'nin Dış Yardım Sorunu*, DPT, 1967, s. 23.

132 Besim Üstünel, *İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İst. 1968, s. 217.

133 Necat Ölçen, *Türkiye'nin Endüstrileşme Sorunu*, Ankara 1967, s. 19.

134 Dr. Gill'in DPT için hazırladığı yayımlanmamış çalışma, Aralık 1967.

135 G. Kazgan, "Buğday İthali ve İktisat Politikası", *Cumhuriyet*, 13 Kasım, 1968.

136 *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 162.

137 Gelir Dağılımı Araştırması, DPT, 1966, s. 3.

138 Maurice Duverger, *Introduction à la politique*, Paris 1964, s. 358.

139 Nermin Abadan, Ahmet N. Yücekök, "1961-65 Seçimlerinde büyük şehirlerde gelir durumlarına göre oy verme davranışları", *SBF* Dergisi, Aralık 1966, s. 109-110.
140 Nermin Abadan, "Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler açısından 1965 seçimlerinin tahlili", SBF yayını, s. 274.
141 M. Kıray, "Interdependencies between agro-economic development and social change", A Case Study Çukurova, teksir.
142 M. Kıray, "Ereğli'de bazı şehirleşme ve sosyal değişme eğilimleri", Sekizinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, Ankara 1966, s. 174 -175.
143 age s. 168,
144 M. Kıray, *On certain aspects of the social planning of the first five-year plan*, Planning in Turkey'de, Orta Doğu Teknik Üniversitesi yayını, Ankara 1967, s. 176-177.
145 Bahattin Akşit, *Türkiye'de "Azgelişmiş Kapitalizm" ve köylere girişi*, Ankara 1966, s. 125.
146 "Kabuk Teorisi", *Yön*, sayı: 170.
147 Jacques Lambert, *Amerique Latine, Structures sociales et Institutions politiques*, Paris 1963, s. 95.
148 age s. 209.
149 age s. 215.
150 Maurice Duverger, *Introduction à la politique*, Paris 1964, s. 177.
151 Nermin Abadan, "1961-65 seçimlerinde büyük şehirlerin oy verme davranışlarıyla ilgili bazı yorumlar", *SBF* Dergisi, Aralık 1966 s. 114.
152 C. W. M. Hart, "Şehire gelen köylüler", Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İst. 1963, s. 71-72
153 Granville H. Sewell, "Gerçekte ve Hayalde Gecekondular", *Yön*, sayı: 6.
154 Prof. İbrahim Yasa, *Gecekondu topluluklarında işgüç çeşitleri ve ekonomik düzen*, Sekizinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, Ankara 1966, s. 148.
155 age s. 145.
156 age s. 138 ve 141.
157 C. W. M. Hart, "Şehire gelen köylüler", Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İst. 1963, s. 74.
158 age s. 75-76.
159 İbrahim Yasa, "Gecekondu topluluklarında işgüç çeşitleri ve ekonomik düzen", Sekizinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları, Ankara 1966, s. 143.
160 "Milli Demokratik Devrim", *Türk Solu* dergisinin ilavesi, sayı: 53.
161 İsmail Arar, Atatürk'ün İzmir Basın Toplantısı, 16 Ocak 1923, 24 Kasım 1968.

DOĞAN AVCIOĞLU, *TÜRKİYE'NİN DÜZENİ*'NDE "TÜRKİYE NEDEN KALKINAMADI VE NASIL KALKINIR... BU DÜZEN NEDİR VE NASIL DEĞİŞİR?" SORULARINA YANITLAR VERİYOR. DÖRT ANA BAŞLIK ALTINDA, ÜZERİNDE YAŞADIĞIMIZ TOPRAKLARIN EKONOMİ-POLİTİĞİNİ ORTAYA KOYAN BU DEV ESERİN İLK BASIMI 1968 YILINDA YAPILMIŞTI. YUNUS NADİ ÖDÜLÜ'NE DEĞER GÖRÜLEN *TÜRKİYE'NİN DÜZENİ*, BENZERSİZ VE HENÜZ AŞILMAMIŞ BİR ÇALIŞMA. UĞUR MUMCU'NUN DEYİMİYLE, YAŞAMI BOYUNCA "TEK KİŞİLİK ÜNİVERSİTE" GİBİ ÇALIŞAN BİR BİLİM İNSANI VAR KARŞIMIZDA. ELİNİZDEKİ KİTAP, BUNUN KANITI. AVCIOĞLU, OSMANLI'NIN TAHLİLİNİ YAPTIKTAN SONRA EKONOMİK VE SOSYAL ELVERİŞLİLİĞE KARŞIN KAPİTALİZMİN ANADOLU'DA NEDEN GELİŞEMEDİĞİNİ AYRINTILARIYLA İNCELİYOR. EMPERYALİZMİN BOYUNDURUĞUNA GİREN BİR ÜLKEDEKİ REFORM VE DEVRİM GİRİŞİMLERİNİ, KURTULUŞ SAVAŞI'NI, DEVLETÇİLİK UYGULAMALARINI, İŞBİRLİKÇİ KAPİTALİZM VE İRTİCAYI, 450 YILLIK SERÜVENİN İÇİNDE ANLATIYOR.

"KEMALİZMİN 'BAĞIMSIZLIK' VE 'ÇAĞDAŞ UYGARLIK' DİYE ÖZETLEYEBİLECEĞİMİZ İKİ BÜYÜK ÜLKÜSÜNÜ GERÇEKLEŞTİRME YOLUNDA EN BÜYÜK ENGELİ BUGÜNKÜ DÜZEN TEŞKİL ETMEKTEDİR. TÜRKİYEMİZİN 20-25 YIL İÇİNDE KALKINIP ÇAĞDAŞ UYGARLIĞA ULAŞMASININ TEMEL ŞARTI, YÜRÜRLÜKTEKİ DÜZENİN DEĞİŞTİRİLMESİDİR." DOĞAN AVCIOĞLU

www.kirmizikedikitap.com
www.facebook.com/kirmizikedikitap
twitter.com/kirmizikedikitap
instagram.com/kirmizikediyayinevi